ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΤΟΜΟΣ Α2

1500 - 1700

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΧΥ

Δέκατη έκδοση, Πολιτιστικές εκδόσεις ΕΠΕ, ΑΘΗΝΑ 2003
Μεσολογγίου 5, Αθήνα 106 81 Τηλ./Φαξ: 210.33.03.590

Εκτύπωση: Χ. & Γ. Ζαχαρόπουλος - Σιταράς Ο.Ε., τηλ.: 210.48.28.351

set 960-8032-89-X
ISBN 960-8032-84-9

ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ Α2

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1500 - 1700

Δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος, λαϊκὸς πολιτισμός, Ἐκκλησία καὶ οἰκονομικὴ ζωή, ἀπὸ τὰ περιηγητικὰ χρονικά.

Χρυσὸν γὰρ οἱ διζήμενοι, γῆν πολλὴν ὀρύσσουσι καὶ εὑρίσκουσιν ὀλίγον.
(Ἡράκλειτος)

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΤΟΜΟΣ Α2: 1500 - 1700

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

31. ΙΣΤ΄ ΑΙΩΝΑΣ : Η ΜΕΓΑΛΗ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ 353

32. Ὁ σεισμὸς τῆς Κρήτης (1508) 360
33. Στὸν Χάνδακα τοῦ 1518 363
34. Ἕνας ποιητὴς στὸ Αἰγαῖο (1537) 366
35. Ἡ Βασιλεύουσα γίνεται τουρκόπολη 367
36. Τὰ μπεζεστένια τῆς Πόλης (1544) 369
37. Ἐρημιὰ καὶ δυστυχία (1546) 375
38. Ἕνας λαογραφικὸς θησαυρὸς (1546) 379
39. Ὁ φιλελευθερισμὸς τῶν Κρητικῶν (1549) 393
40. Ἀλήθειες καὶ ψευτιὲς (1550) 395
41. Ἡ καθημερινὴ ζωὴ τὸ 1551 397
42. Κραυγὴ κατὰ τῆς τυραννίας (1555) 403
43. Ἕνας ἐνημερωμένος ἔμπορος 406
44. Νέος ἀλλὰ ὀξυδερκὴς (1573) 408
45. Ὁ παρατηρητὴς τῶν γυναικῶν 415
46. Σκλαβοπάζαρο στὴ Ζάκυνθο (1586) 421
47. Ἡ Ἀθήνα τοῦ 1589 422
48. Τραγωδία στὴν Πόλη (1591) 424
49. Εἰκόνες τῆς Κρήτης 431
50. Δυὸ ἐπίσημοι ἀπεσταλμένοι 435
51. Ἁπλοϊκὲς περιγραφὲς (1599) 438
52. Μανιάτες καὶ Κρητικοὶ (1600) 439
53. Τὸ ἄτεγκτο Λαζαρέττο (1600) 542

54. ΙΖ΄ ΑΙΩΝΑΣ : ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 444

55. Οἱ τελευταῖες χίμαιρες 450
56. Ὁ φίλος τοῦ πατριάρχη (1608) 476
57. Στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1609 480
58. Χιῶτες καὶ Χιώτισσες 488
59. Ὁ ἀνταγωνιστὴς τοῦ Σαίξπηρ (1610) 496

Σελ.
60. Ὁ φωτισμένος πατριάρχης (1623) 502
61. Περιοδεία στὸ Αἰγαῖο (1630) 506
62. Ἕνας ἀγεωγράφητος Ἄγγλος (1636) 510
63. Περιπέτεια στὴν Ἀττικὴ (1639) 512
64. Τί εἶδε ἕνας Ἑβραῖος (1641) 522
65. Μωσαϊκὸ πληροφοριῶν (1645) 523
66. Τὰ μυστήρια τῆς Σαντορίνης (1650) 525
67. Τὸ ἅγιο φῶς (1651) 548
68. Ἀπὸ τὴ Τζιὰ στὴ Ρόδο (1655) 558
69. Οἱ Ἕλληνες τῆς Ρωμυλίας (1657) 572
70. Ἡ βενετοκρατούμενη Κρήτη (1664) 573
71. Ἐνθυμήματα ἀπὸ τὴν πολιορκία (1665) 576
72. Ἡ περιοδεία τοῦ Λατίνου ἐπισκόπου (1666) 577
73. Ὁ μεγάλος Τοῦρκος περιηγητὴς 580
74. Ἀθηναῖοι καὶ Μανιάτες (1668) 600
75. Ἕνας σουλτάνος στὴ Λάρισα (1669) 625
76. Στὴ Θεσσαλία τοῦ 1669 634
77. Ἴντριγκες στὴν Πόλη (1670) 641
78. Ἔθιμα καὶ λαϊκὲς παραδόσεις (1671) 646
79. Καλόγεροι καὶ καλογριὲς (1673) 649
80. Μπροστὰ στὸν ἀκέραιο Παρθενώνα (1674) 651
81. Τὸ ἀρχοντολόϊ τῆς Πόλης (1674) 658
82. 1674 : Ἀθηναῖοι καὶ χωριάτες 662
83. Τὸ ἡμερολόγιο τοῦ διπλωμάτη (1674) 666
84. Χίος : εἰκόνες τῆς καθημερινῆς ζωῆς (1674) 669
85. Πρόξενος Ζιρώ, ὁ «Ἀθηναῖος» (1674) 671
86. Τὸ βασίλειο τῶν κουρσάρων (1675) 682
87. Spon : ἡ πρώτη ἐπιστημονικὴ περιήγηση 689
88. Ἡ μπάλα τοῦ Μοροζίνι (1687) 698
89. Ὁ κλέψας τοῦ κλέψαντος (1688) 706
90. Κυκλαδίτικα ἔθιμα (1698) 708
91. Ὁ τελευταῖος τοῦ αἰώνα 711
92. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 726
93. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ 751

ΙΣΤ' ΑΙΩΝΑΣ: Η ΜΕΓΑΛΗ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ

ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟΙ λαοὶ ἔβλεπαν μὲ συμπάθεια τὴ σκλαβωμένη Ἑλλάδα. Ἦταν ἡ χριστιανικὴ χώρα τῆς Ἀνατολῆς. Ὑπῆρχε ἀκόμα ἕνας κρίκος ἀπὸ πίστη καὶ ἐλπίδα. Οἱ φυγάδες τῆς Πόλης ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἰταλία, εἶχαν διατηρήσει τοὺς δεσμούς. Ἔπειτα, ἀνάμεσα στὴν τουρκοκρατουμένη Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία ἡ ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία δὲν σταμάτησε ποτέ.

Ἡ ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων συνεχιζόταν. Ἡ Βενετία ὅμως ποὺ ὑποκινοῦσε τοὺς ξεσηκωμοὺς ἐγκατέλειπε πάντοτε τοὺς Μωραΐτες καὶ Ρουμελιῶτες στὸ ἔλεος τῶν τυράννων. Τὸ 1545 ὁ Κάρολος ὁ Η', ὑπολογίζοντας στὸ ὑψηλὸ ἀγωνιστικὸ φρόνημα τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν, ὠνειρευόταν μιὰ νέα σταυροφορία. Τὸ σχέδιό του ἦταν νὰ καταλάβη τὴν Κωνσταντινούπολη περνώντας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Ἀλλὰ ἡ πολιτικὴ τῶν ἰταλικῶν ἐμποροναυτικῶν πολιτειῶν ματαιώνει τὸ μεγαλεπήβολο σχέδιο τοῦ Καρόλου. Ἡ Βενετία προσαρμόζεται στὴ νέα κατάσταση. Πρέπει νὰ συνεχίση μὲ κάθε θυσία τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα στὴν Ἀνατολή, νὰ διατηρήση τὰ οἰκονομικὰ προνόμια ποὺ εἶχαν παραχωρηθῆ ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Στὴν ἀνάγκη θὰ πληρώνη φόρο στὸ σουλτάνο.

Ὡστόσο ἡ Βενετία δὲν κέρδισε τίποτε μὲ τοὺς καιροσκοπικοὺς συμβιβασμούς της. Σὲ λίγο θὰ ὑποχρεωθῆ νὰ ξανακαταφύγη στὰ ὅπλα. Ὁ Βαγιαζὴτ εἶχε τεθῆ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν στρατιῶν του διεκδικώντας τὴν κυριαρχία τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Οἱ ἑλληνικὲς θάλασσες εἶχαν κοκκινίσει ἀπὸ τὸ αἷμα κατὰ τὸν πολύνεκρο τουρκοβενετικὸ πόλεμο. Ἡ Γαληνοτάτη Δημοκρατία βρέθηκε σὲ φοβερὸ κίνδυνο. Τότε ἀκριβῶς σκέφθηκε τὴν κοινὴ χριστιανικὴ ὑπόθεση. Καὶ μὲ ἔκκληση πρὸς τὸν πάπα, τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας, τὸν βασιλιὰ τῆς Γαλλίας καὶ τοὺς ἄλλους χριστιανοὺς ἡγεμόνες ζητεῖ τὴ συγκρότηση ἑνὸς κοινοῦ ἀντιμουσουλμανικοῦ μετώπου. Δὲν κινδύνευαν μόνο οἱ κτήσεις της στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ στὸ Αἰγαῖο. Οἱ Ὀθωμανοὶ ἀπειλοῦσαν γενικώτερη εἰσβολὴ στὴ Δύση.

Μόνο ὁ πάπας καὶ ὁ βασιλιὰς τῆς Οὐγγαρίας ἀπάντησαν στὴν ἔκκληση. Ὡστόσο ἡ Ἱερὰ Συμμαχία ποὺ σχηματίσθηκε ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀντιμετωπίση τὴν τουρκικὴ πλημμυρίδα.

Ἡ χριστιανικὴ Εὐρώπη ἔχασε τὴ μεγάλη εὐκαιρία νὰ ἀπωθήση τοὺς

'Οθωμανούς στὴν 'Ασία. Οἱ λαοὶ πού εἶχαν ὑποδουλωθῆ διατηροῦσαν ὑψηλὸ ἠθικό. 'Ο ἔνοπλος ἀγώνας στὰ βουνὰ ἐξακολουθοῦσε. 'Ο θρησκευτικὸς ζῆλος ἦταν ἀκόμα ἔντονος.

Καὶ τὸ κυριώτερο : ἡ στρατιωτικὴ τέχνη ἦταν πιὸ προχωρημένη στὴ Δύση. Οἱ εὐρωπαϊκὲς στρατιὲς μποροῦσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν νικηφόρες τὶς δυνάμεις τοῦ σουλτάνου.

'Η εὐκαιρία δὲν θὰ παρουσιασθῆ ποτὲ πιά. Γιατὶ κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΕ' αἰώνα ἦλθε τὸ μεγάλο γεγονὸς πού θὰ διασπάση τὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα συμφερόντων, θὰ μαράνη τὴ θρησκευτικὴ πίστη καὶ θὰ ὁδηγήση τὴν ἤπειρο σὲ νέους προσανατολισμούς : ἡ ἀνακάλυψη τῆς 'Αμερικῆς.

Ποιὸς θὰ σκεφθῆ τώρα τὶς σταυροφορίες ;

Τὰ βλέμματα δὲν στρέφονται πιὰ πρὸς τὴν ἀνατολή, πρὸς τὸν ἐχθρὸ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τούς 'Αγίους Τόπους, ἀλλὰ πρὸς τὰ δυτικά, πέρα ἀπὸ τὸν ὠκεανό. Τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα ἔγινε τυχοδιωκτισμός. Οἱ σταυροφόροι δὲν φιλοδοξοῦν πιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τούς ἀπίστους. Τούς συνεπαίρνει ἡ ἀκόρεστη δίψα τοῦ πλουτισμοῦ. Οἱ καραβέλλες γύριζαν ἀπὸ τὸν 'Ατλαντικὸ φορτωμένες χρυσάφι. Ἄρχισαν οἱ ἀνταγωνισμοὶ μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν μοναρχιῶν γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση αὐτῆς τῆς νέας γῆς τῆς 'Επαγγελίας. Τὸ θρησκευτικὸ αἴσθημα θὰ ὑποστῆ καθίζηση.

'Η ἀντίσταση τῶν Βενετῶν καὶ τῶν Οὔγγρων ἔπεσε στὸ κενό. 'Ο πόλεμος διαιωνιζόταν πολυαίμακτος, πολυδάπανος, καταστρεπτικός.

Σὲ λίγο ἡ Βενετία θὰ μείνη ὁλομόναχη. Καὶ τότε καταφεύγει στὶς διαπραγματεύσεις. Μὲ τὴν εὐλυγισία καὶ προσαρμοστικότητα πού χαρακτηρίζει τὴ διπλωματία της προτείνει στὸ σουλτάνο ἕνα καινούργιο modus vivendi στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. 'Αφοῦ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ διατηρήση τὰ προνόμιά της μὲ ὑπερήφανο πόλεμο ἐπιστρατεύει τὴ συναλλαγὴ καὶ ἀναζητώντας οἰκονομικὰ ἀνταλλάγματα δέχεται ἀκόμα καὶ φοβερὲς ταπεινώσεις.

Κανεὶς πιὰ στὴν Εὐρώπη δὲν σκέπτεται τὴν ὑπόθεση τῆς Χριστιανοσύνης. Μοναδικὴ φιλοδοξία τὰ ἐμπορικὰ κέρδη. 'Απὸ τὴν πολιορκουμένη Ρόδο φθάνει κραυγὴ ἀγωνίας. Οἱ Αὐλὲς τῶν ἡγεμόνων παρακολουθοῦν μὲ ἀδιαφορία τὸ δρᾶμα. Ὥσπου τὸ κάστρο ὑποκύπτει. 'Η Εὐρώπη ἀνησυχοῦσε γιὰ τὴ δική της ὕπαρξη. Οἱ Τοῦρκοι εἶχαν φθάσει πρὸ τῶν πυλῶν τῆς Βιέννης.

'Η 'Οθωμανικὴ αὐτοκρατορία προβάλλει ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα στὸ διεθνὲς προσκήνιο κραταιὰ καὶ δυναμική. Καὶ χάρη στὸν Φραγκίσκο Α' τῆς Γαλλίας καὶ ἀργότερα στὴν 'Ελισσάβετ τῆς 'Αγγλίας ἐντάσσεται στὴν οἰκογένεια τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων.

Χριστιανικὸ μέτωπο δὲν ὑπάρχει πιά. Τὰ ὄνειρα μιᾶς νέας ἀποφασιστικῆς σταυροφορίας γιὰ τὴν ἀπώθηση τῶν 'Οθωμανῶν ἔχουν φυλορροήσει. Οἱ Εὐρωπαῖοι μονάρχες ἀρχίζουν ν' ἀναγνωρίζουν τὴ νέα πραγματικότητα πού ἔχει διαμορφωθῆ στὴν 'Ανατολή. Καὶ καθὼς ὀξύνονται οἱ ἐνδοευρωπαϊκὲς ἀντι-

θέσεις, ἡ διπλωματία τῶν ἀνακτοβουλίων καλλιεργεῖ τὴν προσέγγιση μὲ τὴν Πύλη καὶ συνομολογεῖ συνθῆκες συμμαχίας γιὰ πολεμικὴ ἀντιμετώπιση τῶν ἀνταγωνιστῶν.

Οἱ νέοι αὐθέντες τῆς Πόλης δὲν πρόκειται νὰ μεταβάλουν πολιτική. Θὰ ὑποκαταστήσουν σιωπηρὰ τὸ Βυζάντιο στὶς ἐξωτερικὲς σχέσεις καὶ θὰ σεβασθοῦν τὸ καθεστὼς τῶν ἐμπορικῶν προνομίων τῶν ἰταλικῶν πολιτειῶν. Καὶ εἶχε παράδοση αἰώνων ἡ οἰκονομικὴ διείσδυση τῶν ξένων στὴν Ἀνατολή. Ἀπὸ τὸν Θ' αἰώνα οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες εἶχαν ἀνοίξει τὰ λιμάνια τῆς βασιλεύουσας στοὺς Βαράγγους τῆς Σκανδιναβίας. Οἱ τολμηροὶ θαλασσινοὶ τοῦ Βορρᾶ εἶχαν ἀποσπάσει ἐλευθερία στὴ διακίνηση τῶν ἐμπορευμάτων, ἰδιόκτητες ἀποβάθρες καὶ διοικητικὴ αὐτονομία. Αὐτὲς οἱ παραχωρήσεις ἀποξένωσαν σιγὰ - σιγά, τοὺς Βυζαντινοὺς ἀπὸ τὸ θαλασσινὸ ἐμπόριο καὶ δημιούργησαν τὸ κακὸ προηγούμενο ποὺ θὰ κρίνη ὕστερα ἀπὸ αἰῶνες τὴ μοῖρα τῆς αὐτοκρατορίας.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΑ' αἰώνα ἐξασφαλίζει κυριαρχικὰ ἐμπορικὰ προνόμια στὴν Πόλη ἡ Βενετία, τὸ 1056 τὸ Ἀμάλφι, τὸ 1098 ἡ Γένοβα καὶ τὸ 1110 ἡ Πίζα. Οἱ ξένοι ἐγκαθιστοῦν οἰκονομικὰ προγεφυρώματα στὰ Στενὰ καὶ μεταβάλλονται σὲ κράτος ἐν κράτει στὴν πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντίου.

Ἡ αὐτοκρατορία ἀπαλλοτριώνεται στοὺς Λατίνους ἐμπόρους σὲ τέτοιο βαθμὸ ποὺ οἱ Ἕλληνες καραβοκύρηδες τῆς Πόλης δὲν βρίσκουν κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΕ' αἰώνα ἀποβάθρες γιὰ νὰ δέσουν τὰ πλοῖα τους. Ἡ αὐτοκρατορία ἔχει ὁλότελα ὑποδουλωθῆ στοὺς ἀκαταπόνητους ἐμπόρους τῶν ἰταλικῶν ναυτικῶν πόλεων ποὺ εἶχαν δημιουργήσει πανίσχυρες ἀποικίες στὸν Ἑλλήσποντο καὶ στὸ Αἰγαῖο.

Οἱ Τοῦρκοι, κατακτώντας τὸν ἑλληνικὸ χῶρο δὲν ἔθιξαν διόλου τὰ προνόμια τῶν Λατίνων. Νομαδικὸς λαὸς ἀπὸ παράδοση δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὸ ἐμπόριο. Βενετοὶ καὶ Γενοβέζοι ἀνανέωσαν εὔκολα τὶς συνθῆκες (ἑτεροδικία, φορολογικὴ ἀπαλλαγή, αὐτοδιοίκηση τῶν παροικιῶν). Τὸ βυζαντινὸ status quo παρέμεινε ἀμετάβλητο[1].

Οἰκονομία καὶ διοίκηση ἀκολουθοῦσαν τὴ βυζαντινὴ παράδοση (ὁ σουλτάνος ὑπέγραφε τὰ φιρμάνια μὲ κόκκινο μελάνι, ὅπως οἱ προκάτοχοί του, οἱ Παλαιολόγοι).

Ἡ πλεονεκτικὴ ὅμως θέση τῶν Βενετῶν καὶ Γενοβέζων στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ προκαλεῖ ἀντιζηλίες. Ἀνησυχοῦν οἱ εὐρωπαϊκὲς Αὐλές. Ὁ Φραγ-

1. Ὁ Σουλεϊμὰν δημιούργησε κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰώνα μιὰ αὐτοκρατορία ἱκανὴ νὰ ζήση μέσα στὰ πλαίσια τοῦ Βυζαντίου. Ἡ ἐπαφὴ τοῦ μωαμεθανικοῦ κόσμου μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ ὡδήγησε σὲ ριζικὴ μεταμόρφωση τῆς τουρκικῆς κοινωνίας. Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο σημειώθηκαν καὶ ἐπιμιξίες ἀνάμεσα στὶς ἰθύνουσες τάξεις ἀλλὰ χωρὶς θρησκευτικὸ προσηλυτισμό. Δύο Βυζαντινὲς πριγκίπισσες, μιὰ Κανταζουζηνὴ καὶ μιὰ πριγκίπισσα τῆς Τραπεζοῦντος παντρεύτηκαν Τούρκους ἀλλὰ παρέμειναν χριστιανές.

κῖσκος Δ' ἐπιχειρεῖ νὰ ὑπερφαλαγγίση τοὺς Λατίνους. Προσεταιρίζεται τὴν Πύλη, καὶ τὸ 1536 ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς Sieur Foret ὑπογράφει τὶς πρῶτες διομολογήσεις τῆς νεώτερης ἱστορίας. Οἱ Τοῦρκοι νομιμοποιοῦν καὶ συστηματοποιοῦν τὴ θλιβερὴ βυζαντινὴ κληρονομιά.

Ἔτσι ἀρχίζουν οἱ ἐπεμβάσεις καὶ οἱ ἐπιρροές, οἱ διεκδικήσεις καὶ οἱ ἀνταγωνισμοί. Ὅλοι ἐπιδαψιλεύουν περιποιήσεις στοὺς χθεσινοὺς «βαρβάρους καὶ ἀπίστους». Ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἀποτελεῖ σπουδαία λεία. Ἐπιτρέπει στοὺς Εὐρωπαίους ἐμπόρους νὰ θησαυρίζουν. Ὁ ὑπόδουλος ἑλληνισμὸς ἔχει ὁλότελα λησμονηθῆ.

Ὕστερα ἀπὸ τοὺς Γάλλους οἱ Ἄγγλοι. Ἡ οἰκονομική τους διείσδυση στὴν Ἀνατολή, κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰώνα, ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν διενέξεων μὲ τὴ Βενετία γιὰ τοὺς δασμοὺς τῆς ἑλληνικῆς σταφίδας, ποὺ εἶχαν ὁδηγήσει τὸ ἐμπόριο σὲ ἀδιέξοδο.

Ἡ Ἐλισάβετ ποὺ βρισκόταν σὲ θανάσιμη ἀντιδικία μὲ τὸν Φίλιππο τῆς Ἱσπανίας φιλοδοξεῖ μιὰ συμμαχία μὲ τὸν σουλτάνο γιὰ κοινὴ ἀντιμετώπιση τῶν ἐχθρῶν της. Τὸ 1582 ὑπογράφει τὴν πρώτη ἐμπορικὴ συνθήκη μὲ τὸν Μουρὰτ Γ'. Ἔτσι δημιουργεῖται ἡ περιβόητη Ἑταιρεία τῆς Ἀνατολῆς ποὺ μαζὶ μὲ τὴν Ἑταιρεία τῶν Ἰνδιῶν θεμελίωσαν τὴν οἰκονομικὴ εὐημερία τῆς Ἀγγλίας.

Ἡ βασίλισσα φθάνει στὸ σημεῖο νὰ καλέση τοὺς Τούρκους σὲ ἱερὸ πόλεμο ἐναντίον τῶν «αἱρετικῶν» χριστιανῶν ἀντιπάλων της! Ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία ἐκμεταλλεύεται τὸν θρησκευτικὸ φανατισμὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἐναντίον κάθε λογῆς ἀνθρωπομορφικῆς λατρείας γιὰ νὰ τοὺς στρέψη κατὰ τῶν καθολικῶν «εἰδωλολατρῶν».

Ἔγραφε ἡ Ἐλισάβετ στὸν Μουρὰτ ὅτι αὐτὴ μονάχα εἶναι «ὁ ἀκατανίκητος, ὁ πιὸ ἰσχυρὸς ὑπερασπιστὴς τῆς ἀληθινῆς πίστεως ἐναντίον τῶν εἰδωλολατρῶν ποὺ καπηλεύονται τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ».

Τὸ 1587 ἐκλιπαρεῖ βοήθεια τοῦ σουλτάνου κατὰ τῆς ἱσπανικῆς ἀρμάδας, «ἐναντίον τοῦ εἰδωλολάτρου βασιλέως τῆς Ἱσπανίας, ὁ ὁποῖος στηριζόμενος εἰς τὴν βοήθειαν τοῦ πάπα καὶ ὅλων τῶν εἰδωλολατρῶν πριγκίπων σχεδιάζει νὰ πλήξη τὴν βασίλισσαν τῆς Ἀγγλίας καὶ ἐν συνεχεία νὰ στρέψη ὁλόκληρον τὴν δύναμίν του πρὸς τὴν Ἀνατολήν, διὰ νὰ ἐπιπέση κατὰ τοῦ σουλτάνου, νὰ τὸν συντρίψη καὶ νὰ καταστῆ παγκόσμιος μονάρχης».

Ὁ σουλτάνος ἔδινε ὑποσχέσεις ἀλλὰ δὲν τολμοῦσε νὰ ἀναλάβη πολεμικὴ δράση. Ἄλλωστε ἡ Τουρκία βρισκόταν κιόλας στὸ δρόμο τῆς παρακμῆς. Τὸν σουλτάνο ἀπασχολοῦσαν ὅλο καὶ περισσότερο τὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα τῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ ΙΣΤ' αἰώνας εἶναι ἡ περίοδος τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ. Στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία μεσουρανεῖ τὸ ἄστρο τοῦ Σουλεϊμὰν τοῦ Β' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς.

Στὴν 'Αγγλία ἀνθίζει ἡ ἐλισαβετιανὴ ἐποχή. Στὴ Γερμανία ἡ αἴγλη τοῦ Καρόλου Κουΐντου.

'Αλλὰ οἱ μεγάλες ἀνακατατάξεις τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα δὲν ἔγιναν στὴν Εὐρώπη. Σημειώθηκαν στὴν 'Ανατολή. 'Ο ὀθωμανικὸς κόσμος θὰ ὑποστῆ ριζικὴ ἀναμόρφωση ἐπὶ Σουλεϊμάν. 'Ο δυναμισμός του ἀφωμοίωσε πλῆθος στοιχείων τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ τὸ Βυζάντιο κατώρθωσε νὰ ἐπιβιώση μὲ τὸ ἔνδυμα τῆς ὀρθοδοξίας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

'Η Τουρκία θὰ γίνη κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰώνα σπουδαῖος παράγοντας τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς ζωῆς. "Ολες οἱ μοναρχίες ἐγκαθιστοῦν πρεσβεῖες στὴν Κωνσταντινούπολη ποὺ ἀποτελεῖ πιὰ τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῶν χωρῶν τῆς Δύσεως. Εἶναι ὁ αἰώνας τῆς διπλωματίας καὶ τῶν μυστικῶν κατασκοπευτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀποστολῶν, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ γιὰ τὴν κατάκτηση τῶν ἀπέραντων ἀγορῶν τῆς αὐτοκρατορίας.

"Ενας μυστηριώδης τρόμος συνέχει τὴ Δύση, ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ γνωρίση αὐτὸν τὸν ἀνελέητο ἐχθρὸ τῆς χριστιανοσύνης. Τὰ σχέδια μιᾶς νέας σταυροφορίας συγκινοῦν τὴ λαϊκὴ ψυχή. 'Η ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου καὶ ἡ συντριβὴ τῆς τουρκικῆς ἀρμάδας ἔχει συγκλονιστικὸ ἀντίκτυπο στοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαούς, ἀκόμη καὶ στὰ ἔθνη ποὺ εἶχαν χαράξει πολιτικὴ συνεργασίας μὲ τὴν Πύλη γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν οἰκονομικὲς βάσεις στὴν 'Ανατολή.

Οἱ διπλωμάτες - κατάσκοποι παρακολουθοῦν τί συμβαίνει στὴν Αὐλὴ τῶν σουλτάνων, τὶς ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις καὶ τὶς ἴντριγκες τοῦ σεραγιοῦ, τὶς φιλοδοξίες καὶ τὶς ἀντιζηλίες τῶν βεζύρηδων καὶ τῶν πασάδων, τὴν προώθηση ἢ τὴν κάμψη τοῦ τουρκικοῦ ἐπεκτατισμοῦ. 'Ανοίγουν οἱ δρόμοι γιὰ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες, γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν καὶ θρησκειῶν. Τὴν ἴδια στιγμὴ ἡ 'Ελλάδα προσελκύει τὴν προσοχὴ τῶν φωτισμένων Εὐρωπαίων τῆς 'Αναγεννήσεως.

Τὸ προσκύνημα στοὺς 'Αγίους Τόπους ἔχει χάσει τὸ παλαιό του θέλγητρο. 'Η ἐπίσκεψη στὰ μοναστήρια καὶ στοὺς χώρους τῶν κειμηλίων τῆς χριστιανικῆς πίστεως δὲν ἀποτελεῖ πιὰ ἀποκλειστικὸ σκοπό. Οἱ ταξιδιῶτες θὰ σταματήσουν στὰ λείψανα τῶν 'Αγίων ἀπὸ συνήθεια. Πάντα θὰ βρεθῆ κάποιος Καπουκίνος ἢ Κορδελιέρος γιὰ νὰ ξεναγήση τοὺς Εὐρωπαίους.

'Αλλὰ ὁ περιηγητὴς τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα δὲν ἐνδιαφέρεται μονάχα γιὰ τὰ κειμήλια τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τὰ λείψανα τῶν 'Αγίων, γιὰ ναοὺς καὶ μοναστήρια. Βέβαια φιλοδοξεῖ πάντοτε ν' ἀποκτήση μιὰ ἄκανθα ἀπὸ τὸν στέφανο τοῦ μαρτυρίου τοῦ Χριστοῦ. Προσέχει ὅμως καὶ τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος καὶ δὲν χάνει τὴν εὐκαιρία νὰ ἀγοράση νομίσματα ἢ ἀρχαῖα ἔργα τέχνης.

'Αλλὰ τὸ κυριώτερο χαρακτηριστικὸ τῶν περιηγητῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα εἶναι ἡ περιέργεια. Κατέχονται ἀπὸ τὴ φοβερὴ ἐπιθυμία γιὰ ἔρευνα, γιὰ μάθηση, γιὰ παρατήρηση. Θέλουν νὰ γνωρίσουν αὐτὸν τὸν καινούργιο κόσμο, τὸ φυσικὸ καὶ τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο του. "Εχουν συνείδηση τῶν δυνατοτήτων

τοῦ ἀνθρώπου καὶ νοιώθουν ὑπερηφάνεια καὶ αὐτοπεποίθηση, πρᾶγμα ποὺ δὲν συμβαίνει κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα. Εἶναι ἔκδηλη ἡ ἔξαρση τῆς ἀτομικότητος καὶ τοῦ αὐθορμητισμοῦ. Αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ δὲν ὑπῆρχαν κατὰ τὸν ΙΕ' αἰώνα οὔτε θὰ ξαναφανερωθοῦν κατὰ τὸν ΙΖ'.

Παρακολουθοῦν τὶς ἐσωτερικὲς μεταμορφώσεις τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, παρατηροῦν τοὺς ὑπόδουλους χριστιανικοὺς πληθυσμούς, μελετοῦν τὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις, καταγράφουν ἤθη καὶ ἔθιμα. Δίνουν εἰκόνες τοῦ ἀστικοῦ καὶ ἀγροτικοῦ βίου. Μιλοῦν γιὰ ἐμπόρους καὶ γιὰ τσοπάνηδες, γιὰ τὶς ἐνδυμασίες τῶν γυναικῶν, γιὰ τὰ λουτρά, γιὰ τὰ πανηγύρια. Θαυμάζουν τὴν ἁπλότητα τοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἀλληλεγγύη του, μένουν κατάπληκτοι ἀπὸ τὰ αἰσθήματα φιλοξενίας ποὺ συναντοῦν. Περιοδεύουν σ' ἕναν καινούργιο κόσμο. Οἱ γυναῖκες δὲν μοιάζουν διόλου μὲ τὰ ἄψυχα καὶ ἀλαζονικὰ θηλυκὰ τῶν ἀρωμάτων καὶ τῆς περούκας τῶν εὐρωπαϊκῶν μεγαλουπόλεων.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἱστοριοδίφες ἔχουν ἀδιαφορήσει γιὰ τὰ περιηγητικὰ κείμενα τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Προτιμοῦν τὶς ἀναφορὲς τῶν Εὐρωπαίων πρεσβευτῶν στὴν Πύλη καὶ κυρίως τὶς ἐκθέσεις τῶν βάϊλων τῆς Βενετίας στὴν Κωνσταντινούπολη.

'Αλλὰ οὔτε οἱ διπλωμάτες, οὔτε οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Γαληνοτάτης εἶχαν δυνατότητες μελέτης τῆς τουρκικῆς κοινωνίας καὶ τῆς ζωῆς τοῦ ὑπόδουλου 'Ελληνισμοῦ. Εἶχαν ἐπαφὴ μὲ τὴν ἰθύνουσα ἀποκλειστικὰ τάξη τῆς αὐτοκρατορίας, μιὰ τάξη χειραφετημένη ἀπὸ τὸ παρελθόν. Βεζύρηδες, πασάδες, ἐπαρχιακοὶ κυβερνῆτες καὶ ὑπάλληλοι ἦταν συνήθως Ἕλληνες ἐξωμότες. Οἱ διπλωμάτες γνωρίζουν μόνο τοὺς ἐπισήμους. Δὲν ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. 'Αγνοοῦν ὁλότελα τὴν καθημερινὴ ζωή, τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατεῖ στὶς ἑλληνικὲς χῶρες καὶ τὶς σχέσεις τῶν 'Ελλήνων μὲ τὸν δυνάστη τους.

'Αντίθετα οἱ Εὐρωπαῖοι ταξιδιῶτες ἔρχονται κατὰ τὶς περιηγήσεις τους σ' ἐπαφὴ μὲ τὶς λαϊκὲς μάζες καὶ οἱ παρατηρήσεις τους ἔχουν τὴν ἁγνότητα καὶ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ ντοκουμέντου.

'Ο μεγαλύτερος ὄγκος τῶν ὁδοιπορικῶν ἀναφέρεται στὸν ἐξωτικὸ καὶ μυστηριώδη γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ Κοινὴ Γνώμη ὀθωμανικὸ κόσμο.

Οἱ περιηγήσεις τῶν Εὐρωπαίων τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα ἔχουν δυὸ στόχους. Τοὺς 'Αγίους Τόπους γιὰ προσκύνημα καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ ἀποτελεῖ γιὰ τοὺς Δυτικοὺς μιὰ μυθικὴ πολιτεία.

Τὰ πρῶτα πενήντα χρόνια τοῦ αἰώνα εἶναι πενιχρὰ σὲ ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος χρονικά. 'Εναλλαγὴ περιόδων πολεμικῶν συγκρούσεων καὶ εἰρήνης στὸ Αἰγαῖο. Τὰ ταξίδια ἦταν ἐπικίνδυνα. Οἱ ἔμποροι δὲν τολμοῦσαν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὰ λιμάνια ποὺ βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὸ καθιερωμένο δρομολόγιο : Κέρκυρα, Ζάκυνθος, Μοθωκόρωνα, Τσιρίγο. Τὰ καράβια μὲ τοὺς προσκυνητὲς τῆς Παλαιστίνης ταξιδεύουν πρὸς τὴν Κρήτη κι' ὅσα προορίζονται γιὰ τὴν

Πόλη περνοῦν ἀπὸ τὴ Χίο ποὺ ἔχει μεταβληθῆ στὴ σπουδαιότερη σκάλα τοῦ Αἰγαίου.

Γενικὰ οἱ ταξιδιῶτες τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα ἔχουν τὴν ἀνησυχία τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἀναγεννήσεως. Εἶναι θετικὰ καὶ φωτισμένα, πολλὲς φορές, πνεύματα. Δὲν ἔχουν τὴν πνευματικὴ ἀφέλεια τῶν μεσαιωνικῶν περιηγητῶν.

Ἡ ἀδυναμία τους εἶναι πὼς βλέπουν τὸ ἀντικείμενο, τὸ ἀρχιτεκτόνημα, τὸ μνημεῖο, τὸ ναό, τὴν πολιτεία, τὸ χῶρο, σὰν σύνολο. Δὲν μποροῦν νὰ περιγράψουν ἀναλυτικά, ἕνα - ἕνα κομμάτι. Κανεὶς λ.χ. δὲν ἔδωσε περιγραφὴ τῶν μωσαϊκῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας. Δὲν τοὺς λείπει ἡ αἰσθητικὴ ἀγωγή. Ἀλλὰ δὲ μποροῦν νὰ ἐκφράσουν τὴν ποίηση τῆς φόρμας καὶ τῶν χρωμάτων. Μ' ὅλα αὐτὰ οἱ οὑμανιστὲς τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα ἄνοιξαν τὸ δρόμο γιὰ τὸν κόσμο τῶν ἐρευνητῶν τοῦ δεκάτου ἑβδόμου.

Ὑπολογίζονται σὲ σαρανταπέντε τὰ ταξιδιωτικὰ χρονικὰ αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἐλάχιστοι Γάλλοι καὶ Ἄγγλοι, περισσότεροι Γερμανοί, Ἑλβετοὶ καὶ Φλαμανδοί.

Στὴς ἀφηγήσεις τους, οἱ περιγραφὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου εἶναι ἀποσπασματικὲς καὶ χωρὶς σημαντικὲς πληροφορίες. Οἱ ταξιδιῶτες δὲν καθυστεροῦν στὴν Ἑλλάδα. Βιάζονται νὰ φθάσουν τὸ ταχύτερο στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ στὴν Παλαιστίνη.

Διατυπώνουν ἀφελεῖς παρατηρήσεις, καὶ στὶς περιγραφὲς πολλοὶ ἀντιγράφουν τὰ χρονικὰ παλαιότερων περιηγητῶν.

Ὡς τὸ 1537 ἐλάχιστα κείμενα Εὐρωπαίων ποὺ ταξίδεψαν στὴν Παλαιστίνη ἢ στὴν Πόλη ἀναφέρονται στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ Ἄγγλος προσκυνητὴς Richard Guylford[1] ποὺ ταξίδεψε τὸ 1506 περιορίζεται στὴν καταγραφὴ τῶν λιμανιῶν τοῦ δρομολογίου καὶ τῶν γειτονικῶν σημαντικῶν πόλεων: Μεθώνη, Ἀρκαδιὰ (Κυπαρισσία), Κορώνη, Μαλβαζία (Μονεμβασία).

Οἱ γεωγραφικὲς καὶ ἱστορικὲς γνώσεις τους εἶναι στοιχειώδεις καὶ ἁπλοϊκές :

«Τὸ Τσιρίγο εἶναι ἀντίκρυ ἀπὸ τὸν Μαλέα τοῦ Μωριᾶ. Σ' αὐτὸ τὸ νησὶ γεννήθηκε ἡ Ἀφροδίτη. Κι' ὅλα αὐτὰ βρίσκονται στὴν Εὐρώπη ὅπου ἀνήκει καὶ ἡ Ἑλλάδα. Πέρα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἡ Ἀσία, ὅπου βρίσκεται ἡ Τουρκία».

Ἦρθε ὕστερα ἡ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου. Ἡ νίκη τῆς χριστιανικῆς ἀρμάδας ἀναπτέρωσε τὶς ἐλπίδες. Εἶχε ὅμως καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὰ ταξίδια στὴν Ἀνατολή.

Τὸ 1571 ὑπογράφεται εἰρήνη. Ἀλλὰ θὰ εἶναι μιὰ εἰρήνη φθισική.

---

1. The pylgrymage of sir *Richard Guylford* to the Holy Land, at 1506 (London, 1851).

Ο ΣΕΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (1508)

«Ὁ Μωριὰς ἔχει ἐγκαταλειφθῆ ἀπὸ τοὺς κατοίκους του καὶ ζῆ κάτω ἀπὸ τὴν τυραννία τοῦ Τούρκου», γράφει στὸ χρονικό του ὁ πρεσβευτὴς τῆς Βενετίας στὴν Αὐλὴ τοῦ σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου Domenico Trevisan, ποὺ πέρασε τὸ 1512 ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες[1].

Τὸ καράβι ποὺ μετέφερε τὸν Βενετὸ διπλωμάτη στὴν Ἀλεξάνδρεια ἀναγκάσθηκε ἐξ αἰτίας τῆς θαλασσοταραχῆς νὰ ποδίση στὸ λιμάνι τοῦ Πόρτο - Κάγιο, στὴ Μάνη.

«Στείλαμε μερικοὺς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους μας μὲ ἀλεύρι σ' ἕνα ἀγροτόσπιτο γιὰ νὰ μᾶς ζυμώσουν ψωμί. Γυρίζοντας μᾶς διηγήθηκαν ὅτι οἱ χωριάτες δὲν εἶχαν στὰ σπίτια τους οὔτε κρεβάτια, οὔτε ἔπιπλα. Κοιμοῦνται κατὰ γῆς σὰν τὰ ζωντανά. Πληρώνουν στὸν Τοῦρκο ἢ στὸν ἀντιπρόσωπό του χαράτσι γιὰ ὅλα τὰ προϊόντα τους καὶ γιὰ ὅλα τὰ ζῶα. Κι' ἔχουν πάρα πολλά».

Ὁ Χάνδαξ εἶναι ἀκόμη ἐρειπωμένος, τέσσερα χρόνια μετὰ τὸν τρομακτικὸ σεισμὸ ποὺ ἰσοπέδωσε τὴν Κρήτη:

«Πρέπει νὰ εἶχε κάποτε πολὺ ὄμορφα σπίτια ὁ Χάνδαξ. Τώρα εἶναι ἐρείπια ἐξ αἰτίας τοῦ σεισμοῦ ποὺ ἔγινε τὰ μεσάνυχτα τῆς 29ης Μαρτίου 1508. Βλέποντάς τα θλίβεται ἡ ψυχή σου, ὅπως ὅταν σεργιανίζεις στὴ Ρώμη. Ἐλάχιστες κατοικίες ἔχουν ἐπισκευασθῆ.

»Ὅλα τὰ σπίτια τῆς πολιτείας καὶ τῶν προαστείων εἶναι χαλάσματα, ἐκτὸς ἀπὸ τρία. Χάθηκαν πεντακόσιες ψυχές[2]. Ὁ Θεὸς νὰ προστατεύη τὴ Χριστιανοσύνη κι' ὅλες τὶς πολιτεῖες της.

»Δὲν εἶναι περίεργη ἡ μεγάλη ἔκταση τῶν καταστροφῶν: ἐδῶ, ἀντὶ νὰ

---

1. Voyage du magnifique et très illustre chevalier et procurateur de Saint-Marc *Domenico Trevisan* ambassadeur de l'illustrissime gouvernement Vénitien auprès du sérénissime seigneur, le grand soudan du Caire (Paris, 1874). Τὸ ὁδοιπορικὸ ἔγραψε ὁ ἀκόλουθος τοῦ πρεσβευτῆ Zaccaria Pagani.

2. Τὸ περιστατικὸ τοῦ σεισμοῦ τοῦ 1508 ἀναφέρεται καὶ στὸν κώδικα 526 τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους. «Μὴν Μάϊος κθ' σεισμὸς μέγας ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ ὥστε καὶ ἡ χώρα τοῦ Χανδάκου ἐχάλασε μερικῶς καὶ ἐπλάκωσεν πολὺν λαὸν εἰς τὰς β' ὥρας τῆς νυκτὸς βα ἑσπέρας. Ἔτους ζιζ ιδ.»(Ν. Ἑλλην. τόμ. Ζ). Στὸ σεισμὸ τοῦ 1508 ἀναφέρεται ἐπίσης κι' ἕνα κρητικὸ τραγούδι τῆς ἐποχῆς.

Ἀκόμη πολλοὶ βρίσκονται 'ς τσοὶ πέτρες πλακωμένοι
ποιὸς θὰ τσοὶ βγάλη ἀπὸ 'κεῖ πού 'τον οἱ μαῦροι ξένοι.
Καὶ τὴν ψυχὴ οἱ βαρειόμοιροι ἔχασαν τὴ Δευτέρα
μαύρ' ἤτονε καὶ θλιβερὴ γι' αὐτοὺς ἐκείν' ἡ μέρα.
Μάνα, κύρη δὲν ἔχουνε κι' ἀδέλφια νὰ τοὺς κλάψουν
νὰ πὰ νὰ τσοὶ ξεχώσουνε 'ς τὸ μνῆμα νὰ τσοὶ θάψουν

χρησιμοποιοῦν ἀσβέστη γιὰ τὶς οἰκοδομὲς περιορίζονται στὴ λάσπη, ποὺ δὲν προσφέρει καμμιὰ στερεότητα.

»Ὁ Χάνδαξ εἶναι ἐξαιρετικὰ πολιτισμένη πολιτεία. Οἱ κάτοικοι εὐγενικοὶ καὶ καλοντυμένοι.

»Τὸ στάρι ποὺ παράγεται στὸ νησὶ ἐπαρκεῖ μόνο γιὰ ἕνα ἑξάμηνο. Ὡστόσο παρὰ τὴ σιτοδεία ποὺ ἐπικρατεῖ ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια σ' ὅλο τὸν κόσμο, τὸ ψωμὶ εἶναι φθηνό.

»Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Χάνδακος ἐξάγονται 35.000 βαρέλες κρασὶ καὶ 15.000 ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο καὶ τὰ Χανιά. Ἄλλες 50.000 βαρέλες ξοδεύονται στὸ νησί. Ἡ συνολικὴ οἰνοπαραγωγὴ ὑπολογίζεται σὲ 100.000 βαρέλες».

Ἡ ἡμερομηνία τοῦ σεισμοῦ ποὺ ἀναφέρει ὁ Βενετὸς διπλωμάτης δὲν εἶναι ἀκριβής. Ἡ καταστροφὴ ἔγινε στὶς 19 Μαΐου καὶ ὄχι στὶς 29 Μαρτίου. Ἡ εἴδηση τῆς συμφορᾶς ἔφθασε στὴ Βενετία πέντε μέρες ἀργότερα, στὶς 3 Ἰουνίου, μὲ ἐπιστολὴ τοῦ Ἱερώνυμου Δονάτου, τοῦ πλοιάρχου ΠιέρροΜατσέλλο καὶ τῶν συμβούλων Πάολο Κουερίνι καὶ Ἀντρέα Σοράντσο. Τὸ κείμενο τοῦ μηνύματος ἔχει ὕφος δραματικῆς τηλεγραφικῆς ἀναφορᾶς :

«Ὁλόκληρος ἡ νῆσος συνεκλονίσθη ἀπὸ ἰσχυρὸν σεισμόν. Σημαντικὸς ἀριθμὸς οἰκιῶν καὶ ἐκκλησιῶν κατέρρευσαν. Αἱ ζημίαι εἶναι τεράστιαι. Ἐφονεύθησαν πολλοὶ εὐγενεῖς καὶ ἄνθρωποι ὅλων τῶν τάξεων. Τὴν πρώτην ἡμέραν ἐξήχθησαν τετρακόσια πτώματα ἀπὸ τὰ ἐρείπια. Ὁ μέγας καγκελλάριος τοῦ Χάνδακος Αἰνείας Καρπένιο ἐχάθη κατὰ τὴν θεομηνίαν. Ὅλα τὰ ἀνάκτορα κατέρρευσαν. Αἱ ὀχυρώσεις. πάντως, τῆς πόλεως δὲν ὑπέστησαν πολλὰς ζημίας. Αἱ ἐκκλησίαι καὶ τὰ μοναστήρια κατεστράφησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Ὁλόκληρος ὁ πληθυσμὸς κατέφυγεν εἰς τὴν ὕπαιθρον».

Ἡ ἀναφορὰ καταλήγει μὲ ἔκκληση γιὰ παροχὴ βοηθείας, ἐπειδὴ ὑπῆρχε πληροφορία πὼς ὁ κουρσάρος Κεμὰλ Ρεῒς βγῆκε μὲ τὴ φλόττα του ἀπὸ τὰ Δαρδανέλλια κι' ἔβαλε πλώρη γιὰ τὴν Κρήτη[1].

Τὸ 1527 ἔφθασε στὸν Χάνδακα, προσκυνητὴς γιὰ τοὺς Ἁγίους Τόπους, ὁ Ἰταλὸς μοναχὸς Noe[2]. Στὸ ὁδοιπορικό του παραθέτει οἰκονομικὰ καὶ γεω-

---

ὁ ξένος ὅπου κι' ἂν βρεθῇ, ζώντας κι' ἀποθαμένος
ἀπὸ μακρὰ τοῦ φαίνεται, πὼς εἶν' ὁ μαῦρος ξένος.

(*Γ. Κ. Σπυριδάκης*: Τὸ ἆσμα τοῦ σεισμοῦ τῆς Κρήτης (Byzantinische neugriechische Jahrbücher τόμ. 15, σ. 58 - 65).

1. Diarii de *Sanuto* (Venetia, 1882), τόμ. Β. Βλ. καὶ *Ἐλευθ. Πλατάκη* : Οἱ σεισμοὶ τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων (Κρητικὰ Χρονικὰ τ. Δ' (1950) σ. 463 - 526).

2. Viaggio da Venezia al S. Sepolcro, e al Monte Sinai col disegno delle città, castelli, ville, chiese, monasteri, porti e fiumi, che fin là si trovano, e una breve regola di quanto si deve osservare nel detto viaggio, e ciò che si paga da luogo a luogo, come di altre cose, composta da R. P. *Fra Noe* dell'ord. D/S. Francesco (In Venezia, 1609).

γραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Κρήτη. Οἱ περιγραφές του εἶναι ἀντιγραφὴ στοιχείων παλαιοτέρων περιηγητῶν.

Διαπιστώνει ὅτι οἱ Κρητικοὶ ἀντέχουν πολὺ στὴν πεῖνα καὶ στὶς κακουχίες καὶ εἶναι σπουδαῖοι τοξότες[1]. Καὶ γιὰ τὴν παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ σημειώνει : «Παράγει στάρι,μέλι, κερί,λάδι καὶ ἄφθονα φροῦτα.Πλῆθος τὰ ἀγριογούρουνα κι' ἀμέτρητα τὰ περιστέρια καὶ τὰ ὀρτύκια.Ὑπάρχουν κυπαρίσσια,ἐλιές πεῦκα καὶ βελανιδιὲς ποὺ δίνουν ξυλεία κατάλληλη γιὰ τοὺς ταρσανάδες ».

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Denis Possot ποὺ ταξίδεψε στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες τὸ 1532 ἀποτελεῖ μιὰ στεγνὴ καταγραφὴ τῶν λιμανιῶν καὶ τῶν ἀξιοπερίεργων ποὺ ἔχουν σημειώσει ὅλοι οἱ ταξιδιῶτες τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα κατὰ τὶς ἐπισκέψεις τους στὰ Μοθωκόρωνα καὶ στὸν Χάνδακα.Ὁ Possot πέθανε στὴν Κρήτη κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Τόπους, καὶ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ὁδοιπορικοῦ ἀνέλαβε ὁ συνταξιδιώτης του ἱππότης Charles Philippe[2].

Στὴ Μεθώνη ὁ Possot εἶδε τοὺς σωροὺς μὲ τὰ κρανία τῶν χριστιανῶν ποὺ ἔπεσαν κατὰ τὴν ἅλωση τοῦ κάστρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους τοῦ Βαγιαζὴτ (1500).

«Οἱ αἱμοδιψεῖς Τοῦρκοι ἔστησαν ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν χριστιανῶν δύο ψηλοὺς πύργους ποὺ τώρα τοὺς ὀνομάζουν Πύργους τῶν Μαρτύρων. Καὶ κάθε βράδυ αὐτοὶ οἱ τύμβοι φωτίζονται ἀπὸ ἕνα οὐράνιο φῶς[3]»

Στὸν Philippe εἶχαν προκαλέσει ἐντύπωση τὰ κρητικὰ τυριά.

«Τὰ τυριὰ ποὺ ἀγοράσαμε στὸν Χάνδακα εἶναι τόσο μεγάλα ποὺ ἕνας

---

1. Antiquitis optimi sagitariis. «Ἐν Κρήτῃ κυρίως διέπρεψαν οἱ ἡμέτεροι κατὰ τὴν τελευταίαν τοῦ Χάνδακος πολιορκίαν ὑπὸ τοῦ Ἀχμὲτ Κιουπριλῆ. Ἐνῷ οἱ ὀνομαστότεροι μηχανικοὶ τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας, οἱ Καστελάνοι, οἱ Κουϊρίνοι οἱ Μωπασάν, διηύθυνον μετὰ τέχνης θαυμαστῆς τὸ τῆς Εὐρώπης πυροβολικόν, τὰ κρητικὰ τάγματα, ἐξηκόντιζον τὰ βέλη αὐτῶν μετὰ δεξιότητος καὶ ρώμης, ἥτις ἐνεποίει τρόμον εἰς τοὺς πολεμίους καὶ ἀνεκάλει εἰς τὴν μνήμην τῶν ξένων τοὺς τοσοῦτον ἐν τῇ ἀρχαιότητι περιφήμους τοξότας τῆς νήσου ἐκείνης» (*Κ. Παπαρρηγοπούλου* : Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. Ε' σ.184).

2. Le voyage de la Terre Sainte composé par maître *Denis Possot* et achevé par messire *Charles Philippe* (Paris, 1890).

3. Τὸ δραματικὸ ἐπεισόδιο ἱστορεῖ ὁ ἑλληνικὸς Βαρβερινὸς Κώδικας τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ: «Καὶ ἐκεῖ ὁποὺ ἐπηγαῖναν (οἱ Μεθωναῖοι) ἐσυναπαντήθησαν μὲ τὸ πλῆθος τῶν Τουρκῶν, καὶ τοὺς ἐτζακίσανε, καὶ ἁρπάζανε παιδιά, γυναῖκες καὶ τοὺς ἐλεεινοὺς Μεθωναίους ἐκόφτανε, καὶ ἄλλους ἐδένανε· καὶ τοὺς ἐδένασι ὡσὰν πρόβατα, καὶ τοὺς ἐσύρνασι... Καὶ τότε ἐμπῆκε μέσα καὶ ὁ σουλτὰν Μπαγιαζήτης· καὶ ἐμπῆκε καὶ ἐπροσκύνησε μέσα εἰς τὴν φραγκοκκλησίαν, τὴν ὁποίαν τὴν ἔκαμε σμαΐδι, ἕως τὴν σήμερον. Καὶ ἐκατακόψανε τοὺς ἐλεεινοὺς χριστιανούς. Λέγουσι ὅτι ἀπὸ τὴν πολλὴν σφαγὴν ὁποὺ ἐκάμανε, ἔδραμε τὸ αἷμας ἕως εἰς τὴν θάλασσα καὶ ἐκοκκίνιζε. Καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, ὡσὰν ἐπροσκύνησε ὁ Μπαγιαζήτης, ἐδιάβη εἰς τὸ ἀφεντικὸ παλάτι καὶ ἐκάθησε μετὰ μεγάλης δόξας καὶ παρρησίας. Καὶ ὅσους Μεθωναίους ἐπιάσανε ζωντανούς, ὥρισε καὶ τοὺς ἠφέρανε ὀμπρός του, μικροὺς με-

χαμάλης τοῦ τόπου μας δὲν θὰ μποροῦσε νὰ σηκώση δύο. Τὰ ἐναποθηκεύουν μέσα σὲ μεγάλα ὑπόγεια γεμάτα ἅρμη».

ΣΤΟΝ ΧΑΝΔΑΚΑ ΤΟΥ 1518

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1518 ἔφθασε στὸν Χάνδακα κατὰ τὸ ταξίδι του πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους, ὁ Γάλλος προσκυνητὴς Jacque le Saige.

Καθὼς περιδιαβάζει στὴν πολιτεία καταγράφει μὲ εὐσυνειδησία ὅ,τι βλέπει: τὰ σπίτια, τοὺς δρόμους, τοὺς ἀνθρώπους, τὶς ἐκκλησίες, τὴν καθημερινὴ ζωή. Ρωτάει ἀκόμα καὶ συγκεντρώνει πληροφορίες γιὰ τὶς ἀπασχολήσεις τῶν κατοίκων καὶ τὸ ἐμπόριο. Τὸ χρονικό του προσφέρει ἐντυπώσεις ἐπιφανείας, μιὰ φευγαλέα εἰκόνα τοῦ χώρου ἀλλὰ ὁπωσδήποτε αὐθεντική.

Εἶχε λυθῆ προσωρινὰ τὸ πρόβλημα τῆς λειψυδρίας ποὺ ταλαιπωροῦσε παλαιότερα τοὺς κατοίκους τοῦ Χάνδακος. Συγκεντρώνουν τὸ βρόχινο νερὸ σὲ στέρνες γιὰ τὶς ἀνάγκες ὅλου τοῦ χρόνου, γράφει ὁ Le Saige.

Πρὶν 40 χρόνια ὁ Ἀνώνυμος Γάλλος προσκυνητὴς (1480) σημείωνε στὸ χρονικό του: «Ὑπάρχει ἔλλειψη νεροῦ. Τὸ κουβαλοῦν μὲ γαϊδούρια ἀπὸ ἀπόσταση μισῆς λεύγας καὶ τὸ ἀγοράζουμε δύο ἄσπρα τὴ βαρέλα».

Ἀλλὰ δεκατέσσερα χρόνια μετὰ τὸν Le Saige, ὁ περιηγητὴς Denis Possot διαπιστώνει τὴν ἴδια λειψυδρία: «Κουβαλοῦν τὸ νερὸ ἕνα μίλι μακριὰ καὶ τὸ πουλᾶνε μὲ τὸ βαρέλι».

Οἱ πρῶτες ἐντυπώσεις τοῦ Le Saige:

«Μᾶς εἶχαν πῆ ὅτι ὁ Χάνδαξ ἔμοιαζε μὲ τὶς πιὸ ὄμορφες πόλεις τῆς Γαλλίας. Εἴδαμε τὸ ἀντίθετο. Ὅλα τὰ σπίτια ἔχουν γκρεμισθῆ ἀπὸ τὸ σεισμὸ τοῦ 1500[1] ποὺ ἔθαψε στὰ ἐρείπια ἐφτὰ χιλιάδες ψυχές.

»Πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τὰ σπίτια ἦταν σωστὰ παλάτια κι' εἶχαν ταράτσες, ἔτσι ποὺ μποροῦσε κανεὶς νὰ περπατάει στὶς σκεπὲς ὅπως καὶ στοὺς δρόμους. Αὐτὲς οἱ ταράτσες εἶναι τόσο στεγανὲς ποὺ δὲν τὶς διαπερνᾶ ἡ βροχή. Τὰ νερὰ περνοῦν ἀπὸ λούκια καὶ φεύγουν»[2].

Οἱ ἀσχολίες τῶν κατοίκων: «Οἱ Κρητικοὶ εἶναι ἁγιογράφοι, μυλωνά-

---

γάλους. Καὶ ὥρισε ὅτι ἀπὸ δέκα χρονῶν καὶ ἀπάνω νὰ τοὺς κόψουν ὅλους καὶ οὕτως ἔγινε. Καὶ ἐμαζῶξαν τὰ κεφάλια τους καὶ τὰ κορμιά τους καὶ τὰ ἐκτίσανε καὶ ἔκαμαν ἕναν πύργον μεγάλον ὄξω ἀπὸ τὸ κάστρο, ὁ ὁποῖος φαίνεται εἰς τὴν σήμερον» (*Γ. Θ. Ζώρα*. Ἡ βασιλεία τῶν Τούρκων σουλτάνων Βαγιαζῆτ Β' καὶ Σελὴμ Α' κατὰ τὸν ἀνέκδοτον ἑλληνικὸν βαρβερινὸν Κώδικα ΙΙΙ τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης. ΕΕΒΣ τ. 23 (1953) σ. 294 - 415).

1. Ὁ μεγάλος σεισμὸς ἔγινε τὸ 1508.

2. Τὸ ὅτι ὑπῆρχαν ὑδρορρόες καὶ ἀποχετευτικοὶ ἀγωγοὶ στὸν Χάνδακα προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν παλαιότερη βυζαντινὴ νομοθεσία ποὺ προβλέπει μέτρα γιὰ νὰ μὴν ἐνοχλοῦνται

δες, μαραγκοί, ναυπηγοὶ καί φυσικά, γεωργοὶ καὶ καλοὶ τοξότες».

Τὸ κυπαρισσόξυλο εἶναι ἡ πρώτη ὕλη γιὰ τὴν τοπικὴ βιοτεχνία. «Κατασκευάζουν μ' αὐτὸ κάθε λογῆς ἀντικείμενα, εἰκόνες τῆς Παναγίας, κάδρα, τραπέζια, μπαοῦλα, κασσετίνες, ἀκόμα καὶ καράβια».

Οἱ Ἑβραῖοι τοῦ Χάνδακος εἶναι τοκογλύφοι ἢ ἔμποροι τουρκικῶν χαλιῶν. Ντύνονται ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι Κρητικοί. Φοροῦν, ὅμως, ὑποχρεωτικὰ γιὰ διακριτικὸ ἕνα κίτρινο σκοῦφο.

Οἱ γυναῖκες ἐσκανδάλισαν τὸν προσκυνητή : «Τώρα τὸ καλοκαίρι φοροῦν τούλινα φορέματα πολὺ τολμηρά. Κι' ὅταν τρῶνε ὑπάρχει κάποιος ποὺ τὶς ἀερίζει μὲ μιὰ μικρὴ βεντάλια».

Βγῆκε καὶ στὰ περίχωρα ὁ Le Saige ὅπου εἶδε Κρητικοὺς ὁπλισμένους μὲ τόξα καὶ βέλη νὰ φρουροῦν τὰ ἀμπέλια : «Εἶναι, παρατηρεῖ, δεξιοτέχνες στὸ τόξο κι' οἱ σαΐτες σφυρίζουν ὅταν τινάζονται».

Παρακολούθησε καὶ μιὰ ἑλληνικὴ λειτουργία στὸ ναὸ τῆς Παναγίας (ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτεία). «Εἶχε μεγαλοπρέπεια καὶ ἡ διάρκειά της ἦταν διπλάσια ἀπὸ τὴ δική μας».

ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα περιγράφει μὲ λεπτομέρειες πολύτιμες γιὰ τὴν ναυσιπλοΐα τῆς ἐποχῆς κι' ἕνας κατ' ἐξοχὴν ταξιδιώτης, ὁ περίφημος Τοῦρκος πειρατὴς καὶ ναύαρχος τοῦ σουλτάνου Σουλεϊμὰν Α' Πυρῆ Ρεΐς, ποὺ θεωρεῖται ἕνας ἀπὸ τοὺς κυριώτερους μεσαιωνικοὺς γεωγράφους τοῦ Ἀρχιπελάγους.

Ἔγραψε μεταξὺ 1520 καὶ 1524 μιὰ γεωγραφία ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ χάρτες κατὰ τὰ βενετικὰ πρότυπα. Ὁ κουρσάρος «γεωγράφος - περιηγητὴς» καρατομήθηκε τὸ 1554 στὸ Κάϊρο, ὕστερα ἀπὸ ἧττα τοῦ στόλου του κατὰ τὴ ναυμαχία μὲ τοὺς Πορτογάλους στὸν Περσικὸ Κόλπο καὶ τὴν ἀπώλεια ἑνὸς καραβιοῦ μὲ κουρσάρικη λεία[1].

ΟΙ ΚΟΜΨΕΥΟΜΕΝΕΣ ΤΟΥ ΓΑΛΑΤΑ (1533)

Στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων τῆς Πόλης τὸ 1533 ἀναφέρεται ἕνα ἀπόσπασμα τῶν ἀφηγήσεων τοῦ Ἰταλοῦ ταξιδιώτη Benedetto Ram-

---

οἱ περίοικοι (Πανδέκτες, 8, 2, 18. *Ἀρμενοπούλου* Ἑξάβιβλος 2, 4, 36. Βασιλικά. Πρόχειρος Νόμος κ.ἄ.).

1. *Reis Bahrige* : Das türkische Segelhandbuch für das Mittelländische Meer vom Jahre 1521. Herausgegeben, übersetzt und erklärt von *Paul Kahle* (Berlin, 1926).

berti[1]. Στὶς περίκομψες κυράδες τοῦ Γαλατᾶ, στὴ φιλαρέσκεια καὶ τὰ ἤθη τους:

«Τὰ σπίτια τῆς Πόλης δὲν εἶναι οὔτε ὄμορφα οὔτε ἄνετα. Ἄφθονα νερὰ ἔρχονται μὲ ὑδραγωγοὺς ἀπὸ τὰ κοντινὰ ποτάμα.

»Ὅλοι σχεδὸν οἱ Χριστιανοὶ μένουν στὸ Πέραν καὶ ὄχι στὴν Κωνσταντινούπολη, γιατὶ ἔτσι ἀποφάσισε ὁ σουλτάνος.

»Οἱ Ἕλληνες ζοῦν μὲ τὰ παλιὰ ἔθιμά τους. Κι' ἂν ἕνας Φράγκος τύχῃ νὰ παντρευτῆ Ἑλληνίδα, ζῆ σὰν Φράγκος καὶ ἡ Ἑλληνίδα σὰν Ἑλληνίδα καὶ δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσά τους εἰρήνη καὶ ἀγάπη.

»Οἱ γυναῖκες ντύνονται πολὺ κομψά. Ἀλλὰ στολίζονται πολὺ καὶ φτιασιδώνουν ἄσεμνα τὸ πρόσωπό τους[2]. Δὲν φημίζονται γιὰ τὴν ἀρετή τους, ἰδίως οἱ παντρεμένες.

»Ξοδεύουν πολλὰ γιὰ φορέματα καὶ κοσμήματα: τὰ δάχτυλά τους εἶναι γεμάτα δαχτυλίδια καὶ στὸ κεφάλι στολίζονται μὲ πολύτιμα πετράδια καὶ κορῶνες ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς εἶναι ψεύτικες»[3].

---

1. Libri tre delle cose dei Turchi. Nel primo si descrive il viaggio da Venezia a Constantinopoli, con gli nomi de luoghi antichi e moderni. Nel secondo la Porta cioè la corte del sultan Soleymano signor dei Turchi. Nel terzo il modo del reggere il stato e imperio suo (in Venezia, 1539).

2. Ὅλοι οἱ περιηγητὲς βεβαιώνουν ὅτι οἱ Ἑλληνίδες τῆς Πόλης ψιμυθιώνονταν κατὰ τρόπο κραυγαλέο. Εἶναι μακραίωνη βυζαντινὴ παράδοση ποὺ διατηρεῖται καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ δημώδη ποίηση:

Βάνει τὸν ἥλιο πρόσωπο καὶ τὸ φεγγάρι ἀστήθι
καὶ τοῦ κοράκου τὸ φτερὸ βάνει καμαροφρύδι.

Ἔβαφαν δηλαδὴ μὲ κόκκινο χρῶμα τὰ μάγουλα, μὲ ἄσπρο τὰ στήθη καὶ μὲ μαῦρο τὰ φρύδια. Ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ γυναῖκες ἐπὶ *Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*: «Αὕτη τὴν μὲν ὄψιν ὥσπερ λειμῶνα διανθίζουσα, φύκει τὰς παρειὰς ἐρυθραίνουσα, ψιμυθίῳ δὲ τὸ μέτωπον λευκαίνουσα καὶ μέλανι τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑπογράφουσα». Τοῦ *Μεγάλου Βασιλείου*: «Ἔστι τινὰ χρώματα πρὸς κόσμον ταῖς γυναιξὶ ἐπιτετηδευμένα τοῦ προσώπου, λευκόν τε καὶ ἐρυθρὸν καὶ ἕτερον μελανόν. Τὸ μὲν λευκότητα τοῦ σώματος καταψεύδεται, τὸ δὲ ἐρυθρὸν ταῖς παρειαῖς ἐπανθεῖ, τὸ δὲ μέλαν μηνοειδῶς τὰς ὀφρῦς τοῖς ὀφθαλμοῖς περιγράφει». Στὴ «Διήγηση τοῦ Διγενῆ» διαβάζουμε γιὰ χείλη «κοκκινοβεβαμμένα», ὁ *Συντίπας* ἀποκαλεῖ μιὰ νέα «γλαυκοφθαλμοφρυδοβαπτόχειλον», ἐνῶ ὁ *Ἰωάννης ὁ Εὐγενικὸς* σημειώνει ὅτι οἱ γυναῖκες τῆς ἐποχῆς του ἔβαφαν «παρειὰς καὶ χείλη καὶ πώγωνος ἄκρον».

3. Εἶναι τὸ «κουτελίκιν» τοῦ ΙΕ' αἰώνα (τὰ «κοσμίδια» τῶν Βυζαντινῶν). Ὁ *Κλήμης* στὸν «Παιδαγωγὸ» ἀποροῦσε πῶς ἄντεχαν οἱ γυναῖκες στὸ βάρος τόσων κοσμημάτων. Οἱ κορῶνες ποὺ ἀναφέρει ὁ *Ramberti* εἶναι οἱ «χρυσοὶ στέφανοι» τῶν Βυζαντινῶν. Ὁ *Μέγας Βασίλειος* γράφει γιὰ τὰ χρυσᾶ προμετωπίδια καὶ ὁ *Χρυσόστομος* γιὰ μιὰ γυναῖκα ποὺ «χρυσία περιέθηκε τῷ προσώπῳ».

ΕΝΑΣ ΠΟΙΗΤΗΣ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ (1537)

Τέσσερα χρόνια ἀργότερα ταξιδεύει στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἕνας ποιητὴς ἀπὸ τὴ Νορμανδία ὁ La Broderie. Ἦταν ἀξιωματικὸς στὸ γαλλικὸ στόλο (ἐπὶ Φραγκίσκου Α') ποὺ ἔπλεε στὰ Ἑπτάνησα γιὰ ἐνίσχυση τῆς τουρκικῆς ἐκστρατείας κατὰ τῆς Κέρκυρας, ἀποικίας τῶν Βενετῶν (ἡ Γαλλία εἶχε συμμαχήσει μὲ τοὺς Ὀθωμανούς). Ὁ La Broderie ἔγραψε τὸ χρονικό του[1] σὲ στίχους καὶ τὸ ἀφιέρωσε «σὲ μιὰ Γαλλίδα δεσποινίδα»[2].

Ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ὁ γαλλικὸς στόλος θὰ σαλπάρη γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη μὲ ἀγκυροβόλια ἐφοδιασμοῦ τὴ Μεθώνη καὶ τὴ Χίο. Ἰδοὺ πῶς περιγράφει ὁ ποιητὴς τὸ ταξίδι στὸ Αἰγαῖο[3].

«Ἔχοντας προμήθεια παξιμαδιῶν σηκώσαμε τὶς ἄγκυρες ἀπὸ τὸ βυθὸ τῶν νερῶν μόλις ἔστρωσε ὁ καιρὸς καὶ βγήκαμε ἀπὸ τὸ λιμάνι μὲ τὰ κουπιά. Οἱ ἀξιωματικοὶ ξεσήκωσαν μὲ τὰ σφυρίγματά τους τοὺς κακούργους καταδίκους γιὰ νὰ δουλεύουν μὲ μεγαλύτερη προθυμία. Κάθε τόσο ξυλοφορτώνονται οἱ δύστυχοι γιὰ νὰ καταλάβουν πὼς πρέπει νὰ τραβοῦν δυνατὰ κουπὶ γιὰ νὰ φθάσουμε γρήγορα στὸν τόπο ποὺ θὰ ἡσυχάσουμε καὶ θὰ γλυτώσουμε ἀπὸ τὸ χειμωνιάτικο κρύο.

»Μπροστά μας προβάλλει ὁλόκληρο τὸ Αἰγαῖο. Βλέπουμε ἀπὸ μακριὰ τὴν Ἄνδρο. Ἐκεῖ ζοῦσε παλιὰ πλῆθος γυναικῶν ποὺ ἔπαιζαν ἐξαίσια μουσικὰ ὄργανα. Κι' ἦταν περιζήτητες ἀπὸ τοὺς νέους τῆς Ἑλλάδας ὄχι τόσο γιὰ τὴ μουσική τους ὅσο γιὰ τὸ πανέμορφο κορμί τους.

»Τέλος οἱ ἄνεμοι, οἱ ναῦτες καὶ οἱ τιμονιέρηδες μᾶς ἔφεραν στὸ λιμάνι τῆς Χίου. Ξαφνικὰ βλέπουμε νὰ ξεπετιοῦνται ἀπὸ τὰ σπίτια ἄντρες καὶ γυναῖκες. Δὲν ἤξεραν ποιοὶ ἄνθρωποι μπῆκαν στὸ λιμάνι τους. Ἡ πρώτη ἀμφιβολία ἔγινε τρόμος καὶ τοὺς ἐμπόδισε νὰ πλησιάσουν. Ἄλλοι ἔτρεχαν στὰ ὅπλα, νομίζοντας πὼς ἦρθαν ἐχθροὶ κι' ἑτοιμάζονταν «νὰ μᾶς περιποιηθοῦν» ἂν δοκιμάζαμε νὰ τοὺς ἐπιτεθοῦμε. Ἄλλοι σκαρφάλωναν στὰ κάστρα καὶ στὰ ὀχυρώματα, ἕτοιμοι νὰ πεθάνουν μὲ πολεμικὴ ἀνδρεία γιὰ νὰ προστατέψουν τὴν πολιτεία τους. Γυναῖκες, ἔντρομες ἀπὸ τὴ χλαπαταγὴ ἀναζητοῦσαν τὰ παιδιά τους ποὺ ἄφοβα διασκέδαζαν ἀγναντεύοντας τὶς γαλέρες μας. Τότε ρίξαμε τρεῖς κανονιὲς μὲ τὸ μεγάλο κανόνι καὶ καθυσυχάσαμε τοὺς φίλους μας ».

---

1. *La Broderie* : Le discours du voyage de Constantinople, envoyé dudict lieu à une damoyselle Française (Lyon, 1542).

2. Πρόκειται γιὰ τὴ Μαργαρίτα, κόρη τοῦ βασιλιᾶ Φραγκίσκου Α' ποὺ παντρεύτηκε τὸ 1559 τὸ δούκα τῆς Σαβοΐας Emmanuel Philibert.

3. Ἀπόδοση σὲ πεζό.

Οἱ Γάλλοι καλοπερνοῦν στὸ νησί. Φτήνεια καὶ πολλὲς εὐκαιρίες διασκεδάσεων. Ὁ ἱππότης ὅμως θὰ μείνη ἁγνός, πιστὸς στὸ ἐρωτικὸ ἴνδαλμά του:

«Γυναῖκες τίμιες καὶ ὡραῖες ἔχουν τὴν ἄδεια τῶν συζύγων τους νὰ χαϊδολογοῦν τοὺς Γάλλους. Καθένας πηγαίνει γιὰ ἰδιαίτερες συνομιλίες μαζί τους σὲ γενοβέζικη γλῶσσα. Ὅλοι ἐκτὸς ἀπὸ μένα. Γιατὶ μ' ὅλο ποὺ εἶναι ὡραῖες ἐγὼ τὶς βρίσκω ἄσχημες. Καὶ ἡ φιλοφροσύνη τους μοῦ φαίνεται βλακεία. Εἶναι ἀδύνατο νὰ χαρῇ ἡ καρδιά μου τὴ στιγμὴ ποὺ σεῖς εἶσθε μακριά».

Ὁ La Broderie δὲν ἀνέχεται διόλου τοὺς Τούρκους, τοὺς συμμάχους τοῦ Φραγκίσκου Α'. Τοῦ προκαλοῦν φρίκη «τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμά τους, οἱ ψευδονόμοι τους, οἱ δεισιδαιμονίες τους, τὸ ντύσιμό τους, ὁ τρόπος ποὺ τρῶνε».

Ταξιδεύοντας στὸ Αἰγαῖο θυμᾶται τὴν Ἀθήνα:

«Μάνα καὶ πηγὴ τοῦ ἐλεύθερου λόγου ὅπου ἄνθισε ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη. Πολιτεία ποὺ τώρα κατάκειται ἄθλια, σκλαβωμένη, ποδοπατημένη, ταπεινωμένη, ὁ πιὸ θλιβερὸς τόπος τῆς γῆς».

Ἀλλὰ ἔστω καὶ ἀπὸ μακριὰ δὲν διστάζει νὰ τὴν περιγράψη.

«Καλύβες ὅπου ζοῦν οἱ Ἕλληνες φτωχοὶ καὶ δυστυχισμένοι, πληρώνοντας ἀπίστευτους φόρους. Κάθε καπνοδόχος[1] καὶ ἕνα «σουλτανί»[2], κάθε ζωντανὸ κι' ἕνα «ἄσπρο».

Η ΒΑΣΙΛΕΥΟΥΣΑ ΓΙΝΕΤΑΙ ΤΟΥΡΚΟΠΟΛΗ

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' ὡς τὰ μέσα τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε ὑποστεῖ σκληρὴ μεταμόρφωση. Τὰ σημαντικώτερα μνημεῖα, ὅπως οἱ στῆλες τοῦ Θεοδοσίου καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἐξαφανίσθηκαν. Στὴ θέση τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ὑψώνεται τὸ τζαμὶ τοῦ Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ. Ὅσοι ναοὶ σώθηκαν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ ἔχουν μεταβληθῆ σὲ τζαμιά. Ἡ εἰκονοκλαστικὴ μανία ἀφανίζει κάθε ἀπεικονιστικὸ ἢ γλυπτικὸ ἔργο τέχνης. Ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Σταυροφόρων, τὸ 1204, καταστρέφεται. Ἀπὸ τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν κατασκευάζουν ἀσβέστη. Μὲ τὸν ὀρείχαλκο τῶν ὀβελίσκων γίνονται κέρματα. Οἱ ἀρχαῖοι κίονες κομματιάζονται καὶ γίνονται οἰκοδομικὸ ὑλικὸ γιὰ τὰ τζαμιὰ καὶ γιὰ τὰ νέα τουρκικὰ λουτρά.

Οἱ σουλτάνοι φιλοδοξοῦν νὰ δώσουν βασιλικὴ ὄψη στὴν πρωτεύουσα. Θὰ τὸ πετύχουν πολὺ γρήγορα. Ὁ Jerôme Maurand παρατήρησε τὸ 1544 καὶ ὁ Jean Chesnau λίγα χρόνια ἀργότερα ὅτι τὰ τουρκικὰ σπίτια χτίζονταν ἀπὸ ξύλα καὶ τοῦβλα.

Μὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ μεταμορφωθῆ ἐντελῶς μία πολιτεία μέσα σὲ ἑκατὸ

1. Κάθε σπίτι.
2. Νόμισμα τουρκικό.

χρόνια. Ὅπως καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα ὑπῆρχαν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τειχῶν ἀκατοίκητες ἐκτάσεις καὶ δάση. Ὑπῆρχαν ἀκόμη ἀρχαιότητες καὶ σημαντικὰ μνημεῖα.

Πρὶν ἀπὸ τὸ 1550 ὁ ταξιδιώτης μποροῦσε νὰ θαυμάση τὰ δώδεκα ἀρχαῖα ἀνάγλυφα τῆς Χρυσόπορτας, τοὺς ὀβελίσκους καὶ τὸν ἱππόδρομο. Τὰ ἔργα τέχνης, ὅμως, εἶχαν ὑποστεῖ τὴν τύχη τοῦ ἑλληνισμοῦ. Καταστροφὲς καὶ ἐξευτελισμούς.

Κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα ἡ Πόλη διατηροῦσε, χάρη στὰ περιβόλια καὶ τὰ δέντρα της, μιὰ ζωηρὴ καὶ γελαστὴ ὄψη. Γίνεται, ὅμως, ὅλο καὶ πιὸ μουσουλμανικὴ μὲ τὰ ξύλινα σπίτια καὶ τὰ στενὰ ἑλικοειδῆ σοκάκια.

Ὡστόσο εἶχαν διατηρηθῆ ἀρκετὰ ἀξιόλογα κτίρια. Τὸ σπίτι τοῦ Ἰω. Ζυγομαλᾶ λ.χ., ὅπως γράφει ὁ Gerlach[1], εἶχε τρία πατώματα κι' ἕνα δῶμα ποὺ ἔβλεπε στὸν Κεράτιο. Ἡ κατάσταση, πάντως, τῶν μνημείων ὅλο καὶ χειροτερεύει. Στὴν Ἁγία Σοφία διατηροῦνται ἀκόμα τὰ μωσαϊκά, πλάϊ στὸ νάρθηκα. Τὸ μοναστήρι τῆς Παμμακάριστου ὅπου εἶχε ἐγκατασταθῆ ὁ πατριάρχης (1456 - 1486) ἦταν ἄθικτο (ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ δεῖγμα βυζαντινῆς Μονῆς τοῦ ΙΓ' αἰώνα, μὲ τὴν ἐσωτερικὴ δεντροφυτεμένη αὐλὴ καὶ γύρω - γύρω τὶς κατοικίες τῶν μοναχῶν).

Τὸ 1544 ὁ φιλότουρκος βασιλιὰς τῆς Γαλλίας Φραγκῖσκος Α' ὀργανώνει «ἐπιστημονικὴ ἀποστολή» στὴν Ἀνατολὴ μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν φυσιοδίφη Pierre Gilles (Gullius).

Γιὰ τὸν Gilles γράφει ὁ Jacques - Auguste de Thon στὴν «Παγκόσμια Ἱστορία» του[2]: «Βαθὺς γνώστης τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν καὶ συγγραφέων, τῶν καλῶν τεχνῶν καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν κατεχόταν ἀπὸ δίψα περιηγήσεων σὲ μακρινὲς χῶρες. Αὐτὴ ἡ κλίση τὸν παρακίνησε νὰ ταξιδέψη ἐπὶ σαράντα ὁλόκληρα χρόνια στὴν Ἑλλάδα, στὴν Ἀσία καὶ στὴν Ἀφρική. Ἄλλοτε γιὰ νὰ συγκεντρώση βιβλία σύμφωνα μὲ τὴν ἐντολὴ τοῦ Φραγκίσκου Α' καὶ ἄλλοτε γιὰ νὰ γνωρίση τοὺς ξένους τόπους».

Φθάνοντας στὴν Πόλη ὁ Γάλλος φυσιοδίφης κατάλαβε ἀμέσως ποιὸ ἦταν τὸ χρέος του. Τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ἐξαφανίζονταν ἀπὸ μέρα σὲ μέρα. Οἱ γέροντες εἶχαν λησμονήσει ὅ,τι ἀποθαύμαζαν στὴ νεότητά τους. Ἀκόμα καὶ οἱ ὀνομασίες εἶχαν ἀποξεχασθῆ ἢ ἀκούγονταν παραφθαρμένες. Ὁ Gilles ἀρχίζει ἀμέσως τὴ συστηματικὴ ἐξερεύνηση τῆς πολιτείας. Ἐργάζεται τρία χρόνια (1544 1547). Στρατολογεῖται ὅμως ξαφνικὰ διὰ τῆς βίας γιὰ τὸν πόλεμο τῆς Περσίας καὶ ὑποχρεώνεται ν' ἀκολουθήση τὰ τούρκικα ἀσκέρια. Ἀπὸ τὸ Χαλέπι γράφει νὰ τοῦ στείλουν χρήματα γιὰ νὰ ἐξαγοράση τὴ θη-

1. Lettres à Crusius.
2. Λονδῖνο 1774.

τεία του. Τέλος ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν Γάλλο πρεσβευτὴ D'Aramon ποὺ συνοδεύει τὸν σουλτάνο στὴν ἐκστρατεία καὶ ἐλευθερώνεται. Κατευθύνεται ἀμέσως στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου φθάνει τὸ 1550. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ τὰ μνημεῖα τῆς Πόλης καὶ ἡ τοπογραφία της γίνονται ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης. Γράφει ὁ Gilles στὸ χρονικό του[1]. «Ὅλες οἱ πολιτεῖες θὰ χαθοῦν, μὰ ὅσο ὑπάρχουν ἄνθρωποι ἡ Κωνσταντινούπολη θὰ μείνη ἀθάνατη».

Τὸ 1543 ἕνας ἀνώνυμος Βενετὸς ταξίδεψε στὴν πρωτεύουσα τοῦ Σουλεϊμὰν Β' τὸ Μεγαλοπρεποῦς (1520 - 1566). Στὸ χρονικό του[2] ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν Αὐλὴ τοῦ σουλτάνου. Ὑπάρχουν, ὅμως, καὶ μερικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν κατάσταση τῆς πολιτείας. Τὰ περισσότερα σπίτια ἦταν χτισμένα μὲ ἀργιλόχωμα καὶ ξύλο, καὶ μερικὰ ἀπὸ πέτρα. Ἡ πολιτεία ἔχει πλῆθος ἀλσύλλια καὶ ἀκατοίκητες ἐκτάσεις ὅπου κυριαρχοῦν τὰ κυπαρίσσια. Τὸ παλάτι τοῦ Κωνσταντίνου ἦταν μισοερειπωμένο.

ΤΑ ΜΠΕΖΕΣΤΕΝΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ (1544)

Ἀνάμεσα στοὺς Εὐρωπαίους ποὺ ἀσχολήθηκαν κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰώνα μὲ τὴ συλλογὴ ἐπιγραφῶν ξεχωριστὴ θέση κατέχει ὁ Γάλλος στρατιωτικὸς ἱερέας Jerôme Maurand. Πεπαιδευμένος κληρικός, φλογερὸς ἀρχαιολάτρης, ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς ταπεινοὺς πνευματικοὺς ἐργάτες τῆς Ἀναγεννήσεως·

Μπαρκάρησε στὶς 23 Μαΐου 1544 στὴν περίφημη γαλλικὴ γαλέρα «Ρεάλε» ποὺ συνώδευε μαζὶ μὲ ἄλλα πολεμικὰ τὴν τουρκικὴ φλόττα τοῦ Χαϊρεντὶν Βαρβαρόσσα ἀπὸ τὴ δυτικὴ Μεσόγειο στὰ Ἑπτάνησα καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη (ἦταν ἡ περίοδος τῆς συμμαχίας τοῦ Φραγκίσκου Α' μὲ τὸν σουλτάνο Σουλεϊμάν).

Ὁ Maurand περιγράφει τὰ ἑλληνικὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου καὶ τοῦ Αἰγαίου μὲ ἀκρίβεια καὶ εὐσυνειδησία καὶ συνοδεύει τὶς ἀφηγήσεις του μὲ σχέδια πόλεων, λιμανιῶν καὶ κάστρων[3].

Οἱ συμμαχικοὶ στόλοι ἔφθασαν στὴν Κέρκυρα στὶς 19 Ἰουλίου 1544 καὶ συνέχισαν τὸ ταξίδι τους πρὸς τὸ Αἰγαῖο. Στὶς 22 Ἰουλίου τὰ καράβια ἄραξαν στὴ Ζάκυνθο. Στὸ λιμάνι δραπετεύουν μερικοὶ σκλάβοι ἀπὸ τὴ γαλέρα τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ ποὺ συνώδευε τὴ γαλλικὴ μοῖρα. Οἱ κάτοικοι ἀρνήθηκαν νὰ τοὺς παραδώσουν. Ἦταν μιὰ χειρονομία τόλμης καὶ ἀνθρωπιᾶς.

---

1. *Petrus Gyllius*:De topographia Constantinopoleos e de Ilius antiquatatibus libri quatuor (Lyon, 1561) Ἐπίσης: «De Bosporo Thracio».

2. Viaggi fatti da Venetia alla Tana in Persia, in India et in Constantinopoli (Venetia, 1553).

3. Itinéraire de *Jerôme Maurand* d'Antibes à Constantinople (1544) par *Leon Dorev* (Paris 1901).

«Μπήκαμε πανηγυρικὰ στὸ λιμάνι τῆς Ζακύνθου. Βρόντηξαν τὰ κανόνια καὶ ὑψώθηκαν τὰ λάβαρα καὶ οἱ σημαῖες. Ἀπὸ τὸ κάστρο μᾶς ἀνταπέδωσαν τοὺς χαιρετισμούς.

»Ὁ κύριος πρεσβευτὴς ἔστειλε στὴν ξηρὰ τὸ γραμματικὸ τοῦ «Ρεάλε» Chastelet, ἕναν Ἕλληνα ὀνόματι Μιχάλη καὶ ἕνα Λιπαριώτη ναύτη καθὼς καὶ μερικοὺς σκλάβους γιὰ προμήθειες κρασιοῦ καὶ ἄλλων τροφίμων. Οἱ σκλάβοι ὅμως καὶ ὁ Λιπαριώτης δραπέτευσαν. Τότε ὁ κύριός μου στέλνει τὸν Entrecasteaux στὸν Προβλεπτὴ ζητώντας τὴ σύλληψη τῶν δραπετῶν. Ἀλλὰ οἱ κάτοικοι ἄρχισαν νὰ ἀπειλοῦν τὸν ἀπεσταλμένο.

»Τὰ μεσάνυχτα ἀνεβαίνουν στὸ καράβι δύο νησιῶτες ἔμποροι γιὰ νὰ πληρωθοῦν γιὰ τὰ κρασιὰ ποὺ εἶχε ἀγοράσει ὁ γραμματικός. Τότε ὁ κύριός μου, βλέποντας πὼς ὁ Chastelet καὶ ὁ Μιχάλης ἀργοῦσαν νὰ ἐπιστρέψουν, ὠργίσθηκε, πρόσταξε νὰ σηκώση ἄγκυρες τὸ καράβι καὶ νὰ σαλπάρη καὶ νὰ κρατηθοῦν ὡς ὅμηροι οἱ δύο Ζακυνθινοί».

Τελικὰ οἱ δύο ὅμηροι ἐλευθερώθηκαν στὴ Μεθώνη ὅπου ἔφθασε ἡ μοῖρα στὶς 23 Ἰουλίου.

Ἡ Μεθώνη, γράφει ὁ Maurand, ἦταν ἄλλοτε βενετικὴ κτήση. Ἀκόμα διακρίνονται στὰ τειχιὰ τοῦ κάστρου τὰ μαρμαρένια λιοντάρια. Ἀλλὰ σήμερα βρίσκεται στὰ χέρια τῶν Τούρκων ποὺ κατοικοῦν στὸ κάστρο ἐνῶ οἱ χριστιανοὶ ζοῦν πανάθλια ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη σὲ παλιοκαλύβες.

«Κοντὰ στὸ λιμάνι εἴδαμε ἕνα σωρὸ κόκκαλα, τοποθετημένα τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο, ἔτσι ποὺ νὰ σχηματίζουν πύργο. Ἕνας Τοῦρκος μοῦ εἶπε πὼς εἶναι κόκκαλα χριστιανῶν ποὺ σκοτώθηκαν κατὰ τὴν κατάληψη τῆς Μεθώνης».

Ἡ Δῆλος εἶναι γεμάτη ἀρχαιότητες. Ἡ ἁρπαγὴ δὲν ἔχει ἀκόμα συστηματοποιηθῆ. Μπορεῖ κανεὶς νὰ συγκεντρώση ἀρχαῖα νομίσματα σκορπισμένα σ' ὅλες τὶς γωνιὲς τοῦ νησιοῦ.

«Ὑπάρχουν τρία νησάκια, ποὺ ὁ λαὸς τὰ λέει νησιὰ τῶν Κρεμασμένων. Στὸ μεγαλύτερο εἴδαμε ἐρείπια ἑνὸς κυκλικοῦ ναοῦ μὲ κίονες κορινθιακοῦ ρυθμοῦ. Οἱ περισσότερες κολῶνες εἶναι γκρεμισμένες στὴν παραλία. Εἴδαμε ἐπίσης στὰ ἐρείπια αὐτοῦ τοῦ ναοῦ τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνος. Εἶχε ἀπομείνει μονάχα ὁ κορμός του[1].

»Τριγυρίζοντας στὸ νησὶ μαζὶ μὲ τὸν πρωτονοτάριο Entrecasteaux, βρήκαμε πολλὰ ἀγάλματα κατὰ γῆς, ὅλα ἀκέφαλα καὶ ἀκρωτηριασμένα.

»Ἐδῶ βρίσκει κανεὶς χρυσᾶ καὶ ἀργυρὰ νομίσματα. Ψάχνοντας στὴν ἀμμουδιὰ ἀνακαλύψαμε ἕνα χρυσὸ νόμισμα μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ».

Στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Γάλλος κληρικὸς θὰ πραγματοποιήση τὴν

---

1. Πρὶν ἀπὸ 136 χρόνια (τὸ 1418) ὁ περιηγητὴς *Buodelmondi* εἶδε τὸ πελώριο ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος ἀκέραιο.

καθιερωμένη γιὰ κάθε ξένο ἐπίσκεψη στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἀλλὰ χρειάζεται μπαξίσι :

«Μπαίνοντας ἀνύποπτοι στὸ ναὸ βλέπουμε νἄρχεται πρὸς τὸ μέρος μας ἔξαλλος ἕνας χότζας μὲ μαῦρο καφτάνι, σαρίκι στὸ κεφάλι καὶ γένεια χριστιανικά. Στὸ χέρι κρατοῦσε μιὰ ὡραία βεντάλια ἀπὸ ἀσημωμένα φύλλα χουρμαδιᾶς. Ἄρχισε νὰ μᾶς βρίζῃ τουρκικά: «Μπρὲ γκιαοὺρ ντανεσί, γιουρντὲκ» κι' ἤθελε νὰ μᾶς συλλάβῃ, ἐπειδὴ μπήκαμε στὸ ναὸ χωρὶς ἄδεια. Ὅπως μάθαμε, ὁ χριστιανὸς ποὺ μπαίνει αὐθαίρετα στὸ ναὸ τιμωρεῖται μὲ ραβδισμούς. Προσπάθησα νὰ τὸν καθησυχάσω κι' αὐτὸς μοῦδωσε νὰ καταλάβω πὼς θέλει μπαξίσι. Τοὔδωσα λοιπὸν τριάντα παράδες καὶ μᾶς ἄφησε».

Ὁ Jerôme Maurand περιγράφει τὸ μεγάλο μπεζεστένι[1] τῆς Πόλης, τὸ περίφημο τουρκικὸ παζάρι ὅπου συγκεντρώνονταν τὰ πολυτιμώτερα ἐμπορεύματα τῆς Ἀνατολῆς: ὑφάσματα, χρυσαφικά, τάπητες, καὶ γουναρικὰ ἀλλὰ καὶ χριστιανοὶ σκλάβοι.

«Ἐκεῖ καταλήγουν ὅλα τὰ ἐμπορεύματα ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμο. Ἀπὸ τὴν Περσία, τὴν Ἰνδία, τὴν Ἀρμενία, τὴν Αἴγυπτο, τὴν Ἀφρική, τὴν Ταρταρία, τὴ Συρία, Ἑλλάδα καὶ Ἰταλία. Ἀνοίγει τρεῖς φορὲς τὴν ἑβδομάδα, Τρίτη, Τετάρτη καὶ Πέμπτη. Ἔχει μάκρος καὶ μῆκος μισῆς βολῆς ἀρκεβουζίου. Στὸ ἐσωτερικὸ ὑπάρχουν ἀψιδωτὰ κουφώματα κάθε 3,5 μέτρα ὅπου εἶναι ἐγκαταστημένα τὰ μαγαζιά. Οἱ Τοῦρκοι μαγαζάτορες κάθονται ψηλὰ πάνω σὲ πάγκους καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς πάγκους ἔχουν τὰ ἐμπορεύματα : καζάκες χρυσομέταξες, βελούδα χρυσοκέντητα, τούρκικα καλπάκια, τραπεζομάντηλα μεταξοκέντητα, πουγγιά ».

Τὸ 1545 (ἕνα χρόνο ἀργότερα) θὰ ἐπισκεφθῆ τὸ σκλαβοπάζαρο τῆς Πόλης ὁ Γάλλος περιηγητὴς Gassot.

«Στὰ μπεζεστένια καὶ γενικὰ σ' ὅλα τὰ παζάρια πουλᾶνε καὶ χριστιανοὺς σκλάβους, νέους καὶ γέρους, ἄντρες καὶ γυναῖκες, ἀκόμα καὶ παιδιὰ τριῶν χρόνων καὶ λιγώτερο ποὺ τὰ ὁδηγοῦν ἀπὸ τὸ χέρι Τοῦρκοι μαθημένοι σ' αὐτὴ τὴ δουλειὰ καὶ φωνάζουν πόσο πουλιέται τὸ παιδὶ καὶ τὸ δίνουν σ' ἐκεῖνον ποὺ προσφέρει τὰ πιὸ πολλά. Ἂν εἶναι κορίτσι ἢ γυναῖκα σκεπάζουν τὸ πρόσωπό τους μ' ἕνα μαντήλι. Τὶς κυττοῦν στὰ δόντια, ἐξετάζουν τὰ χέρια τους, ρωτοῦν τὴν ἡλικία, ἂν εἶναι παρθένες καὶ ἄλλα παρόμοια, λὲς καὶ εἶναι ἄλογα, πρὸς μεγάλον ἐξευτελισμὸ τῆς χριστιανοσύνης »[2].

Δραματικὲς ἀλλὰ καὶ γραφικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὸ δουλεμπόριο προσ-

---

1. Ἀπὸ τὸ περσικὸ «μπεζαζιστὰν» ποὺ σημαίνει μεγάλη ἀγορά, «σκεπαστὸ παζάρι». Στὰ ἀραβικὰ «μπετζάζ», ὑφασματέμπορος.

2. *Jacques Gassot:* Le discours du voyage de Venise à Constantinople, avec élegante description de plusieurs lieux, villes et citez de la Grèce et choses admirables en icelle (Paris, 1550).

φέρει τὸ χρονικὸ ποὺ ἄφησε ὁ ἐπίσημος γεωγράφος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Nicolas Nicolay (ταξίδεψε στὴν 'Ανατολὴ τὸ 1551) :

«Σᾶς μίλησα ἀρκετὰ γιὰ τὰ τζαμιὰ καὶ γιὰ τὰ λουτρὰ τῆς Πόλης. Δὲν πρέπει νὰ λησμονήσω νὰ σᾶς διηγηθῶ καὶ γιὰ τὰ μπεζεστένια. Πρόκειται γιὰ ἕνα μεγάλο κτίριο, ψηλὸ μὲ τέσσερες πόρτες καὶ μέσα δρόμους καὶ σοκάκια μὲ μαγαζιὰ ἀπὸ ἐδῶ κι' ἀπὸ ἐκεῖ, γεμάτα μὲ σπάνια ἐμπορεύματα, κοσμήματα, πετράδια, γουναρικὰ - ζιμπελίνες, λυκοτόμαρα, ἀλεποῦδες, κι' ἄλλα πολύτιμα δέρματα — πολὺ φθηνά, ἀφοῦ μπορεῖτε ν' ἀγοράσετε ὁλόκληρο γουναρικὸ ἀπὸ ζιμπελίνα γιὰ ἕνα μακρὺ πανωφόρι μόνο μὲ 80 ὣς 100 δουκάτα, ἐνῶ ἡ ἀξία του εἶναι τουλάχιστον 250. 'Ακόμα χρυσοῦφαντα ὑφάσματα, μεταξωτά, μοχαΐρια, κι' ἄλλα πλούσια ἐμπορεύματα.

»'Εκεῖ εἶδα καὶ τὸ σκλαβοπάζαρο. Χριστιανοὶ σκλάβοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες κάθε ἡλικίας εἶναι ἀραδιασμένοι στὸ μπεζεστένι. Καὶ ἡ συναλλαγὴ γίνεται ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὸ ἀλογοπάζαρο. Ὅποιος θέλει ν' ἀγοράση ἕνα σκλάβο τὸν ζυγώνει, τὸν κυττάζει στὰ μάτια, στὰ δόντια καὶ σ' ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ κορμιοῦ του. Ἄλλοι τοὺς γδύνουν ὁλότελα, τοὺς βάζουν νὰ περπατήσουν γιὰ νὰ δοῦν καλύτερα τὰ κουσούρια τους καὶ γενικὰ τὶς φυσικές τους ἀτέλειες.

»Εἶδα νὰ γδύνουν καὶ νὰ ἐξετάζουν σὲ μιὰ γωνιὰ τοῦ μπεζεστενιοῦ μιὰ μικρὴ χριστιανὴ δεκατριῶν χρόνων, τρεῖς φορὲς μέσα σὲ μιὰ ὥρα. Τελικὰ τὴν ἀγόρασε ἕνας γέρος Τοῦρκος ἔμπορος γιὰ τριαντατέσσερα δουκάτα».

Ἑπτὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1558, θὰ ἐπισκεφθῇ τὸ σκλαβοπάζαρο τῆς Πόλης ὁ περιηγητὴς Georgevitz.

«Μόλις ξημερώσει οἱ σκλάβοι ὁδηγοῦνται στὴν ἀγορὰ σὰν κοπάδια προβάτων ἢ γιδιῶν. Μαζεύονται οἱ ἀγοραστὲς καὶ ὁρίζονται οἱ τιμές. Ἂν ἀρέσει σὲ κάποιον πελάτη ἕνας σκλάβος τὸν γδύνουν κατάσαρκα. Ὁ ὑποψήφιος ἀγοραστὴς ἐπιθεωρεῖ καὶ δοκιμάζει ὅλα τὰ μέλη, ψάχνει νὰ βρῇ κανένα ἐλάττωμα στὶς κλειδώσεις. Τελικὰ ἂν τὸν ἀγοράση θὰ τὸν ὁδηγήση σὲ βαρειὰ δουλειὰ στὰ χωράφια ἢ στὰ κοπάδια, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρω τὰ χειρότερα. Γιατὶ ὑπάρχουν ἀνήκουστα παραδείγματα δυστυχίας»[1].

Τὸ θεαματικὸ ἀλισβερίσι στὸ μπεζεστένι περιγράφει κι' ὁ νεαρὸς Γάλλος εὐγενὴς Philippe de Fresne Canaye ποὺ ἔφθασε στὴν Πόλη τὸ 1573 :

«Στὸ μεγάλο μπεζεστένι γίνονται δημοπρασίες ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων μὲ τὸν ἑξῆς τρόπο : Ὅποιος θέλει νὰ πουλήση ἕνα ροῦχο ἢ κάτι ἄλλο τὸ δίνει σ' ἕνα Τοῦρκο κι' ἐκεῖνος τὸ γυρίζει στὸ μπεζεστένι ντελαλίζοντας τὴν τιμή. Ὅποιος θέλει νὰ τ' ἀγοράση ἀνεβάζει τὴν τιμὴ λίγα ἄσπρα. Ὕστερα ἀπὸ τρεῖς τέσσερες γύρους ὁ ντελάλης ξαναφέρνει τὸ πρᾶγμα στὸ ἀφεντικὸ κι' ἐκεῖνος εἶναι ἐλεύθερος νὰ δεχθῇ τὴν τιμὴ ποὺ τοῦ προσφέρουν ἢ νὰ ξανάρθη μιὰ ἄλλη μέρα ἐλπίζοντας νὰ βρῇ καλύτερο μουστερή.

---

1. *Barth. Georgeviz:* De Turcarum moribus epitome (Lugdunum, 1558).

»Στὸ μεγάλο μπεζεστένι βρίσκεις ἐπίχρυσα χάμουρα, σκαλιστὰ ἀντικείμενα, βάζα μαλαματένια, σπάνια φτερὰ μὲ ρουμπίνια τόσο ἀστραφτερὰ ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ κρατήσῃς πάνω τους τὸ βλέμμα σου. Τὰ ἀγοράζουν γιὰ τὶς σουλτάνες καὶ τὶς ἄλλες μεγαλοκυράδες. Μὲ λίγα λόγια βλέπεις τόσα ὡραῖα πράγματα ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ φύγῃς χωρὶς νὰ βάλῃς τὸ χέρι στὸ πουγγί σου.

»Στὸ μικρὸ μπεζεστένι πουλᾶνε τοὺς σκλάβους, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἀπ' ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ κόσμου. Ἐκεῖνοι ποὺ θέλουν ν' ἀγοράσουν μιὰ σκλάβα ἀνασηκώνουν τὸ βέλο ποὺ σκεπάζει τὸ πρόσωπό της γιὰ νὰ ἐξετάσουν μήπως εἶναι ζωγραφισμένη ἢ φτιασιδωμένη. Ὕστερα πασπατεύουν καὶ μετρᾶνε τὰ δόντια της γιὰ νὰ δοῦν μήπως εἶναι ψεύτικα, μήπως κινοῦνται ἢ εἶναι χαλασμένα. Ἐξετάζουν ἔπειτα τὰ μπράτσα, τὰ δάχτυλα, τοὺς μηροὺς καὶ τὰ πόδια. Τελικὰ τὴν παρατηροῦν καὶ στ' ἀπόκρυφα μέλη της.

»Ἂν τήν βροῦν νέα καὶ γερή, μ' ὅλα τὰ μέλη εὔρωστα παζαρεύουν τὴν τιμὴ μὲ τ' ἀφεντικό της. Κι' ἡ φτωχούλα, ἄφωνη σὰν ψάρι ἀκολουθεῖ τὸ νέο ἀφεντικὸ μὲ χαμηλωμένα μάτια καὶ σβησμένο βλέμμα ».

Πενήντα ἑφτὰ χρόνια ἀργότερα (1630) ἡ σωματικὴ ἐξέταση τῶν χριστιανῶν σκλάβων ἀπὸ τοὺς ὑποψήφιους ἀγοραστὲς γινόταν σ' ἕναν οἰκίσκο πλάϊ στὸ μπεζεστένι[1]. Ἰδοὺ ἡ περιγραφὴ τοῦ Φλαμανδοῦ περιηγητοῦ Sieur de Stochove :

«Στὸ μπεζεστένι τῶν σκλάβων οἱ ἄντρες ἔχουν ἀραδιαστεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ σχεδὸν γυμνοὶ καὶ οἱ γυναῖκες ἀπὸ τὴν ἄλλη, κουκουλωμένες. Ὅταν θέλει κανεὶς ν' ἀγοράσῃ σκλάβο τὸν ὁδηγεῖ σ' ἕνα σπιτάκι ποὺ βρίσκεται πλάϊ καὶ ἐκεῖ τὸν γυμνώνει ἐντελῶς γιὰ νὰ διαπιστώσῃ ἂν εἶναι γεροδεμένος. Τὶς σκλάβες τὶς ἐξετάζουν γυναῖκες (ἂν εἶναι παρθένες κ.λ.π.). Ἡ τιμὴ μιᾶς μέτριας ὡραίας σκλάβας εἶναι 100 πατακοί[2]. Ἀλλὰ ἂν ξέρει νὰ πλέκῃ, νὰ

1. Τὸ τουρκικὸ μπεζεστένι καὶ σὰν κτίσμα καὶ σὰν ἐμπορικὸς χῶρος ἦταν ἡ «ἔμβολος» τῶν Βυζαντινῶν. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ κείμενα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς «δημόσιες στοές», τοὺς σκεπαστοὺς δηλαδὴ καὶ «φρακτοὺς» δρόμους γιὰ τὴ χρήση τῶν διαβατῶν, ὑπῆρχε καὶ ὁ «ἐγχώρυγος θόλος», κλειστὴ μακρόστενη στοά, μὲ κίονες καὶ θολωτὴ στέγη ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθῆ καταστήματα μὲ ἐμπορεύματα. Τὸ βεβαιώνει καὶ ὁ Ἄραβας περιηγητὴς τοῦ ΙΔ' αἰῶνα *Ἴμπν Μπατούτα* (βλ. *Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ*, 156, 41. *Ψευδοκωδινοῦ*: «Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως», *G. Downey* : Imperial building records in Malalas». Ἐπίσης : *Ebersolt* : Constantinople Byzantine et les voyageurs du Levant).

2. Πατακὸς ἢ πατάκα : τὸ ἀσημένιο τάληρο τῆς Μαρίας Θηρεσίας. Γνωστὴ ἡ λέξη στὰ Ἑπτάνησα καὶ στὰ Δωδεκάνησα. Στὴ Σύμη ὁ πλούσιος λεγόταν «πατακᾶς» ἐπειδὴ εἶχε πολλὲς «πατάκες». Σὲ δημοτικὸ νησιώτικο τραγούδι ὑπάρχει κι' ὁ στίχος : «Δὲν θέλω γὼ πατάκες, δὲ θέλω γὼ φλουριά». Στὴ Ζάκυνθο ἡ πατάκα ἀντιπροσώπευε κέρμα δέκα λεπτῶν (βλ. *Φαιδ. Κουκουλέ*: Ἡ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἔθιμα. Ἀθῆναι, 1952).

κεντάη, νὰ τραγουδάη ἢ νὰ παίζη μουσικὸ ὄργανο, ἀγοράζεται καὶ 500 - 600 τάληρα ἂν ὄχι 1000 καὶ 2000 ἀκόμα.

»Οἱ Ἑβραῖοι κάνουν χρυσὲς δουλειὲς στὸ σκλαβοπάζαρο. Ἀγοράζουν τὰ φορτία τῶν σκλάβων μόλις φθάσουν στὸ λιμάνι πολὺ φτηνὰ κι' ἀφοῦ τοὺς κρατήσουν δυὸ ἢ τρία χρόνια καὶ τοὺς ἐκπαιδεύσουν τοὺς πουλᾶνε μὲ μεγάλο κέρδος».

Τὸ ὅτι οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν ὀργανώσει τὸ δουλεμπόριο τῆς Πόλης ὄχι μόνο σὰν μεταπράτες ἀλλὰ γιὰ τὴν «ἐπεξεργασία» τοῦ ἐμπορεύματος, γιὰ τὴν κατάλληλη δηλαδὴ ἀξιοποίηση τῶν πρώτης διαλογῆς σκλάβων καὶ τῶν ἐπιδεκτικῶν γιὰ εἰδίκευση, ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ Γάλλου περιηγητὴ Sieur du Loir ποὺ βρισκόταν στὴν Πόλη τὸ 1639 :

«Κοντὰ στὸ καινούργιο τζαμὶ βρίσκονται τὰ δυὸ μπεζεστένια, τὸ παλιὸ καὶ τὸ νέο, ὅπου πουλᾶνε ὅλο τὸ χρόνο πράγματα ποὺ ὑπηρετοῦν περισσότερο τὴν πολυτέλεια παρὰ τὴν ἀνάγκη. Στὸ παλαιό, χάμουρα ἀριστουργηματικά, σπαθιὰ δουλεμένα μὲ μάλαμα, ἀσήμι καὶ πετράδια, πορσελάνες καὶ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς ματαιοδοξίας. Στὸ καινούργιο μπεζεστένι πουλᾶνε χαλιὰ καὶ ὑφάσματα χρυσοῦφαντα, ἀσημοκεντημένα ἢ μεταξωτά.

»Ἐκεῖ πλάϊ γίνεται καὶ τὸ ἐπονείδιστο ἐμπόριο τῶν σκλάβων. Ἐκεῖ πουλᾶνε σὲ ἐξευτελιστικὲς τιμὲς τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ εἶναι τὸ πολυτιμώτερο δῶρο ποὺ μᾶς ἔδωσε ὁ Θεός.

»Φαντασθῆτε τους καθισμένους σὲ πάγκους, ἀκίνητους, στὴ θλιβερὴ στάση ποὺ παίρνουν οἱ ἄνθρωποι ὅταν βρίσκονται στὸ ἔλεος τῶν ἄλλων. Οἱ ἄντρες προορίζονται γιὰ τὶς πιὸ ἐξευτελιστικὲς ἐργασίες καὶ οἱ γυναῖκες γιὰ τὴν ἀκόρεστη φιληδονία αὐτῶν τῶν σατανάδων τῆς ἀσέλγειας.

»Ὅλοι τοὺς παρατηροῦν, τοὺς ψάχνουν καὶ τοὺς ἐπιβάλλουν νὰ δείξουν τί ξέρουν, τέχνη ἢ κάτι ἄλλο χρήσιμο.

»Οἱ σκλάβοι ποὺ ξεχωρίζουν γιὰ τὰ ἰδιαίτερα προσόντα τους δὲν φτάνουν διόλου στὴν ἀγορά. Οἱ Ἑβραῖοι ποὺ εἶναι οἱ κυριώτεροι δουλέμποροι, τοὺς ἐκπαιδεύουν στὰ σπίτια τους γιὰ νὰ ἀποκομίσουν περισσότερο κέρδος. Τοὺς μαθαίνουν τραγούδι, χορό, μουσική, κέντημα καὶ ἄλλες χρήσιμες τέχνες. Πολλὲς φορὲς πῆγα καὶ παζάρεψα ὄμορφες σκλάβες στὰ μπεζεστένια καὶ διαπίστωσα πὼς ἂν τὶς ζητήση κάποιος ποὺ τυχαίνει νὰ τοὺς ἀρέσει, δείχνουν μὲ προθυμία καὶ μὲ χάρη τὰ προσόντα τους καὶ τὰ θέλγητρά τους γιὰ νὰ τὶς ἀγοράση[1] ».

Γιὰ τὸ ρόλο τῶν Ἑβραίων στὸ δουλεμπόριο τῆς Πόλης δίνει πληροφορίες καὶ ὁ Γάλλος περιηγητὴς Quiclet :

---

1. Περιγραφὲς τῶν ἐξευτελιστικῶν ἀγοραπωλησιῶν στὰ σκλαβοπάζαρα τῆς Πόλης ἄφησε καὶ ὁ *Richter* στὸ ἔργο του «Rebus tartarum».

«Ἐκεῖ κοντὰ βρίσκεται τὸ σκλαβοπάζαρο. Οἱ ἄντρες ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ οἱ γυναῖκες ἀπὸ τὴν ἄλλη. Πρὶν ὁδηγήσουν τὶς γυναῖκες στὸ μπεζεστένι τὶς πηγαίνουν στὸ λουτρὸ γιὰ νὰ φαίνωνται πιὸ ὄμορφες. Ὅταν θέλει κανεὶς νὰ ἀγοράση παρθένα, μπορεῖ πρὶν τὴν ἀγοράση νὰ τὴν ἐξετάση γιὰ νὰ βεβαιωθῆ.

»Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι στὸ σκλαβοπάζαρο δὲν παρουσιάζουν τὶς πολὺ ὄμορφες σκλάβες. Ὑπάρχουν ὡστόσο Ἑβραῖοι ποὺ σὲ πληροφοροῦν ποῦ θὰ βρῆς τὸ καλὸ ἐμπόρευμα. Στοὺς χριστιανοὺς δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀγοράσουν σκλάβες Τούρκισσες. Ἂν ὅμως ἔχεις φίλο Τοῦρκο εὔκολα μπορεῖς νὰ ξεπεράσης αὐτὸ τὸ ἐμπόδιο»[1].

ΕΡΗΜΙΑ ΚΑΙ ΔΥΣΤΥΧΙΑ (1546)

Βράζει ἡ πειρατεία στὸ Αἰγαῖο περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Κι' ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη D'Aramon ποὺ φθάνει τὸ 1546 μὲ ἐξωπλισμένη γαλέρα στὴ Μεθώνη δὲν τολμᾶ νὰ συνεχίση τὸ θαλασσινὸ ταξίδι. Προτίμησε τὶς ταλαιπωρίες τῆς χερσαίας ὁδοιπορίας: ταξίδι μὲ ἄλογα ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ Σουλεϊμὰν Β'.

Τὶς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα κατέγραψε ὁ γραμματικὸς τοῦ Γάλλου διπλωμάτη, ὁ εὐγενὴς Jean Chesneau[2]. Τὸ ὁδοιπορικό του θὰ ἦταν ἡ πρώτη αὐθεντικὴ περιγραφὴ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα ἀπὸ ἕναν Εὐρωπαῖο ταξιδιώτη, πολύτιμη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὸ χῶρο καὶ τὴν καθημερινὴ ζωή. Ἀλλὰ ὁ γραμματικὸς τοῦ πρεσβευτῆ ποὺ διέσχισε ὁδοιπορώντας ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα, ἦταν νωθρός, ἁπλοϊκὸς καὶ ἀκαλλιέργητος. Δὲν εἶδε τίποτα στὴ χώρα. Καὶ στὸ χρονικό του ἀναφέρεται μὲ λίγες μόνο γραμμὲς σ' αὐτὴ τὴν παρένθεση τοῦ βασανιστικοῦ καὶ σπάνιου ταξιδιοῦ πρὸς τὴν Πόλη. Τὸν ἀπασχολοῦν μονάχα τὰ ἐπισιτιστικὰ προβλήματα τῆς διπλωματικῆς ἀκολουθίας.

Ὡστόσο ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ ὁδοιπορικοῦ ἀποκαλύπτει τὴν ἀπέραντη δυστυχία τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ:

«Φθάσαμε στὴν Κόρινθο: Εἶναι χτισμένη πάνω σ' ἕνα βουνὸ ποὺ οἱ παρυφές του κλείνονται ἀπὸ ὑψηλὰ τείχη.

»Κατεβήκαμε στ' ἀμπέλια γιὰ νὰ ξεκουραστοῦμε κάτω ἀπὸ τὰ δέντρα καὶ γιὰ νὰ βοσκήσουν τ' ἄλογά μας.

»Στείλαμε στὴν πόλη γιὰ προμήθειες. Οἱ ἄνθρωποί μας βρῆκαν μονάχα

---

1. Les voyages à Constantinople par terre (Paris 1664).

2. *Jean Chesneau:* Le voyage de monsieur d'Aramon ambassadeur pour le Roy en Levant, éscript par un noble homme *Jean Chesneau* publié et annoté par M. Ch. Schefer (Paris, 1887).

μιὰ κότα κι' ἕνα κομμάτι προβατίνα. Οὔτε ἕνα αὐγό. Ἡ Κόρινθος ζῆ σὲ μαύρη δυστυχία. Καὶ εἶναι ἀπογυμνωμένη ἀπὸ πληθυσμό.

»Βλέποντας αὐτὴ τὴν κατάσταση ἀνεβήκαμε στ' ἄλογά μας, μόλις πέρασε ἡ κάψα τοῦ μεσημεριοῦ, καὶ πήγαμε νὰ ξενυχτήσουμε σ' ἕνα χωριὸ τέσσερα - πέντε μίλια ἀπὸ τὴν Κόρινθο, στὴν ἀρχὴ τοῦ Ἰσθμοῦ.

»Ἡ ἄλλοτε ἔνδοξη Ἀθήνα δὲν εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Ὅλη αὐτὴ ἡ χώρα εἶναι τόσο ἐρημωμένη ποὺ φαίνεται ἀπίστευτο ὅτι ὑπῆρξε κάποτε ἔνδοξη. Ἐγώ, τουλάχιστον, δὲν εἶδα πουθενὰ φοβερώτερο τόπο. Ἐρημιά, ξεραΐλα, ἀγκαθιὲς καὶ βάλτοι».

Κατὰ τὴν ἑξαετία τῆς πρεσβείας του στὴν Κωνσταντινούπολη (1547 - 1553) ὁ D'Aramon εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ περιοδεύση στὸ Αἰγαῖο. Τὸ 1553 φθάνει στὴ Χίο. Ὅπως ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι μαγεύεται ἀπὸ τὴν ὀμορφιὰ τοῦ νησιοῦ. Ἐπισημαίνει τὴν εὐημερία καὶ τὴ χειραφέτηση τῶν γυναικῶν:

«Οἱ βασιλικὲς γαλέρες παραχείμασαν στὴ Χίο τὸ 1552. Αὐτὸ τὸ νησὶ εἶναι Δημοκρατία ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ σουλτάνου ποὺ εἰσπράττει ἐτήσιο φόρο ἐννέα χιλιάδων δουκάτων. Ἐδῶ παράγεται ἡ μαστίχα ποὺ μεταφέρεται σ' ὅλη τὴ χριστιανοσύνη.

»Τί νὰ πῶ γιὰ τὰ περιβόλια; Πιστεύω εἰλικρινὰ ὅτι οἱ περίφημοι κῆποι τοῦ ἀρχαίου κόσμου εἶναι ἀδύνατο νὰ συγκριθοῦν μὲ τοὺς σημερινούς. Ἄνθρωποι ἀπὸ μακρινὲς χῶρες θεωροῦν εὐτυχία νὰ δοῦν μόνο καὶ νὰ θαυμάσουν τὰ χιώτικα περιβόλια. Τί νὰ πῶ γιὰ τὰ μάρμαρα τοῦ νησιοῦ (μ' ὅλο ποὺ τὰ μάρμαρα τῆς Πάρου χρησιμοποιοῦνται περισσότερο καὶ εἶναι πανάκριβα).

»Δὲν θὰ λησμονήσω τὴν ἐντιμότητα τῶν κατοίκων τῆς Χίου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μερικοὶ συγγραφεῖς τοὺς χαρακτηρίζουν ἀσελγεῖς καὶ ἀνήθικους. Ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ εὐχαριστήση κανεὶς ὅλους. Γιατὶ ἐκεῖνο ποὺ ἐνθουσιάζει τὸν ἕνα καταδικάζεται ἀπὸ τὸν ἄλλο. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀνθρώπινη ἀστάθεια.

»Κατὰ τὴ γνώμη μου, δὲν ὑπάρχει τόπος τῆς χριστιανοσύνης — ποὺ νὰ ἔχω γνωρίσει — τόσο πρόθυμος νὰ σ' εὐχαριστήση μὲ τὴ μεγαλύτερη εὐγένεια. Δὲν γνωρίζω λαὸ πιὸ ἔντιμο, πιὸ χαριτωμένο, πιὸ εἰλικρινή. Οἱ κοσμικὲς καὶ ἔντιμες κυρίες, ποὺ εἶναι προικισμένες ἀπὸ τὴ φύση μὲ σπάνια ὀμορφιά, ἔχουν τὴ συγκατάθεση τῶν συζύγων τους νὰ περιποιοῦνται τοὺς ξένους καὶ κυρίως τοὺς Γάλλους. Ἔχουν τὴν ἄδεια νὰ τοὺς συναντοῦν μόνες καὶ νὰ κουβεντιάζουν σὲ γενοβέζικη γλῶσσα χωρὶς κανένα φόβο. Γιατὶ οἱ Χιώτισσες εἶναι ξακουστὲς γιὰ τὴν ἀρετή τους, ὅπως οἱ γυναῖκες τῆς Πάδουας ποὺ θὰ προτιμοῦσαν νὰ μὴν εἶχαν γεννηθῆ παρὰ νὰ καταπατήσουν καὶ στὸ ἐλάχιστο τὴν τιμή τους. Εἶναι ἀρετὴ ποὺ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴν ἐγκωμιάση ὅταν ἀφορᾶ γυναῖκες. Καὶ τὸ ἐγκώμιο ἀποκτᾶ μεγαλύτερη ἀξία ἂν σκεφθῆ κανεὶς ὅτι σ' αὐτοὺς τοὺς εὐχάριστους τόπους ὁ ξένος ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ συμπεριφερθῆ ἀλλιώτικα, ὄχι μόνο στὶς γυναῖκες ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε ἄνθρωπο.

Γι' αὐτὸ θὰ ἐπαινέσω πολλὲς φορὲς τὸν Εὔπολι, ξακουσμένο ποιητή, ποὺ θέλοντας νὰ ὑμνήση τὴν ἀρετή, τραγουδάει τὴ Χίο καὶ τὸν εὐγενικὸ λαό της μ' αὐτὰ τὰ λόγια : Αὔρη Χίος, καλὴ πόλις.

»Οἱ γυναῖκες εἶναι προικισμένες μὲ θαυμαστὴ ὡραιότητα καὶ θάρρος. Οἱ παντρεμένες φοροῦν στὸ κεφάλι κεφαλοδέσι σὰν πυραμίδα, περιτριγυρισμένο στὴν κορφὴ μὲ φιόγγους ἀπὸ ταφταδένιες κορδέλλες, ἔτσι ποὺ νὰ σχηματίζεται στέμμα. Σκεπάζουν τὸ πρόσωπό τους μὲ πέπλο ἀπὸ λεπτότατο ὕφασμα.

»Τὸ φουστάνι τους δὲν εἶναι μακρὺ κι' αὐτὸ γιὰ νὰ φαίνονται τὰ πόδια τους ποὺ καλύπτονται μὲ ὡραῖες κάλτσες, τεντωμένες. Ὅλες οἱ γυναῖκες φοροῦν χρωματιστὰ φορέματα ἐκτὸς ἀπὸ τὶς χῆρες ποὺ εἶναι μαυροφορεμένες.

»Στολίζουν ἐπίσης τὰ φουστάνια τους μὲ φαρδειὲς λουρίδες ἀπὸ βελοῦδο. Ἡ ποδιὰ εἶναι ἀπὸ λεπτό, κολλαρισμένο καὶ λεπτοκεντημένο ὕφασμα. Στὸ κεφαλοδέσι τους προσθέτουν μεγάλα μαργαριτάρια. Κι' ὁ λαιμὸς στολίζεται μὲ χρυσὲς καδένες.

»Τὰ κορίτσια κι' οἱ ἀνύπαντρες γυναῖκες ἀντὶ κεφαλοδέσι φοροῦν μεταξωτὰ χρυσοῦφαντα σκουφιὰ καὶ στολίζουν τὸ κεφάλι μὲ πολλὰ λουλούδια.

»Οἱ χῆρες φοροῦν μαῦρα καὶ σκεπάζουν τὸ κεφάλι μὲ φαρδὺ πέπλο ἀπὸ σκληρὸ ὕφασμα.

»Θὰ ἤθελα νὰ ξέρω ἂν οἱ δικές μας γυναῖκες ποὺ πενθοῦν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, δὲν κρύβουν κάτω ἀπὸ τὸ μαῦρο πέπλο τὴν ἐπιθυμία τῶν ἡδονῶν καὶ τὴν παραφορὰ τῆς ζωῆς. Ἐδῶ στὴ Χίο οἱ χῆρες εἶναι σεμνότερες»[1].

Ὁ Chesneau σημειώνει ὅτι οἱ ἄρχοντες τῆς Χίου σχεδίαζαν νὰ δημιουργήσουν πανεπιστήμιο στὸ νησί. Εἶχε μάλιστα θεμελιωθῆ τὸ κτίριο «πρὸς τὸ μέρος τῶν τειχῶν τῆς ξηρᾶς» ἀλλὰ ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Τούρκου στόλαρχου καὶ ἡ κατάλυση τῶν τοπικῶν Ἀρχῶν καὶ τῆς αὐτονομίας ματαίωσε τὸ σχέδιο.

Ὁ Γάλλος διπλωμάτης ἐκθειάζει τὰ χιώτικα κρασιά:

«Στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀκόμη καὶ σήμερα, πίνουν μόνο χιώτικο κρασί. Αὐτὸ ποὺ λένε πὼς τὸ κρασὶ τῆς Κρήτης εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὸ χιώτικο εἶναι ἀπάτη. Ὁμολογῶ ὅτι στὴν Κρήτη ὑπάρχουν πολὺ καλὰ κρασιὰ καὶ φημισμένα. Ἀλλὰ σὲ λεπτότητα καὶ σὲ καθαρότητα τὸ χιώτικο εἶναι ἀσύγκριτο. Ἔπειτα τὸ κρασὶ τῆς Χίου δὲν εἶναι πολὺ βαρύ.

»Νὰ μὴ λησμονήσω νὰ σημειώσω ὅτι οἱ Χιῶτες φτιάχνουν φιάλες ἀπὸ μαστίχα γιὰ τὰ κρασιά τους. Ἔτσι γίνονται γλυκόπιοτα. Αὐτὰ τὰ κρασιὰ ὑποβοηθοῦν πολὺ τὴν πέψη».

1. Ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἀργότερα (1693) ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς *Giovani Francesco Gemelli Careri* καταγράφει τὶς ἑξῆς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀμφίεση τῶν γυναικῶν τῆς Χίου : «Ὅλες οἱ γυναῖκες ἔχουν τὸ στῆθος ἀναιδῶς γυμνό. Τὰ φουστάνια τους φτάνουν ὡς τὸ γόνατο μπροστά, ἐνῶ πίσω κρέμονται πιὸ κάτω. Οἱ χῆρες σκεπάζουν τὸ κεφάλι μὲ κόκκινο βέλο» (Giro del mondo. Venetia, 1719).

Οἱ ἥμερες πέρδικες ἀποτελοῦν μαζὶ μὲ τὰ μαστιχόδεντρα τὰ ἀξιοπερίεργα τοῦ νησιοῦ καὶ προκαλοῦν ἐντύπωση σ' ὅλους τοὺς ξένους :

«Στὴν Ἑλλάδα οἱ πέρδικες εἶναι ἐξημερωμένες ὅπως σὲ μᾶς οἱ ὄρνιθες. Ὑπάρχουν δύο εἴδη : μὲ κατακόκκινο ράμφος καὶ μὲ μαῦρο. Ὑπάρχουν καὶ μπεκάτσες ποὺ οἱ Χιῶτες ἀποκαλοῦν ὀρνιθοσκαλίδες (οἱ Κρητικοὶ τὶς λένε σκαλόρνιθες).

»Τὶς πέρδικες τὶς πιάνουν μικρὲς καὶ τὶς τρέφουν ὅλο τὸ χειμώνα. Ὅταν μεγαλώσουν τὶς ἀφήνουν ἐλεύθερες στὰ βουνὰ νὰ βοσκήσουν συντροφιὰ μὲ τὶς ἄγριες. Τὸ βράδυ ἔχουν σμίξει ἄγριες καὶ ἥμερες. Οἱ δοῦλοι τὶς βλέπουν ἀπὸ μακριὰ καὶ κράζουν τὶς ἥμερες «ἔλα δῶ, ἔλα δῶ, καρδούλα μου». Καὶ τότε κάθε μιὰ τρέχει στὸ σπίτι τοῦ ἀφεντικοῦ της, ἐνῶ οἱ ἄγριες πετοῦν στὰ βουνά τους»[1].

ΕΝΑΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΘΗΣΑΥΡΟΣ (1546)

Ἡ μεγάλη περιηγητικὴ φυσιογνωμία τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα εἶναι ὁ Γάλλος γιατρὸς καὶ βοτανολόγος Pierre Belon, ἕνας ἀνήσυχος ἐπιστήμονας ποὺ κατέχεται ἀπὸ τὸ πάθος τῶν γνώσεων.

Τρία ὁλόκληρα χρόνια ταξιδεύει στὴν Ἀνατολὴ (Κρήτη, Κωνσταντινούπολη, Λῆμνο, Θράκη, Μακεδονία, Μ. Ἀσία, Χίο, Σάμο, Ρόδο, Αἴγυπτο, Παλαιστίνη), ἐρευνώντας καὶ καταγράφοντας. Σπουδαῖος φυσιοδίφης ἀλλὰ καὶ ἀκούραστος παρατηρητὴς τῆς λαϊκῆς ζωῆς ὁ Belon, ἄφησε πραγματικὸ θησαυρὸ πληροφοριῶν ποὺ φωτίζουν τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Εὐσυνείδητος, θαρραλέος, ἐργατικός, ὀξυδερκὴς ἀφηγεῖται τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὴ φυσικὴ ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, γιὰ τὴ διακυβέρνηση τῶν τόπων καὶ γιὰ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Καὶ γιὰ τί δὲν ἔγραψε. Γιὰ ζῶα, γιὰ φυτά, γιὰ ἐμπόριο, γιὰ τέχνη, γιὰ χωριάτες, γιὰ ψαράδες, γιὰ τσοπάνηδες, γιὰ τὶς ἀρχαιότητες, γιὰ κρασιά, γιὰ φαγιά, γιὰ σπίτια, γιὰ ἐκκλησίες, γιὰ πολιτεῖες καὶ χωριά, γιὰ ἐνδυμασίες, γιὰ τραγούδια, γιὰ λαϊκὲς παραδόσεις, γιὰ τὴ ζωὴ καὶ γιὰ τὸ θάνατο, γιὰ μεταλλεύματα, γιὰ ἐργαστήρια, γιὰ κάστρα, γιὰ καράβια, γιὰ χάνια, γιὰ πειρατές, γιὰ φτιασίδια, γιὰ μαγειρική, γιὰ στεριὰ καὶ γιὰ θάλασσα. Κι' ὅλα αὐτὰ φύρδην - μίγδην σὲ διάφορα κεφάλαια, μαζὶ μὲ σχέδια φιδιῶν καὶ παράδοξων ζώων καὶ φυτῶν[2].

---

1. Περδικοτροφία ἀναφέρεται καὶ ἐπὶ Βυζαντινῶν στὴ Μυτιλήνη. Γράφει ὁ *Δημήτριος Κυδώνης* : «Πλείονες παρ' ἡμῖν αἱ πέρδικες ἢ παρ' Ἀθήναις αἱ γλαῦκες». Ὁ *Ἀριστοτέλης* στὴν «Περὶ ζώων ἱστορία» παρατηρεῖ ὅτι οἱ πέρδικες ἦταν στὴν ἐποχή του κατοικίδια πουλιά.

2. Les observations de plusieurs singularitéz et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte et autres pays étrangers rédigées en trois livres, par

Τὸ χρονικό του πρωτοδημοσιεύθηκε τὸ 1553, τέσσερα χρόνια μετὰ τὸν τερματισμὸ τῶν περιηγήσεων (ἦταν 32 χρόνων ὅταν ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα).

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς δίνει μιὰ γενικὴ εἰκόνα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῆς βενετοκρατίας καὶ σημειώνει τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ σὲ διάφορες περιοχές :

«Ὅλοι οἱ Ἕλληνες, κι' αὐτοὶ ποὺ ζοῦν ὑπὸ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία κι' ἐκεῖνοι ποὺ ζοῦν ὑπὸ τοὺς Βενετούς, εἶναι τὸ ἴδιο ἀμαθεῖς. Σὲ καμμιὰ πολιτεία δὲν ὑπάρχει πανεπιστήμιο. Κανεὶς δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ μάθη τὰ παιδιά του γράμματα. Ὅλοι μιλοῦν παραφθαρμένα ἀρχαῖα ἑλληνικά. Μ' ὅλα αὐτὰ ἡ γλῶσσα τους μοιάζει περισσότερο μὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ παρ' ὅσο τὰ ἰταλικὰ μὲ τὰ λατινικά. Στὶς πολιτεῖες μιλᾶνε ἑλληνικὰ ἢ τουρκικά, στὰ χωριὰ ὅμως μόνο ἑλληνικά.

»Οἱ Ἕλληνες δὲν ἐγκατέλειψαν τὶς ἀρχαῖες ὀνομασίες πραγμάτων, ζώων καὶ φυτῶν ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιοχὲς ὅπου παρατηρεῖται συμβίωση μὲ τοὺς ξένους, κυρίως στὰ νησιὰ καὶ γενικὰ στὶς παραλιακὲς περιοχές. Γιατὶ ἐκεῖ, ὕστερα ἀπὸ τὴν πολύχρονη συμβίωση μὲ Τούρκους καὶ Ἰταλοὺς δανείσθηκαν πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ξένες γλῶσσες καὶ τὰ ἀνακάτεψαν μὲ τὴ δική τους «χυδαία» διάλεκτο.

»Παράδειγμα τὰ ὀνόματα τῶν ψαριῶν. Τὸ ψάρι ποὺ οἱ ἀρχαῖοι ὠνόμαζαν «σφύραινα» καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Μυτιλήνης «σφύρνα», οἱ Κρητικοὶ τὸ ἔχουν μεταβαπτίσει σὲ λοῦτσο, ἀπὸ τὰ ἰταλικά.

»Ὁ ἀρχαῖος aselius ἔγινε γαϊδουρόψαρο, ὁ «μυστακίας» ἔγινε «μουστακάτο», ὁ «κυπρίνος» σαζὰν - μπαλούκ[1].

»Οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ ποὺ ζοῦν ὑπὸ τοὺς Τούρκους ἀκολουθοῦν τὶς τουρκικὲς συνήθειες (γιατὶ ὄντας ὑπόδουλοι συμπεριφέρονται μὲ τὰ συνήθεια τῶν ἀφεντάδων τους) καὶ τὶς βενετικὲς συνήθειες, ἐκεῖνοι ποὺ ζοῦν ὑπὸ τοὺς Βενετούς. Οἱ Ἕλληνες, ὅμως, τῶν νησιῶν καὶ τῶν ὀρεινῶν περιοχῶν διατηροῦν τὰ ἔθιμα τῶν ἀρχαίων προγόνων τους. Ἀφήνουν, συνήθως, μακριὰ τὰ μαλλιά τους καὶ κουρεύουν μόνο τὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ κεφαλιοῦ, πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο.

Pierre Belon du Mans (A Paris, 1553). Στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ὁδοιπορικοῦ τοῦ Belon δημοσιεύεται κάτω ἀπὸ τὸ πορτραῖτο του ἔμμετρο ἀφιέρωμα ἄγνωστου Ἕλληνα θαυμαστῆ του μὲ τίτλο : «Πέτρου Βελλωνίου εἰς τὰ ὑπ' αὐτοῦ ὀφθέντα ἐν τῇ ἑαυτοῦ ἀποδημίᾳ ὡς ἀπὸ τῆς ἰδίας μορφῆς». Τὸ 1885 ἔγιναν στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα τοῦ Belon, στὴ Μάνς, τὰ ἀποκαλυπτήρια τοῦ ἀνδριάντα του. Ἡ δαπάνη ἦταν προϊὸν εὐρωπαϊκοῦ ἐράνου. Στὸν κατάλογο τῶν εἰσφορῶν ἡ Ἑλλάδα εἶχε τὴ δεύτερη θέση, ἀμέσως μετὰ τὴ Γαλλία. Ἦταν μιὰ ἀναγνώριση τῶν ὑπηρεσιῶν ποὺ εἶχε προσφέρει ὁ μεγάλος φυσιοδίφης στὸν τόπο μας. Τὸ χρονικό του κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς πνευματικῆς Εὐρώπης γιὰ τοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες, τὰ ἤθη καὶ τὶς πανάρχαιες παραδόσεις τῆς χώρας.

1. Μπαλοὺκ σημαίνει ψάρι στὰ τουρκικά.

»Σὲ κανένα νησιώτικο σπίτι δὲν ὑπάρχουν οἰκιακὰ σκεύη. Τὰ κρεβάτια καὶ τὰ πουπουλένια στρώματα εἶναι ἄγνωστα. Ὅλοι κοιμοῦνται κατὰ γῆς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς χρησιμοποιοῦν τὰ λεγόμενα «στρώματα» ποὺ τὰ παραγεμίζουν μὲ μαλλιά ».

Στὴν Κρήτη ὁ Belon παρακολουθεῖ καὶ περιγράφει τὴ ρωμαίικη οἰνοποσία :

«Οἱ Ἕλληνες θεωροῦν ντροπὴ νὰ νερώσουν τὸ κρασί τους. Ἡ οἰνοποσία ἀποτελεῖ σωστὴ ἱεροτελεστία. Τὰ τραπέζια εἶναι χαμηλά. Τηροῦν ὅλοι μὲ εὐλάβεια τὴ σειρὰ στὸ πιοτό. Ἂν ζητήση κανεὶς νὰ πιῆ χωρὶς νὰ εἶναι ἡ σειρά του θὰ θεωρηθῆ ἀνάγωγος. Πίνουν κρασὶ σὲ μικρὰ ποτήρια χωρὶς πόδια, μὲ μικρὲς γουλιὲς γιὰ νὰ τὸ ἀπολαμβάνουν. Καὶ δὲν ἀφήνουν οὔτε σταγόνα στὸ ποτήρι τους.

»Γιὰ νὰ μὴ τοὺς βλάψη τὸ πιοτὸ ἔχουν πλάϊ μιὰ στάμνα μὲ νερὸ καὶ πίνουν πότε - πότε μερικὲς γουλιές, ἐπειδὴ τὸ κρασὶ φέρνει δίψα [1].

»Ὅταν συναντηθοῦν δυὸ Ἕλληνες καὶ θέλουν νὰ χαιρετηθοῦν, ἀγκαλιάζονται, φιλάει ὁ ἕνας τὸ χέρι τοῦ ἄλλου, φέρνουν τὸ χέρι στὸ μέτωπο κι' ὕστερα φιλιοῦνται σταυρωτά.

»Οἱ γυναῖκες δὲν παρακάθονται ποτὲ στὰ γεύματα τῶν ἀνδρῶν. Οὔτε τρῶνε οὔτε πίνουν μὲ τοὺς ἄντρες. Αὐτὸ ἄλλωστε γινόταν πάντα. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ φαγητοῦ οἱ Ἕλληνες δὲν μιλοῦν ποτέ. Μὰ ὅταν ἔρθη ἡ σειρὰ τοῦ κρασιοῦ, μὲ τὶς πρῶτες γουλιὲς ἀρχίζει τὸ κουβεντολόϊ».

Ὁ Belon συγκεντρώνει παντοῦ λαογραφικὸ ὑλικὸ καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωή : Πῶς θρηνοῦν τοὺς νεκρούς τους οἱ Ἕλληνες. Μοιρολόγια καὶ μοιρολογίστρες (ὅπου ὁ θάνατος εἶναι εὐκαιρία γιὰ τὴ χαλάρωση τοῦ περιορισμοῦ τῶν γυναικῶν καὶ ἐξόδου ἀπὸ τὸ σπίτι):

«Ἡ ἀρχαία συνήθεια τοῦ θρήνου συνεχίζεται στὴν Ἑλλάδα ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στοὺς Ἀλβανούς, Κροάτες, Βουλγάρους, Σέρβους, Βλά-

---

2. Τὶς ἐπιδόσεις τῶν Κρητικῶν στὸ κρασὶ ἐπισημαίνουν καὶ ἄλλοι περιηγητές. Ὁ *Villamont* ποὺ ταξίδεψε τὸ 1627 στὸ Ἡράκλειο γράφει : «Οἱ Κρητικοὶ δὲν βάζουν διόλου νερὸ στὸ κρασί τους ὅσο δυνατὸ κι' ἂν εἶναι, ὅπως ὁ ἴδιος παρατήρησα. Εἶναι σπουδαῖοι στὸ πιοτό. Δὲν πίνουν ὅπως οἱ Ἑλβετοὶ καὶ οἱ Γερμανοὶ μὲ μεγάλες γουλιές, ἀλλὰ λίγο-λίγο καὶ πολλὲς φορές. Καὶ λένε πὼς ἔτσι μόνο χαίρεσαι τὸ κρασί. Ὑπάρχει μάλιστα, καὶ ἡ παροιμία : «πίνουμε ἀλὰ γκρέκα», ποὺ σημαίνει δὲν ἀφήνουμε σταγόνα στὸ ποτήρι. Τὸ πιοτό τους εἶναι σωστὴ ἱεροτελεστία. Συμμορφώνονται ὅλοι μὲ ὡρισμένους κανόνες. Ἐκεῖνος ποὺ πίνει πρῶτος δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ξαναπιῆ ὥσπου ν' ἀδειάσουν καὶ οἱ ἄλλοι τὸ ποτήρι τους. Καὶ ποτὲ δὲν πίνει ὁ ἕνας περισσότερο ἀπὸ τὸν ἄλλο. Κι' ὅταν πιοῦν ἀρκετὰ κι' ἀνάψουν ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ κρασιοῦ πίνουν πολὺ νερὸ γιὰ νὰ ξεδιψάσουν κι' ὕστερα φιλιοῦνται στὸ μάγουλο σὲ ἔνδειξη φιλίας καὶ χαρᾶς». Les voyages de la Terre Saincte et autres lieux remarquables et signaléz d'icelle ensemble de l'Italie, Sclavonie, Grèce, Turquie, Morée, Céphalonie, Gandie, Cypre, Jérusalem, Syrie, Damas, Égypte, Damiette, du Grand Caire et Babylone (À Paris, 1627).

χους καὶ Σκλαβούνους ποὺ κατοικοῦν σὲ ἑλληνικὲς χῶρες. Εἶναι κάτι καταπληκτικό, ποὺ ξεπερνάει τὴ φαντασία. Ὅταν πεθάνῃ κάποιος, συγκεντρώνονται οἱ γυναῖκες, κι' ἀπὸ τὴν αὐγὴ ἀρχίζουν νὰ οὐρλιάζουν, νὰ στηθοδέρνωνται, νὰ ξεσχίζουν τὰ μάγουλά τους μὲ τὰ νύχια, νὰ συρομαδιοῦνται, ἔτσι ποὺ σπαράζει ἡ ψυχή σου νὰ τὶς βλέπῃς.

»Καὶ γιὰ νὰ γίνεται καλύτερο τὸ μοιρολόϊ μισθώνουν μιὰ γυναῖκα μὲ καλὴ φωνὴ ποὺ μοιρολογάει καὶ σκούζει πιὸ δυνατὰ ἀπὸ τὶς ἄλλες.

»Συχνὰ τὰ κορίτσια καταματώνουν τὸ πρόσωπο μὲ τὰ νύχια τους. Στὰ νησιὰ ποὺ κατέχονται ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς εἶχε ἀπαγορευθῆ ἡ ἑλληνικὴ συνήθεια τοῦ μοιρολογιοῦ (Κέρκυρα, Κρήτη, κ.λ.π.) ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα. Οἱ κάτοικοι ἐξακολουθοῦν νὰ θρηνοῦν τοὺς νεκρούς τους[1].

»Στὶς γυναῖκες δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀποκαλύπτουν τὸ πρόσωπό τους ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι. Γι' αὐτὸ οἱ ὄμορφες περιμένουν μὲ λαχτάρα τὴν εὐκαιρία τοῦ μοιρολογιοῦ γιὰ νὰ δείξουν τὰ κάλλη τους. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὸ κορίτσι μπορεῖ νὰ βγῇ ἀπὸ τὸ σπίτι. Ἀρκεῖ νὰ εἶναι συντροφιὰ μὲ ἄλλες γυναῖκες καὶ νὰ εἶναι ἀναμαλλιασμένο καὶ ξεστήθωτο.

»Γιὰ τοὺς ἄντρες τὸ μοιρολόϊ εἶναι μεγάλη εὐχαρίστηση. Γιατὶ μποροῦν νὰ βλέπουν μὲ τὴν ἄνεσή τους τὶς γυναῖκες καὶ τὶς θυγατέρες τῶν γειτόνων. Κι' ἔτσι, ἄλλοι ζηλεύουν κι' ἄλλοι νοιώθουν νὰ φουντώνῃ μέσα τους ὁ ἔρωτας.

»Ὅταν οἱ Ἕλληνες θέλουν νὰ ἐγκωμιάσουν τὴν ὀμορφιὰ μιᾶς γυναίκας σηκώνουν τὸ χέρι κι' ἑνώνουν τὸν δείχτη μὲ τὸν ἀντίχειρα, ἔτσι ποὺ νὰ γίνῃ δαχτυλίδι. Κι' αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ μάτι της εἶναι τόσο μεγάλο. Ἀπαράλλακτα ὅπως οἱ ἀρχαῖοι ἀποκαλοῦσαν τὴν μεγαλομάτα, «πλατυόφθαλμο».

Περιοδεύοντας ὁ Belon στὴν Κρήτη, ἔψαχνε γιὰ βότανα, μελετοῦσε καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Σημειώνει τὴν κατάπληξή του γιὰ τὴν δεξιοτεχνία τῶν Κρητικῶν στὸ τόξο. Στὰ Σφακιὰ παρακολούθησε χορὸ ἁρματωμένων χωρικῶν :

«Δὲν εἶναι λάθος αὐτὸ ποὺ λένε πὼς οἱ Κρητικοὶ λάτρευαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὴν Ἀρτέμιδα. Ἀκόμα καὶ σήμερα ἀκολουθοῦν ἀπὸ ἔνστικτο αὐτὴ τὴν παλιὰ συνήθεια. Ἀπὸ τὴν παιδική τους ἡλικία μαθαίνουν νὰ χρησιμοποιοῦν στὴν ἐντέλεια τὸ σκυθικὸ τόξο. Τὰ μωρὰ ποὺ κλαῖνε στὴν κούνια τους τὰ «ἡμερώνουν» δείχνοντάς τους ἕνα τόξο ἢ παίζοντας μὲ μιὰ σαΐτα. Οἱ Κρητικοὶ χειρίζονται τὸ τόξο καλύτερα ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

»Οἱ κάτοικοι τῶν Σφακιῶν εἶναι οἱ πιὸ πολεμόχαροι τῆς Κρήτης κι' οἱ

---

1. Πραγματικά, δουκικὸ διάταγμα τοῦ ΙΔ' αἰώνα ἀπαγόρευε στὰ βενετοκρατούμενα ἑλληνικὰ ἐδάφη τὸ θρῆνο. Γιὰ κάθε παράβαση ἐπιβαλλόταν φυλάκιση 15 ἡμερῶν καὶ πρόστιμο πέντε ὑπερπύρων (*Φ. Κουκουλέ:* Ε.Ε.Κρ. Σπ. Γ' 26). Βλ. καὶ τὸ κεφ. «Ὁ τελευταῖος τοῦ αἰώνα», ὑποσημ.

πιὸ ἐπιδέξιοι τοξότες. Θέλουν νὰ χρησιμοποιοῦν τόξα ἰσχυρότερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαούς.

»Βρέθηκα στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Ἀντωνίου Μπορότσου κοντὰ στὴν πόλη τῶν Σφακιῶν κι' εἶδα τοὺς χωρικοὺς τῆς περιοχῆς νὰ μαζεύωνται στὸ πανηγύρι ἄλλοι μὲ τὶς γυναῖκες τους κι' ἄλλοι μὲ τὶς ἀγαπητικιές τους. Κι' ἀφοῦ ἤπιαν ἄρχισαν νὰ χορεύουν μέσα στὴ βαρειὰ κάψα τοῦ μεσημεριοῦ, ὄχι σὲ ἴσκιο, μὰ ἔξω στὸν ἥλιο. Ἦταν Ἰούλιος, ὁ πιὸ φλογερὸς μήνας τοῦ καλοκαιριοῦ. Καὶ μ' ὅλο ποὺ ἦταν φορτωμένοι μὲ τ' ἅρματά τους[1] δὲν σταμάτησαν νὰ χορεύουν ἴσαμε ποὺ νύχτωσε.

»Αὐτοὶ οἱ χωρικοὶ φοροῦν πάντα ἄσπρη πουκαμίσα (ζωσμένη μὲ φαρδὺ ζουνάρι μὲ πλατειὰ πόρπη) ποὺ κρέμεται ἐλεύθερη μπρὸς καὶ πίσω. Ἀντὶ γιὰ ὑποδήματα καὶ κάλτσες φοροῦν μπόττες ποὺ φτάνουν ὣς τὴ μέση, ὅπου προσδένονται. Εἶναι φορτωμένοι στὴν πλάτη μὲ μιὰ ἀρμαθιὰ ἀπὸ 150 σαΐτες βαλμένες σὲ τάξη. Τὸ τόξο κρέμεται ἀπὸ τὸν ὦμο μ' ἕναν τελαμώνα.

»Πασχίζουν νὰ κάνουν τὰ μεγαλύτερα πηδήματα. Καὶ θὰ ἦταν χαριτωμένοι ἂν ἄφηναν κατὰ γῆς τὴ βαρειὰ ἀρματωσιά τους. Αὐτὸς ὁ χορὸς θυμίζει τὸν χορὸ τῶν ἀρχαίων Κουρητῶν.

»Χορεύουν τραγουδῶντας : ἄλλοτε κύκλο, ἄλλοτε στὴν ἀράδα, ἄλλοτε τραγουδῶντας (τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες χόρευαν πάντοτε τραγουδῶντας φαίνεται κι' ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη).

»Οἱ γυναῖκες φοροῦν μαντήλι στὸ κεφάλι, ριγμένο ἐλεύθερα σὰν πέπλο. Τὰ στήθη εἶναι πάντοτε γυμνά. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ ὦμοι. Εἶναι μαυρισμένες ἀπὸ τὸν ἥλιο καὶ δὲν φοροῦν διόλου κάλτσες.

»Οἱ Ἑλληνίδες ὅμως τῶν πόλεων εἶναι πάντοτε κλεισμένες στὸ σπίτι. Τὴ νύχτα δὲν βγαίνουν ποτὲ στὸ δρόμο»[2].

---

1. Ἀρχαιότατη συνήθεια. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης οἱ Ἕλληνες δὲν ἄφηναν ποτὲ τὰ ὅπλα τους. «Πᾶσα γὰρ ἡ Ἑλλὰς ἐσιδηροφόρει διὰ τὰς ἀφράκτους τε οἰκήσεις καὶ οὐκ ἀσφαλεῖς παρ' ἀλλήλους ἐφόδους, καὶ ξυνήθη τὴν δίαιταν μεθ' ὅπλων ἐποιήσαντο, ὥσπερ οἱ βάρβαροι. Ἐν τοῖς πρώτοις δὲ Ἀθηναῖοι τόν τε σίδηρον κατέθεντο καὶ ἀνειμένῃ τῇ διαίτῃ ἐς τὸ τρυφερώτερον μετέστησαν» (Θουκυδ. Ἱστορία Πελοπ. Πολέμου Βιβλ. Α' κεφ. 6).

2. Μισὸν αἰῶνα ἀργότερα ἡ ἀτμόσφαιρα δὲν ἔχει μεταβληθῆ. Τὸ 1598 ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς *Jerôme Dandini* ποὺ ταξίδεψε στὸν Χάνδακα διαπιστώνει ὅτι οἱ Κρητικές, ἐνῶ τὴν ἡμέρα μένουν κλεισμένες στὰ σπίτια τους τὸ βράδυ κυκλοφοροῦν στοὺς δρόμους καὶ μάλιστα θορυβωδῶς : «Οἱ γυναῖκες συνηθίζουν νὰ μὴ βγαίνουν τὴν ἡμέρα ἀπὸ τὰ σπίτια τους οὔτε γιὰ νὰ πᾶνε στὴν ἐκκλησία. Κυκλοφοροῦν ὅμως κοπάδια-κοπάδια ὅλη τὴ νύχτα στοὺς δρόμους, τὶς περισσότερες φορὲς μὲ ἄντρες καὶ μπαίνουν στὶς ἐκκλησίες ποὺ εἶναι ἐπίτηδες ἀνοιχτές. Τὸ ἔθιμο εἶναι ἀξιοκατάκριτο, ὄχι μονάχα ἐπειδὴ αὐτὲς οἱ γυναῖκες δὲν ἐπιτελοῦν τὰ καθήκοντά τους πρὸς τὸ Θεὸ ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ συμπεριφορά τους εἶναι ἀντίθετη μὲ τὴ σεμνότητα καὶ τοὺς καλοὺς τρόπους. Γιατὶ θὰ ἦταν πιὸ ἐπαινετὸ νὰ ἐκκλησιάζωνται τὴν ἡμέρα παρὰ μὲ τόση φασαρία τὴ νύχτα». *Jer. Dandini* : A voyage to mount Libanus whe-

Ἡ Κρήτη φημιζόταν κατὰ τὸν μεσαίωνα γιὰ τὰ κρασιά της. Ἦταν ὁ περιζήτητος στὴν Εὐρώπη μαλβαζίας

«Τὸ κρασὶ μαλβαζίας παράγεται μονάχα στὴν Κρήτη. Αὐτὸ ποὺ ἐξάγεται στὶς ἄλλες χῶρες, ὅπως στὴ Γερμανία, Ἀγγλία, Γαλλία βράζεται προηγουμένως. Στὸ Ρέθυμνο βλέπεις κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς μεγάλα καζάνια ποὺ χρησιμοποιοῦνται κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ τρυγητοῦ γιὰ τὸ βράσιμο τοῦ κρασιοῦ.

»Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι βράζονται ὅλα τὰ κρασιά. Τῶν Χανίων λ.χ. καὶ τοῦ Ἡρακλείου ποὺ ἐξάγονται στὴν Ἰταλία δὲν κινδυνεύουν νὰ ξυνίσουν κατὰ τὴ μεταφορὰ καὶ γι' αὐτὸ δὲν βράζονται.

»Γιὰ νὰ ἀνανεώσουν τὰ κρασιά τους οἱ Κρητικοὶ ἀνακατεύουν τὰ παλιὰ μὲ τὰ καινούργια κι' ἔτσι δυναμώνουν τὴ νέα σοδειά».

Καὶ ἐξαγωγὴ φρουτοχυμῶν σὲ βαρέλια :

«Οἱ Κρητικοὶ βγάζουν ἀπὸ τὰ φροῦτα χυμούς, γεμίζουν βαρέλια, φορτώνουν τὰ καράβια τους καὶ τὰ μεταφέρουν στὴν Τουρκία (Κωνσταντινούπολη ἢ ἀλλοῦ) γιατὶ οἱ Τοῦρκοι κάνουν μεγάλη χρήση χυμῶν. Ἐπίσης πουλᾶνε χυμοὺς λιανικῶς στὰ μαγαζιά»[1].

Τὸ ἕβδομο κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ τοῦ Belon ἔχει τὸν τίτλο «πῶς οἱ Κρητικοὶ παρασκευάζουν τὸ λάβδανο» :

«Ἀνάμεσα στὰ ἀξιοσημείωτα ποὺ μπορεῖ νὰ δῆ κανεὶς στὴν Κρήτη εἶναι καὶ ὁ τρόπος ποὺ παρασκευάζεται τὸ λάβδανο, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ὀνομαστὰ φάρμακα. Βγαίνει ἀπὸ ἕνα φυτό, ποὺ λέγεται cistus καὶ ἀφθονεῖ στὰ κρητικὰ

---

rein is an account of the customs and manners of the Turks, also a description of Candia, Nicosia, e.t.c. (London, 1880). Τὸ 1599 ὁ Ἄγγλος εὐγενὴς *sir Antony Sherley*, ποὺ ὠργάνωσε ἕνα εἶδος ἰδιωτικῆς σταυροφορίας κατὰ τῶν Τούρκων στὸ Αἰγαῖο μὲ τρεῖς καραβέλλες καὶ 500 στρατιῶτες (εἶχε κακὸ τέλος ἡ ἐκστρατεία) δοκίμασε ζωηρὴ ἔκπληξη βλέποντας τὶς ἐλευθεριότητες τῶν γυναικῶν τοῦ Χάνδακος : Ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ κυβερνῆτες, ὁ Ἕλληνας (ὁ ἄλλος ἦταν Ἰταλὸς) μᾶς ὑποδέχθηκε μὲ μεγάλη ἐγκαρδιότητα. Ἡ πολιτεία ἔχει φρουρὰ 1.500 ἀνδρῶν. Ὁ κυβερνήτης μᾶς ἐπέτρεψε νὰ κυκλοφοροῦμε ἐλεύθερα κι' αὐτὸ ἦταν ἐκδήλωση εὐνοίας. Μᾶς περιποιήθηκαν πολὺ οἱ κάτοικοι καὶ ἰδίως οἱ κυρίες ποὺ μᾶς πρόσφεραν πολλὲς φορὲς δεῖπνο στοὺς κήπους τους μὲ μουσικὴ καὶ χορό. Θἄπρεπε νὰ ὀνομάζωνται «οἱ χαρούμενες Ἑλληνίδες» γιατὶ κάθε βράδυ, ἀφοῦ τελείωναν τὶς δουλειές τους χόρευαν στοὺς δρόμους, μαζὶ ἄντρες καὶ γυναῖκες» (The three brothers or the travels and adventures of sir Anthony, sir Robert and sir Thomas Sherley, in Persia, Russia, Turkey, Spain, etc. London, 1825).

1. Γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ χυμῶν ἀπὸ τὴ Χίο γράφει τὴν ἴδια περίοδο καὶ ὁ περίφημος *Henri de Beauvau*, ἀκόλουθος τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη : «Τὰ πορτοκάλια εἶναι τόσο πολλὰ στὴ Χίο ποὺ τὰ στίβουν καὶ ἀποθηκεύουν τὸ χυμὸ σὲ βαρέλια καὶ τὸν στέλνουν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ σ' ἄλλους τόπους (Relation journalière du voyage du Levant faict et descrit par messire *Henri de Beauvau*, baron dudit lieu et de Manonville (À Paris, 1608).

βουνά. Οἱ Ἕλληνες χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴ συγκομιδὴ τοῦ φυτοῦ ἕνα ἐργαλεῖο ποὺ στὴ λαϊκὴ γλῶσσα ὀνομάζεται «ἐργαστήρι». Εἶναι σὰν τσουκράνα χωρὶς δόντια ἐφοδιασμένη μὲ πολλὰ πέτσινα λουριά. Τρίβουν τὰ λουριὰ ἁπαλὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ φυτὰ καὶ ἡ οὐσία ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὰ φύλλα προσκολλᾶται στὸ δέρμα. Εἶναι δουλειὰ πολὺ βαρειὰ γιατὶ πρέπει νὰ βρίσκεσαι ὅλη τὴν ἡμέρα κάτω ἀπὸ τὸν καλοκαιρινὸ ἥλιο. Μ' αὐτὴ τὴν συγκομιδὴ ἀσχολοῦνται κυρίως οἱ καλόγεροι. Ἡ περιοχὴ ὅπου εὐδοκιμεῖ περισσότερο τὸ φαρμακευτικὸ αὐτὸ φυτὸ εἶναι ἕνα χωριὸ στὰ ριζὰ τῆς Ἴδης κοντὰ στὸ Μυλοπόταμο ».

Στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Belon θὰ διαπιστώση ὅτι οἱ Ἑλληνίδες ἔχουν περισσότερες ἐλευθερίες σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες πολιτεῖες ποὺ εἶναι ὑπόδουλες στοὺς Τούρκους :

«Βγαίνουν στὴν πόλη καταστόλιστες. Κι' ἂν οἱ ἄντρες τους εἶναι κάπως εὔποροι κυκλοφοροῦν φτιασιδωμένες καὶ φορτωμένες τζοβαΐρια. Τὰ δάχτυλά τους εἶναι γεμάτα δαχτυλίδια ὣς τὰ νύχια τους. Καὶ στὸ λαιμὸ ἔχουν χίλια δυὸ κρεμαστάρια, καδένες κ.λ.π. Σφίγγουν τὴ μέση τους μὲ πέντε ὣς ἔξη ζῶνες, τὴ μιὰ ἀπὸ φίνο μετάξι, τὴν ἄλλη χρυσοΰφαντη ἢ στολισμένη μὲ πετράδια ἀληθινὰ ἢ ψεύτικα. Εἶναι πνιγμένες στὸ μετάξι. Ὅλα τὰ πλούτη τους τὰ κουβαλοῦν ἐπάνω τους γιὰ νὰ τὰ ἐπιδείξουν. Ἀλλὰ δὲν τὶς βλέπει κανεὶς μ' αὐτὰ τὰ φορέματα καὶ τὰ κοσμήματα παρὰ μονάχα στὶς γιορτὲς καὶ στοὺς γάμους. Ἂν τὶς δῆς στὸ δρόμο στολισμένες θὰ νομίσης πὼς εἶναι νυφάδες καὶ πᾶνε στὴν ἐκκλησιὰ νὰ παντρευτοῦν ».

Ὁ Belon εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ταξιδέψη σ' ὁλόκληρη τὴν τουρκοκρατούμενη Ἀνατολή. Κι' ἀκόμη τὴν ὀξυδέρκεια νὰ ξεχωρίση τὶς μάζες τῶν ἁγνῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν διεφθαρμένη ἰθύνουσα τάξη τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ παρατηρεῖ ὅτι στὴν τουρκικὴ ὕπαιθρο ἡ ράτσα δὲν εἶχε ἐκφυλισθῆ ἀπὸ τὴν πολυγαμία καὶ τὰ χαρέμια :

«Δὲν ὑπάρχει γυναῖκα ζευγᾶ ἢ μεροκαματιάρη ποὺ νὰ μὴν ἔχη τὴν ὄψη τριαντάφυλλου. Ἡ σάρκα τους εἶναι ντελικάτη κι' ὁλόασπρη σὰν τὸ γάλα, καὶ τὸ δέρμα τους ἁπαλὸ σὰν βελοῦδο. Δὲν βγαίνουν ἀπὸ τὰ σπίτια παρὰ μόνο γιὰ νὰ πᾶνε στὰ λουτρὰ ἢ στὰ κοιμητήρια νὰ προσευχηθοῦν γιὰ τοὺς νεκρούς τους. Τὶς ἔβλεπα πάντα στὰ χαγιάτια νὰ τραγουδοῦν μὲ τὶς γειτόνισσές τους».

Στὴν Κωνσταντινούπολη ἔμαθε ὅτι στὴ Λῆμνο ἐξάγεται ἡ περίφημη «λημνία γῆ» ἢ «λημνὶς μίλτος» ἢ «ἐσφραγισμένη γῆ»[1] ποὺ χρησιμοποιόταν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα γιὰ θεραπευτικοὺς σκοπούς :

---

1. Πρόκειται γιὰ τὸ ὀρυκτὸ βῶλος : λασπώδης μᾶζα ποὺ συναντᾶται σὲ ρωγμὲς καὶ χάσματα βασαλτικῶν πετρωμάτων. Οἱ ἀρχαῖοι κατασκεύαζαν ἀπὸ τὴ «λημνία γῆ» θεραπευτικὰ δισκία ποὺ ἔφεραν εἰδικὴ σφραγίδα. «Σφραγίδα λημνίαν, διὰ τὴν ἐπιβαλλομέ-

«Οἱ ἀρχαῖοι χρησιμοποιοῦσαν γιὰ πολλοὺς ἰατρικοὺς σκοποὺς ἕνα εἶδος χώματος. Αὐτὸ τὸ χῶμα χρησιμοποιεῖται ἀκόμα καὶ σήμερα γιὰ φάρμακο. Οἱ Λατῖνοι τὸ ὀνομάζουν terra limnia ἢ terra sigillata. Αὐτὸ τὸ χῶμα εἶναι μοναδικὸ στὸν κόσμο καὶ ὅλοι οἱ πρεσβευτές, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Τουρκία, ἔπαιρναν μαζί τους «λημνία γῆ» γιὰ νὰ τὴν προσφέρουν δῶρο στοὺς ἡγεμόνες. Γιατὶ κοντὰ στ' ἄλλα προφυλάσσει ἀπὸ τὴν πανούκλα καὶ ἄλλες ἐπιδημίες. Τὸ πουλᾶνε στὰ φαρμακεῖα ἀλλὰ τὶς περισσότερες φορὲς εἶναι νοθευμένο. Βρίσκεται μονάχα στὴ νῆσο Λῆμνο. Εἶναι μικρὲς παστίλιες ποὺ ζυγίζουν τέσσερα δράμια. Στὴν Κωνσταντινούπολη διαπίστωσα ὅτι ἡ «σφραγισμένη γῆ» ποὺ πουλοῦσαν σὲ 18 εἴδη ἦταν νοθευμένη. Ἀποφάσισα λοιπὸν νὰ ταξιδέψω ὡς τὴ Λῆμνο γιὰ νὰ ἐξακριβώσω τὴν ἀλήθεια. Ἔμαθα στὸ μεταξὺ ὅτι τὴ «λημνία γῆ» ἐκμεταλλεύεται ἀποκλειστικὰ ὁ Τοῦρκος σούμπασης τοῦ νησιοῦ. Μοῦ εἶπαν ὅτι ἂν ἤθελα νὰ προμηθευθῶ ἁγνὴ γῆ ἔπρεπε νὰ πάω ἐκεῖ ὁ ἴδιος.

»Ἡ ἀνόρυξη γίνεται μιὰ φορὰ τὸ χρόνο στὶς 6 Αὐγούστου. Ἐξαγωγὴ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τιμωρεῖται μὲ τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου. Κι' ἂν βρεθῆ στὴν κατοχὴ κανενὸς γῆ χωρὶς τὴ σφραγίδα τοῦ κυβερνήτη τοῦ νησιοῦ ἐπιβάλλεται βαρὺ πρόστιμο. Γιατὶ μόνο ὁ σούμπασης ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐκμεταλλεύεται τὸ ἰαματικὸ χῶμα ἐπειδὴ καταβάλλει εἰδικὸ φόρο στὸ σουλτάνο ».

Ὁ Belon ἔφθασε στὴ Λῆμνο καὶ πῆρε τὴν ἄδεια νὰ ἐπισκεφθῆ τὴ φλέβα τῆς θεραπευτικῆς λάσπης :

«Ἀφήνοντας τὰ ἐρείπια τῆς Ἡφαιστειάδος πήραμε τὸ μονοπάτι ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ γωνία τοῦ κάστρου καὶ προχωρήσαμε πρὸς τὸ λόφο ποὺ ἀπέχει ἀπόσταση τεσσάρων βολῶν τόξου[1]. Ἀνάμεσα στὸ λόφο καὶ στὸ λιμάνι ὑπάρχει ἕνα ξωκκλήσι ἡ Ἁγία Σωτήρα. Ἐκεῖ συγκεντρώνονται οἱ καλόγεροι τῆς Λήμνου στὶς 6 Αὐγούστου, ποὺ ἔχει ὁρισθῆ ἡ μοναδικὴ ἡμέρα τοῦ χρόνου γιὰ τὸ ἄνοιγμα τῆς φλέβας. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ξωκκλήσι καὶ βαδίζοντας ἴσια πρὸς τὸ λόφο βρήκαμε δυὸ μονοπάτια, (τὸ ἕνα πηγαίνει δεξιὰ τὸ ἄλλο ἀριστερὰ) ποὺ ὁδηγοῦν σὲ δυὸ βρύσες (ἀπέχουν ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη βολὴ τόξου). Ἡ βρύση πρὸς τὰ δεξιὰ δὲν στερεύει τὸ καλοκαίρι, ἡ ἄλλη στερεύει. Ἀνεβήκαμε μὲ ἄλογα στὴ δεξιὰ πλευρὰ ποὺ εἶναι γυμνή. Ὑπάρχουν μονάχα μιὰ χαρουπιά, μιὰ κουφοξυλιὰ καὶ μιὰ ἰτιά. Αὐτὰ τὰ τρία δέντρα σκιάζουν μιὰ βρύση. Ἐκεῖ ἔχουν κατασκευασθῆ δυὸ σκαλοπάτια ποὺ ὁδηγοῦν στὸ σημεῖο τῆς φλέβας. Εἶναι ἀδύνατο νὰ διακρίνη ὁ ξένος τὸ ἄνοιγμα γιατὶ εἶναι σκεπασμένο μὲ χῶμα».

νην αὐτῆ σφραγίδα τῆς Ἀρτέμιδος ἱεράν» (Γαληνός). Τὴ χρησιμοποιοῦσαν ὡς αἱμοστατικὸ στὰ τραύματα καὶ κατὰ τῶν δηγμάτων τῶν ἑρπετῶν. Ἡ θεραπευτικὴ φήμη ἐξακολούθησε καὶ κατὰ τὸ μεσαίωνα. Ἦταν ἡ terra sigillata ποὺ ἐκμεταλλεύονταν οἱ Τοῦρκοι, σφραγίζοντας τὰ δισκία μὲ ἀραβικοὺς χαρακτῆρες.

1. Ὀχτακόσια περίπου μέτρα.

Ἡ ἐξαγωγὴ τῆς ἰαματικῆς γῆς γινόταν κατὰ τὴ διάρκεια ἐπίσημης τελετῆς :

«Ἐκείνη τὴν ἡμέρα, οἱ ἄρχοντες τοῦ τόπου, Τοῦρκοι καὶ Ἕλληνες, καθὼς καὶ ὅλοι οἱ παππάδες καὶ καλόγεροι πηγαίνουν στὴν Ἁγία Σωτήρα. Κι' ἀφοῦ γίνει ἡ λειτουργία, ὅλοι μαζὶ ἀνεβαίνουν στὴν πλαγιὰ τοῦ λόφου. Σκάβουν τὴ γῆ σαράντα ὡς ἑξήντα ἄνθρωποι ὥσπου νὰ φθάσουν στὴ φλέβα. Τότε οἱ καλόγεροι γεμίζουν μερικὰ ἀσκιὰ καὶ τὰ παραδίνουν στὸν Τοῦρκο ἐπίσημο, σούμπαση ἢ βοεβόδα. Κι' ὅταν οἱ Τοῦρκοι πάρουν ὅσο τοὺς χρειάζεται ἀμέσως οἱ ἐργάτες σκεπάζουν τὴ φλέβα μὲ χώματα.

»Ὕστερα ὁ σούμπασης στέλνει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς λάσπης στὸ σουλτάνο, στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ ὑπόλοιπο τὸ πουλάει στοὺς ἐμπόρους. Καὶ γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὸ μονοπώλιο ἐφαρμόζει σκληρὰ μέτρα (εἶναι ἀδύνατο νὰ φθάση κανεὶς στὴ φλέβα ἔστω κι' ἂν σκάψη μιὰ νύχτα ὁλόκληρη, ἀκόμα καὶ ἂν χρησιμοποιήση εἴκοσι ἐργάτες). Ἐκεῖνοι ποὺ παρευρίσκονται στὴν ἐπίσημη ἐξόρυξη μποροῦν νὰ πάρουν ἕνα κομματάκι γιὰ προσωπική τους χρήση. Ἀλλὰ ἂν τὸ πουλήσουν θὰ χάσουν τὸ κεφάλι τους.

»Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἔχουν διόλου θρησκευτικὲς προκαταλήψεις, ὅπως οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ ἄλλοι λαοί. Ἐπιτρέπουν στοὺς Ἕλληνες νὰ τελοῦν λειτουργίες πάνω στὴ φλέβα, παρευρίσκονται μάλιστα σ' αὐτές»[1].

---

1. Ἑκατὸν εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ἡ ἐξαγωγὴ τῆς «λιμνίας γῆς» γινόταν μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς διαδικασία. Καὶ ἀποτελοῦσε πάντοτε περιζήτητο φάρμακο. Ὁ *Covel* ποὺ ταξίδεψε στὴν Λῆμνο τὸ 1675 μὲ τὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ στὴν Πόλη sir John Finch (οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἀποσπάσει τὸ νησὶ ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς τὸ 1656) γράφει σχετικά : «Ἡ ἐξαγωγὴ τοῦ πηλοῦ γίνεται στὶς 6 Αὐγούστου, ἕξη ὧρες μετὰ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου. Πολλοὶ παππάδες, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι Ἕλληνες προσπάθησαν νὰ μὲ πείσουν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος εἶχε ἁγιασθῆ αὐτὸς ὁ τόπος. Ὅλο τὸν καιρὸ εἶναι βραχώδης ἡ φλέβα ἀλλὰ ἐκείνη τὴν ἡμέρα, λένε, μεταμορφώνεται ἡ πέτρα σὲ πηλό. Καὶ μάλιστα κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς λειτουργίας. Ἐγὼ πιστεύω ὅτι ἡ ἐξαγωγὴ μιὰ ὡρισμένη ἡμέρα τοῦ ἰαματικοῦ πηλοῦ γίνεται γιὰ νὰ ἀποκτήση τὸ χῶμα μεγαλύτερη τιμὴ ἐπειδὴ εἶναι σπάνιο. Εἶναι πολιτικὴ τῶν Βενετῶν καὶ τῶν Τούρκων γιὰ νὰ τὸ ἐκμεταλλεύωνται γιὰ λογαριασμό τους. Ἡ κατοχὴ θαυματουργοῦ πηλοῦ ἀπὸ Ἕλληνες δὲν ἐπιτρέπεται. Μόνο μὲ κλεψιὰ μποροῦν νὰ τὴν ἀποκτήσουν. Αὐτὸ τὸ λασπόχωμα θεωρεῖται ἀλάνθαστο φάρμακο κατὰ τοῦ πυρετοῦ. Ἀρκεῖ νὰ διαλύση ὁ ἄρρωστος λίγο στὸ νερὸ καὶ νὰ τὸ πιῆ καὶ γίνεται καλά. Οἱ γυναῖκες τὸ παίρνουν γιὰ νὰ ἔχουν καλὴ καὶ γρήγορη γέννα καὶ ἐναντίον τῶν αἱμορραγιῶν. Ἐπίσης εἶναι σπουδαῖο ἀντίδοτο κατὰ τῶν δηλητηρίων. Λένε, μάλιστα, ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ σκεύη ποὺ κατασκευάζονται ἀπὸ αὐτὸ τὸ χῶμα δὲν ἀνέχεται τὸ δηλητήριο : γίνεται ἀμέσως χίλια κομμάτια. Ἔχω δεῖ πολλὰ φλυτζάνια ἀπὸ λημνία γῆ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ πηλὸς εἶναι μαλακὸς καὶ μοιάζει μὲ βούτυρο. Ἀλλὰ ὕστερα σκληραίνει καὶ γίνεται σὰν γρανίτης. Κατέβηκα στὴν πόλη καὶ παρακολούθησα πῶς πλένουν καὶ ἐπεξεργάζονται τὸ «ἅγιο χῶμα» γιὰ νὰ σφραγισθῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Τὸ διαλύουν στὸ νερό, τὸ καθαρίζουν κι' ὕστερα τὸ ζυμώνουν μὲ τὰ χέρια τους καὶ τὸ πλάθουν. Τὸ χρῶμα του εἶναι ἄσπρο ἀλλὰ ἔχω δῆ καὶ ἄλλο μὲ χρῶμα ἀνθρώπινης ἐπιδερμίδος. Μοῦ εἶ-

῾Ο Γάλλος περιηγητὴς θὰ ταξιδέψη καὶ στὸ ῞Αγιον ῎Ορος καί, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ὁδοιπορικό του, θὰ ἐπισκεφθῇ τὰ περισσότερα μοναστήρια τοῦ ῎Αθω. Γιὰ τοὺς ῞Ελληνες, γράφει, «ὁ ῎Αθως εἶναι ὅ,τι ἡ Ρώμη γιὰ τοὺς Λατίνους».

«᾿Απὸ τοὺς 6.000 καλογέρους ποὺ ζοῦν στὸν ῎Αθω μονάχα δυὸ ἢ τρεῖς ἀπὸ κάθε μοναστήρι γνωρίζουν ἀνάγνωση καὶ γραφή. Κι᾿ αὐτὸ γιατὶ οἱ ἀρχιερεῖς τῆς ῾Ελληνικῆς ᾿Εκκλησίας καὶ οἱ πατριάρχες εἶναι ἐχθροὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ ἀφορίζουν κάθε κληρικὸ ποὺ μελετάει βιβλία μὴ θεολογικά. Προσπαθοῦν νὰ πείσουν ὅλο τὸν κόσμο ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται στοὺς χριστιανοὺς νὰ μελετοῦν ποίηση καὶ φιλοσοφία. Οἱ κληρικοὶ τιμωροῦνται μὲ ἀφορισμὸ γιὰ ἕνα τέτοιο παράπτωμα. Κι᾿ εἶναι ἀδύνατο νὰ λάβουν συχώρεση ἂν δὲν κάνουν μεγάλες νηστεῖες, ἂν δὲν πληρώσουν χρήματα ἢ ἂν δὲν δεχθοῦν ραβδισμοὺς κατὰ τὴν περίοδο τῆς μετάνοιας ».

῾Ο βίος τῶν καλογέρων στὰ κοινόβια κυψέλη ἐργασίας καὶ ἀσκητισμός».

«῾Η ζωὴ τῶν μοναχῶν τοῦ ῎Αθω εἶναι πολὺ παράξενη. Φοροῦν μάλλινο ράσο ποὺ ὑφαίνουν μόνοι τους. Στὰ μοναστήρια δὲν μισθώνουν ποτὲ ἐργάτες. ῞Ολοι μαζὶ καὶ καθένας χωριστὰ ἔχουν μὲ κάτι νὰ ἀσχοληθοῦν. Νὰ κλαδέψουν τ᾿ ἀμπέλια, νὰ ὀργώσουν τὰ χτήματα, νὰ κόψουν ξύλα, νὰ σκαλίσουν τὰ περιβόλια, νὰ ψαρέψουν. ῎Αλλοι εἶναι παπουτσῆδες, ἄλλοι ραφτάδες, ἄλλοι μαραγκοί, ἄλλοι ναυπηγοί, ἄλλοι μυλωνάδες, ἄλλοι χτιστάδες, μὲ δυὸ λόγια δουλεύουν σ᾿ ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα.

»Δὲν μένουν ποτὲ ἄνεργοι. Χαράματα βγαίνουν ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ μοναστηριοῦ, καθένας μὲ τὸ ἐργαλεῖο του στὸ χέρι καὶ τὸ σακκούλι στὸν ὦμο, μὲ μερικὰ παξιμάδια καὶ κανένα κρεμμύδι. ῎Αλλος κρατάει ξυνάρι, ἄλλος φτιάρι, ἄλλος κλαδευτήρι. Αὐτοὶ ἐδῶ ξελακκώνουν τ᾿ ἀμπέλι, οἱ ἄλλοι εἶναι λοτόμοι στὸ δάσος. Παρακάτω δουλεύουν στοὺς ταρσανάδες.

»῎Αλλοτε εὕρισκες σπουδαῖα ἑλληνικὰ βιβλία καὶ χειρόγραφα σ᾿ αὐτὸ τὸ βουνό. Τώρα εἶναι ἀδύνατο νὰ συναντήσῃς σ᾿ ὁλόκληρο τὸν ῎Αθω ἔστω κι᾿ ἕνα μορφωμένο καλόγερο.

»῾Η θάλασσα εἶναι σπουδαῖος σύντροφος γιὰ τοὺς καλογέρους. Περνοῦν τὸν καιρό τους ψαρεύοντας κι᾿ ἔχουν καὶ ὠφέλεια. Οἱ ψαρόβαρκες γίνονται ἀπὸ χοντροὺς κορμοὺς πλατανιῶν. Μ᾿ ἕνα κορμὸ φτιάχνουν μιὰ βάρκα. Καὶ νὰ πῶς : κόβουν τὸν πλάτανο στὴ ρίζα κι᾿ ὕστερα σκαλίζουν τὸν κορμὸ ἔτσι ὅπως εἶναι μονοκόμματος, κάνοντας μονόξυλο. ῾Ενώνουν ὕστερα δύο κούφια κούτσουρα καὶ πλέουν στὴ θάλασσα, φυσικὰ ὅταν κάνει μπουνάτσα, ποὺ εἶναι ὁ κατάλληλος καιρὸς γιὰ ψάρεμα.

παν ὅτι καὶ τὰ δυὸ βγαίνουν ἀπὸ τὸ ἴδιο πηγάδι. Νομίζω, ὅμως, ὅτι κάποια ἄλλη φλέβα ἀνακάλυψαν καὶ τὴν κρατοῦν κρυφή».(The diaries of dr John Covel, 1670 - 1679, London 1893, σελ. 253 - 284).

»Ἡ βασική τροφή τους εἶναι ἁλατισμένες ἐλιές, βρεχτοκούκια καὶ λάχανα».

Ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος ὁ Belon κατεβαίνει στὴ Θεσσαλονίκη (μεγάλη πολιτεία φημισμένη, πλούσια) καὶ ἀποφασίζει νὰ ἐπισκεφθῆ τὰ μεταλλεῖα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου τῆς Χαλκιδικῆς.

«Τὰ Σιδερόκαρφα[1] βρίσκονται στὴν τοποθεσία τῆς ἀρχαίας Χρυσίτιδος. Εἶναι πραγματικὴ πολιτεία, μὲ κήπους, περιβόλια καὶ ἀμπέλια. Οἱ ἐργάτες ποὺ δουλεύουν στὰ μεταλλεῖα εἶναι κυρίως βουλγαρικῆς καταγωγῆς. Οἱ χωρικοὶ τῆς περιοχῆς ποὺ ἔρχονται στὸ παζάρι εἶναι χριστιανοὶ καὶ μιλᾶνε ἑλληνικὰ καὶ σέρβικα. Ἐδῶ ζοῦν τόσο πολλοὶ Ἑβραῖοι ποὺ τὰ ἰσπανικὰ εἶναι πολὺ συνηθισμένη γλῶσσα.

»Τὸ μεταλλεῖο ἀποδίδει στὸ σουλτάνο κάπου 18.000 δουκάτα τὸ μῆνα. Οἱ ἐργάτες ποὺ κατεργάζονται τὸ μετάλλευμα εἶναι Ἀλβανοί, Ἕλληνες, Ἑβραῖοι, Σέρβοι καὶ Τοῦρκοι. Ὑπάρχουν 500 - 600 καμίνια.

»Οἱ ὀνομασίες ποὺ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὰ μέταλλα δὲν εἶναι οὔτε ἑλληνικές, οὔτε τούρκικες. Εἶναι γερμανικές. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ οἱ Γερμανοὶ ποὺ ἄρχισαν τελευταῖα ν' ἀσχολοῦνται μ' αὐτὰ τὰ μεταλλεῖα δίδαξαν στοὺς κατοίκους τὰ γερμανικὰ ὀνόματα τῶν ὀρυκτῶν, τῶν ἐργαλείων κ.λ.π. Καὶ οἱ ἐργάτες τὰ ἔμαθαν. Τὰ μαγαζιὰ δὲν δουλεύουν ὅπως στὴ Γερμανία. Ἀνοίγουν τὴ Δευτέρα καὶ κλείνουν τὴν Παρασκευὴ ἐξ αἰτίας τῆς ἑβραϊκῆς ἀργίας τοῦ Σαββάτου».

Ψησταριὲς στὴ γέφυρα τοῦ Νέστου :

«Ἡ γέφυρα τοῦ ποταμοῦ Νέστου εἶναι ξύλινη ὅπως καὶ τοῦ Στρυμῶνος· Ἀλλὰ δὲν ἔχει τόσο μεγάλο μῆκος. Στὴν ἄκρη τῆς γέφυρας βρήκαμε βοσκοὺς ποὺ ἔψηναν ὁλόκληρα ἀρνιὰ (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κεφάλι) περνώντας τα σὲ βέργες λυγαριᾶς καὶ τὰ πουλοῦσαν στοὺς περαστικούς. Εἶχαν ἀδειάσει, ὅμως, τὰ ἐντόσθια καὶ εἶχαν ξαναράψει τὴν κοιλιὰ τοῦ ἀρνιοῦ. Δὲν θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πιστέψη ὅτι ἕνας τέτοιος ὄγκος κρέατος εἶναι δυνατὸν νὰ σιγοψηθῆ, ἂν δὲν τὸ δῆ μὲ τὰ μάτια του. Ξεπεζέψαμε, ἀγοράσαμε ἀπ' αὐτὸ τὸ κρέας. Ἦταν πεντανόστιμο. Αὐτὰ τὰ ψητὰ εἶναι πολὺ συνηθισμένα στὴν Ἀνατολή. Ὅταν λ.χ. γίνεται ἡ περιτομὴ ἑνὸς τουρκόπουλου καὶ τύχη νἆναι πλούσιος

1. Πρόκειται γιὰ τὰ βυζαντινὰ Σιδηροκαύσια ἢ Σιδηρόκαυσα ἢ Σιδηρόκαψα. Ὁ Τοῦρκος περιηγητὴς Ἐβλιὰ Τσελεπῆ ποὺ ἔφθασε στὴ Χαλκιδικὴ περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰώνα ὀνομάζει τὴ μυστηριώδη αὐτὴ πολιτεία τῶν μεταλλείων, ποὺ ἔχει ἐξαφανισθῆ ἐντελῶς, Σεντὲρ-κισέ, Σεντὲρ-καπὶ καὶ Σεντὲρ-καψί. Βρῆκε μάλιστα καὶ νομισματοκοπεῖο στὰ Σιδηροκαύσια. Γράφει ὁ *Μοσχόπουλος* : «Τὸ χωρίον τοῦτο σχετίζεται στενῶς πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Παρ' αὐτὸ ἵδρυσεν ὁ Ἰωάννης ὁ Κολοσσὸς κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, τὴν ὁμώνυμον μονήν. Ἡ ὕπαρξις τοῦ χωρίου τούτου ἐλησμονήθη τόσον ὥστε ὁ κ. Ἀθ. Παλαμήδης, ὅστις διῆλθε τὸν βίον του ἐν Χαλκιδικῇ νὰ λέγῃ ἐν τῇ ἐφημερίδι Ἑστία ὅτι δὲν ἤκουσε ποτὲ περὶ Σιδηροκαύσης»(Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὸν Ἐβλιὰ Τσελεπῆ ΕΕΒΣ σ. 145).

ὁ πατέρας σφάζουν ἕνα βόδι, μέσα στὸ βόδι βάζουν ἕνα καλὸ ζυγούρι, μέσα στὸ ζυγούρι μιὰ κότα καὶ μέσα στὴν κότα ἕνα αὐγό. Ἔπειτα, ράβουν τὴν κοιλιὰ τοῦ βοδιοῦ καὶ τὸ περνοῦν στὴ σούβλα καὶ τὸ σιγογυρίζουν στὴ φωτιὰ ὥσπου νὰ ψηθοῦν καλὰ ὅλα τὰ παραγεμίσματα, ὡς τὸ αὐγό»[1].

Τὸ ταξίδι συνεχίζεται πρὸς τὰ ἀνατολικά. Σταθμὸς στὴν Καβάλα :

«Ἡ Καβάλα εἶναι σήμερα καλοκατοικημένη. Ἀλλὰ πρὶν κάμποσο καιρὸ ἦταν ἐντελῶς ἔρημη. Ἐπιστρέφοντας οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὴν Οὐγγαρία, μετέφεραν καὶ ἐγκατέστησαν ἐδῶ ὅλους τοὺς Ἑβραίους ποὺ ζοῦσαν στὴν Πέστη καὶ στὴ Βούδα, ὅπως καὶ στὰ Τρίκκαλα καὶ τὶς Σέρρες. Ἔχει μεγάλο λιμάνι ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἐξυπηρετεῖ. Τὶς γαλιότες καὶ τὶς φρεγάδες ποὺ ἀράζουν τὶς τραβοῦν στὴ στεριά, ὅπως καὶ τὶς φοῦστες καὶ τ' ἄλλα πλεούμενα. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ τὸ λιμάνι δὲν προστατεύεται ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνέμους».

Ταξιδεύοντας στὴ Θράκη εἶδε Ἀρβανίτες νὰ θερίζουν στὰ τουρκικὰ χτήματα. Ἔρχονται κάθε καλοκαίρι ἀπὸ τὴν πατρίδα τους κατὰ χιλιάδες καὶ ἀσχολοῦνται μὲ τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες γιατὶ οἱ Τοῦρκοι εἶναι «νωθροί, ἀργοκίνητοι». Ὁ Γάλλος περιηγητὴς εἶδε τοὺς Ἀρβανίτες νὰ βαδίζουν ξυπόλητοι, κοπάδια - κοπάδια «ἔτσι σὰ σμάρια ἀπὸ σπουργίτια», μὲ τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὸ δισάκι στὸν ὦμο :

«Κι' ἔχουν δικό τους τρόπο νὰ θερίζουν τὰ σπαρτά, ποὺ δὲν συνηθίζεται στὴ Γαλλία. Τὸ δρεπάνι τους εἶναι διαφορετικό : πλατύ, χωρὶς δόντια καὶ μὲ μικρότερη καμπύλη. Κρατοῦν τὸ δρεπάνι μὲ τὸ δεξὶ χέρι καὶ στὸ ἀριστερὸ σφίγγουν ἕνα ξύλο λίγο γυριστὸ καὶ μυτερὸ στὴν ἄκρη μὲ ἀνοίγματα γιὰ νὰ σκαλώνουν τὰ τρία δάχτυλα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, τὸ μικρὸ καὶ τὰ δυὸ διπλανά. Ὁ δείκτης καὶ ὁ ἀντίχειρας μένουν ἐλεύθεροι γιὰ νὰ πιάνουν καλύτερα τὰ στάχυα. Ἀνοίγοντας τὸ χέρι καὶ χουφτιάζοντας τὴν καλαμιὰ θερίζουν μεγαλύτερο χερόβολο. Ὕστερα τρίβουν τὸ στάρι ὄχι μὲ ραβδιὰ ὅπως στὴ Γαλλία ἀλλὰ ὅπως σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, μὲ βόδια, ποὺ σέρνουν σβάρνες φορτωμένες μὲ πέτρες. Ἔτσι γίνεται ἄχερο ἡ καλαμιά.

»Ὅλοι ἦταν ξυπόλητοι καὶ ἐξαθλιωμένοι. Πληρώνονται ἐλάχιστα καὶ δουλεύουν σκυλίσια. Ἔτσι βρίσκουν πάντοτε ἐργασία στὰ ὀθωμανικὰ χωριά. Γιατὶ οἱ Τοῦρκοι εἶναι τεμπέληδες.

»Στὴ Θράκη ὅπως καὶ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα ἀφθονοῦν οἱ χελῶνες. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες δὲν τὶς τρῶνε (οὔτε στεριανές, οὔτε θαλασσινές). Εἶναι μεγάλες καὶ ὁλόπαχες. Οἱ χωριάτες τὶς φοβοῦνται πολὺ γιατὶ ἀφανίζουν τὰ φύτρα ».

Ἐπιστρέφοντας στὴν Κωνσταντινούπολη ἀρχίζει περιοδεία στὸ Αἰγαῖο. Πρῶτος σταθμὸς ἡ Μυτιλήνη :

---

1. Τὸ ἀρνὶ τῆς σούβλας ἀποτελοῦσε σπουδαῖο ἔδεσμα καὶ στὸ Βυζάντιο. Ἀλλὰ καὶ τὸ κοκορέτσι (*Ψευδοκωδινός*, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, *Πολυδεύκης*, Ὀνομαστικόν).

«Οἱ κάτοικοι τῆς Μυτιλήνης εἶναι Τοῦρκοι, ἀλλὰ τῆς ὑπαίθρου σχεδὸν ὅλοι Ἕλληνες. Τὸ κρασὶ τῆς Λέσβου εἶναι φημισμένο στὴν Πόλη (πάντοτε κοκκινέλι). Γιὰ νὰ τοῦ δώσουν χρῶμα οἱ Μυτιληνιοὶ προσθέτουν ἕνα σπόρο ποὺ τοὺς δίδαξαν οἱ Ἑβραῖοι. Τὰ ἄλλα κρασιὰ ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴ Χίο καὶ τὶς Κυκλάδες δὲν ἔχουν τόση ζήτηση στὸ ἐμπόριο τῆς Πόλης ὅση τὰ κρασιὰ τῆς Λέσβου ποὺ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὴ γεύση τους.

»Τρέφουν γερὰ ἄλογα, κοντόπαχα. Στὴ Μυτιλήνη κατασκευάζουν μεγάλες ποσότητες τραχανὰ καὶ μπλουγούρι ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ Τοῦρκοι μὲ τὴ σούπα τους (εἶναι ἡ ἀρχαία «μᾶζα»). Οἱ Τοῦρκοι τὴ συνηθίζουν πολὺ καὶ στὸν πόλεμο καὶ στὴν εἰρήνη».

Στὴ Χίο θὰ τοῦ προκαλέση ἐντύπωση ἡ πατροπαράδοτη φιλοφροσύνη καὶ φιλοξενεία τῶν κατοίκων :

«Δὲν ὑπάρχει πολιτεία μὲ τόσο εὐγενικοὺς ἀνθρώπους. Εἶναι ὁ ἰδεωδέστερος τόπος διαμονῆς ποὺ γνωρίζω. Οἱ γυναῖκες ὡραῖες καὶ εὐγενικές. Τὰ χαρακτηριστικά τους ἀποτελοῦν ἀδιαφιλονείκητη ἀπόδειξη τῆς ἀρχαίας καταγωγῆς τους. Τὸ πρόσωπό τους ξεπερνᾶ σὲ λευκότητα τὸ χιόνι ὅπως καὶ τὸ πρόσωπο τῆς νύμφης Χιόνης ποὔδωσε τ' ὄνομά της στὸ νησί. Οἱ ἄντρες ἐπίσης εἶναι ἀξιαγάπητοι.

»Μ' ὅλο ποὺ πρόκειται γιὰ ἑλληνικὸ νησί, ὁ τρόπος ζωῆς εἶναι συνήθως φράγκικος. Ἐννοεῖται ὅτι πολλοὶ Ἕλληνες ἀκολουθοῦν μὲ πεῖσμα τὶς ἑλληνικὲς συνήθειες. Οἱ πραγματικοὶ Ἕλληνες, ὅταν βλέπουν κάποιον νὰ τρώη τὴ σαρακοστὴ ψάρι ποὺ ἔχει αἷμα σκανταλίζονται καὶ λένε : «Τί πράματα εἶναι αὐτά ; Δὲν εἶσαι Ρωμιός ;».

»Τὸ εἰσόδημα ἀπὸ τὴ μαστίχα εἶναι τόσο μεγάλο, ποὺ καταβάλλουν στὸν Τοῦρκο τέσσερες ἢ πέντε χιλιάδες δουκάτα τὸ χρόνο.

»Οἱ Γάλλοι ἔμποροι, βλέποντας ὅτι ἡ μαστίχα διατηρεῖ πάντοτε τὴν ἴδια τιμὴ λένε ὅτι οἱ Χιῶτες, ἀφοῦ συγκεντρώσουν ὡρισμένη ποσότητα, πετοῦν τὴν ὑπόλοιπη. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι ἀλήθεια, γιατὶ ὑποβάλλονται σὲ μεγάλα ἔξοδα γιὰ τὸ κλάδεμα καὶ τὴν περιποίηση τῶν σχίνων».

Ἡ Σάμος ἦταν ἔρημη, ἡ Ἰκαρία ἀραιοκατοικημένη:

«Ὁ φόβος τῶν πειρατῶν ἔχει ἐρημώσει τὴ Σάμο. Σήμερα δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕνα χωριὸ στὸ νησὶ καὶ φυσικὰ διόλου κτηνοτροφία.

»Ἡ Ἰκαρία ἔχει καλὰ λιμάνια κι' ἂν δὲν ὑπῆρχε ὁ φόβος τῶν πειρατῶν θὰ ἦταν καλύτερα καλλιεργημένη. Κι' ὁ τελευταῖος κουρσάρος βγαίνοντας στὸ νησὶ πιάνει τοὺς νησιῶτες αἰχμαλώτους καὶ τοὺς ρίχνει στὴ γαλέρα».

Ἡ Πάτμος εἶναι πολὺ εὔφορο νησί : «Παράγει δημητριακὰ καὶ ἄφθονα λαχανικά. Ἔχει, ἐπίσης, ἕνα μοναστήρι μὲ Ἕλληνες καλογέρους ὅπου βλέπει κανεὶς τὸ χέρι ἑνὸς πεθαμένου ποὺ τὰ νύχια του μεγαλώνουν. Οἱ Τοῦρκοι βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ ἰσχυρισθοῦν ὅτι τὸ χέρι ἀνήκει σὲ κάποιον προφήτη

τους. Οἱ Ἕλληνες ὅμως βεβαιώνουν ὅτι εἶναι τὸ χέρι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου ποὺ ἔγραψε τὴν Ἀποκάλυψη».

Ἡ Κῶς κατοικεῖται ἀπὸ Τούρκους. Μονάχα σὲ δυὸ χωριὰ ζοῦν Ἕλληνες. Τελευταῖος σταθμὸς ἡ Ρόδος:

«Οἱ περισσότεροι κάτοικοι τῶν χωριῶν τοῦ νησιοῦ εἶναι Ἕλληνες. Μποροῦν νὰ μποῦν γιὰ τὸ παζάρι τους στὴν πολιτεία ἀλλὰ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ διανυκτερεύσουν στὸ κάστρο. Οἱ Τοῦρκοι τοὺς ὑποπτεύονται γιὰ ἐπανάσταση ἢ προδοσία»[1].

Ἕνα κεφάλαιο τοῦ ὁδοιπορικοῦ τοῦ Belon εἶναι ἀφιερωμένο στὴ δράση τῶν πειρατῶν κατὰ τὴν περίοδο τῶν περιηγήσεών του στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Ἐξηγεῖ πῶς δημιουργοῦνται τὰ κουρσάρικα καὶ πῶς ἀντιμετωπίζουν οἱ παράκτιοι πληθυσμοὶ τὶς ἐπιδρομές, παραθέτοντας σειρὰ περιστατικῶν ἀπὸ προσωπική του ἐμπειρία:

«Τρεῖς τέσσερες πάμπτωχοι ναυτικοὶ ἀλλὰ ψυχωμένοι καὶ πρόθυμοι γιὰ περιπέτεια ἁρπάζουν μιὰ βάρκα ἢ φρεγάδα ἢ κανένα μπριγαντίνι σκυλοπνίχτη. Ἐφοδιάζονται ὕστερα μὲ μερικὰ ἐλαφρὰ ὅπλα καὶ βγαίνουν γιὰ πλιάτσικο.

»Ἕνα σακκὶ ἀλεύρι καὶ μερικὰ παξιμάδια, ἕνα ἀσκὶ λάδι, ἕνα κουρούπι μέλι, λίγες πλεξάνες σκορδοκρέμμυδα καὶ λίγο ἁλάτι, εἶναι ἀρκετὰ ἐφόδια γιὰ νὰ ζήσουν ἕναν ὁλόκληρο μῆνα. Ἂν βροῦν τὸν ἄνεμο κόντρα ποδίζουν σὲ μιὰ ἀπόμερη γωνιὰ καὶ τραβοῦν τὸ πλεούμενο στὴν ἄμμο, τὸ σκεπάζουν μὲ κλαδιά, κόβουν ξύλα μὲ τὰ τσεκούρια τους, ἀνάβουν φωτιὰ μὲ τὸ τσακμάκι τους, φτιάχνουν ζυμάρι μὲ τ' ἀλεύρι καὶ τὸ ψένουν ἀκριβῶς ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι στρατιῶτες (οἱ Ρωμαῖοι στήριζαν πάνω σὲ δύο πέτρες ἕνα κεραμίδι ἢ ἕνα χαλκωματένιο δίσκο, ἄναβαν φωτιὰ καὶ τοποθετοῦσαν ἐπάνω τὸ ζυμάρι. Κι' ὅπως ζεσταινόταν τὸ χάλκωμα ἢ τὸ κεραμίδι ψηνόταν τὸ ψωμί). Στὸ μεταξὺ κάτι θὰ πέση στὰ χέρια τους γιὰ ληστεία.

»Πρόκειται γιὰ πραγματικὴ μάστιγα, γιὰ δημόσιο κίνδυνο ποὺ ἀναγκά-

---

1. Ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς *Stephan Gerlach* ποὺ περιπλανήθηκε κατὰ τὴν πενταετία 1573 - 1578 στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀνατολὴ βρισκόταν τὸ 1577 στὴ Ρόδο. Στὸ ἡμερολόγιο τοῦ ταξιδιοῦ του (Tagebuch, Francfurth am Mayn, 1674) καταγράφει μιὰ σημαντικὴ πληροφορία. Τὴν ὀργάνωση ἀνταρσίας τῶν Ἑλλήνων τῆς Ρόδου μὲ τὴ βοήθεια τῶν Βενετῶν τῆς Κρήτης. Συγκεκριμένα, ὁ μητροπολίτης Ρόδου ἔλαβε τὸ 1576 ἢ 1577 γράμματα ἀπὸ τὸν Χάνδακα μὲ σχέδιο γιὰ ἔνοπλη ἐξέγερση. Τὴν ἡμέρα τῆς θρησκευτικῆς γιορτῆς τῶν Τούρκων θὰ γινόταν ξεσηκωμὸς τῶν Ἑλλήνων καὶ αἰφνιδιαστικὴ κατάληψη τοῦ φρουρίου. Τὴν ἴδια μέρα θὰ κατέπλεαν στὸ λιμάνι γιὰ ἐνίσχυση βενετικὲς γαλέρες ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ὁ μητροπολίτης ἐμπιστεύθηκε τὸ σχέδιο σὲ κάποιο φίλο του προύχοντα. Τὴ συνομιλία ὅμως κρυφάκουσε ἡ κόρη αὐτοῦ τοῦ Ροδίτη ποὺ ἦταν ἐρωτευμένη μ' ἕναν Τοῦρκο σπαχή. Κι' ἔσπευσε νὰ τοῦ ἀποκαλύψη τὸ μυστικό. Ὕστερα ἀπὸ τὴν προδοσία ὁ σουλτάνος ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ἀποκεφαλισθῆ ὁ μητροπολίτης, πρᾶγμα ποὺ ἔγινε παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ διοικητὴς τοῦ νησιοῦ εἶχε εἰσπράξη 400 δουκάτα μὲ ὑπόσχεση ὅτι θὰ φυγάδευε τὸν «συνωμότη» ἱεράρχη.

ζει τοὺς στεργιανοὺς νἄχουν ἀδιάκοπα τὰ μάτια τους προσηλωμένα στὸ πέλαγος. Δὲν ὑπάρχει ὕψωμα παραθαλάσσιο, νησιώτικος βράχος καὶ ἀκρογιαλιὰ χωρὶς παρατηρητήρια. Ὅταν δοῦν οἱ βιγλάτορες καράβι καταλαβαίνουν ἀμέσως ἀπὸ τὶς κινήσεις του ἂν εἶναι κουρσάρικο ἢ ὄχι. Ἂν εἶναι πειρατικὸ ἀνάβουν φωτιά. Ἀλλὰ ἐπειδὴ τὴν ἡμέρα δὲν φαίνεται ἡ φωτιά, ρίχνουν στὴ φλόγα προσανάμματα ποὺ βγάζουν πολὺ καπνό. Κι' ἂν εἶναι πολλὰ τὰ κουρσάρικα ἀνάβουν πολλὲς φωτιὲς ὥστε νὰ φαίνωνται πυκνοὶ καπνοί. Μ' αὐτὸ τὸ σινιάλο εἰδοποιοῦνται οἱ κάτοικοι καὶ παίρνουν τὰ μέτρα τους.

»Ὅταν νυχτώσει, κάθε βίγλα ἀνάβει μιὰ φωτιά. Ὅλος ὁ κόσμος, ὕστερα ἀπὸ τὸ σούρουπο κυττάζει ἀπὸ τὶς πολιτεῖες καὶ τὰ χωριὰ πρὸς τὶς βίγλες. Καὶ ξέρει πὼς ὅταν καίει κανονικὰ ἡ φωτιά, ὅλα πᾶνε καλά, δὲν ὑπάρχει κίνδυνος. Μὰ ἂν τύχη νὰ δοῦν οἱ βιγλάτορες κουρσάρικο ἀνάβουν κι' ἄλλες φωτιὲς ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν καραβιῶν : δυό, τρία, τέσσερα. Κι' ἂν οἱ φωτιὲς εἶναι πιὸ πολλές, αὐτὸ σημαίνει πὼς δὲ μποροῦν νὰ προσδιορίσουν τὸν ἀριθμό τους.

»Ὅλα αὐτὰ βέβαια, τὰ γνωρίζουν οἱ πειρατές. Καὶ γι' αὐτὸ ζυγώνουν τὴ νύχτα, βγαίνουν σὲ μιὰ ἐρημιὰ καὶ κρύβουν τὸ πλεούμενό τους. Ὕστερα στήνουν ἐνέδρα στὰ περάσματα γιὰ νὰ πιάσουν κανένα χωριάτη ποὺ πάει στὴ βρύση ἢ κανένα τσοπάνη. Καὶ τὸν ἁλυσοδένουν γιὰ νὰ τραβάη κουπί. Ἂν εἶναι ἔξυπνοι μποροῦν μέσα σὲ δυὸ μῆνες νὰ αἰχμαλωτίσουν μιὰ ντουζίνα ἄντρες. Κι' ἔτσι, ἔχοντας σκλάβους, ἀφήνουν τὴν παλιόβαρκα κι' ἁρπάζουν φρεγάδα. Σὲ λίγο ἡ φρεγάδα γίνεται μπριγαντίνι, τὸ μπριγαντίνι φούστα, ἡ φούστα γαλιότα κι' ἡ γαλιότα γαλέρα.

»Ἔτσι, λοιπόν, οἱ κουρσάροι ξεκινοῦν μὲ τὰ πλιάτσικα κι' ὕστερα ὅλο καὶ δυναμώνουν, ὥσπου γίνονται ἐφιάλτης γιὰ ὅλους τοὺς νησιῶτες. Κι' οἱ φτωχοὶ χωριάτες ζοῦν νύχτα - μέρα στὴν ἀγωνία, καὶ ὁ τρόμος τους εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν τρόμο τῶν πουλιῶν πάνω στὸ κλαδί. Γιατὶ ξεπροβάλλουν ξαφνικὰ μπροστά τους τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ δὲν τοὺς περιμένουν. Κι' οἱ ψαράδες στὸ γιαλὸ κι' ὅλα τὰ μικρὰ πλεούμενα φοβοῦνται κάθε στιγμὴ μήπως πέσουν στὰ χέρια τους.

»Καὶ γιὰ νὰ δώσω ἕνα παράδειγμα : Στοὺς Παξούς, ἕνα νησὶ κοντὰ στὴν Κέρκυρα, ἐνῶ ἔψαχνα γιὰ κάτι φυτά, μαζὶ μὲ τὸν ὁδηγό μου, οἱ κουρσάροι ἅρπαξαν τοὺς ναῦτες ποὺ μ' ἔφεραν στὸ νησί. Μιὰ ἄλλη φορά, ποὺ ταξιδεύαμε μ' ἕνα βενέτικο καράβι, ὀνόματι «Πριόλα» εἴχαμε ἀράξει στὸ λιμάνι τῆς Κέας καὶ περιμέναμε τὸν κατάλληλο ἄνεμο γιὰ νὰ συνεχίσουμε τὸ ταξίδι πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη. Ξαφνικὰ βλέπω ἕνα καράβι νἄρχεται μὲ φουσκωμένα τὰ πανιὰ στὸ λιμάνι μας καὶ πίσω ἕνα κουρσάρικο. Μόλις εἶδαν οἱ κουρσάροι τὸ δικό μας πλοῖο δὲν μπῆκαν στὸ λιμάνι ἀλλὰ πῆγαν καὶ κρύφτηκαν σ' ἕνα κόρφο πίσω ἀπὸ τὸ νησί, γιατὶ ἄρχισε νὰ νυχτώνη. Κατὰ τὰ χαράματα, ὅμως, οἱ κουρσάροι ποὺ ἦταν ὀχτὼ ὅλοι - ὅλοι, ζύγωσαν τὸ λιμάνι, κρύφτη-

καν στοὺς καλαμιῶνες καὶ περίμεναν νὰ ξημερώση γιὰ νὰ αἰχμαλωτίσουν τὸ καράβι ποὺ ἦταν ἀραγμένο καὶ τοὺς ἐπιβάτες του. Καὶ πραγματικὰ τὸ κατάφεραν μπροστὰ στὰ μάτια μας. Οἱ πιὸ δυνατοὶ ἀπὸ τοὺς ἄντρες τοῦ καραβιοῦ ρίχτηκαν στὴ θάλασσα γιὰ νὰ σωθοῦν κολυμπώντας. Ἐκεῖνοι, ὅμως, ποὺ ἔμειναν μαζὶ μὲ τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ αἰχμαλωτίσθηκαν.

»Αὐτοὶ οἱ κουρσάροι εἶχαν τέτοιο θράσος ποὺ τόλμησαν νὰ φορτώσουν τὰ θύματά τους καὶ νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ τὰ ὁδηγήσουν ἔξω ἀπὸ τὸ λιμάνι ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν παρουσία τοῦ μεγάλου βενετικοῦ καραβιοῦ, τοῦ πληρώματος καὶ τῶν ἐπιβατῶν του. Ὁ καπετάνιος, ὅμως, τοῦ «Πριόλα», πρόσταξε τοὺς ἀρκεβουζιοφόρους νὰ πάρουν θέση στὸ κατάστρωμα. Ὕστερα ἔρριξε μιὰ μὲ τὴν κουλεβρίνα καὶ τοὺς ἀνάγκασε ν' ἀφήσουν τὸ καράβι. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ περάσουν κάτω ἀπὸ τὸ δικό μας γιὰ νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ λιμάνι. Ἔτσι γύρισαν στὸ πλεούμενό τους. Χωρὶς τὴ βοήθειά μας, αὐτοὶ οἱ φτωχοὶ ἄνθρωποι, Ἀνδριῶτες ἦταν, θὰ γίνονταν σκλάβοι τῶν Τούρκων.

»Οἱ κουρσάροι δὲν σκοτώνουν ποτὲ τοὺς ἄντρες ποὺ αἰχμαλωτίζουν στὴ στεριὰ ἢ στὴ θάλασσα. Προτιμοῦν νὰ τοὺς πουλήσουν σκλάβους. Ἂν ἁρπάξουν καμμιὰ ὄμορφη γυναῖκα τὴν πουλᾶνε ὀγδόντα μὲ ἑκατὸ δουκάτα. Τ' ἀγόρια, ἂν ἔχουν καλὴ κορμοστασιὰ τὰ πουλᾶνε σαράντα μὲ πενήντα δουκάτα. Τὶς γριὲς τριάντα ὡς σαράντα. Ὅσο γιὰ τοὺς ἄντρες, ἂν εἶναι γεροὶ καὶ καλοφτιαγμένοι, τοὺς πουλᾶνε ἑξήντα δουκάτα.

»Νὰ γιατὶ τὰ καράβια εἶναι πάντοτε ἁρματωμένα, νὰ γιατὶ ὅσα πλεούμενα εἶναι ἄοπλα ζοῦν πάντοτε στὴν ἀγωνία ».

Ο ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ (1549)

Ὀχτὼ μῆνες ταξίδευε ὁ Γάλλος γεωγράφος André Thevet στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου τὸ 1549. Καὶ τὸ ἔργο του «Κοσμογραφία τῆς Ἀνατολῆς», ποὺ κυκλοφόρησε στὴ Λυὼν τὸ 1556 ἀποτελεῖ τὴν πληρέστερη εἰκονογραφημένη γεωγραφία τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα.

Δὲν περιορίζεται στὰ περιγραφικὰ στοιχεῖα τῶν τόπων ποὺ εἶδε. Καταγράφει καὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ καθὼς καὶ πληροφορίες γιὰ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα. Εἶναι, ὅμως, φανατικὸς καθολικὸς καὶ στὰ κείμενά του ποὺ ἀναφέρονται στὸν ὀρθόδοξο ἑλληνισμὸ κυριαρχοῦν οἱ προκαταλήψεις.

Ἔπειτα ὁ Thevet, ἐξ αἰτίας τῆς ἀρχαιογνωσίας του, εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς μελέτες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων γιὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ λαοῦ τῶν διαφόρων περιοχῶν. Περιγράφοντας λ.χ. τὴν Κρήτη ὑπενθυμίζει τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου.

Ἀπεχθάνεται τοὺς Κρητικούς, λαϊκοὺς καὶ κληρικούς :

«Όλοι οἱ ἄνθρωποι τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν πόλεων ρέπουν πρὸς τὴν ἁρπαγὴ καὶ τὴ μέθη. Ἀκόμα καὶ οἱ γυναῖκες στὴν Κρήτη πίνουν μαλβουαζία ἀνέρωτο. Οἱ ἱερεῖς τους εἶναι χειρότεροι. Ἔχουν πολὺ μακριὲς γενειάδες καὶ τὰ μαλλιά τους κρέμονται ὥς τὴ μέση. Ἔτσι, λένε, ἦταν καὶ ὁ Θεάνθρωπος.

»Αὐτὸ τὸ ἔθνος ἀντιμετωπίζει τοὺς ξένους μὲ τὸν πιὸ ἀτιμωτικὸ καὶ ὑβριστικὸ τρόπο. Εἶναι ἄγριοι καὶ αἱμοβόροι. Τέτοιο κακὸ δὲν συμβαίνει πουθενὰ ἀλλοῦ στὴν Ἑλλάδα.

»Αὐτὸ τὸ εἶδα μὲ τὰ μάτια μου ὅταν ἕνα καράβι μαρσεγιέζικο πόδισε σ' ἕνα τόπο ποὺ τὸν λένε Καλοὶ Λιμένες (ἀναφέρεται στὶς πράξεις τῶν Ἀποστόλων). Ὅταν βγῆκε τὸ πλήρωμα στὴ στεριὰ γιὰ προμήθειες ὄχι μονάχα συνάντησε ἄρνηση τῶν Κρητικῶν ἀλλὰ ἔπαθε καὶ χειρότερα. Αὐτοὶ οἱ βάρβαροι Κρητικοὶ ἔπεσαν ἐπάνω τους κι' ἄρχισαν νὰ τοὺς τοξεύουν σκοτώνοντας πολλούς. Καὶ κεῖνοι ποὺ πιάστηκαν αἰχμάλωτοι θὰ προτιμοῦσαν νὰ βρίσκωνται στὰ χέρια τῶν Ἀράβων ἢ τῶν Ταρτάρων ἢ ἑνὸς ἄγριου Ἰνδοῦ παρὰ νὰ πέσουν στὰ χέρια τῶν χωρικῶν τῆς Κρήτης ἢ τῶν παππάδων καὶ ἐρημιτῶν τοῦ νησιοῦ. Ἀντίθετα οἱ Βενετοὶ τῆς Κρήτης εἶναι οἱ πιὸ ἀξιαγάπητοι ἄνθρωποι»[1].

Ὡστόσο παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον οἱ παρατηρήσεις τοῦ Γάλλου γεωγράφου γιὰ τὴν παράδοση τοῦ φιλελευθερισμοῦ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἰδιότυπη αἴσθηση τῆς παλληκαριᾶς καὶ τῆς προσωπικῆς τιμῆς:

«Ἄλλοτε τοὺς Κρητικοὺς τοὺς ἔλεγαν Τελχίνες, δηλαδὴ ἀνθρώπους ποὺ ἀκολουθοῦν ἕνα φριχτὸ τρόπο ζωῆς. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ τρόπος ζωῆς δημιουργεῖ μέσα τους μιὰ ἀκατανίκητη ἐπιθυμία ἐλευθερίας.

»Οἱ Κρητικοὶ συνεχίζουν τὶς ἐπαναστάσεις, καὶ οἱ Βενετοὶ καταστρέφουν τὶς πολιτεῖες. Μιὰ οἰκογένεια τοῦ Χάνδακος σηκώνει τ' ἅρματα κατὰ τῶν Βενετῶν καὶ προκαλεῖ μεγάλες ἀγωνίες στὸ δούκα Jacques Tiepoly. Ὁ δούκας ζήτησε βοήθεια ἀπὸ τὸν Μάρκο Σαννοῦτο, ἐκπρόσωπο τῆς σινιορίας στὶς Κυκλάδες.

»Ἀλλὰ τώρα οἱ Κρητικοὶ εἶναι τόσο ὑποδουλωμένοι στοὺς Βενετοὺς ποὺ δὲ μποροῦν νὰ κινηθοῦν παρὰ μόνον ὅσο τοὺς ἐπιτρέπουν οἱ ἄρχοντες τοῦ νησιοῦ.

»Τὰ γένεια τους καὶ τὰ μαλλιά τους τἄχουν σὲ μεγάλη ὑπόληψη καὶ προτιμοῦν νὰ τοὺς κοπῆ ἡ μύτη καὶ τ' ἀφτιὰ παρὰ τὰ μαλλιὰ καὶ τὰ γένεια. Τὸ θεωροῦν προσβολὴ καὶ ταπείνωση.

»Ὅταν ἤμουν στὸ νησὶ εἶδα νὰ τιμωροῦν στὴ μέση τῆς πλατείας ἕναν

---

1. Cosmographie de Levant par *F. André Thevet* d'Angoulême, revue et augmentée de plusieurs figures (À Lyon, 1556).

Κρητικὸ ποὺ εἶχε χτυπήσει κάποιον μὲ τὸ τόξο του: τοῦ ξύριζαν τὰ γένεια μπροστὰ στὸν κόσμο.

»Οἱ Κρητικοὶ εἶναι πιὸ ἐπιδέξιοι στὸ τόξο ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Ἄραβες. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ λαοῦ τρέφεται μὲ παστὸ ψάρι ποὺ μεταφέρεται ἀπὸ τὴν Ἀσία ἢ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα».

Ἀφθονία γερακιῶν καὶ ἄλλων ἁρπακτικῶν πτηνῶν στὸ νησί. Οἱ Κρητικοὶ τὰ σκοτώνουν, πουλᾶνε τὰ φτερά τους (χρειάζονται γιὰ τὴν κατασκευὴ βελῶν) καὶ τὸ δέρμα τους στὰ βυρσοδεψεῖα.

«Οἱ Κρητικοὶ εἶναι σπουδαῖοι πιλότοι καὶ ἔμπειροι ναυτικοί. Χρησιμοποιοῦν μικρὰ πλεούμενα ποὺ τὰ ἀποκαλοῦν squiraces. Ὅταν εἶναι μπουνάτσα πέντε τούρκικες φοῦστες δὲ μποροῦν νὰ ἀναμετρηθοῦν μ' ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ κρητικὰ καραβάκια».

Στὴ Λῆμνο ὁ Thevet μελέτησε τὴ φλέβα τῆς «λημνίας γῆς», περίφημου θεραπευτικοῦ πηλοῦ ποὺ ἦταν περιζήτητος σ' ὅλο τὸν κόσμο κατὰ τὸν Μεσαίωνα:

«Σ' αὐτὸ τὸ βουνὸ βρῆκα ἕνα κοκκινωπὸ χῶμα ποὺ οἱ Ἕλληνες τὸ ὀνομάζουν «λημνία σφραγίδα» καὶ ἔχει μεγάλες θεραπευτικὲς ἰδιότητες. Πρῶτα-πρῶτα εἶναι ἀποτελεσματικὴ γιὰ τὴ διάρροια, θεραπεύει τὰ κρυφὰ ἕλκη καὶ εἶναι μοναδικὸ φάρμακο γιὰ τὸ δάγκωμα τῶν φιδιῶν καὶ γιὰ κάθε δηλητήριο. Οἱ Ἑβραῖοι τὴ νοθεύουν καὶ τὴν πουλᾶνε σ' ὅσους δὲν τὴ γνωρίζουν.

»Βρῆκα καὶ ἄλλα δύο εἴδη θεραπευτικῆς γῆς κατὰ τὴν περοδεία μου στὴν Ἀνατολή. Τὸ πρῶτο στὴ Χίο (ὀνομάζεται «χιακὴ γῆ») εἶναι ἄσπρη σὰν κιμωλία καὶ ἐξ ἴσου ἰαματικὴ μὲ τὴ λημνιακή. Εἶδα νὰ τὴ χρησιμοποιῇ ἕνας Ἑβραῖος γιατρός. Τὸ ἄλλο εἶδος βρίσκεται στὴ Βηθλεὲμ σὲ μιὰ σπηλιὰ καὶ γιὰ νὰ τὴν ἀνακαλύψῃς χρειάζεται φῶς. Ἔχει χρῶμα σταχτὶ καὶ οἱ θεραπευτικές της ἰδιότητες δὲν ὑστεροῦν ἀπὸ τὴ χιακὴ καὶ τὴ λημνιακὴ γῆ. Ἐκεῖ εἶδα Ἕλληνες καὶ Μαύρους νἄρχωνται γιὰ θεραπεία.

»Ἂν τύχῃ καὶ στερέψει τὸ γάλα ἀπὸ μιὰ γυναῖκα ἔτσι ποὺ νὰ μὴ μπορῇ νὰ θρέψῃ τὸ βρέφος της ἀρκεῖ νὰ διαλύσῃ σ' ἕνα ποτήρι νερὸ λίγο ἀπὸ αὐτὸ τὸ χῶμα καὶ νὰ τὸ πίνῃ δεκαπέντε μέρες γιὰ νὰ ξαναγυρίσουν οἱ μαστοὶ στὸ φυσικό τους. Οἱ Σαρακηνοὶ μάλιστα ποτίζουν μ' αὐτὸ τὰ γιδοπρόβατά τους γιὰ νὰ κατεβάζουν γάλα»[1].

ΑΛΗΘΕΙΕΣ ΚΑΙ ΨΕΥΤΙΕΣ (1550)

Ἕνα χρόνο ἀργότερα (1550) ὁ Ἄγγλος πλοίαρχος Bondenham ποὺ ταξίδεψε στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ἐπιβεβαιώνει τὶς πληροφορίες γιὰ τὰ ἐπανα-

---

1. Βλ. καὶ Belon σελ. 385

στατικὰ κινήματα τῶν Κρητικῶν. Στὸ χρονικό του[1] σημειώνει πὼς στὰ βουνὰ τοῦ νησιοῦ εἶχαν καταφύγει χιλιάδες ἔνοπλοι :

«Στὴν Κρήτη ὑπάρχουν πολλοὶ καταδιωκόμενοι ποὺ ζοῦν διὰ βίου στὰ βουνά. Ὑπολογίζονται σὲ τέσσερες ἢ πέντε χιλιάδες. Κι' εἶναι ὡπλισμένοι μὲ τόξο καὶ σαΐτες, μὲ σπαθὶ καὶ μαχαίρι. Τὰ μαλλιά τους εἶναι μακριὰ καὶ φοροῦν ψηλὲς μπότες. Τὸ πουκάμισό τους κρέμεται μισὸ μπροστὰ καὶ μισὸ πίσω»[2].

Τὸ 1552 περνᾶ ἀπὸ τὴν Κρήτη ὁ Γερμανὸς προσκυνητὴς Ecklin[3]. Παρακολουθεῖ καὶ καταγράφει στιγμιότυπα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, συγκεντρώνει στοιχεῖα γιὰ τὴ διοίκηση καὶ τὴν παραγωγὴ ἀλλὰ προσθέτει καὶ τερατολογίες σχετικὰ μὲ τὴν ἠθικὴ τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν τοῦ νησιοῦ. Ἐργάσθηκε τέσσερα χρόνια ὡς παιδαγωγὸς στὴν οἰκογένεια ἑνὸς εὐγενοῦς μὲ σκοπὸ νὰ μάθη ἑλληνικὰ καὶ νὰ διαβάση στὸ πρωτότυπο τὴν Καινὴ Διαθήκη.

Ὑπάρχουν, γράφει, δύο μεγάλες πολιτεῖες στὸ νησί. Ὁ Χάνδαξ, ἡ ἕδρα τοῦ δούκα ποὺ διορίζεται γιὰ δυὸ χρόνια, καὶ τὰ Χανιά. Ὑπάρχουν ἐπίσης πολλὰ ὄμορφα χωριὰ καὶ πύργοι. Τὸ κάστρο τοῦ Χάνδακος μὲ τὰ τείχη καὶ τὰ μπιντένια του εἶναι ἀπόρθητο.

Ἀπαριθμώντας τὰ προϊόντα τοῦ νησιοῦ γράφει : «Ἀκόμα καὶ ζάχαρη βγάζει ἡ Κρήτη». Θαυμάζει τοὺς Κρητικοὺς ἀλλὰ προσθέτει μιὰ ἀφελέστατη πληροφορία :

«Δὲ μπορῶ νὰ μὴ τοὺς κατηγορήσω γιὰ μιὰ διαβολικὴ διαστροφή : εἶναι ἀρσενοκοῖτες. Νὰ γιατὶ ὁ Θεὸς ὑποδούλωσε τοὺς Ἕλληνες στοὺς Τούρκους. Καὶ δὲν πρέπει νὰ φανῆ περίεργο ἂν μιὰ μέρα κάψη τὸ νησὶ ὅπως τὰ Σόδομα καὶ τὰ Γόμορα»[4].

---

1. The voyage of mr *Roger Bondenham* with the great barke «Aucher» to Candia and Chio in the year 1550 (Glasgow, 1904).

2. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀπαγορευόταν ἡ ὁπλοφορία. Ἀλλὰ οἱ ἀνυπόταχτοι καὶ σκληροτράχηλοι Κρητικοὶ δὲν ἐννοοῦσαν νὰ συμμορφωθοῦν. Ἀνέβαιναν στὶς μαδάρες. Πενήντα, ὅμως, χρόνια ἀργότερα ἐπικρατεῖ διαφορετικὴ κατάσταση. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Lithgow* (θὰ μᾶς ἀπασχολήση τὸ χρονικό του) εἶδε τὸ 1609 στοὺς δρόμους τοῦ Χάνδακος «κρητικὰ στρατιωτικὰ σώματα θαυμάσια ἐξωπλισμένα νὰ παρελαύνουν μπροστὰ στοὺς ἀξιωματικούς τους».

3. Vom heyligen Land. Beschreibung der Reyss (Müchen, 1877).

4. Φαίνεται πὼς ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς εἶχε διαβάσει τὸν Πλάτωνα ποὺ ἀποδίδει στοὺς Κρητικοὺς αὐτὴ τὴ διαστροφή (ἡ παιδεραστία ἦταν ἀπὸ τὰ κεφάλαια τῶν πολιτικῶν νόμων τῆς Κρήτης ἐπειδὴ ἐκεῖ πλάστηκε ὁ μῦθος τοῦ Γανυμήδη) καὶ δὲν δίστασε νὰ στιγματίση τοὺς Κρητικοὺς τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Ὁ Πλάτων ὑποστήριζε ὅτι οἱ Κρητικοὶ δημιούργησαν τὸ μῦθο γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὸν αἰσχρὸ νόμο. «Πάντες δὲ δὴ Κρητῶν τὸν περὶ τὸν Γανυμήδη μῦθον κατηγοροῦμεν, ὡς λογοποιησάντων τούτων : ἐπειδὴ παρὰ Διὸς αὐτοῖς οἱ νόμοι πεπιστευμένοι ἦσαν γεγονέναι, τοῦτον τὸν μῦθον προστεθεικέναι κατὰ τοῦ Διός,

Ένας ἄλλος Γερμανὸς (ἀπὸ τὸ Στρασβοῦργο) ὁ Melchior Vormbser[1] φθάνει στὴν Κρήτη τὸ 1556 καὶ συναγωνίζεται τοὺς συμπατριῶτες του στὴ μυθοπλασία. Οἱ γυναῖκες, γράφει στὸ χρονικό του, ἀφήνουν γυμνὸ τὸ στῆθος καὶ εἶναι πολὺ κακοντυμένες. Οἱ ἄνδρες θεωροῦνται ἀπὸ τοὺς ξένους κακοὶ ἄνθρωποι.

Παρατήρησε ὅτι οἱ γυναῖκες δὲν βγαίνουν ἀπὸ τὰ σπίτια τους. Ξεπορτίζουν μόνο στὶς μεγάλες ζέστες καὶ στὶς γιορτές.

Καὶ μιὰ γενικώτερη πληροφορία : «Τὸ καλοκαίρι κάνει τόση ζέστη ποὺ τὰ δάση παίρνουν μόνα τους φωτιά».

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΤΟ 1551

Στὴν ἀνάπτυξη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ περιηγητισμοῦ στὴν Ἀνατολὴ κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰώνα θὰ συμβάλη σὲ μεγάλο βαθμὸ ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη ντ' Ἀραμόν. Ἄνθρωπος μὲ μεγάλη μόρφωση, πνευματικὴ καλλιέργεια καὶ ἰσχυρὴ προσωπικότητα ὁ Γάλλος διπλωμάτης συγκέντρωσε γύρω του συγγραφεῖς καὶ ἐρευνητὲς ποὺ ἔδωσαν αἴγλη στὴν πρεσβεία καὶ ἐνίσχυσαν τὴν ἐπιρροή της στὴν Πύλη. Ὁ ντ' Ἀραμὸν ὑποδεχόταν καὶ βοηθοῦσε τοὺς Εὐρωπαίους ταξιδιῶτες ποὺ ἔφθαναν στὴν Κωνσταντινούπολη, διευκολύνοντας τὶς περιηγήσεις τους στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Κι' εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς συνοδείας του ἄφησαν ἀξιόλογα ταξιδιωτικὰ χρονικά.

Τὸ 1551 ὁ ντ'Ἀραμὸν ποὺ βρισκόταν στὸ Παρίσι γιὰ ὑπηρεσιακοὺς λόγους ξαναγυρίζει στὴν ἕδρα του. Τὸν ἀκολούθησε, μὲ βασιλικὴ ἐντολὴ σὰν μέλος τῆς συνοδείας του καὶ ἕνας εὐγενής, ὁ Nicolas Nicolay, 34 χρόνων, καλλιεργημένος καὶ ἀνήσυχος νέος ποὺ κατεχόταν ἀπὸ τὸ πάθος τῶν περιηγήσεων. Ταξίδεψε δεκαέξη χρόνια στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀνατολὴ καὶ ἐπιστρέφοντας στὴ Γαλλία διωρίσθηκε θαλαμηπόλος καὶ γεωγράφος τοῦ Ἑρρίκου Β'.

Ἦταν προετοιμασμένος γιὰ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες ὁ Nicolay. Ἀλλὰ κατὰ τὶς περιπλανήσεις του περισσότερο συγκινήθηκε ἀπὸ τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα παρὰ ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Στὶς περιγραφές του, στὶς ἱστορικὲς καὶ γεωγραφικὲς παρατηρήσεις του καταφεύγει στὸν Στράβωνα, στὸν Ἰώσηπο, στὸν Πλίνιο καὶ στὸν Πτολεμαῖο. Παρακολουθεῖ μὲ προσοχὴ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, καὶ στὸ χρονικό του ποὺ πρωτοκυκλοφόρησε στὴ Λυὼν τὸ 1567[2] προσφέρει πλῆθος στοιχείων

ἵνα ἑπόμενοι δὴ τῷ Θεῷ καρπῶνται καὶ ταύτην τὴν ἡδονήν» (Πλάτ. Νόμ. Α', σελ. 636).

1. Beschreibung des Wallfahrt zum H. Grab von *Melchior von Vormbser* und anderen Herren (München, 1901).

2. Les navigations, pérégrinations et voyages, faits en la Turquie par *Nicolas*

γιὰ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο τῶν Ἑλλήνων τῆς Πόλης καὶ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. Καὶ ἐπειδὴ εἶναι ζωγράφος ἀπαθανατίζει σὲ σειρὰ σκίτσων ἀνδρικοὺς καὶ γυναικείους τύπους τῆς τουρκοκρατουμένης χώρας.

Ἡ περιγραφὴ τῆς ἐνδυμασίας τῶν γυναικῶν τῆς Χίου καὶ οἱ εἰκόνες ποὺ παραθέτει ἀποτελοῦν πολύτιμη πηγὴ αὐθεντικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴ λαογραφία.

Στὴν Πόλη, θέλοντας νὰ σχεδιάση τὶς γυναικεῖες ἐνδυμασίες, βρῆκε μερικὲς ἐλευθέριες γυναῖκες ποὺ γύριζαν στὸ μπεζεστένι καὶ συμφώνησε μαζί τους νὰ ποζάρουν ὡς μοντέλα.

«Στὸ κάτω - κάτω, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, αὐτὴ ἡ ἀπασχόληση ἦταν πιὸ ἔντιμη ἀπὸ τὸ ἄθλιο ἐπάγγελμά τους. Μὲ λίγους παράδες δέχτηκαν νὰ τὶς ντύσουμε πλούσιες φορεσιὲς καὶ νὰ ποζάρουν».

Μὲ τὴ γλαφυρὴ ἀφήγηση, τὸ ἡμερολογιακὸ ὕφος, τὴν παράθεση συναρπαστικῶν περιστατικῶν καὶ τὸ πλῆθος τῶν λεπτομερειῶν ἀπὸ τὴ ζωὴ στὴν Τουρκία καὶ στὶς ὑπόδουλες χῶρες, τὸ χρονικὸ τοῦ Nicolay ἔγινε δημοφιλέστατο στὴν Εὐρώπη καὶ σημείωσε ἀλεπάλληλες ἐκδόσεις στὴ Γαλλία, στὴν Ἰταλία, στὴν Ὁλλανδία, στὴν Ἀγγλία καὶ στὴ Γερμανία.

Ἡ συνοδεία τοῦ ντ' Ἀραμὸν ἀκολούθησε τὸ συνηθισμένο δρομολόγιο τῶν καραβιῶν τῆς γραμμῆς : Τσιρίγο - Χίος - Μυτιλήνη - Πόλη.

Ἡ ἄφιξη τοῦ πρεσβευτῆ στὸ λιμάνι τῆς Χίου εἶναι μεγάλο γεγονός. Ὑπὸ τοὺς ἤχους σαλπίγγων ἡ Ἀρχοντία κατεβαίνει στὴν προκυμαία γιὰ νὰ ὑποδεχθῆ τὸν Γάλλο διπλωμάτη. Οἱ Χιῶτες πρόκριτοι φρόντιζαν νὰ ἐπιδαψιλεύωνται ἡγεμονικὲς περιποιήσεις σὲ κάθε ξένο γιὰ νὰ σιγουρεύουν τὰ προνόμια ποὺ ἐξασφάλιζε ἡ θέση τοῦ νησιοῦ καὶ οἱ ἰδιόρρυθμες σχέσεις μὲ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Λατίνους.

Ὁ γεροντότερος θὰ ἐκφωνήση λόγο, θὰ θέση στὴ διάθεση τοῦ πρεσβευτῆ τὴν πόλη καὶ θὰ τὸν παρακαλέση νὰ δεχθῆ τὴ φιλοξενία τοῦ νησιοῦ, νὰ ἀναπαυθῆ καὶ νὰ δροσισθῆ ὕστερα ἀπὸ τὶς θαλασσινὲς κακουχίες. Ὁ πρεσβευτὴς ὅμως ἀπέφυγε τὴν ἔξοδο. Εἶπε πὼς τὸ καράβι θὰ σαλπάριζε τὸ ἴδιο βράδυ καὶ δὲν εἶχε περιθώριο χρόνου :

«Γυρίζοντας οἱ κύριοι τῆς Ἀρχοντίας στὴν πόλη ἔστειλαν στὸ καράβι μιὰ βάρκα μὲ δώδεκα ζευγάρια ἡμερωμένες πέρδικες σὲ δώδεκα κλουβιά, δώδεκα ζευγάρια παχειὰ καπόνια, πολλὰ καλάθια κίτρα, γλυκολέμονα, ρόδια, μῆλα, ἀχλάδια, δαμάσκηνα καὶ σταφύλια, τόσο μεγάλα ποὺ μερικὰ ζύγιζαν

Nicolay daulphinoys seigneur d'Arfeville, valet de chambre et géographe ordinaire du Roy de France, contenants plusieurs singularitez que l'auteur a vu et observé le tout distingué en quatre livres ; avec soixante figures au naturel tant d'hommes que de femmes, selon la diversité des nations, leur port, maintien, habits, loix, religion et façon de vivre, tant au temps de paix comme de guerre, avec plusieurs belles et mémorables histoires advenues en notre temps (Anvers, 1577).

ἔξη ὣς ἐφτὰ λίβρες, μεγάλη ποσότητα φρέσκο ψωμὶ καὶ μερικὰ μοσχάρια καὶ ἀρνιὰ μουνουχισμένα, ἑκατὸ κοτόπουλα, δυὸ βαρέλια ντόπιο κρασί, δυὸ βαρελάκια κρασὶ μοσχάτο, δώδεκα κουτιὰ μαστίχα, τέσσερες κεντητὲς κουβέρτες (ἐδῶ ὑφαίνονται οἱ καλύτερες τῆς Ἀνατολῆς), τέσσερα τούρκικα χαλιά, δώδεκα λαμπάδες ἀπὸ καθαρὸ κερὶ καὶ πολλὰ ἀλειμματοκέρια ».

Σηκώθηκε ὅμως φουρτούνα κι' ἔτσι δὲ μπόρεσε τὸ καράβι νὰ σαλπάρη, «πρᾶγμα ποὺ εὐχαρίστησε καὶ ἐμᾶς καὶ τοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ καὶ κυρίως τὶς ὡραῖες κυρίες καὶ τὶς χαριτωμένες δεσποινίδες ποὺ μᾶς ἔδειξαν τόση φιλοφροσύνη καὶ ἔντιμη ἐλευθεριότητα ποὺ τολμῶ νὰ βεβαιώσω εἰλικρινὰ ὅτι δὲν εἶδα πουθενὰ τόσο εὐγενικοὺς καὶ τόσο πολιτισμένους ἀνθρώπους ποὺ νὰ ἐπιζητοῦν νὰ προκαλέσουν τὴν εὐγνωμοσύνη τῶν ξένων μὲ τίμια μέσα ».

Ὁ Nicolay πλέκει τὸ ἐγκώμιο τῶν κατοίκων τῆς Χίου — ὅπως ἄλλωστε ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι συγγραφεῖς ὁδοιπορικῶν ποὺ ταξίδεψαν στὸ νησὶ — καὶ κυρίως τῶν γυναικῶν ποὺ ὅπως φαίνεται εἶχαν μιὰ κοσμοπολίτικη ἐλευθεριότητα στὴ συμπεριφορά τους:

«Οἱ κάτοικοι εἶναι πολὺ ἀγαθοὶ καὶ εὐγενικοὶ στοὺς ξένους, κόσμιοι καὶ ἐνάρετοι, τοὺς ἀρέσει πολὺ ἡ μουσική.

»Ὅσο γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ τὰ κορίτσια, δὲν ὑπάρχουν σ' ὁλόκληρη τὴν Ἀνατολὴ (ἂς μὲ συχωρέσουν οἱ ἄλλες γυναῖκες ποὺ τὸ λέω) θηλυκὰ μὲ τέτοια ἐξαίσια ὀμορφιά, χάρη καὶ ἐρωτικὴ εὐγένεια.

»Γιατὶ δὲν εἶναι μονάχα προικισμένες μὲ σωματικὲς ὀμορφιές. Ντύνονται ἐπίσης κομψὰ καὶ ἡ συμπεριφορὰ καὶ τὰ λόγια τους εἶναι τόσο χαριτωμένα, τόσο ἀξιαγάπητα ποὺ νομίζεις πὼς βρίσκεσαι μπροστὰ σὲ θεὲς κι' ὄχι μπροστὰ σὲ θνητὲς γυναῖκες ἢ κορίτσια.

»Οἱ κυρίες τῆς ἀριστοκρατίας φοροῦν φορέματα ἀπὸ βελοῦδο, δαμάσκο ἢ πολυτελέστατο ἄσπρο μετάξι ἢ ἄλλο ἀνοικτοῦ χρώματος. Μεγάλες βελουδένιες ταινίες στολίζουν γύρω - γύρω τὰ φορέματα, καὶ τὰ μανίκια εἶναι πολύχρωμα.

»Ἡ ποδιὰ εἶναι ἀπὸ λινὸ καὶ στὸ ποδογύρι ἔχει φράντζες. Σκεπάζουν τὸ κεφάλι μὲ σκουφὶ ἀπὸ ἄσπρο σατὲν ἢ ἄλλο χρῶμα, κεντημένο μὲ χρυσάφι καὶ μαργαριτάρια. Τὸ σκουφὶ δένεται στὸ κεφάλι μὲ μεγάλες μεταξωτὲς ταινίες ὁμοιόχρωμες μὲ τὰ μανίκια, κάνοντας χαριτωμένους κόμπους καὶ πλεμάτια.

»Στὸ μέτωπο φοροῦν ταινία ἀπὸ κίτρινο κρὲπ μὲ χρυσὰ σειρήτια, ποὺ τὴ δένουν κόμπο στὸ πίσω μέρος τῆς σκούφιας (τὰ κορίτσια ἀφήνουν νὰ κρέμωνται οἱ ἄκρες μπροστὰ ὣς τὴ ζώνη) κι' ἀπὸ πάνω ρίχνουν ἕνα πλούσιο βέλο χρυσομαργαριτοστόλιστο.

»Οἱ παντρεμένες, ὅμως, ξεχωρίζουν ἀπὸ τὶς δεσποινίδες. Ἀντὶ κρὲπ φοροῦν στοὺς ὤμους ἕνα ὄμορφο βέλο ἀπὸ κάτασπρο λινό. Ἐπίσης φοροῦν

ἄσπρες γόβες καὶ ἄσπρες κάλτσες. Μὲ δυὸ λόγια εἶναι ὅλο χάρη καὶ κομψότητα. Μόνο ποὺ εἶναι κοντοῦλες καὶ τὰ στήθη τους πολὺ πλαδαρὰ ἐπειδὴ κάνουν πολὺ συχνὰ μπάνιο.

»Στὸ λαιμὸ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος φοροῦν πολλὲς καδένες καὶ κοσμήματα μαλαματένια ἢ ἀπὸ μαργαριτάρια κι' ἄλλα πολύτιμα πετράδια. Ἡ μόνη τους ἔγνοια κι' εὐχαρίστηση εἶναι πῶς νὰ γίνουν ὄμορφες γιὰ ν' ἀρέσουν στοὺς ἄντρες, ντόπιους καὶ ξένους[1].

»Ὅλο τὸ νησὶ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπέραντο περιβόλι. Καὶ τὸ μονοπώλιο τῆς μαστίχας σημαίνει χρυσάφι.

»Ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη ὑπάρχει τὸ ὡραῖο προάστειο μὲ τοὺς θαυμάσιους κήπους γεμάτους μὲ ὀπωρικὰ σπάνιας νοστιμάδας : πορτοκάλια, γλυκολέμονα, σῦκα, ἀχλάδια, μῆλα, δαμάσκηνα, βερύκοκα, χουρμάδες καὶ ἐλιές. Ἐπίσης χορταρικά, μοσχομύριστα λουλούδια καὶ καλὰ νερά, ἀπὸ πηγάδια καὶ πηγές.

»Ὅσο γιὰ τὴ μαστίχα, νὰ πῶς γίνεται ἡ συγκομιδή : Κατὰ τὸν Ἰούλιο ἢ Αὔγουστο οἱ χωρικοὶ μ' ἕνα σιδερένιο ἐργαλεῖο πολὺ αἰχμηρὸ κεντοῦν τὸ φλοιὸ τῶν σχίνων σὲ πολλὰ σημεῖα. Ἀπὸ τὰ κεντήματα αὐτὰ βγαίνει ἡ μαστίχα σὰν δάκρυ. Τὴ μαζεύουν τὸν Σεπτέμβριο καὶ τὴν παραδίδουν στὴν Ἀρχοντία.

»Ὕστερα τέσσερες ἄρχοντες μοιράζουν τὴ σοδειά. Ὁ ἕνας ἀναλαμβάνει νὰ ἐφοδιάση ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ὁ δεύτερος ὅλη τὴ Δύση, δηλαδὴ τὴν Ἰταλία, Γαλλία, Ἱσπανία καὶ Γερμανία. Ὁ τρίτος τὴν Μ. Ἀσία καὶ ὁ τέταρτος τὴ Συρία, Αἴγυπτο καὶ Μπαρμπαριά.

»Ἡ συνολικὴ παραγωγὴ ἀνέρχεται σὲ ἑκατὸν πενήντα περίπου κιβώτια. Κάθε κιβώτιο ζυγίζει δυὸ καντάρια. Ἡ ἀξία κάθε κανταριοῦ 50 τάληρα.

»Τὸ πιὸ ἀξιοπερίεργο τοῦ νησιοῦ εἶναι φυσικὰ οἱ ἐξημερωμένες πέρδικες. Ἀναρίθμητες μεγάλες κόκκινες πέρδικες ποὺ περιφέρονται σὲ μερικὰ χωριὰ τοῦ νησιοῦ ἥμερες ὅπως οἱ δικές μας οἱ ὄρνιθες. Οἱ χωρικοὶ τὶς στέλνουν τὴν ἡμέρα νὰ βοσκήσουν στὰ βουνὰ καὶ τὸ βράδυ, τὰ παιδιὰ ποὺ τὶς φυλᾶνε, τὶς ξαναφέρνουν στὰ σπίτια τους μὲ σφυρίγματα καὶ τραγούδια. Κι' ἐπειδὴ αὐτὲς οἱ πέρδικες συνήθησαν (κάθε κοπάδι ἀποτελεῖται ἀπὸ 300 πάνω—κάτω) ἀκολουθοῦν τὸν ὁδηγό τους κι' ἐκεῖνος τὶς ξαναφέρνει στὸ χωριό. Ἂν ὅμως τὶς μεταφέρεις ἔξω ἀπὸ τὸ νησὶ ἀγριεύουν».

Κι' ἕνα περίεργο χιώτικο ἔθιμο ποὺ σημειώνουν πολὺ Εὐρωπαῖοι περιηγητές:

«Ἂν μιὰ γυναῖκα, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἄντρα της θέλει νὰ παραμείνη χήρα, μὲ σκοπὸ νὰ μὴ ξαναπαντρευτῆ, ἡ Ἀρχοντία τὴν ὑποχρεώνει νὰ πληρώνη φόρο ποὺ τὸν ὀνομάζουν «ἀργομουνιάτικο»[2].

---

1. Ἡ εὐημερία θὰ κρατήση δεκαπέντε χρόνια ἀκόμα. Τὸ 1566 θὰ καταλάβη τὸ νησὶ ὁ στόλος τοῦ Τούρκου ναυάρχου Πιαλῆ.

2. Καὶ ἐξηγεῖ ὁ Nicolay τὴ λέξη: «Σημαίνει, νὰ μὲ συγχωρέση ὁ ἀναγνώστης, con

»Ἂν ὅμως ἕνα κορίτσι ἀπὸ τὴν πολιτεία ἢ ἀπὸ χωριὸ ξεπαρθενευτῆ καὶ θέλει νὰ ἀκολουθήση τὸ ἐπάγγελμα τῆς πόρνης εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ πληρώνη ἐφ' ἅπαξ ἕνα δουκάτο στὸν καπετάνιο τῆς νυκτός, γιὰ νὰ μπορῆ νὰ ἀσκῆ τὸ ἐπάγγελμα χωρὶς φόβο καὶ κίνδυνο.

»Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ μεγαλύτερο καὶ τὸ πιὸ σίγουρο κέρδος ποὺ ἔχει ὁ εὐγενὴς αὐτὸς ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμά του».

Στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Γάλλος περιηγητὴς τριγυρίζει στὰ σοκάκια, στὰ ταρσιὰ καὶ στὰ μπεζεστένια, παρακολουθεῖ σκηνὲς τοῦ δρόμου καὶ περιγράφει μὲ συναρπαστικὲς λεπτομέρειες τὸ σκλαβοπάζαρο.

Περιγράφει ἐπίσης μὲ εἰρωνεία καὶ δηκτικότητα τὶς πολυτελεῖς ἀμφιέσεις τῶν Ἑλληνίδων τοῦ Γαλατᾶ, τὴ μανία γιὰ ἐπίδειξη, τὴν ἐλαφρότητά τους, τὰ ψιμύθια, τὴ χλιδὴ καὶ πολλὰ φαινόμενα διαφθορᾶς:

«Οἱ Ἑλληνίδες τοῦ Πέραν, γυναῖκες καὶ κορίτσια καθὼς καὶ οἱ Φράγκισσες φοροῦν τόσο πλούσια καὶ μεγαλόπρεπα φορέματα, ποὺ ἄλλο νὰ δῆς κι' ἄλλο ν' ἀκούσης. Ὅλη ἡ ἔγνοια τους εἶναι ἡ ὀμορφιὰ καὶ τὰ στολίδια· καὶ τὸ χειρότερο, ὅταν βγαίνουν στὸ δρόμο γιὰ νὰ πᾶνε στὴν ἐκκλησία ἢ στὸ λουτρό, κουβαλοῦν ἐπάνω τους ὅλα τους τὰ τζοβαΐρια. Γιατὶ καὶ ἡ πιὸ ἀσήμαντη ἀστὴ ἢ γυναῖκα ἐμπόρου φοράει βελουδένιο φουστάνι, ἀτλάζια κρεμεζιὰ ἢ δαμάσκο στολισμένα μὲ λιλιὰ καὶ τιρτίρια κι' ἀσημόκουμπα, ταφτάδες καὶ μεταξωτὰ τῆς Προύσας, καδένες, βραχιόλια, δαχτυλίδια καὶ κολλιέδες ὅλα δεμένα μὲ πετράδια.

»Τὰ κορίτσια καὶ οἱ νεόνυμφες φοροῦν στὸ κεφάλι μιὰ στρογγυλὴ σκούφια χρυσοκέντητη, τυλιγμένη γύρω - γύρω μὲ κορδέλλες πλατειὲς δυὸ δάχτυλα, χρυσομεταξένιες καὶ κεντημένες μὲ λεπτὰ μαργαριτάρια κι' ἄλλα πολύτιμα πετράδια. Τὰ φουστάνια τους εἶναι ἀπὸ κρὲπ ἢ ταφτὰ χρωματιστό, χρυσοΰφαντο ὅπως συνηθίζουν καὶ οἱ Τουρκάλες. Καὶ καθὼς φτιασιδώνονται, νομίζεις βλέποντάς τες πὼς δὲν εἶναι γυναῖκες θνητὲς ἀλλὰ νύμφες καὶ νεράϊδες. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατὶ οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτές, ἀκόμη κι' οἱ παντρε-

---

reposé, inutile». Στὴν ἰταλικὴ μετάφραση: conno scioperato o inutile. Καὶ στὴν ἀγγλική: cout set at rest or unfit. Τὸ ἔθιμο τοῦ φόρου τῶν χηρῶν ποὺ δὲν θέλουν νὰ παντρευτοῦν σημειώνουν οἱ περισσότεροι περιηγητὲς ποὺ ταξίδεψαν στὴ Χίο. Ὁ *Jean Chesneau* γράφει: «Σ' αὐτὸ τὸ νησὶ ὑπῆρχε ἄλλοτε νόμος ἐναντίον τῶν χηρῶν. Λεγόταν ἀργομουνιάτικο κι' ὥριζε ὅτι ὅσες χῆρες δὲν ξαναπαντρεύονται πρέπει νὰ πληρώνουν ἕνα ποσὸ δηνάρια. Ὅταν ὅμως παντρευτοῦν ἀπαλάσσονται ἀπὸ τὸ φόρο». Στὸ ἔθιμο ἀναφέρεται καὶ ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Jean Palerne* ποὺ ταξίδεψε στὴ Χίο τὸ 1582 (Pérégrinations du *S. Jean Palerne* foresien, secrétaire de François de Valois, duc d' Anjou. À Lyon, 1606). «Μὲ βεβαίωσαν ὅτι κρατοῦν ἀκόμη ἕνα παράδοξο παμπάλαιο ἔθιμο. Ἂν μιὰ γυναῖκα χηρέψη καὶ δὲν θελήση νὰ ξαναπαντρευτῆ πρέπει νὰ πληρώση φόρο στὸν ἄρχοντα. Κι' αὐτὸ τὸ φόρο τὸν λένε argomoniatico, ποὺ σημαίνει φύση ἄχρηστη καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν παρεφθαρμένη ἑλληνικὴ λέξη monin, ποὺ στὰ ἰταλικὰ ἑρμηνεύεται potta».

μένες, ἀντὶ νὰ εἶναι προσηλωμένες στὴν ἀρετὴ καὶ στὴν ἁγνότητα ἔχουν βυθισθῆ στὴν ἀκολασία καὶ στὶς ἡδονές. Γιατὶ ἂν ὁ σύζυγος δὲν μπορεῖ ἢ δὲν θέλει νὰ ἱκανοποιήσῃ τὶς ἐπιθυμίες γιὰ λοῦσα φροντίζουν νὰ ἀποκτήσουν ἕναν ἢ δυὸ φίλους. Κι' αὐτὸ εἶναι πολὺ συνηθισμένο φαινόμενο στὴ χώρα.

»Πάντως οἱ κάπως ἡλικιωμένες Ἑλληνίδες, ἀκόμη κι' ὅταν εἶναι ντυμένες μὲ πολυτέλεια, ἔχουν εὐπρεπῆ ἐμφάνιση. Βγαίνοντας στὴν πόλη ρίχνουν πάνω τους ἕνα πέπλο ἀπὸ ἄσπρο τούλι ποὺ κρέμεται πίσω καὶ φθάνει ὡς τοὺς μηρούς».

Τὸ ΙΓ' κεφάλαιο τοῦ Nicolay ἔχει τὸν τίτλο «Οἱ Ἕλληνες χωρικοὶ ποὺ ἀποκαλοῦνται βοϊνίκηδες».

«Οἱ βοϊνίκηδες χωρικοὶ προέρχονται ἀπὸ μιὰ ἑλληνικὴ περιοχὴ ποὺ μ' ὅλο ποὺ κατοικεῖται ἀπὸ χριστιανοὺς δὲν πληρώνει χαράτσι. Εἶναι ὅμως ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκπληρώσουν μιὰ βαρειὰ προσωπικὴ ὑπηρεσία ποὺ μεταβιβάζεται ἀπὸ πατέρα σὲ παιδί. Κάθε χρόνο ὁ Τοῦρκος διοικητὴς στέλνει χίλιους βοϊνίκηδες στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ παρουσιασθοῦν στὴν Αὐλὴ τοῦ Σουλτάνου, καθένας μ' ἕνα σακκούλι βρώμη στὸν ὦμο, σημάδι τῆς εἰδικῆς ὑπηρεσίας. Ἀφοῦ παρουσιασθοῦν στὴν Αὐλὴ παραπέμπονται στὸν Μεγάλο Σταυλάρχη.

»Σὲ καιρὸ εἰρήνης βόσκουν τ' ἄλογα καὶ σὲ καιρὸ πολέμου ἀκολουθοῦν τὸ στράτευμα καὶ φροντίζουν γιὰ τὴ χορτονομὴ καὶ τὴν καθημερινὴ διατροφὴ τοῦ ἱππικοῦ. Κι' ἂν κανένας δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ προσφέρῃ αὐτὴ τὴν ὑπηρεσία εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ βρῆ ἀντικαταστάτη, πληρώνοντάς του μισθό, γιατὶ ὅλοι αὐτοὶ οἱ δυστυχισμένοι βοϊνίκηδες ἀποζοῦν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀγγαρείας μὲ δικά τους ἔξοδα. Κι' ἐπειδὴ εἶναι ὅλοι πάμπτωχοι, χρησιμοποιοῦν τὶς λίγες ὧρες ποὺ τοὺς περισσεύουν ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ἐργασία τους γιὰ νὰ ἐξοικονομήσουν τὴν τροφή τους. Βγαίνουν συντροφιὲς – συντροφιὲς στοὺς δρόμους καὶ στήνουν χορὸ ὑπὸ τοὺς ἤχους μιᾶς γκάϊδας. Κι' ἔχουν τέτοια σβελτάδα καθὼς χορεύουν καὶ πηδοῦν ποὺ χαίρεται κανεὶς νὰ τοὺς βλέπῃ. Ἀφοῦ τελειώσῃ ὁ χορὸς ὁ κόσμος τοὺς προσφέρει κάτι. Κι' αὐτὸ εἶναι τὸ μικρό τους διάφορο γιὰ νὰ ἀνακουφίσουν τὴ φτώχεια τους.

»Κάνουν καὶ κάτι ἄλλο οἱ βοϊνίκηδες: μαζεύονται παρέες ἀπὸ ἔξη ἑφτὰ καὶ μασκαρεύονται. Φοροῦν προσωπίδες ζώων καὶ πουλιῶν πραγματικῶν καὶ φανταστικῶν. Κι' ἀφοῦ χοροπηδήσουν καὶ διασκεδάσουν τὸν κόσμο βγάζουν δίσκο»[1].

---

1. Δεκατέσσερα Ζαγοροχώρια συνθηκολόγησαν τὸ 1430 μόλις παραδόθηκαν τὰ Γιάννενα στοὺς Τούρκους. Κι' ἀπὸ τότε ἔστελναν στὴν Πόλη, κάθε χρόνο ὡρισμένον ἀριθμὸ ἀνδρῶν γιὰ νὰ περιποιοῦνται ἐπὶ 45 ἡμέρες τὰ ἄλογα καὶ τὶς ἅμαξες τοῦ σουλτάνου. Ἡ περίεργη αὐτὴ θητεία κράτησε διακόσια ἑξήντα χρόνια. Τὸ 1690 οἱ κάτοικοι κατώρθωσαν νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν προσωπικὴ ἀγγαρεία μὲ χρηματικὸ φόρο, τὸν λεγόμενο «μουκατὰ»

ΚΡΑΥΓΗ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΤΥΡΑΝΝΙΑΣ (1555)

Τὶς διαπραγματεύσεις ἀνάμεσα στὸν αὐτοκράτορα τῆς Αὐστρίας Φερδινάνδο καὶ τὸν σουλτάνο Σουλεϊμὰν ἀνέλαβε ἀπὸ εὐρωπαϊκὴ πλευρὰ ἕνας νέος Φλαμανδρὸς σοφός, ὁ Augerius Gislenius Busbequius (Ogier Ghiselin de Busbec). Ἦταν 34 χρόνων ὅταν ἔφθασε τὸ 1555 στὴν Ἀμάσεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐπὶ κεφαλῆς διπλωματικῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ Φερδινάνδου. Ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀποστολῆς ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ τὴ διπλωματικὴ σταδιοδρομία του. Διορίζεται πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου θὰ παραμείνη ὀχτὼ χρόνια.

Τὶς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὶς περιηγήσεις του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀποστολῆς του περιγράφει σὲ μιὰ σειρὰ ἐπιστολῶν[1] ποὺ ἔστειλε ἀπὸ τὴν Πόλη σ' ἕναν παλιὸ συμφοιτητή του, πρεσβευτὴ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὴν Πορτογαλία[2].

Ὁ Busbec εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ σοβαρὲς καὶ ἔγκυρες πηγὲς πληροφοριῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Πεπαιδευμένος, ἀκριβολόγος, παρατηρητικὸς κατέγραψε στοιχεῖα γιὰ τὴν τουρκοκρατούμενη Ἀνατολὴ ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ πλῆθος νεωτέρων ἱστορικῶν. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐντυπωσιακώτερα ἀποσπάσματα τῆς «Ἱστορίας τοῦ Καρόλου τοῦ Ε'» τοῦ Ρόμπερτσον προέρχονται ἀπὸ τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ διπλωματικοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ Φερδινάνδου. Στὶς «Τουρκικὲς Ἐπιστολὲς» τοῦ Busbec κατέφυγαν καὶ οἱ ἱστορικοὶ Γίββων,Φὸν Χάμμερ, Ράνκε καὶ Μότλυ. Οἱ ἐπιστολές του ἀποκάλυψαν στοὺς Εὐρωπαίους μὲ ἐγκυρότητα τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Τουρκία.

Ὁ Busbec ἀσχολήθηκε ἐπίσης μὲ τὴ συγκέντρωση χειρογράφων, νομισμάτων, γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν. Δική του ἀνακάλυψη ὑπῆρξε τὸ περίφημο «Ἀγκυρανὸν Μνημεῖον»[3].

Ὁ πρεσβευτὴς τοῦ Φερδινάνδου εἶχε συλλάβει τὸ δρᾶμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ στὶς ἐπιστολές του διατυπώνει βαρὺ κατηγορητήριο κατὰ τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης ποὺ ἀδιαφοροῦν γιὰ τὶς δοκιμασίες τῶν ὑποδούλων.

(*Ι. Λαμπρίδη*: «Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα» καὶ *Π. Ἀραβαντινοῦ*: «Χρονογραφία Ἠπείρου».

1. Lettres du *Baron de Busbec*, ambassadeur de Ferdinand I' Roy des Romains, de Hongrie etc auprès de Soliman II, empereur des Turcs... Traduits en français avec des notes historiques et géographiques, par M. l'Abbé de Foy... Â Paris, 1748 (3 τόμ.). Ἐπίσης: *C. T. Forster* and *H. B. Daniel*: The life and letters of Ogier Ghiselin de Busbec (London, 1891).
2. Στὸν Nicolas Michault.
3. Monumentum Ankyranum.

«Σᾶς λέω πὼς αὐτὸς ὁ τόπος κραυγάζει γιὰ βοήθεια τῶν χριστιανικῶν ἐθνῶν. Ἡ Ἑλλάδα βρίσκεται κάτω ἀπὸ καθεστὼς ἀφύσικης δουλείας. Καὶ σήμερα, ἡ χώρα αὐτὴ ποὺ ἀνακάλυψε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὶς καλὲς τέχνες καὶ τὴ φιλελεύθερη ἐπιστήμη, ἀποζητάει τὸν πολιτισμὸ ποὺ μᾶς μετέδωσε καὶ μᾶς ἐξορκίζει, ἐν ὀνόματι τῆς κοινῆς πίστεως, νὰ ἐξεγερθοῦμε ἐναντίον τῆς βαρβαρότητος.

»Μὰ ὅλα εἶναι μάταια. Οἱ χριστιανοὶ ἡγεμόνες ἔχουν ἄλλες φιλοδοξίες. Ὕστερα, οἱ Ἕλληνες δὲν βρίσκονται μονάχα κάτω ἀπὸ τὴν τουρκικὴ τυραννία. Εἶναι καὶ αὐτοὶ θύματα τῶν δικῶν μας διαστροφῶν : τῆς ὑπερπολυτέλειας, τῆς ἀκολασίας, τῆς ὀκνηρίας, τῆς ἀσέλγειας, τῆς ἀλαζονείας, τῆς φιλαργυρίας, τῆς φιλοπρωτίας, τοῦ μίσους καὶ τῆς κακίας».

Περιγράφοντας τὰ μνημεῖα τῆς Πόλης ὁ Busbec σημειώνει μιὰ ἱστορία σχετικὰ μὲ τὴν ἀναστήλωση τοῦ ὀβελίσκου τοῦ Ἱπποδρόμου :

«Μοῦ εἶπαν πὼς αὐτὸς ὁ ὀβελίσκος εἶχε παλιὰ γκρεμισθῆ ἀπὸ τὸ βάθρο του. Κατὰ τὴν περίοδο, ὅμως, τῶν τελευταίων αὐτοκρατόρων ἕνας Ἕλληνας ἀρχιτέκτονας ἀνέλαβε νὰ τὸν τοποθετήση ξανὰ στὴ θέση του. Καὶ νὰ τὶ ἔκανε : Ἀφοῦ πρῶτα πρῶτα συμφώνησε γιὰ τὴν ἀμοιβή του ἔστησε τὰ μηχανήματα καὶ ἀνώρθωσε τὸν ὀβελίσκο. Ἀλλὰ παρὰ τὶς προσπάθειές του ἡ στήλη δὲν εἶχε ἀρκετὰ ὑψωθῆ ἀπὸ τὸ ἔδαφος γιὰ νὰ τοποθετηθῆ ἡ βάση του στὴ θέση της. Τὸ πλῆθος ποὺ παρακολουθοῦσε τὶς ἐργασίες ἄρχισε νὰ καγχάζη, χλευάζοντας τὸν ἀρχιτέκτονα. Ἐκεῖνος ὡστόσο δὲν ἀνησύχησε διόλου. Βλέποντας πὼς ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀνασηκωθῆ περισσότερο ὁ ὀβελίσκος βρῆκε ἕνα ἄλλο μέσο ποὺ βασίζεται στοὺς φυσικοὺς νόμους.

»Πρόσταξε νὰ φέρουν μεγάλη ποσότητα νεροῦ. Καὶ μ' αὐτὸ μούσκεψε τὰ σκοινιὰ ποὺ κρατοῦσαν μετέωρο τὸν ὀβελίσκο. Τὰ ὑγρὰ σκοινιὰ σκλήρυναν καὶ κόντυναν. Κι' ὁ ὀβελίσκος ἀνέβηκε στὸ ὕψος ποὺ ἔπρεπε γιὰ νὰ ἀκουμπήση, ὑπὸ τὶς ἐπευφημίες τοῦ λαοῦ, στὸ βάθρο του ».

Ἡ ἁλιεία ἦταν στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας : «Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ συνηθισμένες ἀσχολίες τῶν Ἑλλήνων τῆς Πόλης εἶναι τὸ ψάρεμα. Οἱ Τοῦρκοι δὲν ψαρεύουν ποτέ. Τοὺς ἀρέσει ὅμως νὰ βρίσκουν τὸ ψάρι ἕτοιμο στὸ τραπέζι. Οἱ Τοῦρκοι δὲν τρῶνε ποτὲ σαλιγγάρια, χελῶνες καὶ βατράχια. Προτιμοῦν νὰ τοὺς ξερριζώσης τὴ γλῶσσα καὶ τὰ δόντια, νὰ πεθάνουν ἀπὸ τὴν πεῖνα, παρὰ νὰ τὰ δοκιμάσουν. Οἱ Ἕλληνες, μ' ὅλο ποὺ ἔχουν λιγώτερες προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες, συμφωνοῦν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μὲ τοὺς Τούρκους ».

Ἡ ἀπαγόρευση τοῦ κρασιοῦ εἶχε δημιουργήση προβλήματα στοὺς Ἕλληνες μετὰ τὴν ἅλωση. Ἀλλὰ οἱ Ρωμιοί, γράφει ὁ Busbec, βρῆκαν τρόπο νὰ μεταπείσουν τὸν σουλτάνο Σουλεϊμάν :

«Ἔμαθαν οἱ Ἕλληνες ὅτι ὁ σουλτάνος θὰ περνοῦσε ἀπὸ μιὰ περιοχὴ μὲ πολλὰ ἀμπέλια. Μαζεύονται, λοιπόν, ὅλοι κι' ἀρχίζουν νὰ ξερριζώνουν τὰ

κλήματα. Ἄλλοι στοίβαζαν τὰ κούρβουλα στὸ δρόμο κι' ἄλλοι τὰ φόρτωναν στ' ἁμάξια.

»Περνάει ὁ σουλτάνος, παραξενεύτηκε καὶ στάθηκε μὲ τὴν ἀκολουθία του. Φωνάζει τὸν πιὸ κοντινὸ καὶ τὸν ρωτάει τί συμβαίνει :

— Νά, ἐπειδὴ τοὺς ἀπαγορεύεις τὸ κρασί, ξερριζώνουν τὰ κλήματα. Εἶναι ἄχρηστα πιὰ καὶ τὰ κουβαλᾶνε γιὰ τὴ φωτιά.

Ὁ Σουλεϊμὰν ἀπάντησε :

—Ὄχι, δὲν καταλάβατε τὶ εἶχα στὸ μυαλό μου. Εἶπα πὼς δὲν πρέπει νὰ πίνετε κρασί, δὲν εἶπα νὰ μὴν τρῶτε σταφύλια. Εἶναι ὁ καλύτερος καρπὸς ποὺ χάρισε ὁ Θεὸς στὸν ἄνθρωπο. Δὲν σᾶς ἐμποδίζει κανεὶς νὰ ἀπολαμβάνετε τὸ χυμό του ὅσο εἶναι φρέσκος. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν θέλω εἶναι νὰ τὸν βάζετε σὲ βαρέλια καὶ νὰ κάνετε κακὴ χρήση μ' αὐτὴ τὴν ὀλέθρια τέχνη σας. Τί θαρεῖτε δηλαδή ; Πρέπει νὰ ξερριζώσουμε τὶς μηλιὲς καὶ τὶς ἀχλαδιὲς ἐπειδὴ δὲν βγάζουν κρασί ; Σταματῆστε, θεότρελλοι, ἀφῆστε τ' ἀμπέλια γιὰ νὰ τρῶτε τὰ σταφύλια. Κι' ἔτσι οἱ Ἕλληνες γλύτωσαν τὰ κλήματά τους»[1].

Ἡ τελετουργικὴ διαδικασία τῆς ἐξαγωγῆς τῆς περίφημης γιὰ τὶς ἰαματικές της ἰδιότητες «λημνίας γῆς» ὑπέπεσε στὴν προσοχὴ τοῦ Busbec. Καταγράφοντας τὶς πληροφορίες ποὺ συγκέντρωσε διατυπώνει ὡρισμένες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἑλληνοτουρκικὴ θρησκευτικὴ συνύπαρξη:

«Οἱ Ἕλληνες συνηθίζουν νὰ κάνουν τὴν ἐκσκαφὴ στὴ Λῆμνο γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ τῆς λάσπης ποὺ τὴ λένε «σφραγίδα τοῦ τράγου» μόνο στὶς 6 Αὐγούστου, ἑορτὴ τῆς Μεταμορφώσεως. Στὴν τελετὴ παρευρίσκονται καὶ οἱ Τοῦρκοι. Παραδέχονται ὅτι πρέπει νὰ γίνεται ἡ λειτουργία ἀπὸ ἱερέα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ὅπως γινόταν καὶ παλιά. Καὶ περιορίζονται νὰ παρακολουθοῦν τὴ χριστιανικὴ τελετὴ ἀπὸ μακριά.

»Τοὺς ρώτησα γιατί. Καὶ μοῦ ἀπάντησαν ὅτι ὑπάρχουν μερικὰ παλαιικὰ ἔθιμα, πολὺ χρήσιμα, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ προαιώνιες παραδόσεις, μ' ὅλο ποὺ εἶναι ἄγνωστα τὰ βαθύτερα αἴτια.

— Οἱ παλιοὶ ἤξεραν περισσότερα κι' ἔβλεπαν μακριά. Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ καταργήσουμε αὐτὸ ποὺ ἐκεῖνοι ἔκριναν καλὸ κι' εὐλογημένο.

»Κι' ἔτσι προτιμοῦν νὰ διατηρήσουν αὐτὰ τὰ ἔθιμα καὶ δὲν διακινδυνεύουν τὴν ἀπαγόρευσή τους.

»Μερικοὶ προχωροῦν πιὸ πολύ. Ἔμαθα πὼς ὑπάρχουν Τοῦρκοι ποὺ βα-

---

1. Ἀλλὰ καὶ οἱ Τοῦρκοι τιμοῦσαν τοὺς χυμοὺς τῆς ἀμπέλου παρὰ τὶς ἀπαγορεύσεις τοῦ Κορανίου. Ὁ Βοηθὸς βαρῶνος Wengelas Wratislaw von Mitrowitz ποὺ ταξίδεψε στὴν Πόλη, σαράντα χρόνια ἀργότερα, γράφει στὸ χρονικό του (θὰ μᾶς ἀπασχολήση σὲ ἄλλο κεφάλαιο) : «Τὸ Κοράνιο ἀπαγορεύει τὴν οἰνοποσία καὶ κανεὶς Τοῦρκος, ὅσο ἐπίσημος καὶ ἰσχυρὸς καὶ ἂν εἶναι δὲν πίνει φανερὰ κρασί. Ὅσοι, ὅμως, δὲν εἶναι φανατικοὶ ἔρχονταν σ' ἐμᾶς κρυφά, ἔπιναν ὁλόκληρη τὴ νύχτα καὶ γύριζαν πρὶν ξημερώση στὰ σπίτια τους. Καὶ μᾶς παρακαλοῦσαν νὰ μὴ φανερώσουμε τὸ μυστικό τους».

φτίζουν μυστικὰ τὰ παιδιά τους. Καὶ νὰ τὶ λένε, δικαιολογώντας τὴν πράξη τους :

— Κάτι καλὸ θὰ φέρνη αὐτὸ τὸ μυστήριο. 'Αλλιῶς δὲν θὰ εἶχε καθιερωθῆ.

'Ανάμεσα στὰ περίεργα ποὺ καταγράφει ὁ Busbec στὶς ἐπιστολές του εἶναι καὶ οἱ περίφημες πέρδικες τῆς Χίου. Δὲν ταξίδεψε στὸ νησὶ ἀλλά, ὅπως βεβαιώνει, φρόντισε νὰ διασταυρώση τὶς πληροφορίες του :

«Κάθε αὐγὴ ὁ δημόσιος βοσκὸς τὶς κράζει μὲ σφύριγμα. Τρέχουν τότε ὅλες κοπάδια-κοπάδια, μαζεύονται στὸ δρόμο καὶ τὸν ἀκολουθοῦν ὅπως στὸν τόπο μας τὰ πρόβατα, στὰ χωράφια, ὅπου ὅλη τὴν ἡμέρα λιάζονται καὶ βόσκουν. Καὶ τὸ βράδυ, πάλι μ' ἕνα σφύριγμα ξαναγυρίζουν στὸ χωριὸ καὶ κάθε μιὰ βρίσκει τὴν κούρνια της.

»Καὶ νὰ πῶς ἀποκτοῦν αὐτὴ τὴ συνήθεια : μόλις βγοῦν ἀπὸ τ' αὐγό, οἱ χωρικοὶ βάζουν τὰ πουλάκια στὸν κόρφο τους, τὰ ζεσταίνουν ἐπὶ δυὸ μέρες καὶ τὰ τρέφουν μὲ σίελο πλησιάζοντας τὸ ράμφος στὸ στόμα τους. Ἔτσι ἡμερώνουν, ἐξοικειώνονται καὶ δαμάζονται, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ζῶα ποὺ ἐκδηλώνουν περισσότερο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὴν εὐγνωμοσύνη τους καὶ δὲν λησμονοῦν ἐκείνους ποὺ τὰ ἔθρεψαν».

ΕΝΑΣ ΕΝΗΜΕΡΩΜΕΝΟΣ ΕΜΠΟΡΟΣ (1569)

Οἱ καλύτερα πληροφορημένοι Εὐρωπαῖοι γιὰ τὴν κατάσταση τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν κατὰ τὸν Μεσαίωνα εἶναι οἱ ἔμποροι. Τὰ χρονικά τους ἀποτελοῦν τὶς πιὸ ἀξιόπιστες μαρτυρίες γιὰ τὴν πολιτική, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση τῆς 'Ανατολῆς.

Τολμηροὶ καὶ ριψοκίνδυνοι, πολυμήχανοι καὶ παρατηρητικοί, ταξιδεύουν ὅπου τοὺς καλεῖ τὸ ἐμπορικὸ κέρδος, συγκεντρώνουν πληροφορίες, δημιουργοῦν γνωριμίες καὶ σχέσεις. Ἔρχονται σ' ἐπαφὴ μὲ τὶς 'Αρχές, τοὺς τοπικοὺς πραματευτάδες καὶ τὸ λαό.

Μὲ τὶς εἰδικὲς ἐμπορικὲς συνθῆκες καὶ τὰ προνόμια ἐξασφαλίζουν ἀκίνδυνη μετακίνηση καὶ σιγὰ-σιγὰ ἀποκτοῦν δύναμη καὶ ἐπιρροή. Ἔτσι, τὰ ἡμερολόγια, τὰ ὁδοιπορικὰ καὶ ἡ ἀλληλογραφία τους εἶναι θησαυροὶ αὐθεντικῶν στοιχείων γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν οἰκονομία τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Οἱ ἔμποροι ἔχουν πρακτικὸ μυαλό, θετικὴ κρίση καὶ χρειάζονται ἐξακριβωμένες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν συμφερόντων τους.

Τὸ 1569, τρία χρόνια μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Χίου ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τὴν κατάλυση τῆς αὐτονομίας τοῦ νησιοῦ, ἕνας Ἄγγλος ἔμπορος-περιηγητὴς ἀλληλογραφεῖ μὲ οἰκονομικοὺς παράγοντες τοῦ Λονδίνου γιὰ τὴν ἐπανάληψη τοῦ ἐμπορίου ποὺ εἶχε νεκρωθῆ ἐξ αἰτίας τῶν τοπικῶν ἀναστατώσεων·

Εἶναι ὁ Gaspar Campion ποὺ ἐγκατεστημένος πολλὰ χρόνια στὸ Αἰγαῖο εἶχε ἄμεση ἀντίληψη καὶ βαθύτατη γνώση τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων.

Σὲ ὑπόμνημά του γιὰ τὸ ἐπίμαχο ζήτημα τοῦ μαρασμοῦ τοῦ ἐμπορίου μὲ τὴ Χίο καὶ τὰ γειτονικὰ νησιὰ ὁ Campion ἱστορεῖ μὲ λεπτομέρειες, στοιχεῖα καὶ ἀριθμοὺς τὰ περιστατικὰ ποὺ ὡδήγησαν στὴν κρίση. Γιὰ τὸν ἐρευνητὴ καὶ τὸν ἱστορικό, αὐτὸ τὸ κείμενο[1] ἀποτελεῖ ἀξιόπιστη μαρτυρία.

Ὁ Ἄγγλος ἔμπορος προτείνει μέτρα γιὰ τὴν ἐπανάληψη τοῦ ἐμπορίου μὲ τὴ Χίο, παρὰ τὴν τουρκικὴ κατοχὴ καὶ παραθέτει στὴν ἔκθεσή του λεπτομερῆ στοιχεῖα γιὰ τὴν παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ :

«Τώρα ἐπιθυμῶ νὰ σᾶς γνωρίσω τὰ ἐμπορεύματα καὶ τὰ προϊόντα τῆς Χίου καὶ τῶν γειτονικῶν χωρῶν : Ὑπάρχει κηκίδι σὲ πολὺ καλὴ ποιότητα ποὺ στὴν Ἀγγλία πουλιέται πέντε σελλίνια ἀκριβώτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο κηκίδι. Ἐπίσης μπαμπάκι, δέρματα κατεργασμένα καὶ ἀκατέργαστα, κερί, ὑφάσματα μαλλομέταξα, γιδοτόμαρα κατεργασμένα μαῦρα ποὺ μποροῦν νὰ γίνουν καὶ λευκὰ καὶ μαλλιὰ ἀκατέργαστα γιὰ τὴν κατασκευὴ στρωμάτων. Τὰ φυσικὰ προϊόντα ποὺ παράγονται στὸ νησὶ εἶναι ἀκατέργαστο μετάξι καὶ μαστίχα».

Ὁ Campion προτείνει στοὺς Ἄγγλους συνεργάτες του διάφορες ἐπικερδεῖς ἐπιχειρήσεις μεταφορῶν στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες :

«Μπορεῖτε νὰ φορτώσετε στὸ Λιβόρνο στεφάνια γιὰ βαρέλια ποὺ θὰ στοιχίσουν 27 1/2 καρολίνες ναπολιτάνικες ἡ χιλιάδα, δηλαδὴ δυόμισυ ἱσπανικὰ δουκάτα. Στὴν Κρήτη θὰ φορτώσετε κρασὶ μαλβουαζία. Ἐπειδὴ τὸ καράβι τοῦ Mathew Gonson μπορεῖ νὰ μεταφέρῃ 400.000 στεφάνια ἀρκεῖ δαπάνη 1.000 δουκάτων γιὰ νὰ φορτωθῇ. Κι' αὐτὸ εἶναι συνηθισμένο ἐμπόριο στὴν Κρήτη.

»Κύριε, θὰ γνωρίζετε ὅτι ἡ νῆσος Χίος ὑπῆρξε κατὰ τὸ παρελθὸν Ἀρχοντία αὐτόνομη ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τῶν Γενοβέζων. Τὴν ἐξουσία ἀσκοῦσαν 24 ἄρχοντες ποὺ ὠνομάζονταν Μαονέζοι. Ὅταν ὅμως ὁ Τοῦρκος ἔγινε ἰσχυρὸς οἱ ἄρχοντες σκέφτηκαν ὅτι θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ κρατήσουν τὸ νησί, ἐκτὸς ἂν ἀποφάσιζαν νὰ γίνουν φόρου ὑποτελεῖς στὴν Πύλη. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ τὸ νησὶ περιστοιχιζόταν ἀπὸ Τούρκους — ἀπέχει μόλις 12 μίλια ἀπὸ τὶς ἀντικρυνὲς ὀθωμανικὲς ἀκτὲς — καὶ ἐπειδὴ δὲν παράγει σιτάρι ἢ ἄλλα τρόφιμα (συντηρεῖται ἀπὸ αὐτὰ ποὺ εἰσάγονται ἀπὸ τὶς γειτονικὲς χῶρες). Δέχτηκαν, λοιπόν, νὰ πληρώνουν 14.000 δουκάτα τὸ χρόνο ὑπὸ τὸν ὅρο νὰ διατηρήσουν τοὺς κοσμικοὺς καὶ πνευματικοὺς νόμους, ὅπως κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ νησὶ ἦταν στὰ χέρια τους.

»Ἄρχισε ἔτσι μιὰ περίοδος εὐημερίας γιὰ τὴ Χίο. Οἱ Τοῦρκοι ανα-

---

1. A discourse of the trade to Chio in the yeere 1569, made by *Gaspar Campion*, unto master Michael Locke and unto master William Winter, as by his letters unto them both shall appear (London, 1885).

γνώριζαν τὰ προνόμια, καὶ τὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο μὲ τὴ Δύση ἀνθοῦσε. Ἀλλὰ οἱ Γενοβέζοι, ἐνῶ ἀπολάμβαναν τὰ προνόμια τῆς αὐτονομίας στὴ Χίο εἶχαν συμμαχήσει μὲ τὸν Φίλιππο Β΄ τῆς Ἱσπανίας ἐναντίον τοῦ σουλτάνου. Κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Μάλτας οἱ Τοῦρκοι διαπίστωσαν ὅτι τὶς μεγαλύτερες καταστροφὲς εἶχαν ὑποστεῖ ἀπὸ Γενοβέζους πλοιάρχους καὶ πολλοὺς Χιῶτες ».

Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους, γράφει ὁ Campion, ὁ σουλτάνος τόσο ὠργίσθηκε κατὰ τῆς Χίου ὥστε ἔστειλε μερικὲς γαλέρες νὰ δημεύσουν τὴν περιουσία τῶν Μαονέζων καὶ νὰ τοὺς ἐκδιώξουν ἀπὸ τὸ νησὶ οἰκογενειακῶς[1].

ΝΕΟΣ ΑΛΛΑ ΟΞΥΔΕΡΚΗΣ (1573)

Ὁ « κατ' ἐξοχὴν » περιηγητὴς τοῦ ΙΣΤ΄ αἰώνα εἶναι ἕνας νεαρὸς Γάλλος οὐγενότος εὐγενὴς ποὺ κατέχεται ἀπὸ τὸ πάθος τοῦ ταξιδιοῦ καὶ τῆς γνωριμιᾶς μὲ τὸν ἔξω κόσμο, ὁ Philippe de Fresne Canaye. Σὲ ἡλικία 20 χρόνων εἶχε περιηγηθῆ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Φθάνοντας στὴ Βενετία τὸ 1572 προσλαμβάνεται στὴν ὑπηρεσία ἑνὸς φωτισμένου κληρικοῦ, τοῦ ἐπισκόπου François de Noailles, διπλωμάτη, οὑμανιστῆ καὶ ἀρχαιογνώστη ποὺ τὸ 1573 διορίζεται πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὴν ἀκολουθία του θὰ προσκοληθῆ καὶ ὁ Philippe Canaye, μόλις 22 χρόνων.

Ἀλλὰ ὁ νεαρὸς μαθητὴς τοῦ προοδευτικοῦ ἐπισκόπου, ποὺ εἶχε στενώτερους δεσμοὺς μὲ τοὺς κοσμικοὺς παρὰ μὲ τοὺς ἐπίσημους τῆς Ἐκκλησίας, ἦταν ἀνήσυχο πνεῦμα. Ἐγκαταλείπει τὸν πρεσβευτὴ καὶ ἀρχίζει περιοδεία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἦταν μεγάλο τόλμημα. «Ἐκεῖνοι ποὺ ταξίδευαν κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ αἰώνα γιὰ ἀναψυχὴ ἢ ἀπὸ περιέργεια, γράφει ὁ Jericek, ἀπέφευγαν τὶς τουρκικὲς ἐπαρχίες»[2]. Ἡ περιήγηση ἦταν ἐπικίνδυνη.

Ὁ Canaye εἶχε ταμπεραμέντο τουρίστα: Τὸ νὰ κάνης δυὸ φορὲς τὸ ἴδιο ταξίδι, ἔλεγε, εἶναι ἀνυπόφορο γιὰ ἕνα περίεργο ἄνθρωπο. Ἀκριβῶς γιὰ ν' ἀποφύγη τὴν ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὸν ἴδιο δρόμο μπαίνει σ' ἕνα μαρσεγιέζικο ρυπαρὸ σκυλοπνίχτη ποὺ σαλπάρησε ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Πόλης γιὰ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου.

---

1. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ταξίδεψε στὴ Χίο καὶ ὁ Γερμανὸς θεολόγος *Stephan Gerlach*. Συνώδευε τὸν πρεσβευτὴ τοῦ Μαξιμιλιανοῦ Β΄ στὴν Αὐλὴ τοῦ σουλτάνου Σελὴμ Β΄. Γράφει : «Ἡ Χίος εἶναι γραφικὸ νησί, μὲ ὡραῖα κτίρια, ὄμορφες γυναῖκες, χαριτωμένα ποταμάκια καὶ λογῆς-λογῆς κήπους μὲ ροδιές, ἐλιές, λεμονιές, πορτοκαλιές. Μπορεῖ ν' ἀγοράση κανεὶς 45 - 50 λεμόνια μὲ ἕνα πφένιχ.» (*Stephan Gerlach:* Dess ältern Tagebuch... mit einer Vorrede Herrn Tobiae Wagneri... Francfurth, 1674).

2. Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinope (Πράγα, 1877).

Πολυταξιδεμένος κι' ὅλας πρὶν φθάσει στὴν 'Ελλάδα κατεχόταν ἀπὸ ἄπληστη φιλομάθεια, εἶχε συμβουλευθῆ πολλὰ βιβλία[1] καὶ χάρτες, εἶχε ἀρκετὲς γνώσεις γιὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸ κυριώτερο, μιλοῦσε ἑλληνικά.

Τοῦ ἔλειπε βέβαια ἡ κρίση ἐξ αἰτίας τῆς ἡλικίας του καὶ οἱ δυνατότητες τῶν προεκτάσεων καὶ τῶν συγκρίσεων. 'Αναπληρώνει, ὅμως, αὐτὲς τὶς ἐλλείψεις στὸ χρονικό του[2] μὲ τὴν παρατηρητικότητα, τὴν ἀκριβολογία, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λεπτομέρεια. Προσέχει περισσότερο τὴ σύγχρονη πραγματικότητα καὶ παρακολουθεῖ σκηνὲς τοῦ καθημερινοῦ βίου, ἔθιμα, πανηγύρια καὶ κάθε λογῆς ἀπρόσμενα περιστατικὰ στὰ χωριὰ καὶ στὶς πολιτεῖες.

Δίνει σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ ἐμπόριο στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. 'Επειδὴ οἱ Βενετοὶ βρίσκονταν σὲ πόλεμο μὲ τοὺς Τούρκους ἐπωφελήθηκε ἡ Ραγούζα τῆς Δαλματίας κι' ἔγινε μεγάλη ἐμποροναυτικὴ δύναμη. Τὸ 1572 οἱ εἰσπράξεις τῶν τελωνείων της ἔφθαναν τὰ 200.000 τάληρα. 'Η ὀλιγαρχία τῆς Ραγούζας εἶχε δημιουργήσει ἐμπορικὸ στόλο ἑξήντα μεγάλων καραβιῶν ποὺ ἐκάλυπ αν τὶς μεταφορὲς μεταξὺ Πόλης, 'Αλεξάνδρειας καὶ Δυτικῆς Μεσογείου.

"Αλλωστε, ἀπὸ τὴ Ραγούζα ξεκινοῦσε ὁ χερσαῖος δρόμος γιὰ τὴν Πόλη, ὁ δρόμος τῶν καραβανιῶν ποὺ ἀκολουθοῦσαν συνήθως οἱ διπλωματικὲς ἀποστολές.

'Ο Canaye περιγράφει τὸ ταξίδι Ραγούζα - Σόφια - Φιλιππούπολη (τριακόσια ζῶα μὲ ἔνοπλη συνοδεία Βλάχων) καὶ καταγράφει στοιχεῖα γιὰ τοὺς λαοὺς ποὺ συναντᾶ στὸ πέρασμά του.

Στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 1573 ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴ θέση του στὸ περιβάλλον τοῦ πρεσβευτῆ καὶ συγκεντρώνει κάθε λογῆς πληροφορίες. Μᾶς ὁδηγεῖ στὸν πατριάρχη 'Ιερεμία Τρανὸ καὶ στὸν ἱστορικὸ Ζυγομαλᾶ. Παρευρίσκεται σ' ἕναν ἑλληνικὸ γάμο, ἐπισκέπτεται τὸ σκλαβοπάζαρο, παρακολουθεῖ μιὰ περιτομή. Περιγράφει τὶς ἐνδυμασίες τῶν γυναικῶν, τὸ χτένισμά τους. Βρίσκεται καθημερινὰ σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς κατοίκους.

Δὲν περιορίζεται, ὅμως, στὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τόπου. Μελετᾶ καὶ τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς αὐτοκρατορίας. "Εφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη σὲ μιὰ κρίσιμη γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία στιγμή, δυὸ χρόνια μετὰ τὴν ἧττα τῆς Ναυπάκτου. 'Ο Canaye παρακολουθεῖ τὴν προσπάθεια τοῦ Μεγάλου Βεζύρη Μεχμὲτ Σοκόλυ πασᾶ νὰ δημιουργήση νέο στόλο. Εἶδε τὶς πυρετώδεις ναυπηγήσεις στοὺς ταρσανάδες τοῦ Βοσπόρου.

'Ο νεαρὸς περιηγητὴς δὲν κρύβει τὶς συμπάθειές του πρὸς τοὺς Τούρκους.

---

1. Τὰ ἔργα τοῦ *Pierre Gilles*, τοῦ *Benedetto Ramberti*, τοῦ *Geoffroy*, τοῦ *Gassot*, τοῦ *Belon*, τοῦ *Thevet*, τοῦ *Postel* καὶ τοῦ *Nicolay*.

2. Le voyage du Levant de *Philippe du Canaye* annoté par M. H. Hauser (Paris, 1897).

Θαυμάζει τὴν πειθαρχία ποὺ ἐπικρατει στὸν τακτικὸ στρατὸ καὶ τὶς ἀπέραντες πηγὲς ποὺ διαθέτει ὁ σουλτάνος σὲ χρῆμα καὶ ἄνδρες. Δὲν συμφωνεῖ μὲ τοὺς ἄλλους Εὐρωπαίους ποὺ ταξίδεψαν τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ στὴν Πόλη καὶ ἐκφράζουν τὴ γνώμη πὼς ἡ κατάλυση τῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ὑπόθεση ἑνὸς στρατιωτικοῦ περιπάτου ὣς τὰ Δαρδανέλλια (εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ὁ La Noue θὰ γράψῃ ὅτι μιὰ νέα σταυροφορία θὰ ἦταν ἀρκετὴ νὰ ἀπωθήσῃ τοὺς Ὀθωμανοὺς στὰ βάθη τῆς Ἀσίας).

Αὐτὸς ὁ νεαρὸς οὐγενότος ταξίδεψε στὴν Ἀνατολὴ χωρὶς προκαταλήψεις. Στιγματίζει τὶς ἀγριότητες τῶν Τούρκων καὶ παραδέχεται ὅτι τὸ σουλτανικὸ καθεστὼς εἶναι βαθύτατα διεφθαρμένο. Διαπιστώνει ὅτι «μὲ λίγα ἄσπρα μπορεῖς νὰ στείλῃς ἕναν Τοῦρκο ὣς τὴν ἄκρη τοῦ κόσμου». Ἀκόμα καὶ Βεζύρη μπορεῖς νὰ ἐξαγοράσῃς μὲ τὸν παρά. Αὐτὸ ὅμως δὲν τὸν ἐμποδίζει ν' ἀναγνωρίσῃ στοὺς Τούρκους ἀρετὲς καὶ κυρίως κάτι ποὺ ὅλοι θεωροῦσαν γνώρισμα τῶν χριστιανῶν: τὴ φιλανθρωπία στὴν καθημερινὴ ζωή.

Στὶς 29 Αὐγούστου 1573 φθάνει στὴ Ζάκυνθο. Τὰ συστατικὰ γράμματα ἐπιτρέπουν στὸ νεαρὸ ταξιδιώτη ἐλεύθερη περιήγηση στὸ νησὶ καὶ συγκέντρωση πληροφοριῶν γιὰ τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων τῆς πολιτείας ποὺ ἔχει ὁλότελα καταστραφῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Κανεὶς δὲν ἀποφασίζει νὰ χτίσῃ καινούργιο σπίτι. Ὅλοι ζοῦν μὲ τὴν ἀγωνία μιᾶς νέας εἰσβολῆς:

«Ὁ προβλεπτὴς τοῦ νησιοῦ Λεονάρδος Ἔνο διάβασε τὰ συστατικὰ γράμματα τοῦ βάϊλου τῆς Πόλης καὶ τοῦ πρεσβευτῆ μας καὶ μᾶς ἐπέτρεψε νὰ κυκλοφορήσουμε ἐλεύθερα. Ἀνεβήκαμε ἀμέσως στὸ φρούριο ποὺ βρίσκεται στὴν κορυφὴ ἑνὸς πολὺ γόνιμου, ἀλλὰ δύσβατου λόφου. Εἶναι δυνατὸ κάστρο μὲ πλατειὰ τείχη ἐφωδιασμένα μὲ κανόνια. Μέσα στὸ κάστρο ὑπάρχει καὶ μικρὸς συνοικισμός. Κι' ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἐπιχειροῦν ἐπιδρομὲς στὸ νησὶ οἱ κάτοικοι μεταφέρουν τὰ πράγματά τους στὸ φρούριο. Τὸ κάστρο ἔχει θαυμάσιες στέρνες. Ἡ φρουρὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑκατὸ ἄνδρες.

»Ὁ προβλεπτὴς μᾶς ὑποδέχθηκε μὲ πολλὴ εὐγένεια προσφέροντάς μας πρόγευμα μὲ ἐξαιρετικὰ κρασιὰ καὶ φρέσκα σταφύλια. Χωρὶς ψωμί, ὅμως, γιατὶ ὑπῆρχε μεγάλη ἔλλειψη.

»Ξαναγυρίσαμε στὴν πόλη ποὺ βρίσκεται στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ. Εἶναι ἐντελῶς καταστραμμένη ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Τώρα ἀρχίζουν νὰ μεταφέρουν ξυλεία καὶ ἄλλα ὑλικὰ γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τῶν σπιτιῶν.

»Οἱ Ζακυνθινοὶ δὲν χτίζουν μεγάλα σπίτια. Ἀκόμα καὶ οἱ πλουσιώτεροι ζοῦν σὲ φτωχικὲς καλύβες. Ὅλες τὶς οἰκονομίες τους τὶς κάνουν μετρητὰ ὥστε ἂν ξανάρθουν οἱ Τοῦρκοι στὸ νησὶ νὰ μποροῦν νὰ φύγουν μὲ τὶς περιουσίες τους.

»Ἡ Ζάκυνθος παράγει λάδι, κρασί, σταφίδα καὶ μπαμπάκι. Ἔχει καὶ

άλυκές. Ἐπίσης καὶ γλυκόρριζα ἀλλὰ οἱ κάτοικοι δὲν τῆς δίνουν σημασία κι' ὅποιος θέλει μπορεῖ νὰ μαζεύῃ.

»Δὲν ὑπάρχει ὅμως διόλου στάρι. Κι' αὐτό, ὄχι γιατὶ δὲν εἶναι κατάλληλο τὸ ἔδαφος ἀλλὰ ἀπὸ φιλαργυρία τῶν κατοίκων. Ἐπειδὴ ἀποκομίζουν μεγάλα κέρδη ἀπὸ τὴ σταφίδα προτιμοῦν νὰ ὑποφέρουν τὴν ἔλλειψη ψωμιοῦ παρὰ νὰ σπέρνουν στάρι στὰ χωράφια τους.

»Δὲν ἔχω δῆ πουθενὰ ὡραιότερους κάμπους: ἰσκιωμένοι, καταπράσινοι καὶ τριγυρισμένοι ἀπὸ καρπερὰ βουνά. Τὸ νησὶ ἔχει 60 χωριά. Τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα τῆς Βενετίας φθάνει τὰ 620.000 δουκάτα.

»Ὅλο τὸ ψωμὶ ποὺ παρασκευάζεται στὴ Ζάκυνθο διανέμεται ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τοῦ προβλεπτῆ. Εἶναι ἀκριβὸ καὶ μαῦρο. Στὰ χωριὰ τρῶνε μονάχα κριθαρόψωμο. Τὰ περισσότερα τρόφιμα μεταφέρονται στὸ νησὶ ἀπὸ τὸ Μωριά»[1].

Στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Canaye εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῆ μαζὶ μὲ τὸν πρεσβευτὴ τὸν πατριάρχη:

«Μπήκαμε στὸ Πατριαρχεῖο [2]. Πρόκειται γιὰ ἕνα φτωχὸ μοναστήρι. Βρήκαμε τὸν πατριάρχη καθισμένο σὲ μιὰ κακοδιαρρυθμισμένη αἴθουσα, ἀνάμεσα σὲ μερικοὺς Ἕλληνες. Ὅλοι καταλήγουν σ' αὐτὸν γιὰ διάφορα πολιτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα. Εἶναι ὁ ἀνώτερος δικαστής τους. Ἦταν ντυμένος σὰν ἁπλὸς καλόγερος καὶ κρατοῦσε στὸ χέρι μιὰ ἀργυρὴ ράβδο. Ἀσπάσθηκα τὸ χέρι του κι' ἐκεῖνος μὲ εὐλόγησε.

»Στὸ μικρὸ ναό, διακοσμημένο μὲ μωσαϊκά, ὑπῆρχαν μερικὰ λείψανα ἀλλὰ δὲν ἐπέτρεπαν νὰ τὰ δοῦμε ἂν δὲν ἔβγαινε προηγουμένως ἀπὸ τὴν ἐκκλησία ὁ γενίτσαρος ποὺ μᾶς συνώδευε.

»Στὴν Πόλη κουβέντιασα λίγο μὲ τοὺς Ζυγομαλάδες, πατέρα καὶ γιό. Εἶναι πολὺ μορφωμένοι καὶ οἱ δυὸ καὶ κατέχουν βαθειὰ τὴν ἱστορία τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Κωνσταντινουπόλεως [3].

»Ὁ πατριάρχης, ὅπως μοῦ εἶπαν, δὲν κατέχει τὴν ἀρχαία ἑλληνική.

---

1. Ἡ ἐπισιτιστικὴ ἐξάρτηση τῶν Ζακυνθινῶν ἀπὸ τὸ Μωριὰ ἐξακολούθησε ὥς τὸ Εἰκοσιένα καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση. Ἀφηγεῖται ὁ Κολοκοτρώνης γιὰ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τοῦ 1807 : «Οἱ Ζακύνθιοι, ἐπειδὴ καὶ εἶχαν ἀνάγκην ἀπὸ τροφὰς φερμένας ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον, ἔκαμαν μιὰν ἀναφορὰν εἰς τὴν Διοίκησιν, καὶ ἔλεγαν ὅτι νὰ μὴ κτυπήσουν πλέον τὸν Μωριά, διότι οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐδέχοντο τοὺς πηγαίνοντας ἐκεῖ διὰ ἐμπόριο. Ἔτσι ἡ Κυβέρνησις μ' ἐμπόδισε νὰ κτυπήσω τὴν ξηρὰ καὶ διετάχθηκα νὰ περιορισθῶ εἰς τὸν πόλεμον τῆς Ἁγίας Μαύρας (Διήγησις συμβάντων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς).

2. Ὁ Ἱερεμίας Τρανός, πρώην μητροπολίτης εἶχε ἐκλεγῆ πατριάρχης στὶς 4 Μαΐου 1572. Δὲν ἦταν τόσο ἀμαθὴς ὅπως τὸν παρουσιάζει ὁ *Canaye*. Κατώρθωσε νὰ κρατήσῃ ἄτρωτη τὴν Ὀρθοδοξία παρὰ τὶς ἀπόπειρες τῶν Λουθηρανῶν νὰ τὴν προσεταιρισθοῦν.

3. Δηλαδὴ ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ γιός του Θεοδόσιος. Ὁ Ἰωάννης Ζυγομαλᾶς γεννήθηκε στὸ Ναύπλιο καὶ σπούδασε στὴν Πάδουα. Διετέλεσε ἐφημέριος στὴν Πετρούπολη καὶ στὴ Βενετία καὶ νοτάριος καὶ ἱεροκήρυκας στὸ Ναύπλιο. Τὸ 1555 θὰ ἐγκατασταθῆ στὴν Κωνσταν-

Όταν βγαίνει γιὰ κάποια ἐπίσημη τελετή, φοράει πίλο μεγάλο ἀπὸ μπλὲ δαμάσκο μ' ἕνα μεγάλο βελούδινο σταυρὸ στὴ μέση. Τὸ ράσο του εἶναι μαῦρο κι' ἔχει τρεῖς λουρίδες ἀπὸ δαμάσκο στὸ ποδογύρι.

»Κάθε χρόνο πληρώνει 40.000 δουκάτα στὸ σουλτάνο. Κι' ὅμως δὲν νοιώθει διόλου ἀσφάλεια καὶ δὲν τολμάει νὰ χτίση μέγαρο γιὰ τὸ πατριαρχεῖο ἢ νὰ διακοσμήση τὴν ἐκκλησία, γιατὶ ἀμέσως οἱ Τοῦρκοι ἀξιώνουν χρήματα γιὰ τὴν ἀνέγερση καὶ τὴ διακόσμηση ἑνὸς τζαμιοῦ, πρᾶγμα ποὺ ἔχει γίνει τρεῖς φορὲς ὡς τώρα. Ὕστερα τοῦ δίνουν μιὰ καλύβα γιὰ νὰ ζήση ὅπου αὐτοὶ θέλουν, καὶ πολλὲς φορὲς ἁρπάζουν ὅλα τὰ πολύτιμα ἀντικείμενα ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο.

»Στὴ βιβλιοθήκη τοῦ πατριαρχείου εἶδα πολλὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμα τυπωθῆ. Κοντὰ στὸ πατριαρχεῖο βρίσκεται τὸ σπίτι τῶν Παλαιολόγων (ἄλλοτε αὐτοκρατόρων), ποὺ τώρα ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐμπόριο»[1].

Στὸν Γαλατὰ ὁ Canaye παρακολούθησε ἕναν ἑλληνικὸ γάμο. Κάποιος πλούσιος ἔμπορος παντρευόταν μιὰ νοικοκυροπούλα. Τὰ βυζαντινὰ ἔθιμα εἶχαν ἐπιβιώση στὴν καρδιὰ τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας:

«Στὴν εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ φρουροῦσαν μερικοὶ γενίτσαροι. Οἱ γυναῖκες συγκεντρώθηκαν ὅλες σὲ μιὰ αἴθουσα ὅπου εἶχαν τοποθετηθῆ πάγκοι χωριστὰ γιὰ τοὺς ἄντρες χωριστὰ γιὰ τὶς γυναῖκες. Αὐτὲς οἱ Ἑλληνίδες, ντυμένες μὲ τὴν τελευταία λέξη τῆς μόδας λὲς καὶ βγῆκαν ἀπὸ τὰ Reali di Francia[2], κάθονταν γύρω ἀπὸ τὸ θρόνο τῆς νεόνυμφης, χωρὶς νὰ μιλοῦν, χωρὶς νὰ γελοῦν, χωρὶς νὰ στρέφουν τὰ βλέμματα δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ὅπως κάνουν οἱ ἄλλες γυναῖκες. Ἄκουγαν μόνο μὲ μεγάλη ἐπισημότητα τραγούδια καὶ μουσικὴ ἀπὸ ἑλληνικὴ ἅρπα, ποὺ μοῦ φάνηκε θλιβερὴ κι' ἐντελῶς ἀσυμβίβαστη μὲ τὸν χαρούμενο ὑμέναιο.

»Ἡ νεόνυμφη καθόταν πάνω σ' ἕναν ἐπίχρυσο θρόνο, ὅπως οἱ βασίλισσες τῆς Κίνας καὶ φοροῦσε στέμμα στὸ κεφάλι. Ἦταν σὰν μιὰ Ἄρτεμις ἀνάμεσα στὶς πανέμορφες καὶ ἁγνὲς νύμφες της.

τινούπολη ὡς καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Κατοικοῦσε μὲ τὴν οἰκογένειά του σ' ἕνα τριώροφο, πλάϊ στὸ πατριαρχεῖο. Σ' αὐτὸν εἶχε ἀναθέσει ὁ πατριάρχης νὰ διατυπώση τὴν ἀπάντηση στοὺς Λουθηρανοὺς μὲ τὰ δόγματα τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὁ *Κρούσιος* θεωροῦσε τὸν Ζυγομαλᾶ «ἄνδρα μὲ λεπτοὺς τρόπους καὶ προικισμένο μὲ ἰταλικὸ πνεῦμα». Ἀντίθετα ὁ *Gerlach* τὸν ἀποκαλεῖ γέροντα φιλοχρήματο, πανοῦργο καὶ διεφθαρμένο. Ὁ γιός του, ποὺ γεννήθηκε στὸ Ναύπλιο τὸ 1544, ἦταν πρωτονοτάριος τοῦ πατριαρχείου. Μ' ὅλο ποὺ δὲν εἶχε τὴν παιδεία τοῦ πατέρα του διατηροῦσε σχέσεις μὲ τοὺς φιλέλληνες. Ἔδωσε στὸν *Gerlach* ἕντεκα ἀρχαῖα ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Τὸ 1579 πραγματοποίησε, μὲ πατριαρχικὴ ἐντολὴ ἐξαρχικὴ περιοδεία στὸ Αἰγαῖο καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία. Τὸ χρονικὸ αὐτῆς τῆς περιοδείας ἔχει διασωθῆ. Ὁ πατέρας πέθανε τὸ 1581 καὶ ὁ γιὸς τὸ 1614.

2. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν οἱ Παλαιολόγοι ποὺ ἀναφέρει ὁ *Canaye* ἔχουν σχέση μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια.

3. Τὰ «φιγουρίνια» τῆς ἐποχῆς. Πρωτοκυκλοφόρησαν στὴ Μοδένα τὸ 1491.

»Ἡ λάμψη τῶν μαργαριταριῶν, τῶν πετραδιῶν καὶ τῶν ἄλλων κοσμημάτων τόσο πολὺ μὲ θάμπωσαν ποὺ δὲ μποροῦσα νὰ προσέξω καὶ νὰ κρίνω τὴν ὀμορφιά τους. Ἄλλωστε, τὰ χρυσᾶ μαλλιά τους ποὺ ἔπεφταν πάνω στοὺς χιονένιους καὶ ἁπαλοὺς ὤμους τους εἶχαν κάτι ἀπὸ τὶς ἀστραφτερὲς ἀκτῖνες τοῦ μεσημεριανοῦ ἥλιου ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ ἀντικρύση οὔτε μάτι ἀητοῦ. Τὸ μόνο ποὺ θυμᾶμαι εἶναι πὼς ἡ νύφη κρατοῦσε τὰ χέρια κρυμμένα σ' ἕνα μαντήλι κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος της κι' ὅτι τὸ φόρεμά της ἦταν ἀπὸ βελοῦδο κρεμεζί, πλισσέ.

»Ἔφεραν γλυκά, ἐξαιρετικὰ κρασιὰ καὶ πολλὰ ζαχαρωτά. Κι' ἀφοῦ τὰ γεύτηκαν ὅλοι, ὁ γαμπρός, περνώντας ἀνάμεσα ἀπὸ τὸ σμάρι τῶν γυναικῶν ἔφθασε στὴν ἐξέδρα τῆς νεόνυμφης καὶ κάθισε πλάϊ της. Ξαφνικὰ τοὺς σκέπασαν καὶ τοὺς δυὸ μ' ἕνα κόκκινο πέπλο. Ὑποθέτω ὅτι καθὼς ἦταν κρυμμένοι θὰ ἔδιναν ὁ ἕνας στὸν ἄλλο φλογεροὺς ἀσπασμούς[1]. Σὲ λίγο ὁ γαμπρὸς σηκώθηκε γιὰ νὰ ξαναγυρίση στὰ καθίσματα τῶν ἀνδρῶν. Στὸ μεταξὺ ἡ μητέρα ἢ ἡ θεία τῆς νύφης ἔπαιρνε μέσα σὲ ἕνα ἀργυρὸ δίσκο τὰ δῶρα ποὺ πρόσφεραν οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ φίλοι.

»Τότε ἕνας γέροντας ἄρχισε νὰ παίζη στὴν ἅρπα ἕνα ρόντο. Ὁ πατέρας τοῦ γαμπροῦ πῆρε τὴ νύφη ἀπὸ τὸ χέρι κι' ἄνοιξε τὸ χορό. Τὸ ἴδιο ἔκαναν καὶ οἱ ἄλλοι συγγενεῖς. Καθένας ἔπαιρνε ἀπὸ τὸ χέρι γιὰ τὸ χορὸ τὴν ἐξαδέλφη του ἢ τὴ γνωστή του»[2].

Στὸ νεαρὸ περιηγητὴ εἶχε προκαλέσει ἐντύπωση ἡ φιλαρέσκεια, ἡ πολυτέλεια τῆς ἐνδυμασίας καὶ τὰ ψιμύθια τῶν Ἑλληνίδων τῆς Πόλης:

«Οἱ Ἑλληνίδες ντύνονται ὑπέροχα. Ξοδεύουν ὅ,τι ἔχουν καὶ δὲν ἔχουν σὲ μετάξια καὶ πολύτιμα κεντήματα. Στὸ δρόμο δὲν σκεπάζουν τὸ πρόσωπό τους. Χαίρονται νὰ δέχωνται τὰ βλέμματα. Στὴν ἐμφάνιση καὶ τὴ συμπεριφορά τους διακρίνεις κάτι ἐπιβλητικὰ ἀρχαιοελληνικό.

»Φτιασιδώνονται πολὺ ἔντονα, ἀντίθετα μὲ τὶς Ὀθωμανίδες ποὺ δὲν χρησιμοποιοῦν ἄλλο ψιμύθιο ἀπὸ τὸ φυσικὸ κρύσταλλο τῶν πηγῶν.

---

1. Κατάλοιπο τοῦ βυζαντινοῦ ἐθίμου τῶν ἀποκαλυπτηρίων τῆς νύφης. Ὁ γαμπρὸς κατὰ τοὺς αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου ἔβλεπε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ πρόσωπο τῆς συζύγου του μετὰ τὴν εἴσοδο στὸν «παστό», στὸν «νυμφικὸ θάλαμο» ἢ μετὰ τὴν καθιερωμένη ἑστίαση. Τότε ἀνέσυρε ὁ ἴδιος ἢ ἕνα συγγενικό του πρόσωπο τὸν πέπλο ποὺ ἔκρυβε τὴ νύφη. Τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ἡ μητέρα ἔλεγε στὸ γιό της: «εἴσελθε, ἰδέ, γνώρισον». Στὰ «Ἔπη ἠθικά», τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ» διαβάζουμε: «Χριστὸς δὲ ἀνέωξε καλύπτρην καὶ θάμβησεν ἰδὼν περικαλλέα νύμφην». Ἀπὸ τὸ ἔθιμο τοῦ πέπλου πηγάζει καὶ ἡ φράση «τὴν κουκουλώθηκε» ἢ «αὐτὴ σκεπάστηκε».

2. Περιγραφὴ γάμου τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἄφησε καὶ ὁ *Legrand*. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπιστολὴ ποὺ ἀναφέρεται στὸ γάμο τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ, γιοῦ τοῦ γνωστοῦ λογίου Ἰωάννη Ζυγομαλᾶ, ποὺ ἔγινε στὶς 2 Νοεμβρίου 1578 πέντε χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ χρονικοῦ τοῦ *Canaye*.

»Τὰ κορίτσια τοῦ Πέραν — οἱ Ἑλληνίδες δηλαδὴ — σπάνια βγαίνουν ἀπὸ τὰ σπίτια τους. Προβάλλουν μόνο στὰ παραθύρια, ἀλλὰ εἶναι τόσο ἄγριες ποὺ ἐξαφανίζονται μόλις διαπιστώσουν ὅτι κάποιος κυττάζει πρὸς τὸ μέρος τους. Ἀκόμα καὶ στὶς δημόσιες γυναῖκες δύσκολα μπορεῖς νὰ μιλήσης. Εἶναι πολὺ κρυφές ».

Τὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ θὰ γίνη ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο. Στὴ Χίο ἐνημερώνεται γιὰ τὰ δραματικὰ γεγονότα τοῦ 1566 καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἑρμηνεύση τὴν τουρκικὴ εἰσβολή:

«Ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ ἑπτὰ χρόνια ὁ Πιαλῆ, δεύτερος Βεζὺρ-πασάς, βλέποντας τὸ περήφανο βάδισμα τῶν γυναικῶν τῆς Χίου, τὰ παλάτια, τοὺς κήπους, τὴν πολυτέλεια τῆς ζωῆς τους, σκέφθηκε πῶς οἱ Χιῶτες θὰ ἦταν πάμπλουτοι. Ἦλθε ξαφνικά, μὲ μερικὲς γαλέρες στὸ λιμάνι ὅπου τὸν ὑποδέχθηκαν σὰν φίλο μὲ τιμές. Κι' ἐκεῖνος γιὰ ἀντάλλαγμα στὶς περιποιήσεις τῶν εὐγενῶν τοῦ οἴκου τῶν Γιουστινιάνι ποὺ ἦταν ἄρχοντες τοῦ νησιοῦ ἀλλὰ φόρου ὑποτελεῖς στοὺς Τούρκους, αἰχμαλώτισε ὅλους, ἄνδρες, γυναῖκες καὶ κορίτσια, ἀφήνοντας στὸ νησὶ ἰσχυρὴ τουρκικὴ φρουρά. Αὐτὸ ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς χιώτικης ὑπεροψίας, τῆς μαλθακῆς ζωῆς, καὶ τῆς ἡδυπάθειας ».

ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Χίο μετὰ τὴν τουρκικὴ εἰσβολὴ καὶ τὴν ἐκδίωξη τῶν μεγάλων ντόπιων καὶ ξένων ἐμποροναυτικῶν οἰκογενειῶν περιγράφει καὶ ἕνας Ἕλληνας περιηγητής, ὁ Χιώτης Ἰάκωβος Παλαιολόγος ποὺ ἔφθασε στὸ νησὶ τὸ 1573.

Τυχοδιώκτης ὁλκῆς ὁ Παλαιολόγος (γεννήθηκε τὸ 1520) κατατάσσεται στὸ τάγμα τῶν Δομινικανῶν. Τὸ ἐγκατάλειψε, ὅμως, καὶ κατέφυγε στὴν Αὐστρία καὶ Βοημία, ὅπου παντρεύτηκε. Τελικὰ καταδικάζεται σὲ θάνατο ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση καὶ ἀποκεφαλίζεται στὴ Ρώμη τὸν ἴδιο χρόνο τοῦ ταξιδιοῦ του στὴ Χίο.

«Τὸ κάστρο τῆς Χίου, γράφει ὁ Ἰάκωβος Παλαιολόγος, κατέχεται ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Τὰ μεγαλόπρεπα παλάτια, οἱ παλιὲς κατοικίες τῶν ἀρχόντων εἶναι ἐρειπωμένες καὶ ἔρημες. Οἱ στέγες τῶν παλατιῶν ἔχουν γκρεμισθῆ. Ὁ Πιαλῆ πασᾶς ποὺ κατέλαβε τὴν πόλη καὶ τὸ κάστρο κράτησε γιὰ λογαριασμό του τριάντα δύο περιβόλια καὶ δώδεκα μεγάλα παλάτια. Ἀνάλογα πῆραν καὶ οἱ ἄλλοι. Ἔχουν περάσει ἀπὸ τότε μόνο ὀχτὼ χρόνια καὶ ἡ πολιτεία ἐρήμωσε. Δὲν ἔμεινε κανένας εὐγενής, ἄνδρας ἢ γυναῖκα, μονάχα μερικὲς γριὲς καὶ οἱ λεχῶνες. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ μερικὰ κατάλοιπα ἀριστοκρατῶν ἀλλὰ αὐτοὶ πρωτύτερα ἦταν ὑπόκοσμος καὶ βόρβορος.

»Πολλοὶ Χιῶτες τούρκεψαν, καθὼς καὶ μερικὲς γυναῖκες. Οἱ ἀναγκαστικὲς εἰσφορὲς εἶναι τόσο πολλὲς ποὺ γιὰ ν' ἀποφύγη κανεὶς τὴ σκλαβιὰ ἀναγκάζεται νὰ γίνη Τοῦρκος.

»Τὶς ἐκκλησίες τοῦ κάστρου τὶς κατέχουν οἱ Τοῦρκοι ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα ἐκ-

κλησάκι πού διατηροῦν οἱ Δομινικανοί. Στὴν πόλη κατοικοῦν μονάχα Ἕλληνες[1]».

Ἡ οἰκονομικὴ κρίση καὶ οἱ δυσχέρειες τῶν χριστιανῶν τῆς Χίου κράτησαν τριάντα περίπου χρόνια μετὰ τοὺς διωγμοὺς τῶν ἑλληνογενουατικῶν ἐμποροναυτικῶν οἰκογενειῶν. Ὕστερα ἀπὸ τὸ 1594 οἱ κάτοικοι ἐξασφάλισαν μὲ συνθῆκες πολλὰ προνόμια. Ἀπόλυτη θρησκευτικὴ ἐλευθερία, αὐτοδιοίκηση, κατάργηση τῆς δεκάτης (πλήρωναν μόνο ἕνα μικρὸ φόρο, τὸ τακρίλι).

«Ὁ ἀριθμὸς τῶν Τούρκων τῆς φρουρᾶς ἦταν περιωρισμένος. Κάθε χρόνο ταξίδευε στὴ Χίο ἕνας ἀγὰς γιὰ νὰ συγκεντρώση τὰ δοσίματα (20.000 ὀκάδες μαστίχα). Καμμιὰ τουρκικὴ οἰκογένεια δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ ἐγκατασταθῆ στὸ νησί»[2].

Ο ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ (1582)

Πληροφορίες γιὰ τὸν ἰδιωτικὸ βίο τῶν Ἑλλήνων τῆς τουρκοκρατίας βρίσκουμε καὶ στὸ χρονικὸ τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Jean Palerne πού ταξίδεψε στὸ Αἰγαῖο καὶ στὴν Πόλη τὸ 1582. Γραμματικὸς τοῦ François de Valois, δούκα τοῦ Anjou, ὁ Palerne συγκρατεῖ λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ κάθε τόπου, ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν πληθυσμὸ καὶ καταγράφει τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμά του. Ἔχει πρακτικὸ μυαλὸ καὶ καταρτίζει λεξιλόγιο μὲ χρήσιμες φράσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ὅπως παλιότερα ὁ Wey, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ξένων πού ταξιδεύουν στὴν Ἑλλάδα[3].

Πρώτη σκάλα τοῦ καραβιοῦ σὲ ἑλληνικὸ λιμάνι ἡ Ζάκυνθος. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς σημειώνει τὰ προϊόντα τοῦ νησιοῦ: «Ἄφθονα καλὰ κρασιά, κορινθιακὴ σταφίδα, λεμόνια καὶ πορτοκάλια, σῦκα, ρόδια, χουρμάδες καὶ φραγκόσυκα. Τὸ λιμάνι εἶναι γεμάτο καράβια ».

Στὸ Ἡράκλειο παρατηρεῖ ὅτι οἱ Κρητικοὶ βράζουν τὰ κρασιά τους (τὸν μαλβουαζία) γιὰ νὰ μὴν ἀλλοιώνονται καὶ ξυνίζουν κατὰ τὴ μεταφορά τους στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες. Τοῦ προκαλεῖ ἐντύπωση ἡ ἀφθονία τῶν κυπαρισσιῶν, πρώτη ὕλη γιὰ τὶς περίφημες κασετίνες, πού γίνονταν ἀνάρπαστες ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὴ Βενετία.

Ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴ Ρόδο:

«Οἱ γυναῖκες εἶναι συνήθως ὡραῖες καὶ ντύνονται πολυτελέστατα μὲ

---

1. Epistola Iacobi Paleologi de rebus Constantinopoli et Chii cum eo actis... Anno 1573.

2. Ἀνδρέα Μάμουκα: Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, τομ. ΙΔ' σ. 321.

3. Pérégrinations du Jean Palerne foresien, secrétaire de François de Valois duc d'Anjou (À Lyon, 1606).

βελοῦδα, δαμασκηνὰ καὶ μεταξωτά. Μερικὲς Ροδίτισσες φοροῦν χρυσοῦφαντα κι' ἔχουν στολισμένα τὰ μαλλιά τους μὲ πέρλες καὶ πολύτιμα πετράδια.

»Ὅσο γιὰ τοὺς Ἕλληνες χωρικοὺς ποὺ ἀποτελοῦν τοὺς φυσικοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ ἀφήνουν τὰ μαλλιά τους πολὺ μακριά, ὅπως ἄλλωστε ὅλοι οἱ Ἕλληνες καὶ φοροῦν χοντροὺς σκούφους μὲ διπλὸ γῦρο, ὅπως οἱ καλόγεροι, πέτσινα μποτίνια καὶ πουκαμίσα κρεμαστὴ ἔξω ἀπὸ τὸ πανταλόνι τους, ὅπως οἱ Τοῦρκοι.

»Ὁ μητροπολίτης ἔχει ἐγκατασταθῆ στὸ διπλανὸ χωριὸ ὅπου ἀποσύρονται ὅλοι οἱ κάτοικοι τὸ βράδυ. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ναῦτες μὲ ὡδήγησε στὸ χωριὸ γιὰ νὰ ἀγοράσω κρασί. Κι' ἦταν ἐκεῖ τόσο ὄμορφα ποὺ ἔμεινα τρεῖς μέρες.

»Οἱ Ἑλληνίδες εἶναι ἀρκετὰ ὄμορφες, εὐγενικὲς καὶ ἐνάρετες. Ἀλλὰ δὲν φοροῦν πλούσια φορέματα ὅπως οἱ Ἑβραῖες. Ἀκόμα κι' ὅταν ἔχουν τὰ μέσα δὲν τολμοῦν».

Στὴ Χίο ἡ οἰκονομικὴ κρίση, οἱ ἀνησυχίες καὶ οἱ δυσχέρειες ποὺ εἶχε δημιουργήση ἡ κατάληψη τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὸν στόλο τοῦ Πιαλῆ τὸ 1566, ἡ κατάρρευση τῆς Φραγκοκρατίας καὶ ἡ ἐκδίωξη τῶν ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν, ἀποτελοῦν μακρινὴ ἀνάμνηση. Εὐημερία ἐπικρατεῖ κι' οἱ παλιὲς ἐλευθερίες ἔχουν σχετικὰ ἀποκατασταθῆ παρὰ τὴν παρουσία τουρκικῆς φρουρᾶς.

«Οἱ κάτοικοι τῆς Χίου εἶναι εὔθυμοι καὶ ἀγαποῦν τὴν μουσική. Ὁ τόπος φαίνεται ἐλεύθερος. Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐνοχλοῦν κανένα καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ πηγαίνη τὴ νύχτα ἀπὸ πλοῖο σὲ πλοῖο γιὰ διασκέδαση.

»Οἱ Χιώτισσες ξεχωρίζουν σὲ χάρη ἀνάμεσα στὶς γυναῖκες ὁλόκληρης τῆς Ἀνατολῆς.

»Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φυσικὴ ὀμορφιά τους ντύνονται μὲ εὐπρέπεια, ἔχουν καλὴ κορμοστασιὰ καὶ σ' ὅλες τὶς χειρονομίες καὶ τὶς πράξεις τους φαίνονται εὐχάριστες, ἔτσι ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὶς παρομοιάση μὲ νύμφες ἢ θεές.

»Μόνο ποὺ στὸ πανοκόρμι τους τὸ φουστάνι, ὅπως καὶ ὁ μποῦστος, κονταίνουν, ἀπαράλλακτα ὅπως συνηθίζεται στὴ Βενετία.

»Κατὰ τὴν ἄφιξή μου εἶδα μὲ ἔκπληξη νὰ μὲ πλησιάζουν δύο ὡραῖες γειτόνισσες τοῦ Γάλλου προξένου, ὅπου εἶχα καταλύσει. Μιλοῦσαν κάπως τὰ ἰταλικὰ καὶ μὲ ρωτοῦσαν ἀπὸ ποῦ εἶμαι, ποῦ πηγαίνω, τὸ ἐπάγγελμά μου, καὶ γιατὶ ἄφησα τὴν πατρίδα μου γιὰ νὰ ταξιδέψω τόσο μακριά. Μοῦ ζητοῦσαν πληροφορίες μὲ τόση χάρη καὶ εὐγένεια, ποὺ καὶ ὁ πιὸ αὐστηρὸς προσκυνητὴς θὰ παραβῆ τὸν ὅρκο του μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν αὐθόρμητη ἐρωτικὴ φιλοφροσύνη τους, ποὺ παραμένει ὅμως στὰ πλαίσια τῆς τιμιότητος.

»Τὴν Κυριακὴ πάλι, στὴ λειτουργία τῶν Κορδελιέρων σάστισα βλέποντας ὅτι ὅλες οἱ γυναῖκες ποὺ κάθονταν στὶς θέσεις τους μασοῦσαν. Ζήτησα πληροφορίες κι' ἔμαθα ὅτι μασοῦσαν μαστίχα. Συνήθιζαν νὰ τὴ μασοῦν στὴν

ἐκκλησία καὶ στὶς συναναστροφές, ὄχι μόνον γιὰ νὰ ἔχουν ἀρωματισμένη ἀναπνοὴ ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ μαστίχα προκαλεῖ καλὴ ἀπόχρεψη»[1].

Στὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ μεγάλο χωνευτήρι λαῶν καὶ θρησκειῶν, ὁ Palerne παρακολουθεῖ τὶς ἐπιμιξίες τῶν πληθυσμῶν καὶ ἐπισημαίνει τὴν ἀπροθυμία τῶν Ἑλλήνων νὰ παντρεύουν τὶς κόρες τους μὲ καθολικούς.

«Πολλὲς φορὲς βλέπεις μιὰ Ἑλληνίδα νὰ παντρεύεται Γάλλο. Καθένας ἀκολουθεῖ τὸ θρήσκευμά του, ὅπως συμβαίνει στὴ χώρα μας ὅταν ἕνας οὐγενότος παντρεύεται καθολική. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες ἔχουν τόσο φανατισμὸ καὶ τόση τύφλωση ποὺ προτιμοῦν νὰ δώσουν τὴν κόρη τους σὲ Τοῦρκο παρὰ σὲ Φράγκο χριστιανό. Κι' αὐτὸ τὸ διαπίστωσα ὁ ἴδιος.

»Ὁ λόγος εἶναι ὅτι ἀπὸ τὸν Τοῦρκο ἔχουν νὰ ὠφεληθοῦν. Καὶ δὲν καταλαβαίνουν οἱ ταλαίπωροι ὅτι συμμαχοῦν μὲ τοὺς ἀπίστους κι' ὅτι ἀπ' αὐτὸ τὸ κακὸ θὰ προκύψουν ἄλλα περισσότερα. Ὅλα τὰ ἀρσενικὰ παιδιὰ ποὺ θὰ γεννηθοῦν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς γάμους γίνονται ὑποχρεωτικὰ μωαμεθανοὶ καὶ τὰ κορίτσια χριστιανές.

»Τὰ κορίτσια ποὺ προέρχονται ἀπὸ τέτοιους γάμους ἔχουν μεγάλη ἐλευθεριότητα καὶ παίρνουν τὸν κακὸ δρόμο, ἔτσι ποὺ οἱ Ἰταλοὶ συνηθίζουν ἐδῶ μιὰ παροιμία :

«"Ἂν γεννηθῆς Ἕλληνας γεννιέσαι Τοῦρκος, ἂν γεννηθῆς Ἑλληνίδα γεννιέσαι πόρνη»[2]. Αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ τὸ ἐπιτρέπη ὁ πατριάρχης.

»Οἱ Ἑλληνίδες τοῦ Πέραν εἶναι τόσο φιλάρεσκες ποὺ δὲν ὑπάρχει γυναῖκα κηπουροῦ, μπαλωματῆ ἢ ἄλλου μεροκαματιάρη ποὺ νὰ μὴ φοράη φουστάνια μεταξωτά, δαμασκηνὰ ἢ βελοῦδα μὲ σειρήτια ἀπὸ χρυσονήματα ἢ χρυσᾶ κουμπιά, περιδέραια, βραχιόλια, καδένες, δαχτυλίδια καὶ σκουλαρίκια ἀναρίθμητα. Φοροῦν χρυσοκεντημένο κεφαλοδέσι μὲ ταινία ἀναρριχτὴ πίσω στολισμένη μὲ πέρλες καὶ πολύτιμα πετράδια. Κι' ἀκόμα πουκάμισα μεταξωτὰ ἢ ἀπὸ λεπτὸ μπαμπακερὸ τούλι.

»Οἱ Ἑλληνίδες δὲν σκεπάζουν ποτὲ τὸ πρόσωπο, ὅπως οἱ Τουρκάλες. Νομίζω ὅτι αὐτὴ τὴν ἐλευθερία τὴν ἐπέβαλαν μόνες τους γιὰ νὰ τὶς βλέπουν καὶ νὰ τὶς ἐπιθυμοῦν. Γιατὶ ὅλες εἶναι ὡραῖες.

»Ὅσο γιὰ τὰ κορίτσια, ἀφήνουν τὰ μαλλιά τους νὰ χύνωνται στοὺς ὤμους κι' αὐτὸ τοὺς δίνει πολλὴ χάρη. Καὶ βάφουν ὅλες τὶς βλεφαρίδες, ὅπως οἱ Τουρκάλες, μὲ καραμπογιά. Ἔχουν μερικὰ μικροτεχνάσματα ποὺ βάφονται καὶ γίνεται τὸ βλέμμα τους τόσο γλυκὸ καὶ ἑλκυστικὸ ποὺ δύσκολα μπορεῖς νὰ ξεφύγης ἀπὸ τὶς παγίδες τους[3].

---

1. Χρόνια ἀργότερα ὁ Γάλλος περιηγητὴς βαρῶνος *de Fourquevaux* γράφει γιὰ τὶς Χιώτισσες : «Στὴν ἐκκλησία χαριεντίζονται μεταξύ τους κι' ὅλο μασοῦν μαστίχα».

2. Se nasce Greco, nasce Turco, se nasce Greca, nasce putana.

3. Οἱ Ἑλληνίδες τῆς Πόλης κυκλοφοροῦσαν μὲ ἀκάλυπτο πρόσωπο ἐπὶ τουρκοκρα-

»'Αλλά τὸ κακὸ εἶναι πὼς αὐτὲς οἱ πριγκίπισσες στολίζονται περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ἀντέχει τὸ πουγγί τους κι' ἔτσι οἱ δύστυχοι οἱ σύζυγοι μὴ μπορώντας ν' ἀνταποκριθοῦν σὲ τέτοια λοῦσα εἶναι ὑποχρεωμένοι, ὅπως ὁ 'Ακταίων, νὰ φοροῦν κέρατα»[1].

Στὸ τέλος τοῦ ὁδοιπορικοῦ του ὁ Palerne παραθέτει ἕνα Μικρὸ Λεξικό, ὅπως τὸ χαρακτηρίζει, «σὲ γαλλική, ἰταλική, δημώδη ἑλληνική, τουρκική, ἀραβικὴ καὶ σλαβικὴ γλῶσσα, χρήσιμο γιὰ ὅσους ταξιδεύουν σ' αὐτοὺς τοὺς τόπους». Τὸ λεξικὸ ποὺ περιέχει καὶ μερικὲς χρήσιμες φράσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς καλύπτει 42 σελίδες μικροῦ σχήματος. Ἡ «δημώδης ἑλληνική» ἔχει τόσο κακοποιηθῆ κατὰ τὴ μεταφορὰ τῶν λέξεων σὲ λατινικοὺς χαρακτῆρες, ὥστε τὶς περισσότερες φορὲς μονάχα ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες γαλλικὲς καὶ ἰταλικὲς μπορεῖ κανεὶς νὰ τὶς ἀποκρυπτογραφήση. Εἶναι ὅμως πολύτιμο αὐτὸ τὸ πολυγλωσσικὸ δειγματολόγιο τοῦ Palerne γιατὶ προσφέρει στοιχεῖα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς λαϊκῆς γλώσσας κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰώνα.

Ἡ Κωνσταντινούπολη εἶναι Stimboli (στὴν Πόλη) ἀπὸ ὅπου καὶ ἡ τουρκικὴ ὀνομασία Istambul. Τὴν 'Ιταλία ἀποδίδει κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο : Stimitalia (στὴν 'Ιταλία).

'Ιδοὺ οἱ νεοελληνικὲς λέξεις ὅπως τὶς ἄκουσε καὶ τὶς κατέγραψε ὁ Palerne τὸ 1582 :

Ρωμέϊκα, χωριό, Θεός, ἡ Θεοτόκος, Ἅγιοι, οὐρανός, ἥλιος, φεγγάρι,

---

τίας. Τὰ βυζαντινὰ ἔθιμα παρέμειναν ἀμετάβλητα. Εἶναι γνωστὸ ἄλλωστε τὸ πάθος τῶν γυναικῶν τοῦ Βυζαντίου γιὰ τὸν καλλωπισμὸ τοῦ προσώπου. Βέβαια ἀναφέρεται ἀπὸ παλαιότερους συγγραφεῖς τὸ «προσωπίδιον», ἕνα εἶδος μαντηλιοῦ ποὺ ἄφηνε ἀκάλυπτα μόνο τὰ μάτια, τὴ μύτη καὶ τὸ στόμα, κάτι σχετικὸ μὲ τὸ σημερινὸ χωριάτικο τσεμπέρι. Ἡ *Ἄννα Κομνηνὴ* λ.χ. γράφει γιὰ τὴν «καλύπτουσαν τὸ πρόσωπον ὀθόνην» ποὺ ἀργότερα θὰ πάρη τὴν ὀνομασία «στομομάνικον» καὶ κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς χρόνους «τσίμπα». Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, τὶς γυναῖκες ποὺ ἔδειχναν μὲ ἀναίδεια τὸ πρόσωπο τὶς ἀποκαλοῦσαν «ξετσίπωτες». 'Αλλὰ ἡ κάλυψη τοῦ προσώπου δὲν ἀποτελοῦσε τὸν κανόνα. 'Απόδειξη οἱ φιλιππικοὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων κατὰ τοῦ καλλωπισμοῦ τοῦ προσώπου τῶν γυναικῶν καὶ οἱ περιγραφὲς τῶν κάθε λογῆς «εὐθειασμάτων» (φτιασιδιῶν). Ὁ *Κλήμης ὁ 'Αλεξανδρεὺς* ἔγραφε γιὰ γυναῖκες ποὺ «ταῖς ὀφρύσι τὴν ἀσβόλην ἀναμάττονται». Ὁ *Μ. Βασίλειος* γιὰ τὸ «μέλαν, ὃ μηνοειδῶς τὰς ὀφρῦς τοῖς ὀφθαλμοῖς περιγράφει». Ὁ *Κοσμᾶς ὁ 'Ιεροσολυμίτης* ἐξεγείρεται ἐπειδὴ οἱ γυναῖκες «οἰστρηλατοῦνται στιβιζόμεναι (βάζοντας δηλαδὴ «στίμμι», θειοῦχο ἀντιμόνιο στὰ μάτια) καὶ χρωματιζόμεναι». Ὁ *Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος* περιγράφει «τὸ ἐκ ψιμυθίου περίπλασμα καὶ τὴν νόθον τῶν παρειῶν ἐρυθρότητα καὶ τὴν μέλαιναν στίμμιν». Ὁ *Μιχαὴλ Ψελλὸς* ἐγκωμιάζει τὴ σεμνὴ Στυλιανή: «'Εξομνυμένη τὰ ἐκ τῶν κόνεων ἐπιτρίμματα καὶ τοὺς τῶν ὀφθαλμῶν ὑπογραμμοὺς καὶ τὸ τεχνικὸν ἀλλ' οὐ φυσικὸν ἔρευθος». Κι' ἕνας Νομοκάνονας παρατηρεῖ ὅτι οἱ γυναῖκες «ἀλείφονται μὲ ψιμύθι ἢ καὶ μὲ ἄλλον φτειάσμα καὶ πηγαίνουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν». Ἡ βυζαντινὴ μόδα, οἱ πολυτελεῖς ἀμφιέσεις καὶ οἱ στολισμοὶ τῶν 'Ελληνίδων παρατηροῦνται καὶ κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας. Οἱ Ρωμιὲς τῆς Πόλης δὲν φοροῦσαν γιασμάκι, ὅπως οἱ Τούρκισσες.

1. Ὁ 'Ακταίων εἶχε μεταμορφωθῆ σὲ λάφι ἐπειδὴ εἶδε τὴν 'Αρτέμιδα γυμνή.

φωτιές, νερό, ποτάμι, χῶμα, παλάτι, σταῦλος, πόρτα, χορτάρι, ἐκκλησίες, ἄνθρωπος, γυναῖκα, ἀφέντη μου, χωριάτης, παππάς, ρήγας, δούκας, κόντες, μάνα μου, κόρη μου, ἀδελφός μου, ἀδελφή μου, ὁ ἰατρός, σολντάτοι, γραμματικοί, τσαγγάρης, ψαράς, λόγγος, ξύλα, κάτεργο, καράβι, μετάξι, σκούφια, πουκάμισο, μαχαίρι, σπαθί, δαχτυλίδι, στρῶμα, σεντούκι, ρόκα μου, μάλαμα, ἀσήμι, μολύβι, σίδερο, ἄσπρο, μαῦρο, κόκκινο, πράσινο, κίτρινο, ἀητός, λιοντάρι, λάφι, ἄλογο, γάϊδαρος, λαγὸς, ζεστό, κρύο, σιτάρι, κριθάρι, ἀλεύρι, βούτυρο, τυρί, κρέας, ὀπτὸ (ψητό), μαγερευτό, ὄρνιθα, πετεινόπουλα (κοτόπουλα), περιστέρι, χήνα, πάπια, ψάρι, αὐγά, ψουμί, ἅλας, σαλάτα, αἶγα, γρούνι, κρασί, μῆλα, ἀπίδι, σταφύλι, καρύδια, δαμάσκηνα, βερύκοκκα, μύγδαλα, ροδάκινα, λεμόνια, νεράτζι, καστανιά, κεράσι, σῦκο, φοινικιά, σήμερα, νύκτα, χρόνος, καλησπέρα, καληνύκτα, καλημέρα, τώρα, οὐχί, μεθυσμένοι.

Καὶ μερικοὶ διάλογοι τῆς καθημερινῆς ζωῆς χρήσιμοι γιὰ τὸν ταξιδιώτη :

Καλημέρα σύντροφε.
Εἶναι τούτη καλὴ στράτα (γιὰ τὸ) καστέλλι[1] ;
Ναὶ ἀφέντη.
Ἔλα δῶ μέσα.
Ἀπὸ ποιὸν τόπο ἔρχεσαι[2] ;
Ἀφ' τὴ Βενετία.
Ἔχετε ψουμί ;
Ἔχομε.
Δὲν ἔχει.
Φέρτο ψουμί.
Ἤθελα νὰ φάω.
Φέρτο κρασί.
Εἶναι ψημένο τὸ φαΐ[3] ;
Εἶναι ψημένο.
Βάλε τὸ τραπέζι.
Καθίστε κάτω.
Ἴντα θέλεις νὰ φέρω ;
Ἀπὸ κεῖνο ὅπου ἔχεις.
Φέρε μου φῶς.
Εἶναι ἀφ' τὴ δεξιὰ μεριά.
Πῶς τὰ πᾶς[4] ;
Π όσα φλουριὰ αὐτό[5];
Εἶναι πολλά.
Εὐχαριστῶ σε.
Τί μαντάτα ;
Στρῶσε μου τ' ἄλογο.
Εἶναι ὀρδινιασμένο.
Χαιρετοῦμε σε.
Ἄμε.
Θέλετε ἀπὲ τοῦτο ;
Φχαριστημένος εἶμαι.
Δῶσε μου τ' ἀπομεινάρια[6].
Δὲ θέλω.
Ναύτη, πόσα νὰ μὲ πάης στὴν Πόλη[7] ;

1. Ein touti cali strata castoli.
2. Apo piendo parerguese.
3. Hinepsimeno to pait.
4. Postapa.
5. Pas aflouchrafto (φλουριά ἐννοεῖ δουκάτα).
6. Desi nonta pomenaria (δῶσε μου τὰ ρέστα).
7. Nafte passa na uim pais stimboli.

Ἕνα φλουρί.
Πᾶμε.
Καρτέρει.
Ἔλα δῶ.
Ποῦ πᾶς ἐσύ[1];
Ἀπὸ ποῦ εἶσαι;
Μὴ μοῦ πῇς ψέματα[2].
Μίλα σὺ μωρέ[3].
Ἄφηστο νὰ πάῃ.
Ὁ Θεὸς νὰ μὲ σώσῃ ἀπὸ τὴ φουρτούνα.
Μὴ μιλῇς πιά.
Σφάλισε τὴν πόρτα.
Δῶσε μου νὰ πιῶ.
Πῶς τὸ λὲς αὐτό;
Καλῶς ἦρθες.

Καὶ μερικὲς φραστικὲς ἐρωτικὲς ἀψιμαχίες. Τὸ «φλέρτ» τῆς ἐποχῆς:

Ἐγὼ ἀποθένω γιὰ τὰ σένα[4].
Ὑπομονή, δὲν ἔχω κεῖνον ποὺ θέλω.
Ἐγὼ νὰ φιλήσω τὸ χέρι σου.
Πᾶμε μαζί.
Ἐγὼ ὅλη νύκτα σὰν ὀρφανὸ μικρὸ παιδάκι κλαίω[5].

ΣΚΛΑΒΟΠΑΖΑΡΟ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ (1586)

Κατὰ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα ἀνθοῦσε στὴ Ζάκυνθο τὸ ἐμπόριο τῶν νέγρων. Τοὺς μετέφεραν στὸ λιμάνι τὰ καράβια τῶν δουλεμπόρων ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τῆς Βορείου Ἀφρικῆς. Ἡ μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἰταλὸ περιηγητὴ Giovani Zuallardo[6] ποὺ ἔφθασε στὸ νησὶ τὸ 1586.

Ὁ Zuallardo καταγράφει ἐπίσης ἕνα περιστατικὸ ἀπόπειρας ἁρπαγῆς βυζαντινῶν εἰκόνων ἀπὸ μιὰ ὁμάδα Ἄγγλων περιηγητῶν:

«Ἡ πολιτεία εἶναι χτισμένη στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ, κοντὰ στὴν παραλία καὶ τὸ λιμάνι τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἔχει μῆκος δύο μιλίων καὶ πλάτος μισὸ μίλι. Τὰ σπίτια ὑπολογίζονται σὲ τέσσερες χιλιάδες. Εἶναι ὅλα χαμηλὰ — τὰ περισσότερα χωρὶς τζάκι — ἐξ αἰτίας τῶν σεισμῶν. Στοὺς ξένους ποὺ ἔρχονται στὸ νησὶ νοικιάζουν μικρά, κακοφτιαγμένα, ἄδεια δωμάτια καὶ τοὺς δίνουν ἄχερα γιὰ νὰ κοιμηθοῦν σὲ κακοπλυμένα σεντόνια.

»Οἱ Φραγκισκανοὶ ἔχουν ἕνα μικρὸ μοναστήρι, τὸν Εὐαγγελισμό. Ἐκεῖ ἐνταφιάσθηκε ὁ διάσημος ἰατρὸς Ἀνδρέας Βεσάλιος ποὺ πέθανε κατὰ τὸ γυρισμό του ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Τόπους.

»Οἱ ὑπόλοιποι ναοὶ εἶναι ἑλληνικοί. Ὁ ἐπίσκοπος χοροστατεῖ στὴν ἐκ-

---

1. Popai sosi.
2. Mino pitposopata.
3. Nulle se more.
4. Ego aposseno ena te sena.
5. Ego olin nicta sarenofama micro peda che clego.
6. Il devotissimo viaggio di Gerusalem fatto e descritto in sei libri dal sign. *Giovani Zuallardo* (Roma, 1588).

κλησία τοῦ 'Αγίου Νικολάου, στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, κοντὰ στὴν πλατεῖα.

»'Υπάρχει κι' ἕνα μικρὸ ἑλληνικὸ μοναστήρι μὲ ναΐσκο ἀφιερωμένο στὴν Παναγία τοῦ Σκοποῦ ποὺ λατρεύεται ἀπὸ τοὺς ναυτιλλομένους. Λένε πὼς εἶναι θαυματουργή.

»"Ολες αὐτὲς οἱ ἐκκλησίες εἶναι γεμᾶτες εἰκόνες ἁγίων ποὺ οἱ κάτοικοι προσκυνοῦν μὲ ἰδιαίτερη εὐλάβεια. Τὴν παραμονὴ τοῦ ἐρχομοῦ μας, τέσσερες "Αγγλοι ποὺ βρέθηκαν σὲ μιὰ ἀπόκεντρη ἐκκλησία φιλονείκησαν γιὰ μιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας κι' ἦρθαν στὰ χέρια μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τὴν κομματιάσουν. 'Ο λαὸς ξεσηκώθηκε, τοὺς ἔπιασε καὶ τοὺς ξυλοκόπησε ἄγρια. Οἱ τραυματισμένοι "Αγγλοι κινδύνεψαν νὰ χάσουν καὶ τὴ ζωή τους. Βρίσκονταν ἀκόμα στὸ νησὶ καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τῶν συντρόφων τους καὶ τὴ δική μας.

»'Η Βενετιὰ πληρώνει στὸ σουλτάνο γιὰ τὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν Κεφαλονιὰ ὡς φόρο ὑποτελείας ἕναν ἀριθμὸ γερακιῶν κυνηγιοῦ[1].

»"Εχει πολὺ καλὸ λιμάνι γιὰ τὰ καράβια ποὺ προσεγγίζουν στὸ νησὶ κατὰ τὸ ταξίδι τους πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, 'Αλεξάνδρεια, Συρία ἀλλὰ ὄχι γιὰ μεγάλες γαλέρες. Τὸ ἐμπόριο ἀκμάζει : κρασί, σταφίδα, ἐλιές, πορτοκάλια, λεμόνια καὶ παρόμοια εἴδη ποὺ ἀγοράζουν ἔμποροι ἀπὸ τὴ Δανία, τὴ Φλάνδρα, τὴν 'Αγγλία, τὴ Γαλλία καὶ τὴν 'Ιταλία.

»Στὴ Ζάκυνθο μεταφέρουν ἀπὸ τὴν 'Αφρικὴ μεγάλον ἀριθμὸ σκλάβων καὶ τῶν δύο φύλων καὶ τοὺς πουλᾶνε στοὺς Τούρκους καὶ στοὺς Λεβαντίνους, σαράντα, πενήντα ἢ ἑξήντα τσεκίνια τὸν καθένα, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀντοχή τους γιὰ ἐργασία[2].

»'Εδῶ ὑπολογίζουν τὶς ὧρες διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν 'Ιταλία. 'Αρχίζουν νὰ μετροῦν μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου ὡς τὸ ἡλιοβασίλεμα. Καὶ ὕστερα ξαναρχίζουν ἀπὸ τὴν ἀρχή».

Τὸ καράβι πέρασε ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τῶν Στροφάδων (Strivali).

«'Εκεῖ διαμένουν μονάχα μερικοὶ "Ελληνες καλόγεροι ποὺ ἀποζοῦν ἀπὸ τὶς ἐλεημοσύνες. "Εχουν κι' ἕνα μικρὸ πύργο ὅπου καταφεύγουν ὅταν ἀντιληφθοῦν τὴν προσέγγιση Τούρκων[3]. "Ενας "Ελληνας μοῦ εἶπε ὅτι ὑπάρχουν

---

1. Κατὰ τὸν μεσαίωνα ἡ ἀποστολὴ κυνηγετικῶν γερακιῶν ἀπὸ ἡγεμόνα σὲ ἡγεμόνα ἦταν ἔνδειξη ὑποτελείας.

2. Τὸ δουλεμπόριο τῆς Ζακύνθου θὰ διαπιστώση ὕστερα ἀπὸ 14 χρόνια (τὸ 1600) καὶ ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Henri Castella* : «Εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ περιδιαβάσω στὸ νησὶ ἐνῶ ὁ καπετάνιος φόρτωνε κρασιὰ στὸ καράβι.Εἶδα ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, νὰ πουλᾶνε στὴν ἀγορὰ μαύρους, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, 20, 30, 40 καὶ 60 σκοῦδα τὸν καθένα»(γιὰ τὸ χρονικὸ τοῦ *Caste*lla βλ. κεφ. «Μανιάτες καὶ Κρητικοί»).

3. Γιὰ τὰ δεινοπαθήματα καὶ τὶς σφαγὲς τῶν μοναχῶν τῶν Στροφάδων κατὰ τὸς πειρατικὲς ἐπιδρομὲς διὰ μέσου τῶν αἰώνων ὁ Ζακύνθιος *Παχώμιος Ρουσάνος* ἔγραψε εἰδικὴ ἀκολουθία ('Ιδιόγραφος Κώδικας τοῦ Ρουσάνου ποὺ ἀνακάλυψε ὁ *Σάθας* στὴ Μονὴ

θαυμάσιες πηγὲς ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ φθάνουν στὸ νησὶ μὲ φλέβες κάτω ἀπὸ τὸ βυθὸ τῆς θάλασσας».

Η ΑΘΗΝΑ ΤΟΥ 1589

Τὸ 1589 ἐπισκέπτεται τὴν 'Αθήνα ἕνας σύγχρονος τοῦ Γερμανοῦ ἑλληνιστῆ Μαρτίνου Κρούσιου : ὁ Γερμανὸς Reinhold Lubenau, 32 χρόνων, ἀπὸ τὴν Καινιξβέργη. Σπούδασε φαρμακοποιὸς καὶ τὸ 1587 ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς μέλος τῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ αὐτοκράτορα Ροδόλφου Β' πρὸς τὸν σουλτάνο. Εἶχε ὑπογράψει σύμβαση ἑνὸς χρόνου καὶ ζήτησε στὴν Πόλη, μετὰ τὴν ἐκπνοὴ τῆς προθεσμίας, τὴν ἀποδέσμευσή του. 'Ο ἀρχηγὸς τῆς αὐστριακῆς ἀποστολῆς ἀρνήθηκε. 'Ο Lubenau συνεννοεῖται μὲ τὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ sir Edward Barton, ἐφοδιάζεται μὲ ἀγγλικὸ διαβατήριο καὶ μπαρκάρει στὴ γαλιότα τοῦ Χασὰν πασᾶ, Τούρκου ἀξιωματικοῦ ποὺ ταξίδευε στὸ Αἰγαῖο. Ἔτσι ἀρχίζει ἡ περιοδεία τοῦ Γερμανοῦ φαρμακοποιοῦ στὴν 'Ελλάδα.

Εἶναι καλλιεργημένος νέος ὁ Lubenau, ἔχει μελετήσει τοὺς Βυζαντινοὺς χρονογράφους καὶ τοὺς ἀρχαίους ἱστορικούς. 'Αλλὰ ἐνδιαφέρεται καὶ γιὰ τὴ σύγχρονη κατάσταση τῶν περιοχῶν ποὺ ἐπισκέπτεται [1].

Στὶς 3 'Οκτωβρίου ἡ τουρκικὴ γαλιότα μὲ τὸν Lubenau σαλπάρει ἀπὸ τὸν Εὔριπο καὶ τὴν ἄλλη μέρα ἀράζει στὸν Πειραιὰ (Porto Liniae ἢ Porto Leone) «μεγάλο, ὡραῖο καὶ σίγουρο λιμάνι ὅπου πολλὰ καράβια μποροῦν νὰ ἀγκυροβολήσουν».

Στὴν 'Αθήνα γνώρισε ἕναν Ἕλληνα μὲ τὸ παράξενο ὄνομα Τιβούλτιος Μάλπας. 'Εκεῖνος, μαθαίνοντας πὼς ὁ Lubenau εἶναι φαρμακοποιός, τὸν ἔφερε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν 'Εβραῖο συνάδελφό του 'Αβραὰμ Σφόρτσιους.

Τὸ ἐμπόριο βρισκόταν σὲ ἀκμή. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ Lubenau ὅτι στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ ὑπῆρχαν πολλὰ γαλλικὰ καὶ ἰταλικὰ καράβια κι' ὅτι στὴν 'Αθήνα ζοῦσαν πολλοὶ 'Εβραῖοι.

Ὅσο γιὰ τὴν παραγωγὴ τῆς 'Αττικῆς ὁ Lubenau ἀναφέρει ὡς βασικὰ προϊόντα : «μετάξι, βαμπάκι, κηκίδι καὶ κερί». Σημειώνει, μάλιστα, ὅτι τὸ κερὶ τῆς 'Αττικῆς ἦταν περιζήτητο.

'Εντύπωση προκαλοῦν στὸ Γερμανὸ περιηγητὴ τὰ γραφικὰ περιβόλια ποὺ ἁπλώνονται γύρω ἀπὸ τὴν πολιτεία. 'Εκεῖ θὰ συναντήση συντροφιὲς ἀπὸ Ἕλληνες ποὺ κάθονταν κάτω ἀπὸ τὰ δέντρα κοντὰ σὲ δροσερὲς πηγές. Παν-

'Αγίου Γεωργίου τῶν Κρημνῶν, τῆς Ζακύνθου) «Μηνὶ 'Απριλίῳ ΚΘ'. 'Ακολουθία ψαλλομένη εἰς τοὺς ὁσίους πατέρας τοὺς ἐν Στροφάσιν ἀναιρεθέντας καὶ εἰς ἅπαντας τοὺς παραπλησίον τέλος λαχόντας. Ποίημα Παχωμίου μοναχοῦ».

1. *C. G. Low* : A description of Athens in 1589 (Princeton, 1936).

τοῦ ἀκούει μουσικὴ καὶ τραγούδια. Ὁ Lubenau ἐγκωμιάζει τὴ μελωδία τῶν ἀθηναϊκῶν τραγουδιῶν ὅπως καὶ ὁ Ζυγομαλᾶς στὶς ἐπιστολές του πρὸς τὸν Κρούσιο.

Οἱ πλαγιὲς τῶν βουνῶν ποὺ ἄρχιζαν ἀπὸ τὸν κάμπο τῆς Ἀθήνας, γράφει ὁ Lubenau, ἦταν κατάφυτες ἀπὸ ἐλιές, λεμονιὲς καὶ ροδιές. Κι' ὁ ἀέρας τόσο πολὺ εὐωδίαζε «ποὺ ἔνοιωθες νὰ σὲ τυλίγη μιὰ παράξενη γοητεία. Ἡ πολιτεία εἶναι χτισμένη σὲ πολὺ ὑγιεινὴ περιοχή. Εἶδα ἑκατοχρονίτες ποὺ δὲν θυμοῦνται ν' ἀρρώστησαν ποτὲ στὴ ζωή τους. Ἀντίθετα στὶς γειτονικὲς περιοχὲς παρατηρεῖται μεγάλη θνησιμότητα ἀπὸ τὶς ἐπιδημίες»[1].

Ὁ Lubenau ἀποδίδει τὸ φαινόμενο τῆς μακροζωΐας τῶν Ἀθηναίων σὲ τέσσερες παράγοντες : στὴ γεωγραφικὴ θέση τῆς πολιτείας, στοὺς ζωογόνους ἀνέμους ποὺ πνέουν ἀπὸ τὰ βουνά, στὸ καλὸ νερὸ καὶ στὸ μέλι τοῦ Ὑμηττοῦ[2].

Ἕλληνες, Ἑβραῖοι καὶ πολλοὶ Ἰταλοὶ ἀποτελοῦσαν τὸν πληθυσμό. Πολλοὶ Ἀθηναῖοι μιλοῦσαν ἰταλικά.

Τὰ τρόφιμα πολὺ φτηνὰ ἐπειδὴ ἡ γύρω περιοχὴ εἶναι εὔφορη. Τόσο φτηνὰ ποὺ ὁ Χασὰν πασὰς ἀγόρασε μεγάλες ποσότητες γιὰ νὰ ἐφοδιάση τὴ γαλέρα.

Ὁ Lubenau προσπάθησε νὰ ἀνεβῆ στὴν Ἀκρόπολη ἀλλὰ δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν οἱ Τοῦρκοι. Τοῦ εἶπαν : «Ὁ σουλτάνος ἔχει ἐνισχύσει τὴ φρουρὰ μὲ πολλὲς ἑκατοντάδες γενιτσάρων ὕστερα ἀπὸ πληροφορίες ὅτι οἱ Ἱσπανοὶ πλέουν μὲ τὴν ἀρμάδα τους ἐναντίον τῆς αὐτοκρατορίας».

Μ' ὅλα αὐτὰ ὁ εὐαίσθητος, τολμηρός, περίεργος καὶ δυναμικὸς περιηγητὴς δὲν ἐννοεῖ νὰ ἀπομακρυνθῆ. Κρύβεται σ' ἕνα γειτονικὸ ὕψωμα κι' ἀρχίζει νὰ σχεδιάζη τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως. Τὸν ἀνακαλύπτουν, ὅμως, τρεῖς γενίτσαροι, τὸν συλλαμβάνουν, ἂν καὶ συνοδευόταν ἀπὸ Τοῦρκο στρατιώτη τῆς γαλιότας τοῦ Χασὰν πασᾶ καὶ τοῦ ἁρπάζουν τὰ σχέδια καὶ τὶς σημειώσεις του.

Παρὰ τὶς διαμαρτυρίες, τὶς παρακλήσεις καὶ τὴν προσπάθειά του νὰ τοὺς ἐξαγοράση οἱ γενίτσαροι ἀρνήθηκαν νὰ τοῦ ἐπιστρέψουν τὰ σχέδια. Τὸν ὑποπτεύθηκαν γιὰ κατάσκοπο. Καὶ καταλήγει ὁ Lubenau :

«Καὶ γιὰ νὰ μὴ χειροτερέψω τὴ θέση μου, ἔφυγα. Δὲν τόλμησα οὔτε στὸν Χασὰν πασὰ νὰ παραπονεθῶ».

---

1. Οἱ γιατροὶ δὲ μποροῦν νὰ πλουτίσουν στὴν Ἀθήνα, θὰ γράψη ὕστερα ἀπὸ ἕναν αἰώνα ὁ *Babin* (Relation de l'état présent de la ville d'Athènes. Lyon,1674). Πρόκειται, φυσικά, γιὰ ὑπερβολές. Μεταξὺ 1480 καὶ 1546 ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν εἶχε ξεκληρισθῆ ἀπὸ ἐπιδημίες, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀνώνυμο χρονικὸ τῆς Ὀξφόρδης (Ectesis chronica and chronicon Athenarum. London, 1902).

2. Ὁ «μελισσόβοτος» καὶ ὁ «εὐβότανος» τῶν ἀρχαίων. Οἱ Τοῦρκοι τὸν ἀποκαλοῦσαν Ντελῆ-ντὰν (τρελλοβούνι) καὶ οἱ Ἰταλοὶ matto (τρελλός). Ἐξήγηση τῆς ὀνομασίας τρελλὸς βλ. *Σουμερλῆ* : «Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα» σελ. 70, ὑποσ.

ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ (1591)

Τὸ γλαφυρότερο περιηγητικὸ κείμενο τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα εἶναι τὸ χρονικὸ ἑνὸς Τσέχου διπλωμάτη ποὺ ταξίδεψε τὸ 1591 στὴν Κωνσταντινούπολη, τοῦ βαρώνου Wenceslas Wratislaw von Mitrowitz[1]. Ἡ ἀφήγηση τῶν ἐντυπώσεών του ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν δραματικῶν περιπετειῶν τῆς ἀποστολῆς θεωρεῖται ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα κείμενα τῆς τσεχικῆς γραμματείας. Ὁ Γιούγκμαν, στὴν ἱστορία τῆς τσέχικης λογοτεχνίας, γράφει γιὰ τὸ περιηγητικὸ χρονικὸ τοῦ Mitrowitz : «ὁ συγγραφέας περιγράφει τὸ ταξίδι του καθὼς καὶ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν Τούρκων, μὲ ὕφος ἀρρενωπό, ἀβίαστο, νευρῶδες καὶ καθαρό».

Ὁ βαρῶνος Mitrowitz ἦταν ἀκόλουθος τοῦ ἔκτακτου ἀπεσταλμένου τοῦ αὐτοκράτορα Ροδόλφου Β' Φρειδερίκου Κρέγκβιτς πρὸς τὸν σουλτάνο Μουρὰτ Γ'. Ἱστορεῖ τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴ Βιέννη, τὴ διαμονὴ τῆς ἀποστολῆς στὴν Πόλη, τὴ σύλληψή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους, τὴν ἀπελευθέρωση καὶ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν μελῶν της στὴ Βιέννη, ὕστερα ἀπὸ βασανιστικὲς περιπέτειες.

Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὸ πατριαρχεῖο θὰ ἀντιληφθῆ τὸ δρᾶμα τῶν προκαθημένων τῆς Ὀρθοδοξίας ποὺ ἀγωνίζονταν νὰ ἐπιβιώσουν μέσα σὲ μιὰ ξύλινη ἐκκλησία, καὶ τὶς σκληρὲς δοκιμασίες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Πόλης. Καὶ ἡ λακωνικὴ περιγραφή του, συγκινητικὰ εὔστοχη, ἀποκαλύπτει ἕνα καλλιεργημένο καὶ εὐαίσθητο ἄνθρωπο :

«Στὴν ἄθλια συνοικία τοῦ Φαναρίου, ἀνάμεσα σὲ πέτρινα σπίτια μὲ τυφλὲς προσόψεις, καταστήματα ἀπὸ σανίδες καὶ ξύλινες ἐκκλησίες συνεχιζόταν ἡ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου. Σ' ἐκεῖνο τὸ μελαγχολικὸ προάστειο κατοικοῦσε ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης : σὲ μιὰ ταπεινὴ ἐκκλησία μὲ ξύλινους τοίχους καὶ ὀροφὴ ἀπὸ γυμνοὺς δοκούς, ποὺ εἶχε ἀνεγερθῆ στὴ θέση ἑνὸς παλιοῦ μοναστηριοῦ».

Τὸ χρονικὸ τῆς παραμονῆς τοῦ Mitrowitz στὴν Πόλη ἀποτελεῖ ἀνεκτίμητη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο τῶν Τούρκων τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Ἀλλὰ ὁ Τσέχος διπλωμάτης ἀφηγεῖται καὶ δυὸ δραματικὰ περιστατικὰ ὅπου πρωταγωνιστοῦν Ἕλληνες : τὴν ἐκτέλεση ἑνὸς ζεύγους Ρωμιῶν ποὺ εἶχαν καταδικασθῆ σὲ θάνατο καὶ τὴν ἀπόδραση μιᾶς ὁμάδας Εὐρωπαίων κρατουμένων στὸ Μαῦρο Πύργο τοῦ Ναυστάθμου ποὺ ὠργάνωσαν τολμηροὶ Ἕλληνες φυλακισμένοι.

---

1. Des Freyherrn von Wratislaw merkwürdige Gesandschaftsreise von Wien nach Konstantinopel so gut als aus dem englischen übersetzt (Leipzig, 1786). Τὸ ἔργο ἔχει μεταφρασθῆ καὶ στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν Ἰω. Ἐπ. Δρύσκο (1920).

Καὶ τὰ δύο περιστατικὰ ἀποκαλύπτουν τὸ ὑψηλὸ φρόνημα, τὴ ζωτικότητα τῆς φυλῆς, τὴ βαθειὰ θρησκευτικὴ συνείδηση τοῦ ἑλληνισμοῦ, τὴν ἀντοχὴ καὶ τὴν καρτερία του, τὴν ἐπινοητικότητά του καὶ τὸ θάρρος κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας.

Ἕνας Ἕλληνας τοῦ Γαλατᾶ, γιὸς ἐμπόρου, νέος καὶ ὄμορφος, ἀγάπησε τὴν κόρη ἑνὸς ἄλλου Ρωμιοῦ. Ἔγιναν οἱ ἀρραβῶνες, ὡρίσθηκε ὁ γάμος κι' ὁ νέος ταξίδεψε στὴν Κρήτη γιὰ ἐμπόριο κρασιῶν. Μιὰ μέρα, κατὰ τὴν ἀπουσία του, ἡ μνηστὴ (ἦταν 16 χρόνων) βγῆκε ἀπὸ τὸ πατρικὸ σπίτι μὲ συντροφιὰ ἄλλες γυναῖκες γιὰ νὰ πάη στὸ λουτρό.

Πρέπει νὰ σημειωθῆ, γράφει ὁ Mitrowitz, ὅτι ἐνῶ οἱ Τουρκάλες, ὅταν βγαίνουν στὸ δρόμο φοροῦν φερετζὲ ἀφήνοντας μόνο τὰ μάτια ἀκάλυπτα γιὰ νὰ μὴ τὶς ἀναγνωρίζουν, οἱ Ἑλληνίδες, μ' ὅλο ποὺ ντύνονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀφήνουν τὸ πρόσωπό τους ἐλεύθερο.

Στὸ δρόμο τὴ βλέπει ἕνας Τοῦρκος τσαούσης τοῦ σεραγιοῦ ποὺ περνοῦσε ἔφιππος μὲ μεγάλη κουστωδία. Γοητευμένος ἀπὸ τὴν ὀμορφιὰ τῆς κόρης πηγαίνει στὸν πατέρα της καὶ μὲ ἐκβιασμοὺς καὶ ἀπειλὲς ἐξασφαλίζει τὴ συγκατάθεσή του νὰ διαλυθοῦν οἱ ἀρραβῶνες. Καὶ σὲ λίγες μέρες γίνονται οἱ γάμοι τοῦ τσαούση μὲ τὴν κόρη τοῦ ἐμπόρου.

Ὅταν γύρισε ὁ νέος ἀπὸ τὴν Κρήτη βρῆκε ἕνα σπαρακτικὸ γράμμα τῆς μνηστῆς σχετικὰ μὲ τὸν ἀναγκαστικὸ χωρισμό. Τὸν διαβεβαιώνει γιὰ τὴν ἀγάπη της καὶ τοῦ προτείνει νὰ βλέπωνται μυστικά. Κι' ἔτσι γινόταν ἐπὶ ἕνα χρόνο.

Κάποτε ὁ Τοῦρκος σύζυγος ἀνακαλύπτει τὶς νυχτερινὲς συναντήσεις. Ἀποτέλεσμα : τὸ ζεῦγος συλλαμβάνεται καὶ καταδικάζεται σὲ θάνατο ἐπειδὴ ὁ νεαρὸς Ἕλληνας ἀρνήθηκε νὰ ἀλλαξοπιστίση[1].

---

1. Ὁ *Guillaume Postel* στὸ βιβλίο του γιὰ τοὺς νόμους καὶ τὰ ἔθιμα στὴν τουρκοκρατουμένη Ἑλλάδα, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1560, γράφει τὰ ἑξῆς γιὰ τὸν κολασμὸ τῆς μοιχείας : «Ἂν συλληφθῆ χριστιανὸς μὲ χριστιανὴ ὁδηγοῦνται καὶ οἱ δυὸ στὸν καδή. Κι' ἂν εἶναι νύχτα τοὺς κρατοῦν στὴ φυλακὴ ὡς τὸ πρωΐ. Ὁ δικαστὴς καταδικάζει τὸν ἄντρα σὲ βαρὺ πρόστιμο. Κι' ἂν δὲν ἔχει νὰ πληρώση τὸν καθίζουν ἀνάποδα σ' ἕνα γάϊδαρο, ἀναγκάζοντάς τον νὰ κρατάη τὴν οὐρὰ ἀντὶ γιὰ χαλινάρι, στερεώνουν μιὰ «πατσὰ» πάνω στὸ κεφάλι καὶ τοῦ μουτζουρώνουν τὸ πρόσωπο. Μαζὶ μὲ τὴ γυναῖκα (κι' αὐτὴ «στὸ γάϊδαρο καβάλα» μὲ τὸν ἴδιο τρόπο) περιφέρονται στὰ σοκάκια τῆς πολιτείας. Κι' ὁ δήμιος, ἐπικεφαλῆς τῆς πομπῆς παρακινεῖ τὰ παιδιὰ νὰ τοὺς πετοῦν λάσπη κι' ἀκαθαρσίες. Ἀπαγορεύεται νὰ ξαναβρεθοῦν μαζί. Γιατὶ ἀλλιῶς θὰ τιμωρηθοῦν μὲ διακόσιους ραβδισμοὺς ἢ ἰσόβια δεσμὰ ἢ πρόστιμο». Μοιχεία Χριστιανοῦ μὲ Τουρκάλα, ἢ Τούρκου μὲ Χριστιανὴ τιμωρεῖται ὡς ἑξῆς : Ὁ Τοῦρκος ἢ ἡ Τουρκάλα σὲ θάνατο, ὁ Χριστιανὸς ἢ ἡ Χριστιανὴ ὑποχρεώνονται νὰ γίνουν μουσουλμάνοι, ἀλλιῶς θάνατος»(De la République des Turcs : et là où l' occasion s' offrira, des moeurs et loy de tous Muhamedistes par *Guillaume Postel*, cosmopolite (À Poitiers, 1560). Ἡ διαπόμπευση τῶν μοιχῶν ἢ τῶν μοιχαλίδων ἀποτελεῖ ὄχι τουρκικὸ ἀλλὰ βυζαντινὸ ἔθιμο. Ἡ διαδικασία τῆς ἀτιμωτικῆς ποινῆς : Πρῶτα πρῶτα οἱ μοιχοὶ (ἀλλὰ

῾Ο Τσέχος διπλωμάτης ἀφηγεῖται τὴ σκηνὴ τῶν ἐκτελέσεων ποὺ παρακολούθησε ὁ ἴδιος στοὺς δρόμους τῆς Πόλης:

«Μπροστὰ πήγαινε ἔφιππος ὁ αὐτοκρατορικὸς δικαστὴς κι᾽ ἀκολουθοῦσαν πολλοὶ σύμβουλοι, δικαστὲς καὶ ἐπίσημοι μὲ φρουρὰ γενιτσάρων, ντελάληδες καὶ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι τῆς δικαιοσύνης.

»῎Εβγαλαν τὸ νέο ἀπὸ τὴ φυλακή, μὲ τὰ χέρια δεμένα πίσω καὶ σιδερένιο χαλκὰ στὸ λαιμὸ ἀπὸ ὅπου εἶχε περασθῆ ἁλυσίδα. Δυὸ μεγαλόσωμοι δήμιοι, λαμπροφορεμένοι κρατοῦσαν τὶς δυὸ ἄκρες τῆς καδένας.

»Μπροστὰ ἀπὸ τὸν κατάδικο καὶ πίσω φρουρὰ γενιτσάρων. Τὴ σκηνὴ παρακολουθοῦσε μέγα πλῆθος, ἄλλοι ἔφιπποι καὶ ἄλλοι πάνω σὲ ἅμαξες.

»῞Οταν εἶδε ὁ κόσμος τὸν μελλοθάνατο ἔβγαλε μεγάλη φωνή, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, πὼς εἶναι κρῖμα νὰ χαθῆ τέτοιο παλληκάρι. Κι᾽ ὅλοι τὸν συμβούλευαν νὰ γίνη Τοῦρκος κι᾽ ὅτι θὰ ἔπαιρνε χάρη ἀπὸ τὸν σουλτάνο. ᾽Αλλὰ ὁ ῞Ελληνας ἔλεγε :

— ῎Οχι δὲν ἀλλάζω τὴν πίστη μου !

»᾽Ακόμα κι᾽ ὁ πασάς, ὁ προδωμένος σύζυγος, τοῦ μήνυσε πὼς ἂν τουρκέψη θὰ τοῦ χαρίση τὴ ζωὴ καὶ θὰ μποροῦσε νὰ πάρη γυναῖκα του τὴ Ρωμιά.

»῾Ο νέος, ὅμως, ἀτάραχος ἀπάντησε ὅτι εἶχε γεννηθῆ ἀπὸ γονεῖς χριστιανούς, ὅτι εἶχε βαφτιστῆ καὶ μεγαλώσει χριστιανὸς κι᾽ ὅτι χριστιανὸς θὰ πεθάνη.

»Τὴν ἴδια στιγμὴ ἔβγαλαν ἀπὸ ἄλλη φυλακὴ τὴν ῾Ελληνίδα καὶ τὴν κάθισαν πάνω σ᾽ ἕνα μουλάρι. Γύρω βάδιζε μέγα πλῆθος γυναικῶν μὲ φερετζέ. ῾Η γυναῖκα εἶχε ἀκάλυπτο τὸ πρόσωπό της. Εἶχε χτενίσει τὰ μαλλιά της μὲ τούρκικο τρόπο, δυὸ κοτσίδες στοὺς ὤμους καὶ μιὰ τρίτη κρεμασμένη πίσω

καὶ οἱ κλέφτες, οἱ μέθυσοι, οἱ ἀντάρτες, ἀκόμα καὶ ἐξέχοντα πρόσωπα, πατριάρχες καὶ βασιλιάδες) μαστιγώνονταν καὶ ὕστερα κουρεύονταν(«τυπτόμενος καὶ κουρευόμενος ἐξοριζέσθω»). Κρανίο κουρεμένο («ὠοῦ ψιλότερον») ἀποτελοῦσε τὴν ἔσχατη καταισχύνη. ᾽Ακόμα καὶ σήμερα «κουτρούλα» ἢ «κουρεμένη» ἀποκαλεῖται ἡ ἐξαχρειωμένη γυναῖκα (πρβλ. ἔγινε τοῦ κουτρούλη ὁ γάμος). ῎Επειτα πασάλειβαν τὰ πρόσωπά τους μὲ ἀσβόλη (ἀπὸ ὅπου καὶ τὸ ἀποσβολώθηκα). ῾Η ἀσβόλη λεγόταν καὶ μούντζα (ἀπὸ ὅπου καὶ οἱ νεοελληνικὲς λέξεις μουτζούρα καὶ μούντζα). ᾽Ανέβαζαν ὕστερα τὸν ἔνοχο στὸ γαΐδαρο ἀνάποδα (ἀπὸ ὅπου καὶ τὰ νεοελληνικὰ «τὸν βάλανε στὸ γάϊδαρο καβάλα» «τὸν γαϊδοκάθισαν»,«τὸν ἔβγαλαν στὸ γαϊδουροπάζαρο»). ῾Η διαπόμπευση λεγόταν καὶ πομπὴ (ἔκατσε ἡ μπομπὴ στὴ στράτα). Προπορευόταν ὁ ντελάλης ποὺ διαλαλοῦσε (γιβέντιζε) τὸ ἔγκλημα (ἀπὸ ὅπου καὶ ἡ λέξη «γιβεντισμός»). ᾽Απὸ τὸ λαιμὸ τῶν διαπομπευομένων κρεμοῦσαν κουδούνια γιὰ νὰ γίνεται περισσότερος θόρυβος (τῆς κρέμασαν κουδούνια). *Νικήτας Χωνιάτης*: Χρονικ. Διηγ. *Θεοφάνης*: Χρονογρ., *Κωνστ. Μανασῆς*: Σύνοψις Χρονική, *Λέων Γραμματικός*: Χρονογρ. *Μαλάλας*: Χρονογρ., *Σωκράτης*: ᾽Εκκλ. ῾Ιστορ., *Στ. Σαχλίκης*: Γραφαὶ καὶ στίχοι καὶ ἑρμ., *Ν. Πολίτης*: Περὶ τῆς κουρᾶς καὶ τοῦ μουτζώματος τοῦ πομπευομένου, *Φ. Κουκουλές*: Βυζ. ἔθιμα.

στὴ ράχη. Φοροῦσε φουστάνι κόκκινο καὶ στὸ λαιμὸ εἶχε περιδέραιο μαργαριταρένιο. Φοροῦσε ἐπίσης σκουλαρίκια ἀπὸ μαργαριτάρια καὶ φαινόταν γυναῖκα ἐράσμια.

»Ἔκλαιγε σπαρακτικὰ καὶ πολλοὶ τὴ συμπάθησαν. Ὅταν ἔμαθε τὴν πρόταση τοῦ πασᾶ πρὸς τὸν ἄλλοτε μνηστήρα της ζήτησε νὰ τὴν πᾶνε κοντά του. Ὥρα πολλὴ δὲ μποροῦσε νὰ μιλήση ἀπὸ τοὺς λυγμούς ».

Ἄρχισε νὰ μιλάη ἑλληνικὰ καὶ νὰ τὸν ἐξορκίζη νὰ δεχτῆ ν' ἀλλαξοπιστήση. Τοῦ ἔλεγε πὼς ἡ ζωή τους, ἡ εὐτυχία τους βρισκόταν στὰ χέρια του. Μίλησε πολλὴ ὥρα ἐκλιπαρώντας τον σὲ κατάσταση ἀπελπισίας.

«Ἀλλὰ ὁ νέος ἀπάντησε λακωνικά. Ὄχι ! Δὲ γίνεται ! Τὰ λόγια εἶναι μάταια !

Ἀκούγοντάς τον οἱ Τοῦρκοι ἐξαγριώθηκαν.

— Καταραμένε. Προδότη! φώναζαν μὲ ὀργή. Σκύλε ! Γιατὶ ἀπαρνιέσαι αὐτὴ τὴν ὄμορφη γυναῖκα ;

»Καὶ μὲ κραυγὲς καὶ θόρυβο τὸν ὡδήγησαν στὴν ἐκτέλεση.

»Ἐκείνη πάνω στὸ μουλάρι ἀκολουθοῦσε θρηνώντας. Καὶ πλάϊ της οἱ Τουρκάλες τὴν παρηγοροῦσαν καὶ τῆς ἔδιναν κουράγιο.

»Ὅταν ἔφθασαν στὸ Κοὺμ - Καποῦ[1], ὅπου εἶχαν στηθῆ οἱ κρεμάλες, δυὸ δήμιοι μὲ ἀνασηκωμένα μανίκια στερέωσαν τοὺς μακαράδες γιὰ νὰ ἀνασηκώσουν τὸν νεαρὸ Ἕλληνα ψηλά. Ὕστερα τοῦ ἔβγαλαν τὸ πανωφόρι καὶ τὰ ροῦχα του καὶ τὸν ἄφησαν μόνο μὲ τὴν περισκελίδα. Κι' ἀφοῦ τοῦ ἔδεσαν χέρια καὶ πόδια τὸν ἀνύψωσαν δυὸ μέτρα ἀπὸ τὴ βάση τῆς κρεμάλας.

»Ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἔφθασε καὶ ἡ γυναῖκα ἔφιππη. Μπροστὰ στὸ θέαμα τῆς κρεμάλας μὲ τοὺς γάντζους λιποθύμησε. Ὅταν συνῆλθε ζήτησε νὰ τῆς ἐπιτρέψουν νὰ τοῦ ξαναμιλήση. Τὴν ἔφεραν κάτω ἀπὸ τὰ τσιγγέλια κι' ἐκεῖ, ὑψώνοντας τὰ χέρια ἑνωμένα, τοῦ μίλησε ὥρα πολλή.

»Ἀλλὰ ὁ μελλοθάνατος Ἕλληνας, μετέωρος ψηλὰ στὸ ἰκρίωμα δὲν εἶπε λέξη. Καὶ τότε ἡ νεαρὴ γυναῖκα ἔξαλλη ἄρχισε νὰ τὸν βρίζη καὶ νὰ τὸν καταριέται.

— Σκύλε ! Προδότη ! Ἑβραῖε ! Πέθανε ἀφοῦ θέλεις νὰ πεθάνης! Μακάρι νὰ μποροῦσα νὰ γλυτώσω ἀπὸ τὸ θάνατο ποὺ μὲ περιμένει ἐξ αἰτίας σου !

»Οἱ Μουσουλμάνοι βλέποντας ὅτι ὁ νεαρὸς Ἕλληνας δὲν ἤθελε νὰ τουρκέψη φώναζαν νὰ τὸν καρφώσουν στοὺς γάντζους. Τότε δύο δήμιοι ποὺ στέκονταν ὄρθιοι στὰ ἰκριώματα τὸν ὕψωσαν μιὰ πήχη παραπάνω ἀπὸ τὴν κρεμάλα κι' ὕστερα ἄφησαν νὰ πέση τὸ σῶμα του πάνω στὰ τσιγγέλια»[2].

---

1. Πύλη τῆς Ἄμμου.

2. Ἀκόμη καὶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰώνα, ὁ Ἕλληνας ποὺ σχετιζόταν μὲ Ὀθωμανίδα καταδικαζόταν σὲ θάνατο, ἐκτὸς ἂν δεχόταν νὰ τουρκέψη. Στὸ Διδυμότειχο ἐξισλαμίσθηκε τὸ 1890 ὁ Ι. Παπαφωτίου, γιὰ νὰ γλυτώση τὸ κεφάλι του, ἐπειδὴ εἶχε συνδεθῆ μὲ

Ὕστερα ἦρθε ἡ σειρὰ τῆς γυναῖκας :

«Ὁ μπόγιας τὴν κατέβασε ἀπὸ τὸ μουλάρι καὶ τῆς ἔδεσε τὰ χέρια μὲ σκοινί. Μὲ ἄλλο σκοινὶ τύλιξε τὴ μέση της καὶ μ' ἕνα τρίτο τῆς ἔδεσε τὰ πόδια. Τὴν ἔσυρε ἔπειτα σὲ μιὰ βάρκα μπρούμυτα κι' ἔπιασε τὰ κουπιά. Ἀνοίχτηκε δύο περίπου ὀργιὲς ἀπὸ τὴν παραλία (οἱ κρεμάλες βρίσκονταν πλάϊ στὴ θάλασσα). Στήριξε ἕνα ραβδὶ στὸ σκοινὶ ποὺ εἶχε τυλιχτεῖ στὴ μέση της, τὴν ἔσπρωξε στὴ θάλασσα καὶ τὴν κράτησε κάτω ἀπὸ τὸ νερὸ ὥσπου νὰ πνιγῆ. Ἔπειτα ἔφεραν μιὰ νεκρόκασσα, τύλιξαν τὸ πτῶμα μ' ἕνα σεντόνι καὶ συνώδεψαν τὸ φέρετρο στὸ νεκροταφεῖο σύμφωνα μὲ τὰ τουρκικὰ ἔθιμα. Ὁ νέος ἔζησε καρφωμένος στὰ τσιγγέλια τρεῖς μέρες. Ἔλεγε πὼς διψάει καὶ παρακαλοῦσε νὰ τοῦ δώσουν λίγο νερό. Κανεὶς ὅμως δὲν τόλμησε. Τὴν τρίτη νύκτα συγκινήθηκε κάποιος καὶ τὸν πυροβόλησε στὸ κεφάλι. Κανεὶς δὲν ἔμαθε ποιὸς ἦταν».

Τὸ δεύτερο περιστατικὸ ποὺ ἱστορεῖ ὁ Τσέχος περιηγητὴς ἀναφέρεται στὴν ἀπόδραση δέκα ἕξη κρατουμένων ἀπὸ μιὰ πολυφρούρητη κι' ἀπροσπέλαστη τουρκικὴ φυλακὴ τῆς Πόλης, χάρη στὴν εὐφυΐα, στὴν ὑπομονὴ καὶ στὸ θάρρος δύο Ἑλλήνων :

«Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχαν φυλακισθῆ στὸν Μαῦρο Πύργο[1] δέκα ἕξη σημαντικοὶ αἰχμάλωτοι, τέσσερες Οὗγγροι, δύο Ἕλληνες, ἕνας Γερμανὸς καὶ οἱ ὑπόλοιποι Ἰταλοί. Οἱ Ἕλληνες ἦταν περιβόητοι κουρσάροι καὶ εἶχαν προξενήσει μεγάλες ζημιὲς στοὺς Τούρκους ἐμπόρους.

»Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κρατουμένους βρίσκονταν ἐκεῖ 14, 15 καὶ 16 χρόνια χωρὶς ἐλπίδα νὰ βγοῦν ποτέ.

»Οἱ Ἕλληνες ποὺ ἦταν φημισμένοι ἥρωες καὶ ἐπιβλητικοὶ ἄνθρωποι εἶχαν γιὰ τρίτη φορὰ αἰχμαλωτισθῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Κι' ἐπειδὴ εἶχαν δυὸ φορὲς δραπετεύσει ἀπὸ τὶς φυλακὲς τοὺς ἔκλεισαν στὸ Μαῦρο Πύργο, στὴ φυλακὴ τῶν ἰσοβίων δεσμῶν. Ἐκεῖ μέσα βρίσκονταν τρία χρόνια.

»Ἀλλά, πανέξυπνοι ἄνθρωποι, νύχτα καὶ μέρα μελετοῦσαν σχέδια γιὰ νὰ δραπετεύσουν καὶ πάλι. Κι' ἐπειδὴ δὲν ἐπιτρεπόταν σὲ κανένα νὰ τοὺς ἐπισκεφθῆ καὶ οἱ σκοποὶ τοὺς πρόσεχαν ἰδιαίτερα, νὰ τί μηχανεύτηκαν. Ἔπεσε ὁ ἕνας ἄρρωστος τάχα καὶ τὰ λίγα χρήματα ποὺ εἶχε τὰ ἔστειλε δῶρο στὸν διοικητὴ τοῦ Μαύρου Πύργου μὲ τὴν παράκληση, «γιὰ ὄνομα τοῦ Θεοῦ», νὰ ἐπιτρέψη νὰ τοῦ φέρη κάποιος χριστιανὸς ἕνα ποτήρι κρασὶ ἢ ρακή. Δό-

μιὰ Τουρκάλα. Ἡ τελετὴ τῆς περιτομῆς ἔγινε στὸν περίβολο τοῦ Διοικητηρίου, μπροστὰ σὲ πλήθη κόσμου. Ὁ νεαρὸς ποὺ δέχτηκε νὰ προσκυνήση τὸν Ἀλλὰχ ὑπέφερε ἀπὸ τοὺς πόνους καὶ φώναζε : «Ἀμάν, Παναγία μου!» (Ἀρχιμανδρίτου *Νικολάου Βαφείδου:* Ἐξισλαμίσεις γυναικῶν καὶ ἀνδρῶν καὶ ἀπελευθέρωσις σκλάβων ἐν Διδυμοτείχῳ. Ἀρχεῖον Θρακ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησ. τομ. ΙΖ' σ. 204 - 211).

1. Κτίριο τῶν φυλακῶν τοῦ Ναυστάθμου.

θηκε ἡ ἄδεια, ἂν καὶ μὲ μεγάλη δυσκολία καὶ τοῦ ἔφεραν ἕνα μπουκάλι πιοτό. Ἐκεῖνος ὁ παμπόνηρος στέλνει τότε μὲ τὸ χριστιανὸ σὲ κάποιο φίλο του ἕνα σημείωμα ποὺ ἔγραψε κρυφά.

»Ὕστερα ἀπὸ λίγες βδομάδες μερικοὶ ἄγνωστοι Ἕλληνες χωρικοὶ ἔφεραν στὸν διοικητὴ τοῦ Μαύρου Πύργου ἕνα παχὺ ἀρνί, ρύζι, λάδι, ἐλιές, πεπόνια κι' ἄλλα εἴδη ὀπωρικῶν μὲ τὴν παράκληση νὰ κρατήση ἀπ' αὐτὰ ὅ,τι ἤθελε καὶ νὰ μοιράση τὰ ὑπόλοιπα στοὺς φυλακισμένους.

»Οἱ χωρικοὶ ἔφεραν κι' ἕνα βαρελάκι κρασὶ καὶ παρακάλεσαν νὰ δοθῆ στὸν ἄρρωστο γιὰ νὰ δυναμώση. Τὸ στέλνουμε, εἶπαν, ἐλεημοσύνη γιὰ τὶς ἁμαρτίες μας[1].

»Κατευχαριστημένος ὁ διοικητὴς ἀπὸ τὰ δῶρα, κράτησε τὸ ἀρνὶ καὶ ὅ,τι ἄλλο τοῦ ἄρεσε, κι' ἔστειλε τὰ ὑπόλοιπα στοὺς φυλακισμένους, καθὼς καὶ τὸ βαρελάκι, γιατὶ οἱ Τοῦρκοι δὲν πίνουν κρασί. Σ' αὐτὸ τὸ βαρελάκι ὑπῆρχε διπλὴ βάση μὲ κρυψώνα κι' ἐκεῖ βρέθηκε σημείωμα ποὺ ἔγραψαν οἱ φίλοι τῶν δύο Ἑλλήνων ζητώντας ὁδηγίες. Οἱ δυὸ Ἕλληνες, χωρὶς νὰ ποῦν τίποτε στοὺς ἄλλους φυλακισμένους, ἔγραψαν στοὺς ἀνθρώπους τους τὶ πρέπει νὰ κάνουν.

»Πέρασαν μερικὲς ἀκόμα βδομάδες καὶ παρουσιάζονται ἄλλοι Ἕλληνες μὲ πλουσιώτερα δῶρα γιὰ τὸ διοικητὴ καὶ δυὸ βαρελάκια κρασὶ γιὰ τοὺς κρατουμένους. Οἱ Τοῦρκοι ἦταν κατενθουσιασμένοι καὶ παρακινοῦσαν τοὺς Ἕλληνες νὰ φέρνουν συχνότερα ἐλεημοσύνες γιὰ τοὺς φτωχοὺς φυλακισμένους.

»Σὲ κεῖνα τὰ βαρελάκια ὑπῆρχαν διπλὰ τοιχώματα ὅπου ἦταν κρυμμένα πριόνια, λίμες, σκοινιὰ καὶ κάθε λογῆς ἐργαλεῖα. Στὸ τέλος οἱ φιλάνθρωποι Ἕλληνες ἔδωσαν χρήματα στὸ διοικητὴ γιὰ ν' ἀγορασθῆ ὕφασμα λινὸ γιὰ πουκάμισα τῶν φυλακισμένων.

»Οἱ κρατούμενοι Ἕλληνες εἶχαν ὀργανώσει τόσο προσεχτικὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ἔξω φίλους τους ποὺ ὄχι μόνο οἱ Τοῦρκοι φρουροὶ ἀλλὰ οὔτε καὶ οἱ σύντροφοί τους τῆς φυλακῆς δὲν κατάλαβαν τίποτα. Ἦταν τετραπέρατοι.

»Ὅταν, λοιπόν, οἱ Ἕλληνες συγκέντρωσαν ὅλα τὰ ἀπαιτούμενα, καὶ τελευταῖα - τελευταῖα δύο ἀκόμα βαρελάκια ρακή, τότε μόνο ἀποκάλυψαν τὰ σχέδιά τους σ' ὅλους τοὺς κρατουμένους. Τοὺς εἶπαν ὅτι μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ θὰ ἔβγαιναν ὅλοι ἀπὸ τὴ φυλακή.

---

1. Ἦταν μακραίωνη βυζαντινὴ παράδοση ἡ φιλάνθρωπη φροντίδα τῶν χριστιανῶν γιὰ τοὺς φυλακισμένους. Ἀκολουθοῦσαν τὴν εὐαγγελικὴ ρήση «ἐν φυλακῇ ἤμην καὶ ἤλθετε πρὸς ἐμέ» καὶ τοῦ Παύλου τὴν ἐπιταγὴ «μιμνήσκεσθε τῶν δεσμίων ὡς συνδεδεμένοι». Στὶς ἐκκλησίες περιφερόταν εἰδικὸς δίσκος «ὑπὲρ τῶν ἐγκαθείρκτων». Πολλοὶ φιλεύσπλαχνοι διέθεταν καὶ μετὰ θάνατον ποσὰ «τοῖς ἐν φυλακῇ» (*Μ. Γεδεὼν* Περὶ φιλοπτώχων καὶ φιλανθρώπων διατάξεων παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς τέσσαρας τελευταίους αἰῶνας).

»Ἀλλὰ πρὶν τεθῆ τὸ σχέδιο σὲ ἐφαρμογὴ ὑποχρεώθηκαν ὅλοι νὰ γονατίσουν, νὰ βάλουν δυὸ δάχτυλα στὸ Εὐαγγέλιο καὶ νὰ ὁρκιστοῦν ὅτι θὰ τὸ κρατήσουν μυστικὸ καὶ ὅτι δὲν θὰ προδώση κανείς τους ἂν ἀποτύχη τὸ σχέδιο.

»Τότε γιὰ πρώτη φορὰ ἔγινε γλέντι καὶ μέθυσαν τοὺς φρουροὺς μὲ ρακὴ (ἀρέσει πολὺ στοὺς Τούρκους ἡ ρακὴ ποὺ παρασκευάζεται ἀπὸ σύκα ἐκλεκτῆς ποιότητος καὶ ἀπὸ σταφύλια).

»Μιὰ μέρα ποὺ ἦταν μεθυσμένοι οἱ φύλακες, οἱ δυὸ Ἕλληνες πριόνισαν τὶς σιδεροκαδένες τῶν δεσμῶν τους (καὶ τῶν ἄλλων φυλακισμένων) καὶ τοὺς ἕνωσαν πάλι μὲ μολύβι ὥστε ἂν γινόταν ἐπιθεώρηση νὰ φαίνωνται ἀκέραια τὰ σίδερα. Ἔπειτα, σὰν θαρχόταν ἡ στιγμή, θὰ μποροῦσαν νὰ πριονίσουν εὐκολώτερα τὰ μολύβια.

»Οἱ φυλακισμένοι ὑποχρεώθηκαν νὰ παραδώσουν στοὺς δυὸ Ἕλληνες τὰ πουκάμισά τους καὶ κεῖνοι ἔφτιαξαν σκοινί. Κι' αὐτὸ τὸ σκοινὶ τὸ τύλιξαν ἐξωτερικὰ μὲ τὸ ἄλλο, τὸ μεταξένιο ποὺ εἶχαν στείλει οἱ φίλοι τους.

»Μιὰ μέρα κανόνισαν νὰ κεράσουν ρακὴ τοὺς Τούρκους, κι' ὅλοι μαζὶ οἱ φυλακισμένοι νὰ τραγουδοῦν καὶ νὰ φωνάζουν. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς φασαρίας οἱ Ἕλληνες ἔκοψαν μὲ πριόνια τὰ σανιδώματα τῆς πρώτης, δεύτερης καὶ τρίτης ὀροφῆς τῆς φυλακῆς, κι' ἀπὸ τὸ τρίτο ἄνοιγμα σκαρφάλωσαν στὸ παράθυρο τοῦ πύργου, μέτρησαν τὸ ὕψος καὶ κανόνισαν τὸ μάκρος τοῦ σκοινιοῦ, ὥστε νὰ φθάνη στὸ ἔδαφος.

»Ἔπειτα συνεννοήθηκαν μὲ τοὺς φίλους τους νὰ περιμένη ὡρισμένη νύχτα στὴν παραλία ἕνα γρήγορο πλεούμενο μὲ ἀναμμένο φανάρι γιὰ νὰ τὸ βλέπουν οἱ Ἕλληνες ποὺ θὰ ἔβγαιναν ἀπὸ τὴ φυλακή.

»Τὴ νύχτα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ (σίγουρα καὶ ὁ ἅγιος εὐδόκησε γι' αὐτὸ ποὺ συνέβη) οἱ Ἕλληνες μέθυσαν πάλι τοὺς φύλακες καὶ μοίρασαν τὶς λίμες στοὺς φυλακισμένους συντρόφους τους. Ὅλοι ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα Γερμανό, ὀνόματι Ἐρνστάϊν ποὺ ἔκοψε τὶς σιδεριὲς μόνο τοῦ ἑνὸς ποδιοῦ, γλύστρησαν ὁ ἕνας κοντὰ στὸν ἄλλο ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα τῆς ὀροφῆς.

»Οἱ Ἕλληνες τὰ εἶχαν μελετήσει ὅλα. Εἶχαν πεῖρα ἀπὸ τέτοια πράγματα καὶ ἤξεραν καλὰ τὶ στοιχίζει ἡ ἐλευθερία. Ἐπειδή, λοιπόν, φοβήθηκαν ὅτι ἀπὸ τὴ βιασύνη νὰ κατέβουν μὲ τὸ σκοινί, θὰ μποροῦσε νὰ πέση κανεὶς καὶ νὰ προδοθοῦν, εἶχαν κανονίσει ἀπὸ πρὶν τὴ σειρά. Εἶχαν, μάλιστα, κατασκευάσει ἕνα εἶδος σκάλας μὲ λουρίδες ἀπὸ τὰ σκεπάσματα καὶ πλεχτὸ σκοινὶ καὶ ὥρισαν νὰ κατεβοῦν κατὰ ἡλικίες, πρῶτα οἱ ἡλικιωμένοι κι' ὕστερα οἱ νεώτεροι. Οἱ δυὸ Ἕλληνες γλύστρησαν τελευταῖοι σὰν πίθηκοι.

»Κι' ὅταν βρέθηκαν ὅλοι μαζί, γονάτισαν πρῶτα κι' εὐχαρίστησαν τὸ Θεό, κι' ἀφοῦ σκαρφάλωσαν στὴν τάφρο καὶ βγῆκαν ἔξω, οἱ Ἕλληνες πῆραν μαζί τους ἕναν ἱππότη τῆς Μάλτας, ἀποχαιρέτησαν τοὺς ἄλλους, κι' ἀφοῦ τοὺς εἶπαν νὰ προσέξουν γιὰ νὰ σωθοῦν, ἔτρεξαν στὸ πλεούμενο ποὺ τοὺς περίμενε κι' ἀνοίχτηκαν ἀμέσως στὸ πέλαγος ».

ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (1584)

Πολλοὶ Εὐρωπαῖοι προσκυνητὲς πέρασαν ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες κατὰ τὴν τελευταία δεκαπενταετία τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Ἡ Κρήτη ἀποτελεῖ τὴν κυριώτερη σκάλα τοῦ ταξιδιοῦ καὶ ἐκεῖ περιορίζεται τὸ ἐνδιαφέρον τῶν χρονικῶν. Οἱ ταξιδιῶτες - συγγραφεῖς αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι ἕνας Πολωνός, ἕνας Γάλλος, ἕνας Φλαμανδός, ἕνας Γερμανός, δύο Ἰταλοὶ καὶ ἕνας Τσέχος.

Ὁ Πολωνὸς εὐγενὴς Nicolas Christophe Radzivil ἔμεινε ἀρκετὸν καιρὸ στὴν Κρήτη. Κατώρθωσε νὰ περιηγηθῆ τὸ νησὶ (τὸ 1584) ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη στὴν ἄλλη καὶ ἀπὸ στεριὰ καὶ ἀπὸ θάλασσα. Ἔτσι, τὸ ὁδοιπορικό του[1] ἀποτελεῖ ἀξιόλογη πηγὴ ἱστορικοπολιτικῶν καὶ λαογραφικῶν πληροφοριῶν.

Ὁ Radzivil ἔφθασε ὥς τὴ Σητεία κι' ὥς τὸ ἀρχαῖο ἀκρωτήριο Σαλμώνη (ὅπως ὅλοι οἱ μεσαιωνικοὶ περιηγητὲς τὸ ἀποκαλεῖ ἀκρωτήριο τοῦ Σολομῶντος), τὸν σημερινὸ Σίδερο. Στὸ βουνό, πάνω ἀπὸ τὴ Σαλμώνη, ὑπῆρχε φρούριο - βίγλα γιὰ τὴν παρακολούθηση τῶν κινήσεων τῶν πειρατῶν. Ὁ Βενετὸς διοικητὴς τῆς Σητείας ἔστειλε στὸ ἀκρωτήριο δέκα ἔφιππους stradioti γιὰ νὰ συνοδέψουν τὸν Πολωνὸ εὐγενῆ.

Στὴ Σητεία ὁ Radzivil παρακολούθησε τὴν κηδεία ἑνὸς Κρητικοῦ. Ἡ τελετὴ τοῦ δημιούργησε τὴν ἐντύπωση εἰδωλολατρικῶν ἐθίμων Εἶδε μοιρολογητὲς καὶ μοιρολογῆτρες. Ἡ γυναῖκα τοῦ νεκροῦ ξερρίζωνε τὰ μαλλιά της, χτυποῦσε καὶ ξέσκιζε τὰ στήθη της, ἔτσι ποὺ ἔτρεχαν αἵματα.

Τὰ Χανιά, γράφει ὁ Πολωνός, εἶναι ὀχυρωμένη πολιτεία. Ἔχει καλὸ λιμάνι ἀλλὰ τὰ μεγάλα καράβια δὲν μποροῦν νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν ἐπειδὴ ἔχει ὑφάλους. Ὑπάρχει ὅμως ἕνα ἄλλο λιμάνι κοντὰ στὸ νησάκι Turlures[2]. Ἐκεῖ φουντάρουν τὰ καράβια.

ΤΟ 1590 ΕΦΘΑΣΕ στὴν Κρήτη ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς Sommer [3]. Ἐπισκέπτεται τὰ ἀξιοθέατα, παρατηρεῖ τὰ λιμάνια καὶ τὰ κάστρα καὶ συγκεντρώνει πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκονομική, πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ κατάσταση τοῦ νησιοῦ.

Βρῆκε τὸν Χάνδακα καταστραμμένο ἀπὸ πυρκαγιά. Τοῦ θύμησε τὴν Τροία τὴν ὥρα τῆς μεγάλης συμφορᾶς. Μονάχα τὸ φρούριο ποὺ ὑψώνεται στὴν

---

1. Hierosolymitana peregrinatio ex idiomate polonico in latinam linguam translata et nunc primum edita Thoma Tzetero (Brunsbergae, 1601).

2. Πρόκειται γιὰ τὴν νησίδα Θοδωροῦ.

3. Wasser und Land Reyse gethan nach der Levante als Italien, Candien, Cyprus, Ägypten, Rhodus, Archipelagus, Türckenen und wiederum zurück durch Ungern und Teutschland (Amsterdam, 1664).

εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ ἀπόμεινε ὄρθιο. Δυὸ καράβια, ἕνα γερμανικὸ κι' ἕνα ἀγγλικὸ φόρτωναν κρασιά.

Ταξίδεψε καὶ στὰ Χανιά. Τὸ λιμάνι τῆς Σούδας μπορεῖ νὰ περιλάβη 1500 γαλέρες. Εἶναι ἡ πιὸ ὀχυρὴ τοποθεσία τοῦ νησιοῦ. Τὸ φρούριο εἶναι χτισμένο πάνω σ' ἕνα βράχο μέσα στὴ θάλασσα καὶ περιβάλλεται ἀπὸ τριπλὰ τείχη. Οἱ Βενετοὶ διατηροῦν στὸ κάστρο 600 στρατιῶτες ἐφοδιασμένους μὲ πολλὰ κανόνια.

Ὁ Βενετὸς δούκας κυβερνάει τὴν Κρήτη σὰν μονάρχης. Ἡ ἔξοδός του στὴν πόλη τοῦ Χάνδακος γίνεται ἐν πομπῇ. Προηγοῦνται πάντοτε τριάντα μουζικάντες.

Τὸ νησὶ φημίζεται γιὰ τὸ ἐμπόριο κρασιῶν καὶ μελιοῦ. Τὸ κρασὶ λιάτικο ἀγοράζεται τρεῖς κορῶνες τὸ βαρέλι καὶ ὁ μαλβουαζίας 18. Τὸ καλύτερο μοσχάτο εἶναι τὸ ρεθυμιώτικο. Ἀλλὰ ὁ καλύτερος μαλβουαζίας καὶ τὸ καλύτερο λιάτικο βγαίνει ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Χάνδακος.

Τὰ καράβια ποὺ ταξιδεύουν στὴν Κωνσταντινούπολη πραγματοποιοῦν σκάλα μόνο στὸ Ρέθυμνο. Ὁ Sommers βρῆκε στὸ λιμάνι τρία ἐμπορικὰ πλοῖα ἕτοιμα νὰ σαλπάρουν γιὰ τὴν Πόλη. Ἀλλὰ ὁ διοικητὴς δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐπιβιβασθῇ ἐπειδὴ ἦταν καὶ τὰ τρία σὲ καραντίνα.

Καὶ ἐπειδὴ καθυστέρησε ἡ ἀναχώρηση, ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς ἀποφάσισε νὰ ἐγγραφῇ στὸ σχολεῖο τοῦ Ρεθύμνου γιὰ νὰ μάθη ἑλληνικά. Στὴν πολιτεία δὲν βρῆκε τίποτα σπουδαῖο ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς γραφικὲς κρῆνες.

ΤΟΝ ΙΔΙΟ χρόνο ἔφθασε στὸν Χάνδακα καὶ ὁ Γάλλος περιηγητὴς Villamont. Ἡ πιὸ ἀξιοσημείωτη παρατήρησή του ἀφορᾶ τὴν παραγωγή, τὸ ἐμπόριο καὶ τὶς χημικὲς ἐπεξεργασίες τῶν κρασιῶν.

«Ἡ Κρήτη παράγει δύο εἰδῶν κρασιά. Τὸ ἕνα γλυκὸ καὶ τὸ ἄλλο ὑπόξινο. Αὐτὸ τὸ γλυκὸ ἐξάγεται στὴν Ἰταλία, Γαλλία, Γερμανία καὶ ἄλλες χῶρες. Τὸ ἄλλο ξοδεύεται ἀπὸ τοὺς ντόπιους. Ἀλλὰ τὰ κρασιὰ ποὺ προορίζονται γιὰ ἐξαγωγὴ βράζονται προηγουμένως γιὰ νὰ μὴν ξυνίσουν κατὰ τὸ μεγάλο ταξίδι. Γιὰ νὰ τὰ διατηρήσουν οἱ Κρητικοὶ προσθέτουν ἀσβέστι [1].

Ο ΙΣΠΑΝΟΣ προσκυνητὴς Joan Ceverio de Vera[2] σημειώνει ὅ,τι ἄκουσε κατὰ τὶς συνομιλίες του στὸ λιμάνι τοῦ Χάνδακος ὅπου πόδισε γιὰ λίγο τὸ βενετικὸ καράβι.

---

1. Les voyages de la Terre Saincte et autre lieux remarquables et signaléz d'icelle ensemble de l'Italie, Sclavonie, Grèce, Turquie, Morea, Céphalonie, Candie, Cypre, Hierusalem, Syrie, Damas, Égypte, Damiette, du Grand Caire avec la description de l'empire du Grand Turc et de mers du Levant (Paris, 1672).

2. Joan Ceverio de Vera : Viaje de la Tierra Santa y descripcion de Jerusalem (Rome, 1956).

Στὸ λιμάνι μέτρησε εἴκοσι γαλέρες. Εἶδε ὅμως κι' ἄλλες σαράντα σὲ κατάσταση παροπλισμοῦ.

«Οἱ Κρητικοί, γράφει ὁ De Vera στὸ ἡμερολόγιό του, εἶναι πολὺ φτωχοὶ καὶ ζοῦν μονάχα μὲ τὶς κατσίκες τους ποὺ τοὺς προμηθεύουν γάλα, κρέας καὶ τυρί. Ὁ περισσότερος πληθυσμὸς ζῆ στὰ χωριά. Κι' ὅταν δυσκολέψουν τὰ πράγματα καταφεύγουν στὰ δάση. Τὸ κατσικίσιο κρέας ποὺ ἀλλοῦ δὲν τρώγεται ἐδῶ εἶναι πεντανόστιμο».

ΟΛΟΚΛΗΡΗ τὴν Εὐρώπη καὶ τὴν τουρκικὴ Ἀνατολὴ περιηγήθηκε ὁ Ἄγγλος Fynes Moryson[1] κατὰ τὰ ταξίδια του ποὺ κράτησαν μιὰ δεκαετία. Στὴν Κρήτη ἔφθασε τὸ 1596 κατὰ τὸ γυρισμό του ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία.

Ξεμπαρκάροντας στὸν Χάνδακα ὁδηγεῖται στὸ λοιμοκαθαρτήριο ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ ὑγειονομικοῦ προβλεπτῆ τῆς Βενετίας στρατηγοῦ Nicolo Donato ποὺ ἦταν συγχρόνως καὶ Μέγας Ἱεροεξεταστής. Ἡ ἐπιδημία πανούκλας θέριζε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὅλη τὴ Μεσόγειο.

Ὁ στρατηγὸς στέλνει στὸ Λαζαρέτο δυὸ ὑπαλλήλους γιὰ νὰ ἀπολυμάνουν τὶς ἀποσκευὲς τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ: τὸν Vicenzo Cornaro[2] καὶ τὸν σκριβάνο Παπαδόπουλο.

Ὁ Moryson ἔμεινε ἑφτὰ μέρες στὸ Λαζαρέτο. Ἀλλὰ κατώρθωσε νὰ ἐλευθερωθῆ προσφέροντας στὸ σκριβάνο καὶ στὸ φρουρὸ ἀπὸ ἕνα τσεκίνι.

Στὸν Χάνδακα συναντᾶ ἕναν συμπατριώτη του ἔμπορο ὀνόματι Richard Darson ποὺ ἦρθε στὴν Κρήτη ν' ἀγοράση κρασιά. Σίγουρα θὰ κουβέντιασε μὲ τὸν κρασέμπορο οἰκονομικὰ ζητήματα, γιὰ δοῦναι καὶ λαβεῖν, γιὰ τὶς

---

1. Fynes Moryson : An itinerary containing his ten years travel through the twelve dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmark, Poland, Italy, Turkey, France, Fngland, Scotland, and Ireland (Glascow, 1907).

2. Ποιὸς εἶναι τάχα αὐτὸς ὁ ὑπάλληλος τῆς ἑνετικῆς Ἀρχῆς Βιτσέντζος Κορνάρος ποὺ ἀναφέρει στὸ χρονικό του ὁ Ἄγγλος περιηγητής; Μήπως πρέπει νὰ προστεθῆ στὸν κατάλογο τῶν πιθανῶν ποιητῶν τοῦ Ἐρωτόκριτου; Τὸ μυστήριο τῆς ταυτότητος τοῦ δημιουργοῦ τοῦ ἀριστουργήματος τῆς Κρητικῆς λογοτεχνίας παραμένει ἀξεδιάλυτο. Ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς σημειώνει ὅτι γεννήθηκε στὴ Σητεία καὶ παντρεύτηκε στὸν Χάνδακα. Ἐρίζουν οἱ νεοελληνιστὲς γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ Κορνάρου (*Ξανθουδίδης*, *Σάθας*, *Γιάνναρης*, *Βουτιερίδης*, *Hesseling*, *Pernot*). Μερικοὶ ἱστορικοὶ τῆς λογοτεχνίας τοποθετοῦν τὸν «Ἐρωτόκριτο» στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα κι' ἄλλοι πιθανολογοῦν ὅτι γράφτηκε γύρω στὰ 1640. Ἂν ὁ Κορνάρος τοῦ χρονικοῦ τοῦ Moryson ἦταν εἴκοσι χρόνων τὸ 1596, ἡ ζωή του κινεῖται μέσα στὰ πλαίσια τῶν χρονολογιῶν. Πολλοὶ Βιτσέντζοι Κορνάροι ἔχουν ἐπισημανθῆ στὴν Κρήτη ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές. Ἄλλοι ἀνήκουν σὲ ἀρχοντικὲς βενετικὲς ἢ ἑλληνικὲς οἰκογένειες. Ἄλλοι εἶναι ταπεινοὶ Κρητικοί. Πρέπει ν' ἀποκλείσουμε τὴν ὑπόθεση πὼς ὁ ὑπάλληλος ποὺ πῆγε στὸ Λαζαρέττο τοῦ Χάνδακος ἕνα πρωϊνὸ τοῦ 1596 γιὰ νὰ ἐπιστατήση στὸ «θειάφισμα» τῶν ἀποσκευῶν τοῦ Ἄγγλου ταξιδιώτη, ἦταν ὁ ποιητὴς ποὺ ἔλαμψε κατὰ τὴν Κρητικὴ Ἀναγέννηση;

τιμές, γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Κι' ἀφοῦ περιδιάβασε τὴν ἀγορὰ ἑτοίμασε ἕνα κατάλογο μὲ τὶς τιμὲς τῶν εἰδῶν διατροφῆς στὸν Χάνδακα τοῦ 1596. Ἀρχίζει φυσικὰ ἀπὸ τὸ κρασί :

Ἕνα μπουκάλι : 1 λίρα Βενετίας.
Μιὰ πέρδικα : 1 » »
Ἕνα πιτσούνι : 7 σόλδια.
Μιὰ λίβρα μοσχάρι : 7 σόλδια.
Μιὰ λίβρα ἀρνὶ : 5 σόλδια.
Ἕνα ζευγάρι παπούτσια : 4 λίρες Βενετίας.

Ὁ Χάνδαξ, γράφει ὁ Moryson, εἶναι μεγάλη πολιτεία χτισμένη μὲ πέτρα καὶ ἔχει φαρδεῖς δρόμους.

ΤΟ 1598 ΒΡΙΣΚΟΝΤΑΙ στὸν Χάνδακα τρεῖς Εὐρωπαῖοι προσκυνητές, ἕνας Ἰταλός, ἕνας Φλαμανδὸς κι' ἕνας Τσέχος. Ὁ Ἰταλὸς Aquilante Rocchetta[1], εἶναι σοφὸς ἱερωμένος Ἀλλὰ ἀντὶ ν' ἀσχοληθῆ μὲ τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα καὶ νὰ καταχωρήση τὶς προσωπικές του ἐντυπώσεις ἀντιγράφει τοὺς παλιοὺς χρονικογράφους καὶ καταφεύγει στὸν Στράβωνα καὶ ἄλλους ἀρχαίους γεωγράφους. Καὶ τὸ ὁδοιπορικό του παραμένει χωρὶς ἀξία σὰν πηγὴ πληροφοριῶν. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Τσέχος Christopha Harant[2]. Τὸ ὄγδοο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του ἀναφέρεται στὴν Κρήτη. Περιορίζεται ὅμως σὲ κοινοτοπίες. Τὸ μόνο στοιχεῖο ποὺ σημειώνει εἶναι τὸ ποσὸ ποὺ οἱ Βενετοὶ καταβάλλουν στοὺς Τούρκους γιὰ νὰ διατηρήσουν μιὰ φαινομενικὴ εἰρήνη : χίλια δουκάτα.

ΑΝΤΙΘΕΤΑ ὁ Φλαμανδὸς Johannes Cotovicus (Kotwyck) εἶναι ἀνήσυχος, ἐρευνητικός, μεθοδικός. Καταγράφει τὰ πάντα. Τὶς ἐκκλησίες, τὰ ἀρδευτικὰ ἔργα, τὴ διοικητικὴ καὶ στρατιωτικὴ ὀργάνωση τοῦ νησιοῦ καὶ τὴ δημογραφικὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ. Καταρτίζει στατιστικές, συγκεντρώνει αὐθεντικὰ στοιχεῖα μὲ ἀριθμοὺς καὶ λεπτομέρειες. Δίνει μιὰ πιστὴ εἰκόνα τοῦ Χάνδακος τοῦ 1598.

«Ὁ Χάνδαξ εἶναι ὀχυρωμένη πολιτεία, ἕδρα πρίγκιπα, μὲ μῶλο καὶ σπουδαῖο ναυπηγεῖο. Τὸ κάστρο ἔχει τέσσερες πόρτες : τὴν ἀνατολικὴ (τοῦ Ἁγίου Γεωργίου), τὴν Πόρτα τοῦ νοτιᾶ (τοῦ Παντοκράτορος), τὴ δυτικὴ (τὴν Πορτέλλα) καὶ τὴ βορεινὴ (τὴν πόρτα τοῦ μώλου).

»Τὰ σπίτια εἶναι μικρά, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κατοικίες τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν κυβερνητικῶν ὑπηρεσιῶν. Οἱ δρόμοι ἴσοι καὶ φαρδιοί. Ὑπάρχει μιὰ μονάχα πλατεῖα: τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Εὐρύχωρη, μὲ ἀψίδα στὸ κέντρο καὶ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου πλάϊ. Ἄλλα κτίρια : τὸ ξενοδοχεῖο τῶν προσκυνητῶν».

---

1. Peregrinatione di Terra Santa ed altre provincie (Palermo, 1630).
2. Cesta do zeme svata do Egypte (Praze, 1884).

'Απαριθμεῖ ὅλες τὶς ἐκκλησίες. 'Ανάμεσά τους καὶ δύο ἄγνωστες. 'Απ' αὐτὲς ἡ μιά, ὁ ναὸς τοῦ 'Αγίου Ρόκκου εἶναι ὀκταγωνικός. «Χτίσθηκε τελευταία, μὲ παλλαϊκὴ ἀπόφαση, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιδημία τῆς πανούκλας».

'Απαριθμεῖ ἐπίσης τοὺς ἐννιὰ ἐπισκόπους, ποὺ ὑπάγονται στὸν Μητροπολίτη Χάνδακος: Κυδωνίας, Ρεθύμνου, Σητείας, 'Ιεράπετρας, Κισσάμου, 'Αγιᾶς, Χερσονήσου, 'Αρκαδίου καὶ Μυλοποτάμου.

'Ο πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ ἔχει κατανεμηθῆ σὲ 394 βαρωνίες. Στὸν Χάνδακα ὑπάγονται 234 βαρωνίες, στὴν Κυδωνία (Χανιὰ) 96 καὶ στὸ Ρέθυμνο 40.

'Ανώτατος ἄρχοντας ὁ δούκας ποὺ κυβερνάει μὲ τὸν magnus capitanus, τοὺς δύο questores, ἕνα castellaneus καὶ τὸν magnus castellarius. "Ολοι Βενετοὶ εὐγενεῖς.

Οἱ στρατιωτικὲς δυνάμεις τοῦ Χάνδακος ἀνέρχονται σὲ 2000 ἄνδρες κατανεμημένους σὲ λεγεῶνες (cohortes). 'Επὶ κεφαλῆς ἕνας ἀξιωματικὸς τῶν μισθοφόρων ποὺ ἔχει διαπρέψει στὰ πεδία τῶν μαχῶν.

'Υπάρχουν τέσσερες μεγάλες πόλεις στὴν Κρήτη: ὁ Χάνδαξ, ἡ Κυδωνία, τὸ Ρέθυμνο καὶ ἡ Σητεία.

Στὴν Κυδωνία ὑπάγονται 240 χωριὰ καὶ οἰκισμοὶ καὶ πέντε μικρὲς πόλεις: 'Αποκόρωνος, Κίσσαμος, Σέλινο, "Αγιος Νικήτας καὶ Σφακιά.

Στὸ Ρέθυμνο: 265 χωριὰ καὶ οἰκισμοὶ καὶ μιὰ μικρὴ πόλη, ὁ Μυλοπόταμος (τὸ φρούριο τοῦ Ρεθύμνου εἶναι καταστραμμένο).

Στὴ Σητεία (πυκνοκατοικημένη πολιτεία καὶ καλὸ λιμάνι) ὑπάγονται 70 μικρὰ χωριὰ καὶ μιὰ πολίχνη, ἡ 'Ιεράπετρα.

'Ο συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν χωριῶν καὶ οἰκισμῶν τοῦ νησιοῦ: 1070 ἢ 1044, φρούρια 15. Σύνολο κατοίκων 70.000[1]. Καλόγεροι 1000, παππάδες 3210. Οἱ Κρητικοί, προσθέτει ὁ Φλαμανδὸς περιηγητής, εἶναι σπουδαῖοι τοξότες. Καὶ κυρίως οἱ Σφακιανοί[2].

ΔΥΟ ΕΠΙΣΗΜΟΙ ΑΠΕΣΤΑΛΜΕΝΟΙ (1591)

Δύο δυτικοὶ διπλωματικοὶ ἀπεσταλμένοι στὴν Πόλη πέρασαν ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Διέσχισαν τὴν ἠπειρωτικὴ 'Ελλάδα, πρᾶγμα σπάνιο γιὰ κείνη τὴν ἐποχή. 'Ο ἕνας μὲ καραβάνι

1. Εἰκοσιένα χρόνια πρίν, τὸ 1571, ὁ Βενετὸς γενικὸς προβλεπτὴς Marino Cavalli σὲ ἔκθεση ποὺ ὑποβάλλει στὸν δόγη, ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Κρήτης σὲ 160.000 κατοίκους. 'Απ' αὐτοὺς 40.000 ζοῦν στὶς πόλεις (*Σπ. Θεοτόκη*: 'Η Κρήτη τὸ 1570. 'Ημερολόγιον Μεγάλης 'Ελλάδος, 1933). Σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1594 ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ ἦταν 203.123 ψυχὲς (περιφέρεια Χάνδακος 86.075, Χανίων 49.461, Ρεθύμνου 50.594 καὶ Σητείας 16.813). *Στ. Σπανάκη*: Στατιστικὲς εἰδήσεις περὶ Κρήτης, τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰώνα (Κρητικὰ Χρονικὰ 1958).

2. Itinerarium hierosolymitanum et syriacum in quo variarum gentium mo-

καὶ ὁ ἄλλος μὲ ἀγωγιάτες. Ἂν εἶχαν στοιχειώδη ἀνησυχία καὶ παρατηρητικότητα καὶ ἐλάχιστη ἀφηγηματικὴ ἱκανότητα γιὰ νὰ καταγράψουν ὅ,τι ἔβλεπαν κατὰ τὴν ὁδοιπορία σὲ βουνὰ καὶ σὲ κάμπους, ἡ περιηγητικὴ φιλολογία τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα θὰ εἶχε ἐμπλουτισθῆ μὲ δυὸ πηγὲς πολύτιμες γιὰ τὴν κατάσταση καὶ τὴ ζωὴ τῶν πληθυσμῶν τῆς ἑλληνικῆς ἐνδοχώρας.

Ὁ πρῶτος ἐπίσημος ταξιδιώτης ἦταν ὁ Lorenzo Bernardo, μυστικὸς ἀπεσταλμένος τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα τῆς Δημοκρατίας τῆς Βενετίας στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Bernardo εἶχε ἀναλάβει τὴν ἀπαγωγὴ καὶ μεταφορὰ στὴν Ἰταλία τοῦ βάϊλου τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας στὴν Πόλη Girolamo Lippomano (εἶχε διατελέσει πρεσβευτὴς στὴν Γαλλία, στὴν Πολωνία, στὸ Τουρίνο καὶ στὴ Νεάπολη), κατηγορούμενο γιὰ παράδοση κρατικῶν μυστικῶν σὲ ξένες χῶρες. Εἶναι ἡ πρώτη ἐπιχείρηση ἀπαγωγῆς διπλωμάτη ποὺ ἀναφέρεται στὴν εὐρωπαϊκὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία. Ὁ ἀπεσταλμένος καὶ ἡ ἀκολουθία του ἔπρεπε νὰ φθάσουν στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ ἀπόλυτη μυστικότητα ὥστε νὰ μὴ πληροφορηθῆ τίποτα ὁ ἐνδιαφερόμενος καὶ ἐπιχειρήση «κανένα ἀπονενοημένο διάβημα» ἢ ἐξαφανισθῆ. Ἔπρεπε, ἐπίσης, ἡ ἀποστολὴ νὰ ἐκτελεσθῆ μὲ «διακριτικότητα» ὥστε νὰ μὴν ὑποπέση στὴν ἀντίληψη τοῦ σουλτάνου καὶ δημιουργηθοῦν διπλωματικὰ ζητήματα.

Γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὸ ἀπόρρητο τῆς ἀποστολῆς ὁ Bernardo προτίμησε νὰ ταξιδέψη διὰ ξηρᾶς. Τὸ δρομολόγιο : Τίρανα - Ἐλβασὰν - Μοναστήρι - Βοδενὰ - Θεσσαλονίκη - Κωνσταντινούπολη.

Τὸ ὁδοιπορικὸ παρουσιάζει ξηρότητα καὶ ἔλλειψη ἀξιόλογων πληροφοριῶν. Ὁ Βενετὸς ἀπεσταλμένος καταγράφει μονάχα τὰ χάνια ποὺ ἀπαντᾶ καὶ σημειώνει ἂν βρῆκε κρασὶ καὶ ἂν ἐξασφάλισε τὴν καλοπέρασή του.

Γιὰ τὰ Βοδενὰ σημειώνει ὅτι κατοικοῦνται ἀπὸ Ἕλληνες. Στὰ Γιαννιτσὰ (ἑλληνοκατοικημένα ἐπίσης) βρῆκε βιοτεχνία μεταξωτῶν. Διαπίστωσε ἀκόμα ὅτι οἱ Τοῦρκοι τοῦ τόπου «εἶναι φονιάδες καὶ ἀλληλοσκοτώνονται». Ἐπικίνδυνη περιοχή.

Στὴ Θεσσαλονίκη, τὸ μόνο ποὺ πρόσεξε ὁ Βενετὸς ἐπίσημος ἦταν ἕνας πλατανότοπος μὲ πηγάδι καὶ χιλιάδες κοράκια ποὺ ἔκρωζαν πάνω στὰ δέντρα.

Βλέπει κρῆνες σ' ὅλους τοὺς δρόμους, περιγράφει τὸ κάστρο καὶ ἀναχωρεῖ περνώντας τὸ ξύλινο γεφύρι τοῦ Βαρδάρη.

Ὁ Bernardo ἀπέτυχε στὸ χρονικό του[1] ἀλλὰ ἡ ἀποστολὴ εἶχε αἴσιο τέλος. Ὁ πρεσβευτής, ἁλυσοδεμένος, ὡδηγήθηκε στὴ Βενετία.

---

res et instituta, insularum, regionum, urbium situs una ex prisci recentiorisque saeculi usu, una cum eventis quae auctori terre marique acciderunt dilucide recensentur. Accessit synopsis rei publicae Venetorum auctore *Ioanne Cotovico* (Antverpiae, 1619).

1. Viaggio a Constantinopoli di sier *Lorenzo Bernardo* per l'arresto del bailo sier Girolamo Lipponano cav. 1591 Aprile (Venezia, 1886).

'Ο δεύτερος ταξιδιώτης, ὁ Thomas Dallam[1], ἦταν ἀπεσταλμένος τῆς βασίλισσας τῆς 'Αγγλίας στὴν Κωνσταντινούπολη. Συνώδευε ἕνα πολύτιμο καὶ πρωτότυπης κατασκευῆς μουσικὸ ὄργανο, δῶρο τῆς 'Ελισάβετ στὸ σουλτάνο. Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὴν Πόλη τὸ καράβι πέρασε ἀπὸ τὸ Βόλο. 'Εκεῖ ὁ Dallam ἀποφασίζει νὰ διασχίση τὴν Κεντρικὴ 'Ελλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησο καὶ νὰ διαπεραιωθῆ στὴ Ζάκυνθο γιὰ νὰ συνεχίση τὸ ταξίδι του. Στὴν καρδιὰ τοῦ χειμώνα τοῦ 1599 περνᾶ μὲ τὴν ἀκολουθία του στὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Φθιώτιδα, ἀνεβαίνει στὸν χιονισμένο Παρνασσό, ὁδοιπορεῖ ὡς τὴ Ναύπακτο καὶ τέλη Δεκεμβρίου φθάνει στὴν Πάτρα. 'Αλλὰ οὔτε εἶδε οὔτε ἄκουσε τίποτα σ' αὐτὴ τὴν σκληρὴ ὀρεινὴ περιπλάνηση. Γράφει μονάχα γιὰ τοὺς ἀγωγιάτες καὶ τοὺς δραγουμάνους.

Οἱ πληροφορίες του γιὰ τὴν Πάτρα :

«Ἔχει καλὸ λιμάνι γιὰ καράβια. 'Αλλὰ ἡ πολιτεία εἶναι χτισμένη μισὸ μίλι ἀπὸ τὴν παραλία, στὴν πλαγιὰ ἑνὸς λόφου. Στὰ ψηλώματα ὑπάρχει ἕνα κάστρο ἀλλὰ μοῦ φάνηκε ἀδύνατο. 'Απὸ ἐδῶ γίνεται ἐξαγωγὴ σταφίδας, λαδιοῦ καὶ ἀραποσιτιοῦ, καθὼς καὶ γιδιῶν καὶ ἄλλων ζώων».

Περνώντας ὁ Dallam στὴ Ζάκυνθο ἀπὸ τὸ Καστὲλ Τορνέζε ὁδηγεῖται στὴν καραντίνα. 'Εκεῖ ὁ ἀπεσταλμένος τῆς 'Ελισάβετ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀποκαλύψη ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀμάθειά του καὶ τὸν ἀπάνθρωπο χαρακτήρα του :

«'Εμεῖς στὸ Λαζαρέττο εἴχαμε τὴν τύχη νὰ μὴ μείνουμε στὴν κανονικὴ φυλακὴ ἀλλὰ σ' ἕνα σπιτάκι ἀκατοίκητο, ἀκριβῶς πάνω στὴ θάλασσα. 'Αλλὰ μαζί μας ἔκλεισαν καὶ τοὺς (Ἕλληνες) ναυτικοὺς ποὺ μᾶς ἔφεραν ἀπὸ τὸ Μωριά. Καὶ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τοὺς τρέφουμε. Ὅταν ἦρθαν οἱ Ἄρχοντες ἐπὶ τῆς 'Υγείας νὰ μᾶς ἐξετάσουν τοὺς παρακαλέσαμε νὰ μᾶς ἀπαλλάξουν ἀπὸ τοὺς ναυτικούς. 'Εκεῖνοι ἀπάντησαν πὼς γιὰ ν' ἀφεθοῦν ἐλεύθεροι πρέπει νὰ πηδήξουν ἀπὸ τὸ παράθυρο στὴ θάλασσα μὲ τὰ ροῦχα τους καὶ νὰ φθάσουν στὸ πλεούμενό τους. Κι' ἐπειδὴ δὲν εἶχαν καμμιὰ διάθεση νὰ πέσουν στὸ νερὸ (ἦταν Γενάρης) ὁ κ. Κόννισμπυ τράβηξε τὸ σπαθί του καὶ τοὺς ἀπείλησε πὼς θὰ τοὺς κόψη τὰ πόδια. Κι' ἔτσι πήδηξαν ἀπὸ τὸ παράθυρο στὸ νερὸ καὶ γλυτώσαμε ἀπὸ δαύτους».

Στὴ Ζάκυνθο, τὴν πρωτομαγιὰ τοῦ 1600, εἶχαν ὀργανωθῆ «πανελλήνιοι ἀγῶνες» ἱππασίας καὶ ὁπλασκίας.

«Αὐτὴ τὴν ἡμέρα γίνεται ἀναμέτρηση τῶν καλύτερων 'Ελλήνων στὴν ἱππασία καὶ στὴν ὁπλομαχία. Τὰ ὅπλα τους δὲν ἦταν τίποτα ἄλλο ἀπὸ βαρελόδουγες καὶ κοντοράβδια, καὶ τὰ παιγνίδια ξύλινες κολῶνες καὶ σακκιὰ ἀπὸ ἄμμο».

'Αλλὰ ὁ Dallam βρῆκε τοὺς ἀγῶνες πολὺ ἁπλοϊκούς. Καὶ ἔβγαλε τὸ

1. The diary of master *Thomas Dallam* (1599 - 1600) London, 1893.

συμπέρασμα ὅτι «δὲν ἀξίζει τὸν κόπο νὰ τοὺς περιγράψη κανείς». Σημειώνει μονάχα πὼς οἱ Ζακυνθινοὶ δανείστηκαν ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους ἐπισκέπτες τὶς τρουμπέτες τους γιὰ τὰ πανηγυρικὰ σαλπίσματα τῶν ἀγώνων. Ἔτσι χάσαμε μιὰ αὐθεντικὴ περιγραφὴ τῆς ζακυνθινῆς «γκιόστρας» ποὺ ὣς τὸ 1739 ἀποτελοῦσε κάθε χρόνο τὸ μεγάλο γεγονὸς τοῦ νησιοῦ[1].

ΑΠΛΟΪΚΕΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ (1599)

Ὁ Ἄγγλος προσκυνητὴς Jerôme Dandini ποὺ ἔμεινε τὸ 1599 μερικὲς μέρες στὸν Χάνδακα σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του[2] ἀμετουσίωτες ἐντυπώσεις, παραδοξολογίες κι' ἀφελεῖς ἐξηγήσεις ἢ καταγράφει διάφορες τοπικὲς παραδόσεις.

«Μεγάλη πολιτεία ὁ Χάνδαξ ἀλλὰ καταστραμμένη ἀπὸ τοὺς σεισμούς. Τὰ σπίτια εἶναι σχεδὸν ὅλα χτισμένα μὲ ἀμμοχάλικο. Ὡστόσο τὰ κτίρια δὲν εἶναι ἄσχημα. Δὲν ἔχουν κεραμίδια ἀλλά, ὅπως σ' ὁλόκληρη τὴν Ἀνατολή, μὲ ἐξαίρεση τὴν Ἀντιόχεια, ἡ σκεπὴ κατασκευάζεται ἀπὸ ἀσβέστι ἢ ἄλλο ἀδιάβροχο ὑλικό.

»Φαίνεται ὅτι χρησιμοποιοῦν αὐτὰ τὰ ὑλικὰ ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἐφευρετικοί, ὅπως ἐμεῖς. Κατὰ τὴ γνώμη μου, πάντως, χτίζουν τὰ σπίτια τους μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀπὸ τσιγγουνιά. Γιὰ ν' ἁπλώνουν τὰ ρούχα τῆς πλύσης, γιὰ ν' ἀσπρίζουν καὶ νὰ κοιμοῦνται κάτω ἀπὸ τὸν οὐρανό, πρᾶγμα πολὺ εὐχάριστο σ' αὐτὸ τὸν τόπο καὶ καθόλου βλαβερὸ στὴν ὑγεία. Ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς δὲν φοβοῦνται διόλου γιατὶ πολὺ σπάνια βρέχει.

»Μοῦ εἶπαν ὅτι ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο ὣς τὸν Νοέμβριο δὲν πέφτει οὔτε σταγόνα. Οἱ δρόμοι τοῦ Χάνδακος εἶναι ἴσιοι ἀλλὰ ρυπαροί».

Ἡ κρασοποσία τῶν Κρητικῶν ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρον θέαμα γιὰ τοὺς ξέ-

---

1. Ἡ γιορτὴ γινόταν κάθε χρόνο τὴν τελευταία βδομάδα τῆς Ἀποκριᾶς στὴν Πλατειὰ Ρούγα, στὸν κεντρικὸ δηλαδὴ δρόμο τῆς Ζακύνθου. Τὸ ἀγώνισμα, ποὺ λεγόταν καὶ «τορνεμές», ἦταν ἡ βυζαντινὴ «ξυλοκονταρία» (διαδορατισμός). Ὁ *Νικηφόρος Γρηγορᾶς* περιγράφει μὲ λεπτομέρειες τὸ βυζαντινὸ κονταροχτύπημα : «Μερίζονται κἀνταῦθα κατὰ φυλὰς καὶ δήμους καὶ φατρίας καὶ ὁπλίζονται πάντες ὁμοῦ. Καὶ ἀρχαιρεσιῶν γενομένων κλήρῳ λαγχάνουσι τὴν ἡγεμονίαν δύο τινὲς ἐξ αὐτῶν, ἑκατέρου μέρους ἑκάτερος... καὶ συρρηγνυμένων κατ' ἴσον ἀριθμὸν ἀμφοτέρων τῶν τάξεων μετὰ ροπάλων στερρῶν παίει καὶ παίεται ἀφειδῶς» (Ἱστορ. Ι, 428). Ἡ «γκιόστρα» ἢ «τζούστρα» καὶ ὁ «τορνεμὲς» ἀφοῦ μεταφυτεύθηκαν ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴ Δύση ξαναγύρισαν στὴν Ἑλλάδα μὲ τοὺς Φράγκους.

2. A voyage to mount Libanus, wherein is an account of the customs, manners etc of the Turkey, also a description of Candia, Nicosia, Tripoly, Alexandretta etc with curious remarks upon several passages relativy to the Turks and Maronites by the *Jerome Dandini*. (London, 1696).

νους : «Τὰ καλὰ κρασιὰ τῆς Κρήτης ἔκαναν τοὺς κατοίκους μεγάλους πότες. Συχνὰ βλέπεις δυὸ ἢ τρεῖς Κρητικοὺς νὰ κάθωνται μπροστὰ σ' ἕνα βαρελάκι γεμάτο κρασὶ καὶ νὰ μὴ τὸ ἀφήνουν ὥσπου ν' ἀδειάση ὁλότελα».

Τὰ περίεργα καὶ θαυμαστὰ τοὺ νησιοῦ :

«Στὸ βουνὸ Ἴδη φυτρώνει ἕνα χορτάρι πού ὅταν τὸ τρῶνε τὰ ζωντανὰ χρυσίζουν τὰ δόντια τους. Φαίνεται πὼς ἐκεῖ κοντὰ ὑπάρχει κάποια φλέβα χρυσοῦ. Στὸ ἴδιο βουνὸ βγαίνει ἕνα πικρὸ βοτάνι, ὁ alincos ποὺ ὅταν τὸ μασήσης δὲν πεινᾶς διόλου μιὰ ὁλόκληρη μέρα.

»Ἀλλὰ τὸ καταπληκτικώτερο, πραγματικὰ ὑπερφυσικό, εἶναι τὰ κέρματα πού βρίσκονται ἐδῶ καὶ κεῖ στὰ χωράφια, χάλκινα καὶ ἀσημένια. Εἶναι τὰ νομίσματα τῆς Ἁγίας Ἑλένης. Ὅπως λένε, ἡ ἁγία ποὺ ἔτυχε νὰ βρεθῆ στὸ νησὶ χωρὶς χρήματα φρόντισε νὰ κόψη μερικὰ χαλκωματένια. Μόλις κυκλοφόρησαν, ὅμως, ἔγιναν ἀσημένια. Λένε ἐπίσης ὅτι αὐτὰ τὰ κέρματα ἔχουν ἀκόμα καὶ σήμερα τὴν ἰδιότητα νὰ θεραπεύουν τοὺς σεληνιασμένους. Ἀρκεῖ νὰ τὸ κρατήσουν στὸ χέρι ἢ νὰ τὸ ἀκουμπήσουν στὸ δέρμα τους».

Καὶ σὰν καλὸς καθολικὸς δὲν χάνει τὴν εὐκαιρία νὰ λιθοβολήση τὸν ἑλληνικὸ κλῆρο :

«Τί νὰ πῶ γιὰ τὶς μιαρότητες τῶν κληρικῶν αὐτοῦ τοῦ τόπου, ἀρχιερέων καὶ παππάδων : γιὰ τὶς κατάρες καὶ τοὺς ἀφορισμοὺς ποὺ ἐκτοξεύουν ὅλες τὶς ἱερὲς ἡμέρες ἐναντίον τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, τὴ στιγμὴ ποὺ ἐμεῖς προσευχόμαστε γιὰ τὸ καλό τους;».

ΜΑΝΙΑΤΕΣ ΚΑΙ ΚΡΗΤΙΚΟΙ (1600)

Ἕνας Γάλλος προσκυνητής, ὁ Henri Castella θὰ ἐπισκεφθῆ τὸ 1600 τὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν Κρήτη κατὰ τὸ ταξίδι του στοὺς Ἁγίους Τόπους. Εἶναι φωτισμένος, ἔχει ἀφηγηματικὸ τάλαντο, παρατηρητικότητα καὶ ἱκανότητες νὰ ξεχωρίζη ἀνάμεσα στὰ περιστατικὰ ποὺ ζῆ κατὰ τὴν περιπλάνησή του στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες τὸ καίριο καὶ νὰ καταγράφη τὴν οὐσία. Γι' αὐτὸ οἱ πληροφορίες του εἶναι πολύτιμες γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα[1].

Γράφει γιὰ τοὺς ἀνυπότακτους Μανιάτες, γιὰ τὴ γενναιότητα τῶν Κρητικῶν ποὺ δὲν δίσταζαν νὰ πολιορκοῦν μὲ βαρκόπουλα βενετικὲς γαλέρες καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴ τῶν Βενετῶν στὴν Κρήτη.

Τὸ καράβι πόδισε σὲ κάποιο λιμάνι τῆς Λακωνικῆς κι' ὁ Castella βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ περιγράψη τοὺς ὀρεσίβιους ἐλευθερόφρονες καὶ σκληροτράχηλους Μανιάτες :

---

1. Le saint voyage de Hierusalem et mont Sinay faict en l'an du grand jubilé 1600 par V. P. I. *Henri Castella*, tholosain, religieux observantin(À Paris, 1612).

«Σ' αὐτὴ τὴν ὀρεινὴ περιοχὴ κατοικοῦν οἱ Μανιάτες, ἕξη περίπου χιλιάδες ἄντρες, ποὺ δὲν ἔχουν ποτὲ ὑποταχθῆ σὲ κανένα ἔθνος. Οἱ Τοῦρκοι ἔχουν ὑποστεῖ μεγάλη φθορὰ κατὰ τὶς πολυάριθμες ἐπιδρομές τους κατὰ τῶν Μανιατῶν. Αὐτοὶ οἱ ὀρεσίβιοι ἀγρυπνοῦν νύχτα καὶ μέρα γιὰ νὰ διατηρήσουν τὴν ἐλευθερία τους. Καὶ δὲν ἐννοοῦν νὰ ἀναγνωρίσουν κανέναν ἡγεμόνα ἐπὶ τῆς γῆς.

»Εἶναι φορτωμένοι μὲ τόσα ὅπλα, ποὺ μοιάζουν μὲ σκαντζόχοιρους. Δὲν τοὺς ἀρκεῖ ἡ σπάθα, πελώρια σὰν ἐκείνη τοῦ Μαινόμενου 'Ορλάνδου. Κουβαλοῦν στὸν ὦμο ἕνα ντουφέκι καὶ στὰ χέρια κρατοῦν ἕνα τσεκούρι, ἕνα ρόπαλο κατὰ τὶς συνήθειες τοῦ τόπου τους καὶ μιὰ κοντὴ λόγχη».

Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὴ Γιάφφα ὁ Γάλλος προσκυνητὴς ἔζησε μιὰ δραματικὴ περιπέτεια. Τρομακτικὴ φουρτούνα κράτησε τὴ γαλέρα στ' ἀνοιχτὸ πέλαγος ἐπὶ δυὸ βδομάδες. 'Εξαντλήθηκαν τὰ τρόφιμα καὶ τὸ νερὸ καὶ οἱ ἐπιβάτες ἔφθασαν στὰ πρόθυρα τῆς ἀνθρωποφαγίας :

«Ἔτσι, ἀφοῦ μείναμε ἐννέα μέρες χωρὶς τροφὴ καὶ χωρὶς νερὸ ἀναγκαστήκαμε νὰ πίνουμε τὸ κάτουρό μας καὶ νὰ κυνηγᾶμε ποντικοὺς στ' ἀμπάρια. Στὸ τέλος ἔγινε γενικὴ συγκέντρωση στὸ καράβι, ἀπὸ τὸν καπετάνιο ὥς ἐμᾶς τοὺς κληρικοὺς κι' ἀποφασίσθηκε νὰ ρίξουμε κλῆρο καὶ νὰ σκοτώσουμε ἕναν γιὰ νὰ τὸν φᾶμε. Οἱ τρεῖς ἱερεῖς δὲν θάμπαιναν στὸν κλῆρο».

Τελικὰ ὁ ἄνεμος παρέσυρε τὸ καράβι στὸ λιμάνι τοῦ ἀκρωτηρίου Σολομὼν στὴν ἀνατολικώτερη ἄκρη τῆς Κρήτης, ποὺ ἀποτελοῦσε πραγματικὴ φωλεὰ κουρσάρων. Μόλις φουντάρησε ἡ γαλέρα ὁ καπετάνιος ἔστειλε ἀντίκρυ ἕνα ναύτη μὲ χρήματα γιὰ ν' ἀγοράση τρόφιμα. 'Αλλὰ οἱ κάτοικοι τὸν κράτησαν σ' ἀπόσταση καὶ εἰδοποίησαν τὸν καπετάνιο νὰ μὴ βγῆ κανεὶς στὴ στεριὰ γιατὶ θὰ τὸν σκοτώσουν. Νόμιζαν πὼς τὸ καράβι ἐρχόταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ ἀφανιζόταν (τὸ 1600) ἀπὸ ἐπιδημία πανούκλας.

»Τότε ὁ καπετάνιος, βλέποντας τὴ σκληρότητα τῶν Κρητικῶν, προστάζει νὰ ὁπλίσουν τὴ φρεγάτα[1] μὲ ἕξη κουλεβρίνες, μοιράζει σ' ὅλους ὅπλα καὶ ἀποφασίζει νὰ ἐπιχειρήσουμε ἀπόβαση γιὰ νὰ πάρουμε ὅ,τι δὲν ἤθελαν νὰ μᾶς δώσουν οὔτε μὲ χρήματα οὔτε μὲ παρακάλια.

»'Απὸ τοὺς 55, δύο μονάχα ἔμειναν στὸ καράβι καὶ τρεῖς στὴ φρεγάτα. Οἱ ὑπόλοιποι 50 πηδήξαμε στὴ στεριὰ καὶ τρέξαμε στὰ χωράφια μ' ὅσες δυνάμεις μᾶς εἶχαν ἀπομείνει κι' ἀρχίσαμε νὰ τρῶμε τὸ γρασίδι. Καὶ σὲ λίγο καθένας ἅρπαζε ὅ,τι ἔβρισκε μπροστά του, βόδια, πρόβατα, γουρούνια.

»Γυρίζοντας μὲ τὰ λάφυρα στὴν ἀκρογιαλιὰ σφάξαμε καὶ γδάραμε δυὸ βόδια, ἔπαιρνε καθένας ἀπὸ ἕνα κομμάτι, ἄναβε φωτιὰ πλάϊ στὴ θάλασσα, τὸ πετοῦσε στὴ θράκα καὶ τὸ κατάπινε μισοψημένο.

»Στὸ μεταξύ, οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς, ἀγανακτισμένοι γιὰ τὴν ἁρπαγὴ

1. Μικρὸ πλεούμενο ποὺ ρυμουλκεῖται ἀπὸ τὴ γαλέρα.

τῶν ζωντανῶν τους μαζεύτηκαν γιὰ νὰ μᾶς χτυπήσουν. Καὶ μὲ δυσκολία μεγάλη κατωρθώσαμε νὰ μποῦμε στὸ καράβι.

»Τὴν ἄλλη μέρα βλέπουμε ἑκατοντάδες Κρητικοὺς ὁπλισμένους μὲ τὰ πιὸ ἀπίθανα ὅπλα νὰ μᾶς ἔχουν πολιορκήσει καὶ ἀπὸ στεριὰ καὶ ἀπὸ θάλασσα. Ἀλλὰ ἦταν τοῦ χεριοῦ μας. Ὁ καπετάνιος ρίχνει καταπάνω τους τέσσερες κανονιές. Δύο κατὰ τὴ στεριὰ καὶ δύο κατὰ τὴ θάλασσα. Ἡ θαλασσινὴ πολιορκία γινόταν μὲ πλῆθος βαρκόπουλα ποὺ ἔμοιαζαν μὲ σμάρι μύγες γύρω στὸ μέλι. Μόλις βρόντηξαν τὰ κανόνια, οἱ βάρκες ἀπομακρύνθηκαν, ἔτσι ὅπως πετοῦν οἱ νυχτοπεταλοῦδες ποὺ τὶς διώχνεις ἀπὸ τὸ φῶς».

Πλήρωμα καὶ ἐπιβάτες ἐπιχειροῦν νέα ἀπόβαση. Ὁ καπετάνιος κάνει σινιάλο στοὺς Κρητικοὺς πὼς θέλει νὰ τοὺς μιλήση. Πραγματικά, μόλις ἔδωσε ἐξηγήσεις «ἡ μανία καὶ ἡ ἀγριάδα τους ἔγινε γλυκειὰ καλωσύνη». Κι' ὅλοι ἔτρεξαν νὰ τοὺς ἐφοδιάσουν μὲ κάθε λογῆς προμήθειες.

«Σ' αὐτὸ τὸ ἀκρωτήριο, συνεχίζει ὁ Castella, ποὺ ἀπέχει 150 μίλια ἀπὸ τὸν Χάνδακα, ὑπῆρχε ἄλλοτε σπουδαῖο κάστρο. Ἀλλὰ τώρα εἶναι καταστραμμένο καὶ ἔρημο ἐξ αἰτίας τῶν κουρσάρων ποὺ καταφεύγουν ἐκεῖ γιὰ νὰ κρυφτοῦν ἢ γιὰ νὰ ἁρπάξουν σκλάβους.

»Στὴν Κρήτη παράγεται τὸ καλύτερο κρασὶ τοῦ κόσμου, ὁ μαλβουαζίας καὶ τὸ μοσχάτο ποὺ τὸ μεταφέρουν σ' ὅλες τὶς χῶρες.

»Εἶναι τὸ πιὸ εὐτυχισμένο νησὶ τῆς Μεσογείου, εὔφορο καὶ μὲ κλῖμα γλυκό. Ὅλα τὰ βουνὰ εἶναι κατάφυτα ἀπὸ κυπαρίσσια».

Τὸ καράβι σήκωσε ἄγκυρα, ἀλλὰ βγαίνοντας στὸ πέλαγο ἔπεσε σὲ χειρότερη φουρτούνα. Ὅλοι πίστεψαν πὼς ἦρθε τὸ τέλος τους. Ξαφνικὰ ναῦτες καὶ ἐπιβάτες ἀνακάλυψαν τὴν αἰτία τῆς θεϊκῆς ὀργῆς. Ὁ Castella εἶχε ἀνάμεσα στὰ μπαγκάζια του δυὸ αἰγυπτιακὲς μούμιες καὶ δυὸ ἀγαλματίδια τῆς ἐποχῆς τῶν Φαραὼ ποὺ εἶχε ἀγοράσει στὸ Κάϊρο. Καὶ παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ παπᾶ οἱ μούμιες καὶ τὰ γλυπτὰ πετάχτηκαν στὴ θάλασσα.

Φαίνεται πὼς ἡ τρικυμία τοῦ 1600 ἦταν πρωτοφανὴς γιατὶ ὅπως γράφει ὁ Castella «καταποντίσθηκαν στὴ Μεσόγειο πάνω ἀπὸ 500 χοντρὰ καράβια, φορτηγά, γαλέρες, μπριγκαντίνια, φρεγάτες καὶ ἀμέτρητα μικρὰ πλεούμενα».

Ὁ Γάλλος προσκυνητὴς παρατηρεῖ ὅτι οἱ Βενετοὶ ὑποχρέωναν τὸν λατινικὸ κλῆρο τῆς Κρήτης νὰ προσαρμόζεται στὰ ἑλληνικὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔθιμα γιὰ νὰ μὴν προκαλοῦνται προστριβὲς ποὺ ὡδηγοῦσαν σὲ αἱματηρὲς ἐξεγέρσεις τῶν κατοίκων».

«Οἱ Κρητικοὶ ἀκολουθοῦν ὅλοι τὰ ἑλληνικὰ ἔθιμα. Οἱ Βενετοὶ τοὺς ἀφήνουν νὰ ζοῦν ἐλεύθερα. Καὶ μεῖς οἱ κληρικοὶ τελοῦμε τὴ θεία λειτουργία μὲ τὸ δικό τους τρόπο, μὲ ἐξαίρεση τὶς τελετὲς τῶν Λατίνων καὶ τὸ ρωμαϊκὸ ἡμερολόγιο.

»Γιατί ἂν οἱ καθολικοὶ κληρικοὶ δὲν ἀκολουθήσουν τὸ ἑλληνικὸ τελετουργικὸ θὰ ξεσηκωθοῦν οἱ Κρητικοί. Γι' αὐτὸ ὅλοι οἱ ἱερεῖς προσαρμόζονται στὶς ἑλληνικὲς συνήθειες τόσο στὴν Κύπρο καὶ στὴν Κρήτη, ὅσο καὶ στὴν Κέρκυρα καὶ στὴν Κεφαλονιὰ καὶ τοὺς ἄλλους τόπους ποὺ βρίσκονται ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῆς Βενετίας».

ΤΟ ΑΤΕΓΚΤΟ ΛΑΖΑΡΕΤΟ (1600)

Τὸν ἴδιο χρόνο τέσσερες Ἄγγλοι μαζὶ μ' ἕναν ἱεροκήρυκα περιηγήθηκαν τὶς παραμεσογειακὲς χῶρες. Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς συντροφιᾶς ὁ συγγραφέας τοῦ ταξιδιωτικοῦ χρονικοῦ William Biddulph[1].

Ἀπὸ τὶς ἀφηγήσεις του ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ὅσα ἀναφέρονται στοὺς δρακόντειους ὑγειονομικοὺς κανονισμοὺς τῆς Ζακύνθου καὶ στοὺς Ἕλληνες τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Πόλης :

«Ἦταν πάμπτωχοι οἱ Ζακυνθινοὶ ὅταν πρῶτοι οἱ Ἄγγλοι ἄρχισαν τὸ ἐμπόριο τῆς σταφίδας. Ἀλλὰ τώρα εἶναι πλούσιοι καὶ ὑπεροπτικοί. Χρειάστηκαν δέκα μέρες γιὰ νὰ μποῦμε στὴν πολιτεία καὶ νὰ τακτοποιήσουμε τὶς δουλειές μας. Κι' αὐτὸ γιατὶ συνηθίζουν νὰ μὴν ἐπιτρέπουν τὴν κυκλοφορία στὸ νησὶ τῶν ξένων ποὺ δὲν ἔχουν πιστοποιητικὸ ὑγείας ἀπὸ τὰ λιμάνια τῆς ἀνατολῆς. Κι' ἐμεῖς δὲν εἴχαμε. Ἔτσι μερικοὶ ἀπὸ τὴ συντροφιά μας ποὺ εἶχαν στὸ νησὶ ἐμπορικὲς ὑποθέσεις μπῆκαν στὸ Λαζαρέτο, δηλαδὴ στὸ Λοιμοκαθαρτήριο. Κι' ἂν ἀκόμα εἶσαι γερὸς πρέπει νὰ μείνης στὸ Λαζαρέτο ὅσο διατάξουν οἱ ὑγειονομικὲς Ἀρχές, ἄλλοτε εἴκοσι καὶ ἄλλοτε σαράντα μέρες. Κι' ἂν ἀρρωστήσης, ἔστω καὶ κατὰ τὸ τέλος τῶν σαράντα ἡμερῶν, πρέπει νὰ παραμείνης ἄλλες σαράντα. Σ' αὐτὸ τὸ διάστημα ἕνας φρουρὸς ἐπιτηρεῖ τοὺς ξένους νὰ μὴν ἔλθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ κανένα. Ἀκόμα καὶ οἱ φίλοι τους ποὺ πηγαίνουν νὰ τοὺς ἐπισκεφθοῦν μιλᾶνε ἀπὸ μακριά. Κι' ἂν ζυγώση κανεὶς ὁ φύλακας φωνάζει : Ἀλάργα, ἀλάργα ! Ἂν πάλι πλησιάση κανεὶς καὶ τοὺς ἀγγίξη χάνει τὸ δικαίωμα ἐξόδου καὶ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ παραμείνη ὅλο τὸ διάστημα μὲ τοὺς ἄλλους. Κι' ἂν ἔχει γράμματα γιὰ ἐμπόρους τῆς πολιτείας τὰ ἀνοίγουν καὶ τὰ ρίχνουν στὴ φωτιὰ πρὶν παραδοθοῦν στοὺς ἀποδέκτες.

»Αὐτὸ γίνεται μὲ τὴ δικαιολογία ὅτι λαμβάνονται μέτρα γιὰ νὰ μὴ μεταδοθῆ καμμιὰ ἐπιδημία. Ἀλλὰ ὑπάρχει κι' ἕνας ἄλλος σκοπός. Πρῶτα-πρῶτα γιὰ νὰ εἰσπράττουν χρήματα καὶ γιὰ νὰ γίνωνται δωροδοκίες. Ἔπειτα γιὰ νὰ

1. The travels of four Englishmen and a preacher into Africa, Asia, Troy, Bythinia, Thracia, and the Black Sea...by *William Biddulph* begunne in the yeere of Jubilee 1600, and by some of them finished the yeere 1611.

γνωρίζωνται οἱ ντόπιοι μὲ τοὺς ἐμπόρους τῶν ξένων χωρῶν καὶ νὰ μαθαίνουν τί ἐμπορεύματα μεταφέρουν τὰ καράβια.

»Ἂν κανένας ἀποτολμήση νὰ βγῆ στὴ στεριὰ χωρὶς νὰ περάση ἀπὸ τὸ Λαζαρέτο κινδυνεύει νὰ ἀπαγχονισθῆ ἢ νὰ ὑποστῆ κακομεταχείρηση. Κι' ἂν ἀκόμα ἔχει ὑγιειονομικὸ πιστοποιητικὸ πάλι δὲν μπορεῖ νὰ βγῆ στὴ στεριὰ πρὶν δείξη τὰ χαρτιά του σὲ τρεῖς ἀξιωματικοὺς ποὺ ὀνομάζονται Ἄρχοντες τῆς Ὑγείας.

»Ἡ Ζάκυνθος ὑποφέρει πολὺ ἀπὸ σεισμούς. Δὲν περνᾶ χρόνος χωρὶς δονήσεις (κυρίως κατὰ τοὺς μῆνες Σεπτέμβριο καὶ Ὀκτώβριο). Ἐγὼ ὁ ἴδιος ἔτυχα σὲ τρεῖς σεισμοὺς μέσα σὲ μιὰ βδομάδα.

»Γι' αὐτὸ τὸ λόγο χτίζουν τὰ σπίτια τους πολὺ χαμηλὰ γιὰ νὰ μὴ γκρεμίζωνται. Κι' ὅταν καταλάβουν πὼς ἀρχίζει ὁ σεισμὸς (μέρα ἢ νύχτα) χτυποῦν τὶς καμπάνες καλώντας τοὺς κατοίκους νὰ προσευχηθοῦν».

Στὸ κεφάλαιο περὶ Ἑλλήνων, ἀφοῦ σημειώνει μὲ ἔμφαση ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν μισοῦν τοὺς «παπιστὲς» μεταφέρει στὸ χρονικό του τὶς κάθε λογῆς κατηγορίες τῶν Λατίνων καὶ τοὺς πιὸ ὑβριστικοὺς χαρακτηρισμοὺς κατὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς :

«Οἱ Ἕλληνες εἶναι πολὺ δεισιδαίμονες, πανοῦργοι καὶ δόλιοι ἄνθρωποι. Τόσο πολὺ ποὺ ὑπάρχει καὶ σχετικὴ λαϊκὴ παροιμία : ὅποιος ἐμπιστεύεται Ἕλληνα θὰ τὴν πάθη[1].

»Οἱ Ἕλληνες ποὺ ζοῦν στὸ Χαλέπι εἶναι πολὺ φτωχοί. Οἱ περισσότεροι δουλεύουν βαστάζοι, καὶ οἱ γυναῖκες τους ἐπιδίδονται συνήθως στὴν πορνεία. Πολλὲς φορὲς μάλιστα αὐτοὶ οἱ ἴδιοι φροντίζουν γιὰ τὴν ἐξεύρεση πελατῶν.

»Ἀντίθετα, οἱ Ἕλληνες τῆς Πόλης εἶναι πάμπλουτοι μεγαλέμποροι. Ἀλλὰ κατέχονται ἀπὸ τὸ πάθος τῶν ἐπιδείξεων, ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ ταπεινοί, καὶ ἰδιαίτερα οἱ γυναῖκες τους. Μπορεῖ ἡ Πολίτισσα νὰ ἔχη ἄντρα κουρέα ἢ φτωχὸ τεχνίτη, αὐτὸ δὲν ἔχει σημασία, θὰ φορῆ φουστάνια ἀπὸ μετάξια καὶ ταφτάδες, πολλὲς φορὲς κεντημένα μὲ ἀσήμι καὶ μάλαμα, στολισμένα μὲ πολύτιμα πετράδια. Ὁ λαιμός τους καὶ τὰ χέρια τους εἶναι γεμάτα κοσμήματα κάθε λογῆς. Δὲν τὶς νοιάζει ἂν δὲν ἔχουν νὰ φᾶνε, ἀρκεῖ νὰ στολίζωνται. Κι' ὅταν παντρεύωνται, ἐκεῖνο ποὺ τὶς ἐνδιαφέρει εἶναι νἄχουν λοῦσα, νὰ καλοπερνοῦν καὶ νὰ τὶς παρουσιάζη ὁ ἄντρας τους στὸν πατριάρχη».

---

1. Chi fida in Greco sara intrigo.

ΙΖ' ΑΙΩΝΑΣ: ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΗ φιλολογία τοῦ ΙΖ' αἰώνα παρακολουθεῖ τὶς πολιτικοστρατιωτικὲς ἐξελίξεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καὶ ὀθωμανικοῦ κόσμου. Ἡ εἰρήνη στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες κλυδωνίζεται. Ἡ πειρατεία καὶ οἱ συγκρούσεις τῶν ναυτικῶν παραμεσογειακῶν δυνάμεων καθιστοῦν δύσκολες τὶς μετακινήσεις ταξιδιωτῶν πρὸς τὴν Ἀνατολή. Στὴν ἠπειρωτικὴ ὑπόδουλη Ἑλλάδα ἐπαναστάσεις, εἰσβολές, δηώσεις καὶ ἐξανδραποδισμοί.

Τὸ μέγα καὶ τραγικὸ θῦμα τῶν ἀνταγωνισμῶν μεταξὺ τῶν δυτικῶν ναυτικῶν δυνάμεων καὶ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἦταν οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοί. Οἱ «τουρκομάχοι» Φράγκοι ἐπιχειροῦν καταστρεπτικὲς ἐπιδρομὲς κατὰ τῶν τουρκοκρατουμένων περιοχῶν. Ὑποκινοῦν ἐξεγέρσεις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν κι' ὕστερα τοὺς ἐγκαταλείπουν στὸ ἔλεος τοῦ δυνάστη τους. Ἱσπανοί, Φλωρεντινοί, Μαλτέζοι, Ναπολιτάνοι συναγωνίζονται τοὺς Ἀλγερίνους καὶ τοὺς Τούρκους πειρατὲς σὲ ληστρικὲς ἀποβάσεις στὰ ἑλληνικὰ παράλια. Τὸ 1601 οἱ Ἱσπανοὶ ἐρήμωσαν τὴ Μάνη, τὸ 1603 οἱ Ἱππότες τῆς Μάλτας λεηλάτησαν τὴν Πάτρα καὶ οἱ Φλωρεντινοὶ τὴν Εὔβοια, τὸ 1619 ναυτικὴ μοῖρα τῆς Τοσκάνης λαφυραγώγησε τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, τὸ 1628 νέα καταστροφὴ τῶν παραλίων τοῦ Μωριᾶ ἀπὸ τοὺς Μαλτέζους.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα οἱ στόλοι τῶν Βενετῶν, τοῦ Μεγάλου Δούκα τῆς Τοσκάνης, τῆς Μάλτας καὶ τῆς Νεαπόλεως διεκδικοῦν τὴν κυριαρχία τῆς Μεσογείου, παρασύροντας σὲ ἐπαναστατικὰ κινήματα τοὺς ὑποδούλους τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν.

Οἱ γαλέρες τῆς Μάλτας προετοιμάζουν μεταξὺ 1603 καὶ 1606 ἀπόβαση στὰ παράλια τῆς Ἠπείρου γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. Ἡ ἐκστρατεία θὰ ναυαγήση ὕστερα ἀπὸ προδοσία τοῦ σχεδίου καὶ θὰ ἀκολουθήσουν ἄγρια ἀντίποινα καὶ σφαγές.

Ἔξη χρόνια ἀργότερα νέα, πανελλαδικῆς σχεδὸν μορφῆς, ἐξέγερση: ἀπὸ τὴν Ἤπειρο, τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Στερεὰ ὡς τὴ Μάνη. Ὁ δούκας τοῦ Νεβέρ, Κάρολος Β' ποὺ ἐμφανίζεται ὡς κληρονόμος τοῦ θρόνου τοῦ Βυζαντίου, εἶναι γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὁ καινούργιος Μεσσίας. Στὴν κληρικολαϊκὴ βαλκανικὴ συνέλευση τοῦ 1612 ἀποφασίζεται ἡ συγκρότηση στρατοῦ 160.000 ἀνδρῶν καὶ πορεία πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀλλὰ ὁ στόλος τοῦ Καρόλου καταστρέφεται καὶ ἡ ἐπανάσταση ματαιώνεται. Μονάχα ὁ Τρίκκης Διονύσιος

εἰσβάλλει ἐπικεφαλῆς Ἑλλήνων ἀνταρτῶν στὰ Γιάννενα. Θὰ τὸν αἰχμαλωτίσουν ὅμως οἱ Τοῦρκοι, θὰ τὸν γδάρουν ζωντανὸ καὶ θὰ στείλουν τὸ δέρμα του παραγεμισμένο μὲ ἄχυρα στὴν Πόλη.

Ὕστερα ξέσπασε ὁ τουρκοβενετικὸς πόλεμος ποὺ κατέληξε στὴν ἐπικράτηση τῆς ἡμισελήνου. Εἰκοσιπέντε χρόνια θὰ κρατήση ἡ πολιορκία τοῦ Χάνδακος. Γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὸ Αἰγαῖο μεταβάλλεται σὲ πεδίο φονικῶν ναυτικῶν συγκρούσεων. Τὸ πέρασμα ἀνάμεσα Μωριὰ καὶ Κρήτη εἶναι προβληματικό. Ὅσα καράβια δὲν πέσουν στὰ χέρια τῶν δύσπιστων καὶ ἀποθηριωμένων ἐμπολέμων ἀπειλοῦνται ἀπὸ τοὺς κουρσάρους, μουσουλμάνους καὶ χριστιανούς. Ὁ σουλτάνος Μωάμεθ Δ' θὰ ἐγκατασταθῆ στὴ Λάρισα γιὰ νὰ παρακολουθῆ ἀπὸ κοντὰ τὸν πόλεμο τῆς Κρήτης.

Τὸ 1669 οἱ Βενετοὶ ἐγκαταλείπουν τὴν Κρήτη καὶ μεταφέρουν τὸν πόλεμο στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ὁ Μοροζίνι κυριεύει τὴν Πελοπόννησο, πολιορκεῖ τὴν Ἀκρόπολη καὶ γκρεμίζει μὲ τὰ κανόνια τῶν μισθοφόρων τὸν Παρθενώνα. Οἱ Τοῦρκοι εἰσβάλλουν στὴ Στερεὰ μὲ τὸν Λυμπεράκη Γερακάρη. Νέες ἑλληνικὲς ἐξεγέρσεις, νέες ἀπιστίες τῶν Βενετῶν, νέες σφαγὲς καὶ ὁλοκαυτώματα.

Ἀνασφάλεια, οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση, ἀποδεκατισμὸς τῶν πληθυσμῶν, καταστροφὴ τοῦ ἐμπορίου. Οἱ μεταφορὲς ἐφοδίων ἀπὸ ἀκτὴ σὲ ἀκτὴ ἀποτελοῦσαν ἐπιχειρήσεις ναυτικοῦ ἡρωϊσμοῦ. Μικρὰ κατάφορτα πλεούμενα γλυστροῦσαν ἀνάμεσα στὶς πειρατικὲς μοῖρες (χριστιανικὲς καὶ ὀθωμανικὲς) ταξιδεύοντας μόνο νύχτα. Οἱ ὑπόδουλοι πλήρωναν φόρους καὶ στοὺς Τούρκους καὶ στοὺς Φράγκους.

Ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ ΙΖ' αἰώνα συνθλίβεται ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ καταπίεση καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνταγωνισμοὺς τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων καὶ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ χριστιανοὶ ἡγεμόνες θυμοῦνται τὰ δεινὰ τῶν Ἑλλήνων, μονάχα ὅταν τὰ οἰκονομικά τους συμφέροντα βρίσκονται σὲ σύγκρουση μὲ τὴν τουρκικὴ ἀδιαλλαξία. Καὶ οἱ ὑπόδουλοι Ρωμιοὶ ποὺ διψοῦν γιὰ ἐλευθερία γίνονται κάθε τόσο θύματα τῶν τυχοδιωκτισμῶν τῶν χριστιανικῶν χωρῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Παράδειγμα πολιτικῆς στυγνοῦ ρεαλισμοῦ καὶ μακιαβελλικῆς διπλωματίας ἀποτελοῦν οἱ σχέσεις τῆς Γαλλίας μὲ τὴν Πύλη κατὰ τοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν ἅλωση. Τὰ ἰδεώδη τῆς χριστιανικῆς ἀλληλεγγύης λησμονήθηκαν μπροστὰ στὴν πιεστικὴ ἀνάγκη τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπεκτατισμοῦ. Κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰώνα ἡ Γαλλία θὰ συμμαχήση μὲ τὸν «ἀδυσώπητο ἐχθρὸ τῆς πίστεως». Ὁ Φραγκῖσκος Α' καὶ ὁ Ἐρρῖκος Β' δημιουργοῦν στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὸν Σουλεϊμάν, σὰν ἀντίβαρο στὴν ἐπιβλητικὴ παρουσία τῆς Αὐστρίας στὰ ἀνατολικά τους σύνορα. Αὐτὴ ἡ συνοδοιπορία τοῦ Σταυροῦ καὶ τῆς Ἡμισελήνου εἶχε ἐντυπωσιακοὺς ἀντικτύπους στὴ Μεσόγειο. Ἡ Γαλλία ἐξασφάλισε τὸ μονοπώλιο τοῦ ἐμπορίου μὲ τὴν Ἀνατολή. Ἡ γαλλικὴ σημαία κυριαρ-

χοῦσε στὴ Μεσόγειο πλάϊ στὴ σημαία τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας ποὺ ἔμπαινε πιὰ στὴ φάση τῆς παρακμῆς.

Ἀλλὰ κατὰ τὸν ΙΖ′ αἰώνα τὰ γαλλικὰ προνόμια στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο εἶχαν ἐκμηδενισθῆ. Οἱ διομολογήσεις δὲν ἀπέδιδαν πιὰ μεγάλα κέρδη. Στὸν ἐμπορικὸ ἀνταγωνισμὸ θὰ εἰσπηδήσουν δυναμικοὶ ἀντίπαλοι οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Ὁλλανδοὶ ποὺ κατώρθωσαν νὰ ὑπερφαλαγγίσουν τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο ἐξασφαλίζοντας καλύτερους ὅρους συναλλαγῶν. Ὅταν μάλιστα πέτυχαν τὸν περιορισμὸ τοῦ τελωνιακοῦ δασμοῦ στὰ τουρκικὰ λιμάνια σὲ 3% ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων (οἱ Γάλλοι ἔμποροι πλήρωναν 5%), τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ βρέθηκαν σὲ ἀδιέξοδο. Ἡ Γαλλία πέρασε στὴν τρίτη θέση καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἐξαγωγῶν καὶ ἀπὸ πλευρᾶς πολιτικῆς ἐπιρροῆς στὴν Ἀνατολή. Ἡ αἴγλη τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ′ στὴν Εὐρώπη ἄφηνε ἀδιάφορους τοὺς σουλτάνους.

Τὴν ἴδια περίοδο ξαναφούντωσε καὶ ἡ πειρατεία. Τὸ ἔνδοξο τάγμα τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εἶχε μεταβληθῆ σὲ μιὰ ἁρπακτικὴ ἑταιρία κουρσάρων. Ἀπὸ τὴ Μάλτα ξεκινοῦσαν οἱ γαλέρες γιὰ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες μὲ τὸν ἄσπρο σταυρὸ στὰ ἄλμπουρα. Καὶ οἱ Μαλτέζοι «ἱππότες» ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ, ἀφάνιζαν, ξεμπαρκάροντας μὲ τὸ σταυρὸ τοῦ τάγματος στὸ στῆθος, τοὺς χριστιανοὺς τοῦ Αἰγαίου.

Ἀλλὰ χειρότεροι ἀπὸ τοὺς Μαλτέζους εἶναι οἱ ὑπήκοοι τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ′. Πασίγνωστοι εὐγενεῖς, ἀξιοσέβαστοι σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη ὀργανώνουν ἰδιωτικὲς ἐκστρατεῖες «ἐναντίον τῶν ἀπίστων». Ἀρματώνουν ἕνα καράβι, τὸ ἐφοδιάζουν ὕστερα ἀπὸ μερικὲς ἐπιδρομὲς καὶ αἰχμαλωσίες καὶ ἔρχονται στὸ «Ἀρχιπέλαγος», στὸ ἑλληνικὸ Αἰγαῖο μὲ τὸ παραδείσιο κλῖμα, μὲ τὴν εὔκολη λεία, μὲ τὰ φημισμένα ρωμέϊκα κρασιὰ καὶ τὶς ὄμορφες νησιώτισσες.

Ἔλεγαν πὼς καταδιώκουν τοὺς «ἐχθροὺς τῆς χριστιανικῆς πίστεως». Κι' ἐπειδὴ δὲν εὕρισκαν Τούρκους ρήμαζαν τοὺς ἀνυπεράσπιστους ἑλληνικοὺς πληθυσμούς. Λεηλασίες, ἁρπαγές, ἀπαγωγές, βιασμοί, βασανιστήρια καὶ πρὸ παντὸς λύτρα.

Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ τὸ πειρατικὸ ἐπάγγελμα ἀποτελοῦσε μιὰ σταδιοδρομία ἔντιμη καὶ ἔνδοξη. Ἡ Μάλτα καὶ τὸ Λιβόρνο εἶχαν μεταβληθῆ σὲ κέντρα δουλεμπορίου. Στὸν αἰώνα τοῦ Πασκὰλ καὶ τοῦ Μποσουὲ ἄνθιζαν τὰ σκλαβοπάζαρα. Τὰ μπεζεστένια τῆς Πόλης μὲ τὶς σκλαβαγορὲς ὠχριοῦσαν μπροστὰ στὴ δραστηριότητα τῶν χριστιανῶν δουλεμπόρων.

Εἶχε μεταβληθῆ σὲ θεσμὸ παραδεκτὸ ἀπὸ τὸ κράτος καὶ εὐλογημένο ἀπὸ τὸν Καθολικισμὸ τὸ δουλεμπόριο. Ὁ Λουδοβῖκος ΙΔ′ ἔγραφε στὸν ἀρχιναύαρχο τοῦ γαλλικοῦ Στόλου:

«Μπορεῖτε, ἐπίσης, νὰ ἐξετάσετε τὶς δυνατότητες μερικῶν ἀποβάσεων στὶς ἀκτὲς τῆς Βορείου Ἀφρικῆς γιὰ τὴ συγκέντρωση σκλάβων».

Στοὺς θαλάσσιους δρόμους τῆς Ἀνατολῆς ὀργιάζει καὶ ἡ πειρατεία τῶν

Ἀλγερίνων. Ὁ βενετικὸς στόλος ἀναγκάζεται νὰ ὀργανώση ἐκστρατεία καὶ καταδιώκει τὰ κουρσάρικα ὡς τὰ τουρκικὰ λιμάνια. Ἀλλὰ μόλις πῆρε τὸ μήνυμα ὁ σουλτάνος Μουράτ, ποὺ πολιορκοῦσε τὴ Βαγδάτη, ἔσπευσε νὰ διακόψη τὶς σχέσεις μὲ τὴ Βενετία. Αὐτὰ συνέβαιναν τὸ 1637.

Μὲ τὴν ἔναρξη τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακος (1648) ἀποκόπτεται ἡ λεωφόρος τῆς Χριστιανοσύνης πρὸς τὴν Ἀνατολή. Ἡ Κρήτη δὲν ἀποτελεῖ πιὰ προστατευτικὸ τεῖχος τοῦ Αἰγαίου. Τὸ δυτικὸ ἐμπόριο θὰ ὑποστῆ νέο δεινὸ πλῆγμα.

Ἡ Γαλλία ἀναγκάζεται νὰ ἀναθεωρήση κάπως τὴν πατροπαράδοτη πολιτικὴ «φιλίας καὶ συνεργασίας» μὲ τοὺς σουλτάνους ἐπειδὴ ἀφανίζεται τὸ ἐμπόριό της. Σιγὰ - σιγὰ ὑψώνεται ἡ σημαία τῶν παλαιῶν Σταυροφόρων. Πρῶτο βῆμα ἡ ἀποστολὴ ἐθελοντῶν στὸν πολιορκημένο Χάνδακα. Τὸ 1660 ὁ Μαζαρῖνος θὰ δανείση ὁλόκληρο στόλο στὴ Βενετία. Μιὰ γαλλικὴ ναυτικὴ μοῖρα θὰ ἐπιχειρήση νὰ καταλάβη τὰ Χανιά.

Ὡστόσο, οἱ σχέσεις μὲ τὴν Πύλη θὰ διατηρηθοῦν. Οἱ διπλωμάτες τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' ἐφαρμόζουν ἕνα νέο δόγμα : μπορεῖς νὰ συνεκστρατεύης μὲ τοὺς συμμάχους σου χωρὶς νὰ διακόπτης τὶς σχέσεις μὲ τοὺς ἐχθρούς τους.

Ἀλλὰ ὁ Τοῦρκος δὲν ἐννοοῦσε τὶς λεπτεπίλεπτες αὐτὲς παραλλαγὲς τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Θὰ ξαναχτυπήση, λοιπόν, τὸ ἐμπόριο : αὐθαιρεσίες, «ἀβανιές»[1], πρόστιμα σ' ὅλες τὶς σκάλες τῆς Ἀνατολῆς.

Αὐτοὶ οἱ ἐξευτελισμοί, καὶ τὸ κυριώτερο ἡ δεινὴ κρίση τοῦ ἐμπορίου ξαναζωντανεύει τὸ πνεῦμα τῶν Σταυροφοριῶν. Εἶχε, ἄλλωστε, καλλιεργηθῆ αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Πολλοὶ ἔβλεπαν ἕναν «ἱερὸ πόλεμο» ὅλων τῶν χριστιανικῶν ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης κατὰ τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας σὰν πανάκεια : θὰ ἐκάλυπτε τοὺς κρατικοὺς προϋπολογισμοὺς μὲ τὰ λάφυρα, θὰ ἀπελευθέρωνε τὸ ἐμπόριο καὶ θὰ ἔδινε τέλος στοὺς εὐρωπαϊκοὺς ἀνταγωνισμοὺς καὶ στὶς θρησκευτικὲς ἔριδες «ἐν ὀνόματι τῆς ἐκστρατείας κατὰ τοῦ Ἀντιχρίστου». Ὁ Gonzague de Monferrat ὕψωνε τὸ λάβαρο τῆς Σταυροφορίας φιλοδοξώντας νὰ γίνη ἕνας νέος Γοδεφρῖγος ντὲ Μπουγιόν. Ὁ Père Joseph ἔγραφε τὸ ἔμμετρο ἔργο « Περὶ τοῦ πολέμου ἐναντίον τῶν Τούρκων». Ὁ Boileau ἔλεγε : «Σᾶς περιμένω σὲ δυὸ χρόνια στὶς ἀκτὲς τοῦ Ἑλλησπόντου».

Καὶ οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες ζοῦν σὲ ψευδαισθήσεις. Ἀποθέτουν τὶς ἐλπίδες γιὰ τὴ λύτρωσή τους ἀπὸ τὴν τυραννία στὰ χριστιανικὰ ἔθνη. Ἐκκλήσεις ἐπὶ ἐκκλήσεων φθάνουν στὶς Αὐλὲς τῆς Εὐρώπης : Ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι πανέτοιμος γιὰ ἐξέγερση. Ἀπὸ τὴν Κύπρο ὡς τὴν Ἤπειρο.

1608 : Μήνυμα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου πρὸς τὸν Κάρολο τῆς Σαβοΐας: «Καὶ ἂν ἡ Ἁγία Τριὰς φωτίση τὴν βασιλείαν τοῦ ρὲ Φιλίππου καὶ τῆς

1. Οἱ Τοῦρκοι θὰ κλείσουν στὴ φυλακὴ καὶ τὸν Γάλλο πρεσβευτὴ στὴν Πόλη.

ὑψηλότητός σου νὰ κάμετε ἅρματα, ἤξευρε ἡ ὑψηλότητά σου πῶς εὑρίσκονται ἄνδρες τῶν ἁρμάτων τριάντα πέντε χιλιάδες, καὶ Τοῦρκοι δὲν εἶναι παρὰ μόνε ὀκτὼ χιλιάδες».

1612 : Ὁ ἐπίσκοπος Μάνης Νεόφυτος πρὸς τὸν δούκα τοῦ Νεβὲρ (τὸν προσαγορεύει Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο) :

«Ἔπαρε καράβι καὶ μουνιτζιὸν καὶ σολδία καὶ κόπιασε, ὁποὺ νὰ ἑνωθοῦμεν στὸ πόρτο Λεκάγιο, νὰ πληροφορηθοῦν ὁ λαὸς καὶ νὰ βάλωμε πᾶσα ὄρδινο».

Οἱ Μανιάτες «πρὸς τὸν ἀρχιστράτηγο τῆς Βενετίας Μοροζίνι»:

«...τάζουν καὶ ὑπόσχονται οἱ Μανιάτες καὶ ὅλοι οἱ ἐγκάτοικοι τῆς περιχώρου τοῦ κόλπου, ἅμα μάθουν πῶς θὰ φθάση ἡ ἀρμάδα ἡ βενετική, διὰ νὰ ἐβγάλη εἰς τὴν ξηρὰν τὴν βοήθειαν, θὰ εἴμεθα ἕτοιμοι, αὐτὸς μὲ δέκα χιλιάδες ἀνθρώπους ἁρματωμένους καὶ δύο χιλιάδες ζῶα διὰ φόρτωμα, νὰ δεχθοῦν καὶ νὰ σμίξουνε μὲ αὐτούς, καὶ νὰ τοὺς ἀκολουθοῦν εἰς τὰ κάστρα τῶν Τούρκων ὁποὺ θὰ ἀποκλείσουνε...».

Ἀκόμα καὶ ὁ πατριάρχης τῆς Ἀντιοχείας καλοῦσε τὸν Λουδοβῖκο ΙΔ' νὰ ἐκστρατεύση στοὺς Ἁγίους Τόπους : «Ἐλπίζουμε πῶς θὰ δοῦμε μιὰ μέρα τὴ σωτηρία μας ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ τὴ Μεγαλειότητά σου».

Ἀλλὰ στὸ μεταξὺ εἶχε σημειωθῆ μιὰ κοσμοϊστορικὴ μεταβολὴ στὶς συγκοινωνίες μὲ τὴν Ἰνδία. Οἱ Πορτογάλοι ἄνοιξαν τὸ δρόμο τῆς Καλῆς Ἐλπίδος. Οἱ μουσουλμανικὲς ἀκτές, τὸ Σουὲζ καὶ οἱ σκάλες τῆς Αἰγύπτου ἔπεσαν ξαφνικὰ σὲ παρακμή.

Οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς μεταβολῆς ὑπῆρξαν τεράστιες σ' ὁλόκληρη τὴ μεσογειακὴ λεκάνη, στὸ συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων καὶ στὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκονομία. Ἐδημιούργησε ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη νέους προσανατολισμοὺς καὶ ἀναστατώσεις, ἀπαράλλακτα ὅπως ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς στὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰώνα.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Σταυροφοριῶν ἡ Εὐρώπη προμηθευόταν ἀπὸ τὴν Ἰνδία ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ πολυτελείας : μπαχαρικά, σπάνια ἀρώματα, μουσελίνες μοναδικὲς στὸν κόσμο. Κι' ἀκόμα χρυσάφι, ἀσήμι, μαργαριτάρια, ρουμπίνια, ζαφείρια καὶ διαμάντια ποὺ στόλιζαν τὰ σπαθιὰ τῶν βασιλιάδων καὶ τὰ μέτωπα τῶν προγκιπισσῶν. Οἱ ναυτικὲς πολιτεῖες τῆς Μεσογείου ἔγιναν πάμπλουτες ἀπὸ τὸ ἀσιατικὸ ἐμπόριο ποὺ διεξαγόταν μὲ ἐνδιάμεσο τὶς μουσουλμανικὲς χῶρες. Τὰ προϊόντα τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς μεταφέρονταν στὶς ἀκτὲς τῆς Ἐρυθρᾶς Θάλασσας. Χιλιάδες ἱστιοφόρα ξεφόρτωναν τὸ θησαυρό τους στὸ Σουέζ. Καὶ ξαφνικὰ ἡ ἔρημος ζωντάνευε ἀπὸ τὰ ἀμέτρητα καραβάνια ποὺ κουβαλοῦσαν τὰ ἐμπορεύματα στὶς μεσογειακὲς σκάλες καὶ κυρίως στὴν Ἀλεξάνδρεια ποὺ εἶχε ὀνομασθῆ «ἀγορὰ τῶν δύο κόσμων». Τὸ αἰγυπτιακὸ ἐμπόριο ἐλεγχόταν ἀπὸ τὴ Βενετία, τὴ Γένοβα καὶ τὴ Μασσαλία.

῾Η ἀνακάλυψη τοῦ δρόμου τῆς Καλῆς ᾿Ελπίδος ἀπὸ τοὺς Πορτογάλους θαλασσοπόρους, ἀνέτρεψε μιὰ κατάσταση αἰώνων. Τὸ ταξίδι ἦταν βέβαια μακρύτερο. ᾿Αλλὰ γινόταν χωρὶς διακοπές. Καὶ τὸ κυριώτερο, τὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη μποροῦσαν πιὰ νὰ ἐφοδιασθοῦν ἀπ᾿ εὐθείας ἀπὸ τὶς ἀσιατικὲς ἀγορὲς χωρὶς τὴ μεσολάβηση τῶν μουσουλμάνων.

Αὐτὴ ἡ ἐπανάσταση προώθησε νέες οἰκονομικὲς δυνάμεις στὸ παγκόσμιο προσκήνιο. Τοὺς καρποὺς της ἔδρεψαν πρῶτοι οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ ῾Ολλανδοί. Οἱ μεγάλες ἑταιρεῖες τοῦ Λονδίνου καὶ τοῦ Ἄμστερνταμ ἐκμεταλλεύονταν μονοπωλιακὰ τὸ ἐμπόριο τῆς ᾿Ινδίας.

Γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ὁ νέος ὠκεάνειος δρόμος εἶχε καταστρεπτικὲς συνέπειες. Ἔχασε ἡ Τουρκία τὸν πακτωλὸ τῶν τελωνειακῶν δασμῶν. Γιὰ τὴ Βενετία τὸ πλῆγμα ἦταν ἀνεπανόρθωτο. Δὲν θὰ συνέλθη ποτὲ πιὰ ἡ θαλασσοκράτειρα τῆς Μεσογείου. Τὸ 1630 ἔκλεισε ἡ ᾿Ερυθρὰ Θάλασσα. Καὶ οἱ σκάλες τῆς Αἰγύπτου ἐρήμωσαν.

Μὲ τὴν πτώση τοῦ Χάνδακος καὶ τὴν ἐκδίωξη τῶν Βενετῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη ἐγκαταλείπονται οἱ φιλοδοξίες γιὰ τὴν ὀργάνωση σταυροφορίας ἐναντίον τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ εὐρωπαϊκὲς κυβερνήσεις ἀναγκάζονται νὰ προστατεύσουν τὰ οἰκονομικά τους συμφέροντα, νὰ βελτιώσουν τὴν ἐπιρροή τους καὶ νὰ ὑπογράψουν νέες πιὸ συμφέρουσες ἐμπορικὲς συμφωνίες.

Γύρω στὰ τέλη τοῦ ΙΖ´ αἰώνα οἱ Τοῦρκοι κυριαρχοῦν ὁριστικὰ στὴ Στερεά, στὴν Πελοπόννησο, στὴν Κρήτη καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. ᾿Εγκαινιάζεται μιὰ νέα φάση τῆς ἱστορίας τοῦ ῾Ελληνισμοῦ.

῾Ωστόσο, ὁ ΙΖ´ αἰώνας, παρὰ τὶς δοκιμασίες, τοὺς πολέμους καὶ τὶς ἀναστατώσεις τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου δὲν ὑστερεῖ γενικὰ σὲ ταξιδιωτικὰ χρονικά. Μόνο ποὺ κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰώνα παρουσιάζεται μιὰ αἰσθητὴ κάμψη στὴν περιηγητικὴ κίνηση πρὸς τὴν ᾿Ανατολή. ῾Ο ἀπόηχος τῶν θρησκευτικῶν πολέμων καὶ τῆς Μεταρρυθμίσεως εἶναι ἀκόμα αἰσθητός. Οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ ζοῦν τὸ ἐσωτερικό τους δρᾶμα καὶ ὁ ζῆλος τῶν προσκυνητῶν ἔχει προσωρινὰ φυλλορροήσει. Οἱ φίλοι τῶν περιπετειῶν ἀποφεύγουν τὴν ἐπικίνδυνη ὀθωμανικὴ ᾿Ανατολή. Προτιμοῦν πιὸ μακρινὲς θάλασσες καὶ πιὸ ἐξωτικοὺς τόπους. ᾿Ιδιαίτερα στὴ Γαλλία, ἡ λάμψη τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου δημιούργησε μιὰ ἐθνικὴ ἑστία γοήτρου καὶ ἀκτινοβολίας μὲ κεντρομόλες τάσεις.

᾿Αλλὰ ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὴν ᾿Ανατολὴ συνεχίζεται. Τὸ ἐμπόριο, τολμηρὸ πάντοτε, ἀναζητεῖ νέες ἀγορές. Διπλωματικὲς ἀποστολὲς πᾶνε κι᾿ ἔρχονται. Στὴν ἠπειρωτικὴ καὶ στὴ νησιωτικὴ ῾Ελλάδα ἔχουν ἐγκατασταθῆ πρόξενοι καὶ ἱεραποστολὲς ποὺ ὑποδέχονται, προστατεύουν καὶ διευκολύνουν τοὺς Εὐρωπαίους περιηγητές. ᾿Ιησουΐτες καὶ Καπουκίνοι ἔχουν ἀποδυθῆ σὲ ἀγώνα προσηλυτισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. ῾Η Χίος ὀνομάζεται «μικρὴ Ρώμη» ἐξ αἰτίας τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν καθολικῶν κατοίκων της.

῾Η περιηγητικὴ κίνηση στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο θὰ ἐνταθῆ κατὰ τὸ δεύτερο

μισὸ τοῦ ΙΖ'αἰώνα (στὰ εἰρηνικά του,φυσικά,διαλείμματα). Ἡ ἐπιθυμία καλύτερης γνωριμίας μὲ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς τόπους καὶ ἡ ἀναζήτηση ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τοὺς συλλέκτες στρέφουν πολλοὺς φωτισμένους Εὐρωπαίους, ἀλλὰ καὶ διπλωμάτες καὶ τυχοδιῶκτες, ἀποκλειστικὰ στὴν Ἑλλάδα. Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ κυριώτερο χαρακτηριστικὸ τῆς νέας ἐποχῆς τοῦ περιηγητισμοῦ.

Κυκλοφοροῦν στὴ Δύση ταξιδιωτικὰ χρονικὰ ἀφιερωμένα στὴν Ἑλλάδα. Οἱ περιηγήσεις γίνονται πιὸ συστηματικές, οἱ ταξιδιῶτες ἔχουν μόρφωση καὶ καλλιέργεια. Ξεκινοῦν γιὰ τὴν Ἑλλάδα, γιὰ τὴ «μεγάλη περιπέτεια», διανοούμενοι καὶ καλλιτέχνες. Ἑκατοντάδες σελίδες τῶν χρονικῶν ἀποτελοῦν περιγραφὲς τῶν ἑλληνικῶν τόπων. Φυσικά, τὴ μερίδα τοῦ λέοντος κατέχουν οἱ ἀρχαιολογικὲς παρατηρήσεις. Ἀναφέρονται, ὅμως, καὶ στὴ σύγχρονη πραγματικότητα, στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν κατοίκων, στὰ ἤθη καὶ στὰ ἔθιμα, στὸ ἐμπόριο καὶ στὴν Ἐκκλησία.

Οἱ ἀφηγήσεις τῶν περιηγητῶν ποὺ ταξιδεύουν κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, οἱ ὁδοιπόροι τῆς Θεσσαλίας, οἱ ἐπισκέπτες τῶν Ἀθηνῶν, οἱ περαστικοὶ τῶν νησιῶν, οἱ ἐρευνητικοὶ ξένοι τῆς Πόλης καὶ οἱ προσκυνητὲς τῶν Ἁγίων Τόπων, ἐπίσημοι καὶ ταπεινοί, διπλωμάτες, ἔμποροι, ναυτικοὶ ἢ καλόγεροι, ἔχουν ἕνα καινούργιο ὕφος ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ χαριτωμένη ἀφέλεια καὶ εἰλικρίνεια. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ τὰ χρονικὰ καλλιεργοῦν τὴν καλλιέπεια, δημιουργοῦν μιὰ περιηγητικὴ λογοτεχνικὴ γλῶσσα. Ἔχει, ἄλλωστε, ἀρχίσει ἡ εἰσβολὴ στὰ γράμματα καὶ στὶς τέχνες τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ μύθου ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐξωτικοῦ στοιχείου τῆς Ἀνατολῆς[1]. (Ὁ Ρακίνας γράφει τὴ «Φαίδρα» καὶ τὴν «Ἰφιγένεια» ἀλλὰ καὶ τὸν «Βαγιαζήτ», ὁ Βολταῖρος τὸν «Μωάμεθ» καὶ τὴν «Ζαΐρα», ὁ Μολιέρος τὸν «Ἀρχοντοχωριάτη», ὁ Μαιρὲ τὸ «Σουλεϊμὰν ἢ ὁ θάνατος τοῦ Μουσταφᾶ»)[2].

ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΧΙΜΑΙΡΕΣ (1606)

Ὁ βαρὺς ἴσκιος τῆς ὀθωμανικῆς ἀπειλῆς ἔπεφτε καὶ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα πάνω στὴ χριστιανικὴ Εὐρώπη. Οἱ φιλοδοξίες γιὰ τὴν ὀργάνωση μιᾶς νέας

---

1. *P. Martinot:* L'Orient dans la littérature française au XVII et XVII siècle (Paris, 1906).

2. Αὐτὸς ὁ λογοτεχνικὸς ἐξωτισμὸς ἀποκορυφώνεται κατὰ τὸν αἰώνα ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ δεκάτου ἐνάτου. Τραγωδίες, κωμωδίες, μυθιστορήματα ἀνατολικῶν ἐμπνεύσεων, ἀκόμα καὶ τολμηρὲς περιγραφὲς χαρεμιῶν κ.λ.π. Εἶναι οἱ «Περσικὲς Ἐπιστολὲς» τοῦ Μοντεσκιέ, οἱ «Κινέζοι» τοῦ Ρενιάρ, οἱ «Χῆρες Τουρκάλες» καὶ ὁ «Ἀρλεκῖνος στὸ Σεράϊ» τοῦ Σαινφουά, ὁ «Ἔμπορος τῆς Σμύρνης» τοῦ Σαμφόρ. Ἐπίσης ὀνομαστὲς ὄπερες μὲ τίτλους «Σεμίραμις», «Ζωροάστρης», «Τουρκοκινέζικο μπαλέττο», «Τάρταρος», «Τὸ καράβι τοῦ Καΐρου» κ.ἄ. Ὁ Γκαῖτε γράφει τὸ «Δυτικὸ-ἀνατολικὸ Διβάνι» καὶ

σταυροφορίας πού θά ἀπωθοῦσε τούς 'Οθωμανούς στά βάθη τῆς 'Ασίας γαλβάνιζε ἀκόμα τά πνεύματα στίς Αὐλές τῶν ἡγεμόνων καί στά θρησκευτικά κονκλάβια. Κάθε τόσο προβάλλει κι' ἕνα μεγαλεπήβολο σχέδιο γιά μιά πανευρωπαϊκή ἐκστρατεία στήν 'Ανατολή. Πολιτικοί, στρατιωτικοί, διπλωμάτες, ἐκκλησιαστικοί ἄρχοντες καταρτίζουν ὑπομνήματα, μελετοῦν τή στρατηγική καί τακτική τοῦ νέου πολέμου γιά τή συντριβή «τοῦ ἐχθροῦ τῆς πίστεως».

Δύο Γάλλοι πού ἀνέλαβαν ἐπίσημες ἀποστολές στήν 'Ανατολή, ταξίδεψαν πολύ καί ἔζησαν χρόνια στήν ὀθωμανική Τουρκία καταρτίζουν, ὁ ἕνας τό 1605 καί ὁ ἄλλος τό 1638 ἐπιτελικά πολιτικοστρατιωτικά σχέδια νικηφόρας πορείας πρός τήν 'Ανατολή. Ἔχουν περιηγηθῆ τίς χῶρες τῆς αὐτοκρατορίας, ἔχουν συγκεντρώσει στοιχεῖα αὐθεντικά γιά τό δυναμικό τοῦ ἀντιπάλου καί τίς δυνατότητες τῶν χριστιανικῶν ἐθνῶν καί ἐπιχειροῦν νά πείσουν τούς Εὐρωπαίους μονάρχες ὅτι εἶναι ἀναγκαία ἡ συγκρότηση μιᾶς πανίσχυρης ἀρμάδας πού θά ἀφανίση τό τουρκικό ναυτικό, θά ἐξαρθρώση τίς χερσαῖες βάσεις τῶν 'Οθωμανῶν καί θά προετοιμάση τό τέλος τῆς σουλτανικῆς κυριαρχίας στήν 'Ανατολή. Εἶναι οἱ τελευταῖες ἀναλαμπές τοῦ πνεύματος τῶν Σταυροφοριῶν, οἱ τελευταῖες χίμαιρες.

Τό πρῶτο σχέδιο ἔχει καταρτίσει ἕνας ἀπό τούς ἱκανώτερους διπλωμάτες τῶν βασιλέων 'Ερρίκου Δ' καί Λουδοβίκου ΙΓ', ὁ De Breves, ἐπί δεκαπέντε χρόνια πρεσβευτής τῆς Γαλλίας στήν Κωνσταντινούπολη (1590 - 1606).

Τό δεύτερο σχέδιο ἔχει ἐκπονηθῆ ἀπό ἕνα πρώην ἀξιωματικό κι' ὕστερα πρόξενο τῆς Γαλλίας στή Δαμιέττη καί στούς 'Αγίους Τόπους, τόν Jean Coppin.

Καί τά δύο σχέδια ἀποτελοῦν τμῆμα ταξιδιωτικῶν χρονικῶν πού ἀναφέρονται σέ περιηγήσεις στίς χῶρες τῆς 'Ανατολῆς.

Ἔχουν ἐνδιαφέρον γιά τόν ἱστορικό τῆς τουρκοκρατίας τά ὑπομνήματα τοῦ Sieur de Breves καί τοῦ Jean Coppin. Πρῶτα - πρῶτα γιατί ὁ ἑλληνικός χῶρος θά ἀποτελέση, σύμφωνα μέ τά ὑπομνήματα, προγεφύρωμα καί θέατρο μακροχρονίων πολεμικῶν συγκρούσεων μέ τούς 'Οθωμανούς. Καί δεύτερο, γιατί τά φιλόδοξα σχέδια τῶν δύο Γάλλων ἀποκαλύπτουν τήν πραγματική θέση πού εἶχε κατά τόν ΙΖ' αἰώνα ἡ 'Ελλάδα στή συνείδηση τῆς Εὐρώπης, καθώς καί τούς ἀπώτερους σκοπούς τῆς ἀντιτουρκικῆς σταυροφορίας.

Γιά τή χριστιανική Εὐρώπη, οἱ Ἕλληνες εἶναι ἀνύπαρκτοι καί σάν λαός καί σάν ἱστορική παράδοση καί σάν ἔθνος. Θά ὑποκινηθοῦν, ὅμως, σέ ἐξεγέρσεις ἀπαράλλακτα ὅπως καί κατά τή διάρκεια τῶν δύο αἰώνων πού ἀκολούθησαν τήν κατάρρευση τοῦ Βυζαντίου.

Ἄλλωστε κατά τήν δεκαπενταετία τῆς περιοδείας τοῦ De Breves στίς

βαφτίζει ἕναν ἥρωά του Χαφίζ καί μιά ἡρωΐδα του Σουλέϊκα. 'Ο Μπάϋρον γράφει τόν «Γκιαούρ», τόν «Λάρα», τή «Μνηστή τῆς 'Αβύδου», τόν «Κουρσάρο».

περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, πολλὲς εὐρωπαϊκὲς χῶρες εἶχαν ὑποκινήσει ἐπαναστάσεις τῶν Ἑλλήνων στὴ Ρούμελη, Ἤπειρο, Θεσσαλία καὶ Μακεδονία, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τους. Ὡστόσο, ὅλες οἱ ἐξεγέρσεις, ποὺ πραγματοποιοῦνται μὲ τὴν ὑποκίνηση τῶν ξένων γιὰ τὴ δημιουργία ἑστιῶν ἀναταραχῆς στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καταλήγουν στὴ σφαγὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ στὴν ἐρήμωση ὁλόκληρων περιοχῶν.

Τὸ 1585 ὁ ἁρματολὸς τῆς Βόνιτσας Θεόδωρος Γρίβας ὑψώνει σημαία ἐπαναστατικὴ καὶ ἐξοντώνει τοὺς Ὀθωμανοὺς στὴ Βόνιτσα καὶ στὸ Ξηρόμερο. Ἀκολουθοῦν οἱ ἁρματωλοὶ τῆς Ἠπείρου Μαλάμος καὶ Δράκος, ποὺ ἀφοῦ πάτησαν τὴν Ἄρτα, κινήθηκαν πρὸς τὰ Γιάννενα. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐπαναστατῶν σπεύδουν στὴν Ἤπειρο τουρκικὲς δυνάμεις ἀπὸ τὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Μακεδονία. Ἐκστρατεύει ἐπίσης καὶ ὁ πασᾶς τῆς Ναυπάκτου. Τελικὰ οἱ ἀντάρτες θὰ ἐξοντωθοῦν ἢ θὰ καταφύγουν στὰ Ἑπτάνησα.

Ὁ πάπας καὶ ἡ Βενετία, καθένας γιὰ λογαριασμό του, ὑποκινοῦν ἐξεγέρσεις στὴν Ἤπειρο. Τὸ 1596 ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Ἀθανάσιος ὑπόσχεται νὰ ξεσηκώση τοὺς Χειμαριῶτες. Ὁ ἀντιπρόσωπός του Πανιπέρης ταξιδεύει στὴ Δύση καὶ βεβαιώνει τὸν πάπα ὅτι ἂν τοῦ δοθοῦν 4000 ἄνδρες μὲ 20 ἀξιωματικοὺς καὶ πολεμοφόδια εἶναι σὲ θέση νὰ ξεσηκώση 200.000 ὑποδούλους καὶ νὰ βαδίση κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις ἐκμεταλλεύονται τοὺς πόθους τῶν σκλαβωμένων Ἑλλήνων γιὰ ἐλευθερία καὶ τοὺς παρασύρουν σὲ μάταιες ἀνταρσίες. Οἱ Ἱσπανοὶ τοῦ Φιλίππου Β΄ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ Μάνη καὶ στέλνουν στὸ Μωριὰ πράκτορες γιὰ τὴν ὀργάνωση ἐξεγέρσεων. Οἱ Μανιάτες γράφουν στὸν πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄ πὼς εἶναι πανέτοιμοι νὰ καταλάβουν τὸ Μωριὰ μὲ στράτευμα ἕξη χιλιάδες παλληκάρια.

Γύρω στὰ 1600 οἱ Ἕλληνες τῶν περιοχῶν ποὺ ἐκτείνονται γύρω ἀπὸ τὴν Πίνδο ζητοῦν στρατιωτικὴ βοήθεια ἀπὸ τὸν πάπα Κλήμη Η΄. Τοῦ γράφουν : «Μικρὸς καὶ ὀλίγιστος ὁ συρφετὸς τῶν ἀπίστων καὶ οὐκ ἀξιόλογος καὶ περὶ τὰ πολεμικὰ περιδεὴς καὶ μάλιστα ἀνίσχυρος ». Τὸ 1600 οἱ Βενετοὶ ὑποκινοῦν διὰ μέσου τοῦ μητροπολίτου Τρίκκης Διονυσίου Β΄, τοῦ Σκυλοσόφου ἐξέγερση τῆς Θεσσαλίας. Ἀποτέλεσμα : σφαγὴ καὶ ἐξισλαμισμὸς τῶν κατοίκων. Ἕντεκα χρόνια ἀργότερα νέα ἀνταρσία ὑπὸ τὸν Διονύσιο. Χίλιοι γεωργοὶ καὶ τσοπάνηδες θὰ καταλάβουν αἰφνιδιαστικὰ τὰ Γιάννενα. Καὶ πάλι σφαγὴ καὶ ἐρήμωση στὴν Ἤπειρο.

Ὁ De Breves θὰ διαπιστώση κατὰ τὴν περιοδεία του ὅτι ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία νοσεῖ κι' ὅτι οἱ Ἕλληνες κατέχονται ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ἐλευθερίας κι' εἶναι πανέτοιμοι νὰ ἐπαναστατήσουν.

Ἀλλὰ τί θὰ γίνη ὅταν ἐκδιωχθοῦν οἱ Ὀθωμανοὶ ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ἐδάφη; Θὰ ἀποκατασταθῆ ἡ ἑλληνικὴ ἐλευθερία; Ὄχι. Ἡ Ἑλλάδα θὰ διανεμηθῆ

μεταξὺ τῶν νικητῶν!.. Καὶ ἡ νέα ἐκστρατεία θὰ ἔχῃ χαρακτῆρα ἰμπεριαλιστικοῦ ἐπεκτατισμοῦ, θὰ εἶναι μιὰ συνέχεια τῶν μεσαιωνικῶν Σταυροφοριῶν. Ὁ Ἑλληνισμὸς θὰ ζήσῃ ἐπὶ αἰῶνες ἀκόμα τὸ δρᾶμα τῆς δουλείας ὥσπου νὰ συνειδητοποιήσῃ ὅτι μονάχα μὲ τὶς δικές του δυνάμεις θὰ ἀποτινάξῃ τὸ ζυγὸ τοῦ ξένου δυνάστη.

Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Sieur de Breves πρὸς τὸν Λουδοβίκο ΙΓ' ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ[1] τῶν περιηγήσεών του στὴν Ἀνατολὴ καὶ ἔχει τὸν τίτλο: «Συνεπτυγμένη πραγματεία περὶ τῶν ἀσφαλῶν μέσων καταστροφῆς τῶν Ὀθωμανῶν ἡγεμόνων»[2].

Ὁ De Breves βεβαιώνει στὸ προοίμιο τὸν Λουδοβίκο ΙΓ' ὅτι τὸ σχέδιό του εἶναι καρπὸς πολυχρονίων ἐπιτοπίων μελετῶν :

«Κατὰ τὰ 22 χρόνια τῆς παραμονῆς μου στὴν Κωνσταντινούπολη φρόντισα, γιὰ νὰ ὑπηρετήσω τὸν μακαρίτη βασιλέα Ἐρρῖκο τὸν Μεγάλο, τὸν πατέρα σας, νὰ ἐρευνήσω καὶ νὰ πληροφορηθῶ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ δύναμη τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ σουλτάνου καὶ νὰ ἐξετάσω τὰ μέσα ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν στοὺς χριστιανοὺς ἡγεμόνες νὰ τὴν ἀφανίσουν. Ἔγραψα σχετικὰ μιὰ πραγματεία ποὺ τὴν ἀφιερώνω στὴ Μεγαλειότητά Σας καὶ πιστεύω ὅτι θὰ τῆς δώσῃ τὴ δυνατότητα νὰ μεγαλώσῃ τὴ δόξα καὶ τὸ βασίλειό της»[3].

Πραγματικά, ἡ διατριβὴ τοῦ De Breves ἀποτελεῖ μιὰ συστηματικὴ ἀνάλυση, ἀπὸ πολιτική, στρατιωτική, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἄποψη τοῦ σουλτανικοῦ καθεστῶτος. Ἐξετάζονται τὰ ὅρια τῶν δυνατοτήτων τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ πόροι της, τὸ ἄψυχο ὑλικό, τὰ θρησκευτικὰ κίνητρα τῆς ζωτικότητος τῶν Ὀθωμανῶν, ἡ κοινωνικὴ διάρθρωση, ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ καὶ ἡ κατάσταση τῶν ὑποδούλων λαῶν. Ἐπισημαίνονται ἀκόμα τὰ εὐπαθῆ σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ διαφθορὰ καὶ ἡ παρακμή.

Ἡ στρατηγικὴ καὶ ἡ τακτικὴ τοῦ Sieur de Breves : Ὁ ἀντίπαλος θὰ χτυπηθῇ στὴ θάλασσα, ὅπου παρουσιάζει ρωγμὲς καὶ ἀδυναμίες, ἀπὸ μιὰ πανί-

---

1. Relation de voyages de M. de Breves, tant en Grèce, Terre-Sainte et Égypte, qu'à Tunis et Alger. Ensemble un traité faicte en 1604, entre le Roy Henri le Grand et l'Empereur des Turcs, et discours du dit sieur, le tout recueilli par *Jacques du Castel* (Paris, 1628).

2. «Discours abregé des asseuréz moyens d'anéantir et ruiner la monarchie des princes Ottomans».

3. Ἡ ἐκστρατεία γιὰ τὴν ὀργάνωση νέας Σταυροφορίας στὴν Ἀνατολὴ εἶχε ἀρχίσει πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης. Ἀφοροῦσε τὴν «ἀπελευθέρωση» τῶν Ἁγίων Τόπων. Τὸ 1420, ἕνας κρητικῆς καταγωγῆς ἔμπορος ὁ *Emmanuel Piloti* δημοσίευσε μιὰ «πραγματεία» μὲ σχέδιο εἰσβολῆς χριστιανικῶν δυνάμεων στὶς ἀκτὲς τῆς Παλαιστίνης (Traitè sur le passage en Terre Sainte. Bruxelles, 1846). Σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Piloti, ποὺ ἀπευθυνόταν στοὺς Βενετούς, ἡ ἐξόρμηση τῆς χριστιανικῆς ἀρμάδας ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἀπὸ τὸ Παλαιόκαστρο, τὸ ἀνατολικώτερο δηλαδὴ ἄκρο τῆς Κρήτης, ὅπου τὸ ἀκρωτήριο Σίδερος (ἡ ἀρχαία Σαλμώνη).

σχυρη ἑνωμένη ἀρμάδα τετρακοσίων καραβιῶν. Στὴ στεριά, οἱ χριστιανοὶ ἡγεμόνες θὰ κρατήσουν στὶς συνοριακὲς περιοχὲς πανέτοιμες, ἑτοιμοπόλεμες δυνάμεις ἀκολουθώντας ἀμυντικὴ τακτική. Ἡ ἐξόρμηση τῶν στρατιῶν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη θὰ γίνη κατὰ τὴν ὕστατη φάση τοῦ ναυτικοῦ πολέμου.

Ὁ Sieur de Breves παρουσιάζει ἀρχικὰ τὸ γεωγραφικὸ καὶ στρατηγικὸ πανόραμα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ 1606:

«Ὁ σουλτάνος κυριαρχεῖ σ' ἕνα τμῆμα τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Συνορεύει μὲ τὴ Δημοκρατία τῆς Βενετίας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Σκλαβουνίας καὶ μὲ τὴ Ραγούζα ποὺ βρίσκεται στὴ θάλασσα τῆς Ἀδριατικῆς. Αὐτὴ ἡ Δημοκρατία εἶναι φόρου ὑποτελὴς καὶ ἡ ἐπιβίωσή της ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ διάθεση τοῦ σουλτάνου. Γιατὶ ὄχι μόνο δὲν εἶναι ὀχυρωμένη ἀλλὰ καὶ ἡ θέση της παρουσιάζει μειονεκτήματα. Ἔτσι ποὺ εἶναι χτισμένη στὰ ριζὰ ἑνὸς βουνοῦ, μπορεῖ κανείς, κυλώντας πέτρες ἀπὸ τὴν πλαγιὰ νὰ τὴ θέση ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του. Ἕνα τέταρτο λεύγας ἀπὸ τὴ Ραγούζα βρίσκεται τὸ λιμάνι τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, μεγάλο καὶ ἀσφαλέστατο, κατάλληλο γιὰ νὰ ξεχειμάση ὁλόκληρη στρατιά.

»Ἂν ἡ εὐφυΐα τοῦ σουλτάνου ἦταν τόσο μεγάλη ὅση καὶ ἡ δύναμή του θὰ μποροῦσε, ἐδῶ καὶ πολὺν καιρό, νὰ ἀνατρέψη τὴ Δημοκρατία τῆς Ραγούζας γιὰ νὰ τὴν χρησιμοποιήση. Σαράντα ἢ πενήντα γαλέρες θὰ ἦταν ἀρκετὲς γιὰ νὰ ἀποκλεισθῆ ὁλότελα ἡ Ἀδριατική. Ὁλόκληρη ἡ ἀκτὴ τῆς Ἀπουλίας θὰ εἶχε ἔτσι καταστραφῆ μὲ τὶς ἐπιδρομές. Γιατὶ ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Δαλματία στὴν Ἀπουλία εἶναι τόσο μικρὴ ποὺ διακρίνεται ἡ ἀντικρυνὴ ἀκτή.

»Ἔτσι ἡ Δημοκρατία τῆς Βενετίας ποὺ εἶναι ἰσχυρὴ στὴ θάλασσα καὶ θησαυρίζει ἀπὸ τὴ ναυσιπλοΐα καὶ τὸ ἐμπόριο θὰ εἶχε μὲ τὴ σειρά της ὑποκύψει καὶ θὰ χρειαζόταν μεγάλες δυνάμεις γιὰ νὰ κρατήση τὴν Κρήτη καὶ τὶς ἄλλες σημαντικὲς κτήσεις της, ὅπως ἡ Κέρκυρα, ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Κεφαλονιά.

»Οἱ Τοῦρκοι συνορεύουν ἐπίσης μὲ τὴ Ζάρα στὴν ἀκτὴ τῆς Ἀδριατικῆς, πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Σκλαβουνίας. Συνορεύουν ἔπειτα μὲ τὴν ἐπικράτεια τοῦ οἴκου τῆς Αὐστρίας καὶ τοῦ βασιλείου τῆς Βοημίας. Κυριαρχοῦν στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἄνω καὶ κάτω Οὐγγαρίας, καὶ κοντὰ στὴν Βιέννη κατέχουν πολλὲς πόλεις ποὺ κατέκτησαν μὲ τὰ ὅπλα.

»Οἱ πρίγκιπες τῆς Βλαχίας, Μπογδανίας καὶ Τρανσυλβανίας εἶναι φόρου ὑποτελεῖς τῶν Τούρκων. Ὁ σουλτάνος μπορεῖ νὰ τοὺς ἀντικαταστήση ὁποιαδήποτε στιγμή. Ἡ Μπογδανία ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ συνορεύει μὲ τὴν Πολωνία.

»Ἀκολουθώντας τὴν ἀκτὴ τῆς Μαύρης Θάλασσας, στὴν εὐρωπαϊκὴ πλευρά, ἡ τουρκικὴ ἐπικράτεια φθάνει ὣς τὸ βασίλειο τῶν πριγκίπων τῆς Ταρταρίας. Οἱ Ὀθωμανοὶ ἐξυπηρετοῦνται ἀπ' αὐτὸ τὸν λαό, ἀπαράλλακτα ὅπως ἐμεῖς στὴ Γαλλία ἀπὸ τοὺς Ἑλβετούς.

»Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς Μαύρης Θάλασσας, τὴν ἀσιατική, συνορεύουν

μὲ τὶς χῶρες τοῦ πρίγκιπα τῆς Μεγκρελίας καὶ τοῦ πρίγκιπα τῆς Γεωργίας. Καὶ οἱ δυὸ εἶναι φόρου ὑποτελεῖς τοῦ σουλτάνου.

»Ἡ Γεωργία συνορεύει μὲ τὸ βασίλειο τῆς Περσίας ποὺ βρίσκεται ἀδιάκοπα σὲ πόλεμο μὲ τὸν σουλτάνο. Κι' αὐτὸ ὀφείλεται τόσο στὴν ἐχθρότητα ποὺ δημιουργοῦν τὰ κοινὰ σύνορα, ὅσο καὶ στὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ τῶν πριγκίπων. Ἐπίσης οἱ θρησκευτικὲς ἀντιθέσεις προκαλοῦν προστριβὲς γιατὶ οἱ Τοῦρκοι ἀποκαλοῦν τοὺς Πέρσες αἱρετικούς, ὅπως καὶ οἱ Πέρσες τοὺς ἀντιπάλους τους. Μ' ὅλο ποὺ καὶ οἱ δυὸ λαοὶ θεωροῦν τὸν Μωάμεθ προφήτη ἔχουν ὡρισμένες διαφορὲς στὶς τελετὲς καὶ στὴ διαδικασία τῆς λατρείας.

»Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Αἰγύπτου οἱ Τοῦρκοι κατέχουν τὴν Εὐδαίμονα Ἀραβία, τὴ Μέκκα καὶ τὴ Μεδίνα, τοὺς δύο ἱεροὺς τόπους λατρείας. Κυριαρχοῦν ἐπίσης σὲ πολλὲς χῶρες τῶν μεσογειακῶν ἀκτῶν. Κατὰ μῆκος τῆς ἀφρικανικῆς παραλίας ἔχουν στὴν κατοχή τους τὰ βασίλεια τῆς Τριπολίτιδος καὶ τῆς Μπαρμπαριᾶς ποὺ συνορεύουν μὲ τὶς χῶρες τῶν βασιλέων τοῦ Φὲζ καὶ τοῦ Μαρόκου. Οἱ δύο αὐτοὶ ἡγεμόνες ἀναγνωρίζουν τὸν σουλτάνο ἀλλὰ δὲν βρίσκονται ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία του. Τοὺς συνδέει μόνο ἡ κοινὴ πίστη.

»Δὲν θὰ ἀναφέρω ἐδῶ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ ἀντιβασιλέων καὶ τῶν ἐξαρτημένων ἐπαρχιῶν γιατὶ σκοπός μου εἶναι νὰ παρουσιάσω σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ μεγαλεῖο αὐτῆς τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὰ μέσα ποὺ χρειάζονται γιὰ τὴν ἀνατροπή της.

»Ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἄκρη τῆς αὐτοκρατορίας, ἀπὸ τὴ Ραγούζα λ.χ. ἢ τὸ Βελιγράδι ὡς τὴν Εὐδαίμονα Ἀραβία δύσκολα μπορεῖ ἕνας ἔφιππος ποὺ καλύπτει δέκα ὡς δώδεκα λεῦγες τὴν ἡμέρα νὰ τὴ διασχίσει σὲ τρεῖς μῆνες. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ χῶρο ὁ σουλτάνος εἶναι ἀπόλυτος κυρίαρχος».

Ἡ πολιτικὴ τῶν σουλτάνων ἀπέναντι τῶν ὑποδούλων λαῶν:

«Οἱ σουλτάνοι συνηθίζουν, ὅταν κατακτοῦν ἕνα βασίλειο ἢ μιὰ ἐπαρχία νὰ διατηροῦν θαυμαστὴ τάξη. Δημεύουν τὶς περιουσίες τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν πολεμιστῶν ποὺ ἔπεσαν στὴ μάχη καὶ φυσικὰ ὅλα τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἡττημένου ἡγεμόνα. Ὅσο γιὰ τὸ λαό, ἀφήνεται νὰ ζῆ σύμφωνα μὲ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμά του. Διατηρεῖ τὰ ἀγαθά του καὶ ἔχει θρησκευτικὴ ἐλευθερία.

»Ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκταση τῶν χωρῶν ποὺ κυριεύουν τοποθετοῦν ἀντιβασιλεῖς ἢ κυβερνῆτες ἐπαρχιῶν καὶ δικαστὲς γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς Δικαιοσύνης».

Οἱ πόροι τῆς αὐτοκρατορίας φορολογία, διαχείρηση τῶν κρατικῶν ἐσόδων καὶ τὰ εἰσοδήματα τοῦ σουλτάνου:

«Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ σουλτάνος ἔχει τρία θησαυροφυλάκια. Τὸ πρῶτο βρίσκεται στὰ χέρια τῶν τριῶν θησαυροφυλάκων τῆς Πύλης. Σ' αὐτοὺς πρέπει νὰ λογοδοτοῦν γιὰ τὴ διαχείρισή τους οἱ θησαυροφύλακες τῶν ἐπαρχιῶν. Ὅταν συγκεντρωθοῦν οἱ περιφερειακοὶ φόροι ἀποστέλλονται στὸ κέντρο, στοὺς θησαυροφύλακες τῆς Πύλης, καὶ κεῖνοι πληρώνουν κάθε τρίμηνο τοὺς στρατιωτικούς, καταβάλλουν τὶς δαπάνες τῶν ἀνακτόρων καὶ γενικὰ καλύπτουν

ὅλα τὰ κρατικὰ ἔξοδα. Ὅ,τι ἀπομένει θὰ τεθῆ στὴ διάθεση ἑνὸς εὐνούχου, τοῦ Ἀζεναντάρμπαση (εἶναι ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς τρεῖς εὐνούχους ποὺ ζοῦν στὸ περιβάλλον τοῦ σουλτάνου καὶ δὲν βγαίνουν ποτὲ ἀπὸ τὸ παλάτι, ἐκτὸς ἂν διαταχθοῦν νὰ συνοδεύσουν τὸν αὐθέντη τους). Τὰ ποσὰ αὐτὰ ποὺ ἔχουν κατατεθῆ στὸν εὐνοῦχο δὲν ἀποσύρονται ποτέ, ἐκτὸς ἂν παρουσιασθοῦν περιστάσεις ἐκτάκτων ἀναγκῶν.

»Τὸ τρίτο θησαυροφυλάκιο ἀνήκει στὴν Ἐκκλησία καὶ εἶναι πλουσιώτατο γιὰ λόγους ποὺ θὰ ἐξηγήσω. Ἡ τουρκικὴ αὐτοκρατορία ἔχει μεγαλεῖο καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστη τοῦ λαοῦ εἶναι βαθύτατη. Δὲν ὑπάρχουν βέβαια στὴν Τουρκία ἐπισκοπὲς καὶ ἀββαεῖα ἀλλὰ μονάχα μεγαλόπρεποι ναοί. Οἱ σουλτάνοι, ὁ κλῆρος καὶ οἱ διάφοροι μεγιστάνες τῆς αὐτοκρατορίας προσφέρουν ἕνα μέρος τῶν ἀγαθῶν τους στοὺς ναούς.

» Τὰ εἰσοδήματα τῶν ναῶν εἶναι κολοσσιαῖα. Ἐκεῖνοι ποὺ ὑπηρετοῦν τοὺς ναοὺς εἶναι ἐλάχιστοι καὶ ζοῦν ζωὴ ἀσκητική. Ἔτσι τὰ εἰσοδήματά τους μπαίνουν στὸ θησαυροφυλάκιο τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ προστάτης τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὁ σουλτάνος. Σὲ ἔκτακτη ἀνάγκη, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ κράτους ἢ γιὰ τὴν προστασία τῆς πίστεως, θὰ τὰ χρησιμοποιήση κατὰ τὴ συνείδησή του καὶ τοὺς νόμους τοῦ Κράτους.

» Τὰ εἰσοδήματα τοῦ σουλτάνου εἶναι τεράστια. Προέρχονται ἀπὸ τοὺς κανονικοὺς φόρους καὶ ἀπὸ τὰ ἔκτακτα ἔσοδα ποὺ εἰσρέουν στὸ θησαυροφυλάκιο. Κληρονομεῖ τοὺς στρατιωτικοὺς ἂν πεθάνουν ἄτεκνοι».

Ὁ πολύπειρος διπλωμάτης παρατηρεῖ ὅτι ὁ σουλτάνος θὰ μποροῦσε νὰ καταστρέψη τὸ βασίλειο τῆς Σικελίας καὶ τὴν Καλαβρία ἂν ἀποφάσιζε νὰ χρησιμοποιήση ὡς βάση ἐξορμήσεως τὸν κόλπο τῆς Τύνιδος:

«Ἐκεῖ βρίσκεται τὸ Πόρτο - Φαρίν, λιμάνι μεγάλο καὶ σίγουρο, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ βασίλειο τῆς Σικελίας κάπου τετρακόσια μίλια, ἔτσι ποὺ μπορεῖ κανεὶς σὲ μιὰ νύχτα νὰ φθάση ἀπὸ τὴν Ἀφρικὴ στὴν ἀντικρυνὴ ἀκτή. Ἂν ὁ Τοῦρκος, ἰσχυρὸς ὅπως εἶναι, διατηροῦσε μερικὲς γαλέρες στὸν κόλπο τῆς Τύνιδος ἢ στὸ Πόρτο - Φαρὶν θὰ μποροῦσε νὰ φθάση σὲ λίγες ὧρες στὶς σικελικὲς ἀκτὲς καὶ νὰ καταστρέψη τὶς συγκοινωνίες τοῦ βασιλείου. Ἡ Μάλτα, ἡ Κέρκυρα, ἡ Μαγιόρκα καὶ Μινόρκα θὰ ἀντιμετώπιζαν τότε δεινὸ ἀδιέξοδο.

» Ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ σουλτάνοι βρίσκονται σὲ μόνιμη ἐχθρότητα μὲ τοὺς Πέρσες, ἔχουν παραμελήσει τὰ μέσα ποὺ θὰ τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ καταστρέψουν τοὺς Εὐρωπαίους ἡγεμόνες. Σύμφωνα μὲ τὴ θρησκεία τους εἶναι προτιμότερο νὰ σκοτώση κανεὶς στὸν πόλεμο ἕναν Πέρση αἱρετικό, παρὰ ἑβδομήντα χριστιανούς. Ἔτσι ὁ φανατισμὸς τοὺς ὁδηγεῖ πρὸς τὰ ἀνατολικά».

Τὸ 1596 ὁ σουλτάνος Μουρὰτ ἔχασε τὴν εὐκαιρία νὰ καταλάβη τὴ Βιέννη καὶ ὁλόκληρη τὴν Οὐγγαρία. Ἡ Εὐρώπη εἶχε σωθῆ ἀπὸ ἕνα τρομακτικὸ κίνδυνο.

«Οἱ συνθῆκες μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορα Ροδόλφου καὶ τοῦ σουλτάνου

Μουρὰτ ἀνατρέπονται τὸ 1593 ἐξ αἰτίας τῆς Οὐγγαρίας κι' ἀρχίζει φονικὸς πόλεμος. Ἡ συνέχεια ὑπῆρξε καταστρεπτικὴ γιὰ τὴ χριστιανοσύνη. Ἀλλὰ γιὰ τὸν σουλτάνο ἦταν ἐπαίσχυντη ἐξ αἰτίας τῆς ἧττας του καὶ τῆς ἀπώλειας τῆς ἐπαρχίας, τῆς πολιτείας καὶ τοῦ ὀχυροῦ Ἄγκρια. Ἀκολούθησε τρομακτικὴ σφαγὴ τῶν χριστιανῶν. Ὅλα αὐτὰ ἔγιναν τὸ 1596.

»Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι αὐτὸς ὁ πόλεμος ἄρχισε ἐπὶ σουλτάνου Μουρὰτ καὶ τελείωσε ἐπὶ βασιλείας τοῦ γιοῦ του Μωάμεθ ποὺ εἶχε τὴν τιμὴ καὶ τὴ δόξα νὰ βρεθῆ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ σ' αὐτὴ τὴν εὐνοϊκὴ περίπτωση. Μ' ὅλα αὐτὰ δὲν μπόρεσε νὰ ἐπωφεληθῆ. Ἀντὶ νὰ διαχειμάση στὶς πολυάριθμες πολιτεῖες τῶν συνοριακῶν περιοχῶν γύρισε στὴν Κωνσταντινούπολη κι' ἔχασε τὴν εὐκαιρία νὰ καταλάβη τὴ Βιέννη κι' ὁλόκληρη τὴν Οὐγγαρία.

»Ἔσπευσαν τότε οἱ Πολωνοὶ νὰ ἑνώσουν τὶς δυνάμεις τους μὲ τὰ στρατεύματα τοῦ αὐτοκράτορα, προβλέποντας ὅτι ἂν ἀντιμετωπίσουν χωριστὰ τὸν ἀντίπαλο θὰ τὸν ἀναγκάσουν τελικὰ νὰ ὑποκύψη. Ἀλλὰ τὸ σχέδιο δὲν πραγματοποιήθηκε ἐξ αἰτίας τοῦ ταρταρικοῦ κινδύνου».

Τὸ στρατιωτικὸ δυναμικὸ εἶναι κολοσσιαῖο ἀλλὰ τὸ καθεστὼς βρίσκεται σὲ παρακμή. Τὰ αἴτια : ἡ διαφθορὰ ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ διοίκηση, ἡ ληστρικὴ πολιτικὴ τῶν ἰθυνόντων σ' ὅλη τὴν κλίκα τῆς ἱεραρχίας καὶ ἡ ἀγοραπωλησία τῶν ἀξιωμάτων. Τὸ τιμαριωτικὸ σύστημα ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ θεμέλιο καὶ τὴν πηγὴ τῶν ὀθωμανικῶν στρατιῶν ἔχει διαβρωθῆ. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Γάλλου περιηγητῆ εἶναι εὐθύβολες καὶ οἱ πληροφορίες του αὐθεντικὲς καὶ ἀξιόπιστες.

«Πρὶν διατυπώσω τὰ μέτρα ποὺ πρέπει νὰ λάβουν οἱ χριστιανοὶ ἡγεμόνες γιὰ νὰ συντρίψουν τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία θὰ μιλήσω γιὰ τὴν τρομακτική της δύναμη, ὥστε νὰ γνωρίζουν ἐκεῖνοι ποὺ θὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὶς προτάσεις μου πῶς θὰ τὴν ἀντιμετωπίσουν. Ἐκεῖνο, ὡστόσο, ποὺ ἔχει σημασία εἶναι νὰ γίνη ἔγκαιρα ἡ ἐξόρμηση. Κι' αὐτὸ προϋποθέτει τὴ γενικὴ ἕνωση ὅλων τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων.

»Ὁ σουλτάνος ἔχει στὴν ἐπικράτειά του σαράντα πέντε ἀντιβασιλιάδες, τόσο στὴν Εὐρώπη ὅσο καὶ στὴν Ἀσία καὶ στὴν Ἀφρική. Οἱ περισσότεροι εἶναι Τοῦρκοι, ἄγνωστοι στὴν Εὐρώπη. Τὰ σχετικὰ στοιχεῖα ἀναφέρονται στὶς συνθῆκες ποὺ ἔχουν ὑπογραφῆ μεταξὺ τοῦ βασιλιᾶ μας καὶ τοῦ σουλτάνου καὶ ἔχουν ἀνανεωθῆ ἐπὶ Μουρὰτ καὶ Μωάμεθ. Σ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες ὁ σουλτάνος ἐκθέτει ἀπὸ ματαιοδοξία τὴν πραγματική του δύναμη.

»Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς 45 ἀντιβασιλιάδες ὑπάρχουν μερικοὶ ποὺ διοικοῦν 25 ἐπαρχίες. Κάθε ἐπαρχία ἔχει τὸν Κυβερνήτη της, τὸν σαντζάκμπεη, δηλαδὴ «αὐθέντη τῆς σημαίας». Ὁ σαντζάκμπεης τῆς Ἑλλάδος ἔχει 27 ἐπαρχίες, τῆς Βούδας 18, τῆς Ἀνατολίας 17, τοῦ Ἐρζερούμ 17, τῆς Βαβυλῶνος 24, τοῦ Ντιαμπερκὶρ 19, τοῦ Μεγάλου Καΐρου ἀκόμη περισσότερες.

»Οἱ στρατιωτικὲς δυνάμεις ὅλων αὐτῶν τῶν ἐπαρχιῶν, πεζικὸ καὶ ἱππι-

κὸ εἶναι τρομακτικές: ὀχτακόσιες χιλιάδες ἄντρες. Φυσικὰ δὲν εἶναι τόσο γενναῖοι ὅπως κατὰ τὸ παρελθὸν ἐξ αἰτίας τῆς φιλοχρηματίας ποὺ κυριαρχεῖ ἀνάμεσά τους.

»Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Μουράτ, πολὺ φιλάργυρου ἡγεμόνα, τὰ ἀξιώματα ἄρχισαν νὰ μοιράζωνται σ' ἐκείνους ποὺ μποροῦσαν νὰ προσφέρουν τὰ μεγαλύτερα χρηματικὰ ἀνταλλάγματα. Μὲ τὴ σειρά τους οἱ πασάδες ἔσπευσαν νὰ μιμηθοῦν τὸν αὐθέντη τους σὲ ἁρπακτικότητα. Ἔτσι ἡ κατάσταση ἔφθασε στὸ σημεῖο νὰ προσφέρωνται ὅλα τὰ ἀξιώματα στὸν τελευταῖο πλειοδότη, ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ μικρὲς κι' οἱ πιὸ ταπεινὲς ὑπηρεσίες. Φυσικά, αὐτοὶ ποὺ καταλαμβάνουν τὶς θέσεις δὲν τὶς διατηροῦν περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἢ δυὸ χρόνια. Καὶ γιὰ νὰ καλύψουν τὰ ποσὰ ποὺ θυσίασαν ἐπιβάλλουν ἀβάσταχτα δοσίματα στὸ λαό.

»Ἡ ἀρχὴ αὐτῆς τῆς ἀταξίας ἀποδίδεται στὸν σουλτάνο Σουλεϊμάν, ποὺ καθὼς ἀγαποῦσε πολὺ τὶς ἀδελφὲς καὶ τὶς κόρες του, ἀντὶ νὰ τὶς παντρέψη, κατὰ τὴ συνήθεια τῶν προκατόχων του, μὲ κυβερνῆτες μακρινῶν ἐπαρχιῶν, φρόντιζε νὰ τὶς δώση σὲ πασάδες ὥστε νὰ βρίσκωνται κοντά του καὶ νὰ τὶς βλέπη συχνά. Ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ πριγκίπισσες ζοῦσαν πιὰ στὴν Αὐλὴ τοῦ σουλτάνου οἱ δαπάνες ἦταν τεράστιες, ἔτσι ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ τὶς ἀντιμετωπίσουν ὁ πατέρας, ὁ ἀδελφὸς καὶ οἱ ἄντρες τους. Ἄρχισαν τότε νὰ δέχωνται σιωπηλὰ μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ καὶ κοσμήματα ἀπὸ κείνους ποὺ ἤθελαν ν' ἀποκτήσουν ἀξιώματα.

»Οἱ Ὀθωμανοὶ αὐτοκράτορες φρόντιζαν νὰ τοποθετήσουν σὲ κάθε νεοκατακτημένη χώρα μιὰ στρατιωτικὴ δύναμη, πεζικὸ καὶ ἱππικὸ γιὰ τὴν ἀσφάλειά της καὶ γιὰ νὰ χρησιμοποιῆται γιὰ τὶς ἔκτακτες ἀνάγκες τοῦ κράτους. Οἱ σπαχῆδες (ἐφεδρεία ἀπὸ 25 - 30.000 ἱππεῖς ποὺ παραμένουν συνήθως στὴν ἕδρα τοῦ σουλτάνου καὶ μερικὲς μονάδες ποὺ ἔχουν ἐγκατασταθῆ στὸ Κάϊρο καὶ στὴ Δαμασκό), πληρώνονται κατὰ τριμηνία. Οἱ ὑπόλοιποι εἶναι τιμαριοῦχοι καὶ ὑποχρεώνονται σὲ περίπτωση πολέμου νὰ στρατολογοῦν ἕναν ἀριθμὸ ὁπλισμένων καὶ καλὰ ἐκγυμνασμένων μουσουλμάνων. Μεσολάβησαν ὅμως δύο σημαντικὲς μεταβολὲς ποὺ εἶχαν καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα στὴ στρατιωτικὴ ἰσχὺ τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐνῶ ἄλλοτε οἱ τιμαριοῦχοι ὁπλαρχηγοὶ ζοῦσαν στὴν ἐπαρχία, κι' αὐτὸ τοὺς ἔδενε μὲ τὸ λαό, τοὺς ὑποχρέωνε νὰ τὸν προστατεύουν ἀλλὰ καὶ νὰ τὸν διατηροῦν ἀξιόμαχο ὥστε σὲ κάθε στιγμὴ νὰ εἶναι οἱ στρατιῶτες πανέτοιμοι νὰ μετακινηθοῦν σύμφωνα μὲ τὶς διαταγές, τώρα τὸ ἀξίωμα τοῦ τιμαριούχου ἀπονέμεται στοὺς εὐνοουμένους τοῦ παλατιοῦ, στοὺς εὐνούχους, σὲ σκλάβους καὶ γελωτοποιούς, ἀκόμα καὶ σὲ γυναῖκες. Κι' ὅλοι αὐτοὶ περιορίζονται νὰ εἰσπράττουν τὰ εἰσοδήματα. Φυσικὰ δὲν ζοῦν στὶς ἐπαρχίες ὅπου ἔχουν τοποθετηθῆ κι' ὅταν παρουσιασθῆ ἀνάγκη στρατολογίας δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ συγκεντρώσουν τὸν κανονικὸ ἀριθμὸ ἀνδρῶν. Ἔτσι, ἡ ἐπαρχία ποὺ ἄλλοτε ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ στρατολογήση

πέντε καὶ ἕξη χιλιάδες στρατιῶτες, τώρα οὔτε τοὺς μισοὺς δὲν μπορεῖ νὰ συγκεντρώση κι' αὐτοὶ ποὺ τελικὰ πηγαινουν στὸν πόλεμο εἶναι οἱ φτωχοὶ καὶ οἱ ἀπροστάτευτοι.

»Αὐτὴ ἡ ἀταξία παρατηρεῖται ἀκόμα καὶ μεταξὺ τῶν στρατιωτῶν ποὺ πληρώνονται μὲ τὸ μήνα, γιατὶ οἱ μεγάλοι ἀξιωματοῦχοι τῆς αὐτοκρατορίας, γιὰ νὰ μὴν καταβάλουν μισθοὺς στοὺς πολυάριθμους ὑπηρέτες τους, φροντίζουν νὰ τοὺς καταχωροῦν στὶς μισθοδοτικὲς καταστάσεις τοῦ στρατοῦ. Καὶ τὸ χειρότερο ἀπ' ὅλα εἶναι ὅτι οἱ ἐπίστρατοι δὲν παρουσιάζονται ποτὲ ὅταν πρέπει.

»Ἡ ἀγοραπωλησία τῶν ἀξιωμάτων στὴν τουρκικὴ αὐτοκρατορία ἔχει μειώσει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀπόκτησή τους. Κι' ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν κερδίσει ἕνα ἀξίωμα τὸ μόνο ποὺ σκέπτονται εἶναι πῶς θὰ ξεπληρώσουν τὰ γρόσια ποὺ ἔδωσαν. Ὅταν χάσουν τὴ θέση ποὺ κατέχουν φροντίζουν νὰ ἀποκτήσουν ἄλλη μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐξαγορᾶς. Κι' ὅταν ἀποχωροῦν ἀπὸ τὸ ἀξίωμά τους ἐρευνοῦν ἂν ὑπάρχη κανένας πλούσιος ἔμπορος στὴν ἐπικράτειά τους καὶ φροντίζουν νὰ τὸν κατηγορήσουν γιὰ προδοσία κατὰ τοῦ σουλτάνου ἢ τοῦ κράτους γιὰ νὰ τοῦ ἁρπάξουν μὲ τὴν ἀπειλὴ τοῦ δημίου τὴν περιουσία του[1].

»Οἱ πασάδες δὲν ἔχουν καλύτερη τύχη ἀπὸ τοὺς ἀντιβασιλιάδες καὶ κυβερνῆτες τῶν ἐπαρχιῶν. Ὅσο ψηλότερα ἀνεβαίνουν, τόσο πιὸ κοντὰ βρίσκονται στὴν καταστροφή. Ὅταν ὑπηρετοῦσα ὡς πρεσβευτὴς στὴν Πύλη εἶδα

---

1. Ἡ διαφθορά, ἡ δωροδοκία, οἱ ἐκβιασμοὶ καὶ οἱ κάθε λογῆς πανοῦργες συναλλαγὲς ἀποτελοῦσαν ἐπὶ αἰῶνες κανόνα τῆς δημόσιας ζωῆς στὸ ὀθωμανικὸ κράτος σ' ὅλη τὴν κλίμακα τῆς ἱεραρχίας. Ἡ δωροδοκία, ἔγραφε ὁ περιηγητὴς *Tournefort*, ἀποτελεῖ τὴ βάση τοῦ κράτους τῶν πασάδων : «Ἀγοράζοντας τὸ ἀξίωμά τους στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου τὰ πάντα προσφέρονται σὲ πλειοδοσία ἐννοοῦν νὰ εἰσπράξουν ὁπωσδήποτε ὅσα ξόδεψαν καὶ ἀπὸ ὁπουδήποτε». Ὁ *Pouqueville* (Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα, τόμ. Δ', σ. 231) γράφει ὅτι ὁ πασᾶς τῆς Τριπολιτσᾶς χρωστοῦσε στὸν προσωπικὸ γιατρό του ἕνα σημαντικὸ χρηματικὸ ποσό. Γιὰ ν' ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὸ χρέος φρόντισε νὰ δολοφονηθῆ μυστικὰ ὁ γιατρός. Ἡ ἐξαχρείωση ποὺ κυριαρχοῦσε στὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση ἀποκαλύπτεται καὶ στὴν ἀπάντηση ποὺ ἔδωσε ὁ Καποδίστριας στὸ ἐρώτημα τῶν πρεσβευτῶν τῶν Δυνάμεων περὶ τῶν Τουρκικῶν Ἀρχῶν στὴν Ἑλλάδα : «Τίς δύναται νὰ πιστεύσῃ ὅτι ἕνας πασᾶς ὅστις ἀνέβη εἰς τὴν ὑψηλὴν ταύτην θέσιν, ἀφ' οὗ πρὸ ὀλίγου διετέλει κρεωπωλῶν, ὅλως δὲ ἀμαθὴς ἐπίτροπος ἀπολύτου δεσπότου, ἠμπορεῖ ποτὲ νὰ φέρεται ἐπιεικῶς;» (*Μάμουκα*: Τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος σ. 316). Μήπως καὶ τὸ μπαξίσι δὲν ἀποτελοῦσε ἐπὶ αἰῶνες νόμο ἀπαραβίαστο τῆς καθημερινῆς ζωῆς; Ὁ *Λαμαρτῖνος* στὸ ἔργο του «Ταξίδι στὴν Ἀνατολὴ» ὑπενθυμίζει τὸ πάθημα τοῦ Ἁγίου Λουδοβίκου : «Στὶς 25 Μαρτίου ἡμέρα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ φθάνει στὴ Ναζαρέτ. Στὴν κρήνη τῆς Μαρίας μιὰ κόρη τοῦ προσφέρει νερὸ κι' ἐκεῖνος γιὰ νὰ τὴν εὐχαριστήση τῆς προσφέρει ἕνα νόμισμα. Ἀλλὰ ἡ νέα δὲν τὸ δέχεται. Ὁ ἅγιος μένει κατάπληκτος. Πρώτη φορὰ μιὰ ἀράπισσα ἀρνιέται τὸ μπαξίσι. Ἀμέσως ὅμως διαλύεται ἡ παρεξήγηση. Ἡ μικρὴ νόμισε πὼς ὁ ἅγιος ἤθελε ν' ἀγοράση τὴν κούπα ποὺ τοῦ πρόσφερε νερὸ καὶ τὸ ἀρνήθηκε γιατὶ βρῆκε τὸ ποσὸ λίγο». (*Henri Bordeaux* de l'Académie Française : Voyageurs d'Orient. Lamartine, Michaud, Barres (σ. 51).

τόσες συχνὲς ἀλλαγές, ποὺ ἀποροῦσα πῶς μπορεῖ ὁ σουλτάνος νὰ βρῆ τοὺς κατάλληλους ἀνθρώπους γιὰ τὰ ὕπατα ἀξιώματα. Καὶ πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ σουλτάνος γιὰ νὰ ἀποκεφαλίση ἕνα πασὰ δὲν χρειάζεται τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὴ γνώμη ποὺ ἔχει σχηματίσει γιὰ τὴν πίστη καὶ τὴ χρησιμότητά του στὶς ὑποθέσεις του. Κι' αὐτὴ ἡ γνώμη, τὶς περισσότερες φορές, ὑποβάλλεται ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ θύματος.

»Ἡ δικαιοσύνη ποὺ ἀπονέμει ὁ σουλτάνος σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις εἶναι ἡ ἑξῆς : Ἀπευθύνει στὸ μουφτὴ τὸ ἐρώτημα ποιὰ τιμωρία πρέπει νὰ ἐπιβληθῆ σ' ἕναν ὑπήκοο ποὺ διέπραξε ἔγκλημα καθοσιώσεως κατὰ τοῦ σουλτάνου καὶ τοῦ Κράτους, καὶ ἐκθέτει ὅλες τὶς αἰτίες τῆς δυσαρέσκειας καὶ τὶς ὑποψίες του. Κι' ἐπειδὴ τὸ ἐρώτημα προϋποθέτει πὼς ἡ ἐνοχὴ τοῦ κατηγορουμένου ἔχει ἐξακριβωθῆ, ὁ μουφτὴς ἀπαντᾶ πάντοτε : θάνατος. Ἔτσι, χωρὶς ἄλλη διαδικασία ὁ σουλτάνος στέλνει τὸν μελλοθάνατο στὴν ἀγχόνη ἀφήνοντάς του μόνο ὅσο χρόνο χρειάζεται γιὰ τὴν προσευχή του. Καί, φυσικά, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ἔγκλημα καθοσιώσεως, ὅλη ἡ περιουσία τοῦ νεκροῦ, σὲ χρήματα, ἄλογα καὶ πολύτιμα ἀντικείμενα περιέρχονται αὐτομάτως στὸ σουλτανικὸ θησαυροφυλάκιο.

»Κατὰ τὴν περίοδο τῆς πρεσβευτικῆς ὑπηρεσίας μου ὁ μακαρίτης σουλτάνος Μουρὰτ περιωριζόταν μόνο στὴν καταλήστευση τῶν πασάδων του. Τοὺς χάριζε τὴ ζωή. Ἀλλὰ ὁ γιός του Μωάμεθ ἦταν πιὸ σκληρός. Τὴν καθαίρεση ἀπὸ ἕνα ἀξίωμα τὴ συνώδευε πάντοτε ἡ καρατόμηση.

»Ὁ θεσμὸς τοῦ παιδομαζώματος, ἐπειδὴ νοθεύτηκε ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Τούρκους κατὰ τὴν ἐφαρμογή, ὡδήγησε στὴν ἀνυποταξία τῶν ὀθωμανικῆς καταγωγῆς γενιτσάρων καὶ στὶς ἐξεγέρσεις τῶν σουλτανικῶν φρουρῶν.

»Κι' ἀφοῦ μιλάω γιὰ τὴν ἀταξία ποὺ βασιλεύει σ' αὐτὸ τὸ κράτος πρέπει νὰ σημειώσω καὶ μιὰ ἄλλη ἀδυναμία, ὄχι λιγώτερο σημαντική. Ὁ πυρήνας τοῦ στρατεύματος εἶναι κυρίως τὸ σῶμα τῶν γενιτσάρων, ποὺ ὑπολογίζονται σὲ σαράντα χιλιάδες ἄνδρες. Τὸ ἐλαφρὸ ἱππικὸ (σπαχῆ - ὀγλανλὲρ) περιλαμβάνει εἴκοσι πέντε χιλιάδες. Ὅλοι αὐτοί, σύμφωνα μὲ παλιὸ ἔθιμο, προέρχονται ἀπὸ οἰκογένειες ὑποδούλων λαῶν καὶ προορίζονται κυρίως γιὰ τὴ σωματοφυλακὴ τοῦ σουλτάνου. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ φιλοχρηματία ἄρχισε νὰ ἁπλώνεται ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ στρατιωτικὰ σώματα, ἔτσι ποὺ καθένας ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὸ προσωπικό του συμφέρον παρὰ γιὰ τὸ συμφέρον τοῦ ἡγεμόνα, τὸ κράτος νοσεῖ καὶ ἀντιμετωπίζει κίνδυνο νὰ καταρρεύση.

»Τὸ παιδομάζωμα γίνεται κάθε πέντε χρόνια σὰν φόρος τοῦ λαοῦ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν περιοχῶν ἀπὸ εἰδικοὺς ἐπιτρόπους ἐπιφορτισμένους γιὰ τὴ συγκρότηση τῶν γενιτσαρικῶν σωμάτων. Συμβαίνει, ὅμως, σ' ἕνα χωριὸ ὅπου ὑπάρχουν ἑκατὸ ἢ ἑκατὸν εἴκοσι χριστιανικὰ σπίτια νὰ ζοῦν καὶ δέκα τουρκικὲς οἰκογένειες. Τὰ τουρκόπουλα, καθὼς μεγαλώνουν μὲ τὰ συνομήλικα παιδιὰ τῶν χριστιανῶν, μαθαίνουν τὴ γλῶσσα τους καὶ τὶς συνήθειές τους.

Κι' οἱ πατεράδες τους φροντίζουν νὰ τὰ στείλουν γενιτσάρους ἀντὶ γιὰ τὰ ἑλληνόπουλα μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ γίνουν μεγάλοι καὶ τρανοί. Πραγματικά, αὐτὸς εἶναι ὁ κανονικὸς δρόμος γιὰ νὰ φτάση κανεὶς ὡς τὸ ἀξίωμα τοῦ πασᾶ, νὰ διοικήση στρατιές, νὰ παντρευτῆ ἀδελφὴ ἢ κόρη τοῦ σουλτάνου[1]. Δίνουν, λοιπόν, οἱ Τοῦρκοι πατεράδες στὰ παιδιά τους ἕνα ἑλληνικὸ ὄνομα καὶ προσφέρουν χρήματα γιὰ νὰ δεχτοῦν οἱ Ρωμιοὶ τὴν ἀντικατάσταση.

»Τὰ παιδιὰ ὁδηγοῦνται στὴν Πόλη κι' ἐκεῖ ἀρχίζει ἡ προσεχτικὴ καὶ συστηματικὴ ἐκπαίδευσή τους σὲ εἰδικοὺς χώρους ὅπου δὲν ἐπιτρέπεται διόλου ἡ ἔξοδος. Φρουροῦνται ἀπὸ εὐνούχους, ὅπως ἀκριβῶς οἱ γυναῖκες τοῦ χαρεμιοῦ. Ἔχουν ἐκπαιδευτὲς ποὺ τοὺς διδάσκουν τὴ μουσουλμανικὴ γλῶσσα, τὰ καθήκοντα καὶ τὶς εὐθῦνες τους καί, προπαντός, τὴν τυφλὴ ὑπακοὴ στοὺς ἀνωτέρους τους. Τὰ παιδιὰ μένουν ἔγκλειστα ἑφτὰ χρόνια, ὅσο νὰ ὁλοκληρωθῆ ἡ ἐκπαίδευση.

»Τὰ τουρκόπουλα ποὺ ἐμφανίζονται σὰν παιδιὰ χριστιανῶν, ὅταν γίνονται ἄντρες καὶ διορίζονται στὴ σωματοφυλακὴ τοῦ σουλτάνου, νοιώθουν νὰ ξυπνάη μέσα τους ἡ μνήμη τοῦ αἵματος καὶ θέλουν νὰ ξαναδοῦν τοὺς γονεῖς τους. Ἀπ' αὐτοὺς μαθαίνουν γιὰ τὴν ἀταξία ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ κράτος καὶ γιὰ τὴν τυραννικὴ καταπίεση. Ὁρκίζονται ἐκδίκηση καὶ σὲ πρώτη εὐκαιρία παραπονοῦνται, γογγύζουν καὶ ζητοῦν μεταρρυθμίσεις.

»Ἐγὼ ὁ ἴδιος εἶδα κατὰ τὴν περίοδο τῆς πρεσβείας μου — ἦταν τότε ὁ πόλεμος τῆς Οὐγγαρίας — γενιτσάρους καὶ σπαχῆδες νὰ πηγαίνουν στὸ παλάτι τοῦ σουλτάνου, νὰ τὸν ἐξαναγκάζουν νὰ τοὺς δεχτῆ, νὰ τοῦ ἐκθέτουν τὰ παράπονά τους γιὰ τὰ κυβερνητικὰ σφάλματα καὶ νὰ τὸν ὑποχρεώνουν νὰ ἀποκεφαλίση μπροστά τους τὰ πιὸ εὐνοούμενα πρόσωπα ἐπειδὴ κατηγορήθηκαν γιὰ ἀτασθαλίες[2].

»Ἂν δὲν ὑπῆρχαν καὶ τουρκόπουλα στὸ παιδομάζωμα δὲν θὰ συνέβαιναν τέτοιες ἐξεγέρσεις. Γιατὶ οἱ χριστιανοὶ ποὺ διαπαιδαγωγοῦνται μὲ τὸ νόμο καὶ τὴν πίστη τοῦ Μωάμεθ, δὲν ἀναγνωρίζουν γιὰ προστάτη τους καὶ πατέρα ἄλλον ἀπὸ τὸ σουλτάνο. Αὐτοαποκαλοῦνται «δοῦλοι τοῦ Θεοῦ» καὶ μεταβάλλονται σὲ φανατικοὺς πιστοὺς τῆς μουσουλμανικῆς θρησκείας καὶ σὲ ἐχθροὺς τῆς χριστιανοσύνης.

»Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν σίγουρα δείγματα παρακμῆς τῆς ὀθωμανικῆς μοναρχίας. Καὶ πρέπει νὰ ὑποβοηθήσουμε τὴν πτώση της γιὰ νὰ ἀποκομίσουμε καὶ τὰ πλεονεκτήματα καὶ τὴ δόξα».

---

1. Ὁ Μαχμοὺτ πασᾶς δύο φορὲς μεγάλος Βεζύρης τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ Β' προερχόταν ἀπὸ τὸ παιδομάζωμα στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὸ παιδομάζωμα προερχόταν καὶ ὁ Ἀλῆ πασᾶς, Μεγάλος Βεζύρης τοῦ Σουλεϊμὰν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς.

2. Περὶ γενιτσάρων βλ. *D'Ohsson*: Tableau de l'Empire Othoman. Ἐπίσης: *Φίνλαιη*: Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἑνετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα σ. 62. *Hammer*, Ἱστορία, ἔνθ' ἀν. VII, σ. 125.

Πλεονεκτήματα καὶ ἀδυναμίες τῶν στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν δυνάμεων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας :

«Δὲν ὑπάρχει ἡγεμόνας στὴν Εὐρώπη ἢ στὸν ὑπόλοιπο γνωστὸ κόσμο ἱκανὸς νὰ συγκεντρώση τόση ναυτικὴ δύναμη ὅση ὁ σουλτάνος. Εἶναι κυρίαρχος τῆς Μαύρης Θάλασσας. Κι' ὅλες οἱ παραθαλάσσιες περιοχὲς εἶναι πλούσιες καὶ πυκνοκατοικημένες. Ὑπάρχουν ἀπέραντα δάση καὶ καθένα ἀπὸ τ' ἀμέτρητα χωριὰ αὐτῶν τῶν περιοχῶν εἶναι ὑποχρεωμένο, ἄλλο νὰ κόβη ξύλα γιὰ τὶς γαλέρες, ἄλλο νὰ τὰ πριονίζη, ἄλλο νὰ ἑτοιμάζη καρφιά, ἄλλο μπαμπάκι γιὰ τὰ πανιὰ καὶ τὰ σκοινιά. Ἔχουν ξυλουργοὺς στοὺς ταρσανάδες καὶ κάθε λογῆς τεχνίτες σὲ μεγάλο ἀριθμὸ γιὰ νὰ ναυπηγοῦν τὶς γαλέρες χωρὶς νὰ βάλουν διόλου τὸ χέρι στὸ πουγγί τους.

»Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὑπόδουλοι πληθυσμοὶ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους κάθε φορὰ ποὺ θὰ τοὺς ζητηθῆ. Γιὰ ἀντάλλαγμα δὲν πληρώνουν χαράτσι καὶ τὰ παιδιά τους δὲν ἁρπάζονται γιὰ νὰ γίνουν γενίτσαροι. Ἔτσι μιὰ γαλέρα ποὺ σὲ μᾶς στοιχίζει ὀκτὼ καὶ δέκα χιλιάδες τάληρα, στὸν σουλτάνο κοστίζει μονάχα χίλια ἢ δυὸ χιλιάδες.

»Ὅσο γιὰ κανόνια ποὺ πρέπει νὰ ἀρματώσουν τὶς γαλέρες κατασκευάζει ἀναρίθμητα στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁλόκληρες πλατεῖες εἶναι γεμᾶτες. Γιατὶ ἐδῶ ὑπάρχουν ὅλες οἱ ἀναγκαῖες πρῶτες ὗλες γιὰ τὴν κατασκευή τους. Ὅσο γιὰ τοὺς γαλεότους ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ κωπηλατοῦν στὶς γαλέρες, οἱ Τοῦρκοι, ἐνῶ δὲν πληρώνουν διόλου φόρο, εἰδικὰ γιὰ τὸ ναυτικὸ συνεισφέρουν ἀπαράλλακτα ὅπως οἱ χριστιανοί. Κάθε πόλη, κάθε χωριό, ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν σπιτιῶν ὑποχρεώνονται νὰ προσφέρουν ἕναν, δύο ἢ τρεῖς κωπηλάτες ἢ 35 τάληρα γιὰ κάθε κωπηλάτη. Γιὰ περισσότερη ἀσφάλεια προτιμοῦν τοὺς Τούρκους ἀπὸ τοὺς χριστιανούς.

»Μ' αὐτὸ τὸ σύστημα διαθέτει πάντοτε, γιὰ δυὸ τουλάχιστον μῆνες, κωπηλάτες ἀρκετοὺς νὰ ἐπανδρώσουν τριακόσιες καὶ τετρακόσιες γαλέρες. Οἱ ναυτικοί τους δὲν εἶναι πολὺ καλοὶ ἀλλὰ σὲ περίπτωση ἀνάγκης ἐπιστρατεύουν τοὺς ναῦτες τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, μ' ὅλο ποὺ δὲν εἶναι διόλου ἐξασκημένοι στὸ ναυτικὸ πόλεμο. Αὐτὸ ποὺ τοὺς ἀνακουφίζει εἶναι τὸ ὅτι οἱ ναυτικὲς ἐκστρατεῖες γίνονται συνήθως μὲ τὶς μπουνάτσες τοῦ καλοκαιριοῦ.

»Ὅσο γιὰ τοὺς στρατιῶτες ποὺ ὑπηρετοῦν στὶς γαλέρες πολλοὶ προέρχονται ἀπὸ τὶς παράκτιες περιοχὲς τοῦ Μωριᾶ. Ὑπάρχει στὸ καράβι ἕνας διοικητὴς τῶν γενιτσάρων, ἕνας ὑποδιοικητὴς καὶ ἄλλοι ἀξιωματικοὶ μὲ πενήντα, ἑξήντα ἢ ἑκατὸ γενίτσαρους γιὰ κάθε γαλέρα , ἀνάλογα μὲ τὸ σκοπὸ τῆς ἐκστρατείας. Τὰ πολεμικὰ εἶναι καλὰ ἐξοπλισμένα μὲ πυροβολικὸ ἀλλὰ οἱ πυροβολητές τους δὲν εἶναι τόσο ἐπιδέξιοι.

»Ὅσο γιὰ τὴν ἐπιμελητεία τους εἶναι λαμπρὴ γιατὶ οἱ χῶρες τῆς αὐτοκρατορίας, πλούσιες σὲ στάρι, ρύζι, κρέατα, βούτυρα, λάδια, τυριὰ προσφέρουν ὅλα τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὸν πόλεμο.

»Οἱ γαλέρες τους δὲν εἶναι βαρυφορτωμένες ὅπως οἱ δικές μας. Πρῶτα - πρῶτα τὰ πληρώματα δὲν πίνουν κρασί. Τὰ καράβια δὲν μεταφέρουν μεγάλες ποσότητες παστὰ κρέατα, θώρακες καὶ στρώματα, ὅπως στὰ δικά μας. Ἔτσι τὰ πολεμικά τους εἶναι πιὸ ἐλαφρὰ καὶ πιὸ καθαρὰ ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ καὶ οἱ κωπηλάτες ἀνακουφίζονται στὸ ἔργο τους.

»Στὸ λιμάνι τῆς Πόλης βλέπεις γαλέρες σὲ μεγάλον ἀριθμὸ δεμένες στὸ Ναύσταθμο, ἀκριβῶς ὅπως σὲ μᾶς τὰ ἄλογα στοὺς σταύλους. Κάθε φορὰ ποὺ θὰ θελήση ὁ σουλτάνος νὰ δημιουργήση στόλο μπορεῖ σὲ δυὸ χρόνια νὰ ἔχη στὴ διάθεσή του τριακόσιες γαλέρες.

»Ὅσο γιὰ τὰ ἐμπορικὰ καράβια, εἶναι ἀκατάλληλα γιὰ ναυτικὸ πόλεμο. Ὑπάρχουν μονάχα πέντε ἢ ἕξη μεγάλες γαλιότες ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴ μεταφορὰ ξυλείας ἀπὸ τὴ Μαύρη Θάλασσα στὴν Αἴγυπτο. Ἀπὸ ἐκεῖ μεταφέρουν στὴν Πόλη ἐφόδια, τόσο γιὰ τὸ κελλάρι τοῦ σουλτάνου ὅσο καὶ γιὰ τοὺς κατοίκους: μεγάλες ποσότητες ρύζι, ζάχαρη, μπαχαρικὰ καὶ ἄλλα τρόφιμα καὶ ἐμπορεύματα. Σὲ ὥρα ἀνάγκης ὁ πολεμικὸς στόλος μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήση κι' αὐτὲς τὶς γαλιότες.

»Ὑπάρχουν ἐπίσης σαράντα ὣς πενήντα μεγάλα ἐμπορικὰ καράβια ἐξοπλισμένα ποὺ μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰν πλοῖα συνοδείας. Μποροῦν ἐπίσης οἱ Τοῦρκοι νὰ ἐξοπλίσουν πέντε ὣς ἕξη γαλεάσες ἀλλὰ δὲν ἔχουν ἔμπειρα πληρώματα νὰ τὶς κυβερνήσουν. Οἱ χριστιανοὶ τῆς Λίνδου (Ρόδου) ἔχουν μεγάλα καράβια καὶ μποροῦν νὰ προσφέρουν εἴκοσι περίπου.

»Αὐτὴ εἶναι ἡ πολεμικὴ δύναμη τῶν Τούρκων στὴ θάλασσα, ὄχι μεγάλη, ἂν ἑνωθῆ γιὰ νὰ τὴν ἀντιμετωπίση τὸ ναυτικὸ τῆς χριστιανοσύνης. Νὰ γιατὶ οἱ Ὀθωμανοὶ εἶναι δυνατὸν νὰ συντριβοῦν εὐκολώτερα στὴ θάλασσα παρὰ στὴν στεριά, ὅπου μποροῦν νὰ συγκεντρώσουν μυριάδες στρατιωτῶν.

»Εἶναι βέβαιο πὼς ὁ σουλτάνος θὰ συγκροτήση σὲ περίπτωση πολέμου δυὸ καὶ τρεῖς στρατιὲς ἀπὸ 250.000 ἄνδρες ἡ καθεμιὰ (πεζικὸ καὶ ἱππικό). Ἡ βασικὴ δύναμή τους ὅμως εἶναι τὸ ἱππικὸ κι' ὄχι τὸ πεζικό.

»Ἂν εἶχαν τὴ δική μας ἐμπειρία στὴν τέχνη τοῦ πολέμου θὰ ἦταν ἀνίκητοι. Γιατὶ εἶναι γεροὶ καὶ θαρραλέοι.

»Ἐκεῖνο ποὺ κεντρίζει τὴ γενναιότητα τῶν Τούρκων εἶναι ἡ δεισιδαιμονία τους ὅτι ὅσοι πεθαίνουν στὸν πόλεμο ὑπερασπίζοντας θρησκεία καὶ πατρίδα εἶναι μάρτυρες καὶ πηγαίνουν στὸν Παράδεισο γιατὶ συγχωροῦνται ὅλα τὰ ἁμαρτήματά τους. Ἀντίθετα, ὅσοι πεθαίνουν κυνηγημένοι ἀπὸ τὸν ἐχθρὸ εἶναι καταδικασμένοι. Ἡ σωτηρία διὰ τῆς φυγῆς θεωρεῖται ἀτίμωση. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση οἱ φυγάδες χάνουν τὸ μισθό τους καὶ πολλὲς φορὲς οἱ ἀξιωματικοὶ τοὺς ἐκτελοῦν ἢ τουλάχιστον δημεύουν τὶς περιουσίες τους.

»Εἶναι ἄθλια ἐξοπλισμένοι. Κυρίως τὸ πεζικό. Οἱ στρατιῶτες ἔχουν ὅλα - ὅλα ἕνα ἀρκεβούζιο καὶ ἕνα κοντοσπάθι ποὺ δὲν τοὺς χρησιμεύει σὲ τίποτα ἂν ὑποστοῦν δυνατὴ ἐπίθεση.

»Τὸ ἱππικὸ εἶναι καλύτερο. Ἔχει καλὰ ἄλογα καὶ ἐπιχειρεῖ ὁρμητικὲς ἐφόδους ἀλλὰ οἱ ἐπιθέσεις του εἶναι σύντομες».

Ἂν δημιουργηθῆ μέτωπο τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης εἶναι δυνατὴ ἡ συγκρότηση τῆς ἀρμάδας ποὺ θὰ ἐξασφαλίση τὴ νίκη στὰ νερὰ τῆς Μεσογείου. Ὡστόσο, προϋπόθεση τῆς σωτηρίας εἶναι ἡ ἐπανάσταση τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων.

«Μ' ὅλο ποὺ γνωρίζω καλὰ τὴν πολεμικὴ δύναμη τοῦ σουλτάνου πιστεύω ὅτι ὁ Θεὸς θὰ ἐπιτρέψη τὴν ἕνωση τῶν δυνάμεων τῶν βασιλιάδων καὶ ἄλλων μεγιστάνων τῆς χριστιανοσύνης ὥστε ἀπὸ τὸν πρῶτο κι' ὅλας χρόνο νὰ ἀνατρέψουν τὴν αὐτοκρατορία του. Ἀλλά, ὅπως εἶπα, ἡ ἐπίθεση πρέπει νὰ γίνη πρῶτα ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ὁ στρατὸς θὰ ἐξορμήση μετὰ τὴ ναυτικὴ νίκη ποὺ εἶναι ἀναπόφευκτη ἂν ὁ Θεὸς δὲν τὴν ἐμποδίση ἐξ αἰτίας τῶν ἁμαρτιῶν μας.

»Ὁ Καθολικὸς βασιλιὰς μπορεῖ νὰ ἀρματώση ἑκατὸ γαλέρες ἀπ' αὐτὲς ποὺ ἔχει στὶς ἀκτὲς τῆς Ἱσπανίας, στὸ βασίλειο τῆς Νεάπολης καὶ τῆς Σικελίας καὶ στὴ Γένοβα.

»Ἡ Δημοκρατία τῆς Βενετίας, μὲ τὴ βοήθεια τῆς Γαλλίας σὲ στρατιῶτες καὶ ἐφόδια, μπορεῖ νὰ δώση διακόσιες γαλέρες μὲ τὸν ἀναγκαῖο ἐξοπλισμό. Μπορεῖ ἀκόμα νὰ προσφέρη ἔξη γαλεάσες ποὺ πρέπει νὰ ὀνομασθοῦν βουνὰ τῆς θάλασσας, ἐπειδὴ εἶναι πελώρια καὶ μεγαλόπρεπα πλοῖα, ταξιδεύουν σὰν τὶς γαλέρες καὶ ἐξοπλίζονται μὲ μεγάλο ἀριθμὸ κανονιῶν. Ἡ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου ἀπέδειξε ὅτι οἱ γαλεάσες τῆς Βενετίας ἔδωσαν τὴ νίκη στὴ χριστιανικὴ ἀρμάδα.

»Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴ τὴ ναυτικὴ δύναμη ὁ πάπας μπορεῖ ν' ἀρματώση ὀχτὼ ὡς δέκα καράβια. Ἡ Γαλλία δώδεκα ὡς δεκαπέντε καὶ κάτω ἀπὸ ὡρισμένες συνθῆκες μέχρι πενήντα. Ἡ Σαβοΐα πέντε ὡς ἔξη. Ἡ Τοσκάνη δέκα ὡς δώδεκα. Ἡ Γένοβα ὀχτὼ ὡς δέκα καὶ ἡ Μάλτα ἔξη. Σύνολο τριακόσιες ὀγδόντα γαλέρες καὶ ἔξη γαλεάσες.

»Σ' αὐτὴ τὴ ναυτικὴ δύναμη ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίση τὴν κυριαρχία τῆς Μεσογείου πρέπει νὰ προσθέσω καὶ ἑκατὸ ὡς διακόσια ἐμπορικὰ καράβια τὰ πιὸ μεγάλα τοῦ ὠκεανοῦ. Ὁ βασιλιὰς τῆς Ἀγγλίας θὰ μποροῦσε νὰ βοηθήση,ἂν ἤθελε, μὲ τὸν ἰσχυρὸ ἐμπορικό του στόλο. Οἱ ἄρχοντες τῶν Κάτω Χωρῶν θὰ μποροῦσαν ἐπίσης νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἐκστρατεία.

»Ὁ βασιλιὰς τῆς Ἱσπανίας ἔχει μεγάλα καὶ ἄριστα ἐξοπλισμένα ἐμπορικὰ καράβια. Γενικά, πρέπει νὰ συνεισφέρουν ὅλοι οἱ πρίγκιπες ὥστε νὰ προστεθῆ μιὰ δύναμη ἀπὸ διακόσια μεγάλα γαλιόνια.

»Αὐτὰ τὰ πλοῖα εἶναι πιὸ ἀπαραίτητα ἀπὸ τὶς γαλέρες ἐπειδὴ εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ πολλοὺς σκοπούς : γιὰ ναυμαχίες, γιὰ μεταφορὲς ἐφοδίων καὶ γιὰ τὴν ἀνάπαυση τῶν πολεμιστῶν ποὺ θὰ βρίσκωνται στὶς γαλέρες. Μποροῦν ἀκόμα νὰ μεταφέρουν στρατὸ γιὰ ἀπόβαση σὲ ἐχθρικὸ ἔδαφος, κανόνια κι' ὅλο τὸν ἀναγκαῖο ἐξοπλισμὸ γιὰ τὴν πολιορκία πόλεων καὶ

κάστρων. Μποροῦν ἐπίσης νὰ μεταφέρουν ὅπλα σὲ κατεχόμενες περιοχὲς γιὰ νὰ τὰ παραδώσουν στοὺς ὑπόδουλους χριστιανοὺς ὥστε νὰ ἐπαναστατήσουν πρὸς ὄφελος τῆς ἐκστρατείας μας.

»Ἂν συγκροτηθῆ αὐτὴ ἡ ἀρμάδα τίποτα δὲ μπορεῖ νὰ τὴν καταστρέψη : μονάχα ἡ θέληση τοῦ Θεοῦ καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς θάλασσας.

»Θὰ ὁρισθῆ ἕνα σημεῖο ὅπου θὰ συναντηθοῦν ὅλοι οἱ στόλοι, γαλέρες καὶ μεταγωγικά. Στὴ Μάλτα ὑπάρχουν πολλὰ καὶ καλὰ λιμάνια, ἀλλὰ τὸ νησὶ εἶναι ἄγονο καὶ τὰ δημητριακὰ ποὺ παράγει δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ θρέψουν οὔτε τοὺς ἱππότες καὶ τοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ. Τροφοδοτοῦνται συνήθως ἀπὸ τὴ Σικελία.

»Στὴ Σικελία ὑπάρχει ἡ πόλη τῆς Μεσσήνης ὅπου ἕνας μεγάλος στρατὸς θὰ μποροῦσε νὰ ἐφοδιασθῆ ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα μὲ στάρι, κρασιά, κρέατα, λάδια, τυριά, λαχανικὰ καὶ κάθε λογῆς τρόφιμα ἀναγκαῖα στὰ θαλασσινὰ ταξίδια. Βρίσκεται κοντὰ στὶς ἀλβανικὲς ἀκτές. Ἡ Μεσσήνη ἀπέχει ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο τῆς Σάντα - Μαρία ποὺ γειτονεύει μὲ τὸ Καστὲλ - Νουόβο, πρώτη ναυτικὴ πόλη τῶν Τούρκων 300 - 400 μίλια. Κι' ἀπὸ τὸ Καστὲλ - Νουόβο ὣς τὸ Μωριὰ οἱ γαλέρες μποροῦν νὰ ταξιδεύουν γιαλὸ - γιαλό, ποδίζοντας ἢ ἀναζητώντας ἐφόδια ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τους. Γιατὶ ὅλες αὐτὲς οἱ ἀκτὲς κατοικοῦνται ἀπὸ χριστιανοὺς ἐχθροὺς τῶν Τούρκων. Αὐτοὶ οἱ χριστιανοί, μόλις ἀντιληφθοῦν τὴν ἀρμάδα θὰ ξεσηκωθοῦν. Δὲν χρειάζονται παρὰ ὅπλα καὶ μερικοὺς ἀξιωματικοὺς γιὰ νὰ τεθοῦν ἐπὶ κεφαλῆς.

»Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ γίνη καὶ στὸ Μωριά. Οἱ χριστιανοὶ αὐτῆς τῆς χώρας εἶναι γνήσιοι Ἕλληνες καὶ μ' ὅλο ποὺ δὲν συμφωνοῦν μὲ τὴ δική μας θρησκευτικὴ λατρεία καὶ κατέχονται ἀπὸ τὸ φόβο μήπως τοὺς ὑποδουλώσουμε καὶ τοὺς ἐπιβάλουμε τὸν καθολικισμό, θὰ ἐπαναστατήσουν γιατὶ μισοῦν τὴν τουρκικὴ τυραννία.

»Κατὰ τὴ γνώμη μου θὰ ἔπρεπε νὰ καταληφθοῦν τὰ κάστρα τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης ποὺ βρίσκονται στὴν εἴσοδο τοῦ Αἰγαίου, ἡ πόλη καὶ τὸ κάστρο τῆς Χίου, ἡ Μυτιλήνη καὶ ἡ Τένεδος στὴν εἴσοδο τῶν Δαρδανελλίων, πλούσια καὶ καλὰ λιμάνια γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς στρατιᾶς. Ἔτσι θὰ ὑποχρεωθοῦν τὰ κάστρα καὶ τὰ νησιὰ νὰ πάρουν μέρος στὴν ἐκστρατεία. Εὔκολο πρᾶγμα γιατὶ οἱ Τοῦρκοι, ἐξ αἰτίας τῆς ὑπεροψίας τους πιστεύουν ὅτι ὁλόκληρη ἡ δύναμη τῆς χριστιανοσύνης δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ τοὺς βλάψη καὶ γι' αὐτὸ ἔχουν παραμελήσει τὰ κάστρα καὶ τὰ ἔχουν ἐγκαταλείψει χωρὶς κατάλληλο στρατό, χωρὶς ὅπλα ἀρκετὰ καὶ προμήθειες.

»Τὴν ἴδια στιγμὴ μιὰ στρατιὰ πρέπει νὰ βαδίση διὰ μέσου τῆς Βουλγαρίας ὣς τὴν Ἀδριανούπολη. Σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα κατοικοῦν χριστιανοί, κι' ὅπως ἐξήγησα θὰ ἐξεγερθοῦν ἀμέσως κατὰ τοῦ τουρκικοῦ δεσποτισμοῦ. Ὅσο γιὰ τὴ δύναμη αὐτῆς τῆς στρατιᾶς πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴ τουρκικὴ δύναμη ξηρᾶς ὥστε νὰ μὴν ἐπηρεασθῆ τὸ ἠθικὸ τῶν ἀνδρῶν.

»Αὐτὴ ὅμως ἡ στρατιὰ ξηρᾶς δὲν θὰ συγκρουσθῆ μὲ τοὺς Τούρκους ἂν προηγουμένως δὲν πραγματοποιήση τὰ πλήγματά της ἡ ἀρμάδα μας. Γιατὶ ὅπως ἐξήγησα κιόλας, ἡ ναυτικὴ δύναμη ποὺ θὰ ἔχη συγκροτηθῆ ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ γαλερῶν, ἀπὸ γαλεάσες καὶ γαλιόνια, θὰ συντρίψη σίγουρα τὸν ἀντίπαλο καὶ ἀφοῦ καταλάβη τὰ ἐπίκαιρα σημεῖα θὰ πλεύση κατ' εὐθεῖαν στὰ Δαρδανέλλια. Ἐκεῖ, στὰ στενά, ἑκατὸ μίλια ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, βρίσκονται δυὸ φρούρια, τὸ ἕνα πάνω στὴν εὐρωπαϊκὴ καὶ τὸ ἄλλο στὴν ἀσιατικὴ ἀκτή. Τὰ χωρίζει ἀπόσταση βολῆς κανονιοῦ. Καὶ τὰ δυὸ εἶναι χτισμένα πάνω στὴν ἀκτή, καὶ τὸ μπουγάζι εἶναι τόσο στενὸ ποὺ θαρεῖς πὼς ὁ Θεὸς τὸ δημιούργησε γιὰ νὰ προστατεύη τὴν Κωνσταντινούπολη. Γιατὶ καὶ ἕνα καράβι δὲ μπορεῖ νὰ περάση τὰ στενὰ χωρὶς τὴν ἄδεια τῶν διοικητῶν τοῦ φρουρίου.

»Πιστεύω ὅτι ἡ ναυτικὴ δύναμη τοῦ σουλτάνου δὲν θὰ περιμένη νὰ φθάση ἡ ἀρμάδα μας ὣς τὰ στενά. Θὰ βγῆ στὸ πέλαγος γιὰ νὰ τὴν ἀντιμετωπίση. Εἶναι μεγάλη ἡ ὑπεροψία τῶν Τούρκων. Ὑπάρχουν ἄλλωστε πολλὰ λιμάνια στὴν περιοχὴ τῶν Στενῶν γιὰ νὰ ὑποδεχθοῦν τὸν ὀθωμανικὸ στόλο. Ἔπειτα, οἱ γειτονικὲς χῶρες εἶναι πλούσιες σὲ στάρια, κρασιὰ καὶ κρέατα.

»Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐφοδίων ποὺ προορίζονται γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ ποὺ ὀνομάζεται Βόλος καὶ βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ κοντὰ στὴν Αὐλώνα[1]. Ἂν καταληφθῆ αὐτὴ ἡ περιοχή, ἡ Κωνσταντινούπολη θὰ ἀφανισθῆ ἀπὸ τὴν πεῖνα. Ἔπειτα, κανένα καράβι δὲν θὰ διακινδυνεύση τὴ μεταφορὰ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ρυζιοῦ, ζάχαρης καὶ ἄλλων ἀναγκαίων ἐφοδίων ὅταν ἀπαγορευθῆ τὸ πέρασμα τοῦ Αἰγαίου.

»Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ Πόλη μπορεῖ νὰ ἐφοδιασθῆ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Μαύρης θάλασσας καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ Μπογδανία καὶ τὴ Βλαχία ποὺ εἶναι εὔφορες ἐπαρχίες (τὰ προϊόντα τους εἶναι δυνατὸν νὰ μεταφερθοῦν ἀπὸ τὸ Δούναβη). Ὑπάρχει ἐπίσης ἡ Τραπεζοῦντα καὶ οἱ ἄλλες πολιτεῖες τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου ποὺ θὰ ὑποβοηθήσουν τὸν ἐφοδιασμὸ τῆς Πόλης. Αὐτὰ βέβαια ἀποτελοῦν πλεονεκτήματα κι' ὀφείλονται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα εἶναι χτισμένη στὴ συμβολὴ τῶν δύο θαλασσῶν.

»Ἂν, ὅμως, συμμαχήση καὶ ὁ βασιλιὰς τῆς Πολωνίας, πρᾶγμα ποὺ εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖο, οἱ πρίγκιπες τῆς Μπογδανίας, τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Τρανσυλβανίας θὰ ἐπαναστατήσουν ἀμέσως γιὰ νὰ ἀποσείσουν τὸν τουρκικὸ ζυγό. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ καταλάβουν τὶς ὄχθες τοῦ Δουνάβεως καὶ θὰ παρεμποδίσουν τὴν ἀποστολὴ βοήθειας. Ἔπειτα, οἱ Κοζάκοι ποὺ εἶναι χριστιανοὶ καὶ τοὺς ὀνομάζουμε Ρώσους θὰ ἀποτελέσουν ἑστία ἀνησυχίας γιὰ τοὺς Τούρκους, ἐπειδὴ ἡ χώρα τους ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν

1. Ἐννοεῖ τὴ Θεσσαλία.

τῆς Μαύρης Θάλασσας.

»Βλέποντας οἱ Ἕλληνες τὴ γῆ τους καὶ τὶς θάλασσές τους νὰ πλημμυρίζουν ἀπὸ στρατὸ καὶ καράβια χριστιανικὰ θὰ ξεσηκωθοῦν. Κι' αὐτὸ θὰ συντελέση σημαντικὰ στὴ νίκη. Γιατὶ οἱ Τοῦρκοι ποὺ ζοῦν σ' αὐτοὺς τοὺς τόπους θὰ τρομοκρατηθοῦν.

»Εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μὴ ξεχωρίζουμε τὴν πίστη μας ἀπὸ τὴν πίστη τῶν Ἑλλήνων. Πρέπει νὰ παρακολουθοῦμε τὶς λειτουργίες τους, νὰ τιμοῦμε τοὺς κληρικούς τους, νὰ κάνουμε τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ ἀκριβῶς ὅπως ἐκεῖνοι καὶ νὰ νηστεύουμε. Μὲ λίγα λόγια πρέπει νὰ τοὺς μιμηθοῦμε ὅσο περισσότερο μποροῦμε.

»Ἐπίσης πρέπει νὰ παρουσιάζουμε τοὺς κληρικούς τους ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ μας, γιατὶ αὐτὸ θὰ ἀποτελέση μεγάλη τιμὴ γιὰ τοὺς χριστιανοὺς αὐτῆς τῆς χώρας. Μὲ λίγα λόγια χρειάζεται εἰδικὴ μεταχείριση καὶ ἐπιβολὴ σκληρῶν κυρώσεων σὲ περιπτώσεις κακῆς συμπεριφορᾶς.

»Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἕνα μεγάλο μέρος τῆς τουρκικῆς ἀστυνομίας εἶναι χριστιανόπουλα ποὺ οἱ Τοῦρκοι τὰ ἅρπαξαν ἀπὸ τὰ χέρια τῶν γονέων τους καὶ τὰ ἔκαναν μουσουλμάνους. Ὅσους ἀπ' αὐτοὺς πιάνουμε αἰχμαλώτους πρέπει νὰ τοὺς διαφωτίζουμε γιὰ τὸ παρελθόν τους, τὴ νεότητά τους καὶ τὴν πίστη τους καὶ νὰ τοὺς πείθουμε ὅτι ἔχουν συμφέρον νὰ μᾶς ἀκολουθήσουν. Αὐτὸ θὰ ἔχη δύο σπουδαῖα ἀποτελέσματα. Πρῶτα - πρῶτα θὰ ἐξασθενίζη διαρκῶς τὸν ἀντίπαλο καὶ ὕστερα θὰ ἐνσπείρη τὴν ἀμφιβολία στὴν ψυχὴ τῶν γνήσιων Τούρκων. Κι' ὅταν ὁ Θεὸς δώση τὴ νίκη στὸ στόλο μας ὁ ἐχθρὸς θὰ πανικοβληθῆ καὶ ἡ νίκη μας στὴ στεριὰ δὲν θὰ εἶναι διόλου δύσκολη.

»Ὅταν βρισκόμουν στὴν Κωνσταντινούπολη διαπίστωσα ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴ νίκη τῶν χριστιανῶν στὸ Λεπάντο, ὁ τρόμος τῶν Τούρκων ἦταν τόσο μεγάλος ὥστε ἂν ὁ θριαμβευτὴς στόλος ἔπλεε ἀμέσως μετὰ τὴ ναυμαχία στὰ Δαρδανέλλια τὰ φρούρια θὰ ἔπεφταν ἀμέσως χωρὶς ἀντίσταση καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη θὰ βρισκόταν στὰ χέρια μας[1].

---

1. Πραγματικά, ὅλοι οἱ ἱστορικοὶ βεβαιώνουν ὅτι ἡ εἴδηση τῆς καταστροφῆς τοῦ τουρκικοῦ στόλου στὴ Ναύπακτο προκάλεσε τρόμο καὶ πανικὸ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὅλοι πίστευαν ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἀρμάδα θὰ ἐμφανισθῆ ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ μπροστὰ στὴν πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ σουλτάνος εἶχε ὑποστεῖ ψυχικὸ κλονισμὸ καὶ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρες δὲν δεχόταν τροφή. Οἱ χριστιανικὲς δυνάμεις τῆς Εὐρώπης ἔχασαν τὴν εὐκαιρία μιᾶς κεραυνοβόλου εἰσβολῆς στὰ Δαρδανέλλια ὥστε νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὸ ψυχολογικὸ κλῖμα ποὺ δημιούργησε ἡ ὀθωμανικὴ ἧττα. Ἡ νωθρότης τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων, ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ ἀγῶνος καὶ ἡ ἔλλειψη στρατηγικῆς ἀναπτέρωσε τὸ ἠθικὸ τῶν Τούρκων ποὺ μέσα σὲ ἐννέα μῆνες κατώρθωσαν νὰ ναυπηγήσουν νέο στόλο ἀπὸ 250 καράβια. Κι' ὁ μέγας Βεζύρης Μωχάμετ Σοκκόλι μποροῦσε νὰ κομπορρημονῆ στὸν βάϊλο τῆς Βενετίας Barbaro : «Ἦρθες νὰ δῆς ποῦ βρίσκεται τὸ ἠθικό μας ὕστερα ἀπὸ τὸ τελευταῖο ἀτύχημα τοῦ στόλου μας. Ἀλλὰ ὑπάρχει διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δικές μας καὶ στὶς δικές σας ἀπώλειες. Σᾶς πήραμε ἕνα βα-

»Γιὰ νὰ προκαλέσουμε μεγαλύτερη ἀταξία καὶ νὰ διευκολύνουμε ἀκόμα περισσότερο τὴν ἐκστρατεία πρέπει νὰ πείσουμε τὸν βασιλιὰ τῆς Περσίας νὰ κινηθῆ γιὰ νὰ ἐπαναποκτήση τὶς χῶρες ποὺ ἔχασε στὴν 'Ασία. Ἔτσι, ἂν ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία δεχθῆ ἐπιθέσεις ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές θὰ συντριβῆ.

»'Εγώ, πάντως, πιστεύω ὅτι δὲν θὰ ὑποκύψη ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἔχουμε ἀποφασιστικότητα καὶ νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι μιὰ αὐτοκρατορία ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ διάφορα ἔθνη εἶναι ἀδύνατο νὰ κρατήση ἐπὶ πολὺ τὴν ἑνότητά της.

»Οἱ χριστιανοὶ ποὺ κατοικοῦν στὴν Αἴγυπτο (οἱ Κόπτες) εἶναι θανάσιμοι ἐχθροὶ τῶν Τούρκων. Μόλις ξεσπάση ὁ πόλεμος ἀμέσως θὰ ἐπαναστατήσουν. Στὸ ὄρος τοῦ Λιβάνου ἐπίσης ζοῦν χριστιανοί, οἱ ἀποκαλούμενοι Μαρωνῖτες, ποὺ ἀνήκουν στὴν ἐκκλησία τῆς Ρωσίας. Εἴκοσι χιλιάδες πολεμιστὲς θὰ βρεθοῦν στὸ πλευρό μας. Κι' εἶναι ἔμπειροι στὸν πόλεμο χάρη στοὺς Δρούσους ποὺ κατοικοῦν στὸ ὄρος τοῦ Λιβάνου καὶ βρίσκονται σὲ μόνιμη ρήξη μὲ τοὺς Τούρκους.

»Αὐτοὶ οἱ Δροῦσοι, μ' ὅλο ποὺ εἶναι Μωαμεθανοὶ δὲν ξεχνοῦν ὅτι πρόγονοί τους ἦταν οἱ Φράγκοι ποὺ κατέκτησαν τοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ τὴν Ἱερουσαλὴμ ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Γοδεφρίγου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Βαλδουΐνου, κι' ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό τους ἐγκαταστάθηκαν στὸ ὄρος τοῦ Λιβάνου, ὅπου ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ διατηροῦν μῖσος ἀβυσσαλέο κατὰ τῶν Τούρκων.

»Ὅλη ἡ 'Ασία κατοικεῖται ἀπὸ χριστιανούς, Ἕλληνες καὶ 'Αρμενίους. Οἱ τελευταῖοι εἶναι περισσότεροι καὶ πιὸ συμπαθεῖς στοὺς Λατίνους. Δὲν ἔχω καμμιὰ ἀμφιβολία ὅτι κι' αὐτοὶ θὰ ξεσηκωθοῦν γιὰ νὰ ἀποτινάξουν τὸν ζυγὸ τῆς τυραννίας.

»Ὁ ἡγεμόνας τῆς Γεωργίας ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ἑλληνικὴ πίστη εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρὸς γιὰ νὰ προκαλέση ζημιὲς στοὺς Τούρκους. Ὑπάρχει ἐπίσης ἐκεῖ καὶ ἕνα ἄλλο ἔθνος, οἱ Πάρθοι, ποὺ παρὰ τὸ μωαμεθανικὸ θρήσκευμά τους ἀναζητοῦν πάντοτε εὐκαιρία γιὰ ν' ἀποσείσουν τὸν τουρκικὸ ζυγό.

»Καταλήγοντας πρέπει νὰ τονίσω ὅτι ἡ ἐκστρατεία κατὰ τῶν Τούρκων δὲν πρέπει νὰ γίνη μὲ μιὰ μικρὴ δύναμη. Εἶμαι βέβαιος ὅτι ἂν οἱ χριστιανοὶ ἡγεμόνες ἀποφασίσουν νὰ ἑνωθοῦν, θὰ κατορθώσουν ἀπὸ τὸν πρῶτο κιόλας χρόνο ν' ἀνατρέψουν τοὺς 'Οθωμανοὺς καὶ νὰ καταλάβουν ὅλες τὶς χῶρες. Ὁ αὐτοκράτορας, ὁ βασιλιὰς τῆς Πολωνίας καὶ ὅλοι οἱ πρίγκιπες τῆς αὐτοκρατορίας πρέπει νὰ τεθοῦν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν χερσαίων δυνάμεων.

σίλειο καὶ σᾶς κόψαμε τὸ ἕνα χέρι. Καὶ σεῖς ποὺ νικήσατε τὸ στόλο μας τί κάνατε; Μᾶς ξυρίσατε τὰ γένεια. Τὸ κομμένο χέρι δὲν γίνεται ἐνῶ τὰ ξυρισμένα γένεια ξαναφυτρώνουν πιὸ δυναμωμένα» (*Hammer* : Histoire de l'empire ottoman, τόμ. ΣΤ' σ. 420. *Sagredo:* Monarchi Ottomani. Venezia, 1688, σ. 349 - 405. *Jouannin et van Gaver* : Turquie σ. 161).

»Μιλάω μὲ βεβαιότητα γιὰ τὰ μέσα ποὺ θὰ χρειασθοῦν γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐκστρατείας, ἐπειδὴ ἔζησα στὴν Τουρκία εἰκοσιδύο ὁλόκληρα χρόνια, μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ πρεσβευτῆ, ὑπηρετώντας τὸν βασιλέα μου».

ΤΡΙΑΝΤΑΔΥΟ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴ στρατηγικὴ διατριβὴ τοῦ Sieur de Breves ὑποβάλλεται στοὺς Εὐρωπαίους μονάρχες ἡ μελέτη τοῦ Γάλλου περιηγητῆ καὶ προξένου στὴν 'Ανατολὴ Jean Coppin γιὰ τὶς δυνατότητες ἐκμηδενισμοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ πολεμικὸ σχέδιο θὰ δημοσιευθῆ μαζὶ μὲ τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικό. 'Ο τίτλος του : «'Ασπίδα τῆς Εὐρώπης ἢ ὁ 'Ιερὸς Πόλεμος»[1].

Τὸ σχέδιο τοῦ Coppin προβλέπει πόλεμο διαρκείας πολλῶν ἐτῶν. Σημεῖο ἐξορμήσεως ἡ Σικελία. Οἱ ἐπιχειρήσεις δὲν θὰ διεξάγωνται κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες. Οἱ σύμμαχοι θὰ χτυποῦν αἰφνιδιαστικὰ σὲ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς Μεσογείου γιὰ νὰ κρατοῦν τὶς δυνάμεις τοῦ ἀντιπάλου διάσπαρτες καὶ σὲ κατάσταση μόνιμου συναγερμοῦ. 'Η ἀρμάδα δὲν θὰ διατηρῆ κάστρα οὔτε θὰ ἐπιχειρῆ ἐκστρατεῖες ξηρᾶς. 'Αντικειμενικὸς σκοπός : ἡ ἐξασθένιση τοῦ ἐχθροῦ, ὁ ἀκρωτηριασμός του, ἡ διάβρωση τῆς αὐτοκρατορίας μὲ ἀποστασίες καὶ ἐξεγέρσεις ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν οἱ προϋποθέσεις τοῦ ἀποφασιστικοῦ τελικοῦ πλήγματος.

'Η τακτικὴ τοῦ σχεδίου Coppin ἔχει διατυπωθῆ σὲ δέκα ἐννέα σημεῖα ποὺ δημοσιεύονται μὲ τίτλο «Γενικὸ Σχέδιο Πολέμου ἐναντίον τοῦ Τούρκου».

1. 'Αφοῦ καθικετεύσουν μὲ πάνδημες δεήσεις τὴ συμπαράσταση τοῦ Θεοῦ, ὅλοι οἱ πρίγκιπες τῆς χριστιανοσύνης ἑνωμένοι πιὰ μὲ δεσμοὺς εἰρήνης καὶ μὲ ὅλες τὶς διαφορές τους ρυθμισμένες θὰ συνομολογήσουν Συμμαχία ἐπιθετικὴ καὶ ἀμυντικὴ ἐναντίον τοῦ Τούρκου, ποὺ θὰ διατηρηθῆ ὡς τὴν ὁλοκληρωτικὴ συντριβὴ τοῦ ἐχθροῦ. Μιὰ σαφὴς συνθήκη θὰ καθορίζη τὸ σχέδιο τῶν ἐπιχειρήσεων, τὴ σειρὰ τῶν τόπων ποὺ θὰ χτυπηθοῦν πρῶτοι κατὰ τὴν ἐκστρατεία, τὶς χῶρες ποὺ θὰ κατακτηθοῦν καὶ τὶς ἀξιώσεις τῶν συμβαλλομένων.

2. Κάθε ἡγεμόνας θὰ προσφέρη στράτευμα καὶ καράβια ἀνάλογα μὲ τὴ δύναμή του ὥστε νὰ συγκεντρωθοῦν συνολικὰ 100.000 ἄνδρες, 200 πολεμικὰ πλοῖα καὶ μερικὰ φορτηγά.

3. 'Ο αὐτοκράτορας, ὁ βασιλιὰς τῆς Πολωνίας, ὁ Μεγάλος Δούκας καὶ οἱ πρίγκιπες τῆς Μοσχοβίας, καθὼς καὶ οἱ πρίγκιπες τῆς Γερμανίας θὰ

1. Le bouclier de l'Europe ou la Guerre Sainte, contenant des avis politiques et chrétiens, qui peuvent servir de lumière aux rois et aux souverains de la chrétienté, pour garantir leurs éstats des incursions des Turcs et reprendre ceux qu'ils ont usurpé sur eux. Avec une relation de voyages faits dans Turquie, la Thébaide et la Barbarie (À Lyon, 1686).

συγκροτήσουν μιὰ στρατιὰ ξηρᾶς 50.000 ἀνδρῶν ποὺ δὲν θὰ λάβη μέρος στὴν ἐκστρατεία. Θὰ παίξη ἀμυντικὸ ρόλο κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπιθετικῶν ἐπιχειρήσεων τῶν ναυτικῶν δυνάμεων. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ ὁ Τοῦρκος εἶναι ἰσχυρότερος στὴν ξηρὰ παρὰ στὴ θάλασσα, καὶ οἱ διάφορες ἐξορμήσεις καὶ ἐπιχειρήσεις τῶν καραβιῶν θὰ τὸν θέσουν σὲ κατάσταση συναγερμοῦ ταυτόχρονα σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ θὰ τὸν ἀναγκάσουν νὰ διασκορπίση τὶς δυνάμεις του. Ἔπειτα οἱ παραθαλάσσιες περιοχές του βρίσκονται σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση κι' εἶναι εὐκολώτερο νὰ καταληφθοῦν, παρὰ τὰ ἐδάφη ποὺ κατέχει στὰ σύνορα τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Πολωνίας.

4. Θὰ ὁρισθῆ τόπος συγκεντρώσεως ὅλων τῶν καραβιῶν ἀρχὲς Μαΐου. Ἡ καταλληλότερη περιοχὴ εἶναι ἡ Σικελία. Οἱ ἐπιχειρήσεις θὰ διεξάγωνται ὣς τὶς ἀρχὲς τοῦ χειμώνα. Τότε τὰ καράβια κάθε χώρας θὰ ἀποσύρωνται μὲ τὰ στρατεύματα στὰ λιμάνια της. Θὰ παραμένουν μονάχα μερικὲς μοῖρες ναυτικὲς γιὰ νὰ κρατοῦν τὶς θάλασσες ἐλεύθερες ἀπὸ τοὺς κουρσάρους. Καὶ τὴν ἑπομένη ἄνοιξη ὅλοι θὰ ξαναγυρίζουν μὲ ἀκρίβεια στὸν ἴδιο τόπο γιὰ τὴν ἐπανάληψη τῶν ἐπιχειρήσεων.

5. Θὰ ἐναποθηκευθοῦν στὴ Σικελία τροφὲς καὶ πολεμοφόδια γιὰ τὴν κάλυψη ὅλων τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐκστρατείας.

6. Γιὰ νὰ μὴν ἐπαναληφθοῦν τὰ λάθη τῶν παλαιῶν ποὺ συνήθιζαν νὰ προωθοῦνται πολὺ βιαστικὰ ὣς τὴν ἐχθρικὴ χώρα, θὰ διεξάγωνται εὔκολες καὶ σύντομες ἐκστρατεῖες. Ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς τακτικῆς εἶναι πρῶτα - πρῶτα νὰ συνηθίσουν οἱ στρατιῶτες μας νὰ ἀντιμετωπίζουν τὸν Τοῦρκο καὶ μὲ τὶς μικρὲς ἐπιτυχίες νὰ τρομοκρατοῦν τοὺς ἐχθρούς. Ἔπειτα, βλέποντας οἱ στρατιῶτες ὅτι δὲν τοὺς ἐκθέτουμε σὲ μεγάλους κινδύνους κι' ὅτι δὲν γίνονται ἐπιθέσεις ἐναντίον στόχων ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ καταληφθοῦν, θὰ ἀποκτήσουν αὐτοπεποίθηση. Ἐπίσης δὲν εἶναι φρόνιμο νὰ διακινδυνεύση ἡ ἀρμάδα κατὰ τὶς πρῶτες ἐκστρατεῖες γιατὶ οἱ στρατιὲς τοῦ ἐχθροῦ θὰ παραμένουν ἄθικτες καὶ σίγουρα δὲν θὰ χάσουν εὐκαιρία νὰ κινηθοῦν ἐναντίον μας. Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ ἐξασθενίσουμε. Τέλος, πρέπει νὰ προσέξουμε στὴν ἀρχὴ νὰ μὴν ὑποστοῦμε καμμιὰ ἀποτυχία ποὺ θὰ δυσφημήση τὰ ὅπλα μας, θὰ ἀναπτερώση τὸ ἠθικὸ τῶν ἀπίστων καὶ θὰ ἀπογοητεύση τὴν παράταξή μας, πρᾶγμα ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ διακινδυνεύση τὴν ἑνότητα τῆς συμμαχίας.

7. Ἡ ἀρμάδα θὰ διασχίζη τὶς θάλασσες καὶ θὰ ἀλλάζη συχνὰ ρότα. Τὴ μιὰ φορὰ θὰ ἐμφανίζεται στὶς ἑλληνικὲς ἀκτές, τὴν ἄλλη στὶς ἀφρικανικές, ἔπειτα στὰ παράλια τῆς Ἀσίας γιὰ νὰ προκαλῆ παντοῦ συναγερμό. Κι' ὅταν πρόκειται νὰ πραγματοποιήση ἀπόβαση σ' ἕνα σημεῖο θὰ ἀρχίζη προηγουμένως μὲ εἰκονικὲς ἀποβάσεις σ' ἄλλες ἀκτὲς ὥστε νὰ προσελκύη ἐκεῖ τὸν ὄγκο τῶν ἐχθρικῶν ναυτικῶν δυνάμεων. Θὰ ἐξασφαλίζεται ἀπολύτως τὸ ἀπόρρητο τῶν πολεμικῶν σχεδίων.

Οἱ πρῶτες ἐπιχειρήσεις πρέπει νὰ γίνουν ἐναντίον τῶν πειρατῶν τῆς

'Αφρικῆς γιὰ νὰ σαρωθοῦν τὰ καταφύγιά τους καὶ νὰ καταληφθοῦν οἱ στόλοι τους ποὺ ἀποτελοῦν τὴ σπονδυλικὴ στήλη τῶν ναυτικῶν δυνάμεων τοῦ σουλτάνου. Κι' ὅταν δὲν θὰ μπορῆ πιὰ νὰ ὑπολογίζη στὴ βοήθεια τῶν κουρσάρων δὲν θὰ τολμήση νὰ ἀναμετρηθῆ στὶς θάλασσες μὲ τὰ διακόσια καράβια μας.

8. Δὲν πρέπει νὰ δεσμευθοῦμε, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἕκτο ἄρθρο, μὲ πολιορκίες κάστρων ποὺ ἀπαιτοῦν πολὺ χρόνο γιὰ νὰ κυριευθοῦν. Ἂν ἐξαιρέσουμε τὰ Δαρδανέλλια, τὴν 'Αλεξάνδρεια, τὸ 'Αλγέρι καὶ τὴν Τρίπολη, δὲν ὑπάρχει κάστρο ἢ πολιτεία ναυτικὴ σ' ὅλες τὶς ἀκτὲς ἱκανὴ νὰ κρατήση πάνω ἀπὸ ὀχτὼ μέρες.

9. 'Η ἀρμάδα θὰ διεξάγη τὶς ἐπιχειρήσεις μὲ ταχύτητα καὶ δὲν θὰ παραμένη σὲ κάθε τόπο πολὺν καιρό, πρῶτα - πρῶτα γιὰ νὰ προκαλῆ διαρκῶς ἀνησυχία στὸν ἐχθρό, ὕστερα γιὰ νὰ ἐμποδίζη τὸν ἀντίπαλο νὰ σπεύση μὲ μεγάλες δυνάμεις καὶ τέλος γιὰ νὰ ἀποφεύγωνται οἱ ἐπιδημίες ποὺ προκαλεῖ ἡ ἐγκατάσταση στὴν ἴδια περιοχὴ ἐπὶ πολὺ χρόνο.

10. Στὰ πρῶτα χρόνια οἱ δυνάμεις τῆς Συμμαχίας δὲν θὰ διακινδυνεύουν τὴν προέλαση στὸ ἐσωτερικὸ τῶν χωρῶν τοῦ Τούρκου. 'Η ἀρμάδα θὰ περιορίζεται στὴν κατάληψη παραλιακῶν θέσεων ὥστε νὰ εἶναι προσιτὲς γιὰ ὅλους, θὰ κατεδαφίζη τὰ κάστρα καὶ γιὰ ὡρισμένο διάστημα θὰ ἀποφεύγη νὰ χτίζη νέα φρούρια. Θὰ φορτώνη ὅλα τὰ κανόνια τῶν κάστρων καὶ θὰ τὰ ἐναποθηκεύη σ' ἕνα ναύσταθμο τῆς Μάλτας ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη ἑνὸς ἐπιτρόπου, ὥστε ὅταν θὰ γίνη ἡ διανομὴ τῶν κτήσεων νὰ ἀποδοθοῦν στοὺς ἡγεμόνες ποὺ θὰ ἀνήκουν.

»Οἱ κυριώτεροι λόγοι ποὺ ἐπιβάλλουν νὰ μὴν κρατηθοῦν τὰ ναυτικὰ ὀχυρὰ καὶ νὰ μὴ χτισθοῦν κάστρα στὶς τουρκικὲς ἐπαρχίες εἶναι οἱ ἑξῆς : ἂν θελήσουμε νὰ διατηρήσουμε ἕνα κάστρο ὁ ἐχθρὸς θὰ σπεύση ἀμέσως νὰ τὸ πολιορκήση μὲ μεγάλες δυνάμεις. Ἔπειτα δὲν ἔχουμε τὸν ἀναγκαῖο χρόνο νὰ χτίσουμε ἕνα νέο φρούριο γιατὶ πάλι θὰ καταφθάση ὁ ἐχθρός, ποὺ ὅπως εἶναι γνωστό, διαθέτει μεγάλον ὄγκο στρατοῦ. Ἂν πάλι ἀφήσουμε κάπου φρουρὰ θὰ ἀδυνατίσουμε τὴν ἀρμάδα. Χωρὶς νὰ παραβλέπουμε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἐφόδια ποὺ θὰ χρειασθῆ ἡ φρουρὰ τοῦ κάστρου θὰ ἐπιβαρύνουν τὶς πολεμικὲς δαπάνες.

»'Η διατήρηση κάστρων δημιουργεῖ καὶ ἄλλους κινδύνους : νὰ μὴ μπορέσουμε νὰ τὰ ὑπερασπισθοῦμε. Οἱ ἀπώλειες τῶν ὀχυρῶν, ἀναπόφευκτες ἄλλωστε, θὰ ἐπηρεάσουν τὸ ἠθικὸ τῆς ἀρμάδας καὶ θὰ ἀπογοητεύσουν ὄχι μόνο τοὺς λαοὺς τῶν χωρῶν τῆς Συμμαχίας ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑπόδουλους λαοὺς ποὺ δὲν θὰ τολμοῦν πιὰ νὰ μᾶς βοηθήσουν. 'Επιβάλλεται, λοιπόν, νὰ κατεδαφισθοῦν τὰ κάστρα ποὺ θὰ κυριεύωνται κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πολέμου, πρῶτα - πρῶτα γιατὶ εἶναι δύσκολο νὰ τὰ κρατήσουμε καὶ ἔπειτα γιατὶ ὅταν θὰ σαρωθοῦν τὰ φρούρια οἱ Τοῦρκοι στρατιῶτες κάθε χώρας δὲν θὰ μποροῦν πιὰ νὰ ἐπιβληθοῦν στοὺς κατοίκους. Καὶ εἶναι φυσικὸ οἱ λαοὶ τῶν χωρῶν

αὐτῶν νὰ γίνουν κύριοι τοῦ τόπου τους. Κι' ἐπειδὴ ἔχουν ὑποστῆ τὰ πάνδεινα ἀπὸ τὴν τυραννία τοῦ Τούρκου, θὰ μᾶς δεχθοῦν παντοῦ μὲ ἐνθουσιασμό. Κι' ὅταν καταφθάνη ὁ ἐχθρὸς θὰ μποροῦμε μὲ τὴν ἄνεσή μας νὰ ἀποσυρθοῦμε μπαίνοντας στὰ καράβια μας.

11. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν ἐπιχειρήσεων τὰ στρατεύματα ξηρᾶς θὰ παραμένουν πανέτοιμα γιὰ πόλεμο στὰ σύνορα τῶν χριστιανῶν πριγκίπων, γιὰ νὰ ὑποχρεώσουν τὸν σουλτάνο νὰ ἀντιπαρατάξη ἕνα μέρος τῶν δυνάμεών του στὰ μεσόγεια ἐξασθενίζοντας ἔτσι τὶς φρουρὲς τῶν παραθαλασσίων περιοχῶν.

12. Ἡ Συμμαχία θὰ ἔλθη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σὲ συνεννόηση μὲ τὸν βασιλιὰ τῆς Περσίας. Ὅταν διαπιστώσουν στὴν Περσία τὴ σοβαρότητα τῆς ἐκστρατείας μας, ὁ βασιλιὰς θὰ κινηθῆ σίγουρα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Βαγδάτης, πρᾶγμα ποὺ θὰ ἀποτελέση σπουδαῖον ἀντιπερισπασμό. Γιατὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ κρατήση ὁ Τοῦρκος ὅλες τὶς περιοχὲς ποὺ πιέζονται. Τότε ἀκριβῶς θὰ εἶναι ἡ κατάλληλη εὐκαιρία μιᾶς χερσαίας ἐκστρατείας ἐναντίον του.

13. Πρέπει ἀκόμα νὰ ἀποσπάσουμε τοὺς Ταρτάρους ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ σουλτάνου. Κάτω ἀπὸ τὶς σημερινὲς συνθῆκες μιὰ τέτοια προσπάθεια θὰ καρποφορήση. Οἱ Τάρταροι τρέφουν ἐχθρικὲς διαθέσεις κατὰ τοῦ σουλτάνου κι' ὅταν διαπιστώσουν πὼς εἶναι ἀπασχολημένος σ' ἄλλα μέτωπα θὰ ἐπιχειρήσουν εἰσβολὴ στὶς χῶρες του.

14. Οἱ συμμαχικὲς δυνάμεις πρέπει νὰ μεταχειρίζωνται τοὺς λαοὺς τῶν χωρῶν ὅπου θὰ γίνωνται ἀποβάσεις μὲ ἀνθρωπιὰ ὥστε νὰ συγκρίνουν τὶς δικές μας περιποιήσεις μὲ τὴ θηριωδία τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας καὶ νὰ προσχωρήσουν στὶς τάξεις μας.

15. Ἐκεῖ ποὺ θὰ κατεδαφισθοῦν τὰ ἐχθρικὰ κάστρα πρέπει νὰ ἀπαγορευθῆ στοὺς κατοίκους νὰ χτίσουν ἄλλα καὶ νὰ πληρώνουν φόρο στὴν Πύλη. Ἐναντίον τῶν λαῶν ποὺ δὲν θὰ συμμορφωθοῦν πρέπει νὰ λαμβάνωνται μέτρα ἐκφοβισμοῦ ὥστε νὰ παραδειγματίζωνται γιὰ τὸ μέλλον. Μ' αὐτὴ τὴν τακτικὴ θὰ μειωθοῦν τὰ εἰσοδήματα τοῦ σουλτάνου. Ὁ Τοῦρκος φυσικὰ θὰ ἐπιχειρήση νὰ ἐξαναγκάση τοὺς λαοὺς νὰ πληρώσουν τὰ δοσίματα. Ἔτσι οἱ κάτοικοι θὰ βρεθοῦν κάτω ἀπὸ διπλὸ καταναγκασμὸ καὶ τρομοκρατία. Βλέποντας ὅμως ὅτι ἐμεῖς κυριαρχοῦμε στὴ θάλασσα καὶ ὅτι ὁ Τοῦρκος δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ παρεμποδίση τὶς ἀποβάσεις μας θὰ ἐγκαταλείψουν τὸν τύραννο καὶ θὰ σταθοῦν στὸ πλευρό μας.

16. Γιὰ νὰ βοηθήσουμε τὰ ἔθνη ποὺ θὰ μᾶς συμπαρασταθοῦν, ἂν διαπιστωθῆ πὼς εἶναι ἐπικίνδυνο νὰ σπεύσουμε ἀμέσως στὸ ἔδαφός τους, θὰ ἐπιχειρήσουμε ἐκστρατεία ἀντιπερισπασμοῦ σὲ μιὰ ἄλλη ἐπαρχία,ὥστε νὰ ἀναγκασθῆ ὁ Τοῦρκος νὰ ἀποσύρη τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῶν δυνάμεών του καὶ νὰ μπορέσουν ἔτσι οἱ πληθυσμοὶ νὰ ἀντισταθοῦν μόνοι τους.

17. Ὅταν ἀποφασίση ἡ ἀρμάδα νὰ προχωρήση σὲ μεγάλες ἐπιχειρήσεις

ξηρᾶς θὰ ἐφοδιασθῆ μὲ σκηνές, τροφὲς καὶ ψάρια ὥστε νὰ ἐξασφαλισθῆ ἡ ὑγεία τῶν στρατιωτῶν. Κυρίως θὰ ἐξετάζη μὲ προσοχὴ τὶς περιόδους τῆς πανούκλας καὶ δὲν θὰ πλησιάζη ποτὲ στὶς περιοχὲς ποὺ ἔχουν προσβληθῆ ἀπὸ τὴν ἐπιδημία. Κι' ἂν τύχη καὶ μᾶς καλέσουν οἱ Ἕλληνες ἢ κάποιος ἄλλος λαὸς πρέπει νὰ ἐνεργήσουμε μὲ πολλὴ σύνεση ὥστε σὲ περίπτωση προδοσίας νὰ μὴν ὑποστοῦμε καμμιὰ ζημιά.

18. Οἱ περιοχὲς ποὺ θὰ καταλαμβάνωνται θὰ ἀπαλλάσσωνται γιὰ μερικὰ χρόνια ἀπὸ τοὺς φόρους ὥστε νὰ συνέλθουν οἱ κάτοικοι. Ὕστερα θὰ ἐπιβληθοῦν ἤπιες φορολογίες, ἡ διακυβέρνηση τοῦ τόπου θὰ γίνεται χωρὶς σκληρότητες καὶ θὰ κατοχυρωθῆ ἡ ἐλευθερία συνειδήσεως. Δικαίωμα ὅμως ὁπλοφορίας θὰ ἔχουν μόνο οἱ χριστιανοί. Τὸ Εὐαγγέλιο θὰ κηρύσσεται μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια.

19. Ὅταν ἐπεκταθοῦν οἱ κατακτήσεις μας θὰ ἐφαρμόσουμε εἰδικὴ πολιτικὴ ἀπέναντι τῶν Ἀράβων, παραχωρώντας τους τὰ ἐδάφη ποὺ ἀνήκουν στοὺς γενιτσάρους καὶ σπαχῆδες ὥστε νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς ἐρήμους καὶ νὰ προσαρμοσθοῦν στὴν πολιτισμένη ζωή. Θὰ ἐγκατασταθοῦν στὶς περιουσίες τῶν Τούρκων μὲ ἀντάλλαγμα νὰ μᾶς παρέχουν στρατιωτικὴ βοήθεια».

Κι' ἀφοῦ πραγματοποιηθῆ τὸ μεγαλεπήβολο αὐτὸ σχέδιο, ἀφοῦ ἐκδιωχθοῦν οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς κτήσεις τους μὲ τὴ βοήθεια τῶν Ἑλλήνων ποὺ θὰ ἐξεγερθοῦν, ἀφοῦ ἀπωθηθοῦν οἱ Ὀθωμανοὶ στὰ βάθη τῆς Ἀσίας τί θὰ γίνη ; Θὰ ἀποκατασταθῆ ἡ ἐλευθερία στὶς ὑπόδουλες ἑλληνικὲς χῶρες ἀπὸ τὸν «ἀπελευθερωτικὸ συνασπισμὸ τῶν Εὐρωπαίων ἡγεμόνων»; Γιατὶ τὸ σχέδιο τοῦ Coppin προβλέπει καὶ τὸ πολιτικὸ καθεστὼς μετὰ τὴ νικηφόρα ἔκβαση τῆς ἐκστρατείας. Ὄχι βέβαια. Οἱ ἑλληνικὲς χῶρες θὰ διαμελισθοῦν καὶ θὰ διανεμηθοῦν μεταξὺ τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης. Ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, μάλιστα, ἐξ αἰτίας τῆς στρατηγικῆς σημασίας της καὶ τοῦ θαυμάσιου κλίματός της θὰ λάβουν ὅλοι μερίδιο. Τὸ πνεῦμα τῶν κατακτητικῶν Σταυροφοριῶν παραμένει ἀκόμα ζωντανό. Θὰ ὑποκινηθοῦν σὲ ἐξεγέρσεις οἱ Ἕλληνες κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν τυράννων τους γιὰ νὰ περιέλθουν στὴν δικαιοδοσία τῶν Λατίνων φεουδαρχῶν. Εἶναι ἡ τραγωδία τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς τουρκοκρατίας.

Ἐπαναστάσεις ἐπὶ ἐπαναστάσεων ὕστερα ἀπὸ ὑποσχέσεις τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων τῆς Δύσεως. Καὶ στὸ τέλος : ἀπιστία, ἐγκατάλειψη, σφαγὴ καὶ ὄλεθρος. Ἰδοὺ τὸ κεφάλαιο «Διανομὴ τοῦ Μορέως» τοῦ Jean Coppin.

«Ἡ δεύτερη χώρα ποὺ θὰ δεχτῆ τὴν ἐπίθεση συνασπισμοῦ τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων μετὰ τὴν Ἀφρικὴ θὰ εἶναι ὁ Μωριάς. Μ' ὅλο ποὺ ἡ ἔκτασή του εἶναι μικρὴ ἐπιβάλλεται νὰ λάβουν ὅλοι μερίδιο διότι ἀποτελεῖ προγεφύρωμα στὴ θάλασσα τοῦ Αἰγαίου[1]. Καθένας ἀπὸ τοὺς συμμάχους πρέπει νὰ ἔχη

1. Τὸ σχέδιο προβλέπει καὶ τὴν ὀχύρωση τοῦ Ἰσθμοῦ. «Ἀφοῦ ἐκδιώξουμε τοὺς ἀπί-

μιὰ βάση γιατὶ τὸ κλῖμα εἶναι ἐξαιρετικό. Οἱ ὀχτὼ ἐπαρχίες του θὰ κατανεμηθοῦν ὡς ἑξῆς :

»Ἡ Ἁγιότης του (ὁ πάπας) θὰ λάβη τὴ μισὴ Ἀρκαδία καὶ τὴν ὑπόλοιπη θὰ τὴν παραχωρήση στοὺς δοῦκες τῆς Μοδένας καὶ τῆς Πάρμας. Ὁ βασιλιὰς τῆς Γαλλίας θὰ λάβη τὴν ἐπαρχία τῆς Κορίνθου, κατάλληλη γιὰ τὸ στόλο ἐξ αἰτίας τοῦ λιμανιοῦ της. Στὸν βασιλιὰ τῆς Ἱσπανίας θὰ δοθῆ ἡ ἐπαρχία τοῦ Ἄργους. Στὸν βασιλιὰ τῆς Ἀγγλίας ἡ Λακεδαίμων. Στὸν βασιλιὰ τῆς Πορτογαλίας ἡ Σικυών. Οἱ Βενετοὶ θὰ λάβουν τὴν ἐπαρχία τῶν Μεσογείων. Οἱ δοῦκες τῆς Σαβοΐας καὶ τῆς Φλωρεντίας καὶ ἡ Δημοκρατία τῆς Γένοβας θὰ λάβουν ἀπὸ τὸ ἕνα τέταρτο τῆς Ἤλιδος, θὰ τοὺς δοθοῦν ὅμως καὶ ἀλλοῦ μερικὰ ἀνταλλάγματα. Ὅσο γιὰ τοὺς ἱππότες τῆς Μάλτας θὰ λάβουν τὸ πανέμορφο νησὶ τῆς Ρόδου.

»Ἀπομένει ἡ Ἑλλάδα τῆς Ρωμανίας (ἡ ἠπειρωτική) καὶ τὸ Ἀρχιπέλαγος. Ὑπάρχει, ὅμως, πάνω ἀπ' ὅλα τὸ πρόβλημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπειδὴ εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ τὴ διαμφισβητήση ἐκεῖνος ποὺ θὰ τὴν καταλάβη πρῶτος πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πρῶτα - πρῶτα ὅτι βρισκόταν ἄλλοτε στὰ χέρια τῶν Φράγκων καὶ δεύτερο ὅτι τὸ λιμάνι της θὰ γίνη μῆλον τῆς ἔριδος μεταξὺ τῶν βαρβάρων ἐθνῶν ποὺ τὴν περιβάλλουν ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές. Ἐπιβάλλεται λοιπόν, νὰ γίνη κύριός της ὁ ὑπερ - χριστιανὸς βασιλιὰς τῆς Γαλλίας ποὺ διαθέτει ἀφθονία στρατιωτῶν καὶ καραβιῶν. Προσθέτω ἀκόμα ὅτι εἶναι ὁ πρωτότοκος γιὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ προσφέρει μεγάλες δυνάμεις στὸν συνασπισμό. Ἡ Κωνσταντινούπολη θὰ εἶναι ἡ ἄξια ἀνταμοιβή του. Ὁ βασιλιὰς τῆς Ἱσπανίας θὰ λάβη ὁλόκληρη τὴν Ἀχαΐα, τὴ χώρα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν Θηβῶν ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Ἄρτας ὣς τὶς Θερμοπύλες. Οἱ Βενετοὶ θὰ λάβουν τὴν Ἤπειρο, τὴν Ἀλβανία, τὴ Βοσνία καὶ τὶς τουρκικὲς κτήσεις στή Σκλαβουνία. Στὸν αὐτοκράτορα θὰ δοθοῦν ἡ Οὐγγαρία, ἡ Σερβία, τμῆμα τῆς Βουλγαρίας ὣς τὴ Φιλιππούπολη καὶ τὴ Σηλυβρία καὶ ἡ Μακεδονία ἀπὸ τὴ Θεσσαλία ὣς τὸν Στρυμώνα. Ἡ Τρανσυλβανία ὡς δημοκρατία ἢ ἡγεμονία θὰ εἶναι φόρου ὑποτελὴς τῆς Οὐγγαρίας ὅπως καὶ κατὰ τὸ παρελθόν.

»Ὁ βασιλιὰς τῆς Πολωνίας θὰ λάβη τὴ Βλαχία, τὴ Μολδαβία, ὁλόκληρη τὴν Ποδολία καὶ ὅλες τὶς πόλεις ποὺ ἐκτείνονται κατὰ μῆκος τῆς Μαύρης Θάλασσας ὣς τὴν Ἀδριανούπολη καθὼς καὶ μέρος τῆς Βουλγαρίας ὣς τὴ

στους θὰ ξαναχτίσουμε τὸ ἀρχαῖο τεῖχος τοῦ Ἰσθμοῦ μὲ φρούρια μισὸ μίλι ἐπὶ μισὸ καὶ προμαχῶνες ἀνάμεσά τους ὥστε νὰ ἀντιμετωπισθῆ κάθε τουρκικὴ εἰσβολή». Ἀλλὰ πῶς θὰ χτίσουν αὐτὰ τὰ κάστρα; Εὐκολώτατο. Ὅπως ἔχτισαν τὸ τεῖχος οἱ Βενετοὶ κι' ὕστερα οἱ Τοῦρκοι τὰ δικά τους. Μὲ τὰ κόκκαλα τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Βενετοὶ λ.χ. μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ σουλτάνου Μουρὰτ ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸ καὶ τὴν κατεδάφιση τοῦ τείχους ἀποφάσισαν νὰ τὸ ξαναχτίσουν. Καὶ τὸ κατώρθωσαν σὲ 15 μέρες χρησιμοποιώντας τριάντα χιλιάδες ἀνθρώπους ποὺ δούλευαν μέρα νύχτα (*Σάθας* : Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 12 - 13).

Φιλιππούπολη καὶ τὴ Σιλίστρια. Στὸν βασιλιὰ τῆς Ἀγγλίας θὰ δοθῆ ἡ Θεσσαλία. Ὁ βασιλιὰς τῆς Πορτογαλίας θὰ ἔχη τὴν παραλιακὴ ζώνη τῆς Ρωμανίας ἀπὸ τὸν Στρυμώνα ὡς τὰ Δαρδανέλλια. Καὶ στὰ μεσόγεια οἱ κτήσεις του θὰ φθάνουν ὡς τὴ Φιλιππούπολη καὶ τὴν Ἀδριανούπολη. Ἡ Ὁλλανδία θὰ καταλάβη τὴ νῆσο Εὔριπο ποὺ ἔχει περίμετρο τριακοσίων μιλίων.

»Στὸν βασιλιὰ τῆς Γαλλίας θὰ δοθοῦν τὰ Δαρδανέλλια, μέρος τῆς Ρωμανίας ὡς τὴν περιοχὴ τῆς Ἀδριανουπόλεως ποὺ θὰ ἀνήκη στὴ δική του τὴν ἐπικράτεια, καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη. Καὶ στὴν Ἀσία θὰ λάβη τὴ Βιθυνία, τὸν Πόντο, τὴν Καπαδοκία, καὶ τὴν Τραπεζοῦντα ὡς τὰ σύνορα τῆς Μιγκρελίας.

»Οἱ Βενετοὶ θὰ λάβουν τὴν Κρήτη, τὴν Πάρο ποὺ ἔχει καλὸ λιμάνι, τὴ Νάξο, τὴ νῆσο Κλάρο ἢ Κάλαμο, τὴν Παλμὸζ ἄλλοτε Πάτμο, τὴν Κῶ ποὺ λέγεται σήμερα Λάνγκο καὶ ὅλα τὰ κοντινὰ μικρὰ νησιὰ κι' ἀκόμα τὴ Σάμο, Μύκονο καὶ Μῆλο. Ὁ δούκας τῆς Φλωρεντίας θὰ ἀνταμειφθῆ μὲ τὴ Θάσο, τὴ Σαμοθράκη ἢ Σκαμαντρασὶ ποὺ εἶναι μεγάλη κι' ἔχει πολλὰ λιμάνια, τὴν Ἴμβρο καὶ τὴ Σίφνο.

»Στὸν δούκα τῆς Πάρμας ἡ Μῆλος, ἡ Φαλκονέρα, ἡ Ἀνάφη ποὺ ἔχει μιὰ πόλη χτισμένη πάνω σὲ βράχο καὶ πλάϊ περνάει ἕνα ὄμορφο ποτάμι. Ὁ δούκας τῆς Μοδένας θὰ λάβη τὴν Κέα καὶ τὴ Σέριφο. Στὸν δούκα τῆς Μάντουας θὰ δοθοῦν οἱ Ἐχινάδες, ἡ Πολύκανδρος, ἡ Σίκινος καὶ ἡ Σαντορίνη. Τέλος, ὁ δούκας De la Mirandola θὰ ἀνταμειφθῆ μὲ τὴν Ἄνδρο καὶ τὴ Σκῦρο».

Ἕναν αἰώνα ἀργότερα, τὸ 1730, ὁ Ἱσπανὸς πρωθυπουργὸς Alberon καταρτίζει καὶ ὑποβάλλει σ' ὅλες τὶς Αὐλὲς τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης, μικρῶν καὶ μεγάλων, σχέδιο «σταυροφορίας» γιὰ τὴν κατάλυση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἐκδίωξη τῶν «ἀπίστων» ἀπὸ τὴ Βαλκανικὴ θὰ γίνη φυσικὰ μὲ τὴ βοήθεια τῶν Ἑλλήνων ποὺ θὰ ἐξεγερθοῦν κατὰ τοῦ δυνάστη τους. Καὶ ὕστερα; Ὕστερα, σύμφωνα μὲ τὸ μεγαλόπνοο σχέδιο τοῦ Ἱσπανοῦ πρωθυπουργοῦ, θὰ γίνη διανομὴ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν μεταξὺ τῶν χριστιανῶν συμμάχων (Γερμανῶν, Ρώσων, Πολωνῶν, Δανῶν, Σουηδῶν, Γάλλων, Ἱσπανῶν, Ἄγγλων, Σικελῶν, Πορτογάλων, Βενετῶν, Ὁλλανδῶν, Γενοβέζων, Ἑλβετῶν κλπ.).

Ἡ Βενετία λ.χ. θὰ προσαρτοῦσε τὴν Πελοπόννησο, ἡ Γένοβα τὴ Ρούμελη, ἡ Πρωσία τὴν Εὔβοια, ἡ Ὁλλανδία τὴ Ρόδο, ἡ Ἀγγλία τὴν Κρήτη κλπ. Ὅσο γιὰ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου θὰ προσφέρονταν, κατὰ τὸν Alberon, ὡς δῶρα στοὺς συμμάχους στρατηγοὺς ποὺ θὰ διακρίνονταν στὴν ἐκστρατεία[1].

1. Ἡ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ σχεδίου ἔχει τὸν τίτλο: Système de pacification générale dans la présent conjoncture» (1735).

Ο ΦΙΛΟΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ (1608)

Πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὴν πενταετία 1605 — 1610 διετέλεσε ὁ Jean de Gontaut Biron, βαρῶνος τοῦ Σαλινιάκ, στρατάρχης καὶ φίλος τοῦ Ἑρρίκου Δ'. Προσωπικότητα μὲ μεγάλο κῦρος ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὸν ἀγγλογαλλικὸ ἀνταγωνισμὸ πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐπιρροῆς στὴν Ἀνατολή. Δική του ἐπιτυχία ἦταν ἡ συγκατάθεση τῆς Πύλης γιὰ τὴν ἐγκατάσταση Ἰησουϊτῶν σὲ διάφορα στρατηγικὰ καὶ ἐμποροναυτικὰ κέντρα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Τὸ χρονικὸ τῶν περιοδειῶν του στὶς διάφορες χῶρες τῆς τουρκικῆς ἐπικράτειας ἔγραψε ὁ συγγενής του κόμης Theodore de Gontaut Biron, γνωστὸς λόγιος τῆς ἐποχῆς. Χωρίζεται σὲ τρία μέρη. Τὸ πρῶτο περιλαμβάνει τὸ ταξίδι τοῦ πρεσβευτῆ ἀπὸ τὸ Παρίσι στὴν Πόλη. Τὸ δεύτερο, τὸ ἡμερολόγιο τῶν γεγονότων ποὺ καλύπτουν τὴν πενταετία τῆς παραμονῆς τοῦ Biron στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα. Καὶ τὸ τρίτο τὴν περιοδεία του στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας[1].

Ἀπὸ ἑλληνικὴ πλευρά, ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἡ παραμονὴ τῆς διπλωματικῆς ἀποστολῆς στὴ Χίο κατὰ τὸ θαλασσινὸ ταξίδι στὴν Πόλη καὶ ἕνα ἐπεισόδιο στὸ ναὸ τῆς Χρυσοπηγῆς τοῦ Γαλατᾶ ἐπὶ πατριάρχου Νεοφύτου.

Ὁ πρεσβευτὴς καὶ ἡ συνοδεία του ἔμειναν στὴ Χίο τὸ 1605 ὀχτὼ μέρες «διασκεδάζοντας στὴν πόλη καὶ στὴν ὕπαιθρο μὲ συντροφιὰ Χιῶτες καὶ Χιώτισσες». Ἐντύπωση προκαλοῦν στὸν πρεσβευτὴ οἱ χειραφετημένες γυναῖκες τοῦ νησιοῦ.

«Οἱ Χιώτισσες εἶναι ἐλεύθερες νὰ κάνουν συντροφιὰ μ' ὅποιον θέλουν. Ἀλλὰ τὸ πιὸ ἀξιοθαύμαστο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εὐγένεια καὶ τοὺς τρόπους τους, εἶναι ἡ σπάνια καὶ γνήσια ὀμορφιά τους ποὺ ἀποκαλύπτει τὴ λαμπρή τους καταγωγή.

»Τὴν τρίτη μέρα τῆς παραμονῆς μας στὸ νησὶ ὁ ὑποπρόξενος Νικολάου[2] καὶ ἄλλοι Χιῶτες ποὺ συνοδεύονταν ἀπὸ γενίτσαρους ὡδήγησαν τὸν πρεσβευτὴ καὶ τὴν ἀκολουθία του νὰ ἐπισκεφθῆ τὰ μαστιχόδεντρα ποὺ βρίσκονται στὴν παραλία. Εὐχαριστηθήκαμε πολὺ κατὰ τὸν περίπατό μας ἀνάμεσα στοὺς κήπους καὶ στὰ κομψὰ σπίτια. Μετὰ τὸ γεῦμα ὁ Νικολάου θέλησε νὰ μᾶς δείξη νησιώτικους χορούς. Εἶχε καλέσει στὸ σπίτι ὅπου εἶχε ἐγκατασταθῆ ὁ πρεσβευτὴς — εὐρύχωρο ἀνάμεσα σὲ θαυμάσιους κήπους — πολλοὺς ὀργανοπαῖχτες

---

1. Ambassade en Turquie de *Jean de Gontaut Biron* baron de Salignac (1605-1610). voyage à Constantinople, séjour en Turquie, relation inédite precédée de la vie du baron de Salignac par le comte *Theodore de Gontaut Biron* (À Paris, 1888).

2. Σ' ἄλλο σημεῖο τὸν ἀναφέρει Νικολὸ Μοζαγκῆ.

μὲ γκάϊδες, ζουρνάδες, φλάουτα καὶ τούμπανα. Ἦρθαν ἀρκετοὶ ἄντρες, γυναῖκες καὶ κορίτσια καὶ χόρεψαν νησιώτικους χορούς. Καὶ ἡ μέρα πέρασε τόσο ὄμορφα κάτω ἀπὸ τὶς πορτοκαλιὲς καὶ τ' ἄλλα δένδρα ποὺ ὅλοι εὔχονταν νὰ σηκωθῆ φουρτούνα καὶ κακὸς ἄνεμος γιὰ νὰ μείνουμε δεκαπέντε μέρες μ' αὐτὴ τὴν χαριτωμένη συντροφιὰ ποὺ ἔκανε τὰ πάντα γιὰ νὰ μᾶς εὐχαριστήση».

Τὴν ἄλλη μέρα ὁ Νικολάου ἀποφάσισε νὰ βαφτίση τὸ νεογέννητο τέκνο του καὶ παρακάλεσε τὸν πρεσβευτὴ νὰ γίνη νουνός. Ἡ τελετὴ ἦταν μεγαλόπρεπη καὶ ἀκολούθησε μεγάλη γιορτή. «Πρέπει νὰ ὁμολογηθῆ, γράφει ὁ De Biron, ὅτι ἀπὸ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς οἱ Χιῶτες ἐνθουσιάζονται πολὺ μὲ τὴ μουσική, τοὺς χοροὺς καὶ τὰ συμπόσια». Ὕστερα ὠργανώθηκε χορὸς σὲ μιὰ γραφικὴ τοποθεσία ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη.

«Τὸ χορὸ ἄνοιξε ὁ ἴδιος ὁ Νικολάου μαζὶ μὲ τοὺς στενώτερους φίλους του. Ὅλοι εἶχαν σπαθὶ (μ' ὅλο ποὺ βρίσκονται ὑπὸ τουρκικὴ κυριαρχία τὸ σπαθὶ ἐπιτρέπεται σὲ τέτοιες περιστάσεις). Καθένας ἔπαιρνε μιὰ γυναῖκα καὶ τὴν ὡδηγοῦσε σ' ἕναν κλειστό, περιστροφικὸ καὶ κυκλικὸ χορό. Οἱ μουσικοὶ ποὺ ἔπαιζαν τὸ λαγοῦτο καὶ τ' ἄλλα ὄργανα δὲν ἄλλαζαν σκοπὸ ὥσπου νὰ τελειώση καὶ ὁ τελευταῖος τῆς συντροφιᾶς τὸ χορό, ποὺ κρατάει συνήθως δυὸ ὧρες.

»Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πῆ μὲ σιγουριὰ ὅτι σ' αὐτὴ τὴ γιορτὴ βρισκόταν τὸ ἄνθος τῶν γυναικῶν καὶ τῶν κοριτσιῶν ἀπὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Γιατὶ κατὰ γενικὴ ἀντίληψη, ἀπ' ὅλους τοὺς τόπους τῆς Ἀνατολῆς οἱ Χιώτισσες θεωροῦνται οἱ πιὸ ὄμορφες, οἱ πιὸ προσιτὲς καὶ οἱ λιγώτερο διεφθαρμένες».

Ὁ περιηγητὴς περιγράφει μὲ ἀκρίβεια καὶ λεπτομέρειες τὴ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν τοῦ νησιοῦ:

«Τὸ ντύσιμό τους δὲν συνταιριάζει διόλου μὲ τὴ σοβαρότητα καὶ τὸ παράστημά τους, μ' ὅλο ποὺ ντύνονται πολυδάπανα, ὅπως διαπιστώσαμε στὸ χορὸ κι' ἀλλοῦ.

»Οἱ ἀρχόντισσες φοροῦν φουστάνια ἀπὸ βελοῦδο ἁπλὸ ἢ μὲ φιγοῦρες ἀπὸ μετάξι ἢ δαμάσκο μὲ κλάρες ἢ χρυσομέταξα καὶ ἀπὸ ἄλλα ὑφάσματα τοπικῆς παραγωγῆς.

»Ἡ ραφὴ τῆς μέσης περνᾶ ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὶς θηλὲς τῶν μαστῶν καὶ κάτω ἀπὸ τὶς μασχάλες. Τὸ φόρεμα πέφτει εὐρύχωρο κάτω ἀπὸ τὴ μέση μὲ μεγάλες σωληνωτὲς πτυχές. Ἔτσι ἡ ράχη εἶναι τόσο παραφορτωμένη ἀπὸ ὕφασμα ποὺ οἱ γυναῖκες, ὅσο ψηλὲς καὶ λυγερὲς κι' ἂν εἶναι, φαίνονται καμποῦρες καὶ παραμορφωμένες.

»Τὸ κάτω μέρος τοῦ φουστανιοῦ στολίζεται μὲ ταινίες ἀπὸ πολύχρωμα ὑφάσματα. Αὐτὲς οἱ ταινίες εἶναι τῆς μόδας καὶ οἱ Χιώτισσες ἀλλάζουν συνεχῶς μανίκια ἀπὸ κάθε λογῆς χρωματιστὰ πανιά, χρυσομέταξα, δαμάσκο ἢ βελοῦδα, καὶ πάντοτε διαφορετικοῦ χρώματος ἀπὸ τὸ χρῶμα τοῦ φορέματος

Τὰ μανίκια ἑνώνονται μὲ τὸ φόρεμα μὲ πλατειὲς μεταξωτὲς ταινίες ποὺ σχηματίζουν πολλοὺς κόμπους, εἶναι φαρδιὰ καὶ ἀναδιπλώνονται στὸν καρπὸ ὅπως οἱ γαλλικὲς μανσέττες. Κι' ἐκεῖ ποὺ γίνεται ἡ ἀναδίπλωση ὑπάρχουν χαριτωμένα κεντήματα μεταξωτά, ἀνθάκια καὶ ἄλλα.

»Τὸ χτένισμα εἶναι ὁ πιὸ καλλιτεχνικὸς κι' ὁ πιὸ κομψὸς στολισμός τους. Τὰ μαλλιὰ πλέκονται περίτεχνα μὲ χίλιους τρόπους καὶ σκεπάζονται ἀπὸ μεταξωτὴ σκούφια καλοδεμένη, ὅλο κρόσια καὶ φοῦντες ἀπὸ μετάξι. Οἱ σκοῦφιες τῶν κοριτσιῶν εἶναι ἀπὸ πολύχρωμο μετάξι καὶ στολίζονται μὲ χρυσᾶ κεντήματα καθὼς καὶ μαργαριτάρια καὶ τούλια ἀσημένια ἢ μαλαματένια.

»Ἡ σκούφια στερεώνεται πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι. Κι' ἀπ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, μεταξωτὰ κρόσσια καὶ κλωστὲς ἀσημένιες ἢ μαλαματένιες πέφτουν πάνω στὸ στῆθος. Κεφαλὴ καὶ στῆθος στολίζονται μὲ ἐκλεκτὰ λουλούδια, ποὺ δὲν λείπουν ποτὲ ἀπὸ τὸ νησί : λεμονιᾶς, πορτοκαλιᾶς, ροδιᾶς, μυρτιᾶς καὶ δάφνης.

»Τὸ μέτωπο σκεπάζεται ἀπὸ κίτρινο μεταξωτὸ κρέπι ποὺ δένεται πίσω καὶ οἱ δυὸ ἄκρες φθάνουν μπροστὰ ὣς τὴ ζώνη, ὅπου σφίγγονται μὲ φιόγγους ἀπὸ ταινίες.

»Τοὺς ὤμους καὶ τὰ μπράτσα σκεπάζουν μὲ σάλια ἀπὸ μετάξι ἢ λεπτὸ ἄσπρο λινό. Οἱ πλεξοῦδες τυλίγονται ἀπὸ ἕνα λεπτότατο ὕφασμα τρία, τέσσερα δάχτυλα πλάτος, ποὺ κρέμεται στὴ ράχη μὲ κρόσσια ἢ φούντα ἀπὸ μετάξι στὴν ἄκρη του. Φοροῦν ἐπίσης μπαμπακερὴ μπροστοποδιὰ στολισμένη μὲ ταινίες καὶ μὲ ποδογύρι ὅλο κρόσσια καὶ φοῦντες.

»Ὅταν βγαίνουν τὴ νύχτα στὸ δρόμο φοροῦν, ἂν εἶναι χειμώνας, μακρὺ πανωφόρι ἀπὸ βενέτικο ἐκλεκτὸ ὕφασμα ντυμένο μὲ γούνα καὶ τὸ καλοκαίρι πανωφόρι ἀπὸ ταφτά.

»Οἱ κάλτσες εἶναι ἀπὸ ἐκλεκτὸ μπαμπάκι πλεγμένες μὲ τὸ χέρι. Τὶς φοροῦν τεντωμένες κι' ὄχι ὅπως ὅλες οἱ ἄλλες γυναῖκες τῆς Ἀνατολῆς ποὺ τὶς ἀφήνουν χαλαρές, ἔτσι ποὺ νὰ σχηματίζουν πτυχές. Τέλος, φοροῦν κομψὲς παντοῦφλες μεταξωτὲς ἢ βελουδένιες.

»Τὰ πλουσιοκόριτσα στολίζονται μὲ ταινίες κεντημένες μὲ χρυσάφι, ἀσήμι καὶ μαργαριτάρια σὲ σχῆμα λουλουδιῶν ἢ σὲ ἄλλα σχέδια.

»Οἱ γυναῖκες τῶν μεσαίων τάξεων φοροῦν μονόχρωμα φορέματα, συνήθως πράσινα, πορτοκαλιὰ ἢ γαλάζια. Ἀλλὰ καὶ οἱ πιὸ φτωχὲς ἔχουν μανίκια ταφταδένια διαφόρων χρωμάτων, ποὺ δένονται στὸ φόρεμα μὲ ταινίες μεταξωτές. Φοροῦν ἐπίσης κάτασπρη μπροστοποδιά.

»Τὸ βράδυ ἦταν ἐπίσης θαυμάσιο. Μεταμφιεσμένοι ἦρθαν στὸ κατάλυμα τοῦ πρεσβευτῆ παίζοντας λαγοῦτα καὶ ἄλλα ὄργανα. Ὅλοι νομίζαμε πὼς βρισκόμαστε στὰ παραδείσια νησιὰ τῶν μακάρων ποὺ διαβάζουμε στὰ μυθιστορήματα».

Στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς δημιούργησε στενὲς φι-

λικὲς σχέσεις μὲ τὸν πατριάρχη Νεόφυτο[1], ἄνθρωπο ἔντιμο καὶ ὑψηλοῦ ἤθους, ὅπως σημειώνει στὸ χρονικό του. Τὸν Μάϊο τοῦ 1608 ὁ πατριάρχης κάλεσε τὸν Biron νὰ παρακολουθήση τὴ λειτουργία στὸ ναὸ τῆς Χρυσοπηγῆς, «μικρὴ ἐκκλησία καὶ χαμηλή, γιατὶ οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀνέγερση μεγάλων οἰκοδομῶν, ὅπως γινόταν ἄλλοτε».

Πῆγε ὁ πρεσβευτὴς μὲ τὴν ἀκολουθία του στὸ ναὸ τῆς Χρυσοπηγῆς τοῦ Γαλατᾶ, ἀλλὰ μαζὶ μὲ τὸ σκύλο του. Σὲ λίγο ἔφθασε καὶ ὁ πατριάρχης. Θὰ τὸν μεταφέρουν δύο ἄνδρες καθισμένο σ' ἕνα εἶδος θρόνου καὶ θὰ τὸν ἀποθέσουν στὸ κέντρο τοῦ ναοῦ. Ἐκεῖ θὰ μείνη ὡς τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ τὸν ντύσουν οἱ ἱερεῖς μὲ τὰ ἄμφια γιὰ νὰ χοροστατήση στὴ λειτουργία.

Ὁ Biron ἀφοῦ περιγράφει τὴν τελετὴ τῆς περιβολῆς τοῦ Νεοφύτου ἀναφέροντας ἕνα πρὸς ἕνα ἑλληνιστὶ τὰ γνωστὰ ἀρχιερατικὰ ἄμφια, ἀφηγεῖται ἕνα ἐπεισόδιο ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν ἐπιρροὴ τῶν πανίσχυρων Εὐρωπαίων διπλωματῶν καὶ τοὺς ἐξευτελισμοὺς ποὺ ὑπέμεναν οἱ πατριάρχες γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὴν εὔνοιά τους. Ἔτσι ντυμένος τὰ πατριαρχικὰ ἄμφια ὁ Νεόφυτος προχώρησε στὴν Ἁγία Τράπεζα μὲ τὴ συνοδεία τῶν ἱερέων καὶ ἄρχισε τὴ λειτουργία. Ἀλλὰ τότε παρουσιάστηκε ἕνα μεγάλο ἐμπόδιο. Ὁ πρεσβευτὴς εἶχε μαζί του μέσα στὸ ναὸ τὸν ἀρκουδόσκυλό του.

«Οἱ Ἕλληνες ὅμως, δὲν ἐπιτρέπουν ποτὲ σὲ σκυλὶ ἢ ἄλλα ζῶα νὰ μπαίνουν στὶς ἐκκλησίες τους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας. Βλέποντας οἱ ἱερεῖς τὸ σκυλὶ πλάϊ στὸν πρεσβευτὴ τὸν παρεκάλεσαν νὰ τὸν βγάλη ἔξω γιὰ νὰ γίνη ἡ λειτουργία. Ὁ πρεσβευτὴς ἔδωσε ἐντολὴ νὰ τὸ διώξουν. Ἀλλὰ ἐκεῖνο, πολὺ ἄγριο καὶ πεισματάρικο, δὲν ὑπάκουε σὲ ἄλλον ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀφεντικό του. Κανεὶς δὲν τολμοῦσε νὰ τὸ ἀγγίξη γιατὶ γαύγιζε καὶ χυμοῦσε νὰ τὸν ξεσχίση. Ὁ πατριάρχης ντυμένος τὰ ἀρχιερατικά του ἄμφια περίμενε. Καὶ ἡ λειτουργία καθυστεροῦσε. Τελικὰ ὁ πρεσβευτὴς κάλεσε τὸ γραμματικό του ποὺ πέρασε ἕνα φίμωτρο στὸ σκύλο καὶ τὸν ἔβγαλε ἀπὸ τὸ ναό»[2].

Τὸ χρονικὸ περιγράφει τὴ βυζαντινὴ λειτουργία, τὸ ἀντίδωρο καὶ τὴν κοινωνία. Οἱ γυναῖκες δὲν πλησίαζαν στὴν Ὡραία Πύλη γιὰ νὰ κοινωνήσουν, γιὰ νὰ μὴ βρίσκωνται σὲ κοινὴ θέα. Πήγαινε ὁ ἱερέας στὸ γυναικωνίτη. Ἐκεῖ γινόταν καὶ ἡ ἐξομολόγηση τῶν γυναικῶν. Οἱ κακῆς διαγωγῆς γυναῖκες στέκονταν χωριστὰ ἀπὸ τὶς ἄλλες καὶ δὲν εἶχαν δικαίωμα νὰ κοινωνήσουν.

«Μόλις τελείωσε ἡ λειτουργία ἄρχισαν οἱ χαιρετοῦρες μεταξὺ τῶν πιστῶν μέσα στὸ ναό. Ὅλοι ἀγκαλιάζονταν καὶ ἀσπαζόταν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον στὰ δυὸ μάγουλα. Ἀκολούθησαν τὰ κεράσματα. Ἔπιναν ὅλοι κρασὶ μὲ τὴ σειρὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο ποτήρι. Τὸ ἴδιο ἔκαναν καὶ οἱ γυναῖκες στὸ γυναικωνίτη».

---

1. Παρέμεινε στὸ θρόνο τὸ 1602 - 1603 καὶ τὸ 1608 - 1612.

2. Οἱ Δυτικοὶ πρεσβευτὲς στὴν Πύλη πρωτοστατοῦσαν στὶς ἴντριγκες γιὰ τὴν προώθηση στὸ θρόνο τῶν προστατευομένων τους. Φυσικὸ ἦταν ν' ἀνεχθῆ ὁ Νεόφυτος ἀκόμα καὶ τὸ σκύλο τοῦ πρεσβευτῆ στὸ ναό.

ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 1609

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς William Lithgow ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ πολυταξιδεμένους Εὐρωπαίους τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα. Ἐπὶ δεκαεννέα χρόνια περιώδευε τὶς χῶρες τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, καταγράφοντας, ὅπως ἀναφέρει στὸν τίτλο τοῦ χρονικοῦ του, κάθε λογῆς πληροφορίες γιὰ τὴ διοίκηση, τὴ θρησκεία, τὴν πολιτικὴ ζωή, τοὺς νόμους, τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα καὶ τὴν οἰκονομία κάθε τόπου, καθὼς καὶ τὶς δοκιμασίες ποὺ ἀντιμετώπισε κατὰ τὶς περιπετειώδεις περιπλανήσεις του. «Τὰ ταλαίπωρα πόδια μου, γράφει ὁ Lithgow, ἔχουν διανύσει 36.000 μίλια, δηλαδὴ τὸ διπλάσιο σχεδὸν τῆς περιμέτρου τῆς γῆς»[1].

Οἱ ἰδέες του γιὰ τὴ λειτουργία τῆς πολιτείας ἔχουν ρίζες ἀρχαιοελληνικές : «Τρισευτυχισμένο ἐκεῖνο τὸ βασίλειο ὅπου οἱ γέροι κυβερνοῦν καὶ οἱ νέοι ταξιδεύουν. Οἱ γέροι πρέπει νὰ κυβερνοῦν γιατὶ ἔχουν πεῖρα καὶ φρόνηση γιὰ νὰ κρίνουν. Οἱ νέοι πρέπει νὰ ταξιδεύουν στὶς ξένες χῶρες, γιατὶ ἐξετάζοντας ἐκεῖ τοὺς νόμους καὶ τὰ πολιτεύματα θὰ μποροῦν μεγαλώνοντας νὰ ἀποκτήσουν ὅλες τὶς ἀρετὲς καὶ τὶς ἱκανότητες ποὺ θὰ τοὺς ἐπιτρέψουν νὰ εἶναι δίκαιοι».

Φαίνεται ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τὴ διαφθορὰ καὶ τὴν ἀδικία : «Ὦ ἄθλια καὶ ἐκτεθηλυμένη ἐποχή. Περιφρονεῖται ἡ ἀρετὴ καὶ θριαμβεύουν οἱ αἰσθησιακὲς διαστροφές. Ἀμείβονται μὲ πλούτη, μὲ τιμὲς καὶ ἅμαξες οἱ μαστροποὶ καὶ ἀπομένουν παραγνωρισμένοι ὅλοι οἱ ἄξιοι καὶ ἐνάρετοι ἄνθρωποι».

Στὴν Ἑλλάδα ἔφθασε τὸ 1609 ἀκολουθώντας τὸ καθιερωμένο δρομολόγιο : Βενετία - Ἑπτάνησα. Ἀλλὰ ἀντὶ νὰ συνεχίση τὸ ταξίδι του πρὸς τὴν Κρήτη ἔρχεται στὴν Ἀθήνα. Ὕστερα κατεβαίνει στὸ Τσιρίγο, φθάνει στὸν Χάνδακα καὶ συνεχίζει τὴν περιοδεία του στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1609 ὁ Lithgow βρίσκεται στὴν Κέρκυρα :

«Εἶναι νησὶ γνωστὸ ὄχι τόσο γιὰ τὴν ὀμορφιά του ὅσο γιατὶ εἶναι ἀπόρθητο. Τὸ κατοικοῦν Ἕλληνες καὶ τὸ κυβερνοῦν Βενετοί. Στὴν Κέρκυρα ὑπάρχουν δυὸ κάστρα, ἡ «νέα φορτέτσα» καὶ ἡ «παλαιὰ φορτέτσα». Οἱ κυβερνῆτες τῶν δύο φρουρίων ἔχουν ὁρκισθῆ μπροστὰ στοὺς συγκλητικοὺς τῆς Βενετίας

---

1. Travels and voyages through Europe, Asia and Africa, for ninenteen years, containing an account of the religion, goverment, policy, laws, customs, trade etc of the several countries through which the author travelled, and a description of Jerusalem and other remarkable places mentioned in sacred and profane history. Also a narrative of the tortures he suffered in the spanish Inquisition and of his miraculous deliverance from those cruelties, by *William Lithgow* (Leith, 1814).

νὰ μὴν ἔλθουν, κατὰ τὴ διετῆ θητεία τους, ποτὲ σὲ ἐπικοινωνία μεταξύ τους, οὔτε μὲ προσωπικὴ συνάντηση οὔτε μὲ ἐπιστολή. Ἔτσι ἀποκλείεται τὸ ἐνδεχόμενο συνωμοσίας.

»Ἂν κατώρθωναν οἱ Τοῦρκοι ἢ οἱ Ἱσπανοὶ νὰ καταλάβουν αὐτὰ τὰ κάστρα τὸ ἐμπόριο τῶν Βενετῶν θὰ ἀφανιζόταν. Θὰ κινδύνευε καὶ ἡ ἴδια ἡ Βενετία».

Στὴν Ἁγία Μαῦρα (Λευκάδα) ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς διαπιστώνει ὅτι τὸ νησὶ κατοικεῖται μονάχα ἀπὸ Ἑβραίους. «Ἡ Λευκάδα παραχωρήθηκε στοὺς Ἑβραίους γιὰ τὴν ἐγκατάστασή τους ἀπὸ τὸν σουλτάνο Βαγιαζὴτ Β', μετὰ τὴν ἐκδίωξή τους ἀπὸ τὴν Ἱσπανία».

Ἐντύπωση προκαλεῖ στὸν Lithgow, ποὺ δὲν διακρίνεται γιὰ τὸν φιλελληνισμό του, ἡ εὐημερία τῆς Ζακύνθου ἐξ αἰτίας τοῦ σταφιδεμπορίου. Ὑπολογίζει τὴν ἀξία τῶν ἐξαγωγῶν σὲ 160.000 χρυσὰ τσεκίνια[1]. Μόνο γιὰ τελωνειακοὺς δασμοὺς καταβάλλονται κάθε χρόνο 22.000 πιάστρα[2].

«Πρὶν ἀπὸ ἑξήντα χρόνια αὐτὸ τὸ νησὶ ἦταν ἕνας ἄγνωστος τόπος καὶ οἱ Ζακυνθινοὶ διακονιάρηδες. Ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ Ἄγγλοι δὲν ἐννοοῦν νὰ δοκιμάσουν ψωμί, γλυκό, σούπα ἢ πουτίγκα χωρὶς σταφίδα, πλουτίζουν τοὺς χαζο - νησιῶτες. Καὶ μᾶς περιγελοῦν κιόλας αὐτοὶ οἱ ἀχρεῖοι Ἕλληνες. Ἄκουσα πολλὲς φορὲς νὰ ρωτᾶνε τοὺς Ἄγγλους χλευάζοντάς τους ἀναίσχυντα, τί τὶς θέλουν τὶς σταφίδες. Γιὰ νὰ ταΐσουν τὰ γουρούνια τους;»

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς συγκεντρώνει πληροφορίες γιὰ τὴν παραγωγή, τὸν πληθυσμὸ καὶ τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων:

«Ἡ Ζάκυνθος παράγει σταφύλια, ἐλιές, ρόδια, λεμόνια, πορτοκάλια καὶ πεπόνια. Οἱ κάτοικοι εἶναι Ἕλληνες, ἀξιαγάπητοι καὶ εὐγενικοὶ ἄνθρωποι ἀλλὰ καὶ μεγάλοι ὑποκριτές. Τὸ νησὶ βρίσκεται ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῆς Βενετίας. Κάθε μέρα καταφθάνουν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο φορτία σταριοῦ. Γιατὶ ἂν σταματήσουν λίγο οἱ μεταφορὲς οἱ Ζακυνθινοὶ θὰ κινδυνέψουν ἀπὸ λιμό.

»Ἡ Ζάκυνθος ὑποφέρει κάθε χρόνο ἀπὸ φοβεροὺς σεισμούς. Γίνονται κυρίως τὸν Ὀκτώβριο καὶ τὸν Νοέμβριο καὶ πολλὲς φορὲς προκαλοῦν θύματα καὶ καταστροφές».

Ταξιδεύοντας γιὰ τὴν Ἀθήνα αἰσθάνεται μελαγχολία, βαθύτατη θλίψη καὶ ὀργὴ γιὰ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ καὶ τὶς συμφορὲς τοῦ ἑλληνισμοῦ:

«Ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴ χώρα, ἀπὸ τὸ ἔνδοξο παρελθόν της ἔμεινε μονάχα τὸ ὄνομα. Οἱ τουρκικὲς βαρβαρότητες καὶ ὁ χρόνος ἐξαφάνισαν ὅλα τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Ἀπάνθρωπες οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς, οὔτε ἴχνος πνευματικῶν ἐνδιαφερόντων. Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες εἶναι σὰν φυλακισμένοι σὲ κάτεργο, εἶναι

1. Ἕνα τσεκίνι ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἐννέα ἀγγλικὰ σελλίνια.
2. Ἕνα πιάστρο ἕξη σελλίνια.

σκλάβοι σκληρόψυχων τυράννων[1]. Ἔχει τόσο πολὺ παραμορφωθῆ αὐτὸ τὸ ἄλλοτε πλούσιο βασίλειο, τόση δυστυχία βασανίζει αὐτὸ τὸ λαὸ ποὺ ἔνοιωσα νὰ σπαράζῃ ἡ καρδιά μου καθὼς ἔβλεπα τὰ τρομακτικὰ ἔργα τῆς σκληρῆς μοίρας ποὺ βύθισε στὴν ἄβυσσο τῆς λησμονιᾶς μιὰ ἔνδοξη ἐποχή».

Βρῆκε τὴν Ἀθήνα μιὰ ἀσήμαντη πολίχνη μὲ διακόσια σπίτια. Διαπίστωσε, ὅμως, ὅτι οἱ κάτοικοι εὐημεροῦσαν :

«Οἱ Ἀθηναῖοι μὲ φιλοξένησαν πλουσιοπάροχα τέσσερες μέρες. Μὲ περιποιήθηκαν, μὲ τραπέζωσαν καὶ μοῦ πρόσφεραν κάθε λογῆς ἐφόδια γιὰ τὸ ταξίδι μου στὴν Κρήτη. Μὲ μετέφεραν, μάλιστα, δωρεὰν μ' ἕνα μπριγαντίνι (ὅλα τὰ ἔξοδα δικά τους) στὸ Τσιρίγο.

»Τοὺς εὐχαρίστησα, κι' ἐκεῖνοι μοῦ ἀνταπέδωσαν τὶς φιλοφρονήσεις μιλώντας μου γιὰ τὴ δίψα τους νὰ μάθουν νέα ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμο καὶ τὴν ἐκτίμηση ποὺ ἔτρεφαν στοὺς ξένους ταξιδιῶτες»[2].

Στὸ βενετοκρατούμενο Τσιρίγο ὁ προτεστάντης Lithgow βρίσκει εὐκαιρία νὰ κατακεραυνώσῃ τὴ διαφθορὰ τῶν καθολικῶν παππάδων. Ἐδῶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς μεταβάλλεται σὲ φαρμακερὸ λιβελλογράφο.

«Λίγο πρὶν φθάσω στὸ νησὶ ὁ Βενετὸς κυβερνήτης τοῦ Τσιρίγου σκότωσε ἕναν καθολικὸ παππὰ μέσα σ' ἕνα μπορντέλλο. Ἄχ! Ἂν ὅλοι οἱ παππάδες ποὺ διαπράττουν αἱμομιξίες καὶ μοιχεῖες ἢ εἶναι πόρνοι (ἂν καὶ ὑπάρχουν καὶ χειρότερα : τὸ παρὰ φύσιν σαρκικὸ ἁμάρτημα) εἶχαν τὴν ἴδια τύχη, τί θάλασσα σοδομικοῦ ἀντιθρησκευτικοῦ αἵματος θὰ κατέκλυζε τὴ μισὴ Εὐρώπη γιὰ νὰ πνίξῃ ὅλα τὰ ρωμαϊκὰ κτήνη.

»Αὐτοὶ οἱ λάγνοι φρέρηδες εἶναι τὰ πιὸ ἐπικούρεια ἀποβράσματα τῆς

---

1. Οἱ περιηγητές, ποὺ ταξίδευαν στὴν Ἑλλάδα μὲ τὸ ὅραμα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ ἀγνοοῦσαν τὶς τρομακτικὲς περιπέτειες τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπογοητεύονταν ἀπὸ τὴν ἀμάθεια τῶν ὑποδούλων. Ἔγραφε στὸ χρονικό του ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Mirabal* : «Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα εἶχε δημιουργήσει μέσα μου μιὰ αἴσθηση μεγαλείου. Ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἐντύπωση ἐξαφανίστηκε μόλις εἶδα τὴ σημερινὴ κατάσταση τῶν Ἑλλήνων. Παρατηρεῖται βέβαια ἀκόμα καὶ σήμερα στοὺς Ἕλληνες κάποια ζωντάνια πνευματικὴ ποὺ ὀφείλεται στὸ κλῖμα. Δυστυχῶς ὅμως τόσο ἄθλια καλλιέργησαν αὐτὸ τὸ πνεῦμα, ποὺ ὅλοι εἶναι βυθισμένοι σὲ μεγάλη ἀμάθεια. Οὔτε ἴχνος τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν ποὺ ἄνθιζαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀνευρίσκει κανεὶς σήμερα»(Voyage d'Italie et de Grèce, Paris, 1698, σ. 5). Ὁ περιηγητὴς *Corn. Le Brun* ἀγανακτεῖ ἐπειδὴ δὲν ἀνεγνώρισε στοὺς Ἕλληνες τοῦ 1715 τοὺς Ἀθηναίους τοῦ χρυσοῦ αἰώνα : «Στοὺς Ἕλληνες δὲν βρίσκει πιὰ κανεὶς οὔτε ἴχνος ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ πνεύματος καὶ τὶς ὡραῖες ἐπιστῆμες ποὺ τόσο τοὺς δόξασαν ἄλλοτε. Ἀπίστευτη ἀμάθεια κυριαρχεῖ ἐκεῖ ποὺ ἄλλοτε ἀνθοῦσε ἡ σοφία. Πρέπει ὅμως νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι δικαιολογοῦνται. Ἡ τυραννία ποὺ τοὺς καταπιέζει ἔσβησε τὴ φλόγα τοῦ πνεύματος. Ἀλλὰ καὶ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἔθνος ἂν βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ καταπίεση θὰ ἔχανε ὅλη τὴ λάμψη του»(Voyage au Levant, Paris 1714, σ. 96 καὶ 152).

2. Δυστυχῶς ὁ Lithgow δὲν παραθέτει λεπτομέρειες αὐτῶν τῶν περιποιήσεων, οὔτε τὰ ὀνόματα τῶν ἀμφιτρυόνων ὅπως ἔκαναν ὕστερα ἀπὸ μισὸν αἰώνα ὁ Robert de Dreux καὶ ἄλλοι.

γῆς. Πόσες φορὲς ἄκουσα ἀπὸ τὰ χείλη τους : Allegre, allegre, mio caro fratello, chi ben mangia, ben bevuto κλπ. δηλαδὴ «γλέντησε, γλέντησε ἀδερφέ μου, ὅποιος τρώει καλά, πίνει καλά. Κι' ὅποιος πίνει καλὰ κοιμᾶται καλά. Ὅποιος κοιμᾶται καλὰ δὲν ἁμαρτάνει. Κι' ὅποιος δὲν ἁμαρτάνει πηγαίνει κατ' εὐθεῖαν διὰ μέσου τοῦ Καθαρτηρίου στὸν Παράδεισό».

»Μόνο γι' αὐτὰ φροντίζουν στὴ ζωή τους.Κι' ἡ γλῶσσα τους ἐκφράζει ὅ,τι σκέφτονται στὸ βάθος τῆς ψυχῆς τους : ede, bibe, post mortem nulla voluptas[1]. Σωστὰ ὀνομάζονταν «Πατέρες» οἱ μοναχοί. Ἀπὸ τὰ ἀμέτρητα μπάσταρδα ποὺ σπέρνουν ἐδῶ κι' ἐκεῖ».

Οἱ Τσιριγῶτες τοῦ εἶπαν πὼς στὸ νησὶ ζοῦν ὄναγροι ποὺ ἔχουν στὸ καύκαλό τους μιὰ πέτρα. Αὐτὴ ἡ πέτρα λευτερώνει γρήγορα τὶς γυναῖκες στὴ γέννα.

Στὴν Κρήτη ὁ Lithgow ἔμεινε πενήντα ὀχτὼ μέρες καὶ κάλυψε ὁδοιπορώντας 400 μίλια. Γνώρισε καλὰ τὸ νησὶ καὶ οἱ πληροφορίες του φαίνονται ἀξιόπιστες :

«Ταξίδεψα δυὸ φορὲς σ' ὁλόκληρο τὸ βασίλειο ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη, κάτι ποὺ κανένας ταξιδιώτης τῆς Χριστιανοσύνης δὲν ἔχει πραγματοποιήσει ὣς τώρα. Καὶ θὰ ἀφηγηθῶ τὶς περιπέτειές μου σ' αὐτὴ τὴ χώρα καὶ τὶς παρατηρήσεις μου γιὰ τὴν ποιότητα τῶν ἀνθρώπων.

»Ἡ Κρήτη παράγει, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σπουδαῖα κρασιά της, πορτοκάλια, λεμόνια, πεπόνια, κίτρα, ρόδια, μῆλα, σταφίδα, ἐλιές, χουρμάδες, μέλι, ζάχαρη καὶ κάθε λογῆς φροῦτα. Ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν σιτηρῶν ποὺ χρειάζεται μεταφέρεται ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

»Οἱ Βενετοὶ διατηροῦν πάνω ἀπὸ 2.000 στρατιῶτες στὶς πόλεις καὶ στὰ κάστρα, ὄχι μονάχα γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν ἐνδεχομένη τουρκικὴ ἐπιδρομὴ ἀλλὰ γιατὶ φοβοῦνται τοὺς Κρητικούς, ποὺ προτιμοῦν τοὺς Ὀθωμανοὺς ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς καὶ κάθε φορὰ ποὺ βρίσκουν εὐκαιρία ἐπαναστατοῦν, ἐλπίζοντας ὅτι ὑπὸ τουρκικὴ κυριαρχία θὰ εἶναι πιὸ ἐλεύθεροι καὶ θὰ πληρώνουν λιγώτερους φόρους».

Στὸν Χάνδακα ὁ Lithgow θὰ ἐγκατασταθῆ σ' ἕνα καθολικὸ μοναστήρι. Ἦταν ἕνα συγκρότημα μεγαλόπρεπων ἀνακτόρων, «ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ κατοικήση ἀκόμα καὶ βασιλιάς». Σ' αὐτὰ τὰ παλάτια ζοῦσαν μονάχα τέσσερες μοναχοὶ καὶ ἕνας Ἕλληνας παππὰς ποὺ εἶχε προσηλυτισθῆ στὸν καθολικισμό, ὁ πατὴρ Matekarras[2] (ὅλοι ὅμως τὸν ἤξεραν μὲ τὸ παρατσούκλι pater libenter[3]). Ὅλη τὴ νύχτα οἱ μοναχοί, ὁ Ἕλληνας παππὰς κι' ὁ εὐλαβικὸς προσκυνητὴς Lithgow ἔπιναν καὶ χόρευαν.

1. Φάε, πιές, κοιμήσου, ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο δὲν ὑπάρχει ἡδονή.
2. Πατέρας μετὰ χαρᾶς.
3. Πατὴρ χαροκόπος.

῾Ο ῎Αγγλος περιηγητής, θὰ βοηθήση στὸ λιμάνι ἕνα Γάλλο διαμαρτυρόμενο ποὺ εἶχε καταδικασθῆ σκλάβος στὶς γαλέρες γιὰ τὸ φόνο κάποιου Βενετοῦ ἀριστοκράτη στὴν κακόφημη συνοικία τῆς Βενετίας, νὰ δραπετεύση μὲ τὴ συνεργασία μιᾶς ῾Ελληνίδας, τῆς πλύστρας του. ῾Ο δραπέτης ὁδηγεῖται σ' ἕνα ὀρεινὸ ἑλληνικὸ μοναστήρι, στὴν περιοχὴ τῆς Σούδας, γνωστὸ ὡς «μονὴ τοῦ καταφυγίου». ᾿Εκεῖ κατέφευγαν ὅλοι οἱ φυγάδες περιμένοντας τὰ μαλτέζικα καράβια νὰ τοὺς παραλάβουν.

Τὸν καταζητοῦν ὅμως οἱ ᾿Αρχὲς γιὰ τὴν ἀνάμιξή του στὴν ἀπόδραση. ῾Ο Lithgow καταφεύγει στὸ μοναστήρι San Salvator καὶ σὲ λίγο ἐγκαταλείπει τὰ Χανιὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πόρτα ποὺ φρουρεῖται ἀπὸ ῎Αγγλους καὶ Γάλλους μισθοφόρους. Οἱ Βενετοὶ ἀπέφυγαν νὰ τὸν συλλάβουν στὸ μοναστήρι ἐπειδὴ ἦταν προσκυνητὴς κι' ἐπειδὴ ἦταν ἐφοδιασμένος μὲ διαβατήριο τοῦ Δόγη.

Τελικὰ ὁ Lithgow μπαρκάρει σ' ἕνα καράβι ποὺ προορίζεται γιὰ τὸν Χάνδακα. Περνᾶ ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Σούδας ὅπου δὲν ὑπάρχει οὔτε πολιτεία οὔτε χωριό. Καὶ σημειώνει ὅτι ὁ βασιλιὰς τῆς ᾿Ισπανίας προσφέρει μεγάλες χρηματικὲς παροχὲς γιὰ νὰ ἔχουν δικαίωμα τὰ ἱσπανικὰ καράβια ποὺ πλέουν στὴν ᾿Ανατολὴ νὰ ἀράζουν στὸ λιμάνι. ᾿Αλλὰ οἱ Βενετοὶ ἀπέρριψαν τὶς προτάσεις.

῾Ο ῎Αγγλος περιηγητὴς περιγράφει τὴν ἐνδυμασία τῶν Κρητικῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν καὶ μερικὲς συνήθειές τους :

«Οἱ ἄντρες φορᾶνε λινὰ ροῦχα καὶ μπότες ἀπὸ ἄσπρο δέρμα γιὰ νὰ προστατεύουν τὰ πόδια τους ἀπὸ τ' ἀγκάθια ἑνὸς μικροῦ θάμνου ποὺ ἀφθονεῖ σ' ὅλο τὸ νησὶ (εἶναι πολὺ μυτερὰ καὶ ἐπικίνδυνα).

»Οἱ γυναῖκες φοροῦν, ὅπως οἱ ἄντρες, βράκες καὶ μπότες. Κι' ἀπὸ πάνω λινὸ σουρτοῦκο ποὺ φτάνει ὡς τὴ μέση τῶν μηρῶν.

»Οἱ Κρητικὲς εἶναι ἔκδοτες στὰ ἐρωτικά. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ στὸ κλῖμα».

Οἱ Κρητικοί, σημειώνει ὁ Lithgow, εἶναι οἱ καλύτεροι τοξότες τῆς ᾿Ανατολῆς καὶ ξακουστοὶ γιὰ τὴν παλληκαριά τους, τόσο στὴ στεριὰ ὅσο καὶ στὴ θάλασσα, «ἀπαράλλακτα ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα». Κι' ἀκόμα εἶναι εὔθυμοι καὶ γλεντοκόποι.

Κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Lithgow εἶχε ἐπιτραπῆ στοὺς Κρητικοὺς ἡ ὁπλοφορία. Περιγράφει μὲ λεπτομέρειες τὴν ἁρματωσιά τους:

«῞Οπου κι' ἂν πῆγα, ὅπου κι' ἂν ἔμεινα δὲν εἶδα ἄνθρωπο νὰ βγαίνη ἀπὸ τὸ σπίτι του χωρὶς ἅρματα. Στὸ κεφάλι φοροῦν κράνος, στὸ χέρι κρατοῦν τόξο καὶ στὸ πλευρό τους κρέμεται μακρὺ σπαθί. ῞Ενα πλατὺ μαχαίρι μπαίνει λοξὰ στὴ μέση κι' ἀπὸ τὸ ζουνάρι τους κρέμεται μιὰ στρογγυλὴ ἀσπίδα».

Οἱ Βενετοὶ ἔχουν δημιουργήσει στρατιωτικὰ τμήματα ἀπὸ Κρητικούς. Κάθε ὀχτὼ μέρες γίνεται παρέλαση αὐτῶν τῶν μονάδων στὸν Χάνδακα μπροστὰ στοὺς ἀξιωματικούς. ῾Ο κυβερνήτης ἀπεκάλυψε στὸν ῎Αγγλο περιηγητὴ

ὅτι μπορεῖ νὰ κινητοποιήσῃ ἑξήντα χιλιάδες ἐμπειροπόλεμους ἄντρες (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φρουρὰ) καθὼς καὶ 54 γαλέρες καὶ γαλιόνια.

Στὸν Χάνδακα βρῆκε ἔκρυθμη κατάσταση (φόνοι καὶ κάθε λογῆς ἐγκλήματα). Στὸ πενθήμερο ποὺ ἔμεινε στὴν πόλη ὁ Lithgow ἔβλεπε κάθε μέρα στοὺς δρόμους τέσσερα πέντε πτώματα δολοφονημένων.

Ἀλλὰ καὶ στὴν ὕπαιθρο δὲν ὑπῆρχε ἀσφάλεια. Μεταξὺ Χάνδακος καὶ Χανίων κυριαρχοῦσαν οἱ ληστοσυμμορίες. Θέλοντας νὰ ἐπισκεφθῆ τὰ Χανιὰ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἐμπιστεύτηκε τὸ πουγγὶ καὶ τὶς ἀποσκευές του στὸν καπετάνιο τῆς γαλέρας. Ἀλλὰ στὸ δρόμο αἰχμαλωτίζεται ἀπὸ μιὰ συμμορία τριῶν Ἑλλήνων καὶ ἑνὸς Ἰταλοῦ. Τὸν ξυλοκόπησαν, τὸν ἔγδυσαν, τὸν ἔδεσαν χεροπόδαρα καὶ τὸν βασάνισαν γιὰ νὰ μαρτυρήσῃ ποῦ ἔχει κρυμμένα τὰ χρήματά του. Τελικὰ τὸν ἔσωσαν τὰ συστατικὰ γράμματα τοῦ δούκα τῆς Βενετίας ποὺ βρῆκαν στὸν κόρφο του :

«Μ' ἄφησαν ἐλεύθερο, μοῦ ζήτησαν συγγνώμη γιὰ τὸ ξυλοφόρτωμα, καὶ γιὰ περισσότερη ἀσφάλεια μοῦ ἔδωσαν ἕνα βῶλο ἀπὸ ἀργιλλόχωμα μὲ τὴ σφραγίδα τους γιὰ νὰ τὸ δείξω ἂν πέσω σ' ἄλλη συμμορία».

Τὰ Χανιὰ εἶναι πυκνοκατοικημένη πολιτεία, σημειώνει ὁ Ἄγγλος περιηγητής :

«Ἡ πόλη προστατεύεται ἀπὸ ἕνα μεγάλο κάστρο, ὅπου βρίσκεται καὶ τὸ ἀνάκτορο τοῦ διοικητῆ καὶ τῶν ἄλλων Βενετῶν εὐγενῶν. Ἑφτὰ στρατιωτικὲς φρουρὲς προστατεύουν τὴν πόλη, τὰ τείχη, τὶς πύλες καὶ τὶς ἀγορές. Ἀπαγορεύεται, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὸν Χάνδακα, ἡ εἴσοδος ὁπλισμένου Κρητικοῦ στὴν πόλη.

»Ὕστερα ἀπὸ τὸ φαγητό, οἱ ἄντρες, οἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ κάθε οἰκογένειας στρώνονται στὸ τραγούδι ἐπὶ μιὰ ὥρα. Κι' εἶναι ἀπόλαυση να τοὺς ἀκοῦς. Τόσο μελωδικὸ καὶ ἁρμονικὸ εἶναι τὸ τραγούδι τους».

Ἀνέβηκε καὶ στὸν Ψηλορείτη καὶ φρόντισε νὰ ἐξακριβώσῃ μερικὲς πληροφορίες ποὺ ἀναφέρονται στὰ χρονικὰ παλαιῶν περιηγητῶν :

«Λένε πὼς δὲν ὑπάρχουν στὸ νησὶ δηλητηριώδη ἑρπετά. Λένε πὼς ἂν μιὰ γυναῖκα δαγκώσῃ ἕναν ἄντρα αὐτὸς δὲν γιατρεύεται ποτέ. Λένε ἀκόμα πὼς ἐδῶ φυτρώνει ἕνα βοτάνι, ὁ ἄλιμος ποὺ ἂν τὸ μασήσῃς δὲν πεινᾶς ἐπὶ 24 ὧρες. Ὅλα αὐτὰ εἶναι παραμύθια».

Ἀντίθετα μὲ τοὺς παλιοὺς ταξιδιῶτες ὁ Lithgow διαπιστώνει τὸ πνεῦμα τῆς φιλοξενίας ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν Κρήτη :

«Σὲ κάποιο χωριὸ τοῦ κάμπου γνώρισα ἕναν Ἕλληνα ἐπίσκοπο ποὺ μὲ πολλὴ καλωσύνη μοῦ πρόσφερε σταφύλια καὶ ἄλλα πράγματα. Γιὰ νὰ μεταφέρω τὰ δῶρα του στὸν Χάνδακα, δεκαπέντε μίλια μακρυά, μοῦ ἔδωσε ἕνα γάϊδαρο καὶ ἕναν ὑπηρέτη. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ καλοὶ Ἕλληνες ὅταν τοὺς ἐπισκέπτεσαι δὲν σ' ἀφήνουν ποτὲ νὰ φύγῃς μὲ ἄδεια χέρια. Τὸν ξένο θὰ τὸν φορτώσουν δῶρα καὶ θὰ τοῦ δώσουν καὶ ἀγωγιάτη».

Κι' ένα περίεργο φαινόμενο πού παρατήρησε καθώς όδοιποροῦσε πρὸς τὸν Χάνδακα (δὲν ἀναφέρει τὴν τοποθεσία):

«Ἀπὸ τρεῖς βρύσες στὰ ριζὰ ἑνὸς βράχου ἀνάβλυζαν πλούσια νερά. Ἀπόσταση μιᾶς γυάρδας χώριζε τὶς βρύσες πού ἦταν πλάϊ - πλάϊ. Τῆς πρώτης τὸ νερὸ ἦταν πολὺ ἐλαφρὸ καὶ νόστιμο. Τῆς μεσαίας βαρὺ καὶ στιφό. Τῆς τρίτης ἦταν πολὺ ἁλμυρό. Τέτοια διαφορὰ δὲν ἔτυχε ποτὲ νὰ συναντήσω στὴ ζωή μου».

Ἀπὸ τὸν Χάνδακα ταξιδεύει στὸ Ρέθυμνο, πολιτεία χωρὶς τείχη, ὁλότελα καταστραμμένη. Τελευταῖα οἱ Ρεθυμνιῶτες ἔχτισαν μόνοι τους ἕνα δυνατὸ φρούριο γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς ἐπιδρομὲς τῶν πειρατῶν. Ἀλλὰ τὸ φρούριο, γράφει ὁ Lithgow, ἔχει κατεδαφισθῆ κατὰ διαταγὴ τῶν Βενετῶν. Καὶ προσθέτει ὅτι τὸ Ρέθυμνο εἶχε ὑποστῆ τουρκικὴ ἐπίθεση τὸ 1597 μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀφανιστῆ ἀπὸ πυρκαγιά.

Ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς κατευθύνεται στὴ Χίο. Καὶ τὰ πενήντα τέσσερα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, γράφει, εἶναι ὑπόδουλα στὸν σουλτάνο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Τῆνο πού διατελεῖ ὑπὸ τὴν κατοχὴ τῶν Βενετῶν.

Τὸ καράβι παραπλέει τὴν Ἰκαρία[1].

«Οἱ Τοῦρκοι τῆς γαλέρας μοῦ εἶπαν πὼς οἱ κάτοικοι αὐτοῦ τοῦ νησιοῦ εἶναι καταπληκτικοὶ βουτηχτάδες. Δὲν πληρώνουν χαράτσι στὸ σουλτάνο. Μονάχα μιὰ φορὰ τὸ χρόνο ἕνας Τοῦρκος ἀγᾶς διαλέγει μερικοὺς ἄντρες καὶ γυναῖκες τοῦ νησιοῦ, πού πρέπει νὰ κολυμπήσουν μιὰ λεῦγα στὴ θάλασσα κι' ὕστερα νὰ βουτήξουν στὰ νερὰ γιὰ νὰ βροῦν στὸ βυθὸ κάτι πού ἔχει ριχτεῖ ἐπίτηδες προηγουμένως. Κι' ἂν δὲν τὸ πετύχουν, τὸ νησὶ θὰ ὑποχρεωθῆ νὰ πληρώση ξανὰ φόρο.

»Καὶ νὰ τί εἶδα μὲ τὰ μάτια μου: Ἕνας ἄντρας καὶ δυὸ γυναῖκες πλησίασαν στὸ καράβι μας κολυμπῶντας περισσότερο ἀπὸ ἕνα μίλι. Κουβαλοῦσαν καλάθια μὲ φροῦτα γιὰ νὰ τὰ πουλήσουν. Κρατοῦσαν τὰ καλάθια στεγνὰ πάνω ἀπὸ τὸ νερὸ κι' αὐτὸ μ' ἔκανε νὰ σαστίσω. Ὅταν ζύγωσαν δὲν ἀνέβηκαν στὸ καράβι. Γερμένοι στὸ πλευρὸ ξεπουλοῦσαν τὰ ὀπωρικά τους κουβεντιάζοντας μαζί μας ἐπὶ μιὰ ὥρα».

Στὴ Χίο ὁ Lithgow συγκεντρώνει πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ καὶ τὴν παραγωγή:

«Ἡ πόλη τῆς Χίου ἔχει 1000 σπίτια πού κατοικοῦνται ἀπὸ Ἕλληνες, Γενοβέζους, Τούρκους καὶ Μαυριτανούς. Οἱ σπουδαιότεροι ἀπὸ τοὺς κατοίκους κατάγονται ἀπὸ τοὺς Γενοβέζους καὶ εἶναι καθολικοί. Τὸ νησὶ πέρασε διαδοχικὰ στὴν ὑποταγὴ τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνων, ὥσπου ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος τὸ παρέδωσε μαζὶ μὲ τὸν πληθυσμὸ στοὺς Γιου-

1. Ὁ Lithgow τὴν ἀποκαλεῖ Εὔδηλο.

στινιάνι, οἰκογένεια εὐγενῶν τῆς Γένοβας. Τὸ 1566, ἡμέρα τοῦ Πάσχα, τὴν κατέλαβε ὁ Σουλεϊμὰν ὁ Μεγαλοπρεπής.

»Στὸ νησὶ ἀφθονοῦν τὰ πορτοκάλια καὶ τὰ λεμόνια. Γεμίζουν βαρέλια καὶ δοχεῖα μὲ χυμὸ καὶ τὰ μεταφέρουν στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου οἱ Τοῦρκοι τὸν χρησιμοποιοῦν στὰ γεύματά τους ὅπως ἐμεῖς τὸν μηλίτη»[1].

Τελευταῖος σταθμὸς τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ Lithgow στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἡ Θεσσαλονίκη: πραγματικὴ ἑβραϊκὴ ἐπικράτεια:

«Αὐτὴ ἡ πολιτεία ἔχει τώρα μεταβληθῆ σὲ πανεπιστήμιο γιὰ τοὺς Ἑβραίους. Εἶναι ἀπόλυτοι κυρίαρχοι τοῦ τόπου ὑπὸ τὸν σουλτάνο κι' ἔχουν στὴ διάθεσή τους μεγάλες ἐκτάσεις γῆς. Ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι ἑβραιοκρατούμενη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Σουλεϊμὰν κατέλαβε τὴν Βούδα τῆς Οὐγγαρίας (20 Αὐγούστου 1516). Οἱ Ἑβραῖοι δάνεισαν τότε στὸ σουλτάνο δύο ἑκατομμύρια καὶ γιὰ ἐγγύηση ἔλαβαν τὴν πόλη καὶ τὴν ἐπαρχία Θεσσαλονίκης. Ἡ μητρικὴ καὶ ἡ καθομιλουμένη γλῶσσα εἶναι ἡ ἑβραϊκή, πρᾶγμα ποὺ δὲν συμβαίνει πουθενὰ ἀλλοῦ στὸν κόσμο. Ὁ ἑβραϊκὸς κλῆρος ἐκπαιδεύεται ἐδῶ κι' ὕστερα ἀποστέλλεται στὶς διάφορες πολιτεῖες».

---

1. Μεταξὺ 1604 καὶ 1606 περιηγήθηκαν τὴν Κρήτη καὶ ἄλλοι τρεῖς ταξιδιῶτες. Ὁ Ἰταλὸς Gino Rosaccio σημειώνει στὸ χρονικό του (Viaggio da Venezia a Constantinopoli per mare e per terra e insieme quello di Terra Santa, Venezia 1606) ὅτι τὰ κρητικὰ κρασιά, ὁ μαλβουαζίας, τὸ μοσχάτο καὶ τὸ λιάτικο μεταφέρονται ὡς τὴν Κίνα (fino alla China ne sono portati).

Ὁ Γερμανὸς προσκυνητὴς *Johannes Habermacher*, ποὺ ἔφθασε στὴν Κρήτη τὸν Ἰούλιο τοῦ 1606, δὲν εἶδε τίποτα ἀξιοθέατο στὸν Χάνδακα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Τίτου, ὅπου τοῦ ἔδειξαν λίγο ἀπὸ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ καὶ μιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας, ἔργο τοῦ Εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ, ποὺ κάποιος ἔφερε στὸ νησὶ ἀπὸ τὴ Ρόδο τὸ 1552. Ἡ φρουρὰ τοῦ κάστρου ὑπολογίζεται σὲ 1.700 ἄνδρες. Προέρχονται ἀπὸ ὅλα τὰ ἔθνη, ἐκτὸς τῆς Ἱσπανίας. Εἶδε Κρητικοὺς χωρικοὺς νὰ μεταφέρουν μὲ γαϊδούρια χιόνια ἀπὸ τὶς κορυφὲς τῆς Ἴδης καὶ νὰ τὸ πουλᾶνε στὴν πόλη τοῦ Χάνδακος. «Τὸ χρησιμοποιοῦν οἱ κάτοικοι γιὰ νὰ παγώνουν τὸ κρασί τους»(*Substanzliche Beschreibung.* Ἐκδ. Schmidt). Ἕνα μῆνα ἀργότερα φθάνει στὸν Χάνδακα ὁ Γερμανὸς προσκυνητὴς *Wolfgang Stockmann.* Τὸ καράβι κατευθύνεται στὴν Κύπρο κι' ἔχει Ἕλληνα καπετάνιο. Τὸ χρονικό του ἀναφέρεται στὴ διοίκηση τοῦ νησιοῦ στὶς ἐκκλησίες καὶ στὰ μοναστήρια. «Ἕνας εὐγενὴς Βενετὸς κυβερνάει τὴν Κρήτη. Ὀνομάζεται «στρατηγὸς ὅλου τοῦ βασιλείου» (general de tutto il regno), ἐκλέγεται κάθε τρία ἢ τέσσερα χρόνια καὶ ἐλέγχει ὅλες τὶς ὑπηρεσίες τοῦ νησιοῦ. Ὁ δούκας κυβερνάει μόνο τοὺς Ἕλληνες τοῦ Χάνδακος, ἐνῶ ὁ capidan grand εἶναι ὁ «ἄρχων τῶν ξένων». Ἡ ἐξουσία στὴ θάλασσα ἀσκεῖται ἀπὸ τὸν capidan della guardia. Γράφει γιὰ τὴ θαυματουργὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας ποὺ βρίσκεται στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Τίτου:«Κάθε Κυριακὴ οἱ Ἕλληνες μεταφέρουν τὴν εἰκόνα ἐν πομπῇ στὸν καθεδρικό τους ναὸ Ἡ Παναγία τῶν Ἀγγέλων». Ὕστερα ἀπὸ τὴ λειτουργία ἡ εἰκόνα μεταφέρεται πάλι μὲ λιτανεία στὸν Ἅγιο Τίτο. Τὸ καλοκαίρι, ὅλοι μαζί, Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι τὴ μεταφέρουν στὸ μοναστήρι τοῦ Σωτῆρος. Ὁ κληρικὸς ποὺ χοροστατεῖ δέεται στὸ Θεὸ καὶ στὴν Παναγία νὰ βρέξῃ. Γίνεται λιτανεία καὶ ἀκολουθεῖ τὸ θαῦμα. Ὁ οὐρανὸς συννεφιάζει καὶ πέφτει βροχὴ ἐπὶ μισὴ ὥρα». Στὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης ὑπάρχουν μονάχα Ἕλληνες καλόγεροι. Εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ προσφέρουν σὲ κάθε

ΧΙΩΤΕΣ ΚΑΙ ΧΙΩΤΙΣΣΕΣ

Ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι ταξιδιῶτες πού ἐπισκέπτονται τὴ Χίο προσέχουν τὴν ὀμορφιὰ καὶ τὴν ἐλευθεριότητα τῶν γυναικῶν τοῦ νησιοῦ.

Ἀλλὰ προβάλλει ἕνα ἐρώτημα: Εἶναι ἀξιόπιστες οἱ πληροφορίες τῶν ξένων καὶ τὰ συμπεράσματά τους σχετικὰ μὲ τὶς Χιώτισσες καὶ τὴν ἠθική τους;

Ὁ Lithgow σημειώνει στὸ χρονικό του ὅτι οἱ γυναῖκες τῆς Χίου εἶναι οἱ ὡραιότερες-«ἀγγελικὰ πλασμένες»-ὄχι μόνο στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ στὸν κόσμον ὅλο καὶ ὅτι εἶναι ἐπιρρεπεῖς στὰ ἐρωτικά.

«Ἐπιβλητικὲς καὶ ὑπεροπτικὲς κυκλοφοροῦν ντυμένες μὲ πολυτελῆ φορέματα ἀπὸ ταφτάδες καὶ μετάξια, ἀσημοκεντημένα καὶ χρυσοῦφαντα. Πολύτιμα πετράδια καὶ ἄλλα κοσμήματα, περιδέραια, καδένες, δαχτυλίδια καὶ βραχιόλια στολίζουν τὸ λαιμὸ καὶ τὰ χέρια τους».

Ἀλλὰ ὁ Lithgow προχωρεῖ σὲ αὐθαίρετα συμπεράσματα καὶ ἄδικες γενικεύσεις γιὰ τὴ διαγωγὴ τῶν γυναικῶν τῆς Χίου. Διατυπώνει, μάλιστα, καὶ ὑβριστικοὺς χαρακτηρισμούς. Οὔτε λίγο οὔτε πολὺ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Χιῶτες ἐμπορεύονταν τὰ θέλγητρα τῶν συζύγων τους.

«Οἱ ἄντρες τους ἔχουν μεταβληθῆ σὲ προαγωγούς. Κι' ὅταν βλέπουν ἕναν ξένο τὸν ρωτοῦν «ἂν θέλει φιλενάδα» καὶ τοῦ προσφέρουν τὶς γυναῖκες τους γιὰ μικρὸ κέρδος. Ἂν ὁ ξένος ἐπιθυμεῖ νὰ περάση ὅλη τὴ νύχτα μαζί τους πρέπει νὰ πληρώση ἕνα χρυσὸ τσεκίνι. Ἡ κυρία ὅμως θὰ τοῦ προσφέρη καὶ δεῖπνο ὥστε νὰ ὁλοκληρωθῆ τὸ ἁμαρτωλὸ γλέντι του[1]».

Σαρανταέξη χρόνια πρὶν ὁ Γάλλος περιηγητὴς Thevenot[2], κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του σ' ἕνα μοναστήρι καλογραιῶν εἶδε νὰ κυκλοφοροῦν στὸν περίβολο καὶ στὸ ἐσωτερικὸ πολλοὺς ἄντρες, χριστιανοὺς καὶ Τούρκους: Μπῆκα,

---

ἐπισκέπτη ψωμὶ καὶ μιὰ στάμνα κρασί. Ἂν παραλείψουν αὐτὴ τὴν προσφορὰ θὰ χάσουν τὴν ἐπιχορήγηση τοῦ εὐγενοῦς πού καθιέρωσε αὐτὴ τὴ συνήθεια. (Ein Reysbuch nach Jerusalem. Ἐκδ. J. Schmidt).

1. Εἶναι φυσικό, σ' ἕνα λιμάνι πολυσύχναστο καὶ μὲ μεγάλη ἐμπορικὴ κίνηση νὰ ἀκμάζη ἡ πορνεία. Οἱ παρατηρήσεις ὅμως τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ εἶναι ἀφελέστατες. Γενικεύει μὲ ἐλαφρότητα κάποια προσωπική του ἐμπειρία ἢ υἱοθετεῖ τὶς ἱστορίες τῶν ναυτικῶν τοῦ τουρκικοῦ καραβιοῦ. Ἢ τέλος ἔπεσε θῦμα τῶν πολυμήχανων μαστροπῶν τοῦ λιμανιοῦ πού συνηθίζουν νὰ ὡραιοποιοῦν τὸ «παλαιότερο τῶν ἐπαγγελμάτων» γιὰ νὰ καταστήσουν τὸ ἐμπόρευμά τους πιὸ ἑλκυστικό.

2. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς σκλάβους πού κατέληγαν στὴ Χίο captivos (αἰχμάλωτοι) ἢ libertos (ἀπελεύθεροι) παντρεύονταν Χιώτισσες, κυρίως χῆρες ἢ γεροντοκόρες ἀπὸ τὴν ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη τοῦ νησιοῦ (ἦταν οἱ λεγόμενες μπεγίνες).

γράφει, στὸ κελλὶ μιᾶς καλογριᾶς καὶ εἶδα πῶς ἡ καλωσύνη της ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης[1].

Ἱστοριοδίφες καὶ λαογράφοι θεωροῦν «ψευδολογήματα ἢ ἀποκυήματα φαντασίας» τὶς ἀφηγήσεις τῶν περιηγητῶν γιὰ «ἐλαφρὲς» μοναχὲς καὶ γενικώτερα γιὰ τὴν ἐρωτικὴ χειραφέτηση τῶν γυναικῶν τῆς Χίου.

«Μετὰ δυσπιστίας θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναγινώσκωνται τὰ περὶ ἐλευθεριότητος τῶν Ἑλληνίδων μοναχῶν λεγόμενα, τὰ ὁποῖα πιθανῶς ὀφείλονται εἰς παρεξήγησιν μᾶλλον καὶ καυχησιολόγον ψευδολογίαν παρὰ εἰς πραγματικὴν τῶν ἠθῶν ἔκλυσιν. Ὡς τοιαῦται δὲ πρέπει νὰ θεωρηθῶσι καὶ γενικῶς ὅλαι αἱ παρόμοιαι περὶ τοῦ ἤθους τῶν Χίων γυναικῶν εἰδήσεις καὶ ἀφηγήσεις. Ἡ ἐλευθερία τούτων ἐν συγκρίσει μάλιστα, πρὸς τοὺς αὐστηροὺς περιορισμοὺς ὑφ' οὓς αἱ γυναῖκες ἔζων ἐν τῇ λοιπῇ Ἀνατολῇ, ἥτις εἶχε πολλάκις τὸν λόγον της καὶ εἰς τὸ ἐμπορικὸν συμφέρον, τὴν πώλησιν δηλαδὴ τῶν ἐργοχείρων των, φαίνεται ὅτι ἠδύνατο νὰ παρεξηγηθῇ ὑπὸ τῶν εὐφαντάστων περιηγητῶν, ὡς ὁμολογοῦσι τοὐλάχιστον οἱ εὐσυνειδητότεροι καὶ νηφαλιώτεροι ἐξ αὐτῶν»[2].

Ὡστόσο, δὲν ὑπάρχει περιηγητικὸ χρονικὸ τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰώνα, ποὺ νὰ μὴν ἐγκωμιάζῃ τὸ κάλλος ἀλλὰ καὶ τὴν τολμηρότητα τῆς συμπεριφορᾶς τῶν γυναικῶν τῆς Χίου. Πρόκειται γιὰ ἕνα φαινόμενο κοινωνικῆς ἰσοτιμίας ποὺ ἔχει τὴν ἐξήγησή του. Πλοῦτος μέγας ἔχει συσσωρευθῆ στὸ νησὶ ἐξ αἰτίας τῆς σχετικῆς αὐτονομίας ποὺ ἀπολαμβάνει ὁ πληθυσμός. Καὶ ἡ ἰθύνουσα τάξη τῶν Γενοβέζων καὶ τῶν ντόπιων ἀρχόντων καλλιεργεῖ ἀτμόσφαιρα κοσμοπολιτισμοῦ ποὺ προκαλεῖ ἐντύπωση στοὺς Εὐρωπαίους ταξιδιῶτες. Ἔπειτα ἡ Χίος ἀποτελεῖ κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰώνα τὸ μεγαλύτερο διαμετακομιστικὸ κέντρο τοῦ Αἰγαίου. Φυσικὸ ἦταν νὰ δημιουργηθῇ ἀπ' αὐτὴ τὴ μεγάλη ἐμποροναυτικὴ κίνηση ἡ εὐημερία ποὺ ὁδηγεῖ καὶ στὴν ἀντίστοιχη κοινωνικὴ ἐλευθεριότητα. Ἔτσι ἡ φήμη τῆς Χίου ὡς «ἐπιγείου παραδείσου» καὶ μάλιστα ἐρωτικοῦ εἶχε φθάσει στὰ πέρατα τῆς Εὐρώπης.

Οἱ περισσότεροι ξένοι ποὺ ταξίδεψαν στὴ Χίο δὲ μπόρεσαν κατὰ τὴ φευγαλέα (τὶς περισσότερες φορὲς) ἐπίσκεψή τους νὰ ἐρευνήσουν τὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ πλαίσια τῆς ζωῆς τοῦ νησιοῦ καὶ παρεξηγοῦσαν, ἀντικρύζοντας τὰ ἐπιφαινόμενα, καὶ κυρίως τὴ συμπεριφορὰ τῶν γυναικῶν.

Δὲν γνώριζαν ὅτι τὸ νησὶ εἶχε ἐξασφαλίσει προνομιακὴ μεταχείριση καὶ ἐλευθερίες, ὅτι Χίος καὶ Χάνδαξ ἀποτελοῦσαν τὰ πιὸ πολυσύχναστα λιμάνια τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν, ὅτι ἡ εὐγένεια τῶν κατοίκων ἦταν τὸ τουριστικὸ

---

1. Σχετικὰ μὲ τὶς καλογριὲς ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Antoine de Barres* (θὰ μᾶς απασχολήσῃ τὸ χρονικό του) γράφει τὸ 1673 : «Ἐπειδὴ δὲν μπορούσαμε νὰ ἐρωτοτροπήσουμε στὴν πόλη πήγαμε στὰ γυναικεῖα μοναστήρια».

2. *Φιλίππου Ἀργέντη καὶ Στ. Κυριακίδη* «Ἡ Χίος παρὰ τοῖς γεωγράφοις καὶ τοῖς περιηγηταῖς». (Ἀθῆναι, 1946). 6)

πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, πραγματικὴ πηγὴ πλούτου, κι' ὅτι ὁ γυναικεῖος πληθυσμὸς ἐκάλυπτε τὴν παραγωγὴ τῶν φημισμένων σ' ὅλη τὴν 'Ανατολὴ καὶ τὴν Εὐρώπη ὑφαντῶν, πρᾶγμα ποὺ ἀπαιτοῦσε νὰ ἔρχωνται οἱ ἴδιες οἱ γυναῖκες σὲ ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ξένους γιὰ τὴ διάθεση τῶν προϊόντων τῆς τοπικῆς βιοτεχνίας[1].

Εἰδικώτερα, οἱ συνθῆκες ποὺ δημιούργησαν στὸ νησὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεταξοβιομηχανίας καὶ βιοτεχνίας θὰ συντελέσουν στὴ κοινωνικότητα καὶ τὴν ἐρασμιότητα τῶν γυναικῶν τῆς Χίου.

Οἱ ρίζες τῆς οἰκονομικῆς ἀκμῆς, τῆς εὐημερίας καὶ τοῦ ἐκπολιτισμοῦ τῆς Χίου ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς κυριαρχίας τῶν Γενοβέζων (1346). 'Απὸ τοὺς Γιουστινιάνι ἔμαθαν οἱ Χιῶτες τὴν ἐπεξεργασία τοῦ μεταξιοῦ.

'Η βομβυκοτροφία καὶ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ μεταξιοῦ ἦταν κυρίως ἀπασχόληση τῶν γυναικῶν. 'Εδῶ ὑφαίνονταν οἱ περίφημοι ταφτάδες, τὰ σαντάλια, ὅπως τοὺς ὠνόμαζαν οἱ Χιῶτες, περιζήτητα στὶς μουσουλμανικὲς χῶρες (λεπτὰ καὶ λεῖα ὑφάσματα ραβδωτὰ ἀπὸ βρασμένο μετάξι), οἱ μουαρέδες (κυματοειδῆ ὑφάσματα), τὰ ἑξάμιτα (τὰ βελοῦδα ἢ κατηφέδες), τὰ δαμασκηνὰ (καμουχάδες), τὰ λαουντάνια καὶ τὰ χατάγια.

Σ' αὐτὰ τὰ ὑφάσματα πρόσθεταν λεπτὰ σύρματα μαλαματένια ἢ ἀσημένια. Ἦταν τὰ πανάκριβα μπροκὰρ ποὺ προωρίζονταν γιὰ τὰ σεράγια καὶ τὰ χαρέμια τῶν πασάδων τῆς Πόλης καὶ τοῦ Καΐρου.

Ὕφαιναν ἀκόμα μουσελίνες, διάφανα ὑφάσματα ἀπαλὰ κι' ἀνάλαφρα γιὰ σαρίκια, ζῶνες, σάλια καὶ λαιμοδέτες, καθὼς καὶ δίμιτα, ποὺ τόσο ἐπαινοῦν οἱ περιηγητὲς (βαμβακερὰ ὑφάσματα γερὰ καὶ πάμφθηνα).

'Ονομαστὰ ἦταν τὰ γαϊτάνια ποὺ κατασκεύαζαν οἱ ἐπιδέξιες χιώτισσες τεχνίτρες ἀπὸ μετάξι καὶ χρυσὰ σύρματα. Ἦταν τὸ ἀπαραίτητο στολίδι τῶν φουστανιῶν τῆς Τουρκάλας, πιὸ ὄμορφα καὶ πιὸ στέρεα ἀπὸ τὰ φημισμένα τῆς Προύσας καὶ τῆς Πόλης.

---

1. Σ' αὐτὸν τὸν περίεργο κοσμοπολιτισμὸ καὶ τὴν κοινωνικότητα τῶν γυναικῶν εἶχαν συμβάλει ἡ συμβίωση 'Ελλήνων καὶ Γενοβέζων, οἱ εὐρωπαϊκὲς ἐκπολιτιστικὲς μεταμοσχεύσεις, ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία, ἡ ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τὴ Δύση, ἡ ἄμβλυνση τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων καὶ οἱ ἐπιμιξίες. Γράφει ἡ Χιώτισσα Αἰμιλία Σάρου-Ζολώτα: «Εἰς τὴν γενοατοχιακὴν κυψέλην τῆς Χίου, ἔμποροι, βιομήχανοι, λόγιοι, φιλόσοφοι, ἰατροί, κληρικοί, πνεύματα ἐλεύθερα, ἀνώτερα, ἔδωκαν τὸ μέτρον ἑνὸς πολιτισμοῦ κατὰ τὸ πλεῖστον ἑλληνικοῦ, ἐντὸς ἀρωματώδους ἀτμοσφαίρας, τῆς ὁποίας ἡ ὁμόνοια, ἡ ἀνεξιθρησκεία καὶ ἡ ἀβρότης ἦσαν τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικά. 'Η ἐλευθερία τοῦ δόγματος, ἡ γαλήνη καὶ ἡ ἰσορροπία τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἡ κοινότης τῶν οἰκογενειακῶν ναῶν, ἡ ἀβρότης εἰς τὰς κοινωνικὰς σχέσεις, ἡ ἁπλότης τῶν τρόπων. 'Η Βελισσοῦ, ἡ Ριανοῦ, ἡ Ραλλοῦ, ἡ Κοζοῦ, τί χαριτωμέναι θὰ ἦσαν μὲ τὰ κοντοφούστανά των καὶ τοὺς κεφαλοδέσμους των καὶ τὰ ἄκακα γέλια των καὶ τὰ πειράγματά των, ὅπως τὰς περιγράφουν οἱ Εὐρωπαῖοι ταξιδιῶται! 'Ο ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἶχεν ἐπιτελέσει καὶ ἐδῶ τὸ θαῦμα του διὰ τῆς γλώσσης καὶ τῶν ἐθίμων του καὶ δὲν ἦτο βεβαίως τοῦτο τὸ πρῶτον του θαῦμα» ('Αρχεῖον τῆς Μονῆς τῶν Καθολικῶν).

Ἔπλεκαν ἀκόμα κάλτσες καὶ πουγγιὰ ποὺ γίνονταν ἀνάρπαστα στὶς ἀγορὲς τῆς Ἀνατολῆς. Περιζήτητα ἀκόμα ἦταν τὰ κεντημένα μαντήλια, τὰ σάλια καὶ οἱ σκοῦφοι.

Ὅλα αὐτὰ τὰ προϊόντα τὰ πουλοῦσαν στοὺς ξένους οἱ ἴδιες οἱ γυναῖκες. Μόλις ἔμπαινε καράβι στὸ λιμάνι ξεχύνονταν στοὺς δρόμους κι' ἅπλωναν τὴν πραμάτεια τους. Μιλοῦσαν θαρρετά, εἶχαν ἐξοικειωθῆ στὸ παζάρεμα. Τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ ἐπικοινωνία ἐξημέρωνε τὰ ἤθη, ἀπαιτοῦσε λόγο, πειθὼ καὶ προσωπικὴ γοητεία. Οἱ ξένοι ἦταν ἡ πηγὴ πλούτου τοῦ νησιοῦ κι' οἱ γυναῖκες ποὺ πρόσφεραν τὴν τέχνη τους ἀποτελοῦσαν βασικὸ στοιχεῖο τῆς παραγωγῆς. Ἀπέκτησαν ἔτσι μὲ τὴν ἐργασία τους δικαιώματα καὶ κάποια ἰσοτιμία. Κι' ἦταν φυσικὸ νὰ παραξενεύωνται οἱ ξένοι καὶ νὰ παρερμηνεύουν τὸ φαινόμενο τῶν χειραφετημένων θηλυκῶν τῆς Χίου. Γιατὶ σ' ὁλόκληρη τὴν Ἀνατολὴ κυριαρχοῦσε τὸ μουσουλμανικὸ γιασμάκι καὶ οἱ Ἑλληνίδες ζοῦσαν κάτω ἀπὸ συνθῆκες αὐστηροῦ περιορισμοῦ καὶ οἰκογενειακῆς ἐπιφυλακῆς[1].

Ἂς παρακολουθήσουμε ὅμως τὶς ἐντυπώσεις καὶ τὶς πληροφορίες τῶν μεσαιωνικῶν καὶ μεταγενεστέρων περιηγητῶν.

Ὁ Γερμανὸς Johan Sommer ποὺ ταξίδεψε στὸ νησὶ τὸ 1540 σημειώνει στὸ ὁδοιπορικό του ὅτι οἱ Χιώτισσες περπατοῦν μὲ ἀκάλυπτο τὸ κεφάλι κ' ὅτι μιλᾶνε ἐλεύθερα μ' ὅλους τοὺς ξένους. «Αὐτὸ τὸ νησὶ εἶναι πραγματικὸς παράδεισος. Μείναμε τέσσερες μέρες καὶ κάθε μέρα μᾶς φιλοξενοῦσε πότε ὁ ἕνας καὶ πότε ὁ ἄλλος»[2].

Ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς Pietro della Valle (1559) ἀφηγεῖται μὲ κάποια ἔπαρση τὶς διασκεδάσεις του στὴ Χίο :

«Μ' ὅλο ποὺ τὸ νησὶ βρίσκεται ὑπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ σουλτάνου, ἐπικρατεῖ ἡσυχία καὶ ἐλευθερία. Παντοῦ τραγούδια καὶ χοροὶ καὶ μάλιστα μὲ γυναικεία συντροφιά. Κι' ὄχι μονάχα τὴν ἡμέρα ἀλλὰ καὶ τὴ νύχτα ὡς τὴν τετάρτη καὶ πέμπτη νυκτερινὴ[3] στοὺς δημόσιους δρόμους. Ἔτσι ποὺ ποτὲ δὲν ἔζησα τόσο εὔθυμη καὶ τρελλὴ ζωή.

»Ὁ Belon εἶχε δίκιο ποὺ ἔγραφε ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Χίου εἶναι φιλόξενοι καὶ περιποιητικοί. Διὰ μέσου τῶν καλῶν φίλων καὶ χάρη στὴ γλῶσσα ποὺ μὲ βοήθησε ἀρκετά, ἔκανα γρήγορα στενὲς γνωριμίες καὶ βρῆκα πολλὲς ἐρωμένες καὶ διασκεδάσεις.

»Οἱ γυναῖκες εἶναι πολὺ ὡραῖες ἀλλὰ δὲν μοῦ ἀρέσει τὸ ντύσιμό τους. Γιατὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σκούφια ἀπὸ μετάξι πράσινο, γαλάζιο ἢ κόκκινο ποὺ κα-

---

1. *Π. Κοντογιάννη :* Βιομηχανία καὶ χειροτεχνία ἐν Χίῳ πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως *(Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλ. 1925 σ. 46—52)*.

2. *Johann Sommer* : Wasser und Landreyse gethan nach der Levante (Amsterdam, Anno 1664).

3. Ὑπολογίζει τὴν ὥρα ἀπὸ τὴ δύση τοῦ ἡλίου.

λύπτει ἀντιαισθητικὰ τὰ μαλλιὰ καὶ μέρος τοῦ μετώπου, ἔτσι ποὺ τὸ πρόσωπο χάνει τὴ χάρη του, τὰ φουστάνια ἔχουν τὴ ζώνη, ὄχι ἐκεῖ ποὺ πρέπει, δηλαδὴ στὴ μέση, ἀλλὰ πολὺ ψηλά, στὸ στῆθος καὶ στὴν πλάτη, κι' αὐτὸ ἀσχημίζει τὴν κορμοστασιά τους. Ἔχουν εὐκίνητο καὶ γρήγορο βάδισμα καὶ διακρίνονται στοὺς χοροὺς ὅπου φοροῦν κομψότατα βελουδένια σκαρπίνια»[1].

Κι' ὁ νεαρὸς περιηγητὴς François Pavie βαρῶνος de Fourquevaux θαύμασε τὸ 1589 τὴν ὡραιότητα τῶν γυναικῶν τῆς Χίου :

«Ἡ ὀμορφιά τους εἶναι κάτι μοναδικὸ στὸν κόσμο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ φυσικά τους χαρίσματα εἶναι καὶ τὰ «τσακίσματα» τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ποὺ τὶς κάνει χαριτωμένες. Καὶ πρέπει νὰ θεωρῆς τὸν ἑαυτό σου τυχερὸ ἂν ξεφύγης ἀπὸ τὰ χέρια τους. Γιατὶ ἀκόμα καὶ τοὺς ξένους τοὺς αἰχμαλωτίζουν μὲ τὶς κάθε λογῆς περιποιήσεις τους».

Ὁ Ἄγγλος ταξιδιώτης Thomas Dallam[2], κατὰ τὸ γυρισμό του ἀπὸ τὴν Πόλη, βγῆκε μαζὶ μὲ μερικοὺς ναῦτες τοῦ καραβιοῦ σ' ἕνα ἀπὸ τὰ μαστιχοχώρια τῶν νοτίων ἀκτῶν τοῦ νησιοῦ γιὰ προμήθεια τροφίμων.

Βρῆκε τὸν Ἕλληνα πρόξενο νὰ ρεμβάζῃ στὸ χαγιάτι τοῦ σπιτιοῦ του «μὲ συντροφιὰ ἕξη πολὺ ὄμορφες ἀριστοκράτισσες». Ἡ ἐπίσκεψη προκάλεσε συναγερμὸ τοῦ γυναικόκοσμου τοῦ χωριοῦ ποὺ συγκεντρώθηκε νὰ θαυμάσῃ τοὺς ξένους :

«Κι' ἐνῶ κατεβαίναμε τὶς σκάλες εἴδαμε νάχουν παραταχθῆ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς στὰ σκαλοπάτια οἱ ἀρχόντισσες, ἡ μιὰ πλάϊ στὴν ἄλλη. Στάθηκαν ἔτσι ποὺ νὰ βλέπουμε τὰ πρόσωπά τους καὶ τὰ γυμνά τους στήθη. Ἦταν πλούσια στολισμένες καδένες στὸ λαιμὸ μὲ διαμάντια, σκουλαρίκια στ' αὐτιά, καὶ στὸ κεφάλι ταινίες πολύχρωμες. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ θαυμάσαμε περισσότερο εἶναι ἡ ὀμορφιά τους καὶ ἡ ἀσπράδα τους. Νομίζω πὼς πουθενὰ στὸν κόσμο δὲν ὑπάρχουν ὡραιότερες γυναῖκες».

Γιὰ τὶς γυναῖκες τῆς Χίου καὶ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ νησιοῦ παραθέτει πληροφορίες καὶ ὁ Ἰταλὸς γεωγράφος καὶ περιηγητὴς Francesco Lupazolo ποὺ ταξίδεψε στὴ Χίο τὸ 1637 :

«Οἱ Χιώτισσες ντύνονται κομψά, στεφανώνουν τὰ μαλλιά τους μὲ λουλούδια γύρω-γύρω καὶ φοροῦν πολύχρωμες μεταξωτὲς παντοῦφλες. Μιλᾶνε πάντοτε στὸν πληθυντικό, γιατὶ αὐτὸς ὁ τρόπος θεωρεῖται πιὸ εὐγενικὸς στὴν ἑλληνική, μ' ὅλο ποὺ ἡ γλῶσσα ἔχει παραφθαρῆ μὲ τὴν ἀνάμιξη τῆς ἰταλικῆς».

---

1. Viaggi di *Piedro della Valle* il pellegrino, con minuto ragguaglio di tutte le cose notabili osservate in essi descritti da lui medesimo in 54 lettere familiari da diversi luoggi della intrapresa peregrinatione divisi in tre parti cioè la Turchia, la Persia, e l'India (In Roma, 1560 - 63).

2. The diary of master *Thomas Dallam* (1599 - 1600). London, 1893.

'Αλλὰ καὶ ἡ ἐπαφὴ τῆς εὔπορης ἐμπορικῆς κοινωνίας τῆς Χίου μὲ τοὺς μόνιμα ἐγκατεστημένους ξένους, μὲ τὶς διπλωματικὲς ἀποστολὲς καὶ τὶς ἀντιπροσωπεῖες ποὺ ἔφθαναν στὸ νησὶ προπαρασκεύαζε τὴν προσαρμογὴ στὰ «προηγμένα ἤθη» τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν χωρῶν.

Αὐτὰ ποὺ εἶδε στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τῆς Σμύρνης τὸ 1653 ὁ Γάλλος περιηγητὴς D'Arvieux, ἔκτακτος ἀπεσταλμένος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας, θὰ συνέβαιναν σίγουρα καὶ στὴν εὔπορη τάξη τῆς Χίου.

Ὁ D'Arvieux ἀφηγεῖται ὅτι σύχναζε, κατὰ τὴν παραμονή του στὴ Σμύρνη στὸ μέγαρο ἑνὸς πλούσιου Ἄγγλου ἐμπόρου. Στοὺς χοροὺς ἔπαιρναν μέρος «Εὐρωπαῖες κυρίες καὶ δεσποινίδες» 'Αλλὰ σιγὰ-σιγὰ ἔμπαιναν στὸν κύκλο καὶ Ρωμιές[1].

«Καλοῦσαν καὶ Ἑλληνίδες κυρίες. Κι' αὐτὲς ἔρχονταν παρὰ τὴν ἀπέχθεια τῶν συζύγων τους. Εἶχαν τὸν τρόπο νὰ καταπραΰνουν τὴν ὀργή τους. Χόρευαν καὶ συμπεριφέρονταν ὅπως οἱ ἄλλες, μόνο ποὺ στὴν ἀρχὴ δὲν ἄφηναν μὲ κανένα τρόπο νὰ τὶς φιλήσῃς. Τελικά, ὅμως, καταλάβαιναν ὅτι ἔπρεπε νὰ μιμηθοῦν τὶς 'Αγγλίδες ποὺ δὲν ἔκαναν διόλου τσιριμόνιες γι' αὐτὲς τὶς ἐλαφρὲς παραχωρήσεις. Καὶ συνήθισαν τόσο καλὰ ποὺ ἔνοιωθαν ἄσχημα ὅταν νόμιζαν πὼς τὶς παραμελοῦσες σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Ἤθελαν νὰ τὶς μεταχειρίζεσαι ὅπως τὶς Γαλλίδες καὶ τὶς 'Αγγλίδες.

»Σιγὰ - σιγὰ ἄρχισαν νὰ δέχωνται ἐπισκέψεις στὰ σπίτια τους καὶ μάλιστα νὰ δίνουν χορούς, πρᾶγμα σπανιώτατο σ' αὐτὴ τὴ χώρα.

»Ἔρχονταν καὶ Τοῦρκοι νὰ διασκεδάσουν μαζί μας. Στὴν ἀρχὴ σκανδαλίζονταν ἀλλὰ ὕστερα παραδέχονταν ὅτι ὁ δικός μας τρόπος ζωῆς εἶναι πιὸ λογικός. Ὡστόσο περιωρίζονταν νὰ ἐπιδοκιμάζουν αὐτὸ ποὺ ἔκαναν οἱ ἄλλοι ἀποφεύγοντας ὅμως νὰ μᾶς μιμηθοῦν».

'Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ διαπιστώσεις τοῦ νεαροῦ Γάλλου ἀριστοκράτη Louis Chevalier ποὺ παρέμεινε ἀρκετὲς μέρες στὸ νησὶ τὸ 1674 κατὰ τὸ ταξίδι του στὴν Κωνσταντινούπολη (ἦταν στὴ συνοδεία τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη Ferriol).

Ὁ Chevalier ἀφηγεῖται στὸ τρίτομο χρονικό του (ἀμφισβητεῖται ἡ ἀξιοπιστία του) μὲ ἀπαράμιλλη διεξοδικότητα καὶ μεγάλη δόση ναρκισσισμοῦ τὶς ἐρωτικές του ἐπιτυχίες στὴ Χίο.

Γράφει ὅτι οἱ γυναῖκες φώναζαν τοὺς ξένους ἀπὸ τὰ παράθυρα καὶ τοὺς

---

1. Mémoires du chevalier d'Arvieux envoyé extraordinaire du Roi à la Porte, consul d'Alger du Tripoli et autres échelles du Levant contenant ses voyages à Constantinople, dans l'Asie, la Syrie, la Palestine, l'Égypte et la Barbarie, la description des ces pays, les religions, les moeurs, les coutumes, les négoces de ces peuples et leur gouvernements, l'histoire naturelle et les événements les plus considérables, recueillis des ses mémoires originaux et mis en ordre avec des réflexions par R. P. *Jean Baptiste Labat* (À Paris, 1735).

καλοῦσαν νὰ μποῦν στὰ σπίτια τους. «Ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ μᾶς δέχτηκαν νομίσαμε πὼς ἦταν ἑταῖρες».

Στὸν περίπατο οἱ γυναῖκες ἔπαιρναν τὴν πρωτοβουλία τῆς γνωριμίας, μιλοῦσαν τολμηρά, ἔπιαναν ἀπὸ τὸ μπράτσο τοὺς ξένους («μιὰ καλοντυμένη κυρία μὲ τσίμπησε») καὶ δὲν δίσταζαν νὰ τοὺς ὁδηγήσουν στὸν κοιτώνα τους ἂν ἔλειπε ὁ σύζυγος, γιὰ ὁλονύκτια συντροφιά.

Τοῦ ἐξομολογήθηκαν ὅτι ἡ μοναδική τους χαρὰ ἦταν ἡ γνωριμία τους μὲ τοὺς ταξιδιῶτες ποὺ φθάνουν στὸ λιμάνι.

Μιὰ ἔγγαμη Χιώτισσα ποὺ τὸν φιλοξένησε ἐξηγεῖ τὰ τοπικὰ ἤθη δίνοντας πολύτιμες πληροφορίες.

«Ὑπάρχουν γυναῖκες ποὺ δὲν διστάζουν νὰ λούζωνται στὴ θάλασσα μπροστὰ στοὺς ἄντρες. Βέβαια φοροῦν ἕνα ὕφασμα ποὺ καλύπτει τοὺς ὤμους καὶ τὸ λαιμὸ καὶ ἕνα ἄλλο ποὺ σκεπάζει τὸ σῶμα ἀπὸ τὸ ἰσχίο ὣς τὰ γόνατα. Ὑπάρχουν, μάλιστα, μερικὲς ποὺ βγάζουν ὅλα αὐτὰ τὰ ὑφάσματα ποὺ τὶς σκεπάζουν καὶ τὶς ἐνοχλοῦν πολύ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἐδῶ οἱ γυναῖκες δὲν ἀτιμάζονται διόλου ἂν λουσθοῦν μπροστὰ σὲ ἄντρες ἔστω καὶ ὁλόγυμνες. Ἐμένα πάντως μὲ ἀηδιάζει»[1].

Ὑπάρχουν, ὡστόσο καὶ ταξιδιῶτες ποὺ πλέκουν τὸ ἐγκώμιο τῆς ἀρετῆς τῶν γυναικῶν τῆς Χίου.

Γράφει λ.χ. γιὰ τοὺς Χιῶτες καὶ τὶς Χιώτισσες ὁ Γάλλος γεωγράφος André Thevet[2] ποὺ ταξίδεψε στὸ Αἰγαῖο τὸ 1549:

«Μερικοὶ ἔχουν χαρακτηρίσει τοὺς Χιῶτες ἀσελγεῖς, φιλήδονους καὶ ἀνήθικους. Νομίζω ὅτι δὲν γνωρίζουν τὴν πραγματικὴ ἀλήθεια καὶ λένε μονάχα ὅσα ἄκουσαν. Μπορῶ νὰ βεβαιώσω ὅτι κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου στὸ νησὶ δὲν εἶδα ἄλλο λαὸ πιὸ πολιτισμένο, πιὸ ἔντιμο καὶ πιὸ θεοφοβούμενο.

»Οἱ γυναῖκες ὄχι μονάχα εἶναι σπάνιας ὀμορφιᾶς καὶ ζοῦν ἐλεύθερες ὅσο καὶ οἱ δικές μας Γαλλίδες, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἁγνές. Τόσο πολὺ μάλιστα ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ βρῆ κανεὶς λέξεις γιὰ νὰ ἐγκωμιάση τὴν τελειότητά τους. Λυπᾶμαι ποὺ ἄνθρωποι τόσο καλοὶ ἔπεσαν στὰ νύχια τῶν ἁρπακτικῶν αὐτῶν λύκων, τῶν Τούρκων».

Γιὰ τὴν ἀρετὴ τῶν γυναικῶν τῆς Χίου συνηγορεῖ καὶ ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς καὶ γεωγράφος Francesco Lupazolo ποὺ ταξίδεψε τὸ 1637 στὸ Αἰγαῖο καὶ ἔγραψε «Isolario».

«Οἱ κάτοικοι τῆς Χίου εἶναι πολὺ εὐγενικοί, καὶ οἱ γυναῖκες χαριτωμένες

---

1. Voyage du Levant ou itinéraire du voyage qu'a fait dans le Levant Mr *Louis Chevalier* Président au Parlement de Paris en l'année 1669 (ὑπάρχει στὴ βιβλιο*θήκη* de l'Arsenal).

2. La cosmographie universelle d'*André Thevet* cosmographe du roi (Edition Paris, 1575).

καὶ πάντοτε εὔθυμες. Τὶς ἀκοῦς νὰ τραγουδοῦν ἀδιάκοπα. Κυρίως ὅμως εἶναι τιμιώτατες, κι' ἂν πῆ κανεὶς τὸ ἀντίθετο θὰ εἶναι ψέμα. Ὁπωσδήποτε, ἂν ὑπάρχη τέτοια περίπτωση θὰ πρόκειται γιὰ ξένη, γιατὶ αὐτὲς κάπου - κάπου παραστρατοῦν»[1].

Ὁ Ἀνώνυμος Γάλλος περιηγητὴς τοῦ 1668 γράφει γιὰ τοὺς Χιῶτες καὶ τὶς Χιώτισσες :

«Οἱ Χιῶτες ἔχουν τὴ φήμη πὼς εἶναι κάπως ἰδιότροποι. Ὑπάρχει, μάλιστα, καὶ μιὰ σχετικὴ παροιμία: Εἶδες πράσιν' ἄλογο, εἶδες Χιώτη φρόνιμο;

»Οἱ γυναῖκες πηγαίνουν ἐλεύθερα ὅπου θελήσουν. Αἰσθάνονται ἰδιαίτερη κλίση πρὸς τοὺς ξένους. Εἶναι πανέμορφες, παίζουν μουσικὰ ὄργανα, τραγουδοῦν καὶ χορεύουν θαυμάσια. Οἱ λιγώτερο ὡραῖες φτιασιδώνονται μὲ μιὰ κόκκινη σκόνη ποὺ τὴ λένε σουλιμά.

»Στὸ κεφάλι φοροῦν ἕνα εἶδος ψηλῆς μίτρας, ποὺ τὴ λένε σκουφί, καὶ πάνω στὸ σκουφὶ ἕνα χρυσοκεντημένο ἢ ἁπλὸ ἀλλὰ λεπτὸ ὕφασμα. Ὁ κορμὸς τοῦ φουστανιοῦ τους εἶναι πολὺ κοντὸς καὶ ἡ ζώνη βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ ὕψος τῶν μαστῶν. Κι' αὐτὸ τὶς ἀσχημίζει. Ἡ φοῦστα φθάνει λίγο κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο. Ἔχει πολλὲς πτυχές, ἔτσι ποὺ χρειάζονται 30 μέτρα δίμιτο γιὰ τὸ ράψιμό της. Τὰ παπούτσια τους εἶναι ἀπὸ κόκκινο ἢ γαλάζιο βελοῦδο καὶ οἱ κάλτσες μεταξωτὲς καὶ πολύχρωμες. Τὰ μανίκια δὲν εἶναι ραμμένα στοὺς ὤμους ἀλλὰ προσαρμοσμένα μὲ πλατειὲς χρυσοκεντημένες ταινίες.

»Οἱ ἄντρες ἀκολουθοῦν τὴ γενοβέζικη μόδα. Μακριὰ μαλλιά, καπέλλα, γελέκια, βρακιά, ὑποδήματα. Τὰ καπέλλα τους ἔχουν πλατειοὺς γύρους, τὰ γελέκια εἶναι μὲ μανίκια, πλατειὰ καὶ σφιγμένα στὸν καρπό, τὰ παντελόνια τους ἔχουν τόσο ἀνοιχτὰ μπατζάκια ποὺ φαίνονται ἀπὸ κάτω τὰ σώβρακα. Τὰ παπούτσια ἔχουν μεγάλα αὐτιὰ κι' εἶναι μυτερὰ μπροστά»[2].

Καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Moryson ποὺ ταξίδεψε τὸ 1697 στὴ Χίο θεωρεῖ μῦθο τὰ περὶ διαφθορᾶς καὶ ἠθικῆς παραλυσίας. Γράφει στὸ χρονικό του[3] :

---

1. Isolario dell Arcipelago e altri luoghi particolari di *Francesco Lupazolo* nel quale si vede il loro nome antico e moderno, modo di vivere, il numero delli populi, habbito delle donne e le antichità, si come altre cose particolare fuor dell'isole fatto l'anno del s. 1638 in Scio.

2. Voyage à Constantinople, en Egypte, en Terre Sainte dans quelques îles de l'Achipel et fait pendant les années 1667, 1668 1669 et 1670, par un prêtre de Liège (Τὸ χειρόγραφο φυλάσσεται στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀμιένης).

3. Relation historique d'un voyage nouvellement fait au Mont de Sinai et à Jérusalem. On trouvera dans cette relation en détail exact de ce que l'auteur a vu de plus remarquable dans les îles de la Méditerranée et de l'Archipel, dans l'Asie Mineure, sur les côtes de Negrepont (Toul, 1704).

«Σ' ὁλόκληρη τὴ μουσουλμανικὴ ἐπικράτεια οἱ γυναῖκες ζοῦν κάτω ἀπὸ συνθῆκες αὐστηρῶν περιορισμῶν. Μοναδικὴ ἐξαίρεση ἡ Χίος ποὺ πάντοτε εἶχε δημοκρατικὴ διακυβέρνηση. Οἱ γυναῖκες εἶναι πανελεύθερες καὶ κυκλοφοροῦν στοὺς δρόμους μὲ ἀκάλυπτο τὸ πρόσωπο ὅπως στὴ Γαλλία. Μιλοῦν μὲ οἰκειότητα, χορεύουν, κάνουν περιπάτους καὶ διασκεδάζουν ἄνετα μ' ὅλον τὸν κόσμο. Καὶ πρέπει νὰ σημειώσω πὼς ὅσο κι' ἂν δείχνουν οἱ Χιώτισσες ματαιοδοξία καὶ ἐλευθεριότητα εἶναι πιὸ ἁγνὲς ἀπὸ τὶς ἄλλες (δὲν θὰ ἀναφέρω τόπους) ποὺ ἐνῶ ἀποφεύγουν τὶς δημόσιες ἐμφανίσεις ἐπιδίδονται μυστικὰ σὲ κάθε λογῆς ἐκτροχιασμούς.

»Οἱ γυναῖκες τῆς Χίου ξεπερνοῦν σὲ ὀμορφιὰ ὅλες τὶ 'Ελληνίδες. Εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ τὶς γνωρίσω καὶ μπορῶ νὰ βεβαιώσω πὼς δὲν εἶναι μόνο τὸ κάλλος ποὺ τὶς κάνει ἀξιαγάπητες ἀλλὰ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ὀμορφιὰ καὶ οἱ ἀρετές τους».

Ο ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΗΣ ΤΟΥ ΣΑΙΞΠΗΡ (1610)

Τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ ποὺ διαβάστηκε πιὸ πολὺ στὴν Εὐρώπη κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ Sandys. Δεκάδες ἐκδόσεις μὲ τεράστια γιὰ τὴν ἐποχή του κυκλοφορία. Ἦταν πιὸ περιζήτητο καὶ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Σαίξπηρ.

'Ο Sandys, συγγενὴς τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς 'Υόρκης, πεπαιδευμένος, γνωστὸς λόγιος καὶ ποιητὴς μὲ βαθειὰ ἀρχαιογνωσία, εἶχε τὸ πάθος τῶν ταξιδιωτικῶν περιπετειῶν. Ὕστερα ἀπὸ τὶς περιοδεῖες του στὴν Εὐρώπη, στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες καὶ στὴν 'Ανατολὴ ἐγκαταστάθηκε ὡς ἄποικος στὴν 'Αφρικὴ 'Επιστρέφοντας στὴν 'Αγγλία, ὕστερα ἀπὸ μιὰ δεκαετία, συνέχισε τὸ φιλολογικό του ἔργο. Τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικό του θεωρεῖται σπουδαία συμβολὴ στὴν ἐθνολογία καὶ στὴ γεωγραφία τῆς ἐποχῆς. Ὅλοι οἱ συγγραφεῖς τοῦ ΙΖ' αἰώνα ἀναφέρονται στὸ ἔργο του.

Οἱ περιηγήσεις του στὴν 'Ελλάδα ἔγιναν τὸ 1610 καὶ τὸ βιβλίο του κυκλοφόρησε τὸ 1615 στὸ Λονδῖνο. Πρόκειται γιὰ μιὰ σύνθεση ἱστορικοφιλολογικῶν ἀναδρομῶν καὶ προσωπικῶν ἐντυπώσεων ἀπὸ τὴν ἐπαφή του μὲ τοὺς τόπους ποὺ γνώρισε. Οἱ περισσότερες σελίδες τοῦ χρονικοῦ[1] εἶναι κατάφορτες ἀπὸ παραπομπὲς καὶ μεταφράσεις Λατίνων ποιητῶν καὶ πεζογράφων. Κι' εἶναι δύσκολο νὰ ξεχωρίσῃ κανεὶς ποῦ ἀρχίζει ἡ παρελθοντολογία καὶ ποῦ ἡ σύγχρονη πραγματικότητα.

1. Sandys travels containing an history of the original and present state of the Turkish Empire, their laws, government. policy... the mahometan religion and ceremonies, a description of Constantinople... also of Greece, with the religion and customs of the grecian... (London, John William, 1673).

Εἶναι παρατηρητικός, ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωή, περιγράφει μὲ ἀκρίβεια ὅ,τι βλέπει, προσέχει τὶς λεπτομέρειες καὶ διατυπώνει συμπεράσματα γιὰ κοινωνικά, πολιτικά, ἐκκλησιαστικὰ καὶ οἰκονομικὰ ζητήματα τῶν τόπων ποὺ ἐπισκέπτεται.

Στὴ Ζάκυνθο διαπιστώνει ὅτι οἱ κάτοικοι προτιμοῦν τὴν ἀποδοτικὴ καλλιέργεια τῆς σταφίδας, ποὺ ἔχει σίγουρη τοποθέτηση στὴν ἀγγλικὴ ἀγορὰ καὶ ἀποφεύγουν τὴ σιτοσπορὰ μ' ὅλο ποὺ πολλὲς φορὲς ἀντιμετωπίζουν κατάσταση πραγματικοῦ λιμοῦ[1].

«Τὸ νησὶ παράγει τὸ καλύτερο λάδι τοῦ κόσμου καὶ δυνατὰ κρασιά, τὴ λεγομένη ρομπόλα[2]. Ἀλλὰ τὸ κυριώτερο προϊὸν εἶναι ἡ σταφίδα. Σπουδαῖο ἐμπόριο γίνεται κυρίως μὲ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Ὁλλανδία. Κι' ἐκεῖ ποὺ ἄλλοτε κινδύνευαν ἀπὸ λιμό, τώρα πληρώνουν κάθε χρόνο στὴ Βενετία 48.000 τάληρα σὲ δασμοὺς καὶ φόρους. Μοναδικὸ φαινόμενο, ἕνα τόσο μικρὸ κομμάτι γῆς νὰ προσφέρῃ τόσο πλοῦτο.

»Τὸ νησὶ δὲν παράγει σιτηρὰ γιατὶ οἱ κάτοικοι προτιμοῦν τὶς ἀποδοτικὲς καλλιέργειες. Μερικὲς φορὲς ἀντιμετωπίζουν καὶ κίνδυνο λιμοῦ ἂν κρατήσει γιὰ πολὺ ἡ κακοκαιρία καὶ σταματήσουν τὰ φορτία σταριοῦ καὶ κρεάτων ἀπὸ τὸ Μωριά. Ἔχουν δικές τους ἁλυκὲς καὶ στέρνες, ἀλλὰ ἐλάχιστα δάση, μ' ὅλο ποὺ τὸ νησὶ ὑμνεῖται γιὰ τὴν ἀφθονία τῶν λόγγων του ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Βιργίλιο».

Οἱ ὑγειονομικοὶ κανονισμοὶ εἶναι δρακόντειοι. Ὁ θεσμὸς τῆς καραντίνας καὶ τῶν ἀπολυμάνσεων ἐφαρμόζεται ἀκόμα καὶ στὶς ἐπιστολές. Εἶναι ἡ μόνη μέθοδος προστασίας ἀπὸ τὶς ἐπιδημίες ποὺ μαστίζουν τὶς χῶρες τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.

«Ἐδῶ τηροῦν μὲ σχολαστικότητα ἕνα ἔθιμο — ὅπως σ' ὅλες τὶς χριστιανικὲς χῶρες δὲν ἐπιτρέπεται νὰ βγῆ κανεὶς στὴ στεριὰ χωρὶς τὴν ἄδεια τῆς Ὑγειονομικῆς Ἀρχῆς. Ἡ ἔξοδος ἐπιτρέπεται σαράντα μέρες μετὰ τὴν ἄφιξη — ἰδίως ὅταν τὸ καράβι προέρχεται ἀπὸ τὴν Τουρκία — καὶ δὲν εἶναι ἐφοδιασμένο μὲ εἰδικὴ βεβαίωση ὅτι στὸ λιμάνι τῆς προελεύσεώς του δὲν ὑπάρχει ἐπιδημία. Γιὰ τὰ καράβια ποὺ ἔχουν πιστοποιητικὸ ὁ χρόνος περιορίζεται. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν 40 ἡμερῶν οἱ ἐπιβάτες ἐπιτηροῦνται ἀπὸ φρουρούς. Ἀπαγορεύεται ἡ ἐπίδοση ἐπιστολῆς κλεισμένης μὲ βουλοκέρι ἂν δὲν

1. Ἡ ἴδια διάρθρωση τῶν ἀγροτικῶν καλλιεργειῶν παρατηρεῖται καὶ δυὸ αἰῶνες ἀργότερα, τὸ 1807. Ἀφηγεῖται ὁ Θ. Κολοκοτρώνης «Οἱ Ζακύνθιοι, ἐπειδὴ καὶ εἶχαν ἀνάγκην ἀπὸ τροφὰς φερμένας ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, ἔκαναν μίαν ἀναφορὰν εἰς τὴν Διοίκηση καὶ ἔλεγαν ὅτι νὰ μὴ κτυπήσουν πλέον τὸν Μοριὰ διότι οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐδέχοντο τοὺς πηγαίνοντας ἐκεῖ διὰ ἐμπόριο»(Ἀπομνημονεύματα, Ἐκδ. Βαλέτα, σ. 44).

2. Ὁ περιηγητὴς *Carlier de Pinon* ὀνομάζει ριμπόλα τὸ «ἄσπρο ζακυνθινὸ κρασὶ» καὶ ἐξηγεῖ πὼς ριμπόλα σημαίνει μπάρρα τοῦ τιμονιοῦ τῆς γαλέρας (*Carlier de Pinon*, ἔνθ' ἀν., σ. 50).

ἀνοιχθῆ προηγουμένως γιὰ νὰ ἀερισθῆ. Ἡ ἔξοδος στὴ στεριὰ χωρὶς ἄδεια τιμωρεῖται μὲ θάνατο. Ὅποιοι ἐπιθυμοῦν, μποροῦν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ καράβι καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὸ Λαζαρέττο ὥσπου νὰ συμπληρωθοῦν οἱ καθωρισμένες μέρες. Μὰ ἂν στὸ μεταξὺ ἀρρωστήσουν ἡ καραντίνα παρατείνεται ἀναλόγως.

»Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἀποτελεῖ μεγάλο ἐμπόδιο γιὰ τοὺς ἐμπόρους ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ κλειστοῦν στὸ Λαζαρέττο. Στὸ μεταξύ, μὲ τὴν πρόφαση ὅτι πρέπει νὰ ἀερισθοῦν, ἀνοίγονται τὰ ἐμπορεύματα. Κι' ἔτσι οἱ Ζακυνθινοὶ κατατοπίζονται γιὰ τὴν ποιότητα καὶ τὴν ποσότητα τῶν εἰδῶν πρᾶγμα ποὺ ζημιώνει τοὺς ξένους».

Ἀλλὰ οἱ κυριώτερες παρατηρήσεις τοῦ Sandys ἀφοροῦν τὴν ἐγκληματικότητα ποὺ μαστίζει τὸ νησί. Δολοφονίες καὶ ἀντεκδικήσεις, ἀλλὰ καὶ ἀσυδοσία τῶν κακούργων. Οἱ Ζακυνθινοὶ πηγαίνουν στὰ κτήματά τους πάνοπλοι καὶ μὲ κουστωδία σωματοφυλάκων. Δὲν ἔχει συλλάβει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς τὰ βαθύτερα αἴτια τοῦ φαινομένου, διατυπώνει ὅμως εὔστοχες παρατηρήσεις. Δέκα ἕξη χρόνια μετὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὸ νησὶ θὰ ξεσπάση ἡ περίφημη λαϊκὴ ἐξέγερση κατὰ τῶν τυραννικῶν ἀρχόντων: ἡ ἐπανάσταση τῶν ποπολάρων.

«Οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ εἶναι Ἕλληνες. Ντύνονται ὅπως οἱ Ἰταλοὶ ἀλλὰ τοὺς ξεπερνοῦν στὶς ἀντεκδικήσεις καὶ εἶναι λιγώτερο πολιτισμένοι. Ἀπειλοῦν νὰ σκοτώσουν τὸν ἔμπορο ποὺ δὲν θὰ ἀγοράση τὰ προϊόντα τους. Καὶ προσέχουν περισσότερο νὰ τηρήσουν τὶς μέρες τῆς νηστείας παρὰ νὰ μὴν κάνουν φονικό.

»Οἱ κακοποιοὶ παρακινοῦνται στὰ ἐγκλήματά τους κι' ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ νόμο. Γιατὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβη τὸν κακοποιὸ πρὶν περάσουν 14 μέρες ἀπὸ τὴν καταγγελία ποὺ γίνεται σὲ δημόσιο χῶρο. Στὸ μεταξὺ ὁ ἔνοχος τριγυρίζει μὲ τὴν ἡσυχία του ἢ καὶ δραπετεύει ἀκόμα. Ἂν δὲν παρουσιασθῆ γιὰ νὰ δικασθῆ τὸν ἐξορίζουν καὶ τὸν ἐπικηρύσσουν ἀντὶ ἑνὸς ποσοῦ, ἀνάλογα μὲ τὴ σοβαρότητα τοῦ ἐγκλήματος. Τὸ ποσὸ καταβάλλεται σὲ κεῖνον ποὺ θὰ φέρη τὸν ἐγκληματία ζωντανὸ ἢ νεκρό. Ἂν τὸν συλλάβει ἢ τὸν ἐξοντώσει κάποιος ἐξόριστος χαρίζεται ἡ ποινὴ τῆς ἐξορίας.

»Οἱ ἀγρότες πηγαίνουν στὰ χτήματά τους μὲ σπαθιὰ καὶ μὲ συνοδεία σωματοφυλάκων, λὲς καὶ ἐκστρατεύουν σὲ ἐχθρικὴ χώρα»[1].

---

1. Τὸ φαινόμενο τῆς ἐγκληματικότητος ποὺ ἐπισημαίνεται ἀπὸ πολλοὺς Εὐρωπαίους περιηγητὲς ὀφείλεται στὴν ἀσυδοσία τῶν ἀρχόντων τῆς Ζακύνθου καὶ παρατηρεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Ἡ ξενοκρατία δημιούργησε μιὰ τάξη προνομιούχων μὲ δικαιώματα ζωῆς καὶ θανάτου πάνω στὸν κατατυραννούμενο πληθυσμό. Κι' αὐτὸ τὸ καθεστὼς τῶν φόνων καὶ τοῦ διασυρμοῦ τῆς δικαιοσύνης παρέμεινε ὥς τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Οἱ ἄρχοντες χρησιμοποιοῦσαν μπράβους γιὰ τὴν ἐξόντωση τῶν ἐχθρῶν τους. Ἀκόμα καὶ ὁ δυνάστης τῶν

'Ο Sandys κατέγραψε καὶ τὰ ζακυνθινὰ ἔθιμα τοῦ γάμου :

«Στοὺς γάμους καλοῦν μερικοὺς ἄντρες ποὺ ὀνομάζονται κουμπάροι καὶ προσφέρουν τὰ δαχτυλίδια.'Ο παππὰς τὰ περνάει στὰ δάχτυλα τοῦ γαμπροῦ

Ζακυνθίων Ἄγγλος ἁρμοστὴς Οὐώρντ εἶχε καταγγείλει τὸ 1853 τὴν ἀχρειότητα τῶν ἀρχόντων :

«Οἱ ἄρχοντες τῆς Ζακύνθου μὲ τὰς οἰκογενειακὰς αὐτῶν διενέξεις, ἐκίνησαν τὰ πάντα ἵνα ἐξασθενήσωσι τὴν ἐξάσκησιν πάσης νομίμου Ἀρχῆς. Εἰς Ζάκυνθον, τὴν μικρὰν αὐτὴν κοινότητα, μόλις ἀριθμοῦσαν 40.090 κατοίκους, εἴδομεν κατὰ τοὺς τελευταίους δεκαοκτὼ μῆνας εἴκοσι τρεῖς ἀνθρωποκτονίας καὶ τριάκοντα ἀποπείρας φόνου μὲ αἰκίας τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον βαρείας. Φαίνεται ὅτι ἡ μάχαιρα ἐγένετο ὁ διαιτητὴς εἰς πᾶσαν ζακύνθιον ἔριδα. Φαίνεται ὡσὰν τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιωτικῆς ἐκδικήσεως νὰ ἔχει καθιερωθῆ ὑπὸ τοῦ Συντάγματος. Οἱ λησταί, ἐμψυχωθέντες ἀπὸ μακρᾶς σειρᾶς ἐγκλημάτων μὴ τιμωρηθέντων, καὶ ὑπὸ παρεννοημένης συμπαθείας ἐκ μέρους ἐκείνων οἵτινες ὤφειλον νὰ ἔχωσι ὀρθοτέραν ἰδέαν περὶ τῶν καθηκόντων αὐτῶν ὡς πολιτῶν καὶ μάλιστα χριστιανῶν, γίνονται ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν προπετέστεροι».

Σκάνδαλο γιὰ τὸν πολιτισμένο κόσμο, χαρακτήρισε ὁ Οὐώρντ τὴν ἐγκληματικότητα ποὺ μάστιζε τὸ νησί.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς κοτζαμπάσηδες στὴν τουρκοκρατουμένη 'Ελλάδα, τὸ ἀρχοντολόϊ τῆς 'Επτανήσου ἀποτελοῦσε μιὰ ξεχωριστὴ περιχαρακωμένη τάξη χωρὶς καμμιὰ ἐπαφὴ μὲ τὸ λαό :

«'Αληθεῖς φωτοσβέσται οἱ ἄρχοντες, οὐδέποτε ἐνήργησαν πρὸς μόρφωσιν καὶ ἐκπαίδευσιν αὐτοῦ. Περιφρονοῦντες καὶ αὐτὴν τὴν ἐθνικὴν γλῶσσαν (γλῶσσαν τῶν ποπολάρων) ἐξεπαιδεύοντο εἰς τὰ πανεπιστήμια τῆς Δύσεως, ὅπου ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ αὐτὴν τὴν πάτριον θρησκείαν ἐξώμνυον. Ἀναλόγως τῆς πρὸς τοὺς κρατοῦντας ἀφοσιώσεως ἐλάμβανον προνόμια, καὶ ἰδίως τοῦ ἱεροῦ ἀσύλου (sacro asilo), δυνάμει τοῦ ὁποίου πᾶς κακοῦργος ἐπικαλούμενος τὴν προστασίαν τοῦ προνομιούχου ἄρχοντος, καθίστατο ἀκαταζήτητος. Ἐντεῦθεν ἐπήγασε καὶ τὸ ἐν ἐπιτάσει, νῦν δὲ πολὺ ἐλαττωθὲν στυγερὸν τῆς δολοφονίας ἐπιτήδευμα. Οἱ εὐγενεῖς οὗτοι περιστοιχούμενοι ἐξ ἀφοσιωμένων ποπολάρων (μπράβων) ἐξετέλουν δι' αὐτῶν τὰς μυσαρὰς ἐκείνας ἐκδικήσεις, αἵτινες ἐπὶ τοσοῦτον ἀμαυρώνουσι τὰ χρονικὰ τῆς ὡραίας ταύτης νήσου.Μετὰ φρίκης ἀναπολεῖ ἔτι ὁ λαὸς τὰ ἐπὶ τῆς κατοχῆς τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων ἀνοιχθέντα ὑπόγεια τῶν ἀρχόντων εἰς τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν ἁλυσωμένοι σκελετοὶ καὶ σωροὶ ἀνθρωπίνων κοκκάλων».(*Κ. Ν. Σάθα* : Τὸ ἐν Ζακύνθῳ ἀρχοντολόγιον καὶ οἱ Ποπολάροι). Κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Sandys, ὅπως καὶ σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΖ' αἰώνα τὸ Ζακυνθινὸ ἀρχοντολόϊ καταδυνάστευε τὸ λαὸ τοῦ νησιοῦ. Οἱ ποπολάροι ἔστειλαν «ἕνα κουμέσον» στὴ Βενετία μὲ «ὀρδίνια» νὰ ζητήση συμμετοχὴ λαϊκῶν ἐκπροσώπων στὴ διακυβέρνηση τοῦ νησιοῦ ὥστε νὰ προστατεύεται τὸ δίκιο τους. Καὶ νὰ πῶς «ἀπηλογήθη ὁ ἀμπασαδόρος τῶν ἀρχόντων» :

«'Αληθινά, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐπιθυμοῦν ταῖς δόξαις καὶ τιμαῖς καὶ ἐξουσίαις, ἀμὴ δὲν ἐμποροῦν νὰ ταῖς ἔχουν. Μόνον ὁ Θεὸς ἔδωσε ταῖς χάραις μερικῶν καὶ ταῖς ἐξουσίαις,καὶ οἱ κατώτεροι νὰ ταῖς βλέπουν καὶ νὰ ταῖς τιμοῦν καὶ νὰ στέκωνται εἰς τὴν ὑποταγὴν τῶν μεγαλυτέρων καὶ ἐξουσιαστάδων, κατὰ πῶς ὁ Θεὸς ἐμοίρασε τὰ πράγματα, καὶ νὰ στέκωνται εἰς τὴν τάξιν τους, καὶ ὄχι πασα' νοῦ νὰ δοθῆ νὰ ἐξουσιάζη, νὰ κάνη τὸν μεγάλον καὶ τὸν ἄρχον καὶ τὸν κυβερνήτην, χωρὶς νὰ τοῦ πρέπει, μόνον ὁ πάσα ἕνας νὰ γνωρίζη τὸν ἑαυτόν του». (Διήγησις τοῦ ρεμπελιοῦ τῶν ποπολάρων ἤγουν τοῦ νησίου τῆς Ζακύνθου, ὁποῦ ἔγινε εἰς τοὺς 1628).

καὶ τῆς νύφης ἐναλλάσσοντάς τα. Κι' ὕστερα βάζει τὰ στέφανα στὰ κεφάλια τὸν νεονύμφων.

»Δὲν ζηλεύουν διόλου τοὺς κουμπάρους (κατάχρηση ἐμπιστοσύνης θεωρεῖται βδελυρὸ ἔγκλημα, ἴδιο μὲ αἱμομιξία μεταξὺ ἀδελφῶν).

»Μπαίνοντας στὴν ἐκκλησία ὁ γαμπρὸς καρφώνει τὸ μαχαίρι του στὴν πόρτα γιὰ νὰ διώξη τὰ μάγια. Γιατὶ ἐδῶ συνηθίζουν πολὺ νὰ «ἀμποδένουν» τοὺς γαμπροὺς ὥστε νὰ πάθουν ἀνικανότητα. Στὸ μεταξὺ ἡ μάνα (ὅπως λένε) τῆς νύφης, γιὰ νὰ προλάβη τὸ ἀμπόδεμα, «ἀμποδένει» τὸ γαμπρὸ ἡ ἴδια καὶ μόλις γίνει ὁ γάμος τὸν λευτερώνει.

»Τὰ νυφικὰ σεντόνια δείχνονται σ' ὅλον τὸν κόσμο — ὅπως ἄλλωστε προστάζει ὁ μεσαιωνικὸς νόμος — καὶ φυλάσσονται σὰν τεκμήρια τῆς παρθενίας τῆς νύφης».

Φαίνεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑβραίων τῆς Ζακύνθου ἦταν μεγάλος γιατὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς διαπίστωσε ὅτι ὑπῆρχε συναγωγὴ στὸ νησί. Οἱ Ἑβραῖοι, γράφει ὁ Sandys, ἔχουν στὰ καπέλλα τους μιὰ γαλάζια ταινία γιὰ νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο πληθυσμό.

Ὁ Sandys ὑπολογίζει σὲ σαράντα τὰ χωριὰ τοῦ νησιοῦ.

Τὸ καράβι σαλπάρει γιὰ τὸ Αἰγαῖο. Σκάλες στὰ Μοθωκόρωνα, στὸν Χάνδακα καὶ στὴ Χίο.

«Οἱ Κρητικοί, σημειώνει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς στὸ χρονικό του, εἶναι διαλεχτοὶ τοξότες καὶ ἐξαιρετικοὶ στὸ χορό. Δὲν ἀφήνουν ποτὲ τὰ ὅπλα τους καὶ τὸ σπαθί. Οἱ πλούσιοι Κρητικοί, ἄντρες καὶ γυναῖκες ντύνονται ὅπως οἱ Βενετοὶ εὐγενεῖς. Ὁ λαὸς ὅμως συνηθίζει τὴν ἐνδυμασία ποὺ παρατηρεῖται στοὺς κατοίκους τῆς νήσου Σύμης. Μόνο ποὺ οἱ γυναῖκες φοροῦν στὸ κεφάλι ἕνα πέπλο κι' ἀφήνουν ὤμους καὶ στήθια ἀκάλυπτα».

Στὴ Χίο ἐπισημαίνει τὴν εἰρηνικὴ καὶ εὔθυμη ζωὴ τῶν κατοίκων καὶ τὴ συγκρίνει μὲ τὴν πολεμικὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικρατεῖ στὴ Ζάκυνθο.

«Ὁ σουλτάνος εἰσπράττει ἀπὸ κάθε χριστιανὸ ἡλικίας ἄνω τῶν 16 διακόσια ἄσπρα τὸ χρόνο.

»Οἱ Ἕλληνες ἐπιβεβαιώνουν τὴ φήμη τῆς πατροπαράδοτης εὐθυμίας τους. Δὲν περνάει Κυριακὴ ἢ γιορτὴ χωρὶς δημόσιες συγκεντρώσεις ἢ οἰκογενειακὲς βεγγέρες ὅπου χορεύουν ἄντρες καὶ γυναῖκες Οἱ δρόμοι τῆς πολιτείας ἀντηχοῦν ὅλη τὴ νύχτα ἀπὸ τὰ τραγούδια καὶ τὴ μουσική.

»Καὶ ἐνῶ οἱ Ζακυνθινοὶ πηγαίνουν στὶς σταφίδες πάνοπλοι, οἱ Χιῶτες πηγαίνουν στὰ χτήματά τους μὲ εὔθυμα τραγούδια.

»Στὴν ἐνδυμασία ἐλάχιστα ξεχωρίζουν οἱ Χιῶτες ἀπὸ τοὺς Γενοβέζους. Γλωσσικὰ μπορεῖ νὰ ἔχουν ἀλληλοεπηρεασθῆ οἱ δυὸ λαοί, θρησκευτικὰ ὅμως τὰ σύνορα εἶναι αὐστηρὰ χωρισμένα.

»Οἱ γυναῖκες διατηροῦν τὴ φήμη τῆς ὀμορφιᾶς τους. Στολίζουν τὸ κεφάλι τους μὲ λουλούδια».

'Επειδὴ τὸ καράβι ποὺ κατευθύνεται στὴν Κωνσταντινούπολη κρατήθηκε ἀπὸ τὶς 'Αρχὲς τῆς Σμύρνης ὁ Sandys βρίσκει ἕναν Ἕλληνα δραγουμάνο, μπαίνει σὲ μιὰ βάρκα φορτωμένη σφουγγάρια καὶ περνάει στὴ Μυτιλήνη. Στὴν Καλλονὴ θαυμάζει τοὺς βουτηχτάδες καὶ τοὺς νησιῶτες γενικὰ γιὰ τὴν καλή τους καρδιά.

'Εδῶ, γράφει ὁ περιηγητής, οἱ σφουγγαράδες ἐκπαιδεύονται ἀπὸ παιδιά. 'Ο καλύτερος βουτηχτὴς παντρεύεται τὸ πιὸ ὄμορφο καὶ τὸ καλύτερα προικισμένο κορίτσι τοῦ τόπου. Φτάνουν ὡς 15 ὀργιὲς βάθος.

«Ἕνας εὐτυχισμένος λαὸς ποὺ ζῆ φυσικὴ καὶ ἀμέριμνη ζωή. Οἱ νησιῶτες φοροῦν λινὲς βράκες κι' ἀπὸ πάνω πουκαμίσα Ὅταν βγαίνουν στὴ στεριὰ συνηθίζουν μιὰ μακριὰ πλεχτὴ πατατούκα, μπαμπακερὴ χωρὶς μανίκια.

»'Η τροφή τους : παξιμάδι, ἐλιές, σκόρδο καὶ κρεμμύδι. Κι' ὅμως, μέσα στὴ φτώχεια τους εἶναι χαρούμενοι. Χορεύουν ὅσο βαστοῦν τὰ πόδια τους καὶ τραγουδοῦν ὥσπου νὰ βραχνιάσουν Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν οὔτε τὶς ἔγνοιες, οὔτε τοὺς φόβους τῶν πλουσίων».

Τὸ χρονικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ τελειώνει μ' ἕνα εἶδος δοκιμίου γιὰ τὴ ζωή, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν συγχρόνων 'Ελλήνων, ἐμπλουτισμένο μὲ πλῆθος παραπομπὲς στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς:

«Ἕνα λαμπρὸ ἔθνος ποὺ ἡ παιδεία του ἀποτελοῦσε παράδειγμα καὶ κανόνα ζωῆς καὶ ὁδηγὸ ἀρετῆς, θαυμαστὸ στὶς τέχνες καὶ ἔνδοξο στὰ ὅπλα, ξακουστὸ γιὰ τὸ πολίτευμά του καὶ τὸν φιλελευθερισμό του, ἕνα ἔθνος εὐγενῶν ποὺ θεωροῦσε ὅλους τοὺς ἄλλους λαοὺς βαρβάρους, ἔσβησε γιὰ πάντα 'Η σοφία κατάντησε ἀμάθεια, τὸ πνεῦμα ἔγινε σκλαβιά.

»Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες εἶναι, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ἀπαίδευτοι. 'Η γλῶσσα τους ἔχει τόσο παραφθαρῆ ποὺ τὴν ὀνομάζουν λατινοελληνική. Στὴ Λακεδαίμονα μιλᾶνε καλύτερα τὰ ἑλληνικά. 'Εκεῖ καταλαβαίνουν θαυμάσια καὶ τὴ γλῶσσα τῶν μορφωμένων»,

Οἱ παρατηρήσεις του γιὰ τὸ κρασὶ καὶ τὶς 'Ελληνίδες : «Κατὰ τὴν οἰνοποσία προπίνουν ὁ ἕνας στὴν ὑγειὰ τοῦ ἄλλου τηρώντας ὅμως σχολαστικὰ τὴ σειρά. 'Εκεῖνος ποὺ προτρέχει θεωρεῖται ἀγενής. Τὰ ποτήρια εἶναι μικρὰ ἀλλὰ ἀδειάζουν ὡς τὴν τελευταία σταγόνα.

»Δὲν μένουν ποτὲ σιωπηλοὶ οἱ Ἕλληνες στὸ κρασί. Κάθε τόσο φιλοῦν τὸν πλαϊνό τους στὸ μάγουλο ἢ στὸ μέτωπο.

»Παρόμοιες ἐκδηλώσεις πρὸς τὶς γυναῖκες ἀποκλείονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βδομάδα ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν 'Ανάσταση. Τότε ὅλος ὁ κόσμος ἀνταλλάσσει ἀσπασμοὺς μὲ τὴν ἐπιφώνηση «Χριστὸς 'Ανέστη».

»Οἱ γυναῖκες εἶναι συνήθως μελαχροινὲς καὶ πολὺ ἐρωτόληπτες. Στὸ Γαλατὰ δὲν καλύπτουν τὸ πρόσωπο (τὰ κορίτσια ὅμως τὸ σκεπάζουν) καὶ χρησιμοποιοῦν τὰ πιὸ ἀπίθανα ψιμύθια. Αὐτὸ εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένο.

Γιατὶ ἐδῶ οἱ γυναῖκες ὅταν γερνᾶνε ἀντιμετωπίζουν τὴ γενικὴ καταφρόνηση καὶ περιορίζονται στὰ βάσανα τοῦ νοικοκυριοῦ».

Ο ΦΩΤΙΣΜΕΝΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ (1623)

Εὐνοούμενος σύμβουλος τοῦ Λουδοβίκου ΙΓ' ὁ βαρῶνος Louis Deshayes εἶχε ἀναλάβει σημαντικὲς διπλωματικὲς ἀποστολὲς στὸ ἐξωτερικό. Τὸ 1621, σὲ ἡλικία 29 χρόνων, ταξίδεψε στὴν Ἱερουσαλὴμ γιὰ νὰ ἀποκαταστήση τοὺς Κορδελλιέρους στὰ δικαιώματά τους ἐπὶ τῶν Ἁγίων Τόπων, ὕστερα ἀπὸ τὶς διενέξεις τους μὲ τοὺς Ἀρμενίους, καὶ γιὰ νὰ ἐγκαταστήση προξένους στὴν Ἀνατολή.

Δυστυχῶς, τὸ χρονικὸ τῆς περιοδείας στὶς ἑλληνικὲς χῶρες δὲν τὸ ἔγραψε ὁ ἴδιος ὁ πρεσβευτής, ποὺ εἶναι ἄλλωστε γνωστὸς γιὰ τὶς ἐργασίες του περὶ τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ ἕνας γραμματικός του· μὲ ἀποτέλεσμα πλῆθος λαθῶν, παρανοήσεων καὶ ἀνακριβειῶν[1].

Ὁ βαρῶνος πραγματοποίησε καὶ δεύτερο ταξίδι στὴν Ἀνατολή, τὸ 1623, μὲ προορισμὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὴ τὴ φορὰ ἀκολούθησε νέο δρομολόγιο καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Ἀττική.

Κατὰ τὴν ἐπιστροφή ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη, ἡ γαλέρα τοῦ πρεσβευτῆ κατέφυγε ἐξ αἰτίας τῆς θαλασσοταραχῆς στὸ λιμάνι τοῦ Ἀργοστολίου. Στὸ χρονικὸ ἀναφέρονται στοιχεῖα γιὰ τὶς καλλιέργειες τῆς Κεφαλονιᾶς : ἐλιές, μπαμπάκι καὶ κυρίως σταφίδα.

«Τὰ ἀμπέλια φυτεύονται ἀκόμα καὶ πάνω στὰ βράχια κι' ἂς ὑπάρχει μονάχα δυὸ δάχτυλα γῆ. Ἀνοίγουν τρύπες στοὺς γκρεμούς, τὶς γεμίζουν μὲ χῶμα καὶ κεῖ φυτεύουν κλήματα.

»Οἱ Βενετοὶ ἔχουν σημαντικὸ εἰσόδημα ἀπὸ τὴ σταφιδοκαλλιέργεια. Μόνο ἀπὸ τοὺς τελωνειακοὺς δασμοὺς ποὺ καταβάλλουν οἱ Ἄγγλοι γιὰ τὴ σταφίδα εἰσπράττουν κάθε χρόνο 40.000 τάληρα.

»Οἱ Γάλλοι δὲν ἔχουν ἀναπτύξει ἐμπόριο στὴν Κεφαλονιά. Διατηροῦν ὅμως πρόξενο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν Γάλλων ταξιδιωτῶν ποὺ περνοῦν ἀπὸ τὸ νησί».

Δυὸ χρόνια ἀργότερα ὁ εὐνοούμενος τοῦ Λουδοβίκου ΙΓ' ταξίδεψε μὲ νέα εἰδικὴ ἀποστολὴ στὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὴ τὴ φορὰ προτίμησε τὸν λεγόμενο «ἑλληνικὸ δρόμο» ποὺ ἦταν ὁ πιὸ εὔκολος καὶ ὁ πιὸ ἄνετος ἀλλὰ κι' ὁ πιὸ ἐπικίνδυνος. Εἶχε τὸ μειονέκτημα ὅτι βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὶς θαλάσσιες ἐμπορικὲς ἀρτηρίες καὶ τὰ καθιερωμένα δρομολόγια τῶν καραβιῶν. Ἔπειτα, δὲν

---

1. *Louis Deshays baron de Courmesnin*: Voyage du Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621 (Paris, 1624).

ὑπῆρχε ἀσφάλεια κατὰ τὶς μετακινήσεις στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα κι' ὁ ξένος ταξιδιώτης ἔπρεπε νὰ μισθώση γενίτσαρους γιὰ ἔνοπλη προστασία. Ὁ Deshayes καὶ ἡ συνοδεία του ἀκολούθησαν τὸ δρομολόγιο Βενετία - Κέρκυρα - Πάργα (βενετοκρατούμενη)—Πρέβεζα (τουρκοκρατούμενη) — Ἁγία Μαῦρα (καταφύγιο πειρατῶν, ἐπικοινωνεῖ ἀπὸ τὴν ἀντικρυνὴ ἀκτὴ μὲ κινητὴ γέφυρα) — Κεφαλονιὰ — Ζάκυνθο — Καστὲλ Τορνέζε — Πάτρα (πολυάνθρωπη πολιτεία, ἕδρα καδῆ).

Ἀπὸ τὴν Πάτρα ἡ διπλωματικὴ ἀκολουθία περνᾶ στὴ Ναύπακτο : οὔτε ἴχνος ἀπὸ ἐμπορικὴ κίνηση. Τὸ λιμάνι καὶ τὸ κάστρο εἶναι φωλεὲς κουρσάρων (οἱ ἀποκαλούμενοι «λεβέντες»). Ἡ περιοχὴ μεταξὺ Πατρῶν καὶ Κορίνθου, μ' ὅλο ποὺ εἶναι εὔφορη καὶ εἰδυλλιακὴ παραμένει ὁλότελα ἀκατοίκητη. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες ἀποφεύγουν τὴ δημιουργία οἰκισμῶν πάνω ἢ κοντὰ στοὺς μεγάλους δρόμους γιατὶ φοβοῦνται τὶς ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων καὶ τὶς ἁρπαγές.

«Ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἔνδοξη Κόρινθο ἔχουν ἀπομείνει εἴκοσι ὅλα-ὅλα σπίτια, χτισμένα σὲ μεγάλη ἀπόσταση τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο.Εὔφοροι τόποι, τὸ γρασίδι ἔφθανε ὥς τὴν κοιλιὰ τῶν ἀλόγων μας. Μεγάλη παραγωγὴ κρασιῶν, λαδιοῦ, μεταξιοῦ, φρούτων.Ὅλη ἡ περιοχὴ εἶναι κατάφυτη ἀπὸ πορτοκαλιές, λεμονιὲς καὶ ροδιὲς ποὺ ἀναδίνουν μεθυστικὴ εὐωδία. Πλούσια λειβάδια τρέφουν μεγάλον ἀριθμὸ κοπαδιῶν. Ἡ γεύση μάλιστα τῶν κρεάτων σ' αὐτὸν τὸν τόπο εἶναι ἀλλιώτικη».

Ἡ περιοχὴ τῆς Κορίνθου εἶναι ἕδρα τοῦ μουφτῆ ποὺ διαχειρίζεται τοὺς πόρους ὅλης τῆς Πελοποννήσου. Ὁ μουφτῆς συντηρεῖ 500 ἄλογα γιὰ τὶς στρατιωτικὲς ἀνάγκες καὶ τὴν ἀσφάλεια τοῦ τόπου ἀλλὰ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐγκατάσταση γενιτσάρων ἢ στρατιωτικῆς φρουρᾶς στὴν περιοχή. Θεωρεῖται ἕνας ἀπὸ τοὺς πλουσιώτερους Τούρκους γιατὶ κάθε χρόνο εἰσπράττει ἀπὸ τὸ Μωριὰ 300.000 τάληρα.

Ἀπὸ τὰ Μέγαρα ὥς τὴν Ἀθήνα ὁ κάμπος εἶναι κατάφυτος ἀπὸ ἐλιὲς καὶ πορτοκαλιές. Ὑπέροχη διαδρομή, γράφει ὁ ἀκόλουθος τοῦ πρεσβευτῆ: «Δεξιὰ εἴχαμε τὴ θάλασσα κι' ἀριστερὰ τοὺς λόφους ἀπὸ ὅπου ἔτρεχαν γραφικὰ ρυάκια».

Στὴν Ἀθήνα ἐπισημαίνει τὶς ἀρχαιότητες, τὸ φρούριο τῆς Ἀκροπόλεως, τὸν Παρθενώνα ποὺ ἔχει μεταβληθῆ σὲ τζαμὶ ἀλλὰ δὲν εἶδε τίποτα ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων. Γράφει μονάχα γιὰ τὸν πληθυσμὸ ἀόριστα :

«Εἶναι ὅλοι Ἕλληνες καὶ ὑπομένουν τὴ βάρβαρη μεταχείριση τῶν λιγοστῶν Τούρκων. Ὑπάρχει ἕνας καδῆς, ἕνας σούμπασης καὶ μερικοὶ γενίτσαροι ποὺ ἀνανεώνονται ἀπὸ τὴν Πύλη κάθε τρεῖς μῆνες».

Οἱ Ὀθωμανοὶ θὰ ἐπιφυλάξουν τιμητικὴ ὑποδοχὴ στὸν πρεσβευτὴ καὶ θὰ τὸν περιποιηθοῦν μὲ κρατικὰ ἔξοδα.

Ἡ συνοδεία μπαρκάρησε στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ (Πόρτο - Λεόνε) καὶ σὲ τρεῖς μέρες ἔφθασε στὴ Χίο.

«Ἄλλοτε ἔμεναν στὸ νησὶ 50 - 60 Τοῦρκοι. Τώρα ἔφθασαν τὶς 4000. Ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ πενήντα χιλιάδες κάτοικοι ἀκολουθοῦν τὸ δόγμα τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας καὶ 4000 ἀκολουθοῦν τὸν πάπα. Οἱ Ἕλληνες ἔχουν πολυάριθμες ἐκκλησίες. Σὲ ἀπόσταση δύο λευγῶν ἀπὸ τὴν πόλη ὑπάρχει τὸ ὡραιότατο μοναστήρι τῆς Παναγίας ὅπου μονάζουν 200 καλόγεροι.

»Ἡ Χίος εἶναι ὁ πιὸ εὐχάριστος τόπος τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας, χάρη στὸ γλυκὸ κλῖμα, τὴ γονιμότητα τῆς γῆς καὶ τὴ φιλοφροσύνη τῶν κατοίκων.

»Οἱ γυναῖκες εἶναι ἐδῶ πολὺ ὄμορφες (δυσκολεύεται κανεὶς νὰ βρῇ ἔστω καὶ μία ἄσχημη) κι'αὐτὸ μᾶς κάνει νὰ πιστέψουμε ὅτι τὸ νησὶ πῆρε τ' ὄνομά του ἀπὸ μιὰ νύμφη ποὺ εἶχε τόσο ἄσπρο δέρμα ὥστε ὠνομάσθηκε Χιόνη».

Ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Λουδοβίκου φτάνει στὴν Πόλη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1623. Λίγους μῆνες πρίν,εἶχε ἐκθρονισθῆ ὁ πατριάρχης Κύριλλος ὁ Λούκαρις μὲ τὶς ραδιουργίες τῶν δυτικῶν πρεσβευτῶν. Ἦταν ἡ περίοδος τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν Καθολικῶν καὶ τῶν Προτεσταντῶν γιὰ τὸν θρησκευτικὸ ἔλεγχο τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Deshayes ἔχει ἄμεση γνώση τῶν παρασκηνίων τῆς ἀνατροπῆς τοῦ Κυρίλλου καὶ οἱ πληροφορίες του γιὰ τὸ πατριαρχεῖο ἀποκαλύπτουν τὶς σκανδαλώδεις ἐπεμβάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων στὰ ἐσωτερικὰ τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας:

«Εἶναι γεγονὸς ὅτι ὁ σημερινὸς πατριάρχης[1] ἀνέλαβε τὸ ἀξίωμά του ὕστερα ἀπὸ ἐπίμονες προσπάθειες τοῦ βασιλιᾶ[2] ποὺ ὡδήγησαν στὴν παραίτηση τοῦ Κυρίλλου.Ἦταν φανατικὸς ἐχθρὸς τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ὁ Κύριλλος καὶ φρόντιζε νὰ διοχετεύῃ ἀνεπαίσθητα στὴν ἑλληνικὴ ἐκκλησία τὴν αἵρεση τοῦ λουθηρανικοῦ δόγματος. Ἡ ἐκδίωξή του ἔγινε μὲ τὶς εἰσηγήσεις καὶ τὴν παρέμβαση τοῦ πρεσβευτῆ μας De Cesy, ποὺ χειρίσθηκε αὐτὴ τὴν ὑπόθεση μὲ μεγάλη φρόνηση καὶ δεξιοτεχνία γιὰ νὰ κατανικήσῃ τὴν εὔνοια ποὺ εἶχε ἐξασφαλίσει ὁ Κύριλλος μὲ τὰ πλούσιά δῶρα του πρὸς τοὺς κυριωτέρους ὑπουργοὺς τοῦ σουλτάνου».

Πραγματικά, ὁ Λουδοβίκος ΙΓ' διώρισε στὴν Πύλη πρεσβευτὴ τὸν κόμητα De Cesy μὲ ρητὴ ἐντολὴ νὰ ἐξοντώσῃ τὸν Κύριλλο. Ὁ Γάλλος διπλωμάτης ἀρχίζει τὶς ραδιουργίες καὶ τὶς πλεκτάνες μὲ τὴ συνεργασία τοῦ βάϊλου τῆς Βενετίας καὶ τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Αὐστρίας. Τὸν Κύριλλο ὑποστήριζαν οἱ προτεσταντικὲς πρεσβεῖες (Ἀγγλίας καὶ Ὀλλανδίας) γιὰ νὰ δημιουργήσουν στὴν Πόλη προσηλυτιστικὸ προγεφύρωμα. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῆς μεγάλης διαμάχης

1. Ὁ Ἄνθιμος Β' ποὺ παρέμεινε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1623.

2. Τῆς Γαλλίας.

μεταξὺ καθολικισμοῦ καὶ προτεσταντισμοῦ. Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἀποτελοῦσε καὶ γιὰ τὰ δυὸ δόγματα μῆλο τῆς ἔριδος. Ἡ θέση τοῦ Κυρίλλου ἦταν δεινή. Ἡ διπλωματικὴ ἀντιδικία τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων δὲν δίσταζε νὰ καταφεύγη σὲ καταχθόνιες συνωμοσίες καὶ ἐξοντωτικὲς σκευωρίες.

Κατὰ βάθος ἡ ἐκστρατεία τῶν Λατίνων κατὰ τοῦ Κυρίλλου ἀποτελοῦσε μιὰ ἔκφραση τῶν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν συγκρούσεων τῶν ἰσχυρῶν τῆς Εὐρώπης στὴν καρδιὰ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας[1].

Τὸ χρονικὸ τοῦ Deshayes ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ προσωπικὴ παρέμβαση τοῦ Λουδοβίκου ΙΓ' ὡδήγησε στὴν ἀνατροπὴ τοῦ Κυρίλλου.

Περιγράφοντας τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ γραμματικὸς τοῦ Γάλλου διπλωμάτη παραθέτει καὶ διάφορα στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Πόλης καὶ τὸ πατριαρχεῖο:

«Ἡ Κωνσταντινούπολη θεωρεῖται σήμερα ἡ μεγαλύτερη πολιτεία τῆς Εὐρώπης. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸν πληθυσμό της μόνο τὸ ἕνα τρίτο εἶναι Τοῦρκοι. Οἱ ὑπόλοιποι εἶναι χριστιανοί, ἐκτὸς ἀπὸ τριάντα ἢ σαράντα χιλιάδες Ἑβραίους ποὺ ἐδῶ ἔχουν ἐξασφαλίσει ἐλευθερίες ποὺ δὲν ἀπολαμβάνουν σὲ ἄλλες χῶρες τῆς χριστιανοσύνης.

»Οἱ περισσότεροι χριστιανοὶ τῆς Πόλης εἶναι Ἕλληνες. Ὁ πατριάρχης ἔχει ἐγκατασταθῆ στὸ κτίριο τοῦ πατριαρχείου. Μικρὸς καὶ φτωχικὸς ὁ πατριαρχικὸς ναός. Ἀλλὰ κανεὶς δὲν τολμάει νὰ τὸν μεγαλώση ἢ νὰ τὸν διακοσμήση ἀπὸ φόβο μήπως οἱ Τοῦρκοι τὸν μετατρέψουν σὲ τζαμὶ ὅπως ἔγινε σὲ πολλὲς ἐκκλησίες.

»Ὅταν ὁ Μωάμεθ Β' ἐκυρίευσε τὴν Κωνσταντινούπολη πολιτεύτηκε

---

1. Ὁ Κύριλλος Λούκαρις ὑπῆρξε κορυφαῖος ἐθναπόστολος καὶ ἀναμορφωτὴς τοῦ σκλαβωμένου Ἑλληνισμοῦ. Συνεχίζοντας τὴ λαοπαιδευτικὴ δράση τῶν λογίων τῆς τουρκοκρατίας ἐνίσχυσε τὴν πνευματικὴ ἀντίσταση τοῦ Γένους. Κατὰ τὴν πατριαρχία του ἀποτόλμησε τὴ μετάφραση τῶν Εὐαγγελίων στὴ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ τὴν ἵδρυση ἑλληνικοῦ τυπογραφείου καὶ ἐκκλησιαστικῶν σχολῶν. Ἦταν τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀναγέννηση, τὸν λαϊκὸ διαφωτισμὸ καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν σκλαβωμένων μὲ ψυχικὴ καρτερία. Εἶχε κατηγορηθῆ ἀπὸ τὸ 1612 ὡς «λουθηρανίζων» καὶ γιὰ «ἀνεπίτρεπτες παραχωρήσεις» πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ Κύριλλος ἀφωμοίωσε τὰ προοδευτικὰ στοιχεῖα τῶν προτεσταντῶν γιὰ τὸν ἐξευρωπαϊσμὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀσφυκτικῆς προσηλυτιστικῆς ἐκστρατείας τῶν Καθολικῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ συνωμοτήσουν ἐναντίον του οἱ Ἰησουῖτες, ἡ καθολικὴ διπλωματία, οἱ πατριαρχικοὶ σκοταδιστὲς καὶ οἱ Τοῦρκοι, καὶ νὰ δολοφονηθῆ ὁ φωτισμένος πρωθιεράρχης. Τὸ πατριαρχεῖο ἀποτελοῦσε σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας στόχο τῶν ἀνταγωνισμῶν τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων ποὺ ἀνέβαζαν στὸ θρόνο ἢ γκρέμιζαν ἱεράρχες ἀνάλογα μὲ τὰ ἐθνικοθρησκευτικά τους συμφέροντα. Καὶ ὁ μὲν «λουθηρανίζων» Κύριλλος θὰ στεφανώση τὴν πατριαρχικὴ δράση του μὲ μαρτυρικὸ θάνατο. Τί ἔκαμαν ὅμως οἱ «λατινίζοντες» πατριάρχες (ποὺ δὲν ἦταν καὶ λίγοι); Ὁ Ἀθανάσιος Γ' ὁ Πατελλάριος λ.χ. κατέφυγε, μετὰ τὴν ἐκθρόνιση ἐξ αἰτίας τοῦ φιλοπαπισμοῦ του, στὴν Ἀγκώνα καὶ ζήτησε ἀπὸ τὸν πάπα νὰ ὀνομασθῆ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μὲ ἕδρα τὴ Ρώμη.

ὅπως οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου. Οἱ αὐτοκράτορες συνήθιζαν νὰ προσφέρουν στὸν πατριάρχη, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναρρησή του στὸ θρόνο, χίλια τάληρα, μιὰ ἀργυρὴ ποιμαντορικὴ ράβδο, ἕνα πολυτελὲς καφτάνι καὶ ἕνα ἄσπρο ἄλογο. Τὸ ἴδιο ἔκανε καὶ ὁ σουλτάνος. Ἀλλὰ μὲ τὸν καιρὸ ἡ κατάσταση ἄλλαξε. Καὶ τώρα ἀνεβαίνει στὸ θρόνο ὅποιος προσφέρει περισσότερα πεσκέσια στὸ σουλτάνο.

»Τὸ εἰσόδημα τοῦ πατριάρχη εἶναι ἄγνωστο. Μπορεῖ νὰ φθάνη τὰ 40.000 τάληρα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν καταβολὴ τοῦ φόρου καὶ γιὰ νὰ καλύπτη τὶς «ἀβανιὲς» ποὺ σκηνοθετοῦν οἱ Τοῦρκοι. Οἱ μητροπολίτες ἢ ἀρχιεπίσκοποι καὶ οἱ ἐπίσκοποι ποὺ ὑπάγονται στὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχη εἰσπράττουν ἀπὸ κάθε χριστιανικὴ οἰκογένεια δώδεκα ἄσπρα τὸ χρόνο».

ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ (1630)

Τρεῖς Γάλλοι κι' ἕνας Φλαμανδὸς θὰ ταξιδέψουν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὴν τριετία 1630 - 1633. Οἱ εὐγενεῖς Fermanel, Fauvel, Baldouin de Launay καὶ ὁ Stochove. Ὁ τελευταῖος, νέος εὐπατρίδης 20 χρόνων, μέλος τῆς ἀκολουθίας τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη, θὰ καταγράψη τὶς ἐντυπώσεις τῶν περιηγήσεών του στὴν Ἀνατολὴ σ' ἕναν τόμο ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1643[1]. Τὸ 1668 ἔδωσε στὴ δημοσιότητα ἕναν ἀκόμα τόμο μὲ τὸν τίτλο «Περίεργες παρατηρήσεις». Δυὸ χρόνια ἀργότερα κυκλοφόρησε ἕνα χρονικό, πανομοιότυπο σχεδὸν τῶν προηγουμένων ἐκδόσεων, ἀλλὰ μὲ συγγραφεῖς ὄχι μόνο τὸν Stochove ἀλλὰ καὶ τοὺς τρεῖς συνταξιδιῶτες του[2]. Εἶναι ἄγνωστο κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθῆκες ἔγινε αὐτὴ ἡ κλεψιτυπία. Ἦταν ἐκδοτικὴ αὐθαιρεσία ἢ μήπως ὁ Stochove εἶχε χρησιμοποιήσει ὑλικὸ τῶν τριῶν περιηγητῶν πού, ὅπως φαίνεται, ἦταν καὶ κεῖνοι μέλη τῆς γαλλικῆς διπλωματικῆς ἀποστολῆς ;

Ὁ Stochove ἀκολούθησε τὸ δρομολόγιο τοῦ διπλωματικοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ Λουδοβίκου ΙΓ' βαρώνου Deshayes στὴν Κωνσταντινούπολη (1623).

---

1. Voyages du sieur *Stochove*, faites ès années 1630, 1631, 1632, 1633 (À Bruxelles, 1643).

2. Le voyage d'Italie et du Levant messieurs *Fermanel*, conseiller au Parlement à Normandie, *Fauvel*, maître des comptes en ladite province, sieur *d'Oudeanville*, *Baldouin de Launay* et de *Stochove*, sieur de Sainte Catherine, gentillome flamen. Contenant la description des royaumes, provinces, gouvernements, villes, bourgs, villages, églises, palais, mosquées, édifices anciens et modernes. Vies, moeurs, actions, tant des Italiens que des Turcs, Juifs, Grecs, Arabes, Arméniens, Mores, Negres et autres nations qui habitent dans l'Italie, Turquie, Terre Sainte, Égypte et autres lieux de tout lespays du Levant (À Rouen 1670).

῾Επτάνησα - Πάτρα - Κόρινθος - ᾽Αθήνα - Πειραιάς - Χίος - Πόλη. Τὸ χρονικὸ τῆς ὁδοιπορίας στὸ Μωριὰ καὶ στὴν ᾽Αττικὴ ἀποτελεῖ ἐπανάληψη ἂν ὄχι ἀντιγραφὴ τῶν στοιχείων τοῦ Deshayes.

Ταξιδεύοντας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στοὺς ῾Αγίους Τόπους ὁ Φλαμανδὸς περιηγητὴς εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῆ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Οἱ πληροφορίες ποὺ παρουσιάζουν κάποιο ἐνδιαφέρον ἀναφέρονται στὴ Μυτιλήνη, Χίο, Σάμο, Πάτμο, Κῶ, Σύμη καὶ Ρόδο.

Στὴ Μυτιλήνη ὁ Stochove βρῆκε μοναστήρι μὲ 600 καλογέρους :

«Οἱ Ἕλληνες τοῦ νησιοῦ εἶναι ἕξη φορὲς περισσότεροι ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Δὲν ὑπάρχει τίποτα ἀξιοπερίεργο στὸ νησὶ ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα γραφικὸ μοναστήρι ὅπου συνήθως διαμένουν 600 καλόγεροι. Βρίσκεις στὸ νησὶ μεγάλον ἀριθμὸ μικροσκοπικῶν ἀλόγων ποὺ εἶναι ὡστόσο τόσο γερὰ καὶ ἔχουν τόσο σίγουρο πόδι ποὺ μεταφέρουν τοὺς ἐπιβάτες μὲ ἀσφάλεια ἀπὸ ἀπόκρημνα μονοπάτια. Μεγάλος ἀριθμὸς ἀπ᾽ αὐτὰ τὰ ἄλογα ποὺ ἐκτρέφονται στὸ νησὶ μεταφέρονται στὴν Πόλη».

Κατὰ τὶς περιηγήσεις του στὴ Χίο συγκέντρωσε στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμό, τὰ μοναστήρια, τὰ ἤθη καὶ τὶς παραδόσεις :

«Στὴ Χίο ὑπάρχουν 38 χωριὰ μὲ 60.000 περίπου ψυχές. ᾽Απ᾽ αὐτὸ τὸν πληθυσμό, 5.000 ἀκολουθοῦν τὴν ἑλληνικὴ ᾽Εκκλησία, 7.000 εἶναι Τοῦρκοι καὶ 3.000 καθολικοί.

»᾽Αφοῦ μείναμε στὴν πόλη τῆς Χίου τέσσερες μέρες πήγαμε νὰ διασκεδάσουμε στὴν ἔπαυλη Κρινᾶ, ἰδιοκτησία μιᾶς ἀπὸ τὶς οἰκογένειες τῶν Γιουστινιάνι. Πρὶν φθάσουμε στὴν ἔπαυλη περάσαμε ἀπὸ ἕνα ἑλληνικὸ μοναστήρι χτισμένο ψηλὰ στὸ βουνό. ᾽Απὸ ἐκεῖ φαίνεται ὁλόκληρη ἡ Χίος, ἡ θάλασσα καὶ πολλὰ ἄλλα μικρὰ νησιά. Στὸ μοναστήρι ζοῦν κάπου 100 καλόγεροι.

»Στὰ βορεινὰ τοῦ νησιοῦ βρίσκεται ἕνα χωριὸ ποὺ ἄλλοτε ἦταν μεγάλη πολιτεία. Οἱ γυναῖκες αὐτοῦ τοῦ χωριοῦ ντύνονται μὲ ἰδιόρρυθμο τρόπο. Φοροῦν μαῦρα μακριὰ φορέματα. Τὰ μαλλιά τους κρέμονται στοὺς ὤμους ἀτημέλητα καὶ τὰ σκουλαρίκια τους ἔχουν σχῆμα τόξου. ᾽Απὸ τὸ λαιμὸ κρέμεται ἕνα μεγάλο ἀσημένιο τάληρο ὅπου εἶναι χαραγμένο ξίφος. Αὐτὰ τὰ διακριτικὰ τὰ φοροῦν γιὰ νὰ θυμίζουν τὴ γενναιότητα ποὺ ἔδειξαν κάποτε ὅταν νικήθηκαν οἱ ἄντρες τους στὸν πόλεμο κι᾽ ἅρπαξαν οἱ ἴδιες τὰ ὅπλα γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν νικηφόρα τὸν ἐχθρό. Εἴδαμε μερικὲς ἀπ᾽ αὐτὲς τὶς γυναῖκες. Καὶ πραγματικὰ τὸ ἐπιβλητικὸ παράστημά τους ἀποκαλύπτει ψυχὲς περήφανες καὶ γενναῖες».

Ἕνα ἐπεισόδιο στὴ Σάμο ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν καθημερινὴ ἀγωνία τῶν νησιωτῶν ἐξ αἰτίας τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν :

«Τὸ καράβι μας πόδισε σ᾽ ἕνα κόρφο τῆς Σάμου ὅπου βρισκόταν ἕνα μικρὸ χωριό. Βγαίνοντας στὴ στεριὰ βλέπουμε τοὺς κατοίκους νὰ παίρνουν τὰ βουνά. Νόμισαν πὼς εἴμαστε κουρσάροι. Εἴδαμε καὶ πάθαμε νὰ τοὺς πείσουμε

πὼς εἴμαστε εἰρηνικοὶ ἄνθρωποι καὶ δὲν θέλουμε τὸ κακό τους. Τελικά, ἀφοῦ στείλαμε ἕναν ἀπὸ τοὺς γενίτσαρους ποὺ μᾶς συνώδευαν, κατέβηκαν στὸ γιαλὸ μὲ τὸν παππά τους. Χαρήκαμε ποὺ τὸν εἴδαμε γιατὶ θὰ μαθαίναμε ἀπ' αὐτὸν κάτι γιὰ τὸ νησί. 'Αλλὰ ἡ ἀμάθειά του ἦταν ἀπίστευτη. Τὸν ρωτήσαμε ἂν ὑπῆρχε καμμιὰ ἀνάμνηση ἢ καμμιὰ ἀρχαία τοποθεσία σχετικὴ μὲ τὴν Σίβυλλα τῆς Σάμου. 'Ο παππὰς δὲν εἶχε ἰδέα. Κι' ἀφοῦ διαπιστώσαμε πὼς δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ μᾶς φωτίση σὲ τίποτα, τὸν προσκαλέσαμε σὲ γεῦμα. Δέχτηκε τὴν πρόσκληση μὲ περισσότερη προθυμία ἀπ' ὅση ἔδειξε γιὰ νὰ ἱκανοποιήση τὴν ἀρχαιολογική μας περιέργεια [1]».

Οἱ ἀρχαιοκάπηλοι καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι συλλέκτες αρχαιοελληνικῶν μνημείων δὲν ἔχουν ἀκόμα συστηματοποιήσει τὴν ἁρπαγὴ τῶν γλυπτῶν τῆς Δήλου. 'Ο Stochove βρῆκε τὸ νησὶ γεμάτο ἀγάλματα, ἐρείπια ναῶν, ἀκόμα καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς 'Αρτέμιδος ἀκέραιο.

«'Η νῆσος Δῆλος ἀποτελεῖ σήμερα ἕνα μεγάλο βράχο ὅλο βάτα καὶ σφαλάχτια, ἔρημο καὶ ἀκατοίκητο. Στὴν παραλία εἴδαμε τὰ συντρίμμια πολλῶν ἀγαλμάτων. 'Ανεβαίνοντας στὸ ὕψωμα βλέπαμε ὅλο καὶ περίεργα πράγματα. Στὴν κορυφὴ ὑπῆρχαν τόσα ἐρείπια ποὺ μείναμε κατάπληκτοι. Βρήκαμε πλῆθος κίονες, ἀγγεῖα, καὶ ἀγάλματα. 'Ανάμεσά τους ἀναγνωρίσαμε τοὺς Κολοσσοὺς ποὺ ἔδιναν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τοὺς χρησμούς. 'Αλλὰ ὁ χρόνος ποὺ κατατρώει τὰ πάντα δὲν σεβάσθηκε οὔτε αὐτὰ τὰ ἑλληνικὰ ἀριστουργήματα. "Ολα βρίσκονται θρυμματισμένα καταγῆς. Τὸ ἄγαλμα τῆς 'Αρτέμιδος διατηρεῖται ἀκόμα ἀκέραιο ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω (ἔχει τοὐλάχιστον ὀκτὼ πόδια ὕψος). 'Απ' αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλάβη τὸ μέγεθος τοῦ γλυπτοῦ.

»Πολλοὶ θὰ παραξενευτοῦν ποὺ αὐτὰ τὰ γλυπτὰ ἔχουν ἐγκαταλειφθῆ στὴν ἐρημιὰ ἐνῶ θὰ μποροῦσαν νὰ διακοσμήσουν τὶς πολιτεῖες τῆς χριστιανοσύνης, ἀφοῦ εἶναι οἱ πιὸ ὡραῖες καὶ οἱ πιὸ σπάνιες ἀρχαιότητες τῆς Εὐρώπης. 'Αλλὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι αὐτὸ τὸ νησὶ εἶναι ἀπομακρυσμένο καὶ χωρὶς λιμάνι καὶ ὅτι οἱ Κολοσσοί, ἐπειδὴ βρίσκονται στὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος, δύσκολα μεταφέρονται ἐξ αἰτίας τοῦ πελώριου ὄγκου τους».

Εὐημερία στὴν Πάτμο, ζωηρὸ ἐμπόριο, ἀφθονία ἀγαθῶν. Οἱ κάτοικοι δὲν πληρώνουν χαράτσι στοὺς Τούρκους :

«'Η Πάτμος (οἱ "Ελληνες τὴν ἀποκαλοῦν Patino) ἀποτελεῖ ἕναν ἄγονο βράχο. Οἱ κάτοικοι εἶναι οἱ πιὸ εὔποροι νησιῶτες τοῦ Αἰγαίου. Γιατὶ βλέποντας πὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ καλλιεργήσουν τὴ γῆ τους ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ τὶς μεταφορές. "Εχουν κυρίως ἀνταπόκριση μὲ τὴν 'Αγκώνα τῆς 'Ιταλίας. 'Αφθονία τροφίμων κάθε λογῆς μεταφέρονται ἀπὸ τὰ ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου.

---

1. 'Υπερβολικὴ ἡ ἀξίωση τοῦ Φλαμανδοῦ περιηγητῆ. Ζητοῦσε ἀπὸ τὸν ἁπλοϊκὸ Σαμιώτη παππὰ νὰ ἔχη μελετήσει Πλούταρχο καὶ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ δίνη στοὺς ξένους μέσα στὸ σκοτάδι τῆς δουλείας πληροφορίες γιὰ τὴ μυθικὴ Σίβυλλα τὴ Σαμία.

Ζοῦν ἐντελῶς ἐλεύθεροι καὶ εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὸ χαράτσι ποὺ καταβάλλουν ὅλοι οἱ χριστιανοὶ στὴν Τουρκία. Πληρώνουν μονάχα στὸν καπουδὰν πασὰ κάθε χρόνο 4000 ρεάλια[1].

»Στὸ νησί τους δὲν ὑπάρχει διόλου καδῆς. Κι' ὅταν ἔρχεται τοῦ προσφέρουν 30 ἢ 40 ρεάλια καὶ ξαναφεύγει γιὰ ἕξη μῆνες. Σ' αὐτὸ τὸν ἄγονο βραχότοπο ὑπάρχει τόση ἀφθονία ἀγαθῶν ποὺ θαρεῖς πὼς ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ἄφησε τὴν εὐλογία του.

»Τὸ λιμάνι εἶναι μεγάλο καὶ σίγουρο. Κατὰ μῆκος τῆς προκυμαίας ὑπάρχουν οἱ ἀποθῆκες τῶν ἐμπόρων. Ἐδῶ δὲν μένει κανεὶς τὴ νύχτα. Ὅλοι ἀνεβαίνουν ψηλὰ ὅπου ὑπάρχει πύργος».

Οἱ ταξιδιῶτες πῆγαν ὡς τὸ σπήλαιο ὅπου ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης ἔγραψε τὴν Ἀποκάλυψη:

«Στὴν κορυφὴ τοῦ σπηλαίου ὑπάρχει ἕνα μεγάλο ἄνοιγμα. Ἀπὸ ἐδῶ ἔβγαζε τὸ κεφάλι του ὁ Ἅγιος, ὅπως μᾶς εἶπαν οἱ καλόγεροι, γιὰ ν' ἀκούση τὴ φωνὴ τοῦ Κυρίου. Ἀπὸ μιὰ ἄλλη χαραμάδα, ὅπως μᾶς εἶπαν, εἶδε τὴν Ἀποκάλυψη. Στὸ σπήλαιο εἶναι ἐγκατεστημένοι μόνιμα πέντε-ἕξη καλόγεροι ποὺ κάθε μέρα κάνουν λειτουργία.

»Οἱ Ἕλληνες ἔχουν περὶ πολλοῦ αὐτὸ τὸ σπήλαιο. Ὅταν ἀρρωσταίνουν, κόβουν ἕνα κομματάκι πέτρα ἀπὸ τὸ βράχο κι' ἀμέσως γίνονται καλά».

Οἱ Γάλλοι ἐπισκέπτες φιλοξενήθηκαν πλουσιοπάροχα στὸ μοναστήρι τῆς Πάτμου, πῆραν δῶρα, ἐφοδιάστηκαν μὲ τρόφιμα δύο ἡμερῶν καὶ παρακολούθησαν μιὰ λειτουργία ποὺ ἔγινε στὸ σπήλαιο γιὰ τὸ καλὸ ταξίδι. Καὶ τὸ καράβι σαλπάρησε.

Γλυκύτατες ἀναμνήσεις ἀπὸ τὰ εἰδυλλιακὰ περιβόλια τῆς Κῶ :

«Ὅλα τὰ χωριὰ κατοικοῦνται ἀπὸ Ἕλληνες. Οἱ Τοῦρκοι κρατοῦν τὴν πόλη καὶ τὸ φρούριο ποὺ ἔχει πολλοὺς πύργους στρογγυλοὺς καὶ περιβάλλεται ἀπὸ τάφρο. Αὐτὸ τὸ κάστρο ἀντιμετώπισε τὸ 1603 τὶς γαλέρες τῆς Μάλτας καὶ τῆς Νεάπολης. Περάσαμε τὴν ἡμέρα μας σ' ἕνα μεγάλο περιβόλι μὲ πορτοκαλιές, λεμονιὲς καὶ ἄλλα δέντρα, φορτωμένα μὲ τὶς ὡραιότερες ὀπῶρες τοῦ κόσμου. Καὶ τὴ νύχτα κοιμηθήκαμε μὲ σκέπασμα τὰ φύλλα καὶ τὰ λουλούδια αὐτῶν τῶν δέντρων ποὺ τὸ ἄρωμά τους μᾶς χάρισε τὸν γλυκύτερο ὕπνο».

Οἱ κάτοικοι τῆς Σύμης, φημισμένοι σφουγγαράδες καὶ ἀτρόμητοι θαλασσομάχοι, εἶναι οἱ ταχύτεροι ναυτικοὶ τοῦ Αἰγαίου στὸ κουπὶ καὶ οἱ πιὸ ἐπιδέξιοι στὸ πανί :

«Ἕνας μεγάλος βράχος καταμεσὶς στὴ θάλασσα ποὺ κατοικεῖται ἀπὸ Ἕλληνες σφουγγαράδες. Μαθαίνουν ἀπὸ παιδόπουλα τὶς καταδύσεις στὰ βα-

1. Ρεάλι καὶ ριάλι ἀπὸ τὸ ἱσπανικὸ ρεγιὰλ (reale). Ἱσπανικὸ νόμισμα ἴδιας ἀξίας μὲ τὸ τουρκικὸ γρόσι. Ρεάλι ἦταν κυρίως τὸ ἱσπανικὸ ἀσημένιο τάληρο τοῦ Φιλίππου Δ' (1621 - 1665).

θειά νερά. Καὶ τ' ἀγόρια γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ παντρευτοῦν πρέπει νὰ πετύχουν βουτιὰ εἴκοσι ὀργιὲς καὶ νὰ κρατηθοῦν ὡρισμένη ὥρα κάτω ἀπὸ τὸ νερό.

»Τὰ πλεούμενα ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ Συμιοὶ ὀνομάζονται σιμπεκίρ. Εἶναι ἐλαφρὰ (ἔχουν ἐννέα πάγκους) καὶ τόσο γρήγορα στὸ κουπὶ καὶ στὸ πανὶ ποὺ κανένα καράβι δὲ μπορεῖ νὰ τὰ φθάση. Ἔτσι δὲν πολυφοβοῦνται τοὺς κουρσάρους. Ὅλο τὸ καλοκαίρι ταξιδεύουν ἀδιάκοπα ἀπὸ νησὶ σὲ νησί. Καὶ τὸ χειμώνα ἀποσύρονται στὸ βράχο τους καὶ ζοῦν μὲ τοὺς παράδες ποὺ οἰκονόμησαν δουλεύοντας στὰ σφουγγάρια».

Στὴ Ρόδο, τέλος, παρατήρησε ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ἔχουν δικαίωμα νὰ διανυκτερεύσουν στὴν πολιτεία. Κάθε βράδυ ἀποσύρονται στὰ προάστεια καὶ στὰ χωριὰ ὅπου βρίσκονται οἱ κατοικίες τους.

ΕΝΑΣ ΑΓΕΩΓΡΑΦΗΤΟΣ ΑΓΓΛΟΣ (1636)

«Σωκράτης τοῦ ΙΖ' αἰώνα» ὠνομάσθηκε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Henry Blount ποὺ ταξίδεψε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1636 διασχίζοντας τὴ νότιο Βαλκανικὴ ἀπὸ τὴ Δαλματία ὡς τὴν Ἀδριανούπολη. Καὶ τὸ χρονικό του [1] σημείωσε σπάνια κυκλοφοριακὴ ἐπιτυχία. Δέκα ἐκδόσεις μέσα σὲ ἕνα τέταρτο αἰώνα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεταφράσεις στὶς περισσότερες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες.

Μερικοὶ τὸν θεωροῦν αὐθεντία, ἄλλοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ἀξία τοῦ περιηγητικοῦ του κειμένου εἶναι ἀσήμαντη. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ Blount, ποὺ ἐκάλυψε κατὰ τὸ ἑνδεκάμηνο τῶν περιπλανήσεών του στὴν Ἀνατολὴ ἕξη χιλιάδες μίλια, εἶχε περιωρισμένες ἱστορικὲς καὶ γεωγραφικὲς γνώσεις μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρουσιάζωνται στὸ χρονικό του χονδροειδεῖς ἀνακρίβειες. Στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου ἀναφέρει ὅτι εἶχε περιοδεύσει τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θεσσαλία. Τραγικὸ λάθος. Ἕνας «διαβασμένος Ἑβραῖος» συνοδοιπόρος ἔπεισε τὸν Blount ὅτι οἱ Θερμοπύλες βρίσκονται στὰ στενὰ τῆς Ροδόπης. Ταυτίζει τὴ Φιλιππούπολη μὲ τοὺς Φιλίππους τῆς Μακεδονίας καὶ τὴ νῆσο Σύμη μὲ τὴ Σάμο. Τοποθετεῖ τὴ Σόφια στὰ σύνορα Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας καὶ πιστεύει ὅτι ὁ μέλας ζωμὸς τῶν Σπαρτιατῶν εἶναι ὁ καφὲς τῶν Τούρκων.

Ἂν ὅμως παραμερίσουμε τὶς ἱστορικογεωγραφικὲς πληροφορίες, τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ προσφέρει ὡρισμένες εἰκόνες καὶ παρατηρή-

1. «A voyage into the Levant : a brief relation of a journey lately performed by master *Henry Blount*, gentleman, from England by the way of Venice, into Dalmatia, Sclavonia, Bosnah, Hungary, Macedonia, Thessaly, Thrace, Rhode and Egypt unto Gran Cairo. With particular observations concerning the modern condition of the Turks and other people under that empire (London, 1636). Βλ. καὶ *Γιάννη Τόζη* : Πῶς εἶδε τὴ σκλαβωμένη Θράκη ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς sir Henry Blount. Ἀρχεῖο τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, τόμ. ΙΘ' σ. 213.

σεις σοβαρὲς ἢ ἀφελεῖς τῆς καθημερινῆς ζωῆς στὴν ἠπειρωτικὴ καὶ νησιωτικὴ Ἑλλάδα.

Στὴ Θράκη πρόσεξε τὴν ἰδιόρρυθμη ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἑλληνικῶν σπιτιῶν :

«Στὰ σπίτια τῶν Χριστιανῶν καὶ τῶν Ἑβραίων οἱ πόρτες βρίσκονται τρία πόδια πιὸ ψηλά, γιὰ νὰ μὴ μποροῦν, ὅπως μοῦ εἶπαν, νὰ μπαίνουν οἱ Τοῦρκοι μέσα μὲ τ' ἄλογά τους καὶ νὰ τὰ μεταβάλουν σὲ σταύλους. Δεῖγμα τῆς φοβερώτερης δουλείας»[1].

Ὁ Blount εἶδε στὶς πλατεῖες τῶν χωριῶν καὶ πόλεων τῆς Θράκης τὸ σύμβολο τῆς τουρκικῆς τυραννίας :

«Ἄκουσα πολλοὺς Τούρκους νὰ καυχῶνται ὅτι ἔχουν θεϊκὴ ἐντολὴ νὰ διοικοῦν τὰ ἄλλα ἔθνη «μὲ σιδηρὰν ράβδον». Σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆςΤουρκίας, Σκλαβουνία, Βοσνία, Οὐγγαρία, Μακεδονία καὶ Θράκη, ὁ θηριώδης αὐτὸς λαὸς τοποθετεῖ σὲ δημόσια μέρη ἕνα σιδεροπάλουκο γιὰ τρομοκρατία »[2].

Κατὰ τὸ ταξίδι του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Αἴγυπτο ἡ γαλέρα ποδίζει σὲ πολλὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν μονάχα οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ τῶν σφουγγαράδων τῆς Σύμης (τὴν ταυτίζει μὲ τὴ Σάμο) καὶ μιὰ παράδοση σχετικὰ μὲ τὴν ἅλωση τῆς Ρόδου ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἔμαθε ὅτι οἱ ξακουστοὶ βουτηχτάδες τῆς Σύμης κατορθώνουν μὲ εἰδικὴ μέθοδο νὰ παραμένουν κάτω ἀπὸ τὸ βυθὸ μιάμιση ὥρα:

«Ἡ Σύμη εἶναι ὁ μοναδικὸς τόπος στὸν κόσμο ποὺ κάτω ἀπὸ τοὺς βράχους της μεγαλώνουν τὰ σφουγγάρια. Οἱ κάτοικοι, ἀπὸ τὴν παιδική τους ἡλικία, τρέφονται μὲ ξερὸ παξιμάδι καὶ ὑποβάλλονται σὲ ἐξαντλητικὴ δίαιτα γιὰ νὰ διατηροῦνται λεπτοί. Ποτίζουν ἕνα σφουγγάρι μὲ λάδι καὶ τὸ κρατοῦν μισὸ μέσα στὸ στόμα τους μισὸ ἔξω καὶ κάνουν βουτιὰ στὴ θάλασσα. Στὴν ἀρχὴ δὲ μποροῦν νὰ μείνουν κάτω ἀπὸ τὸ νερὸ πολλὴ ὥρα. Μὲ τὴν ἄσκηση ὅμως οἱ πολὺ ἀδύνατοι κατορθώνουν νὰ μείνουν μέσα στὴ θάλασσα περισσότερο ἀπὸ μιάμιση ὥρα, ὥσπου νὰ σωθῆ ὁλόκληρο τὸ λάδι τοῦ σφουγγαριοῦ. Καὶ σύμφωνα μ' ἕνα ἔθιμο τοῦ νησιοῦ οἱ νέοι δὲ μποροῦν νὰ παντρευτοῦν ἂν δὲν κατορθώσουν νὰ μείνουν μισὴ τουλάχιστον ὥρα κάτω ἀπὸ τὸ νερό. Μερικοὶ μποροῦν καὶ βγάζουν σφουγγάρια ἀπὸ βάθος 100 ὀργιές».

Στὴ Ρόδο, ὅπου ὁ Blount κινδύνεψε νὰ συλληφθῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἄκουσε μιὰ παλιὰ ἱστορία ποὺ ἐξηγοῦσε τὴν κατάληψη τοῦ κάστρου τῶν Ἱπποτῶν τὸ 1522. Ὁ ἀνεψιὸς τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν πολιορκημένων πρόδωσε στὸ σουλτάνο Σουλεϊμὰν ἕνα στρατιωτικὸ μυστικό :

1. Ὁ ἀρχαιολόγος καὶ ἀκαδημαϊκὸς Ἀντ. *Κεραμόπουλος* γράφει ὅτι στὴ Θράκη τὰ παραθύρια τῶν ἑλληνικῶν σπιτιῶν ἦταν ἀνοιγμένα στὴ στέγη καὶ ὄχι στοὺς τοίχους γιὰ νὰ εἶναι ἀθέατοι οἱ ἔνοικοι καὶ νὰ προστατεύωνται ἀπὸ τὶς εἰσβολὲς τῶν Τούρκων (Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθ. τ. ΙΓ' σ. 236).

2. Εἶναι τὰ «παλούκια» ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Τοῦρκοι γιὰ τοὺς ἀνασκολοπισμούς.

«'Ενῶ πολιορκοῦσε τὴν πολιτεία ὁ σουλτάνος Σουλεϊμάν, ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἱπποτῶν, ὁ ἀνεψιός του καὶ ὁ ἀρχιμηχανικὸς παρακολουθοῦσαν τὸν πόλεμο ἀπὸ ἕνα παράθυρο στὴ δυτικὴ πλευρά τοῦ κάστρου. 'Ο ἀρχιμηχανικὸς δείχνοντας τὴν πλαγιὰ ἑνὸς λόφου ὅπου ὑπῆρχαν μερικοὶ ἀνεμόμυλοι λέει :

— Εὐτυχῶς ποὺ ὁ ἐχθρὸς δὲν ξέρει τὰ πλεονεκτήματα αὐτῆς τῆς τοποθεσίας. "Αν ἔβαζε ἐκεῖ πυροβολικὸ εἴμαστε χαμένοι.

»Τότε ὁ νεαρὸς ἀνεψιός, φιλοδοξώντας ν' ἀναλάβη ὁ ἴδιος τὴν ἀρχηγία τοῦ κάστρου, γράφει πάνω σ' ἕνα βέλος τὸ σπουδαῖο στρατιωτικὸ μυστικὸ καὶ τὸ ἐκτοξεύει στὸ ἐχθρικὸ στρατόπεδο. Οἱ Τοῦρκοι τὸ βρῆκαν καὶ ἐκμεταλλεύτηκαν τὴ συμβουλή, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποκύψη ἡ Ρόδος.

»'Ο Σουλεϊμὰν ὅμως ἀπέδειξε πὼς ἦταν περισσότερο γενναῖος ἡγεμόνας παρὰ πολιτικός. 'Αντὶ νὰ εὐχαριστήση καὶ νὰ τιμήση τὸν προδότη πρόσταξε νὰ τὸν θανατώσουν».

ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ (1639)

«Δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι θὰ δεχτῆτε αὐτὸ τὸ βιβλίο μὲ εὐχαρίστηση, γιατὶ ἡ 'Ελλάδα, τὸ ἔνδοξο αὐτὸ τμῆμα τοῦ κόσμου, εἶναι τὸ βασικὸ θέμα του».

Μ' αὐτὴ τὴ φράση ἀρχίζει ἡ ἀφιέρωση πρὸς τὸν δούκα τῆς 'Ορλεάνης ποὺ ὁ Γάλλος περιηγητὴς Sieur d' Loir προτάσσει στὸ χρονικὸ τῆς περιοδείας του στὶς ἑλληνικὲς χῶρες[1].

Μπαρκάρησε στὴ Μασσαλία τὸ 1639 καὶ ταξίδεψε μὲ τὸ καράβι ποὺ μετέφερε τὸν πρεσβευτὴ De la Haye στὴν Αὐλὴ τοῦ σουλτάνου. Πεπαιδευμένος καὶ ἀρχαιολάτρης ὁ Γάλλος περιηγητὴς διακηρύσσει τὴ συμπάθειά του γιὰ τὸν ὑπόδουλο ἑλληνισμὸ καὶ καλεῖ τὴν πνευματικὴ Εὐρώπη νὰ στρέψη τὴν προσοχή της, ὄχι μονάχα πρὸς τὴν κλασσικὴ 'Ελλάδα ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴ σύγχρονη ποὺ ἔχει δικαίωμα «σεβασμοῦ καὶ τιμῆς ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα».

«'Απὸ κεῖνα τὰ ὑπέροχα κτίσματα, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητὴς στὴν ἀφιέρωσή του πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας, ἀπὸ κεῖνα τὰ ἔνδοξα τρόπαια, ἐκείνους τοὺς πλούσιους ναοὺς ποὺ τὴ στόλιζαν, ἀπὸ κεῖνες τὶς περίφημες ἀκαδημίες ποὺ ἀνθοῦσαν, δὲν ἔχει τίποτα ἀπομείνει, ἔξω ἀπὸ ἐρείπια ποὺ τὴ σκεπάζουν, τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὴ δουλεία καὶ τὴ χονδροειδῆ ἀμάθεια τῶν κατοίκων της. 'Ωστόσο, τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ σβήση τὴν παλιά της δόξα.

---

1. Le voyage du sieur *du Loir* contenu en plusieurs lettres écrites du Levant avec plusieurs particularitéz qui n'ont point encore été remarquées touchant la Grèce et la domination du Grand Seigneur, la religion et les moeurs de ses sujets. Ensemble ce qui se passa à la mort du feu sultan Mourat dans le sérail les cérémonies de ses funerailles et celles de l'avènement à l'empire de sultan Hibraim son frère qui lui succeda. Avec la relation du siège de Babylone fait en 1639 par sultan Mourat (À Paris, 1654).

»Μ' ὅλο πού ἡ Ἑλλάδα βρίσκεται σὲ τόσο ἀξιοθρήνητη κατάσταση πού δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἀναγνωρίση, τὰ ἐρείπιά της εἶναι ἀρκετὰ πολύτιμα γιὰ νὰ προσελκύσουν τὴ σοφή σας περιέργεια. Καὶ ἡ ἐπαίσχυντη δουλεία τῶν νόμιμων τέκνων της πού στενάζουν κάτω ἀπὸ τὴν ἀλαζονικὴ κυριαρχία τῶν τυράννων θὰ ἀγγίξη χωρὶς ἄλλο τὸν οἶκτο τῆς γενναιοφροσύνης σας.

»Πραγματικά, κυριέ μου, ἂν ἡ Ἑλλάδα ὑπῆρξε κάποτε ἀντικείμενο θαυμασμοῦ τῆς οἰκουμένης, μπορεῖ καὶ σήμερα ἀκόμα, δίκαια νὰ ἀξιώση κάποιο αἴσθημα τιμῆς καὶ σεβασμοῦ. Ὁ κόσμος τῆς ὀφείλει πολλά. Ἡ ἀνθρωπότητα πρέπει νὰ τῆς ἀναγνωρίση πὼς εἶναι μητέρα τῶν τεχνῶν, τῶν ἐπιστημῶν καὶ κάθε ἀρετῆς».

Τὴ φιλοδοξία τοῦ Sieur du Loir νὰ φωτίση τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ μεγαλεῖο καὶ νὰ ἀνακινήση τὸ ἐνδιαφέρον τῆς εὐρωπαϊκῆς Κοινῆς Γνώμης ἐκφράζει καὶ τὸ σονέττο πού ἀφιερώνεται στὸν συγγραφέα ἀπὸ κάποιον θαυμαστή του:

«Ἡ Ἑλλάδα πού τώρα στενάζει στὶς ἁλυσίδες τῆς τυραννίας, μόλις ἀνακτήση τὰ δίκαιά της θὰ διακηρύξη στὸν κόσμο πὼς ἐσὺ ἀναστήλωσες τὴ δόξα της».

Ἡ ἀφήγηση τῶν ἐντυπώσεων τοῦ ταξιδιοῦ γίνεται ὑπὸ μορφὴ ἐπιστολογραφίας. Εἶναι τὸ περιγραφικὸ στὺλ τῆς ἐποχῆς.

Τὸ ταξίδι ἀκολούθησε τὸ τυπικὸ δρομολόγιο τῶν γαλλικῶν καραβιῶν (Μασσαλία - Μάλτα - Τσιρίγο - Χίο - Πόλη) καὶ ἡ περιγραφὴ περιορίζεται στὴν τυπικὴ ἀπαρίθμηση τῶν λιμανιῶν. Ἡ πρώτη ἐπαφὴ τοῦ Sieur du Loir μὲ τὸ σύγχρονο ἑλληνικὸ δρᾶμα ἔγινε στὴ Σέριφο ὅπου πόδισε γιὰ λίγο ἡ γαλέρα.

«Ἐκεῖ ἄρχισα νὰ παρατηρῶ τὴ δυστυχία καὶ τὴν ταπείνωση τῶν φτωχῶν Ἑλλήνων, πού ἐδῶ στὸ Αἰγαῖο στενάζουν σκλάβοι κάτω ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία τοῦ Τούρκου. Ἕνας μονάχα ἀξιωματικὸς καὶ μερικοὶ ἀπεσταλμένοι τῆς Πύλης διοικοῦν ὅλο τὸ νησὶ μὲ σκληρὴ αὐταρχικότητα. Κι' ἂν καμμιὰ φορὰ καταπλεύσουν στὸ νησὶ οἱ γαλέρες τῆς Μάλτας, οἱ δυστυχισμένοι νησιῶτες εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ κρύβουν καὶ νὰ προστατεύουν τοὺς τυράννους τους, γιατὶ τὰ ἀγαθά, ἡ ἐλευθερία καὶ αὐτὴ ἡ ζωή τους βρίσκονται στὴ διάκριση τοῦ σουλτάνου».

Στὴ Χίο ὁ περιηγητὴς καταγοητεύεται, ὅπως ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι, ἀπὸ τὶς χειραφετημένες νησιώτισσες. Ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξηγήση τὸ φαινόμενο καὶ μὲ ἀφέλεια καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κοινωνικότητά τους ὀφείλεται στὸ γλυκὸ αἰγαιοπελαγίτικο κλῖμα πού ἐξαφανίζει τὴ νοσηρὴ ζηλοτυπία καὶ τὴν αὐταρχικότητα τῶν ἀρσενικῶν.

«Στὸ λιμάνι τῆς Χίου βρίσκεται πάντοτε μιὰ μοῖρα ἀπὸ γαλέρες τοῦ σουλτάνου. Οἱ περισσότεροι Τοῦρκοι ἀποσύρονται στὸ κάστρο γιὰ νὰ ἀσφαλίζωνται ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν χριστιανικῶν πλοίων.

»Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμποδίζει νὰ εἶναι ἡ ζωὴ πιὸ ἐλεύθερη ἀπὸ κάθε ἄλλο

νησὶ τοῦ Αἰγαίου, ὅπου ἡ τυραννία δὲν ἔχει ἐπηρεάσει τὶς γυναῖκες. Εὔκολα μπορεῖς νὰ μιλήσης στὶς Χιώτισσες καὶ νὰ χορέψης μαζί τους. Τὰ φορέματά τους εἶναι ὄμορφα καὶ δὲ μοιάζουν διόλου μὲ τὴν ἐνδυμασία τῶν ἄλλων γυναικῶν τῆς 'Ανατολῆς ποὺ σκεπάζουν τὸ κορμί τους ὡς τὰ μάτια.

»Χτενίζουν τὰ μαλλιά τους ὅπως οἱ Γαλλίδες. Σκεπάζουν τὸ μποῦστο τους μ' ἕνα λεπτὸ ὕφασμα ποὺ ταιριάζει μὲ τὴν ὀμορφιὰ τοῦ προσώπου καὶ τὴ χάρη τῆς κορμοστασιᾶς τους.

»Σίγουρα ἀπορεῖτε γι' αὐτὰ ποὺ γράφω ὅταν εἶναι γνωστὴ ἡ ζηλοτυπία τῶν ἀνδρῶν τῆς 'Ανατολῆς (εἶναι ἀδύνατο νὰ μιλήση κανεὶς μὲ γυναῖκα). Δὲν εἶναι ἀλήθεια αὐτὸ ποὺ λένε ὅτι οἱ Χιῶτες ἔχουν ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὴ συναναστροφή τους μὲ τοὺς Γενοβέζους (ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος τοὺς παραχώρησε τὸ νησὶ ὡς ἀνταμοιβὴ γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ τοῦ ἔδωσαν κατὰ τῶν Βενετῶν τὸ 1261). Πιστεύω ὅτι ὀφείλεται περισσότερο στὴ γλυκειὰ ἐπίδραση τοῦ κλίματος. 'Εδῶ σπάνια παρατηροῦνται τὰ δυσάρεστα φαινόμενα τοῦ χειμώνα. Κι' ἔτσι τὸ μυαλὸ τῶν κατοίκων δὲν εἶναι ταραγμένο κι' οὔτε πάσχει ἀπὸ σκοτεινὲς φαντασιώσεις, ἀφοῦ καὶ τὰ ζῶα ἐδῶ νοιώθουν καλωσύνη. Οἱ πέρδικες εἶναι πιὸ ἥμερες ἀπὸ τὶς δικές μας ὄρνιθες.

»'Η Χίος προμηθεύει στὴν Κωνσταντινούπολη λεμόνια, πορτοκάλια καὶ ρόδια καθὼς καὶ μαστίχα πού, ἄλλωστε, δὲν παράγεται ἀλλοῦ».

Κατὰ τὸ γυρισμό του ἀπὸ τὴν Πόλη ὁ Γάλλος περιηγητὴς ταξίδεψε μὲ τὸ καράβι τοῦ ἔκτακτου ἀπεσταλμένου τῆς Βενετίας ποὺ εἶχε μεταβῆ στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα γιὰ νὰ συγχαρῆ τὸν νέο σουλτάνο 'Ιμπραήμ. Στὴ Χαλκίδα ὁ Sieur du Loir, μαζὶ μ' ἕνα Βενετὸ εὐγενῆ κι' ἕνα Γερμανὸ ἀπὸ τὴ Βαϊμάρη, ὀργανώνει ἐκδρομὴ στὴν 'Αθήνα. Μὲ συνοδεία ἑνὸς γενίτσαρου καὶ μὲ πολλοὺς ἀγωγιάτες οἱ τρεῖς ξένοι ἀρχίζουν τὴν πορεία ἀπὸ τὴν Αὐλίδα. 'Ο Βενετὸς πρεσβευτὴς θὰ περιμένη τὴν ἐπιστροφή τους στὸν Εὔριπο.

'Η ἀφήγηση τοῦ ταξιδιοῦ διὰ μέσου τῆς 'Αττικῆς ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ περιοχὴ μαστιζόταν ἀπὸ τὴ ληστεία κι' ὅτι οἱ δρόμοι ἦταν ἀδιάβατοι ἐξ αἰτίας τῶν 'Αρναούτηδων ('Αλβανῶν) ποὺ ἔστηναν ἐνέδρες καὶ δὲν δίσταζαν νὰ ἐξοντώσουν τοὺς περαστικοὺς γιὰ λαφυραγωγία.

«'Αφήνοντας τὴν Αὐλίδα βαδίσαμε τρεῖς λεῦγες καὶ φθάσαμε σ' ἕνα χωριὸ 'Αρναούτηδων. 'Εδῶ τοὺς ἀποκαλοῦν καὶ 'Αρβανίτες ἀλλὰ δὲν ξέρω ἂν προέρχονται ἀπὸ τὴν 'Αλβανία. Μιλᾶνε τὴ δική τους γλῶσσα ποὺ δὲν τὴν καταλαβαίνει κανείς.

»'Η ἐνδυμασία τους εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐνδυμασία τῶν 'Ελλήνων. Μοιάζει περισσότερο μὲ τὴ φορεσιὰ τῶν χωρικῶν τῆς Γαλλίας. Στὸ ξυρισμένο τους κεφάλι φοροῦν ἕνα καπέλλο μυτερό. 'Αλλὰ ἡ μεγαλύτερη διαφορὰ εἶναι ἡ σωματική τους διάπλαση. Εἶναι πιὸ μεγαλόσωμοι καὶ πιὸ ρωμαλέοι. Ζοῦν χωρισμένοι σὲ φάρες καὶ κάθε οἰκογένεια κατοικεῖ σὲ μιὰ κάμαρα.

»Οἱ γυναῖκες τους φαίνονται ἀρκετὰ ὄμορφες. Γύρω στὸ κεφάλι τους

φοροῦν δύο ξύλινα τσέρκια. Τὸ ἕνα τοποθετεῖται σὰν στέμμα. Τὰ περιδέραια ἢ καλύτερα οἱ χαλκάδες τους εἶναι ἀπὸ ξύλο τυλιγμένο μὲ πανί. Ἀπὸ κεῖ κρεμοῦν διάφορα κέρματα, ντόπια καὶ ξένα. Τὰ πιὸ σπάνια εἶναι καὶ τὰ πιὸ πολύτιμα. Ἀνάμεσά τους ξεχώρισα κι' ἕνα γαλλικὸ «τεστόν»[1]. Ἀσχολοῦνται μὲ τὴν παραγωγὴ τυριοῦ καὶ βουτύρου (τὰ πουλᾶνε οἱ ἄντρες τους στὰ παζάρια τῶν γειτονικῶν περιοχῶν).

»Ὅλη τὴν ἡμέρα οἱ Ἀρναούτηδες γυρίζουν στὴν ἐξοχὴ γιὰ νὰ βοσκήσουν τὰ κοπάδια τους καὶ γιὰ νὰ ἁρπάξουν ὅ,τι τύχει μπροστά τους. Εἶναι πάμπτωχοι καὶ ἀδίστακτοι, θὰ μποροῦσαν νὰ σκοτώσουν ἕνα πραματευτὴ γιὰ ἕνα χτένι. Περαστικὸς χωρὶς ντουφέκι δύσκολα τοὺς ξεφεύγει. Ἐκεῖνο ποὺ φοβοῦνται πολὺ εἶναι τὰ πυροβόλα ὅπλα γιατὶ δὲν ἔχουν διόλου τέτοια.

»Οἱ ἐπιθέσεις κατὰ τῶν περαστικῶν γίνονται μὲ πέτρες. Τὶς πετοῦν ὅμως μὲ τόση δεξιοτεχνία ποὺ σπάνια χάνουν τὸ στόχο τους. Κρύβονται στοὺς λόγγους καὶ τὶς ἐκτοξεύουν μ' ἕνα μπαστούνι διχαλωτὸ στὴν ἄκρη[2].

»Ἀλλὰ καὶ μ' αὐτὰ τὰ πρωτόγονα ὅπλα εἶναι ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος τῶν γειτονικῶν δρόμων. Ἀφοῦ ἀνεβήκαμε στὴν Πάρνηθα κι' εἴμαστε ἕτοιμοι νὰ κατηφορήσουμε σὲ μιὰ δασωμένη κοιλάδα ποὺ ἀποτελοῦσε ἄλλοτε τὸ σύνορο μεταξὺ Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας οἱ ἀγωγιάτες μας, ἀνησυχῶντας μὴν πέσουμε σὲ ἐνέδρα, ἤθελαν νὰ ἐπιστρέψουμε. Καὶ θὰ φευγαν ἂν δὲν τοὺς ἀπειλοῦσε ὁ γενίτσαρός μας μὲ τὴν καραμπίνα του. Ἐπειδὴ ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἦταν πιὸ ἄμεσος ἀπὸ τὸν κίνδυνο τῶν Ἀρναούτηδων ἀναγκάστηκαν νὰ προχωρήσουν. Βάδιζαν ὅμως τρέμοντας κι' ὅλο κυττοῦσαν γύρω τους.

»Σὲ λίγο καταλάβαμε πὼς οἱ φόβοι μας δὲν ἦταν ἀδικαιολόγητοι. Ξαφνικὰ τρία μεγαλόσωμα καὶ γεροδεμένα παλληκαρόπουλα σηκώθηκαν ἀπὸ τὴ ρίζα ἑνὸς δέντρου καὶ σὰν ἀγρίμια πήδησαν ἕνα ρέμα ποὺ κατὰ τὰ φαινόμενα εἶναι παραπόταμος τοῦ Ἀσωποῦ.

»Ὅταν τοὺς εἴδαμε νὰ τρυπώνουν στὸ λόγγο καὶ νὰ σφυρίζουν δυνατὰ ἀρχίσαμε, ὅπως καὶ οἱ φρουροί μας, νὰ παρατηροῦμε πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τους κρατούσαμε ψηλὰ τὰ ὅπλα μας γιὰ νὰ τὰ βλέπουν οἱ Ἀρναούτηδες, ποὺ πρόβαλαν στὶς γύρω πλαγιὲς καὶ ἀπαντοῦσαν στὰ σφυρίγματα τῶν νέων ποὺ εἴχαμε συναντήσει. Ἴσως ἐπειδὴ εἴμαστε πολλοὶ ἢ ἐπειδὴ φοβήθηκαν τὰ τουφέκια μας δὲν τόλμησαν νὰ ἐπιτεθοῦν. Ἔτσι ὕστερα ἀπὸ πορεία μιᾶς λεύγας, φθάσαμε στὴν ὄχθη τοῦ βουνοῦ ποὺ ἀρδεύει τὴν κοιλάδα.

»Ἐκεῖ δροσιστήκαμε καὶ φάγαμε ἐλιὲς ποὺ φέραμε ἀπὸ τὸν Εὔριπο. Ἕνας γέρο - Ἀρναούτης πέρασε κοντά μας καὶ γὼ ἔκανα νὰ τὸν τρομάξω δείχνοντάς του τὶς πιστόλες μου. Ἀλλὰ ἐκεῖνος σήκωσε τὴ μαγγούρα του καὶ

---

1. Παλιὸ γαλλικὸ κέρμα. Εἶχε κοπῆ ἐπὶ Λουδοβίκου ΙΒ'.
2. Σφεντόνες.

πισωπατώντας μὲ φοβέριζε. Τὸ θράσος του μᾶς ἔκανε νὰ βιαστοῦμε. Ἀνεβήκαμε στ' ἄλογά μας καὶ φύγαμε γρήγορα - γρήγορα.

»Ζυγώνοντας ὅμως στὴν ἔξοδο τῆς κοιλάδας οἱ ὁδηγοὶ ἄρχισαν νὰ προχωροῦν διστακτικά. Τὸ πέρασμα ἦταν ἐπικίνδυνο. Ἔπρεπε νὰ βαδίσουμε σ' ἕνα μονοπάτι ποὺ βρισκόταν ἀνάμεσα σὲ δυὸ βουνά. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ γκρεμὸς κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ πυκνοδασωμένη πλαγιά. Συνήθως οἱ Ἀρναούτηδες κρύβονται μέσα στὸ λόγγο καὶ γκρεμίζουν κορμοὺς δένδρων μπροστὰ καὶ πίσω ἀπὸ τὸ καραβάνι ποὺ περνάει γιὰ νὰ τοῦ κόψουν τὸ δρόμο. Κι' ὕστερα ἀρχίζουν τὸ πετροβολητὸ γιὰ νὰ σκοτώσουν τοὺς διαβάτες καὶ νὰ τοὺς ληστέψουν.

»Μόλις βρεθήκαμε σ' αὐτὸ τὸ στενὸ ἀποφασίσαμε νὰ κατεβοῦμε ἀπὸ τὰ ἄλογά μας καὶ νὰ τὰ μαστιγώσουμε νὰ προχωρήσουν μόνα τους μπροστὰ καὶ ν' ἀνοίξουν τὸ μονοπάτι ποὺ δὲν ἦταν καὶ μακρύ. Καὶ δόξα τῷ Θεῷ περάσαμε χωρὶς κακὸ συναπάντημα.

»Μπροστά μας ἁπλωνόταν ἕνας μεγάλος κάμπος καὶ ἀπορήσαμε ποὺ δὲν ἀντικρύσαμε τὴν Ἀθήνα ὅπως μᾶς εἶχαν πῆ οἱ ὁδηγοί. Ὁ ἥλιος βασίλευε καὶ δὲν ξέραμε τί θὰ γίνη.

»Ὕστερα ἀπὸ τὴν τρομάρα ποὺ πήραμε ἀπὸ τοὺς Ἀρναούτηδες δὲν εἴχαμε καμμιὰ διάθεση νὰ διανυκτερεύσουμε στὴν ἐρημιά. Ἀποφασίσαμε λοιπὸν νὰ βαδίζουμε ὅλη τὴ νύχτα. Ξαφνικὰ διακρίναμε μακριὰ ἕνα φῶς ποὺ μᾶς χρησίμεψε ὅπως τὸ φανάρι στοὺς ναυτικούς. Τὸ φωτάκι μᾶς ὡδήγησε ὕστερα ἀπὸ τρεῖς ὧρες πορεία σ' ἕνα κονάκι Ἀρναούτηδων.

»Ἡ πόρτα ἦταν ἀμπαρωμένη κι' ἀπὸ μέσα ἀκούγονταν γαυγίσματα σκυλιῶν. Βγῆκαν κάτι νεαροὶ ἀλλὰ δὲν μᾶς ἐπέτρεψαν τὴν εἴσοδο. Ἡ διαταγὴ ὅμως τοῦ γενίτσαρου τοὺς ἔπεισε ν' ἀνοίξουν.

»Οἱ γυναῖκες τρόμαξαν καὶ κρύφτηκαν. Σὲ λίγο ὅμως ἀναθάρρησαν. Μόλις ὑποχώρησε ὁ φόβος ποὺ τὶς ἀνάγκασε νὰ ἀποσυρθοῦν, ξαναγύρισαν ἀπὸ περιέργεια κρατώντας ἕνα κερί. Ἤθελαν νὰ μᾶς δοῦν, ὅπως καὶ μεῖς νὰ δοῦμε ἐκεῖνες. Ἀφοῦ τὶς χαιρετίσαμε εὐγενικὰ καὶ προχωρήσαμε σὲ μερικὲς φιλοφρονήσεις κατάλαβαν ὅτι δὲν εἴμαστε ἄνθρωποι ἐπικίνδυνοι.

»Μπήκαμε, τέλος πάντων, καὶ μᾶς ὡδήγησαν στὸ καλύτερο διαμέρισμα τοῦ σπιτιοῦ. Περιττὸ νὰ σᾶς πῶ ὅτι δὲν εἶχε χρυστοστολισμένα ταβάνια. Ἦταν μᾶλλον ἕνας σταῦλος παρὰ δωμάτιο. Ἐκεῖ ἔπρεπε νὰ βολέψουμε καὶ τ' ἄλογά μας, ἐκεῖ ἔπρεπε νὰ μείνουμε κι' ἐμεῖς. Δυὸ ἢ τρεῖς παλιόψαθες, ποὺ ἀντικαθιστοῦσαν τὰ κρεβάτια ἦταν τὰ ἔπιπλα αὐτοῦ τοῦ ὑπέροχου διαμερίσματος. Δὲν προφτάσαμε νὰ μποῦμε κι' ὅλες οἱ νοικοκυρὲς ἦρθαν νὰ μᾶς προσφέρουν μὲ ἐκδηλώσεις ἐξαιρετικῆς καλωσύνης τὸ βραδυνό μας.

»Ἡ μιὰ μᾶς ἔδινε ἐλιές, ἡ ἄλλη αὐγά, ἡ τρίτη τυρί. Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ ἄξιζε πάνω ἀπὸ ὅλα ἦταν τὸ παχὺ καπόνι ποὺ μᾶς ἔφεραν οἱ γυναῖκες (μαζὶ μὲ ψωμὶ καὶ σαλάτα) νὰ τὸ ψήσουμε γιὰ τὸ δεῖπνο μας.

»Φοβόμαστε πολὺ μήπως εἰδοποιηθοῦν οἱ ἄντρες τους γιὰ τὴν ἄφιξή μας

καὶ μᾶς ἐπιτεθοῦν ξαφνικά. Γι' αὐτὸ ὅλη τὴ νύχτα κρατούσαμε βάρδια μὲ τὴ σειρά. Εἴχαμε ἀπὸ τὸ βράδυ πληρώσει γενναιόδωρα γιὰ τὰ φαγιὰ 15 ὣς 20 ἄσπρα ποὺ ἀντιστοιχοῦν μὲ 10 - 12 γαλλικὰ σόλδια. Καὶ μιὰ ὥρα πρὶν ξημερώση ξεκινήσαμε»[1].

Μὲ τὴν 'Ανατολὴ τὸ καραβάνι βρισκόταν στὴ Δεκέλεια. Πλησιάζουν στὴν 'Αθήνα. 'Ο Sieur du Loir κατέχεται ἀπὸ τὴ συγκίνηση τῆς μεγάλης στιγμῆς. 'Αλλὰ γρήγορα θὰ ἀπογοητευθῆ ἀντικρύζοντας τὰ ἐρείπια καὶ τὴν ἐξαθλίωση τῶν κατοίκων.

«Σᾶς ἐξομολογοῦμαι ὅτι καθὼς ζυγώναμε μὲ πλημμύριζε εὐλαβικὴ κατάνυξη. Φτάνοντας, ὅμως, ἔνοιωσα νὰ πιάνεται ἡ ψυχή μου καθὼς δὲν ἔβλεπα μὲ τὴν πρώτη ματιὰ τίποτα ποὺ νὰ μὲ κάνη νὰ πιστέψω πὼς ἔμπαινα σ' αὐτὴ τὴν ὑπέροχη πόλη, ποὺ στοὺς δρόμους της ἔτρεχαν ἄλλοτε νεροσυρμὲς ἀπὸ τὶς κρῆνες.

»'Η ὄψη τῶν κατοίκων ἦταν πιὸ θλιβερὴ ἀπὸ τὰ κτίσματα τῆς πολιτείας. Βλέπει κανεὶς ἀκόμα ἀνάμεσα στὰ χαλάσματα μιὰ μαρμαροκολώνα, ἕνα κιονόκρανο ἢ κανένα συντρίμμι, ἀπομεινάρι τοῦ παλιοῦ μεγαλείου. 'Αλλὰ ἀπὸ ὅλα τὰ πρόσωπα ποὺ βγῆκαν τρέχοντας στοὺς δρόμους ἀκούγοντας τὸ θόρυβο τῆς συνοδείας μας, κανένας δὲν μοῦ φάνηκε πὼς ἦταν γνήσιο τέκνο τῆς ἀρχαίας 'Αθήνας. Μόνο δυστυχία καὶ μαύρη φτώχεια. 'Η ἀλήθεια εἶναι πὼς μπαίνοντας στὴν πολιτεία συναντήσαμε ἀνθρώπους πιὸ εὐπαρουσίαστους ποὺ βλέποντάς μας νὰ ἀναζητοῦμε κατάλυμα μᾶς ὡδήγησαν στὴν ἀρχιεπισκοπή. Ἔλειπε ὁ ἀρχιεπίσκοπος καὶ μᾶς ὑποδέχτηκε μὲ προθυμία ἕνας καλόγερος.

»Δὲν προλάβαμε νὰ πιοῦμε ἕνα δάχτυλο κρασὶ καὶ οἱ πιὸ σεβάσμιοι ἄνθρωποι τῆς πολιτείας, ἀκούγοντας πὼς ἔφτασαν ξένοι, ἦρθαν νὰ μᾶς βροῦν καὶ νὰ μᾶς προσφέρουν μὲ πολλὴ εὐγένεια ὅλα τὰ πράγματα ποὺ εἴχαμε ἀνάγκη.

»Ἕνας εὐγενής, ὀνόματι Μπενιζέλος, μαθαίνοντας ὅτι ἀνάμεσά μας ἦταν κι' ἕνας Βενετσάνος ἀριστοκράτης μᾶς περιποιήθηκε ἐξαιρετικά. Εἶναι ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ διατηροῦν ἀκόμα τοὺς τίτλους τους στὴν 'Αθήνα.

»'Η ἐνδυμασία τῶν 'Αθηναίων εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀμφίεση τῶν ἄλλων 'Ελλήνων.Κοντὰ μαλλιά, κι' ἀντὶ τουρμπάνια καὶ γούνινους σκούφους ποὺ συνηθίζουν παντοῦ οἱ Ἕλληνες, φοροῦν τόκες, ὅπως οἱ σπουδαστὲς τῶν παρισινῶν πανεπιστημίων. Οἱ βέστες τους εἶναι κοντές.

»Μαζὶ μ' αὐτοὺς τοὺς κυρίους πήγαμε νὰ δοῦμε τί ἀπόμεινε στὴ σημερινὴ 'Αθήνα. Κι' αὐτὸ θὰ προσπαθήσω τώρα νὰ σᾶς διηγηθῶ».

'Ο Γάλλος περιηγητὴς περιγράφει τὴν τοποθεσία. Πληροφορεῖται ὅτι

---

1. Ἦταν ἀπόγονοι τῶν χριστιανῶν 'Αλβανῶν ἢ 'Αλβανοβλάχων ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴν 'Αττικὴ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΔ' αἰώνα. Κτηνοτρόφοι, ὠργανωμένοι σὲ φάρες λήστευαν τοὺς διαβάτες στὰ περάσματα τῆς Πάρνηθος (*'Απ. Βακαλοπούλου*: 'Ιστορία τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ, τομ. Β 1, σ. 324).

ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων εἶναι τρεῖς ἢ τέσσερες χιλιάδες ψυχὲς κι' ὅτι στὴν 'Ακρόπολη διαμένουν ἑξήντα οἰκογένειες Τούρκων. Ὕστερα ἐπιχειρεῖ μιὰ ἱστορικὴ ἀναδρομή.

'Ανάβαση στὴν 'Ακρόπολη ἀποκλείεται. Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐπιτρέπουν τὴν εἴσοδο στοὺς ντόπιους. Γιὰ τοὺς ξένους ἀπαγορεύεται αὐστηρά. Ἔτσι ἡ συντροφιὰ ἀποφάσισε νὰ περιορισθῆ σ' αὐτὰ ποὺ ἔβλεπε ἀπὸ μακρυά. 'Αλλὰ ὁ βοεβόδας, μαθαίνοντας πὼς οἱ ξένοι περιεργάζονται τὶς ἀρχαιότητες, ἔστειλε τοὺς σμπίρους του νὰ τοὺς παρακολουθήσουν :

«Τὴν ὥρα ποὺ θαυμάζαμε αὐτὰ τὰ θεσπέσια ἔργα στὸ Θησεῖο ἦρθε ἕνας ἄνθρωπος τοῦ βοεβόδα καὶ μᾶς εἶπε πὼς ὁ ἀφέντης του θέλει νὰ μᾶς μιλήση. Νὰ σᾶς πῶ τὴν ἀλήθεια τὰ χρειάστηκα. Εἶπα τὶς ἀνησυχίες μου στοὺς 'Αθηναίους εὐγενεῖς ποὺ ἦταν μαζί μας. 'Αλλὰ ἐκεῖνοι μᾶς συμβούλεψαν νὰ πᾶμε χωρὶς ἀντίσταση. Προθυμοποιήθηκαν μάλιστα νὰ μᾶς συνοδέψουν.

»Δὲν ἤξερα τί σκοποὺς εἶχε ὁ βοεβόδας. 'Αλλὰ ὅταν εἶδε πὼς ὁ γενίτσαρος μᾶς συμπεριφερόταν μὲ τόσο σεβασμό, τὸν πῆρε κατὰ μέρος γιὰ νὰ μάθη ποιοί εἴμαστε. Ὕστερα μᾶς ὑποδέχτηκε μὲ πολλὴ εὐγένεια.

»Μᾶς πρόσφερε νὰ πιοῦμε καφὲ καὶ σερμπέτι καὶ μᾶς ἔδωσε νὰ φουμάρουμε. Παρακάλεσε ὕστερα νὰ τοῦ ποῦμε ἂν ἔχουμε κανένα νέο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Γιατὶ ἀπὸ κεῖ, ὅπως κατάλαβα, σπάνια ἔρχονται εἰδήσεις. Ἡ 'Αθήνα, βλέπεις, δὲν βρίσκεται πάνω σὲ ἐμπορικὸ δρόμο. Δὲν εἶναι πέρασμα».

Οἱ ξένοι συνεχίζουν τὴν περιήγησή τους. Παντοῦ ἀπογοητεύσεις.

«'Ακόμα καὶ ὁ 'Ιλισσός, σημειώνει ὁ Γάλλος περιηγητής, ἔχει τὰ σημάδια τῆς φθορᾶς τοῦ χρόνου καὶ τῆς ὀθωμανικῆς τυραννίας. Οἱ Τοῦρκοι ἔχουν παροχετεύσει τὰ νερά του γιὰ νὰ ποτίζουν τὰ περιβόλια τους. Καὶ τώρα δὲν βλέπεις τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὴν κατάξερη κοίτη»[1].

Οἱ ταξιδιῶτες κατέχονται ἀπὸ ἀγωνία. Μ' ὅλο ποὺ εἶναι εὐγενεῖς, μ' ὅλο ποὺ ὁ βοεβόδας ἔδειξε καλὲς διαθέσεις, ὁ Sieur du Loir καὶ οἱ σύντροφοί του νοιώθουν παγιδευμένοι. Καὶ πανικόβλητοι ἀποφασίζουν νὰ δραπετεύσουν.

Τὸ ἐπεισόδιο ἀποτελεῖ μιὰ μαρτυρία τοῦ τρόμου καὶ τῆς ἀνασφάλειας ποὺ βασίλευε στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα καὶ ἐξηγεῖ τὶς δυσκολίες καὶ τοὺς κινδύνους τῶν μετακινήσεων τῶν ξένων περιηγητῶν.

«Τὸ πρόγραμμά μας ἦταν νὰ πᾶμε τὴν ἄλλη μέρα στὰ μοναστήρια τῶν καλογραιῶν ποὺ βρίσκονται στὰ περίχωρα. Μόλις, ὅμως, ξαναφέραμε στὴ μνήμη μας τὰ ὡραῖα πράγματα ποὺ εἴδαμε, καὶ μόλις θυμηθήκαμε πὼς ὁ βοεβόδας εἶχε στείλει ἀνθρώπους νὰ μᾶς παρακολουθοῦν, αὐτὴ ἡ σκέψη μᾶς χάλασε ὁλωσδιόλου τὴν καλὴ διάθεση. Φοβηθήκαμε μήπως μᾶς ρίξη καμμιὰ ἀβανιὰ

1. 'Αλλὰ καὶ στὴν ἀρχαιότητα δὲν ἦταν πλουσιώτερα τὰ νερὰ τοῦ 'Ιλισσοῦ. Ξεροπόταμο τὸν ὀνόμαζει ὁ Στράβων «Χειμαρρώδης τὸ πλέον, θέρος δὲ μειοῦται τελέως».

πῶς τάχα ἤρθαμε νὰ κατασκοπεύσουμε τὸ κάστρο. 'Αποφασίσαμε, λοιπόν, νὰ φύγουμε ἄρον—ἄρον νυχτιάτικα χωρὶς κἂν ν' ἀποχαιρετίσουμε τοὺς φίλους μας. 'Αφήσαμε στὴν κάμαρά μας ὅ,τι χρωστούσαμε καὶ τραβώντας τ' ἄλογα ἀπὸ τὸ καπίστρι, βγήκαμε ἀθόρυβα σὰν κλέφτες ἀπὸ τὴν πολιτεία, φθάσαμε στὰ ριζὰ τοῦ λόφου κι' ἐπήραμε τὸν ἀνήφορο γιὰ νὰ γυρίσουμε στὸν Εὔριπο. 'Αλλὰ θέλοντας νὰ ἀποφύγουμε τὴ Χάρυβδη πέσαμε στὴ Σκύλα.

»Γλυτώσαμε βέβαια ἀπὸ τὸν κίνδυνο νὰ βρῇ ὁ βοεβόδας προσχήματα καὶ νὰ μᾶς συλλάβῃ.'Αλλὰ τί θὰ λέγαμε ἂν τυχόν, τώρα ποὺ ἐξαφανιστήκαμε σὰν κλέφτες, πέφταμε στὰ χέρια του;

»Οἱ ἀγωγιάτες εἶχαν ἀφήσει τ'ἄλογα νηστικά. Δυὸ ἀπ' αὐτὰ ἦταν τόσο ἀχαμνὰ (πετσὶ καὶ κόκκαλο) ποὺ δὲ μποροῦσαν νὰ πάρουν τὰ πόδια τους. Περπατούσαμε δυὸ ὧρες καὶ δὲν εἴχαμε καλύψει οὔτε μισὴ λεῦγα. Ξημέρωσε, ἀσπρογάλιαζε ὁ ὁρίζοντας. Καὶ τότε μ' ἔπιασε τρόμος.Καλύτερα νὰ γυρίσουμε πίσω γιὰ νὰ μὴ δώσουμε ὑποψίες. Εἴμαστε κοντὰ στὴν πολιτεία, κι' ὅσο νὰ βγῆ ὁ ἥλιος θὰ φθάναμε στὴν 'Αθήνα. 'Αλλὰ ὅταν τὸ καλοσκεφθήκαμε, πὼς εἴχαμε σκοπὸ νὰ πᾶμε πιὸ κοντὰ στὸν κίνδυνο ποὺ θέλαμε ν' ἀποφύγουμε, κατεβήκαμε ἀπὸ τ' ἄλογα βγάλαμε τὰ σπαθιά μας κι' ἀρχίσαμε νὰ κεντᾶμε τὰ καπούλια τους. 'Εκεῖνα ἄρχισαν νὰ καλπάζουν, κι' ἔτσι σὲ λίγο, πρὶν κἂν συναντήσουμε ἄνθρωπο, βρεθήκαμε δυὸ λεῦγες μακριά.

»Περάσαμε εὐτυχῶς τὴν ἐπικίνδυνη κοιλάδα μὲ τοὺς 'Αρναούτηδες καὶ μόλις νύχτωσε καλὰ φθάσαμε σ' ἕνα ἀπὸ τὰ σπίτια τους, ποὺ θαρῶ πὼς βρίσκονται στὴ θέση τοῦ ἀρχαίου 'Ωρωποῦ.

»Ἕνας γέροντας μᾶς συμβούλεψε νὰ μὴν κοιμηθοῦμε ἐκεῖ γιατὶ φοβόταν πὼς οἱ 'Αρναούτηδες, γιὰ νὰ μᾶς ληστέψουν δὲν θὰ δίσταζαν καὶ νὰ μᾶς σκοτώσουν ἀκόμα. Μᾶς εἶπε μάλιστα πὼς δὲν εἶχε ἐμπιστοσύνη οὔτε στὰ παιδιά του καὶ μᾶς ἔδειξε δυὸ ψηλόσωμους χεροδύναμους νέους.

»Ὁ γέροντας εἶδε τὴν ἀνησυχία μας καὶ μᾶς πρότεινε νὰ περάσουμε τὸ στενὸ τοῦ Εὐρίπου.Ἦταν μπουνάτσα καὶ τὰ παιδιά του δέχονταν νὰ μᾶς μεταφέρουν στὴν ἀντικρυνὴ στεριὰ μὲ τὴ βάρκα τους.

»Δεχτήκαμε φυσικὰ τὴν προσφορά. Κατεβήκαμε στὴ θάλασσα ἀλλὰ δὲν βλέπαμε διόλου βάρκα. Καταλαβαίνετε τὴν ἔκπληξη μας ὅταν μᾶς κάλεσε νὰ μποῦμε σ' ἕνα κούτσουρο βαθουλωμένο.

»Μ' ὅλο ποὺ ὁ κίνδυνος ἀπὸ τοὺς 'Αρναούτηδες ἦταν ἄμεσος δυσκολευτήκαμε πολὺ νὰ μποῦμε σ' αὐτὸ τὸ μονόξυλο. Τὰ παιδιὰ πῆραν δυὸ μεγάλες σανίδες γιὰ κουπιὰ κι' ἄρχισαν νὰ μᾶς τραβολογοῦν νὰ μπαρκάρουμε.

»'Αφήσαμε τὸ γενίτσαρο καὶ τοὺς ἀγωγιάτες στὴν παραλία κι' ἐγὼ κι' ὁ φίλος μου[1] στριμωχτήκαμε σὲ μιὰ ἄκρη τοῦ πλεούμενου καὶ βολέψαμε τὰ

1. Δὲν μᾶς πληροφορεῖ τί ἔγινε ὁ τρίτος τῆς συντροφιᾶς.

πόδια μας ἔτσι πού νά κρατήσουμε ἰσορροπία. Ὕστερα οἱ ναυτικοί μας τράβηξαν τὸ ἕνα ἀπὸ τ' ἄλογά μας ἀνάμεσα σὲ δυὸ τάβλες ποὺ εἶχαν στερεωθῆ πρύμη-πλώρη κι' ἄρχισαν νὰ κωπηλατοῦν σὰν γονδολιέρηδες».

Οἱ περιπέτειες τοῦ Sieur du Loir συνεχίζονται. Ἀπὸ τὴ Χαλκίδα νέα ἐξόρμηση. Αὐτὴ τὴ φορὰ ταξιδεύει στὴ Θήβα μὲ συντροφιὰ τὸν Βενετὸ πρεσβευτή :

«Οἱ ζωντανὲς ὀμορφιὲς ἀξίζουν κατὰ τὴ γνώμη μου περισσότερο ἀπὸ τὰ μάρμαρα καὶ τοὺς τάφους.Καὶ πρέπει νὰ σᾶς ἐξομολογηθῶ ὅτι μ'ἀναστάτωσαν τὰ θηλυκὰ τῆς Θήβας καὶ κυρίως οἱ Ἑβραῖες ποὺ σίγουρα εἶναι οἱ πιὸ ὄμορφες γυναῖκες τοῦ κόσμου.

»Παρ' ὅλη τὴν περιέργειά μας νὰ ἐπισκεφθοῦμε τὰ περίχωρα, ἡ ἐπιθυμία μας νὰ τὶς δοῦμε πιὸ κοντὰ κι' ὄχι ἀπὸ τὰ παράθυρα, ὅπου ἔκαναν κάθε τόσο τὴν ἐμφάνισή τους, μᾶς κράτησε στὴν πόλη. Βρίσκαμε χίλιες δυὸ προφάσεις γιὰ νὰ μπαίνουμε στὰ σπίτια τους, τάχα πὼς θέλαμε ν' ἀγοράσουμε κάτι ἀπὸ τοὺς ἄντρες τους. Καὶ μ' ὅλο ποὺ μονάχα ἕνας Ἑβραῖος μᾶς ἐπέτρεψε τὴν εἴσοδο, τόσο συναρπαστικὴ ἦταν ἡ ὀμορφιά τους ποὺ μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐκφράσω καὶ τώρα τὰ αἰσθήματά μου. Τὰ κορίτσια καὶ οἱ γυναῖκες εἶχαν τὴν ἴδια περιέργεια νὰ μᾶς δοῦν, ὅπως ἐμεῖς γι' αὐτές. Τόσο μᾶς θάμπωσαν μὲ τὴ γοητεία τοῦ προσώπου τους καὶ μὲ τὴν κορμοστασιά τους, ποὺ ξεχάσαμε πὼς βρισκόμαστε στὴ Θήβα καὶ πὼς ἔπρεπε νὰ δοῦμε τὰ ἀξιοθέατα.

»Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἀναζητήσουμε ὑλικὸ γιὰ νὰ παρηγορηθοῦμε ποὺ χάσαμε τόσο γρήγορα τὰ ἀξιαγάπητα αὐτὰ πλάσματα. Ἀλλὰ βρήκαμε μόνο χονδροειδῆ ἀμάθεια τῶν χριστιανῶν τῆς περιοχῆς.Οἱ πλάνες καὶ οἱ δεισιδαιμονίες τους μὲ κατέπληξαν».

Καὶ ἡ περιοδεία τοῦ Sieur du Loir συνεχίζεται μὲ τὸν πρεσβευτὴ καὶ τὴν ἀκολουθία του. Ἅγιος Λουκᾶς-Στεῖρι, διανυκτέρευση στὰ Κούντουρα («τὰ σπίτια εἶναι κατάλληλα μόνο γιὰ γουρούνια»), Πλαταιές-Μέγαρα-Κακὴ Σκάλα («δυὸ λεῦγες δρόμο πάνω στὸ βράχο καὶ κάτω γκρεμὸς τρομακτικός, οἱ βράχοι ἀλλοῦ γυμνοὶ ἀλλοῦ δασωμένοι καὶ ψηλὰ οἱ φωλιὲς ἀμέτρητων ἀετῶν ποὺ φτερούγιζαν πλάϊ μας»), Κόρινθος,Σικυὼν-Βοστίτσα-Πάτρα («ἀρκετὰ μεγάλη καὶ καλοκατοικημένη πολιτεία»).

«Δὲν ξέρω τί ἐμπόδισε τὸν κύριο πρεσβευτὴ νὰ μποῦμε στὴν Πάτρα. Κοιμηθήκαμε στὸ ὕπαιθρο κάτω ἀπὸ τὶς πορτοκαλιὲς καὶ τὶς λεμονιὲς μὲ τὸν εὐχάριστο ὕπνο καὶ τὸ θεσπέσιο ἄρωμα. Ὅλα αὐτὰ καὶ ἡ δροσιὰ τῶν πηγῶν ἀπὸ τὰ περιβόλια κάνουν αὐτὴ τὴν τοποθεσία γοητευτικώτερη κι' ἀπὸ τὸ πιὸ μεγαλόπρεπο παλάτι.

»Λένε πὼς τὸ κλῖμα τῆς Πάτρας δὲν εἶναι ὑγιεινὸ ἐξ αἰτίας τῶν κοντινῶν χιονισμένων βουνῶν καὶ τοῦ πλήθους τῶν πηγῶν ποὺ τὴν περιβάλλουν. Πραγματικὰ ὑπάρχει τέτοια ἀφθονία νερῶν ποὺ καθὼς προχωρούσαμε τὴν ἄλλη μέρα κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς, πηγὲς ἀνάβλυζαν ἀπὸ τὰ ἀχνάρια τῶν ἀλόγων μας.

Μπήκαμε σ' ένα μεγάλο δάσος κι' όταν φθάσαμε περίπου στὴ μέση βρήκαμε ένα ποτάμι, τὸ μεγαλύτερο ποὺ εἴδαμε σὲ τοῦτο τὸ ταξίδι. Οἱ Τοῦρκοι ἔχουν χτίσει ἕνα γεφύρι μὲ μιὰ καμάρα ὄχι μικρότερη ἀπὸ τὴ γέφυρα Ρεάλε τῆς Βενετίας».

Ἡ συνοδεία μπαρκάρησε γιὰ τὴ Ζάκυνθο ὅπου παρέμεινε δεκαπέντε μέρες περιμένοντας τὴ γαλέρα τῆς διπλωματικῆς ἀποστολῆς. Κι' ὁ περιηγητής μας εἶχε ἀρκετὸ καιρὸ γιὰ περιοδεῖες καὶ ἔρευνες.

Ἐπισημαίνει πρῶτα-πρῶτα, ὅπως καὶ ὁ Sandys πρὶν ἀπὸ τριάντα περίπου χρόνια, τὴν ἐγκληματικότητα ποὺ μαστίζει τὸ νησί. Ὅλοι κυκλοφοροῦν πάνοπλοι μὲ τουφέκια, ἀσπίδες, πιστόλες καὶ θώρακες.

«Ἡ παραμονή μου στὴ Ζάκυνθο μοῦ φάνηκε ἀτέλειωτη. Κι' ἦταν πολὺ δυσάρεστη. Δὲν ὑπάρχει τίποτα ἀξιοπερίεργο στὸ νησί. Ἀντίθετα, ἐπικρατεῖ μιὰ κατάσταση ποὺ προκαλεῖ φρίκη καὶ ἀγανάκτηση: σκοτωμοί, οἰκογενειακὰ μίση. Κι' αὐτὸ τὸ φαινόμενο παρατηρεῖται σ' ὅλες τὶς κτήσεις τῆς Βενετίας στὴν Ἑλλάδα[1]. Δὲν πιστεύω πὼς ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς Ζακυνθινοὺς ἔστω καὶ ἕνας ποὺ νὰ μὴν ἔχει κάποιο θανάσιμο ἐχθρὸ καὶ νὰ μὴ σχεδιάζῃ πῶς νὰ τὸν ἐξοντώσῃ σὲ πρώτη εὐκαιρία.

»Γι' αὐτὸ ὅλοι εἶναι ἄγρυπνοι καὶ ἁρματωμένοι. Μὲ τὶς δύο κουλεβρίνες στὸν ὦμο ἔχουν ἀποκτήσει πραγματικὴ πολεμικὴ ἐξάρτηση ἐκστρατείας. Φοροῦν πάντοτε θωρακοπουκάμισο καὶ τὴ νύχτα δὲν βγαίνουν ποτὲ ἀπὸ τὰ σπίτια τους χωρὶς κράνος στὸ κεφάλι. Στὸ ζουνάρι τους βλέπεις περισσότερες πιστόλες παρὰ θηλύκια. Καὶ ἀκόμα μιὰ ἀσπίδα ποὺ τοὺς σκεπάζει ἀπὸ τὴν κορυφὴ ὣς τὰ νύχια.

»Κι' ὅλα αὐτὰ τὰ ὅπλα (ποὺ τὰ φορτώνονται ἀποκλειστικὰ στὴν πόλη γιατὶ στὸ ὕπαιθρο κουβαλοῦν ἄλλα) τὰ χρησιμοποιοῦν μόνο στὴν περίπτωση ποὺ θὰ βρεθοῦν σὲ πλεονεκτικὴ θέση. Καὶ περιμένουν γι' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία μιὰ ὁλόκληρη ζωή. Ἄκουσα ἱστορίες ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ τὶς συλλάβῃ ἀνθρώπινος νοῦς[2].

»Γιὰ νὰ ἀθωωθοῦν οἱ φονιάδες δὲν ἔχουν παρὰ νὰ ταξιδέψουν ὣς τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὸν βάϊλο τῆς Βενετίας τὴν ἀμνήστευσή τους[3]. Μ' αὐτὴ τὴν ἐπιείκεια ἡ Δημοκρατία τῆς Βενετίας διατηρεῖ

---

1. Οἱ Βενετοὶ ἔχουν θεμελιώσει τὴν κυριαρχία τους στὴ συμμαχία μὲ τὴν τάξη τῶν τοπικῶν ἀρχόντων ποὺ ἐξασφαλίζοντας συνεχῶς παράλογα προνόμια ἔγινε ἀσύδοτη καὶ ἐγκληματική. Ἐξόντωνε τοὺς ἐχθρούς της χρησιμοποιώντας τοὺς οἰκογενειακοὺς μπράβους χωρὶς νὰ φοβᾶται κολασμό. Ἔτσι ὁ μοναδικὸς τρόπος ἀπονομῆς δικαιοσύνης ἀπέμεινε ἡ αὐτοδικία καὶ οἱ ἀντεκδικήσεις.

2. Δυστυχῶς ἀποφεύγει νὰ τὶς ἀφηγηθῆ.

3. Αὐτὸ τὸ δικαίωμα εἶχε παραχωρήσει ἡ Γαληνοτάτη Δημοκρατία στὸν πρεσβευτή της γιὰ τὰ ἐγκλήματα τῶν Ἑλλήνων τῆς Κρήτης, τῆς Ζακύνθου καὶ τῶν ἄλλων κτήσεων. Καὶ φυσικὰ ἡ παροχὴ ἀμνηστίας ἐξασφαλιζόταν πάντοτε μὲ τὶς συστάσεις καὶ τὴ μεσολά-

τὶς κτήσεις της. 'Εγὼ πιστεύω πὼς ἂν ἀποφάσιζε νὰ τιμωρήση τοὺς ἐνόχους δὲν θὰ βρισκόταν οὔτε ἕνας ἀθῶος».

Καὶ ὁ Sieur du Loir καταλήγει μελαγχολικά : «'Αλλὰ ξέχασα πὼς ἔφτασα κιόλας στὸν κόσμο τῆς χριστιανοσύνης. Κι'ἐγὼ ἤθελα νὰ σᾶς μιλήσω γιὰ τὴν 'Ελλάδα ποὺ ζῆ ὑπόδουλη στὸν Τοῦρκο καὶ τὴν γνωρίζουμε μονάχα ἀπὸ τοὺς χάρτες καὶ τὰ ἀρχαῖα βιβλία ».

'Απὸ τὴ Ζάκυνθο ἡ συντροφιὰ πέρασε στὴν 'Ιθάκη, στὸ «βασίλειο τῆς πιστῆς Πηνελόπης», ὅπου βρῆκε ὅλους-δλους τρεῖς τέσσερες 'Οθωμανοὺς ψαράδες.

ΤΙ ΕΙΔΕ ΕΝΑΣ ΕΒΡΑΙΟΣ (1641)

Τέσσερες αἰῶνες μετὰ τὸν περίφημο Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλας ἕνας ἄλλος 'Εβραῖος περιηγητὴς ταξιδεύει στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες, ὁ ραββίνος Σαμουήλ. Ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Πολωνία καὶ διασχίζοντας τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Ρόδο.

Τί παρατηρεῖ ἕνας 'Εβραῖος ; Τὴν εὐημερία καὶ τὴ δυστυχία, τὸν πλοῦτο καὶ τὴ φτώχεια, τὸ δοῦναι καὶ λαβεῖν. Θετικὰ μυαλὰ οἱ 'Εβραῖοι ἔχουν τὸ νοῦ τους στὴν οἰκονομία τοῦ τόπου, στὸ ἐμπόριο, στὴν παραγωγή, στὶς ἀγορές, στὰ κτήματα, στὶς οἰκοδομές, στὶς τιμές, στὰ κέρδη, στὸ χρῆμα.

Τὸ χρονικὸ τοῦ Σαμουὴλ θυμίζει τὸ σημειωματάριο τοῦ πρακτικοῦ ταξιδιώτη[1]. Εἶναι δύσκολο νὰ διερευνήσης τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, τὶς συνήθειες καὶ τοὺς καημούς τους. Βλέπεις ὅμως τί ἀγοράζουν καὶ τί πουλᾶνε. Οἱ ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴ Ρόδο :

«Μπαίνοντας στὸ λιμάνι μείναμε στὸ καράβι ἐπειδὴ ἔτυχε μέρα Σάββατο. 'Η Ρόδος εἶναι πολὺ ὄμορφη πολιτεία... Βλέπεις παλάτια μεγαλόπρεπα, χτισμένα μὲ τετράγωνα ἀγκωνάρια, χωρὶς ἴχνος ξύλου στὶς οἰκοδομές... 'Υπάρχουν πεντακόσια λουτρὰ καὶ πανδοχεῖα. Εἴδαμε πλῆθος πραματευτάδων ποὺ ἐμπορεύονταν αἰγυπτιακὰ προϊόντα.

»'Εδῶ βρίσκεις τὰ πιὸ νόστιμα φροῦτα : σταφύλια, σύκα, ρόδια, λεμόνια.

βηση τῶν τοπικῶν ἀρχόντων καὶ τῶν κάθε λογῆς συνεργατῶν τῆς βενετικῆς κατοχῆς.

1. 'Οδοιπορικὸ τοῦ ραββίνου *Σαμουὴλ τοῦ 'Αγίου υἱοῦ τοῦ Δαυὶδ Γ'εμσέλ*. Itinéraires de la Terre Sainte des XIII XIV XV XVI et XVII siècles traduits de l'hébreu et accompagnés de tables de cartes et d'éclaircissements par *E. Carmoly* (Bruxelles, 1847). Οἱ 'Εβραῖοι τῆς Ρόδου ἦταν πάντοτε πολυάριθμοι, κυρίως μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Ρόδου ἀπὸ τὸν Μωάμεθ Β' (1480) οἱ 'Εβραῖοι κατοικοῦσαν στὴ συνοικία τῆς παραλίας. Αὐτὴ τὴ συνοικία κατέλαβαν κατὰ τὴν πρώτη ἐπίθεση ἀλλὰ οἱ ἱππότες τὴν ἀνακατέλαβαν ὕστερα ἀπὸ πολύωρη μάχη (Carmoly, ἔνθ' ἀν. σελ. 539).

Μὲ δυὸ λόγια ἐπίγειος παράδεισος. 'Αγοράζεις μιὰ «μεγάλη λίβρα» σταφύλια μ' ἕνα μονάχα ἀσημένιο νόμισμα. Σῦκα καὶ ρόδια μπορεῖ ν' ἀγοράση κι' ὁ πιὸ φτωχός. Μ' ἕνα ἀσημένιο νόμισμα παίρνεις δέκα λεμόνια. Μὲ τρία ἀσημένια ἕνα μεζοῦρι κρασί.

»Τὸ ἐκλεκτὸ στάρι πουλιέται τριάντα ὀχτὼ νομίσματα. Πραγματικὴ ἀφθονία σταριοῦ. Μπορεῖς ν' ἀγοράσης 160 δραχμὲς[1] ψωμὶ μ' ἕνα μονάχα ἀσημένιο.

»'Η Ρόδος ἔχει προάστεια, περιβόλια καὶ ἀμπέλια. 'Ανάμεσα σὲ κάθε ἀμπέλι καὶ στὸ διπλανὸ κῆπο ὑψώνεται κι' ἕνας πύργος ».

ΜΩΣΑΪΚΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ (1645)

Σὲ ἡλικία 34 ἐτῶν ὁ Γάλλος βασιλικὸς σύμβουλος De Moncoys ἐπιχειρεῖ τὸ 1645 ἐξερευνητικὸ ταξίδι στὶς χῶρες τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Τὸ χρονικό του ἀποτελεῖ μιὰ περίεργη σύνθεση ἰατρικῶν συνταγῶν, χημικῶν τύπων, ὑλικοῦ ἀπόκρυφων ἐπιστημῶν, μαθηματικῶν γρίφων, ζωολογικῶν παρατηρήσεων, πειραμάτων φυσικῆς, μηχανικῶν ἐφαρμογῶν καὶ ζωολογίας. Παρατηρεῖ, ὅμως, καὶ τὴ σύγχρονη ζωή. Περιγράφει τὶς ἐνδυμασίες, συγκεντρώνει στοιχεῖα γιὰ τὴν παραγωγή, τὸν πληθυσμὸ καὶ τὸ ἐμπόριο κάθε χώρας. Καταγράφει λαϊκὲς παραδόσεις, γιατροσόφια καὶ τοπικὲς συνήθειες. Τὸ ἑλληνικὸ μερίδιο δὲν εἶναι πλούσιο σὲ ὄγκο ἀλλὰ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον.

Χαριτωμένη καὶ σοβαρὴ χαρακτηρίζει τὴν ἐνδυμασία τῶν 'Ελληνίδων :

«Φοροῦν ἕνα ὄμορφο πουκάμισο μὲ μεταξωτὰ κεντήματα πάνω σὲ «καλσὸν» ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕφασμα ποὺ πολλὲς φορὲς εἶναι χρυσοΰφαντο . 'Επίσης μιὰ βέστα ἀνοιχτὴ μπροστά, ποὺ φθάνει ὣς τὶς φτέρνες, μὲ μανίκια ὣς τοὺς ἀγκῶνες ἀπὸ ὅπου ξεκινοῦν οἱ πλατειὲς χειρίδες τοῦ πουκάμισου. 'Απὸ πάνω ἕνα εἶδος καμιζόλας ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕφασμα ἢ ἀπὸ διαφορετικὸ πιὸ ἐλαφρὸ καὶ μιὰ ζώνη στολισμένη μὲ κοσμήματα ποὺ τὴ δένουν σχεδὸν στὸ ὑπογάστριο. Καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἕνα μαντώ, σὰν ἐσάρπα, ποὺ κουμπώνει μονάχα στὸ λαιμὸ καὶ κρέμεται ὣς τὶς πατοῦσες. "Αλλοτε φοροῦν ἕνα βαρὺ φουστάνι ἢ βέστα ἀπὸ γουναρικὸ μὲ στενὰ μανίκια κρεμαστὰ καὶ μεγάλα κουμπιὰ χρυσᾶ ἢ ἀσημένια. 'Απὸ τὴ βελουδένια τους σκούφια κρέμονται πολλὲς ταινίες ποὺ στὴν ἄκρη τους εἶναι στερεωμένα μαργαριτάρια καὶ ἄλλα κοσμήματα»[2].

'Ο Γάλλος περιηγητὴς ἀνακάλυψε ὅτι οἱ "Ελληνες θεραπεύουν τὴ λύσσα μὲ κανθαρίδες: «Τὶς τρώγει ὁ ἄρρωστος καὶ τὰ συμπτώματα ἐξαφανίζονται».

Διαπίστωσε ὅτι στὸ σπίτι τοῦ νεκροῦ ἡ σύζυγος καὶ τὰ παιδιά του ἐπὶ

---

1. Δραχμὴ μονὰς βάρους.

2. Δὲν διευκρινίζει σὲ ποιὰ περιοχὴ συνηθιζόταν ἡ φορεσιὰ ποὺ περιγράφει.

ὀχτὼ μέρες οὔτε σκουπίζουν οὔτε μαγειρεύουν. Καὶ ἡ οἰκογένεια τρέφεται μὲ ὅ,τι τῆς προσφέρουν οἱ ἐπισκέπτες.

Ὅποιος Ἕλληνας φεύγει γιὰ ταξίδι μακρινὸ ρίχνει πίσω του νερὸ γιὰ νὰ ξαναγυρίση.

Στὴ Χίο ὁ De Moncoys παρακολούθησε ἕνα γάμο:

Τὸ νυφικὸ ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τὰ φορέματα τῶν ἄλλων γυναικῶν. Ἕνα μάλλινο φουστάνι ποὺ φθάνει λίγο κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο.

«Γενικὰ τὰ φορέματα στὴ Χίο σχηματίζουν πίσω ἕνα μεγάλο πτύχωμα ποὺ χρησιμεύει γιὰ μαξιλάρι ὅταν οἱ γυναῖκες κάθονται. Εἶναι ὅμως πολὺ ἀκαλαίσθητο φόρεμα. Γύρω καὶ κάτω ἀπὸ τὸν κορμὸ ὑπάρχουν πολλὲς πτυχώσεις. Δὲν ἔχει διόλου μανίκια καὶ εἶναι ἀνοιχτὸ μπροστά, ὡς τὴ μέση. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ καθὼς καὶ τὰ δυὸ τσεπάκια ποὺ βρίσκονται ἀπὸ τὶς δυὸ μεριὲς ἔχει μπορντούρα τεσσάρων δακτύλων ἀπὸ δαμάσκο. Τὸ ἄνοιγμα καλύπτεται ἀπὸ τετράγωνο ἐπιστήθιο ποὺ στερεώνεται στοὺς ὤμους.

»Ὅταν οἱ Χιώτισσες θέλουν νὰ ντυθοῦν περνοῦν πρῶτα τὰ χέρια καὶ ὅταν γδύνονται βγάζουν τὸ φόρεμα ἀνάποδα ἀπὸ τὸ κεφάλι, ἔτσι σὰν νὰ γδέρνωνται καὶ νὰ ἀφαιροῦν τὸ δέρμα τους.

»Συνήθως φοροῦν τρία φουστάνια: τὸ πρῶτο, ἀπάνω ἀπὸ τὸ πουκάμισο, ἀπὸ ἄσπρο ὕφασμα, τὸ δεύτερο ἀπὸ χρωματιστὸ καμβὰ καὶ τὸ τρίτο μάλλινο ποὺ σκεπάζεται μὲ χίλια δυὸ κουρελάκια. Ὅλα μαζὶ ζυγίζουν πενήντα ἢ ἑξήντα λίβρες.

»Τὸ χτένισμά τους εἶναι πιὸ ὄμορφο. Φοροῦν στὸ κεφάλι κάτι σὰν φακιόλι ἢ φέσι ἄσπρο (ὕψος ἕνα πόδι) ποὺ στενεύει πρὸς τὰ πίσω καὶ γίνεται ὠοειδές. Αὐτὸ τὸ φέσι σκεπάζεται ἀπὸ καλύπτρα μὲ ἀμέτρητες πτυχές. Κι' ἀπὸ πάνω ρίχνουν ἕνα διάφανο ὕφασμα ποὺ περιβάλλει τὸ κεφάλι ὅπως γίνεται μὲ τὴν ἐσάρπα κι' ὕστερα δένεται μπροστὰ ἐνῶ οἱ ἄκρες πέφτουν σὰν φτερά. Ἀπὸ τὴν κορφὴ τοῦ φεσιοῦ κρέμονται κορδόνια μὲ τέσσερες - πέντε φοῦντες ἀπὸ μὼβ ἢ κόκκινο μετάξι».

Καταγράφει παρατηρήσεις καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν περιοδεία του στὸ νησί: μαστιχόδεντρα, κατοικίες, μοναστήρια, ναοί, παραγωγή, φόροι, ἀπασχόληση καὶ φυσικὰ τὸ μόνιμο θέμα ὅλων τῶν περιηγητῶν, οἱ Χιώτισσες.

«Τὰ μαστιχόδεντρα εὐδοκιμοῦν στὰ 21 ἀπὸ τὰ 65 χωριὰ τοῦ νησιοῦ. Οἱ καλλιεργητὲς εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ παραδώσουν ὅλο τὸ προϊὸν στὸν ἐκμισθωτὴ τοῦ σουλτάνου. Τὸ ἐμπόριο τῆς μαστίχας ἀπαγορεύεται. Ἐπισύρει τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου.

»Ὁ σουλτάνος εἰσπράττει κάθε χρόνο 24.000 τσεκίνια ἀπὸ τὸ εἰσόδημα τῆς μαστίχας. Οἱ καλλιεργητὲς εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ παραδίνουν ὡρισμένο βάρος. Κι' ἂν λείψη πληρώνουν δυὸ γρόσια τὴν ὀκά. Γι' αὐτό, ὅταν ὑπάρχει πλούσια σοδειά, κρύβουν τὸ περίσσευμα γιὰ νὰ συμπληρώσουν τὸ ἔλλειμμα τῆς κακῆς χρονιᾶς.

»Ὁ κάμπος στολίζεται ἀπὸ πολλὰ χωριά. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἔχουν 800 καὶ 900 σπίτια, πέτρινα μὲ τετράγωνες στέγες. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν πλῆθος μικρὲς ἐπαύλεις ποὺ τὶς ὀνομάζουν πύργους. Τὸ πρῶτο πάτωμα εἶναι θολωτὸ κι' ἀνεβαίνει κανεὶς στὸ δεύτερο ἀπὸ μιὰ ξύλινη σκάλα ποὺ ὑψώνεται σὰν κρεμαστὴ γέφυρα. Ἔτσι ὁ νοικοκύρης δὲν ἔχει νὰ φοβηθῆ εἰσβολὴ στρατιωτῶν.

»Σπάνια βλέπεις στὴν πόλη ἄσχημες γυναῖκες ἢ γριές. Ἔχουν ὄμορφα μάτια καὶ δόντια κι' εἶναι πολὺ πρόσχαρες. Τὶς Κυριακὲς καὶ τὶς γιορτὲς βγαίνουν στὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν καὶ ἐκεῖ περνοῦν τὴν ἡμέρα τους.

»Ὑπάρχουν τρία μοναστήρια μὲ καλογριές. Δὲν εἶναι περιωρισμένες. Τὶς βλέπεις νὰ γυρίζουν ἐλεύθερες καὶ ὁλομόναχες στὴν πόλη. Στὸ μοναστήρι ἔχει κάθε μιὰ καὶ δικό της δωμάτιο ὅπου δέχονται τοὺς ἐραστές τους, συνήθως Τούρκους.

»Οἱ Χιώτισσες εἶναι καλὲς τεχνίτρες. Πλέκουν καὶ ὑφαίνουν πουγγιὰ καὶ μεταξωτὲς ζῶνες, ποὺ ἀποτελοῦν ἕνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα προϊόντα τοῦ νησιοῦ, ὅπως καὶ τὰ μεταξωτὰ καὶ μπαμπακερὰ δίμιτα καὶ οἱ ὄμορφες κεντητὲς κουβέρτες ποὺ θεωροῦνται οἱ καλύτερες τοῦ κόσμου»[1].

ΤΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΣΑΝΤΟΡΙΝΗΣ (1650)

Ἡ ἐκστρατεία τῶν Καθολικῶν στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὸν προσηλυτισμὸ τῶν πιστῶν τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας συστηματοποιεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰῶνα. Ὁ πάπας Παῦλος Ε' ὀργανώνει τὴν ἐγκατάσταση ἱεραποστόλων στὶς Κυκλάδες ἀπὸ τὸ 1613. Ἰησουΐτες δημιουργοῦν προγεφυρώματα, ἐκμεταλλεύονται τὴν ἀπελπισία καὶ τὶς τραγικὲς δοκιμασίες τῶν ὑποδούλων, προσφέρουν προστασία καὶ ἐλπίδες. Οὐσιαστικὰ οἱ ἱεραποστολὲς ἀποτελοῦν βάσεις πολιτικῆς ἐπιρροῆς καὶ ἐπιχειρήσεις διεισδύσεων γιὰ οἰκονομικὰ καὶ στρατιωτικὰ ὠφέλη.

Τὸ 1642 οἱ Καθολικοὶ κατώρθωσαν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ Σαντορίνη. Παρὰ τὴν ἀντίδραση τῶν Ἑλλήνων οἱ Ἰησουΐτες ἐξασφαλίζουν μὲ δωροδοκίες τὴν ἄδεια τῶν Τούρκων καὶ χτίζουν τὴν πρώτη ἐκκλησία.

Ὁ Γάλλος ἱερωμένος François Richard ἦταν ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους τῆς ἐκστρατείας προσηλυτισμοῦ στὸ Αἰγαῖο. Ἔζησε πολλὰ χρόνια στὴ Σαντορίνη καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ταξιδέψη σὲ πολλὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων.

Καρπὸς τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας του ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ἀποστολὴ στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες καὶ τὶς περιηγήσεις του στὰ νησιὰ εἶναι τὸ χρονικὸ ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι τὸ 1657.

---

1. Βλ. κεφ. «Χιῶτες καὶ Χιώτισσες».

'Απολογισμό τοῦ ἔργου τῶν 'Ιησουϊτῶν στὴ Σαντορίνη ἀποτελεῖ ἡ ἀφήγηση τοῦ Richard. 'Αλλὰ ἀνάμεσα στὶς σελίδες ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἱστορικὸ καὶ στὴ δραστηριότητα τῆς ἱεραποστολῆς, σὲ δογματικὰ ζητήματα, στὴν πολεμικὴ κατὰ τῆς 'Ελληνικῆς 'Εκκλησίας καὶ τὴ θρησκευτικὴ διαμάχη, ὑπάρχουν πληροφορίες πολύτιμες καὶ στοιχεῖα αὐθεντικὰ ποὺ ἔχουν συγκεντρωθῆ ἀπὸ προσωπικὴ παρατήρηση καὶ μάλιστα ἀπὸ ἄνθρωπο καλλιεργημένο ποὺ ἡ μακρόχρονη παραμονὴ στὰ νησιὰ καὶ οἱ περιηγήσεις του στὸ Αἰγαῖο τοῦ ἔδωσαν εὐκαιρίες γιὰ ἄμεση ἔρευνα, γιὰ ἐπαφὴ μὲ τὸ λαὸ καὶ βαθειὰ ἐνημέρωση πάνω στὰ προβλήματα τοῦ κάθε τόπου.

'Η γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἦταν ἕνα πρόσθετο ἐφόδιο γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τοῦ χρονικοῦ μὲ γνήσιες μαρτυρίες.

'Η περιγραφὴ τοῦ νησιοῦ, τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμό, γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωή, γιὰ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα, γιὰ τὴν παραγωγή, γιὰ τὶς ἀσχολίες τῶν κατοίκων, φωτίζουν ὅσο καμμιὰ ἄλλη πηγὴ τὴ Σαντορίνη τοῦ ΙΖ' αἰώνα. 'Ο Γάλλος ἱερωμένος γράφει γιὰ ὅλα τὰ περίεργα καὶ τὰ μυστήρια τοῦ νησιοῦ, γιὰ τὰ ἡφαίστεια καὶ τὶς ἐκρήξεις ποὺ εἶδε μὲ τὰ μάτια του, γιὰ τὴν ἀπύθμενη θάλασσα καὶ τοὺς πελαγίσιους θρύλους, γιὰ τὴ φλογισμένη, κατάξερη γῆ μὲ τοὺς θαυματουργοὺς χυμούς, γιὰ τὶς ὑπόγειες κατοικίες τῶν τρωγλοδυτῶν κατοίκων της, γιὰ τὸ σκληρὸ ἀγώνα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, γιὰ τὶς ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια, γιὰ τὶς παραδόσεις καὶ τὶς δεισιδαιμονίες τοῦ τόπου[1].

'Ο Richard δίνει μιὰ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τοῦ νησιοῦ, καταγράφει τὶς κωμοπόλεις καὶ τὰ χωριά του, τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ, τὴ διακυβέρνηση τοῦ τόπου καὶ τὰ δοσίματα στοὺς ξένους κυριάρχους.

«Στὴ Σαντορίνη ὑπάρχουν πέντε πολιτεῖες ἢ πύργοι. Τὸ πρῶτο ὀνομάζεται Κάστρο καὶ εἶναι πολυσέβαστο ἀπὸ ὅλους. 'Εκεῖ ζοῦσαν οἱ Δοῦκες καὶ οἱ Κυβερνῆτες τοῦ νησιοῦ πρὶν ὑποταχθῆ στοὺς Τούρκους. 'Εκεῖ βρισκόταν καὶ τὸ δουκικὸ παλάτι Σήμερα τὸ Κάστρο εἶναι ἡ ἕδρα τοῦ Λατίνου ἐπισκόπου.

»Τὸ Κάστρο βρίσκεται πολὺ ψηλὰ καὶ χρειάζεται μισὴ ὥρα γιὰ νὰ φθάση κανεὶς ὡς τὰ τείχη. Οἱ πύλες του ἔκλειναν ὅταν ὑπῆρχε φόβος ἐχθρικῆς εἰσβολῆς ἢ ξεμπουκάριζαν κουρσάροι. Καταμεσὶς ὑψωνόταν ἕνας βράχος, ὅπου εἶχαν χτισθῆ 200 σπίτια. Τώρα ἔχουν ἐγκαταλειφθῆ καὶ γκρεμίζονται σιγά -

---

1. Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable à Saint-Erini îsle de l'Archipel depuis l'établissement des pères de la Compagnie de Jésus en icelle, avec la déclaration de plusieurs choses mémorables touchant le rit et la créance de Grecs de ce temps et touchant les feux souterains qui sortirent du fond de la mer l'an 1650, avec plusieurs prodiges. Par le R.P. *François Richard* missionaire de la Compagnie de Jésus (À Paris, 1657).

σιγά. Κανεὶς δὲν ἔχει πιὰ διάθεση νὰ ἐγκατασταθῇ τόσο ψηλά. Μὲ τὶς πέτρες τῶν ἐρειπωμένων σπιτιῶν χτίσαμε τὴν ἐκκλησία μας.

»Λένε πὼς στὴν κορφὴ τοῦ βράχου ὑπῆρχε μιὰ μεγάλη καμπάνα ποὺ εἰδοποιοῦσε τοὺς κατοίκους σὲ κάθε ἐμφάνιση κουρσάρικου καραβιοῦ στὴ θάλασσα. Τώρα, σὲ περίπτωση κινδύνου, ἀνάβουν φωτιές, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα νησιά.

»Τὸ δεύτερο φρούριο ὀνομάζεται Πύργος. Ἦταν χτισμένο στὸ κέντρο τῆς πολίχνης καὶ οἱ κάτοικοι τὸ χρησιμοποιοῦσαν ὡς φρούριο σὲ περίπτωση πολέμου. Ἐκεῖ ἔμενε ὁ καδῆς ποὺ ἐρχόταν στὸ νησὶ κάθε δυὸ χρόνια γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Ἀλλὰ ἀπὸ τότε ποὺ ξέσπασε ὁ πόλεμος τοῦ Χάνδακος οἱ Βενετοί, κυριαρχώντας στὴ θάλασσα, αἰχμαλώτισαν ὅλους τοὺς Τούρκους τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ δὲν ἐπιτρέπουν πιὰ καμμιὰ ὀθωμανικὴ ἐγκατάσταση.

»Τὴ διακυβέρνηση τοῦ νησιοῦ ἔχουν σήμερα οἱ γέροντες. Κι' εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνουν φόρο καὶ στὸ Σουλτάνο καὶ στὴ Γαληνοτάτη Δημοκρατία τῆς Βενετίας.

»Τὸ τρίτο φρούριο ὀνομάζεται Ἐμπόριο, δηλαδὴ Ἀγορά. Εἶναι ὁ τόπος ὅπου γίνεται ἡ πώληση ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων.

»Τὰ ἄλλα δύο φρούρια βρίσκονται στὶς δυὸ ἄκρες τοῦ νησιοῦ : τὸ ἕνα ἡ Ἀπάνω Μεριὰ καὶ τὸ ἄλλο τὸ Ἀκρωτήρι.

»Ὑπάρχουν ὅμως καὶ πολλὰ χωριά : τὸ Καρτεράδο, ἡ Μεσσαριά, τὸ Μεγάλο Χωριὸ καὶ ἄλλα. Στὸ Καρτεράδο, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ζοῦν καὶ διακόσιοι καθολικοί».

Σὲ κάθε εἴκοσι Σαντορινιοὺς ἀντιστοιχεῖ καὶ μιὰ ἐκκλησία :

«Ὅσο γιὰ τὶς ἐκκλησίες ὑπάρχουν κάπου 300, οἱ περισσότερες ἑλληνικές. Γιατὶ ἀπὸ τοὺς 7.000 κατοίκους τῆς Σαντορίνης, μόνο 700 ἀκολουθοῦν τὴν καθολικὴ λατρεία. Μιὰ ἀπὸ τὶς κυριώτερες ἐκκλησίες εἶναι ἡ Κυρὰ τῆς Ἐπισκοπῆς ποὺ κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν Ἑλλήνων χτίσθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Κομνηνό.

»Παλαιότερα ὁ ναὸς βρισκόταν στὴν κατοχὴ τῶν Φράγκων. Ἀλλὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πολέμων οἱ Φράγκοι ἐπίσκοποι ἀναγκάσθηκαν νὰ ἀποσυρθοῦν (ὅπως ἔγινε τώρα στὸ βασίλειο τοῦ Χάνδακος) καὶ τότε ἔσπευσαν νὰ καταλάβουν τὴν ἐκκλησία οἱ Ἕλληνες μητροπολίτες. Ὅταν ξαναγύρισαν οἱ Λατῖνοι ἐπίσκοποι (ἐπὶ Ἑρρίκου τοῦ Μεγάλου ποὺ ὑπῆρξε προστάτης τοῦ καθολικισμοῦ στὴν Ἀνατολὴ) ἀξίωσαν τὰ παλαιά τους δικαιώματα. Ἀλλὰ ἡ τουρκικὴ δικαιοσύνη, μὲ τὴ συναίνεση τῶν κατοίκων, ἀπέδωσε μονάχα τὴ μισὴ ἐκκλησία καὶ τὰ εἰσοδήματά της. Τὴν ἄλλη μισὴ τὴν παραχώρησε στοὺς Ἕλληνες.

»Μ' ὅλα αὐτά, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1655 ὁ Ἕλληνας μητροπολίτης προσπάθησε νὰ καταλάβῃ ὁλόκληρη τὴν ἐκκλησία γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ σύνολο τῶν εἰσοδημάτων. Καὶ τὸ ἐπιχείρημά του ἦταν : ἀφοῦ ὁ ναὸς χτίστηκε ἀπὸ Ἕλλη-

να αὐτοκράτορα μᾶς ἀνήκει. 'Αλλὰ ἡ 'Εταιρεία μας τὸν ἀντιμετώπισε θαρραλέα. Φρόντισε μὲ εἰδικὴ προσταγὴ τοῦ σουλτάνου νὰ ἐκδοθῆ ἀφορισμὸς ἀπὸ τὸν πατριάρχη καὶ ἀκόμα νὰ ἐπιβληθῆ πρόστιμο 600 τάληρα στοὺς δύο ἐπισκόπους ποὺ δημιούργησαν τὴν ἀνωμαλία[1]. 'Εκεῖνοι, ὅμως, μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν δικῶν τους ἐπέμεναν νὰ κατακρατοῦν τὴν ἐκκλησία ἀφαιρώντας ἀπὸ τοὺς δικούς μας ὅλα τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους».

'Ο 'Ιησουΐτης περιηγητὴς ἐπισημαίνει μὲ συγκίνηση τὴ θέρμη τῆς λατρείας τῶν Κυκλαδιτῶν στὴν Παναγία. Πίστη καὶ ἐλπίδα, βαθύτατος σεβασμός, ἱερὸς τρόμος στὴν εἰκόνα καὶ στ' ὄνομά της. «Εἶναι ἡ νοικοκυρὰ τοῦ σπιτιοῦ». Τὰ ἅγια τῶν ἁγίων τῆς ψυχῆς τῶν νησιωτῶν.

Μ' ὅλες τὶς προκαταλήψεις του γιὰ τὴν 'Ορθοδοξία δὲν κρύβει τὸ θαυμασμό του γιὰ τὴν ἀντίσταση τῶν 'Ελλήνων στὴν ὀθωμανικὴ τυραννία καὶ τὴν ἀλύγιστη ἐμμονή τους στὴ χριστιανικὴ πίστη.

Αὐτὴ ἡ ἐγκαρτέρηση ἐθέρμανε τὴ συνείδηση τοῦ ἑλληνισμοῦ στοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας καὶ προπαρασκεύασε τὴν ἐθνικὴ ἀναγέννηση.

«Πολλὲς φορὲς ἀπορῶ, γράφει ὁ Richard, πῶς κατώρθωσε νὰ ἐπιβιώση ἡ χριστιανικὴ πίστη στὴν Τουρκία καὶ πῶς ὑπάρχουν στὴν 'Ελλάδα 1.200.000 ὀρθόδοξοι. Καὶ νὰ σκεφθῆ κανεὶς ὅτι οὐδέποτε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Νέρωνος, τοῦ Δομητιανοῦ καὶ τοῦ Διοκλητιανοῦ ἔχει ὑποστεῖ ὁ χριστιανισμὸς διωγμοὺς σκληρότερους ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀντιμετωπίζει σήμερα ἡ 'Ανατολικὴ 'Εκκλησία.

»'Επὶ Νέρωνος πολλοὶ χριστιανοὶ εἶχαν τὸ κουράγιο νὰ πεθάνουν γενναῖα γιὰ τὴν πίστη τους στοὺς τροχούς, στὶς κρεμάλες, στὴν πυρά. Τὸ αἷμα ἑνὸς μάρτυρος ἦταν καλὸς σπόρος, δημιουργοῦσε ἑκατὸ χριστιανούς. 'Εδῶ, ἀντίθετα, ἡ πτώση τοῦ ἑνὸς παρασύρει καὶ τοὺς ἄλλους. Οἱ τιμές, τὰ πλούτη καὶ οἱ ἡδονὲς ποὺ τοὺς προσφέρουν, ἀντὶ νὰ τοὺς καταστήσουν γενναιότερους, τοὺς παραλύουν καὶ τοὺς κάνουν δειλούς. Καμμιὰ τιμή, κανένα ἀξίωμα δὲν παραχωρεῖται στὸ χριστιανό, οὔτε στὶς πολιτεῖες οὔτε στὰ χωριά. Ὅλα στοὺς ἐξωμότες, σ' ἐκείνους ποὺ τουρκεύουν. Καὶ οἱ Τοῦρκοι, μὲ τὶς συκοφαντίες, τὶς «ἀβανιὲς» ὅπως τὶς λένε, ξεζουμίζουν τοὺς φτωχοὺς χριστιανούς. Εἶναι γεγονὸς ὅτι σὲ πολλὰ μέρη τῆς Τουρκίας στὰ σπίτια τῶν χριστιανῶν ὑπάρχει ἕνα ἄνοιγμα γιὰ νὰ βλέπουν καὶ ν' ἀκοῦνε οἱ καταδότες.

»Κι' ὅμως οἱ Ἕλληνες εἶναι εὐτυχισμένοι ποὺ παραμένουν χριστιανοί. Νομίζω πὼς αὐτὸ ὀφείλεται στὴ λατρεία ποὺ τρέφουν στὴν Παναγία. Αὐτὴ ἡ λατρεία τῶν Σαντορινιῶν πρὸς τὴ Θεομήτορα φαίνεται παντοῦ : στὰ σπίτια τους, στὶς ἐκκλησίες τους, στὶς προσευχές τους, στὰ λόγια καὶ στὶς πράξεις τους. Εἶναι τόσο μεγάλη ποὺ μερικὲς φορὲς θαρεῖς πὼς ἐκφυλίζεται σὲ δεισιδαιμονία.

1. Οἱ 'Ιησουΐτες ἦταν παντοδύναμοι στὴν Πόλη γιατὶ εἶχαν τὴν ὑποστήριξη τῶν καθολικῶν πρεσβευτῶν.

»Σ' ὅλα τὰ σπίτια βλέπεις εἰκόνες τῆς Παναγίας. Εἶναι ὁ φρουρὸς ἢ καλύτερα ἡ νοικοκυρὰ τοῦ σπιτιοῦ. Σ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα στρέφουν τὸ βλέμμα ὅταν τοὺς συμβῆ κάτι κακὸ ἱκετεύοντας τὴ βοήθειά της. Σ' αὐτὴν ἀπευθύνονται γιὰ νὰ εὐχαριστήσουν τὸ Θεό, ἂν μὲ τὴ δική της μεσολάβηση ἔλθη κάτι καλὸ στὸ σπιτικό τους. Γι' αὐτὴν οἱ δεήσεις καὶ οἱ προσευχές. Ὁ ἴδιος διαπίστωσα μὲ πόση φυσικότητα, μὲ πόση εὐγλωττία καὶ συγκίνηση μιλοῦν στὶς οἰκογενειακές τους κουβέντες γι' αὐτὴ τὴ βασίλισσα τῶν Οὐρανῶν. Ὅταν θέλουν νὰ βεβαιώσουν κάτι, βγάζουν τὸ σκοῦφο τους, στρέφουν τὸ πρόσωπο πρὸς τὴν εἰκόνα κι' ὁρκίζονται, ἀλλὰ χωρὶς νὰ προφέρουν, ἀπὸ σεβασμό, τὸ ὄνομα τῆς Παναγίας.

—Μὰ τὴ Χάρη της!

»Κ' ἂν τύχη καὶ ἀγγίξουν μὲ τὸ χέρι τους τὴν εἰκόνα, ἀφοῦ πρῶτα τὴν ἀσπασθοῦν, αὐτὸ σημαίνει πὼς πρέπει νὰ τοὺς πιστέψουν γιατὶ πῆραν τὸ μεγαλύτερο ὅρκο τους κι' ὅτι δὲν πρέπει πιὰ νὰ περιμένουν τίποτα ἀπ' αὐτούς. Κι' ἐπειδὴ πιστεύουν πῶς βάζοντας τὸ χέρι πάνω στὴν εἰκόνα ἀσέβησαν, συνηθίζουν ὅταν ἐξομολογοῦνται νὰ λένε μὲ τύψη καὶ συντριβή:

—'Επαλάμισα τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας! [1].

»Σ' ὅλες τὶς ἐκκλησίες, ἀκόμα καὶ σ' ἐκεῖνες ποὺ δὲν φέρουν τὸ ὄνομά της, ὑπάρχει πάντοτε μιὰ ὡραία εἰκόνα τῆς Παναγίας. Κι' ὅλοι τὴν προσκυνοῦν μπαίνοντας στὸ ναό. Κι' ἀφοῦ τελειώσουν τὴν προσευχή τους τὴν ἀσπάζονται. Τὴ νύχτα τοῦ Σαββάτου πρὸς τὴν Κυριακὴ μπροστὰ στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας καίει πάντοτε τὸ καντήλι.

»Εἶναι δύσκολο ν' ἀναφέρω ἐδῶ ὅλα τὰ ἐγκώμια, ὅλες τὶς τιμητικὲς ὀνομασίες ποὺ δίνουν οἱ Ἕλληνες στὴν Παναγία. Ἐκεῖνοι ποὺ τρέφουν ἀμφιβολίες γι' αὐτὸ ἢ τὸ ἀγνοοῦν τοὺς παραπέμπω στὰ βιβλία τους ποὺ εἶναι μιὰ πλημμύρα ὕμνων κι' ἔχουν τόση ὀμορφιά, τρυφερότητα καὶ ἔξαρση ποὺ χαίρεσαι νὰ τοὺς ἀκοῦς κι' ἀκόμα περισσότερο χαίρεσαι νὰ τοὺς ἀπαγγέλλης[2].

---

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

2. Στοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας ἡ λατρεία τῆς Παναγίας εἶχε συνδεθῆ μὲ τὶς ἐλπίδες τοῦ σκλαβωμένου λαοῦ, μὲ τὴν ἐπιβίωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ὀρθοδοξίας. Οἱ πονεμένοι, βασανισμένοι, χαροκαμένοι Ἕλληνες ἔβλεπαν τὴν πικραμένη Παναγιὰ σὰν στήριγμα καὶ παρηγοριά τους. Ἦταν ὁ «εὔδιος λιμὴν τῶν χειμαζομένων», ὁ «ποταμὸς ὁ γλυκερὸς τοῦ ἐλέους», «τὸ χαροποιὸν πένθος», ἡ «χαρμολύπη». Γεμάτη ἡ Ἑλλάδα, κορφοβούνια καὶ λαγκαδιές, ἀκρογιαλιὲς καὶ νησόπουλα ἀπὸ ναοὺς καὶ μοναστήρια καὶ ρημοκκλήσια. Καὶ ἡ πλούσια φαντασία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔδωσε στὴν Παναγιὰ ὀνόματα ποιητικὰ καὶ τρυφερά, ὀνόματα ἀγάπης ἱκεσίας καὶ ἐλπίδας. Εἶναι ἡ Πανάχραντη, ἡ Ἀερική, ἡ Ἀσπροφοροῦσα, ἡ Χρυσαληθινή, ἡ Φιλέρημη, ἡ Ξεσκλαβώτρα, ἡ Θρηνωδοῦσα, ἡ Χιλιαρμενίτισσα, ἡ Αἱματοῦσα, ἡ Μεγαλομάτα, ἡ Ἀφέντρικα, ἡ Ἀφροδίτισσα, ἡ Νοικοκυρά, ἡ Ὁδηγήτρα, ἡ Παντάνασσα, ἡ Ταξιδιάρα, ἡ Μελαχροινή, ἡ Λαμπρινοῦσα, ἡ Ἀσπροπαναγιά, ἡ Βαγγελίστρα, ἡ Βρεφοκομοῦσα, ἡ Μαυρομάτα, ἡ Μακρυμαλλοῦσα, ἡ Γλυκειά, ἡ Ἡλιόκαλλη, ἡ Δακρυρροοῦσα, ἡ Θαλασσομάχισσα, ἡ Γλυκοφιλοῦσα, ἡ Θεοσκέπαστη, ἡ Θαλασσινή, ἡ

»Γνωρίζετε ὅτι οἱ Ἕλληνες νηστεύουν σαράντα ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὰ Χριστούγεννα καὶ δεκαπέντε πρὶν ἀπὸ τὴν ἑορτὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Θὰ σᾶς πῶ τώρα ὅτι στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ εἰδικὰ στὴ Σαντορίνη πολλοὶ Ἕλληνες θὰ περάσουν αὐτὸ τὸ ἅγιο δεκαπενθήμερο χωρὶς κρέας καὶ χωρὶς κρασί. Μίλησα μὲ πολλοὺς νησιῶτες ποὺ τρέφονταν μονάχα μὲ φροῦτα καὶ νερό, χωρὶς νὰ σταματήσουν οὔτε μιὰ στιγμὴ τὴν ἐργασία τους.

»Χωρὶς ἄλλο, αὐτὰ τὰ ὡραῖα παραδείγματα ἀρετῆς θὰ προκαλέσουν σύγχυση σὲ πολλοὺς ντελικάτους χριστιανοὺς ποὺ ψάλλοντας κάθε μέρα τοὺς ἀγγελικοὺς χαιρετισμοὺς πιστεύουν πὼς εἶναι καλοὶ καὶ πιστοὶ θεράποντες τῆς Παναγίας κι' ἂς μὴν καταβάλλουν καμμιὰ προσπάθεια νὰ δαμάσουν τὶς ἐπιθυμίες τοῦ κορμιοῦ ἢ νὰ συγκρατήσουν τὴ βουλιμία τους.

»'Αλλὰ ἂν οἱ Ἕλληνες εἶναι ἀξιέπαινοι γιὰ τὴν ἐγκράτειά τους, δὲν εἶναι λιγώτερο καὶ γιὰ τὴ γενναιοδωρία τους στὶς ἐλεημοσύνες «γιὰ τὴ Χάρη της». Εἶναι ἀπίστευτος ὁ ἀριθμὸς τῶν ναῶν τῆς Παναγίας στὴν 'Ελλάδα. Στὸ μικρό μας νησὶ ὑπάρχουν πάνω ἀπὸ πενήντα.

»Σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐκκλησίες, κατὰ τὶς ἐπίσημες γιορτές, καὶ πολὺ συχνὰ ὕστερα ἀπὸ τὸν ἑσπερινὸ καὶ τὴ λειτουργία οἱ φτωχοὶ κάτι θὰ βροῦν νὰ δειπνήσουν. Ἄλλοτε στρώνουν τραπέζια καὶ τοὺς περιποιοῦνται, καὶ στὴ χειρότερη περίπτωση τοὺς μοιράζουν ψωμὶ καὶ κρασί, καθένας ἀνάλογα μὲ τὴ δύναμή του.

»Ἔπειτα, σπάνια ἐπιχειροῦν ταξίδι καὶ σπάνια προχωροῦν μιὰ σπουδαία ὑπόθεση χωρὶς νὰ τάξουν κάτι στὴν Παναγία : λάδι, κεριά, θυμίαμα ἢ ἕνα στολίδι γιὰ τὴν ἐκκλησία της. 'Ελάχιστοι Ἕλληνες πεθαίνουν χωρὶς νὰ κληροδοτήσουν κάτι στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας, ἄλλος ἀμπέλι, ἄλλος χωράφι.

»Στὴν 'Αμοργὸ ὑπάρχει ἕνα ξακουστὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας. Σ' αὐτὸ τὸ μοναστήρι οἱ Ἕλληνες ἀφήνουν πεθαίνοντας κάτι ἀπὸ τὴν περιουσία τους, ἔτσι ποὺ σήμερα ἡ ἐκκλησία ἔχει στὴν κατοχή της κάπου πεντακόσια στρέμματα καλλιεργήσιμης γῆς. Καὶ οἱ γέροντες τοῦ μοναστηριοῦ μοῦ εἶπαν ὅτι ὅλο τὸ νησὶ θὰ ἦταν δικό τους ἂν εἶχαν κρατήσει ὅλα τὰ κτήματα ποὺ ἔχουν διατεθῆ.

»Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς καὶ γιὰ τὴ Νιό, τὴν 'Ανάφη, τὴν 'Αστυπάλαια καὶ ἄλλα νησιὰ ποὺ γειτονεύουν μὲ τὴν 'Αμοργό : ἀληθινὸ σημάδι γενναιοδωρίας παρ' ὅλη τὴ φτώχεια τους.

»Μὲ ρωτοῦν πῶς ζοῦν οἱ Ἕλληνες κληρικοὶ ἀφοῦ δὲν εἰσπράττουν δεκάτη

Δέσποινα, ἡ Καμένη, ἡ Δεκαπεντοῦσα. Οἱ Βυζαντινοὶ ὑμνωδοὶ καταστόλιζαν τὴν Παναγιὰ μὲ ὀνόματα γλυκύτατης λατρείας: Κεχαριτωμένη, 'Αμόλυντος, Ἄχραντος, 'Επουράνιος Πύλη, Ρόδον τὸ ἀμάραντον, Κλῖμαξ ἐπουράνιος, 'Ελέους πηγή, Κόσμου καταφύγιον, Θεία νεφέλη, Γοργοεπήκοος, Δένδρον ἀγλαόκαρπον, Γρηγοροῦσα, Ξύλον εὐσκιόφυλλον, Χρυσοπλακώτατος πύργος, Σκέπη τοῦ κόσμου, Χαρὰ θλιβομένων, Ἄγκυρα ναυτιλομένων, Βακτηρία τυφλῶν.

ὅπως συμβαίνει στὴ Γαλλία. 'Απαντῶ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἱερεῖς παίρνουν ἀπὸ κάθε σπίτι 10 σόλδια καὶ οἱ ἐπίσκοποι 12. Ἡ γενναιοδωρία τῶν πιστῶν κατὰ τὴ λειτουργία καὶ οἱ παραχωρήσεις κτημάτων, τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ ζοῦν ἄνετα».

Ὁ Richard γράφει γιὰ τὸ φρυγμένο χῶμα τῆς Σαντορίνης ποὺ κρύβει παράξενους χυμούς, ἱκανοὺς νὰ τρέφουν ἀμπέλια καὶ σουσάμια καὶ κηπευτικά. Γιὰ τὶς ὑπόγειες κατοικίες κάτω ἀπὸ τὰ χωράφια καὶ τοὺς ἀνεμόμυλους:

«Τὸ νησὶ δὲν παράγει στάρι γιὰ νὰ θρέψη τοὺς κατοίκους του ἀλλὰ μονάχα κριθάρι. Οὔτε χορτάρι γιὰ βοσκές. Δὲν ποτίζεται ἀπὸ ρυάκια καὶ βρύσες. Τὸ νερὸ ποὺ παίρνουν οἱ ἄνθρωποι ἔρχεται ἀπὸ τὸν οὐρανό. Κι' ἂν σταματήσουν οἱ βροχὲς καὶ δὲν γεμίσουν οἱ στέρνες εἶναι καταδικασμένοι σὲ θάνατο, ἐκτὸς ἂν πιοῦν γλυφὸ νερὸ ποὺ βρίσκεται σὲ μερικὰ πηγάδια στὸ γιαλό.

»Ἡ γῆ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ νερὸ τὸ καλοκαίρι. Κι' ἂν περάση κανένα σύννεφο καὶ πέση μιὰ βροχούλα ξεφυτρώνουν κάμπιες κι' ἄλλα ζωύφια ποὺ ροκανίζουν τὰ πάντα.

»Μ' ὅλο ποὺ ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ξερή, σὰ νὰ φλέγεται, τὸ ἔδαφος ἀπορροφᾶ τὴ νύχτα ὑγρασία καὶ προσφέρει ἄφθονα προϊόντα, κριθάρι, φασόλια καὶ ἀρακὰ (οἱ 'Ιταλοὶ τὸν ὀνομάζουν φάβα κι' ὅταν τὴν ψήσεις γίνεται πεντανόστιμος πουρές). Παράγει ἐπίσης ὁ τόπος κεχρί, σουσάμι, κολοκύθια, ἀγγούρια καὶ πεπόνια μεγάλα καὶ ζουμερά. Κι' οὔτε τὰ ποτίζει κανεὶς οὔτε τὰ σκεπάζει ὅπως γίνεται στὴ Γαλλία.

»Εἰδικὰ τὰ πεπόνια ἔχουν τοῦτο τὸ χαρακτηριστικό. Βγαίνουν ἀπὸ τὸν ἴδιο σπόρο καὶ τὸν ἴδιο μίσχο μὲ τὰ ἀγγούρια ποὺ τὰ ὀνομάζουν «κατζόκια» κι' ὄχι ἀγγούρια ὅπως τὰ λένε στὴ Νάξο, στὴ Σμύρνη καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὰ τὰ ἀγγούρια, ὅταν ὡριμάσουν γίνονται γλυκύτατα πεπόνια. Δὲν θὰ τὸ πίστευα ἂν δὲν τὸ ἔβλεπα μὲ τὰ μάτια μου. Ἂν ὅμως τὰ τσιμπήση κανένα πουλὶ δὲν μεγαλώνουν καὶ δὲν ὡριμάζουν. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὰ τρῶνε χωρὶς λάδι, χωρὶς ξίδι, χωρὶς ἁλάτι, ὅπως τὰ ἀγγούρια τῆς Νάξου καὶ τῆς Σμύρνης ποὺ τὰ λένε στὴν 'Ιταλία «τσιτρόλι».

»Ἕνα μέρος τῶν κρασιῶν τῆς Σαντορίνης ἐξάγεται στὴ Χίο, στὴ Σμύρνη καὶ μερικὲς φορὲς στὴν Κωνσταντινούπολη. Αὐτὴ τὴν περίοδο τὸ κρασὶ τοῦ νησιοῦ τοποθετεῖται στὴν ἀγορὰ τοῦ Χάνδακος ὅπου, χάρη στὴν ἐξαίρετη ποιότητά του, πουλιέται ἀκριβώτερα ἀπὸ τὰ ναξιώτικα καὶ τὰ παριανά. Γιατὶ τὰ ναξιώτικα νοθεύονται ἀπὸ τὸ γύψο ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ διατήρησή τους. Ὅσο γιὰ τὰ παριανὰ εἶναι μισὸ καὶ μισὸ νερὸ γιατὶ ἀλλιῶς ξυνίζουν.

»Τὰ περισσότερα σπίτια τῶν χωριῶν ἢ τὰ ἀγροτόσπιτα, ἀκόμα καὶ ναοὶ καὶ ξωκκλήσια εἶναι ὑπόγεια. Ἔτσι πολλὲς οἰκογένειες ἔχουν κυριολεκτικὰ πάνω ἀπὸ τὶς στέγες τῶν σπιτιῶν τους τὰ χωράφια, τὰ ἀμπέλια καὶ τοὺς κήπους ποὺ καλλιεργοῦν, ἀκόμα καὶ ἀνεμόμυλους.

»Οἱ στέρνες τῶν πόλεων καὶ τῶν χωριῶν ἀνοίγονται σὲ στέρεο ἔδαφος

κι' ὕστερα ἀσβεστώνονται (ἐδῶ παράγεται ἀσβέστης σὲ πολὺ καλὴ ποιότητα, εἶναι ὅμως ἀκριβός).

»Ἡ καθημερινὴ τροφὴ τοῦ λαοῦ : παξιμάδι ἀπὸ κριθαρόψωμο. Καὶ τὸ προσφάγι: τὰ παστὰ ὀρτύκια τοῦ φθινοπωρινοῦ κυνηγιοῦ.

»Ψήνουν ψωμὶ δυὸ φορὲς τὸ χρόνο. Εἶναι τόσο μαῦρο ποὺ ὅταν τὸ ἔδειξα σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς μας τῆς Νάξου μοῦ εἶπε πὼς στὴ Γαλλία τέτοιο ψωμὶ μονάχα τὰ σκυλιὰ τὸ τρῶνε. Ἐγὼ ἀμφιβάλλω ἂν τὸ τρῶνε καὶ τὰ σκυλιά.

»Μ' ὅλα αὐτά, τὰ παιδιὰ τὸ ροκανίζουν ἀπὸ τὸ πρωΐ μὲ πολλὴ ὄρεξη καὶ εἶναι θαυμάσια στὴν ὑγεία τους. Σὲ κείνους ὅμως ποὺ δὲν τὸ ἔχουν συνηθίσει προκαλεῖ αἱμορραγίες, ἀκόμα καὶ θάνατο.

»Μὲ τὰ παξιμάδια ποὺ μερικοὶ τὰ βρέχουν προηγουμένως σὲ νερὸ τρῶνε τὰ χορταρικά τους, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ συνηθισμένο τους φαγητό. Ὅσο γιὰ κρέας σπάνια τὸ γεύονται. Οἱ πλούσιοι, ὡστόσο, παρασκευάζουν μιὰ φορὰ τὸ χρόνο παστὰ κρέατα μ' αὐτὸ τὸν τρόπο : σφάζουν ἕνα παχὺ βόδι, τὸ λιανίζουν καὶ ἀφαιροῦν ὅλα τὰ κόκκαλα, κόβουν τὸ κρέας σὲ μικρὰ κομμάτια, τὰ βρέχουν μὲ ξύδι, τὰ ἁλατίζουν κι' ὕστερα τ' ἁπλώνουν στὸν ἥλιο ἑπτά, ὀκτὼ μέρες, ὥσπου νὰ ξεραθοῦν. Ἔτσι τὸ κρέας γίνεται σκληρὸ σὰν ξύλο καὶ διατηρεῖται ὅλο τὸ χρόνο. Ἐδῶ τὸ βρίσκουν πολὺ νόστιμο. Ἄλλοι τὸ τρῶνε ὅπως εἶναι, ἄλλοι τὸ κάνουν βραστὸ ἢ ψητό.

»Κι' ἐπειδὴ τὸ νησὶ παράγει ἄφθονο κριθάρι τρέφουν πολλὰ πουλερικά. Τὰ πουλιὰ εἶναι σπάνια. Μ' ὅλα αὐτὰ βλέπει κανεὶς ποῦ καὶ ποῦ περιστέρια, κοτσύφια καὶ πέρδικες.

»Κάθε φθινόπωρο οἱ κάτοικοι σκοτώνουν μυριάδες τρυγόνια καὶ πιάνουν στὰ δίχτυα ἀναρίθμητα ὀρτύκια ποὺ σταματοῦν ἐδῶ κατὰ τὴν ἀποδημία τους. Τὰ πουλᾶνε ἕνα σόλδι τὸ ζευγάρι. Θᾶλεγε κανεὶς ὅτι ἡ θεία πρόνοια ἔχει προβλέψει νὰ γίνη πέρασμα τῶν πουλιῶν τὸ νησὶ γιὰ νὰ ἐξασφαλίση στοὺς φτωχοὺς πειναλέους κατοίκους αὐτὲς τὶς πεντανόστιμες λιχουδιές.

»Μόλις τελειώσουν τὰ πουλιὰ ἀρχίζει τὸ ψάρεμα. Πιάνουν κάτι ψαράκια σὰν σαρδέλλες ποὺ τὰ λένε «γρύπες». Αὐτὴ ἡ ἀπασχόληση κρατάει ὣς τὸ Μάη. Καὶ εἶναι τόσο πλούσιες οἱ καλάδες, ποὺ ἑκατὸ ἄντρες δὲ μποροῦν νὰ κουβαλήσουν τὸ φορτίο τῶν διχτυῶν μιᾶς νύχτας. Μὲ δύο τρία σόλδια ἀγοράζεις μιὰ λίβρα ψάρια».

Ὁ Richard παρακολουθεῖ τὸν δραματικὸ ἀγώνα τῶν Σαντορινιῶν γιὰ τὴν ἐπιβίωση πάνω στοὺς κατάξερους βράχους[1].

Ἐνοχλεῖται μόνο ὁ Ἰησουΐτης ἱερωμένος ποὺ βλέπει τὶς γυναῖκες μὲ

1. Ἡ ἀγάπη τῶν Σαντορινιῶν γιὰ τὸν τόπο τους εἶναι παροιμιώδης. Ὁ *Robert Sauger* γράφει ὅτι οἱ Σαντορινιοὶ θεωροῦν τὸ νησί τους «ἐπίγειο παράδεισο» κι' ὅταν θέλουν νὰ καταρασθοῦν κάποιον λένε : «Νὰ πεθάνης μακριὰ ἀπὸ τὴ Σαντορίνη» (Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Achipel. Paris, 1898).

«κοντὰ φουστάνια» καὶ «ἀνασηκωμένα τὰ μανίκια». Λὲς καὶ μποροῦσαν νὰ παλαίψουν μὲ τὰ φλεγόμενα χώματα κάτω ἀπὸ τὸν αἰγαιοπελαγίτικο ἥλιο μὲ ποδήρη φορέματα καὶ τὰ χέρια φυλακισμένα ὣς τὸν καρπό.

«Ἡ φτώχεια τοῦ νησιοῦ ἔχει ἐξαφανίσει τὴν τεμπελιά. Ὅλοι δουλεύουν, ἀκόμα καὶ τὰ μικρὰ παιδιά. Καὶ περισσότερο ἀπὸ ὅλους οἱ γυναῖκες, ποὺ δὲν σταματοῦν διόλου. Ὑφαίνουν ἢ καλλιεργοῦν τὰ χτήματα, ἐνῶ οἱ ἄντρες τους ταξιδεύουν στὴ Χίο ἢ στὴ Βενετία. Τὰ φορέματά τους ὅμως δὲν μοῦ ἀρέσουν. Θαρεῖς πὼς βλέπεις τὶς ἀρχαῖες Βακχίδες ποὺ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὀργίων ἔτρεχαν στὰ βουνὰ καὶ στοὺς κάμπους μὲ κοντοφούστανα καὶ ξεβραχιονισμένες. Πραγματικὰ τὰ μεσοφόρια αὐτῶν τῶν γυναικῶν εἶναι τόσο κοντὰ ποὺ μόλις ξεπερνοῦν τὰ γόνατα. Κι' ὅπως δὲν ντρέπονται ν' ἀφήνουν γυμνὸ τὸ στῆθος τους τὸ ἴδιο δὲν διστάζουν νὰ ἀνασηκώνουν τὰ μανίκια τους ὅταν δουλεύουν. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι δὲν σκέπτονται πὼς κάνουν κάτι κακό.

»Οἱ τίμιες γυναῖκες ποὺ φοροῦν βελουδένιο κορσὲ καὶ ἄλικο μεσοφόρι βαδίζουν πιὸ σεμνὰ καὶ πάντοτε μὲ συνοδεία. Γιατὶ στὴν Ἀνατολὴ οἱ γυναῖκες ποὺ περπατοῦν μοναχὲς θεωροῦνται κακῆς διαγωγῆς, ἀτιμασμένες».

Τὸ 1650 ὁ Richard ταξίδεψε στὴ Νιό, Ἀστυπάλαια, Σίκινο, Ἀμοργὸ καὶ σ' ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν τὴ Νιό :

«Ἡ Νιὸς ἔχει καλὸ λιμάνι. Πολλὲς φορὲς ἡ βενετικὴ ἀρμάδα καταφεύγει ἐκεῖ γιὰ ἀσφάλεια. Κι' ἀπὸ τότε ποὺ ἄρχισαν οἱ πόλεμοι τῆς Κρήτης αὐξήθηκε ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων καὶ τὸ νησὶ πλούτισε γιατὶ οἱ στρατιῶτες κάνουν ἐκεῖ τὶς ἀγορές τους.

»Σ' ὁλόκληρο τὸ νησὶ ὑπάρχει μονάχα μιὰ πολίχνη στὴν πλαγιὰ ἑνὸς λόφου, ποὺ ἄλλοτε προστατευόταν ἀπὸ κάστρο χτισμένο στὴν κορφή. Ἀλλὰ σήμερα ἡ προστασία τοῦ νησιοῦ βασίζεται στὴν ἀντίσταση τῶν κατοίκων. Εἶναι ἀλβανικῆς καταγωγῆς καὶ γενναῖοι. Καὶ ἀντιμετωπίζουν μὲ τόλμη τοὺς κουρσάρους.

»Οἱ γυναῖκες τους περπατοῦν μὲ σταθερὸ βάδισμα, ἔτσι ποὺ θαρεῖς πὼς εἶναι ἀμαζόνες. Δουλεύουν ὅπως οἱ ἄντρες καὶ κουβαλοῦν στὸ κεφάλι τους φορτία ποὺ οἱ δικές μας οἱ Σαντορινιὲς δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ σηκώσουν οὔτε στοὺς ὤμους τους. Τὰ κορίτσια κυκλοφοροῦν μὲ σκεπασμένο τὸ πρόσωπο καὶ τὰ φορέματά τους εἶναι σεμνότερα ἀπὸ τὴν ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν τῆς Σαντορίνης. Αὐτὸ τὸ νησὶ θὰ εἶχε μεγάλα εἰσοδήματα ἂν ἦταν καλὰ καλλιεργημένο. Τὸ στάρι ποὺ παράγει εἶναι ἐξαιρετικό».

Στὴν Ἀστυπάλαια τὸν φιλοξένησε ὁ μητροπολίτης Σίφνου. Τοῦ πρότεινε μάλιστα νὰ ἱερουργήση μαζί του. Ἡ μόνη ἐπιφύλαξη καὶ ἀνησυχία του ἦταν μήπως ἀντιδράσουν οἱ Ἕλληνες τοῦ νησιοῦ καὶ σημειωθοῦν ἐπεισόδια. Ἀλλὰ τίποτε δὲν συνέβη, γράφει ὁ Richard. Ἔτρεξαν ὅλοι στὴν ἐκκλησία, ἄλλοι ἀπὸ περιέργεια καὶ ἄλλοι ἀπὸ εὐσέβεια.

Φαίνεται ὅτι ὁ μητροπολίτης εἶχε εὐρύτητα θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων ἢ ἦταν εὔπιστος καὶ ἀφελής. Ἔδωσε τὴν ἄδεια σὲ πολλὲς νησιώτισσες νὰ ἐξομολογηθοῦν στὸν καθολικὸ παππά. Ἀλλὰ ὁ Richard θὰ ἐκμεταλλευθῆ τὴ γενναιοψυχία τοῦ μητροπολίτη καὶ θὰ ἐπιχειρήση προσηλυτισμό. Ἂν μποροῦσε νὰ μὲ περιμένη λίγο τὸ καΐκι θάκανα καλὴ δουλειὰ ἐδῶ, γράφει στὸ χρονικό του.

Ὁ Richard ἔζησε καὶ περιγράφει τοὺς τρομακτικοὺς σεισμοὺς καὶ τὶς ἡφαιστειακὲς ἐκρήξεις τῆς Σαντορίνης τοῦ 1650.

Στὶς ἀρχὲς Μαρτίου τοῦ 1650, ἀφηγεῖται ὁ Γάλλος Ἰησουΐτης, ἄγριοι σεισμοὶ συγκλόνισαν τὴ Σαντορίνη ἐπὶ δύο ἡμέρες. Σπίτια ἄνοιξαν στὰ δύο, βράχοι πελώριοι ἀποκολλήθηκαν καὶ κατρακύλησαν μὲ ὁρμὴ στὴ θάλασσα.

Μόλις τελείωσαν οἱ δονήσεις ἁπλώθηκε μιὰ ξεραΐλα κι' ἄπνοια ἀσφυκτικὴ στὸ νησί. Τὸ ὑποχθόνιο πῦρ ἀπορρόφησε τὶς θαλασσινὲς αὖρες καὶ τὰ φτερὰ τῶν ἀνεμόμυλων ἔμειναν ἀκίνητα. Ἔντρομοι οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν τὶς λιτανεῖες.

Ἀλλὰ στὶς 14 Σεπτεμβρίου, ἑορτὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ξανάρχισαν σεισμοὶ φοβερώτεροι. Ὁλόκληρο τὸ Αἰγαῖο ἔτρεμε. Μουγγρητὰ ἀνατριχιαστικὰ ἔβγαιναν ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς γῆς ἔτσι ποὺ κι' οἱ πιὸ θαρραλέοι λιποψύχησαν.

Οἱ σεισμοὶ συνεχίζονταν ἀδιάκοποι, μέρα καὶ νύχτα, ὡς τὶς 27 Σεπτεμβρίου. Οἱ κάτοικοι κατέφυγαν στὶς ἐκκλησίες ἢ ἔτρεχαν στὶς λιτανεῖες ἐγκαταλείποντας τὶς δουλειές τους.

«Τὴ νύχτα τῆς 27 Σεπτεμβρίου ἕνας καινούργιος πιὸ φοβερὸς σεισμὸς ἔκανε τὰ σπίτια νὰ γέρνουν ἀπὸ δῶ κι' ἀπὸ κεῖ σὰν κούνιες μωρῶν, νὰ σαλεύουν σὰν καλάμια καθὼς φυσάει ὁ ἄνεμος.

»Ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὴ δόνηση εἴδαμε νὰ ξεπηδοῦν ἀπὸ τὴ θάλασσα, τέσσερα μίλια ἀνατολικὰ ἀνάμεσα Ἄνδρο καὶ Σαντορίνη, φλόγες τυλιγμένες μὲ πυκνὰ σύννεφα. Μιὰ καπνούρα ἀνέβαινε ἀπὸ τὴ φλεγόμενη ἄβυσσο πρὸς τὰ ὕψη. Ὕστερα τὰ πυρακτωμένα σύννεφα χαμήλωσαν ἀφήνοντας μπόχα ἀβάσταχτη ἔτσι ποὺ θαροῦσες πὼς οἱ φλόγες ἔβγαιναν ἀπὸ τὴν κόλαση.

»Πρὶν ἔξη μέρες εἴχαμε παρατηρήσει ὅτι αὐτὴ ἡ θαλασσινὴ περιοχὴ ἦταν καταπράσινη, σημάδι φανερὸ πὼς ἡ ὑποχθόνια φωτιὰ πάσχιζε ν' ἀνοίξη ρωγμὴ στὸ βυθὸ κι' ἄφηνε νὰ τινάζωνται στὰ νερὰ ἀναθυμιάσεις θειαφιοῦ.

»Στὶς δυὸ μέρες ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἀναπήδηση τῶν φλογῶν, τὸ πέλαγος λαμπάδιαζε ὅλο καὶ πιὸ πολύ, οἱ δονήσεις διπλασιάστηκαν, ὁ πηχτὸς καπνὸς μεγάλωνε καὶ ἡ ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας σκεπάσθηκε ἀπὸ ἐλαφρόπετρες ποὺ ξεχύνονταν ἀπὸ τὴν ἄβυσσο.

»Ὡστόσο ὁ τρόμος δὲν ἦταν τόσο μεγάλος ὅσο τὴν Κυριακὴ 29 Σεπτεμβρίου. Ἦταν ἡ φοβερώτερη μέρα ποὺ ἀναφέρει ἡ ἱστορία. Ἡ θάλασσα μούγγριζε, ἡ γῆ ἔτρεμε καὶ ὁ ἀέρας εἶχε πάρει φωτιά. Πυκνοὶ ἀτμοὶ θειαφιοῦ

ἔβγαιναν ἀπὸ τοὺς βυθοὺς σὰν μαῦρα σύννεφα καὶ τινάζονταν ψηλά. Ξαφνικὰ ἔπαιρναν φωτιά, ἀστραπὲς αὐλάκωναν τὸν οὐρανό, ξεσποῦσαν βρόντοι, κι' ἔβλεπες περίεργες μορφὲς νὰ σαλεύουν μπροστὰ στὰ μάτια σου. Φίδια νὰ πετᾶνε, λόγχες καὶ σπαθιὰ ν' ἀστράφτουν, πυρσοὺς πάμφωτους νὰ στροβιλίζωνται.

»Ὁλόκληρη ἐκείνη ἡ μέρα ἦταν συννεφιασμένη, τὸ νησὶ σάλευε, τ' ἄγρια στοιχεῖα πάλευαν μὲ τόση λύσσα ποὺ ὁ βόγγος ἀκουγόταν ἑκατὸ λεῦγες μακριά. Οἱ στάχτες,καθὼς μετεωρίζονταν, ἔφθαναν ὣς τὴ Μικρὰ 'Ασία. Στὰ Παλάτια, σκέπασαν τὰ σταφύλια στ' ἀτρύγητα ἀκόμα ἀμπέλια. Ἦταν σὰν ἄσπρη κιμωλία ἢ σὰν καμένος γύψος. Οἱ Τοῦρκοι ἔλεγαν πὼς τὰ νησιὰ πᾶνε, κάηκαν ἀπὸ φωτιὰ οὐράνια.

»Πολλοὶ παρατήρησαν ὅτι καθὼς ἀκουγόταν ὁ μεγάλος βρόντος, ἡ ὑποχθόνια φωτιὰ τίναζε στὰ ὕψη βράχους πελώριους ποὺ ὕστερα ξανάπεφταν σὲ δύο λεῦγες ἀπόσταση. Εἴδαμε σ' ἕνα χωράφι μιὰ βραχουριὰ βγαλμένη ἀπὸ τὰ σπλάχνα τῆς γῆς, τόσο μεγάλη ποὺ σαράντα ἄνδρες δὲ μποροῦσαν οὔτε νὰ τὴ μετακινήσουν.

»Πολλοὶ νησιῶτες ἔχασαν τὸ φῶς τους δυὸ καὶ τρεῖς μέρες. Ἔνοιωθαν φοβεροὺς πόνους στὰ μάτια καὶ ἔσκουζαν μέρα νύχτα. Πενήντα ψυχὲς καὶ κάπου χίλια ζῶα χάθηκαν ἀπὸ τὴ θεομηνία. Ἔπαθαν ἀσφυξία ἀπὸ τὸν μολυσμένο ἀέρα.

»Ὅλα τὰ χρυσᾶ ἢ ἀσημένια ἀντικείμενα ποὺ ἦταν κλεισμένα σὲ πουγγιὰ ἢ σὲ κασσέλλες κι' ὅλα τὰ μαλαματένια ἢ ἀργυρᾶ ἀντικείμενα ἢ κεντήματα μαύρισαν. Τὰ δισκοπότηρα στὶς ἐκκλησίες ἄλλαξαν ὄψη μ' ὅλο ποὺ ἦταν σκεπασμένα στὶς θῆκες τους. Οἱ εἰκόνες ποὺ δὲν εἶχαν βερνικωθῆ ἔδιναν τὴν ἐντύπωση πὼς ἔσβησαν ὁλωσδιόλου. Ξαναζωντάνεψαν ὅμως τὰ χρώματα ὅταν πλύθηκαν μὲ κρασὶ καὶ ξίδι. 'Επίσης καὶ τὰ ἀσημένια ἀντικείμενα ξαναβρῆκαν τὴ λάμψη τους ὅταν τρίφτηκαν μὲ λάδι καὶ ζεστὴ στάχτη.

»'Εννιὰ φτωχοὶ θαλασσινοὶ ποὺ γύριζαν ἀπὸ τὴν 'Αμοργὸ μὲ τὶς βάρκες τους φορτωμένες στάρι, ζύγωσαν στὰ χείλη τῆς φλεγόμενης ἀβύσσου καὶ ἔχασαν τὴ ζωή τους. Βρέθηκαν ὕστερα ἀπὸ τρεῖς μέρες ἀπανθρακωμένοι. Καὶ οἱ βάρκες τους ἀρμένιζαν ἀκυβέρνητες στὸ πέλαγος».

Παραστατικὴ περιγραφὴ τῶν σεισμῶν καὶ τῶν ἐκρήξεων ἔδωσαν ἐπίσης σὲ μιὰ ἐνημερωτικὴ ἐπιστολὴ οἱ ἱερεῖς καὶ γέροντες τῆς Σαντορίνης :

«...'Απὲ τὲς δέκα Σετεβρίου ἄρχισαν οἱ σεισμοὶ εἰς τοῦτο τὸ νησὶ καὶ ἔτρεμε ὡσὰν τρέμει τὸ καλάμι καὶ ἐς τὲς 26 ἄνοιξε μιὰ φλόγα πύρινη καὶ φωτιὰ μὲ καπνὸν μέγα εἰς τὴν θάλασσαν δυὸ μίλια ἀλάργου. Καὶ εἰς τρεῖς ἡμέρας, πάλιν ἄνοιξε ἡ φλόγα, μὲ τὸν σεισμὸν καὶ ἔβγαλε φωτιὰ μὲ καπνὸ καὶ ἀστραπές, μὲ βροντὲς καὶ ἀστροπελέκια, μὲ σεισμὸ μεγάλο καὶ τριγυρισμένο καὶ ἐχάλασε τὰ σπίτια μας καὶ ἐπλάκωσε ἀνθρώπους. Καὶ ὅσοι ἄνθρωποι ἦτον ἔξω ὅλοι ἐπεθάνανε καὶ τὰ πετούμενα πουλιὰ ὅλα ἐψοφήσανε καὶ τὰ χοντρὰ ζῶα ὅλα ἐχαθήκανε καὶ ὁ ἀέρας ἐτύφλωνε τοὺς ἀνθρώπους μικροὺς καὶ μεγάλους

καὶ ἔβγαινε τέτοιος βρῶμος ὁποὺ δὲν ἠμπορούσαμεν νὰ φᾶμεν ἀμὴ τὸ στόμα μας εἶναι γεμάτο θειάφι καὶ ἡ θάλασσα ἔπηξε ἀπὸ ἀγκίσηρα[1] καὶ δὲν ἠμπορεῖ πλεούμενο νὰ περάση καὶ ὁ Θεὸς νὰ μᾶς ἐλευτερώση.

1650 'Οκτωβρίου 3 οἱ γερεῖς καὶ γέροντες».

'Ολοζώντανη ἀφήγηση τῆς καταστροφῆς ἄφησε κι' ἕνας ἀνώνυμος αὐτοσχέδιος Σαντορινιὸς λαϊκὸς πεζογράφος.

«Καὶ τὴν αὐτὴ ἡμέρα ἔγινε ἕνας φοβερὸς σεισμὸς καὶ ἐσείσθηκαν τὰ θεμέλια τῆς γῆς καὶ μὲ τὸ σεισμὸ ἐβγῆκε μεγάλη βρώμα ὡσὰν ἀπὸ βοτάνι καὶ θειάφι. Μετὰ δὲ ταῦτα ἐβγῆκε μιὰ φλέβα μέσα εἰς τὸ πέλαγος ἀλάργου ἀπὸ τὸ νησὶ ἕως δέκα μίλια καὶ ἐβγῆκε ὡσὰν κάστρο μικρὸ καὶ ἐσηκώνετο ψηλὰ καὶ πάλι ἔπεφτε μέσα εἰς τὸ βάθος, πότε ἔξη πότε ἐφτὰ φορὲς τὴν ἡμέρα.

»Καὶ τὴν Κυριακὴ μετὰ τὸν ὄρθρο ἐσηκώνετο ἕνα σύννεφο, ὡσὰν ἕνα φοβερὸ καὶ μέγα βουνὸ καὶ ἐφάνη πὼς ἐπῆγε εἰς τὸν οὐρανό, καὶ ὅσο ἐπήγαινε ἀπάνω ἐχαμοβρόντα. Καὶ ὅταν ἔφθασε ἐπάνω εἰς τὸν οὐρανό, ἔγιναν σεισμοὶ μεγάλοι καὶ φοβεροὶ καὶ βροντὲς μὲ φωτιὲς μεγάλες καὶ ἐκατέβαιναν ἀπὸ τὸν οὐρανὸν ὡσὰν λάτζες ὁποὺ ἄνθρωπος δὲν ἐνθυμᾶται ἢ τὲς ἤκουσε νὰ γενοῦν καμμιὰ φορά.

»Καὶ ἐβγῆκε ὅλος ὁ κόσμος, μικροὶ καὶ μεγάλοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἀπὸ τὰ κάστρα καὶ ἀπὸ τὰ σπίτια μὲ τὶς ἅγιες εἰκόνες ἔξω εἰς τὸν κάμπο μὲ πολλὰ δάκρυα καὶ ἔλεγαν ὅτι ἔφθασε ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου, καὶ ἐσυγχωροῦνταν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο μὲ πολλὰ καὶ πικρὰ δάκρυα. Καὶ τὴν ὥρα τοῦ ἑσπερινοῦ ἔγιναν τρεῖς σεισμοὶ ἀπὸ τοὺς προτύτερους μεγαλύτεροι ὁποὺ ἤθελε νὰ γυρίση τὸ νησὶ ἄνω κάτω»[2].

Ἕνας ἄλλος ἀνώνυμος Σαντορινιὸς αὐτόπτης τῶν σεισμῶν ἱστορεῖ μὲ ἀφηγηματικὴ δύναμη μεγάλου συγγραφέα τὴν κοσμογονικὴ ἐκείνη ἔκρηξη. Ἡ περιγραφὴ ἔχει τίτλο «Διήγησις πάνυ ὠφέλιμος ὁποὺ ἔδειξεν ὁ Πανάγαθος Θεὸς διὰ ὠφέλειαν τῶν ἀνθρώπων καὶ μάλιστα διὰ τὰς ἁμαρτίας τῶν κατοικούντων ἐν τῇ νήσῳ Σαντορίνῃ».

«'Ερχόμενος ἐδῶ εἰς τὸν Πύργο μὲ τὸ καλὸ μᾶς ἀνήγγειλαν πὼς ἡ θάλασσα ἀνέβη ἀπὸ τὴν τόση ταραχὴ ὁποὺ εἶχε ἐπάνω ὑψηλὰ ἕως δύο μίλια καὶ ἐπερικύκλωσε ὅλο τὸ νησί. Καὶ ἐξερρίζωσεν ἀπὸ τὴν Ἔξω Μερὰν πέτρες μεγάλες ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ τὶς ἔρριξε ἔξω εἰς τὴ γῆ καὶ δὲν ἀφήνουν βάρκα εἰς καμμία ρίβα τοῦ νησιοῦ.

»'Επῆρε αὐτὴ ἡ θάλασσα χιλιάδων μουζουριῶν χωράφια. 'Επῆρε συκίες, ἀφάνισε ἐκκλησίες ἀπὸ θεμελίων. Καὶ ἐξέχωσε εἰς τὸ Καμάρι καὶ εἰς τὴν Περισὰ κτίσματα ἑλληνικά, ὅπου δὲν τὰ ἤξερε τινὰς ἀπὸ ἡμᾶς οὔτε ἀπὸ τοὺς γονεῖς μας.

---

1. Κίσσηρις, ἐλαφρόπετρα.
2. *Σπ. Λάμπρος*: ΔΙΕΕ τόμ. Β' σ. 109 - 110.

»Καὶ εὑρέθησαν μνήματα μὲ κόκκαλα γεμάτα. Καὶ ἐμεῖς εἴχαμε ἐπάνω συκίες φυτεμένες καὶ ἐσπέρναμε καὶ κριθάρι καὶ ἐζούσαμε. Καὶ τώρα εἶναι ἔρημα παντάπασι καὶ δὲ θωρεῖς ἄλλο ἐκεῖ παρὰ μόνο τειχιὰ μὲ ἀσβέστη κτισμένα καὶ μάρμαρα μεγάλα καὶ περισσά. Ἔτσι λοιπὸν ἐλέγαμε πὼς θέλομε τὸ πάθει καὶ ἐμεῖς νὰ χαθοῦμε ὡσὰν καὶ ἐκεῖνες τὲς χῶρες, ὅπου ἀπὸ καιρὸ ἐβούλισαν καὶ τώρα ἐξεχώστηκαν».

Ἡ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου ἔγινε αἰσθητὴ καὶ στὴν Κρήτη. Δημιουργήθηκε παλιρροιακὸ κῦμα, πλοῖα ναυάγησαν κι' ἡ θάλασσα γέμισε ἀπὸ κίσσηρη ποὺ ἔπεσε σὰ βροχὴ ἀπὸ τὸν οὐρανό. Ὁ Ρεθυμνιώτης ποιητὴς Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς ποὺ ἔγραψε σὲ στίχους τὴν ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ πολέμου βρισκόταν στὸν πολιορκημένο Χάνδακα τὸ 1650 καὶ παρακολούθησε ἀπὸ τὸ κάστρο τὴ θεομηνία :

Καὶ μιὰν ἡμέρα Κυριακὴ κυττάζουν τοῦ ἡλίου
κ' ἤτονε τσ' εἴκοσι ἐνηὰ μηνὸς τοῦ Σεπτεμβρίου
τσ' ἀκτίναις καὶ μαυρίζουσι σὰν νὰ μὴν εἶχε λάμψι
. . . .
Κι' ἀπὸ τὴ Μῆλο ἤρχοντα φωτιαὶς στὴ Σαντορίνη
καὶ πάλε ἐρρίκταν ἀστραπαὶς 'ποὺ τὸ κισίρι ἐκείνη·
ν' ἀστράπτη ὁ κόσμος μὲ βρονταὶς καὶ νὰ ταρακουνιέται
ἡ Κρήτης καὶ τὸ πέλαγος δίχως ἀφροὺς νὰ σειέται·
κι' ὥραις ἐφύρα μοναχὴ καὶ εἰς ὥραις νὰ πληθαίνη
κι' ἀπὸ τὰ τείχια ἤρασε σὰν ὁ ἐχθρὸς νά μπαίνη·
ἐπλήθαινε καὶ γιάγερνε δίχως ἀνέμου χάρι
καὶ τὰ καράβια ἔσερνε στὰ βάθη της νὰ πάρη.
Καράβια κάτεργα γιὰ μιὰ ἐφύγασι μὲ βίαν
καὶ πῆγαν καὶ σταλάρανε ἀντίπερα στὴν Τίαν.
Βάρκαις πολλαὶς ἐπνίγησαν μπαίνοντας στὸ Μανδράκι
πληθαίνοντας τὸ πέλαγος καὶ λίγαινε δαμάκι.
Τὰ κάτεργα ἐχαθήκανε σὰν ἐξεθεμελιώθη
τὄ πέλαγος ἐτάραξε περίσσα καὶ θολώθη.
Καὶ τὰ κισίργια σὰ βουνὰ τὸ πέλαγος γεμίζει
καὶ παύτουσιν ἡ ἀστραπαὶς κι' ὁ ἥλιος ξεφωτίζει.
Ἤτονε ὥραις εἰκοσιτρεῖς ὁπούσβησε τὸ διάφι
καὶ τὸ κακὸ ποὺ στάθηκε ποιὸς ἠμπορεῖ νὰ γράφη.

Ὁλόκληρο κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ τοῦ Richard ἀναφέρεται στὶς δοξασίες περὶ βρυκολάκων. Ἔχει τίτλο «Οἱ Ψευδοαναστημένοι ποὺ οἱ Ἕλληνες ὀνομάζουν βρυκολάκους»[1]. Περιγράφει τρομακτικὰ περιστατικὰ ὁμαδικῶν

1. Οἱ παραλλαγὲς τῆς ὀνομασίας τοῦ βρυκόλακα στὰ κείμενα τῶν περιηγη-

παρακρούσεων τῶν κατοίκων τῆς Σαντορίνης. Πεθαμένοι πού ξαναγυρίζουν στὴ ζωὴ καὶ ἐξοντώνουν τὴ νύχτα τοὺς νησιῶτες, φρικαλέες σκηνὲς ἐκταφῆς «βρυκολακιασμένων», τελετὲς ἐξορκισμῶν ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς πάνω στὰ πτώματα μέσα στοὺς ναούς, ἀνατριχιαστικοὶ ἀνασκολοπισμοὶ τῶν ἄλυωτων πτωμάτων μὲ τσεκούρι καὶ σκαπάνες. Αὐτόπτης μάρτυρας τῶν σκηνῶν αὐτῶν ὁ Ἰησουΐτης ἱεραπόστολος δὲν ἀμφισβητεῖ διόλου τὴν ἐμφάνιση τῶν βρυκολάκων καὶ τὴν κακοποιὸ δράση τους:

«Κάθε τόσο οἱ Ἕλληνες παππάδες, ἀφοῦ προηγουμένως πάρουν ἄδεια τοῦ μητροπολίτη, πηγαίνουν στὸ νεκροταφεῖο, διαβάζουν μερικὲς εὐχὲς καὶ ὕστερα ξεθάβουν τὸ νεκρὸ πού ὑποπτεύονται πὼς ἔχει βρυκολακιάσει. Κι' ἂν βροῦν τὸ πτῶμα ὁλόκληρο, φρέσκο καὶ ματωμένο εἶναι πιὰ βέβαιοι πὼς ὁ νεκρὸς ἔγινε ὄργανο τοῦ Σατανᾶ. Ἀρχίζουν τότε τοὺς ἐξορκισμοὺς καὶ δὲν σταματοῦν ἂν δὲν δοῦν σημάδια πού νὰ φανερώνουν πὼς ἔφυγε τὸ δαιμόνιο: ὅταν δηλαδὴ ἀρχίση ἡ ἀποσύνθεση τοῦ πτώματος.

»Αὐτὸ ἔγινε πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια. Τὸ πτῶμα ἑνὸς κοριτσιοῦ (Καλλίστη τὸ ὄνομά του) βρέθηκε ἄλυωτο. Τὸ ἔφεραν στὴν ἐκκλησία κι' ὁ Ἕλληνας παππὰς κατέφυγε στοὺς ἐξορκισμούς. Καὶ πραγματικὰ σὲ λίγο ἄρχισε ἡ ἀποσύνθεση τοῦ πτώματος κατὰ τρομακτικὸ τρόπο, ἔτσι πού κανεὶς δὲ μποροῦσε νὰ μείνη πιὰ στὸ ναὸ ἀπὸ τὴ δυσοσμία. Τὸ ἔθαψαν, λοιπόν, καὶ δὲν ξαναφάνηκε ὁ βρυκόλακας πιά.

»Ὡστόσο, μερικὲς φορές, οἱ ἐξορκισμοὶ τῶν Ἑλλήνων ἱερέων δὲν φέρνουν κανένα ἀποτέλεσμα, εἴτε γιατὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἱερεῖς δὲν ἔχουν μεγάλη πίστη εἴτε γιατὶ τὸ δαιμόνιο ἀντιστέκεται καὶ δὲν ἐννοεῖ νὰ ἐγκαταλείψη τὴ λεία του. Τότε ξερριζώνουν τὴν καρδιὰ τοῦ πεθαμένου, τὴ λιανίζουν μὲ τὸ τσεκούρι καὶ ὕστερα καῖνε ὁλόκληρο τὸ νεκρό, ἀκριβῶς ὅπως γίνεται στὴ Γαλλία μὲ τοὺς μάγους καὶ τὶς μάγισσες, ὕστερα ἀπὸ ἀπόφαση τῆς Δικαιοσύνης.

»Τελευταῖα πού πῆγα στὴν Ἀστυπάλαια ἔκαψαν πέντε πτώματα. Τὰ τρία ἦταν ἀνδρῶν παντρεμένων, τὸ τέταρτο ἑνὸς Ἕλληνα παππᾶ καὶ τὸ πέμπτο ἑνὸς κοριτσιοῦ. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ στὴ Νιό.

»Ἡ γυναῖκα ἑνὸς πεθαμένου ἦρθε καὶ μοῦ ἐξομολογήθηκε πὼς εἶδε τὸν ἄντρα της ἀτόφιο, πενήντα μέρες ὕστερα ἀπὸ τὴν κηδεία του. Μ' ὅλο πού τὸν εἶχαν ξεθάψει καὶ τὸν εἶχαν ἐνταφιάσει σὲ ἄλλο σημεῖο κι' εἶχαν γίνει ὅλοι οἱ καθιερωμένοι ἐξορκισμοὶ ἐκεῖνος ξαναγύρισε καὶ βασάνιζε τὸν κόσμο· σκότωσε μάλιστα καὶ τέσσερες ἢ πέντε ἀνθρώπους. Τότε τὸν ξέθαψαν γιὰ δεύτερη φορὰ καὶ τὸν ἔκαψαν σὲ ἐπίσημη δημόσια τελετή.

»Πρὶν δυὸ χρόνια, γιὰ τὴν ἴδια αἰτία, ἔκαψαν ἄλλα δυὸ πτώματα στὴ

τῶν: Βορδόλακας, ζορκόλακας, βουρδούλακας, νομόλακας, βολδόλακας, βουρκόλακας, βουλδούλακας κ.ἄ.

Σίφνο. Καὶ δὲν περνάει χρόνος ποὺ νὰ μὴ γίνη λόγος γι' αὐτοὺς τοὺς ψευδαναστημένους.

»'Αλλὰ ἐκεῖνο ποὺ ἀναστάτωσε περισσότερο τὴ Σαντορίνη ἦταν ἡ προσήλωση ἑνὸς βρυκόλακα στὴ χήρα του. Λεγόταν 'Αλέξανδρος, ἦταν παπουτσὴς καὶ κατοικοῦσε στὸν Πύργο. Ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του παρουσιάστηκε στὴ γυναῖκα του, ὅπως ἀκριβῶς ἦταν καὶ στὴ ζωή. 'Ερχόταν στὸ σπίτι καὶ δούλευε, μερεμέτιζε τὰ παπούτσια τῶν παιδιῶν, ἔβγαζε νερὸ ἀπὸ τὴ στέρνα. Καὶ πολλὲς φορὲς τὸν ἔβλεπαν νὰ κόβη ξύλα γιὰ τὴ φαμελιά του. Ὕστερα ἀπὸ λίγον καιρὸ ὁ κόσμος τρομοκρατημένος τὸν ξέθαψε, τὸν ἔκαψε καὶ μαζὶ μὲ τὸν καπνὸ ἐξαφανίσθηκε καὶ ἡ ἐξουσία τοῦ Σατανᾶ.

»Ἔμαθα ἀπὸ ἕνα ἀξιόπιστο πρόσωπο πὼς στὴν 'Αμοργὸ αὐτοὶ οἱ βρυκόλακες ἔχουν τόσο ἀποχαλινωθῆ ποὺ δὲν τρέχουν μονάχα ἐδῶ κι' ἐκεῖ τὶς νύχτες ἀλλὰ παρουσιάζονται καὶ μέρα μεσημέρι, πολλὲς φορὲς πέντε μαζὶ στὰ χωράφια καὶ μαζεύουν φάβα. Ἤθελα νὰ ἔλθουν ἐδῶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς δικούς μας τοὺς ἄθεους τῆς Γαλλίας, ὄχι γιὰ ν' ἀκούσουν ἀλλὰ νὰ δοῦν μὲ τὰ μάτια τους στὸ φῶς τῆς ἡμέρας καὶ νὰ βεβαιωθοῦν πόσο ἄδικο ἔχουν ποὺ πιστεύουν ὅτι σὰν πεθαίνει ὁ ἄνθρωπος ὅλα πεθαίνουν μαζί του[1]. 'Ιδοὺ ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη ἀπόδειξη :

»Ὁ ἡγούμενος τοῦ περίφημου μοναστηριοῦ τῆς 'Αμοργοῦ μοῦ διηγήθηκε ὅτι ἕνας ἔμπορος ἀπὸ τὴν Πάτμο, πηγαίνοντας στὴν 'Ανατολὴ γιὰ ἐμπόριο, ἀντὶ νὰ κερδίση χρήματα ἔχασε τὴ ζωή του. Μαθαίνοντας ἡ γυναῖκα του τὸ θάνατό του ἔστειλε ἕνα καΐκι γιὰ νὰ φέρουν τὸ νεκρό στὴν πατρίδα του καὶ νὰ τὸν θάψουν κατὰ πὼς ταιριάζει σὲ χριστιανό. Ἔβαλαν λοιπὸν τὸ πτῶμα σὲ μιὰ κασσέλα, τὴ φόρτωσαν στὸ καΐκι καὶ ξεκίνησαν γιὰ τὸ νησί. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ναυτικοὺς κάθησε ἀπάνω στὴν κασσέλα. Ξαφνικὰ νοιώθει κάτι νὰ κουνιέται μέσα. Τὸ λέει στοὺς συντρόφους του. 'Αποφασίζουν τότε νὰ τὴν ξεκαρφώσουν γιὰ νὰ δοῦν σὲ ποιὰ κατάσταση βρισκόταν ὁ νεκρός. 'Ανοίγουν καὶ τί νὰ δοῦν. Ὁ πεθαμένος ἔδειχνε σὰ νὰ ἦταν ολοζώντανος. Καταλαβαίνετε τώρα τὸν τρόμο τῶν θαλασσινῶν. 'Αλλὰ τί νὰ κάνουν, εἶχαν ἀναλάβει ὑποχρέωση. Ξανακάρφωσαν τὴ νεκρόκασα, ἔφθασαν στὸ νησὶ καὶ τὴν παρέδωσαν στὴ χήρα χωρὶς νὰ ποῦν λέξη γιὰ ὅ,τι εἶδαν στὸ καΐκι.

---

1. Ὑπάρχει ἆραγε μιὰ πανάρχαιη παράδοση στὶς δεισιδαιμονίες ποὺ κυριαρχοῦσαν στὶς Κυκλάδες κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους; Οἱ ἀρχαιολόγοι ποὺ μελέτησαν τὰ εὑρήματα στὰ νεκροταφεῖα τοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ λεγόμενου πολιτισμοῦ, στὴ Σῦρο, στὴ Νάξο, στὴν 'Αμοργό (3000 π.Χ. περίπου) παρατήρησαν μὲ ἔκπληξη ὅτι οἱ νεκροὶ θάβονταν σὲ στενόχωρους τετραγωνικοὺς τάφους, διπλωμένοι στὰ δύο, ἔτσι ποὺ τὰ γόνατα νὰ φθάνουν στὸ πρόσωπο. Μπορεῖ καὶ νὰ δένονταν πρὶν ἀκόμα ξεψυχήσουν. Καὶ οἱ τάφοι καλύπτονταν ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς μὲ βαρειὲς πλάκες, κλείνονταν οἱ νεκροὶ ἀσφυκτικὰ στὸ κιβούρι τους γιὰ νὰ μὴ μπορέσουν ἴσως νὰ ξαναγυρίσουν στὸν ἐπάνω κόσμο καὶ βασανίσουν τοὺς ζωντανούς. Γιὰ νὰ μὴ βρυκολακιάσουν, ἴσως.

»'Αλλά λίγες μέρες μετά τὴν κηδεία ὁ πεθαμένος σκόρπισε τὴ φρίκη καὶ τὸ θάνατο στὸ νησί. Ἔμπαινε τὶς νύχτες στὰ σπίτια οὐρλιάζοντας καὶ χτυπώντας. Δεκαπέντε ἄνθρωποι, ἄλλοι ἀπὸ τὰ χτυπήματα, ἄλλοι ἀπὸ τὴν τρομάρα τους πῆγαν στὸν ἄλλο κόσμο.

»Οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ καλόγεροι τοῦ τόπου ἔκαναν ὅ,τι μποροῦσαν γιὰ νὰ σταματήσουν αὐτὴ τὴν τραγωδία. Ὡστόσο οἱ ἐξορκισμοὶ καὶ οἱ δεήσεις δὲν ἔφεραν κανένα ἀποτέλεσμα. 'Αποφασίζουν, λοιπόν, νὰ διώξουν τὸ νεκρὸ ἀπὸ τὸ νησὶ καὶ νὰ τὸν μεταφέρουν στὸν τόπο τοῦ θανάτου του, στὴ Μικρὰ 'Ασία. Τὸν φόρτωσαν σ' ἕνα καΐκι, ἀλλὰ οἱ ναυτικοὶ δὲν τὸν πέρασαν ἀντίπερα: στὸ πρῶτο ἐρημονήσι ποὺ βρῆκαν ἄναψαν φωτιὰ καὶ τὸν ἔκαψαν. Κι' ἀπὸ τότε ὁ βρυκόλακας δὲν ξαναφάνηκε.

»Ὁ ἡγούμενος προσπαθοῦσε νὰ μὲ πείση ὅτι αὐτὲς οἱ ἐμφανίσεις τῶν βρυκολάκων ἀποδείχνουν πόσο ὀρθὴ εἶναι ἡ πίστη τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας. Μοῦ λέει: Εἴδατε κανένα Τοῦρκο ἢ κανένα Λατῖνο νὰ μεταμορφώνεται ἔτσι μετὰ τὸν θάνατό του; Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει, τοῦ ἀπαντῶ. Τὸ ὅτι μπαίνει ὁ Σατανὰς στοὺς πεθαμένους σας καὶ τοὺς κάνει νὰ βρυκολακιάζουν δείχνει ὅτι ἡ ἑλληνικὴ πίστη εἶναι καταδικασμένη ἀπὸ τὸ Θεό. Ὅσο γιὰ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Λατίνους ποὺ τάχα δὲν γίνονται βρυκόλακες τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν 'Αράβων, αὐτὰ τὰ φαινόμενα ἦταν συνηθισμένα στὴν ἔρημο. Ἔπειτα τοῦ θύμισα κάτι ποὺ εἶχε συμβῆ στὴ Σαντορίνη μὲ τὸν Μαμούρη, ἕνα Λατῖνο κληρικὸ ποὺ τούρκεψε. Μὲ ἀπαίτηση ὅλου τοῦ λαοῦ κρεμάστηκε στὴν ἀντένα τοῦ ἀνεμόμυλου. Ἔ λοιπόν, μ' ὅλο ποὺ ἦταν Τοῦρκος, βρυκολάκιασε καὶ καταβασάνισε τὸν κόσμο μετὰ τὸ θάνατό του, ὥσπου τὸν ἔκαψαν καὶ ἡσύχασε τὸ νησί.

»Αὐτὰ ποὺ γράφω γιὰ τοὺς ψευδαναστημένους θὰ δώσουν ἀσφαλῶς τὴν εὐκαιρία σὲ πολλοὺς νὰ σκεφθοῦν καὶ νὰ ἐρευνήσουν τὸ ζήτημα ὥστε νὰ ἀνακαλύψουν κάτι περισσότερο...

»Πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι ὑπάρχουν κι' ἄλλοι πεθαμένοι στὰ ἑλληνικὰ νεκροταφεῖα ποὺ τὰ πτώματά τους μένουν ἄλυωτα δεκαπέντε καὶ εἴκοσι χρόνια μετὰ τὸν ἐνταφιασμό τους. Καὶ τοὺς βρίσκουν φουσκωμένους σὰν μπαλόνια. Κι' ἂν τοὺς χτυπήσης ἠχοῦνε ὅπως τὰ τούμπανα. Αὐτὸν τὸν πεθαμένο τὸν λένε «ντουπί»[1]. Τὸ πῶς γίνεται αὐτὸ δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς. Τὸ μόνο ποὺ μπορῶ νὰ βεβαιώσω εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες πιστεύουν πὼς οἱ ἄλυωτοι εἶναι ἀφορισμένοι. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἱερεῖς καὶ μητροπολίτες ὅταν ἀφορίζουν κάποιον προσθέτουν στὸ τέλος τὴν κατάρα: «Καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος καὶ τυμπανιαῖος».

Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ὁ λαὸς ποὺ βλέπει συχνὰ ἄλυωτους νεκρούς, τρέμει

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

όταν ἀκούει ἕναν ἁπλὸ παππὰ νὰ ἐκτοξεύῃ τὸν ἀφορισμό του σὰ νὰ εἶναι πατριάρχης ».

Ὁ Richard παραθέτει στὸ χρονικό του καὶ ἕνα κείμενο αὐθεντικό, σχετικὰ μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν βρυκολάκων καὶ τὶς αἰτίες ποὺ προκαλοῦσε τὸ βρυκολάκιασμα. Τὸ ἀντέγραψε ἀπὸ παλιὸ χειρόγραφο ποὺ βρῆκε στό ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης[1].

«Ὅποιος ἔχει κατάραν, κρατοῦσιν μόνον τὰ ἔμπροσθεν τοῦ σώματός του.

Ἐκεῖνος ποὺ ἔχει ἀνάθεμα, φαίνεται κίτρινος καὶ ζαρωμένα τὰ δάχτυλά του.

Ἐκεῖνος ὁποὺ φαίνεται ἄσπρος εἶναι ἀφωρισμένος παρὰ τῶν θείωνΝόμων.

Ἐκεῖνος ὁποὺ φαίνεται μαῦρος εἶναι ἀφωρισμένος ὑπὸ ἀρχιερέως»[2].

Μιὰ ἀνατριχιαστικὴ ἱστορία βρυκολάκων ἀφηγεῖται ὁ Γάλλος περιηγητὴς Pitton de Tournefort. Παρακολούθησε ὁ ἴδιος τὸ φρικαλέο περιστατικὸ στὴ Μύκονο τὸ χειμώνα τοῦ 1700[3].

---

1. Περὶ βρυκολάκων γράφει καὶ ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Thevenot* ποὺ ταξίδεψε στὸ Αἰγαῖο τὸ 1655. Στὴ Χίο διάβασε ἕνα ὑπόμνημα μὲ πληροφορίες γιὰ τὰ χωριὰ τοῦ νησιοῦ καὶ τὶς δεισιδαιμονίες τῶν κατοίκων : «Οἱ κάτοικοι αὐτοῦ τοῦ τόπου (τοῦ Κάστρου τῆς Ἁγίας Ἑλένης) πιστεύουν ὅτι τὸ πτῶμα ποὺ δὲν θὰ λυώσῃ σὲ σαράντα μέρες γίνεται βρυκόλακας». Ὁ συγγραφέας τοῦ ὑπομνήματος σημειώνει ὅτι περνώντας ἀπὸ ἐκεῖ τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1637 βρῆκε ἕναν παππὰ νὰ διαβάζῃ εὐχὴ πάνω σ' ἕνα πτῶμα ποὺ ἐνῶ ἦταν θαμμένο πενήντα μέρες δὲν ἔδειχνε διόλου ἀποσύνθεση. Μονάχα ἕνας σκούληκας ἔβγαινε ἀπὸ τὸ μάτι τοῦ πεθαμένου. Εἶναι ἡ πανουργία τοῦ Σατανᾶ, εἶπε ὁ παππὰς ποὺ θέλει νὰ μᾶς ξεγελάσῃ γιὰ νὰ πιστέψουμε ὅτι τὸ σῶμα ἔχει σαπίσει. Ὅπως ἐξήγησε ὁ παππάς, τὸ σῶμα ἢ μᾶλλον τὸ πνεῦμα του γύριζε τὶς νύχτες στὸ χωριό, χτυποῦσε τὶς πόρτες καὶ καλοῦσε τοὺς ἀνθρώπους μὲ τ' ὄνομά τους. Κι' ὅσοι ἀπαντοῦσαν πέθαιναν σὲ δυὸ ἢ τρεῖς μέρες (Voyage de mr *de Thevenot* en Europe, en Asie et en Afrique. Edition Amsterdam, 1827, τόμ. Α' σελ. 310.

2. Πληροφορίες γιὰ τὴ Σαντορίνη τοῦ ΙΖ' αἰώνα ἀνευρίσκονται καὶ στὴν ἱστορία τῶν φραγκικῶν δουκάτων τοῦ Αἰγαίου τοῦ *Sauger* ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι τὸ 1699 : «Ἡ νῆσος Σαντορίνη ξεχωρίζει σ' ὅλο τὸ Ἀρχιπέλαγος ὄχι ἐξ αἰτίας τῆς εὐφορίας της, ἀλλὰ γιὰ τὰ ψηλὰ βουνά της, γιὰ τὸ βάθος τῶν γκρεμῶν καὶ τὸ τρομακτικὸ θέαμα τῶν βράχων ποὺ τὴν περιστοιχίζουν. Δέντρα καὶ στάρια δὲν φυτρώνουν, νερὸ οὔτε σταγόνα ἐκτὸς ἀπὸ τὶς βροχές. Οἱ κάτοικοι ζυμώνουν τρεῖς ἢ τέσσερες φορὲς τὸ χρόνο καὶ διατηροῦν τὸ ψωμὶ κατάξερο ὅλο τὸ χρόνο. Βγάζει ἐξαιρετικὰ κρασιὰ καὶ νοστιμώτατα σύκα. Τὸ καταπληκτικὸ εἶναι πὼς ἡ Σαντορίνη μ' ὅλες τὶς δυσκολίες της εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ πυκνοκατοικημένα νησιὰ τοῦ Ἀρχιπελάγους. Ὑπάρχουν πέντε μικρὲς πόλεις ποὺ χτίστηκαν ἀπὸ τοὺς παλιοὺς δοῦκες καὶ πολλὰ κεφαλοχώρια μὲ πληθυσμὸ Ἕλληνες καὶ Λατίνους, ποὺ ζοῦν μαζί, πολὺ μονιασμένοι. Πρᾶγμα πολὺ σπάνιο σ' ἄλλους τόπους. Τὸ λιμάνι τῆς Σαντορίνης εἶναι ἄπατο ἀκόμα κι' ἕνα βῆμα ἀπὸ τὴν ἀκτή. Ἄβυσσος ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴ βυθομετρήσῃ κανείς. Σ' αὐτὸ τὸ νησὶ συμβαίνει κάτι ἀσύλληπτο γιὰ μένα, μὰ ποὺ φαίνεται ἐκεῖ συνηθισμένο. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πεθαμένους ξαναγυρίζουν στὰ σπίτια τους λίγες μέρες ὕστερα ἀπὸ τὴν ταφή τους. Καὶ κανεὶς δὲν ξέρει τί εἶναι αὐτὸ ποὺ τοὺς ξαναζωντανεύει. Οἱ Σαντορινιοὶ τοὺς λένε βουκόλακες» (*Sauger* : ἔνθ' ἀν.).

3. Relation d'un voyage du Levant (Paris, 1717). Βλ. κεφ. Ὁ τελευταῖος τοῦ αἰώνα.

«Σκότωσαν ἕνα χωριάτη Μυκονιάτη, ἀπὸ φυσικοῦ του δύστροπο καὶ φιλόνεικο. Κανεὶς δὲν ἤξερε πῶς καὶ γιατί. Δυὸ μέρες μετὰ τὸν ἐνταφιασμό του διαδόθηκε ὅτι τὸν εἶδαν νὰ περπατάῃ τὴ νύχτα μὲ βαρειὰ βήματα, νὰ μπαίνῃ στὰ σπίτια, νὰ ἀναποδογυρίζῃ τὰ ἔπιπλα, νὰ σβήνῃ τὰ λυχνάρια, ν' ἀγκαλιάζῃ ξαφνικὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ κάνῃ χίλιες δυὸ κατεργαριές. Στὴν ἀρχὴ γέλασαν ὅλοι. Μὰ ὅταν ἄρχισαν νὰ παραπονοῦνται καὶ σοβαροὶ ἄνθρωποι ἡ ὑπόθεση πῆρε διαστάσεις. Οἱ παππάδες ἔκαναν ἐξορκισμούς. Τίποτα, ὁ Μυκονιάτης συνέχιζε ἀδιόρθωτος τὶς πανουργίες του.

»Τὴ δέκατη μέρα ἔγινε λειτουργία γιὰ νὰ ἐκδιωχθῇ ὁ δαίμονας. Ἀποφασίστηκε νὰ ξεθάψουν τὸ κουφάρι καὶ νὰ τοῦ ξερριζώσουν τὴν καρδιὰ μέσα στὴν ἐκκλησία. Ὁ χασάπης τῆς Μυκόνου, γέρος καὶ ἀδέξιος ἀντὶ ν' ἀνοίξῃ τὸ στέρνο ἄνοιξε τὴν κοιλιά. Ἔψαξε, ἔψαξε ἀλλὰ δὲν εὕρισκε αὐτὸ ποὺ ζητοῦσε. Κάποιος τοῦ εἶπε ν' ἀνοίξῃ τὸ διάφραγμα. Ἔτσι ἔβγαλαν τὴν καρδιά. Γιὰ νὰ καλυφθῇ ἡ μπόχα τοῦ πτώματος ἔκαιγαν λιβάνια. Ἀλλὰ τὸ θυμίαμα, καθὼς ἀνακατευόταν μὲ τὶς ἀναθυμιάσεις τοῦ κουφαριοῦ προκαλοῦσε φοβερώτερη μπόχα. Οἱ φτωχοὶ ἄνθρωποι τρελλάθηκαν. Πάθαιναν παραισθήσεις ἔβλεπαν ἐφιαλτικὰ ὁράματα. Φώναζαν πὼς ἀπὸ τὸ ἀνοιγμένο κουφάρι ἔβγαινε πηχτὸς καπνός. Ποῦ νὰ τολμήσουμε νὰ τοὺς ποῦμε πὼς ἦταν ἀπὸ τὸ λιβάνι. Μέσα στὴν ἐκκλησία ἀντηχοῦσε μονάχα ἡ κραυγὴ «βρυκόλακας»! «βρυκόλακας»! Ἀπὸ τὸ θόρυβο θαροῦσες πὼς θὰ γκρεμισθῇ ὁ θόλος τοῦ ναοῦ. Ὁ χασάπης ἔβανε ὅρκο πὼς τὸ πτῶμα ἦταν ὁλόζεστο. Μερικοὶ ἔλεγαν πὼς τὸ αἷμα ἦταν κατακόκκινο.

»Τὸ φοβερὸ νέο ἁπλώθηκε ἀπὸ σοκάκι σὲ σοκάκι σ' ὅλη τὴν πολιτεία. Καὶ σὲ λίγο ὥρμησαν στὴν ἐκκλησία ἕνα πλῆθος νησιῶτες ποὺ βεβαίωναν πὼς ὅταν ἔφεραν τὸ πτῶμα ἀπὸ τὰ χωράφια ἦταν ἀκόμα ζεστό. Σίγουρα λοιπὸν εἶχε βρυκολακιάσει.

»Βρισκόμουν πλάϊ στὸ κουφάρι γιὰ νὰ βλέπω καλύτερα. Παρὰ λίγο νὰ λιποθυμήσω ἀπὸ τὴ δυσωδία. Ἀλλὰ οἱ ζαλισμένοι νησιῶτες ξέφρενοι ἀπὸ τὴν τρομάρα, νόμιζαν πὼς εἶχε ἀκόμα ζωή. Ζήτησαν τὴ γνώμη μου καὶ τοὺς εἶπα ὅτι εἶναι ἑκατὸ τὰ ἑκατὸ πεθαμένος. Τοὺς ἐξήγησα ἤρεμα ὅλα τὰ περίεργα φαινόμενα καὶ τὶς παραισθήσεις. Ποιὸς νὰ μ' ἀκούσῃ ;

»Πῆραν τὴν καρδιὰ στὴν ἀκρογιαλιὰ καὶ τὴν ἔκαψαν. Μ' ὅλα αὐτὰ ὁ βρυκόλακας δὲν ἐνοοῦσε νὰ ἡσυχάσῃ. Ἔγινε περισσότερο ἐπιθετικός. Ἄνοιγε πόρτες, ἀκόμα καὶ δωμάτια, ξυλοκοποῦσε ἀνθρώπους τὴ νύχτα, ἔσπαζε παράθυρα, ἔσκιζε φορέματα, ἄδειαζε τὶς κυψέλες τῶν μελισσιῶν καὶ τὰ κρασοβάρελα. Μονάχα στὸ σπίτι τοῦ προξένου ὅπου εἴχαμε ἐγκατασταθῇ δὲν τόλμησε νὰ τρυπώσῃ.

»Ὅλο τὸ νησὶ εἶχε ὑποστῇ ὁμαδικὴ παράκρουση. Ἀκόμα καὶ οἱ ἔξυπνοι καὶ οἱ μορφωμένοι εἶχαν παρασυρθῇ. Ἦταν μιὰ ἀρρώστια τοῦ ἐγκεφάλου, ἐπικίνδυνη ὅπως ἡ μανία ἢ ἡ λύσσα. Οἰκογένειες ἐγκατέλειπαν τὰ σπίτια τους καὶ ἔστηναν τὰ κρεβάτια τους καταμεσὶς στὴν πλατεῖα γιὰ νὰ περάσουν τὴ

νύχτα τους. Δὲν ὑπῆρχε ἄνθρωπος ποὺ νὰ μὴν εἶχε διαπιστώσει τὴν παρουσία τοῦ βρυκόλακα."Ολη τὴ νύχτα ἄκουγες θρήνους.Πολλοὶ βγῆκαν οἰκογενειακῶς στὰ χωράφια.

»Κάποιος εἶπε πὼς τὸ κακὸ ὀφείλεται σὲ μιὰ παράλειψη κατὰ τὴν τελετὴ τοῦ ἐξορκισμοῦ. Ἡ λειτουργία ἔπρεπε νὰ γίνη μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς καρδιᾶς. Ἔτσι ξαναβρεθήκαμε στὴν ἀναστάτωση τῆς πρώτης μέρας. Γενικὴ σύναξη πρωΐ καὶ βράδυ, λιτανεῖες τρεῖς μέρες καὶ τρεῖς νύχτες.Οἱ παππάδες ὑποχρεώθηκαν νὰ νηστέψουν αὐστηρά. Τοὺς ἔβλεπες νὰ τρέχουν ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι μὲ τὴν ἁγιαστούρα στὸ χέρι.

»Εἴπαμε στοὺς προεστοὺς νὰ στήσουν ἐνέδρες τὴ νύχτα καὶ νὰ παρατηρήσουν τί συμβαίνει στὴν πολιτεία. Ἔτσι ἔπιασαν μερικοὺς βαγαπόντηδες ποὺ εἶχαν προκαλέσει ὅλη τὴν ἀναστάτωση. Δὲν ἦταν βέβαια οἱ πρῶτοι δράστες καὶ τοὺς ἄφησαν ἐλεύθερους. Γιὰ ν' ἀναπληρώσουν τὴ νηστεία τῆς φυλακῆς ἄρχισαν ν' ἀδειάζουν τὴ νύχτα τὰ σπίτια τῶν κατοίκων ποὺ εἶχαν ἐγκαταλείψει τὸ βιός τους . Ἔτσι ξανάρχισαν οἱ λιτανεῖες.

»Μιὰ μέρα, ἀφοῦ κάρφωσαν κι' ἐγὼ δὲν ξέρω πόσα γυμνὰ σπαθιὰ πάνω στὸ μνῆμα τοῦ βρυκόλακα (ξέθαφταν τὸ πτῶμα τρεῖς ἢ τέσσερες φορὲς τὴν ἡμέρα ἀνάλογα μὲ τὶς ἐμπνεύσεις τοῦ καθενὸς) ἕνας Ἀρβανίτης ποὺ βρέθηκε στὴ Μύκονο εἶπε μὲ ὕφος μεγάλου σοφοῦ ὅτι εἶναι γελοῖο νὰ καρφώνουν τὸν βρυκόλακα μὲ σπαθιὰ χριστιανικά.

— Δὲν βλέπετε χαζοί, ὅτι ἡ λαβὴ αὐτῶν τῶν σπαθιῶν ἔχει τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ κι' ἐμποδίζει τὸν Σατανὰ νὰ βγῆ ἀπὸ τὸ κουφάρι ; Χρειάζονται τούρκικα σπαθιά!

»Ἀλλὰ καὶ ἡ συνταγὴ τοῦ Ἀρβανίτη δὲν ὠφέλησε. Ὁ βρυκόλακας φαινόταν ἄτρωτος. Δὲν ἤξεραν πιὰ σὲ ποιόν ἅγιο νὰ προσευχηθοῦν.

»Ξαφνικὰ μιὰ φωνὴ ὑψώθηκε ἀπ' ὅλη τὴν πόλη : πρέπει νὰ κάψουμε ὁλόκληρο τὸ βρυκόλακα. Ξέθαψαν πάλι τὸ κουφάρι καὶ τὸ κουβάλησαν στὴν πούντα τοῦ Ἄη Γιώργη, ἄναψαν δυνατὴ πυρὰ μὲ πίσσα (ὄχι ξύλα, ἀπὸ φόβο μήπως ὁ βρυκόλακας σβήσει τὴ φλόγα) καὶ τὸ ἀποτέφρωσαν. Ὁ διάβολος εἶχε παγιδευθῆ κι' ἐξοντώθηκε. Ἦταν καιρός. Γιατὶ οἱ περισσότερες οἰκογένειες ἑτοιμάζονταν νὰ μεταναστεύσουν στὴν Τῆνο ἢ στὴ Σῦρο».

Οἱ λαϊκὲς δεισιδαιμονίες γιὰ τὰ βρυκολακιάσματα ἐταλάνισαν τὸν τόπο μας καὶ κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες τῆς ἐθνικῆς δουλείας. Περιστατικὰ ὁμαδικῶν ψυχώσεων ἀναφέρονται κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Εἰκοσιένα,κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἀκολούθησε τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση, ἀκόμα καὶ κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰώνα μας.

Οἱ δεισιδαιμονίες ἔπαιρναν διαστάσεις λαϊκοῦ πανικοῦ καὶ ἀλλοφροσύνης, ὅπως ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐπιδημίες ποὺ προκαλοῦσαν θανατικό.

Τὸ 1823 ἡ Νάξος εἶχε ἀποδεκατισθῆ ἀπὸ τὴν εὐλογιά. Τότε ἀκριβῶς

ἄρχισαν στὸ νησὶ τὰ ὁμαδικὰ βρυκολακιάσματα τῶν πεθαμένων. Τὰ κωμικοτραγικὰ ἐπεισόδια ποὺ ἀκολούθησαν ἱστορεῖ ὁ σύγχρονος Ν. Δραγούμης[1] :

»Ἐπειδὴ δὲ πολλοὶ ἀπεστάλησαν ὑπὸ τῆς νόσου εἰς τὰ βασίλεια τοῦ Πλούτωνος, διεδόθη καὶ ἐπιστεύθη ἡ εἴδησις ὅτι, στασιάσαντες ἀθρόοι ἐν τῷ Ἅδῃ οἱ νεκροί, ἐβιάσαντο τὸν Χάρωνα νὰ ἐπαναφέρῃ αὐτοὺς εἰς τὰ ἄνω. Καὶ καθ' ἑσπέραν, μόλις δύοντος τοῦ ἡλίου, δρομαῖοι ἐπανήρχοντο πάντες εἰς τὰ ἴδια, καὶ συζυγοῦντες περίφοβοι διὰ διπλῶν καὶ τριπλῶν μοχλῶν θύρας τε καὶ παράθυρα, ἐμπεδοῦντες δὲ καὶ διὰ σωρείας στρωμάτων, προσκεφαλαίων καὶ ἄλλων σκευῶν, κατεκλίνοντο στένοντες καὶ τρέμοντες ὡς ὁ Κάϊν.

»Οἱ βουρκόλακες ὅμως, λεπτυνθέντες ὑπὸ τοῦ θανάτου, εἰσέδυον καὶ διὰ κεκλεισμένων τῶν θυρῶν εἰς τὰ ἄδυτα καὶ ἐφόβουν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐκακοποίουν τοὺς ζῶντας. Ὅτε δὲ ἀνέτελλεν ἡ ἡμέρα καὶ ἠνοίγοντο αἱ οἰκίαι, ἐξερχόμενοι ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες, διηγοῦντο τρεμούσῃ τῇ φωνῇ τὰ παράτολμα ἔργα καὶ λόγια τῶν βουρκολάκων. Καὶ τοῦτον μὲν ἠπείλησε νὰ ξυλοκοπήσῃ ὑψηλόσωμός τις καὶ σκελετώδης ἐὰν ἠρνεῖτο αὐτῷ τροφὴν καὶ πόσιν, ταύτης δὲ τὴν ξανθὴν μακρὰν κόμην ἠγωνίζετο ν' ἀνασπάσῃ φθονερὰ γείτων ἀγριαίνουσα ὡς μέγαιρα τοὺς ὀφθαλμούς, καὶ ἐκείνης τοὺς περιλεύκους καὶ κυδωνιῶντας κόλπους ἐτόλμησε νὰ ψαύσῃ ἱεροσύλως αὔθαδες ἀλλ' ὡραῖον μειράκιον.

»Μυλωθρὸς δὲ κατοικῶν παρὰ τῇ οἰκίᾳ μου εἶχε δύο θυγατέρας, ὡραίας ἢ μὴ δὲν ἐνθυμοῦμαι, αἵτινες φρίττουσαι διηγοῦντο καθ' ἑκάστην πρωΐαν, πῶς βουρκόλακες δύο, εἰσερχόμενοι μετὰ πατάγου καὶ ἀνατρέποντες τὰ ἔπιπλα, ἐκτύπουν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ καὶ ἐγρύλιζον καὶ παρεβίαζον τὰς θύρας καὶ «πέντε σισύραις ἐγκεκορδυλημένας» ὑπὸ τοῦ φόβου, ἀπεκάλυπτον καὶ παρέσυρον καὶ ἐβασάνιζον ποικιλοτρόπως τὰς ταλαιπώρους δι' ὅλης τῆς νυκτός. Ὁ δὲ πατήρ, ὅστις ἐξησφαλισμένος ἐντὸς ἑτέρου κοιτῶνος ἠγρύπνει κρατῶν πυροβόλον, ἐπεκύρου τὰ λεγόμενα καὶ ὀδυρόμενος ἐσφραγίζετο διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ.

»Ἦσαν ὅμως καὶ οἱ μὴ πιστεύοντες εἰς βουρκόλακας, οἵτινες ἀγαπῶντες νὰ φιλοσοφῶσι περὶ τὰς ἀνθρωπίνους ἀδυναμίας καὶ τὴν περὶ τὸ εὑρίσκειν τέχνας δεινότητα τῶν γενναίων, ἔμαθον παρελθούσης τῆς ἐπιδημίας ὅτι οἱ δύο ἐκεῖνοι νυκτοκόρακες, ἐγκύψαντες μετὰ πολλοῦ ζήλου εἰς τὴν θεωρίαν τῆς θεογονικῆς ἐπιστήμης τῶν ἀρχαίων, πολλὰς δὲ ἀπορίας ἀπαντήσαντες, ἐνόμισαν μαθηματικώτερον νὰ λύσωσιν αὐτάς, ὡς πάλαι ποτὲ Ζεύς, διὰ πειραμάτων, διὸ καὶ μετεμόρφωσαν ἑαυτοὺς μὲν εἰς Δίας, τὰ δὲ δύο ἀθῶα θυγάτρια τοῦ μυλωθροῦ εἰς Λητὼ καὶ Σεμέλην.

»Ἐν τοσούτῳ τῶν βουρκολάκων καὶ ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ τόλμη ἐπηυξάνετο. Βαθυπώγων τις Πρωτοσύγελλος (ἰστέον δὲ ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Αἰγαίου ἐπλούτει τῷ καιρῷ ἐκείνῳ Σακελλιώνων, Πριμικηρίων, Σικέλλων, Καστρηνίων,

---

1. «Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις», Ἀθῆναι 1937 τόμ. Α' σελ. 109 - 111.

Ρεφερενδαρίων, Πρωτεκδίκων, Πρωτονοταρίων καὶ ἄλλων ἀξιωματούχων, πάντων ἁγίων), γνωστὸς διὰ τὸ φιλομειδὲς καὶ φιλευτράπελον αὐτοῦ, προσβληθεὶς ὑπὸ τῆς εὐλογίας, μετέβη εἰς τοὺς οὐρανούς· ἀλλὰ καταβὰς δικαιώματι βουρκόλακος εἰς τὸν κόσμον κατώρθωσε δυνάμει τοῦ σεβασμίου αὐτοῦ πώγωνος νὰ καθυποτάξῃ εἰς τὰ ἴδια νεύματα πάντας τοὺς λοιποὺς συναδέλφους καὶ νὰ καταρτίσῃ μυρίανδρον φάλαγγα, ἥτις, πρωτοστάτην τάξασα αὐτὸν τὸν ἅγιον Πρωτοσύγκελλον καὶ στρατολογοῦσα καθ' ἑκάστην νεοσυλλέκτους περιεπλανᾶτο τὴν νύκτα τὰς ὁδοὺς καὶ ἐκορυβαντία καὶ ἐκραιπάλα καὶ ἠλάλαζε καὶ ἐκορύφου τὸν τριγμὸν τῶν ὀδόντων».

Μιὰ μακάβρια ὑπόθεση βρυκολάκων εἶχε συνταράξει τὸ 1846 τὴν Κορινθία. 'Αναστατώνονται οἱ 'Αρχές, κινητοποιεῖται ἡ κυβέρνηση, εἰδοποιεῖται ἡ 'Ιερὰ Σύνοδος. Σπεύδει ἐπὶ τόπου ὁ ἐπίσκοπος Αἰγίνης καὶ ἀρχίζει τοὺς ἐξορκισμούς, τὶς ἱερουργίες, τοὺς ἁγιασμοὺς καὶ τὰ εὐχέλαια[1].

Στὰ Γενικὰ 'Αρχεῖα τοῦ Κράτους ὑπάρχει σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ ἀρχιμανδρίτη Ζαχαρία Μαθᾶ πρὸς τὴν 'Ιερὰ Σύνοδο μὲ ἡμερομηνία 19 'Ιανουαρίου 1848.

Τρεῖς μεθυσμένοι Σοφικίτες διασκεδάζοντας πάνω σὲ μιὰ βάρκα στὸν Κορινθιακό, πνίγηκαν σὲ ἀπόσταση τριάντα μέτρων ἀπὸ τὴν παραλία. Οἱ συγγενεῖς ἀνέσυραν τὰ πτώματα καὶ τὰ μετέφεραν στὸ χωριὸ γιὰ νὰ τὰ θάψουν. Ξεσηκώθηκαν ὅμως ὅλοι οἱ συχωριανοὶ καὶ δὲν ἐπέτρεψαν νὰ γίνῃ ἡ ταφή, γιατὶ σύμφωνα μὲ μιὰ παλιὰ δεισιδαιμονία οἱ πνιγμένοι γίνονται βρυκόλακες, ὅταν θάβονται στὴ στεριά. Παίρνουν τὰ φέρετρα οἱ συγγενεῖς, τὰ φορτώνουν σ' ἕνα πλεούμενο, μὰ ἀντὶ νὰ τὰ πετάξουν στὴ θάλασσα τὰ ἔθαψαν στὸ νησάκι Σιδερώνα.

'Αλλὰ πέντε μῆνες ἀργότερα τὸ χωριὸ ξεσηκώθηκε πανικόβλητο. Οἱ πνιγμένοι βρυκολάκιασαν (ἐπειδὴ δὲν πετάχτηκαν στὴ θάλασσα), ἀνέβηκαν στὸ Σοφικὸ κι' ἄρχισαν νὰ κατατρομοκρατοῦν τοὺς κατοίκους. Καὶ ἰδοὺ ἡ συνέχεια, ὅπως ἐξιστορεῖται στὴν ἀναφορὰ τοῦ ἀρχιμανδρίτη :

«Οἱ ἐνοχλούμενοι, ἕως τριάκοντα τὸν ἀριθμόν, μετέβησαν εἰς τὸ νησίδιον καὶ ἐξέθαψαν τοὺς τεθαμμένους. Εὑρόντες δὲ αὐτοὺς σώους καὶ ἀλύτους ἐπιστοποίησαν ὅτι ἔγιναν βρυκόλακες. Ὅθεν, σχίσαντες αὐτοὺς τοὺς νεκροὺς καὶ ἐκβαλόντες τὰς καρδίας των, αὐτὰς μὲν ἔκαυσαν ἐπὶ τοῦ πυρός, τοὺς δὲ νεκροὺς ἐβύθισαν εἰς τὴν θάλασσαν, κρεμάσαντες διὰ σχοινίων λίθους ἀπὸ τῶν τραχήλων αὐτῶν. Μετὰ δὲ τὴν τοιαύτην πρᾶξιν οἱ μὲν νεκροὶ ἔπαυσαν ἐνοχλοῦντες τοὺς ζῶντας, τῶν δὲ ζώντων ἐξέλιπον οἱ φόβοι».

'Αλλὰ σὲ λίγες μέρες κόπηκαν τὰ σχοινιὰ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐκβρασθοῦν τὰ πτώματα στὴν παραλία. Ἔσπευσαν οἱ δύστυχοι συγγενεῖς καὶ ἔθαψαν τοὺς νεκρούς τους νύχτα σὲ μιὰ ἐρημικὴ τοποθεσία. Μόλις ὅμως ἔγινε γνωστὴ ἡ

1. 'Εφ. «'Αθηνᾶ», φ. 31 Δεκεμβρίου 1848.

ταφὴ τῶν νεκρῶν στὴ στεριὰ νέα θύελλα στὸ Σοφικό. Τὰ φαντάσματα τῶν βρυκολάκων ξανάρχισαν τὶς τρομοκρατικὲς ἐπιδρομές τους. Γράφει ὁ ἀρχιμανδρίτης:

«Κατὰ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1849 τόσος πανικὸς κατέλαβεν ὅλους ἐν γένει τοὺς Σοφικίτας καὶ τόσον κατετρόμαξαν μικροί τε καὶ μεγάλοι ἀπὸ τερατώδη τινὰ φανταστικὰ φαινόμενα ὥστε καὶ φυσικοὺς τινῶν θανάτους ἐβεβαίουν ὡς ἐκ τοῦ τρόπου (δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς βρυκόλακες) προερχομένους.'Εκ τῶν τετρακοσίων οἰκογενειῶν τοῦ Σοφικοῦ πολλαὶ μὲν μετεκομίσθησαν εἰς ἄλλα τοῦ Δήμου χωρία, παραλείψασαι καὶ οἰκίας καὶ ἰδιοκτησίας. Αἱ δὲ μείνασαι συνήρχοντο καθ' ἑσπέραν ἀνὰ πέντε καὶ δέκα, διανυκτερεύουσαι καὶ ἐπαγρυπνοῦσαι δι' ἀλλήλων καὶ ἀποκρούουσαι πᾶν φαινόμενον αὐτοῖς φανταστικὸν σημεῖον διὰ πυροβολισμοῦ, διὰ κραυγῶν, διὰ κτύπων καὶ χαλκίνων ἀγγείων καὶ δι' ἄλλων. Ἔντρομοι δὲ γενόμενοι οὗτοι οἱ ἄνθρωποι, διώρισαν καὶ ἐνόπλους φύλακας οἱ ὁποῖοι περιφερόμενοι ἀνὰ δέκα καὶ εἴκοσι ἐπαγρύπνουν προσέχοντες δῆθεν τὰ θύματα τῶν βρυκολάκων»[1].

Τελικὰ διαπιστώθηκε ὅτι τὸν μύθο τῶν βρυκολάκων ἔπλασαν συντοπίτες ἐχθροὶ τῶν συγγενῶν τῶν πεθαμένων γιὰ νὰ τοὺς ἐκδικηθοῦν ἐπειδὴ παλαιότερα εἶχαν δημιουργήσει τὴν ἴδια μακάβρια ἱστορία γιὰ δικό τους πνιγμένο.

Παρόμοιο περιστατικὸ ἱστορεῖ ὁ Ρουμελιώτης ἀγωνιστὴς τοῦ Εἰκοσιένα καὶ πρῶτος βιογράφος τοῦ Καραϊσκάκη Δημ. Αἰνιάν.Τοῦ ἀφηγεῖται ὁ πάρεδρος ἑνὸς χωριοῦ τῆς Φθιώτιδος τὸ 1850:

«Πρὸ δύο ἐτῶν ἐβρυκολάκιασεν ἕνας χωριανός μας.'Εφαίνετο φωτιὰ εἰς τὸ μνῆμα του καὶ πολλάκις ἐπήγαινε εἰς τὴν οἰκίαν του, ἔκαμνε κτύπους, ανακάτευε τὰ πράγματα, καὶ ἡ δυστυχισμένη γυνή του ἐκινδύνευε νὰ ἀποθάνη ἀπὸ τὸν φόβον της, διότι δὲν ἐτόλμα νὰ ὑπάγη οὐδὲ κανεὶς τῶν γειτόνων της εἰς συνοδείαν αὐτῆς. Ἅμα δὲ ἐνύκτωνεν ὅλοι εἴμεθα ἀναγκασμένοι νὰ κλείωμεν τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρά μας καὶ νὰ φυλάττωμεν καλὰ διὰ νὰ μὴν ἔλθη ὁ βρυκόλακας καὶ εἰς τὰς ἰδικάς μας οἰκίας. Τέλος πάντων μὴ δυνάμενοι νὰ ὑποφέρωμεν τὴν δυστυχισμένην ταύτην ζωήν, ἀπεφασίσαμεν καὶ ἀνοίξαμεν τὸν τάφον. Καὶ τί εὑρίσκομεν ; Ὅλον ἀκέραιον, ὅπως τὸν ἐβάλαμεν καὶ μάλιστα ἐπάχυνε περισσότερον καὶ ἐξετρυφέριανεν. Ὅλοι ἀπορήσαμεν ὅταν τὸν εἴδαμεν. Τότε μᾶς λέγει ὁ ἐφημέριός μας νὰ φέρωμεν ἕνα λοστόν, καὶ ἀφοῦ τὸν ἔφεραν, «λάβετε, λέγει, εἷς ἀπὸ σᾶς τὸν λοστόν, καὶ κρατῶν αὐτὸν μὲ τὰς δύο χεῖρας νὰ κτυπήση μ' ὅλας τὰς δυνάμεις του τὸ σῶμα ἐπάνω εἰς τὴν καρδίαν ὥστε νὰ περάση ὁ λοστὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος». Κανεὶς ἀπὸ ἡμᾶς δὲν ἐκινήθη διὰ νὰ πάρη τὸν λοστὸν καὶ νὰ κάμη αὐτὴν τὴν ἐργασίαν.

»Τότε ὁ ἐφημέριος ἀποτεινόμενος εἰς ἕναν εὔρωστον καὶ θεωρητικόν, εἰς τὸν ὁποῖον ὑπέθετε μεγαλυτέραν παρὰ τοὺς λοιποὺς τόλμην, «μὴ φοβῆσαι,

1. Γιάννης Βλαχογιάννης, «Πρωΐα», 10 'Ιουλίου 1932.

παιδί μου (λέγει) εἶναι ἐντροπὴ ἄνθρωπος, ὡς ἐσύ, νὰ φοβῆσαι ἀπὸ ἕναν ἀποθαμένον. Ἔπειτα δὲν ἠξεύρεις ὅτι σήμερον Σάββατον, καὶ καμμιὰν δύναμιν οὐδ' ἐξουσίαν ἔχει ὁ βρυκόλακας νὰ κάμη κακόν ;».

»Ὁ νέος, ἄλλο ἀπὸ ἐντροπὴν καὶ ἄλλο ἀπὸ σέβας πρὸς τὸν ἐφημέριον δὲν ἐτόλμησε νὰ ἀντιτείνη, καὶ λαβὼν τὸν λοστὸν ἐστάθη ἀπὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ βρυκόλακα καὶ μὲ πολλὴν δύναμιν ἐκτύπησεν εἰς τὴν καρδίαν. Ἀλλὰ μὲ ποίαν φρίκην εἴδαμεν, ὅτι ὁ λοστὸς δὲν ἐμπήχθη εἰς τὸ σῶμα καὶ ὁ βρυκόλακας ἐσυμμαζώχθη ὡς νὰ ἦταν ζωντανός. Τοῦτο ὡς νὰ ἔγινε σήμερον τὸ ἐνθυμοῦμαι ἀκόμη. Ἀμέσως ὁ λοστὸς ἔπεσεν ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ χωριανοῦ μας, καὶ παρ' ὀλίγον νὰ φύγωμεν ὅλοι, ἐὰν ὁ ἐφημέριος δὲν μᾶς ἐμψύχωνεν, ὅτι ὁ βρυκόλακας τὸ Σάββατον δὲν ἠμπορεῖ νὰ κάμη κακόν. Μᾶς διορίζει λοιπὸν καὶ φέρομεν ξύλα, καὶ ἀνάπτομεν φωτιὰν ἐπάνω εἰς τὸν βρυκόλακα, καὶ μόλις εἰς διάστημα τριῶν ὡρῶν κατωρθώσαμεν νὰ τὸν καύσωμεν καὶ ἀπ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν δὲν εἴδομεν πλέον τίποτε εἰς τὸ χωρίον μας, ἕως οὗ ἐβρυκολάκιασεν ἄλλος, τὸν ὁποῖον, αὔριον ἔχομεν σκοπὸν νὰ ξεχώσωμεν»[1].

Σαράντα χρόνια ἀργότερα ἀνατριχιαστικὲς φρικαλεότητες στὴν Ἄνδρο ποὺ ξεπερνοῦν κάθε φαντασία. Καὶ πάλι ἐξ αἰτίας τῶν βρυκολάκων.

Στὸ Δῆμο Ἄρνης δύο χωριάτες ἀδελφοὶ «εἶδαν» μιὰ νύχτα τὸ φάντασμα κάποιου ἐχθροῦ τους ποὺ εἶχε πεθάνει πρὶν λίγες μέρες. Πίστεψαν λοιπὸν πὼς βρυκολάκιασε καὶ τοὺς καταδιώκει. Καὶ τί ἔκαναν ;

«Εὐθὺς τὴν ἐπομένην μετέβησαν (οἱ δυὸ ἀδελφοὶ) εἰς τὸν τάφον τοῦ ἐχθροῦ των, ἀνασκάψαντες δὲ τὸν τάφον ἐξήγαγον τὸ πτῶμα καὶ τὸ μετέφεραν κάτωθεν συκῆς, ὅπου τὸ ἔκαυσαν, μάλιστα δὲ ὡς λέγουσι, ὁ εἷς τῶν ἀδελφῶν ἐξήγαγε τὴν καρδιὰν τοῦ νεκροῦ, ἣν ἰδιαιτέρως ἔκαυσεν καὶ τὴν κόνιν αὐτῆς μετέβαλεν εἰς καταπότια, ἅτινα κατέπιε διὰ νὰ παύση τὸ κατατρύχον αὐτὸν καρδιακὸν νόσημα»[2].

Ἀλλὰ κάτι ἀνήκουστο ἔγινε τὸ 1893 στὸ χωριὸ Βουρκωτὴ τῆς Ἄνδρου. Ἡ γυναῖκα ἑνὸς χωρικοῦ ὑπέφερε ἀπὸ ἐπιλόχιο πυρετό. Ὁ σύζυγος, ἐπειδὴ πρὶν λίγες μέρες πέθανε ἡ μητέρα του, πίστεψε πὼς βρυκολάκιασε καὶ βασάνιζε τὴ νύφη της.

«Τὸ ἐπίμονον τῆς συζύγου του πάθος ἀπέδωκεν ὁ σύζυγος εἰς τὴν πρό τινων ἡμερῶν θανοῦσαν μητέρα του ἥτις, κατὰ τὴν κρίσιν του, ἐπειδὴ ζῶσα δὲν ηὐτύχησε νὰ ἴδη ἔγγονον, ἤδη νύκτωρ ἐπεφοίτα ἐπὶ τῆς κλίνης τῆς ἀσθενοῦς καὶ τεκούσης νύμφης της καὶ παρηνώχλει αὐτήν. Καὶ ὁ ἀλιτήριος, χωρὶς νὰ διστάση, ἐξέθαψε τὸ πτῶμα τῆς ἰδίας μητρὸς καί, φρικτὸν εἰπεῖν, διεμέλισεν αὐτὸ εἰς τεμάχια, ἅτινα ἐδῶ κι' ἐκεῖ κατέρριψε... Φρονοῦμεν ὅτι, γενομένης ἀνασκαφῆς ἐν τῷ νεκροταφείῳ τῆς Βουρκωτῆς, οὐδεὶς ἴσως νεκρὸς θὰ εὑρεθῇ

1. Βιβλιοθήκη τοῦ Λαοῦ. Α', 1852 σ. 282 - 290.
2. «Νέα ἐφημερίς» 16 Ἰανουαρίου 1890.

ἀνύβριστος. Πάντων αἱ καρδίαι θὰ εἶναι καρφωμέναι μὲ μαυρομάνικον μαχαῖρι»[1].

Ἀπήχηση τῶν λαϊκῶν δεισιδαιμονιῶν γιὰ τοὺς βρυκόλακες ἀποτελεῖ καὶ τὸ διήγημα τοῦ Σκιαθίτη πεζογράφου Ἀλέξανδρου Μωραϊτίδη «Ἡ Κουκίτσα».

«Καὶ μία βραδυά, τὴν ὥρα ὅπου ἀνάπτουν τὰ φῶτα, ὀλίγας ἑβδομάδας μετὰ τὸν θάνατον τῆς Κουκκίτσας, διεδόθη εἰς τὸ χωρίον : Βρυκολάκιασε ἡ Κουκίτσα...

»Καὶ ἐξηκολούθουν νὰ διασταυροῦνται εἰς τοὺς φούρνους, ἰδίως μεταξὺ τῶν γυναικῶν αἱ παραδοξώτεραι φῆμαι : Εἶδαν πολλαὶ τὴν Κουκίτσαν νὰ μαγειρεύῃ εἰς τὸ σπίτι τοῦ παππᾶ,ἄλλαι τὴν εἶδαν νὰ σαρώνῃ, τυλιγμένη τὴν κεφαλὴν μὲ μίαν ἄσπρην πετσέτα, ἄλλαι τὴν εἶδαν νὰ πηγαίνῃ εἰς τὸ Κάστρο, βαστάζουσα τὸ δισάκι μὲ τὰ ἱερὰ τοῦ παππᾶ-Κονόμου...»

ΤΟ ΑΓΙΟ ΦΩΣ (1651)

Ἡ περίφημη τελετὴ τῆς «θαυματουργοῦ» καθόδου τοῦ Θείου Φωτὸς ἀπὸ τὸν οὐρανὸ τὴ νύχτα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου στὸ κουβούκλιο τοῦ Ἁγίου Τάφου ἀποτελοῦσε ἐπὶ αἰῶνες ἕνα συναρπαστικὸ λαϊκὸ πανηγύρι μέσα στὸ ναὸ τῆς Ἀναστάσεως καὶ εὐκαιρία σκληρῆς πολεμικῆς τῶν Λατίνων περιηγητῶν κατὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἱερουσαλήμ.

Ἦταν μιὰ συμβολικὴ ἀναπαράσταση, καθιερωμένη ἀπὸ τὸν Β′ αἰώνα. Ἀλλὰ κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, ἐξ αἰτίας τοῦ πνευματικοῦ σκοταδισμοῦ, τῶν φανατισμῶν καὶ τῆς βασιλείας τῶν δεισιδαιμονιῶν,ἡ τελετὴ εἶχε προσλάβει μορφὴ λαϊκῶν παρακρούσεων.

Οἱ Καθολικοὶ κατηγοροῦσαν τοὺς Ὀρθοδόξους γιὰ ἀνίερη σκηνοθεσία καὶ βαρβαρότητα. Δὲν εἶχαν, φυσικά, ἄδικο. Ψευδόθρησκοι κληρικοὶ ἐκμεταλλεύονταν ἐπὶ αἰῶνες τὴν ἀμάθεια καὶ τὴν πίστη τῶν χριστιανῶν. Ἀλλὰ ἐφευρέτες τοῦ ἐθίμου ὑπῆρξαν οἱ ἴδιοι οἱ Φράγκοι. Ἐπὶ Καρλομάγνου, τὰ προσοδοφόρα προσκυνήματα τῶν Ἁγίων Τόπων εἶχαν παραδοθῆ ἀπὸ τοὺς Ἄραβες τοῦ Ἀαροὺν ἐλ Ρασὴντ στοὺς παπικοὺς μοναχούς. Ὕστερα ὅμως ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Χαλίφη (809) καὶ τοῦ Καρόλου (814) τὰ οἰκονομικὰ προνόμια τῶν φραγκοπατέρων καταργήθηκαν. Τότε ἀκριβῶς οἱ παπικοὶ καλόγεροι ἐπινόησαν τὸ ψευδοθαῦμα.

Τὸ 1118 ὁ Σαλὰχ ἐλ Ντὴν παραχωρεῖ τὰ προσκυνήματα στοὺς Ἕλληνες : «Ὁ πατριάρχης τῶν Ἑλλήνων θὰ εἶναι ὁ κύριος τοῦ Καμαρὲ (τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τάφου) καὶ αὐτὸς θὰ παίρνῃ ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Ἰκὰς τὸ ἅγιο φῶς γιὰ νὰ τὸ μοιράζῃ στοὺς Ναζωραίους (χριστιανούς).

Ἔτσι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία κληρονόμησε ἀπὸ τοὺς Φράγκους τὴ

---

1. Ἐφ. «Ἄνδρος» (1893).

χρυσοτόκο τελετή καὶ ἀξιοποίησε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τὴν ἀγαθότητα, τὴν ἀμάθεια, τὴν εὐπιστία καὶ τὴν εὐλάβεια τῶν Ὀρθοδόξων σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων νὰ μεταβληθῆ τὸ «θαῦμα τοῦ Ἁγίου Φωτὸς» σὲ θεοκαπηλεία. Οἱ ἁγιοταφίτες εἶχαν γίνει μάστιγα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπομυζοῦσαν τοὺς χριστιανοὺς καὶ καλλιεργοῦσαν τὴν πνευματικὴ τύφλωση καὶ ἐκβαρβάρωση τῶν θρησκόληπτων καὶ ἁπλοϊκῶν «χατζήδων».

Τὸ 1561 ταξίδεψε στὴν Παλαιστίνη ὁ Γάλλος κληρικὸς Doubdan. Τὸ κεφάλαιο 40 τοῦ χρονικοῦ του[1] ἀναφέρεται στὴν περιλάλητη τελετὴ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου ποὺ παρακολούθησε ὁ ἴδιος στὸ ναὸ τῆς Ἀναστάσεως. Ὁ Doubdan γράφει ὅτι «οἱ σχισματικοὶ ἱεράρχες τῆς Ἀνατολῆς ἀνάβουν τὴ λυχνία τοῦ Ἁγίου Τάφου μὲ τὸ τσακμάκι».

Ὅπως ἀναφέρουν πολλοὶ ἀξιόπιστοι συγγραφεῖς, ἐξηγεῖ ὁ φανατικὸς καθολικὸς Γάλλος περιηγητής, κάθε χρόνο, κατὰ τὴ νύχτα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, ἐνῶ οἱ χριστιανοὶ προσεύχονται μὲ εὐλάβεια, μιὰ οὐράνια φλόγα κατεβαίνει ἀθέατη στὸν Ἅγιο Τάφο καὶ ἀνάβει τὰ καντήλια, ὄχι μόνο τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ χώρου ἀλλὰ καὶ τὰ καντήλια ὅλου τοῦ ναοῦ. «Μὲ θαυμασμὸ καὶ ἔκπληξη ἔβλεπαν οἱ χριστιανοὶ τὸ Οὐράνιο Φῶς νὰ πετάῃ ἀπὸ καντήλι σὲ καντήλι καὶ νὰ τ' ἀνάβῃ τὸ ἕνα ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἀλλὰ ὅπως βεβαιώνουν ἄλλοι συγγραφεῖς[2] τὸ θαῦμα σταμάτησε ἐδῶ καὶ τριακόσια ἢ τετρακόσια χρόνια.

»Παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ πανοῦργοι σχισματικοὶ ἀνατολικοὶ ἱεράρχες ἀνάβουν κρυφὰ τὴ λυχνία τοῦ Ἁγίου Τάφου μὲ τσακμάκι καὶ ἀφήνουν νὰ πιστεύουν οἱ χριστιανοὶ ὅτι τὸ φῶς κατέβηκε ἀθέατο ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ὥστε νὰ τρέχουν οἱ προσκυνητὲς στὴν Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ κόσμου».

Ἀκολουθεῖ μιὰ πραγματικὰ συναρπαστικὴ περιγραφὴ τῆς τελετῆς καὶ τῶν «ἀγρίων» ἐκδηλώσεων τῶν πιστῶν γύρω ἀπὸ τὸ κουβούκλιο τοῦ Ἁγίου Τάφου.

«Τὸ μεσημέρι τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, 27 Ἀπριλίου 1651, μπήκαμε στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Τάφου μαζὶ μὲ τέσσερες ὡς πέντε χιλιάδες ἄτομα ὅλων τῶν ἐθνῶν. Ἀνεβήκαμε ἀμέσως στὸ θεωρεῖο τῆς ροτόντας τοῦ ναοῦ γιὰ νὰ παρακολουθήσουμε μὲ ἄνεση τὴν τελετή. Ἕνα μέρος τῶν γυναικῶν ἀνέβηκε στὴν

1. Voyage de la Terre Sainte, contenant une véritable description des Lieux plus considérables que notre Seigneur a sanctifié de sa présence, par *J. Doubdan*, chamoine de l'église de Saint-Paul, en Saint-Dénis en France (Paris, 1666).

2. Ἀφελέστατα ὁ Γάλλος κληρικὸς ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ θαῦμα σταμάτησε μετὰ τὶς Σταυροφορίες, ὅταν δηλαδὴ οἱ Φράγκοι μοναχοὶ ἔχασαν τὸν ἔλεγχο τῶν προσκυνημάτων τῆς Ἱερουσαλήμ. Γενονὸς εἶναι ὅτι ἐπὶ φραγκικοῦ ἐλέγχου τῶν προσκυνημάτων τῆς Ἱερουσαλήμ, κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, ὁ σουλτάνος τῆς Αἰγύπτου καὶ αὐθέντης τῆς Παλαιστίνης Χακὶμ Μπὰμρ Ἀλλὰχ πρόσταξε τὴν κατασκαφὴ τοῦ Ναοῦ ὅταν οἱ δυτικοὶ μοναχοὶ καθιέρωσαν τὸ θαῦμα τοῦ Ἁγίου Φωτὸς (*I. L. Moshem :* De Lum. Sanct. Sepul. IB, σ. 261).

ἀρμένικη πλευρὰ τῆς ροτόντας καὶ οἱ ἄλλες ἀραδιάστηκαν πάνω στὶς ἐξέδρες ποὺ εἶχαν στηθῆ γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ λίγο πιὸ κάτω.

»Ὅλα τὰ καντήλια τοῦ ναοῦ ἦταν σβησμένα, ὁ Ἅγιος Τάφος κλειδωμένος, στὴν πύλη φρουροῦσαν ἔξη γενίτσαροι. Κατὰ τὴ μία τὸ μεσημέρι ὅλοι αὐτοὶ οἱ σχισματικοὶ καὶ αἱρετικοὶ Ἕλληνες, Ἀρμένιοι, Σύροι, ἄνδρες καὶ παιδιά, φορτωμένοι μὲ λαμπάδες πιάστηκαν χέρι μὲ χέρι, ἀνὰ τρεῖς, τέσσερες ἢ πέντε κι' ἄρχισαν νὰ σιγοτρέχουν γύρω ἀπὸ τὸν Ἅγιο Τάφο κραυγάζοντας «Ἐλέησον! Ἐλέησον!». Καθὼς προσέρχονταν νέα πλήθη, ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἔτρεχαν ὅλο καὶ μεγάλωνε. Κι' ὅσο περισσότεροι ἔμπαιναν τόσο πιὸ γρήγορα ἔτρεχαν καὶ τόσο δυνατότερα ξεφώνιζαν, ὑψώνοντας χέρια καὶ λαμπάδες πρὸς τὸν οὐρανό. Κι' ὅταν περνοῦσαν μπροστὰ στὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Τάφου, σταματοῦσαν λίγο, ἔκαναν ἕνα μικρὸ πήδημα καὶ κραύγαζαν γοερὰ «Ἐλέησον!». Ὕστερα ξανάρχιζαν τὸ τρέξιμο μὲ μεγαλύτερη γρηγοράδα.

»Οἱ γυναῖκες ἀπὸ τὴν πλευρά τους ξεφώνιζαν θρηνώντας σπαρακτικὰ κι' ἀναστενάζοντας. Ὕψωναν τὰ χέρια καὶ τὰ βλέμματα ψηλὰ κι' ἔκαναν τέτοιες χειρονομίες ποὺ νόμιζες πὼς ἔβλεπαν ν' ἀνοίγουν τὰ οὐράνια καὶ νὰ κατεβαίνη τὸ Φῶς πάνω στὶς κεφαλές τους. Ἄλλες τέντωναν τὰ χέρια τους σαν νὰ τὸ προκαλοῦσαν ναρθῆ κι' ἄλλες ἔδειχναν σὰν νὰ τὸ εἶδαν, σὰν νὰ τὸ ἄγγιξαν, σὰν νὰ τὸ ἅρπαξαν καὶ τὸ ἔκρυψαν στὸν κόρφο τους.

»Καθὼς πλήθαιναν ἐκεῖνοι ποὺ ἔτρεχαν, οἱ Ἕλληνες — καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀκόμα — ποὺ βρίσκονταν μπροστὰ στὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Τάφου, χτυποῦσαν τοὺς δρομεῖς μὲ ραβδιὰ καὶ σκοινιὰ γιὰ νὰ τρέχουν καὶ νὰ κραυγάζουν πιὸ πολύ. Κι' ἔβλεπες τότε νὰ πέφτη ὁ ἕνας ἐπάνω στὸν ἄλλο, νὰ γκρεμίζωνται κατὰ γῆς μέσα σ' ἕνα τρομερὸ πανδαιμόνιο ποὺ ἔκανε τὸ ναὸ νὰ τρέμη ὁλόκληρος.

»Ἀφοῦ ἔτρεξαν καὶ οὔρλιαξαν δύο ὧρες χωρὶς οὔτε μιᾶς στιγμῆς διακοπή, μὴ μπορώντας, ξεπνοϊσμένοι πιά, νὰ συνεχίσουν ἄρχισαν νὰ τραβολογοῦν καὶ τοὺς ἄλλους γιὰ νὰ τρέξουν καὶ νὰ ξεφωνίσουν ὅπως καὶ κεῖνοι. Μὲ γρόθους καὶ μὲ λακτίσματα ἀνάγκαζαν,ἀκόμα καὶ τοὺς γέροντες, νὰ χοροπηδοῦν. Μερικοὶ μάλιστα,γιὰ νὰ δείξουν περισσότερη εὐλάβεια, ἢ μᾶλλον γιὰ νὰ τὴ γελοιοποιήσουν,πηδοῦσαν στοὺς ὤμους τῶν ἄλλων, ἔτσι ὅπως παίζουν τὰ παιδιά. Μόλις ἔκαναν μερικοὶ τοὺς κωμικοὺς αὐτοὺς γύρους, ἀμέσως τοὺς μιμήθηκαν ἄλλοι. Ὁ ἕνας πηδοῦσε στὴ ράχη τοῦ μπροστινοῦ, σχημάτιζαν ὁμάδες πέντε ἢ ἔξη, πιάνονταν χέρι μὲ χέρι καὶ χοροπηδοῦσαν γύρω στὸν Πανάγιο Τάφο μέσα σ' ἕνα κῦμα ἀπὸ τρελλὰ γέλια καὶ τρομακτικὰ οὐρλιαχτά. Πολλὲς φορὲς κάποιος ἔχανε τὴν ἰσορροπία του, γκρεμιζόταν καὶ παρέσυρε καὶ τοὺς ἄλλους ποὺ ἔπεφταν ἀπὸ ψηλὰ στὸ πλακόστρωτο ἢ πάνω στοὺς θεατές.

»Τὸ παράξενο εἶναι ὅτι σ' αὐτὲς τὶς ἐκδηλώσεις εὐλαβείας ἔβλεπες χειρονομίες καὶ στάσεις τόσο ἀστεῖες καὶ κωμικὲς ποὺ ὅλος ὁ κόσμος ξεσποῦσε σὲ

γέλια. 'Ακόμα καὶ οἱ ἄπιστοι[1] χλεύαζαν βλέποντας αὐτοὺς τοὺς βαστάζους καὶ διαπιστώνοντας πὼς ὅλα αὐτὰ εἶναι παραφροσύνη καὶ ἀπάτη.

»Αὐτὸ τὸ ὡραῖο παιγνίδι κράτησε γύρω στὶς τρεῖς ὧρες. Βλέποντας τὸ πλῆθος ὅτι ὁ Θεὸς δὲν εἰσάκουε τὶς δεήσεις του καὶ ὅτι τὸ Οὐράνιο Φῶς δὲν ἐννοοῦσε νὰ φανῆ, ἄλλοτε παραληροῦσε ἀπὸ ἱερὴ ἔξαρση καὶ ὀργὴ κι' ἄλλοτε στεκόταν θλιμμένο καὶ ἀπελπισμένο. 'Αλλὰ οἱ δρομεῖς, ὅπως γίνεται μὲ τὶς ἐπιδείξεις στὰ πανηγύρια, κεντοῦσαν τὸ ζῆλο τῶν ἄλλων. Ξεφώνιζαν «'Ελέησον» κι' ἀμέσως ὅλοι μ' ἕνα στόμα ξελαρυγγιάζονταν ἐπαναλαμβάνοντας τὴν κραυγή. "Ετρεχαν, ἔτρεχαν μετὰ μανίας, ἀγκομαχώντας, ἐξαντλημένοι. Κι' ἂν μιὰ στιγμὴ κόνταιναν ξεψυχισμένοι τὸ βῆμα,οἱ ἄλλοι ρίχνονταν ἐπάνω τους, τοὺς κυνηγοῦσαν χτυπώντας τους μὲ σκοινιὰ καὶ ραβδιὰ γιὰ νὰ ζωντανέψουν, νὰ τρέξουν πιὸ ζωηρά, πιὸ θαρραλέα, πιστεύοντας πὼς μὲ τὶς κραυγὲς καὶ τὸ σάλο θὰ ἐξαναγκάσουν τὸν Οὐρανὸ νὰ στείλη, ἐπὶ τέλους, τὸ 'Ιερὸ Φῶς.

»'Αλλὰ τὸ πιὸ παράξενο, ἐκεῖνο ποὺ μ'ἔκανε νὰ σαστίσω,ἦταν τὸ περιστατικὸ μὲ τὰ ἔξη περιστέρια ποὺ εἶχαν τὶς φωλιές τους στὸ θόλο τοῦ ναοῦ. Τρομαγμένα ἀπὸ τὴ θύελλα τῆς ὀχλοβοῆς καὶ τὸ ποδοβολητὸ ἄρχισαν νὰ φτεροκοπᾶνε πέρα δῶθε στὴν ἐκκλησία. Οἱ φτωχὲς κι' ἀθῶες γυναικοῦλες πίστεψαν πὼς τὰ περιστέρια ἦταν οἱ προπομποὶ τοῦ 'Αγίου Πνεύματος, τὸ μήνυμα ὅτι, ὅπου νἆναι, κατεβαίνει τὸ "Αγιο Φῶς. Δυνάμωσαν, λοιπόν, τοὺς ἀναστεναγμοὺς καὶ τὶς δεήσεις, μὲ χειρονομίες τόσο ἁπλοϊκὲς ποὺ σοῦρχονταν γέλια. Γύρω στὶς πέντε ἡ ὥρα, ὅταν ὁ ναὸς γέμισε ἐντελῶς καὶ τὸ παραλήρημα ἔφθασε στὸ ἀποκορύφωμά του οἱ "Ελληνες ἄρχισαν τὴν τελετή τους. Μπροστὰ-μπροστὰ βάδιζαν δώδεκα ρασοφόροι κρατώντας μικρὰ λάβαρα σὰν τὰ δικά μας καὶ ἀκολουθοῦσαν ἄλλοι δεκαπέντε ἢ δεκαέξη μὲ πελώριες λαμπάδες."Υστερα πρόβαλαν εἰκοσιπέντε ἢ τριάντα ἀρχιεπίσκοποι, μητροπολίτες καὶ ἱερεῖς, ντυμένοι μὲ πλούσια φαιλόνια ἑλληνικοῦ τύπου καὶ κρατώντας ἕνα μικρὸ σταυρὸ στὸ ἕνα χέρι καὶ στὸ ἄλλο μιὰ δέσμη κεριὰ δεμένα μὲ πολύχρωμες μεταξωτὲς κορδέλλες. 'Ανάμεσά τους βάδιζαν καὶ πολλοὶ προσκυνητὲς φορτωμένοι λαμπάδες. 'Ακολουθοῦσαν τέσσερες διάκονοι ποὺ ὀπισθοχωρώντας θυμιάτιζαν ἀδιάκοπα τὸν πατριάρχη, κι' ὕστερα ἄλλοι δύο διάκονοι ποὺ κρατοῦσαν τὸ ἐπιγονάτιον μπροστά του. 'Ο πατριάρχης ἦταν ντυμένος μὲ βελουδένια χρυσοκέντητα ἄμφια, ἀσημοΰφαντο φαιλόνιο κι' εἶχε ὁλόχρυση μίτρα στὸ κεφάλι. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατοῦσε ἕνα μικρὸ σταυρὸ καὶ στὸ δεξί του ποιμαντορικὴ ράβδο. Τὸν συνώδευαν τρεῖς ἢ τέσσερες ἐπίσκοποι μὲ πλούσια ἐπίσης ἄμφια καὶ πίσω τέσσερες ἀκόμα διάκονοι καθένας μὲ ἕναν «ἥλιο» χρυσὸ ἀπαστράπτοντα στὴν ἄκρη ἑνὸς κοντοῦ μήκους ἔξη ποδῶν καὶ πολλοὺς κωδωνίσκους, τὰ λεγόμενα σεραφείμ. Τοὺς κρατοῦσαν γερμένους πρὸς τὴν κεφαλὴ τοῦ πατριάρχη καὶ τοὺς ἀνασάλευαν κάθε τόσο γιὰ νὰ ἠχοῦν οἱ κωδωνίσκοι. Κι' ἐνῶ ἡ πομπὴ

1. Οἱ Τοῦρκοι φρουροί.

ἔκανε τρεῖς γύρους περὶ τὸν Ἅγιο Τάφο, Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι ἀπομάκρυναν μὲ τὰ ραβδιά τους τὰ πλήθη ἀνοίγοντας δίοδο γιὰ τὸν κλῆρο. Ὅλα αὐτὰ γίνονταν μὲ κραυγὲς καὶ ἐπιφωνήματα τόσο τρομακτικὰ ποὺ νόμιζες πὼς ξεχείλισε ἡ κόλαση σ' ἕνα πανηγύρι δαιμόνων.

»Τελικὰ ὁ πατριάρχης μὲ πέντε ἢ ἕξη μονάχα μητροπολίτες ζυγώνει στὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Τάφου ὅπου τοῦ ἀφαιροῦν τὸ φαιλόνιο γιὰ νὰ μπῆ. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ ξεσπάει καινούργιο πανδαιμόνιο. Ἀντηχεῖ τόσο βροντερὰ ποὺ εἶναι ἀδύνατο ν' ἀκούσης καὶ τοὺς φοβερώτερους κεραυνούς. Χιλιάδες στόματα κραυγάζουν μὲ μανία, οὐρλιάζουν «Ἐλέησον!» «Ἐλέησον!».

»Τὰ χέρια ὑψώνονται ψηλὰ μὲ τὶς λαμπάδες, τὰ μάτια εἶναι στυλωμένα στὸ θόλο τοῦ ναοῦ σὲ ἀγωνιώδη προσμονὴ τῆς στιγμῆς ποὺ θὰ κατέβη τὸ Ἅγιο Φῶς. Καὶ στὶς ἐξέδρες οἱ γυναῖκες πολλαπλασιάζουν τὰ ξεφωνητὰ καὶ τοὺς στεναγμούς, σαλεύουν τὰ χέρια τους σὲ δέηση πρὸς τὸν οὐρανό, λὲς κι' ἐκλιπαροῦν τὸ Θεὸ νὰ στείλη, ἐπὶ τέλους, αὐτὸ τὸ φῶς ποὺ μέ τόση λαχτάρα προσμένουν. Μέσα σ' αὐτὴν τὴν ὀχλοβοὴ ὁ πατριάρχης μπαίνει στὸν Ἅγιο Τάφο. Οἱ γενίτσαροι φρουροῦν αὐστηρὰ τὴν εἴσοδο ὥστε νὰ μὴ δῆ κανεὶς τί συμβαίνει στὸ ἐσωτερικό. Ἐκεῖ ὁ πατριάρχης μ' ἕνα τσακμάκι δίνει φωτιά κι' ἀνάβει τὰ καντήλια καὶ μιὰ δέσμη λαμπάδες ποὺ κρατάει στὰ χέρια του.

»Βλέποντάς τον τὰ πλήθη νὰ βγαίνει μὲ τὸ πολυφίλητο φῶς ξεσποῦν σὲ ἐπιφωνήσεις εὐτυχίας, σὲ κραυγὲς χαρᾶς, σὲ ὁμαδικὸ παραλήρημα ἐνθουσιασμοῦ ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ περιγραφῆ. Κι' ὁρμοῦν κατεπάνω του γιὰ ν' ἀνάψουν τὶς λαμπάδες τους ἀπὸ τὶς δικές του, γιὰ νἄχουν μιὰ ἀμεσότητα ἐπαφῆς μὲ τὸ Ἅγιο Φῶς. Δέκα βήματα πρέπει νὰ διατρέξη γιὰ νὰ φθάση στὸ ἱερό. Ἀλλὰ γι' αὐτὰ τὰ δέκα βήματα χρειάστηκε ἕνα τέταρτο τῆς ὥρας. Τὸν ἔχουν κυκλώσει ἀπὸ ὅλες τὶς μεριές, τὸν συμπιέζουν, τὸν συνθλίβουν. Εἶναι σκεπασμένος ἀπὸ δάσος χεριῶν καὶ ἀπὸ λαμπάδες, ἔτσι ποὺ δὲν διακρίνεται πιὰ καθόλου. Ἐκεῖνοι ποὺ βρίσκονται δεκαπέντε βήματα πίσω, ἁπλώνουν τὰ χέρια τους ν' ἁρπάξουν τὶς λαμπάδες ἀπὸ τοὺς κοντινούς, οἱ λαμπάδες θρυμματίζονται γίνονται κομμάτια, δὲν ἀπομένει οὔτε μιὰ γερή. Οἱ ραβδοῦχοι ποὺ ἀγωνίζονται νὰ ἐπιβάλουν τὴν τάξη, ἄλλους σημαδεύουν κι' ἄλλους χτυπᾶνε. Κι' ὁ πατριάρχης ποὺ κρατάει ὑψωμένα τὰ κεριὰ δέχεται συνεχῶς χτυπήματα στὰ χέρια.

»Στὸ μεταξὺ τὸ πανδαιμόνιο συνεχίζεται, κι' ὅσο περνᾶ ἡ ὥρα ἐντείνεται ὁλοένα. Τέλος ὁ ἀρχιερέας φθάνει σ' ἕνα πέτρινο βωμό, ἀνεβαίνει μὲ δυὸ ἐπισκόπους, παίρνει δυὸ νέες δέσμες κεριῶν ἀναμμένων κι' ὕστερα ἄλλες κι' ἄλλες. Καὶ τὰ πλήθη συνωθοῦνται μετὰ μανίας γιὰ νὰ πάρουν φῶς ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ πατριάρχη. Ἐκεῖνοι ποὺ τὸ κατορθώνουν δὲν κρύβουν τὴ χαρά τους, ἀκτινοβολοῦν[1], πανηγυρίζουν καὶ προσφέρουν τὸ φῶς ποὺ ἀπέκτησαν ὕστερα ἀπὸ τόση

---

1. Καὶ σήμερα τὸ ἴδιο σχεδὸν τελετουργικὸ ἀκολουθεῖται τὴ νύχτα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου στὸ ναὸ τῆς Ἀναστάσεως τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἡ πομπὴ μὲ τὰ δώδεκα λάβαρα, τὰ

μάχη στοὺς ἄλλους μὲ ἀγαλλίαση καὶ κυρίως στὶς γυναῖκες ποὺ δὲν μποροῦν νὰ πλησιάσουν.

»Μερικοί, εἴτε ἀπὸ κάποια εἰδικὴ εὔνοια, εἴτε ὕστερα ἀπὸ μερικοὺς ραβδισμούς, εἴτε μὲ μερικὰ πιάστρα ποὺ δίνουν στοὺς γενίτσαρους μπαίνουν στὸν ἴδιο τὸν Ἅγιο Τάφο, ἀνάβουν τὶς λαμπάδες ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ καντήλια ποὺ πρωτοδέχτηκαν τὸ Ἅγιο Φῶς καὶ βγαίνουν ὑπερήφανοι καὶ πανευτυχεῖς. Δὲν λογαριάζουν οὔτε τοὺς κόπους οὔτε τὰ χρήματα ποὺ τοὺς στοίχισε αὐτὴ ἡ ἐπιτυχία.

»Μέσα σ' ἕνα τέταρτο τῆς ὥρας ἄναψαν ὅλα τὰ καντήλια τοῦ ναοῦ (τὰ ὑπολόγισα σὲ ὀχτακόσια). Οἱ σκηνὲς ποὺ διαδραματίσθηκαν ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες γιὰ τὴν διανομὴ τοῦ Ἁγίου Φωτὸς ἐπαναλαμβάνονται τώρα στὰ παρεκκλήσια τῶν Ἀρμενίων, τῶν Κοπτῶν, τῶν Σύρων καὶ τῶν Αἰθιόπων. Θαρεῖς πὼς ὁ ναὸς πῆρε φωτιά, ὅτι τὸν κατατρώει μιὰ πελώρια πυρκαγιά.

»Μερικοί, στὸ ξεχείλισμα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τους, πετοῦσαν ψηλὰ τὶς λαμπάδες σὰ νὰ εὐχαριστοῦσαν τὸ Θεό. Ἄλλοι ἄγγιζαν τὶς φλόγες στὰ μάγουλά τους, στὰ χέρια τους, καὶ κυρίως οἱ γυναῖκες ποὺ τρύπωναν τὴ φωτιὰ στὰ στήθη τους. Οἱ πιὸ πολλοὶ ἅπλωναν πάνω στὶς λαμπάδες μαντήλια, πουκάμισα, πέπλα, σεντόνια, σάβανα καὶ καίγοντάς τα σχημάτιζαν σταυρούς. Καὶ στὸ τέλος ὅλοι οἱ ἄνδρες ἄρχισαν ν' ἀγκαλιάζωνται καὶ νὰ ἀσπάζωνται ὁ ἕνας τὸν ἄλλο σὲ ἔνδειξη εἰρήνης καὶ φιλίας καὶ νὰ ἐκφράζουν εὐχὲς γιὰ εὐτυχισμένο Πάσχα.

»Τὸ βράδυ οἱ Τοῦρκοι ἐπέτρεπαν σ' ὅποιον πλήρωνε δύο ἢ τρεῖς μεδίνες νὰ μπαίνῃ στὸν Ἅγιο Τάφο. Ἀλλὰ ὅποιος πλησίαζε μὲ ἄδεια τὰ χέρια ἦταν βέβαιος πὼς θὰ δεχθῇ μερικὰ χτυπήματα ἀπὸ τὰ ραβδιὰ τῶν Τούρκων,πρᾶγμα ποὺ προκαλοῦσε γενικὴ θυμηδία.

»Κι' ὅλο αὐτὸ τὸ πλῆθος πέρασε τὴ νύχτα του ξαπλωμένο στὸ πλακόστρωτο τοῦ ναοῦ. Τὴν ἄλλη μέρα, 28 Ἀπριλίου, Κυριακὴ τοῦ Πάσχα γι'αὐτοὺς τοὺς σχισματικοὺς καὶ αἱρετικούς, ἔγινε ἡ καθιερωμένη λειτουργία στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Τάφου. Πρῶτα ἄρχισαν οἱ Ἕλληνες νὰ χτυποῦν ἐπὶ ἕνα τέταρτο τὰ σήμαντρά τους (μιὰ μεγάλη σανίδα καὶ μιὰ σιδερένια μπάρα) καὶ ἀμέσως βάλθηκαν νὰ ψέλνουν. Τοὺς ἀκολούθησαν σ' αὐτὴ τὴ θορυβώδη εἰσαγωγὴ οἱ Ἀρμένιοι. Πῆραν ὕστερα σειρὰ οἱ Κόπτες, οἱ Σύροι καὶ οἱ Ἀβησ-

---

ἑξαπτέρυγα, τὸ σταυρό, τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς δύο διακόνους μὲ τοὺς μασσαλάδες, τοὺς πυρσοὺς μὲ τὶς διάτρητες σφαῖρες, περνώντας ἀπὸ τὴν Ὡραία Πύλη τοῦ Καθολικοῦ καταλήγει στὴν εἴσοδο τοῦ κουβουκλίου. Ἐκεῖ ὁ πατριάρχης ἀπεκδύεται τὰ ἀρχιερατικὰ ἄμφια καὶ μένει μὲ τὸ λευκὸ στιχάριο, τὴ ζώνη καὶ τὸ ἐπιγονάτιο (παριστάνει τὸν ἄγγελο ποὺ κάθησε στὴν εἴσοδο τοῦ μνημείου καὶ ἀπεκύλισε τὸν λίθον). Ὕστερα ἀποσφραγίζεται ἡ θύρα τοῦ κουβουκλίου, μπαίνει ὁ πατριάρχης καὶ ἡ εἴσοδος ξανακλείνει. Ὁ πατριάρχης προσεύχεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κουβουκλίου, ἀνάβει τὸ φῶς καὶ τὸ μεταδίδει ἀπὸ τὴν ᾠοειδῆ ὀπὴ τοῦ μαρμαρένιου τοιχώματος.

συνοὶ πού χτυποῦσαν μὲ ζῆλο τὰ τύμπανα. 'Επὶ μιὰ ὥρα ἀντηχοῦσε στὸ ναὸ βρόντος κι' ἕνα ἀλλόκοτο βουητὸ πού σὲ ξεκούφαινε».

'Ο Doubdan περιγράφει ὕστερα τὴ λειτουργία τοῦ Πάσχα καὶ τὴ λιτανεία τοῦ κλήρου τῶν διαφόρων ἀνατολικῶν δογμάτων, μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς Ἕλληνες, πού πραγματοποιήθηκε μέσα στὸ ναὸ τοῦ 'Αγίου Τάφου. Μετὰ τοὺς σταυροὺς καὶ τὰ λάβαρα ἀκολουθοῦσαν τέσσερα τύμπανα πού χτυποῦσαν μετὰ μανίας καὶ τριάντα ἐπίσκοποι καὶ ἱερεῖς ντυμένοι στὰ ἄμφιά τους πού ἔψελναν εὐλαβικὰ μὲ συνοδεία ὀχτὼ τυμπανιστῶν καὶ κυμβαλιστῶν.

'Ο Φράγκος παππὰς παρατήρησε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λιτανείας πού κράτησε δύο ὧρες καὶ μιὰ ἑλληνικὴ συνήθεια πού τὸν ἐνθουσίασε:

«Πολλοὶ Ἕλληνες κρατοῦν μεγάλους σάκκους γεμάτους μὲ ροδοπέταλα. Καὶ κάθε τόσο πετοῦν χοῦφτες - χοῦφτες πάνω στὸ ἐκκλησίασμα. Κι' εἶναι τόσο μεγάλες οἱ ποσότητες τῶν ροδοπέταλων πού χρησιμοποιοῦν ὥστε βλέπεις ἀνθρώπους σκεπασμένους σχεδὸν μὲ τριαντάφυλλα. Καὶ στὸ πλακόστρωτο πραγματικὸ χαλὶ ἀπὸ ρόδα.

»Ἄλλοι ἔχουν μπουκάλια μὲ ροδόνερο. Καὶ μ' αὐτὸ ραντίζουν τὰ πρόσωπα καὶ τὶς ἐνδυμασίες τῶν πιστῶν μέσα σὲ ἀπερίγραπτη χαρά».

'Η ἐκκλησιαστικὴ τελετὴ τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα κράτησε ἑφτὰ ὧρες. Στὶς 11 ἄνοιξε ἡ πύλη τοῦ ναοῦ κι' οἱ χριστιανοὶ ἄρχισαν νὰ ἀποσύρωνται.

«'Αλλὰ ὄχι χωρὶς δυσκολία. Γιατὶ μπροστὰ στὸ ναὸ συνωστίζονταν ἀμέτρητα πλήθη πιστῶν καὶ ἀπίστων. Ἄλλοι πετοῦσαν μπουκέτα λουλούδια, ἄλλοι μᾶς ράντιζαν μὲ ροδόνερο. 'Υπῆρχαν ἐκεῖ οἱ ἀρκουδιαρέοι κι' ἄλλοι μὲ μαϊμοῦδες. Κι' ἀναρίθμητοι ζητιάνοι πού οὔρλιαζαν καὶ τραβολογοῦσαν τὸν κόσμο».

Δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸ Πάσχα τοῦ 1653, παρακολουθεῖ τὴν τελετὴ τοῦ 'Αγίου Φωτὸς στὸ ναὸ τῆς 'Αναστάσεως ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἱππότης D'Arvieux[1]. Περιγράφει τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ ἔξαλλου πλήθους γύρω ἀπὸ τὸ κουβούκλιο τοῦ 'Αγίου Τάφου καὶ προσθέτει ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὸ ἔθιμο τῶν ὀρθοδόξων τῆς 'Ιερουσαλήμ.

«Μᾶς ἔδωσαν θέση πίσω ἀπὸ τὸ κουβούκλιο κι' ἔτσι βλέπαμε μὲ ἄνεση ὅ,τι συνέβαινε μέσα στὴν ἐκκλησία.

»Στὶς ὀχτὼ τὸ πρωΐ, ὅλα τὰ καντήλια τοῦ ναοῦ ἔσβησαν. Καὶ τότε ὅλοι οἱ χριστιανοὶ τῆς 'Ανατολῆς πού εἶχαν πλημμυρίσει τὴν ἐκκλησία ἄρχισαν νὰ τρέχουν σὰν τρελλοὶ γύρω ἀπὸ τὸν Ἅγιο Τάφο, οὐρλιάζοντας σὰν λύκοι, χωρὶς ἴχνος σεβασμοῦ γιὰ τὸν ἱερὸ χῶρο. Καὶ κάθε φορὰ πού περνοῦσαν μπροστὰ στὸν Ἅγιο Τάφο κραύγαζαν «'Ελέησον!» μὲ ὅλη τους τὴ δύναμη.

»Ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ ἔσμιγαν τὶς φωνές τους σ' ἕνα τρομερὸ πανδαιμόνιο. Ἔσπρωχναν, ἄνοιγαν τόπο μὲ τοὺς ἀγκῶνες, λάκτιζαν. Μαζεύ-

1. Θὰ μᾶς ἀπασχολήση σὲ ἑπόμενο κεφάλαιο τὸ χρονικό του.

ονταν τέσσερες-πέντε μαζί, σήκωναν ἕναν ἄνθρωπο ψηλά, τὸν κουβαλοῦσαν στοὺς ὤμους, πηδοῦσαν καὶ ὕστερα τὸν ἔρριχναν πάνω στὴν πόρτα τοῦ Παναγίου Τάφου βγάζοντας κραυγὲς ἀλλοφροσύνης «'Ελέησον!». 'Εκεῖνος ἀνασηκωνόταν ἔδινε γροθιὲς καὶ λακτίσματα σ' αὐτοὺς ποὺ τὸν εἶχαν γκρεμίσει κατὰ γῆς, οἱ φίλοι του ἔπαιρναν τὸ μέρος του, ὁ καυγὰς ἄναβε καὶ οἱ γενίτσαροι ἐπέβαλλαν τὴν τάξη χτυπώντας τους μὲ τὰ ραβδιά.

»Αὐτὴ ἡ ἀταξία, αὐτὸ τὸ πανδαιμόνιο κράτησε ὡς τὶς τρεῖς τὸ μεσημέρι. Τότε δύο Ἕλληνες ἀρχιεπίσκοποι καὶ δύο μητροπολίτες ντυμένοι μὲ τὰ ἄμφιά τους βγῆκαν ἀπὸ τὸ ναό. Τοὺς ἀκολουθοῦσε ὁλόκληρος ὁ κλῆρος. Ἄρχισε ἡ πομπὴ γύρω ἀπὸ τὸν Πανάγιο Τάφο. Οἱ γενίτσαροι ἄνοιγαν δρόμο μὲ τὰ ραβδιά τους ἐπιβάλλοντας, ὅσο μπροῦσαν, τάξη καὶ ἡσυχία.

»Τοὺς Ἕλληνες ἀκολουθοῦσαν οἱ 'Αρμένιοι καὶ οἱ Κόπτες ἐπίσκοποι μὲ τοὺς ἱερεῖς τους.

»Ὕστερα ἀπὸ τρεῖς γύρους ἕνας Ἕλληνας ἀρχιεπίσκοπος, ἕνας 'Αρμένιος καὶ ἕνας Κόπτης, μπῆκαν στὸν Πανάγιο Τάφο γιὰ νὰ ἀνάψουν τὸ οὐράνιο φῶς μὲ τσακμάκια ποὺ εἶχαν στὶς τσέπες τους.

»'Αφοῦ ἔμειναν οἱ τρεῖς ἀρχιερεῖς κάμποσο στὸν ἱερὸ χῶρο, ὁ Ἕλληνας ἀρχιεπίσκοπος βγῆκε πρῶτος μὲ σκυμμένο τὸ κεφάλι, σὰν νὰ ντρεπόταν γιὰ τὴν ἀπάτη ποὺ ἔκανε, κρατώντας στὰ χέρια του ἀναμμένα κεριά. Μόλις πρόβαλε στὴν πόρτα, ὁ κόσμος χύμηξε κατεπάνω του μὲ ὁρμή, ποὺ ἦταν περισσότερο μανία παρὰ εὐσέβεια, γιὰ ν' ἀνάψουν τὶς λαμπάδες τους.

»Αὐτοὶ οἱ πιστοὶ θὰ ποδοπατοῦσαν καὶ θὰ ἔλυωναν τὸν ἀρχιεπίσκοπο ἂν δὲν τὸν ἔσωζαν οἱ γενίτσαροι μὲ τὰ ραβδιά τους συνοδεύοντάς τον ὡς τὴν πύλη τοῦ 'Ιεροῦ. Ὅσοι εἶχαν τὴν εὐτυχία καὶ τὴ δύναμη νὰ ἀνάψουν τὶς λαμπάδες τους ἀπὸ τὴ φλόγα τοῦ ἀρχιεπισκόπου πήγαιναν καμαρωτοὶ καὶ χαρούμενοι γιὰ τὸ ἀπόκτημά τους. 'Αλλὰ γιὰ νὰ βγῆ κανεὶς ἔπρεπε νὰ γίνουν μάχες κι' ἐκεῖ ἦταν ποὺ οἱ γρόθοι ἔπεφταν βροχή. Γιὰ μιὰ στιγμὴ ὁ ναὸς φλεγόταν ἀπὸ τέσσερες χιλιάδες ἀναμμένες λαμπάδες. Οἱ γενίτσαροι πετοῦσαν τοὺς σκούφους τους στὸν ἀέρα. Δὲν ἔβλεπες παρὰ φλεγόμενα γένεια, αἱμόφυρτα κεφάλια, σχισμένες φορεσιές, μάτια μαυρισμένα, πρόσωπα γρατσουνισμένα, χέρια σπασμένα, τραυματισμένα, ἐξαρθρωμένα. Δὲν ἄκουγες τίποτα ἄλλο ἀπὸ κραυγὲς ἄναρθρες μέσα σ' ἕνα τρομακτικὸ πανδαιμόνιο.

»Αὐτὰ ποὺ ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὴν τελετὴ δὲν ἦταν τίποτα μπροστὰ σ' ἐκεῖνα ποὺ ἀκολούθησαν. Ποτὲ στὴ ζωή μου δὲν εἶδα τέτοια παραφροσύνη, τέτοιους ἐξωφρενισμούς, τέτοια ἀσέβεια. Ἕνας ἄνδρας φορτωμένος ἕνα μεγάλο τύμπανο, ἔτρεχε γύρω γύρω στὸν Ἅγιο Τάφο, ὅσο τοῦ ἐπέτρεπαν οἱ δυνάμεις του καὶ ὁ συνωστισμός. Πίσω του ἔτρεχε ἕνας ἄλλος ποὺ χτυποῦσε μετὰ μανίας τὸ τύμπανο μὲ δύο ρόπαλα. Αὐτὸ τὸ ὄργανο θὰ μᾶς εἶχε ξεκουφάνει ἂν τὰ οὐρλιαχτὰ τοῦ πλήθους, οἱ κραυγὲς τῶν πληγωμένων, τὰ ξεφωνητὰ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν δὲν ἔπνιγαν τὸ θόρυβο.

»Παρατήρησα ὅτι πολλοὶ εἶχαν μαζί τους σεντόνια βαμβακερὰ καὶ τὰ ἄναβαν μὲ τὶς λαμπάδες τους στὶς πτυχὲς κάνοντας σταυρούς. Αὐτὰ τὰ σεντόνια τὰ ἔπαιρναν στὸ σπίτι τους σὰν κειμήλια καὶ τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ σάβανα. Λίγες στιγμὲς μετὰ τὸν Ἕλληνα ἀρχιεπίσκοπο βγῆκαν ὁ Ἀρμένιος ἐπίσκοπος καὶ ὁ Κόπτης. Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν εἶχαν πιὰ πολὺ κόσμο νὰ εὐχαριστήσουν, καὶ τὸ δικό τους φῶς δὲν εἶχε τὴν ἀξία τοῦ πρώτου δὲν κινδύνεψαν. Χρειάστηκαν ὅμως κι' αὐτοὶ τὴ βοήθεια τῶν γενιτσάρων γιὰ νὰ φθάσουν στὰ παρεκκλήσια ὅπου τὰ ποίμνιά τους, λιγώτερο φανατικά, ἄναψαν πιὸ εἰρηνικὰ τὶς λαμπάδες, ἐνῶ οἱ γενίτσαροι φρουροῦσαν στὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Τάφου κι' ἔπαιρναν χοῦφτες τὶς μεδίνες γιὰ νὰ ἐπιτρέψουν στοὺς πιστοὺς νὰ μποῦν καὶ νὰ ἀσπασθοῦν τὸ ἱερὸ μνημεῖο.

»Στὶς ἔξη τὸ βράδυ ἡ ὀχλοβοὴ καταλάγιασε γιὰ νὰ ἀρχίση ἡ λειτουργία. Αὐτὸ ποὺ ἀκολούθησε δὲν ἦταν λιγώτερο ἐξωφρενικό. Καθὼς ὅλοι ἔψελναν στὴ γλῶσσα τους ἀκουγόταν μιὰ πανάθλια παραφωνία. Παρατήρησα μάλιστα ὅτι συντόμευαν καὶ τὴ λειτουργία. Καὶ εἶχαν δίκιο. Ἦταν ὅλοι νηστικοί. Γιατὶ δὲν ἐπιτρέπεται οὔτε νὰ φᾶνε οὔτε νὰ πιοῦν πρὶν ἀπὸ τὴν κατάβαση τοῦ Ἁγίου Φωτός.

»Εἶχα τὴν ὑπομονὴ νὰ μείνω ὡς τὸ τέλος τῆς τελετῆς μ' ὅλο ποὺ μὲ εἶχαν σκανδαλίσει ὅσα ἔβλεπα. Μόλις τελείωσε, ξαφνικὰ ὁ ναὸς ἔγινε ταβέρνα. Ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ αὐτὸ τὸ παράφορο πλῆθος ρίχτηκε στὰ κρέατα ποὺ εἶχε φέρει μαζί του. Ὅλοι ἄρχισαν νὰ τὰ ροκανίζουν σὰν πεινασμένοι λύκοι. Εἶχαν καλὰ προετοιμασθῆ μὲ τὴ νηστεία κι' ἔτρωγαν μὲ βουλιμία. Οἱ περισσότεροι κοιμήθηκαν ἀνακατωμένοι μέσα στὸν ἱερὸ χῶρο»[1].

Τὸ ψευδοθαῦμα τοῦ Ἁγίου Τάφου ἀπασχολοῦσε ἐπὶ αἰῶνες τὸν χριστιανικὸ κόσμο : κληρικούς, θεολόγους καὶ λογίους, Ἕλληνες καὶ Δυτικούς. Ὑπῆρχαν οἱ σκοταδιστὲς ἱερωμένοι ποὺ ὑπεραμύνονταν τῆς πανουργίας τῶν ἁγιοταφιτῶν, ἀλλὰ καὶ φωτισμένοι θεολόγοι ποὺ στιγμάτιζαν τὸ «θαυματούργημα» ἐπειδὴ ἀτίμαζε τὴ θρησκευτικὴ πίστη καὶ ἐξαχρείωνε τὸν ἀπαίδευτο λαό.

Τὸ 1775 ὁ Ἐλευθέριος Μιχαῆλος ὁ Λαρισαῖος ρωτοῦσε τὸν σοφὸ κλη-

1. Δυὸ χρόνια ἀργότερα (τὸ 1655) περιγράφει τὴν τελετὴ τοῦ Ἁγίου Φωτὸς στὸ ναὸ τῆς Ἀναστάσεως ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Thevenot* (θὰ μᾶς ἀπασχολήση τὸ χρονικό του στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο). Τὸ σχετικὸ κείμενο ὅμως ἀποτελεῖ ἀντιγραφὴ μὲ ἐλάχιστες παραλλαγὲς τῆς ἀφηγήσεως τοῦ *D'Arvieux*. Ὁ *Thevenot* προσθέτει μονάχα μερικοὺς χαρακτηρισμοὺς γιὰ τὶς ἐκδηλώσεις τῶν Ἑλλήνων γύρω ἀπὸ τὸ κουβούκλιο τοῦ Ἁγίου Τάφου: «οὔρλιαζαν σὰν τρελλοί», «ἔκανον σὰν σεληνιασμένοι», «χοροπηδοῦσαν σὰν διαβόλοι». Τὴν καθολικὴ λειτουργία, ποὺ ἔγινε σὲ εἰδικὴ ἐξέδρα ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἀναστάσεως, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, παρακολούθησαν καὶ πολλοὶ γενίτσαροι «ποὺ κάπνιζαν ἀρειμανίως». Ἕνας μάλιστα, ἀπ' αὐτοὺς «ἄναψε τὸ τσιμπούκι του ἀπὸ τὴ λαμπάδα τοῦ βωμοῦ».

ρικὸ Νικηφόρο Θεοτόκη : «'Αληθὲς ἢ πλᾶσμα τὸ ἐν θεοδέγμονι τοῦ Σωτῆρος Τάφῳ κατὰ τὴν κυριώνυμον τοῦ Πάσχα ἡμέραν φῶς ;»

'Ο Θεοτόκης ἀπαντᾶ ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς ἀνάβουν τὸ φῶς στὸ κουβούκλιο, καὶ δικαιολογεῖ τὴν ἐξαπάτηση τῶν πιστῶν μὲ τὸ φόβο μήπως ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἀλήθειας ἐξαγριώσει τὸ τυφλωμένο πλῆθος τῶν χριστιανῶν :

«Οὐκ ἀπ' οὐρανοῦ κατέρχεται, οὐδ' ἀπὸ τοῦ τάφου ἀναβλύζει, ἀλλ' ὁ ἐπὶ τὴν διακονίαν ταύτην ταχθεὶς ἀρχιερεὺς ἐν τῷ λεγομένῳ εἰσελθὼν κουβουκλίῳ, τὸν πυρίτην παίων, πῦρ ἐξάγει ἐπάνω τοῦ ζωοδόχου τάφου, εἶτα ἐφάψας τὰς ἐν τῷ τάφῳ πρότερον τριβείσας λαμπάδας κρατῶν ἐξέρχεται καὶ τὸ φῶς μεταδίδωσιν ὡς ἡγιασμένον τῇ ἐπαφῇ καὶ προσαύσει τοῦ Παναγίου Τάφου. Καὶ ὁ μὲν ἀγελαῖος λαὸς ἐκ τοῦ Τάφου τὸ φῶς ἀναβλύσαν νομίζει, οὐδεὶς δ' αὐτῷ τοὐναντίον εἰπεῖν θαρσεῖ, δεινόν τι παθεῖν δεδιττόμενος»[1]

Στὶς ἐπικρίσεις τῶν φωτισμένων 'Ελλήνων τῆς τουρκοκρατίας γιὰ τὸ ψευδοθαῦμα τῶν 'Αγιοταφιτῶν, ἀπάντησε τὸ 1727 ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Παΐσιος μὲ ἀφορισμό :

«"Οσοι δὲ χριστιανοί, ἱερωμένοι ἢ λαϊκοί...ἐμποδίζουσι καὶ ἀποκόπτουσι μὲ ματαιολόγους φλυαρίας καὶ ψυχρολογίας, ἢ μὲ κανένα ἄλλον τρόπον σατανικῆς ἀπάτης τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τὸ νὰ πηγαίνωσιν εἰς προσκύνησιν τοῦ 'Αγίου Τάφου καὶ νὰ δίδωσιν εἰς αὐτὸν ἐλεημοσύνην καὶ ἀφιερώματα, καὶ γίνονται αἴτιοι εἰς αὐτοὺς μὲν ζημίας καὶ βλάβης ψυχικῆς, εἰς δὲ τὸν "Αγιον Τάφον προξενοῦσι τὴν στέρησιν τῆς ἐλεημοσύνης τῶν προσκυνητῶν χριστιανῶν· οἱ τοιοῦτοι ἂν δὲν παύσωσιν εἰς τὸ ἑξῆς ἀπὸ τὴν τοιαύτην των σατανικὴν καὶ ὀλέθριον ἀνευλάβειαν καὶ ἀπιστίαν καὶ κακοβουλίαν, ἀφωρισμένοι εἴησαν κ.λ.π.».

῏Ηρθε ὕστερα ὁ Κοραῆς μὲ τὸν καταλυτικὸ «Διάλογο περὶ τοῦ ἐν 'Ιεροσολύμοις 'Αγίου Φωτὸς» νὰ στηλιτεύση θαρραλέα τοὺς λυμεῶνες τῆς χριστιανικῆς πίστεως. 'Ο μεγάλος ἐθναπόστολος καὶ διαφωτιστὴς τοῦ Γένους ἀφοῦ ἀποδεικνύει μὲ ἐπιχειρήματα καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ Γραφὴ καὶ τοὺς Πατέρες ὅτι πρόκειται γιὰ πλαστὸ θαῦμα, ὀνειδίζει καὶ κατηγορεῖ τοὺς ἁγιοταφίτες γιὰ ἀγυρτεία ποὺ δημιουργεῖ ψυχώσεις μὲ τὰ «ἐξ οὐρανοῦ ψευδοκατέβατα φῶτα» καὶ παρασύρει ἀντιχριστιανικὰ καὶ ἀντεθνικὰ στρατιὲς προσκυνητῶν στὸ σκοτάδι τῆς δεισιδαιμονίας. "Ενα ἀπόσπασμα τοῦ διαλόγου :

Φ ώ τ ι ο ς : Αὐτὴ (ἡ 'Ιερὰ Γραφὴ) μᾶς ἐπροφήτευσεν ὅτι μέλλουν νὰ γεννηθῶσιν εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν πονηροὶ καὶ γόητες ἄνθρωποι, ὑποκριταί, ψευδολόγοι, ψευδόχριστοι, πλανῶντες τοὺς ἀνθρώπους μὲ δαιμονικὰς διδασκαλίας, πλεονέκται ἐμπορευόμενοι τοὺς χριστιανοὺς μὲ πλαστοὺς

1. *Κ. Δυοβουνιώτη* : Περὶ τοῦ ἐν 'Ιεροσολύμοις ἁγίου φωτὸς ('Επετ. 'Εταιρ. Βυζ. Σπ., τόμ. Β' σ. 3 - 19, ὅπου καὶ πραγματεία τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου «περὶ τοῦ 'Επιταφίου Φωτός»).

λόγους, μὲ μύθους γραώδεις, μὲ ψευδῆ θαύματα, διὰ νὰ τρέφωσι τὰς καθημερινὰς τρυφὰς καὶ νὰ πληρώνωσι τὰς ἡδονάς των... Δὲν σὲ λανθάνει βέβαια πόσαι χιλιάδες προσκυνητῶν ὑπάγουν κατ' ἔτος εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ πόσας μυριάδας γροσίων ἐξοδεύει καθεὶς ἐξ αὐτῶν, διὰ νὰ ἀξιωθῆ νὰ ἴδη τὸ ἅγιον φῶς.

Καλλίμαχος: Ἔχεις δίκαιον. Πιθανόν, ὅτι πολλαὶ χιλιάδες ἀργυρίων δαπανῶνται ματαίως εἰς αὐτό.

Φώτιος: Πρόσθες καὶ ὅσας ἐξοδεύουν οἱ ταλαίπωροι Γραικοὶ εἰς τὰ σπαρμένα καθ' ὅλην τὴν Ἀσιανὴν καὶ Εὐρωπαίαν Ἑλλάδα μετόχια τῶν Ἁγιοταφιτῶν διὰ τὴν πρὸς τὸ ἅγιον φῶς εὐλάβειαν.

Καλλίμαχος: Ἂν προσθέσης καὶ ταῦτα, γίνονται νομίζω πολλότατα ἑκατομμύρια γροσίων.

Φώτιος: Ὢ μωρία! Ὢ τυφλότης! Ἆρα ἐσυλλογίσθησαν ποτὲ πόσην ζημίαν προξενοῦν εἰς τὸ Γένος, γενόμενοι ἐμπόδιον τῆς προκοπῆς καὶ τῆς εὐδαιμονίας τῶν Ἑλλήνων; [1]

ΑΠΟ ΤΗ ΤΖΙΑ ΣΤΗ ΡΟΔΟ (1655)

Πέντε ὀγκώδεις τόμους ἐκάλυψε ἡ ἀφήγηση τῶν περιπλανήσεων τοῦ Thevenot στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἀνηψιὸς τοῦ διάσημου Γάλλου περιηγητῆ Melchisedech Thevenot ἄρχισε τὰ ταξίδια του στὴν Ἀνατολὴ τὸ 1653, σὲ ἡλικία 20 χρόνων. Δώδεκα χρόνια κράτησαν οἱ περιοδεῖες του. Οἱ ἀδιάκοπες μετακινήσεις κάτω ἀπὸ δύσκολες συνθῆκες ἔφθειραν τὴν ὑγεία του καὶ τὸ 1667 πέθανε ἀπὸ τὶς κακουχίες στὴν Ἀρμενία.

Στὴν Ἑλλάδα ἀφιερώνει 48 σελίδες τοῦ Α΄ τόμου τοῦ χρονικοῦ του.

---

1. «Διάλογος περὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις Ἁγίου Φωτὸς» (Ἄτακτα, τόμ. Γ΄ σ. 329 - 381). Περὶ Ἁγίου Φωτὸς βλ. ἐπίσης: *Τ. Π. Θεμελῆ*: Ἡ τελετὴ τοῦ ἁγίου φωτός. Ἑκατονταετηρὶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως σ. 115 - 118. *Ἀρχ. Καλλίστου*: «Τὸ ἅγιον φῶς» «Νέα Σιών» τόμ. 28 (1933) σ. 238. *Ἁγιοταφίτου*: «Αἱ σύγχρονοι τελεταὶ τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων Ε΄. Ἡ τελετὴ τοῦ Ἁγίου Φωτός. Ν. Σιὼν» τ. Α΄ (1904) σ. 385. Ὁ Κοραῆς λοιδωρεῖ ἀκόμη καὶ τῶν Ἑλλήνων «χατζήδων» τῆς τουρκοκρατίας τὴν ἔπαρση καὶ τῶν συμπολιτῶν τους τὸν θαυμασμό. Πραγματικὰ τὸ προσκύνημα στὸν Ἅγιο Τάφο, ταξίδι δύσκολο πάντοτε καὶ δαπανηρό, ἀποτελοῦσε μέγιστο τίτλο τιμῆς καὶ εὐγενείας. Ἀμείλικτος καὶ μαστιγωτικὸς ὁ Κοραῆς γράφει στὰ Προλεγόμενα τοῦ Βεκκαρία: «Πῶς καὶ αὐτὸν τὸν Χατσῆν; Ἐπειδὴ καὶ αὐτὸς ἐφαντάζετο τὴν προσκύνησιν τοῦ ἁγίου τάφου, ὡς θρησκευτικὴν εὐγένειαν· κ' ἐκαταφρόνει τόν, ὅστις δὲν εἶχε τέσσαρας ἢ πέντε χιλιάδας γροσίων νὰ καταχωνεύση εἰς τῶν ἁγιοταφιτῶν τοὺς φάρυγγας. Εἰς τοὺς χρεωστοῦντας νὰ τὸν ἐλευθερώσωσιν ἀπὸ τοιαύτην φαντασίαν, ἐσύμφερε μᾶλλον νὰ τοῦ κολακεύωσι τὴν μωρίαν· ὅθεν ἐφώναζαν καὶ αὐτοὶ ἐπ' ἐκκλησίας, εἰς ἐπήκοον ὅλου τοῦ λαοῦ, δοξολογοῦντες τὸν Χατσῆν «ὑπὲρ ὑγείας τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ τάδε προσκυνητοῦ». Πόσα λουτρὰ χρειάζονται νὰ μᾶς ἀναβαπτίσωσι καὶ νὰ μᾶς καθαρίσωσιν ἀπὸ τόσους μολυσμούς!».

Πρόκειται γιὰ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Ὁ Thevenot εἶναι παρατηρητικός, ἔχει πρακτικὸ μυαλὸ καὶ σημειώνει κάθε τι ποὺ βλέπει στὰ ταξίδια του. Τὸ ἡμερολόγιό του[1] προσφέρει σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ Αἰγαίου στὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰώνα καὶ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὰ νησιὰ καθὼς καὶ στοιχεῖα δημογραφικά, λαογραφικὰ καὶ ἐμποροναυτικά[2].

Ὁ Thevenot εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίση τὴν Κέα, Ἄνδρο, Χίο, Πάτμο, Μύκονο, Νιό, Σαντορίνη, Μῆλο, Κίμωλο, Κύθνο, Ἰκαρία, Κῶ καὶ Ρόδο.

Στὴ Τζιὰ εἶδε ἐρήμωση καὶ δυστυχία.

«Ἡ πολιτεία (ποὺ εἶναι χτισμένη σὲ ἀπόσταση πέντε μιλίων ἀπὸ τὸ λιμάνι) ἔχει 700 σπίτια ἀλλὰ ἀπ' αὐτὰ μόνο 400 κατοικοῦνται. Τὰ 300 ἔχουν ἐγκαταλειφθῆ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ κρητικοῦ πολέμου. Εἶναι χτισμένα μὲ βραχόπετρα, ἀμφιθεατρικά, ἔτσι ποὺ βλέπεις μὲ μιᾶς ὁλόκληρη τὴν πολιτεία.

»Οἱ κάτοικοι πληρώνουν χαράτσι στοὺς Τούρκους 3400 πιάστρα καὶ στοὺς Βενετοὺς 2600. Ἀφήνουμε τὶ τοὺς στοιχίζουν οἱ ἁρπαγές. Ἔχουν ἀφανιστεῖ οἱ ἄνθρωποι καὶ ἀναγκάζονται νὰ ἐγκαταλείπουν τὰ σπίτια τους καὶ νὰ ξενητεύωνται.

»Οἱ γυναῖκες ντύνονται μ' ἕναν τρόπο ποὺ μοῦ φαίνεται χονδροειδής. Φορᾶνε ἕξη-ἑφτὰ φουστάνια, τὸ ἕνα πάνω στ' ἄλλο (φθάνουν ὣς τὸ γόνατο) κι' ἔτσι φαίνονται πολὺ παχειές. Τὸ πουκάμισό τους κρέμεται μιὰ σπιθαμὴ κάτω ἀπὸ τὸν ποδόγυρο τοῦ φουστανιοῦ. Φοροῦν κομψὲς ἄσπρες μάλλινες κάλτσες καὶ καλύπτουν τὸ κεφάλι μ' ἕνα πέπλο ποὺ κρύβει καὶ τὸ στῆθος ».

Ἀπὸ τὴ Τζιά, στὴν Ἄνδρο, τὸ εὐφορώτερο νησὶ τοῦ Ἀρχιπελάγους :

«Οἱ κάτοικοι, ποὺ ὑπολογίζονται σὲ 6000 ἀσχολοῦνται μὲ τὴ μεταξοβιοτεχνία. Μεταφέρουν τὰ προϊόντα τους στὴ Χίο μὲ καΐκια ποὺ ναυπηγοῦν οἱ ἴδιοι στὸ νησί τους. Ἔχουν ἐτήσιο εἰσόδημα 4000 πιάστρα. Ὑπάρχει μιὰ παραθαλάσσια πόλη μὲ 200 περίπου σπίτια καὶ ἑξήντα χωριά. Τὰ κυριώτερα εἶναι ὁ Ἀμμόλακκος καὶ ἡ Ἄρνα ποὺ κατοικοῦνται ἀπὸ Ἀρναούτηδες[3], χίλιες διακόσιες ψυχές. Ἀκολουθοῦν τὸ ἑλληνικὸ δόγμα ἀλλὰ ἔχουν

1. Relation d'un voyage fait au Levant. Il est curieusement traité des éstats sujets au Grand Seigneur, des moeurs, religions, forces, gouvernements, politiques, langues et coutumes des habitants de ce grand empire. Et les singularités particulières de l'Archipel, Constantinople, Terre-Sainte, Égypte, pyramides, mumies, déserts de l'Arabie, la Mecke et des plusieurs autres lieux de l'Asie et de l'Afrique, remarqués depuis peu et non encore décrits à présent (Paris, 1864).

2. Δὲν συμπαθεῖ διόλου τοὺς Ἕλληνες ὁ φανατικὸς καθολικὸς *Thevenot*. Καὶ μὲ τὴν ἐπιπολαιότητα ποὺ παρατηρεῖται σὲ πολλοὺς Εὐρωπαίους ταξιδιῶτες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς τοὺς χαρακτηρίζει «φιλοχρήματους, ἀμαθεῖς, ἄπιστους, δολεροὺς καὶ μεγάλους σοδομίτες». Οἱ Ἑλληνίδες ὅμως τὸν ἐνθουσιάζουν, μ' ὅλο ποὺ εἶναι «παχειὲς καὶ ξιππασμένες».

3. Ὁ ἀλβανικὸς ἐποικισμὸς στὴν Ἄνδρο ἔγινε ἐπὶ φραγκοκρατίας, κατὰ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ ΙΕ' αἰώνα. Δεύτερος ἐποικισμὸς ἔγινε περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰώνα. Οἱ Ἀλβανοὶ

διαφορετική γλῶσσα καὶ ἔθιμα. Εἶναι ἄνθρωποι πρωτόγονοι καὶ ἀτίθασοι. Κοντὰ σ' αὐτὰ τὰ δύο χωριὰ βρίσκεται τὸ μοναστήρι 'Αγία[1]. Εἶναι χτισμένο σὰν κάστρο καὶ κατοικεῖται ἀπὸ 100 καλογέρους. Ἔχει ἐκκλησία μὲ λαμπρὴ διακόσμηση μ' ὅλο ποὺ εἶναι μικρή. Οἱ μοναχοὶ ποὺ ζοῦν στὴν ἔσχατη ἀμάθεια ἔχουν μεγάλα εἰσοδήματα. Προσφέρουν φαγητὸ στοὺς περαστικοὺς ὅσον καιρὸ κι'ἂν μείνουν στὸ μοναστήρι κι' ἀκόμα τοὺς ἐφοδιάζουν μὲ προμήθειες γιὰ νὰ ἐπιστρέψουν στὸν τόπο τους. 'Υπάρχει ἐπίσης μεγάλος ἀριθμὸς 'Ελληνικῶν ἐκκλησιῶν ποὺ ποιμαίνονται ἀπὸ Ἕλληνα μητροπολίτη ».

'Ο Thevenot μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στὴν Ἄνδρο διατηροῦν καὶ οἱ Λατίνοι ναὸ καὶ ἐπίσκοπο. 'Η καθολικὴ μητρόπολη τῆς Ἄνδρου εἶναι ἀφιερωμένη στὸν Ἀπόστολο Ἀνδρέα. Στὴν πόλη ἐπίσης οἱ Καπουκίνοι διατηροῦν τὴν ἐκκλησία τοῦ 'Αγίου Βερνάρδου καὶ σχολεῖο «ὅπου φοιτοῦν ὅλα τὰ ἑλληνόπουλα τῆς πολιτείας, ἀκόμα καὶ παιδιὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα». Οἱ ὀθωμανικὲς οἰκογένειες ποῦ ζοῦν στὸ νησὶ «καταδυναστεύουν Ἕλληνες καὶ Λατίνους».

'Υπάρχει ἀκόμα στὸ νησί, συνεχίζει ὁ Thevenot, μιὰ γραφικὴ κοιλάδα, Μαίνητες τὴν ἀποκαλοῦν οἱ ντόπιοι, πολλὲς πηγὲς καὶ 40 μύλοι ποὺ ἀλέθουν τὰ γενήματα τῶν κατοίκων. Τὰ νερὰ ποὺ τροφοδοτοῦν αὐτοὺς τοὺς μύλους πηγάζουν ἀπὸ μιὰ ἐκκλησία (Madona del Cumulo) καὶ ὕστερα διασχίζουν τὴν κοιλάδα σὲ πολλὰ ρυάκια. Αὐτὰ τὰ νερὰ περνοῦν πάνω ἀπὸ γερμένα δέντρα, ἔτσι ποὺ νομίζεις πὼς ἡ κλίση ἔγινε μὲ ἐπέμβαση ἀνθρώπινων χεριῶν. Οἱ ζωγράφοι δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ βροῦν πιὸ γραφικὸ καὶ εὐχάριστο τοπίο.

«Στὴν ἄκρη τῆς κοιλάδας οἱ 'Ιησουΐτες διατηροῦν ἕνα μεγάλο χτῆμα γεμάτο μὲ κάθε λογῆς ὀπωροφόρα, ποὺ ἀποδίδει σημαντικὸ εἰσόδημα.

»Τὸ νησὶ θὰ ἦταν ὑπέροχο ἂν εἶχε σπίτια καλοχτισμένα καὶ κλῖμα ὑγιεινό. Οἱ κάτοικοι εἶναι εὐγενικοὶ καὶ ἡ γλῶσσα τους πιὸ ἐξελιγμένη ἀπὸ τὴ γλῶσσα τῶν ἄλλων 'Ελλήνων.Οἱ γυναῖκες τους εἶναι ἐνάρετες ἀλλὰ κακοντυμένες.

»Στὰ χωριὰ κατασκευάζουν ὁλόασπρα καλάθια ἀπὸ λυγαριὰ ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦν σ' ὅλο τὸ Ἀρχιπέλαγος. Τρῶνε γιδίσιο κρέας, μ' ὅλο ποὺ τὸ νησὶ εἶναι γεμᾶτο ἀπὸ κυνήγι, λαγούς, κουνέλια καὶ πέρδικες. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν κυνηγοὶ οὔτε ἔχουν ἀρκεβούζια καὶ ἡ θάλασσα δὲν βγάζει διόλου ψάρια. Καὶ τὸ χειρότερο ἀπ' ὅλα : δὲν ὑπάρχει στὸ νησὶ οὔτε γιατρὸς οὔτε χειρουργός. Κι' ἂν ἀρρωστήση κανεὶς στηρίζει τὶς ἐλπίδες του στὸ Θεό ».

'Η Χίος θὰ ἀποτελέση ἀντικείμενο εἰδικοῦ ταξιδιοῦ ἀπὸ τὴ Σμύρνη. Εἶχα ἀκούσει τόσα πολλὰ γιὰ τὰ θαύματα αὐτοῦ τοῦ νησιοῦ, γράφει ὁ περιηγητής, ποὺ δὲ μπόρεσα νὰ ἀντισταθῶ στὸν πειρασμό. Περιγράφει τὴν πόλη

ποὺ εἶχαν διαπεραιωθῆ στὸ νησὶ ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Κάρυστο, ἐγκαταστάθηκαν στὸ ἀραιοκατοικημένο βόρειο τμῆμα τοῦ νησιοῦ.

1. 'Η 'Αγία Μονὴ ποὺ διατηρεῖται μέχρι σήμερα.

καὶ τὰ περίχωρα. Ὅσο γιὰ τὸ ὑπόλοιπο νησὶ παραθέτει στοιχεῖα ἀπὸ ἕνα ἐπίσημο ὑπόμνημα ποὺ κατώρθωσε νὰ συμβουλευθῇ[1].

«Ἡ πολιτεία εἶναι μικρὴ ἀλλὰ πυκνοκατοικημένη. Ἕλληνες καὶ Λατίνοι ἔχουν τὸ δεσπότη τους.

»Οἱ Λατίνοι διατηροοῦν στὴν Πόλη τῆς Χίου πέντε ἐκκλησίες. Ἐπίσης οἱ Καπουκίνοι ἔχουν μεγάλη καὶ ὄμορφη ἐκκλησία καὶ κατοικία καλοχτισμένη, τὸ ἴδιο καὶ οἱ Ἰησουΐτες, Ἰακωβίνοι καὶ Κορδελιέροι. Σ' ὁλόκληρο τὸ νησὶ ὑπάρχουν τριάντα περίπου λατινικοὶ ναοί. Οἱ Ἕλληνες ἔχουν πάνω ἀπὸ πεντακόσιους».

Γιὰ τὴ διακυβέρνηση τῆς Χίου ὁ Thevenot γράφει ὅτι τὸ νησὶ διοικεῖται ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, φυσικὰ ὑπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ σουλτάνου. Οἱ κάτοικοι ἐκλέγουν προξένους, μισοὺς Ἕλληνες καὶ μισοὺς Λατίνους ποὺ ρυθμίζουν ὅλα τὰ ζητήματα τοῦ τόπου:

«Ἂν βρεθῇ Τοῦρκος ἢ Χριστιανὸς σκοτωμένος καὶ δὲν ἀνακαλυφθῇ ὁ φονιάς, οἱ πρόξενοι ὑποχρεώνουν τοὺς κατοίκους νὰ διατιμήσουν τὸ αἷμα τοῦ νεκροῦ (1200 ἄσπρα ἢ 150 γρόσια).

»Στὸ φρούριο διαμένουν συνήθως 800 Τοῦρκοι καθὼς καὶ Ἑβραῖοι ποὺ καταβάλλουν ἕνα ἐτήσιο ποσὸ ἐπειδὴ δὲν αἰσθάνονται ἀσφαλεῖς μεταξὺ τῶν χριστιανῶν. Οἱ δρόμοι εἶναι φαρδιοὶ καὶ ἴσιοι. Εἶδα μάλιστα ἕναν τόσο πλατὺ ποὺ δυὸ ἁμάξια μποροῦσαν νὰ περάσουν ἄνετα τὸ ἕνα πλάϊ στὸ ἄλλο.

»Στὸ λιμάνι τῆς Χίου ξεχειμάζουν συνήθως οἱ γαλέρες τῶν βέηδων. Ἡ ἐκκλησία Ἅγιος Νικόλαος ποὺ εἶναι χτισμένη στὴν ἔξοδο τοῦ λιμανιοῦ χρησιμεύει ὡς φάρος καὶ σημαδούρα καὶ τὴν ἡμέρα καὶ τὴ νύχτα γιὰ τὰ καράβια, ἐπειδὴ ἡ εἴσοδος εἶναι πολὺ στενή».

Ὁ Thevenot θὰ ἐπισκεφθῇ κατὰ τὴν παραμονή του στὴ Χίο καὶ τὸ περίφημο βυζαντινὸ μοναστήρι τῆς Νέας Μονῆς.

«Πῆρα τὸ δρόμο τῆς Νιαμονῆς, τοῦ ἑλληνικοῦ μοναστηριοῦ ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὴν Καλλιμασιὰ (χτίστηκε γύρω στὰ 1050). Ἡ ἐκκλησία εἶναι στολισμένη μὲ μάρμαρα καὶ πορφυρίτη ποὺ ἔφερε ἀπὸ τὴν Πόλη ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος. Μεταξὺ ἄλλων ὑπάρχουν καὶ 32 μαρμαρένιοι κίονες.

»Πίσω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα βλέπει κανεὶς τὴ θαυματουργὴ εἰκόνα

---

1. Τὸ κείμενο τοῦ χρονικοῦ τοῦ *Thevenot* ποὺ ἀναφέρεται στὴ Χίο εἶναι σχεδὸν πανομοιότυπο μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Γάλλου περιηγητῆ *Tavernier*. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ βαρύνεται μὲ λογοκλοπή. Ἀλλὰ ποιός; Ὁ *Tavernier* (θὰ μᾶς ἀπασχολήση τὸ χρονικό του) πραγματοποίησε πολλὰ ταξίδια στὴν Ἀνατολὴ (1628, 1643, 1651, 1652, 1664). Τὸ βιβλίο του, ὅμως, ἀναφέρεται στὶς περιηγήσεις τοῦ 1664. Φαίνεται ὅτι εἶχαν κυκλοφορήσει προγενέστερα χρονικὰ καὶ τὰ χρησιμοποιοῦσε ὁ *Thevenot*. Πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ *Tavernier* ἀντέγραψε τὸν *Thevenot*. Γιατὶ ὁ δεύτερος ἦταν μόλις 20 χρόνων ὅταν πραγματοποίησε τὴν περιοδεία.

τῆς Παναγίας καθὼς καὶ τὸ σημεῖο ὅπου βρέθηκε (γιατὶ ὁ τόπος αὐτὸς ἔχει περικλεισθῆ μέσα στὴν ἐκκλησία).

»Τὸ μοναστήρι εἶναι πελώριο κι' ἔχει χτισθῆ σὰν πύργος. Γυναῖκες δὲν μπαίνουν ποτέ. Ζοῦν ἐκεῖ 200 καλόγεροι μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἡγούμενο τῆς Μονῆς. Ποτὲ ὁ ἀριθμὸς δὲν ξεπερνᾶ τοὺς 200.

»Ὅταν ὑπάρχουν κενὲς θέσεις, ἐκεῖνοι ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ καλογερέψουν πληρώνουν 100 γρόσια καὶ παραχωροῦν στὸ μοναστήρι ὁλόκληρη τὴν περιουσία τους.Ἡ μονὴ προσφέρει σὲ κάθε καλόγερο μαῦρο ψωμί, κρασὶ (ὄχι ἀπὸ τὸ καλύτερο) καὶ ἀνάλογο τυρί.Κατὰ τὰ ἄλλα βολεύονται ὅπως μπορεῖ καθένας. Οἱ πλούσιοι συντηροῦνται μὲ δικά τους ἔξοδα. Μερικοὶ μάλιστα ἔχουν καὶ ἄλογα γιὰ νὰ βγαίνουν περίπατο. Τὶς Κυριακὲς ὅμως καὶ τὶς μεγάλες γιορτὲς τρῶνε ὅλοι σὲ κοινὴ τράπεζα.

»Κάθε χρόνο ἡ Μονὴ καταβάλλει στὸ σουλτάνο 500 γρόσια. Τὰ εἰσοδήματά της, ὅμως, φθάνουν τὰ 60.000 γρόσια. Ἔχει, μάλιστα, καὶ θησαυροφυλάκιο ὅπου φυλάσσεται χρυσὸς ἀξίας ἑνὸς ἑκατομμυρίου.

»Οἱ ἴδιοι οἱ καλόγεροι μοῦ εἶπαν ὅτι τὰ δύο τρίτα τοῦ νησιοῦ βρίσκονται στὴν κατοχὴ τοῦ μοναστηριοῦ γιατὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς κατοίκους του πεθαίνοντας κληροδοτοῦν στὴ Μονὴ ἄλλοι χρήματα, ἄλλοι σπίτια.

»Στὸ μοναστήρι ὑπάρχουν δυὸ μεγάλες καμπάνες.Ὅπως εἶναι γνωστὸ οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐπιτρέπουν πουθενὰ ἀλλοῦ καμπάνες. Στὴ Χίο, ὅμως, ἀκόμα καὶ τὰ χωριὰ ἔχουν τὴν καμπάνα τους, ἀλλὰ πολὺ μικρή».

Πῆγε καὶ σὲ γυναικεῖα μοναστήρια ὅπου διεπίστωσε ὅτι οἱ καλογριὲς δὲν ζοῦσαν διόλου περιωρισμένες.

«Οἱ γυναῖκες ποὺ ἀποφασίζουν νὰ ἀφοσιωθοῦν στὸν μοναχικὸ βίο ἀγοράζουν τὸ κελλὶ τῆς διαμονῆς τους. Βγαίνουν ὅποτε θέλουν ἀπὸ τὸ μοναστήρι καὶ τὸ ἐγκαταλείπουν ὁριστικὰ ἂν τύχη καὶ βαρεθοῦν τὴν καλογερική.

»Ἀσχολοῦνται μὲ τὴ χειροτεχνία καὶ ἰδίως μὲ τὰ κεντήματα (χρυσᾶ, ἀσημένια καὶ μεταξωτὰ) σὲ μαντήλια, πουγγιὰ καὶ ἄλλα».

Φαίνεται ὅτι τὸ ὑπόμνημα προωριζόταν γιὰ ἀνώτερη Ἀρχὴ καὶ τὰ στοιχεῖα εἶχαν συγκεντρωθῆ ὕστερα ἀπὸ περιοδεία στὴν ὕπαιθρο καὶ τοπικὴ μελέτη. Καί, φυσικά, εἶναι σημαντικὸ ντοκουμέντο γιατὶ προσφέρει αὐθεντικὲς καὶ ὑπεύθυνες πληροφορίες. Ἡ ἔκθεση ἀρχίζει μὲ τὰ Καρδάμυλα : ἔχουν πληθυσμὸ πεντακόσιους κατοίκους καὶ πλούσιες πηγές.

«Παράγει πεντακόσιους κάδους (muids) κρασιοῦ τὸ χρόνο. Σὲ ἀπόσταση πέντε μιλίων ἀπὸ τὸ χωριὸ ὑπάρχει μικρὴ κοιλάδα μὲ πηγὴ ποὺ κυλάει ἀπὸ σκάλα μὲ 30 ὡραῖα σκαλοπάτια. Στὴν ἄκρη τῆς κοιλάδας βρίσκεται ναὸς χτισμένος μὲ σκοῦρα μάρμαρα δεμένα μὲ σίδερο καὶ μολύβι. Τὰ κατέστρεψαν, ὅμως, οἱ χωρικοὶ γιὰ νὰ ἀφαιρέσουν τὰ μέταλλα.

»Τὸ Βίκι ἔχει τριακόσιες ψυχὲς καὶ ἐκκλησία τῆς Παναγίας.Ἀκολουθεῖ ἡ Κάμπια μὲ 100 κατοίκους, ἀνάμεσα σὲ βράχους καὶ πευκοδάση. Στὴ Σπαρ-

τόντα ζοῦν 100 τσοπάνηδες. Μεταξὺ τῶν χωριῶν Καλάντρα καὶ Κορούνια (150 σπίτια σκόρπια ἐδῶ κι' ἐκεῖ κάτω ἀπὸ πελώριες βαλανιδιὲς) ὑπάρχουν πηγὲς θειοῦχες.

»Στὴν ἄκρη τοῦ νησιοῦ βρίσκεται τὸ κάστρο τῆς 'Αγίας 'Ελένης πάνω σὲ βράχο, μὲ 200 κατοίκους. 'Ο Βολισσὸς ἔχει 300 σπίτια μὲ 1.500 ψυχὲς καὶ πολλὲς ἐκκλησίες. Παράγει 5.000 λίβρες μετάξι. Λένε πὼς ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι εἶναι πολὺ κακοὶ δὲν ἔχουν ποτὲ ψωμί. "Επειτα τὸ χωριὸ Φίττα μὲ κοιλάδα καὶ ὀχτὼ νερόμυλους ποὺ ἐξυπηρετοῦν τὰ γύρω χωριά, μ' ὅλο ποὺ στὴ Χίο κάθε χωρικὸς ἔχει καὶ τὸ χερόμυλό του. 'Η Σιερόντα μὲ 50 βοσκοὺς καὶ ὁ Λεσιλιμιώνας μὲ 150 κατοίκους.

»'Απὸ ἐδῶ ἀρχίζουν τὰ μαστιχοχώρια. Καὶ πρῶτο ἡ 'Ελάτη. 'Η ἀπασχόληση ὅλων τῶν κατοίκων εἶναι νὰ ἐξημερώνουν πέρδικες. Στὰ 'Αρμόλια κατασκευάζουν πήλινα ἀγγεῖα καὶ ἐφοδιάζουν ὁλόκληρο τὸ νησί.

»Τὸ χωριὸ Μεστὰ εἶναι καλοτυχισμένος τόπος. "Εχει 300 ψυχές. Σὲ ἀπόσταση δύο μιλίων τὰ λιμάνια 'Αγιαδύναμη καὶ "Αγιος Νικήτας. Τὸ Πυργὶ εἶναι μεγάλο χωριὸ μὲ πύργο, 2000 κατοίκους καὶ 30 ἐκκλησίες.

»Αὐτὰ εἶχα νὰ πῶ γιὰ τὰ ὀρεινὰ χωριά, γράφει ὁ Thevenot. Καὶ τώρα θὰ σᾶς μιλήσω γιὰ τὰ ἄλλα».

Κι' ἀρχίζει μὲ τὴν Καλαμωτὴ ποὺ ἔχει 700 κατοίκους καὶ πολλὲς ἐκκλησίες. 'Ακολουθοῦν ἡ Κοινὴ μὲ 300 ψυχές, ἡ Βέσση μὲ 200, ὁ "Αη - Γιώργης καὶ τὰ Φλάτσια. "Υστερα τὸ Βουνὸ μὲ 500 κατοίκους, ἡ Νένητα μὲ ψηλὸ πύργο, δυὸ μοναστήρια, 30 ἐκκλησίες καὶ 2.500 κατοίκους (οἱ κάτοικοι τοῦ τόπου εἶναι πολὺ κακοί, παρατηρεῖ ὁ περιηγητής), ὁ Καταρράκτης μὲ κάστρο γενοβέζικο, μὲ μοναστήρι (ὅπου ζοῦν καλόγριες «ὄχι πολὺ αὐστηρῶν ἠθῶν») 16 ἐκκλησίες καὶ 1.500 κατοίκους.

Καὶ τελειώνοντας ὁ Thevenot τὴν ἀπαρίθμηση τῶν χωριῶν προσθέτει :

«Δὲν θὰ πῶ τίποτα γιὰ τὰ ἄλλα μικρὰ χωριά, ὅπως τὰ Δίδυμα, τὰ 'Εξω Δίδυμα, τὸ Μερμήγκι, τὸ Θολοποτάμι καὶ ἄλλα ποὺ κατοικοῦνται ἀπὸ 150, 200, 500 κατοίκους.

»Στὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ τὰ χωριὰ κατασκευάζουν ὑφάσματα ποὺ τὰ λένε δίμιτα καὶ σκαμαντέ. Αὐτὰ τὰ ὑφάσματα χρησιμοποιοῦνται σ' ὅλο τὸ νησί. Γίνεται μάλιστα καὶ ἐξαγωγή».

'Ο περιηγητὴς ἐξηγεῖ γιατὶ χτίζονταν ἄλλοτε στὸ νησὶ τόσα πολλὰ κάστρα καὶ πύργοι :

«'Επειδὴ οἱ κάμποι τῆς Χίου ἦταν γεμᾶτοι μαστιχόδεντρα ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν ἐκεῖ ἄνθρωποι γιὰ νὰ τὰ καλλιεργοῦν καὶ νὰ φροντίζουν γιὰ τὴ συγκομιδή. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὑπῆρχαν στοὺς κάμπους χωριουδάκια τριάντα, πενήντα ἢ ἑκατὸ ψυχῶν. 'Επειδή, ὅμως, τοὺς ἐνοχλοῦσαν οἱ Τοῦρκοι τῆς 'Ανατολῆς —ἡ Μ. 'Ασία ἀπέχει 18 μίλια περίπου — καὶ ἅρπαζαν ἀνθρώπους καὶ πράγματα ἀποφάσισαν νὰ ἑνώσουν ὅλα τὰ μικρὰ χωριὰ σὲ τέσσερα καὶ

νὰ χτίσουν κάστρα γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομές. Καὶ γιὰ νὰ φυλάξουν τὰ μαστιχόδεντρα ἔχτισαν πύργους κάθε τρία ἢ τέσσερα μίλια. Ἐκεῖ ἔστελναν κάθε χρόνο δυὸ ἄντρες γιὰ φρουρά. Κι' ὅταν οἱ βιγλάτορες ἔβλεπαν νὰ πλησιάζουν βάρκες ἢ γαλέρες εἰδοποιοῦσαν τοὺς κατοίκους κι' ἐκεῖνοι ἔφευγαν ἢ ἀντιμετώπιζαν μὲ τὰ ὅπλα τοὺς κουρσάρους».

Σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση, τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα καὶ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν κατοίκων παραθέτει ἀξιόλογες πληροφορίες :

«Οἱ Χιῶτες εἶναι χριστιανοί, Ἕλληνες καὶ Λατίνοι. Καὶ οἱ δυὸ ἐθνότητες ἔχουν διατηρήσει τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Γενοβέζων ποὺ τοὺς κυβερνοῦσαν ἄλλοτε. Ὑπάρχουν ἀκόμα στὸ νησὶ οἰκογένειες ποὺ ἰσχυρίζονται ὅτι κατάγονται ἀπὸ τὸν οἶκο τῶν Γενοβέζων. Γιατὶ στὴ Χίο γίνεται ἀκόμα διάκριση μεταξὺ τῶν εὐγενῶν (κι' εἶναι πολλοὶ) καὶ τοῦ ὄχλου.

»Οἱ Χιῶτες ντύνονται ὅπως οἱ Γενοβέζοι ἀλλὰ εἶναι ἄσχημοι, μ' ὅλο ποὺ ἔχουν ὡραῖο παράστημα. Τὸ πρόσωπό τους προκαλεῖ φόβο. Εἶναι ὅμως ὑπερήφανοι ἄνθρωποι. Εὐγενεῖς καὶ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ πηγαίνουν στὰ κρεοπωλεῖα καὶ στὴν ἀγορὰ καὶ μεταφέρουν τὰ ψώνια τους μόνοι στοὺς δρόμους χωρὶς νὰ ντρέπωνται. Μισοῦν τοὺς Γάλλους καὶ ἀγαποῦν περισσότερο τοὺς Ἱσπανούς. Ὁπωσδήποτε προτιμοῦν τὴν κυριαρχία τῶν Τούρκων παρὰ τῶν Χριστιανῶν. Ἐδῶ γίνεται μεγάλη παραγωγὴ ὑφασμάτων, δαμασκηνῶν, μεταξωτῶν, ταφτάδων. Οἱ κάτοικοι ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ ταξιδεύουν πολὺ μὲ τὰ καράβια τους.

»Ὅσοι δὲν ἐργάζονται περνοῦν τὴν ἡμέρα τους σὲ μιὰ πλατεῖα, κουβεντιάζοντας κάτω ἀπὸ τὰ δένδρα.

»Ἀμάθεια γενικὴ βασιλεύει. Ἀλλὰ οἱ Χιῶτες ἔχουν μιὰ φυσικὴ ἐξυπνάδα. Εἶναι μεγάλοι κατεργαρέοι καὶ πρέπει νὰ προσέχη κανεὶς πολὺ ὅταν ἔχη κάποια συναλλαγὴ μαζί τους. Εἶναι ἔκδοτοι στὶς ἡδονὲς καὶ στὴ μέθη.

»Ὅσο γιὰ τὶς γυναῖκες εἶναι πολὺ ὄμορφες. Ἔχουν θαυμάσιο παράστημα, κατάλευκο πρόσωπο, σὰν τὸ ὡραιότερο γιασεμὶ (μ' αὐτὸ συνήθως ἀρωματίζουν τὸ κεφάλι τους). Δὲν ἔχω δῆ πουθενὰ γυναῖκες μὲ τόσο ὄμορφο καὶ χαριτωμένο πρόσωπο. Λέω τὸ πρόσωπο, γιατὶ τὸ στῆθος τους εἶναι ἡλιοκαμένο καὶ μελαψό. Κι' αὐτὸ μ' ἔκανε ν' ἀπορήσω καὶ μάλιστα νὰ τὶς παρατηρήσω ποὺ δὲν σκεπάζουν τὸ στῆθος τους μ' ἕνα μαντήλι ἢ ἄλλο ὕφασμα. Ἂν μ' ἄκουγαν, τίποτα ὡραιότερο δὲν θὰ ὑπῆρχε στὸν κόσμο ἀπὸ τὸ στῆθος τους.

»Ἀλλὰ τὶς βοηθάει καὶ ἡ φορεσιά τους νὰ φαίνωνται ὄμορφες. Εἶναι πάντοτε ντυμένες καθαρὰ καὶ ρίχνουν στὸ κεφάλι ἕνα ἄσπρο ὕφασμα, κάτι σὰν καλύπτρα διπλωμένη στὴν ἄκρη.

»Ὡστόσο, ἡ σπουδαιότερη χάρη τῶν γυναικῶν τῆς Χίου εἶναι τὸ εὔθυμο καὶ διασκεδαστικὸ πνεῦμα τους ποὺ τὶς κάνει πολὺ συμπαθεῖς. Οἱ πολὺ ὄμορφες, ὅμως, εἶναι ματαιόδοξες. Θέλουν νὰ ντύνωνται μὲ τὰ πιὸ ἀκριβὰ ὑφάσματα. Καὶ ἡ σημερινὴ κατάσταση δὲν εἶναι τίποτα μπροστὰ σ' αὐτὴ ποὺ ἐπι-

κρατοῦσε παλιότερα. Καὶ ἡ πιὸ φτωχή, ἀκόμα καὶ ἡ γυναῖκα τοῦ μπαλωματῆ ἤθελε παπούτσια βελουδένια ποὺ στοίχιζαν πέντε κι' ἔξη σκοῦδα, κολλιέδες καὶ βραχιόλια, καὶ τὰ δάχτυλα ὅλα γεμάτα δαχτυλίδια. 'Αλλὰ ἦρθε ἡ μέρα ποὺ πλήρωσαν ἀκριβὰ αὐτὰ τὰ λοῦσα. Καὶ νὰ πῶς :

»Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, σὲ ἀπόσταση βολῆς μουσκέτου. Τὴν παραμονὴ τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου γίνεται πανηγύρι στὸ ναό. Μαζεύεται ὅλο τὸ νησὶ καὶ οἱ γυναῖκες βάζουν τὰ καλύτερα στολίδια τους.

»Ἐκεῖνο τὸ χρόνο οἱ Χιώτισσες ντύθηκαν καὶ στολίσθηκαν καὶ τ' ἀπόγευμα ξεκίνησαν γιὰ τὸν Ἅη—Γιάννη. Κοντὰ στὴν πύλη ἀπὸ ὅπου πρέπει κανεὶς νὰ περάση γιὰ νὰ πάη στὴν ἐκκλησία ὑπάρχει ἕνας πύργος. Ἐκεῖ καθόταν ὁ καπουδὰν πασὰς κι' ἔβλεπε τὰ θηλυκὰ ποὺ περνοῦσαν. Σὰν τέλειωσε ἡ λειτουργία ξαναγύρισαν οἱ γυναῖκες, σταμάτησαν κάτω ἀπὸ τὸν πύργο κι' ἔστησαν χορὸ γιὰ νὰ εὐχαριστήσουν τὸν πασά.

»Τὴν ἄλλη μέρα ὁ Τοῦρκος ἀξίωσε ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες 100.000 γρόσια. Τοῦ χρειάζονταν, λέει, γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ σουλτάνου. Δὲν ἔχουμε ἀπαντοῦν οἱ Χιῶτες. Μὰ ὁ πασᾶς τοὺς ἀποστόμωσε :

— Ἐσεῖς ἔχετε φορτώσει τὶς γυναῖκες καὶ τὶς θυγατέρες σας μὲ χρυσάφι !

»Τέλος πάντων συμβιβάσθηκαν στὰ 50.000 γρόσια. Ὕστερα ὅμως ἀπ' αὐτὸ οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Λατίνοι δεσποτάδες ἀπαγόρεψαν στὶς γυναῖκες, μὲ τὴν ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ, νὰ φοροῦν κοσμήματα χρυσᾶ ἢ ἀσημένια. Ἀλλὰ οἱ Χιώτισσες μὴ ἀντέχοντας ν' ἀποστερηθοῦν τὰ στολίδια τους ἀγνόησαν τὸν ἀφορισμὸ ὥσπου ἀφωρίσθηκαν καὶ ἀπὸ τὸν πάπα ».

Οἱ Χιῶτες καὶ οἱ Χιώτισσες ἔχουν πάθος γιὰ τὸ χορὸ καὶ τὸ τραγούδι :

«Τὶς Κυριακὲς καὶ τὶς γιορτὲς βλέπει κανεὶς ἄντρες καὶ γυναῖκες μαζὶ νὰ χορεύουν τὸν κυκλικὸ χορὸ ὅλη τὴ νύχτα σὲ πολιτεῖες καὶ σὲ χωριά. Κι' ὁ ξένος ποὺ πρωτοέρχεται μπορεῖ νὰ λάβη μέρος ἐλεύθερα στὴ διασκέδαση καὶ νὰ ζητήση γιὰ χορὸ τὴν ὡραιότερη γυναῖκα χωρὶς νὰ γίνη σκάνδαλο, ἀπαράλλακτα ὅπως καὶ στὰ χωριὰ τῆς Γαλλίας. Ἡ μοναδικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ Χιῶτες καὶ Γενοβέζους εἶναι ὅτι οἱ πρῶτοι ζηλεύουν πολύ. Γιατί, μ' ὅλο ποὺ ζοῦν σ' ἕνα τόπο ὅπου δὲν τολμοῦσε ἄλλοτε γυναῖκα νὰ παρουσιασθῆ ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι της χωρὶς νὰ χαρακτηρισθῆ κοινή, σήμερα οἱ κοπέλλες περνοῦν τὴ μέρα τους καὶ τὰ βράδια στὰ κατώφλια τῶν σπιτιῶν κουβεντιάζοντας μὲ τὶς γειτόνισσες, παρατηρώντας τοὺς διαβάτες ἢ τραγουδώντας.

»Κι' ὁ ξένος μπορεῖ νὰ μιλήση ἐλεύθερα μ' ὁποιαδήποτε, σὰν νὰ τὴ γνώριζε ἀπὸ πολὺν καιρό.'Αλλὰ γιὰ νὰ χαρῆ αὐτὴ τὴ διασκέδαση πρέπει νὰ γνωρίζη τὴ δημοτικὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα ποὺ εἶναι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ παραφθαρμένη».

Ὁ Thevenot ἔτυχε νὰ βρεθῆ στὴ Χίο κατὰ τὴν ἄφιξη τοῦ τέταρτου

πασᾶ στὸ νησὶ καὶ περιγράφει τὴν ἐκδίωξη τῶν πλούσιων ἀστῶν τῆς πολιτείας ἀπὸ τὰ σπίτια τους γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων :

«Ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες νοικοκυραῖοι τῶν σπιτιῶν ὅπου ἦταν νὰ καταλύσουν οἱ νεοφερμένοι Τοῦρκοι δὲν ἄνοιγαν τὶς πόρτες, οἱ Τοῦρκοι τὶς γκρέμισαν μὲ τὰ τσεκούρια. Κι' ἀκουγόταν σ' ὅλη τὴ συνοικία τρομερὸς θόρυβος ἀνακατωμένος μὲ χτυπήματα καὶ γυναικεῖα ξεφωνητά.

»Τὴν ἄλλη μέρα οἱ πρόξενοι τῆς πολιτείας ἔστειλαν στὸν πασὰ τὸ καθιερωμένο δῶρο : δυὸ πανέρια μὲ ψωμιά, ὀχτὼ ἄσπρα κεριά, ὀχτὼ ζαχαρόψωμα, τρία δοχεῖα μέλι, χυμὸ πορτοκαλιῶν, δύο πανέρια ρόδια, δύο πανέρια λεμόνια, δύο πανέρια καρπούζια, δύο πανέρια μελιτζάνες, ἕνα πανέρι σταφύλια, ἕνα πανέρι χόρτα, μισὴ ντουζίνα περιστέρια, μιὰ ντουζίνα κότες καὶ τρία ἀρνιά».

Ὁ Thevenot ὁλοκληρώνει τὴν ἀφήγησή του γιὰ τὴν περιοδεία του στὸ Αἰγαῖο μὲ πληροφορίες γιὰ διάφορα νησιὰ ποὺ ἄλλες συγκέντρωσε ἀπὸ τὶς συνομιλίες του στὴ Χίο καὶ ἄλλες ἀπέσπασε ἀπὸ τὸ γνωστὸ ὑπόμνημα.

Γιὰ τὴν Πάτμο σημειώνει ὅτι ἔχει 3.000 κατοίκους. Ὅσο γιὰ τὸ σπήλαιο τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου καταγράφει ἕνα μύθο ποὺ διηγοῦνται οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ:

«Ὁ διάβολος κάλεσε τὸν Εὐαγγελιστὴ νὰ κολυμπήσουν. Σύμφωνοι, πέσε πρῶτος, ἀπάντησε ὁ Ἅγιος. Ὁ διάβολος βούτηξε στὰ νερὰ κι' ἀμέσως μεταμορφώθηκε σὲ πέτρα. Καὶ τώρα μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν δῇ μὲ τὸ σουλούπι ποὺ εἶχε ὅταν πέτρωσε ἕνα βῆμα ἀπὸ τὴ στεριά».

Στὸ νησὶ δὲν κατοικοῦν Τοῦρκοι. Τὸ διοικοῦν Ἕλληνες ἀλλὰ οἱ κουρσάροι ἔρχονται κάθε τόσο γιὰ ὕδρευση καὶ ἀνάπαυση.

Οἱ πληροφορίες του γιὰ τὴ Νάξο :

«Σ' αὐτὸ τὸ παλαιὸ δουκᾶτο ζοῦν καὶ σήμερα πολλὲς οἰκογένειες εὐγενῶν ἀπογόνων τῶν δουκῶν (Σανοῦδοι καὶ Σομμαρίπες). Πολὺ εὔφορο νησὶ καὶ κυρίως ὁ κάμπος τῆς Darmilla[1] ὅπου ὑπάρχουν 18 χωριά. Παράγεται ἄφθονο κρασὶ ποὺ ἐξάγεται στὴν Ἀλεξάνδρεια, Σμύρνη καὶ Χίο. Ἐπίσης καλὰ τυριά, ἐπειδὴ ἐκεῖ τρέφουν μεγάλα κοπάδια ἀγελάδες, πρόβατα καὶ γίδια.

»Κοντὰ στὴν πόλη ὑπάρχουν οἱ ἁλυκὲς κι' ἕνα διβάρι ὅπου ψαρεύουν μονάχα δύο φορὲς τὸ χρόνο. Στὴν κοιλάδα τοῦ Plichi(;), ὅπου ὑπάρχουν πολλὰ ἕλη, ἀφθονοῦν τὰ χέλια.

»Τὸ νησὶ ἔχει ἐπίσης πυκνὰ δάση, βράχους καὶ μοναχικὲς σπηλιὲς ὅπου καταφεύγουν πολυάριθμα πανύψηλα ἐλάφια. Ἐκεῖ κυνηγοῦν οἱ εὐγενεῖς τοῦ τόπου μαζὶ μὲ τὸν καδὴ ποὺ κυβερνάει τὴ Νάξο.

»Οἱ χωριάτες κυνηγοῦν τὶς πέρδικες μὲ τὸ γάϊδαρο ὡς ἑξῆς : ἀργὰ τὸ βράδυ, ἀφοῦ ἀνακαλύψουν ποῦ μαζεύονται οἱ πέρδικες γιὰ νὰ κουρνιάσουν, ἁπλώνουν ἕνα δίχτυ καὶ τὸ στερεώνουν στὴν κοιλιὰ τοῦ γαϊδάρου. Κι' ὕστερα

1. Ὁ Δαμαριώνας ἴσως.

γάϊδαρος καὶ γαϊδουρολάτης πορεύονται στὸ σκοτάδι. Ὁ χωριάτης μ' ἕνα ραβδὶ ὁδηγεῖ τὶς πέρδικες στὸ δίχτυ ὅπου πιάνονται σωρό.

»Ὑπάρχουν πολλὰ μοναστήρια στὸ νησί. Ἕνα ἀπ' αὐτά, τὸ ἀρχαιότερο, εἶναι χτισμένο στὸ βουνὸ σὲ σχῆμα πύργου. Ἕνα ἄλλο, ἡ Φανερωμένη, ποὺ χτίσθηκε τώρα τελευταία ἔχει ἑβδομήντα κάμαρες, χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε τοὺς ὑπόγειους χώρους. Ἡ ἐκκλησία εἶναι μικρὴ ἀλλὰ θαυμάσια διακοσμημένη. Τὴν ὑπηρετοῦν δέκα ἀγράμματοι μοναχοί. Σὲ ἀπόσταση 60 μιλίων ἀπὸ τὴν πόλη ὑπάρχει ἕνας πύργος καὶ μιὰ ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Τάγιας. Ἐκεῖ τρέχει τὸ καλύτερο νερὸ τοῦ νησιοῦ.

»Στὰ βουνὰ φυτρώνει ἕνα χορτάρι ποὺ οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες τὸ ὀνομάζουν κίσαμο. Ὅταν βόσκουν οἱ γίδες προσκολλᾶται στὰ γένεια τους μιὰ γλοιώδης οὐσία ποὺ βγαίνει ἀπ' αὐτὸ τὸ χορτάρι, σὰν σταγόνες ἀρωματικῆς δρόσου, ποὺ ὀνομάζεται λάβδανο. Γιὰ νὰ τὸ ἀποσπάσουν οἱ χωριάτες κόβουν τὰ γένεια τῶν γιδιῶν.

»Στὸ νησὶ ὑπάρχουν δύο ἀρχιεπίσκοποι, ἕνας Λατῖνος καὶ ἕνας Ἕλληνας. Ὁ Λατῖνος ἔχει τὸν καθεδρικὸ ναὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ὅμορφη ἐκκλησία μὲ καμπαναριὸ καὶ τρεῖς καμπάνες. Ἐπίσης οἱ Ἰησουΐτες κρατοῦν ἕνα παλιὸ κτίριο στὸ κάστρο καὶ οἱ Ἕλληνες μιὰ μικρὴ ἐκκλησία, ἄλλοτε δουκική. Οἱ Καπουκίνοι ἔχουν σημειώσει μεγάλες προόδους.

»Μεγάλα μίση σπαράζουν τοὺς Ναξιῶτες. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ δὲν λένε καλημέρα ὅλη τὴ ζωή τους. Οἱ γυναῖκες εἶναι χειρότερες. Ἀνακατεύονται στὶς ὑποθέσεις τοῦ διπλανοῦ τους.

»Οἱ Ναξιώτισσες συνηθίζουν νὰ φοροῦν δέκα φουστάνια τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο ἔτσι ποὺ δύσκολα μποροῦν νὰ βαδίσουν. Φοροῦν πολὺ στενὰ παπούτσια. Εἶναι τίμιες γυναῖκες.Τὸ νησὶ πληρώνει φόρο γιὰ τὶς ἐξαγωγὲς κρασιῶν, τυριῶν καὶ μεταξιοῦ».

Γιὰ τὴ Μύκονο γράφει ὅτι εἶναι σχεδὸν ἀκατοίκητη ἐξ αἰτίας τῶν τουρκικῶν διωγμῶν.

Ἀντίθετα ἡ ἀντικρυνὴ Τῆνος ποὺ ἀνήκει στοὺς Βενετοὺς εἶναι τόσο πυκνοκατοικημένη ποὺ πολλοὶ νησιῶτες ἀναγκάζονται νὰ μεταναστεύσουν στὴ Χίο ἢ στὴ Σμύρνη[1]. Οἱ Τηνιακὲς εἶναι κακοφτιαγμένες ἀλλὰ γλυκομίλητες.

Στὴν Νιὸ ζοῦν Ἀλβανοί, «λαὸς βάρβαρος καὶ πολεμοχαρής». Κάθε βράδυ κατεβαίνουν πάνοπλοι στὴν ἀκρογιαλιά. Εὔφορο νησὶ καὶ κατάφυτο

---

1. Ἡ Τῆνος εἶχε ἀπομείνει κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα ἡ μοναδικὴ κτήση τῆς Βενετίας στὸ κεντρικὸ Αἰγαῖο. Ὡς τὸ 1669 ἡ Τῆνος καὶ τὰ Κύθηρα ἀποτελοῦν τὰ δύο μάτια τοῦ «βασιλείου τῆς Κρήτης» γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς θάλασσας ἀπὸ τὸ Ταίναρο ὡς τὴν Πόλη. Ἡ Βενετία θὰ κρατήση τὴν Τῆνο ὑπὸ τὴν κυριαρχία της, προγεφύρωμα στὸ Αἰγαῖο καὶ μετὰ τὴν πτώση τοῦ Χάνδακος. (Βλ. *Ν. Ι. Μοσχονᾶ*: Πληροφορίες γιὰ τὴν ἀμυντικὴ κατάσταση τῆς Τήνου στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Θησαυρίσματα τοῦ Ἑλλ. Ἰνστιτ. Βυζ. καὶ μεταβυζ. σπουδῶν. Βενετία, 1964, τ. 3).

ἀπὸ βελανιδιὲς καὶ ἄλλα μεγάλα δέντρα,ποὺ οἱ κάτοικοι ὑλοτομοῦν καὶ ἐμπορεύονται. Ἡ ξυλεία μεταφέρεται κυρίως στὴ Σαντορίνη.

Φρικαλέο τόπο χαρακτηρίζει τὸ κάστρο τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Σαντορίνης ὁ Thevenot ἐπειδὴ τὰ σπίτια εἶναι χτισμένα πάνω σὲ «μαύρους καὶ καψαλισμένους βράχους».

«Ὁ Ἅγιος Νικόλαος εἶναι ἕδρα Ἕλληνος ἐπισκόπου μὲ ποίμνιο πεντακόσιες ψυχές. Οἱ περισσότεροι κάτοικοι ζοῦν σὲ ὑπόγεια σπήλαια. Τὸ ἔδαφος εἶναι ἀπὸ ἐλαφρόπετρα κι' εὔκολα γίνεται ἡ ἀνασκαφή του. Πολὺ διασκεδαστικὸ νὰ βλέπης καλλιεργημένα χωράφια καὶ κάτω σπίτια ἀπὸ ὅπου κάθε τόσο βγαίνουν ἄνθρωποι σὰν κουνέλια.

»Ἀλλὰ τὸ κάστρο τοῦ Σκάρου εἶναι χειρότερο ἀπὸ τὸν Ἅγιο Νικόλαο. Πανύψηλο, μοναχικὸ καὶ ἀπρόσιτο. Πρέπει νὰ σκαρφαλώνης μὲ πόδια καὶ χέρια καὶ νἄχης τὸ νοῦ σου μὴν κατρακυλήση κανένα κοτρώνι καὶ σὲ σκοτώση. Γιατὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ φυλαχτῆς.

»Σ' αὐτὸ τὸ κάστρο ὑπάρχουν κάπου 150 σπίτια, χτισμένα γύρω ἀπὸ ἕνα βράχο. Οἱ Ἕλληνες διατηροῦν ἐκεῖ μιὰ ἀκόμα ἐκκλησία ὅπου βρίσκονται δυὸ εἰκόνες ἀπὸ ἀτόφιο ἀσήμι, ἡ μιὰ τῆς Παναγίας, ἡ ἄλλη τοῦ Ἁγίου Μιχαήλ. Αὐτὸς ὁ βράχος περιβάλλεται ἀπὸ τείχη γιὰ νὰ μὴ γκρεμιστῆ πάνω στὰ σπίτια καὶ ἀφανίση καὶ τοὺς 500 κατοίκους. Ἐδῶ εἶναι ἐγκατεστημένος ὁ Λατῖνος ἐπίσκοπος.

»Στὸν Πύργο ὑπάρχει ναὸς τῆς Παναγίας καὶ πολλὰ μεγάλα σπήλαια ὅπου ζοῦν 200 κάτοικοι.

»Στὸ νησὶ καλλιεργοῦνται ἀμπέλια. Ἀλλὰ τὰ δέντρα εἶναι ἐλάχιστα. Ὑπάρχουν μονάχα μερικὲς συκιές. Ἡ παραγωγὴ κρασιοῦ εἶναι τόσο μεγάλη ποὺ γίνεται ἐξαγωγὴ στὴ Χίο, στὴ Σμύρνη κι' ἀλλοῦ.

»Ἐπίσης παράγονται στὴ Σαντορίνη κάθε λογῆς ὑφάσματα. Ἐπὶ τῶν πωλήσεων καταβάλλεται φόρος.

»Τὰ σπίτια εἶναι καλοχτισμένα, ὁλόλευκα, στρογγυλὰ καὶ κυκλωμένα ἀπὸ τείχη ἔτσι ποὺ δὲν φαίνονται διόλου καὶ θαρεῖς πὼς βρίσκεσαι μπροστὰ σὲ πύργους.

»Ἀνάμεσα στὸ Σκάρο[1] καὶ μιὰ τοποθεσία ποὺ ὀνομάζεται Νημποργιό[2] ὑπάρχει ἕνα βουνὸ ὅπου βλέπεις πλῆθος μαρμαρένιες σαρκοφάγους, μέλη ἀγαλμάτων καὶ λείψανα τειχῶν ἀρχαίας πολιτείας. Βλέπεις ἐπίσης τρία πελώρια κατακείμενα ἀγάλματα. Ἕνας Κρητικὸς ποὺ ξεσήκωσε ὅλες τὶς ἀρχαιότητες τοῦ νησιοῦ δὲν μπόρεσε νὰ τὰ μεταφέρη. Λένε πὼς βρῆκε πολλὰ χρυσᾶ καὶ ἀσημένια νομίσματα.

»Στὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ νησιοῦ βρίσκεται κι' ἕνας ἄλλος πύργος, τὸ Ἀκρω-

---

1. Τὸ παλιὸ μεσαιωνικὸ κάστρο.
2. Nebrio.

τήρι μὲ 150 ψυχές. Ὑπάρχουν ἀκόμα ἑφτὰ χωριὰ ἀλλὰ μὲ πολὺ λίγους κατοίκους.

»Οἱ Σαντορινιοί ζοῦν μὲ μεγάλη λιτότητα. Τὸ ψωμί τους, ποὺ τὸ ὀνομάζουν «σχίζες», εἶναι παξιμάδι, μισὸ σταρένιο μισὸ κριθαρένιο, μαῦρο σὰν πίσσα καὶ τόσο σκληρὸ ποὺ δὲν τρώγεται. Ἀνάβουν τὸ φοῦρνο δύο μονάχα φορὲς τὸ χρόνο. Ψήνουν τὰ ψωμιὰ καὶ τὰ μεταφέρουν στὰ σπίτια μὲ εὐλάβεια. Αὐτὸ ὀφείλεται ἴσως, στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ὑπάρχουν ξύλα στὸ νησί. Μεταφέρονται ἀπὸ τὴ Νιὸ καὶ τ' ἀγοράζουν μὲ τὴ λίβρα.

»Τὸ κρέας εἶναι ἀνύπαρκτο, μονάχα φάβα, αὐγὰ καὶ παξιμάδια. Φροῦτα δὲν ὑπάρχουν. Τὸ καλοκαίρι ὅμως ἔχουν πολλὰ σταφύλια. Γιὰ γιατροὺς καὶ φαρμακοποιοὺς δὲν γίνεται συζήτηση.

»Οἱ Σαντορινιοὶ εἶναι γενναῖοι καὶ μποροῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς ἐχθρούς τους μὲ τὶς πέτρες, κυρίως ἀπὸ τὸν Σκάρο. Ἕνας μονάχα μπορεῖ εὔκολα νὰ γκρεμίση ὅποιον τολμήση νὰ σκαρφαλώση ὡς ἐκεῖ.

»Ὅσοι δὲν ταξιδεύουν περνοῦν ζωὴ ὀκνηρίας : πίνουν, τρῶνε, κοιμοῦνται καὶ παίζουν χαρτιά.

»Αὐτὰ ἔχω νὰ πῶ γιὰ τὴ Σαντορίνη, ἕνα νησὶ ποὺ μοιάζει μὲ κόλαση. Πρὶν 18 χρόνια, μιὰ νύχτα Κυριακῆς, ἀκούστηκε τέτοιος βρόντος ποὺ στὴ Χίο, 200 μίλια μακριά, νόμισαν πὼς ἡ ἀρμάδα τῶν Βενετῶν χτυπάει τοὺς Τούρκους. Ὁ αἰδεσιμώτατος Bernard ποὺ ἦταν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν Καπουκίνων Χίου, σοβαρὸς καὶ ἀξιόπιστος ἄνθρωπος, μοῦ διηγόταν πὼς κι' αὐτὸς νόμισε ὅτι πέφτουν κανονιές. Ἀπὸ τὰ βάθη τοῦ λιμανιοῦ τῆς Σαντορίνης ξετινάχτηκε μιὰ φωτιά. Κι' ἀπὸ τὸ πρωῒ ὡς τὸ βράδυ ἐξακοντίζονταν ψηλὰ ὄγκοι ἐλαφρόπετρας μὲ τρομακτικὸ κρότο. Ἔπηξε ὁ ἀέρας, πολλοὶ κάτοικοι τῆς Σαντορίνης ἔχασαν τὴ ζωή τους κι' ἄλλοι τυφλώθηκαν προσωρινά. Στὴ Χίο καὶ τὴ Σμύρνη ὅλα τὰ ἀσημένια ἀντικείμενα κοκκίνησαν μέσα στὰ χρηματοκιβώτια. Οἱ ἐλαφρόπετρες σκέπασαν ὁλόκληρη τὴ θάλασσα τοῦ Αἰγαίου, ἔτσι ποὺ ἀπὸ τὰ λιμάνια τῶν νησιῶν ἦταν ἀδύνατο νὰ βγοῦν οἱ βάρκες. Ἔπρεπε ν' ἀνοίγεται πρῶτα δίαυλος μὲ κοντάρια.

»Στὴν Πολύκανδρο, 30 μίλια ἀπὸ τὴ Σαντορίνη, ὑπάρχουν δύο μοναστήρια (ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν). Τὸ νησὶ παράγει κριθάρι, μπαμπάκι, ὑφάσματα καὶ τυριά. Οἱ κάτοικοι εἶναι ἔντιμοι ἄνθρωποι, εὐγενικοὶ καὶ πολιτισμένοι καὶ κυρίως οἱ γυναῖκες ποὺ φαίνονται πολὺ καλοφτιαγμένες. Ζοῦν καλά, ἔχουν ἐπάρκεια ψωμιοῦ, πουλερικὰ καὶ πρόβατα.

»Κρασὶ δὲν παράγεται καθόλου ἀλλὰ οἱ κάτοικοι ἐφοδιάζονται ἀπὸ τὴ Σαντορίνη. Τὸ λιμάνι εἶναι πολὺ καλό. Μανιάτες καὶ ἄλλοι κουρσάροι ἔρχονται συχνὰ καὶ κοιμοῦνται κατὰ γῆς σὲ μιὰ ἐκκλησία ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸ γιαλό».

Γιὰ τὴ Μῆλο ὁ Thevenot μᾶς πληροφορεῖ ὅτι παράγει 100 κάδους κρασὶ τὸ χρόνο κι' ὅτι οἱ κάτοικοι ἐμπορεύονται μὲ τὸν Χάνδακα καὶ μὲ τὴ Βενετία· Ὑπάρχει σ' αὐτὸ τὸ νησὶ ἕνα θειωρυχεῖο καὶ πολλὴ ἐλαφρόπετρα. Ἔτσι οἱ

κάτοικοι ἐξασφαλίζουν ἐτήσιο εἰσόδημα 500 πιάστρων. Σὲ ἀπόσταση τριῶν μιλίων ἀπὸ τὴν πολιτεία βρίσκονται θερμὲς θειοῦχες πηγὲς ὅπου πολλοὶ καταφεύγουν γιὰ νὰ βροῦν τὴν ὑγεία τους.

«Κοντὰ στὸ λιμάνι (σὲ ἀπόστασι δύο μιλίων) βλέπεις ἕνα σπήλαιο, μεγάλο ὅσο ἕνα δωμάτιο ὅπου τὸ νερὸ εἶναι χλιαρό. Λένε πὼς τὸ νερὸ αὐτὸ τοῦ σπηλαίου ἐπικοινωνεῖ μὲ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου ποὺ ἀπέχει ἕξη μίλια ἀπὸ τὴν πόλη (πρὸς τὰ βορεινά). Μιὰ μέρα ἔρριξαν στὴ σπηλιὰ ἕνα ἀσημένιο φλυτζάνι καὶ τὸ βρῆκαν στὴν πηγὴ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου.

»Οἱ κάτοικοι εἶναι ὅλοι Ἕλληνες. Ζοῦν ἄνετα ἀλλὰ εἶναι κακοὶ καὶ δόλιοι. Οἱ γυναῖκες ντύνονται πολὺ ἀντιαισθητικά[1], μιλοῦν ἄσχημα καὶ δὲν μποροῦν νὰ προφέρουν τὸ λάμδα.

»Στὸ νησὶ δὲν ὑπάρχουν διόλου Τοῦρκοι. Καὶ οἱ 2500 κάτοικοι διοικοῦνται ἀπὸ τέσσερες ἀντιπροσώπους τῆς πολιτείας.

»Στὴ διπλανὴ Κίμωλο κατοικοῦν 200 περίπου ψυχὲς σ' ἕνα χωριὸ ποὺ κάηκε τὸ 1638 ἀπὸ τοὺς κουρσάρους. Οἱ κάτοικοι ζοῦν σὲ μαύρη δυστυχία.

»Ἡ Σίφνος, μὲ πληθυσμὸ 3000 κατοίκων παράγει προϊόντα ποὺ ἐπαρκοῦν γιὰ δυὸ μονάχα μῆνες τὸ χρόνο.

»Λένε πὼς ὑπάρχουν στὸ νησὶ μεταλλεῖα χρυσοῦ καὶ χαλκοῦ. Οἱ κάτοικοι εἶναι πολὺ κακοί, οἱ γυναῖκες διατηροῦν πάντοτε σκεπασμένο τὸ πρόσωπό τους[2]. Τὰ ἐπαγγέλματα σ' αὐτὸ τὸν τόπο εἶναι ἀνυφαντῆδες, παπουτσῆδες καὶ μυλωνάδες. Ὑπάρχει στὸ νησὶ Λατῖνος ἐπίσκοπος καὶ ἕνας Ἕλληνας βικάριος. Ἐπίσης ἕνα ἑλληνικὸ μοναστήρι στὸ βουνό».

Στὰ Θερμιὰ (Κύθνος) τὸ μόνο ἀξιοσημείωτο, γράφει ὁ Thevenot, εἶναι οἱ ἰαματικὲς πηγές. Ἡ πόλη τῶν Θερμιῶν ἔχει 300 περίπου σπίτια, μὲ 2000 ψυχές. Ὑπάρχει Ἕλληνας ἐπίσκοπος. Μένει ἕξη μῆνες στὴν Κέα καὶ ἕξη στὰ Θερμιά. Ἄλλοτε ὑπῆρχε καὶ Λατῖνος ἐπίσκοπος. «Κατὰ τὴν ἀναχώρησή του, ὅμως, ἀπὸ τὸ νησὶ οἱ Ἀλβανοὶ σφετερίσθηκαν τὰ πάντα».

«Οἱ κάτοικοι εἶναι ἔντιμοι ἄνθρωποι. Ἐμπορεύονται ὑφάσματα, νήματα καὶ ἄλλα. Ἡ τουρκικὴ μονέδα δὲν περνάει ἐδῶ. Μονάχα ἡ βενέτικη. Οἱ γυναῖκες τῶν Θερμιῶν εἶναι τίμιες καὶ καλοφτιαγμένες καὶ ντύνονται ὄμορφα». Στὴ Σῦρο δὲν ὑπάρχουν διόλου χωριὰ ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἀγροικίες.

»Οἱ κάτοικοι εἶναι καλοὶ χριστιανοί. Οἱ γυναῖκες πολὺ ἁπλές. Ἀλλὰ τὰ μίση καὶ τὰ πάθη κοχλάζουν σ' αὐτὸν τὸν τόπο. Αἰτία ἡ τουρκικὴ καταπίεση καὶ ἡ κοινὴ φτώχεια. Ὅλοι σχεδὸν οἱ κάτοικοι εἶναι καθολικοί.

---

1. Πρὶν ἀπὸ 76 χρόνια (τὸ 1579) ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Carlier de Pinon* παραξενεύοταν βλέποντας πὼς τὰ φορέματα τῶν γυναικῶν τῆς Μήλου ἦταν πολὺ κοντά.

2. Φημίζονταν ὅμως γιὰ τὴν ὀμορφιά τους. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς βαρῶνος De *Courmesnin* ποὺ πέρασε ἀπὸ τὶς Κυκλάδες γράφει ὅτι τὰ χαρέμια τῶν σουλτάνων ἐμπλουτίζονται ἀπὸ γυναῖκες τῆς Σίφνου καὶ τῆς Σερίφου.

»Οἱ Καπουκίνοι ἔκαναν σπουδαῖα δουλειά, εἰς βάρος τῶν σχισματικῶν καὶ αἱρετικῶν[1], μὲ τὰ κηρύγματα καὶ τὴν κατήχηση. Τὰ παιδιὰ εἶναι ἔξυπνα καὶ ἀφομοιώνουν ἀμέσως τὴ διδασκαλία».

Ἐπὶ τέλους βρέθηκε ἕνα καΐκι ποὺ ταξίδευε γιὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια, τὸ νέο προορισμὸ τοῦ Thevenot. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς καὶ ὁ ὑπηρέτης του ἔσπευσαν νὰ νοικιάσουν τὴν «κουκέττα τοῦ γραμματικοῦ».

«Αὐτὰ τὰ καΐκια, στρογγυλά, μὲ πανύψηλο ἄλμπουρο, μεταφέρουν μεγάλο βάρος ἐμπορευμάτων ἀλλὰ εἶναι ἀργοκίνητα. Οἱ Ἕλληνες δὲν χρησιμοποιοῦν ἄλλο εἶδος καραβιοῦ γιὰ τὶς μεταφορές τους, τόσο στὴ Μαύρη Θάλασσα, ὅσο καὶ στὸ Αἰγαῖο».

Περνώντας ἔξω ἀπὸ τὴν Ἰκαρία σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του τὶς πληροφορίες ποὺ συγκέντρωσε γιὰ τὸ νησί:

«Ἐδῶ ζοῦν τρεῖς χιλιάδες πάμπτωχοι ἄνθρωποι ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ σπογγαλιεία καὶ τὰ ναυάγια τῶν καραβιῶν. Σ' αὐτὸ τὸ νησὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ παντρευτῆ ὁ νέος ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ βουτήξη ὀχτὼ ὀργιὲς στὴ θάλασσα, ἀνεβάζοντας καὶ κάτι ἀπὸ τὸ βυθὸ γιὰ ἀπόδειξη τοῦ ἄθλου του.

»Ὅταν ὁ παππὰς ἢ κάποιος ἄλλος ἀπὸ τοὺς πλούσιους τοῦ τόπου θέλει νὰ παντρέψη τὴν κόρη του διαλέγει τὸν καλύτερο βουτηχτή. Ὡρισμένη μέρα μαζεύονται οἱ νέοι, γδύνονται μπροστὰ σ' ὅλον τὸν κόσμο — ἐκεῖ καὶ ἡ θυγατέρα — κι' ἀρχίζουν τὶς βουτιές. Ὅποιος κατορθώση νὰ μείνη περισσότερη ὥρα κάτω ἀπὸ τὸ νερὸ ἐκεῖνος θὰ πάρη τὸ κορίτσι. Φαίνεται πὼς αὐτοὶ οἱ νησιῶτες εἶναι περισσότερο ψάρια παρὰ ἄνθρωποι.

»Πληρώνουν τὸ χαράτσι τους στὸ σουλτάνο μὲ σπόγγους. Μὲ τὶς φελοῦκες τους μεταφέρουν στὴ Χίο τὰ προϊόντα τοῦ νησιοῦ: μέλι, κερὶ καὶ κρασιὰ ἄσπρα σὰν τὸ νερὸ καὶ πολὺ διουρητικά.

»Σ' αὐτὸ τὸν τόπο ὁ κόσμος ἀναποδογύρισε: ἀφεντικὰ εἶναι οἱ γυναῖκες. Οἱ κάτοικοι φαίνονται γεροδεμένοι».

Στὴν Κῶ ὁ Thevenot πρόσεξε κοντὰ στὸ κάστρο ἕνα πελώριο δέντρο ποὺ ἔδινε σκιὰ σὲ 2000 ἄτομα. Τὰ κλαδιά του ὑποστηρίζονταν ἀπὸ πολλὲς πέτρινες κολῶνες καὶ ξύλινους στύλους. Κάτω ἀπὸ τὸ δέντρο ὑπῆρχαν πολλὰ μαγαζιά: μπαρμπέρικα καὶ καφενεῖα καθὼς καὶ παγκάκια.

Ὁ Thevenot ἀφιερώνει μερικὲς σελίδες τοῦ χρονικοῦ του στὴ Ρόδο. Ἀλλὰ ἀναφέρονται κυρίως στὴν ἱστορία, στοὺς πολέμους καὶ στὰ κάστρα τῶν ἱπποτῶν. Ὅσο γιὰ τὴν πόλη τῆς Ρόδου, σημειώνει ὅτι ἔχει φαρδιοὺς δρόμους μὲ καλντερίμια ποὺ σκεπάζονται σχεδὸν ἀπὸ τὶς προεξοχὲς τῶν τουρκικῶν σπιτιῶν. Αὐτὲς οἱ προεξοχὲς προβάλλουν τόσο πολὺ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς τοῦ δρόμου ποὺ θαρεῖς ἐγγίζουν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη.

Μέσα στὴν πόλη κατοικοῦν μονάχα οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Ἑβραῖοι. Οἱ χρι-

---

2. Ἐννοεῖ τοὺς Ἕλληνες Ὀρθοδόξους.

στιανοί, μ' ὅλο πού διατηροῦν καταστήματα, εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ διανυκτερεύουν στὰ γειτονικὰ χωριά.

Ὁ Thevenot τελειώνει τὴν περιήγησή του στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες μὲ μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἔθιμα καὶ κυρίως γιὰ τὶς συνήθειες τοῦ γάμου.

«Τὰ κορίτσια δὲν παρουσιάζονται ποτὲ στὸν κόσμο πρὶν παντρευτοῦν. Ἀκόμα καὶ μετὰ τὸ γάμο τους παραμένουν γιὰ πολὺ καιρὸ ἀόρατα. Οὔτε στὴν ἐκκλησία πηγαίνουν ἀπὸ φόβο μὴ τὰ δοῦν ξένα μάτια.

»Στὴ Ρόδο βρέθηκα στὸ γάμο μιᾶς νέας πού εἶχε ἄλλες δύο μικρότερες ἀδελφές. Στὴν τελετὴ καὶ στὴ διασκέδαση δὲν παρουσιάσθηκαν διόλου.

»Ὅταν παντρεύονται οἱ Ἕλληνες συνηθίζουν κάτι ἄγνωστο σὲ μᾶς. Ὁρίζουν κουμπάρο καὶ κουμπάρα. Μιὰ φορὰ πού ἔγινα κουμπάρος μοῦ πρόσφεραν κατὰ τὸ ἔθιμο ἕνα μαντήλι κεντημένο.

»Κουμπάρος καὶ κουμπάρα στέκονται μαζὶ μὲ τὸ ζεῦγος μπροστὰ στὸν παππά. Ἀφοῦ διαβαστοῦν οἱ εὐχές, οἱ κουμπάροι βάζουν στὰ κεφάλια τῶν νεονύμφων στεφάνια ἀπὸ φύλλα πλεγμένα γύρω σ' ἕνα τσέρκι.

»Ὕστερα φέρνουν ἕνα ποτήρι κρασί, πίνει λίγο ὁ γαμπρός, πίνει λίγο ἡ νύφη, ξαναπίνει ὁ γαμπρός, ξαναπίνει ἡ νύφη, ὕστερα τὸ δίνουν στὸν παππά, πού κατεβάζει μὲ κέφι τὸ ὑπόλοιπο, κι' ἀμέσως σπάζουν τὸ ποτήρι λέγοντας: «ἔτσι νὰ σπάση ὁ γαμπρὸς τὴν παρθενιὰ τῆς νύφης».

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΤΗΣ ΡΩΜΥΛΙΑΣ (1657)

Τὸ χερσαῖο δρομολόγιο ἀκολούθησε ὁ Γάλλος περιηγητὴς Sieur de Poullet τὸ 1657 στὸ ταξίδι του γιὰ τὴν Τουρκία (Ραγούζα - Βελιγράδι - Σόφια - Ἀδριανούπολη - Πόλη) ὅπου ἔζησε ὀχτὼ χρόνια καταγράφοντας πλῆθος πληροφοριῶν καὶ παρατηρήσεων γιὰ τὴν πολιτική, θρησκευτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τῶν λαῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἀπὸ ἑλληνικὴ πλευρὰ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ σελίδα πού ἀναφέρεται στούς πληθυσμούς τῆς Ρωμυλίας. Ὁ Sieur de Poullet διαπιστώνει τὴν ἑλληνικότητά τους καὶ καταχωρεῖ στὸ χρονικό του[1] περιγραφὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τῶν ἐνδυμασιῶν καὶ τῶν ἐθίμων. Οἱ Ἑλληνίδες τῆς Ρωμυλίας τοῦ θύμισαν μὲ τὴ ντελικάτη κορμοστασιά, τὴν κοινωνικότητα, τὴ ζωντάνια καὶ τὴν εὐγένειά τους τὶς Γαλλίδες τῆς ἐποχῆς του.

1. Nouvelles relations du Levant qui contiennent diverses remarques fort curieuses non encore observées touchant la religion, les moeurs et la politique de plusieurs peuples. Avec une exacte description de l'empire du Turc en Europe et plusieurs choses curieuses remarquées pendant huit années de séjour et une dissertation sur le commerce des Anglais et des Hollandois dans le Levant (À Paris, 1668).

«῞Ολοι οἱ κάτοικοι τῆς Ρωμυλίας εἶναι ῞Ελληνες καὶ στὴν καταγωγὴ καὶ στὸ δόγμα. Διατηροῦν πάντοτε τοὺς χορούς, τὰ τραγούδια καὶ τὶς διασκεδάσεις τους. ᾿Απ᾿ αὐτοὺς τοὺς πληθυσμοὺς στρατολογοῦσε ὁ σουλτάνος τὰ ἑλληνόπουλα καὶ τὰ ἔκανε γενίτσαρους. Τώρα δὲν γίνεται παιδομάζωμα. Οἱ κάτοικοι πληρώνουν διπλὸ φόρο, τὸ λεγόμενο δεύτερο χαράτσι. ῞Οσοι ἀνήκουν σὲ ἀνώτερη τάξη ντύνονται σὰν τοὺς Τούρκους. Οἱ χωρικοὶ ὅμως ἔχουν δημιουργήσει δική τους φορεσιά. Στὸ κεφάλι φοροῦν κετσὲ ποὺ μοιάζει μὲ καπέλλο κομμένο μπροστὰ καὶ πίσω καὶ μακρὺ δεξιὰ κι᾿ ἀριστερά, ἔτσι ποὺ νὰ πέφτη πάνω στ᾿ ἀφτιά.

»Οἱ γυναῖκες δὲν κρύβουν διόλου τὸ πρόσωπό τους, ὅπως συμβαίνει στὴν ᾿Ανατολή. Στολίζουν τὸ κεφάλι τους μὲ λουλούδια καὶ καρπούς. Τὰ μαλλιά τους σχηματίζουν πίσω κοτσίδα μὲ μαλαματένια ἢ ἀσημένια κουμπάκια στὴν ἄκρη, γυαλάκια ἢ βοτσαλάκια. Φοροῦν περιδέραια, ὄχι ἀπὸ μαργαριτάρια ἀλλὰ ἀπὸ κέρματα χάλκινα, ἀσημένια ἢ χρυσᾶ ποὺ κρέμονται περασμένα σὲ κορδόνι ὅπως τὰ μενταγιόν. ᾿Επίσης σκεπάζουν τὸ στῆθος μ᾿ ἕνα τούλι κεντημένο ὁλόκληρο μὲ νομίσματα.

»Εἶναι γυναῖκες τόσο ντελικάτες ποὺ σοῦ θυμίζουν τὶς Γαλλίδες .῎Εχουν ζωντάνια καὶ εὐγένεια. Εἶναι τόσο θαρρετὲς ποὺ βγαίνουν στοὺς δρόμους, ὅπου περνοῦν τὰ καραβάνια, φορτωμένες ψωμιά, φροῦτα, ζεστὸ γάλα μὲ ζάχαρη, ψητὰ κρέατα καὶ αὐγὰ καὶ τὰ πουλᾶνε σχεδὸν γιὰ τίποτα. ᾿Αλλὰ μὲ τόση χάρη κάνουν τὸ ἐμπόριό τους ποὺ δὲ μπόρεσα νὰ κρατήσω ἕνα δάκρυ στὰ μάτια μου βλέποντας αὐτὰ τὰ θλιβερὰ ἀπομεινάρια τῆς φημισμένης ἀρχαίας ῾Ελλάδας».

Η ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ (1664)

«῎Αν ἡ πρώτη παιδεία εἶναι σὰν μιὰ δεύτερη γέννηση μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ἦρθα στὸν κόσμο μὲ τὴ λαχτάρα τοῦ ταξιδιοῦ. Σὲ ἡλικία 22 χρόνων εἶχα ἐπισκεφθῆ τὶς ὡραιότερες χῶρες τῆς Εὐρώπης, τὴ Γαλλία, τὴν ᾿Αγγλία, τὶς Κάτω Χῶρες, τὴ Γερμανία, τὴν ῾Ελβετία, τὴν Πολωνία, τὴν Οὐγγαρία καὶ τὴν ᾿Ιταλία καὶ μιλοῦσα καλὰ τὶς πιὸ ἀπαραίτητες γλῶσσες».

Αὐτὰ σημειώνει στὸν πρόλογο τοῦ χρονικοῦ του ὁ Γάλλος Jean Baptiste Tavernier ποὺ ταξίδεψε στὴν ῾Ελλάδα δυὸ φορές, τὸ 1630 καὶ τὸ 1664. ῞Ενας ἀπὸ τοὺς σημαντικώτερους καὶ πιὸ ἀξιόπιστους περιηγητὲς τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα ὁ Tavernier ἄρχισε ἔφηβος τὶς περιπλανήσεις του (γεννήθηκε τὸ 1605) καὶ πέθανε ταξιδεύοντας, σὲ ἡλικία 84 χρόνων, στὶς ρωσικὲς στέππες. ῎Εμπορος, ἔκτακτος ἀπεσταλμένος κυβερνήσεων, μυστικὸς παρατηρητής, τυχοδιώκτης, συλλέκτης ἀρχαιοτήτων ἀλλὰ κυρίως ἀνήσυχος ἄνθρωπος καὶ φιλοπερίεργος, περιηγήθηκε ὅλο τὸν τότε γνωστὸ κόσμο τῆς ᾿Ανατολῆς, πούλησε στὸ Λου-

βίκο ΙΔ' ένα θησαυρό πολυτίμων λίθων, απέκτησε τίτλο ευγενείας, αγόρασε βαρωνία, καταδιώχθηκε ως προτεστάντης και τέλος ανέλαβε στην Ελβετία τη διεύθυνση της Εταιρείας των Ινδιών πού ίδρυσε ο εκλέκτορας του Βραδεμβούργου.

Ὁ Βολταῖρος τὸν κατηγοροῦσε ὅτι στὰ χρονικά του ἔβλεπε τὰ πάντα μὲ τὸ βλέμμα τοῦ ἐμπόρου καὶ ὄχι τοῦ φιλοσόφου. Ἀλλ' αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ ἀρετὴ τῶν ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων τοῦ Tavernier[1], ποὺ κράτησε σαράντα ὁλόκληρα χρόνια : ἡ ψυχρὴ καὶ ἀντικειμενικὴ παράθεση πληροφοριῶν. Δυστυχῶς, γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀφιερώνει μονάχα ἑφτὰ σελίδες ποὺ ἀναφέρονται στὴν Κρήτη, στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ στὴν Ἀθήνα.

Γράφει στὸ κεφάλαιο «Παρατηρήσεις περὶ τοῦ ἐμπορίου τῆς Κρήτης καὶ τῶν κυριωτέρων νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καθὼς καὶ μερικῶν γειτονικῶν ἑλληνικῶν πόλεων»:

«Στὴν Κρήτη ἔρχονται οἱ ξένοι γιὰ ν' ἀγοράσουν στάρι, λάδι, λαχανικά, τυριὰ κάθε λογῆς, κίτρινο κερί, μετάξι, δέρματα καὶ κυρίως κρασὶ μαλβουαζία ποὺ καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐμπορίου.

»Ὅταν ζυγώνει ὁ τρύγος οἱ χωρικοὶ ποὺ θὰ κόψουν τὰ σταφύλια, τυλίγουν τὰ πόδια τους μὲ δέρματα ἀγριογούρουνου. Αὐτὰ εἶναι τὰ ὑποδήματά τους. Δένουν τὸ δέρμα τοῦ κάπρου μὲ κορδόνια ψηλὰ στὸ πόδι. Κι' αὐτὸ γιατὶ οἱ πέτρες καῖνε ἀπὸ τὴν πολὺ ζέστη.

»Αὐτὰ τὰ δέρματα μεταφέρονται ἀπὸ τὴ Ρωσία στὴν Κωνσταντινούπολη μαζὶ μὲ τὸ χαβιάρι. Τὸ ἐμπόριο τοῦ χαβιαριοῦ εὐδοκιμεῖ πολὺ στὴν Τουρκία, στὴν Περσία, ἀκόμη καὶ στὴν Αἰθιοπία γιατὶ ὅλοι οἱ λαοὶ ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ ἑλληνικὸ καὶ ἀρμενικὸ δόγμα τρῶνε μόνο χαβιάρι κατὰ τὴ σαρακοστή.

»Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ Κρήτη βρισκόταν ὑπὸ βενετικὴ κατοχή, ὅποιος ἔκανε φονικὸ ἢ κάποιο ἔγκλημα ποὺ συνήθως τιμωρεῖται μὲ θάνατο, ἂν μποροῦσε νὰ ξεφύγη τὴ σύλληψη καὶ τὴ δικαιοσύνη καὶ κατώρθωνε νὰ δραπετεύση ἀπὸ τὸ νησί, πήγαινε στὴν Πόλη κι' ἐκεῖ ἔπαιρνε χάρη. Κι' αὐτὸ γιατὶ ὁ πρεσβευτὴς τῆς Δημοκρατίας τῆς Βενετίας στὸ σουλτάνο εἶχε τὴ δύναμη νὰ ἀμνηστεύη κάθε ἔγκλημα ποὺ εἶχε διαπραχθῆ στὴν Κρήτη. Ὅποιο κι' ἂν ἦταν τὸ ἔγκλημα μποροῦσε νὰ δώση χάρη.

»Καὶ τώρα θὰ σᾶς ἀφηγηθῶ ἕνα τέτοιο περιστατικὸ ποὺ συνέβη τὴν ἐποχὴ ποὺ βάϊλος τῆς Βενετίας στὴν Πόλη ἦταν ὁ Sieur Dervisan. Ἕνας πο-

---

1. Les six voyages de *Jean Baptiste Tavernier*, chevalier, baron d'Aubonne qu'il a fait en Turquie et en Perse et aux Indes pendant l'espace de quarante ans et par toutes les routes que l'on peut tenir, accompagnés d'observations particulières sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coutumes et le commerce de chaque pais, avec les figures, le poids et la valeur des monnoyes qui y ont cours. (À Paris, 1675).

λίτης πού εἶχε ξεφύγει ἀπὸ τὴν Κρήτη ἀφοῦ διέπραξε ἕνα φοβερὸ ἔγκλημα, πῆρε χάρη ἀπὸ τὸν βάϊλο. Μ' ὅλα αὐτὰ τὸ κακούργημά του δὲν ἔμεινε ἀτιμώρητο, ὅπως θὰ ἐξηγήσω ἀμέσως. Αὐτὸς ὁ κακοῦργος ἤθελε νὰ κοιμηθῆ μὲ τὸ στανιὸ μὲ μιὰ γυναῖκα. Ἐκείνη ἀρνήθηκε καὶ τοῦ εἶπε ὅτι προτιμοῦσε νὰ φάη τὰ συκώτια τοῦ παιδιοῦ της παρὰ νὰ ἱκανοποιήση τὶς ἀτιμωτικὲς ὀρέξεις του. Κι' ἐκεῖνος, ἔξω φρενῶν ἐπειδὴ δὲ μπόρεσε νὰ φθάση στὸ σκοπό του, πιάνει τὸ παιδὶ κρυφά, τὸ σκοτώνει καὶ τοῦ ξερριζώνει τὸ σηκώτι. Κι' ἀφοῦ ἔπεισε τὴ μάνα του νὰ τὸ φάη, τὴν ἔσφαξε γιὰ νὰ τὴν ἐκδικηθῆ. Φθάνοντας στὴν Πόλη πρόσπεσε ἱκέτης στὸν βάϊλο ζητώντας χάρη. Ὁ πρεσβευτὴς τοῦ ἔδωσε χάρη, μὰ τὴν ἴδια στιγμὴ ἔγραψε στὸν κυβερνήτη τοῦ Χάνδακος νὰ τὸν ἐκτελέσουν μόλις ἐπιστρέψη. Ἔτσι κι' ἔγινε. Γιατὶ ὁ βάϊλος δὲν ἤθελε οὔτε νὰ μείνη ἀτιμώτητο αὐτὸ τὸ φοβερὸ ἔγκλημα οὔτε νὰ παραιτηθῆ ἀπὸ τὸ προνόμιό του».

Ὁ Tavernier ταξίδεψε ἐπίσης στὶς Κυκλάδες πού μαστίζονται ἀπὸ τὴν πειρατεία. Ἡ Κέα ἦταν ἐντελῶς ἀπομονωμένη. Τὰ μόνα ἐμπορεύματα πού φθάνουν στὸ νησὶ εἶναι ἡ λεία τῶν κουρσάρων. Ἐξάγεται ὅμως βελανίδι πού χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ βαφὴ τῶν δερμάτων.

Ἡ Μῆλος παράγει μόνο μυλόπετρες πού μεταφέρονται στὴν Κωνσταντινούπολη. Καμμιὰ ἐμπορικὴ κίνηση.

Στὴ Σίφνο καὶ στὴ Μύκονο, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα νησιὰ τῶν Κυκλάδων, τὸ ἐμπόριο διεξάγεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς κουρσάρους.

«Οἱ πρόξενοι τῆς Γαλλίας πού εἶναι ἐγκαταστημένοι στὰ λιμάνια ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἀγορὰ τῆς λείας τῶν πειρατῶν. Ἀλλὰ οἱ περισσότεροι πρόξενοι εἶναι Ἕλληνες, πρῶτα - πρῶτα γιατὶ οἱ Γάλλοι ἀποφεύγουν τοὺς διορισμοὺς ἐπειδὴ τὰ εἰσοδήματα εἶναι μικρὰ κι' ἔπειτα ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες ἔχουν πείρα τοῦ ἐμπορίου τῆς χώρας».

Στὴ Νάξο καταγράφει ἕνα νησιώτικο ἔθιμο σχετικὸ μὲ τοὺς «χηρευάμενους»:«Ὅταν πεθάνη ὁ σύζυγος ἢ ἡ γυναῖκα του, ἐκεῖνος πού θὰ ἐπιζήση δὲν βγαίνει διόλου ἀπὸ τὸ σπίτι του ἐπὶ ἕξη ὁλόκληρους μῆνες, ἔστω κι' ἂν ὑπάρχη ἡ μεγαλύτερη ἀνάγκη. Οὔτε στὴν ἐκκλησία πηγαίνει».

Ἀπὸ τὶς Κυκλάδες ὁ Tavernier ταξιδεύει στὴν Ἀθήνα. Οἱ πληροφορίες του περιορίζονται κυρίως στὶς ὀπτικὲς ἐντυπώσεις. Ἡ ἔλλειψη ἀρχαιογνωσίας δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίση τὴν ταυτότητα τῶν μνημείων ἢ τὸν ὁδηγεῖ σὲ παρανοήσεις καὶ ἀνακρίβειες. Ὁ Tavernier εἶδε τὸν Παρθενώνα ἀκέραιο «ἕναν ὡραιότατο, πελώριο, ὁλομάρμαρο ναό».

«Ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν βρίσκεται σὲ ἀπόσταση τεσσάρων μιλίων ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἔχει πληθυσμὸ περίπου 22.000 ψυχὲς (15.000 Ἕλληνες, 6.000 Λατίνους καὶ 1.000 Τούρκους). Ὑπάρχουν πολλὲς ἀρχαιότητες ἀλλὰ ἐκεῖνες πού διατηροῦνται περισσότερο βρίσκονται στὸ φρούριο. Αὐτὸ τὸ φρούριο

βρίσκεται σ' ἕνα λόφο. Ἕνα μέρος τῆς πολιτείας εἶναι χτισμένο στὴ βορεινὴ πλευρά».

Τὸ ἀθηναϊκὸ ἐμπόριο βρισκόταν σὲ ἀκμή.

«Οἱ Ἀθηναῖοι ἔμποροι εἰσάγουν ὑφάσματα μπροκὰρ καὶ βελοῦδα καὶ ἄλλα εἴδη γιὰ τὸν ἐφοδιασμὸ ὅλης τῆς χώρας. Οἱ ξένοι προμηθεύονται μετάξι, μαλλιά, σπόγγους, κερὶ καὶ τυριά».

Στὴν Κόρινθο ἐρημιά. Ἕνα χωριὸ μὲ 120 σπίτια. Ἀπὸ τὸ λιμάνι ὅμως γίνονται μεγάλες ἐξαγωγὲς σταφίδας. Στὰ Μοθωκόρωνα ἀκμάζει τὸ ἐμπόριο τοῦ λαδιοῦ. Ἀγγλικά, ὀλλανδικὰ καὶ ἄλλα καράβια φορτώνουν μεγάλες ποσότητες λαδιῶν ἐκλεκτῆς ποιότητος.

Πρόξενοι εἶναι ἐγκαταστημένοι στὴν Ἀθήνα, στὴν Πάτρα, στὴ Μεθώνη, στὴν Κορώνη καὶ στὴ Νεάπολη τῆς Ρωμανίας (Ναύπλιο).

Ὁ Tavernier μᾶς πληροφορεῖ καὶ γιὰ τὴν κατανομὴ τοῦ τουρκικοῦ στόλου στὰ διάφορα μπεηλίκια τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν. Ὁ μπέης τῆς Ρόδου διαθέτει ὀχτὼ γαλέρες, τῆς Κῶ μία, τῆς Σάμου μία, τῆς Χίου ἔξη, τῆς Μυτιλήνης δύο, τῆς Καβάλας δύο, τοῦ Εὐρίπου ἑφτά, τοῦ Ναυπλίου πέντε, τῆς Κορώνης μία, τῆς Μεθώνης μία, τῶν Χανίων δύο, τοῦ Χάνδακος μία, τοῦ Καστὲλ Τορνέζε δύο. Φυσικὰ τὰ πολεμικὰ αὐτὰ σκάφη εἶναι ἐπανδρωμένα μὲ χριστιανοὺς σκλάβους. Κάθε σκλάβος παίρνει μιάμιση λίβρα ψωμὶ τὴν ἡμέρα καὶ τίποτα ἄλλο. Ἀλλὰ κάθε Παρασκευή, ποὺ εἶναι γιὰ τοὺς Τούρκους ὅ,τι ἡ Κυριακὴ γιὰ τοὺς χριστιανούς, τοὺς μοιράζουν ζεστὸ φαγητό, συνήθως χορταρικά, κουκιά, φάβα ἢ φακές. Μαζεύουν ἐπίσης ἐλεημοσύνες ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ὅταν οἱ γαλέρες φθάνουν στὰ λιμάνια. Κάθε Χριστούγεννα μοιράζουν σὲ κάθε σκλάβο μιὰ καζάκα ἀπὸ καραβόπανο, μιὰ κάπα καὶ πανὶ γιὰ ἕνα πουκάμισο κι' ἕνα σώβρακο».

ΕΝΘΥΜΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ (1665)

Ἡ πολιορκία τοῦ Χάνδακος καὶ ὁ μακροχρόνιος τουρκοβενετικὸς πόλεμος στὴν Κρήτη καὶ στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἔχουν προσφέρει ἕναν ἐπιβλητικὸ ὄγκο ἀπομνημονευμάτων τῶν ἡγετῶν τῶν χριστιανικῶν ἐκστρατευτικῶν σωμάτων στὴ μεγαλόνησο καὶ ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων μὲ πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὰ ἔθιμα τῆς Κρήτης τῶν μέσων τοῦ ΙΖ' αἰώνα.

Στὴ συλλογὴ στρατιωτικῶν ἐνθυμημάτων τοῦ Γάλλου J. B. Rostagne[1]

1. Les mémoires du voyage de monsieur le Marquis de Ville au Levant ou l'histoire curieuse du siège de Candie comprenant en trois parties tout ce qui s' est passé, tant avant l'arrivée et sous le commandement de ce général que sous celuy de Mr le marquis de S. André Mont Brun jusques à la prise de la place. Le tout tiré des mémoires de *J. B. Rostagne* (À Amsterdam, 1671).

(βρισκόταν στὸ Χάνδακα τὸ 1665) ποὺ ἀναφέρεται στὰ γεγονότα τῆς πολιτείας, ἐπισημαίνουμε δύο πληροφορίες. Μιὰ περιγραφὴ τῶν ὀρθοδόξων ἱερέων τῆς Κρήτης καὶ μιὰ ἑλληνικὴ συνταγὴ γιὰ θεραπευτικὴ δίαιτα τῶν ἀρρώστων καὶ πληγωμένων:

«Οἱ Ἕλληνες παππάδες εἶναι ντυμένοι μὲ μακρὺ ράσο ἀπὸ βιολετὶ μετάξι. Γιὰ ζώνη ἔχουν ἕνα χοντρὸ σκοινὶ τοῦ ἴδιου χρώματος μὲ κρεμαστάρια στὴν ἄκρη. Τὰ καπέλλα τους εἶναι πολὺ παράξενα. Ἔχουν πολὺ πλατειὰ μπὸρ, εἶναι ψηλὰ σὰν ζαχαρόψωμα καὶ πάντοτε στολισμένα ἀπὸ πάνω μὲ πολλὲς λουρίδες ἀπὸ ταφτὰ διαφόρων χρωμάτων ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὴν κορυφὴ ὡς τὸ γύρο.

»Ζοῦν σὰν πραγματικοὶ ποιμένες λαῶν. Οἱ πιστοὶ τοὺς σέβονται σὰν πατεράδες καὶ τοὺς ἐμπιστεύονται ὅ,τι ἀκριβὸ καὶ πολύτιμο ἔχουν. Διεκπεραιώνουν ὅλες τὶς ὑποθέσεις τοῦ ποιμνίου, οἰκονομικὲς διαφορὲς καὶ λοιπά. Ἀρραβῶνες καὶ γάμοι δὲν γίνονται ποτὲ χωρὶς τὴ συγκατάθεση τοῦ παππᾶ.

»Πρέπει νὰ σημειώσω ἀκόμα πῶς θεραπεύουν τοὺς πληγωμένους καὶ τοὺς ἀρρώστους στὴν Κρήτη καὶ ὅλη σχεδὸν τὴν Ἀνατολή:

»Ἡ θεραπεία εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δική μας. Καὶ ὅπως φαίνεται, ὄχι δαπανηρή. Δὲν τοὺς προσφέρουν οὔτε κρέας, οὔτε αὐγά, οὔτε σοῦπες, οὔτε σιρόπια, οὔτε ζελέδες. Ὅλα αὐτὰ τὰ θεωροῦν στὴν Κρήτη ἐπικίνδυνα. Ἡ τροφὴ ποὺ δίνουν στοὺς πληγωμένους καὶ στοὺς ἀρρώστους παρασκευάζεται ἀπὸ νερὸ καὶ μικρὰ - μικρὰ κομματάκια ψωμὶ ποὺ βράζουν ὥσπου νὰ λυώση καλὰ ἡ ψίχα καὶ νὰ γίνη ἕνας πυκνόρρευστος ζωμός. Τὸν ἀποκαλοῦν «πανάδα»[1]. Καὶ ὁ ἄρρωστος πρέπει νὰ τὸ πάρη ζεστό, σὰν σοῦπα. Δὲν εἶναι βέβαια εὐχάριστος ὁ ζωμὸς οὔτε καὶ δυναμωτικός, γι' αὐτὸ ἐκεῖνοι ποὺ τὸν γεύονται εἶναι ἀδύνατοι καὶ ἐξαντλημένοι. Ἔχει ὅμως ἕνα μεγάλο πλεονέκτημα. Κατεβάζει τὸν πυρετό. Κι' ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ ἄρρωστος εἶναι ἀπύρετος μπορεῖ νὰ συνέλθη μέσα σὲ ἐλάχιστες μέρες».

Η ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΤΟΥ ΛΑΤΙΝΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ (1666)

Μὲ εἰδικὴ ἐντολὴ τοῦ πάπα ὁ ἐπίσκοπος Ἱεραπόλεως Sebastiani πραγματοποιεῖ τὸ 1666 περιοδεία σ' ὅλες τὶς παραμεσογειακὲς χῶρες γιὰ ἐπιθεώρηση τῶν τοπικῶν καθολικῶν ἐκκλησιῶν. Μ' ὅλο ποὺ τὸ ταξίδι ἦταν δύσκολο καὶ ἐπικίνδυνο ἐξ αἰτίας τοῦ τουρκοβενετικοῦ πολέμου καὶ τῆς πειρατείας, ὁ Sebastiani ὡλοκλήρωσε μὲ εὐσυνειδησία τὴν ἀποστολή του. Ἀπὸ ἑλληνικὴ πλευρὰ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον οἱ ἐπισκέψεις τοῦ Λατίνου ἐπισκόπου στὰ Ἑπτάνησα.

1. Penède.

Τὸ χρονικό του[1], ποὺ κυκλοφόρησε στὴ Ρώμη τὸ 1687, περιέχει σημαντικὲς πληροφορίες. Ὁ Sebastiani δὲν περιορίζεται στὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν τὴν καθολικὴ ἐκκλησία. Ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα. Συγκεντρώνει στοιχεῖα γιὰ τὴ δημογραφική, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση τοῦ κάθε τόπου καὶ γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωή, καταγράφοντας κάθε λογῆς παρατηρήσεις καὶ λαϊκὲς δοξασίες.

Ὁ ἐπίσκοπος ταξίδεψε στὰ Ἑπτάνησα διὰ μέσου Δαλματίας. Ἡ Λευκάδα, γράφει, ἀποτελεῖ «ἐπαίσχυντη φωλεὰ Μωαμεθανῶν πειρατῶν».

Τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει γιὰ τὴ Ζάκυνθο καὶ τὰ ἄλλα νησιὰ ἀποτελοῦν ἀξιόπιστες μαρτυρίες.

«Οἱ ἑλληνικὲς ἐκκλησίες στὴν πόλη τῆς Ζακύνθου ἀνέρχονται σὲ 40 καὶ εἶναι καλὰ διατηρημένες. Ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ μονὴ καλογραιῶν. Στὸ φρούριο βρίσκονται ἄλλες ὀχτὼ ἐκκλησίες καὶ μιὰ ἀκόμα μονὴ καλογραιῶν.

»Στὸ ὑπόλοιπο νησὶ ὑπάρχουν 200 ναοὶ καὶ ἑφτὰ μοναστήρια μὲ 200 καλογέρους. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱερέων τῆς Ζακύνθου ἀνέρχεται σὲ 150. Ὁ πρωτοπρεσβύτερος (ἀντιπρόσωπος τοῦ μητροπολίτη ποὺ ἔχει τὴν ἕδρα του στὴν Κεφαλονιὰ) εἶναι ἐγκαταστημένος στὴν πόλη τῆς Ζακύνθου.

»Στὸ νησὶ τὰ γίδια ὅταν φυσᾶνε τὸ καλοκαίρι τὰ μελτέμια, ἀνοίγουν τὸ στόμα τους κατὰ τὸ σοροκολεβάντε, ἀνασαίνουν τὴν δροσιὰ καὶ δὲν ἔχουν ἀνάγκη νὰ πιοῦν νερό.

»Ὑπάρχει ἀφθονία σταφυλιῶν στὸ νησί: μποροῦν νὰ φορτωθοῦν τριάντα καράβια. Ὁ τόπος παράγει ἐπίσης λάδι καὶ ἐξαιρετικὰ κρασιά, ἰδίως μοσχάτο καὶ ρομπόλα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πόλη καὶ τὸ κάστρο ἡ Ζάκυνθος ἔχει 47 μεγάλα χωριά. Ἕλληνες ζοῦν 20.000 στὴν πόλη, 100 στὸ κάστρο καὶ 22.000 στὰ χωριά. Οἱ Λατίνοι εἶναι ἐλάχιστοι. Δὲν ξεπερνοῦν ποτὲ τὶς 3.000 κι' ἔχουν τέσσερες καθολικοὺς ἱερεῖς.

»Ὑπάρχουν στὴν πόλη τῆς Ζακύνθου 800 Ἑβραῖοι πολὺ πλούσιοι. Ζοῦν ἐλεύθεροι, ἀσκοῦν τὸ ἰατρικὸ ἐπάγγελμα, ἔχουν ὑπηρέτριες καὶ ὑπηρέτες χριστιανούς, κι' ἂν βροῦν κανένα ἔκθετο παιδὶ τὸ ἀνατρέφουν σύμφωνα μὲ τὴν αἵρεσή τους.

»Ἐπίσης εἶναι ἐγκαταστημένοι καὶ πολλοὶ ἔμποροι διαφόρων ἐθνῶν, κυρίως ἀπὸ τὶς βόρειες χῶρες. Καὶ ἐπειδὴ εἶναι αἱρετικοὶ [2] προσπαθοῦν νὰ μολύνουν τὸ νησὶ μὲ τὰ βιβλία τους, τοὺς ἱεροκήρυκες καὶ τοὺς ἱερεῖς τους. Πρότειναν στοὺς Ζακυνθινοὺς νὰ ἱδρύσουν στὴν Ἀγγλία ἱερατικὴ σχολὴ γιὰ νὰ σπουδάζουν τὰ τέκνα τους ἀλλὰ τὸ σχέδιο ναυάγησε.

---

1. Viaggio e navigatione di monsignor *Sebastiani*, Fr Giuseppe di S. Maria, dell ordine de Carmelitani scalzi: prima vescovo di Hierapoli e poi di Bisignano et oggi di città di Castello, nell' andare e tornare dell'Arcipelago (In Roma,1687).

2. Διαμαρτυρόμενοι.

»Γίνεται προσπάθεια νὰ ἱδρυθῆ στὸ νησὶ ἱεροσπουδαστήριο τῶν Ἰησουϊτῶν. Ἡ πρόταση ἔγινε καὶ ἀπὸ Ἕλληνες καὶ ἀπὸ καθολικούς. Ἔχουν κιόλας δηλώσει εἴκοσι Ἕλληνες. Θὰ πληρώνουν 100 δουκάτα τὸ χρόνο γιὰ καθένα ἀπὸ τὰ παιδιά τους πού θὰ ἐγγραφοῦν. Μοῦ ζήτησαν νὰ ὑποβάλω ἐγὼ τὴν αἴτησή τους στὴν Προπαγάνδα τῆς Ρώμης.

»Βέβαια, αὐτὸ θὰ ἦταν πολὺ χρήσιμο γιατὶ δὲν ὑπάρχουν διδάσκαλοι. Οἱ νέοι παραδίδονται στὴν ὀκνηρία καὶ τὶς διασκεδάσεις καὶ ἀποκτοῦν ἕνα σωρὸ ἐλαττώματα. Μὲ τὴ σπουδὴ θὰ προώδευαν γιατὶ εἶναι πολὺ ἔξυπνοι. Ἔπειτα σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα ἡ Ζάκυνθος εἶναι ὁ σπουδαιότερος τόπος: νησὶ πολὺ γόνιμο, πολὺ πλούσιο, πυκνοκατοικημένο καὶ μὲ ἀναπτυγμένο ἐμπόριο».

Οἱ στατιστικὲς τοῦ Sebastiani γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῶν ἑλληνικῶν νησιῶν, γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν καθολικῶν, τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηριῶν ἀποτελοῦν σημαντικὴ πηγὴ γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς ἱστορίας τοῦ ΙΖ' αἰώνα :

Κεφαλονιά: Κάτοικοι 90.000 κατασπαρμένοι σὲ 200 χωριά. Ἐννέα μοναστήρια καὶ 400 ἐνορίες. Τὸ Ἀργοστόλι ἔχει 3.000 κατοίκους, ἐννέα ἐκκλησίες καὶ 22 παππάδες.

Νάξος : εἴκοσι χωριὰ (τὰ περισσότερα ὑπὸ τοὺς Λατίνους). Πληθυσμὸς 6.000 Ἕλληνες. Τριακόσιες ἐκκλησίες, 50 παππάδες, 10 μοναστήρια, 100 καλόγεροι. Ἕδρα μητροπολίτη.

Πάρος : Πληθυσμὸς 5.000 Ἕλληνες.

Σῦρος 5.000 ψυχές. Μόνο 100 ὀρθόδοξοι μὲ ἕναν ἢ δυὸ παππάδες. Τὴν ἀποκαλοῦν «λατινικὸ νησὶ» ἢ «νησὶ τοῦ πάπα». Οἱ κάτοικοι τρῶνε κριθαρόψωμο ἀλλὰ εἶναι ὑγιεῖς καὶ ρωμαλέοι. Ὁ Sebastiani βεβαιώνει πὼς συνάντησε πολλοὺς ἑκατοχρονίτες Συριανούς.

Τῆνος : 12.000 κάτοικοι (8.000 τοῦ λατινικοῦ δόγματος καὶ 4.000 ὀρθόδοξοι). Εἰκοσιοχτὼ χωριά.

Μύκονος: 3.000 Ἕλληνες καὶ 20 Λατίνοι, σχεδὸν ὅλοι ξένοι, καὶ πειρατὲς πού ἔχουν ἐγκατασταθῆ στὸ νησὶ ἐπειδὴ ἔχει καλὸ λιμάνι κι' ἐπειδὴ τὸ μπουγάζι εἶναι πολυσύχναστο καὶ προσφέρει ἄφθονη λεία. Πενήντα παππάδες καὶ 40 καλόγεροι.

Ἄνδρος : 8.000 Ἕλληνες καὶ λίγοι Λατίνοι. Πενήντα παππάδες καὶ 100 καλόγεροι. Στὴν πόλη ὑπάρχουν ὀχτὼ ἑλληνικὲς καὶ ἔξη καθολικὲς ἐκκλησίες.

Σαντορίνη : Εἶναι γνωστὴ ὡς «νησὶ τῶν δαιμόνων» καὶ «νησὶ τῆς κόλασης». Λένε πὼς τὰ δαιμόνια κόβουν τὶς γούμενες τῶν καραβιῶν καὶ δὲν μποροῦν ν' ἀράξουν στὸ λιμάνι. Ὁ Sebastiani παρακολούθησε καὶ μιὰ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου.

Μῆλος : Πληθυσμὸς 3.000 Ἕλληνες. Βρῆκα στὸ νησί, γράφει ὁ ἐπίσκοπος, πολλοὺς ἐμπόρους ἀπὸ διάφορα ἔθνη καὶ μερικοὺς κουρσάρους. «Σ'

αὐτοὺς τοὺς τελευταίους οἱ νησιῶτες προσφέρουν τὶς κόρες τους, ὡρισμένη μέρα, ἔναντι πληρωμῆς».

Σίφνος : 3500 κάτοικοι μὲ 30 παππάδες, δυὸ μοναστήρια μὲ 40 καλογέρους κι' ἄλλα τρία μὲ 100 καλόγριες.

Στὸν Εὔριπο εἶδε τὴν «ὡραία γέφυρα» τοῦ στενοῦ. "Εχει μιὰ καμάρα, ἀλλὰ τόσο ψηλὴ ποὺ μπορεῖ νὰ περάση κάτωθε ὁλόκληρη γαλέρα».

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΤΟΥΡΚΟΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΗΣ

"Ενας Τοῦρκος περιηγητὴς κυριαρχεῖ σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΖ' αἰώνα μὲ τὸν ὄγκο, τὴν ποικιλία καὶ τὴν ποιότητα τοῦ ἔργου του : 'Ο 'Εβλιὰ Τσελεπῆ[1]. Τὰ ταξίδια του κράτησαν σαράντα χρόνια καὶ οἱ ἀφηγήσεις τῶν περιπλανήσεών του καλύπτουν δέκα τόμους μὲ τὸν γενικὸ τίτλο «Σεγιαχατναμέ» ('Οδοιπορικό). Παυσανία τῶν νέων χρόνων[2], «πολύτιμη πηγὴ πληροφοριῶν»[3], «μέγιστο ὅλων τῶν ἐποχῶν»[4], «ἀξιόπιστο περιηγητὴ»[5], «ἀνεκτίμητο θησαυρό»[6], ἀποκαλοῦν ἱστορικοὶ καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς τὸν 'Εβλιά.

Περιηγήθηκε ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ταξίδεψε στὴ Συρία, Αἴγυπτο, Μεσοποταμία, Περσία. Πῆγε στὸν Καύκασο καὶ στὴν Κριμαία. "Εφθασε στὴν Οὐγγαρία, Αὐστρία, 'Ολλανδία, Δανία καὶ Σουηδία.

'Ο πατέρας του, πρωτομάστορας τῶν χρυσοχόων τῆς Πόλης ἦταν συγ-

1. Τὸ πλῆρες ὀνοματεπώνυμό του εἶναι Evliya Mehmet Zilh.'Ελβιὰ Τσελεπῆ σημαίνει πολύξερος κύριος. Μερικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ 'Εβλιὰ εἶναι κύριο ὄνομα καὶ ὅτι τὸ Τσελεπῆ ἔχει ἐδῶ τὴν ἔννοια ἀρχοντάνθρωπος. 'Εβλιὰ ὁ ἀρχοντάνθρωπος λοιπόν. Zilh σημαίνει «αὐτὸς ποὺ βρίσκεται στὴ σκιά». Καὶ ἄλλοι δύο Τοῦρκοι ἔδωσαν σπουδαῖο περιηγητικὸ ἔργο κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα: ὁ *Μουσταφὰ Χατζῆ Κάλφα* ἢ *Χατζῆ Χαλίφα*, γνωστὸς περισσότερο ὡς Κιατὶπ Τσελεπῆ, ἔγραψε σὲ ἀραβικὴ γλῶσσα γεωγραφία τῶν παραλίων τοῦ Αἰγαίου μὲ τίτλο «'Επιθεώρηση τοῦ Κόσμου» καὶ ὁ κουρσάρος Πιρῆ Ρεῒς ποὺ ἔγραψε τὸ βιβλίο «Ναυτικὰ» μὲ περιγραφὲς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ χάρτες.

2. J. *Hammer* : 'Ιστορία τῆς 'Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας (1885). 'Ο *Hammer* (εἶχε ὑπηρετήσει ὡς ὑπάλληλος στὴν αὐστριακὴ πρεσβεία τῆς Πόλης καὶ γνώριζε καλὰ τὰ τουρκικὰ) μετέφρασε πολλὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ 'Εβλιᾶ καὶ τὸν ἀποκαλεῖ μέγιστο τῶν'Οθωμανῶν περιηγητῶν (der grösste der osmanischen Reisenden).

3. *Barbier de Mynard*. Εἶναι ὁ πρῶτος μελετητὴς ποὺ ἐπισήμανε τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἔργου τοῦ 'Εβλιᾶ.

4. *Νεδζὶπ 'Ασήμ*. 'Ο γνωστὸς Τοῦρκος συγγραφέας γράφει ὅτι «κανένα ἔθνος δὲν ἔχει περιηγητὴ σὰν τὸν 'Εβλιὰ Τσελεπῆ καὶ σὲ καμμιὰ γλῶσσα δὲν ἔχει γραφῆ παρόμοιο κολοσσιαῖο ἔργο».

5. 'Αχμὲτ Ρεφὴκ πασάς: «'Αξιόπιστος περιηγητὴς τριῶν ἠπείρων : Εὐρώπης, 'Ασίας, 'Αφρικῆς».

6. *Vambery* : «'Ο ΣΤ' τόμος ἀποτελεῖ ἀνεκτίμητο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Οὐγγαρίας θησαυρό».

γενῆς τοῦ Μεγάλου Βεζύρη 'Αχμὲτ πασᾶ. Κι' ἔτσι ὁ 'Εβλιὰ ἔγινε ἀκόλουθος στὸ σεράϊ. Τὸ 1638, σὲ ἡλικία 27 χρόνων, κατατάσσεται βαθμοφόρος στὸ σῶμα τῶν σπαχήδων. 'Από τότε ἀρχίζει τὶς περιοδεῖες του, ἀκολουθώντας συνήθως τὰ ὀθωμανικὰ ἀσκέρια στὶς ἐκστρατεῖες, πότε σὰν πολεμιστής, πότε σὰν μουεζίνης. "Αλλοτε ταξιδεύει μὲ διπλωματικὴ ἀποστολὴ κι' ἄλλοτε μὲ δική του πρωτοβουλία «γιὰ νὰ γνωρίση τὸν κόσμο»[1].

'Ο ὄγδοος τόμος τοῦ ἔργου του εἶναι ἀφιερωμένος στὴν 'Ελλάδα. Περιγράφει τὸ ταξίδι του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κρήτη. Τὸ δρομολόγιο: Θράκη, Μακεδονία, Θεσσαλία, Στερεά, Εὔβοια, 'Αττική, Πελοπόννησος, Κρήτη. Κατὰ τὴν ἐπάνοδό του ἀπὸ τὸν Χάνδακα : Μάνη, Ναύπακτος, "Αμφισσα, Καρπενήσι, Μεσολόγγι, Λευκάδα, Πρέβεζα, Λοῦρος, "Αρτα, Γιάννενα, Πάργα, Κέρκυρα, Γαρδίκι, Τεπελένι, Πρεμετή, 'Αργυρόκαστρο, Αὐλώνα, Δυρράχι, 'Ελβασάν, 'Αχρίδα, Στρώμνιτσα, Πετρίτσι, 'Αδριανούπολη.

Γράφει γιὰ ὅ,τι βλέπει καὶ ὅ,τι ἀκούει, μὲ ἀκρίβεια. Γιὰ πολιτεῖες καὶ χωριά, γιὰ κτίσματα καὶ γιὰ ἀνθρώπους, γιὰ μνημεῖα, συνήθειες, μύθους, παροιμίες. Τὰ κείμενά του εἶναι μιὰ ἀπέραντη συλλογὴ θρησκευτικῶν, κοινωνικῶν, ἀρχαιολογικῶν, ἱστορικῶν, γλωσσικῶν, τοπογραφικῶν καὶ στατιστικῶν στοιχείων. Σημειώνει τὶς πηγὲς μὲ σπάνια εὐσυνειδησία. 'Εξηγεῖ ποιὲς πληροφορίες ἐρανίζεται ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς. Δὲν ἔχει τὸ στοχαστικὸ ὕφος τῶν μεδρεσέδων, περιγράφει τοὺς τόπους ποὺ εἶδε, τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα μὲ ζωηράδα, μὲ γοητευτικὸ καὶ παραμυθένιο ὕφος.

'Η πρώτη εὐρωπαϊκὴ μετάφραση τῶν ἀφηγήσεων τοῦ 'Ελβιᾶ Τσελεπῆ ἔγινε τὸ 1834 στὰ ἀγγλικά[2]. Στὴν Τουρκία ἡ δημοσίευση τοῦ δεκάτομου ἔργου του ἄρχισε τὸ 1898 καὶ ὁλοκληρώθηκε τὸ 1939[3].

Μόλις κυκλοφόρησε ὁ Η' τόμος σπεύδουν τρεῖς τουρκομαθεῖς "Ελληνες, ὁ Μυτιληναῖος δικηγόρος Τζώρτζογλου[4], ὁ Σπαθάρης[5], ὁ Κωνσταντινουπολί-

---

1. Βιογραφικὰ στοιχεῖα: *Babinger*, Die Geschichtschreiber der Osmanen.

2. Narrative of travels in Europe, Asia and Africa, by Evliya Efendi (London, 1834). Τὸ 1846 κυκλοφόρησε νέα ἔκδοση : Narrative of travels in Europe, Asia and Africa in the 17th century : by *Evliya Effendi*. Translated from the turkich by *Jojeph von Hammer* (London 1846 - 50). 'Ακολούθησαν μεταφράσεις σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες. Τοῦ *Γκρότσε* λ.χ. στὴ Γερμανία, τῶν *Βεντιένσκι* καὶ *Μπρούν* στὴ Ρωσία κ.ἄ.

3. *Evliya Celebi* : Seyahatnamesi (Istabul, 1898 - 1938). 'Εκδότης ὁ Δζεβδὲτ πασᾶς.

4. «Τὰ περὶ 'Αθηνῶν κεφάλαια τοῦ 'Εβλιγιᾶ Τσελεπῆ» *Δημοσθένους Τζώρτζογλου:* ('Ελληνικά, τόμ. Δ' 1931, σ. 11 - 188).

5. «'Η Δυτικὴ Θράκη κατὰ τὸν 'Εβλιγιὰ Τσελεπῆ, περιηγητὴ τοῦ XVII αἰῶνος, κατὰ μετάφρασιν *Ι. Σπαθάρη*». Θρακικὰ τόμ. Δ' 1933, σ. 113 - 128, Ε' (1934), σ. 179 - 217, Ζ' (1934), σ. 153 - 176 καὶ Θ' (1938), σ. 123 - 136.

της λόγιος Χουβαρδέλογλου[1] καὶ ὁ Μοσχόπουλος[2] καὶ μεταφράζουν ἀποσπάσματα τοῦ ὁδοιπορικοῦ ἢ δίνουν περιλήψεις κεφαλαίων μὲ τὶς περιηγήσεις τοῦ 'Εβλιᾶ στὶς ἑλληνικὲς χῶρες.

Καὶ οἱ τέσσερες πρῶτες μεταγλωττίσεις εἶχαν λάθη, παραποιήσεις καὶ ἀνακρίβειες. 'Ακολούθησαν δύο ἀκόμα μεταφράσεις κειμένων τοῦ 'Εβλιᾶ. Τοῦ 'Αλ. Πάλλη (1941),ἕνα εἶδος ἀνθολογίας τοῦ ὀγδόου τόμου τοῦ περιηγητικοῦ χρονικοῦ[3].'Η δεύτερη ἀπόδοση ἀφοροῦσε τὶς περιηγήσεις τοῦ 'Εβλιᾶ στὴν Ἤπειρο[4]. 'Η ἐπαλήθευση τῶν κειμένων, ἡ ἀντιπαραβολὴ καὶ οἱ διορθώσεις τῶν ἀνακριβειῶν ἔγιναν μὲ τρεῖς ἐργασίες τοῦ ἱστοριοδίφη, ἀρχιτέκτονα καὶ ἀθηναιολόγου Κώστα Μπίρη ποὺ κυκλοφόρησαν κατὰ τὴ δωδεκαετία 1947-1959[5].

Οἱ πρῶτες μεταφράσεις τῶν ἀφηγήσεων καὶ περιγραφῶν τοῦ 'Εβλιᾶ Τσελεπῆ προκάλεσαν ἀντιγνωμίες, σκληρὴ κριτικὴ καὶ μερικὲς φορὲς ὀργίλη πολεμική. Τὸ ἔργο τοῦ Τούρκου περιηγητῆ δὲν εἶχε μελετηθῆ στὰ πραγματικά του μέτρα. Προκαλοῦσαν ἀντιδράσεις οἱ ἱστορικὲς ἀνακρίβειες, οἱ ἀφελεῖς ἐτυμολογίες, οἱ ὑπερβολές, ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς καὶ οἱ ἀνθρώπινες ἀδυναμίες του. Τὸν κεραυνοβολεῖ ὁ Μοσχόπουλος:

«'Επὶ πᾶσιν, ἡ μέχρις ἀπιστεύτου σημείου φθάνουσα ἀμάθεια καὶ ἀγραμματοσύνη τοῦ 'Εβλιᾶ δίδει ἱστορικὰς δῆθεν καὶ ἄλλας πληροφορίας τόσον τερατώδεις ὥστε ὁ μελετῶν τὸ πρωτότυπον μένει ἐνεός, μὴ γνωρίζων ἂν ὀνειρεύεται ἢ πραγματικὸν κείμενον ἀναγινώσκει».

Τὸν κατηγορεῖ γιὰ σύγχυση χρονολογιῶν καὶ προσώπων. 'Ο 'Εβλιὰ Τσελεπῆ «συγχέει τοὺς αἰῶνας, τὰς ἐποχὰς καὶ τὴν ἱστορίαν ὅλων τῶν λαῶν κατὰ τρόπον ἀπίστευτον».

---

1. «'Ο 'Εβλιὰ Τσελεμπῆ ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας» περίληψις τῆς περὶ 'Αθηνῶν περιγραφῆς ὑπὸ *Σ. Α. Χουβαρδέδογλου Θεοδότου* ('Ελληνικά, τόμ. Δ' 1931, σ. 429 - 438).

2. «'Η 'Ελλὰς κατὰ τὸν 'Εβλιὰ Τσελεμπῆ : μιὰ τουρκικὴ περιγραφὴ τῆς 'Ελλάδος κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα. Κριτικὴ ἀνάλυσις, μετάφρασις καὶ ἔλεγχος τοῦ «'Οδοιπορικοῦ» σεγιαχατναμὲ τοῦ Τούρκου περιηγητοῦ, ὑπὸ *Νικηφόρου Μοσχοπούλου* ('Επετηρὶς 'Εταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν,τ. ΙΔ' 1938, σ. 486 - 514, ΙΕ' 1939, σ. 145 - 181, ΙΣΤ',σ. 321- 363).

3. «Σελίδες ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς παλιᾶς γενιτσαρικῆς Τουρκίας. Κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ Τούρκου περιηγητῆ τοῦ ΙΖ' αἰώνα 'Εβλιᾶ Τσελεπῆ» (ὑπὸ *Α. Α. Πάλλη*) 'Αθῆναι 1941.

4. Ταξίδι Τούρκου περιηγητοῦ στὴν Ἤπειρο «'Ηπειρωτικὰ Γράμματα», χρονιὰ πρώτη, 1944, σ. 162 - 166, 197 - 200, 246 - 252.

5. «'Ο 'Εβλιὰ Τσελεμπῆ στὴν πόλη τῆς 'Αθήνας» (νέα ἑλληνικὴ ἀπόδοσι καὶ σημειώσεις) *Κώστα Μπίρη*.«'Ηώς» Σεπτέμβριος - 'Οκτώβριος 1947, σ. 22 - 23).Τὰ'Αττικὰ τοῦ 'Εβλιᾶ Τσελεμπῆ» (νέα ἑλληνικὴ ἀπόδοση καὶ σημειώσεις). *Κώστα Μπίρη* «Τὰ 'Αθηναϊκά», (τεῦχος 6, 1957 σ. 3 - 19 καὶ τεῦχος 7, 1957 σ. 3 - 18). «Τὰ 'Αττικὰ τοῦ 'Εβλιᾶ Τσελεμπῆ : Αἱ 'Αθῆναι καὶ τὰ περίχωρά των κατὰ τὸν 17ον αἰώνα ὑπὸ *Κώστα Μπίρη* ('Αθῆναι 1959).Στὴν ἐπαλήθευση τῶν κειμένων βοήθησαν τὸν Κ. Μπίρη τρεῖς τουρκομαθεῖς Ἕλληνες : ὁ ἀνατολιστὴς Χουβαρδέλογλου, ὁ δικηγόρος Γ. Σ. Νικολαΐδης καὶ ὁ ἀρχιτέκτων 'Αχ. Μαυρομάτης.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὰ κείμενα ὑπάρχουν πλῆθος ἀνακρίβειες σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ ἱστορία. Γράφει ὅτι τὴν 'Αθήνα ἵδρυσε ὁ σοφὸς Σολομὼν ποὺ ἔφθασε «ὕστερα ἀπὸ ἐναέριο πτήση μὲ τὴν ἐρωμένη του Βαλκίδα (Μπελκὶς) στὰ Σφακιὰ κι' ἀπὸ κεῖ στὴν 'Αττική». Γράφει ἀκόμα ὅτι τὸ Ἅγιον Ὄρος ἔχτισε ὁ 'Αϊνέρος καὶ τὴ Θεσσαλονίκη ὁ Σελενίκ, γιὸς τοῦ Σολομῶντος.

'Αλλὰ ὁ 'Ελβιὰ δὲν εἶναι ἱστορικός. Καταγράφει μὲ εὐσυνειδησία τὶς πληροφορίες ποὺ τοῦ δίνουν οἱ Τοῦρκοι γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου. Φαιδρὲς ἀνακρίβειες, βέβαια, ποὺ ἀποκαλύπτουν, ὅμως, πόσο ζωντανὲς εἶχαν παραμείνει οἱ παραδόσεις ὕστερα ἀπὸ τόσους αἰῶνες στὴ μνήμη τῶν 'Ελλήνων τῆς τουρκοκρατίας. Οἱ 'Οθωμανοὶ πῆραν τὶς παραδόσεις αὐτὲς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, τὶς ἀφομοίωσαν καὶ τὶς μετέδωσαν στὸν περιηγητὴ στὴ διασκεδαστική τους παραφθορά. Χαριτωμένες ἀνακρίβειες, «μωρολογήματα» τὰ ἀποκαλοῦν οἱ ἐπικριτές του. 'Αλλὰ αὐτὰ τὰ μωρολογήματα τὰ διηγήθηκαν οἱ κάτοικοι τοῦ τόπου. Καὶ μάλιστα Τοῦρκοι. Δὲν εἶναι ἐπινοήσεις τοῦ 'Εβλιᾶ οἱ ἱστορικὲς τερατολογίες ποὺ τόσο ἐξώργισαν τὸν Μοσχόπουλο.

Ἔπειτα, ὁ 'Εβλιά, καθὼς ὑπερεκτιμᾶ τὶς λαϊκὲς παραδόσεις δὲν διστάζει νὰ τὶς παρουσιάζῃ σὰν ἱστορικὰ γεγονότα. 'Αντιεπιστημονική, φυσικά, μέθοδος. 'Αλλὰ ἀπὸ τὸν ξένο περιηγητὴ δὲν περιμένει κανεὶς ἐγχειρίδια ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀρχαιολογικὲς μελέτες ἢ φιλολογικὲς ἐτυμολογίες τοπωνυμίων[1]. 'Αναζητεῖ μιὰ ἀκριβῆ εἰκόνα τοῦ χώρου καὶ τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Μιὰ πιστὴ ἀφήγηση γιὰ ὅσα εἶδε καὶ ἄκουσε.

Καὶ πραγματικά, ὁ 'Εβλιὰ Τσελεπῆ προσφέρει ἀνεκτίμητο ὑλικὸ γιὰ τὸν ἰδιωτικὸ καὶ δημόσιο βίο κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. 'Η ἀκρίβεια τῶν περιγραφῶν τῶν κατοικημένων περιοχῶν ποὺ ἐπισκέπτεται φθάνουν ὡς τὴ σχολαστικότητα.

«Σταθμὸς κωμοπόλεως 'Αχμὲτ 'Αμπάς : σήμερα ἡ κωμόπολη ἔχει συνολικὰ 200 σπίτια μὲ κεραμίδια ἢ ἀχεροσκεπή. Δὲν ὑπάρχουν ἀμπέλια. Ἔχει ἀκόμα ἕνα μικρὸ τζαμί, ἕνα κελλὶ ἐρημίτη, δυὸ καινούργια χάνια μὲ κεραμοσκεπή, καὶ 25 μικρὰ ἄλλα χρήσιμα μαγαζάκια χτισμένα ἀπὸ φτηνό, προσωρινὸ ὑλικό».

Τὸν κατηγοροῦν οἱ πρῶτοι Ἕλληνες σχολιαστὲς γιὰ τὸν θρησκευτικό του φανατισμό. 'Αλλὰ πιστὸς τοῦ 'Ισλὰμ εἶναι ὁ 'Εβλιὰ καὶ φυσικὸ εἶναι νὰ περιφρονῇ κάθε ἀλλόθρησκο. 'Ωστόσο, ὁ φανατισμός του παρουσιάζει διαβαθμίσεις. Τοὺς Ἕλληνες ἀποκαλεῖ «κιαφὶρ» (ἀπίστους). Εἶναι ὁ βαρύτερος

---

1. 'Ο Τουρκαλβανὸς λεξικογράφος καὶ ἐγκυκλοπαιδιστὴς *Μιντχὰτ Φράσαρης* παρατηρεῖ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ 'Εβλιᾶ : « Ἂν καὶ περιγράφει πολὺ ὡραῖα καὶ πολὺ ὀρθὰ τοὺς τόπους ποὺ εἶδε, ἀνακατεύει καὶ κάποια ὑπερβολὴ στὴν παράθεση τῶν γεγονότων. Οἱ γνώσεις του πάλι τῆς ἀρχαίας ἱστορίας εἶναι πολὺ ἐλλιπεῖς» (Λεξικὸ 'Ιστορίας, Γεωγραφίας, τόμ. Β'. σ. 1).

χαρακτηρισμός. Οἱ Βούλγαροι εἶναι «φετζιρὲ» (ἄσωτοι) καὶ οἱ Βλάχοι ἁπλῶς «Νασαρά», δηλαδὴ Ναζωραῖοι, χριστιανοί.

Ὁ Ἐβλιὰ δὲν ἀσχολεῖται ἰδιαίτερα μὲ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο κατὰ τὶς περιοδεῖες του στὶς χῶρες τῆς αὐτοκρατορίας. Νοιώθει περιφρόνηση γιὰ τὸν «φακὶρ φουκαρὰ» λαό. Κι' αὐτὸ ἀκριβῶς φανερώνει τὴν τραγωδία τοῦ ἑλληνισμοῦ στοὺς μαύρους αἰῶνες τῆς ἐθνικῆς δουλείας.

Ὁ ἀναγνώστης, γράφει ὁ Μοσχόπουλος, μανθάνει μὲν τὸν ἀριθμὸν τῶν τζαμίων, εὐκτηρίων, οἰκιῶν, χανίων, λουτρώνων, ἱεροδιδακτηρίων, γραμματοδιδασκαλείων, πρατηρίων ἑκάστης πόλεως ἀλλὰ περὶ ναῶν, ἑλληνικῶν σχολείων καὶ περὶ τῆς καταστάσεως ἐν γένει τῶν ἑλληνικῶν συνοικισμῶν οὐδὲν ἢ ἐλάχιστα ἀναφέρει, καὶ ταῦτα πολὺ ὀλίγον ἄξια πίστεως, ἀφοῦ ὁ συγγραφεὺς μετὰ τόσης περιφρονήσεως, καὶ μόνον ἴσως χάριν ἀνηθίκων σκοπῶν, στρέφει τὸ βλέμμα του καὶ πρὸς τοὺς μὴ πιστεύοντας εἰς τὸν Μωάμεθ.

Αὐτὸ εἶναι πραγματικὰ τὸ μεγάλο μειονέκτημα τοῦ ἔργου τοῦ Ἐβλιᾶ. Ὁ ἑλληνισμός, ὅμως, μ' ὅλο ποὺ διατηροῦσε ἄφθαρτη τὴν ἐθνική του συνείδηση εἶχε ἐνταχθῆ στὸ μωσαϊκὸ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ οἱ ἀφηγήσεις τοῦ Τούρκου περιηγητῆ δὲν ἀφοροῦν μονάχα τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο τῶν ὁμοφύλων του. Εἶναι καθρέφτης μιᾶς ἐποχῆς καὶ οἱ παρατηρήσεις ποὺ φωτίζουν ἐκείνη τὴν παράξενη συμβίωση κυριάρχων καὶ ραγιάδων, εἶναι παραστατικὲς εἰκόνες ζωῆς.

Ὁ Ἐβλιὰ σημειώνει κάθε πληροφορία, ὅπως τὴν ἀκούει. Τὴν παραθέτει μὲ ἀκρίβεια, χωρὶς σχόλια, ἀποφεύγοντας πάντοτε λυρικὲς περιγραφὲς τῶν τόπων ποὺ ἀποθαυμάζει. Ρωτάει καὶ μαθαίνει γιὰ τὴν οἰκονομία κάθε τόπου, γιὰ τὶς ἀσχολίες τῶν κατοίκων, γιὰ τὴ γεωργία, τὸ ἐμπόριο, τὴ βιοτεχνία. Ἔχει τὴν ἀδυναμία τῆς στατιστικῆς. Φθάνοντας σὲ μιὰ πολιτεία, μικρὴ ἢ μεγάλη, σ' ἕνα κεφαλοχώρι, ἀρχίζει ἀμέσως τὶς ἔρευνές του. Πόσοι κάτοικοι, πόσα σπίτια, τί λογῆς κτίρια, πόσα μαγαζιά, πόσα τζαμιά, πόσοι λουτρῶνες. Συγκεντρώνει στοιχεῖα γιὰ ὅλα. Γιὰ τὰ κάστρα, γιὰ τὰ παλάτια ἀλλὰ καὶ τὰ χάνια. Καταγράφει τὰ ἰδιωτικὰ χαμὰμ καὶ τοὺς καφενέδες. Σημειώνει καὶ τὸ τελευταῖο πηγάδι. Ξεσηκώνει στὸ τεφτέρι του τὶς ἐπιγραφές. Εἶναι ὁ ἀνήσυχος, ὁ ἔμπειρος ρεπόρτερ τῆς ἐποχῆς μας. Ἔχει μανία μὲ τοὺς ἀριθμούς. Κι' ὅταν δὲν εἶναι βέβαιος γιὰ τὴν ἀκρίβειά τους ἀφήνει ἀποσιωπητικὰ γιὰ νὰ συμπληρώση ἀργότερα τὸ κενό. Σὰν Τοῦρκος ἄρχοντας ποὺ εἶναι γίνεται παντοῦ μὲ προθυμία δεκτός, ἀνοίγει ὅλες τὶς πόρτες καὶ συγκεντρώνει πληροφορίες ποὺ δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίση ἕνας ἀλλόθρησκος.

Τὸ τμῆμα τοῦ ὁδοιπορικοῦ τοῦ Ἐβλιᾶ ποὺ ἀναφέρεται στὶς ἑλληνικὲς χῶρες ἔχει τὸν τίτλο : Κεφάλαιο γιὰ τὰ καταλύματα ποὺ περάσαμε ξεκινώντας τὴ Δευτέρα 15 τοῦ εὐλογημένου μήνα Ραμαζὰν τοῦ 1078 (1667) μὲ

προορισμὸ τὴν Κρήτη γιὰ ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Χανίων καθὼς καὶ γιὰ τὰ δεινοπαθήματά μας κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ».

Ἀρχίζοντας τὴν περιοδεία του ἀπὸ τὴ Θράκη καταγράφει τὶς δέκα κυριώτερες πολιτεῖες τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Πρώτη εἶναι ἡ Ἀδριανούπολη (δεύτερη μετὰ τὴν Πόλη). Ἀκολουθοῦν ἡ Θεσσαλονίκη, οἱ Σέρρες, ἡ Λάρισα, ἡ Σόφια, τὸ Βελιγράδι, ἡ Βούδα, τὸ Σεράγεβο, τὰ Σκόπια καὶ ἡ Φιλιππούπολη. Δεκάτη στὴ σειρά, γράφει ὁ Ἐβλιὰ εἶναι ἡ Φιλιππούπολη, «ἀλλὰ ἡ ὡραιότερη ἀπ' ὅλες». Στὸ Διδυμότειχο τοῦ προκαλοῦν ἐντύπωση τὰ δημόσια λουτρά :

«Τὸ χαμὰμ Φισηλδῆ ἔχει ἄφθονο νερὸ καὶ ἀερίζεται θαυμάσια. Κι' εἶναι χτισμένο μὲ τέχνη. Ἐκεῖ μέσα ἀναπαύεται ἡ ψυχή σου.

»Κάτω ἀπὸ τὴν καμάρα ὑπάρχει ἕνα ἄνοιγμα. Ἂν καθήσης κάτω ἀπὸ τὴν καμάρα καὶ βάλης τὸ στόμα σου σ' αὐτὸ τὸ ἄνοιγμα καὶ μιλήσης, ἡ φωνή σου ἀκούγεται δυνατὰ καὶ καθαρὰ ἀπὸ κεῖνον ποὺ κάθεται στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ λουτροῦ. Κι' ἔτσι γίνεται κανονικὸ λακριντί.

»Γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὸ Φισηλδῆ χαμὰμ λέγεται «χαμὰμ τῆς χαμηλοκουβέντας». Ἀπὸ τοῦτο τὸ ἄνοιγμα μποροῦν οἱ ἐρωτευμένοι νὰ συννενοηθοῦν θαυμάσια. Γι' αὐτὸ πολλοὶ τὸ ὀνομάζουν καὶ «χαμὰμ τῶν κρυφομιλημάτων» ἢ «χαμὰμ τῶν ψιθυρισμῶν».

Ὁ Ἐβλιὰ ταξιδεύει μὲ συνοδεία καβαλλάρηδες σωματοφύλακες καὶ νεαροὺς δούλους. Ὁ Μοσχόπουλος στιγματίζει τὶς συνήθειές του καὶ κυρίως τὶς περὶ τὰ ἐρωτικὰ ἐνασχολήσεις ἢ περιγραφές του[1] :

«Ἐταξίδευε, συνοδευόμενος, ὡς λέγει ὁ ἴδιος, ὑπὸ πολλῶν δούλων καὶ γανυμηδίων (οὐγλάν), εἰς τὰς πόλεις δὲ τὰς ὁποίας ἐπισκέπτεται ὡς π.χ. ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ, δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρῃ περὶ γυναικῶν, εἰδικῶς δὲ ἐκείνων τὰς ὁποίας ὀνομάζει «μαχμπουμπὲ» — ἤτοι ἐρωμένας ἢ ἀξιεράστους — θέλων νὰ ὑποδηλώσῃ τάς, εἴτε ἐξ ἐπαγγέλματος εἴτε ἐξ ἀμφιβόλου ἠθικῆς ὑποστάσεως, προθύμους εἰς ὑποδοχὴν ξένων ἐπισκεπτῶν. Ἐπίσης δὲν λησμονεῖ νὰ κάμῃ λόγον περὶ κιναίδων».

Στὸ κεφάλαιο «Ἐγκώμιο τῆς πολιτείας Σαπτσιλὰρ» ἀφηγεῖται τὴν ἀπόδραση ἑνὸς ἀπὸ τοὺς δούλους του καὶ τὴν περιπετειώδη καὶ πεισματικὴ καταδίωξή του σὲ κάμπους καὶ βουνά :

«Κατὰ τὴν παραμονή μου σ' αὐτὴ τὴν πολιτεία, ἔφυγε, Κύριος οἶδε γιατί, ἕνας δοῦλος μου. Ἄνοιξε ἡ γῆ καὶ τὸν κατάπιε. Ἔξω φρενῶν, καβαλλικεύω τ' ἄλογό μου γυρίζω στὶς Φερρὲς καὶ παίρνω ἐπίσημη κλήση ἀπὸ τὸν

1. Ὁ Ἐβλιὰ ἀποφεύγει τὴ λέξη «κάτοικοι» ὅταν ἀναφέρεται στὸν πληθυσμὸ μιᾶς πολιτείας. Γράφει «ἐραστὲς καὶ ἐρωμένοι». Νὰ πῶς περιγράφει λ.χ. τοὺς κατοίκους τοῦ Διδυμοτείχου : «Οἱ ἐραστὲς καὶ οἱ ἐρωμένες εἶναι τρυφεροὶ στὸ σῶμα καὶ λυγεροὶ κι' ἄσπροι σὰν ἀσήμι καὶ κοκκινομάγουλοι».

καδή. Ὕστερα, μαζὶ μὲ τοὺς δικαστικοὺς κλητῆρες ἀρχίζω τὴν καταδίωξη ποὺ κράτησε μιὰ ὁλόκληρη βδομάδα. Ἔψαξα ὅλα τὰ χωριὰ τῶν Φερρῶν, ὅλα τὰ κατατόπια, ἔφθασα ὡς τὰ βουνὰ Σητσανλῆ. Ἐπὶ τέλους, δόξα τῷ Θεῷ, τὸν ἔπιασα τὸν τρισκατάρατο. Δεμένο χεροπόδαρα τὸν ἔφερα στὸν σταθμὸ Φερεδζίκ. Κι' ἀφοῦ τὸν μαστίγωσα γερὰ καὶ τοῦ ἔδειξα τὴ θαυματουργὴ δύναμη τοῦ βούρδουλα τοῦ Ἐβλιᾶ, συνέχισα τὸ ταξίδι μου».

Στὸ Ἀμπὰς Χησὰρ Μάκρη (κοντὰ στὴ σημερινὴ Ἀλεξανδρούπολη) ὁ Ἐβλιὰ δίνει πληροφορίες γιὰ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό :

«Οἱ μουσουλμάνοι ἐδῶ εἶναι λιγώτεροι ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, μόλις 50 οἰκογένειες. Τὰ ὑπόλοιπα 150 σπίτια ἀνήκουν στοὺς ἀπαίσιους ἀπίστους.

»Τὰ παράθυρα ὅλων τῶν χριστιανικῶν σπιτιῶν εἶναι πολὺ μικρά. Κι' οἱ πόρτες εἶναι στερεωμένες πολὺ ψηλὰ γιὰ νὰ μὴν ἔρχωνται μουσαφιρέοι μὲ ἄλογα καὶ μπαίνουν στὰ σπίτια. Γι' αὐτὸ ἔχτισαν τὶς πόρτες μικρὲς καὶ ψηλὰ καὶ μὲ στριφογυριστὲς σκάλες[1]».

Μιλάει καὶ γιὰ τὴν παραγωγὴ τῆς Μάκρης : «πανέμορφα κοράσια καὶ ἀπολλώνεια ἀγόρια».

Ὁ Ἐβλιὰ ἔχει συγκεντρώσει πληροφορίες καὶ γιὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὸ Παπαζιστὰν ὅπως τὸ ἀποκαλεῖ. Εἶναι φανερὸ πὼς τὰ στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ Τούρκους. Ἔτσι, ἡ ἀφήγησή του ἀποτελεῖ ἕνα κρᾶμα πραγματικότητος καὶ μύθου :

«Εἶναι χιλιάδες οἱ πατριάρχες,βλαδίκες (ἐπίσκοποι), παππάδες καὶ λοιποὶ ἱερωμένοι καὶ οἱ «σαχίμπι ζουνάρ» (κάτοχοι ζωναρίου, δηλ. μοναχοί)[2]. Ἔχουν ἐγκαταλείψει τὴν κοινωνία καὶ στὰ μοναστήρια τους τρῶνε μιὰ φορὰ τὴν ἑβδομάδα. Τὰ μάτια τους εἶναι βυθισμένα.

»Τὸ σῶμα αὐτῶν τῶν ἀπίστων μοιάζει μὲ ἀποξεραμένα κρέατα τοῦ Ἀχλάτ[3]. Ὑπάρχουν γέροι ποὺ τρῶνε μιὰ φορὰ τὴν ἑβδομάδα ἢ καὶ μιὰ φορὰ τὸ μήνα, πέντε ἐλιές, πέντε χουρμάδες καὶ πέντε κεσέδες γάλα. Καὶ δὲν βγαίνει λέξη ἀπὸ τὰ χείλη τους. Τὸ βλέμμα τους εἶναι σβησμένο. Ζοῦν ἀσκητικά, μακριὰ ἀπὸ κάθε ἀπόλαυση τῆς ζωῆς. Ὑπάρχουν καλόγεροι ποὺ ἔζησαν 270 χρόνια».

---

1. Οἱ μουσαφιρέοι εἶναι φυσικὰ οἱ Τοῦρκοι ποὺ συνήθιζαν νὰ μπαίνουν ἔφιπποι στὰ σπίτια τῶν Ρωμιῶν. Πολλοί, μάλιστα, Τοῦρκοι ἀνέβαιναν στὰ ρωμέικα σπίτια μὲ τ' ἄλογά τους ἀπὸ τὶς σκάλες. Ὁ περιηγητὴς *Thevenot* γράφει στὸ χρονικό του ὅτι οἱ πόρτες τῶν ἑλληνικῶν σπιτιῶν στὴν Καλλίπολη τῶν Δαρδανελλίων (βρισκόταν ἐκεῖ τὸ 1655) «ἦταν χτισμένες σὲ ὕψος ἑνὸς περίπου μέτρου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους γιὰ νὰ μὴ μπαίνουν οἱ Τοῦρκοι καβαλλάρηδες ὅπως γινόταν ἄλλοτε».

2. Ζουνάρ, ἐξηγεῖ ὁ Ἐβλιὰ εἶναι ἡ τρίχινη ζώνη τῶν καλογέρων, σημάδι πὼς εἶναι ἄπιστοι.

3. Τουρκικὴ πόλη στὶς ὄχθες τῆς λίμνης Βάν. Ἐκεῖ παρασκεύαζαν παστὰ κρέατα ἀποξεραίνοντάς τα στὸν ἥλιο.

»Σὲ κανένα μέρος τοῦ κόσμου δὲν ὑπάρχουν τόσο μορφωμένοι παππάδες. Μοναχὰ στὴ χώρα τῶν Ρωμιῶν, στὴ χώρα τῆς Κόκκινης Μηλιᾶς[1], στὸ Νετζὴτ τῆς Ἀραβίας, στὸ Ἰρὰκ καὶ στὴ δική μας Οὔνια.

»Ἀπὸ ὅλες τὶς χῶρες τῶν ἀπίστων (Κιαφιριστὰν) στέλνουν στὰ μοναστήρια θησαυρούς. Ὅλοι οἱ καλόγεροι ἐργάζονται. Κατασκευάζουν μὲ πολλὴ τέχνη χουλιάρια, ξυστριὰ τῆς ράχης, κεσέδες (κύπελλα), κούνιες γιὰ μωρά, πολύχρωμους δίσκους καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, τόσο ὄμορφα φιλοτεχνημένα ποὺ θαρεῖς πὼς ἔγιναν μὲ μαγικὸ τρόπο.

»Διοικητὴς (χακὶμ) τῶν μοναστηριῶν αὐτῶν εἶναι ἀκόμα, μὲ σουλτανικὸ νόμο, ὁ Βοσταντζῆ - μπασῆς[2] τῆς Πόλης ποὺ κυβερνάει μὲ ἕναν ἀντιπρόσωπό του χασεκῆ. Ποῦ νὰ τολμήση κανεὶς νὰ καταπιέση αὐτοὺς τοὺς παππάδες. Τὸν ξυλίζουν ἀλύπητα οἱ βοσταντζῆδες».

Ὁ μεταφραστὴς τοῦ Ἐβλιᾶ Μοσχόπουλος ὀργίζεται γιὰ τὶς ἀντιχριστιανικὲς παρατηρήσεις τοῦ Τούρκου περιηγητῆ καὶ παραλείπει τὰ ἀποσπάσματα ποὺ θεωρεῖ προσβλητικὰ γιὰ τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἄθω :

«Εἰς τὴν περιγραφὴν ταύτην τῶν μονῶν ὁ Ἐβλιὰ ἐμφανίζει ὡραίους νεανίας οἵτινες ἵστανται μετὰ σεβασμοῦ εἰς ὅλας τὰς τελετὰς καὶ ἐνώπιον τῶν ἐπισκεπτῶν, πρόθυμοι νὰ ἐκτελέσουν πᾶσαν αὐτῶν ἐπιθυμίαν. Φέρουν ζάχαριν τῆς Αἰγύπτου, ζαχαρόπηκτα τῶν Ἰνδιῶν, ἡδύποτα Ζιγγιβάρης, «γάλα τοῦ πουλιοῦ» (δηλαδὴ πράγματα δυσεύρετα) «γάλα λεαίνης» καὶ ἄλλα, «διότι αὐτοὶ οἱ ἄπιστοι, αὐτὰ τὰ ἔθιμα εἶδον ἀπὸ τὸν Ἰησοῦν». Εἰς τὰ περὶ ὡραίων κομψουργημάτων τὰ ὁποῖα κατασκευάζουν οἱ καλόγεροι, ἀναφέρει περὶ ὡραίων ἱεροδούλων, ἀλλὰ τὸ κείμενον εἶναι συγκεχυμένον καὶ δὲν φαίνεται ἂν γράφη περὶ τούτων ὡς ποιουμένων τὰς διατριβάς των εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἢ εἰς τὰ χώρας τὰς ὁποίας ἀπαριθμεῖ (Κυζὺλ Ἐλμά, Ἰρὰκ, Οὔνια). Παραλείπομεν τὸ χωρίον τοῦτο μὴ θέλοντες νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὸν Ἐβλιγιὰ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι εἶδε καὶ ἱεροδούλους εἰς τὸν Ἄθω.

»Φαίνεται ὅτι ἡ δραπέτευσις τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν γανυμηδίων του, τὸν ὁποῖον ἀναζητεῖ ἀλλόφρων δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ὑποσχόμενος ἀμοιβὰς καὶ ἄλλα, διέταραξε τὰς φρένας του τόσον, ὥστε νὰ βλέπη πέριξ του γανυμήδας καὶ ἱεροδούλους».

Στὴν περιοχὴ τοῦ Λαγκαδᾶ ὑπάρχει μιὰ λασπώδης ἰαματικὴ θερμοπηγὴ ποὺ ἀποτελεῖ καὶ θέρετρο τῶν προκρίτων τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Ἐβλιὰ δίνει λεπτομερῆ περιγραφή :

---

1. Κόκκινη μηλιὰ (Κυζὺλ - Ἐλμά). Περιοχὴ τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας ἀπὸ ὅπου ἐξώρμησαν οἱ Τοῦρκοι γιὰ τὶς κατακτήσεις τους. Σύμφωνα μὲ τὶς βυζαντινὲς παραδόσεις τὴν ἡμέρα τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρουσιάσθηκε ἄγγελος στὴν Ἁγία Σοφία καὶ εἶπε ὅτι οἱ Τοῦρκοι θὰ ξαναγύριζαν στὴν Κόκκινη Μηλιά.

2. Φύλακας τῶν αὐτοκρατορικῶν κήπων μὲ εἰδικὴ ἐξουσία στὴν Κωνσταντινούπολη.

«Ἔξω ἀπὸ τὴν εὐημεροῦσα αὐτὴ πόλη (τὸν Λαγκαδά), στὴν περιοχὴ τοῦ σαντζακίου Θεσσαλονίκης, σ' ἕνα μέρος κατάφυτο, ἀνθόσπαρτο καὶ γεμᾶτο ροδῶνες, ὑπάρχει μιὰ πολὺ φροντισμένη θερμοπηγὴ ἀπὸ ὅπου τρέχει ζωοποιὸ χλιαρὸ νερό. Τὸ νερὸ ποὺ χύνεται ἔξω ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ σχηματίζει ἕνα λασπῶδες τέλμα. Ὅσοι πάσχουν ἀπὸ ὕδρωπα, λέπρα ἢ σύφιλη μπαίνουν στὸ βάλτο ὣς τὸ λαιμὸ καὶ θεραπεύονται τελείως ἂν μείνουν ἐκεῖ μισὴ ὥρα.

»Κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν κερασιῶν οἱ προύχοντες καὶ ἡ ἀνώτερη κοινωνία τῆς Θεσσαλονίκης ἔρχονται σ' αὐτὴ τὴ θερμοπηγὴ ἐφοδιασμένοι μὲ σκηνὲς καὶ τρόφιμα καὶ κάνουν τὰ λουτρά τους στὴ δεξαμενή, βρίσκοντας ἀναψυχὴ μιά, δυὸ βδομάδες ἢ ὁλόκληρο μῆνα».

Στὴ Δράμα ὁ Ἐβλιὰ Τσελεπῆ καταγοητεύτηκε ἀπὸ τὴν περίφημη δεξαμενὴ μὲ τὶς ἑκατὸ πηγὲς ποὺ ἀνάβλυζαν μπροστὰ στὸ Ἐσκῆ Τζαμὶ καὶ ἀπὸ τὰ κέντρα ψυχαγωγίας τῶν μουσουλμάνων στὴ δροσόλουστη αὐτὴ γωνιὰ τῆς πολιτείας μὲ τὰ θεώρατα πλατάνια.

«Τέτοια δεξαμενὴ δὲν ὑπάρχει οὔτε στὴ Ρούμελη[1], οὔτε στὴν Περσία, οὔτε στὸ Μπάλχ[2], οὔτε στὴ Βουχάρα, οὔτε στὸ Χορασάν, οὔτε στὴ Γερμανία.

»Ἀπὸ ἑκατὸ πηγὲς ἀναβλύζουν κρουσταλλένια νερὰ κι' ἀπὸ τὴ μεγάλη δεξαμενὴ τρέχουν σὲ μικρότερες. Τὸ νερὸ ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὶς παραδείσιες αὐτὲς πηγὲς εἶναι τόσο νόστιμο καὶ τόσο παγωμένο ποὺ ἀδύνατο νὰ τὸ πιῆ κανεὶς εὔκολα τὸν Ἰούλιο.

»Γύρω ἀπὸ τὶς μεγάλες αὐτὲς στέρνες ὑπάρχουν κάθε λογῆς ἀνάκλιντρα καὶ ὑπόγειες κάμαρες καλλιτεχνικώτατα διακοσμημένες καὶ ποικιλόχρωμες.

»Στὴ μεγάλη δεξαμενὴ μποροῦν νὰ πάρουν τὸ λουτρό τους πεντακόσια ἄτομα. Τὸ νερὸ φθάνει ὣς τὸ στῆθος τοῦ ἀνθρώπου.

»Ἡ δεξαμενὴ εἶναι ἐπιστρωμένη ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ μὲ πάλλευκο μάρμαρο. Γύρω - γύρω ὑπάρχουν πλατάνια καὶ ἄλλα βαθύσκια δέντρα. Ὁ ἥλιος δὲν περνάει διόλου ἀπὸ τὰ φυλλώματα γιατὶ τὰ πλατάνια εἶναι πανύψηλα, θεόπλαστα. Στὰ κλαδιὰ τῶν δέντρων φωλιάζουν χιλιάδες χιλιάδων ποικιλόχρωμα πουλιὰ ποὺ κελαηδοῦν μαγευτικὰ ἐρωτικὰ τραγούδια.

»Αὐτὸς ὁ χαρούμενος χῶρος εἶναι τὸ κέντρο ψυχαγωγίας τῶν κατοίκων τῆς πολιτείας. Ὅλος ὁ παιδόκοσμος συγκεντρώνεται στὴν πλατεῖα, κρεμάει κούνιες στὰ κλαδιὰ τῶν δέντρων καὶ διασκεδάζει, ἐνῶ οἱ ἐρωτευμένοι κάνουν περίπατο κουβεντιάζοντας. Ὅλοι οἱ περιηγητὲς πέρασαν ἀπ' αὐτὸ τὸ ἀναψυκτήριο καὶ ἔγραψαν κάτι μὲ καλλιτεχνικὴ γραφὴ σὲ διάφορα σημεῖα.

»Στὶς τέσσερες ἄκρες αὐτῆς τῆς χλοερῆς πολιτείας ὑπάρχουν πάνω σὲ χαμηλοὺς ἢ ψηλοὺς τοίχους εἰδικὰ θεωρεῖα καὶ μπαλκόνια[3] ποὺ ἀνήκουν στὰ

1. Στὴ χώρα τῶν Ρωμιῶν.
2. Τὰ ἀρχαῖα Βάκτρα τοῦ Ἀφγανιστάν.
3. Σαχνίσια.

μέλη τῶν μεγάλων εὐγενῶν οἰκογενειῶν τοῦ τόπου. Ἀπὸ ἐκεῖ βλέπουν τὰ παιδιά, τοὺς ταχυδακτυλουργούς[1], τοὺς σκοινοβάτες[2] καὶ ἀκοῦνε τοὺς μουσικούς. Στὰ θεωρεῖα αὐτὰ καὶ στὰ μπαλκόνια δὲν μπορεῖ νὰ καθήση ὁποιοσδήποτε γιατὶ εἶναι ἰδιοκτησία κληρονομική[3].

»Ὅλα τὰ μουσουλμανόπαιδα τῶν εὐγενῶν οἰκογενειῶν, μικρὰ καὶ μεγάλα, μὲ τοὺς βοστρύχους τῶν μαλλιῶν πλεγμένους ὅπως τῶν ἀγγέλων καὶ τὰ ἀργυρόλευκα κορμιά τους σκεπασμένα μὲ ἀπαστράπτοντα ἀσπρόρουχα, κολυμποῦν στὶς στέρνες σὰν ἀθερίνες. Κάνουν ἐπίδειξη τῆς κολυμβητικῆς τέχνης τους, παίζουν ἢ κουβεντιάζουν σφιχταγκαλιασμένα χωρὶς νὰ μπορῆ νὰ τὰ ἐμποδίση κανείς. Εἶναι νόμος τῆς πολιτείας καὶ συνήθεια τῶν ἐρωτύλων.

»Σὲ κανένα μέρος τοῦ κόσμου ἀπὸ τὰ τόσα ταξίδια μου, δὲν εἶδα τέτοιο κέντρο ψυχαγωγίας. Ἀλήθεια, εἶναι ὁ παράδεισος τῆς νεολαίας τῶν πραγματικῶν ἐρωτιάρηδων. Μακάρι νὰ ζήση σὲ εὐτυχία ὡς τὴ συντέλεια τῶν αἰώνων».

Ἀπὸ τὴ Δράμα ὁ Ἐβλιὰ ταξιδεύει στὴ Ζίχνη :

«Τὸ κλῖμα της εἶναι λαμπρό. Καὶ ἀφθονοῦν οἱ ἄντρες καὶ οἱ γυναῖκες ποὺ ἀγαποῦν τὸν ἔρωτα. Περίφημα εἶναι τὰ ποτήρια καὶ οἱ κεσέδες τῆς Ζίχνης. Τὸ χρῶμα τους εἶναι τόσο ὄμορφο ποὺ θυμίζει τὴν κεχριμπαρένια πορσελάνη ποὺ παράγεται στὴ νῆσο Ἐλμενί. Μοιάζουν μὲ τὴν κινέζικη πορσελάνη καὶ στέλνονται δῶρα σὲ ὅλα τὰ βιλαέτια[4]».

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐπίσκεψη στὶς Σέρρες. Περιγραφές, στατιστικές, στοιχεῖα γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωή, τὴν ἐνδυμασία καὶ τὶς κοινωνικὲς συνήθειες :

«Ἐνενήντα τζαμιά, 710 βρύσες μὲ νερὸ γλυκὸ σὰν νέκταρ τοῦ παραδείσου, ἑβδομήντα περίπτερα γιὰ νὰ σβήνουν οἱ διαβάτες τὴ δίψα τους[5], 2.060 πηγάδια, 2.000 μαγαζιά, ἐννέα θολωτὰ μολυβοσκέπαστα μπεζεστένια, πέντε δημόσιοι λουτρῶνες.

»Ὅπως λένε οἱ ἐρωτιάρηδες ποὺ ξέρουν καλὰ τὰ πράγματα, ὑπάρχουν στὶς Σέρρες καὶ 1.060 ἰδιωτικοὶ λουτρῶνες[6].

---

1. Χοκκαμπαζῆδες.

2. Τζαμπαζῆδες.

3. Ἀπαράλλακτα ὅπως τὰ θεωρεῖα τῶν θεάτρων στὰ Ἑπτάνησα.

4. «Κάθε πολιτεία ἔχει κάτι ξακουστό, ἡ Ζίχνη τὰ ποτήρια της, οἱ ὄμορφες τῶν Σερρῶν εἶναι πολλές, τὰ σπίτια τους περισσότερα».

5. Τὰ περίπτερα τῶν τουρκικῶν πόλεων ἦταν ἡμικυκλικὰ κτίσματα μὲ χάλκινα κύπελα γεμάτα κρύο νερὸ στὰ παραθύρια τους γιὰ νὰ πίνουν δωρεὰν οἱ διαβάτες.

6. Προσαρμογὴ στὶς μακραίωνες συνήθειες τῶν Βυζαντινῶν (κι' αὐτὲς κληρονομιὰ τῆς ρωμαϊκῆς καθημερινῆς ζωῆς) ὑπῆρξε ἡ ἀφθονία δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν λουτρῶν στὶς ἑλληνικὲς χῶρες ἐπὶ τουρκοκρατίας. Σ' ὅλες τὶς πόλεις τοῦ βυζαντινοῦ κράτους λειτουργοῦσαν δημόσια λουτρά. (*Σωζόμενου*: Ἐκκλησ. Ἱστορ., *Προκοπίου* «Περὶ κτισμάτων). Ἐπὶ Θεοδοσίου Β' ὑπῆρχαν στὸ Βυζάντιο ὀχτὼ μεγάλα δημόσια λουτρὰ καὶ 150 ἰδιωτικά. (*Σκαρ. Βυζαντίου* : Ἡ Κωνσταντινούπολις). Κατὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἀλεξανδρείας βρέθηκαν στὴν

»Ὑπάρχουν ἀκόμα ἐννέα οἰκήματα γιὰ τοὺς ἀνύπαντρους μὲ φύλακες καὶ πορτιέρηδες. Ὅσοι μένουν σ' αὐτὰ τὰ σπίτια εἶναι ἀλληλέγγυοι καὶ ὑπεύθυνοι ὁ ἕνας γιὰ τὸν ἄλλον.

»Πλῆθος παιδόπουλα μὲ ἀγγελικὸ πρόσωπο. Φοροῦν κεφαλοδέσι ἀπὸ

πολιτεία 4.000 λουτρά (*S. Mavrogeny* : Les bains orientaux). Ὁ Γάλλος περιηγητὴς καὶ γεωγράφος *Pierre Gilles* καταμέτρησε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1525 πάνω ἀπὸ ἑκατὸ δημόσια λουτρά. Τόσο συχνὰ λούζονταν οἱ Βυζαντινοὶ ποὺ ἐπέσυραν τὶς ἐπικρίσεις τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Χρυσόστομος ἀναθυμᾶται μελαγχολικὰ τοὺς παλιοὺς καλοὺς καιρούς : «Οὐδὲ γὰρ αὐτὰς (τὰς θυγατέρας) ἔτρεφον αἱ μητέρες καθάπερ τὰς νῦν βαλανείοις πυκνοῖς (βαλανεῖον, τὸ λουτρό), μύρων ἀλοιφαῖς, μαλακοῖς ἱματίοις». Καὶ ὁ *Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς* συμβουλεύει: «Οὐ δεῖ συνεχῶς καὶ πολλάκις τῆς ἡμέρας λούεσθαι». Ρώτησαν κάποτε τὸν ἐπίσκοπο Σισίννιο (τὸν μετέπειτα πατριάρχη) γιατὶ πηγαίνει δυὸ φορὲς τὴν ἡμέρα στὸ λουτρό. Κι' ἐκεῖνος ἀπάντησε : «Γιατί δὲν μπορῶ νὰ πάω τρεῖς φορές» (*Σωκράτους* : Ἐκκλησ. Ἱστορία). Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰώνα ἀποτελοῦσε πιὰ συνήθεια γενικὴ νὰ λούζωνται οἱ Βυζαντινοὶ τρεῖς φορὲς τὴν ἑβδομάδα. Ὁ πατέρας τοῦ Πτωχοπρόδρομου ἔλεγε μὲ παράπονο στὸ γιό του :

Αὐτὸς ὅταν ἐμάνθανεν λουτροῦ θύραν οὐκ εἶδε
καὶ τώρα λουτρακίζεται τρίτον τὴν ἑβδομάδα.

Ἀπηχήσεις τῶν βυζαντινῶν λουτρικῶν συνηθειῶν ὑπάρχουν καὶ στὴ δημοτικὴ ποίηση τοῦ Βυζαντίου :

Ἡ Κυρὰ Ρήνη τοῦ Σκληροῦ κι' ἡ Ἀρετὴ τοῦ Δούκα
Κι' ἡ Χρυσοκουβουκλιώτισσα, πανέμνοστα κορίτσια
βγῆκαν νὰ περπατήσουνε καὶ στὸ λουτρὸ νὰ πᾶνε.

Οἱ Τοῦρκοι μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης θὰ χρησιμοποιήσουν τὰ βυζαντινὰ λουτρά. Ἀργότερα ἀρχίζουν νὰ χτίζουν νέους λουτρῶνες κατὰ τὰ βυζαντινὰ πρότυπα καὶ μὲ Βυζαντινοὺς ἀρχιτέκτονες. Τὸ πρῶτο τουρκικὸ λουτρὸ ποὺ ἔχτισε ὁ Μωάμεθ ὁ Πορθητὴς στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ Καραμὰν Χαμμὰμ (1464) ἔγινε μὲ σχέδια τοῦ Χριστόδουλου (*Φ. Κουκουλέ*: Βυζαντινὰ καὶ οὐχὶ τουρκικὰ ἔθιμα). Οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν δημόσια λουτρὰ καὶ ἰδιωτικὰ ἢ πριβᾶτα (*Πολυδεύκης* : «Ἑρμηνεύματα». *Πρόχωρος* : «Βίος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ»). Τὰ μεγάλα λουτρὰ εἶχαν μαρμάρινους τοίχους, κίονες, ἀγάλματα, ψηφιδωτά, πολυτελεῖς κορνιζώσεις καὶ καθρέφτες. («Τὰ κατὰ Καλλίμαχον καὶ Χρυσορρόην». *Ἀνδρ. Ξυγγόπουλου* : «Βυζαντινὸς λουτρὼν ἐν Θεσσαλονίκῃ). Εἰκόνα τῶν βυζαντινῶν λουτρικῶν ἐγκαταστάσεων μὲ τοὺς κλιβάνους, τὸ ὑπόκαυστο, τὶς σωληνώσεις, τὸν νεφελώδη ἀτμὸ καὶ τὸν «πυρώδη ἀέρα» προσφέρει τὸ μεσαιωνικό μας ἔπος:

Καὶ ἀπέξω κατεσκεύασεν τοῦ παλατιοῦ καμίνιν
Καὶ σωληνάριν ἔστεσεν ὁλόχαλκον, μεγάλον,
ἐκ τῆς καμίνου ἔφθανεν εἰς τὸ λουτρὸν δὲ μέσα
καὶ ἡ πύρωσις ἀνέβαινεν ἐκ τῶν σωληναρίων.

Ἀκόμα καὶ μικτὰ λουτρὰ (ἀνδρόγυνα) ὑπῆρχαν ἀπὸ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνες. Ἀπόδειξη οἱ ἐπικρίσεις ποὺ διατυπώνει ὁ *Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς* : «Κοινὰ δὲ ἀνέωκται ἀνδράσιν ὁμοῦ καὶ γυναιξὶ τὰ βαλανεῖα. Κἀντεῦθεν ἐπὶ τὴν ἀκρασίαν ἀποδύονται. Ἔξεστι δὲ τοῖς βουλομένοις τῶν ἄλλων τὰς οἴκοι κατακλείστους, γυμνὰς ἐν τοῖς βαλανείοις θεάσασθαι. ἐνταῦθα γὰρ ἀποδύσασθαι τοῖς θεαταῖς, ὥσπερ καπήλοις σωμάτων, οὐκ αἰσχύνονται» (*Παιδαγωγός*, 3, 5, 255, 5). Φυσικὰ οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν μιμηθῆ τὰ mixta ἢ communia balnea τῶν Ρωμαίων. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ρωμαῖοι υἱοθέτησαν τὶς συνήθειες τῶν Ἑλλήνων,

σαμουρόγουνα τῆς Βοσνίας, ντολαμᾶ [1] μὲ ἀσημένια κουμπιά, πανταλόνια μὲ ἀσημένιες πόρπες καὶ ὑποδήματα καπαρντί[2].

»Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ραγιάδες εἶναι Ρωμιοί, καὶ Βούλγαροι Τσιτάκ. Φοροῦν λευκὸν ἀμπὰ καὶ ροῦχα ἀπὸ κετσέ.

»Οἱ γυναῖκες ἔχουν ἀκάλυπτο τὸ κεφάλι. Τὸ τυλίγουν, ὅμως, μ' ἕνα φακιόλι ἀπὸ λευκὸ τουλουπάνι. Σκεπάζουν τὸ πρόσωπο μὲ μαῦρο πέπλο. Φοροῦν στὰ πόδια κίτρινες παντοῦφλες καὶ περπατοῦν ντροπαλές.

»Σ' ὅλους τοὺς μεγάλους δρόμους τῶν Σερρῶν μποροῦν νὰ περάσουν πλάϊ-πλάϊ τρεῖς καὶ τέσσερες ἅμαξες. Οἱ δρόμοι εἶναι στρωμένοι μὲ ἄσπρο καλντιρίμι. Στὴ γωνιὰ κάθε δρόμου ὑπάρχουν βρύσες. Δεξιὰ κι' ἀριστερὰ στοὺς δρόμους τῶν ἀγορῶν τρέχουν νερά. Εἶναι πολιτεία στολισμένη καὶ δροσερὴ ποὺ θυμίζει τὶς περσικὲς πολιτεῖες. Σὰν τὶς Σέρρες ἄλλη πολιτεία δὲν ὑπάρχει σ' ὅλη τὴ Ρούμελη».

Ἡ περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι συναρπαστική. Καὶ πρῶτα-πρῶτα τὸ περίφημο λουτρὸ Μπὲκ Χαμάμ:

«Ἀξιοθέατο ἔργο παράξενης καὶ θαυμαστῆς τέχνης. Οἱ τετράγωνοι τοῖχοι καὶ οἱ χυτοὶ θόλοι του δὲν παρουσιάζουν διόλου ἐξιδρώσεις, δὲν ἀφήνουν νὰ στάξῃ σταγόνα νερό. Εὐωδιὰ λουλουδιῶν ἀναδίνουν οἱ τοῖχοι, τὸ πάτωμα εἶναι στρωμένο μὲ χιλιάδες χιλιάδων πολύχρωμες μαρμαρένιες πλάκες. Οἱ θόλοι του φωτίζονται ἀπὸ χιλιάδες χιλιάδων φεγγίτες ἀπὸ κρύσταλλο».

Ὕστερα περιγράφει τὰ ταρσιὰ [3] καὶ τὰ λιθόχτιστα, μολυβοσκέπαστα μπεζεστένια τῆς πολιτείας:

«Πόσοι καὶ πόσοι πάμπλουτοι ἔμποροι σ' αὐτὸ τὸ μπεζεστένι. Ἔχουν τοὺς θησαυροὺς τῆς Αἰγύπτου, μετροῦν χρυσάφι[4] καὶ γρόσια, ἔτσι ποὺ ὁ χτύπος ἀπὸ τὸ μέτρημα προκαλεῖ στὸν ἄνθρωπο δέος. Ἀπερίγραπτος συνωστι-

---

ὅπως γράφει ὁ *Πλούταρχος*: «τοῦ καὶ μετὰ γυναικῶν τοῦτο πράσσειν ἀναπεπλήκασι τοὺς Ἕλληνας» (Βίος Κάτωνος, 26). Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, πάντως, γιὰ νὰ περισταλῇ τὸ φαινόμενο τῶν μικτῶν λουτρῶν, ἐπιτρεπόταν μὲ νόμο τὸ διαζύγιο σὲ περίπτωση ποὺ ἡ σύζυγος συνήθιζε νὰ συλλούεται μὲ ἄνδρες: «εἰ τοσαῦτα τὰ τῆς ἀκολασίας ἐστὶν ὡς καὶ ἀνδράσι, κατὰ τρυφῆς προφάσιν, συλλούεσθαι»(τὴν σύζυγον). Νεαρὰ 117. Πάντως κατὰ τοὺς χρόνους πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση μόνο σὲ ἀνδρόγυνα ἐπιτρεπόταν τὸ «συλλούεσθαι» στὰ δημόσια λουτρά. Ὁ *Βαλσαμών*, μάλιστα, ἑρμηνεύοντας σχετικὴ ἀπαγόρευση τοῦ 77ου κανόνος τῆς ἐν Τρούλλῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου παρατηρεῖ: «Μὴ κωλύεσθαι (τὸ συλλούεσθαι) ὑπὸ τοῦ κανόνοςτούτου· σὰρξ γὰρ μία εἰσὶ καὶ οὐδὲν τὸ ἄσεμνον δοκεῖ γίνεσθαι μέσον αὐτῶν, μὴ διεστηκότων ἀλλήλων τοῖς σώμασι» (*Ράλλη - Ποτλῆ*, Σύνταγμα, 2, 484). Συμπέρασμα: Οἱ Τοῦρκοι υἱοθέτησαν ὅλες τὶς λουτρικὲς συνήθειες τῶν Βυζαντινῶν προσαρμόζοντάς τες στὶς ἐπιταγὲς τῆς θρησκείας τους, στὶς κοινωνικές τους παραδόσεις καὶ στὸ λαϊκό τους πολιτισμό.

1. Ποδήρης χιτώνας.
2. Καμπάρντα: χώρα τῆς Ὑπερκαυκασίας, ἀπὸ ὅπου καὶ ἡ καμπαρντίνα.
3. Παζάρια.
4. Δηλαδὴ χρυσὲς λίρες.

σμός ἀγοραστῶν καὶ πωλητῶν, πραγματικὸ σκάκι ἀπὸ δρόμους. Ὑπάρχουν κάπου τριακόσιοι δρόμοι καὶ σὲ κάθε δρόμο ἀπὸ μιὰ συντεχνία.

»Τὰ καπηλιὰ τοῦ Μποζᾶ[1] εἶναι περίεργο θέαμα. Οἱ μεθυσμένοι πᾶνε κι' ἔρχονται ἀπὸ τὸ πρωΐ. Ἐδῶ βρίσκονται οἱ ἄπιστοι, οἱ ταβερνιαραῖοι, ὅλοι αὐτοὶ ποὺ ρέπουν στὴ διαφθορά. Ὑπάρχουν συνολικὰ 348 κρασοπουλιά. Στὸ καθένα μπαίνουν 100 καὶ 200 καβαλλάρηδες ταξιδιῶτες γιὰ νὰ πιοῦν καὶ νὰ μείνουν. Εἶναι μαζὶ χάνια καὶ κατοικίες. Οἱ ἰδιοκτῆτες αὐτῶν τῶν μαγαζιῶν πουλᾶνε ἀναίσχυντα στοὺς ἄπιστους κρασὶ καὶ κερδίζουν παρὰ μὲ οὐρά. Παράξενο θέαμα. Πουθενὰ στὸν κόσμο δὲν βρίσκεις τέτοιους ξενῶνες - καπηλιά, ὅπου οἱ ἄπιστοι ταβερνιαρχῖοι μὲ τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τους ὑπηρετοῦν τοὺς μεθυσμένους ξένους. Κι' ὅμως, ὅταν μεθύσει κανείς, δὲν ἁπλώνει ποτὲ χέρι στὰ παιδιὰ ἢ στὴ γυναῖκα τοῦ κάπελα, οὔτε τολμάει νὰ τὴν ἐνοχλήση μὲ λόγια. Ἐπικρατεῖ μεγάλη τάξη.

»Ὑπάρχουν 20 μποζαχανέδες καὶ 17 θαυμάσια καφενεῖα. Ὅλοι οἱ ἐρωτιάρηδες, οἱ κομψευόμενοι, οἱ ταξιδιῶτες, οἱ ποιητές, οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων συγκεντρώνονται σ' αὐτὰ τὰ καφενεῖα καὶ περνοῦν τὶς ὧρες τους, μέρα καὶ νύχτα μὲ καλὴ συντροφιά.

»Κι' ἀκόμα, λιθόχτιστα σεράγια μὲ πολλὰ πατώματα, τὸ καθένα μὲ δυὸ καὶ τρεῖς αὐλές, μὲ σκεπὴ ἀπὸ κεραμίδια κόκκινα σὰ ρουμπίνια, μὲ κλειστὰ μπαλκόνια καὶ ἰδιαίτερα διαμερίσματα καὶ τσαρντάκια[2] καὶ περίπτερα χωρὶς στέγη. Σὲ ἑκατοντάδες ἀπὸ αὐτὰ τὰ σεράγια ὑπάρχουν περιβόλια καὶ ἀμπέλια, παραδεισένιοι κῆποι καὶ τριανταφυλλῶνες καὶ συντριβάνια ποὺ κελαρύζουν ἁρμονικά. Ἔχουν κάθε λογῆς ἐκλεκτὰ ποτά. Τὸ σπουδαιότερο ποτὸ τους εἶναι τὸ κρασί. Ἀλλὰ καὶ μιὰ σταγόνα ἀπ' αὐτὸ εἶναι χαράμ[3].

»Μοῦ εἶπαν ὅτι στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης ὑπάρχουν συνολικὰ 46.000 ἀμπέλια. Σὲ κάθε ἀμπέλι ὑπάρχουν περίπτερα ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ διασκεδάση μὲ κρασὶ καὶ γυναῖκες».

Ἡ Θεσσαλονίκη ὑδρευόταν ἀπὸ τὸν Χορτιάτη.

«Τὰ δροσερά του νερὰ ἔρχονται στὴ Θεσσαλονίκη μὲ ὑπόγειους σωλῆνες καὶ μοιράζονται σ' ὅλα τὰ λουτρά, τὰ τζαμιὰ καὶ τὰ ἱμαρέτια τῆς πολιτείας. Κάθε καλοκαίρι οἱ ραγιάδες τοῦ Χορτιάτη κουβαλοῦν στὴ Θεσσαλονίκη μὲ τὰ ὑποζύγιά τους πάγο καὶ τὸν πουλᾶνε».

Τὸ σπουδαιότερο ἴσως κεφάλαιο τῶν ἀφηγήσεων τοῦ Τούρκου περιηγητῆ γιὰ τὰ ταξίδια του στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἡ ἄφιξή του στὴν Ἀθήνα καὶ ἡ ἐπίσκεψή του στὴν Ἀκρόπολη[4].

---

1. Μποζά : ποτὸ ἀπὸ κεχρί. Μποζαχανές : ψυγεῖο.
2. Ὑπόστεγα.
3. Ἀπαγορευμένο ἀπὸ τὴ θρησκεία.
4. Ὁ τίτλος τοῦ κεφαλαίου : «Στὴ μεγάλη καὶ ἀρχαία πόλη, τὴν ἕδρα τῶν σοφῶν τῆς ἀρχαιότητος, δηλαδὴ στὸ κάστρο τῆς Ἀθήνας».

Ὁ Ἐβλιὰ εἶναι ὁ μόνος περιηγητὴς ποὺ σίγουρα εἶδε καὶ μελέτησε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Παρθενῶνος πρὶν γκρεμισθῆ ἀπὸ τὴ μπόμπα τοῦ Μοροζίνι. Εἶναι ὁ μοναδικὸς ξένος ποὺ μίλησε ἐλεύθερα μὲ τοὺς κατοίκους καὶ συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ τὴν οἰκονομία τοῦ τόπου.

Φυσικὰ οἱ ἱστορικὲς ἀνακρίβειες εἶναι ἀναρίθμητες. Γράφει ὁ Ἐβλιά: «Ἱδρυτὴς τῆς Ἀθήνας εἶναι ὁ ἱερεὺς Σολομών. Ἂς ἔχει εἰρήνη».Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Τοῦρκος περιηγητὴς μπερδεύει τὸν θεμελιωτὴ τῆς πολιτείας Σόλωνα μὲ τὸν Σολομώντα.

Ἀντλεῖ τὶς πληροφορίες του ἀπὸ τοὺς Τούρκους τῆς Ἀθήνας. Κι' αὐτὸ εἶναι σημαντικό. Γιατὶ τὸ κείμενο ἀποκαλύπτει γιὰ πρώτη φορὰ πῶς ἔβλεπαν τὴν Ἀθήνα, τὴν ἱστορία της καὶ τοὺς κατοίκους της οἱ Τοῦρκοι.

«Ἐπειδὴ μαζεύτηκαν στὴν πόλη τῆς Ἀθήνας ἑφτὰ χιλιάδες φιλόσοφοι διαφόρων ἐπιστημῶν γι' αὐτὸ οἱ ἱστορικοὶ ὅλων τῶν ἐθνῶν ὠνόμασαν τὴν πολιτεία τούτη «πόλη τῶν ἀρχαίων σοφῶν».Οἱ φιλόσοφοι τῆς πολιτείας ὅλοι μαζὶ προσπάθησαν νὰ βροῦν τὴ θεραπεία τοῦ θανάτου. Δὲν τὸ κατώρθωσαν βέβαια αὐτό, κατώρθωσαν ὅμως νὰ ἀνακαλύψουν τὴ θεραπεία γιὰ χιλιάδες ἀρρώστιες,ἔγιαναν καὶ δυνάμωσαν τὰ κορμιά τους μὲ ἐξαιρετικὴ δίαιτα καὶ μὲ ἐπίμονη ἄσκηση καὶ ἔτσι ζοῦσαν 300 χρόνια».

Ἡ παράδοση γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν εἶχε διατηρηθῆ ὕστερα ἀπὸ εἴκοσι αἰῶνες στὴν τουρκοκρατουμένη πολιτεία. Κι' ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς γενεὲς πέρασε παραφθαρμένη ἀλλὰ ζωηρὴ στὴ μνήμη τῶν Τούρκων κατοίκων της[1].

Ὁ Ἐβλιὰ σαστίζει μπροστὰ στὴν ὀμορφιὰ τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαίας τέχνης. Καὶ ὁ ὕμνος του στὸν Παρθενώνα προκαλεῖ ἔκπληξη καὶ συγκίνηση. Αὐτὸς ὁ κοσμογυρισμένος, πολύξερος Τοῦρκος ἦταν προικισμένος μὲ σπάνια εὐαισθησία:

«Σ' αὐτὴ τὴν ἀνθηρὴ πόλη βρίσκονται ὅλα τὰ θαυμαστὰ καὶ ἀξιοπερίεργα πράγματα τοῦ κόσμου καὶ πλῆθος ἔργα τέχνης. Ὑπάρχουν χιλιάδες εἰδῶν γλυπτὰ ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο ποὺ παριστάνουν κάθε λογῆς ὄντα, περίεργα καὶ ἀξιοθαύμαστα. Ἐπίσης ὑπάρχουν ἀγάλματα ποὺ τὰ ἀγαποῦν ἐξαιρετικὰ οἱ Φράγκοι. Οἱ ἐπισκέπτες ποὺ τὰ περιεργάζονται τὰ θαυμάζουν. Ὁ νοῦς τους

---

1. Ὁ Κώστας Μπίρης ποὺ ἀποκατέστησε τὴν ἀκρίβεια τῶν κειμένων τοῦ Ἐβλιᾶ γιὰ τὴν Ἀκρόπολη παρατηρεῖ: «Ἂν παραμερίσουμε τὶς λεπτομέρειες στὶς ὁποῖες ὠργίασε ἡ φαντασία τοῦ Ἐβλιᾶ ἢ ἔσφαλε ἡ παράδοση τῶν Ἀθηναίων καὶ ἂν περιορισθοῦμε στὸ σκελετὸ τῆς ἀφηγήσεώς του πρέπει νὰ ἐκτιμήσουμε βαθειὰ καὶ νὰ θαυμάσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι μέσα στὸ σκοτάδι τῆς δουλείας καὶ τοῦ μεσαίωνος, εἴκοσι αἰῶνες μετὰ τὴν ἀρχαία ἀκμὴ τῶν Ἀθηνῶν καὶ προτοῦ ἀρχίση ἀκόμα τὸ ρεῦμα τῶν περιηγητῶν ποὺ ἐκίνησε ἀπὸ τὴν Εὐρώπη ἡ ἀναβίωσις τῶν σπουδῶν τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, οἱ Ἀθηναῖοι διατηροῦσαν μόνο μὲ τὴν προφορικὴ παράδοση τὴ συνείδηση τοῦ πνευματικοῦ μεγαλείου στὸ ὁποῖο ὑψώθηκε ἡ πόλις των κατὰ τὴν ἀρχαιότητα». (Τὰ Ἀττικὰ τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεπῆ).

σταματᾶ καὶ τὰ κορμιά τους ἀνατριχιάζουν, τὰ μάτια τους δακρύζουν καὶ θαμπώνουν. Τὰ ἀγάλματα φαίνονται σὰ νὰ εἶναι ζωντανά. Καὶ καθὼς βλέπουν πρὸς τοὺς θεατές τους ἄλλα χαμογελοῦν καὶ ἄλλα εἶναι βλοσυρὰ ἢ μελαγχολικά. Γιὰ νὰ περιγράψω τὰ ἀγάλματα χρειάζομαι ὁλόκληρο βιβλίο. Καὶ πρέπει νὰ σταματήσω τὴν περιοδεία μου. Ἔπειτα δὲ μπορεῖ νὰ τὰ συλλάβῃ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ ἀγάλματα εἶναι θαῦμα θαυμάτων. Ἀδύνατο νὰ ἔγιναν ἀπὸ ἀνθρώπινα χέρια.

»Ὅσα κι' ἂν γράψῃ κανεὶς γι' αὐτὰ τὰ ἀριστουργήματα τῆς τέχνης, εἶναι λίγα καὶ δὲν φθάνουν. Εἶναι ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ ἐπισκεφθῆ κανεὶς τὴν πόλη τῆς Ἀθήνας γιὰ νὰ καταλάβῃ πῶς ἦταν τὴν ἀρχαία ἐποχή. Γιατὶ ποτὲ δὲν εἶναι τὸ ἴδιο ν' ἀκούῃ κανεὶς μὲ τὸ νὰ βλέπῃ. Μιὰ σοφὴ ἀραβικὴ παροιμία λέει πὼς τὸ νὰ βλέπῃ κανεὶς εἶναι ἡ καλύτερη ἀπὸ τὶς πληροφορίες.

»Ἐγὼ ὁ ταπεινός, ὁ γεμᾶτος ἐλαττώματα, ἀπὸ τὸ ἔτος 1050 τῆς Ἐγείρας (1641) γυρίζω τὶς ἑφτὰ χῶρες τὶς οἰκουμένης. Ἀλλὰ ὅσα εἶδα στὴ Ρώμη τῆς Φραγκιᾶς, στὸ κάστρο τοῦ Ἔστρεγκομ, στὴν πολιτεία τῆς Βιέννης καὶ στὴν πόλη τοῦ Ἄμστερνταμ τῆς Ὁλλανδίας, εἶναι σχεδὸν τίποτα ἂν τὰ συγκρίνῃς μὲ τὰ ἀριστουργήματα αὐτὰ τῆς Ἀθήνας. Ὁποιοσδήποτε περιηγητὴς τοῦ κόσμου, ἂν δὲν ἐπισκέφθηκε καὶ δὲν περιεργάσθηκε τὴν πόλη αὐτὴ τῆς Ἀθήνας, ἂς μὴν πῆ πὼς εἶναι κοσμογυρισμένος».

Καὶ ὁ ὕμνος τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεπῆ γιὰ τὸν Παρθενώνα :

«Μ' ὅλα αὐτά, στὴ σφαῖρα τοῦ κόσμου δὲν ὑπάρχει τέτοιος λαμπρὸς ναός, ποὺ ν' ἀνοίγῃ τόσο τὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅλα τὰ τζαμιὰ τοῦ κόσμου εἶδα
μὰ ὅμοιο μ' αὐτὸ δὲν εἶδα.

»Αὐτὸ τὸ δίστιχο ταιριάζει σὲ τοῦτον τὸν φωτεινό, τὸν λαμπρὸ ναό, γιατὶ παρόμοιός του δὲν ὑπάρχει στὶς εὐτυχισμένες χῶρες. Μακάρι ὣς τὴ συντέλεια τῶν αἰώνων νὰ εἶναι τόπος προσευχῆς καὶ νὰ παραμείνῃ στέρεος καὶ παντοτεινός. Ἀμήν»[1].

Ὁ Τοῦρκος περιηγητὴς ἔχει συγκεντρώσει πληροφορίες γιὰ τὸν πληθυσμό, τὴν κατοικία καὶ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση μουσουλμάνων καὶ χριστιανῶν τῆς Ἀθήνας. Ἡ ἀκρίβεια τῶν στοιχείων ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ ὁδοιπορικὰ ἄλλων ταξιδιωτῶν τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Γράφει στὸ κεφάλαιο «Τὰ σεράγια τῶν μουσουλμάνων καὶ τὰ σπίτια τῶν ἁμαρτωλῶν»[2].

«Ἔχει ὅλα-ὅλα ἑφτὰ χιλιάδες σπίτια[3], σκεπασμένα μὲ κεραμίδια, χτι-

---

1. *Κώστα Μπίρη*. «Τὰ Ἀττικὰ τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεπῆ».

2. Μιὰ ἀπὸ τὶς ὀνομασίες ποὺ συνηθίζει ὁ Ἐβλιὰ ὅταν ἀναφέρεται στοὺς Χριστιανούς. Τοὺς ἀποκαλεῖ ἐπίσης «ἄπιστους» καὶ «ἄσωτους».

3. Ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀθήνα *Ζιρὼ* ὑπολογίζει τὰ ἑλληνικὰ σπίτια τῆς Ἀθήνας σὲ 1300 καὶ τῶν Τούρκων σὲ 700. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Jacoh Spon* ποὺ ταξίδεψε

σμένα σὰν κάστρα μὲ λιθοδομή. Δὲν ὑπάρχουν ἐδῶ σπίτια χτισμένα μὲ λάσπη, μήτε σκεπασμένα μὲ χῶμα, μήτε ξύλινα. Ὅλα εἶναι χτισμένα μὲ πέτρες, ἀσβέστη, κεραμοκονία. Κάθε σπίτι ἔχει στέρνα ὅπου μαζεύονται τὰ βρόχινα νερὰ ποὺ τρέχουν ἀπὸ τὰ κεραμίδια καὶ τὰ λιακωτά.

»Κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τῶν φορολογουμένων ὅλοι οἱ ἄπιστοι βρέθηκαν 4000. Οἱ μουσουλμάνοι τῆς πολιτείας δὲν εἶναι συμπαθεῖς καὶ δὲν ἔχουν καμμιὰ ἀρχοντιὰ καὶ ὑπόληψη, γιατὶ οἱ ἄπιστοι εἶναι πολὺ πλούσιοι ἔμποροι καὶ ἔχουν συνεταίρους στὰ πέρατα τῆς Εὐρώπης».

Ὁ Ἐβλιὰ ἔχει συγκεντρώσει ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ πληροφορίες «περὶ τῶν φιλοσόφων καὶ ἐπιστημόνων γιατρῶν τῆς Ἀθήνας».

«Ὅλοι οἱ ἄπιστοι γιατροὶ ἔχουν τελειοποιηθῆ στὶς μονὲς Μαρκελλίνας καὶ Μενδὶλ ἀπὸ τοὺς ἄπιστους καθηγητές τους Μιχαὴλ Τριανταφύλλου καὶ Ζαφειρίου. Ἔχουν ἄπειρους χειρουργούς. Ἐπιφανέστεροι εἶναι οἱ ραγιάδες Νικόλας Σαράντης καὶ Μανωλάκης».

Παραστατικὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ τῆς φορεσιᾶς τῶν Ἑλλήνων, ἀντρῶν καὶ γυναικῶν καὶ τῶν συνηθειῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Γράφει στὸ κεφάλαιο «τὸ ντύσιμο τῶν ἀπίστων τῆς Ἀθήνας» :

«Οἱ γέροι ἄπιστοι καὶ οἱ σοφοί τους φοροῦν στὰ κεφάλια τους μαῦρα καλύμματα, βελούδινα καπέλλα, φτιαγμένα ἀπὸ μετάξι, ποὺ τὰ λένε «πλατώνια». Ντύνονται μὲ φορεσιὲς ἀπὸ μαῦρο ὕφασμα. Οἱ νέοι τῶν ἀπίστων φοροῦν κόκκινα φέσια καὶ χρωματιστὰ γελέκια, μάλλινα καὶ μεταξωτά. Ζώνονται μὲ μεταξωτὰ ζουνάρια. Φοροῦν μαῦρα καὶ κόκκινα παπούτσια. Οἱ γυναῖκες τους συνηθίζουν χρωματιστὲς φορεσιὲς καὶ στὸ κεφάλι σερπούσια (σκούφιες). Γυρίζουν μὲ ἀσκέπαστα πρόσωπα χωρὶς γιασμάκι.

»Ὡστόσο σ' αὐτὴ τὴν πόλη οὔτε οἱ Τοῦρκοι οὔτε οἱ Τούρκισσες, οὔτε οἱ γυναῖκες τῶν ἀπίστων παρουσιάζονται στὴν ἀγορὰ καὶ στοὺς δρόμους. Μόλις ὅμως βραδιάση χιλιάδες γυναικῶν μὲ τὰ φανάρια στὸ χέρι γυρίζουν ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι καὶ ἀπὸ λουτρὸ σὲ λουτρὸ γιὰ νὰ ξεσκάσουν ὣς τὸ πρωΐ.

»Ὑπάρχουν ὡστόσο καὶ ἀρχόντισσες τῶν ἀπίστων ποὺ φοροῦν στὰ κεφάλια τους βαρύτιμα καπέλλα περίεργα, στολισμένα μὲ φτερὰ παγωνιῶν, ποὺ ἔχουν ἕνα σχῆμα ἀλλόκοτο[1]. Ἀλλὰ καὶ οἱ φορολογούμενοι (οἱ εὔποροι) ἄπι-

---

στὴν Ἀττικὴ τὸ 1676 ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ σὲ 8.000 - 9.000. Οἱ πληροφορίες του προέρχονται ἀπὸ τὸν Babin. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ στοιχεῖα ποὺ βρέθηκαν στὰ βιβλία τοῦ μητροπολίτη καὶ τοῦ βοεβόδα ποὺ ἀνεβάζουν τὸν πληθυσμὸ τῆς πολιτείας σὲ 7.000 ψυχές. Τὰ δύο τρίτα ἦταν Ἕλληνες.

1. Πραγματικὰ ἡ Ἀθήνα τοῦ ΙΖ' αἰώνα εὐημεροῦσε ἐξ αἰτίας τῆς ἀκμῆς τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ τὴν Εὐρώπη. Ἡ ἐγκατάσταση στὴν Ἀθήνα τῶν Ἰησουΐτῶν τὸ 1641 καὶ τῶν Καπουκίνων τὸ 1659, δημιούργησε καὶ πνευματικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴ Γαλλία. Φυσικό, λοιπόν, ἦταν χάρη στὰ ταξίδια στὸ Παρίσι καὶ στὴ Βενετία, νὰ προσαρμοσθοῦν οἱ Ἀθηναῖοι στὸν εὐρωπαϊκὸ τρόπο ζωῆς. Πηγὲς τῆς ἐποχῆς ἀποκαλύπτουν ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι φοροῦσαν

στοι φοροῦν στὰ κεφάλια τους καλύμματα ὅπως τὰ καπέλλα τῶν Εὐρωπαίων, καὶ ντύνονται τσόχινα πανωφόρια μὲ κουμπιά»[1].

Καταπράσινο, ἀνθοστόλιστο, εὐωδιαστὸ βρῆκε ὁ 'Εβλιὰ τὸν 'Υμηττό. Τὸ σχετικὸ κεφάλαιο ἔχει τίτλο «Γιὰ τὸ βουνὸ Τρελλὸς καὶ γιὰ τὰ νερὰ καὶ τὰ δέντρα του»:

«Τὸ βουνὸ Τρελλὸς βρίσκεται σὲ δυὸ ὧρες ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πόλη τῆς 'Αθήνας. Οἱ Ρωμιοί, οἱ Ἄραβες καὶ οἱ Πέρσες, ὠνόμαζαν τὸ βουνὸ αὐτό, τὸ ψηλὸ καὶ περήφανο, Ντελῆ - νταοῦ, δηλαδὴ τρελλόβουνο. Τὰ σπάρτα, τὰ βότανα καὶ τὰ μυριστικὰ ποὺ βρίσκονται ἀπάνω σ' αὐτὸ τὸ βουνὸ δὲν ὑπάρχουν σὲ κανένα κάμπο καὶ μάλιστα πιπέρι καὶ ρωμαίικο ραβέντι, μάραθο, λάπαθο καὶ παρόμοια μεγάλης ἀξίας θεραπευτικὰ βότανα, ποὺ γιατρεύουν ὅλες τὶς ἀρρώστιες. Μάλιστα, κατὰ τὴν ἄνοιξη, ὅποιος ἀνεβῆ στὴν κορυφὴ τοῦ ψηλοῦ αὐτοῦ βουνοῦ, ἡ ὄσφρησή του γεμίζει εὐωδιὲς ἀπὸ συκαμινιές, ζουμπούλια, μάραθα, μοσκορούμια, ζαμπάκια, βασιλικά, φούλια, ἀνεμῶνες καὶ διάφορα εἴδη χρυσοπότηρων λαλέδων».

Τὸ μοναστήρι τῆς Καισαριανῆς βρισκόταν στὴν ἀκμή του κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς περιοδείας τοῦ 'Εβλιᾶ. 'Η τουρκικὴ ὀνομασία του ἦταν Κὸτς - μπασὶ μοναστήρι, δηλαδὴ Μονὴ τῆς κριαροκεφαλῆς :

«Σ' ὅλη τὴ χώρα τῶν ἀπίστων τὸ μοναστήρι αὐτὸ εἶναι γνωστὸ καὶ φημισμένο. Τὸ κλῖμα, τὸ νερὸ καὶ τὸ κτίριο τοῦ μοναστηριοῦ δὲν βρίσκεται πουθενὰ ἀλλοῦ στὸν κόσμο. 'Εκατοντάδες χιλιάδες γιατροὶ τοῦ παλιοῦ καιροῦ ἔγραφαν στὶς διαθῆκες τους ξεχωριστὴ ἐντολὴ νὰ ταφοῦν σ' αὐτὸ τὸ βουνό, γιατὶ τὰ σώματα δὲν σαπίζουν διόλου μέσα στὶς σπηλιὲς αὐτὲς καὶ μάλιστα διατηροῦνται ἄσπρα καὶ νωπά.

παριζιάνικα πανωφόρια μὲ κουμπιὰ καὶ οἱ 'Αθηναῖες τὰ καπελλίνα τῆς εὐρωπαϊκῆς μόδας. (*Λ. Μπίρη* : Τὰ 'Αττικὰ τοῦ 'Εβλιᾶ Τσελεπῆ). Σύμφωνα μὲ τὸν Ζιρὼ οἱ 'Αθηναῖες φοροῦσαν φουστάνια ἀπὸ κόκκινη βενετσιάνικη τσόχα καὶ κοντογούνι μὲ ἐπίχρυσα κουμπιά. Τὰ κυριακάτικα κοντογούνια ἦταν ἀπὸ ἀκριβὸ βενετσιάνικο μεταξωτό.

1. Εἶναι ὁλοφάνερη ἡ προνομιακὴ μεταχείριση τῶν 'Αθηναίων ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τὸ ἀρχοντολόϊ μποροῦσε νὰ φορέση εὐρωπαϊκὰ ἐνδύματα τῆς ἀρεσκείας του. 'Αντίθετα στὶς ἄλλες περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας οἱ τουρκικὲς 'Αρχὲς καθώριζαν τὸ εἶδος τῆς ἐνδυμασίας τῶν 'Ελλήνων. Διαβάζουμε σὲ ἀναφορὰ τοῦ προξένου τῆς Βενετίας στὴ Θεσσαλονίκη πρὸς τὴν Κυβέρνησή του (5 Νοεμβρίου 1636) : «'Ο σουλτάνος ἀπαγόρευσε σ' ὅλες τὶς γυναῖκες τῆς ἐπικρατείας του, εἴτε φράγκισσες εἶναι, εἴτε 'Ελληνίδες ἢ 'Εβραῖες ἢ 'Αρμένισσες νὰ φοροῦν σκούφιες». Ἕναν αἰώνα πρὶν ἔγραφε στὸ χρονικό του ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Carlier de Pinon* γιὰ τὴν ἀμφίεση τῶν ὑποδούλων: «Οἱ Χριστιανοὶ ποὺ κατοικοῦν στὴν Τουρκία ντύνονται συνήθως ὅπως οἱ Μωαμεθανοί, μόνο ποὺ τὸ σαρίκι τους δὲν εἶναι ἄσπρο ἀλλὰ τὶς περισσότερες φορὲς γαλάζιο ἢ ριγωτό. Οἱ Ἕλληνες, ὅμως, δὲν φοροῦν ποτὲ σαρίκι, ἀλλὰ μαῦρο σκοῦφο, ἕνα ἐφασμοστὸ πουκάμισο καὶ ἐξωτερικὰ μιὰ μακριὰ μαύρη ρόμπα. Τὸ 1580 μὲ γενικὴ διαταγὴ τοῦ σουλτάνου ὡρίσθηκε ὅτι ὅλοι οἱ χριστιανοὶ τῆς αὐτοκρατορίας δὲν θὰ φοροῦν πιὰ σαρίκι ἀλλὰ σκοῦφο — οἱ 'Εβραῖοι κίτρινο».

»Τὸ μοναστήρι ἔχει πάνω ἀπὸ 300 καλογέρους, παππάδες, πατριάρχες καὶ ψαλτάδες ἐκτὸς ἀπὸ Ἑβραίους. Οἱ καλόγεροι περιποιοῦνται μὲ μεγάλη προθυμία τοὺς ἐπισκέπτες τοῦ μοναστηριοῦ, προσφέροντάς τους τοῦ πουλιοῦ καὶ τοῦ λιονταριοῦ τὸ γάλα.

»Ὅταν βρέξη στὰ γύρω ἀπὸ τὸ μοναστήρι βουνὰ καὶ λόγγους, οἱ εὐωδιὲς ἀπὸ τὰ λουλούδια, τὰ βοτάνια καὶ τὰ δέντρα τῆς γῆς πλημμυρίζουν τὴν ὄσφρηση τῶν ἀνθρώπων καὶ τοὺς μεθοῦν. Γι' αὐτό, τὸ μέλι τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Κριαροκεφαλῆς εἶναι περίφημο.

»Σ' ἕνα κουπάκι ἁγνὸ μέλι ἅμα βάλης τέσσερα κουπάκια νερό, γίνεται πρώτης τάξεως νοστιμώτατο πηχτό σερμπέτι. Τόσο δυνατὸ εἶναι τὸ μέλι. Θαυμαστὸ ἔργο τοῦ ὕψιστου Θεοῦ. Οἱ κερῆθρες μέσα στὰ κουβέλια ἔχουν σχῆμα ὄμορφου κεφαλιοῦ κριαριοῦ, μὲ τὰ κέρατα, τὰ φρύδια, τὸ στόμα, τὴ μύτη καὶ τ' αὐτιά του»[1].

Φυσικά, ὁ Ἐβλιὰ δὲν παραλείπει καὶ τὴν περιγραφὴ τῶν κοριτσιῶν καὶ τῶν ἀγοριῶν τῆς Ἀθήνας. Φαίνεται μάλιστα θαμπωμένος ἀπὸ τὴν ὀμορφιά τους :

«Στὴν Ἀθήνα ὑπάρχουν κορίτσια τῶν Ρωμιῶν, ποὺ ὅμοια καὶ ἀντάξιά τους δὲν βρίσκονται στὸν κόσμο. Εἶναι κάτασπρα, ἔχουν σπαθάτα φρύδια, στόμα μικρὸ σὰν καλαμάρι, δόντια μαργαριταρένια, μάγουλα ἀσημένια μ' ἕνα λακκάκι στὸ σαγόνι, πρόσωπο σὰν τὸ φεγγάρι.

»Ὑπάρχουν ἐπίσης ἀγόρια σὰν τὶς νεράϊδες, ἀγγελοπρόσωπα, μὲ λαφίσια μάτια, γλυκομίλητα, ἀργυροπρόσωπα, λυγερά, φεγγαροπρόσωπα, μὲ μέτωπα ποὺ φεγγοβολοῦν. Γοητευτικά, ἀξιαγάπητα, χνουδάτα, ποὺ μιλᾶνε γλυκὰ καὶ ἀπέριττα».

Ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ ὁ Τοῦρκος περιηγητὴς περνάει στὴν Εὔβοια[2]. Ἐνθουσιάζεται ἀπὸ τὴ Χαλκίδα, τὸ Ἐγριμπόζ, τοὺς κατοίκους της καὶ τὸ φαινόμενο τῆς παλίρροιας :

«Ἐξ αἰτίας τοῦ καλοῦ κλίματος, ὅλοι οἱ κάτοικοι εἶναι ἰσιόκορμοι καὶ τὰ μάγουλά τους ροδοκόκκινα. Ὅλος ὁ κόσμος φοράει, σὰν τοὺς λεβέντες[3]

---

1. Φαίνεται πὼς ὁ Ἐβλιὰ κατέγραψε τὴν ἀφελὴ ἀφήγηση κάποιου ἁπλοϊκοῦ χωριάτη· Τὴν τουρκικὴ ὀνομασία Κότς - μπασὶ ὀφείλει τὸ μοναστήρι ὄχι στὶς μελισσοκερῆθρες ἀλλὰ στὴν κεφαλὴ τοῦ κριαριοῦ ποὺ ἦταν λαξευμένη σὲ μιὰ πλάκα πάνω στὴ σημερινὴ βρυσούλα, στὸ ἐξωτερικὸ προαύλιο τῆς Μονῆς.

2. Τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Ἐβλιᾶ στὴν Εὔβοια μετέφρασε πρῶτος ὁ *Ἰω. Ἀργυρόπουλος* (εἶχε σπουδάσει σὲ τουρκικὸ πανεπιστήμιο). Ἀξιόλογη συμβολὴ στὴν ἑρμηνευτικὴ παρουσίαση τῶν Εὐβοϊκῶν τοῦ Ἐβλιᾶ ἡ ἐργασία τοῦ *Γ. Ι. Φουσάρα* «Τὰ Εὐβοϊκὰ τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεμπῆ» (1959) στὰ πλαίσια τῆς τρίτομης ἐκδόσεως «Εὐβοϊκὴ βιβλιογραφία 1620 - 1936». Βραβεῖο Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1946).

3. Οἱ Τοῦρκοι ἢ οἱ ραγιάδες ποὺ προορίζονταν γιὰ τὸ πολεμικὸ ναυτικὸ ὠνομάζονταν «λεβέντες», κατατάσσονταν ἐθελοντὲς καὶ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ὑπηρετήσουν ὅλο τὸ καλοκαίρι. Ἡ ἀμοιβή τους 6.000 ἄσπρα καὶ τὸ ἀπαραίτητο παξιμάδι γιὰ τὸ ταξίδι *(Ricaut,*

τσόχινα ροῦχα, γελέκι καὶ πουκάμισο. Οἱ γέροι φοροῦν μισὸ σαρίκι γύρω στὸ φέσι τους, τζουμπὲ καὶ μπουρνούζι ἀλτζερίνικο στὶς πλάτες τους, μεταξωτὸ ζουνάρι καὶ μπαλάσκα στὴ μέση τους, πάνινα τουζλούκια (γκέτες) καὶ στενὰ τσακσίργια (κοντοβράκια). Οἱ νέοι ἔχουν γυμνὰ τὰ κανιά τους καὶ κάμποσοι ἀπὸ δαύτους εἶναι πολὺ ὄμορφοι μὲ τοὺς ἄσπρους ἀστραγάλους τους. Οἱ γυναῖκες δὲν βγαίνουν καθόλου ἔξω ἀπὸ τὰ σπίτια. Ὁ Θεὸς νὰ τοὺς δίνη χρόνια γιατὶ πολλοὶ εἶναι τίμιοι ἄνθρωποι καὶ φιλόξενοι νοικοκυραῖοι. Τὰ σπίτια τῶν γκιαούρηδων εἶναι νεοχτισμένα καὶ μὲ πολλὰ πατώματα...

»Κάτω ἀπὸ τοῦτο τὸ γεφύρι, στὸ στενὸ Λεσμὲ - Κάγια (Κοφτὸς Βράχος) ἡ θάλασσα τρέχει μέρα νύχτα σαράντα φορὲς κατὰ κάτω καὶ σαράντα φορὲς κατὰ πάνω. Τὸ ρεῦμα της εἶναι δυνατὸ καὶ τρέχει σὰν σαΐτα. Ἀπὸ τὸ πρωῒ ὣς τὸ μεσημέρι πάει κατὰ τὴ δύση κι' ἀπὸ τὸ μεσημέρι ὣς τὸ ἡλιόγερμα πάει κατὰ τὴν ἀνατολή. Πόσο ὄμορφα εἶναι νὰ τρέχη ἔτσι ἡ θάλασσα μερονυχτὶς σὲ τοῦτο τὸ στενό!

»Ἡ γέφυρα τοῦ πορθμοῦ τοῦ Ἐγριμπότζ χωρίζεται σὲ δυὸ κομμάτια. Τὸ ἕνα της ἀποτελεῖ τὸ μεγάλο γεφύρι μὲ τοὺς νερόμυλους καὶ τ' ἄλλο εἶναι τὸ γεφύρι τοῦ πύργου. Τὸ δεύτερο τοῦτο γεφύρι εἶναι μικρὸ καὶ ἀπὸ αὐτὸ περνᾶνε στὸν πύργο οἱ διαβάτες ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς Ρούμελης. Κάτω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα χωρᾶνε νὰ περάσουν κάτεργα. Ἐπάνω βρίσκεται ἕνα κιόσκι γιὰ ψυχαγωγία. Ὄντας πάνω στὸ κιόσκι βλέπεις κατὰ ποῦ τρέχει τὸ ρεῦμα καὶ πῶς γυρνοῦν οἱ νερόμυλοι. Εἶναι ὁ τόπος ψυχαγωγίας τῶν ξένων καὶ τῶν τριγυρνῶν.

»Τὸ γεφύρι ἔχει κι' ἀπὸ μιὰ πόρτα στὶς δυό του ἄκρες. Τὸ μεσιανὸ κομμάτι εἶναι ξύλινο κι' οἱ φύλακες τὸ τραβᾶνε κάθε νύχτα μὲ μαγγάνια καὶ μὲ σιδερένιες ἁλυσίδες. Ἔτσι ἀπομονώνυνται πάνω στὸ νησὶ ὁ πύργος τοῦ γεφυριοῦ καὶ τὸ παραμέσα μεγάλο κάστρο τοῦ Ἐγριμπότζ».

Ὁ Ἐβλιὰ φθάνει ὣς τὴν Κάρυστο (Κιζὶλ - Χισάρ) ὅπου τοῦ προκαλεῖ ζωηρὴ ἐντύπωση ὁ ἄνεμος ποὺ φυσάει ἀδιάκοπα:

«Τόσο δυνατὰ φυσάει ὁ ἀέρας σὲ τοῦτο τὸν τόπο ποὺ παίρνει τὸν καβαλλά-

---

L'état présent de l'empire ottoman» τ. Γ' σελ. 613). Ἡ λέξη παράγεται ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ levante κι' ἐσήμαινε τουρκικὰ «γενναῖος». Ὑπάρχει καὶ τουρκικὸ ἐπίρρημα «λεβαντέ». «Ὡς πρὸς τὸ πολυάριθμον πλῆθος τῶν ἐχθρῶν δὲν ἦτον ἕνας πρὸς τριάκοντα σχεδὸν ἐὰν συμπεριλάβωμεν καὶ τοὺς λεβένταις τῆς ἀρμάδας» (*Ἀρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ*: Ἱστορία τοῦ πολέμου τῆς νήσου (Κύπρου) καὶ τῆς ἁλώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν, ἐν ἔτει 1570 τῷ σωτηρίῳ». Ἀπὸ τὴν «Ἱστορία Χρονολογικὴ τῆς νήσου Κύπρου» (Ἐνετίῃσι 1798). Ἐπίσης στὸ ἔργο τοῦ Σάθα «Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς»: «Ὁ δὲ καταδρομεὺς Μανέτας, μετὰ σώματος νησιωτῶν (leventi) καὶ Βουλγάρων ἀποβὰς εἰς τὴν Βοιωτίαν διέτρεχε τὰ πέριξ λεηλατῶν καὶ αἰχμαλωτίζων τοὺς συναντωμένους πολεμίους» (σ. 378). Καὶ στὴ σ. 445: «Ἐν ὧδε ἦσαν τεταγμέναι εἴκοσι χιλιάδες γενιτσάρων πρὸς ἀριστερὰ... καὶ δύο χιλιάδες λεβεντῶν ὑπὸ τὸν Τοπὰλ εἰς τὸ κέντρον...».

ρη πάνω ἀπὸ τ' ἄλογό του καὶ τὸν ρίχνει κάτω μπρουμυτίζοντας καὶ τ' ἄλογο. Μερικὲς φορὲς ξερριζώνει ὅλα τὰ σπαρτὰ καὶ τὰ δέντρα καὶ ρίχνει τὸ καθετὶ στὴ θάλασσα[1].

»"Ολες οἱ γυναῖκες τῶν Ρωμιῶν αὐτῆς τῆς πολιτείας γυρνᾶνε ξεβράκωτες καὶ γιὰ νὰ μὴ σηκώνη ὁ ἀέρας τὰ φουστάνια τους καὶ φαίνεται τὸ σιχαμερὸ σχιστό τους, ράβουνε στοὺς ποδόγυρους τοῦ φουστανιοῦ τους καὶ τοῦ σουρτούκου τους βαρίδια μολυβένια μιὰ ὀκὰ πάνω κάτω.

»'Επειδὴ εἶναι τόσο δυνατὸς ὁ ἀέρας ἐκείνου τοῦ τόπου, κάμποσοι ἱστορικοὶ ἀποκαλοῦν τὸ φρούριο «Κάστρο τοῦ ματωμένου ἀερότοπου».

Τὸ 1670 ὁ 'Εβλιὰ βρίσκεται στὰ Γιάννενα. Γράφει γιὰ τὸ ἐξαιρετικὸ κλῖμα, γιὰ τὰ νόστιμα φαγητὰ μὲ τὰ παχειὰ ψητά, τὸ καλὸ ἄσπρο ψωμί, τὰ σημίτια, τὶς κοτόπιττες καὶ τοὺς μπακλαβάδες [2].

Προσέχει τοὺς ὡραίους καὶ κομψευόμενους νέους μὲ τὸ ὑπερήφανο βλέμμα, τὴ σωματικὴ λεβεντιά, τοὺς εὐγενικοὺς τρόπους, τὴν τιμιότητα καὶ τὴν εὐγλωττία τους.

«'Η γλῶσσα τους εἶναι ἑλληνικὴ καὶ τέτοιοι νέοι μὲ τιμὴ καὶ ὑπόληψη, θελκτικοὶ κι' ἀξιαγάπητοι μόνο στὰ μεσόγεια τοῦ Μωριᾶ παρατηροῦνται.

»"Ολοι οἱ ἄρχοντες φοροῦν σαρίκι χρυσωμένο καὶ πανωφόρι μεταξωτὸ μὲ γοῦνα. Οἱ νέοι φοροῦν ἐνδυμασία σφιχτὴ ἀπὸ τσόχα καὶ κατηφὲ καὶ στὸ κεφάλι σκούφια ἀπὸ κόκκινη τσόχα μὲ μαύρη λουρίδα στὴν ἄκρη. Στὴ μέση φοροῦν μεταξωτὸ πλεχτὸ ζουνάρι καὶ δίστομο μαχαίρι καὶ στὰ πόδια περισκελίδα θηλυκωμένη μὲ κόπιτσες καὶ παπούτσια κίτρινα.

»"Ολες οἱ γυναῖκες τῶν ραγιάδων δένουν τὸ κεφάλι τους σφιχτὰ μ' ἕνα ἄσπρο πανὶ καὶ τυλίγουν τὰ μαλλιά τους, ἀφήνοντας ἀκάλυπτα μόνο τὰ μάτια.

»Οἱ ραγιάδες φοροῦν στὸ κεφάλι μυτερή, λεπτή, μαύρη σκούφια, ψηλὴ μιὰ σπιθαμὴ σὰν ἀρβανίτικη, ποὺ τὴν ἔχουν δεμένη ἀπὸ τὸ λαιμὸ μὲ μιὰ μπρούτζινη ἁλυσίδα.

»Τὰ κεφάλια τους εἶναι μεγάλα καὶ μοιάζουν σὰν νεροκολόκυθα. 'Η σκούφια τους εἶναι ἀντίθετα μικρὴ καὶ φαίνεται ἀπὸ μακριὰ σὰν μικρὸ πουλὶ ποὺ

---

1. Εἶναι γνωστὸ πὼς τὸ μπουγάζι τοῦ Εὐβοϊκοῦ ἀνεμοδέρνεται ὅλο τὸ χρόνο. 'Η Κάρυστος ἰδιαίτερα εἶναι τρισανέμι, ἀερότοπος, καὶ δοκιμάζεται περισσότερο. Τὸν ἀέρα οἱ Καρυστινοὶ τὸν ὀνομάζουν ἀνάλογα μὲ τὴ δύναμή του. Εἶναι ὁ «καρεκλάτος» ποὺ ρίχνει κάτω τὶς καρέκλες τῶν καφενείων, ὁ «τραπεζάτος» ποὺ ἀνατρέπει τὰ τραπέζια καὶ ὁ «καμπανάτος», ποὺ χτυπάει τὶς καμπάνες τοῦ "Αη-Νικόλα (Βλ. *Γ. Ι. Φουσάρα* Τὰ «Εὐβοϊκά»).

2. Τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ 'Εβλιᾶ Τσελεμπῆ στὴν "Ηπειρο πρωτομεταγλωττίσθηκε στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τοὺς *'Αντ. Κεχαγιόγλου καὶ Χρυσ. Λογοθέτη.* Τὸ πρωτότυπο τοῦ βιβλίου πῆραν ἀπὸ τὸν *Μιντχὰτ Φράσαρη*, λόγιο 'Αλβανὸ τῶν Τιράνων καὶ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τῆς τουρκικῆς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου, *Babinger. Χ. Σούλη* : ('Ηπειρωτικὰ Γράμματα, μηνιαῖο φιλολογικὸ περιοδικό, 1944). 'Ο 'Εβλιὰ ἦταν ὁ τέταρτος ξένος περιηγητὴς ποὺ εἶχε ἐπισκεφθῆ τὴν "Ηπειρο, μετὰ τὸν Βενιαμὶν ἐκ Τουδέλας, τὸν Κυριακὸ τὸν 'Αγκωνιάτη καὶ τὸν Γάλλο γιατρὸ Σπόν.

κάθεται στὸ κεφάλι τους. Εἶναι ἄνθρωποι ἀδύνατοι, ὑπάκουοι, ἐργατικοὶ καὶ ἐπιβλητικοί».

Στὴν Παραμυθιὰ καταγοητεύεται ἀπὸ τὰ πεντανόστιμα σύκα :

«Μὲ ὅρκο βεβαιώνω ὅτι τέτοια σύκα δὲν εἶδα πουθενά. Ἡ φλούδα τους εἶναι πολὺ λεπτὴ καὶ μὲ τὴ ζέστη ὁ χυμός τους ρέει σὰν μέλι. Τὰ σύκα αὐτὰ λέγονται ἀγριόματα καὶ εἶναι ἀπὸ τὰ σπάνια.

»Οἱ πρόκριτοι φοροῦν στὸ κεφάλι σαρίκι κι' εἶναι ντυμένοι μὲ πολύχρωμα φορέματα. Οἱ νέοι, σκούφια κωνικὴ κόκκινη καὶ φορέματα γούνινα, κάπα καὶ ζουνάρι μεταξωτὸ στὴ μέση ἀπὸ ὅπου κρέμεται μαχαίρι. Οἱ κάτοικοι εἶναι ἔμποροι, λόγιοι καὶ μερικοὶ ἐργάτες. Οἱ τελευταῖοι φοροῦν μάλλινο ροῦχο καὶ σαλβάρι».

ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΚΑΙ ΜΑΝΙΑΤΕΣ (1668)

Ἡ περίπτωση τοῦ Γάλλου La Guilletière ἀποτελεῖ ἕνα περίπλοκο πρόβλημα γιὰ τὴν περιηγητικὴ φιλολογία τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Ἔγραψε δυὸ ταξιδιωτικὰ χρονικὰ ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ πρῶτο, μὲ τὸν τίτλο «Ἀρχαία καὶ νέα Ἀθήνα»[1] κυκλοφόρησε τὸ 1675, τὸ δεύτερο, «Ἀρχαία καὶ νέα Λακεδαίμων»[2], ἕνα χρόνο ἀργότερα. Οἱ ἀφηγήσεις του,ἕνα κρᾶμα ἀρχαιογνωσίας, γεωγραφικῶν στοιχείων καὶ περιγραφῶν τῆς σύγχρονης ζωῆς διαβάστηκαν πολύ. Τὰ βιβλία του σημείωσαν τέσσερες ἐκδόσεις καὶ μεταφράσθηκαν καὶ σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες. Ἦταν τὸ πρῶτο εἰδικὸ πληροφοριακὸ ἀφιέρωμα στὴν Ἑλλάδα, μιὰ σύνθεση παρελθοντολογίας καὶ ζωντανοῦ χρονικοῦ.

Ἀλλὰ τὰ περιηγητικὰ ἔργα τοῦ La Guilletière προκάλεσαν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἀμφισβητήσεις, ἀντιδικίες, συζητήσεις καὶ παρεξηγήσεις. Καὶ πρῶτα-πρῶτα μὲ τὸν συγγραφέα. Ἐνῶ στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου ἀναφέρεται τὸ ὄνομα La Guilletière, στὸν πρόλογο ὁ André Guillet ἐξηγεῖ πὼς ἡ ἀφήγηση εἶναι τοῦ ἀδελφοῦ του ποὺ αἰχμαλωτίσθηκε στὴν Οὐγγαρία ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἔζησε σκλάβος στὴν Μπαρμπαριά. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσή του ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα καὶ σὲ ἄλλες χῶρες τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ ὅπου ἔστελνε τὶς ἐντυπώσεις του στὸ Παρίσι. Καὶ ὁ Guillet, ἀφοῦ βεβαιώνει ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ χρονικοῦ εἶναι πιστὴ παράθεση τῶν προσωπικῶν ἐντυπώσεων καὶ παρατηρήσεων τοῦ ἀδελφοῦ του, σημειώνει ὅτι ὁ ἴδιος συμπλήρωσε τὴν ἀφήγηση μὲ στοιχεῖα ἀπὸ ἔργα ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων[3].

---

1. Athènes ancienne et nouvelle et l'éstat présent de l'empire des Turcs. Paris (1675).
2. Lacédémone ancienne et nouvelle (Paris, 1676).
3. Ὁ Guillet, γνωστὸς Παρισινὸς λόγιος, ὑπῆρξε ὁ ἱστοριογράφος τῆς Βασιλικῆς

Ὡστόσο, τρία χρόνια ἀργότερα, τὰ βιβλία τοῦ Guillet πῆραν τὴ μορφὴ φιλολογικοῦ σκανδάλου. Ὁ Γάλλος γιατρὸς Spon ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα (μαζὶ μὲ τὸν Ἄγγλο Wheler) τὸ 1675 καὶ 1676 δημοσίευσε τὸ περίφημο τρίτομο χρονικὸ τῶν περιηγήσεών του ἐπικρίνοντας δριμύτατα πολλὰ σημεῖα τῶν ἀφηγήσεων τοῦ Guillet, κυρίως τὰ σχετικὰ μὲ τὴν περιγραφὴ τῶν ἀθηναϊκῶν μνημείων[1]. Ὁ Spon χλευάζει τὸν συμπατριώτη του λόγιο γιὰ μερικὲς ἱστορικὲς ἀνακρίβειες καὶ τὸν ἀποκαλεῖ παραδοξολόγο καὶ φαντασιόπληκτο. Καὶ λίγο ἀργότερα σ' ἕνα ἄλλο δημοσίευμά του[2] φθάνει στὸ σημεῖο νὰ χαρακτηρίση τὸν ἀνταγωνιστή του «ἀπατεώνα».

Ὁ Guillet ἑτοιμάζει τὴν ἀπάντησή του καὶ τὴν τυπώνει τὸ 1679 ὑπὸ μορφὴ διαλόγου (μιμεῖται κατὰ κάποιον τρόπο τὸν «Saggiatore» τοῦ Γαλιλαίου) μεταξὺ ἑνὸς ἱστορικοῦ, ἑνὸς ἀρχαιολόγου, ἑνὸς γεωγράφου καὶ ἑνὸς δικηγόρου. Εἶναι μιὰ ἀντεπίθεση πνευματώδης καὶ δηκτικὴ καὶ μιὰ προσπάθεια ἀνασκευῆς τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ ἐπικριτῆ του[3]. Ὁ Spon σπεύδει νὰ ἀνταπαντήση μὲ ὠργισμένο καὶ πικρόχολο ὕφος ἐκσφενδονίζοντας ἐναντίον τοῦ ἀντιπάλου τὴ δεινὴ κατηγορία ὅτι οἱ περιηγήσεις του στὴν Ἑλλάδα εἶναι ὁλότελα φανταστικές, ὅτι ὁ La Guilletière εἶναι ἀνύπαρκτο πρόσωπο καὶ ὅτι τὰ βιβλία του περὶ Ἀθηνῶν καὶ Λακεδαίμονος εἶναι «κατασκευάσματα τοῦ γραφείου»[4]. Καὶ προσθέτει εἰρωνικά :

«Πρέπει νὰ προσέχουμε μήπως ὁ κ. Guillet παρουσιάση κανένα καινούργιο μυθιστόρημα γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Θεὸς νὰ τὸν φυλάξη νὰ μὴν κάνη κατάχρηση τοῦ ταλέντου του καὶ τῆς εὐπιστίας τῶν ἀναγνωστῶν ποὺ προτιμοῦν νὰ διαβάζουν εὐχάριστα πράγματα κι' ἂς μὴν ἔχουν καμμιὰ σχέση μὲ τὴν ἀλήθεια».

Τί ἀκριβῶς συμβαίνει ; Εὐσταθοῦν οἱ βαρύτατες κατηγορίες τοῦ Spon ; Εἶναι φανταστικὸ τὸ χρονικὸ τοῦ Guillet ; Δὲν ἀποτελοῦν μαρτυρίες πραγματικοῦ ταξιδιώτη ;

Ἀκαδημίας τῆς Ζωγραφικῆς καὶ συγγραφέας τοῦ ἔργου «Les arts de l'homme d'épé».

1. Voyage d'Italie, de Dalmatie,de Grèce et du Levant. Lyon, 1678 (θὰ μᾶς ἀπασχολήση τὸ χρονικό του). Οἱ ἐπικρίσεις, κυρίως στὸν Γ' τ. σελ. 100.

2. «Diis ignotis».

3. Lettres écrits sur une dissertation d'un voyage de Grèce publié par M. Spon (Paris, 1679).

4. Réponse à la critique publiée par M. Guillet sur le voyage de Grèce de *Jacob Spon*, Lyon 1679. Δὲν εἶναι πρώτη φορὰ ποὺ Εὐρωπαῖοι συγγραφεῖς παρουσιάζουν τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ γραφεῖο τους. Τὸ 1557 ὁ *Laurembergius* ἀγανακτεῖ ποὺ στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα δὲν βρῆκε τίποτα ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο μεγαλεῖο της : «Fuit quondam Graecia, fuerunt Athene, nunc neque in Greacia Athene neque in ipsa Graecia est». Καὶ δὲν εἶχε μετακινηθῆ διόλου ἀπὸ τὸ σπουδαστήριό του. Ἐπίσης ὁ *Ortelius*, γεωγράφος τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα ποὺ ἐπωνομαζόταν «Νεώτερος Πτολεμαῖος», περιγράφει τὸ 1578 τὴν Ἑλλάδα μ' ὅλο ποὺ δὲν τὴν εἶχε ἐπισκεφθῆ ποτέ (τ. Α'. σ. 183).

Οἱ ἀμφισβητήσεις συνεχίσθηκαν κατὰ τοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν ἀνάμεσα στὸν κόσμο τῶν ἐρευνητῶν τῆς περιηγητικῆς φιλολογίας τοῦ ΙΖ' αἰώνα.

Ὁ Σατωμπριὰν κατακεραυνώνει τὸν Guillet : «Πῆρε θάρρος ἀπὸ τὰ πρῶτα του ψέματα». Ὁ Beule παρατηρεῖ: «Πολλὴ ζωντάνια, πολλὰ ἀνέκδοτα καὶ πλούσια φαντασία». Ἀντίθετα, ὁ Puillon Bobbay γράφει : «Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς τοπογραφίας τῆς Μάνης προκύπτει ὅτι ὁ συγγραφέας ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα». Ἐπίσης καὶ ὁ Σπ. Λάμπρος δέχεται ὅτι ὁ Guillet πραγματοποίησε περιοδεία στὴν Ἀττική[1]. Ὁ Δημ. Καμπούρογλους ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Guillet εἶναι ἱστορικὸς καὶ ὄχι περιηγητής[2].

Ὁ Laborde[3] καὶ ὁ Pernot πιστεύουν ὅτι πρόκειται γιὰ συνδυασμὸ στοιχείων παλαιοτέρων περιηγητῶν καὶ πληροφοριῶν ποὺ ἐξασφάλισε ἀπὸ σύγχρονους ταξιδιῶτες καὶ κυρίως ἀπὸ τοὺς Καπουκίνους μοναχοὺς τῆς Ἀθήνας.

Ἀλλὰ ποιοὶ ἀκριβῶς ἦταν αὐτοὶ οἱ πληροφοριοδότες ; Τὸ 1672 κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι τὸ βιβλίο τοῦ Καπουκίνου De Dreux, πνευματικοῦ τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Πύλη Vantelet ποὺ περιηγήθηκε τὴν Ἑλλάδα διὰ ξηρᾶς, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς τὴν Ἀθήνα. Στὴν πρώτη σελίδα τοῦ χρονικοῦ ὁ Καπουκῖνος ἀπευθύνεται σὲ κάποιο πρόσωπο ποὺ «ἀσκεῖ μεγάλη ἐπιρροὴ στὸ πνεῦμα του» καὶ σημειώνει ὅτι γιὰ χάρη του ἀρχίζει τὴν καταγραφὴ τοῦ ὁδοιπορικοῦ «ποὺ ἀρνήθηκε σὲ τόσους καὶ τόσους, παραβλέποντας τὶς εἰδικὲς ὑποχρεώσεις του». Εἶναι ἐξακριβωμένο ὅτι ὁ Guillet εἶχε δεσμοὺς μὲ τὸν De Dreux. Μήπως ὁ Καπουκῖνος παρέδωσε τὸ ἡμερολόγιό του στὸν Παρισινὸ λόγιο γιὰ ἄγνωστους λόγους καὶ κράτησε γιὰ τὸ δικό του χρονικὸ μερικὰ γενικὰ στοιχεῖα ποὺ, ὅπως διευκρινίζεται, διατήρησε στὴ μνήμη του τρία ὁλόκληρα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ ταξίδι ;

Ἡ ἄλλη ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι κάποιο ἄλλο μέλος τῆς ἀκολουθίας τοῦ πρεσβευτῆ Vantelet ἔδωσε πληροφορίες στὸν Guillet. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴ συντροφιὰ τοῦ Γάλλου ἱερωμένου βρίσκονταν κατὰ τὸ ταξίδι Κωνσταντινούπολη - Ἀθήνα διὰ μέσου Λαρίσης καὶ οἱ συμπατριῶτες του Laisne, Bernier, Monceaux καὶ La Mogne.

Σήμερα εἶναι ἀπολύτως βέβαιο ὅτι οἱ κατηγορίες τοῦ Spon ὑπῆρξαν βάσιμες. Ὁ Guillet δὲν ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα. Τὸ χρονικό του εἶναι «ἔργο τοῦ γραφείου». Συγκέντρωσε ὅλα τὰ πρόσφατα αὐθεντικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὴν ἔκθεση τοῦ Babin καὶ ὑλικὸ ἀπὸ τοὺς Καπουκίνους τῶν Ἀθηνῶν Simon

1. Recherches géographiques de la Morée σ. 92.
2. Εἰκονογραφημένη Ἑστία (1887) «Οἱ δύο λησμονηθέντες σ. 133.
3. «Μελέται καὶ Ἔρευναι» (1922) σ. 12. «Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ΙΑ' σ. 358.

de Compiegne, Louis de Paris καὶ Pierre François de Paris, τὰ ὁδοιπορικὰ τῶν παλαιῶν περιηγητῶν καὶ κυρίως τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς[1].

Ὁ Παρισινὸς λόγιος εἶχε διαβιβάσει, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Spon, ἕνα ἐρωτηματολόγιο στοὺς Καπουκίνους σχετικὰ μὲ δημογραφικά, οἰκονομικά, ἐμπορικά, ἀρχαιολογικὰ καὶ κοινωνικὰ θέματα[2]. Καὶ τὰ στοιχεῖα τῶν ὑπομνημάτων τῶν μοναχῶν, ποὺ ἦταν ἄλλωστε θαυμάσια ἐνημερωμένοι γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα καὶ κυρίως τὴ ζωὴ τῶν Ἀθηνῶν, ἀπετέλεσαν τὴ βάση τοῦ ὁδοιπορικοῦ του[3].

Ἂν περιωριζόταν στὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴν ἀνασύνθεση αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ γιὰ τὴ συγγραφὴ μιᾶς τεκμηριωμένης περιγραφῆς τῶν Ἀθηνῶν «οὐδεὶς ψόγος». Ἀλλὰ ἡ ἐποχή του δὲν ἐπέτρεπε κάτι τέτοιο. Ἕνα ταξίδι στὴν Ἀνατολὴ χρειαζόταν περιπέτεια, δράση, κινδύνους, λίγο μπαχαρικὸ ρομαντισμοῦ. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ βιβλία ἦταν περιζήτητα στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΖ' αἰώνα.

Ἔτσι ὁ πολύπειρος συγγραφέας θὰ ἐπινοήση ἕναν ἀδελφὸ στρατιωτικό, τὸν Sieur de la Guilletière, ποὺ αἰχμαλωτίσθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους, πουλήθηκε σ' ἕνα Τουνεζιάνο πειρατὴ καὶ ποὺ μόλις ξεσκλαβώθηκε ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ ὅπου γράφει ἐντυπώσεις καὶ τὶς στέλνει στὴ Γαλλία σὰν ἀνταποκρίσεις ἐνῶ συνεχίζει τὴν περιοδεία του. Ἡ σκλαβιὰ στὴ Μπαρμπαριὰ ἦταν θέμα προσφιλὲς καὶ προσοδοφόρο ἐκείνη τὴν ἐποχή. Γινόταν ἀπομνημόνευμα, θέατρο ἢ μυθιστόρημα.

Προβλέποντας, ὡστόσο, τὴ δυσπιστία τῆς κριτικῆς ὁ Guillet σημειώνει στὸν πρόλογό του :

«Μὴ φαντασθῆτε πὼς ὁ ἀδελφός μου ἔγραψε ὅλες τὶς λεπτομέρειες τῶν παρατηρήσεών του γιὰ τὴν ἀρχαιότητα ποὺ θὰ βρῆτε σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο. Ἐκεῖ κάτω δὲν ὑπῆρχαν τὰ κατάλληλα βιβλία καὶ πρέπει μὲ καλὴ πίστη νὰ ὁμολογήσω ὅτι κατέφυγα στὰ κείμενα τοῦ Meursius».

Πραγματικὰ ὁ Guillet, προικισμένος ἄνθρωπος καὶ μὲ βαθειὰ ἀρχαιογνωσία, ἔδωσε ἕνα χρονικὸ μὲ αὐθεντικὸ ὑλικὸ πληροφοριῶν, γλαφυρὸ ὕφος

---

1. Ὁ *Lovinesco* (Les voyageurs Français en Grèce au XIX siècle, Paris 1909) γράφει ὅτι οἱ Καπουκίνοι μοναχοὶ ποὺ βοήθησαν τὸν Guillet ἦταν ὁ Σίμων καὶ ὁ Βαρνάβας.

2. *H. Omont* : Athènes au XVII siècle (Revue des études grecques. Paris (1901) τόμ. ΙΔ, σ. 270 - 294.

3. Ὁ *Κ. Παπαρρηγόπουλος* θεωρεῖ ἀξιόπιστη πηγὴ πληροφοριῶν τοὺς Γάλλους Καπουκίνους : «Ἠμπορεῖ νὰ εἴπῃ τις ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Guillet εἶναι ἀκριβέστερον πολλῶν ἄλλων πραγματικῶν περιηγήσεων κατὰ τοῦτο, ὅτι οἱ περιηγηταὶ μικρὸν ἐν τῇ χώρᾳ διατρίβοντες πολλάκις περιπίπτουσιν εἰς ποικίλας πλάνας, ἐνῶ οἱ Καπουκίνοι, οἰκοῦντες πρὸ καιροῦ ἐν Ἀθήναις καὶ πολλοὺς ἔχοντες τρόπους νὰ γνωρίσωσι τὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα παρέσχον πολὺ ἀσφαλεστέρας πληροφορίας εἰς τὸν συγγραφέα, ὅστις ἠκολούθησεν αὐτὰς πιστῶς» (Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τομ. Ε', σελ. 126).

καὶ μὲ ἀφθονία στοιχείων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξαπατήση, χάρη στὴ δεξιοτεχνία του, ὅλον τὸν κόσμο. Ἀλλὰ ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν «ἴντριγκα τοῦ ἀδελφοῦ» τὸ ἔργο διατηρεῖ τὴν ἀξία του καὶ ἀποτελεῖ σημαντικὴ προσφορά. Γιατὶ ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα προέρχονται ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις τῶν Καπουκίνων τῆς Ἀθήνας ποὺ εἶχαν ἄμεση γνώση τῶν πραγμάτων. Ἦταν ἕνα ντοκουμέντο ἀπὸ πρώτη πηγὴ καὶ τὸ κυριώτερο ἕνα βιβλίο ἀξιόλογο ποὺ ἔστρεφε τὴν προσοχὴ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κοινοῦ στὴν Ἑλλάδα.

Ἄλλωστε στὶς σελίδες τοῦ ὁδοιπορικοῦ ξεχωρίζει κανεὶς εὔκολα τὶς ἀδυναμίες τῶν Φραγκισκανῶν μοναχῶν, τὶς προτιμήσεις τους καὶ τὰ πάθη τους, τὰ ἀναπόφευκτα λάθη (κυρίως τοπογραφικά), τὶς παρανοήσεις καὶ τὶς πλάνες.

Ὕστερα ἀπὸ τέσσερα χρόνια αἰχμαλωσία στὴ Μπαρμπαριά, ὁ La Guilletière, τὸ φανταστικὸ πρόσωπο τῶν ἀφηγήσεων τοῦ Guillet, ἐπιστρέφει στὴ Γαλλία καὶ τὸ 1668 μπαρκάρει στὴ Μασσαλία σ' ἕνα καράβι ποὺ ταξιδεύει γιὰ τὴν Ἀνατολή. Στὴ Μάλτα ἡ γαλέρα θὰ παραλάβη ἕναν Τοῦρκο ποὺ εἶχε σκλαβωθῆ ἀπὸ κουρσάρους, ἔζησε κάμποσα χρόνια στὸ Ἀλγέρι καὶ τώρα ξαναγυρίζει στὴν πατρίδα του, ἕνα παραλιακὸ χωριὸ τῆς Ἀττικῆς.

Πρώτη σκάλα τοῦ θαλασσινοῦ ταξιδιοῦ οἱ ἀκτὲς τῆς Λακωνικῆς. Στὶς 6 Ἀπριλίου τὸ καράβι φουντάρησε στὸν Πύργο τῆς Μάνης, «ποὺ ἀπέχει 18 λεῦγες[1] ἀπὸ τὸ Μυστρά». Θέλοντας ὁ καπετάνιος νὰ ἐπικοινωνήση μὲ τοὺς κατοίκους τῆς ἀντικρινῆς στεριᾶς γιὰ ἐμπορικοὺς λόγους, ἔρριξε στὴ θάλασσα μιὰ φελούκα ἐφοδιασμένη μὲ ἄσπρη σημαία, ὅπως γίνεται στὴν περίπτωση ποὺ ἐπιδιώκει κανεὶς νὰ ἔλθη σ' ἐπαφὴ μὲ ἀνθρώπους ποὺ δὲν ἐμπιστεύεται. Ἀμέσως ὑψώθηκε καὶ ἀπέναντι λευκὴ σημαία, σημάδι πὼς οἱ Μανιάτες δέχονται εἰρηνικὴ συνάντηση. Καὶ σὲ λίγο δυὸ βάρκες ζύγωναν τὴ γαλέρα.

Μιὰ ὁμάδα ταξιδιῶτες καὶ ὁ Guilletière μαζὶ μπῆκαν στὰ πλεούμενα καὶ παρὰ τὶς συστάσεις καὶ τὶς προειδοποιήσεις γιὰ τοὺς κινδύνους βγῆκαν στὴ στεριά. Φυσικὰ ὅλοι πάνοπλοι.

«Ξαφνικά, ἀφηγεῖται ὁ Γάλλος περιηγητής, βγῆκαν ἀπὸ τὶς σπηλιὲς πέντε ἔξη ἔνοπλοι, σωστοὶ ἀγριάνθρωποι. Τὰ πρόσωπά τους ἦταν κατάμαυρα καὶ ἡ φορεσιά τους εἶχε τὸ ἀσπρουδερὸ χρῶμα ἐκείνων τῶν βραχότοπων. Αὐτὴ ἡ προσαρμογὴ τῆς ἐνδυμασίας στὸ περιβάλλον ἔχει τὸ λόγο της : ἐξαπατᾶ καὶ παγιδεύει τοὺς περαστικούς. Δηλαδὴ τοὺς συμπατριῶτες τους. Γιατὶ ξένοι ταξιδιῶτες σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ δὲν ὑπάρχουν.

»Αὐτοὶ οἱ κουρσάροι τῆς στεριᾶς ξαπλώνουν μπρούμυτα κατὰ γῆς σὲ ἀπόσταση πενήντα βημάτων ἀπὸ τὸ μονοπάτι. Δὲ βλέπεις παρὰ ἕνα σωρὸ

1. Κάπου 90 χιλιόμετρα. Δέκα ὀχτὼ ὧρες δρόμο θὰ ἔλεγαν οἱ Ἕλληνες τῆς τουρκοκρατίας. Μιὰ ὥρα δρόμος : ἡ ἀπόσταση ποὺ διανύει ἕνας πεζὸς βαδίζοντας μὲ τὸ ρυθμὸ πορείας τοῦ ἀλόγου.

ἀσπρολίθαρα, ἕνα κοτρώνι. Ξαφνικὰ αὐτὸ τὸ κοτρώνι σαλεύει, τινάζεται, ὁρμάει ἐπάνω σου καὶ σὲ πιάνει ἀπὸ τὸ λαιμό.

»Ὁ Μανιάτης ποὺ μᾶς ὡδηγοῦσε ἦταν φορτωμένος μ' ἕνα βαρελάκι πιοτὸ ποὺ τοῦ χαρίσαμε. Ἔδωσε σ' αὐτοὺς τοὺς ἐντιμότατους κυρίους νὰ πιοῦν. Ἀμέσως γλύκανε τὸ πρόσωπό τους — ὅσο εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ κάτι τέτοιο— ρούφηξαν μερικὲς γουλιὲς καὶ μᾶς κάλεσαν νὰ μποῦμε στὶς σπηλιές τους. Προτιμήσαμε, γιὰ σιγουριά, νὰ μείνουμε στὸ γιαλό.

»Τοὺς μιλοῦσα τουρκικὰ ἀλλὰ ὑποκρίνονταν πὼς δὲν καταλάβαιναν. Περιφρονοῦν τοὺς Ὀθωμανούς. Σιγὰ - σιγὰ γνωριστήκαμε, ἐξαφανίστηκε ἡ δυσπιστία, ζύγωσαν κι' ἄλλοι ταξιδιῶτες. Οἱ Μανιάτες μᾶς πρόσφεραν ὀρτύκια παστά. Εἶχαν θαυμάσια γεύση. Ἕνας παππὰς μᾶς κέρασε κρασὶ ντόπιο.

»Ἔτσι κουβεντιάζοντας συγκεντρώσαμε ἀρκετὲς πληροφορίες. Στὴ Μάνη ζοῦν τριάντα χιλιάδες ψυχές. Γιὰ τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα αὐτοῦ τοῦ λαοῦ ὑπάρχουν ἀπίστευτες διχογνωμίες καὶ ἀντιφάσεις. Μερικοὶ χαρακτηρίζουν τοὺς Μανιάτες βάρβαρους, ὕπουλους καὶ ληστές. Ἄλλοι τοὺς θεωροῦν γνήσιους ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, γενναίους ἄντρες ποὺ προτιμοῦν τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ ζωή τους καὶ ποὺ μὲ τὶς ἡρωϊκὲς πράξεις ἢ μὲ τὰ ὅπλα τους ἔχουν ἐξασφαλίσει τὸ σεβασμὸ τῶν ἄλλων λαῶν. Οἱ φίλοι τους ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ ἀγριότητες τῶν Μανιατῶν εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν βάρβαρων διωγμῶν ποὺ ἔχουν ἐξαπολύσει ἐναντίον τους οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Χριστιανοὶ κουρσάροι[1].

»Ὅπως νάχῃ τὸ πρᾶγμα,γεγονὸς εἶναι ὅτι ἀπ' ὅλους τοὺς Ἕλληνες, μονάχα οἱ Ἠπειρῶτες (οἱ σημερινοὶ Ἀρβανίτες) καὶ οἱ Μανιάτες (ἀξιοθρήνητα ἀπομεινάρια τῶν ἀρχαίων Λακεδαιμονίων) κατώρθωσαν νὰ ἀντισταθοῦν στοὺς Τούρκους διεκδικώντας τὴ γῆ τῶν πατέρων τους.

»Λατρεύουν ἰδιαίτερα τὴν Παναγία, τὸν Ἅη Γιώργη καὶ τὸν Ἅη Δημήτρη ποὺ ὅλοι οἱ Ἕλληνες θεωροῦν προστάτη τους. Στὶς κορφὲς τῶν βουνῶν βλέπεις ἀμέτρητα ἐκκλησάκια, ἀφιερωμένα τὰ περισσότερα στὸν Ἅη - Λιᾶ.

»Οἱ καλόγεροι τῶν ἑλληνικῶν μοναστηριῶν μποροῦν νὰ ἐμπορεύωνται

---

1. Γιὰ τὸν χαρακτῆρα τῶν Μανιατῶν ἔγραφε ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας *Δωρόθεος* στὰ ἱστορικά του ἐρανίσματα : «Ἐχάρη δὲ ὁ Πρίγκιπος ὅταν εἶδε τὸ κάστρον καμωμένον... καὶ ὥρισε νὰ κτίσουν ἄλλο ἕνα κάστρον εἰς τὸν Ζυγὸν τοῦ Μελιγκοῦ καὶ νὰ κάμουν γύρωθεν εἰς τὸ βουνὸν ἐκεῖνο περιφραγμοὺς διὰ νὰ κυριεύσουν ὅλους τοὺς τόπους ἐκείνους, ἔσοντας ὁποὺ ἔμαθεν ὅτι αὐτὸς ὁ τόπος, ὁ Ζυγὸς τοῦ Μελιγκοῦ, εἶναι λόγγος πολλὰ μεγάλος καὶ εἶχε δυναταῖς κλεισούραις καὶ χώραις μεγάλαις καὶ ἀνθρώπους ὑπερηφάνους, κακούς, φονιάδες καὶ ληστάδες, ἅρπαγας, καὶ θεὸν δὲν φοβοῦνται, ἀφέντην δὲν τιμοῦν καὶ δὲν προσκυνοῦν, μόνον εἶναι ἀκέφαλοι, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ Μανιάτες, ὁποὺ εἶναι μέσα εἰς τὴν Μάνην, εἰς ἐκείνους τοὺς κακοὺς καὶ σκληροὺς τόπους...»(Βιβλίον ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους ἐξόχους ἱστορίας ἀρχόμενον ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τῆς ἁλώσεως Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἀκολούθων Σουλτάνων. Συλλεχθὲν μὲν ἐκ διαφόρων ἀκριβῶν ἱστοριῶν καὶ εἰς τὴν κοινὴν γλῶτταν μεταφρασθὲν παρὰ τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Μονεμβασίας Κυρίου Δωροθέου, 1805, παρὰ Πάνω Θεοδοσίου τῷ ἐξ Ἰωαννίνων).

τὰ προϊόντα τοῦ προσωπικοῦ τους μόχθου : κρασιά, φροῦτα, μέλι, λάδι. Ἀλλὰ οἱ καλόγεροι καὶ οἱ παππάδες τῆς Μάνης ἐπάγγελμά τους ἔχουν νὰ τρέχουν στὸ κοῦρσο μὲ τοὺς ἄλλους πειρατές. Καὶ γιὰ νὰ δικαιολογήσουν αὐτὲς τὶς θηριώδεις ἀσχολίες τους λένε ψυχρὰ ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ εἰσπράξουν τὴ δεκάτη ἀπὸ τὰ λάφυρα, ποὺ εἶναι δικαίωμα τῆς ἐκκλησίας. Ἐκεῖνο ποὺ κεντρίζει πιὸ πολὺ τὸ ζῆλο τους εἶναι ἡ ἐκστρατεία γιὰ ἁρπαγή. Κι' ἂν βρεθοῦν στὴ θάλασσα δὲν χρειάζεται νὰ τοὺς παρακινήση κανεὶς δυὸ φορὲς νὰ πάρουν μέρος στὸ ρεσάλτο.

»Γιὰ τὴν εὐσέβεια τῶν καλογέρων ἢ παππάδων τῆς Μάνης οἱ ἄλλοι Ἕλληνες συνηθίζουν νὰ λένε χαμογελώντας εἰρωνικά : ἂν θέλης ν' ἁγιάσης τράβα νὰ ζήσης στὴ Μάνη.

»Ἡ πειρατεία εἶναι πανηγύρι γιὰ τοὺς Μανιάτες. Ἔχουν μάλιστα τὴν πατροπαράδοτη ἑλληνικὴ ματαιοδοξία νὰ ὡραιοποιοῦν τὶς πράξεις τους καὶ νὰ καμαρώνουν γι' αὐτές. Μοῦ ἔδειξαν μὲ περηφάνεια ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ φημισμένους κουρσάρους τους καὶ μοῦ διηγήθηκαν τὰ κατορθώματά του. Ὅταν οἱ Μανιάτες μάθαιναν πὼς ἑτοιμαζόταν νὰ βγῆ γιὰ πειρατεία βρίσκονταν ὅλοι στὸ πόδι. Παντοῦ φόβος καὶ τρόμος. Οἱ πατεράδες ποὺ εἶχαν γερὰ παιδιὰ καὶ οἱ ἄντρες ποὺ εἶχαν ὄμορφες γυναῖκες ἀμπάρωναν τὸ θησαυρό τους, γυναῖκα καὶ παιδιά, μὴν τ' ἁρπάξη ὁ ἀρχικουρσάρος καὶ τὰ πουλήσει σκλάβους.

»Τὸν ἴδιο φόβο ἔχουν ὅταν ποδίζει στὰ λιμάνια τους ξένο καράβι. Ὅλοι φοβοῦνται μήπως κανένας Μανιάτης κουρσάρος ἁρπάξη γυναῖκες.

»Μπήκαμε σὲ μιὰ μεγάλη καλύβα γεμάτη φορεσιὲς τούρκικες καὶ φράγκικες γιὰ πούλημα. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ κρέμονταν τὰ τουρμπάνια καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ καπέλλα, τὰ καλπάκια, τὰ φέσια, οἱ ἑλληνικὲς σκούφιες. Γιαταγάνια ἀνατολίτικα, ἀνακατωμένα μὲ κοντοσπάθια καὶ φράγκικα μαχαίρια. Παπούτσια μαζὶ μὲ τσαρούχια καὶ πασουμάκια. Ὅλα τρόπαια θαλασσινῆς ἐπιδρομῆς. Τὰ πουλοῦσαν πάμφθηνα. Ἕνας Πιεμοντέζος, Μπερτάλντι τ' ὄνομά του, ἀγόρασε μιὰ ὡραιότατη βέστα, λάφυρο ἀπὸ κάποιον πλούσιο πραματευτὴ τῆς Αἴγινας. Δὲν ἤμουνα τόσο τολμηρός. Μπορεῖ ὁ νοικοκύρης τοῦ κλεμμένου ν' ἀναγνωρίση τὸ πράμα του καὶ νἄχης καμμιὰ ἄσχημη περιπέτεια.

»Οἱ Τοῦρκοι πληρώνουν ἀκριβὰ τὸ θάρρος καὶ τὴ δεξιοτεχνία τῶν Μανιατῶν καὶ πολλὲς φορὲς προσπάθησαν νὰ κάψουν τὰ καΐκια ποὺ τοὺς μεταφέρουν στὸ Χάνδακα[1]. Αὐτοὶ οἱ ἄπιστοι δὲν τόλμησαν ποτὲ νὰ κάνουν πραγμα-

---

1. Κατὰ τὴ μεγάλη πολιορκία τοῦ Χάνδακος ἀπὸ τοὺς Τούρκους οἱ Μανιάτες εἶχαν προσφέρει σημαντικὴ βοήθεια στοὺς Βενετοὺς τοῦ Κάστρου. Τολμηροὶ καὶ ριψοκίνδυνοι, ἐπιδέξιοι ναυτικοὶ καὶ ἔμπειροι πολεμιστὲς κατώρθωναν μὲ τὰ εὐκίνητα καράβια τους νὰ διασποῦν τὸν ἀποκλεισμό, νὰ χτυποῦν αἰφνιδιαστικὰ τὰ σκάφη τοῦ ἐφοδιασμοῦ, νὰ παρεμποδίζουν τὶς συγκοινωνίες καὶ νὰ ἐξοντώνουν τὰ πληρώματα τῶν καραβιῶν. Ἀλλὰ δὲν δίσταζαν διόλου νὰ αἰχμαλωτίζουν καὶ πλοῖα μὲ τὴ συμμαχικὴ σημαία τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Γράφει ὁ *Σάθας* :«Οἱ Μανιάται, διεγερθέντες ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν πειρατικῶς διέτρεχον τὰς θαλάσσας

τικό πόλεμο, οὔτε νὰ κινητοποιήσουν στρατεύματα στὰ κακοτράχαλα βουνά. Προτιμοῦν νὰ στρατολογοῦν ἀποστάτες καὶ νὰ καλλιεργοῦν τὴ διχόνια ἀνάμεσα στοὺς Μανιάτες. Ὁ Μεγάλος Βεζύρης ἔχει ὑποστεῖ ἄπειρες προσβολὲς ἐπειδὴ ἐξώντωσε δέκα Μανιάτες κουρσάρους στὴν Κρήτη περὶ τὰ τέλη τοῦ 1667. Πολλὲς φορὲς πῆγαν οἱ Μανιάτες στὰ Χανιὰ νὰ κάψουν τὰ τούρκικα καράβια κάτω ἀπὸ τὴ μπούκα τῶν κανονιῶν τοῦ κάστρου.

»Ἔχουν μικρὰ πλεούμενα εὐκολομεταχείριστα στὸ πανὶ καὶ μὲ μικρὸ βύθισμα. Γιὰ νὰ τοὺς καλοπιάση ὁ Βεζύρης προσφέρεται νὰ τοὺς πληρώση διπλάσια ἀπὸ ὅσα κερδίζουν στὸν πόλεμο τῆς Κρήτης. Κι' ἐπειδὴ περιφρόνησαν τὴν πρότασή του ἔστειλε τὸν 'Ασσὰμ - Μπαμπᾶ, τὸν περίφημο Τοῦρκο κουρσάρο νὰ λεηλατήση τὶς ἀκτές τους.

»Ὁ 'Ασσὰμ—Μπαμπᾶ ἦρθε στὴ Μάνη, πρότεινε ἀμνηστία καὶ ζήτησε νὰ στείλουν ἀντιπροσώπους γιὰ διαπραγματεύσεις. 'Αλλὰ οἱ Μανιάτες φοβήθηκαν παγίδα, τὸν καλωσώρισαν μὲ τὰ μουσκέτα καὶ πῆραν τὰ βουνά.

»Γυναῖκες, παιδιά, γέροι καὶ σακάτηδες φορτωμένοι μ' ἕνα σακκὶ (τὰ ὑπάρχοντά τους) ἔτρεχαν στὶς ράχες, πετροβολώντας μπροστὰ τὰ γιδοπρόβατα ποὺ εἶναι ἡ ζωή τους. Οἱ γυναῖκες ὅμως ξαναγύρισαν στὸ γιαλὸ κι' ἀνέλαβαν οἱ ἴδιες τὴν ὑπεράσπιση τῆς γῆς τους, ὕστερα ἀπὸ ἕνα ἐπεισόδιο ποὺ τὸ σημειώνω, ὅπως μοῦ τὸ διηγήθηκαν.

»Ἕνας νεαρὸς Μανιάτης, ζυγώνει τρέχοντας μέσα σ' αὐτὴ τὴ φοβερὴ καταδίωξη μιὰ ἀπὸ τὶς γυναῖκες ποὺ ἀνηφόριζε μ' ἕνα μωρὸ στὴν ἀγκαλιά, λεχώνα τριῶν ἡμερῶν καὶ τῆς λέει πὼς ὁ ἄντρας της ρωτάει ποῦ ἔβαλε τὸ σπαθὶ καὶ τὸ ντουφέκι του, γιατὶ δὲν τὰ βρίσκει μέσα στὴν ἀνακατωσούρα.

— Πέστου, ἀπάντησε ἐκείνη μὲ ὀργή, ναρθῆ νὰ φυλάξη τὴ γίδα καὶ νὰ κρατήση τὸ παιδὶ κι' ἐγὼ κατεβαίνω νὰ βρῶ τ' ἄρματά του καὶ νὰ πολεμήσω καλύτερα ἀπὸ τὴν ἀφεντιά του.

»Κι' ἀφήνοντας τὸ μωρὸ στὰ χέρια μιᾶς γριᾶς Μανιάτισσας τρέχει στὸ γιαλό. 'Απὸ κοντὰ καὶ οἱ ἄλλες γυναῖκες. Ἦταν ἡ στιγμὴ ποὺ ὁ 'Ασσὰμ - Μπαμπᾶ ἀποβίβαζε μὲ τὶς φελοῦκες στρατό. Οἱ πολεμικὲς κραυγὲς τῶν γυναικῶν ἔφθασαν στὰ μεσούρανα, ἡ ἀποκοτιά τους στέριωσε τὴν καρδιὰ τῶν Μανιατῶν ποὺ στήθηκαν στὰ βράχια καὶ δὲν ἄφησαν τὸ στρατὸ τοῦ Τούρκου ἀρχικουρσάρου νὰ ξεμυτίση στὴ στεριά.

διαρπάζοντες τὰ τουρκικὰ πλοῖα καὶ φονεύοντες τὰ πληρώματα. Εἰς τοιαύτην μάλιστα ἔφθανον τόλμην, ὥστε περὶ τὰ τέλη τοῦ 1667 νύκτωρ εἰσέδυσαν μεταξὺ τοῦ πολιορκοῦντος τὴν Κρήτην ὀθωμανικοῦ στόλου, πυρπολοῦντες καὶ διαρπάζοντες, ὑπὸ αὐτὰς τὰς κανονοστοιχίας τοῦ Μεγάλου Βεζύρη, ὅστις προηγουμένως συλλαβὼν τινας ἐκ τούτων ἀνεσκολόπισεν. Ὁ 'Αχμὲτ Κιοπρουλῆς, ἵν' ἀπαλλαγῆ τοιούτων ἐπιφόβων ἐχθρῶν, προσέφερεν αὐτοῖς διπλοῦν μισθὸν ἀφ' ὅ,τι ἐπληρώνοντο οἱ ἐν πολέμῳ στρατιῶται. 'Αλλ' οἱ Μανιάται, ἀγέρωχοι, ἀπορρίψαντες τὰς προτάσεις του, ἐξηκολούθησαν οὐχ ἧττον τὰς πειρατικὰς ἐπιδρομάς των»,(*Σάθα* : Τουρκοκρατουμένη 'Ελλὰς 1453 - 1821, σ. 307).

»Ἡ γυναῖκα πού τούς ξεσήκωσε εἶναι ἀπό τό σόϊ τῶν Γερακάρηδων, τήν πιό παλιά οἰκογένεια τῆς Μάνης[1].

---

1. Ἑκατόν ἑξήντα χρόνια ἀργότερα, τόν Ἰούνιο τοῦ 1826, οἱ Μανιάτισσες ἀντιμετώπιζαν ἀτρόμητες τήν ἀπόβαση στό Δυρρό 1.500 Αἰγυπτίων τοῦ Μπραΐμη ὡπλισμένες μέ τά δρεπάνια τοῦ θερισμοῦ (ὅλοι οἱ ἄνδρες πολεμοῦσαν στό στενό τῆς Βέργας τοῦ Ἁλμυροῦ γιά νά συγκρατήσουν τήν εἰσβολή 7.000 Ἀραπάδων) : «Ὁ δέ Ἰμβραὴμ μετά τοῦ στρατοῦ του, ἀπεβιβάσθη εἰς τό Δυρρόν, τό ὁποῖον ἀπέχει ἕως μίαν ὥραν ἀπό τήν Ἀρεόπολιν. Ἐνῶ δέ ἐπροχώρει εἰς τά ἐνδότερα, ἐν τούτῳ οἱ Μανιᾶται, ἄνδρες, γυναῖκες καί παιδιά, ὅλοι ὁμοῦ ὥρμησαν ἐπάνω τους, ὥστε τρομάξας, ἠναγκάσθη νά φύγῃ καί νά ἔμβη μέσα εἰς τά πλοῖα του, ἀφοῦ ἔχασε ἑβδομήντα περίπου στρατιώτας. Τοιουτοτρόπως ἐματαιώθη ἡ ἐκστρατεία αὕτη τοῦ Ἰμβραὴμ κατά τῆς Μάνης, οἱ δέ Μανιᾶται διά τῆς νίκης των ἀπεκρίθησαν ὡς ἔπρεπεν εἰς τό μπουγιουρντί τό ὁποῖον τούς ἔστειλε πρό τῆς ἐκστρατείας διά νά προσκυνήσουν» (*Φωτάκου*: Ἀπομνημονεύματα σελ. 538). Τήν ἀπόκρουση τῆς εἰσβολῆς καί τήν ἀνδρεία τῶν γυναικῶν τοῦ Πύργου, τῆς Χαριᾶς καί τῆς Τσίμοβας ἱστορεῖ τό μανιάτικο δημοτικό τραγούδι «τοῦ Πολέμου τοῦ Δυρροῦ»:

Μά οἱ ἄνδρες ὅλοι ἐλείπασι
ἦταν στή Βέργα τ' Ἁρμυροῦ
ὅπου Τρωάδα ὁ πόλεμος
ἐπάηνε δυό μερόνυχτα.
Μόνα τά γυναικόπαιδα
καί γέροντες ἀνώφελοι
γιατ' ἦτο θέρος βρέθησαν
μέ τά δρεπάνια στά λουριά.
Καθόλου δέ δειλιάσασι
καθόλου δέν τρομάσασι.
Βλέπει γυναῖκες νά χεροῦν
καί τά δρεπάνια νά κρατοῦν
τούς Ἀραπάδες νά χτυποῦν.
«Εὖγε σας, ματαεῦγε σας,
γυναῖκες, ἄντρες γίνετε
σάν ἀντρειωμένες μάχεσθε
σάν Ἀμαζόνες κρούετε».

Οἱ Μανιάτισσες, ἀτρόμητες ἀντρογυναῖκες, μέ ψυχή ἀτσαλένια, ἴδιες ἀρχαῖες Σπαρτιάτισσες προκαλοῦσαν ὡς τίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μας τόν τρόμο τῶν στρατιωτικῶν ἀποσπασμάτων πού τριγύριζαν στή νότια Λακωνία γιά νά διατηρήσουν τήν εὐταξία. Ἀποκαλυπτικό εἶναι τό γράμμα μιᾶς Μανιάτισσας πού ἀφηγεῖται τήν ἐπίθεση γυναικῶν κατά τῆς «στρατούνας» τῆς Τσίμοβας (τῆς Ἀρεοπόλεως) τό 1878, ὕστερα ἀπό τή σύλληψη τοῦ δημάρχου : «Ἦρθαν ὡς 500 ἄνθρωποι, γυναῖκες καί ἄνδρες : οἱ γυναῖκες γεμάτες τίς ποδιές τους πέτρες, περνοῦσαν ἀπό δῶ καί μᾶς ἔλεγαν : «Ποῦ εἶναι ἡ στρατούνα ;» Ἦταν μισή μετά τό μεσημέρι. Οἱ ἄνδρες οἱ δικοί μας ἦτον εὐτυχῶς ὅλοι μέσα καί ἔλεγαν οἱ Μανιάτισσες : «Μωρέ, τοῦτες οἱ Τσιμουβιώτισσες, κλείσασι τούς ἄνδρες τους μέσα. Λέμε τοῦ γυναικοῦνε νά μᾶς δείξωσι τήν στρατοῦνα, τίποτα». Ἕως ὅτου ἐκατόρθωσαν καί τήν ηὗραν, καί δέν ἄφησαν τζάμι στά παράθυρα καί σανίδια στίς πόρτες διά νά βροῦν τόν λοχία νά τόν δέσουνε, ὅπως αὐτός ἔκαμε τόν δήμαρχό τους. Οἱ στρατιῶτες, ἕνας - ἕνας, πηδοῦσαν ἀπό τά παράθυρα, ἀφοῦ πρῶτα ἔπαιρναν τήν ἄδεια ἀπό τίς γυναῖκες πού τούς ἔλεγαν : «Φευγάτε ἐσεῖς, δέν σᾶς κάνουμε τίποτα. Τίς ψειροπουδιές θέλουμε καί τόν λοχία τόν

»Τὴν ἄλλη νύχτα δέκα ἢ δώδεκα Μανιάτες ρίχτηκαν στὴ θάλασσα, ἔφθασαν κολυμπώντας στὴν τουρκικὴ μοῖρα κι' ἔκοψαν τὶς γούμενες, μὲ ἀποτέλεσμα, δύο ἀπὸ τὰ καλύτερα καράβια νὰ πέσουν στὰ βράχια καὶ νὰ αἰχμαλωτισθοῦν. Πολλοὶ Τοῦρκοι σκλαβώθηκαν καὶ τὰ πλοῖα λαφυραγωγήθηκαν χωρὶς νὰ μπορέσῃ ὁ 'Ασσὰμ - Μπαμπᾶ νὰ δώσῃ βοήθεια, ἐπειδὴ τὰ νερὰ ἦταν ρηχά. Αὐτὴ ἡ μέθοδος αἰφνιδιασμοῦ εἶναι συνηθισμένη γιατὶ οἱ Μανιάτες φημίζονται στὸ κολύμπι.

»Τὸ καράβι τοῦ 'Ασσὰμ - Μπαμπᾶ σώθηκε. 'Αλλὰ ἡ ταπείνωση τοῦ θαλασσόλυκου ποὺ ἦταν τὸ καμάρι τοῦ τουρκικοῦ στόλου ἔδωσε φτερὰ στοὺς Μανιάτες ποὺ ὠχυρώθηκαν κανονικὰ στὸ Τσιρίγο, στὴν Κολοκυθιά, στὴν Καρδαμύλη, στὶς Κιτριές. Γιατὶ ὡς τότε, σὲ περίπτωση κινδύνου ἀποσύρονταν στὰ ἀπρόσιτα βουνὰ καὶ κρύβονταν στὶς σπηλιές.

»'Ο Μεγάλος Βεζύρης κατέφυγε τότε σὲ τέχνασμα. Κρατοῦσε μερικοὺς Μανιάτες αἰχμαλώτους κι' ἀνάμεσά τους ἕναν Λυμπεράκη, πρόσωπο σημαντικὸ τῆς Μάνης[1]. Κατώρθωσε νὰ τὸν δελεάσῃ, τὸν φόρτωσε χρυσάφι καὶ τὸν ἄφησε ἐλεύθερο μὲ μυστικὲς ὁδηγίες. Αὐτὸς ὁ προδότης, μαζὶ μὲ τοὺς συντρόφους του, πέτυχε νὰ διαιρέσῃ τοὺς Μανιάτες, νὰ τοὺς διαφθείρῃ καὶ νὰ τοὺς ἐκφοβίσῃ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δεχτοῦν τὴν ἀνέγερση τουρκικῶν κάστρων στὸ Πόρτο - Κάγιο καὶ στὸ Οἴτυλο, τάχα πὼς πρέπει νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου. Μόλις χτίστηκε τὸ φρούριο οἱ φιλότουρκοι χτύπησαν

γιδοξούρη νὰ τὸν δέσουμε». Βρίσκουν τὸν λοχία ἀπὸ κάτω στὸ κρεβάτι καὶ τὸν βγάνουν οἱ γυναῖκες ἔξω σὰν γαμπρὸ καὶ τὸν παραδίνουν στοὺς ἄνδρες καὶ μιὰ - μιὰ γυναῖκα πήγαινε καὶ τὸν ἔφτυνε, τὸν βαροῦσε καὶ τοῦ ἔλεγε : «Νά, ἐσὺ ποὺ ἔκρουες τὸν δήμαρχό μας». Καὶ νὰ πέφτουν τὰ ὅπλα βροχὴ καὶ νὰ φωνάζουν : «Ζήτω τοῦ δήμαρχού μας», καὶ νὰ κτυποῦν ὅλοι καὶ ὅλες τὸν λοχία. Καὶ αὐτὸς νὰ στέκεται σὰν νεκρός. Οἱ γυναῖκες,εἶχαν ξύλα ποὺ ἔβαναν ἀπάνω τὶς τσεμπέρες τους, διὰ σημαῖες καὶ φώναζαν «ζήτω». Τὸν πῆγαν στὴν ἀγορὰ τὸν λοχία εἰς αὐτὴν τὴν κατάσταση καὶ εἰς χειροτέραν ἀκόμη καὶ ἔπεσαν οἱ δικοί μας στὴ μέση καὶ τὸν ἔβαλαν μέσα στοῦ Κυριακούλη τοῦ 'Ανδρεάκου τὸ μαγαζί, καὶ ἔκλεισαν τὴν πόρτα, καὶ τότε ἡσύχασαν καὶ ἔφυγαν οἱ Μανιᾶται. Κατόπιν περνοῦσαν οἱ γυναῖκες ἀπὸ δῶ καὶ τὶς ρωτούσαμεν «ἀπὸ τὸν δῆμο Μέσης εἴσαστε καὶ ἐσεῖς ;» Καὶ μᾶς λέει μιά : «ἐγὼ ἤμουνα μὲ τὶς πολλὲς πέτρες στὴν ποδιὰ καὶ ηὗρα τὸ λοχία ἀπὸ κάτω στὸν κρεβάτι. Ὅμως τί εἶναι πλιό, νὰ κροῦσι τὸ δήμαρχό μας μὲ τὶς λαλοῦδες καὶ νὰ τὸν λέσι κερατᾶ ;»

1. Τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ *Guillet* γιὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς προδοσίας τοῦ Λυμπεράκη Γερακάρη (μαζὶ μὲ τὸ ἔργο του «Οἱ μεγάλοι βεζύρηδες Μεχμὲτ καὶ 'Αχμὲτ Κιοπρουλῆ» ἀποτέλεσαν πηγὴ γιὰ ὅλους τοὺς μεταγενέστερους ἱστορικοὺς *Hammer*, *Κων. Σάθα*, *Κων. Παπαρρηγόπουλο* κ.ἄ.). 'Ο Λυμπ. Γερακάρης (1645-1696) ποὺ εἶχε ὑπηρετήσει νέος σὲ βενετικὴ γαλέρα, κατώρθωσε νὰ ἀποκτήσῃ ἰδιόκτητο πλοῖο καὶ νὰ ἐξελιχθῇ σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς φοβερώτερους κουρσάρους τῆς 'Ανατολικῆς Μεσογείου. Ὕστερα ἀπὸ τὴ σύλληψή του ἔγινε ὄργανο τοῦ βεζύρη Κιοπρουλῆ, ὠνομάσθηκε μπέης τῆς Μάνης καὶ ἔπαιξε ἐγκληματικὸ καὶ ἐπαίσχυντο ρόλο κατὰ τὶς ἐκστρατεῖες του στὴν Πελοπόννησο καὶ στὴν κεντρικὴ καὶ δυτικὴ 'Ελλάδα ἐπὶ κεφαλῆς τουρκικῶν δυνάμεων.

τοὺς Μανιάτες ποὺ εἶχαν ἀντιληφθῆ τὴν προδοσία κι' ἑτοιμάζονταν νὰ ἀντισταθοῦν. Κρέμασαν μάλιστα πέντε - ἔξη, τοὺς πιὸ δυναμικούς. 'Εκεῖ ἀκριβῶς ἔδειξαν οἱ Τοῦρκοι τὴν πανουργία τους. Ἡ σύλληψη καὶ ἡ ἐκτέλεση αὐτῶν τῶν ἀναρχικῶν στοιχείων καὶ ἐχθρῶν τῆς κοινῆς ἡσυχίας ἔγινε μὲ ἐξουσιοδότηση τῶν ἴδιων τῶν Μανιατῶν. Ὕστερα ἀπὸ λίγο ἄνοιξαν τὰ μάτια τους ἀλλὰ ἦταν ἀργά. Εἶχαν κιόλας δημιουργηθῆ δύο φατρίες : τῶν Λυμπεράκηδων καὶ τῶν Γερακάρηδων,ἐκεῖνο ἀκριβῶς ποὺ ἤθελαν οἱ Τοῦρκοι. Καὶ τώρα οἱ 'Οθωμανοὶ περιμένουν νὰ δοῦν πῶς αὐτὸς ὁ ταλαίπωρος λαὸς θὰ ἐξοντωθῆ μὲ τὰ ἴδια του τὰ χέρια.

»Τὰ σημεῖα ποὺ ὠχύρωσαν οἱ Τοῦρκοι στὴ Μάνη φρουροῦνται καθένα ἀπὸ ἕναν ἀγὰ καὶ μερικοὺς γενίτσαρους. 'Αλλὰ αὐτὴ ἡ καινούργια δουλεία, ἀνυπόφορη στὴν πλειοψηφία τῶν Μανιατῶν, δημιούργησε φοβερὸ δίλημμα : νὰ φύγουν στὴν 'Ιταλία ἢ νὰ περιμένουν τὶς ἐξελίξεις ;

»Κατὰ τὰ φαινόμενα ἡ πολιορκία τοῦ Χάνδακος θὰ κρίνη τὴν τύχη τῆς Μάνης. Ἂν νικηθοῦν οἱ Τοῦρκοι, δὲν θὰ τολμήσουν νὰ ἐπιτεθοῦν καὶ θὰ ὑποκριθοῦν ὅτι ἀδιαφοροῦν γιὰ τὶς ἀποστασίες ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν Βενετῶν. Ἂν ὁ Βεζύρης καταλάβη τὸν Χάνδακα, ἡ νίκη του θὰ ὁδηγήση στὴν καταστροφὴ τῆς Δημοκρατίας τῶν Μανιατῶν. Οἱ Τοῦρκοι θὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευσή τους καὶ θὰ ἐπιχειρήσουν τὴν τελευταία ἔφοδο ὥστε νὰ μὴν ἀπομείνη σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα καμμιὰ ἑστία γιὰ ἀντίσταση. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ Βεζύρη ἐμποτίζουν κάθε μέρα τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ καὶ κυρίως τῶν παππάδων καὶ τῶν καλογέρων μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ συμβιβασμοῦ, μὲ τὶς ὑποσχέσεις πὼς ὁ σουλτάνος θὰ ἐπιτρέψη τὶς καμπάνες καὶ τοὺς σταυροὺς στὰ καμπαναριὰ καὶ στὰ σταυροδρόμια. Πρόκειται γιὰ ἕνα προνόμιο ποὺ ἐπιθυμοῦν πολὺ οἱ Ἕλληνες. Συχνά, γιὰ νὰ τὸ πετύχουν καταφεύγουν στὴν ἐξαγορά. Οἱ Τοῦρκοι τοὺς τάζουν ὅτι δὲν θὰ πληρώνουν φόρο τὰ παιδιά καὶ ὅτι θὰ περιορισθῆ στὸ μισὸ τὸ χαράτσι.Στὸ Μωριὰ γιὰ κάθε παιδὶ ἔχει ὁρισθῆ ἐτήσιος φόρος δύο τάληρα καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη τρία. Ὡστόσο στὴν 'Ηπειρωτικὴ Ἑλλάδα τὰ θηλυκὰ εἶναι ἐντελῶς ἀφορολόγητα, ἐνῶ στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου πληρώνουν ὅπως καὶ οἱ ἄντρες δύο τάληρα τὸ χρόνο. Καὶ γιὰ νὰ κάμψουν καὶ τὶς τελευταῖες ἐπιφυλάξεις, τοὺς τάζουν πὼς δὲν θὰ ἐγκατασταθοῦν Τοῦρκοι στὴ χώρα τους ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς γενίτσαρους τῆς φρουρᾶς τῶν δύο κάστρων. Αὐτὴ εἶναι ἡ κατάσταση ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν τελευταία Δημοκρατία τῶν Ἑλλήνων[1]».

---

1. Οἱ Μανιάτες διατήρησαν τὰ αἱματηρά τους ἔθιμα (συνήθειες πολεμικοῦ λαοῦ) καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ τοῦ Εἰκοσιένα, ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν ἐκδίωξη τοῦ ξένου δυνάστη. Ἡ ἐκδίκηση ἀποτελοῦσε πάντοτε στὴ Μάνη κοινωνικὸ χρέος. Ὁ φόνος μάλιστα εἶχε νομιμοποιηθῆ μὲ γραπτὲς συμφωνίες. Στὰ χέρια τοῦ Καποδίστρια ἔφθασαν γραμμάτια δανείου μὲ συμφωνημένο τὸ δικαίωμα τοῦ δανειστῆ νὰ ἐκτελέση τὸν ὀφειλέτη ἢ δύο ἀπὸ τοὺς

Τὰ παζάρια μὲ τοὺς Μανιάτες δὲν καρποφόρησαν καὶ τὸ καράβι συνέχισε τὸ δρόμο του πρὸς τὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τῆς Πελοποννήσου: ἀργολικὸς κόλπος, Ὕδρα, Αἴγινα καὶ τέλος Σούνιο, ὅπου οἱ ταξιδιῶτες βγῆκαν ντυμένοι ἑλληνικὰ γιὰ νὰ ἐπισκεφθοῦν τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ, μαζὶ μ' ἕναν Τοῦρκο ἐπιβάτη τοῦ καραβιοῦ, ἀπὸ τὸ Ράφτη τῆς Ἀττικῆς, ποὺ γύριζε ἀπὸ τὴ σκλαβιὰ τῆς Μπαρμπαριᾶς. Ἐκεῖ κοντὰ ὑπῆρχε τὸ «χωριό», μικρὸς οἰκισμὸς Ἀλβανῶν, εἴκοσι, τριάντα καλύβες. Ἕνας χωριάτης εἶχε πεθάνει ἐκείνη τὴ μέρα καὶ ὁ La Guilletière καταγράφει τὰ νεκρώσιμα ἔθιμα τοῦ τόπου.

«Κάποιος ἀπὸ τὸ χωριὸ μᾶς ὡδήγησε στὴν καλύβα του. Ἦταν καθαρὴ γιατὶ ἐκείνη τὴν ὥρα ἔλειπαν τὰ ζωντανά. Βρήκαμε μονάχα τὸ σανό. Σ' αὐτὴ τὴ χώρα ἄνθρωποι καὶ ζωντανὰ κατοικοῦν πάντοτε μαζί.

κοντινώτερους συγγενεῖς του, σὲ περίπτωση ποὺ θὰ καθυστεροῦσε ἡ καταβολὴ τοῦ χρέους (*Φίνλαϋ*: Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως σ. 441). Ἐπὶ αἰῶνες ὁ φόνος ἀποτελοῦσε κάτι «δικαστικῶς ἀπαιτητό». Ἂν ρωτοῦσε κανεὶς ἕνα Μανιάτη ποιὰ εἶναι τὰ καθήκοντά του, ἀπαντοῦσε: «Νὰ σέβεσαι τοὺς γέροντες καὶ τὶς γυναῖκες, νὰ προστατεύῃς τοὺς γονεῖς σου, νὰ σκέφτεσαι πρὶν ὑποσχεθῇς κάτι καὶ νὰ κρατᾷς τὸ λόγο σου, νὰ ἐκδικιέσαι κάθε προσβολὴ καὶ ν' ἀγαπᾷς τὴν ἐλευθερία σου μέχρι θανάτου».

Ὁ ἀνυπότακτος, ἀσυμφιλίωτος καὶ ἀπροσάρμοστος χαρακτήρας τοῦ Μανιάτη, ἐδημιούργησε τρομακτικὰ προβλήματα στὶς ἑλληνικὲς Ἀρχὲς ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση. Ἡ μανιάτικη ἀντάρτικη ψυχολογία ὡδήγησε στὴ δολοφονία τοῦ πρώτου Κυβερνήτη, τοῦ Καποδίστρια. Τὸ 1834 οἱ Μανιάτες ξεσηκώθηκαν διακηρύσσοντας πὼς δὲν ἀναγνωρίζουν τὶς κρατικὲς Ἀρχὲς καὶ δὲν πληρώνουν φόρους. Κι' εἶναι γνωστὸ τὸ πάθημα τῶν Μπαβαρέζων ποὺ κατέβηκαν στὴ Μάνη νὰ καταστείλουν τὴν ἐξέγερση. Ὁλόκληρος λόχος αἰχμαλωτίσθηκε. Οἱ Μανιάτες ἔγδυσαν κατάσαρκα τοὺς Ἀλούτερους (Λουθηρανοὺς) καὶ πουλοῦσαν (παλιὰ συνήθεια) τρία σφάντζικα (ἡ καινούργια μονέδα τοῦ Ὄθωνα) κάθε στρατιώτη. Καὶ χρόνια ὁλόκληρα ντύνονταν μὲ μπαβαρέζικες στολές. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῆς δυσπιστίας καὶ τῆς ἀνυπακοῆς κράτησε ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας. Ἰδοὺ πῶς περιγράφει τὴν κατάσταση τῆς Μάνης ὁ «Αἰών»: «Ἀμφότεραι αἱ ἐπαρχίαι τῆς Μάνης παρουσίαζον, ὡς ἐκ τῆς πληθύος τῶν φυγοδίκων, ὄψιν ἀγρίαν, ἐποχὴν βάρβαρον καὶ κατάστασιν ἐμπόλεμον. Ἀφ' ἑνὸς οἱ κακοποιοὶ φυγόδικοι περιεφέροντο ἐν μέσῃ ἀγορᾷ ἔνοπλοι, ἀφ' ἑτέρου οἱ φιλήσυχοι πολῖται καὶ οἱ ἐχθροὶ τῶν φυγοδίκων, φοβούμενοι τὰς ἐκ μέρους τούτων φονικωτάτας ἐπιθέσεις, ἔφερον καὶ οὗτοι φανερῶς τὰ ὅπλα πρὸς ἄμυνάν των, περίστασις ἥτις ἔθετεν εἰς ἀμφιβολίαν τὴν ἐξουσίαν νὰ γνωρίσῃ τὸν πράγματι καταδιωκόμενον. Ἅπαντες ἐθεώρουν τὴν κατάδοσιν τοῦ φυγοδίκου ὡς πρᾶξιν ἄτιμον καὶ προδοτικήν, κατὰ τὰ λακωνικὰ ἔθιμα. Ἑτέρωθεν, τὰ μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν — διότι δυστυχῶς ἐν Λακωνίᾳ ὑπάρχει μεγίστη ἡ τῶν οἰκογενειῶν διχόνια — διηνεκῆ καὶ ὅλως βάρβαρα πάθη ἦσαν λίαν ἐξημμένα, ὥστε καθ' ἑκάστην ἐλάμβανον χώραν συμπλοκαί, ὧν τὰ ἀποτελέσματα ἐπήρχοντο δυσάρεστα· ταύτας δὲ δὲν ἐδύνατο νὰ προλάβῃ ἡ τότε ἐκεῖ εὑρισκομένη στρατιωτικὴ δύναμις ἕνεκα τοῦ ἀνεπαρκοῦς αὐτῆς, ὑποχωρήσασα πάντοτε ἄπρακτος, ὅπου καὶ ἂν παρευρέθη διότι οἱ διαμαχόμενοι ἠνοῦντο τότε καὶ ἐπετίθεντο κατ' αὐτῆς. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν οὐδὲν δικαστικὸν δικόγραφον, οὐδεμία ἐντολὴ λειτουργοῦ τῆς Θέμιδος ἠδύνατο ἐν Λακωνίᾳ νὰ ἐκτελεσθῇ καὶ ὀρθῶς δύναταί τις εἰπεῖν, ὅτι αἱ θύραι τῆς Δικαιοσύνης ἐτύγχανον κεκλεισμέναι διὰ τὴν Λακωνίαν, ἧς πολλοὶ κτηματίαι πρὸς διάσωσιν τῆς μικρᾶς των περιουσίας, κατέφευγον πρὸς αὐτοὺς τοὺς φυγοδίκους».

»Τὸ γεῦμα μας ἦταν γάλα, τυρὶ καὶ μερικὰ γλυκὰ μὲ μέλι καὶ μύγδαλα ποὺ εἶχε παρασκευάσει ὁ οἰκοδεσπότης μας (ἦταν ὁ φούρναρης τοῦ χωριοῦ) γιὰ τὴν κηδεία τοῦ νεκροῦ, σύμφωνα μὲ τὰ ἑλληνικὰ ἔθιμα. Εἶχε ἀκόμα ἑτοιμάσει μιὰ πίττα γιὰ τὰ παιδιὰ ποὺ θὰ ἔπαιρναν μέρος στὴν κηδεία γιὰ νὰ ψάλουν τὸ «Κύριε ἐλέησον». Ἡ πόρτα τῆς καλύβας μας βρισκόταν σέ κατάσταση πολιορκίας.

»Αὐτὴ ἡ κηδεία παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ πρέπει νὰ σᾶς τὴν περιγράψω μὲ λεπτομέρειες. Ὁ νεκρὸς εἶχε ἀποτεθῆ μπροστὰ στὴν πόρτα τῆς καλύβας του, πάνω σ' ἕνα ἄθλιο κομμάτι πανὶ μὲ μιὰ μαγκούρα στὸ ἕνα πλευρὸ καὶ μιὰ καραμπίνα στὸ ἄλλο. Ἦταν τὰ ἐξαρτήματά του στὸν πόλεμο καὶ στὴν εἰρήνη. Ποτὲ δὲν ξεχνοῦν νὰ τὰ τοποθετήσουν πλάϊ στὸ νεκρό.

»Ἡ χήρα του ξεφώνιζε γοερὰ κι' οἱ κραυγὲς της προκαλοῦσαν περισσότερο φόβο παρὰ οἶκτο. Τὰ μαλλιά της ἔπεφταν πάνω στοὺς ὤμους, ἐκτὸς ἀπὸ κεῖνα ποὺ κρατοῦσε στὶς χοῦφτες της καὶ τὰ ξερρίζωνε, περισσότερο ἀπὸ συνήθεια παρὰ ἀπὸ πόνο.

»Σ' αὐτὰ τὰ ξεφωνητὰ τῆς χήρας ἔσμιγαν καὶ οἱ γειτόνισσες τὰ δικά τους. Κάθε τόσο γινόταν ἕνα μικρὸ διάλειμμα ἀλλὰ ξαφνικὰ ἡ πιὸ ἡλικιωμένη ξανάρχιζε καὶ οἱ ὑπόλοιπες τὴν ἀκολουθοῦσαν.

»Οἱ ἄντρες ζύγωναν ἕνας - ἕνας καὶ μιλοῦσαν στὸ νεκρὸ γιὰ νὰ τοῦ ἐκδηλώσουν τὴ θλίψη τους γιὰ τὸ χαμό του καὶ τὴν ἀνοησία ποὺ ἔκανε νὰ παραδώση τὴν ψυχή του. Τοῦ ἔλεγε ὁ οἰκοδεσπότης μας :

— Γιατὶ νὰ πεθάνης τόσο γρήγορα ; Τί σοῦ ἔλειπε ; Τὸ πουγγὶ τῶν περαστικῶν δὲν ἦταν στὴ διάθεσή σου ; Τί σημασία ἂν δὲν εἶχες ἐσὺ παράδες ; Εἶχαν ἐκεῖνοι !

»Ἕνας ἄλλος γείτονας εἶπε αὐτὰ τὰ λόγια στὸ νεκρό :

— Ὅλος ὁ κόσμος σὲ ἔτρεμε. Δὲν σκέφτηκες πὼς πεθαίνοντας θὰ εὐχαριστήσης τοὺς ἐχθρούς σου ποὺ τώρα δὲν φοβοῦνται διόλου γιὰ τὰ κοπάδια τους ; Ἡ γυναῖκα σου ποτὲ δὲν σοῦ ἀντιμίλησε χωρὶς νὰ ξυλοφορτωθῆ. Ποῦ θὰ βρῆ ἄντρα σὰν καὶ σένα ; Γιατί λοιπὸν νὰ πεθάνης ;

»Καὶ τῶν ἄλλων οἱ προσφωνήσεις ἦταν στὸ ἴδιο στύλ. Στὴν ἀρχὴ μάλιστα νόμισα πὼς ἦταν σκηνοθεσία τοῦ Τούρκου συνεπιβάτη μας γιὰ νὰ μᾶς εὐχαριστήση. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι ὅτι οἱ Ἀρναούτηδες καμαρώνουν γιὰ τὶς ἀγριότητές τους καὶ κατὰ τὰ φαινόμενα θέλουν νὰ τὶς βλέπουν καὶ νὰ τὶς ἀκοῦνε τὰ παιδιά τους γιὰ ν' ἀκολουθοῦν τὸ καλό τους παράδειγμα. Ἕνας ἄλλος μίλησε σὲ διαφορετικὸ τόνο :

— Πέθανες, πάει πιά. Καὶ τώρα νὰ τὶ πρέπει νὰ κάνης. Ἐκεῖ ποὺ θὰ πᾶς παρακάλεσε τὸν Ἅγιο Πέτρο, νὰ σοῦ ἀνοίξη τὴν πόρτα τοῦ Παραδείσου γιὰ νὰ δῆς ἂν ρίχνονται στὴν κόλαση αὐτὰ τὰ παλιόσκυλα οἱ Τοῦρκοι ποὺ μᾶς βασανίζουν !

»Αὐτὰ ὅμως τὰ εἶπε τὴν ὥρα ποὺ ὁ Τοῦρκος τῆς συντροφιᾶς βρισκόταν

στὴν καλύβα μας καὶ μᾶς περίμενε. Μπροστά του δὲν θὰ τολμοῦσε νὰ ἀπαγγείλη τέτοια δημηγορία».

Ὁ Τοῦρκος κάλεσε τοὺς ξένους στὸ κονάκι του ποὺ βρισκόταν στὴν ἐξοχικὴ τοποθεσία Ἐμποριὸ μετὰ τὸ Πόρτο Ράφτη καὶ κοντὰ στὸ βουνὸ Ἄγχεσμος. Ἕνα βουνὸ ποὺ ἂν πιστέψουμε τὸν Guillet ἦταν γεμάτο μὲ ἀρκοῦδες καὶ ἀγριογούρουνα[1].

«Εἶχε τόσο πλούσιο κυνήγι ἡ περιοχὴ ὥστε ἔγινε συζήτηση γι' αὐτὴ στὴν Πόλη. Ὅταν ὁ σουλτάνος ἀποφάσισε νὰ ἐγκαταλείψη τὴν Ἀδριανούπολη[2] καὶ νὰ ἐγκατασταθῆ στὴ Λάρισα γιὰ νὰ βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὴν Κρήτη καὶ νὰ ἐνθαρρύνη τὰ στρατεύματα ποὺ πολιορκοῦσαν τὸν Χάνδακα, ὁ Μεγάλος Βεζύρης τοῦ πρότεινε νὰ διαλέξη γιὰ διαμονὴ ἀνάμεσα στὴ Λάρισα καί στὴν Ἀθήνα. Καὶ γιὰ νὰ τὸν πείση νὰ προτιμήση τὴν Ἀθήνα τοῦ μίλησε γιὰ τὶς εὐκαιρίες ποὺ θὰ εἶχε γιὰ καλὸ κηνύγι ποὺ εἶναι τὸ μεγάλο πάθος τοῦ σουλτάνου. Οἱ Τοῦρκοι τῆς Θήβας μάλιστα ἔγραψαν στὸ σουλτάνο ἐκθειάζοντας τὴν εὐχάριστη ἄσκηση ποὺ θὰ τοῦ πρόσφερε τὸ βουνὸ Ἄγχεσμος.

»Ἀλλὰ ὁ σουλτάνος βρῆκε τὰ ἴδια πλεονεκτήματα καὶ στὰ βουνὰ τῆς Θεσσαλίας. Ἔπειτα ὑπῆρχε καὶ ζήτημα ἀσφαλείας. Οἱ Βενετοὶ κυριαρχοῦσαν στὴ θάλασσα. Καὶ ποιὸς μποροῦσε νὰ ἀποκλείση μιὰ ἐπιδρομὴ στὸ Πόρτο Λεόνε (Πειραιᾶ) καὶ μιὰ τολμηρὴ ἀπόβαση ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε καταισχύνη γιὰ τὸ σουλτάνο ;».

Ὕστερα ἀπὸ ἕνα πλούσιο γεῦμα στὸ σπίτι τοῦ Τούρκου ἀλλὰ μὲ ἑλληνικὰ φαγητά[3], θὰ παραλάβη τὴ συντροφιὰ ἕνα καΐκι στὸ Πόρτο Ράφτη καὶ θὰ τὴν

---

1. Οἱ σελίδες ποὺ ἀναφέρονται στὴ μετάβαση τῆς συντροφιᾶς ἀπὸ τὸ ἀρβανίτικο χωριὸ τοῦ Σουνίου στὸ Ἐμποριό, ὅπου βρισκόταν τὸ σπίτι τοῦ Τούρκου συνταξιδιώτη ἀποκαλύπτουν ὅτι πρόκειται γιὰ συρραφὴ ἀφηγήσεων τῶν Γάλλων Καπουκίνων τῆς Ἀθήνας. Πρῶτα - πρῶτα δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ τὸ ταξίδι ἀπὸ τὸ Σούνιο στὸ μυστηριῶδες Ἐμποριό. Οὔτε τὸ γειτονικὸ Λαύριο καὶ τὸ Θορικὸ ὅπου βρίσκονταν τὰ ἀρχαῖα μεταλλεῖα τῶν Ἀθηναίων οὔτε τοὺς μέχρι Πόρτο Ράφτη ἐνδιάμεσους χώρους. Ποῦ βρισκόταν τὸ Ἐμποριό; Φυσικὰ πρόκειται γιὰ παραθαλάσσιο οἰκισμὸ (τὸ Ἐμπορεῖον, Ἐμποριό, Νιμποριὸ ἦταν ἐπὶ τουρκοκρατίας τὸ ἐπίνειο ὅπου γίνονταν οἱ φορτώσεις καὶ οἱ ἐκφορτώσεις τῶν ἐμπορευμάτων). Ὁ *Guillet* τὸ τοποθετεῖ πέρα ἀπὸ τὸ ὄρος Ἄγχεσμος. Ἀλλὰ μὲ τὴν ὀνομασία αὐτὴ εἶναι γνωστὸ μονάχα τὸ σημερινὸ ὕψωμα τοῦ Λυκαβηττοῦ. Διαβάζουμε στὸ «Ἡμερολόγιο τῆς πολιορκίας τῶν Ἀθηνῶν» τοῦ Ν. Α. Καρώρη: 4 Ἰανουαρίου 1827. Τοῦρκοι πολλοὶ ἐφαίνοντο εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Ἀγχέσμου) σ. 205. Ὁ Ἄγχεσμος ὡστόσο τοῦ Guillet ἦταν γεμάτος ἄγρια θηρία! Πρόκειται γιὰ τὴν Πάρνηθα, γιὰ τὸν Κιθαιρῶνα ἢ μήπως γιὰ τὸν Ἑλικῶνα; Πρέπει νὰ βρισκόταν κοντὰ στὴ Θήβα ἀφοῦ οἱ κάτοικοί της εἶχαν ἐκθειάσει στὸ σουλτάνο Μωάμεθ Δ' τοὺς πλούσιους κυνηγότοπους τῆς περιοχῆς. Ἔτσι τὸ Ἐμποριὸ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ κάπου στὴν ἀκτὴ τοῦ Βορείου Εὐβοϊκοῦ.

2. Ὁ Μωάμεθ Δ'.

3. Ὁ *Guillet* σημείωσε τὴν ἱστορία ἑνὸς Τούρκου ποὺ ἔδωσε τὴν ἑξῆς συμβουλὴ στὸ γιό του. Δυὸ πράγματα νὰ κάνης συχνότερα στὴ ζωή σου: νὰ προσεύχεσαι τουρκικὰ καὶ νὰ τρῶς ρωμέϊκα.

μεταφέρη στὴ Τζιὰ ὅπου περίμενε τὸ καράβι. Βγαίνοντας ἀπὸ τὸ μπουγάζι οἱ ταξιδιῶτες πέρασαν πλάϊ στὸ Μακρονήσι «ὅπου ζοῦν μονάχα ἀσκητικοὶ καλόγεροι». Ἀπὸ τὴ Τζιὰ τὸ καράβι σήκωσε πανιὰ γιὰ τὸν Σαρωνικό.

Γιὰ τὴν ἐκφόρτωση ἐμπορευμάτων στὸν Πειραιᾶ καὶ τὴ συναλλαγὴ μὲ τοὺς Ἀθηναίους χρειαζόταν πολύπλοκη διαδικασία. Τέλη, προξενικὰ δικαιώματα, φόροι, μπαξίσια στὶς τουρκικὲς Ἀρχὲς κλπ. Ὁ ρόλος τῶν προξένων τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν στὸν ἐμπορικὸ ἀνταγωνισμὸ ἦταν ἀποφασιστικός.

«Ἀνέβηκε στὸ καράβι ὁ πρόξενος τῆς Γένοβας μὲ τὸν δραγουμάνο του καὶ κανόνισε μὲ τὸν καπετάνιο τί θὰ πληρώση τὸ καράβι στὸ Πόρτο Λεόνε: δύο τοῖς ἑκατὸ στὸν πρόξενο, δύο τοῖς ἑκατὸ στὸ δραγουμάνο καὶ τρία τοῖς ἑκατὸ στὸ βοεβόδα ποὺ εἶναι καὶ ὁ ἀρχιτελώνης τῆς Ἀθήνας. Ἔπειτα κανόνισαν τὰ δῶρα ποὺ θὰ πρέπει νὰ δοθοῦν στοὺς Τούρκους ἐπισήμους καὶ εἰδικὰ στὸν καδῆ πού,ἔχοντας δικαίωμα νὰ ἐπιβάλη φόρο στὰ ἐμπορεύματα ποὺ φόρτωναν οἱ ξένοι στὸ Πόρτο - Λεόνε, ἔκανε τοῦ κεφαλιοῦ του καὶ σ' ἀδικοῦσε ἂν δὲν ἔπαιρνε ρεγάλο.

»Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γίνονται ἐξαγωγὲς μεταξιοῦ, λαδιῶν, δερμάτων καὶ βελανιδιῶν ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ Βενετοὶ σὲ μεγάλες ποσότητες γιὰ τὰ βυρσοδεψεῖα τους.

»Ὅσα καράβια δὲν φορτώνουν ἐμπόρευμα στὸ λιμάνι καὶ ἀράζουν μόνο γιὰ ἐφοδιασμὸ καὶ ἀνάπαυση πληρώνουν μονάχα ἕνα τάληρο στὸν πρόξενο τῆς σημαίας σὰν δικαίωμα ἀγκυροβολίου. Ὁ πρόξενος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προστατεύη τὰ συμφέροντα τοῦ ἔθνους του. Ἐκδικάζει τὶς διαφορὲς μεταξὺ τῶν ἐμπόρων τῆς σημαίας του κι' εἶναι στὸ χέρι του, παρατείνοντας σκόπιμα τὴ διαδικασία τῆς διαιτησίας,νὰ χρεωκοπήση τὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερομένους.Ἔτσι οἱ ἔμποροι τῶν χωρῶν ποὺ διατηροῦν πρόξενο εἶναι προνομιοῦχοι. Καὶ πρόξενο στὴν Ἀθήνα ἔχουν μονάχα τὰ ἔθνη ποὺ διατηροῦν πρεσβευτὴ ἢ πρόξενο στὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ ἄλλες χῶρες εἶναι ὑποχρεωμένες νὰ τεθοῦν ὑπὸ τὴν προστασία ἑνὸς ἀπὸ τοὺς διαπιστευμένους προξένους.

»Ἔτσι χρειάζονται διαρκῶς διαβήματα καὶ μέσα καὶ κατεργαριές. Ὅλοι καταφεύγουν στὴ δωροδοκία τῶν πασάδων γιὰ νὰ παραμερίσουν τὸν ἀνταγωνιστή τους. Κι' οἱ Τοῦρκοι ἀξιωματοῦχοι παίζουν μὲ δεξιοτεχνία τὸ παιγνίδι τους. Ὑποκρίνονται πὼς τάχα εὐνοοῦν τὴ σημαία μιᾶς χώρας γιὰ νὰ ἀναγκάσουν τοὺς ἀντιπάλους της νὰ καταφύγουν στὸ μπαξίσι. Ἔτσι εἰσπράττουν ἀπὸ ὅλους. Στὰ τουρκικὰ δικαστήρια πρέπει νἄχης ἀδιάκοπα τὸ χέρι στὸ πουγγί σου γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσης τὶς ἀπειλὲς καὶ ν'ἀποφύγης καμμιὰ συμφορά.

»Ἄλλοτε, ὁ μόνος πρεσβευτὴς στὴν Πόλη ποὺ δὲν εἶχε ἀνάμιξη στὰ ζητήματα τοῦ ἐμπορίου ἦταν ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας. Ἐδῶ καὶ τέσσερα πέντε χρόνια, μετὰ τὴ συνομολόγηση συνθήκης εἰρήνης στὴν Οὐγγαρία ἱδρύθηκε στὴ Βιέννη μιὰ Ἑταιρία Ἐμπόρων ποὺ συναλλάσσεται μὲ τὴν Τουρκία ἀπὸ τὸ Δούναβη.

»Κάθε καράβι μὲ γαλλικὴ σημαία ποὺ καταπλέει στὸ Πόρτο-Λεόνε καταβάλλει πέντε τάληρα γιὰ τὴ συντήρηση τῆς γαλλικῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀθήνας[1]».

Ἡ πειραϊκὴ ἀκτὴ ἦταν ἔρημη ἐξ αἰτίας τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν.

«Τὸ μόνο ποὺ βλέπει κανεὶς σήμερα στὸν Πειραιᾶ εἶναι ἕνα ὡραιότατο μαρμαρένιο λιοντάρι, ποὺ ἔδωσε καὶ τ' ὄνομά του στὸ ἔνδοξο λιμάνι[2]. Ἔχει ἀνοιχτὸ στόμα καὶ κυττάζει πρὸς τὴ θάλασσα. Σοῦ δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς μουγγρίζει κι' εἶναι ἕτοιμο νὰ ὁρμήσῃ στὰ ἀραγμένα καράβια.

»Ὑπάρχει ἀκόμα ἕνα καραβὰν-σεράϊ ἀλλὰ ὄχι σὰν ἐκεῖνα ποὺ βλέπεις

---

1. Πρώτη εἶχε ἐγκαταστήσει προξένους στὴν Ἀνατολὴ ἡ Γαλλία: στὴν Κύπρο τὸ 1609, στὴν Ἀθήνα, Μύκονο καὶ Σμύρνη τὸ 1615. Οἱ πρόξενοι ἦταν Γάλλοι ὑπήκοοι ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες. Ὁ περιηγητὴς *Mirone* (Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant, Liege 1735)γράφει στὸ χρονικό του: «Ὅταν μπήκαμε στὸ λιμάνι τῆς Τζιᾶς κατέβηκε νὰ μᾶς συναντήσῃ ὁ πρόξενος τῆς Γαλλίας, Ἕλληνας κάτοικος τοῦ νησιοῦ. Ἦταν φτωχὸς καὶ κουρελιάρης σὰν τὸν Ἰώβ» (σ. 55). Οἱ πρόξενοι ἐνίσχυσαν τὶς περιηγήσεις γιατὶ ἐξασφάλιζαν εὐκολίες, προστασία, γνωριμίες καὶ κάθε λογῆς ἄνεση στοὺς ξένους. Ἀλλὰ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ περιηγητισμοῦ τὸν σπουδαιότερο ρόλο ἔπαιξαν οἱ Εὐρωπαῖοι πρεσβευτὲς (κυρίως οἱ Γάλλοι καὶ Ἄγγλοι) στὴν Κωνσταντινούπολη. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς διπλωματικοὺς ἀπεσταλμένους στὴν Πύλη ἦταν διαπρεπεῖς λόγιοι, ἐπιστήμονες καὶ φιλότεχνοι. Οἱ ἐπιστολὲς μὲ τὶς ἐντυπώσεις τους προκαλοῦσαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν συμπατριωτῶν τους καὶ παρακινοῦσαν τοὺς πιὸ τολμηροὺς καὶ τοὺς πιὸ ἀνήσυχους νὰ ἐπιχειρήσουν ταξίδια στὴν Ἀνατολή. Μεγάλος ἀριθμὸς περιηγητικῶν χρονικῶν εἶναι ἔργα δυτικῶν πρεσβευτῶν (ἀνάμεσά τους ὁ Ἄγγλος *Ricaut*, ὁ Γάλλος *Michel Febvre*, ὁ de *Breves*, ὁ Αὐστριακὸς *Hammer* κ.ἄ.). Κατὰ τὸ Κοράνιο ὁ πρεσβευτὴς ἦταν πρόσωπο ἱερό. Ἀλλὰ πολὺ συχνὰ οἱ ξένοι διπλωμάτες ἀντιμετώπιζαν ἐξευτελιστικὴ μεταχείρηση ἀπὸ τοὺς σουλτάνους. Ὑπῆρξαν μάλιστα καὶ περιπτώσεις συλλήψεων, φυλακισμῶν, ἀκόμα καὶ βασανισμῶν. Σχετικὰ μὲ τὶς ταπεινώσεις τῶν πρεσβευτῶν γράφει ὁ *Ἀθ. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης* (ἔνθ' ἀν. σ. 509). «Ὅταν ἕνας ἐλτζῆς (πρεσβευτὴς) θέλῃ νὰ ἀνταμώσῃ τὸν βεζύρη, ὁ κύριος αὐτός, διὰ νὰ μὴν προσηκωθῇ εἰς τὸν ἐλτζήν, εἰσέρχεται εἰς τὸ ἄρζ-ὀδασῆ μετὰ τὸν ἐλτζήν, βιαζόμενον ἀκολούθως νὰ τὸν δεχθῇ ὄρθιος· ὕστερον εὐθὺς κάθεται ἐπάνω εἰς ἕνα μιντέρι, καὶ βάλλει τὸν ἐλτζὴν νὰ καθήσῃ ἐμπρός του ἐπάνω εἰς ἕνα μικρὸν σκαμνάκι, τοῦ λέγει τέσσαρας λέξεις καὶ τὸν ἀποπέμπει· δύο θυρωροὶ τὸν πιάνουν ἀπὸ τοὺς βραχίονας διὰ νὰ τὸν κάμουν νὰ γυρίσῃ καὶ νὰ κλίνῃ τὴν κεφαλήν του ἐμπρὸς εἰς τὸν αὐθέντην τους. Οἱ ἴτζ-ἀγάδες τὸν περιφρονοῦν καὶ τὸν σφυρίζουν. Ἂν εἶναι χρεία νὰ φανῇ εἰς τὴν ἀνωφελῆ ἀντάμωσιν τοῦ σουλτάνου τὸν κάνουν νὰ φυλάττῃ δύο ὥρας, καὶ πολλάκις ὑπὸ τὴν βροχὴν καὶ τὴν χιόνα εἰς ἕνα μικρὸν κιόσκι τριγωνικοῦ σχήματος, εἴτε ὑπὸ κάτω εἰς ἕνα δένδρον, μέχρις οὗ περάσῃ ὁ βεζύρης πηγαίνοντας εἰς τὸ ἄρζ-ὀδασῆ». Ἐπειδὴ ἡ βασικὴ ἀποστολὴ τῶν πρεσβευτῶν καὶ τῶν προξένων ἦταν ἡ προστασία τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων τῆς χώρας τους οἱ ἐθνικοὶ ἀνταγωνισμοὶ εἶχαν ἀντίκτυπο καὶ στὶς προσωπικὲς σχέσεις τους. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς *D'Arvieux* γράφει γιὰ τοὺς προξένους τῆς Σμύρνης: «οἱ πρόξενοι τῆς Ἀνατολῆς ζοῦν μὲ μεγάλη ἐπισημότητα. Ὁ Γάλλος πρόξενος ἔχει παντοῦ τὴν πρώτη θέση. Ὅλοι τὸν ἀναγνωρίζουν. Μονάχα ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας δὲν ἐννοεῖ νὰ ἐνδώσῃ, καὶ σὲ κάθε περίπτωση προσπαθεῖ νὰ παρεμβάλῃ ἐμπόδια. Ποτὲ ὁ ἕνας δὲν βγαίνει στὸ συνηθισμένο του περίπατο ἂν μάθῃ πὼς ὁ ἄλλος βρίσκεται στὸ σεργιάνι»(Mémoires, Paris 1735).

2. Πόρτο Λεόνε ἢ Πόρτο Δράκο.

στὴν Τουρκία ὅπου χρησιμεύουν γιὰ ξενοδοχεῖα τῶν ξένων[1]. Τὸ καραβὰν σεράϊ τοῦ Πειραιᾶ εἶναι μιὰ ἄθλια ἀποθήκη ὅπου τοποθετοῦνται τὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἐκφορτώνονται ἀπὸ τὰ καράβια σὲ περίπτωση βροχῆς ἢ ὅσα μεταφέρονται ἀπὸ τὴν 'Αθήνα γιὰ ἐξαγωγή.

»Σήμερα λειτουργοῦν στὴν 'Ελλάδα ἐννέα καραβάν-σεράγια. Δύο στὴ Θήβα, ἕνα στὰ Μέγαρα, ἕνα στὴν Κόρινθο, ἕνα στὴν 'Αρκαδιὰ (Κυπαρισσία), ἕνα στὴ Νεάπολη τῆς Ρωμανίας (Ναύπλιο), ἕνα στὴν Τριπολιτσὰ καὶ δύο στὸ Μυστρά.

»'Εξ αἰτίας τῶν πειρατικῶν καταδρομῶν δὲν ὑπάρχουν διόλου σπίτια στὴν ἐξοχή, μιὰ λεῦγα ἀπὸ τὸ Πόρτο-Λεόνε. 'Απὸ ἐκεῖ, ὅμως, καθὼς προχωρεῖς πρὸς τὴν 'Αθήνα βρίσκεις πολλὲς ὡραιότατες ἀγροικίες ἀνάμεσα σ' ἀμπέλια κι' ἐλιές. Κάθε σπίτι ἔχει τὸν κῆπο του κατάφυτο ἀπὸ πορτοκαλιές, λεμονιὲς καὶ ροδιές. Παντοῦ πηγὲς καὶ ρυάκια. Στοὺς περισσότερους κήπους λειτουργοῦν ἱπποκίνητες μηχανὲς γιὰ τὴν ἄντληση καὶ τὴ διανομὴ τοῦ νεροῦ. Οἱ 'Αθηναῖοι ὀνομάζουν αὐτὲς τὶς κατοικίες «σπίτια τοῦ χωριοῦ» καὶ τοὺς κήπους τους «περιβόλια».

Οἱ 'Αθηναῖοι εἶχαν ἐπίγνωση τῶν ἀρχαίων παραδόσεων. 'Η διδασκαλία τοῦ 'Αποστόλου Παύλου καὶ ὁ προσηλυτισμὸς τοῦ Διονυσίου τοῦ 'Αρεοπαγίτου ἦταν ἡ ἱερὴ παρακαταθήκη τῆς πολιτείας. Κι' εἶχε ριζωθῆ στὴ συνείδηση τῶν κατοίκων.

«Όταν ὁ δικαστὴς ὑποχρεώνει σὲ μιὰ πολιτικὴ ὑπόθεση τὸν 'Αθηναῖο νὰ ὁρκισθῆ στὸ Εὐαγγέλιο ἀνοίγει τὴν Καινὴ Διαθήκη στὸ κεφάλαιο 17 τῶν Πράξεων τῶν 'Αποστόλων καὶ τοῦ ἐπιβάλλει νὰ ἀκουμπήση τὴν παλάμη του στὴ σελίδα. Αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια ἀποκτᾶ μιὰ πρόσθετη ἔννοια ἐπισημότητος ἐπειδὴ τὸ κεφάλαιο 17 ἀναφέρεται στὸν προσηλυτισμὸ τοῦ Διονυσίου τοῦ 'Αρεοπαγίτου στὸν χριστιανισμὸ κατὰ τὴν περίφημη ἐπίσκεψη τοῦ 'Αποστόλου Παύλου»[2].

'Εκατὸν τρεῖς ἐκκλησίες ὑπῆρχαν στὴν 'Αθήνα τοῦ 1668.

«Γιὰ νὰ ἱκανοποιηθῆ ἡ ἀκόρεστη φιλοχρηματία καὶ ἁρπακτικότητα τῶν Τούρκων ἔχουν τοποθετηθῆ στὴν 'Αθήνα τέσσερες «μεγάλοι ἐξομολόγοι» ποὺ εἰσπράττουν γιὰ τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν διάφορα ποσά, ἀνάλογα μὲ τὸ κρῖμα τοῦ κάθε χριστιανοῦ.

»Στὴν 'Αθήνα ὑπάρχουν 103 ἐκκλησίες καὶ διπλάσιες στὰ περίχωρα. 'Η

---

1. Βλ. '*Αλ. Μάμουκα* : Ἤπειρος, τόμ. Α'. 'Αθήνα, 1961 σ. 52. «Ποῖος δὲν θυμᾶται στὶς παλιὲς τουρκοπόλεις τὰ καραβὰν - σεράϊ μὲ τὶς γραφικὲς στοές τους, τοὺς μυστηριώδεις θόλους καὶ τοὺς ἰδιόρρυθμους καπνοδόχους;»

2. 'Απὸ τὸ χωρίο 16 : «Οἱ δὲ καθιστῶντες τὸν Παῦλον ἤγαγον αὐτὸν ἕως 'Αθηνῶν» μέχρι τοῦ χωρίου 36 : «Τινὲς δὲ ἄνδρες κολληθέντες αὐτῷ ἐπίστευσαν ἐν οἷς καὶ Διονύσιος ὁ 'Αρεοπαγίτης, καὶ γυνὴ ὀνόματι Δάμαρις, καὶ ἕτεροι σὺν αὐτοῖς».

ἀλήθεια εἶναι ὅτι καὶ τὸ τελευταῖο ἀσήμαντο ξωκκλήσι θεωρεῖται ναὸς καὶ πολλὲς φορὲς ἕνας παππὰς ἔχει στὴ δικαιοδοσία του δύο καὶ τρεῖς ἐκκλησίες. Δὲν ἔχουν στὸ ἐσωτερικὸ παρὰ μιὰ Ἁγία Τράπεζα ὅπου γίνονται λειτουργίες τρεῖς ἢ τέσσερες φορὲς τὸ χρόνο.

»Κάθε πλούσια οἰκογένεια ἔχει καὶ τὴν ἰδιόκτητη ἐκκλησία της. Κι' αὐτὸ ἀποτελεῖ σοφὴ πολιτική. Ἐμποδίζονται οἱ γυναῖκες καὶ οἱ κόρες τους νὰ πολυεμφανίζωνται στοὺς δρόμους. Ἔτσι, ἂν ἐξαιρέση κανεὶς τὶς μεγάλες γιορτὲς ὅλοι οἱ ναοὶ εἶναι ἔρημοι. Ἔπειτα ἀπαγορεύεται στὶς γυναῖκες νὰ παρακολουθήσουν τὴ λειτουργία σὲ ἄλλη ἐκκλησία, ὥστε νὰ μὴν ἔχουν κανένα πρόσχημα γιὰ ξεπορτίσματα»[1].

Οἱ πληροφορίες τοῦ Guillet γιὰ τὸν πληθυσμὸ καὶ τὴ σύνθεση του, γιὰ τὴν ὑγεία τῶν κατοίκων, γιὰ τὴν κοινωνικότητα καὶ φιλοξενία τῶν Ἀθηναίων εἶναι ἀξιόπιστες γιατὶ προέρχονται ἀπὸ τοὺς Γάλλους Καπουκίνους ποὺ εἶχαν ἄμεση ἀντίληψη τῆς ἀθηναϊκῆς ζωῆς:

«Ὅσο γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων μὲ ἔκληξη εἶχα διαβάσει καὶ ἀκούσει χίλιες φορὲς ὅτι ἡ Ἀθήνα εἶναι σωστὴ ἔρημος. Σίγουρα οἱ ταξιδιῶτες ποὺ δημοσίευσαν αὐτὲς τὶς πληροφορίες περιωρίσθηκαν νὰ μποῦν στὴν πολιτεία καὶ νὰ βγοῦν. Ἴσως ἔφθασαν στὴν Ἀθήνα κάποια μέρα ποὺ ἔβρεχε καὶ δὲν βρισκόταν ἄνθρωπος στοὺς δρόμους ἢ σὲ περίοδο ἐπιδημίας ποὺ ἀνάγκασε τοὺς κατοίκους νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πολιτεία καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν ἐξοχή. Ἡ Ἀθήνα ἔχει πληθυσμὸ δέκα πέντε ἢ δεκαέξη χιλιάδων κατοίκων. Ἀπ' αὐτοὺς χίλιοι ὡς χίλιοι διακόσιοι εἶναι Τοῦρκοι. Ὅσο γιὰ τοὺς Ἑβραίους δὲν τοὺς ἀνέχτηκαν ποτὲ οἱ Ἀθηναῖοι μ' ὅλο ποὺ ζοῦν πολλοὶ στὶς γειτονικὲς περιοχὲς καὶ κυρίως στὴ Θήβα καὶ στὸν Εὔριπο. Ἀπ' ὅλη τὴν τουρκικὴ αὐτοκρατορία μόνο ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Τραπεζοῦντα ἔχουν τὸ προνόμιο τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν Ἑβραίων. Πολλὲς φορὲς Ὀθωμανοὶ ἀξιωματοῦχοι προσπάθησαν νὰ ἐγκαταστήσουν Ἑβραίους στὴν πολιτεία. Ἀλλὰ οἱ Χριστιανοί, γιὰ νὰ ματαιώσουν τὴν προσπάθειά τους κατώρθωσαν νὰ προσεταιρισθοῦν μυστικὰ τοὺς Τούρκους συγκατοίκους τους λέγοντάς τους ὅτι ἂν ἐγκατασταθοῦν Ἑβραῖοι στὴν Ἀθήνα, θὰ πάρουν στὰ χέρια τους ὅλο τὸ ἐμπόριο καὶ θὰ καταστρέψουν τοὺς ντόπιους. Ἔπειτα, ἄρχισαν νὰ ἀπειλοῦν τοὺς Ἑβραίους ποὺ ἐνδιαφέρονταν γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση. Καὶ μὲ τὴν ἀπειλὴ τοῦ ραβδιοῦ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ σχέδιά τους. Ἀκοῦν Ἀθήνα καὶ τρέμουν.

»Ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οἱ Ἀθηναῖοι εἶναι καλοφτιαγμένοι καὶ προικισμένοι μὲ καταπληκτικὴ ζωτικότητα.

---

1. Ἦταν παλαιοβυζαντινὴ ἡ συνήθεια τῶν ἰδιωτικῶν παρεκκλησίων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀπαγορευτικὴ νεαρὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ: «Ἀπαγορεύομεν ἐν τοῖς οἴκοις τοῖς αὐτῶν ἔχειν τινὰς δῆθεν εὐκτηρίους οἴκους καὶ ἐν τούτοις τὴν ἱερὰν ἐπιτελεῖν μυσταγωγίαν καὶ ἐντεῦθεν γίνεσθαί τινα τῆς καθολικῆς τε καὶ ἀποστολικῆς παραδόσεως ἀλλότριον».

»Οἱ ταξιδιῶτες ἀποδίδουν τὸ δυναμισμὸ καὶ τὴ μακροβιότητα τῶν'Αθηναίων στὴ διατροφὴ καὶ κυρίως στὸ μέλι ποὺ τρῶνε μετὰ μανίας. Εἶναι, ἄλλωστε, ἐξαιρετικό.

»Οἱ 'Αθηναῖοι ὅμως ἀποδίδουν τὴν πληθωρική τους ὑγεία στὴ θαυμαστὴ θέση τῶν βουνῶν τῆς 'Αττικῆς ποὺ προστατεύουν τὴν πόλη ἀπὸ τοὺς νοσηροὺς ἀνέμους. Ἔχουν ὅλοι δυνατὴ καὶ γλυκειὰ φωνὴ καὶ καταπληκτικὴ μνήμη.

»Οἱ γυναῖκες εἶναι εὐσεβεῖς καὶ ἐνάρετες. 'Αποφεύγουν νὰ συναντηθοῦν μὲ ἄντρα ἂν δὲν εἶναι σίγουρες γιὰ τὴν τιμιότητά του.

»Οἱ ἄρχοντες τῆς 'Αθήνας προσφέρουν χίλιες περιποιήσεις στὸν ξένο ὅταν ξέρουν πὼς εἶναι ἀξιοπρεπής. Δὲν φαντάζεται κανεὶς τὴν εὐγένεια καὶ τὴ γενναιοδωρία τους. 'Απορῶ πῶς μερικοὶ ὑποστηρίζουν τὸ ἀντίθετο.

»Πρῶτοι οἱ 'Αθηναῖοι σπεύδουν νὰ μιλήσουν στὸν ξένο, πρῶτοι νὰ συνδεθοῦν μαζί του. Κι' εἶναι ἀδύνατο νὰ θεωρηθῇ κανεὶς ξένος στὴν'Αθήνα ὅταν εἶναι λίγο κοινωνικός.

»Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους μας ἔχουν διαφορετικὴ γνώμη. Δὲν ἀποκαλύπτουν, ὅμως, τοὺς κρυφοὺς λόγους : τὴν κακή τους δηλαδὴ πίστη ποὺ ἐξαγριώνει τοὺς Ἕλληνες. Ἂς δημιουργήσῃ κάποιος ὑποψίες στὸ Παρίσι ἢ ἀλλοῦ καὶ θὰ δοῦμε ἂν θὰ βρῇ ἀνθρώπους νὰ τὸν ἐμπιστευθοῦν.

»Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ 'Αθηναῖοι διατηροῦν καὶ σήμερα μὲ τρόπο θαυμαστὸ τὴ φήμη τῆς φιλοξενίας ποὺ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς ἀρετὲς τῶν προγόνων τους.

»Ἡ γλῶσσα τους εἶναι ἡ λιγώτερο παρεφθαρμένη σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα. Μόνο στὴν 'Αθήνα γίνονται κατανοητὰ τὰ σωστὰ ἑλληνικά. Ὅταν μιλᾶνε νομίζεις πὼς τραγουδοῦν.

»Εἶναι γνωστὴ ἡ ἑλληνικὴ παροιμία : «Γιὰ νὰ μιλᾶς εὐχάριστα πρέπει νὰ ἔχῃς τὴ γλῶσσα τῆς 'Αθήνας καὶ τὴν προφορὰ τ' 'Αναπλιοῦ». Γιατὶ ἀπ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα μόνο στ' 'Ανάπλι ὁ τόνος τῆς ὁμιλίας εἶναι πιὸ γλυκὸς καὶ πιὸ φυσικός. Ἡ πλειοψηφία τῶν Τούρκων τῆς 'Αθήνας μιλάει ἑλληνικά. 'Απὸ τὴν τουρκικὴ γλῶσσα γνωρίζουν μονάχα ἑφτὰ ἢ ὀχτὼ λέξεις χρήσιμες γιὰ τὴ θρησκευτική τους λατρεία : λὰ ἰλλὰχ 'Αλλάχ, Μουχαμὲτ χοὺ ρεφοὺλ οὐλλάχ. Ὅταν συναντοῦν ἕναν Τοῦρκο ἀπὸ ἄλλη περιοχὴ τὸν πλησιάζουν ὑψώνοντας τὸ δείκτη τοῦ χεριοῦ πρὸς τὸν οὐρανό. Κι' ἂν αὐτὸς δὲν γνωρίζει ἑλληνικὰ ἡ «συνομιλία» τελειώνει.

»Οὔτε ἀπὸ τὴν ἐνδυμασία ξεχωρίζουν. Ἂν ἐξαιρέσουμε τὸ τουρμπάνι, ἡ φορεσιά τους εἶναι ἑλληνική. Ὅσο γιὰ τὶς Τουρκάλες δὲν διαφέρουν διόλου ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὶς Ἑλληνίδες».

'Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης ἀπὸ τοὺς πλούσιους δημογέροντες καὶ τὴν καταβολὴ τῶν φόρων :

«Τὶς διαφορὲς μεταξὺ χριστιανῶν ἐκδικάζει στὴν 'Αθήνα ἡ Δημογεροντία ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ εἰκοσιτέσσερες δημογέροντες τῶν καλυτέρων οἰκογε-

νειῶν. Ρώτησα γιατί ἡ 'Αθήνα πού εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς καλύτερα κατοικημένες ἑλληνικὲς πολιτεῖες δὲν εἶναι ἕδρα Σατζακίου ἢ Μπέη. Μοῦ εἶπαν ὅτι αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ μεγάλο προνόμιο πού ἔχει παραχωρήσει ὁ σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ στούς 'Αθηναίους. Οἱ ἀξιωματοῦχοι αὐτῆς τῆς σειρᾶς ἔχουν πάντοτε μεγάλη ἀκολουθία. Καὶ οἱ ὑποτακτικοί τους φροντίζουν ὅπου βρεθοῦν, νὰ πλουτίσουν μὲ τὶς ἁρπαγὲς καὶ μὲ τὶς ἐπιβαρύνσεις τῶν πολιτῶν. 'Απ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ μάστιγα ἔχουν ἀπαλλαγῆ οἱ 'Αθηναῖοι.

»'Η δικαιοδοσία τῆς Δημογεροντίας καλύπτει μόνο τὶς πολιτικὲς ὑποθέσεις. 'Αλλὰ γιὰ ν' ἀποφύγουν τὶς προσφυγὲς στὸν καδῆ καὶ τὶς ἐπεμβάσεις τῶν Τούρκων στὰ ἐσωτερικὰ τῶν 'Ελλήνων παίζουν τὸ ρόλο περισσότερο διαιτητῶν παρὰ δικαστῶν, προσπαθώντας νὰ συμβιβάσουν τοὺς ἀντιδίκους. Οἱ σημαντικώτεροι δημογέροντες εἶναι οἱ δύο Παλαιολόγοι (Σταμάτης καὶ Γιάννης) καὶ οἱ δύο Μπενιζέλοι ('Ιωάννης καὶ Δημήτριος). 'Ακολουθοῦν οἱ : Γιαννάκης Κορούλης, Δημήτριος Περιόλης, Λεονάρδος Σκληρός, Νικόλαος Καντσελιέρης, Δημήτριος Σύρος, Δημήτριος Μακόλας, Παναγιώτης Καβαλλιέρης, Γιάννης Βερδογόνης, Πολύμερος Ζαρλῆς, Σταμάτης Χαλκοκονδύλης (ἀπόγονος τοῦ ἱστορικοῦ Χαλκοκονδύλη) καὶ ὁ θαυμάσιος Καπετανάκης, ἕνας πλούσιος ἔμπορος πού μιλάει ἔξοχα τὰ ἰταλικὰ καὶ ἔχει μεγάλες φιλίες μὲ τοὺς Γάλλους. Ἔζησε πολὺν καιρὸ στὴ Ζάκυνθο ὅπου εἶχε συνδεθῆ μὲ τὸν Τωλινιάν, πρόξενο τῆς Γαλλίας.

»Οἱ δημογέροντες φοροῦν εἰδικὰ καπέλλα γιὰ νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους κατοίκους. Τὸ ἀξίωμά τους εἶναι ἰσόβιο. Ὅταν χηρέψη μιὰ θέση ὁ ἀντικαταστάτης ἐκλέγεται ἀπὸ τὰ ἄλλα μέλη τῆς Δημογεροντίας. 'Η ἐκλογὴ ὑπόκειται στὴν ἐπικύρωση τοῦ καδῆ.

»Τὸ δικαστήριό τους δὲν ἔχει μόνιμη ἕδρα. Συνεδριάζει πότε στοὺς Παλαιολόγους καὶ πότε στοὺς Καπετανάκηδες, δηλαδὴ στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ παλαιότερου καὶ τοῦ πιὸ σημαντικοῦ. Γραμματικὸς εἶναι ὁ φύλακας τῶν συμβολαίων τῶν ἀγοραπωλησιῶν μεταξὺ τῶν 'Αθηναίων χριστιανῶν. 'Ο καδῆς περιορίζεται στὴν ἐπικύρωση τῶν συμφωνητικῶν.

»Ὅσο γιὰ τοὺς φόρους, τὸ λεγόμενο χαράτσι, οἱ 'Αθηναῖοι πληρώνουν δύο τάληρα τὸ χρόνο. Οἱ γυναῖκες ὅμως ἀπαλλάσσονται. 'Υπάρχει καὶ τὸ λεγόμενο ἀβαλὶς πού προορίζεται γιὰ τὶς δαπάνες τοῦ τουρκικοῦ ναυτικοῦ.

»Κάθε σπίτι πληρώνει ἕνα ὡρισμένο ποσὸ στὸ σουλτάνο. 'Εξαιροῦνται ὅμως ἀπὸ τὸ ἀβαλὶς οἱ 'Αθηναῖοι πού ὑπηρετοῦν στὸ κάστρο, στὶς ἐπισκευὲς τῶν τειχῶν, στὸν ἐφοδιασμὸ τοῦ κάστρου μὲ νερό, στὴ συντήρηση τῶν κανονιῶν καὶ σὲ ἄλλες ἀγγαρεῖες. 'Υπάρχουν ἐπίσης μερικοὶ 'Αθηναῖοι πού ἀπαλλάσσονται τοῦ φόρου μὲ ἀπόφαση τοῦ σουλτάνου.

»Τὶς μέρες πού πληρώνεται τὸ ἀβαλὶς βλέπεις αὐτοὺς τοὺς 'Αθηναίους νὰ παρουσιάζουν τὰ χαρτιά τους, δηλαδὴ τὴ σουλτανικὴ ἀπόφαση φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς στὸν Τοῦρκο φοροεισπράκτορα.

»Τὸ καλὸ ἄστρο ποὺ προστάτευε τὴν 'Αθήνα ἐδῶ καὶ πολλοὺς αἰῶνες δὲν τὴν ἐγκατέλειψε ποτέ. Καὶ σήμερα ἡ 'Αθήνα εἶναι ἡ πιὸ εὐτυχισμένη καὶ πιὸ ἀσφαλισμένη πολιτεία στὴν 'Ελλάδα. Βρίσκεται στὴ δικαιοδοσία τοῦ Κισλὰρ-'Αγασί, τοῦ εὐνούχου ποὺ ἐπιτηρεῖ τὶς ὀδαλίσκες τοῦ σεραγιοῦ.

»'Η νέα εὐημερία τῆς πολιτείας ὀφείλεται σὲ μιὰ 'Αθηναία κόρη ποὺ γεννήθηκε ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μωάμεθ Β' (πέθανε τὸ 1614) καὶ ὠνομαζόταν Βασιλική[1]. Αὐτὴ ἡ 'Αθηναία κατέληξε στὸ σεράϊ τοῦ σουλτάνου ἐξ αἰτίας τῆς ὀμορφιᾶς της κι' εἶχε τὴν εὐκαιρία, ὅπως γράφει ὁ Guillet, νὰ θέση ὑπὸ τὴν προστασία της τὴν 'Αθήνα ».

'Ο Γάλλος περιηγητὴς ἀποθαυμάζοντας τὸν Παρθενώνα ποὺ εἶχε μετατραπῆ σὲ τζαμὶ παρατήρησε πὼς ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ ὑπῆρχε ἄθικτο ἕνα μαρμαρένιο λιοντάρι :

«Εἶχε διατρέξει μεγάλο κίνδυνο ἐξ αἰτίας τῶν ἀπαιτήσεων τῆς μωαμεθανικῆς θρησκείας ποὺ καταδικάζει κάθε ἀπεικόνιση ζωντανοῦ πλάσματος. Γι' αὐτὸ οἱ Τοῦρκοι ἀκρωτηριάζουν κάθε γλυπτὸ ποὺ βρίσκουν μπροστά τους. Πολλοί, ὅμως, κάπως φωτισμένοι Μωαμεθανοὶ ἑρμηνεύουν τὸν νόμο τοῦ Κορανίου διαφορετικὰ κι' ἔτσι ἐμποδίζουν τὴν ἐξαφάνιση τῶν ἀρχαίων μνημείων. 'Ακόμα καὶ ἡ Θεία Πρόνοια μεσολάβησε γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαιοτήτων. Τὸ πρῶτο πρᾶγμα ποὺ μᾶς ἔδειξε ὁ γενίτσαρος μπαίνοντας στὸ τζαμὶ ἦταν μιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας ζωγραφισμένη στὸ θόλο μὲ τὸ ἕνα μάτι βγαλμένο ἀπὸ τὸ μουσκέτο κάποιου Τούρκου ποὺ τὴν πυροβόλησε. Οἱ Τοῦρκοι συμφωνοῦν μὲ τοὺς Χριστιανοὺς στὴν πληροφορία ὅτι ἡ βεβήλωση τιμωρήθηκε ἀπὸ θαῦμα. Οἱ Τοῦρκοι μάλιστα δείχνουν καὶ τὸ βόλι ποὺ ξαναγύρισε ἀπὸ τὸ θόλο καὶ σκότωσε τὸν βέβηλο. Οἱ χριστιανοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Τοῦρκος ἔμεινε ὅλη του τὴ ζωὴ μὲ τὸ δεξί του χέρι παράλυτο ».

'Η παράδοση τῆς περίφημης ἄσβεστης χρυσῆς λυχνίας τοῦ Παρθενώνα (ἔργο τοῦ γλύπτη Καλλίμαχου) ἦταν ζωντανὴ κατὰ τὴ χριστιανικὴ περίοδο καὶ κατὰ τὴν τουρκοκρατία :

«'Αλλὰ οἱ ἀρχαῖοι, μ' ὅλες τὶς δεισιδαιμονίες τους, δὲν ἀπέδιδαν τὸ φῶς σὲ θαῦμα. 'Ωμολογοῦσαν μὲ καλὴ πίστη ὅτι τὸ ἄσβεστο φῶς ὠφειλόταν στὴ φυσικὴ ἰδιότητα τοῦ φιτιλιοῦ ποὺ εἶχε κατασκευασθῆ ἀπὸ ἕνα εἶδος ἄκαυστου καὶ ἄκαπνου λιναριοῦ. Τὸ φιτίλι ἐξατμιζόταν ἀπὸ σωλήνα κλεισμένο μέσα σὲ ἕναν ὀρειχάλκινο ἀγωγὸ ποὺ ἔφθανε ὡς τὴν ὀροφὴ τοῦ ναοῦ.

»Σήμερα συμβαίνουν διαφορετικὰ πράγματα. 'Ο ἰμάμης μᾶς βεβαίωσε μὲ ἐπίσημο ὕφος ὅτι τὸ θαῦμα τῶν δύο λυχνιῶν ποὺ κρέμονται στὸ τζαμὶ ἔγινε τὴν ἡμέρα ποὺ ὁ Μωάμεθ Β' μετέτρεψε τὸν χριστιανικὸ ναὸ σὲ μουσουλ-

1. Σχετικὰ μὲ τὴ χανούμισσα Βασιλικὴ βλ. *Σπ. Λάμπρου :* Πρόχειρα τινὰ περὶ τῶν πηγῶν τῆς 'Αθηναίων ἱστορίας κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας (Παρνασσός, τόμ. Ε' (1881) σ. 244).

μανικὸ τέμενος. Βγαίνοντας εἴδαμε σὲ ἀπόσταση πενήντα βημάτων τὸ περίφημο πηγάδι ποὺ εἶχε χαρακτηρισθῆ σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ φυσικὰ θαύματα τοῦ τόπου. Τὸ νερὸ εἶναι ἁλμυρὸ κι' ἔχει τὸ χρῶμα τῆς θάλασσας. Κι' ὅταν φυσάει νοτιὰς ἀναταράζεται κι' ἀκούγεται μιὰ βουὴ στὸ βάθος. Γιὰ τοὺς ἐπιστήμονες ταξιδιῶτες αὐτὸ τὸ πηγάδι εἶναι εὐκαιρία γιὰ κάθε λογῆς ἔρευνες καὶ ἐξηγήσεις. Ἄλλοι ὑποστηρίζουν πὼς ὑπάρχει ὑπόγεια ἐπικοινωνία μὲ τὴ θάλασσα κι' ὅτι τὰ ρεύματα κι' ὁ ἄνεμος δημιουργοῦν τὴν ἀνακίνηση τῶν νερῶν τοῦ πηγαδιοῦ. Ἄλλοι λένε πὼς ἡ πηγὴ τοῦ πηγαδιοῦ βρίσκεται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, γιατὶ εἶναι ἀδύνατο σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς ὑδραυλικῆς, ν' ἀνεβαίνη ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ τῆς θάλασσας ὣς τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κάστρου. Ἂν ὑπῆρχε ὑπόγειο κανάλι θὰ κατέληγε καὶ σὲ ἄλλα πηγάδια τῆς πολιτείας κι' ὄχι πάνω στὸ κάστρο ».

Στὸ Θησεῖο ὁ ξεναγὸς γενίτσαρος προτείνει στὴ συντροφιὰ τοῦ Γάλλου περιηγητῆ νὰ ἐπισκεφθῆ τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο καὶ νὰ γνωρίση τὸν «διδάσκαλο».

Κάθε μαθητὴς εἶχε τὸ ἀναγνωστικό του κι' ἡ διδασκαλία γινόταν μὲ ἐντελῶς πρωτότυπη καὶ ἀποδοτικὴ μέθοδο. Ὁ Ἀθηναῖος ἐκεῖνος δάσκαλος κατώρθωνε μὲ τὸ σύστημά του νὰ ἐξασφαλίζη τὴν ὁμαδικὴ μελέτη, τὴν ἀποκορύφωση τῆς προσοχῆς καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἅμιλλας τῶν μαθητῶν του.

«Δεχτήκαμε μετὰ χαρᾶς. Ἀλλὰ πόση ἀπογοήτευση γιὰ μᾶς ποὺ ζούσαμε μὲ τὴ θεία διδασκαλία τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους στὴ μνήμη μας.

»Βρήκαμε τριάντα παιδιὰ καθισμένα σὲ πάγκους καὶ τὸ δάσκαλό τους νὰ τοὺς μαθαίνη ἀνάγνωση. Σηκώθηκε καὶ μᾶς ὑποδέχτηκε μὲ πολλὴ εὐγένεια. Ὁ γενίτσαρος τὸν παρακάλεσε νὰ μὴ διακόψη τὸ μάθημα γιὰ νὰ παρακολουθήσουμε τὴ μέθοδο διδασκαλίας. Ἦταν πραγματικὰ μεγαλοφυής. Ὁ δάσκαλος κατώρθωνε νὰ ἐπιβάλλη σ' ὅλα τὰ παιδιὰ νὰ διαβάζουν συγχρόνως τὸ μάθημα, χωρὶς νὰ γίνεται διόλου σύγχυση. Κι' ἐνῶ διάβαζε ἕνας μαθητὴς οἱ ἄλλοι παρακολουθοῦσαν προσεχτικοὶ καὶ ἄγρυπνοι.

»Κάθε παιδὶ κρατοῦσε στὰ χέρια του τὸ ἴδιο ἀκριβῶς βιβλίο. Τὸ κείμενο ποὺ μελετοῦσαν εἶχε τόσες λέξεις ὅσος καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν. Ὁ πρῶτος μαθητὴς διάβαζε τὴν πρώτη λέξη, ὁ δεύτερος τὴ δεύτερη, ὁ τρίτος τὴν τρίτη κ.ο.κ. Κι' ὅποιος διάβαζε σωστὰ τὴ λέξη του μποροῦσε σὰν ἀμοιβή, νὰ διαβάση καὶ τὶς τριάντα λέξεις. Ἂν ὅμως ἔκανε λάθος, ἐπανελάμβανε τὴ λέξη ὁ διπλανός του, τὴν ἅρπαζε ὁ παρακάτω καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἔτσι καὶ οἱ τριάντα μαθητὲς βρίσκονταν συνέχεια σὲ συναγερμὸ καὶ μὲ κομμένη ἀνάσα παρακολουθοῦσαν τὴν ἀνάγνωση, καραδοκώντας πότε θὰ ἔρθη ἡ σειρά τους ὥστε νὰ καρφώσουν ἀμέσως τὴ λέξη ποὺ ἀκολουθεῖ ἐκείνη ποὺ διάβασε ὁ διπλανός τους, χωρὶς κόμπιασμα καὶ καθυστέρηση. Καθένας ἦταν ἀνήσυχος μὴ ντροπιασθῆ καὶ κατεχόταν ἀπὸ τὴ φιλοδοξία νὰ φανῆ ἱκανώτερος ἀπὸ τὸν

σύντροφό του. Ἔτσι τὸ μάθημα γινόταν συλλογικὰ καὶ κέντριζε ἀδιάκοπα τὴ φιλοτιμία καὶ τὴν ἅμιλλα.

»Καὶ γιὰ νὰ ἀποφύγη ὁ δάσκαλος τὸ ἐνδεχόμενο ἕνας μαθητὴς νὰ προπαρασκευάζεται μονάχα γιὰ τὴ δική του λέξη, ἄλλαζε συνεχῶς τὴ θέση τῶν μαθητῶν. Ἔτσι μ' ἕνα μόνο μάθημα μποροῦσε νὰ διδάσκη ὁλόκληρη τὴν τάξη ἄσχετα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν.

»Ὁ γενίτσαρος, θέλοντας νὰ μᾶς ἀφήση ὁλότελα ἐλεύθερους, δικαιολογήθηκε πὼς τάχα θὰ λείψη λίγο γιατὶ εἶχε μιὰ δουλειὰ καὶ ὅτι θὰ ξαναγύριζε γιὰ νὰ συνεχίσουμε τὴν περιοδεία μας».

Οἱ σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν — ἡ συζήτηση τῶν ξένων μὲ δυὸ καλογέρους — ἀποκαλύπτει πόσο ζωντανὴ ὑπῆρξε ἡ συνείδηση τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας : μνήμη τῆς ἱστορίας, φιλοπατρία, ἐπίγνωση τῆς μεγάλης πνευματικῆς κληρονομιᾶς καὶ πίστη στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Γένους :

«Ἦταν τόση ἡ καλωσύνη τοῦ δασκάλου ποὺ θὰ φαινόταν ἀπρέπεια νὰ ἀρνηθοῦμε τὴν πρόσκλησή του γιὰ κολατσιό. Μπήκαμε σὲ μιὰ κάμαρα. Προηγουμένως ἐξαφανίσθηκε ἡ γυναῖκα του σύμφωνα μὲ τὶς ἑλληνικὲς συνήθειες. Ἀλλὰ ὁ δάσκαλος φρόντισε νὰ προσκαλέση καὶ δυὸ φίλους του καλογέρους νὰ μιλήσουν μαζί μας καὶ νὰ μᾶς κρατήσουν συντροφιά. Κατὰ τὸν οἰκοδεσπότη μας ἦταν οἱ πιὸ μορφωμένοι Ἕλληνες.

»Μᾶς πρόσφερε αὐγοτάραχο ἀπὸ τὴν Ἀμβρακία ποὺ θεωρεῖται ὁ καλύτερος μεζὲς γιὰ τὸ πιοτὸ καὶ γλῶσσες βωδινὲς πολίτικες.

»Δὲν εἶχε περάσει πολλὴ ὥρα ποὺ εἴχαμε γευματίσει. Μ' ὅλα αὐτὰ ἀπὸ εὐγένεια ἔπρεπε νὰ φᾶμε ἢ τοὐλάχιστον νὰ κάνουμε πὼς τρῶμε.

»Οἱ καλόγεροι δὲν ἔτρωγαν διόλου. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀποφεύγουν τὸ κρέας. Τὸ κρασὶ ἦταν τὸ καλύτερο τῆς περιοχῆς. Γενικὰ εἶναι μαῦρο κι' ὄχι λεπτό. Ἀλλὰ οἱ Ἀθηναῖοι φταῖνε, γιατὶ πατώντας τὰ σταφύλια ρίχνουν καὶ νερό, πρᾶγμα ποὺ ἐξαφανίζει τὴ γεύση τοῦ κρασιοῦ.

»Δίπλα στὸ σπίτι τοῦ δασκάλου ἁπλωνόταν ἕνα ἀμπέλι κακοδουλεμένο. Οἱ κληματόβεργες εἶχαν τόσο πολὺ μεγαλώσει ποὺ νόμιζες πὼς καλοῦσαν τὸ νοικοκύρη νὰ τὸ καλλιεργήση καλύτερα.

»Κι' ὅταν μᾶς εἶπε πὼς τὸ κρασὶ ποὺ πίναμε προέρχεται ἀπὸ παρόμοιο ἀμπέλι ἔσπευσα νὰ τὸν ἐπιτιμήσω γιὰ τὴ νωθρότητα ποὺ ἔδειχνε στὴν περιποίηση τοῦ δικοῦ του ἀμπελιοῦ.

— Ναί, εἶπε. Θὰ μποροῦσε τὸ ἀμπέλι νὰ εἶναι καλύτερο. Ἀλλὰ πιὸ τὸ ὄφελος ; Τὰ σταφύλια θὰ κρέμωνται ἐκεῖ δέκα χιλιάδες χρόνια ἀλλὰ κρασὶ ἕτοιμο γιὰ νὰ πιοῦμε δὲν θὰ ἔβγαζαν ποτὲ τὰ κλήματα.

»Ἀκούγοντας αὐτὰ τὰ λόγια κυτταχτήκαμε. Τὰ κλήματα ποὺ δὲν βγάζουν ἕτοιμο κρασὶ εἶναι κάτι ἀφάνταστα γελοῖο. Δὲν μπορούσαμε νὰ φαντασθοῦμε πὼς ἕνας Ἀθηναῖος θὰ ἔλεγε τέτοιες χονδροειδεῖς βλακεῖες.

»Μιλήσαμε ὕστερα γιὰ τὸ ψωμί. Τὸ ἀλεύρι δὲν ἦταν κατὰ τὴ γνώμη μας

καλοζυμωμένο. Φταῖνε οἱ μύλοι, λέει ὁ δάσκαλος. Ὁ Ἰλισσὸς ἔχει κοπῆ σ' αὐλάκια γιὰ τὰ ποτιστικὰ καὶ δὲν ὑπάρχει ἀρκετὸ νερὸ γιὰ τὸ ἄλεσμα.

— Καὶ γιατί δὲν χτίζετε ἀνεμόμυλους ; ρώτησε ὁ Ἄγγλος Drelingston.

— Ναί, χτίσαμε κάποτε, ἀπαντᾶ ψυχρὰ ὁ καλόγερος, ποὺ μιλοῦσε θαυμάσια ἰταλικά, τέσσερες ἀνεμόμυλους στὸν κάμπο. Ἀλλὰ δὲν δούλεψε κανένας.

»Ἐκείνη τὴ στιγμὴ χάσαμε κάθε καλὴ ἰδέα ποὺ εἴχαμε γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Δὲν μπορέσαμε νὰ κρατήσουμε τὰ γέλια κι' ἀρχίσαμε νὰ σχολιάζουμε λατινικὰ μὲ πολλὴ δηκτικότητα τὴν ἀμάθεια τῶν σύγχρονων Ἀθηναίων.

»Οἱ ἄλλοι δὲν μιλοῦσαν διόλου. Κάθονταν σοβαροὶ καὶ συνοφρυωμένοι. Νομίσαμε πὼς πῆραν αὐτὸ τὸ ὕφος ἐπειδὴ νόμισαν πὼς εἶπαν κάτι πολὺ σπουδαῖο. Κι' αὐτὸ μᾶς ἔκανε νὰ διπλασιάσουμε τὶς εἰρωνεῖες μας. Ὁ δάσκαλος χαμογελοῦσε καὶ δὲν ἔλεγε λέξη.

»Ὁ Betaldi ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμα μιλήσει παρατήρησε ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ κρίνουμε αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους μὲ ἐπιπολαιότητα.

— Οἱ Ἕλληνες μᾶς εἰρωνεύονται. Δίνοντάς μας αὐτὲς τὶς γελοῖες ἀπαντήσεις θέλουν νὰ μᾶς ἐξευτελίσουν γιὰ τὴ φλυαρία μας καὶ τὶς ἐπιπόλαιες ἐρωτήσεις μας. Δὲν ὑπάρχει καυστικώτερη εἰρωνεία ἀπὸ τὶς χλευαστικὲς ἀπαντήσεις ποὺ μᾶς ἔδωσαν μὲ τόση ψυχραιμία.

»Τότε ἐγὼ ρώτησα τοὺς Ἕλληνες ἂν εἶχαν ἀκουστὰ γιὰ κάποιον ἔνδοξο Ἀθηναῖο, τὸν Ἀλκιβιάδη ποὺ εἶχε καταστρέψει τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ ἀρχαῖο Βυζάντιον. Ἐκεῖνοι μὲ κύτταζαν μὲ ἔκπληξη.

»Ἄρχισα νὰ τοὺς μιλάω γιὰ τοὺς ἐνδόξους προγόνους τους, τὸν Ὀλυμπιόδωρο, τὸν Θρασύβουλο, τὸν Ἁρμόδιο καὶ τὸν Ἀριστογείτονα.

»Μὲ σταμάτησε ὅμως ὁ καλόγερος καὶ μὲ ρώτησε ἂν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἀνέφερα ἦταν καλοὶ χριστιανοί, ἂν ἦταν ἀπὸ τὴ γενιὰ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ἂν εἶχαν στὴν ἐποχή τους τὴν ἀξία τῶν σημερινῶν Ἀθηναίων, τοῦ Δημητρίου Μπενιζέλου, τοῦ Σταμάτη Παλαιολόγου ἢ τοῦ Πολύμερου Ζαρλῆ. Ἤθελε δηλαδὴ νὰ συγκρίνη τοὺς δημογέροντες τῆς Ἀθήνας μὲ τοὺς ἐνδόξους ἄνδρες τῆς ἀρχαιότητος.

»Ξαφνικὰ ὁ καλόγερος πέταξε τὴ μάσκα του, δικαιώνοντας τὸν Betaldi, καὶ ἄρχισε νὰ μιλάη ζωηρά :

— Ναί, εἰρωνεύομαι τοὺς Ἀλκιβιάδηδες καὶ τοὺς Ὀλυμπιοδώρους σας. Κάθε Φράγκος ποὺ ἔρχεται στὴν Ἀθήνα, βλέποντας πὼς ἡ χώρα μας δὲν εἶναι πιὰ ὅπως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μᾶς ἐλεεινολογεῖ ποὺ δὲν θρηνοῦμε ἐπειδὴ μιὰ τόσο ἔνδοξη πολιτεία βρίσκεται ὑπὸ τὸ πέλμα τῶν βαρβάρων. Καὶ μὲ ἱερὸ ζῆλο στηλιτεύει τοὺς ἡγεμόνες ποὺ ἀλληλοσπαράσσονται ἀντὶ νὰ ἑνωθοῦν καὶ γιὰ τὸ δικό μας συμφέρον καὶ γιὰ τὸ δικό τους ἐναντίον τῶν ἀπίστων. Λόγια, λόγια, λόγια! Ἐδῶ καὶ πέντε αἰῶνες μιλᾶνε μάταια στὴν Εὐρώπη γιὰ τὴ δύναμη τῶν χριστιανῶν της καὶ τὴν κακὴ χρήση τῆς ἐλευθερίας. Οἱ δῆθεν σοφοί σας χλευάζουν τὴν ἀμάθειά μας. Ἔχουν δίκιο ;

»Σᾶς δώσαμε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὰ φῶτα τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐπιστήμης. Κι' ὅταν ξεχάσατε ὅ,τι εἴχατε ἀποκτήσει ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τὸν 'Αριστοτέλη, τὸν 'Επίκουρο καὶ τοὺς ἄλλους ἀρχαίους, εἴχαμε τὴν καλωσύνη νὰ σᾶς τοὺς ξαναστείλουμε γιὰ δεύτερη φορὰ περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰώνα, μὲ τὸν σοφὸ 'Αργυρόπουλο, τὸν Θεόδωρο Γαζῆ, τὸν Γεώργιο Τραπεζούντιο, τὸν Γεώργιο Γεμιστό.

»Γιατί ἀπορεῖτε ; Τὸν ἔνδοξο μοναχὸ Βησσαρίωνα δὲν ἔχρισε ἕνας ἀπὸ τοὺς πάπες σας καρδινάλιο ; Δὲν τὸν ἔστειλε λεγάτο στὴ Γαλλία γιὰ νὰ συμφιλιώση τὸν Λουδοβῖκο ΙΑ' μὲ τὸν Κάρολο, τελευταῖο δούκα τῆς Βουργουνδίας ; Πιστεύετε, λοιπόν, ὅτι εἴσαστε οἱ μοναδικοὶ θεματοφύλακες τῆς ἱστορίας ; Δὲν θὰ γνωρίζετε ἴσως ὅτι ὁ πάπας ἐτίμησε τὸν Βησσαρίωνα ὅπως κανέναν ἀπὸ τοὺς καρδιναλίους σας. Παρευρέθη στὴν κηδεία του. Κάτι ποὺ δὲν εἶχε γίνει ποτὲ ἄλλοτε. Δὲν πιστεύω πὼς στὶς λατινικὲς κουβεντοῦλες σας μιλήσατε γι' αὐτὸ τὸ θέμα.

»Θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ ξέρετε καὶ μιὰ ἄλλη λεπτομέρεια : ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς ἦταν πλατωνικὸς φιλόσοφος καὶ ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος περιπατητικός. Αὐτὲς οἱ δυὸ διδασκαλίες ὑπάρχουν ἀκόμα μεταξύ μας καὶ παραμένουν πάντοτε ἀντίμαχες. 'Ο Γεώργιος Τραπεζούντιος ἔγραφε ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος. Εἶμαι βέβαιος ὅτι τὰ ἔργα του ἔφθασαν στὰ χέρια σας. Καὶ δὲν ἀμφιβάλλω πὼς στὸν Τραπεζούντιο ὀφείλεται ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας στὰ σχολεῖα σας.

»Πηγαίνετε στὴν Κωνσταντινούπολη, πηγαίνετε στὴ Σινώπη τὸ ξακουστὸ λιμάνι τῆς Μαύρης θάλασσας. Θὰ δῆτε καθηγητὲς τῆς Φιλοσοφίας ἱκανοὺς νὰ διδάξουν τοὺς δικούς σας δέκα χρόνια συνέχεια. Δὲν θὰ σᾶς μιλήσω, ἀπὸ μετριοφροσύνη, γιὰ τοὺς 'Αθηναίους ».

'Ο 'Αθηναῖος καλόγερος ἐπιχειρεῖ μιὰ καταλυτικὴ γιὰ τοὺς χριστιανικοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Σταυροφοριῶν ἱστορικὴ ἀναδρομή, ἕνα βίαιο φιλιππικό. Στιγματίζει τὴν ἁρπακτική, ἐγωϊστικὴ καὶ παράλογη πολιτικὴ καὶ τὴν τύφλωσή τους μὲ συγκεκριμένα παραδείγματα. Καὶ ἡ δημηγορία του καταλήγει :

«Δυστυχῶς ἐσεῖς οἱ χριστιανοὶ Εὐρωπαῖοι δὲν γίνατε σοφώτεροι. Καὶ ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες μποροῦμε νὰ σᾶς ρωτήσουμε τώρα : Ποῦ εἶναι τὸ πνεῦμα καὶ οἱ ἀξίες ποὺ κληρονομήσατε ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα ;

»Ὅσο γιὰ μᾶς, εὐκαιρία περιμένουμε γιὰ ν' ἀποτινάξουμε τὸν ζυγὸ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Γιατὶ ἡ ἀρχαία ἀνδρεία τοῦ ἔθνους μας δὲν χάθηκε. Ἕλληνες δὲν ἦταν οἱ γενίτσαροι ποὺ ὡς τώρα κατανικοῦσαν τοὺς στρατοὺς σας καὶ κυρίευαν τὶς ἐπαρχίες σας ; Γνωρίζετε καλὰ ὅτι τὰ ὀθωμανικὰ τάγματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὰ ἑλληνόπουλα τοῦ παιδομαζώματος. Μπορεῖ αὐτοὶ οἱ γενίτσαροι νὰ ἔχουν τούρκικο ὄνομα ἀλλὰ ἡ καταγωγή τους εἶναι ἑλληνική».

Κατάπληξη στὴ συντροφιὰ τῶν ξένων. Μᾶς ταπείνωσε, σημειώνει ὁ

Guillet ἡ 'Ελληνικὴ 'Απολογία αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ζητήσαμε συγνώμη γιατὶ ἀδικήσαμε τὴ νέα 'Ελλάδα.

Ποιὸς ἦταν αὐτὸς ὁ καλόγερος ; 'Ο ἱερομόναχος Δαμασκηνός. Μιλοῦσε ἀρχαῖα ἑλληνικά, λατινικά, τουρκικά, ἰταλικὰ καὶ ἀρκετὰ γαλλικά. Ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς 'Αθηναίους καθηγητὲς τῆς Θεολογίας καὶ τῆς Φιλοσοφίας. Οἱ ἄλλοι δυό : ὁ ἀρχιεπίσκοπος καὶ ὁ Δημήτριος Μπενιζέλος. 'Ο Δαμασκηνός, γράφει ὁ Guillet, ἦταν αὐθεντία στὴν ἑρμηνεία τῶν κειμένων τῶν Πατέρων τῆς 'Εκκλησίας.

ΕΝΑΣ ΣΟΥΛΤΑΝΟΣ ΣΤΗ ΛΑΡΙΣΑ (1669)

Κατὰ τὴν τελευταία φάση τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακος ὁ σουλτάνος Μωάμεθ Δ' εἶχε ἐγκατασταθῆ στὴ Λάρισα γιὰ νὰ παρακολουθῆ καλύτερα τὴν ἐκστρατεία τῆς Κρήτης. 'Αρχικὰ ἔγινε σκέψη προσωρινῆς μετακινήσεως τῆς ἕδρας στὴν 'Αθήνα ἀλλὰ ἡ θέση κρίθηκε ἐπισφαλής. Μιὰ ἐνδεχομένη βενετικὴ εἰσβολὴ θὰ μποροῦσε νὰ ὁδηγήση στὴν αἰχμαλωσία τοῦ σουλτάνου. 'Ο Μωάμεθ προτίμησε τελικὰ τὴ Λάρισα καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο λόγο. Ἦταν μανιώδης κυνηγός[1] καὶ τὰ θεσσαλικὰ βουνὰ φημίζονταν γιὰ τὰ θηράματά τους.

Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περίοδο ταξίδεψαν στὴν κεντρικὴ 'Ελλάδα δύο Εὐρωπαῖοι περιηγητές : ὁ Γάλλος Καπουκίνος Robert de Dreux καὶ ὁ Ἄγγλος γιατρὸς Edward Brown. Τὰ χρονικά τους προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴ Λάρισα καὶ γενικώτερα γιὰ τὴ Θεσσαλία τῆς ἕκτης δεκαετίας τοῦ ΙΖ' αἰώνα.

'Ο Robert de Dreux θὰ διασχίση τὴν ἠπειρωτικὴ 'Ελλάδα καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη μέχρι τὴν 'Αθήνα συνοδεύοντας ὡς πνευματικὸς τὸν πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας στὴν Πύλη La Haye - Vantelet. 'Ο πρεσβευτὴς ἔφθασε τὸ 1665 στὴν Κωνσταντινούπολη, σὲ μιὰ περίοδο ποὺ οἱ γαλλοτουρκικὲς σχέσεις βρίσκονταν σὲ ἔνταση. Εἶχαν προηγηθῆ τὰ ἐπεισόδια τοῦ 'Αλγερίου, ἡ ἐνίσχυση τῶν δυνάμεων τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας μὲ ἐπίλεκτες γαλλικὲς μονάδες εὐγενῶν κατὰ τὴ μάχη τοῦ 'Αγίου Γοθάρδου καὶ ἡ στρατιωτικὴ βοήθεια πρὸς τοὺς Βενετοὺς κατὰ τὴν πολιορκία τοῦ Χάνδακος. Τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο στὴν 'Ανατολὴ εἶχε ὑποστῆ καθίζηση.

'Ο δρόμος τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς Καλῆς 'Ελπίδος εἶχε δώσει στοὺς Ἄγγλους καὶ στοὺς 'Ολλανδοὺς τὸ προβάδισμα στὴν ἐμπορικὴ ἐκμετάλλευση τῶν ὠκεανῶν. Ὡς τότε, τὰ ἐμπορεύματα ἀπὸ τὴν 'Ασία μεταφέρονταν στὴν 'Ερυθρὰ Θάλασσα κι' ἀπὸ κεῖ μὲ καραβάνια στὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τῆς Μεσογείου.

---

1. 'Ο Μωάμεθ Δ' εἶναι γνωστὸς ὡς Γαζῆ, δηλαδὴ Νικητής, (ἐπειδὴ ἐπὶ τῆς βασιλείας του πραγματοποιήθηκε ἡ ἅλωση τοῦ Χάνδακος) καὶ 'Αβτζῆ (κυνηγός).

Ἡ μεταφορὰ καὶ ἡ τοποθέτησή τους στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀγορὰ γινόταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ Γάλλους ἐμπόρους.

Οἱ γαλλοτουρκικὲς σχέσεις εἶχαν τόσο ἐπιδεινωθῆ ποὺ ἀκόμα καὶ οἱ διπλωμάτες τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' ἀντιμετώπιζαν κινδύνους στὴν Πόλη : ὁ πατέρας τοῦ πρεσβευτῆ Vantelet εἶχε φυλακισθῆ στὸ Ἑπταπύργιο.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Γάλλου διπλωμάτη ἀπέβλεπε στὴν ἀνανέωση τῶν παλαιῶν ἐμπορικῶν συμφωνιῶν. Ἡ Πύλη δὲν φαινόταν πρόθυμη νὰ δεχθῆ προσέγγιση καὶ ἐπὶ τέσσερα χρόνια ἀκολουθοῦσε πολιτικὴ ὑπεροπτικῆς ἀδιαφορίας. Ὁ Λουδοβῖκος, δυσαρεστημένος ἀπὸ τὴν ταπεινωτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ Μωάμεθ Δ' ἀποφασίζει τὸ 1669 νὰ ἀποσύρη τὸν πρεσβευτή του. Τότε ἀκριβῶς ὁ σουλτάνος, ποὺ εἶχε κιόλας ἐγκατασταθῆ στὴ Λάρισα, κάλεσε τὸν Haye Vantelet νὰ τὸν ἐπισκεφθῆ γιὰ τὴν ἐπανάληψη τῶν συνομιλιῶν σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῶν διομολογήσεων.

Ὁ Καπουκίνος R. de Dreux ἀκολούθησε τὸν πρεσβευτὴ κατὰ τὸ ταξίδι του ἀπὸ τὴν Πόλη στὴ Θεσσαλία. Καὶ τρία χρόνια μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴ Γαλλία δημοσίευσε τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν περιπλάνηση τῆς διπλωματικῆς ἀποστολῆς στὴν Ἑλλάδα[1]. Χάρη στὴ δυνατὴ μνήμη καὶ τὸ ἀνήσυχο πνεῦμα του καὶ πρὸ παντὸς χάρη στὴν τόλμη του κατώρθωσε νὰ δῆ καὶ νὰ συγκρατήση πολλά.

Ἦταν πραγματικὰ ἀτρόμητος αὐτὸς ὁ φραγκισκανός. Καὶ ἡ ἐπινοητικότητά του θυμίζει τοὺς δραστήριους ρεπόρτερς τῆς ἐποχῆς μας. Στὴν Πόλη εἰσχωρεῖ μὲ κίνδυνο τῆς ζωῆς του στὴν Ἁγία Σοφία. Στὴ Λάρισα τρυπώνει μεταμφιεσμένος ἀνάμεσα στοὺς γενίτσαρους γιὰ νὰ παρακολουθήση ἀπὸ κοντὰ τὸ μπαϊράμι, στὴν Ἀθήνα παραβιάζει τοὺς ἀπαγορευτικοὺς φραγμοὺς τῶν Τούρκων καὶ ἀνεβαίνει στὴν Ἀκρόπολη.

Ἡ ἀφήγησή του εἶναι ὁ πρόδρομος τῶν ἑλληνικῶν χρονικῶν τοῦ Babin (1674), τοῦ Nointel (1674) καὶ τοῦ Spon (1674). Προσφέρει ἄγνωστες πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ στὴ Λάρισα, ποὺ εἶχε μεταβληθῆ σὲ προσωρινὴ πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ γιὰ τὰ δεινὰ τῶν ραγιάδων τῆς Θεσσαλίας ποὺ ἐπιστρατεύονταν γιὰ τὰ πολύνεκρα κυνήγια τοῦ νεαροῦ σουλτάνου.

Ἡ ἀκολουθία τοῦ πρεσβευτῆ, ἀρκετὰ ἁμάξια καὶ εἴκοσι ἄλογα ἱππασίας διασχίζει τὴν ἔρημη σχεδὸν ἀνατολικὴ Θράκη, περνάει ἀπὸ τὴ Σηλυβρία καὶ τὴ Ραιδεστὸ καὶ ἐπὶ πέντε μέρες ταξιδεύει πρὸς τὸν Ἕβρο χωρὶς νὰ συναντήση πουθενὰ οὔτε κωμόπολη : μονάχα κάμπος ἀπέραντος καὶ παντέρημος.

«Τὴν πρώτη μέρα τοῦ ταξιδιοῦ φθάσαμε στὸ Τοπτσιλάρ. Ἐκεῖ βρήκαμε καλὸ καὶ φτηνὸ κρασί. Θέλαμε ὅμως νὰ συνεχίσουμε καὶ νύχτα τὸ δρόμο μας καὶ γι' αὐτὸ πήραμε ἕνα χατζῆ μαζί μας. Χατζῆδες εἶναι ντόπιοι ὁδηγοὶ ποὺ

1. Voyage en Turquie et Crèce du R. P. *Robert de Dreux* aumônier de l'ambassadeur de France (1665 - 1669). Paris, 1925.

κρατοῦν ἕνα φανάρι γιὰ νὰ φωτίζουν τὸ δρόμο. Στὴν ἄκρη τοῦ ραβδιοῦ τους στερεώνουν μιὰ σχάρα ὅπου τοποθετοῦν κουβάρια ἀπὸ κατραμωμένα πανιά. Τὴ νύχτα ἀνάβουν αὐτὴ τὴν ὕλη καὶ βγαίνει δυνατὴ φλόγα. Μερικὲς φορὲς συντηροῦν τὴ φλόγα μ' ἕνα χοντρόξυλο ποὺ καίει σὰ λαμπάδα.

»Ὅταν εἴχαμε νὰ περπατήσουμε δώδεκα λεῦγες, ξεκινούσαμε στὶς ἕντεκα τὸ βράδυ· ὅταν ὁ δρόμος ἦταν μικρότερος φεύγαμε τὰ μεσάνυχτα γιὰ νὰ φθάσουμε στὸ σταθμὸ γύρω στὸ μεσημέρι.

»Προπορευόταν πάντοτε τὸ εἰδικὸ ἁμάξι μὲ τὸ μαγερειὸ κι' ἔτσι βρίσκαμε τὸ φαγητὸ ἕτοιμο. Ἔσφαζαν κάθε μέρα ἕνα ἀρνὶ καὶ πουλερικὰ καὶ τὸ μαγείρευαν τὴν ἄλλη μέρα. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ δὲν ὑπάρχουν ξενοδοχεῖα ἢ καπηλειὰ γιὰ νὰ μπορῆ κανεὶς νὰ καταλύση καὶ νὰ γευτῆ μαγειρεμένο κρέας. Οἱ ταξιδιῶτες πρέπει νὰ βρίσκουν καὶ νὰ ἑτοιμάζουν μόνοι τους τὸ φαγητὸ τῆς ἡμέρας.

»Μόλις σουρουπώσει ὁ χατζῆς ἀνάβει τὸ φανάρι του καὶ στέκεται στὴν πόρτα τοῦ χανιοῦ, ὅπου μαζεύονται οἱ ταξιδιῶτες καὶ τραγουδάει ἀράπικα τραγούδια γιὰ νὰ εὐχαριστήση τὴ συντροφιά. Ὕστερα ἁπλώνει τὸ χέρι καὶ καθένας τοῦ προσφέρει ὅ,τι ἔχει εὐχαρίστηση».

Ὁ Καπουκίνος παρακολουθεῖ τὸ τοπίο, ἐπισημαίνει τὰ φρούρια, τὶς ἀρχαιότητες. Ἀλλὰ δὲν σημειώνει λεπτομέρειες, οὔτε συγκεντρώνει στοιχεῖα γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στοὺς τόπους ποὺ διασχίζει τὸ καραβάνι. Στὴ Μάκρη πρόσεξε ἕναν ἀρχαῖο τάφο, στὴ Γιουμουλτζίνα τὰ τείχη μὲ τὶς ἁψίδες καὶ τὶς κατεστραμμένες ἐκκλησίες καὶ στὴν Καβάλα τὰ ἀρχαῖα τείχη, τὸ ὑδραγωγεῖο καὶ ἕνα γέρο ἡλικίας 148 χρόνων.

Στὶς Σέρρες ὅμως προκαλεῖ ζωηρὴ ἐντύπωση στὸν Robert de Dreux τὸ μεγάλο ρολόϊ τῆς πολιτείας ποὺ εἶναι στερεωμένο πάνω σ' ἕνα εἶδος τετράγωνου πύργου :

«Ἔχει μιὰ μεγάλη καμπάνα ποὺ χτυπᾶ τὶς ὧρες κατὰ τὸ γαλλικὸ σύστημα. Αὐτὸ εἶναι καταπληκτικὸ γιατὶ σ' ὁλόκληρη τὴν Τουρκία δὲν ὑπάρχει πουθενὰ δημόσιο ρολόϊ. Ἔπειτα οἱ Τοῦρκοι ὑπολογίζουν τὶς ὧρες ὄχι ὅπως οἱ Γάλλοι, ἀρχίζοντας δηλαδὴ ἀπὸ τὰ μεσάνυκτα ἀλλὰ ὅπως οἱ Ἰταλοί : ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ ὣς τὴ δύση τοῦ ἥλιου.

»Τέσσερα χρόνια ἔμεινα στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, καὶ ταξίδεψα παντοῦ. Ὡστόσο, ρολόϊ σὰν αὐτὸ τῶν Σερρῶν δὲν εἶδα πουθενά[1]. Εἶναι πε-

---

1. Ὁ *Lucas*, ἀντίθετα (Voyage au Levant. A la Haye, 1705) ποὺ ταξίδεψε στὴ βόρεια Ἑλλάδα τὸ 1699 εἶδε δημόσια ἠχητικὰ ρολόγια στὴ Δράμα καὶ στὴ Φιλιππούπολη (σ. 254). Ἠχητικὸ ρολόϊ στὴ Φιλιππούπολη εἶδε τὸ 1665 καὶ ὁ περιηγητὴς *Paul Taffernern* ποὺ ταξίδεψε στὴν Πόλη ὡς μέλος τῆς αὐτοκρατορικῆς πρεσβείας τοῦ Λεοπόλδου Ι': «Ἔχει πύργο μὲ ρολόϊ ποὺ χτυπάει τὴν ὥρα, πρᾶγμα ποὺ δὲν ὑπάρχει οὔτε στὴν Ἀδριανούπολη, οὔτε στὴν Πόλη». Τὸ 1715, ὁ Ἕλληνας ἀξιωματικὸς τῆς ἡγεμονικῆς φρουρᾶς τῆς Βλαχίας Κωνσταντῖνος Διοικητὴς (ταξίδεψε στὴ Θεσσαλία μὲ τουρκικὸ ἐκστρατευτικὸ

λώριο καὶ ἀκούγεται σ' ὁλόκληρη τὴν πολιτεία. Ρώτησα νὰ μάθω τὴν ἱστορία του ἀλλὰ ὅλοι μοῦ ἀπάντησαν πὼς τὸ ρολόϊ βρισκόταν ἐκεῖ καὶ χτυποῦσε ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χρόνια».

Στὴ Θεσσαλονίκη, «μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ὡραῖες καὶ πιὸ ἔνδοξες ἑλληνικὲς πολιτεῖες», εἶχε ξεναγὸ ἕναν πανέξυπνο Ἑβραῖο ἔμπορο. «Βγαίνοντας ἀπὸ τὸ μαγαζί του ποὺ βρισκόταν σ' ἕνα μεγάλο δρόμο μὲ χαιρέτησε, πῆρε τὴν ἄκρη τοῦ ράσου μου καὶ τὸ ἀσπάσθηκε».

Ἀπὸ τὸν Ἑβραῖο πληροφορήθηκε ὅτι στὴ Θεσσαλονίκη ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων, Τούρκων καὶ Ἑβραίων εἶναι ὁ ἴδιος, σαράντα χιλιάδες περίπου ἀπὸ κάθε κατηγορία.

Περνώντας τὰ Τέμπη ἡ διπλωματικὴ συνοδεία βρέθηκε σὲ πολεμικὴ ἀτμόσφαιρα. Ἑτοιμάζονταν οἱ παγάνες γιὰ τὸ κυνήγι τοῦ σουλτάνου, ποὺ ἀποτελοῦσε πραγματικὴ ἐκστρατεία καὶ φοβερὴ μάστιγα γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς περιοχῆς. Γιὰ τὶς παγάνες ἔπρεπε νὰ κινητοποιηθοῦν δεκάδες χιλιάδες ραγιάδων καὶ ὁ φόνος τῶν ἐγκλωβισμένων θηραμάτων ἔπαιρνε μορφὴ θεατρικῆς ἐπιδείξεως[1].

Ὁ πρεσβευτὴς σταμάτησε μὲ τὴ συνοδεία του στὸ χωριὸ Μπαμπὰ καὶ μαθαίνοντας τὶς προετοιμασίες ἔστειλε στὴ Λάρισα μήνυμα παρακαλώντας τὸν σουλτάνο νὰ τὸν δεχθῆ πρὶν ξεκινήση γιὰ τὸ κυνήγι. Περιμένοντας τὴν ἀπάντηση ἡ διπλωματικὴ ἀντιπροσωπεία παρακολούθησε τὰ συμβαίνοντα στὰ ριζὰ τοῦ κάμπου :

«Μέτρησα διακόσιους ἄντρες ποὺ ὡδηγοῦσαν καθένας ἀπὸ δυὸ πανέμορφα λαγωνικά. Τὰ περισσότερα εἶχαν μακριά, πεσμένα αὐτιὰ καὶ ἦταν σημαδεμένα μὲ διάφορα χρώματα, ὅπως γαλάζιο, κόκκινο καὶ πράσινο. Εἶναι τόσο ρωμαλέα, ποὺ ἕνας ἄντρας μόλις καὶ μετὰ βίας μπορεῖ νὰ χειραγωγήση δύο, κρατώντας τα μὲ ἀλυσίδες περασμένες στὸ χαλκὰ τοῦ λαιμοῦ.

»Εἶδα νὰ περνοῦν κάπου τέσσερες χιλιάδες χωρικοί, βαδίζοντας σὲ τετράδες ἐνῶ ἠχοῦσαν ζουρνάδες καὶ τουμπελέκια. Ἦταν ὡπλισμένοι μονάχα μ' ἕνα μεγάλο κοντάρι. Μερικοὶ ὅμως εἶχαν στὸ ζουνάρι τους κι' ἕνα μικρὸ τσεκούρι».

Στὸ Μπαμπὰ ὁ Καπουκίνος γνώρισε ἕνα χωρικὸ ποὺ τὸν εἶχαν ἁρπάξει μικρὸν οἱ Ὀθωμανοὶ καὶ τὸν ἀνάγκασαν νὰ τουρκέψη. Μιλοῦσε ἰταλικὰ κι'

σῶμα ποὺ προωριζόταν γιὰ τὴν Κρήτη) εἶδε στὴν ἀγορὰ τῆς Λάρισας ξύλινο πύργο μὲ ρολόϊ ποὺ σήμαινε τὶς ὧρες.

1. Σχετικὰ μὲ τὸ πάθος τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ Δ' ὑπάρχει καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Κώδικος 204 τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους. «Εἰς τοὺς αχξη ἦλθεν ὁ βασιλέας, ὁ σολτὰν Μεχιμέτης... καὶ ἐκόνεψεν ἔξω τῆς Λάρισας εἰς τὸν Τροπὲ καὶ εἰς ιζ' τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἐσέβην μέσα εἰς τὴν Λάρισα εἰς τὸ σαράγι του καὶ ἀγάπα πολὺ νὰ κυνηγᾶ καὶ πολὺ πειρασμὸν ἐπάθαιναν καὶ ἄνοιγε τὰ κυνήγια αὐτοῦ...»(Νέος Ἑλληνομνήμων τόμ. Ζ' σ. 196).

ἔτσι ὁ Γάλλος κληρικὸς εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ μάθη ὅλες τὶς λεπτομέρειες τοῦ σουλτανικοῦ κυνηγιοῦ:

«Ὁ σουλτάνος ὑποχρέωνε τὶς γύρω περιοχὲς νὰ τοῦ στείλουν γιὰ τὸ κυνήγι του εἴκοσι χιλιάδες ἄντρες. Ἡ στρατολογία γίνεται ἀνάλογα μὲ τὸν πληθυσμὸ τοῦ χωριοῦ. Φθάνοντας αὐτὸ τὸ πλῆθος στὸ προκαθωρισμένο σημεῖο ἀρχίζει τὴν παγάνα, περικυκλώνει τὰ δάση ὅπου κρύβονται τὰ ἀγρίμια καὶ ἀφήνει μόνο ἕνα ἄνοιγμα ἐλεύθερο ὥστε ν' ἀναγκασθοῦν νὰ ξεχυθοῦν ἀπ' αὐτὸ τὸ πέρασμα στὸν κάμπο. Ἐκεῖ εἶχε στηθῆ ἕνα εἶδος θεάτρου μὲ ψηλοὺς φράχτες γιὰ νὰ ἐμποδίζεται ἡ εἴσοδος τῶν θηρίων. Ὁ σουλτάνος ἀνεβασμένος σὲ μιὰ ἐξέδρα παρακολουθεῖ μὲ τὴ συντροφιά του νὰ περνοῦν καὶ νὰ ξαναπερνοῦν μπροστά του κυνηγημένα τὰ θηράματα. Κι' ὁ κλοιὸς ὅλο στενεύει στὸν κάμπο καθὼς προχωροῦν οἱ ἄντρες τῆς παγάνας, πολλὲς φορὲς σὲ τριπλὲς γραμμές. Ὁ σουλτάνος ἀπολαμβάνει ἀπὸ τὸ θεωρεῖο του τὴ μάχη τῶν λαγωνικῶν μὲ τ' ἀγρίμια ποὺ σὲ κατάσταση ἀπελπισίας ὁρμοῦν ἐναντίον τῶν ἀνδρῶν τῆς παγάνας σκοτώνοντας καὶ πληγώνοντας πλῆθος.

»Ἔμαθα ὅτι λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξή μας στὴ Λάρισα εἶχε ὀργανωθῆ ἕνα τέτοιο σουλτανικὸ κυνήγι μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χάσουν τὴ ζωή τους τετρακόσιοι ὥς πεντακόσιοι Θεσσαλοί.

»Ὁ καϊμακάμης ποὺ ἦταν γνωστὸς γιὰ τὴν ἀνθρωπιά του ἀναστατώθηκε ἀπὸ ἐκείνη τὴ σφαγὴ καὶ πρόσταξε νὰ σκορπίσουν τὰ πτώματα πλάϊ στὸ δρόμο ἀπὸ ὅπου θὰ περνοῦσε ὁ σουλτάνος γιὰ νὰ ἰδῆ τὰ φονικὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ τοῦ κυνηγιοῦ ποὺ ἀποδεκατίζει τὸ λαὸ καὶ νὰ μὴ τὸ ἐπαναλάβη. Ἀλλὰ ὁ σουλτάνος ἔμεινε ἀσυγκίνητος. Κι' ὅταν ἔμαθε ἀπὸ τὸν καϊμακάμη ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς νεκροὺς ποὺ εἶδε ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι πολλοὶ τοῦ εἶπε:

— Δὲν πειράζει! Θὰ πέθαιναν ποὺ θὰ πέθαιναν! Τὶ ἐδῶ, τὶ ἀλλοῦ[1]!

Ὁ σουλτάνος δέχτηκε νὰ συναντήση τὸν Γάλλο πρεσβευτὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔξοδό του γιὰ τὸ κυνήγι. Ἡ συνοδεία ἔσπευσε στὴ Λάρισα.

«Εἶναι μεγάλη πολιτεία ἀλλὰ τόσο κακοχτισμένη ποὺ θαρεῖς πὼς βρίσκεσαι σὲ χωριό. Οἱ τοῖχοι τῶν περισσοτέρων σπιτιῶν εἶναι ἀπὸ τοῦβλα καί πλίθες. Ὅλες οἱ κατοικίες εἶναι μονόροφες. Καὶ γιὰ νὰ ἐγκατασταθῆ ὁ σουλτάνος ἀναγκάσθηκαν νὰ χτίσουν ἕνα ξύλινο παλάτι.

»Ρώτησα γιατὶ σ' αὐτὴν τὴν τόσο μεγάλη καὶ τόσο ἐμπορικὴ πόλη δὲν χτίζουν πιὸ στέρεα σπίτια καὶ μοῦ ἀπάντησαν ὅτι ἡ περιοχὴ ὑποφέρει ἀπὸ σεισμοὺς καὶ τὰ ψηλὰ κτίρια γκρεμίζονται. Παρατήρησα ὅτι πολλὰ σπίτια ἦταν περιζωσμένα μὲ μεγάλα δοκάρια ὥστε νὰ συγκρατοῦνται οἱ τοῖχοι. Εἴ-

1. Καὶ ἀπὸ ἄλλους Εὐρωπαίους ταξιδιῶτες ἀναφέρεται τὸ πάθος τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ Δ' γιὰ τὰ κυνήγια - πολεμικὲς ἐκστρατεῖες κατὰ τὴν παραμονή του στὴ Λάρισα (*Guillet*, *Spon* κ.ἄ.). Τὰ κυνήγια κρατοῦσαν ὁλόκληρο μήνα.

δα, πάντως, ἕνα μπεζεστένι καὶ μερικὰ τζαμιὰ ποὺ ἀποτελοῦν ὡραῖα κτίρια».

Ὁ Γάλλος κληρικὸς παρακολουθεῖ τὴν ὀρθόδοξη λειτουργία στὸν καθεδρικὸ ναὸ τῆς Λάρισας. Χοροστατοῦσε ὁ ἴδιος ὁ ἀρχιεπίσκοπος Διονύσιος. Ὕστερα ἐπισκέπτεται τὸν ἱεράρχη στὴν κατοικία του :

«Μᾶς παρακάλεσε νὰ γευματίσουμε μαζί. Τὸν εὐχαριστήσαμε ἀλλὰ πήραμε μονάχα λίγο καφὲ ποὺ μᾶς τὸν σερβίρισαν προσθέτοντας ἄρωμα γιασεμιοῦ ».

Στὴ Λάρισα ὁ πρεσβευτὴς ἀναθέτει σὲ κάποιον Παλαιολόγο (τῆς οἰκογενείας τῶν τελευταίων Παλαιολόγων) ἐγκατεστημένο στὴν Ἀθήνα, νὰ διαβιβάση γράμματα του στὴ γαλλικὴ μοῖρα ποὺ ναυλοχοῦσε στὴ Μῆλο. Ὁ De Dreux ἐπωφελεῖται γιὰ ἕνα ταξίδι στὴν Ἀθήνα «γιὰ νὰ θαυμάση τὶς ἀρχαιότητες».

Πέρασε ἀπὸ τὸ Ζητούνι (τὴ Λαμία), μικρή, ὁλότελα ἐρειπωμένη πολιτεία, ἔφθασε στὸ γεφύρι τοῦ ποταμοῦ Lade[2] (ὅπου σπουδαῖο γεφύρι χτισμένο ἀπὸ τὴ βαλιντὲ σουλτάνα), ὕστερα στὰ Θερμιὰ (Ὑπάτη), ὅπου εἶδε δύο κρῆνες μὲ ζεστὸ νερό, καὶ διὰ μέσου τῶν Θερμοπυλῶν μπῆκε στὴν Κωπαΐδα. Ἦταν νύχτα κι' ἀπὸ μακριὰ ἡ συντροφιὰ τοῦ Καπουκίνου εἶδε μιὰ πομπὴ μεγάλου ἀριθμοῦ φαναριῶν.

«Σκεφτήκαμε πὼς ἦταν καραβάνι ἐμπόρων καὶ ταξιδιωτῶν. Ἡ περιοχὴ μαστίζεται ἀπὸ τὴ ληστεία. Οἱ κλέφτες σχηματίζουν συμμορίες καὶ γι' αὐτὸ οἱ ἔμποροι καὶ οἱ ταξιδιῶτες μετακινοῦνται μαζὶ γιὰ νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἀντισταθοῦν ».

Δὲν ἦταν ὅμως καραβάνι ἡ πομπὴ τῶν φαναριῶν ἀλλὰ τούρκικο ἱππικό.

Στὴν Ἀθήνα ὁ De Dreux κατέλυσε στὸ μοναστήρι τῶν Καπουκίνων (στὸν περίβολό του εἶχε περικλεισθῆ καὶ τὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους). Πρώτη του ἐπιθυμία, νὰ γνωρίση τὶς ἀθηναϊκὲς ἀρχαιότητες. Ἀλλὰ οἱ παλιοί του φίλοι τὸν ἀπογοητεύουν. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Ἀκρόπολη καὶ τοὺς γύρω χώρους. «Οἱ Τοῦρκοι ἐδῶ δὲν εἶναι τόσο εὐγενικοὶ καὶ πρόθυμοι ὅσο στὴν Κωνσταντινούπολη. Σκοτώνουν μὲ τὶς πέτρες ὅποιο χριστιανὸ πλησιάση». Πραγματικά, ὁ μοναχὸς Simon de Compiègne, ὁ ὁδηγὸς καὶ παλιὸς γνώριμος τοῦ De Dreux ποὺ βρισκόταν τρία χρόνια στὴν Ἀθήνα δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ ἐπισκεφθῆ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἀλλὰ ὁ Robert de Dreux ἐννοεῖ νὰ ἱκανοποιήση τὴν ἀρχαιολατρικὴ του φιλοδοξία. Θὰ ἐπιχειρήση ὁλομόναχος νὰ παραβιάση τὸν τουρκικὸ κλοιό.

Προχωρώντας ὅμως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Θησείου δέχτηκε ἐπίθεση ἀπὸ τὰ τουρκόπουλα ποὺ τὸν γιουχάϊζαν καὶ τὸν πετροβολοῦσαν :

«Εἶδα πὼς κανεὶς ἀπὸ τοὺς μεγάλους δὲν τὰ ἐμπόδιζε. Τί νὰ κάνω ; Ὁ μόνος τρόπος νὰ σωθῶ ἀπ' αὐτὸ τὸ σκυλολόϊ ἦταν ἡ φευγάλα. Ἔτσι, οἱ

---

2. Ἑλλάδα, ὁ Σπερχειός.

μικροί, βλέποντας πὼς δὲν ἀπαντοῦσα καὶ δὲν ἀντιστεκόμουν μὲ ἐγκατέλειψαν».

Κοντὰ στὸ Θησεῖο εἶδε ἕναν πελώριο μαρμάρινο λέοντα. «Τὸ ἄνοιγμα τοῦ στόματός του ἦταν τόσο μεγάλο ποὺ τὰ παιδιὰ παίζοντας ἔμπαιναν μέσα εὔκολα». Στὸ βάθρο του ὑπῆρχε ἡ ἐπιγραφὴ «Μπορῶ νὰ κοιμηθῶ σίγουρος γιατὶ οἱ σύντροφοί μου ἀγρυπνοῦν ».

Ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ τρία λιοντάρια ποὺ ὁ Μοροζίνι μετέφερε τὸ 1688 στὴ Βενετία. Τὸ δεύτερο βρισκόταν στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ.

Κι' ἐνῶ προσπαθοῦσε νὰ ἀνηφορίση στὴν Ἀκρόπολη τὸν σταματάει ἕνας γηραιὸς Τοῦρκος.

«Τὸν χαιρέτισα εὐγενικὰ λεγοντάς του «πολλὰ τὰ ἔτη σας» ὅπως συνηθίζεται σ' αὐτὸν τὸν τόπο καὶ συνέχισα τὸ δρόμο μου. Ἀλλὰ ὁ Τοῦρκος δὲν μ' ἄφηνε.

— Ἀπὸ ποῦ ἔρχεσαι ;

— Νὰ ἐδῶ κοντά, ἔβλεπα τὰ ἀρχαῖα.

— Ἄφησέ τα αὐτά, σὲ παρακολουθῶ τόση ὥρα ποὺ γυρίζεις κάτω ἀπὸ τὸ κάστρο καὶ ψάχνεις νὰ δῆς ποῦ εἶναι ἀδύνατο. Εἶσαι κατάσκοπος ἀπὸ τὴν Κρήτη».

Εὐτυχῶς ποὺ περνοῦσε ἐκείνη τὴν ὥρα ἕνας γιγαντόσωμος Ἀλβανὸς ποὺ πῆρε τὸ μέρος του. Κι' ὁ Καπουκίνος βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξαφανισθῆ σ' ἕνα σοκκάκι.

Τὸ μεσημέρι ἦταν καλεσμένος μαζὶ μὲ τὸν Γάλλο πρόξενο στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Παλαιολόγου. «Μᾶς παρέθεσε ἕνα μεγαλόπρεπο γεῦμα. Τὸ μόνο ποὺ ἐπιθυμοῦσα κατὰ τὴ δεξίωση ἦταν νὰ μὴ σπάζουν τόσα ποτήρια. Τέτοιο πρᾶγμα δὲν εἶχα ξαναδῆ. Καθένας διασκέδαζε πετώντας τὸ ποτήρι του ψηλὰ μόλις τὸ ἄδειαζε. Εἶναι μιὰ κακὴ συνήθεια τῶν Ἀθηναίων αὐτὴ ἡ χειρονομία καὶ δείχνει καλοπέραση καὶ παρά. Ἐγὼ ὁμολογῶ πὼς δὲν μοῦ ἄρεσε διόλου. Ἀλλὰ τὸ χειρότερο ἦταν ποὺ οἱ συνδαιτημόνες ἔσπασαν ὅλα τὰ ποτήρια τοῦ σπιτιοῦ καὶ δὲν εἶχε ἀπομείνει ἄλλο ἀπὸ μιὰ βενετσιάνικη κούπα, σωστὸ τεφαρίκι : κρεμόταν στὴ γωνιὰ τῆς κάμαρας σὰν κάτι πολύτιμο. Ἀλλὰ ὁ κύριος Παλαιολόγος πρόσταξε νὰ τὴ φέρουν κι' αὐτὴ γιὰ νὰ ὑποστῆ τὴν ἴδια τύχη μὲ τὰ ἄλλα. Ζήτησα νὰ τὴ δῶ κι' ἀφοῦ τὴ θαύμασα εἶπα πὼς μὲ μιὰ τέτοια κούπα ἄξιζε νὰ πιῆ κανεὶς εἰς ὑγείαν τοῦ βασιλιᾶ. Κι' ἀφοῦ ἔβαλα λίγο κρασὶ λέω στὸν κύριο Παλαιολόγο νὰ πιοῦμε ὅλοι μὲ τὴ σειρὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο ποτήρι. Ὅλοι συμφώνησαν κι' ἀφοῦ ἡ κούπα ἔκανε τὸ γῦρο καὶ ξανάρθε στὰ χέρια μου γιὰ νὰ ἀποτελειώσω τὴν πρόποση εἶπα στὸν κύριο Παλαιολόγο ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὶς τόσες καλωσύνες του καὶ τὶς τωρινὲς καὶ κατὰ τὸ ταξίδι ἀπὸ τὴ Λάρισα δὲν ἀπομένει παρὰ νὰ τοῦ ζητήσω μιὰ χάρη : σ' αὐτὴ τὴν κούπα ἤπιαμε κρασὶ στὴν ὑγεία ἑνὸς μεγάλου μονάρχη. Ἀξίζει νὰ τὴ φυλάξη μὲ προσοχὴ σὰν ἀνάμνηση. Συμφώνησε μὲ προθυμία κι' ἔτσι ἔσωσα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τὴν ὄμορφη κούπα ».

Ὁ Hubert Pernot, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων (1925) πού σχολιάζει τὸ χρονικὸ τοῦ Robert de Dreux ἀναφέρεται καὶ στὴν ἐπιβίωση τοῦ ἐθίμου κατὰ τὸν Κ' αἰώνα. «Τὸ σπάσιμο τοῦ ποτηριοῦ, γράφει, συνηθίζεται στὴν Ἑλλάδα μόνο στὴν περίπτωση πού πίνει κανεὶς στὴν ὑγεία ἑνὸς προσώπου. Δύο προπόσεις μὲ τὸ ἴδιο ποτήρι ἀποκλείονται. Φαίνεται ὅτι ὁ Robert De Dreux βρέθηκε σὲ μιὰ παρόμοια ἐπίσημη καὶ ἱερὴ σκηνή».

Ἀλλὰ ὁ ἀρχαιολάτρης καὶ φιλομαθὴς Καπουκίνος ἐπιμένει νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Ἀκρόπολη. Ἡ συντροφιὰ (ὁ Ἀθηναῖος ἀμφιτρύων καὶ ὁ Γάλλος πρόξενος) ἀποφασίζουν νὰ δωροδοκήσουν τὸν ἀγὰ τοῦ Κάστρου. Καὶ τὴν ἐπομένη ὁ Robert de Dreux ἀνεβαίνει μὲ ἐπισημότητα στὸ κάστρο ὅπου ἐνθουσιάζεται μὲ τὸν Παρθενώνα. Δυστυχῶς ἡ περιγραφή του εἶναι σύντομη καὶ δὲν προσφέρει σπουδαῖο ὑλικὸ γιὰ μιὰ ἱστορικὴ ἀναστήλωση τοῦ χώρου. Ὡστόσο ὁ De Dreux ἦταν προικισμένος μὲ καλλιτεχνικὴ εὐαισθησία, ἦταν καλλιεργημένος καὶ ἀνήσυχος περιηγητής. Καὶ τὸ κυριώτερο ἦταν ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους πού εἶδαν ἀπὸ κοντὰ τὸν Παρθενώνα ἀκέραιο λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή του. Ἔτσι καὶ οἱ σύντομες παρατηρήσεις του ἀποκτοῦν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον :

«Μόλις μπῆκα αἰσθάνθηκα μεγάλη χαρὰ πού ἱκανοποίησα τὸ φλογερὸ ὄνειρό μου νὰ δῶ τὸν πολυθρύλητο ναὸ καὶ κατάλαβα πὼς ἡ ἐπιθυμία μου ἦταν δικαιολογημένη. Οἱ Ρωμαῖοι, μ' ὅλο πού ὅταν ἔγιναν κύριοι τῆς πολιτείας ἐλεηλάτησαν τὰ ὡραιότερα καλλιτεχνήματα, δὲν μπόρεσαν νὰ ἀποσπάσουν τὰ θαυμαστὰ γλυπτὰ πού περιβάλλουν τὸ ναὸ γιατὶ ἦταν σφηνωμένα στὸ οἰκοδόμημα.

»Ὁ ναὸς αὐτὸς εἶναι ὁλόκληρος ἀπὸ μάρμαρο. Μεγάλος, εὐρύχωρος ἔχει μεταβληθῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὸ κυριώτερο τζαμί τους. Ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἔχουν ἐξαφανισθῆ. Ἔτσι ὁ ναὸς ἐσωτερικὰ εἶναι ὁλόγυμνος. Στὸ σημεῖο ὅπου βρισκόταν ἄλλοτε ἡ Ἁγία Τράπεζα τὸ δάπεδο εἶναι ψηλότερο πολλὰ σκαλοπάτια. Πίσω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα, στὸν τοῖχο εἶδα μιὰ πέτρα δύο πόδια ἐπὶ δύο πού ἔβγαζε λάμψη σὰν ἀναμμένο κάρβουνο. Ὅσοι ἔρχονται νὰ δοῦν αὐτὸ τὸ περίεργο ἀνοίγουν μὲ τὴ μύτη τοῦ μαχαιριοῦ τρυποῦλες. Καὶ τὴ νύχτα αὐτὲς οἱ τρυποῦλες λάμπουν σὰν μικρὰ ἀστέρια[1].

»Τόσο εὐχαριστήθηκα πού εἶδα αὐτὸ τὸ ναὸ πού δὲ ζήτησα νὰ ἐπισκεφθῶ ἄλλα μνημεῖα μ' ὅλο πού ἡ πολιτεία εἶναι γεμάτη ἀπὸ ἀρχαιότητες καὶ δὲν ὑπάρχει σπίτι πού νὰ μὴν ἔχη μερικὰ γλυπτὰ ἢ τουλάχιστον μερικὰ κομμάτια ἀπὸ μάρμαρο[2].

---

1. *Laborde* 1, 107 καὶ *Guillet* 197.

2. Ἐλάχιστοι ξένοι περιηγητὲς τοῦ ΙΖ' αἰώνα εἶχαν κατανοήσει τὸ μνημειακὸ κάλλος τοῦ Παρθενώνα. Ἀνάμεσά τους ὁ Τοῦρκος *Ἐβλιὰ Τσελεπῆ* καὶ ὁ *De Dreux*. Κι' εἶναι φυσικὸ νὰ προκαλῆ ἐντύπωση ἀλλὰ καὶ συγκίνηση ἡ εὐαισθησία τους. Πολὺ περισ-

Στὸν Ἰλισσὸ ὁ de Dreux εἶδε ἕνα πέτρινο γεφύρι. «Στὰ ὑπόβαθρα τῆς καμάρας ὑπῆρχαν ἀκόμα σιδερένιες καδένες πράγμα ποὺ σημαίνει πὼς ἄλλοτε ἔμπαιναν στὸ ποτάμι καράβια. Τώρα ὁ Ἰλισσὸς κατάντησε ἕνα ἁπλὸ ρυάκι».

Ὁ Ἰλισσὸς, βέβαια, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ πλωτός. Ρυάκι ἦταν καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Πλάτων τὸν ἀποκαλεῖ «ὑδάτιον», ρεματάκι.

Ὁ Fougére[1] ποὺ εἶδε ἐπίσης τὶς καδένες ὑποθέτει ὅτι προωρίζονταν «γιὰ τοὺς ἱστοὺς τῶν σημαιῶν».

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς καταγράφει καὶ μερικὲς λαογραφικὲς παρατηρήσεις του :

«Στὴν Ἀθήνα ὑπάρχει καὶ τὸ ἑξῆς ἔθιμο : ὅταν μιὰ γυναῖκα χάσει τὸν ἄντρα της θρηνεῖ ὀχτὼ ὡς δεκαπέντε μέρες μὲ τρόπο ποὺ προκαλεῖ τὴ συμπάθεια τοῦ κόσμου. Τὶς περισσότερες φορὲς πρόκειται γιὰ γκριμάτσες καὶ θέατρο. Εἶδα πολλὲς φορὲς νὰ προβάλλουν χῆρες στὰ παραθύρια καὶ νὰ τραβολογοῦν τὰ μαλλιά τους σκούζοντας: «Ἀγάπη μουουου!.. Καρδιά μουουου!.. Μάτια μουουου!..». Στὸ νεκροταφεῖο συνοδεύουν τὴ χήρα οἱ μοιρολογῆτρες ποὺ ξεφωνίζουν καὶ τραβοῦν τὰ μαλλιά τους τάχα γιὰ νὰ τὰ ξερριζώσουν. Παρατήρησα ὅμως ὅτι μερικὲς ἔχουν ξένα μαλλιὰ δεμένα στὴ σκούφια τους.

»Μιὰ μέρα ὁ ἡγούμενος[2] ἀνέλαβε νὰ ἀναγγείλῃ σὲ μιὰ «κυράτσα», δηλαδὴ σὲ μιὰ κυρία τῆς γειτονιᾶς, τὸν θάνατο τοῦ γιοῦ της στὴ Βιέννη, ὅπου ἦταν δραγουμάνος τοῦ αὐτοκράτορα. Πολλὲς ἄλλες κυράτσες εἰδοποιημένες, ἦρθαν μαζὶ μὲ τὴ μητέρα τοῦ νεκροῦ. Μόλις μπῆκαν, ἡ μιὰ πίσω ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ ἡγούμενος ἀνακοίνωσε τὴ θλιβερὴ εἴδηση. Καὶ τότε, ὅλες οἱ γυναῖκες ἄρχισαν νὰ σκούζουν καὶ νὰ οὐρλιάζουν λὲς καὶ τὶς ἔγδερναν ζωντανές. Οἱ

σότερο ὅταν σκεφθῇ κανεὶς πὼς ὁ ποιητὴς Μπάϋρον ποὺ ἀνέβηκε στὸ Βράχο τῶν θαυμάτων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος τὸ 1809 ἀντίκρυσε μὲ ἀδιαφορία τὸ ναό. Οἱ παρατηρήσεις του ἦταν ἀντάξιες τῶν πρακτικῶν συλλογισμῶν τοῦ ὑπηρέτη του Φλέτσερ. Μόνο ὁ φίλος τοῦ Μπάϋρον, ὁ λόγιος Χομπχάουζ, ξεχώρισε ἀνάμεσα σ' αὐτὸν τὸν ἐκπληκτικὸ ἀρχοντοχωριατισμὸ τῆς ἀγγλικῆς συντροφιᾶς : «Ὁ Μπάϋρον καὶ ὁ Χομπχάουζ ἀνέβηκαν στὴν Ἀκρόπολη προσφέροντας στὸν Ὀθωμανὸ διοικητὴ τσάϊ καὶ ζάχαρη. Βρῆκαν θαυμάσια ὑποδοχὴ ἀπὸ τὸν πειναλέον αὐτὸν ὑπάλληλο ποὺ ἀπὸ τὰ ἑκατὸν πενήντα πιάστρα τοῦ μισθοῦ του ἔπρεπε νὰ πληρώνῃ καὶ τοὺς στρατιῶτες του. Τοὺς σεργιάνισε ἀνάμεσα στὰ λευκὰ ἐρείπια τῶν ναῶν.

—Ὤ, μάϊ Λόρντ, εἶπε ὁ Φλέτσερ. Τί ὡραῖα τζάκια θὰ ἐκάναμε μ' ὅλο αὐτὸ τὸ μάρμαρο.

Ὁ Μπάϋρον ἐνδιαφερόταν περισσότερο γιὰ τὶς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλέους παρὰ γιὰ τὴν ὀμορφιὰ τοῦ Παρθενώνα.

—Ἔ λοιπόν, εἶπε ὁ Χομπχάουζ, δείχνοντας τὸν Ναό, νά κάτι πραγματικὰ μεγαλόπρεπο.

— Αὐτὸ μοιάζει περισσότερο μὲ τὸ Δημαρχεῖο τοῦ Λονδίνου, ἀπάντησε ψυχρὰ ὁ Μπάϋρον.» (*Andrè Maurois* : Byron, σελ. 135).

1. «Grèce», Paris 1728.
2. Τοῦ μοναστηριοῦ τῶν Καπουκίνων στὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους.

μικρὲς σκλάβες ποὺ ἄκουσαν τὶς φωνὲς κι' ἔτρεξαν νὰ δοῦν τί συμβαίνει, πῆραν ἐντολὴ νὰ ξεφωνίζουν κι' αὐτὲς σὰν τὶς ἄλλες γυναῖκες. Κι' ἔγινε τέτοιος θρῆνος ποὺ σοῦ ἐρχόταν ν' ἀρχίσης καὶ σὺ τὰ κλάματα. 'Ο ἡγούμενος μοῦ εἶπε πὼς εἶναι συνήθεια τοῦ τόπου ».

Στὸ μεταξὺ ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς εἶχε φθάσει στὸ Ναύπλιο γιὰ νὰ ἐπιβιβασθῆ στὸ γαλλικὸ πολεμικό. 'Ο Robert de Dreux θὰ παρακαλέση τὸν πρόξενο νὰ τὸν συνοδέψη ὁ γενίτσαρος τῆς προσωπικῆς φρουρᾶς του ὡς ἐκεῖ γιὰ ἀσφάλεια. Οἱ γενίτσαροι, γράφει ὁ Καπουκίνος, εἶναι ἡ μοναδικὴ σιγουριὰ γιὰ τοὺς ξένους. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο ὅλοι οἱ πρεσβευτὲς τοὺς διατηροῦν στὴν ἀκολουθία τους καὶ δὲν τοὺς ἀποχωρίζονται ποτὲ κατὰ τὶς μετακινήσεις τους ».

'Η Κόρινθος ἦταν ἐρειπωμένη. Τὸ κάστρο ὅμως ψηλὰ φαινόταν σὰν μικρὴ πολιτεία. 'Ο Καπουκίνος καὶ ὁ γενίτσαρος μπῆκαν στὴν πόλη γιὰ ἐφόδια. Βρῆκαν ἕναν Ἕλληνα, ἀγόρασαν πέντε πίντες κρασὶ σ' ἕνα ἀσκὶ καὶ μισὸ πρόβατο. Ἔχασαν ὅμως τοὺς ἄλλους συνοδοιπόρους. Ἀναζητώντας τους στὰ περίχωρα βλέπουν μερικοὺς τσοπαναραίους. Πλησιάζουν νὰ τοὺς ρωτήσουν ἀλλὰ οἱ βοσκοὶ τρομοκρατημένοι στὴ θέα τοῦ γενίτσαρου καὶ τοῦ παππᾶ παράτησαν τὰ κοπάδια τους κι' ἔτρεξαν νὰ ἐξαφανισθοῦν. Ἕνα ἀσήμαντο ἐπεισόδιο στὴν ἀφήγηση τοῦ Γάλλου περιηγητῆ ποὺ ἀποκαλύπτει τὰ βάσανα τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν τουρκοκρατία. «Ἀγριάνθρωποι», παρατηρεῖ ὁ Robert de Dreux.

Ἐκεῖ κοντά, κάτω ἀπὸ τὸν Ἀκροκόρινθο, γεύτηκε ὁ Καπουκίνος ἀρνὶ στὴ σούβλα ποὺ ἔψησαν οἱ τσοπάνηδες τῆς περιοχῆς.

«Ἔκοψαν ἕνα μικρὸ δέντρο καὶ ἔκαναν τὸ μεγάλο κλαδί του σούβλα. Ὕστερα ἔστησαν δυὸ κοντὲς φοῦρκες, πέρασαν τὸ κρέας στὴ σούβλα καὶ τὴν ἔστησαν ἐπάνω. Μὲ τὰ ὑπόλοιπα κλαδιὰ τοῦ δέντρου ἄναψαν φωτιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς τῆς σούβλας. Φαντάζεται κανεὶς τὶ γεύση μπορεῖ νὰ ἔχη αὐτὸ τὸ κρέας. Κι' ὅμως σᾶς διαβεβαιώνω πὼς ἦταν πεντανόστιμο ».

ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΤΟΥ 1669

Δύο περίπου μῆνες μετὰ τὸν Καπουκίνο De Dreux, ταξίδεψε στὴ Λάρισα ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Edward Brown, μέλος τῆς βασιλικῆς Ἰατρικῆς Ἑταιρίας τοῦ Λονδίνου. Ἀφοῦ διέσχισε τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη (Αὐστρία, Οὑγγαρία) καὶ τὴ Βαλκανικὴ (Βουλγαρία, Σερβία), ἔφθασε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1669, διὰ μέσου τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, στὴ Θεσσαλία.

'Η Λάρισα ἔχει μεταβληθῆ σὲ σημαντικὸ πολιτικό, διπλωματικὸ καὶ κοσμοπολίτικο κέντρο. 'Ο σουλτάνος διατηροῦσε ἐκεῖ ἰδιαίτερο ἀνάκτορο, ὑπηρεσίες, συμβούλους. Ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τῆς Θεσσαλίας παρακολουθοῦσε τὴν ἐξέλιξη τοῦ βενετοτουρκικοῦ πολέμου τῆς Κρήτης καὶ τὶς ὑποθέσεις τῆς

αὐτοκρατορίας. Ταχυδρόμοι, διαγγελεῖς, ἀποστολὲς κάθε λογῆς ἔφθαναν στὸ λιμάνι τοῦ Βόλου ἀπὸ ὅλες τὶς γωνίες τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμο. Γιατὶ πολλὲς πρεσβεῖες ἀκολούθησαν τὸν σουλτάνο στὴ Λάρισα.

Καταγράφοντας τὶς ἐντυπώσεις του[1] ὁ Ἄγγλος γιατρὸς δίνει τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς πολιτείας τοῦ θεσσαλικοῦ κάμπου ποὺ ξαφνικὰ ἔγινε ἕδρα σουλτάνου, τὶς ἐπιπτώσεις τῆς παρουσίας τοῦ παλατιοῦ στὴ ζωὴ τῶν κατοίκων καὶ προσφέρει στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐμπορικὴ κίνηση καὶ τὴν παραγωγή. Περιγράφει τὴ Λάρισα, δίνει σκηνὲς τοῦ καθημερινοῦ βίου, μιλάει γιὰ τὰ μπαρμπέρικα καὶ τὰ σαράφικα, γιὰ τοὺς ντελάληδες, τὰ μπεζεστένια, γιὰ τὶς σουλτανικὲς συνήθειες καὶ τὰ βάσανα τῶν ραγιάδων, γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα, γιὰ περιστατικὰ ποὺ τοῦ κίνησαν τὴν περιέργεια.

Ἡ Λάρισα ἦταν ὁ τελευταῖος σταθμὸς τῶν περιηγήσεων τοῦ Brown στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Μ' ὅλο ποὺ βρισκόταν τόσο κοντὰ στὴν Ἀθήνα δὲν συνέχισε τὴν ὁδοιπορία του στὶς νότιες περιοχές. Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι τὸ ταξίδι τοῦ Brown ὅπως καὶ τόσων ἄλλων περιηγητῶν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὠφειλόταν στὴν προσωρινὴ ἐγκατάσταση τοῦ νεαροῦ σουλτάνου Μωάμεθ Δ' στὴ θεσσαλικὴ πρωτεύουσα.

«Εἶναι ἡ κυριώτερη πόλη τῆς Θεσσαλίας καὶ κατοικεῖται ἀπὸ Χριστιανούς, Τούρκους καὶ Ἑβραίους. Ἔχει ὡραιότατες πλατεῖες, πολλὰ τζαμιὰ καὶ ἀρκετὲς ἐκκλησίες. Τὸ ἀνάκτορο τοῦ σουλτάνου, ἢ τουλάχιστον ἡ κατοικία του κατὰ τὴν παραμονή του στὴ Λάρισα βρίσκεται στὴν ἐπάνω πόλη.

»Εἶναι ἕδρα ἀρχιεπισκόπου. Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μας ἀρχιεπίσκοπος ἦταν ὁ Διονύσιος (καθεδρικὸς ναός, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου). Πῆγα στὴ λειτουργία μιὰ μέρα ποὺ χοροστατοῦσε ὁ ἴδιος. Καθόταν στὸ θρόνο ντυμένος τὰ ἀρχιερατικά του ἄμφια κρατώντας ἕνα σταυρό. Εἴμαστε τρεῖς ἢ τέσσερες ξένοι καὶ μόλις μᾶς εἶδε νὰ μπαίνουμε στὴν ἐκκλησία ἔστειλε νὰ μᾶς θυμιατίσουν μὲ λιβάνι καὶ ἄλλες γλυκύτατες εὐωδιές.

»Ὁ σουλτάνος ἔχει ἐγκαταστήσει τὴν Αὐλή του ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια σ' αὐτὴ τὴν πόλη ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου τοῦ Χάνδακος καὶ ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ περιοχὴ εἶναι ἰδεώδης γιὰ τὸ κυνήγι ποὺ ἀποτελεῖ τὴ μεγάλη ἀδυναμία του.

»Κατὰ τὶς ζέστες τοῦ καλοκαιριοῦ ὁ σουλτάνος περνᾶ δυὸ μῆνες στὸν Ὄλυμπο. Ἀπὸ ἐκεῖ θαυμάζει τὴ θέα τοῦ κάμπου καὶ τοῦ Αἰγαίου. Καὶ τὸ κυριώτερο, χαίρεται τὴ δροσιὰ τοῦ βουνοῦ.

---

1. A brief account of some travels in diverse parts of Europe. Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli... with some observations on the gold, silver, copper, quicksilver mines and the baths and mineral waters in those parts as also the description of many antiquities, habits, fortifications and remarkable places. By *Edward Brown* (London, 1685).

»Αὐτὴ ἡ παραξενιὰ τοῦ σουλτάνου εἶχε προκαλέσει τὸ θάνατο πολλῶν μελῶν τῆς ἀκολουθίας του. Γιατὶ καθὼς ἔκανε κρύο στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ ἐκεῖνοι ποὺ ἀνέβαιναν ἀγκομαχώντας γιὰ νὰ τὸν συναντήσουν πάγωναν, ἀρρώσταιναν καὶ πέθαιναν. Καὶ τὶς περισσότερες φορὲς δὲν ὑπῆρχε χῶμα γιὰ νὰ τοὺς θάψουν.

»Κι' ὁ σουλτάνος δυσκολεύτηκε στὴν ἀρχή. Ἀλλὰ σὲ τρεῖς τέσσερες μέρες συνήθισε. Ἐκεῖ πάνω χάθηκαν πολλὰ ἄλογα καὶ καμῆλες. Ὁ σουλτάνος ποὺ εἶναι σπουδαῖος ἱππέας ἀνάγκασε τ' ἄλογό του ν' ἀνέβη στὴν κορφὴ ἑνὸς βουνοῦ ποὺ τὸ λένε Κίσσαβο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σκάση τὸ ἄτι στὶς ἀνηφόρες.

»Πάνω στὸν Πηνειὸ ὑπάρχει ἕνα ἀρκετὰ ὄμορφο πέτρινο γεφύρι μὲ ἐννέα καμάρες. Ἔχουν μάλιστα φροντίσει ν' ἀνοίξουν τρύπες καὶ περάσματα ἀνάμεσα σὲ κάθε καμάρα ὥστε νὰ κυλοῦν τὰ νερὰ σὰν ἀνεβαίνη ἡ στάθμη τοῦ ποταμοῦ καὶ νὰ μὴν παρασυρθῆ τὸ γεφύρι ὅταν ξεχειλίση ἡ κατεβασιά.

»Πολλοὶ Τοῦρκοι εἶχαν στήσει τὰ τσαντήρια τους στὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ ἐπειδὴ δὲν ἔχουν ποῦ νὰ μείνουν στὴ πόλη. Καὶ καθὼς ἦταν πολύχρωμες οἱ τέντες καὶ βρίσκονταν κοντὰ σ' ἕνα τζαμὶ δημιουργοῦσαν ἕνα πολὺ γραφικὸ θέαμα. Οἱ σκηνὲς δὲν ἀκουμποῦσαν διόλου στὴ γῆ γιὰ νὰ εἰσχωρεῖ ὁ ἀέρας καὶ νὰ δροσίζη. Ἐκεῖ περνοῦσαν οἱ Τοῦρκοι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἡμέρας τους πίνοντας σερμπέτια καὶ καφέδες.

»Τὸ πλησιέστερο λιμάνι εἶναι ὁ Βόλος. Ἀπὸ ἐκεῖ ἔρχονται οἱ εἰδήσεις γιὰ τὸν πόλεμο τοῦ Χάνδακος στὸ σουλτάνο καθὼς καὶ γράμματα ἀπὸ τὴν Ἀσία καὶ τὴν Ἀφρική».

Μικρὴ πολιτεία ἡ Λάρισσα ἀλλὰ ὁ σουλτάνος ἦταν δυσκολοθώρητος. Συνήθως ἀπουσίαζε στὸ κυνήγι. Ὁ ὑπομονετικὸς ὡστόσο περιηγητής μας εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν δῆ μιὰ μέρα ποὺ βγῆκε ἀπὸ τὸ παλάτι του γιὰ νὰ πάη στὸ τζαμί.

«Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἔξοδό του πολλὰ μέλη τῆς ἀκολουθίας του στριφογύριζαν στὴν αὐλὴ καβάλα σὲ ἄλογα μὲ πλούσιες σέλλες καὶ χάμουρα. Κι' ὁ σουλτάνος ἀπὸ ἕνα παράθυρο ξεχώριζε τὸ ἄλογο ποὺ τοῦ ἄρεσε πιὸ πολύ.

»Μόλις πρόβαλε στὴν πύλη ἀκούστηκαν ζωηρὲς ἐπευφημίες. Κι' ἀπὸ κείνη τὴ στιγμὴ δὲν ἄκουγες τίποτα ἄλλο ἀπὸ χαρούμενες κραυγές. Καθάρισαν τοὺς δρόμους καὶ σὲ κάθε γωνιὰ ἔβαλαν ἀπὸ ἕνα γενίτσαρο νὰ προσέχη μήπως ἐμποδίση τίποτα τὸ πέρασμα τοῦ σουλτάνου.

»Μπροστὰ βάδιζαν ἔφιπποι τσαούσηδες. Ἀκολουθοῦσαν πεζοπορώντας ὡς εἴκοσι ἀνώτατοι αὐλικοί. Πλάϊ στὸν σουλτάνο ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς βάδιζαν δυὸ γενίτσαροι κρατώντας ἀπὸ μιὰ φούντα ἄσπρα φτερὰ στὴν ἄκρη ἑνὸς κονταριοῦ. Ὕψωναν τὰ κοντάρια μὲ τὰ φτερά, ποὺ ἦταν μεγάλα καὶ πλατειά, ὡς τὸ πρόσωπο τοῦ σουλτάνου. Καὶ καθὼς τὰ ἀνακινοῦσαν μὲ τέχνη δημιουργοῦσαν σκιὰ στὸ πρόσωπό του καὶ τοῦ ἔκαναν ἀέρα σὰν νὰ ἦταν βεντάλιες.

»'Ακολουθοῦσε μεγάλος ἀριθμὸς ἀλόγων καὶ μιὰ συνοδεία ἀνδρῶν ποὺ κρατοῦσαν μαξιλλάρια. Ὁ σουλτάνος εἶναι μόλις τριάντα χρόνων[1], καλοκαμωμένος, μᾶλλον κοντὸς καὶ μᾶλλον παχύς. Μ' ὅλο ποὺ εἶναι ἀλαζονικὸς καὶ προκαλεῖ παντοῦ τρόμο φαίνεται πολὺ συμπαθητικός. Δέχεται καὶ ἀκούει καθέναν ποὺ θὰ ζητήση νὰ τὸν συναντήση. Λέει πὼς δὲν μπορεῖ νὰ ἀνεχθῆ τὶς φωνές. Γι' αὐτὸ οἱ κάτοικοι τῆς Λάρισας τηροῦν ἀπόλυτη σιγὴ ὅταν βλέπουν τὸν σουλτάνο ἢ κάποιον ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους του.

»Ὁ μεγάλος Βεζύρης πῆρε μαζί του στὸν Χάνδακα πολλοὺς χριστιανοὺς χειρουργοὺς ἀπὸ τὴ Λάρισα. Τὸν Βεζύρη ἀντικαθιστοῦσε ὁ καϊμακάμης ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένος στὸ καλύτερο σπίτι τῆς πολιτείας.

»'Ακόμα καὶ ἡ σουλτάνα βρισκόταν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ στὴ Λάρισα: Κρητικιά, κοντὴ καὶ μὲ βλογιοκομμένο πρόσωπο. Ἦταν ἔγκυος καὶ ἔπρεπε νὰ τὴ μεταφέρουν στὸ Μοναστήρι τῆς Μακεδονίας γιὰ νὰ γεννήση. Πλάτυναν, λοιπόν, τοὺς βουνίσιους δρόμους γιὰ νὰ ταξιδέψη πιὸ ἄνετα καὶ κατασκεύασαν ὡραιότατα γεφύρια στὰ ποτάμια. Κι' αὐτὰ τὰ ἔργα ἐπιβαρύνουν πολὺ τοὺς κατοίκους τῆς χώρας.

»Ὅπου πλησιάζει ὁ σουλτάνος ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἐγκαταλείπουν τὰ σπίτια τους καὶ καταφεύγουν στὰ βουνὰ ἀφήνοντας τὰ ὑπάρχοντά τους στὴ διάκριση τῶν Τούρκων. 'Αλλὰ ὁ σουλτάνος τοὺς καλεῖ νὰ γυρίσουν. Ὁ γιὸς τοῦ σουλτάνου, ἔξη χρόνων, βρίσκεται καὶ αὐτὸς στὴ Λάρισα.

»'Εδῶ μπορεῖ κανεὶς νὰ γευματίση στὴν ταβέρνα μὲ ψητό, βραστὸ καὶ σερμπέτι, ὅλα μαζὶ δέκα σόλδια. Καὶ μ' ἐλάχιστα χρήματα μπορεῖ νὰ προσφέρη φαγητὸ σὲ Τούρκους ἢ Χριστιανοὺς ποὺ τὸ δέχονται εὐχαρίστως».

Ἡ Λάρισα ἦταν ἕνα κοσμοπολίτικο κέντρο. Εἶχε μεταβληθῆ ξαφνικὰ σὲ δεύτερη πρωτεύουσα τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας: «Μ' ὅλο ποὺ αὐτὸν τὸν καιρὸ βρίσκονταν ἐκεῖ ἄνθρωποι ἀπὸ ὅλα σχεδὸν τὰ ἔθνη τοῦ κόσμου ἐπικρατοῦσε τάξη κι' ὅλα ἦσαν εἰρηνικά. Ἕνας ἀξιωματικὸς περιπολοῦσε μὲ ραβδὶ στὸ χέρι καὶ μὲ συνοδεία εἴκοσι τέσσερες στρατιῶτες στοὺς δρόμους τῆς πολιτείας καὶ τιμωροῦσε τοὺς μεθυσμένους, ἐκείνους ποὺ καυγάδιζαν καὶ θορυβοῦσαν κι' ὅσους ἔκαναν κάτι ἀντίθετο πρὸς τὰ χρηστὰ ἤθη.

»Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1669 ποὺ βρισκόμουν στὴ Λάρισα ἔκανε πολὺ ζέστη καὶ ὁ κόσμος βασανιζόταν ἀπὸ θέρμες.

»'Εκεῖνο τὸ καλοκαίρι πηγαίναμε τακτικὰ στὸ μπαρμπέρη. Ἔκανε πολὺ καλὰ τὴ δουλειά του καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὸν κόσμο σύμφωνα μὲ τὶς συνήθειες κάθε τόπου. Οἱ Κροάτες ξυρίζουν τὰ μαλλιά τους ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά. 'Απὸ τὴν ἄλλη οὔτε τὰ ξυρίζουν οὔτε τὰ κόβουν ἀλλὰ τ' ἀφήνουν νὰ μεγαλώσουν ὅσο γίνεται. Οἱ Οὔγγροι ξυρίζουν ὅλο τὸ κεφάλι ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ τοῦφα πάνω ἀπὸ

1. Ἦταν 27 χρονῶν τὸ 1669 καὶ ὄχι 30.

τὸ μέτωπο. Οἱ Πολωνοὶ ἔχουν τὰ μαλλιὰ πολὺ κοντά. Τ' ἀφήνουν ὣς τὴ μέση τοῦ μετώπου κι' ὣς τὴ μέση τῶν αὐτιῶν τους.

»Οἱ Τοῦρκοι ξυρίζουν ὁλότελα τὸ κεφάλι τους ἀφήνοντας ἕνα τσουλούφι στὴν κορυφή. Οἱ Φράγκοι δὲν κουρεύονται καθόλου. Φροντίζουν ὅμως συνήθως νὰ κρύβουν τὰ μαλλιά τους κάτω ἀπὸ τὸ σκοῦφο γιὰ νὰ μποροῦν νὰ κουβεντιάζουν εὔκολα μὲ τὸν κόσμο καὶ νὰ μὴν ἐνοχλοῦν τοὺς ἄλλους. Οἱ Ἕλληνες παπάδες οὔτε ξυρίζονται οὔτε κουρεύονται. Κι' ὅσοι ἔχουν τὴν τύχη νἄχουν λίγα μαλλιὰ καὶ γένεια δροσίζονται περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους.

»Γιὰ νὰ ξυριστῇς κάθεσαι πολὺ χαμηλὰ κι' ὁ μπαρμπέρης σοῦ παίρνει τὰ γένεια μὲ μιὰ σχεδὸν κίνηση. Βάζει πολὺ σαποῦνι καὶ κρατάει τὸ ξουράφι σὰν μαχαίρι. Ὑπάρχει μιὰ λεκάνη καὶ πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ κουρέα ἡ φιγούρα τῆς κεφαλῆς ἑνὸς κόκκορα. Ὅταν θέλει νερὸ στρίβει τὸν κόκκορα καὶ πέφτει ὅσο νερὸ χρειάζεται.

»Σ' ἕνα μπαρμπέρικο εἶδα μιὰ ἀρχαία σαρκοφάγο ἀπὸ ἴασπι. Σπουδαῖο μνημεῖο ἀλλὰ κανεὶς δὲν τοῦ δίνει προσοχή. Ὁ μπαρμπέρης εἶχε ἀνοίξει μιὰ τρύπα στὴν πάνω πλάκα καὶ χρησιμοποιοῦσε τὸ μνημεῖο γιὰ στέρνα.

»Βρέθηκα σὲ δύσκολη θέση γιατὶ δὲν ἤξερα πῶς ν' ἀλλάξω δουκάτα, δολλάρια καὶ ἄλλα νομίσματα ποὺ εἶχα μαζί μου. Βρῆκα ὅμως στὴν Ἀγορὰ τραπεζίτες μὲ ἀποκλειστικὴ ἀπασχόληση νὰ ἀλλάζουν τὰ ξένα νομίσματα, μὲ μεδίνες καὶ ἄσπρα καθὼς καὶ μὲ κέρματα τῶν πενήντα σολδιῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὸ συνηθισμένο νόμισμα αὐτῆς τῆς χώρας».

Ἡ θεσσαλικὴ πολιτεία ἀποτελεῖ μιὰ τυπικὴ τουρκόπολη τοῦ ΙΖ' αἰώνα:

«Οἱ λαρισινοὶ δρόμοι εἶναι σκεπασμένοι ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὶς ἄλλες πόλεις τῆς Τουρκίας. Τὰ μαγαζιὰ πολὺ μικρὰ ἀλλὰ κατάμεστα, καὶ βλέπει κανεὶς κάθε λογῆς ἐμπορεύματα. Ὁ καταστηματάρχης κάθεται σταυροπόδι κι' ἔτσι καθισμένος πουλάει τὴν πραμάτεια του στοὺς πελάτες ποὺ συνήθως στέκονται στὸ δρόμο καὶ δὲν μπαίνουν σχεδὸν ποτὲ στὸ μαγαζί.

»Ὅσο γιὰ τὰ ἐμπορεύματα ποὺ δὲν βρίσκονται στὰ μαγαζιὰ ὑπάρχει πάντοτε ἕνας ντελάλης ποὺ γυρίζει ἔφιππος τὴν πόλη καὶ φωνάζει σὲ ποιὸ σημεῖο καὶ μὲ πόσον παρὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀγοράση τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ εἶδος.

»Ἔχω δῆ πολλοὺς σταύλους χριστιανῶν ἡγεμόνων. Τοὺς σταύλους τοῦ Λούβρου λ.χ. στὸ Παρίσι, τοῦ ἀντιβασιλιᾶ τῆς Νάπολης, τοῦ δούκα τῆς Σαξωνίας στὴ Δρέσδη, τοῦ Κόντε τοῦ Βαλλεφραὶν στὴν Πράγα. Σ' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους ἡ θέση κάθε ἀλόγου χωριζόταν μ' ἕνα μαρμαρένιο κίονα καὶ τὰ παχνιὰ ἦταν ὅλα ἀπὸ ἐκλεκτὸ μάρμαρο. Στὸ διαμέρισμα τοῦ ἀλόγου ἔβλεπες νὰ κρέμεται ψηλὰ τὸ πορτραῖτο του σὲ φυσικὸ μέγεθος.

»Αὐτὸ ὅμως ποὺ εἶδα στὴ Λάρισα μὲ κατέπληξε. Ἄλογα πανέμορφα, διαλεγμένα ἀπ' ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας μὲ πλούσιες σέλλες καὶ χαλινάρια, ὅλα καταστόλιστα μὲ πολύτιμα πετράδια. Δὲν χόρταιναν τὰ μάτια μου νὰ τὰ καμαρώνω.

»Μερικοὶ Ἕλληνες ἔμποροι μαθαίνουν ἰταλικὰ γιὰ νὰ διευκολύνωνται στὶς συναλλαγές τους. Αὐτὴ ἡ γλῶσσα ἐξυπηρετεῖ τοὺς ξένους περισσότερο ἀπὸ τὰ γαλλικά. Οἱ Ἑβραῖοι μιλᾶνε συνήθως ἰσπανικὰ κυρίως στὴ Μακεδονία, Σερβία καὶ Βουλγαρία· στὴν Οὐγγαρία ὅμως μιλᾶνε φλαμανδικά.

»Βρέθηκα στὴ Θεσσαλία σὲ μιὰ πολὺ ζεστὴ ἐποχή. Σὲ πολλὰ ποτάμια ἡ στάθμη εἶχε χαμηλώσει. Ἄλλα ποτάμια εἶχεν στερέψει ὁλωσδιόλου. Μονάχα ἕνα ποτάμι, ἑφτὰ μίλια ἀπὸ τὴ Λάρισα, πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Τυρνάβου, εἶχε νερὰ ἄφθονα».

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς παρουσιάσει μὲ ἐπιγραμματικότητα τὸ πορτραῖτο τοῦ ὑπόδουλου Θεσσαλοῦ καὶ τὸ θεσσαλικὸ τοπίο:

»Οἱ Θεσσαλοὶ ἦταν πάντοτε σπουδαῖοι πολεμιστές. Καὶ σήμερα ἀκόμα εἶναι πολὺ γενναῖος λαός. Ἄκουσα τοὺς Τούρκους νὰ παραπονοῦνται καὶ νὰ τοὺς κατηγοροῦν. Εἶναι, λένε, λαὸς ριψοκίνδυνος καὶ παράφορος. Τὸ παραμικρὸ νὰ τοὺς κάνης θὰ περιμένουν τὴν εὐκαιρία νὰ σ' ἐκδικηθοῦν. Πολλοὶ Τοῦρκοι ἔπεσαν σὲ παγίδα κι' ἔχασαν τὴ ζωή τους.

»Ἔχουν μαῦρα μαλλιὰ καὶ μαῦρα μάτια καὶ πρόσωπα δροσερὰ ὅπως τῶν Ἄγγλων. Οἱ ξένοι βρίσκουν τὶς γυναῖκες τῆς Θεσσαλίας πολὺ ὄμορφες. Οἱ Μακεδόνες ποὺ ζοῦν σὲ ὀρεινὴ περιοχὴ ἔχουν πιὸ σκληρὰ χαρακτηριστικά. Οἱ κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου ποὺ ζοῦν στὸ νότιο τμῆμα τῆς χώρας φαίνονται σχεδὸν ὁλόμαυροι.

»Οἱ Θεσσαλοὶ ἔχουν τὴ φήμη καλῶν καβαλλάρηδων. Καὶ ὑπάρχουν πάντοτε σ' αὐτὴ τὴ χώρα σπουδαῖα ἄτια. Ἐπίσης βλέπεις μεγάλα βουβάλια ποὺ θεωροῦνται τὰ καλύτερα στὴν Ἑλλάδα, ὕστερα ἀπὸ τὰ βουβάλια τῆς Ἁγίας Μαύρας καὶ τῆς Ἠπείρου.

»Τὰ σύκα εἶναι μεγάλα καὶ πεντανόστιμα. Πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν εἶδα καρπούζια τόσο βαρειὰ καὶ τόσο γλυκά. Μᾶς πρόσφεραν δροσιά, ὅπως καὶ τὰ ρόδια καὶ τὰ σταφύλια. Τὰ κλήματα εἶναι χαμηλὰ ὅπως τοῦ Μονπελιὲ καὶ δὲν ἔχουν ὑποστηρίγματα. Τὸ κρασὶ αὐτῆς τῆς περιοχῆς εἶναι πολὺ λεπτὸ ἀλλὰ τίποτα δὲν φτάνει τὴ γεύση ἑνὸς ποτοῦ ποὺ τὸ λένε boracho(;).

»Φυτεύουν καπνὰ ποὺ θεωροῦνται καλύτερα ἀπὸ τὰ ξένα γιατὶ εἶναι πιὸ δυνατὰ καὶ πιὸ πικάντικα. Ὁ κάμπος εἶναι γεμᾶτος σουσάμια καὶ μπαμπάκια. Βλέπεις ἐπίσης μυγδαλιὲς καὶ ἄφθονες ἐλιές. Οἱ Ἕλληνες δὲν τρῶνε τὶς ἐλιὲς πράσινες, ὅπως ἐμεῖς, ἀλλὰ τὶς ἀφήνουν νὰ ὡριμάσουν καὶ ὕστερα τὶς ξεραίνουν.

»Οἱ κολοκυθιὲς ποὺ βλέπει κανεὶς στοὺς φράχτες μὲ τὰ μεγάλα κίτρινα λουλούδια μαζὶ μὲ τὶς πελώριες ἀγκαθιὲς δίνουν στοὺς δρόμους ἕνα χαρούμενο καὶ εὐχάριστο τόνο. Τὰ κρεμμύδια εἶναι δυὸ καὶ τρεῖς φορὲς μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ δικά μας, ἔχουν πολὺ καλύτερη γεύση καὶ ἡ μυρουδιά τους δὲν εἶναι δυσάρεστη. Μ' ὅλο ποὺ δὲν τὰ ἔτρωγα ποτέ, ἐδῶ τὰ εὐχαριστήθηκα, διαπίστωσα μάλιστα πὼς μοῦ ἔκαναν καλὸ στὸ στομάχι. Οἱ Θεσσαλοὶ τὰ τρῶνε στὸ κολατσιό τους. Ὑπάρχει ἐδῶ ἕνα κηπευτικὸ ποὺ τὸ λένε μελιτζάνα. Μοιάζει μὲ

ἀγγούρι κι' ἔχει τὸ χρῶμα τοῦ καρπουζιοῦ. Γίνεται πεντανόστιμο φαΐ. Βγάζουν τὴν ψύχα τους καὶ τὶς παραγεμίζουν μὲ καλὰ χορταρικὰ κι' ἀκόμα μὲ ματζουράνα καὶ θυμάρι.

»Κοντὰ στὴ Λάρισα ἀπέκτησε φήμη κι' ὁ γειτονικὸς Τύρναβος. 'Εκεῖ εἶχαν ἐγκατασταθῆ οἱ διπλωματικὲς ἀντιπροσωπεῖες τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ραγούζας. 'Ελάχιστοι ξένοι διπλωμάτες εἶναι διαπιστευμένοι στὴ Λάρισα στὴν Αὐλὴ τοῦ σουλτάνου. Παλιότερα εἶχαν ἐγκατασταθῆ ὁ πρέσβυς τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας, τῆς Ραγούζας καὶ τῆς Βλαχίας. Δὲν μένουν ὅμως πιὰ στὴ Λάρισα γιατὶ οἱ πρέσβεις ποὺ ἔρχονται στὴν Τουρκία γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου εἶναι ἐγκατεστημένοι στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ δὲν εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἀκολουθοῦν τὸν σουλτάνο.

»'Ο ἀντιπρόσωπος τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας εἶχε παρακαλέσει τὸν σουλτάνο νὰ τοῦ ἐπιτρέψη νὰ ἐγκατασταθῆ σὲ μιὰ ἄλλη γειτονικὴ ἐπαρχία. 'Ο σουλτάνος δέχτηκε. Κι' ὁ πρεσβευτὴς προτίμησε τὸν Τύρναβο, μεγάλη καὶ εὐχάριστη πολιτεία, δέκα μίλια ἀπὸ τὴ Λάρισα, καὶ μάλιστα κοντὰ στὰ βουνά.

»Οἱ περισσότεροι κάτοικοι τοῦ Τυρνάβου εἶναι Ἕλληνες. 'Υπάρχουν τρία τζαμιὰ καὶ δεκαοχτὼ ἐκκλησίες. Οἱ κυριώτεροι ἀπὸ τοὺς ναοὺς εἶναι : ὁ Καθεδρικὸς τοῦ 'Αγίου 'Ιωάννου, ὁ ναὸς τοῦ 'Αγίου Δημητρίου, τοῦ Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, τῆς γεννήσεως τῆς Θεοτόκου, τοῦ προφήτου 'Ηλιοῦ (ἐκεῖ κοντὰ στὴν πλαγιὰ ἑνὸς βουνοῦ ὑπάρχει κι' ἕνα μοναστήρι), τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων καὶ τοῦ 'Αγίου Νικολάου (ὅπου καὶ μοναστήρι τοῦ 'Αγίου 'Αντωνίου). 'Η μητρόπολη Τυρνάβου ἀνήκει στὴν 'Αρχιεπισκοπὴ τῆς Λάρισας.

»'Εκεῖνο ποὺ μοῦ ἔχει προκαλέσει ἐντύπωση εἶναι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς χριστιανῶν ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ δόγμα τῆς 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας στὶς χῶρες τῆς 'Ανατολικῆς Εὐρώπης : στὴν 'Ελλάδα, στὰ νησιά, στὴ Δαλματία, Κροατία, Βοσνία, Σερβία, Θράκη, Βουλγαρία, Βεσσαραβία, στὴ χώρα τῶν Κοζάκων, στὴ Ποδολία, Μολδαβία καὶ Βλαχία καὶ ἀκόμα στὶς χῶρες τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Ρωσίας.

»Στὴν περιοχὴ τοῦ Τυρνάβου ἀφθονοῦν τὰ ἀμπέλια, τὰ μπαμπάκια καὶ τὰ σουσάμια. Οἱ κάτοικοι ἔδωσαν ἕνα θαυμάσιο κτίριο στὸν Γερμανὸ πρεσβευτή, ποὺ εἶχε ἀκολουθία τριάντα πρόσωπα, Χριστιανοὺς καὶ Τούρκους. Δύο γενίτσαροι φρουροῦσαν στὴν πόρτα τῆς πρεσβείας. Στὸν Τύρναβο ἐπίσης εἶχε ἐγκατασταθῆ καὶ ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ραγούζας.

»Νὰ μὴν ξεχάσω νὰ σᾶς μιλήσω γιὰ τὸν Δημήτριο, Ἕλληνα ἔμπορο τοῦ Τυρνάβου, ποὺ στὸ πρόσωπό του μποροῦσες νὰ ἀναγνωρίσης τὴν ψυχικὴ διάθεση καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων. Μᾶς περιποιήθηκε πολλὲς φορὲς στὸ σπίτι του μὲ μεγάλη γενναιοδωρία καὶ μὲ δείγματα ἀληθινῆς φιλίας. Μᾶς παρακάλεσε νὰ νοιώθουμε πλάϊ του ἄνετα καὶ ἐλεύθερα ὅπως στὴν πατρίδα μας. Μᾶς ἔφερε τὶς δυὸ κόρες του νὰ μᾶς ποῦν καλημέρα — δεῖγμα μεγάλης

εὔνοιας — κι' ἐμεῖς βρήκαμε τὴν εὐκαιρία νὰ τοὺς ἀνταποδώσουμε τὸ χαιρετισμό, ὅπως γίνεται στὴν Γαλλία, στὴν 'Ολλανδία καὶ στὴν 'Αγγλία. Ἦταν πλούσια ντυμένες μὲ τὴ μόδα τοῦ τόπου τους. Τὰ μαλλιά τους ἦταν σγουρὰ καὶ κρέμονταν στὴ ράχη τους. Φοροῦσαν παπούτσια καὶ παντοῦφλες ζωγραφιστὲς κι' εἶχαν βάψει τὰ νύχια τους ρὸζ με κινά. Παίρνουν τὰ φύλλα αὐτοῦ τοῦ δέντρου τὰ βάζουν τὴ νύχτα σὲ κρασὶ καὶ νερὸ καὶ τὸ πρωΐ εἶναι ἕτοιμη ἡ ρὸζ βαφή. Μερικὲς γυναῖκες στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχὲς βάφουν μὲ κινὰ καὶ τὶς ἄκρες τῶν μαλλιῶν τους. Στὴ Χίο, οἱ 'Ελληνίδες ποὺ φοροῦν γάντια, πρᾶγμα ποὺ δὲν συνηθίζεται ἐδῶ, βάφουν τὰ σημεῖα τῶν γαντιῶν ποὺ σκεπάζουν τὰ νύχια τους.

ΙΝΤΡΙΓΚΕΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ (1670)

Χρονικὸ ποταμὸς εἶναι οἱ ταξιδιωτικὲς ἀφηγήσεις τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ John Covel[1]. Στὴν ἀγγλικὴ περιηγητικὴ φιλολογία εἶναι γνωστὸς ὡς «Covel, ὁ μεγάλος ταξιδιώτης τῆς 'Ανατολῆς». Σπούδασε ἰατρικὴ καὶ φιλολογία στὸ Καίμπριτζ ἀλλὰ διωρίσθηκε ἐφημέριος τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὴν ἱστορία τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας στὴν 'Ανατολὴ αὐτὲς οἱ μεταμορφώσεις δὲν εἶναι σπάνιες.

'Εννέα χρόνια ἔζησε στὴν 'Ανατολὴ ὁ Covel[2] κι' εἶχε τὴν εὐκαιρία, χάρη στὴν ἑλληνομάθειά του νὰ μελετήση τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο σ' ὅλες τὶς χῶρες τῆς αὐτοκρατορίας. Καλλιεργημένος, ὀξυδερκὴς καὶ ἀεικίνητος συγκεντρώνει τεράστιο ὄγκο ὑλικοῦ. Παρακολουθεῖ τὰ πάντα : ἐπίσημες τελετὲς καὶ λαϊκὰ πανηγύρια, τοὺς γάμους τῆς σουλτανοπούλας, τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα, τὶς ἐνδυμασίες. Καταγράφει κάθε στοιχεῖο μὲ ζωντάνια καὶ λεπτομέρειες. 'Ακόμα καὶ ἀνατολίτικη μουσικὴ καὶ τραγούδια.

'Επειδὴ ὑπηρέτησε στὴν πρεσβεία[3] εἶχε δυνατότητες νὰ μελετήση καὶ τὴν κατάσταση τοῦ τουρκικοῦ κράτους καὶ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν ὑποδούλων λαῶν. Ταξίδεψε σ' ὅλες τὶς παραμεσογειακὲς χῶρες καὶ τὸ χρονικό του ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρουσα πηγὴ πληροφοριῶν.

Μελέτησε ἰδιαιτέρως τὴν κατάσταση τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας καὶ ἔγραψε βιβλία γιὰ τὶς δογματικὲς διαφορὲς καὶ τὶς συνέπειες τοῦ σχίσματος[4].

---

1. The diaries of dr *John Covel* (1670-1679) J. Theodore Bent, (London, 1893).
2. 'Επιστρέφοντας στὸ Λονδῖνο διωρίσθηκε καθηγητὴς σὲ πανεπιστημιακὸ ἵδρυμα.
3. Ἦταν παρὼν κατὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς συνθήκης μὲ τὰ περίφημα ἐμπορικὰ προνόμια ποὺ μετέβαλαν τὴν 'Ανατολὴ σὲ πακτωλὸ γιὰ τοὺς Ἄγγλους (ἐπὶ πρεσβευτοῦ sir John Finch).
4. Δημοσιεύθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του μὲ τὸν τίτλο : «Some account of the present Greek Church with reflexions on their present doctrine and discipline, particularly on the eucharist and rest of their seven pretended sacraments».

Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἐκστρατείας Καθολικῶν καὶ Διαμαρτυρομένων γιὰ τὸν προσηλυτισμὸ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τὸν προσεταιρισμὸ τοῦ πατριαρχείου. Οἱ Καθολικοὶ ἀγωνίζονται γιὰ τὴν Ἕνωση ἐνῶ οἱ Προτεστάντες τορπιλλίζουν κάθε προσέγγιση. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ δριμύτατο ὕφος τῶν σχολίων τοῦ Covel γιὰ τὴν «ἀμάθεια καὶ διαφθορὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου».

Ὁ Covel παρακολούθησε στὴν Πόλη τὸ 1671 τὴν τελετὴ τῆς ἐνθρονίσεως στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τοῦ Διονυσίου, μητροπολίτη Λαρίσης, ὕστερα ἀπὸ τὴν καθαίρεση καὶ τὸν ἐκτοπισμό στὴν Κύπρο τοῦ πατριάρχη Παρθενίου. Ἡ περιγραφὴ εἶναι αὐθεντική, ζωντανὴ καὶ διανθίζεται μὲ εἰρωνικὲς παρατηρήσεις :

«Προσέρχονται οἱ πρώην πατριάρχες μὲ τὶς ποιμαντορικές τους ράβδους, πολύχρωμες, μὲ σφαιρικοὺς ἁρμοὺς καὶ δύο χρυσαφένια φιδοκέφαλα στὴν κορυφή. Πρῶτος ὁ Παΐσιος, δεύτερος ὁ Διονύσιος, τρίτος ὁ Μεθόδιος. Πῆγαν στὶς θέσεις τους, ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ θρόνο τοῦ πατριάρχη (ἕνα κάθισμα ὅπου ἀνεβαίνει κανεὶς μὲ τέσσερα σκαλοπάτια, μὲ ὀροφὴ ποὺ στηρίζεται μπροστὰ σὲ δυὸ κιονίσκους). Πλάϊ καὶ πίσω ἀπὸ τοὺς πρώην πατριάρχες κάθισαν οἱ μητροπολίτες.

»Τότε ὁ Λογοθέτης διάβασε ἀπὸ τὸν ἄμβωνα μιὰ προκήρυξη ἐναντίον τοῦ Παρθενίου. Τὸν παρουσίαζε σὰν δόλιο ἄνθρωπο καὶ τὸν ἀποκαλοῦσε «διάβολον, κακοῦργον καὶ δαιμόνων δοῦλον»[1] καὶ τελείωσε μὲ τὶς λέξεις «ἀφωρισμένος, ἀνάθεμα, τρισκαταραμένος»[2].

»Οἱ πρώην πατριάρχες καὶ οἱ μητροπολίτες σείοντας τὶς κεφαλές τους ἐκραύγασαν «ἀνάθεμά τον!». Οἱ μητροπολίτες ἐπανέλαβαν τὸν ἀναθεματισμὸ τρεῖς φορὲς μετὰ μανίας[3].

»Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς καθὼς καὶ ἄλλοι Γάλλοι καὶ Ἕλληνες μειδιοῦσαν. Ὁ δραγουμάνος μου (Ἕλληνας) μοῦ εἶπε ὅτι ἂν ἀνατραπῆ ὁ νέος πατριάρχης καὶ ξαναγυρίση στὸ θρόνο ὁ Παρθένιος, θὰ ἀναθεματισθῆ ἡ ἄλλη φατρία.

»Ἔπειτα ὁ Παΐσιος διάβασε ἕνα κείμενο ἐκφράζοντας τὴν ἔγκρισή του γιὰ τὸν ἀναθεματισμὸ τοῦ Παρθενίου. Τὸ ἴδιο ἔκαμαν καὶ οἱ ἄλλοι δύο πρώην πατριάρχες. Καὶ μόλις τελείωνε ἡ ἀνάγνωση ὅλοι οἱ μητροπολίτες ἐκραύγαζαν ἐν χορῷ : «ἀνάθεμά τον !».

»Ἀκολούθησε ἕνα εἶδος δοξολογίας. Πῆρε μέρος ὁ νέος πατριάρχης

---

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο τοῦ Covel.
2. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.
3. Τὸ τυπικὸ ἀναθεματισμοῦ πατριάρχη παρέμεινε σχεδὸν ἀναλλοίωτο ἐπὶ δέκα σχεδὸν αἰῶνες. Ἰδοὺ τὸ κείμενο τοῦ ἀναθέματος κατὰ τοῦ Φωτίου τὸ 867 :

Φωτίῳ τῷ βουλευτικῷ καὶ ἐπιβήτορι ἀνάθεμα.
Φωτίῳ τῷ κοσμικῷ καὶ ἀγοραίῳ ἀνάθεμα.
Φωτίῳ τῷ νεοφύτῳ καὶ τυράννῳ ἀνάθεμα.
Φωτίῳ τῷ μοναχῷ καὶ κατακεκριμένῳ ἀνάθεμα.

Διονύσιος, πού στεκόταν μπροστά στό 'Ιερό, άπέναντι άπό τούς τέως πατριάρχες καί τούς μητροπολίτες. Ύστερα ένας άλλος έκκλησιαστικός άξιωματοῦχος, ύποθέτω ό «Μέγας Ρήτωρ», άνέβηκε σ' ένα σκαμνί 1 ώς 1 1/2 πόδια ύψος γιά νά έκφωνήση λόγο. Ήταν μιά θαυμάσια όμιλία, άπλῆ καί εύχάριστη. Ἐλάχιστα άναφέρθηκε στόν Παρθένιο άπό φόβο ίσως γιά τό ένδεχόμενο τῆς έπιστροφῆς του. Ἐκολάκευσε τούς μητροπολίτες καί τούς τέως πατριάρχες έπαινώντας τους γιά τήν καλή έκλογή καί έκφράζοντας τή βεβαιότητα γιά τήν εὐτυχῆ ἔκβαση τῶν ζητημάτων τῆς Ἐκκλησίας.

»Σ' ὅλο αὐτό τό διάστημα ὁ νέος πατριάρχης εἶχε χαμηλωμένα τά μάτια μέ ταπεινωσύνη. Ὕστερα ὁ ἐπίσκοπος 'Ηρακλείας, κρατώντας τήν ποιμαντορική του ράβδο ἔπλεξε τό ἐγκώμιο τοῦ νέου πατριάρχη καί τῶν ἀρχιερέων, πλησίασε τόν Διονύσιο καί ἀσπάσθηκε τό χέρι του. Καί τότε ὁ νέος πατριάρχης μέ τόν ἐπίσκοπο 'Ηρακλείας ἐξ ἀριστερῶν καί ἕναν ἄλλο ἐκ δεξιῶν προχώρησε πρός τό θρόνο. Κι' ἐνῶ βρισκόταν στή μέση τοῦ ναοῦ σηκώθηκαν οἱ τέως πατριάρχες, κινήθηκαν πρός τό μέρος του καί ἕνας ἕνας τόν ἀσπάσθηκαν «ἀλά γκρέκα», σταυρωτά. Ὕστερα πλησίασαν οἱ μητροπολίτες καί μέ τή σειρά τοῦ ἀσπάσθηκαν τό χέρι.

»Ἔπειτα ξαναγύρισαν ὅλοι στίς θέσεις τους καί ἄρχισε ἡ μεγάλη λειτουργία. Τό εὐαγγέλιο ἦταν πλούσια δεμένο μέ χρυσάφι κι' ἀσήμι καί καθώς τό ξανάφεραν ἀπό τόν ἄμβωνα, ὅλοι, οἱ πρώην πατριάρχες καί οἱ μητροπολίτες ἀσπάσθηκαν τό σταυρό πού βρισκόταν στό κάλυμμά του. Τό ἴδιο ἔκανε καί ὁ Γάλλος πρεσβευτής. Κατά τήν περιφορά τῶν Τιμίων Δώρων ὅλοι, πατριάρχης, πρώην πατριάρχες κλπ. ἔκαναν ἐδαφιαία μετάνοια. Πρίν τελειώση ἡ λειτουργία ἕνας μητροπολίτης ἀπήγγειλε μιά εὐχή καί ἀφοῦ χαιρέτησε τόν πατριάρχη καί τούς ἄλλους ἀρχιερεῖς ἄρχισε τήν ἀνάγνωση ἑνός κειμένου πού ἀποτελοῦσε ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Παρθενίου. Τόν ἀποκαλοῦσε κοντά στά ἄλλα Ἐωσφόρο. Ἀλλά σέ κάποια στιγμή ἔκανε λάθος καί ἀντί νά πῆ Παρθένιος εἶπε Μεθόδιος πού ἦταν παρών. Ἐκεῖνος, ἀκούοντας τό ὄνομά του ἔσκυψε τήν κεφαλή. Τότε, πολλοί ἀπό ἐμᾶς φωνάξαμε : «Παρθένιος ! Παρθένιος !». Ὁ μητροπολίτης κοντοστάθηκε : «Παρθένιος λέγω»[1], εἶπε καί συνέχισε τό κήρυγμα. Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ὁμιλίας ἀναφερόταν στά κατά τῆς Ἐκκλησίας ἔργα τοῦ Παρθενίου. Στήν εἴσοδο τοῦ ναοῦ ὑπῆρχαν πολλές χιλιάδες λαμπάδες. Τίς εἶχαν προσφέρει Ἕλληνες καί ξένοι. Λίγο πρίν καθίση στό θρόνο του ὁ νέος πατριάρχης, ὅλος ὁ κόσμος ἄναψε τή λαμπάδα του καί ὁ ναός φωτοβόλησε ἀπό ἄκρη σ' ἄκρη. Τή στιγμή πού καθόταν ὁ νέος πατριάρχης στό θρόνο ὅλο τό ἐκκλησίασμα ἀναφώνησε πολλές φορές : «Ἄξιος ! ἄξιος ! ἄξιος !».

»Ὕστερα ἀπό τό κήρυγμα ὁ πατριάρχης, κρατώντας χρυσό σταυρό εὐλόγησε τούς πιστούς. Καί καθώς ὕψωνε τό χέρι του ὅλοι ἔκαναν μετάνοιες.

---

1. Ἑλληνικά στό κείμενο.

Στὸ τέλος ὅλος ὁ κόσμος πέρασε μπροστὰ ἀπὸ τὸν πατριάρχη κι' ἐνῶ ἀσπαζόταν τὸ χέρι του ἔπαιρνε ἀντίδωρο».

'Αλλὰ ἀμέσως μετὰ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Διονυσίου ἀρχίζουν οἱ ἴντριγκες γιὰ τὴν ἀνατροπή του.

Οἱ εὐρωπαϊκὲς πρεσβεῖες καὶ οἱ ἱεραποστολὲς στὴν Κωνσταντινούπολη ἔχουν μεταβληθῆ σὲ ἄντρα συνωμοσιῶν γιὰ τὸν ἐκλατινισμὸ τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Covel ἀποκαλύπτει μιὰ πτυχὴ τῶν ἀνταγωνισμῶν Καθολικῶν καὶ Προτεσταντῶν γιὰ τὸν προσηλυτισμὸ 'Ορθοδόξων, καὶ κυρίως τὴν ὕπουλη δραστηριότητα τῆς γαλλικῆς διπλωματίας καθὼς καὶ τῶν 'Ιησουϊτῶν καὶ Καπουκίνων γιὰ τὴν ἀνάρρηση στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἀνθρώπων τῆς ἐπιρροῆς τους. Ἡ ἐξαγορὰ καὶ ἡ συκοφαντία ἀποτελοῦσαν τὶς κυριώτερες μεθόδους τῶν σκοτεινῶν συναλλαγῶν τοῦ ΙΖ' αἰώνα στὴν Πόλη.

Ὁ Ἄγγλος παππὰς - διπλωμάτης γράφει στὸ χρονικό του ὅτι στὶς 7 Φεβρουαρίου 1667[1] χτύπησε τὴν πόρτα του ἕνας νέος κληρικός, ὀνόματι Ἱλαρίων Μπούμπουλης. Μεταξὺ ἄλλων τοῦ ἀποκάλυψε κάτι σημαντικό. Ὅτι ὑπάρχουν μητροπολῖτες ποὺ κατὰ βάθος εἶναι παπιστὲς κι' ὅτι μὲ κάμποσο χρῆμα θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πετύχη τὰ πάντα. Τὸ μόνο ποὺ θέλουν εἶναι νὰ χειροτονηθοῦν ἀρκετοὶ μητροπολῖτες τῶν ἰδίων φρονημάτων.

«Μοῦ εἶπε, ἐπίσης, ὅτι ὁ νέος πατριάρχης ἦταν ἕνας ἄγνωστος καὶ ἀμαθὴς καλόγερος καὶ ὅτι μὲ τὸ χρῆμα καὶ τὰ μέσα ἔγινε διάκος, τὴ δεύτερη μέρα παππὰς καὶ τὴν τρίτη δεσπότης. Τὸ σχέδιο ποὺ ἔθεσαν σὲ ἐφαρμογὴ εἶναι τὸ ἑξῆς : Ἔκαναν μυστικὰ διαβήματα στὸ βασιλιὰ τῆς Γαλλίας καὶ τὸν πρεσβευτή του στὴν Πόλη, καθὼς καὶ στὸν βάϊλο τῆς Βενετίας, συκοφάντησαν τὸν σημερινὸ πατριάρχη καὶ ὠργάνωσαν σκευωρία γιὰ τὴν ἐκδίωξή του. Ἔφεραν ἀμέσως στὴν Πόλη τὸν μητροπολίτη Παροναξίας ποὺ τὸν προώριζαν γιὰ μητροπολίτη 'Εφέσου. Τὸ ἑπόμενο βῆμα θὰ εἶναι ἡ προώθησή του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Τὰ νήματα τῆς ὑποθέσεως κινεῖ ὁ 'Ιταλὸς ἀρχιεπίσκοπος. Μοῦ εἶπε ὅτι οἱ 'Ιησουΐτες καὶ οἱ Καπουκίνοι εἶναι μυημένοι στὸ σχέδιο καί ὅτι πιστεύει στὴν ἐχεμύθειά μου. Τοῦ ὑπενθύμησα τὸν Παναγιώτη[2] τῆς Πύλης. Μοῦ εἶπε ὅτι ὁ Παναγιώτης δὲν γνωρίζει τίποτα γιὰ τὴν ὑπόθεση, οὔτε πρέπει νὰ γνωρίζη. Εἶναι, ὅμως, βέβαιο ὅτι συμπαθεῖ τὸν μητροπολίτη κι' ὅτι δὲν θὰ ἐναντιωθῆ ὅταν θὰ εἶναι ὅλα ἕτοιμα γιὰ νὰ γίνη πατριάρχης ὁ Παροναξίας».

Ἡ συνωμοσία, ὅμως, γιὰ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Παροναξίας δὲν πέτυχε. Τὸ

1. Λάθος. Ἡ συνάντηση πρέπει νὰ ἔγινε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1672 ἢ 1673 γιατὶ ὁ Διονύσιος παρέμεινε στὸ θρόνο ἀπὸ 2 Νοεμβρίου 1671 μέχρι 30 'Ιουλίου 1673. Βλ. *Γεδεών* : «Πατριαρχικοὶ πίνακες».

2. Ὁ μέγας διερμηνεὺς τῆς Πύλης Παναγιώτης Νικούσιος.

θρόνο κατέκτησε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1673 ὁ μητροπολίτης Τυρνάβου Γεράσιμος. Ὁ Covel σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του :

«30 Ἰουλίου. Γεράσιμος μητροπολίτης Τυρνάβου καταλαμβάνει τὸν πατριαρχικὸ θρόνο πληρώνοντας 20 πουγγιά. Ὁ Διονύσιος κατέφυγε στὴ γαλλικὴ πρεσβεία τῆς Κωνσταντινουπόλεως»[1].

Ὁ Covel παρακολούθησε τὰ ξημερώματα τῆς Μεγάλης Πέμπτης (τοῦ 1675) στὸ ναὸ τοῦ πατριαρχείου τὴν ἀναπαράσταση τῆς σκηνῆς ποὺ ἱστορεῖ ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης «ὁ Χριστὸς νίπτει τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν». Εἶναι ἡ περίφημη τελετὴ τοῦ Νιπτῆρος.

«Ἔφεραν στὸν πατριάρχη μιὰ λαμπάδα ἀντὶ τὴν πατριαρχικὴ ράβδο. Ἀνεβαίνει στὸ θρόνο μὲ τὸ συνηθισμένο ἔνδυμα. Ὅλοι οἱ Ἕλληνες κάνουν τὸ σταυρό τους εὐλαβικά : εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς - τὸ δεξὶ χέρι τους ψηλὰ στὸ στέρνο — καὶ τοῦ Υἱοῦ -- στὴ μέση τοῦ στήθους — καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύ — δεξιά, πλάϊ στὸν ὦμο — ματος — ἀριστερά, πλάϊ στὸν ὦμο. Οἱ μητροπολίτες κάνουν τὸ σταυρό τους μὲ πολὺ σοβαρότητα. Πρῶτος στὴ σειρὰ εἶναι ὁ μητροπολίτης Ἡρακλείας, δεύτερος ὁ Κυζίκου, τρίτος ὁ Νικομηδείας, τέταρτος ὁ Χαλκηδόνος, πέμπτος ὁ Φιλιππουπόλεως κ.ο.κ.

»Ὁ πατριάρχης πηγαίνει στὴ θέση του. Ἡ χορωδία ψέλνει σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου. Πλησιάζουν δώδεκα ἱερεῖς — ἀνὰ δύο — σκύβουν μπροστὰ στὸν πατριάρχη, ἀσπάζονται τὸ χέρι του, ὀπισθοχωροῦν, ξανακάνουν ὑπόκλιση καὶ ἀποσύρονται. Παριστάνουν τοὺς δώδεκα Ἀποστόλους. Φοροῦν ὅλοι τὸ συνηθισμένο ἱερατικὸ ἔνδυμα. Τὸ μόνο χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ χρυσὴ πλάκα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀποστόλου ποὺ κρέμεται στὸ λαιμό τους. Πρῶτος πλησίασε ἕνας ταλαίπωρος ποὺ παρίστανε τὸν Ἰούδα — δὲν φοροῦσε πετραχήλι. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀκολούθησαν καὶ οἱ ἄλλοι Ἀπόστολοι. Ὁ πατριάρχης ἄρχισε τότε νὰ φορῆ τὰ ἄμφιά του: τὸ Στοιχάριον, τὸ Ὡράριον, τὸ Ἐπιμανίκιον, τὸ Ἐπιτραχήλιον, τὴ Ζώνη καὶ τὸ Ἐπιγονάτιον. Δύο διάκονοι τὸν βοήθησαν νὰ κατέβη τὰ τέσσερα σκαλοπάτια.

»Πλησίασε τοὺς Ἀποστόλους καὶ ἄρχισε ἀπὸ τὸν Ἰούδα. Ὁ τρίτος διάκονος διάβαζε τὸ χωρίο τοῦ Εὐαγγελίου «καὶ ἤρξατο νίπτων τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν». Γονάτισε καὶ ἔνιψε τὸ δεξὶ πόδι — μόνο αὐτὸ ἦταν γυμνό. Οἱ δυὸ διάκονοι τὸν βοηθοῦν. Κι' ἐνῶ ὁ τρίτος διάκονος ἐξακολουθεῖ τὴν ἀνάγνωση τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου ὁ πατριάρχης ἀφαιρεῖ τὸ Στοιχάριον, τὸ Ἐπιμανίκιον, τὸ Ὡράριον καὶ τὸ Ἐπιγονάτιον, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ἐπιτραχήλιον καὶ φορεῖ τὴ μίτρα ποὺ εἶναι στολισμένη μὲ διαμάντια καὶ πολύτιμα πετράδια. Στὴν κορυφὴ ἔχει σταυρὸ ἀπὸ σμαράγδια καὶ ζαφείρια. Φοράει μιὰ μπλὲ πο-

1. Ὁ Γεράσιμος ὀφείλει τὴν ἄνοδό του στὸ θρόνο στὴ μεσολάβηση τῆς συζύγου τοῦ δραγουμάνου τῆς Πύλης Νικούσιου.

2. Ἡ εὐχὴ ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

διά, παίρνει στὸν ὦμο μιὰ μεγάλη πετσέτα, σφουγγίζει τὸ πόδι ποὺ ἔνιψε, ἀσπάζεται τὸν ἱερέα καὶ ἐκεῖνος μὲ τὴ σειρά του ἀσπάζεται τὴ μίτρα. Ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Ἰούδα καὶ καταλήγει στὸν Πέτρο. Τὴν ἴδια στιγμὴ ὁ διάκονος διαβάζει τὸν διάλογο τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου : «Κύριε, σύ, μοῦ νίπτεις τοὺς πόδας ; κλπ.». Τελικὰ ὁ πατριάρχης νίπτει καὶ τὰ πόδια τοῦ διακόνου.

»Τότε ὅλο τὸ ἐκκλησίασμα ὁρμάει πρὸς τὴ λεκάνη μὲ τὸ νερὸ καὶ καθένας ἀγωνίζεται νὰ βρέξῃ τὸ μαντήλι του. Ρώτησα ἕναν Ἕλληνα καὶ μοῦ εἶπε ὅτι τὸ νερὸ πρέπει νὰ εἶναι πολύτιμο καὶ ἁγιασμένο, ὕστερα ἀπὸ τόσες εὐχές.

»Ὁ πατριάρχης ἐπιστρέφει στὸ δεσποτικὸ ἐνῶ ὁ διάκονος ξαναδιαβάζει τὸ Εὐαγγέλιο. Ξαναφορεῖ τὰ ἄμφια καὶ οἱ δώδεκα σηκώνονται, ὑποκλίνονται δύο - δύο μπροστά του καὶ ἐπιστρέφουν στὸ ἱερό. Κι' ἀρχίζει ἡ λειτουργία.

»Ἀπέναντι ἀπὸ τὸ δεσποτικὸ ὑπάρχουν δύο ἀκόμα θρόνοι πλάϊ - πλάϊ. Προορίζονται γιὰ τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας. Ἀλλὰ οὐδέποτε ἐμφανίζονται μαζὶ στὴ Μεγάλη ἐκκλησία ἐπειδὴ ἐρίζουν γιὰ τὴν πρωτοκαθεδρία. Ὅταν ἐκκλησιάζεται ὁ ἕνας ἀπουσιάζει ὁ ἄλλος ».

Τὸ 1667 ὁ Covel ταξίδεψε στὴ Χίο ὅπου συγκέντρωσε πλῆθος στοιχείων γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωή, καθὼς καὶ γιὰ τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα τοῦ τόπου. Κάθε χρόνο ἔπρεπε νὰ παραδοθοῦν στὸ σουλτάνο 2.020 ὀκάδες μαστίχα ἀπὸ τοὺς παραγωγούς. Ἂν βρεθῆ κομμένο κλαδὶ ἢ καταστραφῆ κανένα μαστιχόδεντρο ὁ χωρικὸς — καλλιεργητὴς βασανίζεται ἄγρια. Αὐτὲς οἱ καταστροφὲς ὅμως γίνονται τὶς περισσότερες φορὲς ἀπὸ τοὺς Τούρκους γιὰ νὰ δημιουργοῦν «ἀβανιὲς» στοὺς Ἕλληνες, νὰ τοὺς κακοποιοῦν καὶ νὰ τοὺς ληστεύουν.

Οἱ γυναῖκες 14 χωριῶν (Ἀναβατό, Αὐλώνυμα, Σιδηροῦντα, Βολισσός, Νένητα, Καμπιά, Ἀμάδες, Βίκι, Παρπαριά, Κατάβασι, Ἁγία Ἑλένη, Κουρούνεια, Πίτιο, Καρδάμυλα) φοροῦν στ' αὐτιά τους ἕνα εἰδικὸ σκουλαρίκι ποὺ ἀποτελεῖ ἔνδειξη τιμῆς ἐπειδὴ κάποτε ἀντιστάθηκαν μόνες τους στοὺς πειρατὲς κι' ἐμπόδισαν τὴν εἰσβολὴ στὸ νησί. Πρόκειται γιὰ ἕνα μικρὸ τόξο ἀπὸ σύρμα, μὲ διπλὴ χορδὴ στολισμένο μὲ χάντρες καὶ μαργαριτάρια καὶ μὲ βέλος ἀπὸ σύρμα μικρότερο, τυλιγμένο μιὰ φορὰ γύρω ἀπὸ τὸ τόξο ποὺ ἔχει μῆκος γύρω στὰ τέσσερα δάχτυλα.

Ὁ Covel σημειώνει ἐπίσης στὸ χρονικό του ὅτι στὴ Χίο ἡ γυναῖκα μὲ πολὺ χοντρὰ σφυρὰ θεωρεῖται πολὺ ἑλκυστικὴ καὶ ὅτι οἱ Χιῶτες ἀποκαλοῦν τὴν πανούκλα «σκορδούλα».

ΕΘΙΜΑ ΚΑΙ ΛΑΪΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ (1671)

Πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὰ ἑλληνικὰ νησιὰ καθὼς καὶ λαογραφικὸ ὑλικὸ προσφέρει ἡ γλαφυρὴ εἰκονογραφημένη ἀφήγηση τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Grelot ποὺ ταξίδεψε στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες

τὸ 1670. Εἶναι παρατηρητικὸς καὶ συγκεντρώνει μὲ εὐσυνειδησίαστοιχεῖα γιὰ τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα και τὶς λαϊκὲς παραδόσεις τοῦ κάθε τόπου[1].

Βρέθηκε στὴ Ζάκυνθο τὸ Μεγάλο Σάββατο καὶ στὶς τρεῖς τὸ πρωῒ πῆγε νὰ παρακολουθήση τὴ λειτουργία τῆς 'Αναστάσεως στὴν ἑλληνικὴ ἐκκλησία. Μόλις ὁ παππὰς ἄρχισε νὰ ψέλνη τὸ Χριστὸς 'Ανέστη ἄρχισαν μέσα στὸ ναὸ οἱ ἑορταστικὲς μπαταριὲς μὲ πιστόλες καὶ μουσκέτα :

«Εἶχε βγῆ ὁ ἥλιος καὶ ἡ λειτουργία βρισκόταν στὸ σημεῖο ποὺ ψάλλεται ὁ ὕμνος τῆς 'Αναστάσεως. Ξαφνικὰ ἀκούω πιστολιὲς μέσα στὴν ἐκκλησία καὶ κραυγὲς «Χριστὸς 'Ανέστη!». 'Αλλὰ ἡ ἀρχική μου ἔκπληξη παραχώρησε τὴ θέση της στὴν ἱλαρότητα. Ἕνας ζωηρὸς νέος ἀπὸ τὸ πλῆθος ποὺ βρισκόταν πλάϊ στὸ ἱερὸ πυροβόλησε κοντὰ στὸ κεφάλι τοῦ παππᾶ μὲ ἀποτέλεσμα ν' ἁρπάξουν φωτιὰ τὰ μακριὰ γένεια καὶ τὰ μαλλιά του. Ἡ ἀναστάτωση ποὺ ἀκολούθησε καὶ οἱ ἐκρήξεις ἀπὸ τὰ μουσκέτα καθυστέρησαν πολὺ τὴ λειτουργία. Αὐτὴ ἡ συνήθεια παρατηρεῖται σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα».

Νόμιμη ἡλικία γάμου στὴν Ἑλλάδα τὰ δεκατρία χρόνια. Αὐστηρὰ ἤθη, μὲ ἐξαίρεση τὴ Χίο, ὅπου ἐπικρατεῖ κάποια ἐλευθερία στὶς σχέσεις τῶν νέων. Προικοσύμφωνα, γαμήλια τραπεζώματα καὶ λαϊκὲς διασκεδάσεις. Ὁ Grelot εἶναι περίεργος καὶ ἐρευνητικός, παρατηρεῖ καὶ καταγράφει τὰ πάντα :

«Ὅταν ἕνας νέος καὶ μιὰ νέα φθάσουν σὲ ἡλικία γάμου, ὅταν δηλαδὴ κλείσουν τὰ δεκατρία τους χρόνια, τοὺς ἀρραβωνιάζουν οἱ γονεῖς τους χωρὶς νὰ τοὺς ποῦν τίποτα. 'Εξαίρεση ἀποτελεῖ μονάχα ἡ Χίος καὶ μερικὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ὅπου ἐπικρατεῖ περισσότερη ἐλευθερία. 'Εκεῖ οἱ νέοι διατηροῦν πολλὲς φορὲς μυστικὸ ἐρωτικὸ δεσμό. Ὑπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις ποὺ τὰ πάντα ἔχουν συντελεσθῆ μῆνες ὁλόκληρους πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο χωρὶς νὰ ἔχουν ἰδέα οἱ γονεῖς τους. Κι' αὐτοὶ οἱ γάμοι εὐδοκιμοῦν περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους ποὺ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τοὺς γονεῖς.

»Ὅπως νἄχη τὸ πρᾶγμα μόλις ἔρθη ἡ μέρα γιὰ τὰ στέφανα ὑπογράφεται τὸ συμβόλαιο μπροστὰ στὸν παππὰ κι' ὁ γαμπρὸς πηγαίνει στὸν καδῆ, τοῦ δίνει ἕνα τάληρο καὶ παίρνει τὴν ἄδεια νὰ παντρευτῆ (δηλώνει μονάχα τὸ ὄνομα καὶ τὴν κατοικία τῆς νύφης). Καὶ τὸ πρωῒ ἢ τὸ ἀπόγευμα γαμπρὸς καὶ νύφη πηγαίνουν χωριστὰ στὴν ἐκκλησία γιὰ τὸ γάμο ποὺ γίνεται σχεδὸν ὅπως καὶ σὲ μᾶς. Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι πὼς στὸ συμβόλαιο ποὺ προηγεῖται προβλέπεται ὅτι ὁ γαμπρὸς δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ προσφέρη δῶρο στὴ νύφη περισσότερο ἀπὸ πενήντα τάληρα σὲ χρῆμα.

»Αὐτὸς ὁ περιορισμὸς ἔχει ἐπιβληθῆ γιὰ νὰ μὴν ἀναβάλλουν τὰ κορίτσια τὸ γάμο ἐλπίζοντας πὼς κάποιος ἄλλος θὰ προσφέρη πλουσιώτερα δῶρα. Καὶ

1. Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople, enrichie de plans levés par l'auteur sur les lieux et les figures de tout ce qu'il y a de plus remarquable dans cette ville (Paris, 1680).

πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ σύζυγος κληρονομεῖ τὸ τέταρτο τῆς περιουσίας τοῦ συζύγου μετὰ τὸ θάνατό του. Ἐνῶ ἐκείνη, τὶς περισσότερες φορές, δὲν προσφέρει τίποτα στὸν σύζυγο ἔξω ἀπὸ τὶς φορεσιές της, μερικὰ μαξιλλάρια, χαλιὰ κι' ἄλλα στολίδια τοῦ σοφᾶ ποὺ ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ ἐπίπλωση τῶν ἑλληνικῶν σπιτιῶν. Ἢ παίρνουν προῖκα τὴ μπαντανία τῆς γιαγιᾶς τους, κανένα κιλίμι τῆς προγιαγιᾶς καὶ κανένα ἀχούρι στοῦ διαόλου τὴ μάνα ποὺ τὸ λένε σπίτι. Καὶ μάλιστα καταχρεωμένο στὸν καδῆ καὶ στὸν σούμπαση.

»Ὕστερα ἀπὸ τὴν τελετὴ οἱ νεόνυμφοι μὲ τοὺς κουμπάρους καὶ τοὺς συγγενεῖς καὶ καλεσμένους πηγαίνουν στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ ὅπου ἀρχίζει διασκέδαση ὀχτὼ ἡμερῶν. Στὰ τραπεζώματα τοῦ γλεντιοῦ παίρνει μέρος καὶ τὸ ζεῦγος, γιατὶ τέτοια φαγοτόπια ἄλλες δυὸ φορὲς θὰ χαροῦν στὴ ζωή τους: στὴ γέννηση τοῦ παιδιοῦ τους καὶ στὸ θάνατο τῶν γονέων τους.

»Σὲ μερικὲς ἑλληνικὲς περιοχὲς οἱ χριστιανοὶ ἔχουν τὴν ὡραία συνήθεια νὰ τραπεζώνουν τοὺς φίλους τους ὅταν τὸ ἀρσενικὸ παιδί τους γίνη δεκατεσσάρων χρόνων καὶ ἀρχίζει νὰ πληρώνη χαράτσι στὸν Τοῦρκο.

»Οἱ Ἕλληνες ἔχουν καὶ μερικὲς ἀκόμα εὐκαιρίες διασκεδάσεων. Εἶναι οἱ τέσσερες κυριώτερες γιορτὲς τοῦ χρόνου : τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

»Μ' ὅλο ποὺ ἡ γιορτὴ τῶν Ἁγίων Σαράντα συμπίπτει μὲ τὴ Σαρακοστή, αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τοὺς Ἕλληνες νὰ διασκεδάσουν. Καὶ βλέπει κανεὶς στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ στὰ χωριὰ χοροὺς κυκλικοὺς στὶς πλατεῖες, ἀπαράλλακτα ὅπως στὰ χωριὰ τῆς Γαλλίας καὶ στὰ προάστεια τοῦ Παρισιοῦ.

»Αὐτὸ ὅμως δὲν συμβαίνει καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐκεῖ οἱ Ἕλληνες ποὺ θέλουν νὰ χορέψουν, ὅπως γίνεται τὸ Πάσχα, πρέπει νὰ πᾶνε στὸ Ὀκμαϊντάν, μία μεγάλη πλατεῖα πίσω ἀπὸ τὸ σεράϊ τῶν Καθρεπτῶν.

»Στὴ γιορτὴ τοῦ Ἁγιαντρέα γίνονται ἐπισκέψεις, καὶ οἱ γυναῖκες κάνουν πάντοτε τηγανίτες. Στὴ γιορτὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ζυμώνουν πίττα καὶ ρίχνουν στὸ προζύμι ἕναν παρά. Κι' ὅποιος πετύχει τὸ νόμισμα θεωρεῖται ὁ τυχερὸς τῆς χρονιᾶς. Πρέπει νὰ τὸ φυλάξη προσεχτικά. Στὴ γιορτὴ τῶν Ἁγίων Σαράντα χορεύουν τραγουδώντας αὐτὸ τὸ δίστιχο :

Ἂς χορέψουμε κι' ἂς εἶναι
τῶν Ἁγίων Σαράντα εἶναι.

»Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες ἔχουν κι' ἄλλες εὐκαιρίες διασκεδάσεων ποὺ κάνουν καὶ τὸν πιὸ δύσκολο ξένο νὰ γελάη μὲ τὴν καρδιά του. Βρισκόμουν, Μάρτη μήνα, στὴ Μυτιλήνη. Μιὰ μέρα ποὺ ἔκανα τὸν περίπατό μου στὴν πολιτεία βλέπω σ' ὅλα τὰ παράθυρα γυναῖκες νὰ χτυποῦν μὲ ραβδιὰ τηγάνια, χύτρες, ταψιὰ κι' ἄλλα χαλκώματα. Κατάπληκτος μπαίνω στὸ σπίτι ἑνὸς φίλου Ἕλληνα. Βρίσκω τὰ παιδιὰ νὰ χορεύουν στὴν κάμαρα ὑπὸ τοὺς ἤχους τῶν κωδονοκρουσιῶν τῆς μάνας τους καὶ νὰ τραγουδοῦν μελωδικὰ τὸ δίστιχο :

"Οξω ψύλλοι καὶ κοριοὶ
μέσα Μάρτης καὶ χαρά.

»Οἱ γυναῖκες πίστευαν ὅτι μ' αὐτὴ τὴν τελετὴ τῆς πρώτης Μαρτίου θὰ ἔδιωχναν ἀπὸ τὰ σπίτια τους τὰ κάθε λογῆς ζωύφια. Αὐτὴ ἡ δεισιδαιμονία, τὸ «ψυλλόδιωγμα», ὅπως τὸ λένε σ' ὅλη τὴν 'Ανατολή, δὲν εἶναι τυχαία. Ξεκινάει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ψύλλοι ἀποτελοῦν πραγματικὴ μάστιγα σ' ὅλη τὴν 'Ανατολή. Οἱ 'Ελληνίδες ποὺ θέλουν ν' ἀποφύγουν σημάδια ἀπὸ τὰ κεντρίσματα τῶν ψύλλων ἔχουν ἀνακαλύψει ἕνα ἄλλο «ψυλλόδιωγμα». Κάθε βράδυ πρὶν πᾶνε νὰ κοιμηθοῦν πλένουν τὸ λαιμὸ καὶ τὰ μπράτσα μὲ ξίδι ὥστε νὰ μὴ φαίνωνται τὴν ἄλλη μέρα».[1]

'Ο Grelot, ποὺ συνώδευε τὸν βασιλικὸ γιατρὸ καὶ ἀρχαιολόγο Vaillant κατὰ τὸ ταξίδι του στὴν Κωνσταντινούπολη, πέρασε καὶ ἀπὸ τὴν περίφημη 'Ηράκλεια τῆς Προποντίδος. 'Η ἄλλοτε πλούσια καὶ ἔνδοξη πολιτεία ἀργοπεθαίνει, ἑκατὸν πενήντα χρόνια μετὰ τὴν ἅλωση, καὶ οἱ ὑπόδουλοι "Ελληνες ἐγκαταλείπουν τὶς ἑστίες τους καὶ διασκορπίζονται στοὺς τέσσερες ὁρίζοντες :

«"Οταν ἔφθασα στὴν 'Ηράκλεια ρώτησα ἂν ἦταν γιορτὴ γιατὶ περνώντας στοὺς δρόμους τῆς πολιτείας ἔβλεπα κλειστὰ τὰ καταστήματα κι' ἔρημα τὰ σπίτια. Μοῦ ἐξήγησαν πὼς ἦταν σπίτια καὶ μαγαζιὰ τῶν 'Ελλήνων τῆς 'Ηράκλειας : ἄλλοι πέθαναν ἀπὸ τὴν πανούκλα κι' ἄλλοι ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν περιουσία καὶ τὴν πατρίδα τους γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὶς πιέσεις τῶν Τούρκων ποὺ κάθε τόσο τοὺς καταβασανίζουν καὶ τοὺς ληστεύουν μὲ τὶς ἀβανιές τους. "Αν αὐτὸ ἐξακολουθήσῃ δὲν θὰ μείνῃ οὔτε ἕνας "Ελληνας στὴν 'Ηράκλεια».

ΚΑΛΟΓΕΡΟΙ ΚΑΙ ΚΑΛΟΓΡΙΕΣ (1673)

ΤΟ 1673 θὰ ἐπισκεφθῇ τὰ μοναστήρια τῆς Χίου ὁ Γερμανὸς θεολόγος Johann Michael Wansleben, ἀπεσταλμένος τοῦ Γάλλου ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Κολμπὲρ στὴν ἑλληνικὴ 'Ανατολὴ γιὰ τὴ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων καὶ καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἐπιδρομὴ δὲν ἀπέδωσε σπουδαῖα πράγματα γιατὶ ἐνῶ ὁ πανίσχυρος Κολμπὲρ εἶχε ὑποσχεθῆ στὸν ἀρχαιοκάπηλο πράκτορά του μιὰ ἕδρα ἐπισκόπου, τελικὰ θὰ τὸν ἀνταμείψῃ μὲ μιὰ θέση ἐφημερίου. 'Ο Wansleben ἀφηγεῖται στὸ ὁδοιπορικό του[2] ὅτι ὁ ἡγούμενος τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου τοῦ ἐπιδαψίλευσε μεγάλες περιποιήσεις :

1. Μιὰ ἀρβανίτικη παροιμία ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν πατροπαράδοτη συμβίωση ἀνθρώπου καὶ ψύλλων: «Καὶ τὴν Κυριακὴ ποὺ ἤθελε ν' ἀλλάξῃ (ἡ κοπέλλα) ἔβγαζε τὸ μεσοφόρι της κι' ἔσπαζε τοὺς ψύλλους».

2. Nouvelle relation en forme de journal fait par le *P. Wansleben* en 1672-1673 (A Paris, 1677).

«Ἦρθε νὰ μᾶς χαιρετίση στὸ κατάλυμά μας μαζὶ μὲ ἕνα καλόγερο προσφέροντάς μας ἕνα μικρὸ δῶρο ἀπὸ τὸ Κοινόβιο. Ἦταν μιὰ φιάλη κόκκινο κρασί, δυὸ ὀκάδες περίπου, ἕνα πιάτο ξερὰ σῦκα καὶ μύγδαλα, τρεῖς εὐλογημένοι ἄρτοι ποὺ ἐδῶ τοὺς ὀνομάζουν κουμούλια, πολὺ μαῦροι καὶ ἕνα κερὶ βάρους ἑνὸς τετάρτου τῆς λίβρας».

Τὴν ἄλλη μέρα, ὕστερα ἀπὸ τὴ λειτουργία, ὁ ἡγούμενος θὰ προσφέρη στὴ συντροφιὰ μερικὰ μπαμπακερὰ νήματα μουσκεμένα στὸ λάδι τῆς καντήλας ποὺ ἔκαιγε μπροστὰ στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας. Τὰ τυλίγουν, γράφει, σὲ καλαμάκια καὶ τὰ μοιράζουν στοὺς ἐπισκέπτες σὰν ἅγια λείψανα.

Στὸ χωριὸ Βέσση ὅλοι οἱ κάτοικοι ἔστησαν ὁλονύκτιο χορὸ στὴν πλατεῖα γιὰ νὰ εὐχαριστήσουν τοὺς ξένους ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πυρσῶν.

Ὁ θεολόγος - περιηγητὴς περιγράφει τὴν ἰδιότυπη τελετὴ τῆς πρώτης λειτουργίας ἑνὸς νεοχειροτονούμενου παππᾶ. Ὁ νέος κληρικὸς διαλέγει γιὰ παραστάτες ἕναν ἄνδρα ἢ μιὰ γυναῖκα ἢ κόρη ποὺ τοὺς ἀποκαλεῖ κουμπάρο καὶ κουμπάρα. Οἱ δυὸ κουμπάροι προσφέρουν στὸν ἱερέα ἕνα δῶρο ποὺ δὲν εἶναι κατώτερο ἀπὸ ἔξη ἢ ὀχτὼ τσεκίνια. Ὁ νεοχειροτονούμενος καλεῖ ἐπίσης καὶ τοὺς φίλους του ποὺ προσφέρουν ἀπὸ ἕνα σκοῦδο.

Κατὰ τὴν προσκομιδή, ἐνῶ ὁ κουμπάρος καὶ ἡ κουμπάρα παρουσιάζουν τὰ δῶρα τους, οἱ φίλοι τοῦ νέου παππᾶ ἀφήνουν νὰ πετάξουν μέσα στὴν ἐκκλησία πολλὰ ζευγάρια περιστέρια καὶ ἄλλα φαγώσιμα πουλιά. Ἐπακολουθεῖ πανδαιμόνιο κι' ὅποιος πιάση ἕνα πουλὶ εἶναι δικό του.

Οἱ φορεσιὲς τῶν γυναικῶν, παρατηρεῖ ὁ Wansleben, εἶναι ἰδιόρρυθμες καὶ δαπανηρές. Στοιχίζουν κάπου 80 σκοῦδα. Ὅσο γιὰ τὴν κόμωσή τους «εἶναι ἡ ὡραιότερη τοῦ κόσμου».

Στὰ γυναικεῖα μοναστήρια, κάθε μοναχὴ ἔχει δικό της χωριστὸ νοικοκυριὸ ὅπου δέχεται συγγενεῖς καὶ φιλικὰ πρόσωπα κι' ἀποζῆ ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν χεριῶν της. Κόβουν, ράβουν καὶ κεντοῦν πουγγιά, χειρόκτια, μεταξωτὲς ζῶνες καὶ κάλτσες καὶ ἄλλα χειροτεχνήματα.

Τὰ μοναστήρια εἶναι ἀνοιχτὰ ἀπὸ τὸ πρωῒ ὡς τὸ βράδυ καὶ κόσμος πάει κι' ἔρχεται γιὰ ν' ἀγοράζη τὴν πραμάτεια. Οἱ καλόγριες δὲν παίρνουν τίποτα ἀπὸ τὴ μονὴ γιὰ τὴ συντήρησή τους.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ Χίος ξαναβρέθηκε ὑπὸ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία, γράφει ὁ Γερμανὸς περιηγητής, τὰ γυναικεῖα μοναστήρια, ἐπειδὴ ἔγιναν ἐργαστήρια ἀνοιχτὰ σ' ὅλον τὸν κόσμο, ἔχασαν τὴν παλιά τους φήμη. «Καὶ κυρίως ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου ὅπου ὑπάρχουν τὰ περισσότερα ὄμορφα κορίτσια καὶ ὅπου οἱ ἐρωτοτροπίες εἶναι πιὸ ζωηρές».

Ὁ Wansleben θὰ περιηγηθῆ ὁλόκληρο τὸ νησὶ καὶ θὰ καταγράψη τὶς ἐντυπώσεις του. Ψάρεψε χέλια μὲ φλόμο (τιτιμάλα) καὶ τόλμησε νὰ κρύψη στὸ δισάκι του μία χούφτα μαστίχι (ἀπαγορευόταν αὐστηρὰ ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ οἱ ποινὲς ἦταν βαρύτατες) καὶ δυὸ κλαδιὰ ἀπὸ τὸ θάμνο γιὰ νὰ φτιάξη

ὀδοντογλυφίδες (εἶναι τὸ καταλληλότερο ξύλο) καὶ κινδύνεψε νὰ συλληφθῆ γιὰ λαθρεμπόριο. Ἐντύπωση τοῦ προκαλοῦν οἱ κοπέλλες τοῦ χωριοῦ Νικήτα ποὺ αὐτοσχεδιάζουν ποιήματα καὶ τὰ τραγουδοῦν ἀμέσως.

Κατὰ τὴν ἀναχώρησή του γιὰ τὴν Πόλη οἱ Χιῶτες θὰ τοῦ προσφέρουν ἐκλεκτὰ δῶρα: καλάθια μὲ λεμόνια, φιάλες μὲ ἀρώματα, δοχεῖα μὲ ἐλιὲς (κάτι ἐλιὲς σὰν μπιζέλια μὲ κουκούτσι τόσο μικρὸ ποὺ δύσκολα φαίνεται), μπουκάλες οἰνόπνευμα, πουγγιά, βρακοζῶνες, καλτσοδέτες κι' ἕνα βαρέλι κρασὶ τοῦ Ὁμήρου».

ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΟΝ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ (1674)

Στὴν περιηγητικὴ φιλολογία τῆς δεκαετίας 1670 — 1680 κυριαρχεῖ ἡ προσωπικότητα τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη François Olier marquis de Nointel. Ἡ ἀποστολή του ὑπῆρξε ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες τῆς γαλλικῆς διπλωματικῆς ἱστορίας. Ὁ Nointel ἔφθασε στὴν Πόλη σὲ μιὰ ἐκρηκτικὴ φάση τῶν τουρκογαλλικῶν σχέσεων. Ἦταν ἡ σοβαρώτερη κρίση ποὺ εἶχε ξεσπάσει μεταξὺ Πύλης καὶ Βερσαλλιῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φραγκίσκου Α'. Τὸ σαρίκι καὶ ἡ περροῦκα βρίσκονταν σὲ ἀκήρυκτο πόλεμο γιὰ τὰ ἐμπορικὰ προνόμια.

Ὁ Nointel κατώρθωσε νὰ ἀνανεώση τὶς διομολογήσεις, διασφαλίζοντας τὰ προνόμια τῆς Γαλλίας στὴν Ἀνατολή, πρᾶγμα ποὺ θὰ ἐπιτρέψη στὸν πολυμήχανο ὑπουργὸ τῶν Οἰκονομικῶν τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' Κολμπὲρ καὶ τοὺς διαδόχους του νὰ ἀναπτύξουν τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο, νὰ δημιουργήσουν οἰκονομικὰ προγεφυρώματα, νὰ κατακτήσουν νέες ἀγορές, νὰ ἀνοίξουν τὸ δρόμο στὶς ἱεραποστολὲς καὶ νὰ ἐγκαταστήσουν ἕνα εἶδος θρησκευτικοῦ προτεκτοράτου στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ στὴ μουσουλμανικὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ Παλαιστίνη. Ἐπιβλητικός, φιλοπερίεργος, θεατρικός, ἀνήσυχο πνεῦμα, φιλότεχνος καὶ φίλαρχος ὑπῆρξε κυρίως φανατικὸς λάτρης τῶν ταξιδιῶν. Ἀπὸ τὰ ἐννέα χρόνια τῆς πρεσβείας του στὴν Πόλη, τὰ πέντε θὰ καλυφθοῦν σὲ ταξίδια στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες καὶ στὴν Παλαιστίνη.

Ὀργανώνει ἐκστρατεῖες ἁρπαγῆς ἢ ἀγορᾶς ἀρχαιοτήτων, εἰδῶν τέχνης καὶ σπανίων ἑλληνικῶν χειρογράφων γιὰ τὴν προσωπικὴ συλλογή του ἢ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' καὶ τοῦ Κολμπέρ. Ὑπῆρξε ὁ τελευταῖος Εὐρωπαῖος περιηγητὴς ποὺ εἶδε ἀκέραιο τὸν Παρθενώνα, λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ βόμβα τοῦ Μοροζίνι. Σὲ πρωτοβουλία τοῦ Nointel ὀφείλονται τὰ περίφημα σχέδια τοῦ ἀρχαίου ναοῦ ποὺ φιλοτέχνησε ἕνας ζωγράφος τῆς ἀκολουθίας του.

Φιλοδοξεῖ νὰ πραγματοποιήση μιὰ γενικὴ καὶ βαθύτερη ἔρευνα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, νὰ δώση λεπτομερεῖς περιγραφὲς καὶ νὰ συγκεντρώση αὐθεν-

τικὲς πληροφορίες ἀπὸ πρώτη πηγὴ γιὰ κάθε τόπο (γεωγραφικές, ἀρχαιολογικές, οἰκονομικές, ἐμπορικές, δημοσιονομικές, λαογραφικὲς κλπ.). Ἀναθέτει στοὺς προξένους καὶ στοὺς Καπουκίνους νὰ συντάξουν ὑπομνήματα μὲ στοιχεῖα γιὰ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν κάθε περιοχῆς. Καταρτίζει μὲ προσοχὴ τὴν ἀκολουθία του. Διαλέγει μορφωμένους, πεπειραμένους καὶ εἰδικοὺς συμπατριῶτες του. Στὸ καράβι τῶν περιηγήσεών του ὑπάρχει ὁλόκληρη βιβλιοθήκη. Στρατολογεῖ ἀκόμα καὶ δυὸ ζωγράφους γιὰ νὰ ἀπαθανατίσουν τοπία, μνημεῖα, κάστρα, πολιτεῖες, ἀνθρώπινους τύπους καὶ τοπικὲς φορεσιές. Μερικὰ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς συνοδείας του ἢ γραμματικοὶ τῆς πρεσβείας ἄφησαν δικά τους χρονικὰ (ὁ La Croix, ὁ Galland, ὁ Cornelio Magni).

Ὁ ἴδιος ὁ μαρκήσιος κατέγραψε τὶς ἐντυπώσεις του ὑπὸ μορφὴν μακροσκελῶν ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Λουδοβίκο, τὸν Κολμπέρ, Γάλλους ἀξιωματούχους καὶ φίλους του. Ἀφηγεῖται ὅ,τι βλέπει, μὲ εὐσυνειδησία καὶ γλαφυρότητα[1], περιγράφει τὰ θεάματα ποὺ παρακολουθεῖ, τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα, τὶς ἐνδυμασίες καὶ πλῆθος ἐπεισόδια μὲ ἄπειρες μικρολεπτομέρειες. Ἔτσι, ἡ ἀπέραντη ἀλληλογραφία του συνθέτει ἕνα πολύχρωμο πανόραμα τῆς Ἀνατολῆς τοῦ ΙΖ' αἰώνα, ἕναν κόσμο ἀλλοῦ ὀνειρώδη καὶ ἀλλοῦ ἐφιαλτικό. Ὁ κόσμος τῶν ἀφηγήσεών του ἀναφέρεται, ὅπως εἶναι φυσικό, στὸ κυρίαρχο ὀθωμανικὸ στοιχεῖο μὲ τὶς θηριωδίες καὶ τοὺς πρωτογονισμούς του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνατολίτικη μαγεία του. Ἀλλὰ στὸ βάθος προβάλλει καὶ ὁ ὑπόδουλος ἑλληνισμὸς ποὺ ἀγωνίζεται νὰ ἐπιβιώση βιολογικὰ καὶ φυλετικά, ἄλλοτε ζωντανὸς καὶ ἄλλοτε ἀποκαμωμένος στὴ νάρκη τῆς μακραίωνης τυραννίας. Ὁ ἑλληνικὸς χῶρος τοῦ Nointel εἶναι μιὰ τοιχογραφία σκλάβων καὶ μακελλάρηδων, κουρσάρων, περιπετειῶν σὲ στεριὲς καὶ σὲ θάλασσες, συγκρούσεων καὶ ἁρπαγῶν.

Εἰλικρίνεια καὶ ρεαλισμὸς χαρακτηρίζουν τὰ κείμενα τοῦ διπλωμάτη μαρκησίου, ποὺ ἀνήσυχος καὶ φιλόδοξος μέχρι τυχοδιωκτισμοῦ θὰ χάση στὸ τέλος καὶ τὰ ἀξιώματα καὶ τὰ πλούτη καὶ τὴν εὔνοια τοῦ βασιλιᾶ του.

Θαυμάζει καὶ περιγράφει τὶς ἀρχαιότητες ἀλλὰ φροντίζει καὶ νὰ τὶς φορτώση στὸ καράβι του : ἀγάλματα, ἀνάγλυφα, βάθρα, ἐπιγραφές, πλάκες, στῆλες, νομίσματα, ἀρχαῖα χειρόγραφα, ὅπλα συγκεντρώνονται ἀπὸ εἰδικοὺς ἀπεσταλμένους, ἀπὸ φτωχοθαλασσινούς, παππάδες, καλογέρους καὶ ἀγωγιάτες.

Καὶ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν χαρακτῆρα του : κατέχεται ἀπὸ νοσηρὴ ἔπαρση καὶ μανία ἐπιδείξεων, πολυτέλειας, μεγαλείου καὶ πλούτου. Ὅπου ἐμφανίζεται μὲ τὴν πολυάνθρωπη συνοδεία του δίνει τὴν ἐντύπωση μονάρχη. Ἡ πομπὴ προχωρεῖ μὲ βῆμα ἀργὸ καὶ ἐπιβλητικὸ ὥστε τὰ πλήθη νὰ ἔχουν καιρὸ νὰ θαυμάσουν, νὰ προσέξουν τὶς λεπτομέρειες καὶ νὰ θαμπωθοῦν ἀπὸ τὴ μεγαλοπρέπεια. Παρακολουθεῖ τὶς λειτουργίες στοὺς καθολικοὺς ναοὺς τῶν

1. L'odyssée d'un ambassadeur. Les voyages du marquis *de Nointel* (1670 - 1680) par *Albert Vandal* de l'Académie Française (Paris, 1900).

νησιῶν καθισμένος σὲ θρόνο, ἀνάμεσα σ' ἕνα νέφος θυμιάματος ὥστε ὅλα τὰ βλέμματα νὰ στρέφωνται ἐπάνω του. Ἐχθρὸς τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ὀρθοδοξίας εἶχε ὑπὸ τὴν προστασία του τοὺς Δυτικοὺς πειρατὲς ποὺ ἀφάνιζαν τοὺς πληθυσμοὺς τοῦ Αἰγαίου.

Ἄρχισε τὸ ταξίδι του ἀπὸ τὴν Πόλη στὶς 23 Σεπτεμβρίου 1673 μὲ μιὰ γαλιότα 32 κουπιῶν. Τὸ δρομολόγιο : Τένεδος, Μυτιλήνη, Χίος, Κυκλάδες. Ἡ Χίος τοῦ θύμισε προάστειο τῆς Γένοβας: «Οἱ βαμμένοι τοῖχοι τῶν σπιτιῶν, τὰ μπαλκόνια, τὰ ἄνδηρά τους, ἡ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν, τὰ πέπλα, ἡ κίνηση τῆς βεντάλιας, τὰ βλέμματα, ὅλα θύμιζαν τὴ λιγουρικὴ παραλία».

Στὴ Χίο δὲν παραλείπει νὰ ἐπισκεφθῇ καὶ τὰ μοναστήρια τῶν καλογραιῶν καὶ παρατηρεῖ ὅτι «δὲν πολυφημίζονται γιὰ τὴν ἠθική τους». Οἱ μοναχές, σημειώνει ὁ Nointel, «ἀκολουθώντας, κατὰ τὰ φαινόμενα, τὴν ἰταλικὴ μόδα, ἔχουν μεταβάλει τὰ κελλιά τους σὲ τόπο ἐρωτικῶν συνεντεύξεων».

«Ἡ ζωὴ σ' αὐτὸ τὸ χαμογελαστὸ νησὶ εἶναι εὔκολη. Ὁ πληθυσμὸς φιλόξενος καὶ οἱ γυναῖκες πολὺ θαρρετές. Οἱ Τοῦρκοι ἀφήνουν τοὺς χριστιανοὺς σκλάβους νὰ κυκλοφοροῦν ἐλεύθεροι. Κανεὶς δὲν ἔχει διάθεση νὰ δραπετεύσῃ. Πάντοτε θὰ βρεθῇ μιὰ Χιώτισσα νὰ τὸν κρατήσῃ στὰ δικά της δεσμά».

Ἡ ἀφήγηση τοῦ Nointel γιὰ τὶς Κυκλάδες συνθέτει τὸ μαρτυρολόγιο τῶν πολύπαθων νησιῶν. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὁ Τοῦρκος δυνάστης καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ μάστιγα τῶν πειρατῶν.

Κατακτημένες ἐδῶ κι' ἕναν αἰώνα οἱ Κυκλάδες ἀποτελοῦσαν τουρκικὴ ἐπικράτεια ἀλλὰ καὶ τὸ βασίλειο τῶν κουρσάρων. Ἡ ὀθωμανικὴ παρουσία ἦταν τυπική : ὁ καδὴς καὶ ὁ ἀγὰς εἶχαν ἐγκατασταθῇ στὰ φρούρια τῶν νησιῶν καὶ ὄχι ὁλοχρονίς. Κάθε ἄνοιξη ὁ Καπουδὰν πασᾶς περνοῦσε ἀπὸ τὰ νησιὰ μὲ τὴ φλόττα του. Τὸν συνώδευαν ἀξιωματοῦχοι Τοῦρκοι, γραμματικοὶ καὶ δήμιοι μὲ τὰ σύνεργα τῶν βασανιστηρίων. Συγκέντρωνε τὸ χαράτσι καὶ τὶς κάθε λογῆς εἰσφορές, λαφυραγωγοῦσε, ἔκοβε κεφάλια, ἔβαζε σὲ θεογνωσία τὸ ραγιὰ καὶ ἔφευγε. Τὴν ἄλλη μέρα κατέφθαναν στὰ λιμάνια οἱ χριστιανοὶ κουρσάροι γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὸ βασίλειό τους.

«Ἀρμένιζαν πανελεύθεροι, ἁρπακτικοὶ καὶ θηριώδεις. Οἱ νησιῶτες ἀντίκρυζαν τὰ πειρατικὰ τῆς Μάλτας μὲ τὸν λευκὸ σταυρὸ στὰ πανιά, τὶς κόκκινες ἢ κίτρινες φλόγες στὶς παντιέρες τῶν Ἀλγερίνων, σημαῖες ὅλων τῶν χρωμάτων, καράβια τῆς Σαρδηνίας, τοῦ Λιβόρνου, τῆς Νάπολης, τῆς Ἀγκώνας, τῆς Μεσσήνης. Καὶ κάθε τόσο ξεμπαρκάριζαν τὰ κουρσάρικα τσοῦρμα, οἱ λεβέντες ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦσαν, ἀδίστακτοι τυχοδιῶκτες, φονιάδες τῶν λιμανιῶν. Καταλάνοι, Μαγιορκέζοι, Κορσικανοί, Σιτσιλιάνοι, Μαλτέζοι, τὸ κατακάθι τῆς Μεσογείου, καὶ ρίχνονταν στοὺς ἀνυπεράσπιστους νησιῶτες.

»Οἱ Μπαρμπαρέζοι μαζεύουν χριστιανοὺς σκλάβους γιὰ νὰ τραβοῦν κουπὶ στὰ κάτεργά τους. Οἱ Εὐρωπαῖοι κουρσάροι καταδιώκουν τοὺς Τούρκους. Κι'

ἐπειδὴ συναντοῦν ἀντίσταση ἢ δὲν βρίσκουν Ὀθωμανοὺς γυμνώνουν καὶ ξεκληρίζουν τοὺς χριστιανούς.

»Ὅλα τὰ χωριὰ τῶν νησιῶν ἦταν χτισμένα στὶς κορφὲς τῶν βουνῶν, σὲ φαράγγια, σὲ ἀπόκρημνες, ἀπρόσιτες πλαγιές. Μάταια. Κάθε τόσο ἐρημώνονταν ἀπὸ τὶς ἐπιδρομές. Οἱ ἀρχικουρσάροι εἶχαν μεταβληθῆ σὲ ἡγεμόνες τῶν νησιῶν, ἐξώντωναν ὅποιον τολμοῦσε νὰ ἐκφράση διάθεση γιὰ ἀντίσταση. Εἶχαν ἐπιβάλει κανονικὸ καὶ τακτικὸ φόρο στὰ τρόφιμα ἀλλὰ καὶ στὶς γυναῖκες. Οἱ ἱππότες τῆς Μάλτας ἐνεργοῦσαν κάθε χρόνο ἐπιστράτευση καὶ διαλογὴ τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ γιὰ τὶς «ἀνάγκες» τῶν πειρατικῶν τσούρμων. Ἄλλα νησιὰ εἶχαν μεταβληθῆ σὲ χειμαδιὰ τῶν πειρατῶν. Ἔβγαιναν στὴ στεριά, μοίραζαν τὰ πλιάτσικα καὶ ζοῦσαν χαροκοπώντας μῆνες ὁλόκληρους σὲ βάρος τῶν νησιωτῶν».

Οἱ βραχώδεις ἑλληνικὲς ἀκτές, ἀπὸ τὸν Θερμαϊκὸ ὡς τὴ Μάνη καὶ τὸ Λιβυκὸ πέλαγος εἶχαν μεταβληθῆ σὲ φωλεὲς ληστῶν. Ἡ πειρατεία ἦταν νόμος τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ἀκόμα καὶ καλόγεροι τοῦ Ἁγίου Ὄρους αἰχμαλώτισαν καὶ πούλησαν σκλάβους τοὺς ἐπιβάτες ἑνὸς καραβιοῦ ποὺ ναυάγησε στοὺς «ἀπορρῶγες βράχους» τοῦ Ἄθω.

Ὡστόσο ὁ μαρκήσιος De Nointel συμφιλιώθηκε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ μὲ τοὺς κακούργους Εὐρωπαίους κουρσάρους ποὺ συνάντησε κατὰ τὴν περιοδεία του. Πολλὲς φορὲς οἱ πειρατικὲς γαλιότες συνώδευαν τιμητικὰ τὸ καράβι τοῦ πρεσβευτῆ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ'. Ἄλλοτε τὸ ρυμουλκοῦσαν ἀπὸ τὸ ἕνα νησὶ στὸ ἄλλο. Στὴ Νάξο τὸν ὑποδέχτηκαν τὰ κουρσάρικα καράβια μὲ χαιρετιστήριες μπαταριές.

Ἔφθασε στὸ σημεῖο νὰ προσλάβη κουρσάρους στὴν ἀκολουθία του. Στὴ γαλιότα τοῦ Nointel ἔβλεπες φονιάδες τῆς θάλασσας ἀπὸ ὅλα τὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη νὰ διασκεδάζουν μὲ Ἰησουΐτες καὶ Καπουκίνους ἱεραποστόλους. Τὰ συμφέροντα ἦταν κοινά.

Ὁ κυριώτερος σκοπὸς τῶν περιηγήσεων τοῦ Nointel ἦταν ἡ ἐπισήμανση καὶ ἡ ἁρπαγὴ ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν. Εἶχε μισθώσει δεκάδες ἐργάτες γιὰ νὰ ἀποσποῦν καὶ νὰ μεταφέρουν στὸ καράβι τὰ μάρμαρα τῆς ἀρεσκείας του. Στὴν Πάρο λ.χ. θὰ κουβαλήση στὰ ἀμπάρια τῆς γαλιότας του ὁλόκληρο φορτίο ἀρχαιοτήτων. Μερικοὶ Παριανοὶ ἔσπευσαν νὰ τὸν πληροφορήσουν πὼς στὴν Ἀντίπαρο ὑπάρχει ἕνα κολοσσιαῖο ἄγαλμα. Ὁ Nointel σπεύδει στὸ νησάκι. Ἦταν μιὰ μᾶζα σταλακτιτῶν ποὺ ἡ λαϊκὴ φαντασία τοὺς εἶχε προσδώσει ἀνθρώπινη μορφή.

Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ ταξίδι ὡδήγησε στὴν ἀνακάλυψη τοῦ περίφημου σπηλαίου τῆς Ἀντιπάρου. Κανεὶς δὲν εἶχε τολμήσει ὡς τότε νὰ περάση τὸ ἄνοιγμα τῆς βραχοσπηλιᾶς. Ὁ φίλος τοῦ πρεσβευτῆ Cornelio Magni[1], ἀνήσυχος τύπος

1. Θὰ μᾶς ἀπασχολήση τὸ χρονικό του.

καὶ ἀτρόμητος ἀποφασίζει νὰ τὴν ἐξερευνήσῃ. Ἕνας μόνο δέχτηκε νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ. Κι' αὐτὸς ἦταν πειρατής.

Ὧρες ὁλόκληρες θὰ περιπλανηθῆ ὁ περίεργος Ἰταλὸς στὸ λαβύρινθο τοῦ σπηλαίου, σαστισμένος ἀπὸ τὸ μαγικὸ θέαμα ποὺ εἶχε φιλοτεχνήσει ἡ φύση στὰ ἔγκατα τῆς γῆς.

Ὁ Nointel ἀποφασίζει νὰ ἀποτολμήσῃ τὴν κάθοδο. Μὲ σκάλες καὶ σκοινιὰ καὶ μὲ νησιῶτες ποὺ κρατοῦν δαδιὰ κατεβαίνει στοὺς ὑπόγειους διαδρόμους καὶ φθάνει στὸ θάλαμο τῶν θαυμάτων. Ἡ περιγραφὴ ποὺ ἔδωσε ὁ Nointel εἶναι λεπτομερὴς καὶ γλαφυρή[1].

Καταγοητευμένος ὁ Nointel ἀποφασίζει νὰ ἐγκατασταθῆ στὸ ὀνειρικὸ σπήλαιο. Μὲ τὴν ἀκολουθία του, τὸ γραφεῖο του καὶ τὴν κουζίνα του. Ἀκούει τὰ παράπονα τῶν κατοίκων, ἐκδικάζει διάφορες ὑποθέσεις, καὶ τὴ νύχτα ἀποσύρεται στὸ ἀνάκτορό του. Ἐπιδεικτικὸς πάντοτε καὶ ἰδιόρρυθμος γευματίζει ὑπὸ τοὺς ἤχους μιᾶς ὀρχήστρας ἀπὸ βιολιά. Ἐκεῖ, στὸ μυστηριῶδες ἄντρο μὲ τὶς ἀνταύγειες τῶν πυρσῶν χάνει κανεὶς τὴν αἴσθηση τοῦ χρόνου. Ξαφνικὰ μιὰ ἀστραπὴ φωτίζει τὸ σπήλαιο. Βγῆκε τὸ φεγγάρι ; Ὄχι, εἶναι ὁ ἥλιος. Ἀλλὰ ἡ λάμψη χάνεται σὲ λίγο καὶ τὸ σπήλαιο ξαναβυθίζεται στὸ ἔρεβος.

Ἦταν παραμονὴ Χριστουγέννων. Κι' ὁ Nointel ἀποφασίζει νὰ γιορτάσῃ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ μέσα στὸ σπήλαιο, σ' αὐτὸν τὸν ἐξαίσιο χῶρο τῆς φαντασίας. Ἀμέσως κινητοποιοῦνται ὅλοι : ἱεραπόστολοι, κουρσάροι, τὸ τσοῦρμο τοῦ καραβιοῦ, οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀντιπάρου γιὰ νὰ στολίσουν καὶ νὰ φωτίσουν τὸ σπήλαιο. Ἕνας σταλαγμίτης ἔγινε βωμός. Ἁπλώνουν χαλιά, κρεμοῦν εἰκόνες ἁγίων καὶ καντήλια. Σκαρφαλώνουν στὰ τοιχώματα καὶ καρφώνουν σ' ὅλες τὶς ρωγμὲς πυρσούς. Οἱ αἰχμὲς τῶν σταλαχτιτῶν φωτίζονται, ἀστράφτουν σὰν διαμάντια, ἀντιφεγγίζουν τὰ μαγικὰ τείχη, σπινθηροβολοῦν, ἀντικαθρεφτίζονται, λαμποκοποῦν. Σ' ἕνα σταλαχτίτη ποὺ φεγγοβολεῖ σὰν ἀλάβαστρος κάποιος κουρσάρος καρφώνει ἕνα πυρσὸ καὶ τὸ ἄστρο τῆς Βηθλεέμ.

Ἀρχίζει ἡ λειτουργία. Χίλιοι ἀντίλαλοι ταξιδεύουν ἀπὸ τὰ βάθη τῶν στοῶν, ἀντηχήσεις ποὺ προκαλοῦν δέος. Φέγγουν πεντακόσια κεριὰ καὶ καντή-

---

1. Ἡ περιγραφὴ τοῦ σπηλαίου τῆς Ἀντιπάρου ἀπὸ τὸν *Nointel* δημοσιεύθηκε τὸ 1893 ἀπὸ τὸν *M. H. Omont* μὲ τὸν τίτλο «Relation de la visite du marquis de Nointel à la grotte d'Antiparos (1673). Περιγραφὴ τοῦ σπηλαίου ἔδωσε καὶ ὁ *Cornelio Magni*, μέλος τῆς συνοδείας τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὸ ὁδοιπορικό του «Quanto di più curioso e vago ha potuto raccorre Cornelio Magni...per la Turchia». Ἐπίσης ὁ *Blondel de Jouvancourt*, ἐφημέριος τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Πόλη, ποὺ πέρασε τὸ 1679 ἀπὸ τὴν Ἀντίπαρο. Τὸ σπήλαιο θὰ ἐπισκεφθῆ τὸ 1700 καὶ ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Tournefort*. Σχετικὴ περιγραφὴ ὑπάρχει στὸ χρονικό του «Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du roi» (Paris, 1717). Στὸ βιβλίο τοῦ *Omont* δημοσιεύονται καὶ δύο σχέδια τοῦ σπηλαίου (εἴσοδος καὶ τὸ γεῦμα στὴ φωτοπλημμυρισμένη στοά).

λια κι' ἀμέτρητοι πυρσοί, ἔτσι πού τὸ σπήλαιο ἔχει μεταβληθῆ σὲ καθεδρικὸ ναό. Καὶ γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὴν ὑστεροφημία ὁ Nointel φρόντισε νὰ χαράξη στὴν εἴσοδο τοῦ σπηλαίου μιὰ ἐπιγραφὴ στὰ λατινικὰ μὲ τὸ ἱστορικὸ τῆς χριστουγεννιάτικης λειτουργίας[1].

Ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, ἡ γαλιότα τοῦ Γάλλου διπλωμάτη θὰ σαλπάρη γιὰ τοὺς Ἁγίους Τόπους. Σὲ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὴ Ρόδο σημειώνει τὶς παρατηρήσεις του. «Ἡ Ρόδος μὲ τὰ σπίτια της ποὺ διατηροῦν τὶς γοτθικὲς προσόψεις καὶ τὰ διαζώματα τῶν οἰκοσήμων, τὰ καμπυλοζύγωνα καὶ τοὺς πυργίσκους, εἶναι μιὰ φράγκικη πολιτεία τοῦ μεσαίωνα ποὺ ἀπόμεινε αἰχμάλωτη στὴν Ἀνατολή».

Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη ἡ περιηγητικὴ συντροφιὰ κατευθύνεται στὴν Ἀττική. Τὸ καράβι θὰ ἀράξη στὸν Πειραιᾶ στὶς 14 Δεκεμβρίου 1674. Ἔρημος καὶ ἐρειπωμένος ὁ Πειραιᾶς. Εἶχε χάσει ἀκόμα καὶ τ' ὄνομά του. Ἦταν τό Πόρτο Λεόνε. Ὁ πρεσβευτὴς Nointel δὲν βρῆκε κατάλυμα καὶ ὑποχρεώθηκε νὰ διανυκτερεύση σὲ σκηνή. Ἡ ἄνοδος στὴν Ἀθήνα ἔγινε ἐν πομπῇ. Οἱ τουρκικὲς Ἀρχές, οἱ πρόξενοι καὶ οἱ ἔμποροι εἶχαν σπεύσει πρωΐ-πρωΐ νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν μαρκήσιο στὸ Πόρτο Λεόνε.

Ἐπὶ κεφαλῆς βάδιζε ἡ τουρκικὴ φρουρὰ μὲ τὸν ἀγά της. Ἀκολουθοῦσε ὁ Nointel μὲ τὴν ἀκολουθία του. Ὕστερα οἱ πρόξενοι, οἱ Ἕλληνες πρόκριτοι, οἱ ἔμποροι καὶ τέλος οἱ περίεργοι. Οἱ θλιβεροὶ ἦχοι ποὺ ἔβγαιναν ἀπὸ τὶς τουρκικὲς τρουμπέτες ἀνακατεύονταν μὲ τὶς φράγκικες φανφάρες. Μιὰ φάλαγγα μὲ παρδαλὲς φορεσιὲς ἀνέβαινε τὸν κονισαλέο κάμπο ἀνάμεσα στὸν ἐλαιώνα. Γύρω, τὰ βουνὰ μὲ τοὺς φωτεινοὺς τόνους, μὲ τὶς χρυσίζουσες κορυφές, καθρέφτιζαν στὸ γαλάζιο οὐρανὸ τὰ ἁπαλά τους περιγράμματα. Κι' ἀντίκρυ ἡ Ἀκρόπολη πλαισιωμένη ἀπὸ τοὺς ἰσκιωμένους ὄγκους τοῦ Λυκαβηττοῦ καὶ τῆς Πεντέλης.

Ἀλλὰ μπαίνοντας στὴν τουρκοκρατουμένη, ἐρειπωμένη Ἀθήνα ὁ Nointel ἀπογοητεύεται :

«Δὲν μπόρεσα νὰ δοκιμάσω τὰ τουρκικὰ φαγητὰ ποὺ μοῦ εἶχαν ἑτοιμάσει καὶ στάθηκε ἀδύνατο νὰ εὐχαριστηθῶ τὸ ἑλληνικὸ κρασί. Εἶναι πολὺ ἀρωματικὸ κι' ἔχει μιὰ μυρουδιὰ λάβδανου. Ἔτσι προτιμᾶς νὰ τὸ ζυγώσης στὰ ρουθούνια σου γιὰ τὴν ὀσμή του, παρὰ νὰ τὸ γευτῆς».

Ὅσο γιὰ τοὺς Ἀθηναίους δημογέροντες τοῦ δημιούργησαν τὴν ἐντύπωση ἑνὸς «Ἄρειου Πάγου ἀπὸ διακονιαραίους».

Ζωντάνεψε ὅμως ὁ ἐνθουσιασμός του μόλις εἶδε τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ κυρίως τὴν Ἀκρόπολη.

Ὁ βράχος μὲ τοὺς καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς εἶχε μεταβληθῆ σὲ τουρ-

---

1. Cedant tenebrae lumini ficta numina vero Deo hic antrum nocturno ereptum Jovi nascenti Christo dedicacit car. Franc. Olier de Nointel.

κικὸ ὁπλοστάσιο. Τὰ ὀθωμανικὰ κτίσματα δημιουργοῦσαν μιὰ φοβερὴ ἀσχήμια. Χάρη στὴν πρεσβευτική του ἰδιότητα ὁ Nointel ἀνέβηκε στὴν 'Ακρόπολη μὲ ὅλες τὶς τιμές. Καὶ ἡ μεγαλύτερη εὔνοια[1]: ἐξασφάλισε τὴν ἄδεια νὰ ἐπαναλάβη τὶς ἐπισκέψεις του γιὰ νὰ μελετήση μὲ κάθε ἄνεση τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. 'Ο Nointel εἶδε τὸν Παρθενώνα ἀτόφιο. Τὸν εἶχαν σεβασθῆ οἱ αἰῶνες καὶ τώρα ὑψωνόταν μὲ τὴν ἀρρενωπή, ἁρμονικὴ καὶ ἀνεπανάληπτη ἀρχιτεκτονική του[2]. 'Αποθαυμάζοντας τὰ γλυπτικὰ ἀριστουργήματα ὁ Nointel βυθίστηκε σὲ ἔκσταση. Στὴν ἐπιστολὴ τῆς 17 Δεκεμβρίου 1674 χαρακτηρίζει τὴν 'Ακρόπολη «θησαυρὸ τῶν θαυμάτων». Τὰ γλυπτά, γράφει, «ξεπερνοῦν καὶ τὰ ὡραιότερα ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα τῆς Ρώμης».

Εἶναι ὁ αὐθόρμητος, ὁ εἰλικρινὴς λάτρης τοῦ ὡραίου. Δὲν γνωρίζει τὴν ἱστορία τοῦ ναοῦ, οὔτε τοὺς καλλιτέχνες δημιουργούς του. Γοητεύεται ὅμως, συγκινεῖται, σαστίζει, θαμπώνεται, δὲν βρίσκει λόγια νὰ ἐκφράση τοὺς ἐνθουσιασμούς του :

«"Αν μποροῦσα, Κύριέ μου, νὰ ἐκφράσω τὴ σύγχυση ποὺ μοῦ ἔχει προκαλέσει αὐτὴ ἡ ζωντανὴ ὀμορφιά, τὸ πλῆθος τῶν συγκινήσεων ποὺ ἄφησαν στὴν ψυχή μου, θὰ τὸ ἔκανα μὲ εὐχαρίστηση. 'Αλλὰ πρέπει νὰ ξανασκεφτῶ, νὰ αὐτοσυγκεντρωθῶ. Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε Κύριέ μου, νὰ σᾶς μιλήσω μιὰ ἄλλη φορά».

'Αλλὰ μαζὶ μὲ τὸν ἐνθουσιασμὸ ξυπνάει μέσα του ἡ βουλιμία τοῦ συλλέκτη, ἡ φιλοδοξία τῆς ἁρπαγῆς. Θέλει νὰ ἀποσπάση τὰ μάρμαρα γιὰ νὰ τὰ προσφέρη στὸν αὐθέντη του :

«'Η θέση τους εἶναι στὰ γραφεῖα καὶ στὶς αἴθουσες τῆς Μεγαλειότητός Σας. 'Εκεῖ θὰ εἶχαν τὴν προστασία τοῦ μεγάλου Μονάρχη ποὺ τιμᾶ τὶς ἐπιστῆμες καὶ τὶς τέχνες. "Ετσι θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὴ φθορὰ ποὺ ἐπιφέρει ὁ χρόνος καὶ ἀπὸ τὶς βαναυσότητες τῶν Τούρκων, ποὺ ἐξ αἰτίας τῆς ἀπέχθειάς τους γιὰ κάθε «φανταστικὴ εἰδωλολατρεία» πιστεύουν ὅτι ἐπιτελοῦν θεάρεστο ἔργο ἀποκόπτοντας τὶς μύτες ἢ ἕνα ἄλλο μέρος τῶν ἀγαλμάτων».

Δὲν κατώρθωσε ὁ πρεσβευτὴς νὰ ἀποσπάση μάρμαρα ἀπὸ τὸν Παρθενώνα[3], ἔδωσε ὅμως ἐντολὴ στὸν ζωγράφο ποὺ τὸν συνώδευε νὰ σχεδιάση τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ. Προσφέροντας στὸν ἀγὰ μερικὰ δῶρα (ἕνα ὕφασμα, καφὲ καὶ δώδεκα παχειὲς χῆνες) πῆρε τὴν ἄδεια καὶ ἐξασφάλισε τὴν προστασία τῆς φρουρᾶς. 'Ο καλλιτέχνης ἐγκαταστάθηκε μπροστὰ στὸ ναὸ καὶ ἄρχισε νὰ σχεδιάζη τὰ γλυπτικὰ ἀριστουργήματα ποὺ περίζωναν τὸ μεγάλο ἀρχιτεκτόνημα.

---

1. Τὸ 1669 δυὸ Γάλλοι περιηγητὲς ὁ *Monceaux* καὶ ὁ *Laisne* ἔφθασαν ὡς τὴν πύλη τοῦ Κάστρου καὶ ἐκδιώχθηκαν ἀπὸ τὴ φρουρά.

2. *Albert Vandal*, ἐνθ' ἀν.

3. Τριγυρίζοντας, πάντως, στὴν 'Αθήνα εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀποσπάση ἕνα γλυπτὸ καὶ νὰ τὸ μεταφέρη στὴ γαλιότα.

Πλάϊ φρουροῦσαν δύο γενίτσαροι. Ὄρθιος πίσω ὁ Nointel ἔβλεπε νὰ προβάλλουν στὸν πίνακα «κένταυροι, μάχες, νίκες, θρίαμβοι καὶ θυσίες». Ἡ ἐργασία ἔγινε πολὺ πρόχειρα. Ὁ πρεσβευτὴς πίεζε τὸν ζωγράφο νὰ βιασθῇ γιατὶ οἱ Τοῦρκοι μποροῦσαν ν' ἀλλάξουν γνώμη, νὰ χάσουν τὴν ὑπομονή τους. Τέλος πάντων σὲ δεκαπέντε μέρες ἑτοιμάσθηκαν κάπου 200 φιγοῦρες ἀπὸ διαζώματα, μετόπες καὶ ζωφόρους[1].

Ὁ καλλιτέχνης ἀγνοοῦσε ἐντελῶς τὴν ἀρχαία τέχνη (ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ περισσότεροι καλλιτέχνες τοῦ ΙΖ' αἰώνα) καὶ τὰ σχέδιά του ἔχουν σφάλματα καὶ ἀτέλειες. Ἀλλὰ παρὰ τὶς ἀδυναμίες τους ἀποτελοῦν μιὰ αὐθεντικὴ μαρτυρία. Εἶναι ἡ πρώτη προσπάθεια γιὰ τὴν ἰχνογράφηση τῶν μνημείων. Κι' εἶναι πολύτιμα, γιατὶ ὕστερα ἀπὸ δέκα τρία χρόνια ἦρθε ἡ καταστροφή.

ΤΟ ΑΡΧΟΝΤΟΛΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ (1674)

Τὸν πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας στὸ Παρίσι μαρκήσιο De Nointel συνώδευε στὴν περιοδεία του καὶ ὁ Sieur de la Croix γραμματέας τῆς πρεσβείας. Ὡς διπλωμάτης εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ταξιδέψῃ σ' ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ νὰ μελετήσῃ τὴν πολιτική, κοινωνική, διοικητική, οἰκονομική, στρατιωτικὴ καὶ θρησκευτικὴ κατάσταση. Ἀπέκτησε κῦρος μὲ τὶς πραγματεῖες του πάνω στὸ πρόβλημα τῶν ὑποδούλων λαῶν. Σὲ μιὰ ἔκθεσή του μάλιστα στὸν Λουδοβῖκο ΙΔ' διατύπωνε ἔκκληση γιὰ τὴν ὀργάνωση ἐκστρατείας ἐναντίον τῆς «ἑτοιμόρροπης» Τουρκίας :

«Τὸ Ἀρχιπέλαγος, Μεγαλειότατε, εἶναι ὁλάνοιχτο καὶ γεμάτο ἀπὸ θαυμάσια νησιὰ ποὺ θὰ προσφέρουν ὅλα τὰ ἀπαραίτητα ἐφόδια γιὰ τὴν ἀρμάδα ». Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ Σταυροφορία ἔπρεπε νὰ γίνῃ μὲ δαπάνες τῶν Ἑλλήνων τοῦ Αἰγαίου!

Ὁ Γάλλος διπλωμάτης καταγράφει στὸ χρονικό του[2] ἐντυπώσεις καὶ

---

1. Ὁ καλλιτέχνης ποὺ σχεδίασε τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Παρθενῶνος εἶναι κατὰ τοὺς περισσότερους μελετητὲς τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως ὁ Γάλλος ζωγράφος *Jacques Carrey*. Ἀλλὰ ὁ Γάλλος ἀκαδημαϊκὸς *Albert Vandal* ὑποστηρίζει ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα Φλαμανδὸ ζωγράφο ποὺ εἶχε διαδεχθῆ τὸν *Rombaud Faidherbe*, μετὰ τὸν θάνατό του, στὴν ἀκολουθία τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ. Καὶ εἶναι πειστικὴ ἡ ἐπιχειρηματολογία στὴ μικρὴ μελέτη του ποὺ ἔχει τίτλο «Ἀνήκουν στὸν Carrey τὰ σχέδια τοῦ Παρθενῶνος;». Τὰ σχέδια τοῦ ναοῦ κυκλοφόρησαν τὸ 1898 στὸ Παρίσι σὲ ἔκδοση τοῦ Henri Omont : «Athènes au XVII siècle. Dessins des sculptures du Parthenon attribués à *J. Carrey* et conservés à la Bibliothèque National accompagnés des vues et plans d'Athènes et d' Acropole publiés par *Henrie Omont* (Paris, 1818).

2. Mémoires de *Sieur de la Croix*, en Levant, secrétaire de l'ambassade de Constantinople, contenans diverses relations très curieuses de l'empire othoman (A Paris, 1684).

παρατηρήσεις κατὰ τὸ ταξίδι τοῦ καραβιοῦ ποὺ ἔφερε τὸν πρεσβευτὴ Nointel στὴν Πόλη διὰ μέσου Μάλτας, Μήλου, Μυτιλήνης, Χίου, Τενέδου.

Στὴ Μῆλο εἶδε θερμὲς ἰαματικὲς πηγὲς ποὺ θεράπευαν τὰ ἀφροδίσια νοσήματα. Τὰ ἀποτελέσματα εἶναι καταπληκτικά, γράφει ὁ Sieur de la Croix. Τὸ νησὶ διοικεῖται ἀπὸ ἕνα καδῆ ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὴν ἄνοιξη ὣς τὶς ἀρχὲς τοῦ χειμώνα. Ὕστερα καταφθάνουν οἱ γαλέρες τῶν πειρατῶν γιὰ νά ἀνεφοδιασθοῦν, νὰ πουλήσουν τὰ πλιάτσικα, νὰ ἀναπαυθοῦν καὶ νὰ γλεντοκοπήσουν τὰ τσοῦρμα. Ὁ τουρκικὸς στόλος δὲν προσεγγίζει ποτὲ τὶς Κυκλάδες κατὰ τοὺς μῆνες τῆς κακοκαιρίας. Καὶ οἱ Μηλιῶτες λαφυραγωγοῦνται καὶ καταδυναστεύονται καὶ ἀπὸ τοὺς δυὸ τυράννους.

Μερικὰ πανάθλια σπίτια ἀποτελοῦν τὴν πόλη. Τὸ καλύτερο κτίριο εἶναι τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας, Νικολὸ Ζούκου, ἀπὸ τὴ Μῆλο.

Ὅταν ξεμπαρκάρησε ὁ πρεσβευτὴς τὸν ὑποδέχτηκαν ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ ἔνοπλοι καὶ τὸν συνώδεψαν ὣς τὸ σπίτι τοῦ προξένου κι' ὕστερα στὴν ἕδρα τῶν Καπουκίνων ὅπου φιλοξενήθηκε τρεῖς μέρες.

«Σ' αὐτὸ τὸ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ἔγιναν πολλοὶ γάμοι καὶ βαφτίσια στὴ Μῆλο. Στὸ νησὶ ὑπάρχει ἡ συνήθεια νὰ βαφτίζουν τὰ παιδιὰ πολλὲς φορές. Ἀπὸ τὸ ἔθιμο αὐτὸ ἐπωφελεῖται ὅλος ὁ κόσμος. Εἰσπράττει ἡ ἐκκλησία, εἰσπράττουν οἱ ἔμποροι γιὰ τὰ δῶρα, οἱ γείτονες διασκεδάζουν. Ὁ κουμπάρος εἶναι ὁ ἀφέντης τοῦ σπιτιοῦ. Κι' ὁ γαμπρὸς τί κάνει ; Τρώει καὶ πίνει σὰν τοὺς ἄλλους. Κι' εἶναι εὐχαριστημένος ποὺ φορτώνεται ὅλα τὰ ἔξοδα ὁ κουμπάρος ».

Τὸ καράβι ἄραξε σὲ λίγες μέρες στὸ λιμάνι τῆς Τενέδου. Ὁ La Croix εἶδε μερικὰ ἑλληνικὰ φτωχόσπιτα. Οἱ Τοῦρκοι ζοῦν στὸ Κάστρο τοῦ νησιοῦ.

«Κατὰ τὴν παραμονή μας στὸ νησὶ εἶδα νὰ βγαίνη ἀπὸ τὸ λουτρὸ (ὑπάρχουν δύο στὴν Τένεδο) μιὰ μικρὴ Ἑλληνοπούλα. Θὰ παντρευόταν τὴν ἄλλη μέρα καὶ πῆγε νὰ λουστῆ σύμφωνα μὲ τὸ ἔθιμο. Ἦταν ντυμένη ὅπως ὅλες οἱ νησιώτισσες : φοροῦσε τρεῖς ἢ τέσσερες φοῦστες πλισσὲ τὴ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη κι' ἕνα πουκάμισο μὲ μακρυὰ μανίκια. Οἱ ἄκρες τῶν μανικιῶν ἦταν κεντημένες μὲ πολύχρωμο μετάξι. Φοροῦσε ἐπίσης πάνινες κάλτσες πλισσὲ χρυσοκεντημένες. Ὅσο γιὰ τὰ παπούτσια ἦταν χρυσοκεντημένες βελουδένιες παντοῦφλες. Τὸ πρόσωπο νύφης ἦταν βαμμένο μὲ κοκκινάδι. Χρυσᾶ φύλλα στόλιζαν τὸ μέτωπό της, τὰ μάγουλα καὶ τὸ πηγούνι. Τὰ μαλλιά της ξεχύνονταν κάτω ἀπὸ μιὰ σκούφια ἀνασηκωμένη καὶ σουβλερή. Ἀπὸ τὴν κορφὴ τῆς σκούφιας κρεμόταν ἕνας μεγάλος πέπλος ἀπὸ ταφτὰ σὲ χρῶμα φωτιᾶς ποὺ σερνόταν πίσω της καταγῆς ».

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ τῆς Πόλης ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ὅσα ἀναφέρονται στὸν Γαλατά :

«Ἐδῶ κατοικοῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ξένους διπλωμάτες καὶ οἱ Ἕλληνες (κυρίως στὸν μεγάλο δρόμο) ποὺ περηφανεύονται πὼς εἶναι ἀπόγονοι τῶν

Παλαιολόγων καὶ τῶν Καντακουζηνῶν καὶ ἄλλων Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. 'Αλλὰ τὸ μόνο ποὺ τοὺς ἔχει ἀπομείνει εἶναι ἡ καυχησιὰ καὶ ἡ ματαιοδοξία. Γιατὶ ὅσοι δὲν ἔχουν προσόντα ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ γίνουν δραγουμάνοι ἢ νὰ καταλάβουν ἄλλα ἀξιώματα, εἶναι τεχνίτες : ρολογάδες καὶ χρυσοχόοι. Πουλᾶνε πολύτιμα πετράδια καὶ κάθε λογῆς στολίδια γιὰ νὰ ἀκτινοβολήση τὸ μεγαλεῖο τῶν 'Οθωμανῶν μεγιστάνων, τὸ μεγαλεῖο ποὺ αὐτοὶ ἔχουν στερηθῆ καθὼς γυρίζουν μὲ τὸν κόκκινο σκοῦφο χωρὶς γούνα καὶ μὲ τὸ βιολετὶ πάνινο βρακὶ καὶ τὰ κόκκινα παπούτσια ποὺ φοροῦν οἱ ραγιάδες. 'Εκτὸς ἂν τεθοῦν ὑπὸ τὴν προστασία τῶν πρεσβευτῶν κι' ἀποκτήσουν ἔτσι τὸ προνόμιο νὰ φοροῦν γούνινο καλπάκι, κόκκινο βρακὶ καὶ παπούτσια κίτρινα ὅπως οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Φράγκοι.

»Οἱ γυναῖκες τοῦ Γαλατᾶ δὲν εἶναι λιγώτερο ξιπασμένες ἀπὸ τοὺς ἄντρες τους. Τὶς βλέπεις φορτωμένες χρυσοῦφαντα μπροκάρ, πέρλες, διαμαντικὰ καὶ βαρύτιμες γοῦνες. Καὶ δὲν βγαίνουν ποτὲ στὸ δρόμο χωρὶς πολυάριθμη συνοδεία ἀπὸ πεινασμένους κι' ἐξαθλιωμένους σκλάβους ».

'Ο Γάλλος περιηγητὴς εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθῆ τὸ ἑλληνικὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας στὸν Μαῦρο Μῶλο, ἐπὶ τοῦ Βοσπόρου (οἱ Τοῦρκοι τὸν ἀποκαλοῦν Καρὰ Τὰ — μαύρη πέτρα).

«Στὸ πανηγύρι τοῦ Σεπτεμβρίου συρρέουν στὸ μοναστήρι ὅλες οἱ παντρεμένες ποὺ λαχταροῦν ν' ἀποκτήσουν παιδιά, καὶ τὰ κορίτσια ποὺ βιάζονται νὰ παντρευτοῦν. Ἔρχονται ἀκόμα στὴ χάρη της καὶ ὅλα τὰ ἐλαφρὰ θηλυκά, ὄχι γιὰ νὰ προσκυνήσουν ἀλλὰ γιὰ νὰ εὐχαριστήσουν τοὺς ξένους ποὺ συρρέουν ἀπὸ 'Ανατολὴ καὶ Δύση.

»Οἱ καλόγεροι κάνουν ὅ,τι μποροῦν γιὰ ν' ἀποκτήσουν φήμη θαυματουργὴ οἱ πηγὲς καὶ τὰ πηγάδια τοῦ μοναστηριοῦ. Πολὺ χρῆμα μαζεύουν ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια ποὺ πουλᾶνε καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ ἁγιασμένο λάδι τῶν καντηλιῶν. Αὐτὸ τὸ λάδι δὲν τὸ δίνουν μὲ τὸ ζύγι γιατὶ δὲν θάβρισκαν λογαριασμό : μουσκεύουν ἕνα κομματάκι μπαμπάκι. Αὐτὸ τὸ φιτιλάκι ὁ σύζυγος τὸ τοποθετεῖ στὸν ἀφαλὸ τῆς ἄκαρπης γυναίκας του τὴν ὥρα ποὺ βρίσκονται στὸ στρῶμα. Καὶ τὸ ζευγάρι εἶναι πιὰ σίγουρο πὼς θ' ἀποχτήση παιδί.

»'Ωραῖο εἶναι τὸ ἔθιμο τῆς θυσίας τοῦ κριαριοῦ. Δένουν τὸ ζωντανὸ σ' ἕνα δέντρο, διαβάζει ὁ παππὰς φορώντας τὸ πετραχείλι του μιὰ εὐχὴ καὶ τὸ θυμιατίζει πολλὲς φορές. Ὕστερα σφάζεται τὸ κριάρι καὶ τρώγεται μισὸ βραστό, μισὸ ψητό ».

'Εκτὸς ἀπὸ τὸ ταξιδιωτικό του χρονικὸ ὁ Sieur de la Croix ἔγραψε καὶ μιὰ ἐκτενῆ μελέτη γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἀνατολικῆς 'Εκκλησίας[1], ὅπου παραθέτει καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ

---

1. État présent des Nations et Église grecque, arménienne et maronite en Turquie par *Sieur de la Croix* (A Paris, 1742).

ἑλληνισμοῦ τῆς Πόλης. Ὑποστηρίζει, πρῶτα-πρῶτα, ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν κατάγονται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, οὔτε κἂν ἀπὸ τοὺς τελευταίους Βυζαντινούς. Καὶ προβάλλει ὡς παράδειγμα τὴν Κωνσταντινούπολη :

«Ἐδῶ ἔζησαν οἱ πιὸ ἔνδοξες οἰκογένειες τοῦ Βυζαντίου. Ὅλες ἔσβησαν ἐκτὸς ἀπὸ τέσσερες : τοὺς Καντακουζηνούς, τοὺς Παλαιολόγους, τοὺς Ἀσσὰν καὶ τοὺς Ράλληδες. Ἀλλὰ κι' αὐτὲς οἱ οἰκογένειες ἔχουν ἐκφυλισθῆ ἐξ αἰτίας τῶν ἐπιγαμιῶν μὲ τοὺς Τούρκους. Καὶ οὐσιαστικὰ δὲν ἔχει ἀπομείνει τίποτα ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομά τους καὶ τὴν ὑπεροψία τους.

»Ὑπάρχουν ὅμως καὶ μερικὲς ἄλλες οἰκογένειες ποὺ διεκδικοῦν στὴν Πόλη τίτλους εὐγενείας. Εἶναι οἱ νεόπλουτοι ποὺ ἀφοῦ ἀπέκτησαν δύναμη σ' ἄλλες πολιτεῖες ἔρχονται νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν πρωτεύουσα ὅπου κατορθώνουν νὰ ἐπιβληθοῦν στὶς παλιὲς οἰκογένειες καὶ νὰ ἀποκτήσουν «μὲ τὸ σπαθί τους» ἀριστοκρατικὲς διακρίσεις.

»Συγκεκριμένα, ὁ Μωάμεθ Β' ὁ Πορθητής, βλέποντας πὼς ἡ Πόλη εἶχε ἐρημωθῆ ἐξ αἰτίας τῆς φοβερῆς σφαγῆς κατὰ τὴν ἅλωση, κάλεσε ὅλες τὶς σημαντικὲς οἰκογένειες ποὺ ζοῦσαν σ' ἄλλες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν πρωτεύουσα παραχωρώντας τους προνόμια καὶ ἀτέλειες, ἀκόμα καὶ εἰδικὴ ἀσυλία. Ἔτσι κατώρθωσε νὰ προσελκύση μερικοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα, τὴν Ἀνατολή, τὴ Χίο, τὴ Θεσσαλία, τὴν Κρήτη, τὴ Ρόδο καὶ τὴν Κύπρο. Πρόκειται γιὰ τὶς ἑξῆς οἰκογένειες: Τουλιάνη, Ρωσσέτη, Διπλωματάκη, Μαύρου, Κορδάτου, Κρυφοσκόλη, Καρυοφίλη, Ραμνίτη, Μαμεράδη, Κουπραγιώτη, Μουσελίμη, Σούτσου, Βενέλη, Κουκίδη, Κονταράτου, Μαυροειδῆ, Ραμαντάνη, Φραγκίδη καὶ Φραγκόπουλου.

»Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς οἰκογένειες κατώρθωσαν νὰ διακριθοῦν καὶ νὰ ξεπεράσουν παλαιὲς ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴν πρωτεύουσα χάρη στὰ πλούτη τους, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ προνόμιά τους ἀπὸ τοὺς τυραννικοὺς Ὀθωμανοὺς κυβερνῆτες ποὺ εἰσπράττουν τὴ δεκατιὰ ἀπὸ τοὺς ραγιάδες. Οἱ Τοῦρκοι ἐπίσημοι ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὶς φιλοδοξίες τῶν ἰσχυρῶν ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν καὶ ἐμπορεύονται τὰ προνόμια γιὰ νὰ εἰσπράττουν δῶρα. Ἔτσι οἱ ἑτερόχθονες ἔχουν ἐπιβληθῆ στοὺς Παλαιολόγους ποὺ ἔμειναν χρυσοχόοι καὶ ἔμποροι διαμαντικῶν, κι' ἂς ἦταν ἄλλοτε ὑποτελεῖς τους.

»Μ' αὐτὴ τὴ διαδικασία ἔχουν ἐγκατασταθῆ στὴν Πόλη δύο περίπου χιλιάδες οἰκογένειες, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τῆς Ρωμυλίας, Βουλγαρίας, Ἀλβανίας καὶ Σκλαβουνίας ποὺ ἔρχονται νὰ ἐργασθοῦν στὴν πρωτεύουσα κι' ὕστερα ἐπιστρέφουν στὴν πατρίδα τους ἀφοῦ ἀποκτήσουν μὲ τὴν τέχνη τους μιὰ μικρὴ περιουσία ».

Εἰδικὸ κεφάλαιο ἀναφέρεται στοὺς φόρους καὶ τὶς εἰσφορὲς ποὺ καταβάλλουν οἱ Ἕλληνες στὸν δυνάστη τους. Ὁ La Croix γράφει πὼς οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς Πόλης πλήρωναν στὴν ἀρχὴ ἐννέα δράμια ἀσήμι κατὰ κεφαλὴ δηλαδὴ ἕνα γαλλικὸ τάληρο. Αὐτὸς ὁ φόρος τριπλασιάστηκε μὲ τὸν καιρό.

«Καὶ σήμερα τὸ χαράτσι ποὺ καταβάλλεται ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄνδρες ἡλικίας 15 χρόνων καὶ πάνω ἀνέρχεται σὲ 3 ½ τάληρα. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κεφαλικὸ φόρο ὑπάρχουν κι' ἄλλες πρόσθετες ἐπιβαρύνσεις ποὺ εἰσπράττονται μὲ βαναυσότητα καὶ ἀπομυζοῦν αὐτὸ τὸ ἔθνος : τὸ ντεβισσιρμέ, τὸ κουρὲκ ἀκεσσί, τὸ σουφράτ, τὸ ἀβαρὶζ καὶ τὸ ἀβὲ ἀκεσσί».

Τὸ ντεβισσιρμὲ εἶναι ἡ δεκάτη τῶν ἀρσενικῶν παιδιῶν (τὸ παιδομάζωμα). Τὸ σουφράτ, εἰσφορὰ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν δαπανῶν τῶν ἀνακτόρων τοῦ σουλτάνου σὲ περίπτωση πολέμου. Τὸ κουρὲκ ἀκεσσί, ὁ φόρος γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου. Τὸ ἀβαρίζ, εἶναι ἡ εἰσφορὰ ποὺ καταβάλλουν οἱ Ἕλληνες χωρικοὶ γιὰ τὸ σουλτανικὸ ἱππικὸ σὲ κριθάρι, ἄχερο, χόρτο κ.λ.π. Τέλος τὸ ἀβὲ ἀκεσσί, «δικαίωμα κυνηγίου»: εἰσφορὰ γιὰ τὴ χρηματοδότηση τῶν σουλτανικῶν κυνηγιῶν.

«Ὑπάρχουν ὅμως καὶ οἱ ἐξαιρέσεις : οἱ προνομιοῦχοι Ἕλληνες ποὺ ἀπαλλάσσονται τῶν φόρων, οἱ λεγόμενοι Μουσελίμηδες. Εἶναι οἱ προμηθευτὲς τοῦ σεραγιοῦ, οἱ συντηρητὲς τῶν ὑδραγωγείων, οἱ τεχνίτες τῶν ταρσανάδων καὶ τῶν ἐργαστηρίων παραγωγῆς πολεμοφοδίων, ἐκεῖνοι ποὺ ἐφοδιάζουν μὲ κρέας τὴ φρουρὰ τῶν γενιτσάρων καὶ μὲ λάδι γιὰ τὰ φανάρια ποὺ καῖνε μπροστὰ στοὺς ὀντάδες τῶν ἀγάδων. Οἱ ἐπιστάτες τῶν κήπων τῶν ἀξιωματούχων, οἱ γιατροί τους, οἱ σπετσέρηδες. Τέλος οἱ δραγουμάνοι τῶν πρεσβευτῶν.

»Ὅλοι αὐτοὶ οἱ προνομιοῦχοι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ φοροῦν ἴδια ροῦχα μὲ τοὺς Τούρκους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «πράσινο τοῦ προφήτη» καὶ τὸ ἄσπρο τουρμπάνι.

»Γενικὰ οἱ Ἕλληνες εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ φορᾶνε μιὰ ἄλλη βέστα πάνινη χωρὶς γούνα, βρακὶ τριανταφυλλί, κόκκινο σκοῦφο χωρὶς μπορντούρα καὶ κόκκινα παπούτσια.

»Ἀντίθετα, οἱ προνομιοῦχοι ντύνονται ὅπως οἱ Τοῦρκοι μὲ τὰ πιὸ πολυτελῆ ὑφάσματα ποὺ τὰ ντουμπλάρουν μὲ γουναρικὰ ἀπὸ ζιμπελίνα, κουνάβι κ.ἄ. Ἐπίσης ράβουν μπορντούρα στὸ σκοῦφο τους, φορᾶνε βρακὶ ἀπὸ κόκκινο πανὶ καὶ παπούτσια ἀπὸ κίτρινο μαροκίνι.

»Αὐτὸ τὸ προνόμιο ἱκανοποιεῖ τὴ ματαιοδοξία τους. Καὶ μ' ὅλο ποὺ τοὺς ἀφανίζει οἰκονομικὰ ἐννοοῦν νὰ κάνουν κάθε θυσία παρὰ νὰ στερηθοῦν τὰ ἐνδύματα ποὺ τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ ξεχωρίζουν. Αὐτὴ ἡ μανία τῆς πολυτέλειας καὶ τῶν ἐπιδείξεων ἀποτελεῖ κατὰ μέγα μέρος τὴν αἰτία τοῦ ἀφανισμοῦ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Οἱ Τοῦρκοι τὸ γνωρίζουν καὶ τοὺς κρατοῦν στὴ σκλαβιά. Ἕνας Τοῦρκος μπορεῖ νὰ βάλη στὴ γραμμὴ μιὰ λεγεώνα Ἑλλήνων μὲ ἕνα ραβδὶ καὶ μὲ μιὰ βρισιά »

1674 : ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΚΑΙ ΧΩΡΙΑΤΕΣ

Μέλος τῆς ἀκολουθίας τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη ἦταν καὶ

ὁ Cornelio Magni, φίλος τοῦ μαρκησίου De Nointel, φιλάρχαιος καὶ ἐρευνητικὸς Ἰταλός. Ἐνῶ ὁ Nointel κατεχόταν ἀπὸ τὸ πάθος συλλογῆς τοπικῶν ἐνδυμασιῶν, ὁ Cornelio Magni παρατηροῦσε φυσιογνωμίες, τύπους, χαρακτῆρες. Καὶ ἡ ἀφήγησή του[1], ποὺ γίνεται μὲ συναρπαστική, γοητευτικὴ ἁπλότητα μᾶς προσφέρει μιὰ πινακοθήκη ζωντανῶν προσώπων : γενειοφόρους καὶ μακρυμάλληδες Ἕλληνες παππάδες, ρυπαροὺς καλογέρους, σκορδοφάγους πρωτοπρεσβύτερους, ραφινάτους Ἑβραίους καὶ πανούργους Ἕλληνες μὲ ἀκονισμένο μυαλό.

Κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τῆς συντροφιᾶς στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν περιοδεία στὴν Ἀττική, Φωκίδα, καὶ Εὔβοια ὁ Magni συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο τῶν Ἑλλήνων. Περιγράφει πολιτεῖες, κάστρα, ἀρχαῖα μνημεῖα, ἀνθρώπινους τύπους κι' ἀκόμα τὶς φορεσιὲς καὶ τὶς κοινωνικὲς συνήθειες.

Παρὰ τὶς εἰρωνεῖες καὶ τὴν ἐμπάθειά του σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τοὺς Ἕλληνες καὶ τὴν ὀρθοδοξία, τὰ κείμενά του ἀποκαλύπτουν ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν διατηρήσει τὴν ἑλληνική τους συνείδηση :

«Τὰ σπίτια τῆς Ἀθήνας εἶναι γερῆς κατασκευῆς ἀλλὰ ὑστεροῦν σὲ ἀρχιτεκτονική. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων ὑπολογίζεται σὲ δώδεκα χιλιάδες ψυχές· ὅλοι Ἕλληνες ὀρθόδοξοι. Ὑπάρχουν στὴν πόλη πολλὲς ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια μὲ πολυάριθμους καὶ παχύτατους καλογέρους. Ὅλοι ἀνεξαιρέτως, ἐκκλησιαστικοὶ καὶ λαϊκοί, ἀκόμα καὶ οἱ γυναῖκες καὶ τὰ κορίτσια τρέφουν βαθύτατο μῖσος κατὰ τῶν Λατίνων. Προτιμοῦν νὰ προσκυνήσουν τὸ Κοράνιο παρὰ νὰ ἀσπασθοῦν τὸ δικό μας δόγμα.

»Οἱ ἄρχοντες τῆς πολιτείας εἶναι μιὰ ντουζίνα περίπου οἰκογένειες. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ὑπερηφανεύονται γιὰ τὴν αὐτοκρατορική τους καταγωγή. Ἰσχυρίζονται ὅτι εἶναι ἀπόγονοι τῶν Παλαιολόγων. Ματαιόδοξοι καὶ ὑπερόπτες παριστάνουν ἀκόμα τοὺς κληρονόμους τοῦ Ἀρείου Πάγου.

»Ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἀθηναίους ἀπὸ τὴ φορεσιά τους ποὺ εἶναι σοβαροφανὴς καὶ γελοία. Συνηθίζουν τὸ μαῦρο χρῶμα, μακριὲς ζακέττες μὲ πλατειὰ μανίκια γιὰ νὰ παριστάνουν τοὺς πατρικίους. Ξυρίζουν ὁλόκληρο τὸ κεφάλι καὶ τὸ σκεπάζουν μ' ἕνα καμελαύκι. Κουρεύουν τὰ γένεια γύρω - γύρω στὸ πηγούνι. Οἱ πιὸ ἐπίσημοι φορᾶνε ἕνα καπέλλο δυὸ σπιθαμὲς ψηλὸ ἀπὸ μαύρη καλοδουλεμένη φέλπα. Αὐτὰ τὰ καπέλλα διατηροῦνται στὴν οἰκογένεια ὅπως οἱ Σταυροὶ τῆς Μάλτας καὶ ἄλλων ἱπποτικῶν ταγμάτων τῆς χριστιανοσύνης. Περνοῦν ἀπὸ πατέρα σὲ γιὸ καὶ θεωροῦνται πολύτιμη κληρονομιά. Τὰ κυριώτερα ὀνόματα αὐτῶν τῶν ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν εἶναι : Βενιζέλος, Παλαιολό-

1. Relazione della città d'Athene, colle provincie dell'Attica, Focia, Beotia e Negreponte, ne' tempi che furono queste passeggiate da *Cornelio Magni* parmegiano, l'anno 1674 (Parma, 1688).

γος, Λιμπόνας, Περούλης, Καβαλλάρης. Ὑπάρχει καὶ ἡ οἰκογένεια Χαλκοκονδύλη. Εἶναι ἀπόγονοι τοῦ περίφημου Βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ ἀλλὰ σήμερα εἶναι πάμπτωχοι.

»Τὰ φορέματα τῶν γυναικῶν δὲν ἔχουν τίποτα ξεχωριστό : ἕνας κόκκινος σάκκος ποὺ ἀποτελεῖ τὸ μποῦστο καὶ μιὰ φοῦστα ραμμένη στὸ πανωκόρμι. Σκεπάζουν τὸ κεφάλι μὲ μιὰ σκούφια ἀπὸ βελοῦδο ἢ δαμάσκο, στολισμένη μὲ νομίσματα (πολλὲς φορὲς εἶναι χρυσᾶ). Πάνω ἀπὸ τὴ σκούφια συνηθίζουν ἕνα ἄσπρο βέλο ποὺ σκεπάζει ὁλόκληρο τὸ πρόσωπο. Ἐκεῖνο ποὺ βελτιώνει κάπως τὴν ἀμφιεσή τους εἶναι ἕνα ζιπούνι σφιχτὸ ποὺ φθάνει ὡς τὰ γόνατα. Καμαρώνουν γι' αὐτὸ τὸ φόρεμα ποὺ γίνεται ἀπὸ μπροκάρ, βελοῦδο, λεπτὴ τσόχα μὲ φόδρα καὶ γουναρικὸ ἀπὸ κουνάβι, ἀκόμα καὶ ζιμπελίνα. Στὸ στῆθος ἔχει γαϊτάνι ἀπὸ χρυσὴ ἢ ἀσημένια κλωστὴ ποὺ τὸ λένε «σύρμα» καὶ κουμπιὰ χοντρὰ σὰν καρύδι. Αὐτὰ εἶναι, ὅλα - ὅλα τὰ στολίδια τους ».

Ὁ Magni ὑπολογίζει τοὺς Τούρκους τῆς Ἀθήνας τοῦ 1674 σὲ τρεῖς χιλιάδες. Τὸ μεγαλύτερο μέρος κατοικεῖ στὴν Ἀκρόπολη. Δὲν ὑπάρχουν Ἑβραῖοι στὴν Ἀθήνα.

Ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς κατέγραψε καὶ μιὰ λαϊκὴ παροιμία γιὰ Ἑβραίους, Ρωμιοὺς καὶ μουσουλμάνους : «Νὰ φυλάγεσαι ἀπὸ Ὀβριὸ Σαλονικιό, ἀπὸ Ρωμιὸ Ἀθηναῖο κι' ἀπὸ Τοῦρκο Χαλκιδαῖο».

Φράγκους κατοίκους δὲν βρῆκε ὁ Magni ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πρόξενο τῆς Γαλλίας Chastagnier καὶ τῆς Ἀγγλίας Ζιρώ.

Τὸ κυριώτερο εἰσόδημα τῶν Ἀθηναίων εἶναι τὸ λάδι. Ἡ παραγωγὴ δημητριακῶν δὲν εἶναι μεγάλη ἀλλὰ ἐπαρκεῖ γιὰ τὶς τοπικὲς ἀνάγκες. Κυνήγι ἄφθονο. Ἀκόμα καὶ ἀγριόχοιρους βρίσκεις λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. Στὴν Αἴγινα οἱ κάτοικοι ἔβγαιναν κάθε ἄνοιξη, ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τῶν «ἐπιτρόπων», παγάνα γιὰ νὰ ἐξοντώσουν τὰ περδικοκόπαδα ποὺ κατέστρεφαν τὴν παραγωγή.

Οἱ εὐπορώτεροι Ἀθηναῖοι ἐμπορεύονταν μὲ τὴ Βενετία. Οἱ κυριώτερες ἐξαγωγὲς ἦταν μετάξι, καθὼς καὶ βελανίδια σὲ μεγάλες ποσότητες ποὺ προωρίζονταν γιὰ τὰ βυρσοδεψεῖα τῆς Λομβαρδίας.

Πολλοὶ Ἀθηναῖοι περνοῦσαν τὴ νεότητά τους στὴ Βενετία κι' ἐπέστρεφαν πλούσιοι χάρη στὴν ἔμφυτη, γράφει ὁ Ἰταλὸς περιηγητής, πανουργία τους καὶ στὶς γνώσεις ποὺ ἀποκτοῦσαν ἐκεῖ καὶ τὴ γλωσσομάθειά τους.

Ὁ Magni εἶδε μιὰ μεγαλόπρεπη γέφυρα πάνω στὸν Ἰλισσὸ καὶ ἐκφράζει τὴ γνώμη πὼς εἶχε χτισθῆ περισσότερο γιὰ ἐπίδειξη πλούτου καὶ πολυτέλειας παρὰ γιὰ πρακτικὴ ἐξυπηρέτηση τῶν κατοίκων. Τὸ ποτάμι ἦταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἕνα μικρὸ ρυάκι. Πάνω στὴ γέφυρα ὑπῆρχε μιὰ ἐρειπωμένη ἐκκλησία. Ὁ περιηγητής, ὅμως, διέκρινε στὰ χαλάσματα ἴχνη τῶν ἐμβλημάτων τοῦ δούκα Ἀτζαγιώλη.

Οἱ ἀναζητήσεις καὶ οἱ ἁρπαγὲς ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τοὺς ξένους εἶχαν κινητοποιήσει καὶ τοὺς Τούρκους :

«Πολλοὶ ξένοι ἐπιχειροῦν ἀνασκαφὲς ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι ἀγρυπνοῦν καὶ σπεύδουν μόλις παρατηρήσουν τὸ ἄνοιγμα ἑνὸς μικροῦ λάκκου, γιατὶ ὑποπτεύονται ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ ἀποβλέπει στὴν ἀναζήτηση κάποιου θησαυροῦ. Γι' αὐτὸ ἀσχολοῦνται οἱ ἴδιοι μὲ τὶς ἀνασκαφὲς κι' ὅταν ἀνακαλύπτουν κανένα ὡραῖο ἄγαλμα, ἀμαθεῖς ὅπως εἶναι, τὸ κατακομματιάζουν γιὰ νὰ ἐξαφανίσουν, ὅπως λένε, τὰ λείψανα τῆς εἰδωλολατρείας. Ὡστόσο πολλὰ γλυπτὰ φυγαδεύονται στὴ Ζάκυνθο καὶ καταλήγουν στὴ Βενετία».

Σὲ μιὰ κυνηγετικὴ ἐκδρομὴ μὲ τὸν βοεβόδα τῆς Ἀθήνας ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρατηρήση τὶς ἐνδυμασίες στὰ χωριὰ τῆς Ἀττικῆς:

«Οἱ ἄνδρες φορᾶνε μιὰ πάνινη πουκαμίσα καὶ μπενοβράκια ποὺ φθάνουν ὡς τὴ μέση τῆς γάμπας. Στὸ κεφάλι συνηθίζουν, ὅπως σ' ὅλη τὴ χώρα, μιὰ κόκκινη σκούφια. Διατηροῦν γένεια γύρω ἀπὸ τὸ πηγούνι. Γιὰ νὰ προφυλαχθοῦν ἀπὸ τὸν ἥλιο στερεώνουν πάνω στὸ μέτωπο ἕνα μικρὸ καπέλλο ποὺ τὸ δένουν μὲ δυὸ κορδόνια, τὸ ἕνα κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι καὶ τὸ ἄλλο στὸν αὐχένα. Οἱ χωριάτισσες φοροῦν ἕνα πολὺ εὐρύχωρο πουκάμισο μὲ πλατειὰ μανίκια. Στὸ πανωκόρμι τους τὸ πουκάμισο εἶναι μεταξωτό. Πάνω ἀπ' αὐτὸ πέφτει ἕνα ζιπούνι, ἀπὸ τὸ ἴδιο πανί, ποὺ φθάνει ὡς τὴ μέση τῆς γάμπας. Ἀπὸ τὸ λαιμό τους κρέμεται ἕνα ἀσημένιο κορδόνι μὲ τρύπια νομίσματα, ἐλάχιστης ἀξίας. Περίεργο εἶναι τὸ ξύλινο τσέρκι ποὺ στερεώνουν μιὰ παλάμη πάνω ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τὸ καλύπτουν μὲ κόκκινο πανὶ στολισμένο μὲ τέσσερα δάχτυλα δαντέλλα καὶ κεντήματα μ' ἀσημοκλωστή. Ὅλες ἔχουν μιὰ μακριὰ οὐρὰ μαλλιῶν ποὺ κρέμεται στὴ ράχη τους σύμφωνα μὲ παλιὰ ἑλληνικὴ συνήθεια. Καὶ στὰ ἀγάλματα εἶδα παρόμοιες κομμώσεις».

Ὁ πρεσβευτὴς Nointel καὶ ἡ ἀκολουθία του θὰ συνεχίσουν τὴν περιοδεία στὴ Βοιωτία, Φωκίδα καὶ Εὔβοια διὰ μέσου Ἐλευσίνας (Λεψίνας) καὶ Λειβαδιᾶς. Στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ βρῆκαν ἑκατὸ καλογέρους. «Ὅλοι πετσὶ καὶ κόκκαλο», γράφει ὁ Magni. Ἡ περιήγηση ὁλοκληρώθηκε μὲ μιὰ ἐπίσκεψη στὸ στενὸ τοῦ Εὐρίπου.

«Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς στεριᾶς (Βοιωτία) ξεκινάει μιὰ γέφυρα πέτρινη μὲ πέντε μέτριες καμάρες καὶ καταλήγει σὲ πύργο χτισμένο πάνω σ' ἕνα βράχο στὴ μέση τοῦ στενοῦ. Ἡ βοιωτικὴ στεριὰ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν πύργο μὲ δυὸ κινητὲς γεφυροῦλες. Περάσαμε ἀπὸ τὸν πύργο (ἄλλος δρόμος δὲν ὑπῆρχε) καὶ βαδίζοντας δώδεκα βήματα φθάσαμε σὲ μιὰ ἄλλη γέφυρα ξύλινη. Αὐτὴ ἡ δεύτερη γέφυρα χωρίζεται σὲ δυὸ μέρη ποὺ ἀνυψώνονται γιὰ νὰ περνοῦν οἱ γαλέρες καὶ ἄλλα μεγάλα καράβια. Τὰ πλοῖα προτιμοῦν νὰ περνοῦν τὸ μπουγάζι γιὰ νὰ ἀποφεύγουν τὶς ἐπιθέσεις τῶν πειρατῶν στὰ ἀνατολικὰ τῆς Εὐβοιας. Ὡραῖο θέαμα εἶναι οἱ μύλοι ποὺ γυρίζουν μὲ γρηγοράδα, χάρη στὴν κίνηση τῶν νερῶν. Ὅταν ἀλλάζει κατεύθυνση τὸ ρεῦμα ἡ κίνηση ἐπιβραδύνεται καὶ σὲ μιὰ στιγμὴ ἀκινητοῦν οἱ μύλοι καθὼς ἰσοζυγιάζονται τὰ νερά. Ἀλλὰ σὲ λίγο ξαναρχίζει ἡ κίνηση πρὸς τὴν ἀντίθετη πλευρά».

Ὁ Cornelio Magni ἔγραψε καὶ δεύτερο χρονικὸ μὲ ἐντυπώσεις καὶ παρκτηρήσεις ἀπὸ τὴν Πόλη καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.[1] Στὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρακολούθησε τὶς τελετὲς τῶν Θεοφανείων καὶ τῶν Βαΐων :

«Κράτησε ὥρα πολλὴ ἡ θορυβώδης ἑλληνικὴ ψαλμωδία. Ὅταν τελείωσε, κατέβηκε ὁ πατριάρχης ἀπὸ τὸ θρόνο του φορώντας τὰ ἱερὰ ἄμφια καὶ προχώρησε ὣς τὴ μέση τοῦ ναοῦ ὅπου εἶχε προετοιμασθῆ ἕνα μεγάλο δοχεῖο μὲ νερό. Κάθε πιστὸς δεχόταν ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ πατριάρχη ἕνα ράντισμα, κι' αὐτὸ λέγεται βάπτισμα.Μικροὶ καὶ μεγάλοι περνοῦσαν μπροστὰ ἀπὸ τὸν πατριάρχη, γονάτιζαν, ραντίζονταν κι' ἔρριχναν στὸ δίσκο χοντρὰ νομίσματα μὲ τρόπο ποὺ ν' ἀκούγεται τὸ κουδούνισμά τους.

»Ὅταν τελείωσε ἡ τελετὴ ἄρχισε ἕνα γελοῖο πανηγύρι μέσα στὸ ναό. Ὁ λαουτζῖκος ποὺ εἶναι πνιγμένος στὶς δεισιδαιμονίες δὲν θεώρησε ἀρκετὸ τὸ ράντισμα τοῦ πατριάρχη. Ἤθελε νὰ ἀποκτήση καὶ νερό. Ξέσπασε, λοιπόν, γύρω ἀπὸ τὸ δοχεῖο ἄγρια συμπλοκή : γροθιές, λακτίσματα, οὐρλιαχτά. Στὸ τέλος ἀναποδογύρισε τὸ δοχεῖο καὶ χύθηκε τὸ νερό.

»Τὰ ἴδια συμβαίνουν καὶ τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων. Ἐδῶ συνηθίζουν νὰ στήνουν μιὰ ἐλιὰ στὴ μέση τοῦ ναοῦ. Κι' ἀφοῦ γίνη ἡ λειτουργία καὶ διαβασθοῦν οἱ εὐχὲς χυμάει τὸ πλῆθος γιὰ νὰ ἀποκτήση ἕνα κλωνάρι. Κι' ἐκεῖνο τὸ κλωνάρι ποὺ ἀποκτᾶ κανεὶς μὲ τὴ δύναμή του τσακίζοντας τὸν διπλανό του ἔχει μεγαλύτερη ἀξία».

Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὴν Πόλη ὁ Magni θὰ ἐπισκεφθῆ τὰ ἀξιοθέατα τῆς Χίου καὶ κυρίως τὰ γυναικεῖα μοναστήρια γιὰ ν' ἀγοράση χειροτεχνήματα. Οἱ καλόγριες δὲν φοροῦσαν ράσο καὶ δὲν ξεχώριζαν διόλου ἀπὸ τὶς κοσμικές. Σὲ κάθε κελλὶ (εἶναι ἀραδιασμένα σὲ μιὰ τετράγωνη ἐσωτερικὴ αὐλὴ) μένουν μιὰ ἠλικιωμένη καλογριὰ καὶ μιὰ νέα καὶ ὡραία. «Μοῦ ἔδωσαν τὴν ἐντύπωση διεφθαρμένων γυναικῶν. Εἶδα στὸν αὐλόγυρο τοῦ μοναστηριοῦ πολλοὺς Τούρκους ἀπὸ τὶς γαλέρες ».

Τὰ χειροτεχνήματά τους : «ἐσάρπες διαφόρων χρωμάτων λεπτοδουλεμένες, μὲ κουμπιὰ ὡραιότατα ἀπὸ σφυρήλατο χρυσάφι καὶ ἀσήμι καὶ χειρόκτια, ἀληθινὰ κομψοτεχνήματα ».

ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ GALLAND (1674)

Ἀνάμεσα στοὺς ἐκλεκτοὺς πεπαιδευμένους συνεργάτες ποὺ στρατολογοῦσε ὁ μαρκήσιος De Nointel ὕστερα ἀπὸ τὸ διορισμό του στὴ γαλλικὴ

1. *Magni Cornelio* : Quanto di più curioso e vago ha potuto raccorre nel primo (e nel secondo) biennio da esso consumato in viaggio e dimore per la Turchia (Bologna, 1685 - 92).

πρεσβεία τῆς Πόλης τὸ 1670, ἦταν καὶ ὁ νεαρὸς Antoine Galland. Εἶχε σπουδάσει ἀνατολικὲς γλῶσσες καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄφιξή του, σὲ ἡλικία 24 ἐτῶν, στὴν τουρκικὴ πρωτεύουσα κατώρθωσε νὰ ἐκμάθη τὴν ὁμιλουμένη ἑλληνική, πρᾶγμα ποὺ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἀρχίση συστηματικὴ μελέτη τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ ἄνεση τῆς ἄμεσης ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς Ἕλληνες τοῦ ἔδινε τὴν εὐκαιρία νὰ συγκεντρώση αὐθεντικὲς πληροφορίες. Ἡ θέση του, ἐξ ἄλλου, στὴν πρεσβεία καὶ οἱ περιοδεῖες του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τὸν διευκόλυναν νὰ συγκεντρώση πλούσιο ὑλικό, χρήσιμο γιὰ τὴ μελέτη τῆς ζωῆς τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΖ' αἰώνα.

Ὁ Galland κράτησε ἡμερολόγιο[1] μὲ πλῆθος πληροφοριῶν καὶ στοιχείων ἀπὸ τὴν ἐπαφή του μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Πόλης τοῦ 1672 καὶ 1673 καὶ τὰ ὑπηρεσιακὰ ἢ τὰ μορφωτικὰ ταξίδια του στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐτοκρατορίας[2].

Στὶς 19 Μαρτίου 1672 καταχωρεῖ στὸ ἡμερολόγιό του μιὰ πληροφορία σχετικὴ μὲ τὰ διαβήματα τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Πόλη γιὰ τὴν ἀνανέωση τῶν διομολογήσεων. Ἡ πληροφορία εἶναι διατυπωμένη σὲ πανάθλια ἑλληνικὴ τοῦ ΙΕ' αἰώνα καὶ θυμίζει τὸ ὕφος τοῦ βυζαντινοῦ μυθιστορήματος «Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα»:

«Ταῦτα τὰ γράμματα ἔφερεν ὁ ἑρμηνεὺς καὶ ἀπεκρίνατο αὐτῷ ὅτι ἔδει αὐτὸν ἀνέρχεσθαι ἐν τῇ (sic) ἑξῆς τοῦ δέχεσθαι τὰς κεφαλαιώσεις, καθάπερ ἀνακαινοῦσθαι ἐβούλετο ὁ βεζύρης ».

Μιὰ περιγραφὴ τοῦ Ψυχοσάββατου τῶν ὀρθοδόξων στὴν Πόλη τοῦ 1672 : «Οἱ Ἕλληνες ἑορτάζουν τὴ μνήμη τῶν νεκρῶν ποὺ ἔχουν ἐνταφιασθῆ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ χρόνου. Κατὰ τὴ συνήθειά τους ἀνοίγουν τὰ μνήματα κι' ἂν βροῦν τοὺς νεκροὺς λυωμένους μαζεύουν τὰ ὀστᾶ σὲ μιὰ γωνιὰ τοῦ μνήματος, ρίχνουν ἐπάνω λουλούδια, χρυσώνουν τὰ κρανία καὶ τὰ στεφανώνουν μὲ ἀνθοδέσμες. Ὕστερα πλένουν τὰ χέρια τους μὲ κρασὶ πάνω στὰ ὀστᾶ καὶ ξανακλείνουν τὸν τάφο.

»Βρῆκαν ὅμως τὸ πτῶμα μιᾶς γυναίκας ποὺ εἶχε πεθάνει πρὶν ἀπὸ τρία χρόνια ἐντελῶς ἄλυωτο καὶ κατάμαυρο. Τὸ ξανάθαψαν χωρὶς νὰ ἀκολουθήσουν τὸ καθιερωμένο τυπικὸ γιὰ τοὺς νεκροὺς ἐπειδὴ ἡ διατήρηση τοῦ πτώματος θεωρήθηκε σὰν ἔνδειξη ὅτι ἡ γυναῖκα αὐτὴ ἦταν ἀφωρισμένη.

»Ὁλόκληρη ἡ ἐκκλησία ἦταν γεμάτη ἀπὸ ψωμιά, ρυζόγαλα καὶ κάθε λογῆς γαλακτερά, μεγάλους δίσκους μὲ βραστὸ στάρι σκεπασμένο μὲ λουλούδια, δίσκους γεμάτους τριαντάφυλλα καὶ μπουκάλες κρασί».

Ἡ ἀνάμιξη τῶν δυτικῶν πρεσβευτῶν στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τῆς

---

1. Journal pendant son séjour à Constantinople (Paris, 1881).
2. Ἔγραψε ἐπίσης ἕνα πολυσέλιδο «Μνημόνιο τῶν Ἀρχαιοτήτων ποὺ διατηροῦνται ἀκόμη στὸ Ἀρχιπέλαγος καὶ στὴν Ἑλλάδα».

ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἦταν σκανδαλώδης. Πολλὲς φορὲς οἱ ἀλλαξοπατριαρχίες μαγειρεύονταν στὰ διπλωματικὰ παρασκήνια. Καὶ πολλοὶ Ἕλληνες ἱεράρχες δὲν δίσταζαν νὰ καταφεύγουν στὶς πρεσβεῖες γιὰ συνωμοσίες καὶ ἀναζήτηση προστασίας :

«Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νάξου ἦρθε στὴν πρεσβεία γιὰ νὰ παραπονεθῆ στὴν Λ.Ε. τὸν πρεσβευτὴ γιὰ τὰ βίαια μέτρα ποὺ ἑτοιμάζει ἐναντίον του ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ πατριάρχης ἄρχισε κιόλας τὴν ἐπίθεσή του τιμωρώντας τὸ διάκο του μὲ σαράντα ραβδισμούς. Τὸν κατηγορεῖ, λέει, ὅτι εἶναι Φράγκος κι' ὄχι χριστιανός.

»Ὁ ἀρχιεπίσκοπος ζήτησε ἀπὸ τὸν Γάλλο πρεσβευτὴ νὰ τὸν μπαρκάρη σ' ἕνα καράβι τὸ ταχύτερο γιὰ νὰ γλυτώση ἀπὸ τὴν ὀργὴ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἔδειχνε πῶς ὁ προορισμός του στὴν Ἐκκλησία ἦταν νὰ προκαλῆ ἐξευτελισμούς. Εἶπε ἀκόμη ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ ἀνεχθῆ τὴν ἀνευλάβεια τοῦ πατριάρχη ποὺ δέεται νὰ στέψη ἡ νίκη τὰ ὅπλα τοῦ σουλτάνου. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπό, μάλιστα, ἀνάβει εἰδικὸ καντῆλι γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὴ συμπαράσταση τῶν Οὐρανῶν. Καὶ κατὰ τὴν ὥρα τῆς ἐξόδου τῶν Θείων Δώρων στὴ λειτουργία δέεται στὸν Ὕψιστο ἐν ὀνόματι τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ νὰ κραταιώση τὸν σουλτάνο καὶ νὰ συντρίψη τοὺς ἐχθρούς του».

Οἱ διπλωμάτες ἦταν καὶ συλλέκτες παλαιῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων ἢ σπανίων ἐκδόσεων. Ἕνα παρόμοιο δῶρο στὸν πρεσβευτὴ ἀποτελοῦσε μεγάλη ἐκδούλευση :

«Ἕνας Ἕλληνας παππὰς ἔφερε στὴν Λ.Ε. τὸν πρεσβευτὴ δύο παλαιὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, δῶρα τοῦ Παναγιώτη[1]. Τὸ ἕνα εἶναι ἡ ἀπάντηση τοῦ Μελετίου Συρίγου[2] στὰ ἄρθρα τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως καὶ τὸ ἄλλο περιέχει πολλὰ ἔργα τοῦ Γενναδίου ποὺ ἔζησε πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης[3]. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ ἔργα περιλαμβάνεται μιὰ ὁμιλία γιὰ τὸ πολύτιμο σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου καὶ πολλὲς ἄλλες μικρὲς πραγματεῖες τοῦ Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης, τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, τοῦ Ἁγίου Χρυσοστόμου, τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη, ἕνα ἀπόσπασμα μεγάλης πραγματείας ἐναντίον τῶν αἱρετικῶν ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ὠριγένη, κακῶς κατὰ τὴ γνώμη μου. Αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ἀποτελεῖ πρόλογο ἑνὸς εὐρύτερου ἔργου ποὺ ἔχει τίτλο «Περὶ φιλοσοφουμένων», ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Θαλῆ.

»Ὑπάρχουν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στοὺς γειτονικοὺς τόπους πλῆθος ἑλληνικῶν χειρογράφων. Βρίσκονται στὰ χέρια τῶν Τούρκων ποὺ τὰ ἅρπα-

1. Τοῦ Παναγιώτη Νικούσιου, μεγάλου δραγουμάνου τῆς Πύλης.

2. Ὁ Μελέτιος Συρῖγος γεννήθηκε στὴν Κρήτη τὸ 1590 καὶ πέθανε στὸν Γαλατὰ τὸ 1664. Ἡ ἀπάντησή του στὰ ἄρθρα τοῦ Λούκαρι ἔχει τίτλο «Κατὰ τὸν Καλβινικῶν Κεφαλαίων καὶ ἐρωτήσεων Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως».

3. Ὁ Γεννάδιος γεννήθηκε τὸ 1400 στὴ Χίο ἢ στὴν Κων/λη καὶ πέθανε τὸ 1460.

ξαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καθὼς καὶ στὰ χέρια μοναχῶν καὶ παππάδων. Καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ ἐνδιαφέρονται νὰ τὰ πουλήσουν. Ἀξίζει λοιπὸν ν' ἀγοράση κανεὶς παλιὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα σὲ περγαμηνή, σὲ χαρτί, σὲ μετάξι ἢ σ' ὁποιοδήποτε ὑλικό, ἀρκεῖ νὰ μὴν εἶναι ἑλληνικὲς προσευχὲς ἢ τὰ συνηθισμένα βιβλία λειτουργίας τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας».

Ρουσφετολογικοὶ ἀφορισμοὶ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως :

«Ὁ πατριάρχης Διονύσιος ἔστειλε στὸν πρεσβευτὴ ἕναν ἀφορισμὸ ἐναντίον δύο Ἑλλήνων τῆς Ἀθήνας. Τὸν εἶχε ζητήσει ἡ Α.Ε. γιὰ λογαριασμὸ ἑνὸς Γάλλου πλοιάρχου ὀνόματο Brumet ἐπειδὴ τὸν ζήμιωσαν στὸ ἐμπόριό του».

Ὁ Galland καταγράφει στὸ ἡμερολόγιό του τὴν τραγωδία τοῦ νεαροῦ Θεσσαλοῦ Νικόλα ποὺ βασανίσθηκε στὴν Πόλη μέχρι θανάτου γιὰ νὰ ἀλλαξοπιστήση :

«Χθὲς (2 Σεπτεμβρίου 1674) οἱ Τοῦρκοι ἔκαναν ἀβανιὰ σ' ἕναν Ἕλληνα. Ἦταν ἕνας νέος ποὺ μάθαινε γράμματα σὲ κάποιον Τοῦρκο. Μερικοὶ Μουσουλμάνοι ποὺ παρακολουθοῦσαν τὸ μάθημα δίνουν στὸ δάσκαλο ἕνα χαρτὶ ὅπου ἦταν γραμμένο τὸ μουσουλμανικὸ σύμβολο τῆς πίστεως καὶ τοῦ λένε νὰ τὸ διαβάση γιὰ νὰ διαπιστώσουν ἂν ξέρει καλὰ τουρκικὰ κι' ἂν εἶναι ἄξιος νὰ διδάσκη. Ἀνύποπτος ἐκεῖνος τὸ διάβασε. Ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι τὸν ἁρπάζουν ἀμέσως καὶ τὸν ὁδηγοῦν στὸν καϊμακάμη, λέγοντας πὼς αὐτὸς ὁ Ρωμιὸς διάβασε μπροστά τους τὸν ὅρκο τῆς μουσουλμανικῆς πίστεως, κι' ὅτι πρέπει νὰ γίνη μωαμεθανός. Ὁ νέος εἶπε ὅτι ἦταν ἀπάτη κι' ὅτι δὲν ἔχει καμμιὰ διάθεση νὰ ἀλλάξη τὴν πίστη του. Ὁ καϊμακάμης ἔδωσε ἐντολὴ νὰ τὸν βασανίσουν. Τὸν πέρασαν ἀπὸ φάλαγγα ἀλλὰ ὁ Ρωμιὸς ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀρνιέται. Τέλος τὸν ἔκλεισαν στὸ μπουντρούμι ὥσπου νὰ ἀποφασισθῆ ἂν θὰ τὸν ἀποκεφαλίσουν».

Ὕστερα ἀπὸ μερικὲς ἑβδομάδες σημειώνει τὸ ἡρωϊκὸ τέλος τοῦ ἀτρόμητου Ἑλληνόπουλου:

«Ἕνας Ἕλληνας 18 - 20 ἐτῶν καρατομήθηκε ἐπειδὴ ἀρνήθηκε νὰ γίνη Τοῦρκος. Ἔμεινε ἕνα μῆνα στὴ φυλακὴ ὅπου ὑπέστη φριχτὰ βασανιστήρια γιὰ νὰ ἀλλαξοπιστήση»[1].

ΧΙΟΣ : ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ (1674)

Στὴν ἀκολουθία τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας στὴν Πύλη κατὰ τὴν περιοδεία του στὸ Αἰγαῖο τὸ 1673 βρισκόταν κι' ὁ Γάλλος εὐγενὴς ἀπὸ τὴν Καμπανία Antoine de Barres. Στὸ χρονικό του, ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι τὸ 1678, ἐπισημαίνει τὶς λεπτομέρειες, δίνει εὐσυνείδητες περιγραφὲς καὶ προ-

1. Ὁ Νικόλας γεννήθηκε στὸ Νεοχώριο τῆς Θεσσαλίας. Ὁ *La Croix* ἀφιέρωσε στὸ «La Turquie chrétienne sous la puissante protection de Louis le Grand (Paris 1695)

χωρεῖ σὲ παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ στοὺς τόπους ποὺ ἐπισκέπτεται[1].

Στὴ Χίο πρόσεξε τὶς ἐξημερωμένες πέρδικες ποὺ ἐπὶ αἰῶνες ἀποτελοῦσαν μαζὶ μὲ τὰ μαστιχόδεντρα τὰ ἀξιοπερίεργα τοῦ νησιοῦ.

«Βάλαμε μαζὶ εἴκοσι πέρδικες ποὺ ἀνῆκαν σὲ εἴκοσι διαφορετικὰ ἀφεντικά. Μόλις τὶς ἀφήσαμε ἐλεύθερες καθένας κάλεσε τὴ δική του. Καὶ τότε καθεμιὰ φτερούγισε ἀλάθευτα στὸν κύριό της».

Ἀλλά, κατὰ τὸν Γάλλο εὐγενῆ, πιὸ ἐξημερωμένες ἀπὸ τὶς πέρδικες ἦταν οἱ Χιώτισσες: ὡραῖες καὶ μὲ ἐπιβλητικὴ κορμοστασιά. Ἡ λάμψη τοῦ προσώπου τους γίνεται πιὸ ἔντονη μὲ τὸ κόκκινο ψιμμύθιο ποὺ χρησιμοποιοῦν. Εἶναι εὔθυμες, φιλοπαίγμονες καὶ εὐχάριστες στὴ συνομιλία.

«Ὅταν βρίσκονται Γάλλοι στὸ νησὶ κουβεντιάζουν μαζί τους στὰ παράθυρα καὶ τὶς πόρτες ἢ βγαίνουν περίπατο στὴν παραλία μεταξὺ δέκα καὶ ἕντεκα. Τὸ μόνο κακὸ εἶναι ποὺ ἔχουν κίτρινα δόντια κι' ὅλο φτύνουν. Αὐτὸ ὀφείλεται στὴ μαστίχα ποὺ μασοῦν ἀδιάκοπα. Πρόσεξα ὅτι οἱ γυναῖκες τοῦ λαοῦ δὲν ἔχουν τὰ δόντια τους χαλασμένα ὅπως οἱ ἀρχόντισσες».

Ὁ περιηγητὴς εἶδε μὲ μεγάλη ἔκπληξη τοὺς προύχοντες νὰ πηγαίνουν οἱ ἴδιοι στὴν ἀγορὰ γιὰ ψώνια. «Ἕνας κουβαλοῦσε κρέας, ἕνας ἄλλος χαβιάρι πάνω σὲ ἀμπελόφυλλα».

Βρῆκε ἀναπτυγμένη βιοτεχνία, τὴν ὑφαντουργικὴ κυρίως : δαμασκηνά, σατέν, ταφτάδες, μεταξωτὲς ζῶνες. Μεγάλες ἐξαγωγὲς αὐτῶν τῶν εἰδῶν γίνονται στὴν Ἀλεξάνδρεια.

Στὴ Νάξο εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήση τὰ τοπικὰ ἤθη καὶ τὶς φορεσιὲς τῶν γυναικῶν. Βρῆκε τοὺς κατοίκους πολὺ «ζηλότυπους, ὑπεροπτικούς, φιλόδοξους καὶ εἴρωνες». Ἕνας Ναξιώτης ἤθελε νὰ τὸν ὁδηγήση στὸν καδῆ «ἐπειδή, λέει, κουβέντιασα πολὺ ὥρα μὲ τὴ γυναῖκα του, καὶ ξέρει πολλοὺς ξένους ποὺ καταδικάσθηκαν σκληρὰ γι' αὐτὸ τὸ παράπτωμα».

Ἡ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν τῆς Νάξου τοῦ φάνηκε «πολὺ διασκεδαστική». Σκεπάζουν τὸ κεφάλι μὲ μιὰ μαύρη σκούφια στερεωμένη σὲ τσέρκι. Ἀπὸ πάνω ρίχνουν ἕνα μεγάλο λευκὸ πέπλο, μὲ μπορντούρα ἀπὸ δαντέλλα ποὺ πέφτει ὡς τοὺς ὤμους. Τὰ φουστάνια τους εἶναι ἀπὸ ἀκριβὰ ὑφάσματα κεντημένα μὲ πέρλες ἢ σύρμα χρυσὸ καὶ στολισμένα μὲ πολύτιμα πετράδια. Τὸ φόρεμα δὲν ἔχει μανίκια. Ἔχει ὅμως τὸ πουκάμισο μανίκια πλατειὰ ποὺ πέφτουν ἁπλωτὰ στὰ χέρια. Ἀπὸ κάτω φοροῦν μικρὲς βέστες ἐφαρμοστὲς

σ. 327 - 379 κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο : «Ἡ ζωὴ καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἑλληνόπουλου ποὺ μαρτύρησε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴν πίστη τοῦ Χριστοῦ». Ἡ ἀφήγηση ὑπάρχει καὶ στὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ *La Croix* «État présent des nations et églises grecque, arménienne et maronite de Turquie. (Paris, 1741) σ. 213. Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Νικόλα ἔγινε στὶς 27 Σεπτεμβρίου 1672.

1. *Antoine de Barres* : L'état présent de l'Archipel (A Paris, 1678).

καὶ μὲ πολὺ σφιχτὰ μανίκια ποὺ φθάνουν ὥς τοὺς καρποὺς καὶ δὲν ἔχουν καμμιὰ πτυχή. Οἱ φοῦστες προσδένονται πάνω σ' ἕνα τσέρκι ποὺ ἔχουν περάσει στὸ κορμί τους. Εἶναι δώδεκα ὡς δεκαεφτά, πολὺ χοντρὲς καὶ μερικὲς φορὲς παραγεμισμένες μὲ μπαμπάκι. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν καὶ ἄλλες πέντε ἢ ἔξη ἀπὸ λεπτὸ πανί. Οἱ ἐξωτερικὲς εἶναι ἀπὸ σατέν, δαμάσκο ἢ ταφτά. Αὐτὲς οἱ φοῦστες φθάνουν τρία μόλις δάχτυλα κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα. Τὸ πουκάμισο ὅμως φθάνει μισὸ πόδι πιὸ κάτω.

»Οἱ κάλτσες τους εἶναι ἐφαρμοστὲς καὶ στολισμένες μὲ χρυσοκλωστές. Τὰ παπούτσια ἀπὸ κεντημένο σατὲν ἢ ἀπὸ κίτρινο δέρμα μὲ σόλες χοντρὲς δυὸ δάχτυλα καὶ χωρὶς τακούνι. Καὶ τόσο στενὰ ποὺ μόνο τὶς μύτες τῶν ποδιῶν χωρᾶνε».

ΠΡΟΞΕΝΟΣ ΖΙΡΩ Ο «ΑΘΗΝΑΙΟΣ» (1674)

Ἡ δεκαετία 1670 - 1680 εἶναι ἡ χρυσὴ περίοδος τοῦ περιηγητισμοῦ στὴν Ἑλλάδα καὶ κυρίως στὴν Ἀττική. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Nointel καὶ τοὺς φιλάρχαιους, φιλοπερίεργους λόγιους ἀκολούθους του ποὺ ἔγραψαν ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις, καὶ ἄλλοι ἀρχαιομαθεῖς Εὐρωπαῖοι, ἀνήσυχα καὶ καλλιεργημένα πνεύματα, ἔρχονται στὴν Ἀθήνα μὲ πρῶτον ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν καταγραφὴ καὶ τὴ μελέτη τῶν μνημείων. Πολύτιμες πηγὲς γι' αὐτοὺς τοὺς δυτικοὺς περιηγητὲς ἦταν οἱ λατινικὲς ἱεραποστολὲς καὶ οἱ ὁμοεθνεῖς πρόξενοι. Ὁ Nointel λ.χ. εἶχε συγκεντρώσει ἀπὸ τοὺς Καπουκίνους τῆς Ἀθήνας γεωγραφικό, τοπογραφικὸ καὶ ἱστορικὸ ὑλικό, καθὼς καὶ στοιχεῖα γιὰ τοὺς κατοίκους καὶ τὴ σύγχρονη ζωή. Εἶχε ἐπίσης χρησιμοποιήσει γιὰ πληροφοριοδότη καὶ τὸν πρόξενο (τῆς Γαλλίας ἀρχικά, καὶ τῆς Ἀγγλίας ὕστερα) Ζὰν Ζιρώ.

Ὁ μεγαλομανὴς καὶ πολυπράγμων μαρκήσιος φιλοδοξοῦσε νὰ δώση μεγάλο ἔργο (ἱστορικό, ἀρχαιολογικό, λαογραφικὸ) γιὰ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀλλὰ τελικὰ δὲν κατώρθωσε νὰ ἀξιοποιήση τὸ ὑλικὸ ποὺ εἶχε συγκεντρώσει κατὰ τὶς περιοδεῖες του. Στὰ ἀρχεῖα του πάντως ποὺ φυλάσσονται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων ὑπάρχουν τρεῖς μελέτες (γιὰ τὶς ἀθηναϊκὲς ἀρχαιότητες, γιὰ τὴν Ἀττικὴ καὶ τὶς ναυτικὲς περιοχὲς) ποὺ ὅπως ἀπέδειξε ὁ Maxime Collignon ἀποτελοῦν ἔργα τοῦ προξένου Ζὰν Ζιρώ[1].

Εἶχε ἐγκατασταθῆ ἀπὸ τὸ 1658 στὴν Ἑλλάδα ὡς πρόξενος τῆς Γαλλίας

1. Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVII siècle par M. Maxime Collignon (Paris, 1913). Οἱ τρεῖς πραγματεῖες ἔχουν τοὺς τίτλους «Relation des antiquités d'Athènes dans l'état qui se trouve à présent», «Relation de l'Attique» καὶ «Description des lieux maritimes».

στὸ Μωριὰ καὶ χάρη στὴν πνευματική του καλλιέργεια, τὴ μόρφωση, τὴ γλωσσομάθειά του (μιλοῦσε λαμπρὰ τὴ λαϊκὴ ἑλληνική γλῶσσα, τουρκικὰ καὶ ἰταλικά, ἐννοοῦσε πολὺ καλὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ καὶ εἶχε ἀπέραντες ἀρχαιολογικὲς καὶ γεωγραφικὲς γνώσεις) καὶ τὴ μακροχρόνια παραμονή του στὸν τόπο (ὁλόκληρη 30ετία) ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς καλύτερα ἐνημερωμένους ξένους γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα. Τὸ 1664 τὸ «Συμβούλιο τοῦ Βασιλέως» θὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν Ζιρὼ μὲ τὸν Φρανσουὰ Σαστανιέ. Ὁ Ζιρὼ θὰ διορισθῇ τότε πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀθήνα (παντρεύτηκε μιὰ Ἑλληνίδα τῆς οἰκογένειας τῶν Παλαιολόγων)[1].

Ἡ πραγματεία τοῦ Ζιρὼ «Ἔκθεση περὶ τῆς Ἀττικῆς» προωριζόταν γιὰ τὴν ἐνημέρωση τοῦ Γάλλου διπλωμάτη καὶ περιηγητῆ Nointel σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση τῆς περιοχῆς κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς περιοδείας. Κι' ἀποτελεῖ, σίγουρα, ἕνα πολύτιμο ντοκουμέντο. Ὁ Ζιρὼ παραθέτει λεπτομερῆ καὶ αὐθεντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἀττικῆς, τὰ ἤθη, τὴν καθημερινὴ ζωή, τὴ δικαιοσύνη, τὴ φορολογία καὶ τὴν παραγωγή. Ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ καὶ τὴν παράθεση γεωγραφικῶν πληροφοριῶν περιγράφει τὰ νησιὰ τοῦ Σαρωνικοῦ. Ἀναφέρεται πρῶτα - πρῶτα στὴν κατάληψη τῆς Αἴγινας ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς τὸ 1654 καὶ τὸ δραματικὸ τέλος τῆς ἀντιστάσεως τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι κλείστηκαν στὸ Κάστρο καὶ πολέμησαν μερικὲς μέρες. Ἀλλὰ οἱ Βενετοὶ δημιούργησαν ρῆγμα μὲ τὴν ἔκρηξη ἑνὸς λαγουμιοῦ καὶ οἱ πολιορκημένοι παραδόθηκαν. Ἀπ' αὐτοὺς ὁ Μοροζίνι διάλεξε 600 Ἕλληνες καὶ 60 Τούρκους καὶ τοὺς ἔστειλε στὰ κάτεργα.

«Ἡ πολιτεία ἔχει σήμερα 800 σπίτια ἀλλὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μισὰ εἶναι ἐρειπωμένα. Ὁ πληθυσμὸς ἀνέρχεται σὲ τρεῖς χιλιάδες ψυχές. Τὰ δύο τρίτα εἶναι γυναῖκες καὶ κορίτσια. Γιατὶ ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς 600 Αἰγινῆτες ποὺ ὁ Βενετὸς ναύαρχος ἔστειλε στὶς γαλέρες τὸ 1654, ἄλλοι 300 εἶχαν στρατολογηθῆ ἀπὸ τὸν Τοῦρκο καπουδὰν πασᾶ γιὰ τὰ λαγούμια τοῦ Χάνδακος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας. Ἐξ αἰτίας τῆς λειψανδρίας τὸ νησὶ ἔχει καταντήσει στὴν ἔσχατη ἐξαθλίωση.

»Οἱ Αἰγινῆτες ναυτικοὶ φημίζονται σ' ὁλόκληρο τὸ Αἰγαῖο. Ὅλες οἱ φρεγάτες τῶν Τούρκων τῆς Ἀθήνας ποὺ ταξιδεύουν στὴν Κωνσταντινούπολη, Χίο, Σμύρνη καὶ Ἀλεξάνδρεια καθὼς καὶ τὰ πληρώματα ἀπὸ καπετάνιο ὣς τὸν τελευταῖο ναύτη προέρχονται ἀπὸ τὴν Αἴγινα.

»Ἀλλὰ κοντὰ στὰ παλιὰ δεινὰ ἦρθαν καὶ ἄλλα. Πρὶν τρία χρόνια οἱ κουρσάροι αἰχμαλώτισαν δέκα ἢ δώδεκα αἰγινήτικες φρεγάτες. Καὶ τώρα οἱ ναυτικοὶ οὔτε νὰ σαλπάρουν τολμοῦν, οὔτε στὸ νησί τους νοιώθουν ἀσφάλεια.

---

1. Ἀπόγονος τοῦ προξένου θὰ ἦταν ὁ ἔφηβος Νικολὸ Ζιρὼ ποὺ γνώρισε ὁ Μπάϋρον στὴν Ἀθήνα τὸ 1810 (Lord's Byron correspondence, London 1922, τόμ. Α')

Πέρσι (Φεβρουάριος 1673) πού ἔμεινα 15 μέρες στὴν Αἴγινα εἶδα μὲ τὰ μάτια μου τὴν ἀθλιότητα. Πουλᾶνε τὰ μπακίρια τους γιὰ νὰ πληρώσουν τὸ φόρο στὸ σουλτάνο. Τρῶνε κρέας μόνο τὴν Κυριακὴ καὶ τρέφονται μὲ κριθαρόψωμο καὶ λαχανικά.

»Οἱ γυναῖκες ἀσχολοῦνται μὲ τὸ γνέσιμο καὶ τὸν ἀργαλειό. Ὑφαίνουν δίμιτα Ἡ φορεσιά τους δὲν μοιάζει μὲ τῶν ἄλλων νησιῶν. Τὰ φουστάνια φτάνουν ὥς τὸν ἀστράγαλο καὶ δὲν ἔχουν πολλὲς πτυχές. Οἱ εὔπορες φορᾶνε πάνω ἀπὸ τὴ ρόμπα τους μιὰ πάνινη βέστα μὲ πολὺ πλατειὰ μανίκια.

»Στὴν πόλη τῆς Αἴγινας ὑπάρχουν δυὸ πηγάδια μὲ τόσο ἄφθονο νερὸ πού ἐφοδιάζονται ὅλοι οἱ κάτοικοι ἄνετα χειμώνα καλοκαίρι.

»Ὑπάρχουν ἑφτὰ ἐκκλησίες στὴν πόλη καὶ ἕνα μοναστήρι καλογραιῶν. Ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη λειτουργεῖ ἕνα ὡραιότατο μοναστήρι ἀφιερωμένο στὴν Παναγία. Ἡ Αἴγινα εἶναι ἕδρα ἐπισκόπου πού ἐξαρτᾶται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸν πατριάρχη. Ὑπάρχουν καὶ 15 παππάδες, ὅλοι παντρεμένοι. Καθένας ἔχει καὶ τὸ ἐπάγγελμά του, ἄλλος ράφτης, ἄλλος παπουτσῆς, ἄλλος δάσκαλος».

Οἱ φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τοῦ νησιοῦ : Χαράτσι στὸν βοεβόδα (οἱ παντρεμένες ἕνα πιάστρο κατὰ κεφαλὴ καὶ τὰ κορίτσια ἕνα τέταρτο τοῦ πιάστρου).

Ἐπίσης ἡ δεκατιὰ στὸ στάρι, κριθάρι, λαχανικά, μπαμπάκι, μύγδαλα. Γιὰ τὸ κρασὶ πληρώνουν τρία ἄσπρα γιὰ κάθε φόρτωμα μούστου. Γιὰ τὰ μελίσσια τρία ἄσπρα τὴν κυψέλη.

Τὸ 1673 ὁ βοεβόδας συγκέντρωσε ἀπὸ τὴ δεκατιὰ 820 μεζούρια στάρι καὶ 410 κριθάρι. Τὸ 1674 τὴ συγκέντρωσε ὁ πειρατὴς Κρεβελιὲ πού ἦρθε μὲ μιὰ μοῖρα ἀπὸ ἔξη πλοῖα καὶ τρεῖς φρεγάτες. Ὅταν πεθάνη κανεὶς χωρὶς παιδιὰ ὁ βοεβόδας πουλάει ὅλα τὰ χωράφια του. Ὅταν πεθάνη κανεὶς χωρὶς συγγενεῖς, ὁλόκληρη ἡ περιουσία του περιέρχεται στὸν βοεβόδα.

Γιὰ τὴν Κούλουρη (Σαλαμίνα) σημειώνει ὅτι διοικεῖται ἀπὸ τὸν βοεβόδα, ὅπως ἡ Αἴγινα καὶ ὁ Πόρος. Οἱ Κουλουριῶτες πληρώνουν μονάχα 850 πιάστρα στὸν καπουδὰν πασᾶ. Οἱ ἀσχολίες τῶν κατοίκων : πρῶτα - πρῶτα καστράμι κι' ὕστερα στάχτη γιὰ τοὺς σαπουνάδες Ἀθηναίους (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ψάρεμα καὶ τὴ γεωργία).

«Ἡ Λειψοκουτάλα (ἡ Ψυττάλεια) εἶναι κατάφυτη καὶ γεμάτη κουνέλια. Ἀπ' αὐτὸ τὸ νησάκι προμηθεύονται ξύλα τὰ καράβια πού φορτώνουν στὸ Πόρτο Λεόνε ».

Τὰ στοιχεῖα πού παραθέτει ὁ Ζιρὼ στὴν ἔκθεσή του γιὰ τὴν κατάσταση τῶν Ἀθηνῶν τὸ 1673 εἶναι αὐθεντικὰ ἐπειδὴ ἀποτελοῦν καρπὸ προσωπικῶν παρατηρήσεων, ἐρευνῶν καὶ ἐξακριβώσεων.

Ὑπάρχουν 1300 σπίτια Ἑλλήνων, 600 Τούρκων, 150 Ἀλβανῶν καὶ τρία Λατίνων (τὸ οἴκημα πού ἀγόρασαν οἱ Καπουκίνοι πλάϊ στὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους, τὸ σπίτι τοῦ Ζιρὼ καὶ τὸ σπίτι τοῦ Jean Baptiste Tripitiri).

Ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ σὲ 7.000 ψυχὲς (βενετικὲς ἀναφορὲς μνημονεύουν ἄλλοτε 2500 ἄλλοτε 6.000).

Τὰ δύο τρίτα τοῦ πληθυσμοῦ τῶν 'Αθηνῶν εἶναι Ἕλληνες. Τὰ σπίτια (ἰσόγεια ἢ τὸ πολὺ διώροφα) εἶναι καλοχτισμένα (ἀπὸ πέτρα καὶ ἀσβέστη ἢ ἀπὸ πέτρα καὶ λάσπη). Μερικὰ ἔχουν στοὲς μὲ τρεῖς ἢ τέσσερες μαρμαρένιες κολῶνες. Ὅλα τὰ διακοσμητικὰ ὑλικὰ λεπτῆς κατεργασίας μεταφέρονται ἀπὸ τὴ Βενετία.

Κάθε σπίτι ἔχει τὸ πηγάδι καὶ τὸ φοῦρνο του. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ 14 δημοτικὲς κρῆνες ποὺ τροφοδοτοῦνται μὲ νερὸ ἀπὸ τὸ Σίπυλο καὶ τὸν Ὑμηττό. Ἡ πολιτεία εἶναι χωρισμένη σὲ 32 μαχαλάδες. Οἱ Ἕλληνες διορίζουν ἐπιτρόπους γιὰ μιὰ τετραετία.

Οἱ τουρκικὲς 'Αρχὲς τῶν 'Αθηνῶν εἶναι ὁ βοεβόδας, ὁ σερδάρης, ὁ κεχαγιάς, ὁ ἀγὰς τοῦ Κάστρου καὶ ὁ καδῆς.

Ὁ βοεβόδας διορίζεται γιὰ ἕνα χρόνο ἀπὸ τὸν κισλάραγα γιὰ 70 πουγγιὰ (35.000 πιάστρα) τὸ χρόνο. Ὅταν ἀναλαμβάνει καθήκοντα τὸν ὑποδέχονται σὰν πασᾶ. Ὁ ἀγὰς τοῦ Κάστρου μὲ τὴ φρουρά του, μὲ τὰ τουμπελέκια καὶ τὴ σημαία του, ἀναμένουν μισὸ μίλι ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτεία. Ἔξω ἀπὸ τὴν 'Αθήνα τὸν ὑποδέχονται ἔφιπποι καὶ οἱ ἀγάδες, ὁ σερδάρης, ὁ καδῆς, ὁ ἀρχιεπίσκοπος καὶ οἱ Ἕλληνες πρόκριτοι γιὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν ὑποταγή τους. Πέφτουν τρεῖς κανονιὲς ἀπὸ τὸ κάστρο κι' ὁ βοεβόδας ὁδηγεῖται στὸ σεράϊ του (εἰδικὸ δημόσιο κτίριο). Οἱ Τοῦρκοι τοῦ στέλνουν (γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν εὔνοιά του) ἀρνιά, πιθάρια μέλι καὶ ἄλλα ρεγάλα καὶ οἱ πρόξενοι, ὁ ἀρχιεπίσκοπος καὶ οἱ Ἕλληνες ἕνα δῶρο ποὺ τὸ λένε πεσκέσι (εἶναι ὑποχρεωτικό). Οἱ πρόξενοι τοῦ προσφέρουν ἕνα καφτάνι ἀπὸ σατὲν καὶ μερικὲς ὀκάδες καφὲ καὶ ζάχαρη. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος, προσφέρει μόνο ἕνα πρόβατο καὶ τέσσερες λαμπάδες γιὰ νὰ μὴν ἀλλάξῃ τὴν παλιὰ συνήθεια. Ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες, ὅμως, τοῦ στέλνει ἕνα ἰδιαίτερο πλούσιο ρεγάλο.

Οἱ Ἕλληνες τοῦ προσφέρουν δύο καφτάνια μεταξωτὰ καὶ ἔξη λαμπάδες ἀπὸ κερί. Ὁ βοεβόδας ἔχει 25-30 πρόσωπα στὴν ὑπηρεσία του. Τὰ δικαιώματά του εἶναι 15.700 πιάστρα ἀπὸ τὸ χαράτσι, 2050 ἀπὸ τὰ ζυγιστικά, 500 γιὰ δικαίωμα βοσκῆς στοὺς ἐλαιῶνες καὶ στ' ἀμπέλια μετὰ τὸν τρύγο, 150 ἀπὸ τοὺς δραγάτες, 40 ἀπὸ τοὺς μεταξοπαραγωγούς, 110 ἀπὸ τοὺς ἀσβεστάδες, κεραμιδάδες καὶ μελισσοπαραγωγούς. Γενικά, οἱ σίγουρες εἰσπράξεις του ὑπολογίζονται σὲ 18.555 πιάστρα.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ δεκατιὰ στὰ προϊόντα : στάρι, κριθάρι, λαχανικά, μπαμπάκι, λινάρι καὶ ἄλλα εἴδη. Οἱ Τοῦρκοι παραδίνουν ἕνα στὰ δέκα. Οἱ Ἕλληνες στὰ 15 μεζούρια καρπὸ δύο, ἕνα μεζούρι στὰ ὀκτὼ λάδι, ἕνα πιθάρι 20 ὀκάδες γιὰ κάθε κουπαντί, δηλαδὴ γιὰ κάθε κοπάδι κυψέλες. Γιὰ τὸ κρασὶ πληρώνουν μὲ τὸ στρέμμα.

'Αφοῦ παραλάβει ὁ βοεβόδας τὴ δεκατιὰ τοῦ σταριοῦ καὶ τοῦ κριθα-

ριοῦ τὴν πουλάει στούς Ἕλληνες (ὑποχρεωτικά), στὴν ἀνώτατη τιμὴ πού ἔφθασαν τὰ προϊόντα αὐτὰ ἐκεῖνο τὸ χρόνο στὸ παζάρι. Ὑποχρεώνει ἐπίσης τούς σαπουνάδες καὶ τούς μπακάληδες νὰ τοῦ ἀγοράσουν 2.000 μεζούρια λάδι μ' ἕνα πιάστρο τὸ μεζούρι κι' ἂς μὴν πιάνει οὔτε τέσσερα τιμίνια τὸ μεζούρι. Ἡ Ἀθήνα πληρώνει ἐπίσης 49 πιάστρα τὸ σπίτι ὡς δικαίωμα ἅλατος (ἁλατιάτικο). Τὸ βελανίδι πού μαζεύεται στὸν κάμπο τῆς Ἐλευσίνας καὶ στὰ Μεσόγεια τοῦ ἀνήκει. Τὸ συγκεντρώνουν οἱ Ἀρβανίτες τῶν χωριῶν πού πληρώνονται ἕνα τιμίνι τὸ σακκὶ (ἕνα καντάρι) κι' αὐτὸς τὸ μεταπουλάει στὰ καράβια μισὸ πιάστρο τὸ καντάρι. Ὑπάρχουν χρονιὲς πού ἡ παραγωγὴ βελανιδιῶν ξεπερνάει τὰ 10.000 καντάρια.

Δικά του εἶναι καὶ τὰ τελωνειακὰ δικαιώματα. Ἕλληνες καὶ ξένοι πληρώνουν πέντε τὰ ἑκατὸ καὶ οἱ Τοῦρκοι τέσσερα τὰ ἑκατό. Ὕστερα ὅμως ἀπὸ τὴν ἀνανέωση τῶν διομολογήσεων οἱ Γάλλοι πληρώνουν μόνο τρία τὰ ἑκατό.

Οἱ Ἀθηναῖοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώσουν στὸν βοεβόδα γιὰ ὅλα τὰ ἐμπορεύματα πού φορτώνουν ἢ ξεφορτώνουν γιὰ τὴ Βενετία ἢ γιὰ ἄλλη χώρα καὶ γιὰ τὰ ἐμπορεύματα πού φορτώνουν καὶ ξεφορτώνουν στὸ Μωριὰ καὶ στὰ λιμάνια τῆς Κέρκυρας δυὸ φορὲς τελωνειακὸ φόρο.

Ὁ βοεβόδας ἔχει ἐπίσης καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ «πεταμὰλ» καὶ τοῦ «ταπί». «Πεταμὰλ» καταβάλλεται ὅταν ἕνα πρόσωπο πεθάνη χωρὶς κληρονόμους. Ὅλη ἡ περιουσία του ἀνήκει πιὰ στὸν βοεβόδα.

Τὸ δικαίωμα τοῦ «ταπὶ» εἶναι ὅταν πεθάνη κανεὶς χωρὶς ν' ἀφήση ἀρσενικὸ παιδί. Ὅλα τὰ κτήματά του περιέρχονται τότε στὸν βοεβόδα πού τὰ μεταπουλάει, προτιμώντας τούς συγγενεῖς τοῦ πεθαμένου.

Ἔχει ἀκόμα τὸ «τέλος τοῦ φονικοῦ» : ὅταν δηλαδὴ δολοφονηθῆ κανεὶς καὶ ὁ δράστης παραμένει ἀσύλληπτος, ὅταν πέση ἀπὸ δέντρο καὶ πεθάνη, ὅταν πνιγῆ ἢ πέση σὲ πηγάδι. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀτυχήματα εἶναι φονικὰ κι' ὁ βοεβόδας εἰσπράττει 23 ἄσπρα ἀπὸ κάθε ἑλληνικὸ σπίτι. «Εἰσπράττει ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὶς συλλήψεις, δίκαιες ἢ ἄδικες. Ὁ σούμπασης πραγματοποιεῖ ὅλη τὴ νύχτα περιπολίες μὲ δέκα ὡς δώδεκα σμπίρους ἢ σεϊμένηδες καὶ παρακολουθεῖ ποῦ γίνονται φασαρίες, κλεψιὲς κ.λ.π. Κι' ἂν συλλάβη κανέναν τὸν ὁδηγεῖ στὸν καδῆ γιὰ νὰ τὸν καταδικάση (μὲ μαρτυρικὲς καταθέσεις, ἐνδείξεις ἢ ὅρκους). Ὁ κατάδικος ὁδηγεῖται ὕστερα ἀπὸ τὸν σούμπαση στὴ φυλακὴ τοῦ βοεβόδα. Ἐκεῖ θὰ τὸν περάσουν ἀπὸ φάλαγγα[1] καὶ θὰ τὸν κλείσουν

---

1. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Aubry de la Motray* (1699) περιγράφει στὸ χρονικό του λεπτομερῶς τὸ βασανιστήριο αὐτὸ τῆς τουρκοκρατουμένης Ἀνατολῆς. «Ξαπλώνουν τὸ θῦμα κατὰ γῆς ὕπτιο. Κι' ἐνῷ ἕνας γενίτσαρος κρατάει τὰ πόδια δεμένα ψηλὰ ὁ ἄλλος χτυπάει τὰ πέλματα μ' ἕνα ραβδὶ πάχους ἑνὸς δακτύλου φωνάζοντας μπίρ, ἰκί, οὒτς, δηλαδὴ ἕνα, δύο, τρία ὥσπου νὰ συμπληρωθῆ ὁ ἀριθμὸς τῶν προκαθωρισμένων χτυπημάτων. Ἡ ποινὴ αὐτὴ ἐπιβάλλεται καὶ κατὰ τῶν γυναικῶν πού συλλαμβάνονται νὰ ἐρωτοτροποῦν. Δὲν τὶς χτυποῦν ὅμως στὰ πέλματα ἀλλὰ στούς γλουτούς, πάνω ἀπὸ τὸ τσιντιανί τους, τὸ

στὸ μπουντρούμι. Γιὰ νὰ βγῆ πρέπει νὰ ἐξαγοράση τὴν καταδίκη του ἀνάλογα μὲ τὸ ἔγκλημα καὶ τὶς οἰκονομικές του δυνατότητες.

«Ἂν πρόκειται γιὰ γυναῖκα ποὺ κατηγορεῖται γιὰ μοιχεία πρέπει νὰ πληρώση πολλά. Ἀλλιῶς διαπομπεύεται στοὺς δρόμους καβάλα στὸ γάϊδαρο μὲ τὸ πρόσωπο πρὸς τὴν οὐρά. Ἂν εἶναι Τουρκάλα τὴν κλείνουν σ' ἕνα σακκὶ καὶ τὴν πνίγουν στὴ θάλασσα[1]. Ἂν ὁ σύζυγος θέλει νὰ καλύψη τὸ ἁμάρτημα τῆς γυναίκας του καὶ νὰ τὴν κρατήση σύζυγό του, πρέπει νὰ τὴν σηκώση στὴ ράχη του καὶ νὰ δεχθῆ στὰ πισινὰ πενήντα ἢ ἑξήντα ραβδισμούς. Ἔπειτα πληρώνει ἕνα ἄσπρο, τὸ ἀποκαλούμενο «κερατιάτικο». Κι' ἀπὸ τότε καθένας μπορεῖ νὰ τὸν φωνάζη κερατᾶ χωρὶς νὰ ἔχη δικαίωμα νὰ καταφύγη στὴ δικαιοσύνη.

»Ἂν δοῦν οἱ σμπίροι κορίτσια νὰ κουβεντιάζουν μὲ ἀγόρια δὲν τὰ συλλαμβάνουν. Στέλνει ὅμως ὁ σούμπασης ἀμέσως τὴ μαμὴ νὰ ἐξετάση τὶς κοπέλλες ἂν ἔχουν τὴν παρθενιά τους. Κι' ἂν ὄχι, ἡ τύχη τους εἶναι νὰ πουληθοῦν σκλάβες γιὰ 20 - 25 πιάστρα ἀνάλογα μὲ τὴν ὀμορφιὰ ἢ τὴ σωματικὴ ἀντοχή τους στὶς βαρειὲς ἐργασίες. Κι' ἐκεῖνος ποὺ θὰ ἀγοράση ξεπαρθενεμένο κορίτσι μπορεῖ νὰ τὸ κρατήση σκλαβωμένο σ' ὅλη του τὴ ζωή, ἂν καὶ συνήθως ὕστερα ἀπὸ ὀχτὼ δέκα χρόνια τ' ἀφήνουν ἐλεύθερο. Δὲν μποροῦν ὅμως νὰ τὸ ξαναπουλήσουν σὲ τιμὴ ἀνώτερη ἀπ' αὐτὴ ποὺ τ' ἀγόρασαν οὔτε νὰ τὸ πάρουν ἔξω ἀπὸ τὴ χώρα χωρὶς τὴ συγκατάθεσή του. Ἂν τὰ κορίτσια εἶναι ἀπὸ καλὴ οἰκογένεια οἱ γονεῖς κανονίζουν τὸ ζήτημα μὲ τὸν βοεβόδα πληρώνοντας χρήματα ἀνάλογα μὲ τὴν περιουσία τους».

Ὁ Ἕλληνας εἰσπράκτορας ποὺ συγκεντρώνει τὰ δικαιώματα τοῦ βοεβόδα εἶναι πρόσωπο προνομιοῦχο. Εἰσπράττει γιὰ λογαριασμό του ἑφτὰ τιμίνια γιὰ καθένα ἀπὸ τὰ 1935 χαράτσια ποὺ πληρώνουν οἱ Ἀθηναῖοι (τὸ λεγόμενο μαχτοῦ). Γιὰ τὴν εἴσπραξή του χωρίζεται ἡ πολιτεία σὲ 32 μαχαλάδες κάθε ἑφτὰ χρόνια. Κι' ἂν κανεὶς πεθάνη στὸ μεταξύ, τὶς ὑποχρεώσεις του θὰ τὶς μοιρασθοῦν οἱ ἄλλοι κάτοικοι τοῦ μαχαλᾶ.

Εἰσπράττει ἐπίσης ὁ Ἕλληνας αὐτὸς εἰσφορὰ γιὰ τ' ἀμπέλια, τὰ περιβόλια, τὸ ἁλατιάτικο (δικαίωμα ἐπὶ τοῦ ἅλατος) καὶ τὸ γρασιδιάτικο (δικαίωμα γιὰ τὸ γρασίδι ποὺ τρῶνε τ' ἄλογα).

Τ' ἀμπέλια πληρώνουν δύο τιμίνια κι' ἕναν παρὰ τὸ στρέμμα καλλιεργη-

---

βρακί τους δηλαδή». (Voyages en Europe, Asie et Afrique où l'on trouve une grande varieté de recherches géographiques, historiques et politiques sur l'Italie, la Grèce etc avec des remarques instructives sur les moeurs, coutumes, opinions etc des peuples et de pays où l'auteur a voyagé (A la Haye, 1727).

1. Ὁ *Byron* εἶδε μὲ τὰ μάτια του στὸν Πειραιᾶ τὸ 1811 Τούρκους στρατιῶτες νὰ μεταφέρουν μιὰ χανούμισσα κλεισμένη στὸ σακκὶ γιὰ νὰ τὴν πνίξουν (εἶχε ἐρωτικὸ δεσμὸ μ' ἕνα χριστιανό). Ὁ ποιητὴς τὴν ἔσωσε μὲ τὴν πιστόλα στὸ χέρι κι' ὕστερα τὴν ἐλευθέρωσε μὲ χρήματα. Ἀπ' αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο ἐμπνεύστηκε καὶ τὸ ποίημά του «Γκιαούρ».

μένο ἢ ἀκαλλιέργητο (ὑπάρχουν 4200 στρέμματα). Τὰ περιβόλια πληρώνουν μισὸ πιάστρο τὰ μεγάλα κι' ἕνα τέταρτο τὰ μικρὰ (ὑπάρχουν 600 περιβόλια)·

Γιὰ ἁλατιάτικο εἰσπράττει 49 ἄσπρα ἀπὸ κάθε ἑλληνικὸ σπίτι καὶ γιὰ γρασιδιάτικο 36 ἄσπρα τὸ στρέμμα.

Παίρνει ἐπίσης ἕνα μεζούρι στάρι, κριθάρι ἢ λαχανικὰ γιὰ κάθε δεκατιά,δηλαδὴ συνολικὰ τριακόσια ὡς τετρακόσια κοιλὰ[1] στάρι καὶ κριθάρι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λαχανικά. Ὅσο γιὰ τὸ λάδι παίρνει ἀπὸ τὰ λιοτριβιὰ κάθε βράδυ ἕνα σιστὶ (ὑπάρχουν 48 λιοτριβιὰ) λάδι, δηλαδὴ ἕξη ὀκάδες.

Εἶναι καὶ τὰ δικαιώματα τῶν βασδάρηδων (τῶν ζυγιαστάδων) ποὺ δουλεύουν «κουμπανία» ἀνὰ τέσσερες. Ἀπ' ὅλα τὰ χοντρὰ ἐμπορεύματα, τυριά, μαλλιά, κατράμια, ρετσίνι, καπνὰ ἕνα τιμίνι τὸ καντάρι καὶ γιὰ τὰ λεπτὰ ἐμπορεύματα ἕνα ἄσπρο τὴν ὀκά.

Γιὰ τὰ μετάξια ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὸ Μωριά, ὅταν τὰ φορτώνουν στὸ καράβι παίρνουν ἕνα πιάστρο τὸ φόρτωμα. Ἐπίσης εἰσπράττουν σαράντα ἄσπρα τὸ φόρτωμα γιὰ ὅλα τὰ ἐμπορεύματα ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὴν πόλη κι' ἔχουν προορισμὸ στεργιανό. Ἔχουν ἐπίσης δικαίωμα ἐπὶ τῶν πωλήσεων τῶν κρασιῶν : ἕνα πιάστρο τὸ βαρέλι.

Ὑπῆρχαν τρία φημισμένα παζάρια στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1673. Ἕνα στὸ Ζητούνι τὸ Μάρτη, ἕνα στὸ Μοσκολούρι[2] στὴ Λάρισα, τὸ Μάη, κι' ἕνα στὴν Ἐλασσόνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς φόρους αὐτοὺς ποὺ πληρώνουν οἱ ραγιάδες στὸν βοεβόδα εἶναι καὶ τὸ «πανιάτικο» καὶ τὸ «σουρσάτ». Τὸ πανιάτικο εἶναι εἰσφορὰ γιὰ τὰ ἔξοδα τῶν καραβόπανων καὶ γιὰ τὰ πουκάμισα τῶν σκλάβων στὶς γαλέρες. Πληρώνεται στὸν Τοῦρκο στόλαρχο, τὸν καπουδὰν πασᾶ. Ἡ Ἀθήνα παραδίνει κάθε χρόνο 10.500 πῆχες πανί.

Τὸ «σουρσάτ» καταβάλλεται ὅταν ὁ σουλτάνος βρίσκεται σὲ πόλεμο. Τὸ 1673 οἱ Ἀθηναῖοι πλήρωσαν 1200 τάληρα.

Ὁ καδῆς εἰσπράττει τὰ δικαιώματα κληρονομίας. Ἂν πεθάνη κανεὶς κι' ἀφήση περιουσία δύο ἢ τρεῖς χιλιάδες πιάστρα ὁ καδῆς θὰ εἰσπράξη 50 ἢ 60 πιάστρα. Πολλὲς φορὲς καὶ περισσότερα, ἀνάλογα μὲ τὴ βουλιμία του. Τὸ 1673 ποὺ ἔτυχε χρονιὰ μεγάλου θανατικοῦ ὁ καδῆς συγκέντρωσε γιὰ «μερέτι» πάνω ἀπὸ 4000 τάληρα[3]. Εἰσπράττει ἐπίσης καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ

---

1. Τὸ κοιλὸ 22 ὀκάδες περίπου.

2. Ἴσως τὸ παλιὸ Μπεχτσιλὲρ (σημ. Μοσχοχώρι).

3. Τὴ φορολογικὴ ἀπομύζηση τῶν Ἑλλήνων τῆς τουρκοκρατίας, τὶς αὐθαιρεσίες καὶ τὰ ἀτέλειωτα δοσίματα ἀποκαλύπτει μιὰ σπαρακτικὴ ἀναφορὰ τῆς κοινότητος Πάρου πρὸς τὸν καπουδὰν πασᾶ, ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἀργότερα (15 Φεβρουαρίου 1820) : «Ἀναφέρομεν γοερῶς... ὅτι μετὰ τὸ πασαλίκι τοῦ... Χουσεὶν πασᾶ... ἐξ αἰτίας τῶν νέων δόσεων καὶ ἀσυνηθίστου ἐπιφορτισμοῦ, ὁποὺ ἐπληρώναμεν καὶ πληρώνομεν, ἐξ αἰτίας τῶν πουμπασίρηδων οἱ ὁποῖοι... παίρνουν ποσότητας χρημάτων ὑπερόγκους, κατήντησε τὸ ἀθλιέστατο νησί μας, κοινῶς τε καὶ μερικῶς, εἰς χρέη βαρύτατα καὶ εἰς μίαν ἐλεεινὴν καὶ

«φονικοῦ» (ὅταν πεθάνη κανεὶς ἀπὸ ἀτύχημα) 4000 ἄσπρα (τὰ καταβάλλει συνήθως τὸ κοινό).

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἔχει ἁρμοδιότητα νὰ ρυθμίζη τὶς διαφορὲς μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων, κληρονομικὲς κυρίως, ἀλλὰ συχνὰ καὶ οἰκονομικῆς φύσεως. Ὅταν οἱ διάδικοι ποὺ προσφεύγουν στὴν κρίση του δὲν ἐφαρμόζουν τὴν ἐτυμηγορία του ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἐπιβάλλει πνευματικὲς κυρώσεις. Ἀπαγορεύει στοὺς ἐφημερίους νὰ τοὺς θυμιατίζουν στὸ ναὸ καὶ νὰ τοὺς προσφέρουν τὸ εὐαγγέλιο γιὰ ἀσπασμὸ στὶς ἐπίσημες γιορτές. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος διορίζεται ἀπὸ τὸν πατριάρχη. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίση ὅμως τὸ ἀξίωμα πρέπει νὰ καταβάλη πάνω ἀπὸ χίλια τάληρα, ἀνάλογα μὲ τὴ φιλοχρηματία τοῦ πατριάρχη ἢ τὶς ὑποχρεώσεις τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν ποὺ χαρακτηρίζεται μητροπολίτης Ἑλλάδος, διορίζει πέντε ἐπισκόπους: τῶν Δελφῶν (μὲ ἕδρα τὰ Σάλωνα), τῆς Λειβαδιᾶς, τῆς Βουδουνίτσας καὶ τοῦ Ταλαντίου (Ἀταλάντης)[1]. Κι' ἐνῶ ὀνομάζεται ἀρχιεπίσκοπος Ἑλλάδος καὶ Θηβῶν, στὴ Θήβα διορίζεται μητροπολίτης - ἀρχιεπίσκοπος ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο.

Ὁ ὑποψήφιος μητροπολίτης πρέπει νὰ καταβάλη στὸν ἀρχιεπίσκοπο 200 - 300 πιάστρα ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπισκοπή, κι' ἀφοῦ χειροτονηθῆ ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωση νὰ πληρώση 50 - 60 πιάστρα γιὰ νὰ καλυφθῆ τὸ πεσκέσι ποὺ στέλνει ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἢ μητροπολίτης στὸν πατριάρχη.

Τὰ εἰσοδήματα τοῦ ἀρχιεπισκόπου: δώδεκα ἄσπρα εἰσπράττει στὴν Ἀθήνα ἀπὸ κάθε ἑλληνικὸ ἢ ἀρβανίτικο σπίτι, λάδι, σταροκρίθαρα κ.λ.π. ἀπὸ τὰ περίχωρα, κάπου 500 πιάστρα.

Ἀπὸ τοὺς παππάδες τῆς Ἀθήνας εἰσπράττει 400 πιάστρα. Οἱ ἐνορίες

ἐσχάτην πτωχίαν... Νὰ σηκωθοῦν εἰς τὸ ἑξῆς ὅλαι αἱ ἀσυνήθιστοι δόσεις καὶ ἐπιφορτισμοί... Πέντε προβάτων νὰ μὴ πληρώνωμεν ἐπειδὴ δὲν εὑρίσκονται πρόβατα εἰς τὸ νησί μας. Σουγὲμ παρομοίως νὰ μὴ πληρώνωμεν, ὡς νέον δόσιμον καὶ αὐτό. Πεσινάτι καὶ πακιγὲ νὰ πληρώνωμεν μόνον τόσον ὅσον ἐπληρώναμεν καὶ ἐπὶ Χουσεῒν πασᾶ. Προσφορὰν καὶ συνεισφορὰν νὰ μὴ πληρώνωμεν. Βοήθειαν νέας δραγουμανίας νὰ μὴν πληρώνωμεν. Ζαπίτης ἢ ταγσηλδάρης νὰ μὴν ἔρχεται εἰς τὸ νησί μας... ἀλλὰ νὰ ἔρχεται καδῆς, κατὰ τὸ παλαιόν, νὰ κρίνη τὰς μερικὰς ὑποθέσεις μὲ τὸ μαραφέτι τῶν προεστώτων καὶ κατὰ τὰς τοπικὰς συνηθείας, ὁ ὁποῖος ἀπὸ μὲν τὰς ὑποθέσεις ὁποὺ κάμνει ταχσῆλι νὰ παίρνη ρέσιμον 10%, ἀπὸ δὲ τοὺς σερὲτ δαβᾶδες νὰ μὴ ζητῆ οὔτε ὀβολόν. Νὰ μὴν ἔρχωνται εἰς τὸ ἑξῆς βεκίληδες τῶν δραγουμανέων εἰς τὰ νησιά μας, διὰ νὰ συνάξουν τοὺς πακιγιέδες, μήτε βηκιαλέτι νὰ πληρώνωμεν... Ὅταν ἔρχωνται μαμούρηδες, πουμπασίρηδες εἰς τὸ πτωχὸν νησίον μας διὰ κοινὰς ὑποθέσεις νὰ διορίζεται ἐγγράφως εἰς τὸ πουγιουρουλδὶ τὸ χισμέτι των, κατὰ τὸ χάλι μας, καὶ ὅταν δὲν εἶναι διορισμένον τὸ χισμέτι των ἐγγράφως, οἱ πουμπασίρηδες νὰ μὴ ζητοῦν ἐδῶ τίποτε. Ὅσοι πουμπασίρηδες σταλθοῦν δι' ὑποθέσεις μερικάς, νὰ μὴ ἠμποροῦν νὰ ζητοῦν, οὔτε νὰ παίρνουν ἀπὸ τὴν κοινότητα οὔτε χισμέτι, οὔτε ταϊνάτι... (*Δημ. Γκίνη*: Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Ἐν Ἀθήναις 1966).

1. Ὁ *Giraud* δὲν ἀναφέρει τὴν πέμπτη ἐπισκοπή: τῆς Σκύρου.

εἶναι 45 καὶ κάθε παππὰς ἔχει τρεῖς ἢ τέσσερες ἐκκλησίες στὴ δικαιοδοσία του (οἱ ναοὶ στὴν πόλη καὶ στὰ περίχωρα ἀνέρχονται σὲ 350). Στὶς ἐκκλησίες ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴν 'Αθήνα μπορεῖ νὰ ἱερουργήση ὁποιοσδήποτε παππάς, ἐλεύθερα.

'Η ἀρχιεπισκοπή, γράφει ὁ Ζιρώ, ἦταν καταχρεωμένη τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀνέβηκε στὸ θρόνο ὁ σημερινὸς μητροπολίτης "Ανθιμος (κάπου δέκα χιλιάδες πιάστρα). Κι' ἐπειδὴ ἦρθε σὲ σύγκρουση μὲ τὸν προκάτοχό του μεγάλωσε ἀκόμα πιὸ πολὺ τὸ χρέος.

'Ο ἀρχιεπίσκοπος δὲν ἔχει καμμιὰ δικαιοδοσία στὰ μοναστήρια. 'Αλλὰ ὅταν ἕνας καλόγερος εἶναι κάτοικος τῆς 'Αθήνας καὶ πεθάνη, ὅλη ἡ περιουσία του περιέρχεται στὴν ἀρχιεπισκοπή. Στὴν πόλη δὲν ὑπάρχουν ἀνδρικὰ μοναστήρια. 'Υπάρχουν ὅμως πολλὲς μονὲς καλογραιῶν (οἱ σπουδαιότερες εἶναι τέσσερες). Οἱ μοναχὲς ἀποζοῦν ἀπὸ τὰ μικρὰ εἰσοδήματα τῶν μοναστηριῶν καὶ τὴ χειροτεχνία τους. Τὰ ὑφάσματα τῶν ἀργαλειῶν τους εἶναι περιζήτητα.

Στὴν 'Αθήνα καὶ σ' ὅλη γενικὰ τὴν περιοχή της ζοῦν μονάχα "Ελληνες, Τοῦρκοι καὶ 'Αρβανίτες. Στὴν πόλη κατοικοῦν ἀκόμη καὶ μερικοὶ Φράγκοι: 'Ο Antoine Chastagnier πρόξενος τῆς Γαλλίας, ὁ Jean Giraud πρόξενος τῆς 'Αγγλίας, ὁ Filippo Gramatica πρόξενος τῆς Βενετίας καὶ ὁ Jean Baptiste Tripitiri δραγουμάνος τῶν Καπουκίνων.

Οἱ Τοῦρκοι κατέχουν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν γαιῶν καὶ ἕνα τμῆμα ἀπὸ τὰ λιοστάσια καὶ τ' ἀμπέλια. Οἱ "Ελληνες κατέχουν τὰ περισσότερα λιοστάσια καὶ ἐλάχιστα χωράφια. Οἱ 'Αρβανίτες εἶχαν πρὶν ἀπὸ τρία χρόνια στὴν κατοχή τους ὅλες τὶς γαῖες γύρω ἀπὸ τὰ χωριά. 'Αλλὰ τὰ βαρειὰ δοσίματα ποὺ τοὺς ἐπέβαλλαν οἱ Τοῦρκοι τοὺς ἀνάγκαζαν νὰ δανείζωνται μὲ τόκο 30 καὶ 40 τὰ ἑκατὸ τὸ χρόνο. Κι' ἐπειδὴ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐκπληρώσουν τὶς ὑποχρεώσεις τους, τὰ χτήματα περνοῦσαν στὰ χέρια τῶν δανειστῶν. "Ετσι χτήματα ποὺ ἡ ἀξία τους ξεπερνοῦσε τὰ 200 τάληρα χάθηκαν γιὰ χρέος 50. Κι' ἀπὸ τότε ὅλη ἡ γῆ ἔμεινε στὰ χέρια τῶν Τούρκων καὶ οἱ 'Αρβανίτες κατάντησαν δοῦλοι τους.

"Οσο γιὰ τοὺς μουσουλμάνους τῆς 'Αθήνας, ἡ περιουσία τους ἀποτελεῖται ἀπὸ χτήματα, ἐλαιῶνες, γαῖες, μελίσσια, κοπάδια, ἀμπέλια, καὶ μετρητά. 'Ο πλουσιώτερος Τοῦρκος εἶναι ὁ Μεχμὲτ ἀγὰς ἢ Κονσὲλ ντελῆς, γιὸς τοῦ Μουσταφᾶ Τσελεμπῆ. "Εχει σαράντα καλλιεργήσιμα χτήματα. Κάθε χτῆμα εἶναι 200 στρέμματα. Τὸ χτῆμα λέγεται στὰ ἑλληνικὰ «ζευγάρι» καὶ καλλιεργεῖται ἀπὸ 'Αρβανίτες. "Εχει ἀκόμα τέσσερα μεγάλα περιβόλια, 5.000 πρόβατα, 300 γελάδια κι' ἑκατὸ ἄλογα καὶ φοράδες.

'Απὸ τοὺς "Ελληνες, ὁ πλουσιώτερος εἶναι ὁ Τζανῆς Βενιζέλος. "Εχει λιοστάσια, ἀμπέλια καὶ χωράφια, δυὸ περιβόλια καὶ 30.000 τάληρα μετρητά.

Τοῦρκοι καὶ "Ελληνες, γράφει ὁ Ζιρώ, ξοδεύουν ἐλάχιστα γιὰ ντύσιμο

καὶ φαγητό. Ἡ συνηθισμένη τροφὴ τῶν Τούρκων τῆς Ἀθήνας εἶναι βωδινὸ ἢ ἀρνίσιο κρέας καὶ πολὺ σπάνια πουλερικά. Συνηθίζουν πολὺ τὸ ρύζι, τὸ βούτυρο καὶ τὸ πληγούρι. Αὐτὸ τὸ πληγούρι παρασκευάζεται ὡς ἑξῆς : βράζουν σ' ἕνα μεγάλο καζάνι ἕνα ἢ δυὸ μεζούρια στάρι ὥσπου νὰ φουσκώση, τὸ ἁπλώνουν στὸν ἥλιο δυὸ ἢ τρεῖς μέρες ὥσπου νὰ ξεραθῆ καλὰ κι' ὕστερα τὸ κοπανίζουν σὲ εἰδικὰ γουδιὰ μὲ ξύλινα γουδοχέρια. Ἀπὸ τὸ κοπάνισμα ξεχωρίζει τὸ φλούδι καὶ ἀπομένει ἡ καρδιὰ τοῦ σταριοῦ. Τὸ χοντραλέθουν ἔπειτα στοὺς χερόμυλους καὶ τὸ διατηροῦν ἔτσι χρόνια ὁλόκληρα μαγειρεύοντάς το ὅπως τὸ ρύζι. Τὸ συνηθίζουν ἐπίσης μὲ κρέας βραστὸ ἢ μὲ βούτυρο. Στὴν Ἀθήνα οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς Τοῦρκους πίνουν κρασὶ καὶ οἰνοπνεύματα ἀλλὰ ὄχι στὰ κανονικά τους γεύματα.

Οἱ Ἕλληνες τρῶνε ὅπως καὶ οἱ Τοῦρκοι ἄφθονο πληγούρι. Ἀλλὰ κυρίως εἶναι μεγάλοι καταναλωτὲς παστῶν ψαριῶν, ὅπως σαρδέλες, σκουμπριὰ καὶ χαβιάρια. Τὸ συνηθισμένο φαγητὸ εἶναι ἐλιὲς καὶ τυρί.

Ἐπειδὴ Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι εἶναι λιτοδίαιτοι, μονάχα τρία ἢ τέσσερα χασάπικα ὑπάρχουν στὴν Ἀθήνα. Τὶς Κυριακὲς καὶ τὶς γιορτὲς οἱ Ἕλληνες σφάζουν εἴκοσι βόδια καὶ βουβάλια, πέντε ἢ ἕξη πρόβατα καὶ 25 - 30 γίδες ἢ κατσίκια καὶ μερικὰ γουρουνόπουλα. Κι' ἐπειδὴ ὁ βοεβόδας εἰσπράττει ἕνα τέταρτο τοῦ πιάστρου τὸ κεφάλι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ σφάζουν δημόσια. Βόδια σφάζουν μονάχα ἀπὸ τὸ Μάη ὣς τὸ Νοέμβριο καὶ γουρουνόπουλα ἀπὸ ἀρχὲς Νοεμβρίου ὣς τὴ Σαρακοστή. Ἀπὸ τὴ Σαρακοστὴ ὣς τὶς τελευταῖες μέρες τῆς Ἀποκριᾶς σφάζονται κάπου 5.000 ἀρνιά. Κι' ὁ πιὸ φτωχὸς θ' ἀγοράση τ' ἀρνί του, ὅπως γίνεται τὸ Πάσχα.

Οἱ τιμὲς τῶν κρεάτων : ἀρνί, 10 ἄσπρα τὴν ὀκά. Βουβάλι, 5 ἄσπρα. Γίδα καὶ κατσίκι 7 ἄσπρα, γουρουνόπουλο 12 ἄσπρα. Τὰ ἀρνιὰ 4 - 15 ὀκάδων 4 τιμίνια καὶ λιγώτερο.

Τὸ περισσότερο ψαρικὸ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Κούλουρη. Οἱ τιμὲς τῶν ψαριῶν εἶναι 12 - 15 ἄσπρα ἡ ὀκά, τῶν ψαριῶν τοῦ γλυκοῦ νεροῦ ποὺ φέρνουν ἀπὸ τὴ Θήβα 10 ἄσπρα, τῶν χελιῶν ἀπὸ τὰ Τοπόλια (μεγάλα καὶ νόστιμα) δύο τιμίνια τὴν ὀκὰ καὶ πολλὲς φορὲς φτηνότερα. Ὑπάρχουν ἐπίσης στὴν ἀγορὰ στρείδια, σουπιές, καλαμάρια καὶ χταπόδια.

Τὸ παστὸ ψάρι ἔρχεται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σαρδέλλα ποὺ μεταφέρεται ἀπὸ τὴ Βενετιὰ καὶ τὴ Γαλλία.

Ὁ Ζιρὼ περιγράφει καὶ τὶς τοπικὲς ἀνδρικὲς καὶ γυναικεῖες ἐνδυμασίες.

Οἱ νέοι Ἕλληνες 18 - 20 χρόνων φοροῦν ντολαμᾶ καὶ ἕνα μικρὸ κόκκινο σκοῦφο ποὺ δὲν σκεπάζει ὁλόκληρο τὸ κρανίο. Ἄλλοι φοροῦν μαῦρο φέσι. Οἱ παντρεμένοι ποὺ ἔχουν φθάσει τὰ σαράντα περίπου ἀφήνουν γένεια. Δὲν φοροῦν ποτὲ κόκκινα ἢ κίτρινα παπούτσια ἀλλὰ μόνο μαῦρα σὲ σχῆμα μποτινιῶν ἀπὸ μαροκίνι.

«Ἡ καθημερινὴ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν εἶναι μιὰ ρόμπα ἀπὸ ὡραῖο

κόκκινο βενετσιάνικο ὕφασμα. Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ προκαλεῖ ἐντύπωση εἶναι τὸ ζιπούνι τους. Εἶναι φοδραρισμένο μὲ γούνα καὶ μὲ κουμπιὰ ἀπὸ ἐπιχρυσωμένο ἀσήμι. Στὶς γιορτὲς καὶ στοὺς γάμους αὐτὰ τὰ ζιπούνια εἶναι ραμμένα ἀπὸ τὸ πιὸ πλούσιο μπροκὰρ τῆς Βενετιᾶς. Οἱ Ἀθηναῖες στολίζονται μὲ μαργαριταρένια περιδέραια, μὲ χρυσὰ βραχιόλια κι' ἕνα σωρὸ δαχτυλίδια μὲ κάθε λογῆς διαμαντόπετρες.

»Ἐλάχιστοι Ἀρβανίτες κατοικοῦν στὴν πολιτεία. Εἶναι ἐγκατεστημένοι στὰ χωριὰ τῆς Ἀττικῆς. Μ' ὅλο ποὺ τρέφονται ἄθλια (ζοῦν μὲ ψωμὶ καὶ νερό, γαλακτερὰ καὶ ἐλιές, σπάνια πίνουν κρασὶ καὶ μιὰ φορὰ τὸ μῆνα τρῶνε κρέας) εἶναι ρέμπελοι. Κάθε τόσο μπαίνουν στὴ φυλακὴ ἐπειδὴ δὲν μποροῦν νὰ πληρώσουν τοὺς φόρους, τὰ χαράτσια καὶ τὶς κάθε λογῆς ἔκτακτες εἰσφορές. Παρ' ὅλη τὴ φτώχεια τους σπάνια τουρκεύουν. Φυσικὰ ἡ θρησκευτικὴ εὐλάβειά τους περιορίζεται στὶς νηστεῖες καὶ στὰ σταυροκοπήματα. Δὲν ξέρουν οὔτε τὸ «Πάτερ ἡμῶν». Τὴ Λαμπρὴ θὰ μεταλάβουν ἀλλὰ σπάνια ἐξομολογοῦνται. Φοβοῦνται τὸν ὅρκο στὸ Εὐαγγέλιο καὶ τὸν ἀφορισμό ».

Ὅλοι οἱ ληστὲς τῶν δρόμων, τόσο στὴν Ἀττικὴ ὅσο καὶ στὸ Μωριὰ εἶναι Ἀρβανίτες. Τὸ κυριώτερο ὅπλο τους εἶναι ἡ σφεντόνα ποὺ τὴ χρησιμοποιοῦν μὲ μεγάλη δεξιοτεχνία. Πιάνουν τὰ κατάλληλα περάσματα, ὅπου τέσσερα μόνο πρόσωπα μποροῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν δέκα.

Ἐδῶ καὶ εἴκοσι χρόνια, διηγεῖται ὁ Ζιρώ, ὁ Μπουζάλας καὶ ὁ Λάμπρος, εἶχαν συγκροτήσει συμμορία μὲ ἄλλους 120 Ἀρβανίτες κι' οἱ Ἀθηναῖοι δὲν τολμοῦσαν νὰ πᾶνε οὔτε στὰ περιβόλια τους. Ὅποιον Τοῦρκο αἰχμαλώτιζαν τοῦ ἔκοβαν τὸ κεφάλι. Τοὺς Ἕλληνες τοὺς γύμνωναν μόνο.

Στὸ τέλος Τοῦρκοι καὶ Ἕλληνες ὠργάνωσαν ἐκστρατεία ἀπὸ ἐφτακόσιους ἐνόπλους. Ἀλλὰ οἱ Ἀρβανίτες πολέμησαν μὲ πεῖσμα καὶ ὑποχωρώντας στὸν Τρελλὸ χρησιμοποίησαν μὲ τόση δεξιοτεχνία τὶς σφεντόνες τους ποὺ πλήγωσαν πολλοὺς καὶ ἀνάγκασαν τοὺς διῶκτες τους νὰ γυρίσουν στὴν πολιτεία. Ἀλλὰ ὅταν ἔμαθαν ὅτι θὰ κινηθῇ στρατὸς ἀπὸ τὴ Θήβα καὶ τὸν Εὔριπο, φόρτωσαν ἕνα σωρὸ πρόβατα καὶ γελάδια σὲ καΐκια καὶ κατέφυγαν στοὺς Βενετούς. Καὶ τώρα ὑπηρετοῦν στὸ στρατὸ τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας.

Μεταξὺ Μωριᾶ, Ἀθηνῶν, Θηβῶν καὶ Εὐρίπου ζοῦν ἑξήντα περίπου χιλιάδες Ἀρβανίτες, ὅλοι ἄνθρωποι μεγάλης ἀντοχῆς καὶ πολὺ γρήγοροι στὰ πόδια. Ἡ ἐνδυμασία τους εἶναι ὅλη-ὅλη ἕνα πουκάμισο καὶ μιὰ καμιζόλα ποὺ τὰ μανίκια της φθάνουν ὡς τὸν ἀγκώνα, καὶ μπότες. Φοροῦν ἕνα μικρὸ καπέλλο ἀπὸ ἄσπρο κετσὲ μὲ μπὸρ ἕξη δάχτυλα. Ἕνα κορδόνι περασμένο κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι συγκρατεῖ τὸ καπέλλο ποὺ, ἐπειδὴ εἶναι μικρό, θὰ παρασυρόταν ἀπὸ τὸν ἀέρα. Οἱ εὔποροι φοροῦν μιὰ καζάκα ποὺ φθάνει ὡς τὰ γόνατα κι' ἔχει φαρδειὰ ριχτὰ μανίκια.

Στοὺς ἀρβανίτικους γάμους τὸ γλέντι κρατάει ὀχτὼ μέρες. Τούμπανα καὶ ζουρνάδες ἀντηχοῦν μέρα νύχτα.Κι' ὅταν πηγαίνουν τὴ νύφη στὸ σπίτι

τοῦ γαμπροῦ τὴν ἀνεβάζουν σ' ἕνα ἄλογο μὲ τὸ κεφάλι σκεπασμένο μὲ ὁλόασπρο τσεμπέρι. Ὕστερα ἀπὸ τὸ γάμο ὅλοι οἱ Ἀρβανίτες θὰ φιλήσουν τὴ νύφη στὸ μέτωπο, ἀλλὰ πάνω ἀπὸ τὸ μαντήλι, καὶ θὰ ρίξουν στὸ δίσκο ἄλλος πιάστρο, ἄλλος τέταρτο, ἄλλος ἕνα τιμίνι.

Σχετικὰ μὲ τὴν προῖκα οἱ Ἕλληνες δίνουν 500 - 600 πιάστρα μετρητὰ καὶ κάπου 1.000 τάληρα σὲ στολίδια καὶ ἔπιπλα. Οἱ πλούσιες νύφες παίρνουν προῖκα 1.000 ὡς 1.200 τάληρα μετρητὰ κι' ὁ ρουχισμός, τὰ ἔπιπλα καὶ τὰ στολίδια ξεπερνοῦν πολλὲς φορὲς τὰ 2.000 πιάστρα. Ὁ ρουχισμὸς καὶ τὰ στολίδια εἶναι κυρίως κρεβατοστρώσια ἀπὸ δαμάσκο, φορέματα, κεντήματα, χρυσᾶ βραχιόλια δυὸ δάχτυλα πλατειά, περιδέραια ἀπὸ πέρλες καὶ ἕνα σωρὸ δαχτυλίδια μὲ πολύτιμα πετράδια. Τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου φτιασιδώνουν τόσο πολὺ τὸ πρόσωπο τῆς νύφης ποὺ καταντᾶ ἀγνώριστο.

Ἐμπόριο : τὰ ξένα ἔθνη ποὺ ἐμπορεύονται περισσότερο στὴν Ἀθήνα καὶ στὸ Μωριὰ εἶναι οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Βενετοί. Οἱ Ἄγγλοι ἔρχονται μόνο γιὰ νὰ φορτώσουν λάδια. Ἔτσι οἱ Ἀθηναῖοι κρατοῦν στὰ χέρια τους τὸ ἐμπόριο τῆς περιοχῆς καὶ φορτώνουν γιὰ λογαριασμό τους καράβια γιὰ τὴ Βενετία. Οἱ Γάλλοι φορτώνουν κυρίως μαλλιά, τυριά, λάδια καὶ κερί. Οἱ Βενετοὶ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι μαλλιά, τυριά, μετάξια, πρινοκόκκι καὶ κεριά.

Οἱ εἰσαγωγές : ὑφάσματα, σαρδέλλα καὶ καφὲ ἀπὸ τὴ Γαλλία, ρύζι καὶ ἄλλα ἐμπορεύματα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια. Πολλὰ ἐμπορεύματα ἀγοράζονται «ἐν πλῷ» ἀπὸ τοὺς κουρσάρους τῆς Μάλτας καὶ τοῦ Αἰγαίου. Τὸ νόμισμα τῶν συναλλαγῶν εἶναι τὰ πιάστρα καὶ τὰ τσεκίνια[1].

---

1. Στὰ κείμενα τῶν περιηγητῶν ὑπάρχουν ἄφθονα στοιχεῖα γιὰ τὸ ὀθωμανικὸ νόμισμα ποὺ κυκλοφοροῦσε στὶς ἑλληνικὲς χῶρες κατὰ τὴν τουρκοκρατία καὶ γιὰ τὶς ἀναλογίες του μὲ τὰ εὐρωπαϊκά. Κυκλοφοροῦσε «τὸ σουλτανί», ἀπὸ καθαρὸ χρυσάφι καὶ ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἕνα δουκᾶτο. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ εἶχε τὴ χρονολογία ἀναρρήσεως στὸ θρόνο τοῦ σουλτάνου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ χρονολογία κοπῆς τοῦ νομίσματος. Ἀκολουθεῖ τὸ «ἄσπρο», ἀπὸ καθαρὸ ἀσήμι. Ἀναλογία : ἕνα δουκᾶτο, 60 ἢ 63 ἄσπρα (ἔχει ἀραβικὰ γράμματα κι' ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές). Ὕστερα τὰ χάλκινα κέρματα. Ἀναλογία: ἕνα ἄσπρο 24 χάλκινα νομίσματα. Τὸ βενέτικο τσεκίνι ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἕνα σουλτανὶ καὶ τὸ σκοῦδο μὲ πενήντα ἄσπρα (*Carlier de Pinon*). Στὸ τουρκικὸ νόμισμα ἀναφέρεται καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Sanderson* (1584). Κυκλοφοροῦσαν, γράφει, δύο εἰδῶν ἄσπρα : τὸ μικρὸ καὶ τὸ μεγάλο. Μὲ τὸ μεγάλο πληρώνονταν οἱ μισθοὶ τῶν στρατιωτικῶν. Εἴκοσι ἄσπρα ἀντιστοιχοῦσαν σ' ἕνα σελλίνι. Ἡ ὀνομασία του ὠφειλόταν στὸ χρῶμα τοῦ κέρματος. Ἕνα πουγγὶ ἰσοδυναμοῦσε μὲ 500 ἀκτσέδες ἢ 500 γρόσια. Διακόσια πουγγιὰ ἀποτελοῦσαν ἕνα φόρτωμα (100.000 ἀκτσέδες). Ὁ ἀκτσές, τὸ ἄσπρο ὅπως τὸ ἔλεγαν οἱ Ἕλληνες, ὤφειλε τὸ ὄνομά του στὸ λευκό του χρῶμα (σ' ἀντίθεση μὲ τὸ κίτρινο τῶν χρυσῶν νομισμάτων καὶ μὲ τὰ μπακιρένια). Οἱ πρῶτοι ἀκτσέδες κόπηκαν ἀπὸ τὸν σουλτάνο Ὀρχὰν (1326 - 1359). Ἐπὶ Μουρὰτ Α' (1359 - 1389) ἕνα πουγγὶ ἀκτσέδες ἰσοδυναμοῦσε μὲ μιὰ χρυσὴ λίρα. Σύντομα ὅμως ἄρχισε ἡ νοθεία τοῦ κράματος τῶν ἀκτσέδων μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐκμηδενισθῆ ἡ ἀξία τους. Τὸ γρόσι ποὺ ἀντικατέστησε τὸ ἄσπρο ἰσοδυναμοῦσε ἀρχικὰ μὲ μιὰ χρυσὴ λίρα (εἶχε βάρος 9 δράμια). Νοθεύτηκε ὅμως κι' αὐτό, ἀλάφρηνε καὶ γύρω στὰ 1900 ἡ ἀντιστοιχία ἦταν :

ΣΤΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΩΝ ΚΟΥΡΣΑΡΩΝ (1675)

Ἕνας Ἄγγλος περιηγητής, ὁ Bernard Randolph ἐπιχειρεῖ τὸ 1675 εἰδικὴ περιοδεία στὸ Μωριά, στὴ Στερεὰ καὶ στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Καρπὸς τῶν περιηγήσεών του εἶναι δύο χρονικά. Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴν Πελοπόννησο καὶ στὴ Ρούμελη καὶ συνοδεύεται ἀπὸ χάρτες τῆς περιοχῆς καὶ εἰκόνες φιλοτεχνημένες ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα[1].

Ὁ Randolph εἶναι ἀκριβολόγος καὶ θετικός, καὶ ἂν φρόντιζε νὰ καταγράφῃ περισσότερες λεπτομέρειες θὰ εἶχε προσφέρει μιὰ πολύτιμη πηγὴ πληροφοριῶν. Γιατὶ τὸ βιβλίο του εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα περιηγητικὰ χρονικὰ ποὺ ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ Ἄγγλος ταξιδιώτης παραθέτει γεωγραφικὰ στοιχεῖα κάθε τόπου καὶ περιγραφὲς πόλεων καὶ κάστρων, ἀλλὰ πάντοτε περιληπτικά. Καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ πληροφορίες του ἀποτελοῦν προσωπικὴ ἐμπειρία κι' ὄχι ἐρανισμοὺς ἀπὸ τὰ βιβλία παλαιότερων ταξιδιωτῶν.

Τὸ δρομολόγιό του: Κόρινθος, Βοστίτσα, Πάτρα, Γαστούνη, Χλουμούτσι, Ἀρκαδιά, Ναυαρίνο, Μεθώνη, Κορώνη, Καλαμάτα, Μάνη, Μονεμβασία, Ναύπλιο, Ἄργος, Τριπολιτσά, Ναύπλιο, Ἀνατολικό. Στὸ τέλος τῆς περιγραφῆς δίνει μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων τοῦ Μωριᾶ.

Μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ Κόρινθος μαστίζεται ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν πειρατῶν. Τὰ καλοκαίρια καταφθάνουν μὲ τὰ μπριγαντίνια τους στὸν Ἰσθμὸ γιὰ λαφυραγωγία καὶ ἁρπαγὴ ἀνθρώπων. Γι' αὐτό, οἱ κάτοικοι καταφεύγουν κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες στὸν Ἀκροκόρινθο.

Στὴν Πάτρα εἶδε ἐρειπωμένο τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου. Κι' ἐκεῖ κουρσάρικες εἰσβολές. Ὅλο τὸ καλοκαίρι ὁμάδες ἔφιππων καὶ πεζῶν φρουρῶν ἀγρυπνοῦσαν σὲ διάφορα ἐπίκαιρα σημεῖα γιὰ νὰ ἐπισημάνουν τὴν ἐμφάνιση πειρατικῶν καραβιῶν. Μόνο τὴν ἡμέρα ἐπιτρεπόταν τὸ ἄραγμα τῶν πλοίων. Οἱ Ἀρβανίτες τῆς Ἀρκαδίας (τριπλάσιοι σὲ ἀριθμὸ ἀπὸ τοὺς Τούρκους)

μιὰ χρυσὴ λίρα 100 γρόσια, ἕνα γρόσι 40 παράδες, ἕνας παρὰς τρία ἄσπρα. Τὸ γρόσι, ἐτυμολογικὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ «grossi pragensis (γρόσια τῆς Πράγας), τὰ πρῶτα ἀργυρᾶ κέρματα ποὺ κυκλοφόρησαν στὴν Οὐγγαρία καὶ καθιερώθηκαν στὴ γερμανικὴ γλῶσσα ὡς groschen. Οἱ Τοῦρκοι τὰ παρέλαβαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς τους στὴν Οὐγγαρία. Ἕνας ἀκτσὲς ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἀσήμι βάρους ἑνὸς τετάρτου τοῦ δραμιοῦ.

1. The present state of the Morea called anciently Peloponesus: which hath been near the hundred years under the dominions of the Turks and is now very much depopulated, together with a description of the city of Athens, islands of Zante,Strofades and Serigo. Faithfully described by *Bernard Randolph*, who resided in those parts from 1671 to 1679 (London, 1686).

εἶναι κτηνοτρόφοι καὶ ζοῦν νομαδικὴ ζωὴ σὲ τσαντήρια. Ὑπάρχει ὅμως κι' ἕνα ἀποκλειστικὰ ἀρβανίτικο χωριό, ἡ Συλίμνα.

Ἡ Ναύπακτος εἶναι πυκνοκατοικημένη ἀλλὰ ἀποτελεῖ φωλεὰ πειρατῶν. Κατὰ τὴν περίοδο τοῦ τουρκοβενετικοῦ πολέμου οἱ κουρσάροι τῆς Ναυπάκτου εἶχαν καταντήσει μάστιγα γιὰ τὴ Ζάκυνθο καὶ γιὰ τὴν Κεφαλονιά. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς πειρατές, ὁ περίφημος Ντουρὰτς Μπέης, ἔφθασε νύχτα μὲ ἕντεκα μπριγαντίνια στὸ Κερὶ τῆς Ζακύνθου, ἀποβίβασε τὶς δυνάμεις του καὶ σκλάβωσε 200 νησιῶτες. Μόλις ξημέρωσε ἐμφανίστηκε μπροστὰ στὸ λιμάνι τῆς Ζακύνθου μὲ τὶς κουρσάρικες σημαῖες στ' ἄρμπουρα. Ἀφοῦ ἔρριξε μιὰ κανονιὰ ἔστειλε μήνυμα κι' ὥρισε τὰ λύτρα»[1].

Ὁ Randolph ἔχει συγκεντρώσει στοιχεῖα γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Μωριᾶ, τὴν παραγωγή, τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν καθημερινὴ ζωή :

«Οἱ κάτοικοι τοῦ Μωριᾶ εἶναι Τοῦρκοι, Ἕλληνες, Ἀλβανοὶ καὶ Τσάκωνες. Οἱ περισσότεροι Τοῦρκοι ζοῦν στὰ κάστρα ἢ στὰ ἀγροκτήματά τους ὅπου ἔχουν χτίσει πύργους ὕψους ἐννέα μέτρων μὲ τὴν πόρτα τρία μέτρα πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἀπέναντι ἀπὸ αὐτὴ τὴν πόρτα, σὲ ἀπόσταση τριῶν μέτρων εἶναι χτισμένος ἕνας τοῖχος μὲ σκαλοπάτια. Μιὰ κινητὴ γέφυρα ἑνώνει τὸν τοῖχο μὲ τὸ κατώφλι τῆς πύλης τοῦ πύργου. Κάθε βράδυ ἀνυψώνεται ἡ γέφυρα ἀπὸ τὸ φόβο τῶν πειρατῶν. Μερικοὶ πύργοι ἔχουν μόνο μιὰ σκάλα ποὺ ἀνασύρεται τὴ νύχτα στὸ ἐσωτερικό.

»Οἱ Τοῦρκοι ὑπολογίζονται σὲ 30.000. Τριπλάσιος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων. Ὁ κλῆρος τους εἶναι ἀμαθέστατος καὶ αἰχμάλωτος τῶν δεισιδαιμονιῶν. Ὑπάρχουν πολλὰ μοναστήρια. Κοντὰ στὴ Βοστίτσα βρίσκεται ἡ Παναγία τῆς Σπηλιᾶς. Ὅπως λένε οἱ μοναχοὶ τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου ἔφεραν οἱ ἄγγελοι τὴν ἡμέρα ποὺ ἔπεσε ἡ Πόλη.

»Στὸ Μωριὰ οἱ χριστιανοὶ ζοῦν καλύτερα ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς τῆς Ἀσίας. Ὁμιλεῖται παντοῦ ἡ κοινὴ λαϊκὴ γλῶσσα. Οἱ πολιτεῖες διοικοῦνται ἀπὸ τοὺς Γέροντες. Αὐτοὶ ρυθμίζουν ὅλες τὶς δημόσιες ὑποθέσεις καὶ καθορίζουν τὶς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τῶν κατοίκων ἀνάλογα μὲ τὶς δυνατότητές τους. Ἀλβανοὶ ζοῦν μονάχα στὰ χωριά. Ἀντίθετα, πολλοὶ Τσάκωνες εἶναι ἐγκατεστημένοι στὶς πολιτεῖες ὅπου δουλεύουν χαμάληδες, ἄντρες καὶ γυναῖκες. Εἶναι χεροδύναμοι καὶ μποροῦν νὰ σηκώσουν μεγάλα φορτία.

»Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ πολλοὶ Ἑβραῖοι ἔμποροι καὶ μαγαζάτορες, ἀλλὰ ζοῦν φτωχά. Ὁ Μωριὰς ἐφοδιάζεται κυρίως ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ἐμπό-

---

1. Στὴ δράση τοῦ φοβεροῦ Ντουρὰτς-μπέη ἀναφέρεται καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδιοῦ : «Ἐκείνους τοὺς χρόνους, πολλοὶ κουρσάροι κατατρεμένοι ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Μπαρμπαριᾶς καὶ Ἀλτζέρι, ἐμαζωχτήκασι στὸν Ἔπαχτο. Ἕνας ἀπὸ τούτους τοὺς κουρσάρους, ἔχοντας μάνα χριστιανὴ καὶ πατέρα Τοῦρκο, ποὺ τὸν ἐλέγασι Ντουρατζήμπεη, εἶχε τὴν αὐθεντία τοῦ κόρφου καὶ αὐθέντευε ἀπάνου σὲ οὖλα τὰ καράβια τοῦ κόρφου μὲ φερμάνι βασιλικό».

ρους μὲ κάθε λογῆς ἐμπορεύματα, κυρίως βενετσάνικα. Οἱ Τοῦρκοι εἶναι πάντοτε λαμπροντυμένοι μὲ ὑφάσματα ἀπὸ τὴ Βενετιά.

»Τὰ προϊόντα τοῦ Μωριᾶ εἶναι λάδι, κερί, μέλι, σαπούνι, δέρματα, βούτυρο, ρετσίνια, σταφίδες, σύκα, κρασιά, στάρι, κριθάρι, βρώμη, ξερὸ βελανίδι (τὸ χρησιμοποιοῦν τὰ ἰταλικὰ βυρσοδεψεῖα) καὶ πρινοκόκκι (γιὰ κόκκινη βαφή). Τὸ στάρι τὸ ἀποθηκεύουν σὲ μεγάλα πήλινα πιθάρια καὶ καλάθες πασαλειμμένες ἀπ' ἔξω μὲ γελαδοκοπριά, πρᾶγμα ποὺ ὄχι μόνο διατηρεῖ τὸν καρπὸ ἀλλὰ καὶ τὸν προστατεύει ἀπὸ τὸ ψύχος.

»Γιὰ νὰ διατηρήσουν τὸ τυρὶ κρισαρίζουν χῶμα, τὸ ἀνακατεύουν μὲ ἁλάτι καὶ νερὸ καὶ σκεπάζουν μ' αὐτὸ τὸ τυρί. Ἔτσι παραμένει δροσερὸ ἀλλὰ εἶναι πολὺ ἁλμυρό. Μεγάλες ποσότητες αὐτοῦ τοῦ τυριοῦ μεταφέρονται στὴ Βενετιά. Τὸ ἀγοράζουν κυρίως οἱ ἄνθρωποι τῶν λαϊκῶν τάξεων ποὺ τὸ προτιμοῦν στὰ μακαρόνια καὶ στὸ ρύζι τους ἀπὸ τὴν παρμεζάνα.

»Μ' ὅλο ποὺ οἱ Τοῦρκοι δὲν πίνουν κρασί, παίρνουν μοῦστο, τὸν βράζουν καὶ φτιάχνουν σιρόπι ποὺ τὸ λένε πετμέζι. Γεμίζουν μ' αὐτὸ μικρὰ πιθάρια καὶ τὸ πίνουν ἀνακατεύοντάς το μὲ νερό.

»Τὰ σπίτια χτίζονται ἀπὸ ἀχερόπλιθες ξεραμένες στὸν ἥλιο. Τὰ τειχιὰ τῶν κάστρων γίνονται ἀπὸ πέτρα καὶ ἀσβέστι. Ἐλάχιστα σπίτια ἔχουν πάνω ἀπὸ δύο πατώματα. Τὰ καλύτερα σπίτια βρίσκονται στὸ Ναύπλιο, στὸ Μυστρὰ καὶ στὴν Κόρινθο».

Τὸ δεύτερο χρονικὸ ἀναφέρεται στὴν περιοδεία του στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου [1]. Ἔχει ἐνδιαφέροντα στατιστικὰ στοιχεῖα καὶ πλῆθος πληροφοριῶν γιὰ τὰ δεινὰ τῶν νησιωτῶν ἀπὸ τὴν πειρατεία, λαογραφικὸ ὑλικὸ κ.ἄ.

Ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Εὔβοιας σὲ 60.000 ψυχὲς (οἱ 10.000 εἶναι Τοῦρκοι, συγκεντρωμένοι στὴ Χαλκίδα καὶ στὸ Καστὲλ Ρόσσο)[2]. Ἡ βασικὴ παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ εἶναι τὸ μετάξι (εἰσόδημα 100.000 τάληρα).

Ἡ Ἄνδρος ἔχει 3.000 κατοίκους καὶ παράγει κάπου 1.000 πάουντ μετάξι. Ἡ Τῆνος, μὲ τὰ 30 χωριά της, ἔχει πληθυσμὸ 20.000 ψυχές. Στὴ Νάξο τὸ κρασὶ πουλιέται μισὸ κράουν τὰ 15 γαλόνια (ἢ μισὸ τάληρο τὸ βαρέλι). Ἡ Μύκονος ἀποτελεῖ βασίλειο τῶν πειρατῶν. Ὑπάρχει στὸ νησὶ καὶ μιὰ καθολικὴ ἐκκλησία ποὺ χτίστηκε γιὰ νὰ ἐξυπηρετῆ τοὺς κουρσάρους. Παράγει ἄφθονο κρασὶ ἀλλὰ τὸ κυριώτερο εἰσόδημα προέρχεται ἀπὸ τὰ πειρατικὰ καράβια. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἀφηγεῖται ἕνα περιστατικὸ ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν τραγωδία τῶν νησιωτῶν τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα.

«Ἡ Μύκονος βρίσκεται κοντὰ στὸ δρόμο πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη

---

1. The present state of the islands in the Achipelago : sea of Constantinople and gulph of Smyrna. With the islands of Candia and Rhodes. Faithfully described by *Ber. Randolph* (Oxford, 1687).

2. Κάρυστος.

καὶ ἀποτελεῖ μόνιμη φωλεὰ τῶν πειρατῶν. Ἡ Πύλη ἀπείλησε τοὺς Μυκονιάτες μὲ ἀφανισμὸ τοῦ νησιοῦ. Τότε οἱ δημογέροντες ἔσπευσαν στὴ Χίο καὶ ἐξιστόρησαν τὰ δεινά τους : Ἂν δὲν γίνη κάστρο στὸ νησὶ καὶ δὲν ἐγκατασταθῆ φρουρὰ θὰ ἀναγκασθοῦν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν τόπο τους, ἐπειδὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀντισταθοῦν στοὺς κουρσάρους ποὺ ἔχουν μεταβληθῆ σὲ δυνάστες τοῦ νησιοῦ. Τὸ 1680 ἕνας πειρατὴς ὀνόματι Ἄντζελο Μαρία, αἰχμαλωτίζει ἕνα καράβι ἀλεξανδρινὸ μὲ πλούσιο φορτίο καὶ τὸ μεταφέρει στὴ Μύκονο. Ἐκεῖ μοίρασε τὴ λεία ἀφήνοντας ἐλεύθερο τὸν καπετάνιο, ἕναν Ἕλληνα ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη. Ὁ πλοίαρχος σπεύδει στὴ Χίο καὶ ζητεῖ τὴ βοήθεια τοῦ καπουδὰν πασᾶ. Ὁ Τοῦρκος στόλαρχος σηκώνει πανιὰ τὰ μεσάνυχτα καὶ τὸ ἄλλο μεσημέρι φουντάρει στὸ λιμάνι καὶ ξεμπαρκάρει ἀμέσως 2000 «λεβέντες» γιὰ νὰ καταλάβουν ὅλα τὰ πλεούμενα. Ὁ ἀρχιπειρατὴς Ἄντζελο Μαρία πηδάει σ' ἕνα ψαράδικο μ' ἕνα σύντροφό του καὶ ἀνοίγεται πρὸς τὴ Δῆλο.

»Ὁ καπουδὰν πασᾶς ἀξιώνει ἀπὸ τοὺς Μυκονιάτες νὰ τοῦ παραδώσουν τὸν κουρσάρο. Οἱ δημογέροντες καλοῦν τοὺς ἱερεῖς νὰ ἀφορίσουν ὅποιον κρύβει τὸν Ἄντζελο Μαρία καὶ τοὺς συντρόφους του. Τελικὰ δέκα πειρατὲς βρέθηκαν καὶ παραδόθηκαν στὸν τουρκικὸ στόλο. Ἦταν Βενετσάνοι καὶ Σκλαβοῦνοι. Ὁ καπουδὰν πασᾶς τοὺς ἔβαλε στὰ σίδερα καὶ τὴν ἄλλη μέρα ἄρχισε ἔρευνες ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι. Ἀνοίχτηκε καὶ τὸ τελευταῖο σεντούκι, ἀκόμα καὶ οἱ κρύπτες τῶν ἐκκλησιῶν. Τελικὰ πιάστηκαν καὶ ἁλυσοδέθηκαν ἄλλοι διακόσιοι πειρατές. Ἀνάμεσά τους ἡ σύζυγος καὶ ἡ μάνα τοῦ ἀρχικουρσάρου. Ὁ στόλαρχος κάλεσε τοὺς δημογέροντες καὶ τοὺς ἀπείλησε ὅτι θὰ τοὺς κρεμάση στὸ ἄρμπουρο τῆς γαλέρας ἂν δὲν τοῦ παραδώσουν τὸν Ἄντζελο Μαρία. Ἦταν ἀκόμα ἄγνωστη ἡ διαφυγή του.

»Ἔφεραν ὕστερα στὸν στόλαρχο τὸν χειρουργὸ ποὺ εἶχε πολλὲς φορὲς θεραπεύσει τὶς πληγὲς τοῦ ἀρχικουρσάρου. Ὁ καπουδὰν πασᾶς ἔδωσε ἐντολὴ νὰ τὸν τιμωρήσουν μὲ φάλαγγα (ἑκατὸ ραβδισμοὶ στὰ πέλματα τῶν ποδιῶν). Τὸν ρώτησαν ποῦ κρύβεται ὁ ἀρχιπειρατής. Ὁ γιατρὸς εἶπε πὼς ἔχει νὰ τὸν δῆ τρεῖς μέρες. Τότε ὁ πασᾶς πρόσταξε νὰ τοῦ δώσουν διακόσια χτυπήματα στὰ ὀπίσθια καὶ διακόσια στὴν κοιλιὰ καὶ τὸν ἄφησε μισοπεθαμένο. Πρήστηκαν τὰ πόδια του, ἡ κοιλιά του ἔγινε τούμπανο. Τὸν εἶδα ἄρρωστο κι' ἄκουσα ὅλη τὴν ἱστορία του ἀπὸ τοὺς δημογέροντες τοῦ νησιοῦ.

»Γιὰ νὰ ἐξαναγκάσουν τὴ γυναῖκα τοῦ κουρσάρου νὰ ὁμολογήση τὴν ἔγδυσαν ὁλότελα καὶ τὴν ἔβαλαν σὲ μιὰ νησιώτικη βράκα ἀφοῦ προηγουμένως ἔδεσαν τὰ μπατζάκια. Ἔσφιξαν ὕστερα τὸ πάνω μέρος τῆς βράκας γύρω ἀπὸ τὸ λαιμό, ἔβαλαν μέσα ἕναν ἀγριόγατο καὶ ἄρχισαν νὰ τὸν χτυποῦν ἀπ' ἔξω μὲ μιὰ βέργα. Ὁ γάτος ἀνεβοκατέβαινε ξέφρενος μπήγοντας τὰ νύχια του στὸ κορμὶ τῆς γυναίκας.

»Τρεῖς μέρες ἔμεινε ὁ πασᾶς στὴ Μύκονο. Τὴ γύμνωσε ὁλότελα ἁρπάζοντας ὅ,τι πολύτιμο ὑπῆρχε μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ πὼς ἦταν κουρσάρικα πλιάτσικα.

Φεύγοντας ἀπείλησε τοὺς δημογέροντες ὅτι θὰ τοὺς κρεμάση ἂν δεχτοῦν τὸν ἀρχικουρσάρο καὶ τοὺς συντρόφους του στὸ νησί.

»Ὕστερα ἀπὸ δεκαπέντε μέρες γύρισε ὁ Ἄντζελο Μαρία μὲ ἕξη μπριγαντίνια. Καὶ φυσικὰ οἱ ταλαίπωροι Ἕλληνες δὲν τόλμησαν νὰ ἀρθρώσουν λέξη. Σὲ τέτοια ἀθλιότητα ἔχει καταπέσει αὐτὸς ὁ λαός».

Ἡ ἴδια κατάσταση ἐπικρατοῦσε καὶ στὴν Ἀμοργό. Εἶχε ξεκληρισθῆ ἀπὸ Τούρκους καὶ Βενετοὺς κατὰ τὸν κρητικὸ πόλεμο. Ὕστερα ἀνέλαβαν τὸν ἀφανισμὸ τοῦ νησιοῦ οἱ φραγκοπειρατές.

Ὁ Randolph θαυμάζει τὴν ἱκανότητα τῶν νησιωτῶν νὰ παραμένουν πολλὴ ὥρα κάτω ἀπὸ τὸ νερὸ ἐπισκευάζοντας τὰ πλοῖα :

«Ταξίδευα ἀπὸ τὴ Βενετία στὴν Πόλη μὲ τὴ φρεγάτα τοῦ καπετὰν Ρόμπερτ Οὐΐτκινσον. Πέσαμε σὲ κακὸ καιρὸ καὶ τὸ καράβι ἄρχισε νὰ κάνη νερά. Ποδίσαμε στὸ λιμάνι τῆς Μήλου. Ἡ τρόμπα δούλευε ἀδιάκοπα. Ἦταν ἀδύνατο νὰ σωθῆ ἡ φρεγάτα. Ἕνας παππὰς μᾶς λέει πὼς ἔχει ἄνθρωπο νὰ κλείση τὴ ρωγμὴ ποὺ βρισκόταν στὴν καρίνα χωρὶς νὰ τραβηχτῆ τὸ καράβι στὸν ταρσανά. Ἦρθε ὁ τεχνίτης ἦπιε καλὰ-καλά, βούτηξε καὶ βρῆκε τὸ ἄνοιγμα. Ἀνέβηκε, ἑτοίμασε μιὰ τετράγωνη πλάκα ἀπὸ μολύβι, τὴν ἔδεσε μὲ στουπὶ καὶ κατράμι, βούτηξε κάτω ἀπὸ τὸ καράβι καὶ τὴν κάρφωσε μὲ τὴν ἡσυχία του».

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς θεωρεῖ τὶς γυναῖκες τῶν Θερμιῶν σὰν τὰ πιὸ κακοντυμένα θηλυκὰ τοῦ Αἰγαίου. Σημειώνει μάλιστα κι' ἕνα μύθο ποὺ τοῦ ἀφηγήθηκε ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀθήνα Ζιρὼ (ὁ πολύτιμος πληροφοριοδότης ὅλων τῶν περιηγητῶν).

«Ἕνας πρίγκιπας τῆς Ἀθήνας εἶχε μιὰ κόρη ποὺ ἐγκληματήσε. Ἡ πολιτεία τὴν καταδίκασε σὲ ἐξορία στὰ Θερμιά[1]. Καὶ γιὰ νὰ τὴν καταφρονέση πιὸ πολύ, πρόσταξε νὰ κοποῦν τὰ μανίκια τοῦ φουστανιοῦ της στοὺς ὤμους, τὰ μανίκια τῆς μπλούζας νὰ κρέμωνται στὰ χέρια της, τὸ μισοφόρι νὰ κοπῆ στὰ γόνατα, τὸ πουκάμισό της νὰ φθάνη ὡς τοὺς ἀστραγάλους καὶ τὰ μαλλιά της νὰ πέφτουν λυμένα πίσω.

»Ἔφθασε στὸ νησὶ μ' αὐτὰ τὰ ράκη. Οἱ κάτοικοι μόλις ἔμαθαν ὅτι εἶναι πριγκίπισσα σκέφτηκαν πὼς ἦρθε στὰ Θερμιὰ γιὰ λουτρὰ κι' ὅτι ἔτσι ντύνονται οἱ ἀριστοκράτισσες τῆς Ἀθήνας. Ἔσπευσαν, λοιπόν, νὰ μιμηθοῦν τὴ «φορεσιά» της οἱ γυναῖκες τοῦ νησιοῦ. Ἔτσι, σήμερα μόνο τὸ κεφάλι τους εἶναι κάπως κομψό. Τὰ μαλλιά τους τὰ πλέκουν μὲ κορδέλλες, τὰ μαζεύουν στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τὰ σκεπάζουν προσεχτικὰ μὲ λεπτὴ μουσελίνα. Τὰ φορέματά τους δὲν ἔχουν μανίκια. Κρέμονται μονάχα πίσω δυὸ μεγάλα «φτερὰ» κεντημένα. Τὸ μεσοφόρι φτάνει ὡς τὰ γόνατα κι' εἶναι πολὺ χοντρό. Εἶδα ἕνα ποὺ εἶχε ἐπάνω του 30 γυάρδες δίμιτο. Κι' εἶναι τόσο βαρειὰ αὐτὴ ἡ φορεσιὰ ποὺ οἱ γυναῖκες δὲ μποροῦν νὰ κινηθοῦν. Γιὰ νὰ βγαίνουν εὔκολα τὰ φουστάνια εἶναι

---

1. Στὴν Κύθνο.

ἀνοιχτὰ μπροστὰ καὶ σφίγγουν μὲ θηλυκωτήρια. Τὰ πουκάμισά τους εἶναι πολὺ στενὰ καὶ μὲ μανίκια ποὺ σφίγγουν στὸν καρπό. Οἱ κάλτσες τους,ἀπὸ κόκκινο μάλλινο, ὅλο σοῦφρες. Τὰ παπούτσια εἶναι ἀπὸ κόκκινο χνουδωτὸ ὕφασμα κι' ἔχουν σόλες ἀπὸ φελό. Οἱ ἄνδρες συνηθίζουν διάφορα εἴδη φορεσιᾶς.'Αλλὰ ἡ καλύτερη εἶναι τὸ μακρὺ καφτάνι τους ποὺ φτάνει ὣς τοὺς ἀστραγάλους, μὲ ζουνάρι στὴ μέση καὶ μὲ μανίκια κουμπωμένα στὸν καρπό. 'Απὸ πάνω φοροῦν μιὰ πουκαμίσα ποὺ κρέμεται ἀνάλαφρα, μὲ εὐρύχωρα μανίκια ἀπὸ ἄσπρο πανί. Ἔτσι ἡ ἐνδυμασία τους μοιάζει μὲ τὴν τουρκική. Γενικὰ ξουρίζουν τὸ κεφάλι τους. Οἱ περισσότεροι φοροῦν κόκκινο φέσι μερικοὶ ὅμως προτιμοῦν τὴ μαύρη σκούφια».

Στὴν Κέα ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς εἶδε μιὰ γυναίκα ποὺ πήγαινε μ' ἕνα παιδὶ στὴν ἀγκαλιὰ νὰ μαζέψῃ βελανίδια (ἕνα ἀπὸ τὰ ἐξαγώγιμα προϊόντα τοῦ νησιοῦ). Γέννησε στὸ λόγγο καὶ τὸ βράδυ γύρισε στὸ σπίτι της μὲ τὰ δυὸ παιδιὰ στὴν ἀγκαλιὰ καὶ ἕνα φόρτωμα βελανίδια.

Στὴν 'Ικαρία εἶδε κληματαριὲς μὲ πελώρια χειμωνιάτικα σταφύλια σὲ ἀπρόσιτους γκρεμοὺς καὶ στὴ Μυτιλήνη πολλὰ ἐλάφια.

Οἱ Σκυριανοὶ ἀναγκάσθηκαν νὰ συνθηκολογήσουν μὲ τοὺς πειρατὲς ἐπειδὴ ἀπείλησαν πὼς θὰ ξερρίζωναν τ' ἀμπέλια τους.

Στὴ Σκόπελο ἐπικρατεῖ εὐημερία. Οἱ ἔμποροι τοῦ νησιοῦ ἔχουν συναλλαγὲς μὲ τὸ Κάϊρο. Τὸ κυριώτερο προϊὸν εἶναι τὸ κρασὶ ποὺ θεωρεῖται τὸ καλύτερο τοῦ Αἰγαίου.

Οἱ ἔμποροι τῆς Σαντορίνης ἀγοράζουν τὰ λάφυρα τῶν πειρατῶν, τὰ μεταφέρουν καὶ τὰ μεταπουλᾶνε στὴ Σμύρνη. 'Εκεῖ ἀγοράζουν μπαμπάκια καὶ ἐφοδιάζουν τοὺς ἀργαλειοὺς τοῦ νησιοῦ ποὺ παράγει τὰ καλύτερα δίμιτα τοῦ Αἰγαίου. 'Η Μῆλος ἦταν ὁ μεγαλύτερος κουρσαρότοπος τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν. 'Εκεῖ συγκεντρώνονταν ὅλοι οἱ χριστιανοὶ πειρατές[1].

Στὴ Χίο ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς διαπιστώνει ὅτι ἡ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν δὲν μοιάζει μὲ τὴν ἀμφίεση ποὺ συνηθίζουν οἱ ἄλλες νησιώτισσες :

1. Πληροφορίες γιὰ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ἔδωσε καὶ ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Jouvin de Rochefort* ποὺ ταξίδεψε τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὸν *Randolph* στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Γιὰ τοὺς 'Ανδριῶτες γράφει ὅτι εἶναι πολιτισμένοι κι' ἀγαποῦν τὸ καλὸ κρασὶ καὶ τὴ διασκέδαση. Οἱ γυναῖκες τίμιες ἀλλὰ τὰ φουστάνια τους πολὺ ἀκάθαρτα. Οἱ ἄνδρες εἶναι δουλευτάδες. Πλέκουν καλάθια ἀπὸ λυγαριὰ καὶ ναυπηγοῦν μικρὰ πλεούμενα γιὰ τὶς κοντινὲς μεταφορὲς χάρη στὴν ἄφθονη ξυλεία τῶν δασῶν τοῦ νησιοῦ. Οἱ γυναῖκες τῆς Τζιᾶς τοῦ φάνηκαν πολὺ κακοφτιαγμένες. Νομίζει ὅμως, ὅτι αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως στὸ «ἀσουλούπωτο ντύσιμό τους». Φοροῦν ἔξη ἢ ἐφτὰ·φοῦστες τὴ μία πάνω στὴν ἄλλη κι' ἔτσι γίνονται σὰν «χοντρολουκάνικα». Πάνω ἀπ' αὐτὲς τὶς φοῦστες φοροῦν ἕνα πουκάμισο ὁλόσωμο καὶ στὸ κεφάλι τσεμπέρι ποὺ πέφτει στοὺς ὤμους (Le voyageur d'Europe où est le voyage de Turquie qui comprend la Terre Sainte et l'Égypte par Mr *Jouvin de Rochefort* trésorier de France (A Paris, 1686).

«Τὸ φουστάνι φτάνει ὡς τὸν ἀστράγαλο, ὁ κεφαλόδεσμος ποὺ εἶναι ἀπὸ λινὸ ὕφασμα, κατεβαίνει ὡς τὰ αὐτιὰ καὶ ὑψώνεται πίσω (ὅπως τὸ στέμμα τοῦ δόγη τῆς Βενετίας) περικλείνοντας τὰ μαλλιά.

»Ὡραῖες θεωροῦνται οἱ γυναῖκες ποὺ ἔχουν χοντρὲς γάμπες καὶ μικρὰ πόδια. Γι'αὐτό, ὅσες ἔχουν λεπτὰ πόδια φοροῦν τέσσερα καὶ πέντε ζευγάρια κάλτσες. Οἱ ἄντρες φοροῦν στενὰ πανωφόρια καὶ βράκες στενὲς στὰ γόνατα γιὰ νὰ κουμπώνουν ἢ νὰ δένωνται. Στὸ περιλαίμιο τοῦ πουκάμισου περνοῦν μιὰ λουρίδα ἀπὸ λινὸ ὕφασμα καὶ τὸ ρίχνουν στὴ πλάτη τους. Κόβουν τὰ μαλλιά τους ὡς τ' αὐτιὰ καὶ φοροῦν κόκκινους σκούφους ἢ πλατύγυρα καπέλλα».

SPON: Η ΠΡΩΤΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ

Ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΖ' αἰώνα ἡ Ἑλλάδα εἶχε μεταβληθῆ, ὅπως καὶ κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἀκολούθησε τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση, σὲ μιὰ ἀπέραντη ἀποθήκη εἰδῶν τέχνης, ξέφραγη γιὰ κάθε λογῆς λαφυραγωγία. Πρῶτοι οἱ Ἄγγλοι κατώρθωσαν νὰ ἁρπάξουν τὰ κυριώτερα καὶ τὰ πιὸ εὐμετακόμιστα γλυπτά. Ἀντὶ νὰ σχεδιάσουν τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ νὰ τὰ ἀναπαραστήσουν προτίμησαν τὴ λεηλασία. Ἀκολούθησαν οἱ ἐπιδρομὲς τῶν ἄλλων Εὐρωπαίων «ἀρχαιολατρῶν» καὶ «εὐγενῶν συλλεκτῶν», βασιλιάδων καὶ μεγιστάνων ἀλλὰ καὶ τυχοδιωκτῶν καὶ ἀρχαιοκαπήλων.

Ὁ πρῶτος ποὺ σκέφθηκε νὰ ἀναπαραστήση μὲ τὸν χρωστήρα τὰ λείψανα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ γλυπτικῆς ἀντὶ νὰ τὰ ἀκρωτηριάση ἢ νὰ τὰ θρυμματίση ἦταν ὁ μαρκήσιος De Nointel.

Εἶχε πιὰ γενικευθῆ τὸ εὐρωπαϊκὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν κλασσικὴ ἀλλὰ καὶ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα. Στὰ χρονικὰ τῶν περιηγητῶν εὕρισκε κανεὶς ἀπίστευτες πληροφορίες κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰώνα.

Εἶχε ἀρχίσει, ὡστόσο, ἡ συστηματικὴ καὶ ὑπεύθυνη ἐξερεύνηση τοῦ ἄγνωστου ἑλληνικοῦ χώρου. Σταθμὸ στὴ νέα αὐτὴ φάση τῶν ταξιδιῶν ποὺ ἀποτελοῦν πιὰ ἕνα εἶδος ἐπιστημονικοῦ περιηγητισμοῦ καὶ ὑποβάλλονται στὸν δημόσιο ἔλεγχο τῶν εἰδικῶν εἶναι οἱ δυὸ περιοδεῖες τοῦ Γάλλου γιατροῦ Spon, τὸ 1674-1675 καὶ τὸ 1676.

Μπαρκάρησε στὴ Βενετία τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1674 μὲ τρεῖς Ἄγγλους, τὸν George Wheler, τὸν Gilles Eastcourt καὶ τὸν François Vernon. Οἱ δυὸ τελευταῖοι ἔμειναν στὴ Ζάκυνθο κι' ὁ Spon μὲ τὸν Wheler συνέχισαν τὸ ταξίδι τους στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ὁ Eastcourt δημοσίευσε μιὰ σύντομη ἀφήγηση τοῦ ταξιδιοῦ του (Βενετία - Σμύρνη) σὲ ἐπιθεώρηση τοῦ Λονδίνου. Ὁ Vernon ὅμως (σοφὸς φιλόλογος ποὺ μιλοῦσε ὀχτὼ γλῶσσες) εἶχε τραγικὴ τύχη. Τὸν κατέσφαξαν οἱ συνοδοί του κατὰ τὴν περιοδεία στὴν Περσία, καὶ τὰ πολύτιμα χειρόγραφά του χάθηκαν. Ἀπόμεινε μονάχα ἡ μαρτυρία τοῦ

Spon. Εἶχε ξεκινήσει μὲ λαμπρὸ πνευματικὸ ἐξοπλισμὸ ὁ Γάλλος γιατρός. Ἦταν καλὸς φιλόλογος καὶ ἀρχαιολόγος, εἶχε καταρτίσει συλλογὴ ἀρχαίων ἐπιγραφῶν καὶ φιλοδοξοῦσε νὰ ὁλοκληρώση τὴν ἐργασία του μ' ἕνα ταξίδι στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ δημοσίευση τοῦ τρίτομου ἔργου του τὸ 1678 στὴ Λυὼν θὰ ἀποτελέση φιλολογικὸ γεγονὸς καὶ θὰ μεταφρασθῆ στὶς περισσότερες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες[1]. Ἦταν ἡ πρώτη σοβαρὴ ἔρευνα ἀπὸ περιηγητὴ μὲ πεῖρα, γνώσεις καὶ ἐπιστημονικὴ κατάρτιση. Ὁ Spon θὰ ἀναγνωρισθῆ ὡς αὐθεντία σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ ἀθηναϊκὰ μνημεῖα (ἦταν ὁ τελευταῖος Εὐρωπαῖος ποὺ εἶδε ἀκέραιο τὸν Παρθενώνα πρὶν γκρεμισθῆ ἀπὸ τὴ βόμβα τοῦ Μοροζίνι) καὶ τὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ πραγματικότητα καὶ θὰ μνημονεύεται ἀπὸ ὅλους τοὺς συγγραφεῖς σὰν βασικὴ πηγὴ ἐπὶ ἕναν αἰώνα[2]. Κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸν Μοροζίνι (τὸ 1687) τὸ βιβλίο τοῦ Spon βρισκόταν στὰ χέρια τῶν μισθοφόρων ἀξιωματικῶν τοῦ Βορρᾶ.

Στὸ πρῶτο ταξίδι ὁ Spon θὰ ἐπισκεφθῆ τὰ Ἑπτάνησα, τὰ Γιάννενα, τὴν Ἄρτα, τὸ Μεσολόγγι καὶ διὰ μέσου Κυθήρων καὶ Κυκλάδων θὰ καταλήξη στὴν Πόλη. Περιγράφει τὴ Ζάκυνθο σὰν ἐπίγειο Παράδεισο καὶ παραθέτει στοιχεῖα γιὰ τὴ σταφίδα ποὺ ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ. Σὲ τέσσερα ἑκατομμύρια πέζα ὑπολογίζει τὴν παραγωγὴ σταφίδας καὶ σὲ δέκα χιλιάδες βαρέλια τὴν παραγωγὴ κρασιοῦ γιὰ τοπικὴ κατανάλωση. Οἱ ξένοι ἔμποροι ἀγοράζουν τὴ σταφίδα δύο τάληρα τὸ πέζο καὶ τὴν πουλᾶνε 24.

Οἱ παραγωγοὶ τὴν ξεραίνουν ὀχτὼ μέρες καὶ ὕστερα τὴ μεταφέρουν σὲ ἀποθῆκες. Ἡ σταφίδα ποὺ προορίζεται γιὰ ἐξαγωγὴ τοποθετεῖται σὲ βαρέλια ὅπου ἐργάτες τὴν πατοῦν γιὰ νὰ πιάση λιγώτερο χῶρο.

Ἐντύπωση τοῦ προκαλοῦν τὰ ροδάκινα τῆς Ζακύνθου: ζυγιάζουν 15 καὶ 16 οὐγγιὲς τὸ καθένα. Ὅλα ὑπάρχουν σὲ ἀφθονία σ' αὐτὸ τὸ νησὶ ἐκτὸς ἀπὸ ξύλα ποὺ εἶναι πανάκριβα, μ' ὅλο ποὺ ὁ Ὅμηρος ἀποκαλεῖ τὴ Ζάκυνθο Ὑλήεσσα. Ἔχει πενήντα χωριὰ (τὰ ἀναφέρει μὲ τὰ ὀνόματά τους) καὶ πληθυσμὸ 25.000 ψυχές. Ὑπάρχει καὶ μιὰ φλέβα πίσσας στὸ νησὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Μαραθονήσι, 200 μέτρα ἀπὸ τὴ θάλασσα. Γίνεται μάλιστα ἐξαγωγὴ 100 βαρελιῶν τὸ χρόνο. Εἶναι κατάλληλη γιὰ καλαφάτισμα τῶν καραβιῶν ἂν αναμιχθῆ μὲ κατράμι.

Στὴ Ζάκυνθο ὁ Spon καὶ ὁ συνοδοιπόρος του Wheler πῆραν μιὰ συστατικὴ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν Ἀθηναῖο Δημήτριο Βενιζέλο ποὺ βρισκόταν ἐκεῖνες

---

1. Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant fait aux années 1675 et 1676 par *Jacob Spon* docteur médecin agrégé Lyon et *George Wheler* gentilhomme Anglais (Amsterdam, 1679).

2. Πέθανε τὸ 1685 πάμπτωχος. Εἶχε ἐγκαταλείψει τὸ προσοδοφόρο ἰατρικὸ ἐπάγγελμα γιὰ νὰ ἀσχοληθῆ μὲ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες καὶ ἀντιμετώπισε ὀδυνηρὲς στερήσεις.

τὶς μέρες στὸ νησί. Ἦταν βαθὺς γνώστης τῆς λατινικῆς, τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ λαμπρὸς ἱεροκήρυκας.

Πέρασαν ἀπὸ τὴ Λευκάδα, τὸ ἄντρο τοῦ πειρατῆ Ντουρὰτς μπέη (ἕνα νησὶ μὲ 30 χωριά, ὅλο ξυλόσπιτα χωρικῶν καὶ ψαράδων), θὰ ἐπισκεφθοῦν τὰ Γιάννενα (τὴν πολιτεία μὲ τοὺς πλούσιους ἐμπόρους) καὶ τὴν Ἄρτα ὅπου ἀκμάζει τὸ ἐμπόριο τοῦ καπνοῦ καὶ τῶν γουναρικῶν καὶ θὰ δοῦν στὸ Ἀνατολικὸ καὶ στὸ Μεσολόγγι τὰ μονόξυλα τῆς λιμνοθάλασσας: «Πρόκειται γιὰ ἕνα βαθουλωμένο κορμὸ δέντρου (μῆκος 4,5 - 6 μέτρων, πλάτος 45 ἑκατοστῶν κι' ἄλλο τόσο ὕψος). Πλέει μὲ κουπιὰ καὶ κάπου - κάπου μὲ πανιά. Εἶδα νὰ μεταφέρουν μ' ἕνα τέτοιο μονόξυλο δύο ἄλογα»[1].

Ἀπὸ τὸν Πατραϊκὸ κόλπο, ὁ γιατρὸς Spon ταξιδεύει στὸ Τσιρίγο καὶ στὶς Κυκλάδες. Στὴν Τῆνο, «τὸ τελευταῖο νησὶ τοῦ Ἀρχιπελάγους ποὺ ἀπέμεινε στοὺς Βενετούς», ὅλοι οἱ κάτοικοι τῶν 24 χωριῶν εἶναι καθολικοί. Ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ἀνδριώτικου μεταξιοῦ.

Ἡ Δῆλος εἶναι βασίλειο τῶν λαγῶν καὶ τῶν κουνελιῶν (ἡ ἀρχαία Λαγία). Εἶδε τὸ κολοσσιαῖο ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος γκρεμισμένο κατὰ γῆς καὶ ἀκρωτηριασμένο. Εἶχε ἀπομείνει μονάχα ἕνας ἄμορφος μαρμαρένιος κορμός. Οἱ ἀρχαιολαφυραγωγοὶ ἢ οἱ βάνδαλοι ἔκοβαν ἄλλος πόδι, ἄλλος χέρι. «Τώρα τελευταῖα, ὁ προβλεπτὴς τῆς Τήνου ἐπριόνισε τὸ κεφάλι καθέτως ἐπειδὴ ἦταν μεγάλο καὶ δὲν μποροῦσε νὰ τὸ μεταφέρῃ στὸ καράβι του».

Στὴ Μύκονο, μ' ἕνα χωριὸ καὶ πληθυσμὸ 2000 κατοίκους, ἀντιστοιχοῦν τέσσερες γυναῖκες σ' ἕναν ἄντρα ἐπειδὴ οἱ περισσότεροι νησιῶτες εἶναι ναυτικοὶ ἢ κουρσάροι. Κι' ἀπ' αὐτοὺς μονάχα οἱ μισοὶ γυρίζουν.

«Τὰ κορίτσια εἶναι πολὺ ὄμορφα καὶ πολὺ καταδεχτικά. Ὁ καπετάνιος μας ἀγόρασε ἕνα ἀπὸ τὸν πατέρα του. Ἡ νέα ἔδειχνε πὼς βρισκόταν σὲ μαύρη ἀπελπισία κι' ὅλες οἱ γυναῖκες παρίσταναν τὶς τρομοκρατημένες».

Ἡ ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν τῆς Μυκόνου εἶναι ἰδιόμορφη. Φόρεμα ἀπὸ κόκκινο ἢ σκοῦρο βελοῦδο, μανίκια μακριὰ καὶ εὐρύχωρα. Τὸ μεσοφόρι εἶναι πλισσὲ καὶ μόλις ξεπερνάει τὰ γόνατα. Τὸ πουκάμισο, πλισσὲ ἐπίσης καὶ κεντημένο μὲ μετάξι, ἀγγίζει τὰ παπούτσια.

Οἱ Μυκονιάτισσες ἐπεξεργάζονται ντόπιο μπαμπάκι καὶ τὸ μετάξι τῆς Ἄνδρου ὑφαίνοντας μαντήλια. Στὸ νησὶ ὑπῆρχαν τὸ 1675 τριάντα ἐκκλησίες.

Στὸ δεύτερο ταξίδι του ὁ Spon ἀκολούθησε τὸ δρομολόγιο : Ζάκυνθος, Πάτρα, Ναύπακτος, Σάλωνα, Λειβαδιά, Θήβα, Ἀθήνα.

---

1. Τὰ μονόξυλα θὰ παραμείνουν ἐπὶ αἰῶνες τὰ ἐλαφρὰ πλεούμενα σ' ὅλους τοὺς ἑλληνικοὺς γιαλούς. Ὁ συμπατριώτης τοῦ Spon *J. Mangeart* περιγράφει τὸ 1829 ἕνα μονόξυλο ποὺ εἶδε στὸ Ἀνατολικό : «Εἴδαμε νἄρχεται πρὸς τὸ μέρος μας ἕνας ἄνθρωπος ὄρθιος πάνω στὸ μονόξυλο ὡπλισμένος μ' ἕνα σταλίκι ποὺ τοῦ χρησίμευε γιὰ κουπί. Νόμιζες πὼς στεκόταν πάνω δ' ἕνα δοκάρι. Πραγματικά, πρόκειται γιὰ ἕναν κορμὸ δέντρου σκαμμένου

Ἕνα ἐπεισόδιο τοῦ Γάλλου περιηγητῆ μὲ τὸν βοεβόδα τῆς Πάτρας ἀποκαλύπτει τὴν ἁρπακτικότητα τῶν τουρκικῶν Ἀρχῶν :

«Μὲ εἶδε ὁ ἀγὰς ἀπὸ τὸ μπαλκόνι, ἔμαθε πὼς εἶμαι ξένος κι' ἔστειλε ἕνα γενίτσαρο νὰ μὲ φωνάξῃ. Μὲ ρώτησε ποιὸς εἶμαι καὶ τί θέλω στὴν Πάτρα. Τοῦ εἶπα πὼς εἶμαι γιατρὸς καὶ περαστικός. Ταξιδεύω γιὰ τὴν Ἀθήνα νὰ συναντήσω ἕνα φίλο μου πρόξενο. Ὁ δραγουμάνος μοῦ ἔδωσε νὰ καταλάβω πὼς ἔπρεπε νὰ προσφέρω ἕνα πεσκέσι στὸ βοεβόδα ἐπειδὴ ἔμεινα στὴν πολιτεία. Ἀπάντησα πὼς δὲν εἶμαι ἔμπορος, ὅτι ἀναγκάστηκα νὰ μείνω ἐξ αἰτίας τῆς κακοκαιρίας, πὼς τὰ χρήματά μου μόλις ἐπαρκοῦν γιὰ τὸ ταξίδι καὶ φυσικὰ δὲν μπορῶ νὰ προσφέρω ρεγάλα. Ὁ ἀγὰς κάπνιζε καθισμένος στὸ σοφὰ κι' ἔπινε καφὲ μὲ τοὺς φίλους του. Ἀγανάκτησα, ἔκανα μιὰ ὑπόκλιση κι' ἔφυγα».

Στὴ Γλυφάδα, μισὴ λεῦγα ἔξω ἀπὸ τὴν Πάτρα, ὁ Spon εἶδε «τὰ καλύτερα κίτρα τοῦ κόσμου». Ἐκεῖνες τὶς μέρες ὁ βασιλιὰς Φραγκῖσκος τῆς Σικελίας εἶχε ἀγοράσει ὁλόκληρη τὴν παραγωγὴ κίτρων, πορτοκαλιῶν καὶ ροδιῶν.

Ὁ Γάλλος γιατρὸς θαύμασε καὶ τὸ περίφημο κυπαρίσσι τῆς Πάτρας. Εἶναι, γράφει, τὸ μεγαλύτερο τοῦ κόσμου» (περίμετρος 5,50 καὶ ἄνοιγμα κλαδιῶν ἔξη μέτρα)[1].

Ἀπὸ τὴν Πάτρα πέρασε στὸν ἀντικρυνὸ Ἔπαχτο : «Τὸ λιμάνι εἶναι πολὺ μικρὸ καὶ κλείνει μὲ μιὰ ἁλυσίδα γιατὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου εἶναι μόλις 15 μέτρα. Ἔτσι μόνο τὰ μικρὰ πλεούμενα μπαίνουν. Εἶδα καράβια νὰ μὴ μποροῦν νὰ βγοῦν ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε πολλὴ θάλασσα στὴ μπούκα καὶ περίμεναν τὴ φουσκονεριὰ τοῦ κόλπου γιὰ νὰ ξεμυτίσουν».

Τὰ κρασιὰ τῆς Ναυπάκτου, γράφει ὁ Spon, θεωροῦνται τὰ καλύτερα σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. «Ἀλλὰ ὅπως καὶ στὸ Μωριὰ καὶ στὴν Ἀθήνα ρίχνουν ρετσίνι στὰ βαρέλια (στὴ Γερμανία συνηθίζουν τὸ θειάφι) γιὰ νὰ διατηρηθῇ τὸ κρασί. Μυρίζει λοιπὸν δυσάρεστα τὸ ρετσίνι ἀλλὰ σιγὰ-σιγὰ τὸ συνηθίζεις. Οἱ Ἕλληνες ἔχουν δυὸ ἐκκλησίες καὶ οἱ Ἑβραῖοι τρεῖς συναγωγές. Τὰ προϊόντα ποὺ ἐξάγονται. ἀπὸ τὸ λιμάνι εἶναι δέρματα, λάδι, καπνός, στάρια, ρύζι, κριθάρι. Στὰ Σάλωνα ὁ πληθυσμὸς εἶναι μισὸς ἑλληνικὸς μισὸς τουρκικός. Ὑπάρχουν ἔξη τζαμιὰ κι' ἔξη ἐκκλησίες. Στὴν Ἀράχωβα (κάπου 3.000 σπίτια) κατοικοῦν Ἕλληνες κι' Ἀρβανίτες μ' ἕνα Τοῦρκο σούμπαση. Ὁ Spon φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι κάποιου Μπαρμπαδήμου :

«Ὅλες οἱ γυναῖκες τῆς Ἀράχωβας στολίζονται μὲ νομίσματα: πεντάρες

σὰν σκάφη» (J. *Mangeart*: Souvenirs de la Morée recueillis pendant le séjour des Français dans le Péloponèse. Paris, 1830).

1. Καὶ ὁ J. *Mangeart* ποὺ θὰ περιηγηθῆ τὴν Πελοπόννησο ὕστερα ἀπὸ 155 χρόνια σημειώνει στὸ χρονικό του πὼς τὸ πιὸ ἀξιοπερίεργο τῆς Πάτρας εἶναι ἕνα δέντρο. Ὄχι κυπαρίσσι ὅμως ἀλλὰ πλάτανος. «Ἐκεῖ εἶδα ἕνα δέντρο ἀξιοπρόσεχτο γιὰ τὸ πάχος καὶ τὴν ἡλικία. Εἶναι ἕνα ὄμορφος πλάτανος ποὺ σκιάζει μιὰ πηγή». (J. *Mangeart*, ἔνθ' ἀν. ἔκδ. 1964 σ. 61).

φραντσέζικες ἢ τούρκικα τιμίνια. Τὰ τρυποῦν, τὰ περνοῦν σὲ κορδόνια καὶ τὰ κρεμοῦν στὰ μαλλιά τους, ἢ τὰ ράβουν στὰ μανίκια καὶ στὰ πέτα τους. Ἀκόμα καὶ τὰ μωρὰ ποὺ κρατοῦν στὴν ἀγκαλιὰ τὰ στολίζουν μὲ τρύπιες πεντάρες. Καὶ καθὼς χοροπηδοῦν, τὰ νομίσματα κουδουνίζουν».

Στὴ Λειβαδιὰ ὁ Spon, βρῆκε ἕνα γιατρὸ Ζακυνθινό, τὸν σινιὸρ Ἀλέξανδρο. Ἡ ἰατρικὴ βιβλιοθήκη του ἦταν ὅλη-ὅλη ἕνα ἰταλικὸ βιβλίο μὲ ρετσέτες. Γνώρισε καὶ τὸν ἔμπορο Βελισάριο Φωκᾶ ποὺ ἔκανε καὶ τὸ γιατρό. Ὁ τετραπέρατος Λειβαδίτης παρακάλεσε τὸν Γάλλο γιατρὸ νὰ τοῦ σημειώση μερικὰ καθαρτικὰ καὶ δυὸ-τρεῖς συνταγὲς «γιὰ νὰ κάνη τὴ δουλειά του».

Σ' αὐτὴ τὴ χώρα, παρατηρεῖ ὁ Spon, ἂν δὲν εἶσαι ὁλότελα ἀπελέκητος θεωρεῖσαι σοφός. Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι, θαμπωμένοι ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ ξένου ἔλεγαν πὼς εἶναι «σοφὸς γιατρὸς» ἢ «γραμματιζούμενος γιατρὸς», ἐνῶ τοὺς ἄλλους, τοὺς ντόπιους, τοὺς ἀποκαλοῦσαν ἁπλῶς γιατρούς.

Ἡ Λειβαδιὰ ἐμπορευόταν μάλλινα τοπικῆς κατασκευῆς, στάρια καὶ ρύζια. Στὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὴν Ἀττική, κοντὰ στὸν Κιθαιρώνα, ἡ συντροφιὰ τῶν περιηγητῶν βρίσκει ἕνα χάνι πλάϊ σὲ μιὰ πηγὴ «ὅπου ἀρκοῦδες, λύκοι καὶ ἀγριογούρουνα κατέβαιναν νὰ ξεδιψάσουν».

Στὴ Χασιά, «τρεῖς μόνο λεῦγες ἀπὸ τὴν Ἀθήνα», βρῆκαν τοὺς χωριάτες ἀνάστατους. Δυὸ μέρες πρὶν μπῆκαν στὸ χωριὸ «χριστιανοὶ κουρσάροι», Λατῖνοι δηλαδή, καὶ τὸ γύμνωσαν ὁλότελα.

Εἶναι καταπληκτικὸ τὸ θράσος τους, σημειώνει ὁ Spon, νὰ φθάνουν ὣς τὰ μεσόγεια. Καλύτερα νὰ μεταμφιεσθοῦμε σὲ Τούρκους γιατὶ ἂν οἱ χωριάτες μάθουν πὼς εἴμαστε Γάλλοι θὰ μᾶς ἐπιτεθοῦν γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τοὺς πειρατές». Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἀθήνα ζοῦσε κάτω ἀπὸ τὸν τρόμο τῆς ἐπιδρομῆς τῶν δυτικῶν πειρατικῶν συμμοριῶν, ποὺ κάθε τόσο ρήμαζαν τὴν Ἀττική.

«Κάθε νύχτα ἀκούγονται στὴν Ἀθήνα οἱ κραυγὲς τῶν Τούρκων φρουρῶν ποὺ ὑπενθυμίζουν πὼς ἀγρυπνοῦν. Εἶναι οἱ «καστρινοὶ» ὀθωμανοί, ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦν οἱ Ἕλληνες. Οἱ πύλες τῆς πολιτείας ἦταν ἄλλοτε ἀνοιχτὲς ὅλη τὴ νύχτα. Τώρα ἀμπαρώνουν».

Μὲ δυσκολία κατώρθωσαν νὰ μποῦν στὴν Ἀκρόπολη. Οἱ Τοῦρκοι ὑποπτεύονταν ὅλους τοὺς ξένους γιὰ κατασκόπους.

Τέλος πάντων μ' ἕνα μεσολαβητὴ καὶ μὲ πεσκέσι δυὸ ὀκάδες καφὲ στὸν ἀγὰ καὶ τὸν μεσολαβητή, ὁ Spon καὶ ὁ Wheler ἐξασφάλισαν τὴν πολυπόθητη ἄδεια νὰ ἐπισκεφθοῦν τὶς ἀρχαιότητες[1].

Σχετικὰ μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἀθήνας, τὸ ἀρχοντολόϊ, τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα

1. Ἡ περιγραφὴ τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸν Spon εἶναι ἡ πρώτη ὑπεύθυνη, λεπτομερὴς καὶ ἐπιστημονικὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν Παυσανία. Ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν δύο ἀφηγήσεων κατώρθωσαν οἱ ἀρχαιολόγοι νὰ μελετήσουν τὶς περιπέτειες τῶν ἀρχιτεκτονημάτων καὶ τῶν γλυπτῶν διὰ μέσου τῶν αἰώνων.

καὶ τὶς τοπικὲς φορεσιὲς ἐπισημαίνουμε ὡρισμένα στοιχεῖα καὶ πληροφορίες ποὺ δὲν ἀναφέρονται στὴ διεξοδικὴ καὶ ἀξιόπιστη ἔκθεση τοῦ προξένου Ζιρὼ πρὸς τὸν μαρκήσιο De Nointel.

Κατὰ τὸν Spon ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀθήνας τὸ 1676 ἦταν 9.000 κάτοικοι. Ἀπ' αὐτοὺς τὰ τρία τέταρτα Ἕλληνες. Ἑβραῖοι οὔτε ἴχνος. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ «οἱ Ἀθηναῖοι εἶναι ἐξ ἴσου εὐφυεῖς καὶ δὲν ἀνέχονται ἀνταγωνισμούς». Πληροφορίες γιὰ τὸ ἀθηναϊκὸ ἀρχοντολόϊ:

Ὁ περίφημος Σταμάτης Χαλκοκονδύλης εἶναι σήμερα ἕνας ἐμποράκος. ἐγκατεστημένος στὸν Μυστρᾶ. Ἔχει, ὅμως, σπίτι στὴν Ἀθήνα, κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη. Ὁ Πολύμερος Ζαρλῆς εἶναι πλούσιος ἔμπορος ἀλλὰ δὲν ἀνήκει στοὺς Δημογέροντες. Οὔτε ὁ Καπετανάκης ποὺ εἶναι ἐντιμότατος ἄνθρωπος. Πάντως στὴν Ἀθήνα ὅλοι ἐννοοῦν ν' ἀναμιχθοῦν στὰ κοινά.

Δὲν φοροῦν μονάχα τὰ μέλη τῆς Δημογεροντίας τὶς μεγάλες βελουδένιες τόκες μὲ τὰ μικρὰ μπόρ, ἀλλὰ ὅλοι οἱ ἄρχοντες (οἱ μεγαλέμποροι δηλαδή), ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἀφήσουν νὰ μεγαλώσουν τὰ γένεια τους. Οἱ ἄλλοι φοροῦν μιὰ κόκκινη σκούφια καὶ ξουρίζουν τὸ κεφάλι.

Ἡ ἐνδυμασία τῶν Ἑλλήνων εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν τουρκική. Οἱ Ἀθηναῖοι φοροῦν στενὲς βέστες ἀπὸ μαῦρο ἢ σκοῦρο ὕφασμα, μὲ μαῦρα μποτίνια ποὺ φθάνουν ὥς τὴ γάμπα. Οἱ Τοῦρκοι, ἀντίθετα, φοροῦν κίτρινες μπότες, χρωματιστὰ καφτάνια καὶ τουρμπάνι.

Οἱ γυναῖκες (σπάνια βγαίνουν ἀπὸ τὸ σπίτι) σκεπάζουν τὸ κεφάλι μ' ἕνα μπαμπακερὸ τσεμπέρι. Φοροῦν ἐπίσης ἐλαφρὸ πανωφόρι βελούδινο κρεμεζὶ ἢ βιολετὶ μὲ ἀσημένια κουμπιά, μεγάλα σὰν καρύδια.

Τὰ κορίτσια θὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ σπίτι μόνο τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου τους. Ὁ πρόξενος Ζιρὼ ποὺ παντρεύτηκε μιὰ ἐνάρετη Ἑλληνίδα τῆς ἔνδοξης οἰκογένειας τῶν Παλαιολόγων (τῆς οἰκογένειας ποὺ ἔδωσε ὅπως εἶναι γνωστὸ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου) συμμορφώθηκε μ' αὐτὴ τὴ συνήθεια. Εἶδε τὴν κόρη τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου»[1].

---

1. Πρόκειται γιὰ ἔθιμο βυζαντινὸ ποὺ διατηρήθηκε καὶ στοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας. Ἕνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα προσόντα τῆς Βυζαντινῆς κόρης ἦταν νὰ μὴ τὴν ἔχη δῆ ὁ ἥλιος. «Ὅταν ἡ παρθένος ἐν τῷ οἴκῳ ᾖ, πολλοὶ θέλουσι μνηστευθῆναι, ἐπὰν δὲ προέλθη, οὐχ οὕτως ἔχει τιμὴν ὡς ὅτε ἦν κεκρυμμένη» (*Θεόδ. Στουδίτης*, PG, 99, 857). Ἡ «θαλάμευσις» τοῦ κοριτσιοῦ συνηθιζόταν καὶ κατὰ τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες. Ὁ γαμπρὸς ἔβλεπε γιὰ πρώτη φορὰ τὴ σύζυγό του τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου. Γράφει ὁ *Χρυσόστομος*: «Τὸν ἅπαντα θαλαμευομένη ἡ κόρη χρόνον, μηδέποτε τὸν νυμφίον ἑωρακυῖα ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας οὕτω ποθεῖ καὶ στέργει ὡς σῶμα οἰκεῖον». Ἔλεγε ἐπίσης ὁ χρυσορρήμων: «Ἀνθρώπῳ μηδέποτε ὀφθέντι μηδὲ γνωσθέντι καὶ τὴν θυγατέρα τὴν ἑαυτῶν καὶ προῖκα χρημάτων πολλῶν ἐγχειρίζομεν». Ὕστερα ἀπὸ τὴν τελετὴ τοῦ γάμου οἱ Βυζαντινοὶ νεόνυμφοι ἔμπαιναν στὸν νυφικὸ θάλαμο. Ἐκεῖ κατὰ τὴν εἴσοδο στὸν «παστὸν» ἢ μπροστὰ στοὺς καλεσμένους κατὰ τὸ γαμήλιο γεῦμα, γίνονταν τὰ «ἀποκαλυπτήρια», ἔβλεπε δηλαδὴ ὁ γαμπρὸς γιὰ πρώτη φορὰ τὴ νύφη, ἀνασύροντας τὸν πέπλο ποὺ τὴν ἔκρυβε. «Εἴσελθε, ἴδε,

Τὸ ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν «κλεισούρα» τῶν κοριτσιῶν εἶναι ἡ θεαματικὴ ἐμφάνισή τους κατὰ τὰ στεφανώματα. Γίνονται ἀδιάκοποι περίπατοι καὶ ἐπιδείξεις στοὺς δρόμους. Κι' ὅπου αὐτὸ δὲν εἶναι εὔκολο, ἡ πρώτη ἔξοδος πραγματοποιεῖται μὲ ρυθμὸ πολὺ πολὺ ἀργό. Χρειάζονται δυὸ ὧρες γιὰ νὰ φθάση τὸ συμπεθεριὸ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ. Περπατοῦν σιγὰ σιγὰ ἐνῶ προπορεύονται οἱ ὀργανοπαῖχτες μὲ τοὺς ζουρνάδες καὶ τὰ τούμπανα. «Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελετῆς καὶ τῆς πομπῆς ἡ νύφη φορεῖ ἕνα μεγάλο στέμμα στολισμένο μὲ πέρλες ποὺ τὴν ἀναγκάζει νὰ περπατάη ἴσια κι' ἀλύγιστη σὰν μπαστούνι. Ἡ νύφη εἶναι φτιασιδωμένη, ἢ μᾶλλον σουβαντισμένη ἐλεεινά, γιατὶ ἐδῶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ καλέσουν κομμώτρια νὰ τὶς χτενίση καὶ νὰ τὶς ψιμυθιώση.

»Ὅλοι αὐτοὶ οἱ περιορισμοὶ δυσκολεύουν τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸ ὡραῖο φύλο. Καὶ οἱ Ἀθηναῖες παραμένουν ἀναγκαστικὰ ἁγνές. Ἐκεῖνο ποὺ στὴ Γαλλία ἀποτελεῖ μιὰ ἁπλὴ ἐκδήλωση ἀβροφροσύνης ἐδῶ θεωρεῖται ἔγκλημα».

Οἱ Καπουκίνοι ἦταν ἐγκατεστημένοι στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ 1658. Ὁ μοναχὸς Σίμων ἀγόρασε τὸ 1669 τὸ «φανάρι τοῦ Διογένους» καὶ τὸ διπλανὸ σπίτι καὶ δημιούργησε μιὰ ὠργανωμένη βάση τοῦ τάγματος. Οἱ Ἰησουῗτες ἐγκατέλειψαν τὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ Χαλκίδα. Πολὺ σπάνια, γράφει ὁ Spon, βλέπεις Ἕλληνα νὰ πηγαίνη στοὺς Καπουκίνους γιὰ νὰ ἐξομολογηθῆ. Αἰσθάνονται ὅλοι μεγάλη ἀποστροφὴ γιὰ τοὺς Λατίνους.

Τὸ ἐμπόριο διεξάγεται ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πόρτο Λεόνε (Πειραιᾶ). Κάθε χρόνο ἔρχονται ταρτάνες ἀπὸ τὴ Μασσαλία καὶ φορτώνουν λάδια ποὺ εἶναι ἐξαιρετικά. Τιμὴ 60 πιάστρα ὁ τόννος ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ 1765 λίβρες (τὸ καντάρι ἀντιστοιχεῖ σὲ 132 λίβρες Μασσαλίας).

γνώρισον», ἔλεγε ἡ μητέρα τοῦ γαμπροῦ στὸ γιό της. Τὰ δῶρα μάλιστα ποὺ πρόσφεραν στὴ νύφη οἱ καλεσμένοι ἐκείνη τὴν στιγμὴ ὠνομάζονταν «ἀνακαλυπτήρια». Τὸ βυζαντινὸ αὐτὸ ἔθιμο ἀποκαλύπτουν καὶ οἱ στίχοι τοῦ *Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ* «Χριστὸς δ' ἀνέῳξε καλύπτρην καὶ θάμβησεν ἰδὼν περικαλλέα νύμφην» (Ἔπη Ἠθικά, 2, 666, PG, 35, 631). Ἐκεῖ ἔχουν τὴν πηγή τους καὶ οἱ σημερινὲς φράσεις «αὐτὴ κουκουλώθηκε», «θὰ τὴν κουκουλωθῆ». Φυσικά, τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ νεόνυμφοι γνωρίζονταν γιὰ πρώτη φορὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν τελετὴ τοῦ γάμου ὡδηγοῦσε συχνὰ σὲ ἀπογοητεύσεις καὶ δράματα. Τὸ 1635 ὁ ἡγεμὼν τῆς Βλαχίας Ματθαῖος μνηστεύθηκε τὴν πανέμορφη, πάμπλουτη καὶ λογία Πολίτισσα Λοξάντρα Σκαρλάτου. Ὁ Ματθαῖος βέβαια εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ δῆ κρυφὰ τὴ νεαρὴ ἀρχόντισσα καὶ νὰ βεβαιωθῆ γιὰ τὸ σπάνιο κάλλος της. Ἀλλὰ μεταξὺ μνηστείας καὶ γάμου ἡ Λοξάντρα ἀρρώστησε ἀπὸ βλογιά. Τυφλώθηκε ἀπὸ τὸ ἕνα μάτι καὶ τὸ πρόσωπό της παραμορφώθηκε κι' ἔγινε ἀποκρουστικό. Κατὰ τὴν τελετὴ τοῦ γάμου ἐμφανίστηκε μὲ τὴν πατροπαράδοτη καλύπτρα ποὺ ἔκρυβε ἀκόμα καὶ τὰ μάτια της κι' ἀρνήθηκε, παρὰ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ γαμπροῦ, νὰ τὴν ἀνασύρη. Ἀνήσυχος ὁ Ματθαῖος ἐπιχειρεῖ πρόωρα «ἀνακαλυπτήρια». Ἡ Λοξάντρα ἐξαγριώθηκε. «Ἔχω, ὅ,τι ἔχει κάθε κόρη», τοῦ εἶπε. «Ἂν ἐπιμείνης θὰ γυρίσω στὸν πατέρα μου». Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν ὑπεροπτικὴ διαβεβαίωση ὁ γαμπρὸς ὑποχωρεῖ. Ἀλλὰ σὲ λίγο, στὸν «παστὸν» θὰ ἀντικρύση μιὰ σύζυγο μὲ ὄψη τερατώδη (*Σάθα*, Νεοελληνικὴ Φιλολογία).

Τὰ ἄλλα ἐξαγώγιμα προϊόντα : μαλλιά, τυρὶ πρόβιο, μέλι, κερί, δέρματα, πρινοκόκκι, κατράμι, ρετσίνι, κουκούλια, σαπούνι ἀπὸ στάχτη λεντίσκου, βελανίδια καὶ ἁλάτι.

«Ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ φημισμένα προϊόντα τῆς Ἀττικῆς ἦταν οἱ ἐλιὲς οἱ λεγόμενες «κολυμπάδες» (ὁ σουλτάνος ἀγόραζε ὁλόκληρη τὴν παραγωγὴ γιὰ λογαριασμό του). Αὐτὲς οἱ ἐλιὲς μαζεύονται ἄγουρες γιατὶ ἂν παραμείνουν στὸ κλαδὶ σαπίζουν».

Ὁ Spon διαπιστώνει ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν Ἀθηναίων εἶναι πιὸ «καθαρὴ» ἀπὸ τὴ νησιώτικη ποὺ ἀνακατεύει πλῆθος ἰταλικὲς λέξεις. Παρατηρεῖ, μάλιστα, ὅτι ἔχουν διατηρηθῆ στὴν Ἀθήνα καὶ μερικὲς ἀρχαῖες λέξεις, ὅπως «πῦρ» καὶ «φρέαρ». «Αὐτὸ δὲν σημαίνει, βέβαια, ὅτι οἱ σύγχρονοι Ἀθηναῖοι ἐννοοῦν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά».

Τρεῖς μονάχα σοφοὺς βρῆκε στὴν Ἀθήνα : τὸν ἀρχιεπίσκοπο, τὸν ἡγούμενο τῆς Καισαριανῆς καὶ τὸν Γεώργιο Καντιώτη, γιατρό.

Μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ γιατροῦ ὁ Λυωνέζος περιηγητὴς θὰ ἐπισημάνη στὴν Ἀθήνα ἕνα ἐργαλεῖο γιὰ ἀφαιμάξεις, ἄγνωστο στὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Οἱ Ἕλληνες τὸ ὠνόμαζαν «μπαλέστρα».

«Πρόκειται γιὰ ἕνα μικρὸ τόξο μὲ χορδὴ ἀπὸ μπαλένα. Τὸ βέλος αὐτοῦ τοῦ τόξου, ποὺ περνάει μέσα ἀπὸ ἕνα μεταλλικὸ σωληνίσκο χρησιμοποιεῖται γιὰ νυστέρι. Ἐκτοξεύεται καὶ τρυπάει τὴ φλέβα ὅσο ἀκριβῶς χρειάζεται. Ὑπάρχουν δύο προεξοχὲς ποὺ κρατοῦν τὴ φλέβα ἀκίνητη πρὶν τιναχθῆ τὸ νυστέρι. Ἡ αἰχμὴ τοῦ νυστεριοῦ εἶναι στρογγυλὴ γιὰ νὰ μὴν τραυματίζει τὶς ἀρτηρίες. Τὸ ἐργαλεῖο χρησιμοποιεῖται στὸ Ἅγιον Ὄρος ὅπου ζοῦν 20.000 καλόγεροι. Ἕνας Κερκυραῖος χειρουργὸς μοῦ εἶπε πὼς στὴ Σκῦρο ὁ τοπικὸς γιατρὸς χρησιμοποιοῦσε ἕνα παρόμοιο ἐργαλεῖο γιὰ τὶς ἀφαιμάξεις. Παρακολούθησε τρεῖς ἢ τέσσερες ἐφαρμογὲς ποὺ ἔγιναν μὲ ἀπόλυτη ἐπιτυχία».

Ὁ Spon θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ μοναστήρι τῆς Καισαριανῆς, τὸ Κολμπασῆ (Κριαροκεφαλὴ) ὅπως τὸ ἔλεγαν οἱ Τοῦρκοι καὶ θὰ ἀφιερώση δυὸ σελίδες γιὰ τὸ μέλι τοῦ Ὑμηττοῦ. Γνώρισε καὶ τὸν ἡγούμενο τῆς Μονῆς, τὸν Στεφάκη.

«Εἶναι μονίμως ἐγκατεστημένος στὴν Ἀθήνα καὶ δὲν βγαίνει διόλου ἀπὸ τὴν κατοικία του. Κατέχει τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ τὴν ἀρχαία ἱστορία κι' ἔχει ἀρκετὲς γνώσεις ἰατρικῆς. Εἶναι λαμπρὸς φιλόσοφος καὶ μάλιστα πλατωνικός. Θεωρεῖται ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Δαμασκηνό».

Ὁ περιηγητὴς καταγράφει καὶ τὰ ἄλλα πέντε μοναστήρια τοῦ Ὑμηττοῦ : τὸν Ἁη-Γιάννη τὸν Καρέα, τὸν Ἁη-Γιώργη τὸν Κουτελᾶ, τὸ Ἀστέρι, τὸν Ἁη-Γιάννη τὸν Κυνηγὸ καὶ τὸν Ἁη-Γιάννη τὸν Θεολόγο.

Ἐντύπωση θὰ προκαλέση στὸν Spon ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν νηστείας : «Μόνο 120 μέρες τὸ χρόνο εἶναι ἐλεύθερες γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Καὶ δὲν ἐξαιροῦνται οὔτε οἱ ἄρρωστοι, οὔτε οἱ γέροντες, οὔτε τὰ παιδιά».

Στὰ Μέγαρα τὸν κάλεσαν νὰ ἐξετάση ἕνα γέροντα, ἄρρωστο ἀπὸ πλευρί-

τιδα. Ἀλλὰ δὲν θὰ μπορέση νὰ τὸν σώση: «Θὰ πεθάνη σὲ λίγο ἐπειδὴ ἦταν σαρακοστὴ καὶ δὲν ἐννοοῦσε νὰ πάρη λίγο κρεατόζουμο γιὰ νὰ συνέλθη, οὔτε κρέας, οὔτε αὐγά».

Κατὰ τὸν Spon οἱ Ἕλληνες «ξεπερνᾶνε ὅλα τὰ ἔθνη τοῦ κόσμου στὶς βλαστήμιες. Βλαστημᾶνε τὸ Θεὸ καὶ τὴν Παναγιά, ἀκόμα καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο ποὺ εἶναι ὁ μεγάλος τους Ἅγιος». Οἱ γυναῖκες ὁρκίζονται πάντοτε μὲ τὴ φράση «γιὰ τὸν Ἀφέντη τοῦ κόσμου».

Βρῆκε τοὺς Ἕλληνες στεγνούς, χολερικοὺς καὶ εὐερέθιστους ἀλλὰ πανέξυπνους καὶ πρὸ παντὸς πατριῶτες :

«Εἶναι δύσπιστοι, ἀνευλαβεῖς, φιλάργυροι καὶ πανοῦργοι. Ἔχουν ὅμως καὶ ἀρετές. Εἶναι λιτοδίαιτοι, τὸ ντύσιμό τους εἶναι σεμνὸ καὶ ἀντιμετωπίζουν μὲ μεγάλη ἀντοχὴ καὶ σταθερότητα τὶς τουρκικὲς διώξεις. Εἶναι ἄνθρωποι εὐφυεῖς, ἐργατικοί, φιλότιμοι καὶ φιλάνθρωποι. Δὲν μεθᾶνε. Κι' ὅταν πίνουν μὲ συντροφιά, τὸ ποτήρι περνάει ἀπὸ χέρι σὲ χέρι. Ὅλοι εὔχονται ὑγεία στοὺς ζωντανοὺς καὶ συχωρᾶνε τοὺς πεθαμένους».

Ὁ Spon παραθέτει κι' ἕνα «γλωσσάριο» τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς, «ὅπως ὁμιλεῖται καὶ προφέρεται τώρα στὴν Ἑλλάδα, ἀφιερωμένο στοὺς περίεργους κι' ἐκείνους ποὺ θέλουν νὰ ταξιδέψουν σ' αὐτὴ τὴ χώρα».

Ἰδοὺ ὁ κατάλογος νεοελληνικῶν λέξεων καὶ φράσεων τοῦ Γάλλου ταξιδιώτη. Διαπιστώνει κανεὶς μιὰ αἰσθητικὰ σμιλεμένη καὶ ὁλότελα διαμορφωμένη λεκτικὴ ποικιλία στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, ἐνάμιση αἰώνα πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση :

Χαμηλώνω, μελίσσια, φτήνεια, λείποντας, φτιάνω, βελόνι, ἔρωτας, πόθος, ἄναψε τὸ κερί, καλοὶ χρόνοι, καλὴ ἀρχιμηνιά, ὀρδινιάζω, ἀσήμι, ἄρματα, μαζώνω, καρτερῶ, στατήρα, σκαμνί, κουρέας, βαρκόπουλο, δεκανίκι, ἔχω χρεία, παξιμάδι, ἀσπράδα, μπλάβος, βόδι, λαΐνα, μπουνάτσα, καλὸ ξημέρωμα, στιβάλια, ἐργαστήρι, μακελλάρης, βουλώνω, ζουμί, μπράτσο, σαρακοστή, μυαλός, πᾶσα ἕνας, κάμπος, τραγουδάω, κάρβουνο, κάψα, στράτα, πουκάμισο, γυρεύω,καβαλλικεύω, σκυλόπουλο, μοσχοκάρφι, στὸν ὁρισμό σας, λογαριάζω, πετσί, στεφάνι, ἀνδρομίδα, ἀνασκεπάζω, μοῦ κακοφαίνεται, ριζικό, ὁ Θεὸς νὰ δώση, κακορίζικο, τὸ γιόμα, οὖλο τὸ κορμί μου πονεῖ, γραμματική, μαγαρισμένος, ἀγροικάω, σπηρούνια, συμπάθησέ μου, ξόμπλι, φασούλια, κοπέλλα, θυγατέρα, ὁ γιός μου, πέταλο, θέρμη, κλωνά, γαλυφιά, θεμέλιο, χορτάρι, μαριόλος, περίδρομος, μαργώνω, κρύο, γύφτικο, χλωρὸ τυρί, χλωρὸ ψάρι, φηκάρι, διάφορο, κάτεργο, χερόχτια, ζερβός, ἀμάχη, ἄρχοντας, παγώνω, κυβερνάω, γλυτώνω, προκομμένος, διδαχή, ἐντροπή, ὀγραίνω, ἔκλαμπρος, εἰκονισματάκι, κακόμοιρος, ἄβλαβος, παίζω χαρτιά, τετράδη, ξαγριώνω, τὰ χείλια, ἐλευτερία, χαρτουλάριος, ναυλίζω ἄλογο, τέτοιας λογῆς, πραγματευτάδες, πουρνό, ἀναθεματισμένος, γιατριά, διακονιάρης, πηγούνι, μάστορας, ἡ θάλασσα ἐσιγάνεψε, κατακαημένος, κυράτσα, βουνί, βουβοί, μὲ οὖλα τοῦτα,

ἀναμελιά, παστρικοί, μαντᾶτο, ἐδικός μου, γδυμνός, μυρωδᾶτο, ἴσκιος, μάλαμα, κριθαρόνερο, ναίσκε, κανίστρι, σταυροπατέρας, μερδικό, μισεύω, φουρκίζω, κύρης, λιγουλάκι, κοπανίζω, πετεινοπούλι, βολύμι, κοντύλι, γιοφύρι, πορτάρης, κορασίδα, ρήγας, γειά σου, πολλούς χρόνους τῆς ἀφεντιᾶς σου, βίγλα, βουνό, βραδιάζει, κρασοπουλιό, φουρτουνεύει, μνημούρια, γέροντας, καλὸ κρασί, κακὸ κεφάλι, τ' ἄρμενα τοῦ καραβιοῦ, ἐγὼ εἶμαι σκλάβος τῆς ἀφεντιᾶς σου.

Τὸν Spon ἀκολούθησε στὶς περιηγήσεις του καὶ ὁ Ἄγγλος Wheler, περισσότερο ἀπὸ πνευματικὴ ἀνησυχία καὶ περιέργεια παρὰ ἀπὸ διάθεση γιὰ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Δὲν εἶχε εἰδικὲς ἱστορικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς γνώσεις καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του περιωριζόταν στὴ συγκέντρωση σπάνιων φυτῶν. Δὲν εἶχε διόλου φιλοδοξία νὰ καταγράψη τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα, ἀκόμα καὶ μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ βιβλίου τοῦ Spon. Ὅταν ὅμως ἔμαθε τὸ 1681 ὅτι τὸ βιβλίο τοῦ Γάλλου συνοδοιπόρου του ἐπρόκειτο νὰ μεταφρασθῆ στὰ ἀγγλικὰ ἔσπευσε νὰ τὸ μεταγλωττίση ὁ ἴδιος καὶ νὰ τὸ δημοσιεύση μὲ τὸ ὄνομά του (1682). Τὸ ὁμολογεῖ μάλιστα μὲ ἀφέλεια στὸν πρόλογο.

Ἡ μοναδικὴ προσθήκη ἦταν κάμποσα σχέδια ἑλληνικῶν ἐνδυμασιῶν, ἕνας χάρτης τῆς Ἀχαΐας καὶ μερικὲς λεπτομέρειες στὴν ἀφήγηση[1]. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἰδιοποίηση τῆς ξένης πνευματικῆς ἐργασίας προκάλεσε τὴν οἰκονομικὴ καταστροφὴ τοῦ Spon. Οἱ πανοῦργοι ἐκδότες, σ' ὅλες τὶς πρωτεύουσες, μόλις πληροφορήθηκαν τὴ λογοκλοπή, ἔσπευσαν νὰ μεταφράσουν τὴν ἔκδοση τοῦ Wheler (ποὺ ἦταν πανομοιότυπη μὲ τὸ ἔργο τοῦ Spon) καὶ νὰ πλημμυρίσουν τὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς Εὐρώπης. Ἔτσι ἀποκόμιζαν κέρδη χωρὶς νὰ πληρώνουν δικαιώματα στὸν πραγματικὸ συγγραφέα, τὸν Spon.

Η ΜΠΑΛΑ ΤΟΥ ΜΟΡΟΖΙΝΙ (1687)

Τὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὸν τουρκοβενετικὸ πόλεμο καὶ τὴν ἅλωση τοῦ Χάνδακος ἦταν περίοδος ἀκμῆς τῶν ταξιδιῶν στὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ τὸ ἑλληνικὸ αὐτὸ διάλειμμα δὲν κράτησε πολύ. Τὸ 1684 ἡ Βενετία κήρυξε τὸν πόλεμο κατὰ τοῦ σουλτάνου. Κι' ἐπειδὴ δὲν διέθετε στρατιωτικὲς δυνάμεις γιὰ νὰ ἀντιμετωπίση τὶς ἀνάγκες τῆς ἐκστρατείας στρατολόγησε μισθοφόρους ἀπὸ τὸν Βορρᾶ.

Ὁ τριακονταετὴς πόλεμος εἶχε ἐπιβάλει τὸ στρατιωτικὸ πνεῦμα στὴ Γερμανία. Ὅταν ἦρθε ἡ εἰρήνη καὶ ἡ τάξη οἱ χθεσινοὶ πολέμαρχοι εἶδαν πὼς ἦταν ἀδύνατο νὰ προσαρμοσθοῦν: θὰ βρεθοῦν ξαφνικὰ ἄνεργοι στοὺς στρατῶνες, σὲ μακρινὲς ἐπαρχίες, χωρὶς πιὰ ἀπόλυτη ἐξουσία ζωῆς καὶ θανάτου

1. An early English traveler in Greece by *William Hyde Appleton* (London, 1920).

πάνω σὲ ἑκατομμύρια ἀμάχους, χωρὶς τὴν αἴγλη τῶν πολεμιστῶν καὶ πρὸ παντὸς χωρὶς λάφυρα.

Οἱ μικροὶ ἡγεμόνες δὲν τοὺς χρειάζονταν πιὰ ἀλλὰ οὔτε καὶ μποροῦσαν νὰ τοὺς μισθοδοτοῦν. Ἔδωσαν, λοιπόν, πρόθυμα τὴν ἄδεια νὰ καταταχθοῦν ὁλόκληρες μονάδες ὑπὸ τὴ σημαία τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας. Νέο στάδιο λαμπρὸ ἀνοιγόταν μπροστὰ σ' αὐτοὺς τοὺς ἐπαγγελματίες τοῦ πολέμου : μὲ τὸ πρόσχημα τοῦ «ἀγῶνος κατὰ τῶν ἀπίστων» θὰ μποροῦσαν νὰ ὀργανώσουν μιὰ νέα προσοδοφόρο σταυροφορία μὲ λεηλασίες, βιαιότητες καὶ κάθε λογῆς ἀνέξοδες ἀπολαύσεις.

Οἱ Βενετοὶ παζάρεψαν μὲ τοὺς ἡγεμόνες καὶ μίσθωσαν ὁλόκληρα συντάγματα, μὲ τὰ ἐπιτελεῖα καὶ τοὺς ἀξιωματικούς τους. Ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος θὰ τοποθετηθῆ ὁ Σουηδὸς στρατάρχης Otto Königsmark. Αὐτὸς ὁ Σκανδιναβὸς μισθοφόρος, ὁ ἀπόγονος τῶν Βαράγγων τοῦ Βυζαντίου, θὰ διευθύνη τὴν πολιορκία τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ 1687 ποὺ θὰ ὁδηγήση στὴν καταστροφὴ τοῦ Παρθενῶνος.

Εἶχε μείνει ἀκέραιος ὁ Παρθενών, κορυφαία στιγμὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ἐπὶ 2125 χρόνια (438 π.Χ. ὣς 1687). Καὶ μάλιστα στὴν ἀρχικὴ ἀρχιτεκτονική του κατάσταση. Περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε' ἢ ΣΤ' αἰώνα μετατρέπεται σὲ χριστιανικὸ ναὸ κι' ἀφιερώνεται, ἀρχικὰ στὴν Ἁγία Σοφία καὶ ἀργότερα στὴν Παναγία. Οἱ διαρρυθμίσεις καὶ οἱ ἀλλαγὲς περιορίζονται μόνο στὸ ἐσωτερικό. Ἡ εἴσοδος μεταφέρεται ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ στὴ δυτικὴ καὶ ἡ ὀροφὴ γίνεται θολωτή. Ἀλλὰ ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ ναοῦ παραμένει ἀμετάβλητη.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΓ' αἰώνα μετατρέπεται σὲ καθολικὴ ἐκκλησία καὶ τὸ 1458 σὲ τουρκικὸ τέμενος. Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις οἱ μεταβολὲς ἦταν ἐσωτερικές. Χτίστηκε μόνο ἕνας μιναρὲς στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Ἔτσι ὁ Παρθενὼν εἶχε μείνει ὣς ἐκείνη τὴν «μαύρη Παρασκευὴ» τοῦ 1687, ὅπως τὸν εἶδαν καὶ τὸν σχεδίασαν οἱ ταξιδιῶτες κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας.

Εἶναι μιὰ θλιβερὴ ἱστορία . Στὶς 6 Σεπτεμβρίου 1669 ὁ Βενετὸς ἀρχιστράτηγος Φραγκῖσκος Μοροζίνι συνθηκολογοῦσε στὴν Κρήτη καὶ παρέδιδε τὸ Κάστρο στοὺς Τούρκους, ὕστερα ἀπὸ πολιορκία ποὺ κράτησε εἰκοσιπέντε χρόνια. Ἀλλὰ ὁ τουρκοβενετικὸς πόλεμος θὰ συνεχισθῆ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1687 τὰ στρατεύματα τοῦ Μοροζίνι (μισθοφόροι Γερμανοὶ καὶ Σουηδοὶ) καταλαμβάνουν τὴν Κόρινθο καὶ τὸν Σεπτέμβριο τὴν Αἴγινα. Ἦρθε ἔπειτα ἡ σειρὰ τῆς Ἀττικῆς. Τὴ νύχτα τῆς 21ης Σεπτεμβρίου ὁ κόμης Καίνιξμαρκ, ὑπαρχηγὸς τῆς βενετικῆς ἀρμάδας, ἀποβιβάζει δέκα χιλιάδες ἄνδρες στὸν Πειραιᾶ. Οἱ Τοῦρκοι αἰφνιδιάζονται, ὑποχωροῦν καὶ ὀχυρώνονται στὴν Ἀκρόπολη. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος καὶ ἀθηναϊκὴ ἀντιπροσωπεία ζητοῦν ἀπὸ τὸν Μοροζίνι νὰ καταλάβη τὴν πολιτεία. Τὴν ἴδια νύχτα τὰ βενετικὰ στρατεύματα φθάνουν μπροστὰ στὴν Ἀκρόπολη, στήνουν τὰ κανόνια

κι' ἀρχίζουν τὴν πολιορκία. Οἱ βομβαρδισμοὶ δὲν ἀπέδωσαν ἀποτελέσματα κι' ὁ ἀρχιστράτηγος ἀνησυχεῖ ἐπειδὴ ἀναμένονταν τουρκικὲς ἐνισχύσεις. Τότε ἔφθασε στὸ στρατηγεῖο τοῦ Καίνιξμαρκ ἡ πληροφορία ὅτι στὸν Παρθενώνα, ἐνισχυμένο ἐσωτερικά, οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἐναποθηκεύσει μεγάλες ποσότητες πυρομαχικῶν. 'Από κείνη τὴ στιγμὴ ὅλα τὰ κανόνια κατευθύνουν τὶς βολές τους ἐναντίον τοῦ ναοῦ. Καὶ τὴν Παρασκευὴ 26 Σεπτεμβρίου 1687, στὶς 7 τὸ βράδυ, ἕνας ὑπολοχαγὸς πέτυχε νὰ στείλη ἕνα βλῆμα στὴν ὀροφὴ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ[1]. Ἡ μπάλα τοῦ κανονιοῦ διαπερνώντας τὴν ἀδύνατη στέγη ἔφθασε στὸν τσεμπιχανὲ τῶν Τούρκων καὶ τὸν ἀνατίναξε.

'Ελάχιστοι ἀπὸ τοὺς πολιορκητὲς εἶχαν τὴν αἴσθηση τῆς καλλιτεχνικῆς ἀξίας τοῦ γκρεμισμένου μνημείου. 'Ανάμεσά τους ξεχώριζε ἡ Ἄννα Ἄκεργελμ, κυρία τῶν τιμῶν τῆς συζύγου τοῦ Καίνιξμαρκ. Σὲ μιὰ ἁπλοϊκὴ ἀλλὰ συγκινητικὴ ἐπιστολή της ἔγραφε πὼς «ὁ κόσμος δὲν θὰ μπορέση νὰ ξαναχτίση τέτοιο ἀριστούργημα»[2].

Τὰ κλασσικὰ μνημεῖα τῆς 'Ακροπόλεως ἦταν θύματα τῆς νέας μορφῆς πολέμου ποὺ ἐπέβαλε τὴ δημιουργία ἀποθηκῶν πυρομαχικῶν μέσα στοὺς ἴδιους τοὺς ἀρχαίους ναούς. Ἡ μπαρούτη καὶ τὸ πυροβολικὸ θὰ κρίνουν τὴν τύχη τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν.

Σαράντα χρόνια πρίν, οἱ 'Αθηναῖοι εἶχαν ἀκούσει ἕνα δραματικὸ προμήνυμα γιὰ τὴ μοῖρα τῶν ἀρχιτεκτονημάτων τῆς 'Ακροπόλεως : τὸ 1640 γκρεμίστηκε ξαφνικὰ τμῆμα τῶν Προπυλαίων ἀπὸ ἔκρηξη ἀποθήκης πυρομαχικῶν[3].

---

1. *C. Waldstein* : Views of Athens in the year 1687. 'Επίσης : Diary and letters of *Anna Akerhjelm.*

2. Τὸ ὄνομα τοῦ μισθοφόρου ἀξιωματικοῦ τοῦ πυροβολικοῦ ποὺ γκρέμισε τὸν Παρθενώνα ἀποκαλύπτει ὁ Βενετὸς *Pietro Dionado* (ἄγνωστο τὸ ἀξίωμά του) σὲ ἔκθεση ποὺ ἔγραψε στὴ Βενετία στὶς 8 Νοεμβρίου 1687 : «Τὸ βράδυ τῆς 26 Σεπτεμβρίου, μισὴ ὥρα νύχτα, μιὰ βόμβα τοῦ σινιὸρ κόντε di San Celice πέφτει σὲ μιὰ ἀποθήκη πυρομαχικῶν καὶ ἄλλων εὐφλέκτων ὑλῶν. Ὁ πυρκαγιὰ κράτησε δυὸ μέρες καὶ κατέστρεψε τὸ ναὸ τῆς 'Αθηνᾶς» (Νέος Ἑλληνομνήμων τ. Κ' σ. 208 - 214).

3. Τὸ περιστατικὸ ἱστορεῖ (τὸ 1675) ὁ πρόξενος *Ζιρῶ* στὴν ἔκθεσή του πρὸς τὸν Nointel: «Λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὸ τζαμὶ βρίσκονται τὰ λείψανα τοῦ καλλιμάρμαρου ἀνακτόρου ποὺ ἀνατινάχτηκε πρὶν ἀπὸ 35 χρόνια μαζὶ μὲ τὸν ἀγά τῆς 'Ακροπόλεως καὶ τὴν οἰκογένειά του. Αὐτὸ τὸ περιστατικὸ ἔγινε τὴν παραμονὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου κατὰ τὰ μεσάνυχτα ἀπὸ κεραυνὸ ποὺ προκάλεσε ἔκρηξη τῆς μπαρουταποθήκης. Πολλοὶ πιστεύουν πὼς ἦταν θεία δίκη γιατὶ ὁ ἀγάς, φανατικὸς ἐχθρὸς τῶν χριστιανῶν εἶχε ἑτοιμάσει τρία κανόνια γιὰ νὰ χτυπήση τὴν ἄλλη μέρα τὴν ἐκκλησία κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πανηγυριοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ποὺ βρίσκεται πλάϊ στὴν 'Ακρόπολη». Σύμφωνα μὲ τὴν ἀφήγηση τοῦ *Ζιρῶ* ἡ ἀνατίναξη πρέπει νὰ ἔγινε τὸ 1640. Ὁ *Spon* γράφει στὸ χρονικό του ὅτι ἡ ἔκρηξη σημειώθηκε «πρὸ 20ετίας» (δηλαδὴ τὸ 1656). Θὰ ἀποδειχθῆ ὅμως ὅτι ὁ Ζιρὼ εἶχε δίκιο. Ἡ ἀφήγηση συμπίπτει μὲ τὴ μαρτυρία δύο ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν τοῦ βενετικοῦ στρατοῦ. Relazione del antichità d'Athene τοῦ *Rinaldo de la Rue* σ. 55. 'Επίσης *Dietrichsohn*:

Τὸ βαθύτερο ὅμως δρᾶμα τῶν μνημείων βρισκόταν ἀλλοῦ : στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν μελετήθηκαν καὶ δὲν ἀπαθανατίστηκαν μὲ τὸν χρωστήρα τῶν ἄξιων καὶ τῶν εἰδικῶν.

Χιλιάδες Εὐρωπαῖοι εἶχαν ἐπισκεφθῆ τὴν Ἀθήνα κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰώνα. Κι' ἀνάμεσά τους σοφοί, διπλωμάτες, καλλιτέχνες, ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος. Ὅλοι εἶδαν τὸν Παρθενώνα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως ἀκέραια νὰ ἀστράφτουν στὸν ἥλιο. Καὶ ὅμως, κανεὶς δὲν σκέφθηκε νὰ πάρη μολύβι, νὰ τὰ σχεδιάση ὑπεύθυνα καὶ ν' ἀποτυπώση μὲ ἀκρίβεια τὶς ἀρχαιότητες ὅπως βρίσκονταν πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή τους.

Ἀπορεῖ ὁ E. Beule γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀναξιότητα καὶ τὴν τύφλωση τῶν ἐπισκεπτῶν :

«Ὁ Μοροζίνι, τουλάχιστον, βομβαρδίζοντας τὸν Παρθενώνα ἔκανε τὴ δουλειά του. Πολεμοῦσε. Οἱ σοφοὶ γιατὶ δὲν ἔκαναν τὸ δικό τους χρέος; Ὁ Μοροζίνι κατέστρεψε ἀπὸ ἀνάγκη. Ἀλλὰ οἱ σοφοὶ καταδίκασαν στὴν ἀνυπαρξία μνημεῖα ποὺ χάθηκαν μετὰ τὴν καταστροφή. Ὅλοι ἔμειναν ἀδιάφοροι μπροστὰ στὸ κάλλος, τὴν ἁπλότητα καὶ τὴν τελειότητα τῶν ἑλληνικῶν μνημείων. Οἱ εὐαίσθητοι σάστιζαν ἀλλὰ δὲν εἶχαν τὰ ἐφόδια γιὰ νὰ κατανοήσουν τὸ μεγαλεῖο τῆς τέχνης του. Δὲν μποροῦσαν νὰ καταγράψουν, νὰ ἀπαθανατίσουν ἐκεῖνο ποὺ τοὺς εἶχε συνταράξει. Γιατί; Γιατὶ τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα, ἀκόμα καὶ στοὺς αἰῶνες τῆς ἀκμῆς τῆς Ἀναγεννήσεως προσανατολιζόταν σὲ ἄλλες καλλιτεχνικὲς φόρμες, σὲ ἄλλες ἀρχές, σὲ ἄλλα μέτρα. Οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν τὴν ἐποχή τους. Ἦταν δύσκολο νὰ στηθῆ αἰσθητικὴ γέφυρα μὲ τὸ παρελθόν»[1].

Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη Nointel θὰ ἀναθέση σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς ζωγράφους τῆς συνοδείας του ν' ἀπαθανατίση τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως. Τὰ σχέδια ὑπάρχουν. Ἀλλὰ εἶναι πρόχειρα καὶ ἐπιπόλαια. Γενικὲς φόρμες χωρὶς ἀκρίβεια, χωρὶς λεπτομέρειες. Ἄλλωστε, ὁ προορισμὸς τῶν ζωγράφων τοῦ Nointel δὲν ἦταν ἡ Ἀκρόπολη. Τὶς ἑλληνικὲς φορεσιὲς φιλοδοξοῦσε νὰ σχεδιάση ὁ Γάλλος διπλωμάτης. Ὅπως ἀποκαλύπτει ὁ Cornelio Magni, ἡ κυριώτερη ἐπιθυμία τοῦ πρεσβευτῆ ἦταν νὰ δημιουργήση μιὰ συλλογὴ ἀπὸ ἀχυρένιες κοῦκλες μὲ ὅλες τὶς ἐνδυμασίες τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ ζωγράφος τοῦ Nointel σχεδίασε τὸν Παρθενώνα σὰν ἀξιοπερίεργο.

Οἱ περιηγητὲς Spon καὶ Wheler ποὺ ἀκολούθησαν πρόσεξαν περισσότερο τὰ μνημεῖα. Ἀλλὰ μὲ τὴν ψυχρὴ περιέργεια τοῦ εὐσυνείδητου ὁδοιπόρου. Ὁ αἰώνας τους δὲν ἄφηνε περιθώρια γιὰ αἰσθητικὲς συγκινήσεις. Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη ἦταν ἀκόμα ἕνας ἄγνωστος κόσμος. Ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ καλλιερ-

---

Zum zweihundertjährigen Gedächtniss der Zerstörung des Parthenon. Zeitschr. für bildende Kunst (σ. 372). Ἐπιβεβαιώνεται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ παράδοση γιὰ ἕνα θαῦμα τοῦ Ἅη Δημήτρη τοῦ Λουμπαρδιάρη.

1. «Athènes et les Grecs modernes» καὶ «L'Acropole d'Athènes» (Paris, 1855).

γημένοι Εὐρωπαῖοι δὲν μποροῦσαν νὰ ξεχωρίσουν τὰ βυζαντινὰ ἀρχιτεκτονήματα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἰκτίνου. Τοποθετοῦσαν τὴ δημιουργία τῆς μετόπης τοῦ ναοῦ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ. Εἶναι, ἔλεγαν, τόσο λευκὰ τὰ μάρμαρα ποὺ ἀποκλείεται νὰ ἔχουν μεγαλύτερη ἡλικία[1].

Ὁ ἴδιος ὁ Καίνιξμαρκ προσπάθησε ν' ἀποσείση τὴν εὐθύνη τῆς καταστροφῆς τοῦ μνημείου. Στὸ ἡμερολόγιό της ἡ Ἄννα Ἄκεργελμ ἀναφέρει τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ στρατάρχη γιὰ τὸν βομβαρδισμὸ καὶ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Μοροζίνι.

Οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ 1687 εἶχαν συνείδηση τοῦ μεγέθους τῆς καταστροφῆς καὶ καυτηρίασαν τὴ βαρβαρότητα τῶν πολιορκητῶν. Γράφει ὁ Laborde :

«Οἱ ἀπόγονοι τῶν Ἀθηναίων τοῦ Περικλέους δὲν μιλοῦσαν βέβαια τὴ γλῶσσα τοῦ Δημοσθένους καὶ εἶχαν λησμονήσει ὁλότελα τὴν καλλιέργεια τῶν τεχνῶν καὶ τῶν γραμμάτων. Εἶχαν ὅμως διατηρήσει τὸ εὐγενικὸ κλῖμα τῆς ράτσας κι' ἀκόμα τὴν ἴδια εὐφυΐα καὶ τὸ σεβασμὸ γιὰ ὅ,τι ἐνθουσίαζε τοὺς προγόνους τους».

Οἱ μισθοφόροι τοῦ Μοροζίνι θὰ καταλάβουν τὴν Ἀκρόπολη ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνατίναξη τοῦ Παρθενῶνος. Θὰ τὴν ἐγκαταλείψουν, ὅμως, ἄδοξα καὶ ἐπαίσχυντα ὕστερα ἀπὸ μερικοὺς μῆνες. Ὁ ἀρχιστράτηγος ἀποφασίζει ἀρχικὰ νὰ ἰσοπεδώση μὲ λαγούμια τὸ φρούριο, τὰ κτίσματα καὶ τὰ μνημεῖα του. Ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχαν τὰ μέσα καὶ ὁ χρόνος. Τὸ στράτευμα ἔπρεπε νὰ κινηθῆ ἐναντίον τοῦ Εὐρίπου. Καὶ τελικὰ θὰ ἐπικρατήση ἡ λογικὴ σκέψη ὅτι εἶναι περιττὴ ἡ καταστροφὴ ἀφοῦ ἐκεῖνος ποὺ κατέχει τὸ κάστρο τῆς Χαλκίδος ἐλέγχει καὶ τὴν Ἀκρόπολη.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀθήνας θὰ καταφύγη στὸ Μωριὰ ὕστερα ἀπὸ τὴ μάταιη καὶ πολυώδυνη νίκη. Ἀλλὰ ὁ Μοροζίνι φιλοδοξεῖ νὰ μεταφέρη στὴ Βενετία ἕνα τρόπαιο ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη γιὰ νὰ στηθῆ στὴν πλατεῖα τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ ν' ἀνταγωνίζεται τὸ τέθριππο ἅρμα ποὺ ἅρπαξαν οἱ Βενετοὶ τὸ 1204 ἀπὸ τὸν ἱππόδρομο τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸ φόρτωσαν στὴ γαλέρα (τί θλιβερὴ σύμπτωση) κάποιου Μοροζίνι. Δυσκολία ἐκλογῆς δὲν ὑπῆρχε. Τὰ ἀγάλματα καὶ τὰ ἀνάγλυφα τῶν ναῶν καὶ τὰ κατακείμενα γλυπτὰ θὰ μποροῦσαν νὰ γεμίσουν ἑκατὸ μουσεῖα.

---

2. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἐπὶ Λουδοβίκου ΙΔ' ὠργανώθηκαν ἀποστολὲς γιὰ τὴν ἀναζήτηση καὶ τὴν καταγραφὴ τῶν μνημείων τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν στὶς χῶρες τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἀλλὰ μὲ κύριο σκοπὸ τὴ συγκέντρωση ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν παλατιῶν του. Ὁ βασιλιάς, γράφει ὁ *Charles Perrault* στὸ ἔργο του «Ὁ αἰώνας τοῦ Λουδοβίκου τοῦ Μεγάλου», φιλοδοξώντας νὰ μείνουν στὴν αἰωνιότητα τὰ μεγαλόπρεπα οἰκοδομήματα ποὺ ἔχτισε, «ἔστειλε στὴν Ἰταλία, στὴν Αἴγυπτο, στὴν Ἑλλάδα, στὴ Συρία, στὴν Περσία πολλοὺς σοφούς». Ἔστειλε, ἀλλὰ στὴν Ἑλλάδα δὲν ἔφθασε κανείς. Ἐκτὸς ἀπὸ μερικοὺς πανούργους καὶ συνήθως ἀμαθεῖς πράκτορες γιὰ τὴν ἁρπαγὴ ἀρχαιοτήτων.

Σκέφθηκε ὅτι ὁ Ποσειδὼν τοῦ δυτικοῦ διαζώματος θὰ ἦταν τὸ πιὸ ἄξιο τρόπαιο. Τὸ ἐξαίσιο γλυπτικὸ σύμπλεγμα ἦταν ὁλότελα ἄθικτο. Ὁ ἀρχιστράτηγος πρόσταξε νὰ κατεβάσουν τὰ γλυπτὰ ποὺ στόλιζαν 21 αἰῶνες τὸ ναό, νὰ τὰ μεταφέρουν στὸν Πειραιᾶ καὶ νὰ τὰ φορτώσουν στὴ ναυαρχίδα. Στὴν ἀναφορά του πρὸς τὴ βενετικὴ Σύγκλητο ὁ Μοροζίνι ἐξηγεῖ λακωνικὰ καὶ ψυχρὰ πῶς ἔγινε ὁ βάρβαρος ἀκρωτηριασμὸς (τὴν ἔγραψε στὸν Πειραιᾶ στὶς 19 Μαρτίου 1688).

«Ἐπὶ τῇ προβλέψει τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν Ἀθηνῶν συνέλαβον τὸ σχέδιον ἀποσπάσεως μερικῶν ἐκ τῶν ὡραιοτέρων ἔργων τέχνης τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύναντο νὰ προσθέσουν νέαν λάμψιν εἰς τὴν Δημοκρατίαν. Διέταξα ὅθεν, νὰ ἀφαιρεθῇ ἀπὸ τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ, τῆς Ἀθηνᾶς, ὅπου ὑπάρχουν τὰ ὡραιότερα γλυπτά, τὸ ἄγαλμα ἑνὸς Διός[1] καὶ τὰ ἀνάγλυφα δύο μεγαλοπρεπῶν ἵππων. Εὐθὺς ὅμως, ὡς ἤρχισεν ἡ ἐργασία κατέρρευσεν ὁλόκληρον τὸ ἄνω τμῆμα τῆς κορωνίδος τοῦ ναοῦ. Καὶ ἀποτελεῖ θαῦμα τὸ γεγονὸς ὅτι οὐδεὶς ἐκ τῶν τεχνιτῶν ἔπαθέ τι.

»Τὸ ἀτύχημα τοῦτο ἀποδίδεται εἰς τὸν τρόπον κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Οἱ λίθοι προσαρμόζονται ὁ εἷς πρὸς τὸν ἄλλον ἄνευ ἀμμοκονίας καὶ μὲ θαυμαστὴν τέχνην. Τὸ ὅλον, ὅμως, οἰκοδόμημα εἶχεν εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ἐξαρθρωθῆ ἀπὸ τὸν κλονισμὸν τὸν ὁποῖον προεκάλεσεν ἡ ἔκρηξις.

»Ἡ ἀδυναμία τοποθετήσεως ἰκριωμάτων καὶ μεταφορᾶς ἐπὶ τοῦ φρουρίου κεραιῶν ἐκ τῶν γαλερῶν καὶ ἄλλων μηχανημάτων διὰ τὴν κατασκευὴν βαρούλκων, κατέστησε δύσκολον καὶ ἐπικίνδυνον οἱανδήποτε νέαν προσπάθειαν. Διέταξα, ὅθεν, τὴν διακοπὴν τῶν ἐργασιῶν. Πολλῷ μᾶλλον ἐπειδή, μὴ ὑπάρχοντος πλέον τοῦ σημαντικωτέρου τμήματος τοῦ ναοῦ, ὅ,τι ἀπέμεινεν μοῦ ἐφάνη κατώτερον καὶ κατεστραμμένον ἀπὸ τὴν διαβρωτικὴν ἐπενέργειαν τοῦ χρόνου. Ἐν τούτοις, ἀπεφάσισα νὰ παραλάβω μίαν λέαιναν ἀρίστης τέχνης, ἀκέφαλον ὅμως. Θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ τελεία ἀντικατάστασις τῆς κεφαλῆς μὲ ἄλλην μαρμαρίνην, παρομοίαν πρὸς τὴν ἀρχικήν.

Πόρτο Λιόν, 19 Μαρτίου 1688.

Ὁ Μοροζίνι δὲν θὰ ἐγκαταλείψη τὴν Ἀττικὴ χωρὶς τρόπαια. Πρόσταξε τὴν ἁρπαγὴ δύο ἀκόμη λεόντων ποὺ βρίσκονταν στὸ Θησεῖο καὶ ἑνὸς τρίτου ποὺ στόλιζε τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ.

Τὸ παράδειγμα τοῦ ἀρχιστρατήγου ἀκολούθησαν ὅλοι οἱ ἐρασιτέχνες ἀρχαιόφιλοι καὶ λαφυραγωγοὶ τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος. Κανεὶς δὲν γύρισε στὴν πατρίδα του μὲ ἄδεια χέρια. Ὁ γραμματικὸς τοῦ Μοροζίνι San Gallo κράτησε τὴν κεφαλὴ τῆς Ἀπτέρου Νίκης[2].

---

1. Πρόκειται γιὰ ἄγαλμα τοῦ Ποσειδῶνος.

2. Καὶ μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλῖμα καταστροφῶν, ἀρχαιολογικῶν δηώσεων καὶ βαναυσοτήτων, ἕνας Γερμανὸς σημαιοφόρος, ὁ Οὔρλιχ Φρῆντριχ Χάμπεργκτ, καταγράφει στὸ ἡμε-

Θὰ ἦταν, ὡστόσο, ἀφελέστατη ὑπερβολὴ ν' ἀξιώση κανεὶς ἀπὸ τὸν Βενετὸ ἀρχιστράτηγο σεβασμὸ τῶν ἀρχαίων μνημείων, ὅταν οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες 140 χρόνια ἀργότερα, πολιορκημένοι στὴν Ἀκρόπολη ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Κιουταχῆ, ἀποφασίζουν ν' ἀνατινάξουν κατὰ τὴν ἔξοδό τους τὸ ὑπονομευμένο μὲ λαγούμια κάστρο καὶ τὶς ἀρχαιότητες, γιὰ νὰ μὴ χρησιμοποιηθῆ τὸ φρούριο ἀπὸ τὸν ἐχθρό, μ' ὅλο ποὺ εἶχαν συνείδηση ἀκέραιη τῆς εὐθύνης γιὰ τὴν προστασία τῶν μνημείων. Τετραμελὴς ἐπιτροπὴ τῶν ἀγωνιστῶν ἔστειλε στὶς 13 Μαΐου 1827 πρὸς τὴν Κυβέρνηση τὴν ἀκόλουθη ἐπιστολή:

Σεβαστὴ Διοίκησις,

Ἀπ' ἀρχῆς τῆς πολιορκίας τοῦ φρουρίου, ἐδοκιμάσθη ἐναργῶς ὅτι κακὸν ὄμμα κακοῦ δαίμονος ἐπιβλέπει τὰ ἡμέτερα πράγματα, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας ἐπιβλέπει καὶ τὸ παντέφορον βλέμμα τοῦ Παντοδυνάμου Θεοῦ... Πρὸ πολλῶν μηνῶν κατεχόμεθα ὑπὸ παντελοῦς ἐλλείψεως φαγωσίμων καὶ ἀναγκαίων πρὸς θεραπείαν πληγωμένων καὶ ἀσθενῶν, ὑπομένοντες πᾶν εἶδος ταλαιπωρίας καὶ κακοπαθείας... Μ' ὅλον ὅτι ἐδείξαμεν ἐπὶ πολὺν χρόνον ἔργα θαυμαστὰ καὶ πατριωτισμὸν ἀνυπέρβλητον, καὶ μ' ὅλον ὅτι τρεφόμεθα μόνον ἀπὸ κριθὴν καὶ νερὸν ὀλιγώτατον, ὅπερ καὶ τοῦτο ἐλαττοῦται παρ' ἡμέραν. Διὰ νὰ πνέωμεν ὅμως ἀληθῆ τῷ ὄντι καὶ ἀνυπόκριτον ζῆλον ὑπὲρ τῆς φιλτάτης καὶ γλυκυτάτης πατρίδος, ἀποφασισμένοι ὄντες ὄχι μὲ μόνον λόγον, ἀλλὰ μὲ ἔργον εἰς θάνατον, ἀπερρίψαμεν τὴν διαταγὴν τοῦ Ἀρχιστρατήγου, διὰ τὸ νὰ μὴν ἀνῆκον τὰ διαλαμβανόμενα εἰς τὸν χαρακτῆρα μας καὶ βιάσαντες τὰ ἀδύνατα νὰ γένωσι δυνατά, κατεπείσαμεν τοὺς πολυπαθεῖς στρατιώτας, καὶ μὲ δόσιν χρημάτων καὶ μὲ ὑπόσχεσιν μεγαλυτέραν ἐλπιζομένων, νὰ συμμείνωσι μεθ' ἡμῶν, ἴσως ἐπιλάμψει ἐλπὶς σωτηρίας τοῦ πολυτιμήτου τούτου φρουρίου. Σεβαστὴ Διοίκησις! ἡ τελευταία αὕτη ἀπόφασίς μας ἐγένετο διὰ νὰ σώσωμεν, εἰ δυνατόν, τὰ σωζόμενα ἐνταῦθα λείψανα τῶν θαυμαζομένων ἀρχαιοτήτων, ἔργα τῶν ἀειμνήστων πατέρων μας. Ἐν ταυτῷ καὶ τὸν ἐχθρὸν ἀπελπίζομεν καὶ τὸν κάμνομεν νὰ μὴ παρασύρεται ἀπὸ ἀλόγους σκοπούς. Δείχνομεν καὶ εἰς τὸν ὑπόλοιπον κόσμον ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν πολεμοῦν δίκην ληστῶν. Ὅθεν ἂς εἶναι πεπεισμένη ἡ Σ. Διοίκησις ὅτι χάριν τῶν περιποθήτων λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος καὶ χάριν τῆς ἑλληνικῆς δόξης καὶ τιμῆς, θέλομεν ἀνθέξει μέχρις ἐσχάτης δυνάμεως ἐναντίον παντὸς ἀντιπολεμοῦντος δεινοῦ. Ἂν ὅμως δὲν ἐπιφανῆ σωτηρίας ἐλπίς, καὶ τὸ ἔθνος δὲν δυνηθῆ νὰ δώση ὑπόληψιν εἰς ἡμᾶς, τότε θέλει δοθῆ τὸ πῦρ εἰς τὸ φρούριον, καὶ ἂς συναπολεσθῶσι μεθ' ἡμῶν καὶ αὐτὰ τὰ πολύτιμα τῆς ἀρχαιότητος ἔργα. Καθ' ὅτι μήτ' αὐτὰ πλέον δὲν

ρολόγιό του τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν Ἀττική: «Ἡ Ἀθήνα εἶναι μιὰ πολιτεία μεγάλη καὶ πολυάνθρωπη... Δὲν ἀλλάζω τὸ κρασὶ τῆς Ἀττικῆς μὲ τὴν καλύτερη μπύρα. Ἐδῶ βρῆκα ἀκόμη σταφύλια πελώρια σὰν ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρει ἡ Παλαιὰ Διαθήκη. Δύο ἄνδρες δύσκολα μποροῦν νὰ σηκώσουν ἕνα τσαμπί». (Lettres d'un porte drapeau hessois écrits de Venise et d'Athènes. Hessische Denkwürdigkeiten, 1850 - 53).

ἀνέχονται νὰ περιφρονῶνται καὶ νὰ καταπτύωνται ἀπὸ βάρβαρον στόμα. Ὄχι ! ὄχι ! Αὐτὰ ἂν καὶ ἄψυχα, ἀφήνουσιν ὅμως φωνὴν καὶ μᾶς καταρῶνται ἂν τὰ ἐγκαταλείψωμεν εἰς τὴν διάκρισιν τῶν βαρβάρων ἐχθρῶν[1]».

Σὲ ὥρα πολέμου κυριαρχεῖ πάντοτε ἡ στυγνὴ στρατιωτικὴ ἀνάγκη, τὸ τυφλὸ ἔνστικτο καὶ ὁ νόμος τῆς βίας. Δὲν ὑπάρχουν, ὅπως ἔχει ἀποδείξει ἡ παγκόσμια ἱστορία, παλαιὰ καὶ πρόσφατη, περιθώρια εὐαισθησίας γιὰ τὴν τύχη τῶν μνημείων καὶ τὴ σωτηρία τῆς «προγονικῆς κληρονομιᾶς». Τὸ 1826, κατὰ τὴ δεύτερη πολιορκία τῆς Ἀκροπόλεως ὁ διοικητὴς τοῦ τακτικοῦ Γάλλος Φαβιέρος χρησιμοποιοῦσε τὰ μάρμαρα τῶν κιόνων τοῦ Παρθενῶνος ἐναντίον τῶν Τούρκων πολιορκητῶν τοῦ φρουρίου : «Τὴν αὐτὴν ἡμέραν, γράφει ὁ Καρώρης στὸ Ἡμερολόγιό του, ὁ συνταγματάρχης Φαββιέ, συνέλαβε τὴν ἰδέαν νὰ κατασκευάση εἰς εἶδος βόμβας ἓν ὁλόκληρον κομμάτι στήλης τοῦ Παρθενῶνος τρυπώντας το ἀρκετὰ εἰς τὴν μέσην καὶ γεμίζοντάς το βαρούτην καὶ γρανάταις, νὰ τὸ ρίψη ἀπὸ τὰ τείχη τοῦ φρουρίου κάτω εἰς τὰ πλησίον ὀσπίτια ὅπου στέκουν Τοῦρκοι διὰ νὰ τοὺς προξενήση ἀνέλπιστον τρόμον. Ὅθεν ἐκαταγίνετο κοπιάζων εἰς τὸ νὰ μετακινήση ἀπὸ τὸν ναὸν τὸ κομμάτι τῆς στήλης καὶ νὰ κατασκευασθῇ ὡς ἐστοχάσθη»[2].

Τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες τοῦ Εἰκοσιένα εἶχαν συνείδηση τοῦ χρέους γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν τῆς Ἀκροπόλεως προκύπτει ἀπὸ ἔγγραφα καὶ ἐπίσημες ἐκδηλώσεις καὶ πρωτοβουλίες τῆς ἐποχῆς. Κατὰ τὴν πρώτη πολιορκία τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοὺς ἐπαναστατημένους Ἀθηναίους (1821), ὁ Γάλλος φιλέλληνας συνταγματάρχης Βουτιέ, διοικητὴς τοῦ πυροβολικοῦ, ζήτησε βομβοβόλα γιὰ νὰ πλήξη τὴν ὀχυρωμένη στὸ κάστρο τουρκικὴ φρουρά. Ἡ κυβέρνηση τοῦ ἔγραφε :

«Ἀλλὰ μὴ λησμονῆτε ὅτι μέσα εἰς τὸ κάστρον περικλείνονται αὐτὰ τὰ πολύτιμα λείψανα τῆς ἀρχαιότητος, λείψανα ὁποὺ ὁ πανδαμάτωρ χρόνος, δὲν μπόρεσε νὰ ἐξαφανίση· συνιστῶμεν εἰς τὴν ἀγάπην σας πρὸς τὸ ὡραῖον τὰ ἀριστουργήματα τῶν προγόνων μας. Εἴθε ἡ αἰγὶς τῆς Ἀθηνᾶς νὰ προφυλάξη τὸν ναόν της». Ὁ ἴδιος ὁ Βουτιὲ γράφει στὸ ἡμερολόγιό του: «Φοβόμουν ἐπίσης μήπως καταστρέψω τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ἀλλὰ ὁ δισταγμός μου κατανικήθηκε. «Μήπως δὲν ἔχουμε κι' ἐμεῖς γυναῖκες, παιδιά, γονεῖς ; μοῦ ἔλεγαν οἱ Ἀθηναῖοι. Ὑποφέρουν στὴν ἐξορία καὶ στὴν ἐξαθλίωση, ἐνῶ ὁ θάνατος τοὺς κυκλώνει ἀπὸ παντοῦ... Ὅσο γι' αὐτὰ τὰ μνημεῖα τῶν προγόνων μας, ἂν χρειασθῇ θὰ τὰ θυσιάσουμε γιὰ νὰ κερδίσουμε τὴν ἐλευθερία ποὺ θὰ μᾶς δώση τοὺς Καλλικράτες μας»[3].

Τὸ ὅτι, τέλος, εἶχαν ἀντιμετωπίσει οἱ Ἕλληνες πολιορκημένοι τῆς Ἀκρο-

---

1. *Δ. Σουρμελῆ* : Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, σ. 230 - 231.
2. *Ν. Καρώρη* : Ἡμερολόγιον Πολιορκίας Ἀθηνῶν, σ. 189.
3. Mémoires du colonel Voutier sur la gueure actuel des Grecs (Paris, 1837).

πόλεως τὴν ἀνατίναξη τῶν μνημείων ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Μακρυγιάννη :

«Κι' ὅταν ἔρθουν οἱ Τοῦρκοι καὶ δὲν μποροῦμεν ν' ἀνθέξωμεν, βάνομεν φωτιὰ καὶ τὸν Σερπετζὲ στέλνομεν εἰς τὸν ἀγέρα καὶ τοὺς Τούρκους ὁποὺ θὰ νᾶναι ἐκεῖ. Καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπον πηγαίνομεν πολεμῶντας ὡς μέσα εἰς τὸν ναόν· κι' ἐκεῖ κάνομεν γενικὸν λαγούμι καὶ πᾶμεν στὸν ἀγέρα κι' ἐμεῖς καὶ οἱ Τοῦρκοι καὶ ὁ ναός. Ὅτι ἂν δὲν μᾶς στείλη ἀνθρώπους νέους ἡ Κυβέρνηση — δὲν θελήσουνε ναρθοῦνε — θ' ἀφήσουμεν ἀπολέμητο τὸ κάστρο νὰ φύγωμεν μ' ἐνάμιση μήνα πόλεμον;»[1].

Ο ΚΛΕΨΑΣ ΤΟΥ ΚΛΕΨΑΝΤΟΣ (1687)

Ἡμερολόγιο μὲ στόχο τὶς ὀπτικὲς συγκινήσεις καὶ τὰ καθημερινὰ «μικρὰ τίποτε» τοῦ ταξιδιοῦ, λιμάνια κι' ἀράγματα καὶ φουρτοῦνες καὶ ἐφοδιασμοὺς καὶ ταλαιπωρίες εἶναι τὸ χρονικὸ τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Corneille Le Brun ποὺ περιπλανήθηκε σ' ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν ἀσιατικὴ ἤπειρο, ἀπὸ τὴν Πόλη ὡς τὴν Καλκούτα καὶ τὴ Μοσκοβία. Κάπου-κάπου, ὅμως, ἀνακαλύπτει κανεὶς στὸ ὁδοιπορικό του (ἐμπλουτισμένο μὲ χάρτες καὶ εἰκόνες πολιτειῶν, λιμανιῶν κ.λ.π. ποὺ φιλοτέχνησε ὁ ἴδιος) καὶ πληροφορίες πολύτιμες γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορικὴ ἔρευνα)[2].

Ὅπως ὅλοι οἱ ταξιδιῶτες τῆς ἐποχῆς ὁ Le Brun φιλοδοξεῖ νὰ ἀποκτήση ἀρχαιότητες. Στὴ Δῆλο εἶδε τὸ ἀκρωτηριασμένο ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος. Δὲν εἶχε ἀπομείνει παρὰ ὁ κορμὸς τοῦ κολοσσιαίου γλυπτοῦ. «Ὅσοι πέρασαν ἀπὸ ἐδῶ, γράφει ὁ Le Brun, ἔκοβαν κι' ἕνα κομμάτι. Ἔκοψα λοιπὸν κι' ἐγὼ ἕνα καὶ τὸ πῆρα γιὰ ἐνθύμιο».

Κατὰ τὴν περιοδεία του, ὅμως, στὸ Αἰγαῖο ὁ Γάλλος περιηγητὴς διαπιστώνει ὅτι τὰ κάθε λογῆς ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καλλιτεχνήματα ἀποτελοῦν προσοδοφόρο ἐμπόρευμα. Δὲν ἀρκεῖται, λοιπόν, στὸ ἀναμνηστικὸ μάρμαρο ποὺ ἀπέσπασε ἀπὸ τὸν κατασπαραγμένο Ἀπόλλωνα. Στὴ Μύκονο ἀρχίζει ἔρευνες γιὰ τὴν ἀνακάλυψη καὶ τὴν ἀγορὰ γλυπτῶν. Δυὸ Ἕλληνες παππάδες τοῦ εἶπαν ὅτι ἔχουν θάψει στὴ Δῆλο, ἐδῶ καὶ τέσσερα χρόνια, ἕνα ἄγαλμα καὶ περιμένουν πλούσιο πελάτη.

Σπεύδει ὁ Le Brun μὲ τοὺς παππάδες καὶ μερικοὺς ναῦτες στὴ Δῆλο καὶ ξεθάβουν τὸ ἄγαλμα. Ἦταν ἕνα ἀνάγλυφο γυναίκας, λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικό. «Πραγματικὸ ἀριστούργημα, μόνο ποὺ εἶχε φθορὲς σὲ μερικὰ

---

1. Ἀπομνημονεύματα : τόμ. Α' σ. 284 - 285.
2. Voyage au Levant, c'est à dire dans les principaux endroits de l'Asie Mineure,en Moscovie,Perse et aux Indes Orientales,par *Corneille Le Brun* (A Paris, 1714).

σημεῖα». Συμφώνησε τὴν τιμὴ καὶ τὸ ἀγόρασε γιὰ λογαριασμὸ τοῦ καπετάνιου ποὺ ἤθελε νὰ τὸ μεταφέρη στὴν Ὁλλανδία.

Ἡ ἀγοραπωλησία, ὅμως, θὰ ἔχη ἀπροσδόκητη συνέχεια ποὺ θυμίζει τοὺς διαγκωνισμοὺς καὶ τὶς συγκρούσεις Ἄγγλων καὶ Γάλλων κατὰ τὶς ἐπιδρομὲς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο γιὰ τὴ λαφυραγώγηση τῶν ἀρχαιοτήτων (τὴν διατομὴ λ.χ. τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀπόλλωνος τῆς Δήλου μὲ τὸ πριόνι καὶ τὴν ἁρπαγὴ τῆς Ἀφροδίτης τῆς Μήλου).

«Ἀφήσαμε τὸ γλυπτὸ ἐκεῖ ξεθαμμένο καὶ πήγαμε στὸ καράβι νὰ προετοιμάσουμε τὴ μεταφορά του. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀπουσία μας καταφθάνει ἡ σκαμπαβία τοῦ καπετὰν Θεόδωρου Βέρμπουργκ ποὺ ταξίδευε γιὰ τὴ Σμύρνη· Βρῆκαν τὸ ἄγαλμα, σκέφθηκαν πὼς ἀνακάλυψαν θησαυρὸ καὶ χωρὶς νὰ χάσουν καιρὸ ἀρχίζουν νὰ τὸ σέρνουν ὣς τὴν παραλία γιὰ νὰ τὸ φορτώσουν στὸ καράβι τους. Γυρίζοντας οἱ δικοί μας βλέπουν τὴν ἁρπαγὴ καὶ ἀρχίζουν τὴ φιλονεικία διεκδικώντας τὸ ἄγαλμα. Ἀλλὰ ἐκεῖνοι συνέχιζαν τὴ δουλειά τους ἀδιάφοροι. Ἦταν μαζί μας κι' ὁ ὑποπλοίαρχος ἀλλὰ φάνηκε πολὺ ἀφελὴς καὶ δὲν ἔκανε ὅ,τι ἔπρεπε γιὰ νὰ ἐκδιώξουμε τοὺς ἅρπαγες. Τὸ μαθαίνει ὁ καπετάνιος μας καὶ τρέχει στὸν Βέρμπουργκ ἔξω φρενῶν. Τοῦ λέει πὼς τὸ ἄγαλμα τὸ ἀγοράσαμε, ἔτσι κι' ἔτσι κι' ὅτι εἶναι δικό μας. Ὁ ἄλλος τοῦ ἀπάντησε ὄμορφα - ὄμορφα, ὅτι δὲν ξέρει τίποτα, οἱ ἄνθρωποί του βρῆκαν τὸ μάρμαρο ἀδέσποτο στὴν ἐρημιὰ καὶ τὸ πῆραν κι' ὅτι ἐννοεῖ νὰ τὸ κρατήση. Ὁ καπετάνιος μας τοῦ λέει τότε πὼς εἶναι ἕτοιμος νὰ φέρη τὸν παππὰ ποὺ πούλησε τὸ ἄγαλμα γιὰ νὰ βεβαιωθῆ πὼς εἶναι δικό μας καὶ ὅλους τοὺς μάρτυρες. Καλά, ἀπάντησε ὁ Βέρμπουγκ, ναρθῆς νὰ τὸ βγάλης μόνος σου ἀπὸ τὸ καράβι. Σηκώνουμε ἄγκυρα ζυγώνουμε τὸ πλοῖο καὶ φωνάζουμε στὸν πλοίαρχο πὼς ἤρθαμε νὰ τὸ παραλάβουμε. Ὁ καπετάνιος ἔμεινε κλεισμένος στὴν καμπίνα του καὶ ἡ μόνη ἀπάντηση ποὺ ἔδωσε ἦταν : «Ἂς ἀνοίξουν τὴ μπουκαπόρτα κι' ἂς τὸ βγάλουν». Αὐτὸ κάναμε κι' ἀπὸ τότε τὸ ἄγαλμα βρίσκεται στὴν Ὁλλανδία».

Στὴ Χίο θὰ τοῦ προκαλέση ἐντύπωση ἡ ἀσυνήθιστη γιὰ τοὺς Αἰγαιοπελαγίτες ἀνδρικὴ ἐνδυμασία. Φοροῦν, γράφει ὁ Le Brun, μυτερὰ πλατύγυρα καπέλλα καὶ ἕνα ροῦχο χειριδωτό, κοντό, μὲ τέσσερες μεγάλες ποδιές. Οἱ χειρίδες εἶναι ἀνοιχτὲς στὸ μπράτσο καὶ στολίζονται μὲ μιὰ σειρὰ μικρὰ κουμπιά. Ἐπίσης ἕνα πανωφόρι ἀπὸ χρωματιστὸ μεταξωτό. Τὰ παντελόνια ἔχουν πλάτος σχεδὸν ἕνα πῆχυ καὶ στολίζονται στοὺς μηροὺς μὲ κουμπιὰ καὶ φιόγκους. Ἀντὶ γιὰ τραχηλιὰ ἢ λαιμοδέτη συνηθίζουν μιὰ λουρίδα ἀπὸ ἐκλεκτὸ ὕφασμα, πλατὺ μισὸν πῆχυ, ριγμένο στὸ περιλαίμιο ἢ στὸ πουκάμισο.

Στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ περιηγητὴς θὰ παρακολουθήση ἕναν ἑλληνικὸ γάμο. Ἀφοῦ στολίσουν τὴ νύφη τὴν ὁδηγοῦν σὲ μιὰ κάμαρα γιὰ νὰ τὴν καμαρώσουν οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ φίλοι. Ὕστερα ἀπὸ τρεῖς τέσσερες ὧρες ἔρχονται οἱ φιλενάδες τῆς νύφης καὶ παίρνουν θέση δεξιὰ κι' ἀριστερά της.

Στὴ μέση τῆς κάμαρας βρίσκεται ἕνα τραπέζι ποὺ θὰ χρησιμοποιηθῇ ἀπὸ τὸν παππὰ σὰν 'Αγία Τράπεζα. Πάνω στὸ τραπέζι τοποθετοῦν μιὰ εἰκόνα, δύο μικρὰ στέφανα καὶ δυὸ λαμπάδες. Ἔρχεται ὕστερα ὁ γαμπρὸς καὶ κάθεται πλάϊ στὴ νύφη. Ὁ παππὰς παίρνει ἕνα μεγάλο δίσκο καὶ ρωτάει τοὺς καλεσμένους ἂν ἔχουν νὰ προσφέρουν τίποτα στὴ νύφη. Πρῶτος ὁ κουμπάρος ρίχνει στὸ δίσκο τὸ δῶρο του καὶ τὸν ἀκολουθοῦν οἱ ἄλλοι συμπεθέροι. Μερικοί προσφέρουν ἕνα δουκᾶτο, ἄλλοι ἕνα τάληρο, οἱ πιὸ φτωχοὶ ἕνα νόμισμα ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ 27 πεντάρες. Πολλοὶ προσφέρουν πρακτικὰ δῶρα γιὰ τὸ νοικοκυριό, ἕνα κεντημένο μαντήλι, καντηλέρια, ἕνα μπακίρι ἢ ἄλλο κουζινικὸ ἢ ἔπιπλο. Ὅταν τελειώσῃ ἡ προσφορὰ τῶν δώρων, ὁ κουμπάρος μαζεύει τὰ χρήματα, τὰ δένει σ' ἕνα μαντήλι καὶ τὰ τοποθετεῖ στὴν ποδιὰ τῆς νύφης. Τὸ ζευγάρι ζυγώνει τὸν παππὰ κι' ἐκεῖνος, ἀφοῦ διαβάσῃ τὶς εὐχές, θυμιατίζει τοὺς νεονύμφους καὶ τοὺς συμπεθέρους καὶ ἀλλάζει τρεῖς φορὲς τὰ δαχτυλίδια σταυρώνοντάς τα. Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνεται καὶ μὲ τὰ στέφανα. Τέλος οἱ νεόνυμφοι σμίγουν τὰ χέρια τους καὶ πίνουν μιὰ μικρὴ γουλιὰ ἀπὸ ἕνα ποτήρι κρασὶ ποὺ τοὺς προσφέρει ὁ παππάς. Ὕστερα ὁ παππὰς πετάει τὸ ποτήρι συντρίβοντάς το, σκεπάζει τοὺς νεόνυμφους μ' ἕνα μεταξωτὸ ὕφασμα καὶ τοὺς ὁδηγεῖ «σ' ἕνα εἶδος βηματισμῶν χοροῦ».

Ὅταν ὁλοκληρωθῇ ἡ διαδικασία τῆς τελετῆς ἀρχίζει τὸ γαμήλιο γεῦμα· Γιὰ νὰ σκουπίζουν τὰ χέρια τους οἱ καλεσμένοι ἔχουν μιὰ μεγάλη πετσέτα ποὺ ἁπλώνεται στὰ γόνατα ὅλης τῆς συντροφιᾶς γύρω - γύρω.

Μιὰ ἀπὸ τὶς ἐρωτικὲς ἐκδηλώσεις τῶν 'Ελλήνων, γράφει ὁ Le Brun, εἶναι νὰ χαράζουν τὸ μπράτσο τους μ' ἕνα μαχαίρι κάτω ἀπὸ τὸ παραθύρι τῆς κόρης ποὺ ἀγαποῦν γιὰ νὰ δείξουν τὴ σφοδρότητα τοῦ πάθους τους[1].

'Αναφέρεται ἐπίσης καὶ στὸ ἔθιμο τῆς ἀδελφοποιΐας. «Εἶδα μερικοὺς Ἕλληνες μὲ τὰ μπράτσα κατάστικτα ἀπὸ οὐλές. Δὲν ὑπῆρχε πιὰ θέση γιὰ νέο κέντημα μὲ τὴ μύτη τοῦ μαχαιριοῦ».

ΚΥΚΛΑΔΙΤΙΚΑ ΕΘΙΜΑ (1698)

ΤΟ 1698 κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι τὸ χρονικὸ τοῦ 'Ιησουΐτη μισσιονάριου στὶς Κυκλάδες Sauger ποὺ παρέμεινε ἀρκετὰ χρόνια στὴ Νάξο καὶ εἶχε ταξιδέψει σὲ πολλὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Μ' ὅλο ποὺ τὸ βιβλίο τοῦ Sauger ἀναφέρεται κυρίως στὴν ἱστορία τοῦ φραγκικοῦ δουκάτου τῆς Νάξου, πολλὲς

1. Ὁ Μπάϋρον γνώριζε τὸ ἔθιμο καὶ τὸ 1810 στὴν 'Αθήνα,κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς Τερέζας Μακρῆ,ἄνοιξε πληγὴ στὸ στῆθος του μ' ἕνα στιλέτο. Ὡστόσο, ὅπως σημειώνει ὁ 'Ιρλανδὸς βιογράφος τοῦ ποιητῆ Μούρ, «ἡ κόρη ἔμεινε ἀπαθὴς σὰ νὰ θεωροῦσε τὴ χειρομία αὐτὴ φόρο ποὺ ὠφειλόταν στὴν ὀμορφιά της» (*Σ. Ἄτσλεϋ* : «Βίος καὶ δράση τοῦ Μπάϋρον στὴν 'Ελλάδα»).

σελίδες ἔχουν καθαρὰ περιηγητικὸ χαρακτήρα, μὲ γεωγραφικὲς περιγραφὲς καὶ ἄλλα ἐπίκαιρα στοιχεῖα τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ λαογραφικὸ ὑλικὸ ποὺ καταχωρεῖ μὲ τὸν τίτλο «ἤθη» κι' ἀναφέρεται στὸ γάμο, στὸ θρῆνο τῶν νεκρῶν καὶ στὴν ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν τῶν Κυκλάδων[1].

Γιὰ τοὺς Ἕλληνες τοῦ Αἰγαίου, γράφει ὁ Sauger, ὁ γάμος δὲν ἔχει μεγάλη σημασία. Ὁ σύζυγος μπορεῖ νὰ ἐγκαταλείψη τὴ γυναίκα του καὶ νὰ παντρευτῆ ἄλλη, ἀρκεῖ νὰ ζητήση ἀπὸ τὸν πατριάρχη διαζύγιο, συνοδεύοντας τὴ σχετικὴ αἴτηση μὲ δέκα τάληρα.

Οἱ ἀριστοκράτισσες σπάνια βγαίνουν ἀπὸ τὸ σπίτι τους. Κατὰ τὴν ἔξοδό τους συνοδεύονται πάντοτε ἀπὸ πλῆθος θεραπαινίδων.

Ὁ Γάλλος μισσιονάριος βρίσκει γελοία τὴν ἀμφίεση τῶν γυναικῶν: Φοροῦν μικρὸ κολόβιο μὲ 12 ἢ 18 ποδογύρια ἀπὸ λεπτότατο ὕφασμα, ποὺ φθάνει ὡς τὰ γόνατα. Ὕστερα ἕνα φουστάνι λευκὸ κυματιστό. Τὸ ποδογύρι του καὶ τὰ μανίκια εἶναι πολὺ πλατειὰ καὶ στολίζονται ἀπὸ χρυσομέταξες δαντέλλες. Φοροῦν ἐπίσης μποῦστο μεταξωτὸ ἢ βελουδένιο.

Τὰ μαλλιά τους εἶναι ἀνασηκωμένα καὶ καλύπτονται ἀπὸ ἀσημοῦφαντη σκούφια. Οἱ ἀριστοκράτισσες φοροῦν ἕνα μικρὸ σκουφὶ στολισμένο μὲ διαμάντια. Στὶς γιορτὲς περνοῦν στὸ λαιμὸ μιὰ χρυσὴ ἁλυσίδα ἀπὸ ὅπου κρέμεται χρυσὴ εἰκονίτσα μὲ τὰ οἰκογενειακὰ ἐμβλήματα. Τὰ δάχτυλά τους εἶναι γεμᾶτα κοσμήματα ὡς τὰ νύχια.

«Στὰ πόδια φοροῦν μικρὰ κόκκινα πέδιλα ποὺ σχεδὸν μονάχα τὰ δάχτυλα σκεπάζουν. Τώρα, ὅμως, οἱ Κυκλαδίτισσες ἀρχίζουν νὰ ἐγκαταλείπουν τὴν ἀλλόκοτη αὐτὴ φορεσιὰ καὶ νὰ ἀκολουθοῦν τὸν γαλλικὸ συρμό».

Ὅπως ὅλοι οἱ δυτικοὶ ταξιδιῶτες, ὁ Sauger παραξενεύεται καὶ ἀγανακτεῖ γιὰ τὴ συνήθεια τῶν Ἑλλήνων νὰ θρηνοῦν τοὺς νεκρούς τους.

«Ἅμα πεθάνη ἕνας συγγενὴς ἢ φίλος μαζεύονται ἀμέσως οἱ γυναῖκες στὸ σπίτι του γιὰ νὰ τὸν κλάψουν. Καλοῦν, ἐπίσης, τὶς μοιρολογῆτρες, ποὺ δουλειά τους εἶναι νὰ συγκινοῦν τοὺς παρευρισκομένους μὲ τὰ πένθιμα ἄσματά τους καὶ τὰ εὔκολα δάκρυα. Ὅταν φθάσουν οἱ γυναῖκες, σηκώνεται ἡ πιὸ ἡλικιωμένη μοιρολογήτρα ἀπευθύνεται στὸ νεκρό, ποὺ ἔχει τοποθετηθῆ ἐπιδεικτικὰ στὴν κλίνη ντυμένος μὲ τὴν ὡραιότερη φορεσιά του, καὶ πλέκει ἕνα θρηνητικὸ ἐγκώμιο. Τότε οἱ γυναῖκες ἀρχίζουν νὰ κλαῖνε καὶ νὰ οὐρλιάζουν. Ἀκούγοντας οἱ συγγενεῖς αὐτὰ τὰ ξεφωνητά, ἀρχίζουν νὰ ξερριζώνουν τὰ μαλλιά τους, νὰ στηθοχτυπιοῦνται τόσο παράφορα ποὺ νομίζεις πὼς τρελλάθηκαν. Οἱ μοιρολογῆτρες συνεχίζουν στὸ μεταξὺ τὸ θρῆνο, κάνοντας ἀδιάκοπα

1. *Robert Sauger* : Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains del Archipel avec la description des principales îsles et des choses les plus remarquables qui s'y voyent encore aujourd'huy (Paris, 1699).

πολλούς γελοίους μορφασμούς. 'Απευθύνονται πότε στὴ χήρα, πότε στὴ μητέρα ποὺ ἔχασε τὸ γιό της. Καὶ τότε οἱ στεναγμοὶ καὶ οἱ ὀλοφυρμοὶ δυναμώνουν. Ξεσχίζουν τὰ μάγουλά τους, συρομαδιοῦνται, χτυποῦν τὶς κεφαλές τους μὲ ὁρμὴ στὸν τοῖχο. Τελικὰ αἱμόφυρτες καὶ μισοπεθαμένες τὶς μεταφέρουν στὰ σπίτια τους. Κι' εἶναι τόσο ἐξουθενωμένες ποὺ μένουν στὸ κρεβάτι πολὺν καιρό[1]. «'Ακόμα χειρότερα συμβαίνουν ὅταν ἐνταφιάζεται ὁ νεκρός. Τὴν πρώτη

---

1. Ἔθιμο πρωτοβυζαντινὸ μὲ ἀρχαιοελληνικὲς ρίζες εἶναι ὁ θρῆνος καὶ ὁ κοπετός, τὸ στηθοκόπημα, τὸ ξερρίζωμα τῶν μαλλιῶν, τὸ μάτωμα τοῦ προσώπου τῶν συγγενῶν τοῦ νεκροῦ, ποὺ τόση ἐντύπωση προκαλεῖ στοὺς περιηγητὲς τῆς τουρκοκρατίας. 'Ο 'Αχιλλεὺς μόλις ἔμαθε τὸν θάνατο τοῦ φίλου του Πατρόκλου «φίλησι χερσὶ κόμην ἤσχυνε δαΐζων» ('Ιλ. Σ, 27). 'Ο Λουκιανὸς παρασταίνει τὸ νεκρὸ γιὸ νὰ λέῃ στὸν πατέρα του «παῦσαι τιλλόμενος τὴν κόμην» (Περὶ πένθους, κεφ. 16). Πλῆθος στοιχείων ἐπισημαίνονται στὰ ἁγιολογικὰ κείμενα. Κατὰ τὸν θάνατο τοῦ Συμεὼν Στυλίτου ὁ λαὸς «ἤρξατο στρεγγίζειν καὶ κόπτεσθαι κοπετὸν μέγαν».'Επὶ Βυζαντινῶν, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ σπαρακτικοῦ θρήνου οἱ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ ἔσχιζαν τὰ ἐνδύματά τους, τραβοῦσαν τὰ μαλλιά τους, χτυποῦσαν τὶς παλάμες στὰ γόνατα, τραυμάτιζαν τὸ μέτωπο μὲ πέτρα. 'Ακόμη καὶ ἄντρες ξερρίζωναν τὰ γένεια κι' ἔρριχναν στὰ μαλλιά τους χώματα. Στὸ ἀποκορύφωμα τοῦ θρήνου οἱ γυναῖκες γύμνωναν ὁλότελα τὸ στῆθος καὶ οὐρλιάζοντας, τὸ καταξέσχιζαν μὲ τὰ νύχια ἔτσι ποὺ γινόταν καταπόρφυρο ἀπὸ τὸ αἷμα. Οἱ ἄντρες ἔπεφταν κατὰ γῆς, στριφογύριζαν, κουβαριάζονταν καὶ κυλιόνταν σὰν μανιακοὶ ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα: «χαμαὶ κυλινδοῦνται πολλάκις καὶ τὰς κεφαλὰς ἀράττουσι πρὸς τὸ ἔδαφος» (*Λουκιανοῦ* : Περὶ πένθους κεφ. 12). Θρῆνος ἀνδρικός : «τίλλων τὰς τρίχας πικρῶς, πλήττων τὰ στέρνα σφοδρῶς, τῷ μετώπῳ κόπτων δεινῶς τὸ ἔδαφος, ὀξὺ καὶ μακρὸν ἀνοιμώζειν» (*Σ. Μεταφράστη* : Βίος Θεοδοσίου Κοινοβιάρχου). Θρῆνος γυναικεῖος πρωτοβυζαντινός : «τοῖς ὄνυξι τὴν κόμην σπαραττομένη καὶ τοῦ κόλπου προτείνουσα τοὺς μαστούς». Τὰ θρηνητικὰ αὐτὰ ἔθιμα καὶ κυρίως οἱ αὐτοτραυματισμοὶ εἶχαν καταδικασθῆ ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς 'Εκκλησίας. 'Ο 'Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος χαρακτηρίζει ὑποκριτικὲς ἐπιδείξεις καὶ εἰδωλολατρικὲς συνήθειες τοὺς θεαματικοὺς ὀλολυγμοὺς τῶν γυναικῶν. «'Επίδειξιν γὰρ ἐν τοῖς θρήνοις ποιοῦνται καὶ τοῖς κωκυτοῖς, γυμνοῦσαι βραχίονας, σπαράττουσαι τρίχας, χαράδρας ποιοῦσαι κατὰ τῶν παρειῶν» (PG 59, 61 - 62). Καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος: «Οὔτε γυναιξὶν οὔτε ἀνδράσιν ἐπιτρέπεται τὸ φιλοπενθὲς καὶ πολύδακρυ, ἀλλ' ὅσον ἐπιστυγνάσαι τοῖς λυπηροῖς καὶ μικρόν τι δάκρυον ἀποστάξαι καὶ τοῦτο ἡσυχῇ μὴ ἀναβρυχώμενον οὐδὲ ὀλολύζοντα, μηδὲ καταρρυγνύντα χιτῶνα ἢ κόνιν καταχεόμενον, μηδ' ἄλλο τι τοιοῦτον ἀσχημονοῦντα. . .» (PG 31). Τὰ βυζαντινὰ αὐτὰ ἔθιμα ἔχουν ἐπιβιώσει ὣς τὴν ἐποχή μας. Γνωστὸ τὸ μανιάτικο μοιρολόϊ : «Τώρα θὰ τονε πάρουνε τέσσερα παλληκάρια, βαρᾶτε τὰ κεφάλια σας μὲ πέτρες μὲ λιθάρια». Γνωστὲς καὶ οἱ φράσεις «θὰ σὲ κάνω νὰ τραβᾶς τὰ μαλλιά σου» καὶ «θὰ πάρω πέτρες νὰ δαρθῶ». Καὶ τὰ μοιρολόγια ἦταν πρωτοβυζαντινὴ συνήθεια. Σχετικὰ στοιχεῖα ἐπισημαίνονται στὰ κείμενα τῶν πατέρων τῆς 'Εκκλησίας. Χρυσόστομος : «Θρῆνον ἐθρήνησε καὶ ἐγκώμια συντεθείς». (PG 63): 'Ο Μέγας Βασίλειος: «Σὺ δὲ ᾠδαῖς τισι πρὸς τὸ κατηφὲς πεποιημέναις παραθρηνεῖς καὶ μέλεσι γοεροῖς ἐκτήκειν σεαυτοῦ τὴν ψυχὴν ἐπιτηδεύεις καὶ ὥσπερ τῶν τραγῳδῶν ἴδιον ἐστὶ τὸ ἀνάπλασμα» (PG 31). Φυσικά, τὰ ἔμμετρα μοιρολόγια συνηθίζονταν καὶ στὴν ἀρχαιότητα (*Πλουτάρχου*: Σόλων, 21). Μοιρολογῆτρες ἐκαλοῦσαν καὶ οἱ Βυζαντινοί, τὶς λεγόμενες θρηνωδούς, γιὰ τὸ «σύνθρηνο», τὸ ὁμαδικὸ μοιρολόγι (*Προδρόμου*: Κατομυομαχία στ. 320) παρὰ τοὺς μύδρους τῶν πατέρων τῆς 'Εκκλησίας ποὺ ἀποκαλοῦσαν εἰδωλολάτρισσες τὶς θρηνοῦσες γυναῖκες (*'Ιω. Χρυσόστομος.*

φορὰ τρόμαξα νὰ συνέλθω ἀπὸ τὸ φοβερὸ θέαμα. Οἱ μοιρολογῆτρες ποὺ στέκονταν πλάϊ στὸ φέρετρο ἔμοιαζαν μὲ πραγματικὲς Μέδουσες. Κι' οἱ γυναῖκες ποὺ τὶς ἀκολουθοῦσαν μὲ τὰ ξέπλεκα μαλλιὰ θύμιζαν τὶς ἀρχαῖες Μαινάδες. Τὰ ἀδιάκοπα στηθοκοπήματα, οἱ νυχιὲς στὰ μάγουλα, οἱ λυγμοί, τὰ οὐρλιαχτά, συνεχίζονταν ὥσπου νὰ παραχωθῆ ἡ νεκρόκασσα. Σὲ κάποια κηδεία, εἶδα μιὰ γυναῖκα ποὺ ἀφοῦ ξερρίζωσε ὅλα τὰ μαλλιά της ἄρχισε νὰ τραβολογάη τ' αὐτιά της καὶ σίγουρα θὰ τὰ ξερρίζωνε κι' αὐτὰ ἂν δὲν τὴν ἐμπόδιζαν. Ὕστερα ἀπὸ τὴν κηδεία ἡ μάνα ἢ ἡ χήρα θὰ μείνη ἕξη μῆνες ὁλόκληρους κλεισμένη στὸ σκοτάδι τοῦ τρισαμπαρωμένου καὶ θεόκλειστου σπιτιοῦ της. Σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα δὲν ἀλλάζει διόλου οὔτε φουστάνι, οὔτε ἀσπρόρουχα ὥσπου νὰ καταπέσουν ἀπὸ πάνω της σὰν ράκη. Κι' εἶναι περίεργο πῶς δὲν πεθαίνουν ἀπὸ τὴν πεῖνα»[1].

Ἐντύπωση προκαλεῖ στὸν μισσιονάριο ἡ ἀδυναμία τῶν κατοίκων τῶν Κυκλάδων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν γιὰ τὸ χορό:

«Ὅλοι οἱ νησιῶτες καὶ ἰδιαίτερα οἱ γυναῖκες ἔχουν ἀδυναμία γιὰ τὸ χορό. Κάθε παραμονὴ γιορτῆς καταφθάνουν μπουλούκια - μπουλούκια καὶ χορεύουν στὸν αὐλόγυρο τῆς ἐκκλησίας. Οἱ ἀριστοκράτισσες ἔρχονται ἔφιππες. Τὴν ἄφιξή τους ἀναγγέλλουν οἱ γκάϊδες καὶ τὰ τούμπανα ποὺ τὶς συνοδεύουν. Οἱ ἱεραπόστολοι προσπάθησαν νὰ ἐμποδίσουν αὐτὰ τὰ πανηγύρια ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσαν».

Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Στὸ μεταίχμιο τοῦ ΙΖ' καὶ τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἐμφανίζεται μιὰ μεγάλη μορφὴ τῆς περιηγητικῆς φιλολογίας: ὁ Γάλλος Pitton de Tournefort. Τὸν διεκδικοῦν καὶ οἱ δύο αἰῶνες. Ὡστόσο, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν περιπλανήσεών του στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἀνατολὴ ποὺ ἄρχισαν τὸ 1699 θὰ πραγματοποιηθῆ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ΙΗ' αἰώνα, οὐσιαστικὰ ἀνήκει

PG 57). Ἐπικρατοῦσε ἐπίσης τὸ ἔθιμο νὰ μισθώνουν μοιρολογῆτρες (*Πουλλολόγος* στ. 406). Ὑπῆρχαν μάλιστα καὶ ἄνδρες θρηνωδοὶ (*Παχυμέρης*, Ο, 311 καὶ 653, ἔκδ. Βόννης). Περὶ τῶν ἱστορικῶν ἐθίμων στὸ Βυζάντιο βλ. *Φ. Κουκουλέ*: Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς (τομ. Δ' σ. 148 - 248) καὶ *Γ. Σπυριδάκη*: Τὰ κατὰ τὴν τελευτὴν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν (ΕΕΒΣ σ. 74 - 171).

1. Καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους οἱ πενθοῦντες κλείνονταν σὲ σκοτεινὸ χῶρο. Γράφει ὁ Μέγας Βασίλειος: «Ἔθος ἦν τοῖς θρηνοῦσιν ἐν ἀφεγγεῖ τόπῳ συγκαθειργμένους». Ἔμεναν ἐπίσης ἄσιτοι καὶ ρυπαροί. Ὁ Μέγας Βασίλειος ἔγραφε γιὰ «ἐσθῆτα ρυπαρὰν» καθὼς καὶ γιὰ «ρύπον καὶ μέλος στυγνὸν» (PG 31, 32). Τὸ ἔθιμο ἔχει ἐπιβιώσει ὡς τὴν ἐποχή μας. Γνωστὸ τὸ κρητικὸ τραγούδι: «Ἂν λείψω μήνα μὴ λουστεῖς, ξάμηνο μὴν ἀλλάξεις». Στὴν Κρήτη ἐπίσης τ' ἀδέρφια τοῦ νεκροῦ δὲν λούζονται ἐπὶ 40 μέρες. (*Μ. Λιουδάκη*, «Ἡ τελευτὴ στὴν Κρήτη» Ε. Ε. Κρ. Σπ. Β' 425).

στὸν δέκατο ἕβδομο. Εἶναι ὁ τελευταῖος ἀπὸ τὴν πλειάδα τῶν Εὐρωπαίων περιηγητῶν ποὺ ἀπὸ τὸ 1670 στρέφουν τὰ βλέμματα στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα καὶ προικισμένοι μὲ εἰδικὲς γνώσεις ἐγκαινιάζουν τὴ συστηματικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ὄχι πιὰ ἀποκλειστικὰ στὰ πλαίσια τῆς ἀρχαιογνωσίας, τοῦ ἐξωτισμοῦ καὶ τοῦ μύθου τῆς Ἀνατολῆς ἀλλὰ μὲ βάση τὴ μελέτη τῆς ζωντανῆς πραγματικότητος τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Γιατρός, καθηγητής τῆς βοτανικῆς, καθηγητὴς τῆς ἰατρικῆς στὸ Κολλέγιο τῆς Γαλλίας, μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν (εἶχε διαπρέψει στὴ Χημεία καὶ στὴν Ἀνατομία) καὶ βασιλικὸς σύμβουλος, ὁ Tournefort πῆρε ἐντολὴ ἀπὸ τὸν Λουδοβῖκο ΙΔ' νὰ περιηγηθῇ τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἀσία καὶ τὴν Ἀφρικὴ γιὰ ἀρχαιολογικές, γεωγραφικὲς καὶ φυσιογνωστικὲς ἔρευνες, γιὰ τὴ συγκέντρωση πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὸ ἐμπόριο, τὴ θρησκεία, τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα, τὴν ἰατρικὴ καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀναζήτηση σπάνιων φυτῶν. Τὸν συνοδεύει ἕνας γιατρὸς καὶ ὁ ζωγράφος ποὺ θὰ εἰκονογραφήση ἀργότερα τὸ χρονικό του[1]. Ταξιδεύουν καὶ οἱ τρεῖς στὴν Ἀνατολὴ μὲ φράγκικη ἐνδυμασία, σπαθὶ στὸ πλευρὸ καὶ περρούκα.

Στὴν πρώτη σκάλα τοῦ ταξιδιοῦ ὁ Tournefort, ὁ θαυμαστὴς τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ κόσμου, ὁ μελετητὴς τοῦ Στράβωνος καὶ τοῦ Πλίνιου, θὰ ἔλθη σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς μουσουλμάνους τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὸν ὑπόδουλο ἑλληνισμό. Ὁ περιηγητὴς θὰ δώση μιὰ ζοφερὴ εἰκόνα τῶν τουρκοκρατουμένων ἑλληνικῶν χωρῶν.

«Οἱ Τοῦρκοι περνοῦν ὅλη τὴ ζωή τους στὸ τέλμα τῆς ὀκνηρίας. Τρῶνε πιλάφι, πίνουν καφέ, καπνίζουν. Οἱ πιὸ ἔξυπνοι διαβάζουν τὸ Κοράνι καὶ ξεφυλλίζουν τὰ χρονικὰ τῆς αὐτοκρατορίας. Πλάϊ τους ζοῦν Ἕλληνες, Ἑβραῖοι, Φράγκοι, ὅλοι μὲ τὶς ἐκκλησίες, τοὺς μαχαλάδες καὶ τοὺς προξένους τους. Ὑπάρχουν καὶ οἱ ἐξωμότες, οὔτε Τοῦρκοι οὔτε χριστιανοί, ἄνθρωποι χωρὶς πίστη καὶ νόμο ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν ἰσχυρὸ τῆς ἡμέρας κι' ἔχουν πάντοτε τὸ νοῦ τους στὸ πλιάτσικο. Μέσα σ' αὐτὸ τὸν παρδαλὸ κυκεῶνα ὅπου κυριαρχοῦν τὰ μίση ἀλλὰ ἐπιβάλλεται ἡ συνύπαρξη, καθένας ἀγωνίζεται νὰ ἐπιβιώση καὶ νὰ πλουτίση ἀνάλογα μὲ τὰ μέσα καὶ τὴν τάξη του».

Ἡ πρώτη του διαπίστωση : ὅλα ἀγοράζονται. Παντοῦ κυριαρχεῖ ὁ νόμος τῆς ἁρπαγῆς καὶ τοῦ ἐκβιασμοῦ. Ἕλληνες καὶ ξένοι ἔσπευσαν νὰ προσφέρουν πεσκέσια στὸ νέο πασὰ τῆς Κρήτης. Τὸ δῶρο τῶν Γάλλων ἦταν ἕνα

1. Relation d'un voyage au Levant fait par ordre de Roy contenant l'histoire ancienne et moderne de plusieurs îsles de l'Archipel, de Constantinople, de côtes de la Mer Noir, de l'Arménie, de la Géorgie, des frontières de Perse et de l'Asie Mineure avec les plans de villes considérables, le génie, les moeurs, le commerce et la religion le diferens peuples qui les habitent, enrichie de descriptions et de figures d' un grand nombre de plantes rares, de divers animaux et de plusieurs observations touchant l'histoire naturelle (A Paris, 1717).

χρυσοΰφαντο πανάκριβο μεταξωτό φόρεμα. Μά ό πασάς ζήτησε καί δεύτερο. «Γιατί μοΰ άναστατώνουν τό σπίτι αύτοί οί Φράγκοι πού παρασταίνουν καί τούς ευγενείς ; Δέν ξέρουν πώς έχω δυό γυναίκες ;» Τό ζήτησε καί τό ξαναζήτησε δέκα φορές. Ό πρόξενος τοΰ άπαντοΰσε πώς δέν υπάρχει τέτοιο ΰφασμα στήν Κρήτη καί πρέπει νά τό παραγγείλη στή Γαλλία. Τελικά έγινε τόσο φορτικός πού άναγκάστηκαν νά τοΰ προσφέρουν καί δεύτερο πεσκέσι.

Ό Tournefort συγκέντρωσε στήν Κρήτη πληροφορίες γιά τήν οικονομία τοΰ νησιοΰ, τόν πληθυσμό καί τίς συνήθειες τοΰ τόπου[1].

Στά Χανιά ζοΰν 2000 Έλληνες, 1500 Τοΰρκοι, 12 Γάλλοι έμποροι καί δυό Καπουκίνοι μοναχοί. Τά σπίτια είναι όπως στήν ελληνική Ανατολή. Τά καλύτερα έχουν δύο πατώματα (τό υπόγειο χρησιμοποιείται γιά αποθήκη, κελλάρι καί σταΰλο).

Ό πρόξενος τόν πληροφόρησε ότι τό 1699 ή παραγωγή τοΰ λαδιοΰ στό νησί ήταν 300.000 μεζούρια κι' ότι οί Γάλλοι αγόρασαν τίς 200.000, στά Χανιά, Χάνδακα, Ρέθυμνο καί Ίεράπετρα όπου γίνονται οί φορτώσεις. Τό μεζούρι υπολογίζεται σέ 8 ¹/₂ ούγγιές στά Χανιά, 10 στό Ρέθυμνο. Ή οκά ισοδυναμεί μέ τρείς λίβρες καί δυό ούγγιές. Ή λίβρα αντιστοιχεί σέ 128 δράμια. Τά καλύτερα λάδια τοΰ νησιοΰ είναι τών Χανίων καί τοΰ Ρεθύμνου. Οί τιμές τοΰ 1699 ήταν 36 - 40 παράδες τό μεζούρι.

«Άπαίσια οσμή ερχόταν από τά τούρκικα νεκροταφεία. Δέν θάβουν τούς νεκρούς τους βαθειά κι' επειδή ή Κρήτη είναι περιοχή πολύ ζεστή, όταν φυσάει άνεμος φθάνει στά ρουθούνια σου ή φρικαλέα σήψη».

Τό λιμάνι τοΰ Χάνδακος είναι γιά τά μικρά καράβια. Τά μεγάλα ποδίζουν στό άντικρυνό νησάκι, τόν Δία.

Υπολογίζει σέ 800 τούς Έλληνες τοΰ Χάνδακος πού πληρώνουν χαράτσι. Υπάρχουν ακόμα 1000 Εβραίοι, τρεις οικογένειες Γάλλων καί δύο Καπουκίνοι. Στίς Βρύσες γνώρισε έναν παππά πού προσπάθησε νά τόν πείση ότι σύμφωνα μέ μιά παλιά προφητεία χαραγμένη στά τείχη τοΰ Λαβυρίνθου, ό τσάρος τής Μοσκοβίας θά καταλύση πολύ σύντομα τήν οθωμανική αυτοκρατορία καί θά απελευθερώση τούς Έλληνες από τή δουλεία.

Όταν ένας Τοΰρκος κλέβει, τόν στραγγαλίζουν στή φυλακή ή τόν κλείνουν σ' ένα σακκί, προσθέτουν πέτρες καί τόν φουντάρουν στή θάλασσα. Άν είναι Έλληνας καταδικάζεται σέ ραβδισμό ή απαγχονίζεται στό πρώτο δέντρο.

Οί Κρητικοί χωρικοί φοροΰν στό κεφάλι κόκκινη σκούφια. Στά χωράφια, γιά νά προστατεύωνται από τόν ήλιο, δένουν πάνω από τή σκούφια ένα μαντήλι καί τό ανασηκώνουν μέ τό ραβδί τους έτσι πού γίνεται ένα είδος παρασόλι. Ντύνονται πολύ ελαφρά. «Μιά μπαμπακερή γαλάζια βράκα πού τό πίσω μέρος κρέμεται πολύ χαμηλά. Στίς πολιτείες φοροΰν σκαρπίνια από κόκκινο μαροκί-

---

1. Βλ. *Φιοράκη* : Ό Tournefort στήν Κρήτη (Κρητικές Σελίδες Γ' 413 - 419).

νι, ἀνάλαφρα καὶ πεντακάθαρα. Στὰ χωριὰ συνηθίζουν μπότες ἀπὸ τὸ ἴδιο δέρμα, ὅπως καὶ οἱ ἀρχαῖοι Κρητικοὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἱπποκράτους».

Ὡραῖες γυναῖκες εἶδε μονάχα στὴν Ἱεράπετρα. Τὰ φορέματά τους δὲν ἔχουν διόλου μέση. Πρόκειται γιὰ ἕνα φουστάνι ἀπὸ κόκκινο ὕφασμα, πολὺ πλισσέ, κρεμασμένο ἀπὸ τοὺς ὤμους μὲ δύο κορδόνια, ἔτσι ποὺ τὸ στῆθος μένει ὁλότελα γυμνό.

Οἱ γυναῖκες τοῦ Αἰγαίου φοροῦν βράκες. Οἱ Κρητικὲς συνηθίζουν μονάχα ἕνα πουκάμισο κάτω ἀπὸ τὸ φουστάνι τους. Σκεπάζουν τὸ κεφάλι μ' ἕνα ἄσπρο μαντήλι ποὺ πέφτει μὲ χάρη πάνω στοὺς ὤμους. Οἱ Τουρκάλες σπανιώτατα παρουσιάζονται στὸ δρόμο. Κι' εἶναι τυλιγμένες ὁλόκληρες σ' ἕνα καφτάνι. Οἱ Ἑβραῖες εἶναι πολὺ ἑλκυστικές. Εἶδε καὶ νέγρες ἀλλὰ «εἶναι τὰ ἀσχημότερα θηλυκὰ τοῦ νησιοῦ».

Σὲ κάθε ἐμφάνιση τοῦ Tournefort καὶ τῆς συνοδείας του οἱ χωριάτες τοὺς ἔπαιρναν ξωπίσω φωνάζοντας «Γιατροί ! Δόστε μας κανένα βοτάνι νὰ γιατρέψουμε τὶς ἀρρώστιες μας». Ὅπου στέκονταν γιὰ νὰ περιγράψουν ἢ νὰ σχεδιάσουν κάτι οἱ κάτοικοι ἔσπευδαν νὰ παρουσιάσουν τοὺς ἀρρώστους, γέροντες καὶ παιδάκια.

Τὰ καλύτερα χτήματα, περιβόλια, λιοστάσια εἶναι μοναστηριακά. Ὅπου καλὸ ἀμπέλι καὶ καλοδουλεμένη γῆ ἐκεῖ καὶ μοναστήρι. «Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες καλόγεροι εἶναι καλοκάγαθοι ἄνθρωποι. Δουλεύουν τὴ γῆ, ἀσχολοῦνται καὶ μὲ τὴ γιατρική».

Στὴν Κωνσταντινούπολη,ὁ Γάλλος περιηγητὴς εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήση ἀνατριχιαστικὲς ἐκτελέσεις καὶ βασανιστήρια. Στὸ χρονικό του περιγράφει τὸ «παλούκωμα» (ὁ τρόμος τῶν Ἑλλήνων τῆς τουρκοκρατίας) καὶ τοὺς «γάντζους». Ἰδοὺ ἡ διαδικασία τοῦ φρικαλέου ἀνασκολοπισμοῦ :

«Ξαπλώνουν μπρούμυτα τὸ θῦμα ἀφοῦ τοῦ δέσουν τὰ χέρια πίσω, βάζουν στὴ ράχη του ἕνα σαμάρι γαϊδάρου καὶ κάθονται πάνω δυὸ βοηθοὶ τοῦ δημίου γιὰ νὰ τὸ ἀκινητοποιήσουν ἐντελῶς. Ἕνας ἄλλος τοῦ κρατάει μὲ τὰ δυὸ χέρια τὸ κεφάλι κολλημένο στὴ γῆ. Τέταρτος βοηθὸς δημίου σχίζει μὲ ἕνα ψαλλίδι τὸ πίσω μέρος τοῦ βρακιοῦ τοῦ θύματος. Τότε ὁ δήμιος μπήγει τὸ παλούκι, μιὰ ξύλινη σούβλα ὅσο πιὸ βαθειὰ μπορεῖ. Ὕστερα παίρνει ἕνα ξύλινο σφυρὶ καὶ χτυπάει τὸ παλούκι ὥσπου ἡ μυτερὴ ἄκρη νὰ βγῆ ἀπὸ τὸ στῆθος. Ἀνασηκώνουν ἔπειτα ὀρθὸ τὸ παλούκι καὶ τὸ καρφώνουν στὸ χῶμα. Κι' ὅσο βασανίζεται ὁ δύστυχος οἱ Τοῦρκοι τὸν περιγελοῦν, τὸν μυκτηρίζουν καὶ τὸν καλοῦν νὰ γίνη μουσουλμάνος[1].

---

1. Εἶναι τὸ μαρτύριο τοῦ Διάκου στὴν Ἀλαμάνα τὸ 1821.

«Τὸ Διάκο τόνε παίρνουνε καὶ στὸ σουβλὶ τὸν βάζουν
ὁλόρτο τὸν ἐστήσανε κι' αὐτὸς χαμογελοῦσε».

Βλ. καὶ Δ. *Πετροπούλου* : Ὁ ἀνασκολοπισμὸς ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. ΚΓ (1953), σ. 531 κ.ἑ.

»Οἱ γάντζοι ἀποτελοῦν ἕνα ἰκρίωμα πού στήνεται συνήθως στὴν εἴσοδο τῶν πόλεων. Ὁ δήμιος ἀνεβάζει τὸν κατάδικο μὲ καρούλι ψηλὰ σ' ἕνα στύλο. Κάτω ἀπὸ τὸ στύλο εἶναι καρφωμένα τσιγγέλια. Ὕστερα ἀφήνει ἀπότομα τὸ σκοινὶ κι' ὁ κατάδικος πέφτει μ' ὅλο του τὸ βάρος στοὺς γάντζους καὶ καρφώνεται ἄλλοτε στὸ στῆθος ἄλλοτε στὶς μασχάλες ἢ σ' ἄλλο σημεῖο τοῦ σώματος. Κι' ἐκεῖ τὸν ἀφήνουν νὰ πεθάνῃ. Πολλὲς φορὲς ὁ θάνατος ἔρχεται ὕστερα ἀπὸ τρεῖς ἡμέρες».

Στὴν Ἀδριανούπολη ὁ Tournefort γνώρισε τὸν Μαυροκορδάτο, δραγουμάνο τῆς Πύλης.

«Πρόκειται γιὰ ἕναν ἱκανώτατο ἄνθρωπο πού παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι Ἕλληνας καὶ χριστιανὸς ἔφθασε στὸ ἀξίωμα τοῦ συμβούλου τοῦ Κράτους. Κατάγεται ἀπὸ τὴ Χίο, ἔχει σπουδάσει ἰατρικὴ στὴν Πάδουα καὶ ἔγραψε μιὰ διατριβὴ «περὶ τῆς ἀναπνοῆς καὶ τῆς κινήσεως τῆς καρδιᾶς». Ἐπειδὴ εἶναι εὐφυέστατος καὶ ἔχει περισσότερες γνώσεις ἰατρικῆς ἀπὸ τοὺς γιατροὺς τοῦ σεραγιοῦ δὲν δυσκολεύτηκε νὰ ἀναδειχθῆ. Πολύγλωσσος ὅπως εἶναι καὶ θαυμάσια ἐνημερωμένος σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ τῶν Εὐρωπαίων ἡγεμόνων ἔγινε Μέγας Δραγουμάνος τῆς Πύλης. Ἐξ αἰτίας τοῦ σημαντικοῦ ρόλου του κατὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο τῆς Γερμανίας ὠνομάσθηκε ἐκπρόσωπος τοῦ Σουλτάνου στὴ διάσκεψη εἰρήνης τοῦ Κάρλοβιτς. Ὕστερα ἔγινε Σύμβουλος τοῦ Κράτους γιὰ νὰ ἔχῃ τὸν τίτλο πού ἐπέβαλλε ἡ ἀποστολή του».

Ἐντύπωση προκαλεῖ στὸν Tournefort ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἐκκλησιῶν στὴν Ἑλλάδα :

«Οἱ Ἕλληνες χτίζουν ἀδιάκοπα ἐκκλησίες, μ' ὅλο πού αὐτὸ προϋποθέτει τὴν ἐξαγορὰ τοῦ καδῆ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀδείας. Κάθε παππὰς φιλοδοξεῖ ν' ἀποκτήσῃ τὴ δική του ἐκκλησία. Θεωρεῖται πνευματικὴ μοιχεία ἡ λειτουργία σὲ ξένο ναό. Αὐτὴ ἡ συνήθεια τῶν Ἑλλήνων νὰ χτίζουν ἐκκλησίες ὀφείλεται στὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν παππάδων. Ἴσως ὅμως ν' ἀποτελῆ παράδοση ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ὅπως εἶναι γνωστὸ οἱ Ἕλληνες τῆς προχριστιανικῆς ἐποχῆς ἔχτιζαν παντοῦ μικροὺς ναοὺς γιὰ τὴ λατρεία τῶν θεῶν τους. Ἀλλὰ καὶ σήμερα οἱ Ἕλληνες ἔχουν διατηρήσει μερικὰ παγανιστικὰ ἔθιμα. Χορεύουν στὶς γιορτὲς τῶν Ἁγίων τους μὲ πίφερα καὶ τούμπανα».

Στὴ Μύκονο ὅπου ἔμεινε ὁλόκληρο χειμώνα θὰ παρακολουθήσῃ μιὰ γαμήλια τελετή. Τέσσερες κουμπάροι, στέφανα καὶ ταραχώδης εὐθυμία :

«Πήγαμε στὴν ἐκκλησία μὲ τὸν κουμπάρο καὶ τὴν κουμπάρα. Ἐπιτρέπονται καὶ τέσσερες κουμπάροι, κυρίως ὅταν ἡ νύφη εἶναι τὸ μεγαλύτερο κορίτσι. Γιατὶ ἡ πρωτότοκη εἶναι τὸ προνομιοῦχο παιδὶ τῆς οἰκογενείας. Ἂν ὁ πατέρας ἔχει λ. χ. 10.000 τάληρα, θὰ δώσῃ 5.000 στὴ μεγαλύτερη καὶ τὰ ὑπόλοιπα θὰ τὰ μοιραστοῦν τὰ ἄλλα παιδιὰ κι' ἂς εἶναι μιὰ ντουζίνα[1].

1. Φαίνεται πὼς τὸ ἔθιμο αὐτὸ ἐπικρατοῦσε καὶ σ' ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Σ'

»'Αφοῦ ἔψαλε ὁ παππὰς τὶς εὐχὲς καὶ στεφάνωσε τὸ ζευγάρι μὲ κληματόβεργες στολισμένες μὲ κορδέλλες καὶ δαντέλλες, πέρασε τὰ δαχτυλίδια καὶ τὰ ἄλλαξε πάνω ἀπὸ τριάντα φορές. Τὸ ἕνα δαχτυλίδι εἶναι χρυσό, τὸ ἄλλο ἀσημένιο. Τελικὰ ὁ παππὰς ἄφησε τὸ χρυσὸ στὸ δάχτυλο τοῦ γαμπροῦ καὶ τὸ ἀργυρὸ στὸ δάχτυλο τῆς νύφης. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὸν παππὰ ἄρχισαν νὰ διασκεδάζουν μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῶν δαχτυλιδιῶν καὶ οἱ κουμπάροι.

ὡρισμένα μάλιστα διατηρήθηκε ὡς τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Hawkins* ἀναφέρεται στὴ μαρτυρία τοῦ κόμη *Charlemont*, μέλους τῆς Ἰρλανδικῆς Ἀκαδημίας, γιὰ τὸ ἔθιμο, καθὼς καὶ στὶς πληροφορίες τοῦ Γάλλου περιηγητῆ *Guys*. Καὶ οἱ δυὸ βεβαιώνουν ὅτι στὴ Μυτιλήνη κάθε οἰκογένεια δίνει στὴ μεγαλύτερη κόρη της ὅλη τὴν περιουσία, σπίτι, χτήματα καὶ κινητά, κι' ὅτι τ' ἀγόρια μένουν ἀποκληρωμένα. Οἱ γονεῖς δὲν ἔχουν τὸ δικαίωμα, οὔτε τὸ γάμο της ν' ἀρνηθοῦν οὔτε τὴν προῖκα. Τ' ἄλλα κορίτσια, μένοντας ἄπροικα, εἶναι καταδικασμένα νὰ μείνουν ἐκτὸς τοῦ νυμφῶνος. Ἂν ὁ πατέρας κατορθώση μὲ τὴ φιλοπονία του ν' ἀποκτήση νέα περιουσία, τὸ μεγαλύτερο μέρος πρέπει νὰ δοθῆ στὸ δεύτερο κορίτσι. Ὁ *Hawkins*, ταξιδεύοντας τὸ 1794 στὴν Ἑλλάδα, θὰ πραγματοποιήση ἐπιτόπια ἔρευνα γιὰ νὰ ἐξακριβώση τὴν ἐγκυρότητα τῶν παλαιοτέρων πληροφοριῶν. Διαπίστωσε λοιπόν, ὅτι στὴ Μυτιλήνη, Λῆμνο, Σκιάθο, Σκύρο, Σύρα, Ψαρά, Πάρο, Νάξο, Σίφνο, Σαντορίνη καὶ Κῶ ἡ πρώτη θυγατέρα ἔπαιρνε τὸ οἰκογενειακὸ σπίτι μὲ ὅλα τὰ ἔπιπλα καὶ τὸ ἕνα τρίτο τῆς κληρονομιᾶς τῆς μητέρας. Οἱ πληροφορίες τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ εἶναι ἀκριβεῖς. Τὸ 1767 ὁ πατριάρχης Σαμουήλ, κατακρίνοντας τὸ ἐξοντωτικὸ αὐτὸ ἔθιμο ἔγραφε : «Πόσοι γονεῖς καὶ ἐχρεώθησαν καὶ ἐγυμνώθησαν καὶ ἀφανίσθησαν διὰ νὰ ὑπανδρέψουν μίαν καὶ μόνην θυγατέρα τους, καὶ τέλος ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου τὸ πρῶτον ἐμακαρίζοντο, ἐκατήντησαν ὕστερον εἰς ἐλεεινὴν κατάστασιν; Τὸ νὰ ὑπανδρευθῆ μία ἀπὸ τὶς ἀδελφές σας, τοῦτο ἀλλέως δὲν γίνεται παρὰ μὲ τὴν τοῦ λόγου σας ἀδικίαν καὶ ἡ φιλοτεκνία ἐκαταστήθη τὴν σήμερον εἰς ἀδικοτεκνίαν, ἡ μία ἀδελφὴ νὰ φορτώνεται καὶ τὰ λοιπὰ ἀδέλφια νὰ ξεγυμνώνωνται...». Τὸν τυραννικὸ ἄγραφο νόμο τῆς προίκας τῆς πρωτοκόρης θὰ καταγγείλη τὸ 1701 καὶ ὁ πατριάρχης Καλλίνικος ὁ Ἀκαρνὰν σὲ σιγίλλιό του. Ὥρισε μάλιστα, μιὰ δικαιότερη κατανομὴ τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας σὲ ὅλα τὰ παιδιά. Ἀλλὰ καμμιὰ πατριαρχικὴ νουθεσία ἢ ἐντολὴ δὲν κατώρθωσε νὰ καταλύση τὴν προαιώνια συνήθεια. Ὥσπου τὸ 1824, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος, ξεσηκώθηκαν ἐναντίον τοῦ τυραννικοῦ ἐθίμου οἱ κάτοικοι ἑνὸς χωριοῦ τῆς Σκοπέλου. Φαίνεται πὼς οἱ πατεράδες εἶχαν φθάσει σὲ ἀπόγνωση γιὰ ν' ἀποφασίσουν τὰ βίαια ἀντίμετρα ποὺ ἀναφέρει ἡ ἔκθεση τοῦ ἐπάρχου Σκοπέλου πρὸς τὴ Διοίκηση (4 Μαρτίου 1824): «Μὲ τὸ νὰ ὑπάρχη παλαιόθεν εἰς τὴν νῆσον Σκόπελον ἡ συνήθεια τοῦ νὰ δίδωσιν οἱ γονεῖς εἰς τὰς θυγατέρας των, ὅταν τὰς ὑπανδρεύωσιν ἕτοιμα σπίτια, οἱ κάτοικοι τῆς Γλώσσης, χωρίου κειμένου ἐν τῇ νήσῳ Σκοπέλῳ ἀπὸ 130 σπίτια, ἠθέλησαν νὰ παύσωσι τὴν συνήθειαν ταύτην καὶ συνεφώνησαν ἐξ αὐτῶν δι' ἐγγράφου συμφωνητικοῦ γράμματος ὅτι ὅστις εἰς τὸ μέλον ἤθελε τάξει εἰς τὴν θυγατέρα του ἢ ἤθελε δώσει ὀσπίτιον, οἱ λοιποὶ νὰ τὸ καίωσι καὶ τὸν δίδοντα νὰ ἐξορίζωσι ἀπὸ τὸ χωρίον κατὰ τὸ συμφωνητικὸν τὸ ὁποῖον ὠνόμασαν Νόμον». (βλ. Γιάννη Βλαχογιάννη, Νομικὰ ἔθιμα, ἐφημερὶς «Πρωΐα», 2 Ὀκτωβρίου 1932). Τὸ προνόμιο τῆς πρωτοκόρης διατηρήθηκε στὴ Νίσυρο ὡς τὸ 1916. «Ἡ πρωτοκόρη λαμβάνει ὅλην τὴν μητρικὴν περιουσίαν ὡς προῖκα. Ἡ δευτεροκόρη λαμβάνει τὴν ἐπίκτητον (ἀγοραστὴν) ἢ κληρονομικὴν περιουσίαν τοῦ πατρός. Τὰ δὲ λοιπὰ τέκνα λαμβάνουσι κατ' ἐπιείκειαν, κτήματα τινὰ ἀσημάντου ἀξίας». Ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τοῦ Πνευματικοῦ Συμβουλίου τῆς Κοινότητος Μανδρακίου.

Καὶ καταλαβαίνει κανεὶς πόσο κρατάει ἡ τελετὴ ὅταν ὑπάρχουν τέσσερες κουμπάροι καὶ ἄλλες τόσες κουμπάρες.

»Οἱ κουμπάροι ποὺ εἶδα ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἄλλαξαν τὰ δαχτυλίδια κι' ὕστερα ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ στέφανα. Κι' ἐνῶ τὰ ἀνασήκωναν καὶ τὰ ἔφερναν γυροβολιὰ πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν νεονύμφων, οἱ συγγενεῖς, φίλοι, γείτονες, ὅλοι οἱ συμπεθέροι τοὺς ἔδιναν γροθιὲς ἄγριες καὶ λακτίσματα, ἀκολουθώντας Κύριος οἶδε ποιὰ γελοία συνήθεια. Μονάχα ἐμεῖς δὲν ἀνακατευτήκαμε στὴν κλωτσοπατινάδα κι' αὐτὸ θεωρήθηκε προσβολή.

»Ὕστερα ὁ παππὰς ἔκοψε κομματάκια ἄρτο καὶ τὰ ἔρριξε σὲ κρασὶ κι' ἀπ' αὐτὸ πρόσφερε στοὺς νιόγαμπρους, στοὺς κουμπάρους καὶ σ' ὅλους τοὺς συμπεθέρους. Ἔδωσε καὶ σὲ μᾶς. Θὰ ἦταν μεγάλη ἀγένεια νὰ μὴ δεχτοῦμε.

»Ἡ τελετὴ ἔγινε τὸ βράδυ. Τὴν ἴδια μέρα οἱ φίλοι καὶ οἱ συγγενεῖς ἔστειλαν στὸ σπίτι τῶν νεονύμφων ἀρνιά, μοσχάρια, κυνήγι καὶ κρασιά. Ἡ διασκέδαση κράτησε δύο μῆνες».

Ἡ κηδεία ἀποτελεῖ μεγάλο κοινωνικὸ γεγονὸς καὶ λαϊκὸ θέαμα, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής. Στὴ Μύκονο παρακολούθησε τὴν κηδεία τῆς συζύγου κάποιου προεστοῦ. Εἶδε τὶς μισθωμένες μοιρολογῆτρες νὰ οὐρλιάζουν, νὰ χτυποῦν τὰ στήθη τους καὶ νὰ συρομαδιοῦνται[1]. Ἄκουσε καὶ τὰ μοιρολόγια. Κάπου-κάπου οἱ μοιρολογῆτρες ἀπευθύνονταν στὴ νεκρὴ καὶ τῆς ἔλεγαν μὲ αὐτοσχέδιους στίχους, ψευτοθρηνώντας: «Τώρα εἶσαι εὐτυχισμένη, μπορεῖς νὰ παντρευτῆς τὸν τάδε (αὐτὸς ὁ τάδε ἦταν ἕνας νησιώτης ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ τοπικὸ κουτσομπολιὸ εἶχε αἰσθηματικὲς δοσοληψίες μὲ τὴ μακαρίτισσα). Ἄλλες γυναῖκες ἔστελναν χαιρετισμοὺς μὲ τὴ νεκρὴ στοὺς πεθαμένους συγγενεῖς τους κι' ἔδιναν συστάσεις καὶ παραγγελίες. Κι' ὕστερα ξανάρχιζε ὁ χείμαρρος τῶν δακρύων, ὁ θρῆνος καὶ ὁ κοπετός.

Τὰ πιὸ κομψὰ καὶ πλούσια φουστάνια ἐμφανίζονται στὶς κηδεῖες. Συγγένισσες καὶ φίλες στολίζονται «γιὰ νὰ ἐπιδείξουν τὰ θέλγητρά τους» καὶ νὰ καμαρώ-

---

1. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Edmond Ghishulle* ποὺ παρακολούθησε μιὰ ἑλληνικὴ κηδεία στὴν Κωνσταντινούπολη περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰώνα γράφει στὸ ὁδοιπορικό του: «Τὸ φέρετρο τοῦ νεκροῦ ἀκολουθοῦσε μιὰ φριχτὴ συνοδεία ἀπὸ σκλάβες ποὺ ἔβγαζαν τρομακτικὲς κραυγὲς «ἀφέντη μου! ἀφέντη μου!». (Travels in Turkey and back to England by the late reverend and learned Edmund Ghishulle. London, 1747). Ἑκατὸν εἰκοσιενέα χρόνια μετὰ τὸν *Tournefort* ὁ Γάλλος *Mangeart*, τοῦ γαλλικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος ποὺ κατέλαβε τὴν Πελοπόννησο ἐκδιώκοντας τὸν Ἰμπραήμ, περιγράφει στὸ χρονικό του μιὰ παρόμοια σκηνὴ λαϊκοῦ σύνθρηνου στὴν ἀπελευθερωμένη Πάτρα: «Συγκεντρωμένες (οἱ μοιρολογῆτρες) γύρω ἀπὸ τὸ ἄψυχο κορμὶ τῆς πεθαμένης ἄρχισαν νὰ μουρμουρίζουν σιγανά. Σὲ λίγο ἦρθαν οἱ λυγμοὶ κι' ἀκολούθησαν οἱ κραυγές. Στὴν ἀρχὴ σοβαρὲς καὶ συγκρατημένες. Ξαφνικὰ ἡ φωνὴ κάθε μοιρολογήτρας δυναμώνει. Καὶ τότε ἀρχίζουν νὰ στηθοδέρνωνται μὲ μανία, νὰ τραβολογοῦν τὰ μαλλιά τους, νὰ ξεσχίζουν τὰ πρόσωπά τους μὲ τὰ νύχια καὶ νὰ πέφτουν μὲ ἀλλοφροσύνη στὸ ἄψυχο κορμὶ τῆς κοπέλλας». (Souvenirs de la Morée recueillis pendant le séjour des Français dans le Péloponèse (Paris, 1830).

σουν.«Ἔλαμπαν ἀνάμεσα στὰ λοῦσα τους ἀλλ' αὐτὸ δὲν τὶς ἐμπόδιζε νὰ κλαῖνε».

Ἡ ἀλήθεια εἶναι, σημειώνει ὁ Tournefort, ὅτι Ἕλληνες καὶ Ἑλληνίδες ἔχουν εὐαίσθητη ψυχή. Μόλις πεθάνη κανείς, ἀμέσως φίλοι, ἐχθροί, συγγενεῖς, γειτόνοι, μικροὶ καὶ μεγάλοι, ὅλος ὁ κόσμος κλαίει καὶ ὀδύρεται.

«Ὅταν τελείωσε ἡ λειτουργία μοίρασαν ψωμιὰ καὶ ἄλλα τόσα μπουκάλια κρασὶ στοὺς φτωχούς, ποὺ περίμεναν στὴν πόρτα τῆς ἐκκλησίας. Ἔδωσαν δέκα βενέτικα σόλδια σὲ κάθε παππά. Ὁ οἰκονόμος, ὁ σακελλάρης καὶ ὁ χαρτοφύλαξ τοῦ ναοῦ πῆραν ἀπὸ τρία τάληρα ὁ καθένας.

»Ὕστερα ἀπ' αὐτὲς τὶς διανομὲς ὁ παππὰς τοποθέτησε πάνω στὴ νεκρὴ ἕνα κομμάτι σπασμένου πήλινου κανατιοῦ ὅπου εἶχε χαραχθῆ ἕνας σταυρὸς καὶ τὸ INBI. Ἀκολούθησε ὁ ἀποχαιρετισμὸς τῆς νεκρῆς. Ὁ σύζυγος καὶ οἱ συγγενεῖς τὴ φίλησαν στὸ στόμα. Εἶναι ἱερὸ καθῆκον καὶ γίνεται πάντοτε ἀκόμα καὶ σὲ περίπτωση ποὺ θὰ πεθάνη κάποιος ἀπὸ πανοῦκλα. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πένθους οἱ χῆροι δὲν ξυρίζονται καὶ οἱ χῆρες μένουν ἄπλυτες καὶ ἀνάλλαγες νὰ τὶς τρῶνε οἱ ψεῖρες.

»Τὴν ἑπομένη τῆς κηδείας χτυποῦν ἀκόμα οἱ καμπάνες. Ἑτοιμάζουν τὰ κόλυβα στὸ σπίτι πάνω σ' ἕνα χαλὶ ἁπλωμένο στὸ πάτωμα. Καὶ συνεχίζουν τὸ θρῆνο. Τὴν ἴδια στιγμὴ γίνεται στὴν ἐκκλησία ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία. Τὸ βράδυ πηγαίνουν ἄλλα κόλυβα μὲ ἕνα μπουκάλι κρασί. Στέλνουν ἐπίσης κόλυβα καὶ κρασιὰ οἱ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ. Τὴ διανομὴ ἀναλαμβάνουν οἱ παππάδες. Ὅλοι τρῶνε καὶ πίνουν καὶ στὰ διαλείμματα κλαῖνε.

»Τὸ πρωῒ τῆς τρίτης μέρας στέλνουν κι' ἄλλα κόλυβα. Κι' ἐπειδὴ μιὰ μόνο λειτουργία γίνεται σὲ κάθε ἐκκλησία οἱ παππάδες παίρνουν τὰ πιάτα καὶ πηγαίνουν καθένας στὴ δική του ἐκκλησία γιὰ τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία. Οἱ λειτουργίες συνεχίζονται κάθε μέρα. Τὴν ἐνάτη μέρα ἐπαναλαμβάνεται ἡ λειτουργία τῆς τρίτης. Τὴν τεσσαρακοστή, στὸ τέλος τοῦ τρίτου μήνα, τοῦ ἕκτου, τοῦ ἐνάτου καὶ στὸ τέλος τοῦ χρόνου γίνεται ὅ,τι τὴν τρίτη μέρα.

»Ὅλες τὶς Κυριακὲς τοῦ πρώτου χρόνου καὶ μερικὲς φορὲς καὶ τοῦ δεύτερου προσφέρουν σ' ἕνα φτωχὸ ἕνα μεγάλο γλυκό, κρασί, κρέας καὶ ψάρι. Τὰ Χριστούγεννα προσφέρουν ἐπίσης ἐλεημοσύνες. Οἱ κληρονόμοι μοιράζουν κατὰ τὸν πρῶτο χρόνο πρωῒ-βράδυ στοὺς φτωχοὺς ὅ,τι θἄτρωγε ὁ νεκρὸς ἂν ζοῦσε».

Ὁ Tournefort παρατήρησε ὅτι σ' ὅλα τὰ ξωκλήσια γίνονται κάθε Κυριακὴ λειτουργίες. «Εἶναι ἀτέλειωτες καὶ ἐξοντωτικὲς (κρατοῦν ἔξη ὧρες). Διαβάζουν ὄχι μονάχα εὐχὲς καὶ ἀποσπάσματα τῆς Γραφῆς ἀλλὰ καὶ συναξάρια τῶν ἁγίων σὲ λαϊκὴ γλῶσσα. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς λειτουργίας οἱ πιστοὶ στηρίζονται σὲ δεκανίκια[1] (ὑπάρχουν ἄφθονα σ' ὅλες τὶς ἐκκλησίες). Ἡ λειτουργία ἀρχίζει στὶς δύο τὸ πρωΐ, τὴν ὥρα ποὺ κοιμοῦνται οἱ Τοῦρκοι. Τὸ ἐκκλησίασμα παίρνει μαζί του φαῒ καὶ πιοτό».

---

1. Ἐννοεῖ τὰ στασίδια.

Τὰ πανηγύρια στὸ Αἰγαῖο, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, ἀποτελοῦν μιὰ εὐκαιρία τραγουδιῶν, χορῶν καὶ διασκεδάσεων. Οἱ πυροβολισμοὶ δίνουν καὶ παίρνουν. Ὅποιος θορυβεῖ περισσότερο θεωρεῖται καὶ ὁ πιὸ γενναῖος. Φυσικὰ πρέπει νὰ εἰσπράξη κάτι ὁ τοπικὸς Τοῦρκος ἀξιωματοῦχος γιὰ νὰ ἐπιτρέψη τοὺς πανηγυρισμούς.

Τὴν ἡμέρα τῆς γιορτῆς οἱ νησιῶτες τρῶνε τηγανίτες. Ἐκεῖνος ποὺ χορεύει κρατάει στὸ χέρι πάντοτε ἕνα μαντήλι. Οἱ ἄνδρες κάνουν χίλιους πήδους καὶ ἀκροβασίες ἐνῶ τὰ κορίτσια σιγοβηματίζουν.

Ἡ Κίμωλος ἀποτελεῖ ἕνα κατάξερο καὶ ἄνυδρο νησί. Οἱ Βενετοὶ ἔκοψαν ὅλες τὶς ἐλιὲς κατὰ τὸν πόλεμο μὲ τοὺς Τούρκους στὴν Κρήτη. Τὸ νησὶ ἦταν ἄλλοτε τὸ σημεῖο συγκεντρώσεως τῶν Φράγκων πειρατῶν τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ ἄνδρες ἀκολουθοῦν τὸ ναυτικὸ ἐπάγγελμα καὶ θεωροῦνται ἐξαίρετοι πιλότοι. Οἱ γυναῖκες ἔχουν εἰδικευθῆ «στὶς βαμβακερὲς κάλτσες καὶ στὸν ἔρωτα»[1].

«Παρ' ὅλη τὴν ἐξαθλίωση τῆς Κιμώλου, οἱ Τοῦρκοι εἰσπράττουν σήμερα 1.000 τάληρα τὸ χρόνο ἀπὸ τὸ χαράτσι καὶ τὴ δεκατιά. Οἱ κάτοικοι προσφέρουν ἐπίσης δῶρο 400 τάληρα στοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ καπουδὰν πασᾶ ποὺ ἔρχονται νὰ εἰσπράξουν τοὺς φόρους».

Ἀπὸ τὴν Κίμωλο στὴ Μῆλο. Ἡ πολιτεία ἔχει 5.000 ψυχές. Ἀλλὰ εἶναι ρυπαρὴ σὲ βαθμὸ ἀνυπόφορο. Ὅταν χτίζουν ἕνα σπίτι ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ ἐνδιαίτημα τῶν γουρουνιῶν ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ μιὰ ἀψίδα στὸ ἰσόγειο καὶ βλέπει πάντοτε στὸ δρόμο. Οἱ ἀκαθαρσίες συσσωρεύονται καὶ μαζὶ μὲ τοὺς θαλασσόβαλτους, τὶς ἀναθυμιάσεις τῶν ὀρυκτῶν τοῦ νησιοῦ, τὴν ἔλλειψη καλῶν νερῶν δημιουργοῦν μιὰ ἀπαίσια μπόχα καὶ προκαλοῦν συχνὰ ἐπικίνδυνες ἐπιδημίες. Οἱ Μηλιῶτες εἶναι σπουδαῖοι ναυτικοί. Ἐπειδὴ γνωρίζουν τὰ περάσματα τοῦ Αἰγαίου χρησιμοποιοῦνται ὡς πιλότοι στὰ ξένα καράβια.

Οἱ γυναῖκες δὲν εἶναι λιγώτερο φιλάρεσκες ἀπὸ τὰ θηλυκὰ τῆς Κιμώλου. Φτιασιδώνονται μὲ τὴν πούδρα ποὺ βγάζουν ἀπὸ ἕνα θαλασσοβότανο. Τὸ τρίβουν στὰ μάγουλα ὥσπου νὰ γίνουν κόκκινα ἀλλὰ τὸ χρῶμα αὐτὸ φεύγει γρήγορα καὶ καταστρέφει τὸ δέρμα. Τὰ φορέματα τὶς ἀσχημίζουν, ἐξαφανίζουν τὴ μέση καὶ παρουσιάζουν τὰ ὡραῖα πρόσωπα παραμορφωμένα καὶ τὰ πόδια τερατώδη.

Ὁ βοεβόδας εἶναι Ἕλληνας, κι' ὄχι μόνο εἰσπράττει τὶς εἰσφορὲς ἀλλὰ ἔχει καὶ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλη ποινὲς καὶ ραβδισμούς, ὅπως οἱ ἀγάδες στὶς τουρκι-

---

1. «Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰώνα, ἡ Μῆλος καὶ ἡ Κίμωλος ἔχουν μεταβληθῆ σὲ ἀληθινὰ ἄντρα πειρατῶν, κέντρα διασκεδάσεων καὶ ἀκολασιῶν. Ἡ ἐπιβολὴ τῆς βίας καὶ ἡ διασπάθιση τῶν χρημάτων ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος καὶ ἡ ἀδυναμία καὶ ἡ φτώχεια τῶν κατοίκων ἀπὸ τὸ ἄλλο συνετέλεσαν στὴν ἔκλυση τῶν ἠθῶν. Στὴν Κίμωλο μάλιστα ἡ ἀπουσία τῶν ἀνδρῶν, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ἐξελληνισμένοι Ἰταλοί, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐκπόρνευση πολλῶν γυναικῶν». (*Α. Βακαλόπουλος* : Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Τόμ. Β' σ. 122. Βλ. καὶ *Ἀντ. Μηλιαράκη* : Κίμωλος. ΔΙΕΕ τόμ. Στ' σ. 3 - 4).

κὲς πολιτεῖες. Τὸ 1699 ὁ φόρος ἦταν 5.000 τάληρα. Κάθε τρία χρόνια διορίζονται στὸ νησὶ Ἐπίτροποι. Ἀσχολοῦνται μὲ τὴ διαχείριση τῶν προσόδων (τελωνεῖα, ἁλυκὲς καὶ μυλόπετρες). Τὰ συνολικὰ ἔσοδα ὅμως δὲν ξεπερνοῦν τὰ 1000 τάληρα. Οἱ τελωνειακοὶ δασμοὶ εἶναι 3 % γιὰ κάθε λογῆς ἐμπορεύματα. Οἱ μυλόπετρες (ἐξαιρετικῆς ποιότητος) ἐξάγονται καὶ στὸ ἐξωτερικὸ (Κωνσταντινούπολη, Ἰταλία, Αἴγυπτο). Ὅσο γιὰ τὸ ἁλάτι, ἕνα μεζούρι ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ 66 γαλλικὲς λίβρες πουλιέται ἑφτὰ σόλδια.

Ὁ σπογγώδης καὶ σπηλαιώδης βράχος ζεσταίνει γλυκὰ τὸ χῶμα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παράγωνται στὸ νησὶ τὰ καλύτερα κρασιά, τὰ νοστιμότερα σῦκα καὶ τὰ πιὸ γλυκὰ πεπόνια τοῦ Αἰγαίου.

Τὸ κρασὶ τὸ ἐναποθηκεύουν σὲ μεγάλα πιθάρια θαμμένα στὴ γῆ ὣς τὸ στόμιό τους. Στὸ μοῦστο ρίχνουν τρεῖς ἢ τέσσερες χοῦφτες γύψο, ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος τοῦ πιθαριοῦ. Μερικὲς φορὲς προσθέτουν γλυκὸ ἢ ἁλμυρὸ νερό. Ἀφοῦ ψηθῆ ὁ μοῦστος σφραγίζουν τὰ πιθάρια μὲ γύψο.

Στὴ Μῆλο δὲν χρησιμοποιοῦν οὔτε ἀλισίβα, οὔτε ξύλα γιὰ τὴν πλύση. Μουλιάζουν τὰ ροῦχα στὸ νερό, κι' ὕστερα τὰ τρίβουν μὲ ἕνα ἄσπρο χῶμα ποὺ μοιάζει μὲ τὴν «κιμωλία γῆ».

Ὁ Tournefort διαπίστωσε ὅτι οἱ γιατροὶ σ' ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἦταν συνήθως Κρητικοὶ καὶ Ἑβραῖοι, ὅλοι ἀπόφοιτοι τῆς Πάδουας. Ἡ ἰατρική τους περιωριζόταν στὴν ἀποφυγὴ λιπαρῶν ζωμῶν σὲ περίπτωση πυρετοῦ καὶ στὴν ἐπιβολὴ αὐστηρῆς δίαιτας. Στὶς δεκαπέντε μέρες ἑνὸς ἐξακολουθητικοῦ πυρετοῦ προσφέρουν στὸν ἄρρωστο δύο ἐλαφρὲς «πανάδες» τὴν ἡμέρα, ἢ δυὸ ρυζόσουπες. Οἱ πανάδες εἶναι ψίχα ψωμιοῦ λυωμένη ἐντελῶς σὲ ζεστὸ νερό. Μερικοὶ προσθέτουν καὶ λίγη ζάχαρη. Ἔτσι, οἱ ταλαίπωροι Ἕλληνες ἄρρωστοι ἀπομένουν πετσὶ καὶ κόκκαλο καὶ χρειάζονται χρόνια ὁλόκληρα νὰ συνέλθουν.

Ἂν ὁ ἄρρωστος βασανίζεται ἀπὸ πονοκέφαλο ὅλοι ἀποφαίνονται ὅτι «ἔχει ἀερικό». Φωνάζουν ἀμέσως τὸν παππὰ νὰ διαβάση ἐξορκισμοὺς καὶ νὰ ραντίση μὲ «ἁγιασμένο νερὸ» τὸ στρῶμα τοῦ ἄρρωστου.

«Εἶδα στὴ Μύκονο μιὰ ἄρρωστη γυναῖκα. Ὁ παππὰς ἵδρωνε καὶ ξεΐδρωνε μὲ τοὺς ἐξορκισμοὺς καὶ τὶς δεήσεις ν' ἀποσπάση τὸν δαίμονα ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς δυστυχισμένης νησιώτισσας. Τοῦ εἶπα ὅτι χρειάζεται μιὰ ἁπλὴ ἀφαίμαξη γιὰ νὰ ἡσυχάση ἡ ἄρρωστη. Ποῦ ν' ἀκούση ὁ παππάς. Ἀπειλοῦσε τὴ γυναῖκα ὅτι θὰ τὴ θάψη ζωντανὴ ἂν δὲν ἀποκαλύψη τὸ ὄνομα τοῦ δαίμονα ποὺ ἔχει μέσα της. Στὸ τέλος ἡ ἄρρωστη πέθανε μὲ σπασμοὺς μπροστὰ στὰ ἔντρομα βλέμματα τῶν γειτόνων. Ἂν τύχη καὶ σωθῆ κανένας ἄρρωστος ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀπεγνωσμένη μονομαχία μὲ τὸν σατανά, ὁ κόσμος μιλάει γιὰ θαύματα καὶ οἱ παππάδες θεωροῦνται θαυματουργοί.

»Οἱ Σιφνιοὶ ἐμπορεύονται τὰ λάδια τους. Τὸ μετάξι τοῦ νησιοῦ εἶναι καλῆς ποιότητος ἀλλὰ ἡ παραγωγὴ εἶναι μικρὴ σὲ ποσότητα. Τὰ μπαμπακερὰ

εἶναι περιζήτητα. Ὑφαίνουν ὡραιότατα δίμιτα. Τὸ ὑπόλοιπο ἐμπόριο καλύπτεται ἀπὸ τὰ σύκα, κρεμμύδια, κερί, μέλι καὶ σουσάμι. Οἱ Σιφνιοὶ εἶναι περίφημοι στὸ Αἰγαῖο γιὰ τὰ ψάθινα καπέλλα ποὺ κατασκευάζουν στὸ νησί. Ὁ πληθυσμὸς ὑπολογίζεται σὲ 5.000 ψυχές.

»Πρὶν ἀπὸ 50 χρόνια ἦρθαν στὴ Σίφνο Ἑβραῖοι γιὰ νὰ ἐξετάσουν τὰ μεταλλεῖα μολύβδου. Ἀλλὰ οἱ προεστοὶ τῆς Σίφνου, ἐπειδὴ φοβήθηκαν τὴν καταναγκαστικὴ ἐργασία, ἐξαγόρασαν τὸν καπετάνιο τῆς γαλιότας ποὺ ἔφερε τοὺς Ἑβραίους καὶ φόρτωσε μετάλλευμα γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη. Αὐτὸς ὁ καπετάνιος ἄνοιξε μιὰ τρύπα στὸ καράβι, βγῆκε τὸ πλήρωμα μὲ μιὰ φελούκα καὶ τὸ πλοῖο βούλιαξε. Ξανάρθαν ἄλλοι. Μὰ οἱ Σιφνιοὶ πλήρωσαν ἕνα Φράγκο πειρατὴ κι᾿ ἐκεῖνος βούλιαξε μὲ τὰ κανόνια τοῦ κουρσάρικου τὴ φορτωμένη μὲ μετάλλευμα γαλιότα τῶν Ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης. Ἔτσι δὲν τόλμησε πιὰ κανεὶς νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὰ μεταλλεῖα τῆς Σίφνου».

Οἱ δοκιμασίες τῶν Κυκλάδων ἐξ αἰτίας τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν εἶναι «ἀπερίγραπτες», γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής:

Δώδεκα οἰκογένειες τῆς Νάξου ποὺ εἶχαν ἀπαχθῆ ἀπὸ τοὺς Μαλτέζους κουρσάρους, ἔγιναν στὸ γυρισμό τους ἀπὸ ἀπελπισία Μωαμεθανοί. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς τουρκοκρατίας ποὺ Ἕλληνες ἀλλαξοπίστησαν μὲ τὴ θέλησή τους.

Οἱ Σιφνιὲς γιὰ νὰ προστατεύσουν τὸ πρόσωπό τους ἀπὸ τὸν ἥλιο τυλίγουν τὸ κεφάλι τους προσεχτικὰ μὲ ἄσπρες μαντῆλες, ἔτσι ποὺ μόνο τὸ στόμα, τὰ ρουθούνια καὶ τὸ ἀσπράδι τῶν ματιῶν τους μένουν ἀκάλυπτα. «Μ᾿ αὐτὴ τὴ μάσκα μοιάζουν μὲ μούμιες σαβανωμένες. Καὶ δὲν εἶναι διόλου πρόθυμες γιὰ γνωριμία μὲ τοὺς ξένους ὅπως οἱ γυναῖκες τῆς Κιμώλου καὶ τῆς Μήλου».

Στὴν Πάρο ζοῦν 1.500 οἰκογένειες. Πληρώνουν φόρο γύρω στὰ 4500 τάληρα. Εὔπορο καὶ καλοκαλλιεργημένο νησί. Τὸ ἐμπόριο: τυριά, κριθάρι, κρασιά, σουσάμι, μπαμπακερά. Πρὶν ἀπὸ τὸν Κρητικὸ πόλεμο ἡ Πάρος εἶχε μεγάλη παραγωγὴ λαδιοῦ. Ἀλλὰ οἱ Βενετοὶ ποὺ ἔμειναν δέκα περίπου χρόνια στὸ νησὶ ἔκαψαν τοὺς ἐλαιῶνες.

«Στὴ Νάξο οἱ ἀπόγονοι τῶν Λατίνων ἡγεμόνων τοῦ νησιοῦ κατέχουν ἀκόμα τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κάστρου. Οἱ Ἕλληνες κατοικοῦν στὸ χῶρο ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ κάστρο ὣς τὴ θάλασσα. Τὸ μῖσος τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς ἀριστοκρατίας εἶναι ἀβυσσαλέο. Οἱ Λατῖνοι εὐγενεῖς προτιμοῦν νὰ παντρευτοῦν χωριάτισσες παρὰ τὶς Ἑλληνίδες ἀριστοκράτισσες. Γι᾿ αὐτὸ ἀκριβῶς ἐξασφάλισαν τὴν ἄδεια τῆς Ρώμης νὰ παντρεύωνται τὶς πρωτοξαδέρφες τους. Μόλις παρουσιασθῇ ὁ στόλος τοῦ καπουδὰν πασᾶ Ἕλληνες καὶ Λατίνοι φοροῦν τὸν κόκκινο σκοῦφο τοῦ ραγιᾶ, σὰν σκλάβοι τῆς γαλέρας καὶ τρέμουν μπροστὰ στὸν ἔσχατο Τοῦρκο ἀξιωματικό. Μόλις, ὅμως, σαλπάρη ὁ στόλος, ἡ ναξιώτικη ἀριστοκρατία ἁρματώνεται καὶ πάλι μὲ τὴν ὑπεροψία της. Ἀμέ-

σως φοροῦν ὅλοι τοὺς βελούδινους σκούφους καὶ ξαναρχίζουν τὶς ἔριδες γιὰ τὸ γενεαλογικό τους δέντρο. Οἱ μὲν εἶναι ἀπόγονοι τῶν Παλαιολόγων ἢ τῶν Κομνηνῶν. Οἱ ἄλλοι τῶν Γιουστινιάνι, τῶν Γκριμάλντι καὶ τῶν Σομμαρίπα.

»Ὁ σουλτάνος δὲν φοβᾶται διόλου ἐξέγερση στὴ Νάξο. Μόλις ἀνοίξη τὸ στόμα του ἕνας Ἕλληνας, ὁ καδῆς γνωρίζει τί ἤθελε νὰ πῆ πρὶν ἀκόμα κλείση τὸ στόμα του. Οἱ ἀρχόντισσες κατέχονται ἀπὸ μιὰ γελοία ματαιοδοξία. Τὶς βλέπεις ποὺ γυρίζουν ἀπὸ τοὺς ἀμπελῶνες ὕστερα ἀπὸ τὸν τρύγο μὲ συνοδεία 30 ὡς 40 ξυπόλυτων γυναικῶν. Ἡ μία κουβαλάει στὸ κεφάλι της ἕνα φουστάνι τῆς κυρᾶς της, ἡ ἄλλη βαδίζει μ' ἕνα ζευγάρι κάλτσες στὸ χέρι ἢ μερικὰ πιάτα ἀπὸ πορσελάνη. Ὅλα τὰ σκεύη τοῦ σπιτιοῦ μεταφέρονται ἐν πομπῆ. Καὶ ἡ ἀρχόντισσα καβάλα σ' ἕνα ψωράλογο μπαίνει θριαμβευτικὰ στὴν πολιτεία. Ὁ σύζυγος βρίσκεται συνήθως στὴν ὀπισθοφυλακή.

»Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ πῆρα ἀπὸ τοὺς Ἰησουΐτες τοῦ νησιοῦ ὁ πληθυσμὸς ὑπολογίζεται σὲ 5.000 ψυχές. Τὸ 1699 τὸ νησὶ πλήρωσε 10.500 τάληρα. Οἱ εὐγενεῖς ἔχουν ἐγκατασταθῆ στοὺς πύργους τους στὴν ἐξοχή. Εἶναι τετράγωνοι καὶ πεντακάθαροι. Ἡ κυριώτερη ἀπασχόλησή τους τὸ κυνήγι. Ὅταν ἔρχεται νὰ τοὺς ἐπισκεφθῆ ἕνας φίλος προστάζουν ἀμέσως τὸν ὑπηρέτη νὰ κυνηγήση τὸ πρῶτο γουρούνι ποὺ θὰ βρῆ στὴν περιοχὴ καὶ μὲ τὶς φωνὲς καὶ τὸ ραβδὶ νὰ τὸ ἀναγκάση νὰ μπῆ στὸ χτῆμα τους. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ μπῆ στὸ χτῆμα τὸ ζωντανό, ἔστω καὶ ἄθελά του, κατάσχεται σύμφωνα μὲ τὴν τοπικὴ συνήθεια καὶ σφάζεται γιὰ τὴν περιποίηση τοῦ ξένου»[1].

Στὴν Ἀμοργὸ ὁ Γάλλος περιηγητὴς θὰ ἐπισκεφθῆ τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας. «Μοιάζει σὰν ντουλάπι κολλημένο πάνω στὸ βράχο». Ἡ εἴσοδος εἶναι στενὴ καὶ δύσκολη. Μπαίνοντας στὴ Μονὴ βρῆκε φρουρὰ ἀπὸ καλόγερους ὡπλισμένους μὲ ξύλινα ρόπαλα «σὰν ἐκεῖνα τοῦ Ἡρακλῆ».

---

1. Τὸν ξεπεσμὸ καὶ τὴ ματαιοδοξία τῶν ψωρο-ἀριστοκρατῶν ποὺ εἶχαν ἀπομείνει ἀπὸ τὸν φεουδαρχικὸ μεσαίωνα στὴ Νάξο περιγράφει ἡ ἀρχόντισσα «κοκώνα δουδοὺ Μαρκοπολίτισσα» στὸν ἀγωνιστὴ καὶ ἀπομνημονευματογράφο τοῦ Εἰκοσιένα *Νικ. Κασομούλη*, ποὺ βρέθηκε στὸ νησὶ τὸ Γενάρη τοῦ 1822 : «Νὰ σὲ εἴπω, λέγει, καὶ κάτι ἄλλο περὶ ἀρχόντων εἶναι οἱ περισσότεροι ξόανα ἀμαθεῖς καὶ βάρβαροι. Ἀφοῦ τοὺς ἐκόπησαν οἱ συνεισφορὲς (τῶν χωρικῶν) δὲν ἔχουν προσφάγι - καὶ τί κάμνουν; Ἐβγαίνει ὁ ἕνας εἰς τὸ παραπέττο τοῦ σπιτιοῦ σκαλίζοντας τὰ ὀδόντια, ὁ ἄλλος ἀπὸ τὸ ἄλλο ὁμοίως καὶ ἐρωτοῦν ἕνας ἄλλον τί εἶχεν (εἰς τὸ γεῦμα). Ἀποκρίνεται (ὁ ἄλλος) τὰ χίλια καλά, ὄρνιθας, περιστέρια καὶ ἄλλα (καὶ γλυκά). Μία ὥρα στέκονται ὁμιλοῦντες περὶ τῆς νοστιμάδας τῶν (φαγητῶν) των καὶ περὶ τῆς ἐπιτυχίας τῶν μαγέρων ἢ καὶ περὶ τῆς ἀποτυχίας, διὰ νὰ τοὺς ἀκούγουν οἱ διαβαίνοντες καὶ κύριος οἶδεν ἐκείνην τὴν ἡμέραν, ἢ ὅλως διόλου νηστικοὶ εἶναι, ἢ ἔφαγαν φασούλια» (*Νικ. Κασομούλη*, Ἐνθυμήματα Στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων. Ἔκδ. Βλαχογιάννη 1940 τόμ. Α' σ. 179). Βλ. ἐπίσης : *Buchonal*: Voyages dans l'Eubée, les îles Ioniennes et les Cyclades en 1841 (Paris, 1911) καὶ *Δ. Δημάκη* : Τὸ ἐμπόριον τῆς Σύρου καὶ ἡ κατάστασις εἰς τὰς Κυκλάδας : Ἐπετ. Ἑταιρ. Κυκλ. Μελετῶν, Δ, (1964)

«Οἱ κάτοικοι τῆς Ἀμοργοῦ εἶναι ἀξιαγάπητοι ἄνθρωποι καὶ οἱ γυναῖκες ὡραῖες. Στὸ κεφάλι φοροῦν ἕνα κίτρινο μαντῆλι ποὺ τυλίγεται στὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου κι' ὕστερα διπλώνεται στὰ μαλλιὰ σὰν τουρμπάνι.

Ἐνῶ βρισκόταν στὴ Νιὸ ἔφθασε στὸ λιμάνι ὁ Γάλλος πειρατὴς De Cintray μὲ δύο γαλιότες. Ἀνέβηκε στὸ χωριὸ μὲ τοὺς Λεβαντίνους του ὡπλισμένους ὥς τὰ δόντια γιὰ προμήθεια παξιμαδιῶν. Εἶχε ἐπίσης ἀνάγκη ἀπὸ ἕναν πιλότο καὶ ἕνα κάλφα. Ὁ Γάλλος πρόξενος Ρενουὰρ τοῦ παρέθεσε πρόγευμα. Στὴ Σίκινο (850 κάτοικοι) βρῆκε τὸ καλύτερο τυρὶ τοῦ Αἰγαίου. Ἡ Πολύκανδρος (Φολέγανδρος) μὲ 120 οἰκογένειες, βραχώδης καὶ φτωχή, παράγει μπαμπακερὰ ὑφάσματα ποὺ οἱ νησιῶτες τὰ πουλᾶνε πάμφθηνα (μιὰ ντουζίνα πετσέτες ἕνα τάληρο).

Ἡ Ἀνάφη ἔχει τόσες πολλὲς πέρδικες ποὺ οἱ κάτοικοι γιὰ νὰ σώσουν τὰ σπαρτά τους ὀργανώνουν γύρω στὸ Πάσχα παγάνα καὶ καταστρέφουν τ' αὐγά τους.

Οἱ Μυκονιάτες εἶναι οἱ πιὸ δοκιμασμένοι ναυτικοὶ τοῦ Αἰγαίου. Πεντακόσιες οἰκογένειες μὲ ἑκατὸ καράβια, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πενήντα μεγάλα καΐκια ποὺ καλύπτουν τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Τουρκία καὶ τὸ Μωριά, προμηθεύουν μὲ δέρματα (μαροκίνια) τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ μὲ κρασιὰ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο τὸν βενετικὸ στρατὸ στ' Ἀνάπλι. Ὑπάρχουν καράβια μυκονιάτικα ποὺ μεταφέρουν 700—800 βαρέλες κρασί. Κάθε βαρέλα ζυγίζει 150 λίβρες γαλλικές.

Βρῆκε ἀκαλαίσθητη τὴ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν τῆς Μυκόνου. Τὰ φουστάνια, μάλιστα, εἶναι πανάκριβα (στοιχίζουν μέχρι 150 τσεκίνια). Οἱ περισσότερες Μυκονιάτισσες ντύνονται ἐπίσημα μιὰ φορὰ τὸ χρόνο.

Ἡ μυκονιάτικη ἐνδυμασία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα μεσογέλεκο μὲ μανίκια κλειστὰ στοὺς καρποὺς ἀπὸ μουσελίνα ἢ μετάξι μὲ χρυσᾶ κεντήματα. Τὰ πιὸ πλούσια μεσογέλεκα εἶναι σωστὲς πανοπλίες (τὰ κεντήματα ἀποτυπώνονται στὸ δέρμα). Πάνω ἀπὸ τὸ μεσογέλεκο φοροῦν τὸ λεγόμενο πουκάμισο. Εἶναι μπαμπακερὸ ἢ μεταξωτὸ κι' ἔχει πλατειὲς χειρίδες. Φθάνει ὥς τὴ μέση τῆς κνήμης καὶ παίζει ρόλο μεσοφοριοῦ. Εἶναι γαρνιρισμένο μὲ δαντέλλα καὶ κεντημένο μὲ χρυσοκλωστὲς καὶ μετάξι.

Τὸ τρίτο κομμάτι εἶναι τὸ λεγόμενο στομαχικὸ (ὅλο μὲ χρυσᾶ κεντήματα) ποὺ ἐφαρμόζεται στὸ στῆθος. Ἀκολουθοῦν τὰ μπουστομπράτσολα ποὺ ἔχουν δύο φτερὰ στὰ πλευρὰ καὶ δύο ἀνοίγματα γιὰ νὰ περνοῦν τὰ χέρια. Ἕνα εἶδος μπούστου χωρὶς μανίκια στολισμένο μὲ ἀσημένιες ἢ χρυσὲς κλωστὲς καὶ μὲ μαργαριτάρια. Τὸν χειμώνα προσθέτουν τὰ μπουστομάνικα. Ἀπὸ πάνω φοροῦν τὸ χολύβιο, μιὰ φούστα ποὺ φθάνει ὥς τὰ γόνατα, χοντρὴ καὶ πλισσέ. Εἶναι ἀνοιχτὴ στὸ ἕνα μέρος καὶ δένεται μὲ κορδέλλες. Γιὰ νὰ στέκεται καμπάνα αὐτὴ ἡ φοῦστα προσθέτουν ἕνα στεφάνι. Τὸ ἕκτο κομμάτι τῆς φορεσιᾶς τῆς Μυκονιάτισσας εἶναι ἡ μπροστοποδιὰ ἀπὸ μουσελίνα ἢ μετάξι,

ὁλόκληρη ψιλοκεντημένη. Τὸ καλοκαίρι φοροῦν μπαμπακερὲς κάλτσες καὶ τὸ χειμώνα κάλτσες ἀπὸ κόκκινο πανὶ στολισμένες μὲ δαντέλλες χρυσοπλεγμένες. Δὲν εἶναι ἐφαρμοστὲς στὸ πόδι ἐπειδὴ οἱ γυναῖκες φορᾶνε τέσσερα ἢ πέντε ζευγάρια τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο. Οἱ καλτσοδέτες τους εἶναι κορδέλλες στολισμένες μὲ χρυσὲς ἢ ἀσημένιες δαντέλλες.

Συνηθίζουν παπούτσια ἀπὸ βελοῦδο, τὰ κουντουροπάπουτσα, ἀλλὰ εἶναι τόσο μικρὰ ποὺ μόνο τὰ δάχτυλα καλύπτουν. Ἔτσι οἱ Μυκονιάτισσες περπατοῦν ἄχαρα σέρνοντας τὶς παντοῦφλες τους. Μερικές, ὅμως, προτιμοῦν βενετσάνικης μόδας παπούτσια ποὺ τὰ στολίζουν μὲ κορδέλλες καὶ δαντέλλες.

Στὸ κεφάλι φοροῦν ἕνα μαντήλι ἀπὸ μουσελίνα ἢ μετάξι ἑφτὰ ἢ ὀχτὼ πόδια μάκρος καὶ δύο πόδια φάρδος ποὺ τυλίγεται στὸ κεφάλι γύρω στὰ μαλλιὰ καὶ στὸ πηγούνι.

Στὴ Σύρο μονάχα ὀχτὼ οἰκογένειες ἦταν ὀρθόδοξες τὸ 1700. Τὰ παιδιὰ ποὺ γεννιοῦνται ἀπὸ λατινοελληνικὸ γάμο ἀκολουθοῦν τὸ ρωμαιοκαθολικὸ δόγμα, ἐνῶ στὴ Νάξο τὰ ἀγόρια ἀκολουθοῦν τὸ δόγμα τοῦ πατέρα καὶ τὰ κορίτσια τῆς μάνας. Ὑπάρχουν δύο μόνο ἐκκλησίες μ' ἕναν παππά. Τοῦρκος κανένας. Μόνο ὁ καδῆς ποὺ καταφεύγει στοὺς Καπουκίνους ὅταν παρουσιάζωνται Φραγκοκουρσάροι στὰ συριανὰ νερά.

Τὰ Θερμιὰ (Κύθνος) μὲ 6.000 ψυχὲς παράγουν 1.000 ὥς 1.200 λίβρες μετάξι, καὶ κυρίως κριθάρι, κρασί, μέλι καὶ μαλλιά. Ἐδῶ ὑφαίνονται τὰ περίφημα μπαμπακερὰ ποὺ συνηθίζουν ὅλες οἱ γυναῖκες τοῦ Αἰγαίου.

Τὸ κυριώτερο ἐμπόριο τῆς Τζιᾶς εἶναι τὸ βελανίδι. Ἡ παραγωγὴ τοῦ 1699 ξεπέρασε τὰ 5.000 καντάρια. Ὁ Ἕλληνας ἐπίσκοπος εἶναι πολὺ πλούσιος. «Τὸ νησὶ εἶναι γεμάτο ἐκκλησίες καὶ παππάδες». Ὑπάρχουν καὶ πέντε μοναστήρια στὸ νησί. Ὁ περιηγητὴς εἶδε τοὺς Τζιῶτες νὰ γνέθουν καθισμένοι στὰ δώματα τῶν σπιτιῶν τους.

«Βρήκαμε τὸν ἐπίσκοπο νὰ γνέθῃ μετάξι μὲ τὸ ἀδράχτι στὸ χέρι. Ὅταν ἔμαθε πὼς ἀναζητοῦμε σπάνια φυτά, βοτάνια καὶ ἀρχαῖα μάρμαρα μᾶς εἶπε πὼς αὐτὴ ἡ ἀπασχόληση δὲν εἶναι σοβαρή. Τοῦ ἀπαντήσαμε πὼς θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ στὸν καλὸ δρόμο ἂν κι' ἐκεῖνος παρατοῦσε τὸ ἀδράχτι κι' ἔπιανε τὸν Ἅγιο Χρυσόστομο καὶ τὸν Ἅγιο Βασίλειο.

»Οἱ κάπες ἀπὸ γιδόμαλλο ποὺ ὑφαίνουν στὴ Τζιὰ εἶναι ἐντελῶς ἀδιάβροχες. Γιὰ νὰ σκληρύνουν τὸ πανὶ τὸ ἁπλώνουν στὴ βρεγμένη ἄμμο τῆς θάλασσας, καὶ τὸ πατοῦν. Ἀφοῦ μουλιάσει καλὰ τὸ ἁπλώνουν στὸν ἥλιο κρεμώντας στὶς ἄκρες βαρίδια πέτρινα γιὰ νὰ μὴ μαζεύῃ».

Στὴν Ἄνδρο (4.000 ψυχὲς) τὸ βασικὸ προϊὸν εἶναι τὸ μετάξι. Παράγει κάπου 10.000 λίβρες καὶ πουλιέται 1 $^1/_2$ τάληρο ἡ λίβρα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι καλοδουλεμένο καὶ προορίζεται μόνο γιὰ ταπετσαρίες.

Καὶ στὴν Τῆνο (βενετικὴ κτήση) εἶναι σημαντικὴ ἡ μεταξοπαραγωγὴ

(16.000 λίβρες, τιμὴ 1 - 3 τσεκίνια ἡ λίβρα). Ὑπάρχουν στὸ νησὶ 200 Ἕλληνες παππάδες καὶ 150 Λατίνοι.

Στὴ Σάμο τὸν ἀπογοήτευσε ἡ ἐμφάνιση τῶν γυναικῶν. «Εἶναι ἀκάθαρτες καὶ ἀλλάζουν ἀσπρόρουχα μιὰ φορὰ τὸ μήνα».

Ἡ φορεσιά τους ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα τούρκικο ντολαμά μὲ μπορντούρα κίτρινη ἢ λευκὴ ποὺ πέφτει στὴ ράχη μαζὶ μὲ τὰ μαλλιὰ ποὺ συνήθως χωρίζονται σὲ δυὸ πλεξοῦδες καὶ στὴν ἄκρη τους κρέμεται μιὰ ἀρμαθιὰ χαλκωματένιες πλάκες.

Ἡ παραγωγὴ μοσχάτου ὑπολογίζεται σὲ 3.000 βαρέλες. Κάθε βαρέλα ζυγίζει 158 λίβρες καὶ 4 οὐγγιὲς (50 ὀκάδες). Καὶ ἡ τιμὴ ἀπὸ τέσσερα φράγκα ὡς ἑπτὰ λίβρες καὶ 10 σόλδια.

Κάθε χρόνο φορτώνονται ἀπὸ τὴ Σάμο τρία καράβια μὲ στάρι γιὰ τὴ Γαλλία. Κάθε καράβι χωράει 800 ἢ 900 μεζούρια δηλαδὴ 67.500 λίβρες (τὸ μεζούρι ἰσοδυναμεῖ μὲ 75 λίβρες).

Τὸ μεζούρι ἀποκαλεῖται καὶ κοιλό. Τὸ κοιλὸ ἀντιστοιχεῖ σὲ 22 ὀκάδες.

Τὸ μετάξι τῆς Σάμου εἶναι ἐκλεκτῆς ποιότητος. Οἱ τιμές : μέλι 50 λίβρες = 1 τάληρο, κερὶ 9 ἢ 10 σόλδια ἡ λίβρα. Παραγωγὴ μελιοῦ 200 καντάρια. Κερὶ 100 (κάθε καντάρι ζυγίζει 140 λίβρες).

Στὴν Πάτμο ἀντιστοιχοῦν 25 γυναῖκες σ' ἕναν ἄντρα.

«Εἶναι πολὺ ὄμορφες ἀλλὰ τὸ φτιασίδι τους προκαλεῖ φρίκη. Ἔμειναν κατάπληκτες ὅταν ἔμαθαν ὅτι ἤρθαμε γιὰ ἀναζήτηση σπάνιων φυτῶν. Ἦταν σίγουρες πὼς θὰ παίρναμε τουλάχιστον 10 Πατινιὲς γιὰ τὴ Γαλλία».

Μ' ὅλο ποὺ τὸ νησὶ εἶναι πάμπτωχο τὰ σπίτια εἶναι πιὸ γερὰ καὶ πιὸ ὄμορφα ἀπὸ τὰ ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου.

Στὴ Σκύρο ἐκλέγονται τρεῖς Ἐπίτροποι ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν απονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Εἶναι αὐστηρότατοι στὸ ζήτημα τῆς μοιχείας.

«Ἡ γυναῖκα ποὺ θὰ συλληφθῆ ἐπ' αὐτοφόρω, ὡραία ἢ ἄσχημη διαπομπεύεται. Τὴ γυρίζουν σ' ὅλο τὸ χωριὸ καβάλα σὲ μιὰ γαϊδάρα καὶ καθένας τῆς πετάει λάσπη καὶ βοϊδοκοπριὰ στὸ πρόσωπο. Μιὰ τέτοια διαπόμπευση ἔγινε λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξή μας στὴ Σκύρο».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Aboulfeda (Ismael Ibn Ali-): Géographie d'Aboulfeda traduite de l'arabe en français et accompagnée de notes et éclaircissements par M. Reinard (Paris, 1842).

'Αδαμαντίου ('Αδ.-): Συμβολαί εἰς τήν Φραγκοβυζαντινήν ἱστορίαν καί φιλολογίαν (ΔΙΕΕ, τόμ. ΣΤ', σ. 453 - 675).

Aetheria: Itinerarium Aetheriae. Ἔκδ. Société de l'Orient Latin (Genève, 1878).

Alberi (G.-): Relazioni al Senato Veneto (Venezia, 1718).

'Αλεξανδράκος (Δ.-): Ἱστορία τῆς Μάνης ('Αθῆναι, 1892).

'Αλεξάνδρου (Ι.-): Τό Ἅγιον Ὄρος μετά τήν 'Οθωμανικήν κατάκτησιν ('Επ. 'Ιστ. Βυζ. Σπ., 1963).

'Αλεξόπουλος (Νικ. Κ.-): Μεσαιωνική Πελοπόννησος ('Αθῆναι, 1951).

'Αλλάτιος (Λέων-): Σύμμεικτα, 1653.

Ἄμαντος (Κων.-): Αἰγαῖον Πέλαγος - 'Αρχιπέλαγος ('Ελληνικά, τόμ. Ι, σ. 130).

Ἄμαντος (Κων.-): Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ('Αθῆναι, 1939).

Ἄμαντος (Κων.-): Οἱ πόλεμοι τῶν Τούρκων πρός κατάληψιν τῶν 'Ελληνικῶν χωρῶν, 1071 - 1571 ('Αθῆναι, 1955).

Ἄμαντος (Κων.-): Σλάβοι καί Σλαβόφωνοι εἰς τάς 'Ελληνικάς χώρας (Πρακτ. 'Ελλ. 'Ανθρωπολ. 'Εταιρείας, 1926).

Ἄμαντος (Κων.-): Τσακωνία – Sclavonia ('Αθῆναι, 1921).

'Αμπελᾶς (Τιμολέων-): Ἱστορία τῆς νήσου Σύρου (Σῦρος, 1874).

'Αναστασίου ('Ιπ.-): Ὁ Wheler στά Γιάννενα τό 1678 ('Ηπ. 'Επιθ., 1954, σ. 361 - 364).

'Ανδρεάδης (Α.-): Περί τοῦ πληθυσμοῦ καί τοῦ πλούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ('Επετ. Πανεπ., τ. ΙΓ, 1918).

'Ανδρεάδης (Α.-): Ἡ οἰκονομική διοίκησις τῆς Βενετοκρατίας ἐν 'Επτανήσῳ ('Αθῆναι, 1914).

Anglure (Seigneur d'-): Le saint voyage de Jérusalem du seigneur d'Anglure. Publié par François Bonnardot et Auguste Longnon (Paris, 1878).

'Αντωνιάδη (Σοφία-): Ὁ χρονογράφος Zancaruolo καί ἡ κρητική ἐπανάσταση τοῦ 1363 ('Ανάτυπο ἀπό τά «Κρητικά Χρονικά», 1963, τόμ. ΙΕ' - ΙΣΤ').

'Αντώνιος ('Αρχιεπίσκοπος Νόβγκοροντ-): Περιγραφή τῶν 'Αγίων Τόπων τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Itinéraires Russes en Orient Latin, Genève 1889).

'Ανώνυμος: Esatta notitia del Peloponneso, volgarmente penisola della Morea, divisa in otto provincie descritte geograficamente, dove si legge l'origine de' primi habitanti con li nomi che diedero alle provincie, città e altro con sue istorie e acquisti fatti dalla Serenissima Republica di Venetia dall' anno 1684 sino al di presente (Venetia, 1687).

'Ανώνυμος: Le voyage de la saincte cyté de Hierusalem, avec la description des lieux, portz, villes, citez et aultres passaiges fait l'an mil quatre cens quatre vingtz, estant le siège du grand Turc à Rhodes et régnant en France Loys unziesme de ce nom. Publié par M. Ch. Schefer (Paris, 1882).

'Ανώνυμος: Περί χυμῶν, βρωμάτων καί πομάτων.

'Ανώνυμος: Descriptione delle provincie che formano la tanto decantata Penisola della Morea... con l'aggiunta de' progressi fatti dall'armi Venete l'anno 1686 (Milano, 1686).

Ἀνώνυμος: Itinerarium a Bordigala Hierusalem usque, et ab Heraclea per Aulonam et per urbem romanam Mediolanum usque. Palestine Pilgrim's Text Society (London, 1807).

Ἀνώνυμος: Voyage fait par ordre du Roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique (Amsterdam, 1714).

Ἀνώνυμος: Voyage à Constantinople et Égypte, en Terre Sainte, dans quelques îles de l'Archipel et fait pendant les années 1667, 1668 et 1670 par un prêtre de Liège.

Appleton (William Hyde-): An early English traveler in Greece (London, 1920).

Ἀραβαντινός (Σπ. Π.-): Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου (Ἀθῆναι, 1856).

Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καί Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ (ἀπό 1934 - 1969).

Archipelagus Turbatus, oder, Des schönen Griechenlands verwüstete und erödete Wasser-Felder auf welchen zu sehen seyn, des Egeischen und anhangender Meeren, Insulen und angräntzender Länder, besonders auch des Peloponnes, oder Halb - Insul Morea, Vögeln, Fischen, Bäumen, Früchten, Antiquitäten und Raritäten etc. (Augsburg, Jacob Enderlin, 1686).

Argenti (Philip-): The occupation of Chios by the Genovese and their administration of the island (1346 - 1566). Cambridge, 1958.

Ἀργέντης (Φιλ.-), Κυριακίδης (Στίλ.-): Ἡ Χίος παρά τοῖς Γεωγράφοις καί τοῖς Περιηγηταῖς ἀπό τοῦ ὀγδόου μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος (Ἀθῆναι, 1946).

Ἀργυρός (Σπ. Φ.-): Ἡ πειρατεία ἀπό τοῦ 1500 π.Χ. ἕως τοῦ 1860 (Ἀθῆναι, 1956).

Arvanitakis (G.-): Quelques témoignages sur l'Hellénité de la Thrace recueillis par G. A. (Genève, 1919).

Arvieux (d'-): The Travels and missions of chevalier d'Arvieux (1653 - 1697) by W. H. Lewis (London, 1952).

Arvieux (Chevalier d'-): Mémoires du Chevalier d'Arvieux envoyé extraordinaire du Roi à la Porte, consul d'Alger, de Tripoli et autres échelles du Levant, contenant ses voyages à Constantinople, dans l'Asie, la Syrie, la Palestine, l'Égypte et la Barbarie, la description de ces pays, les religions, les moeurs, les coutumes, les négoces de ces peuples et leurs gouvernements, l'histoire naturelle et les événements les plus considérables, recueillis de ses mémoires originaux et mis enordre avec des réflexions par R. P. Jean Baptiste Labat (Paris, 1731).

Ashmole (Bernard-): Cyriac of Ancona (London, 1957).

Aubigné (J. H. Merle d'-): Histoire de la réformation en Europe au temps de Calvin (Paris, 1932).

Babin (Père-): Relation de l'état présent de la ville d' Athènes (Lyon, 1674).

Βακαλόπουλος (Ἀπόστ. Ε.-): Ἱστορία τοῦ Νεοελληνισμοῦ (Θεσσαλονίκη, τ. 3, 1964 - 1968).

Βάλληνδας (Ἀντ.-): Ἱστορία τῆς Κύθνου (Ἀθῆναι, 1896).

Baratier (Jean Philippe-): Voyages de Rabbi Benjamin fils de Jona de Tudèle en Europe, en Asie et en Afrique, depuis l'Espagne jusque à la Chine. Où l'on trouve plusieurs choses remarquables concernant l'histoire et la géographie et particulièrement l'état des Juifs au douzième siècle. Traduits de l'hébreu et enrichis de notes et de dissertations historiques et critiques sur ces voyages (Amsterdam, 1734).

Barbaro (Josaphat-): Viaggi fatti da Venetia alla Tana, in Persia, in India e in Constantinopoli... (In Venetia, 1543).

Barbaro (Nicolo-): Giornale dell' assedio di Constantinopoli (Vienna, 1856).

Barlaam (Calabro-: Epistolae Greche. I primordi episodici e dottrinari delle lotte Esicaste (Giuseppe Schiro. Instituto Siciliano di studi Bizantini e neogreci).

Barozzi (N.-):, Berchet (G.-): Relazioni degli ambasciatori e baili Veneti a Constantinopoli (Venezia, 1873).

Barres (Antoine des-): L'éstat présent de l'Archipel (A Paris, 1678).

Bartholdy (Medelssohn-): Voyage en Grèce (Paris, 1857).

Βαρθόλδυ (Κάρολος Μέντελσον-): Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπό τῆς ἐν ἔτει 1453 ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Τούρκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων (μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπό 'Αγγέλου Βλάχου) ('Εν 'Αθήναις, 1873).

Batoutah (Ibn-): Voyages d'Ibn Batoutah, texte et traduction par C. Defrémery et B. R. Sanguinetti (Paris, 1884).

Baumstark: Abendländische Palästinapilger des ersten Jahrtausends und ihre Berichte (Köln, 1906).

Beaujour (Félix de-): Tableau de commerce de la Grèce formé d'après une année moyenne de l'an 1789 - 1797 (Paris, 1799).

Beauvau (Henri de-): Relation journalière du voyage du Levant faict et descrit par messire Henri de Beauvau baron du dit lieu et de Manonville (Paris, 1608).

Belon (Pierre - du Mans): Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie et autres pays étrangers rédigées en trois livres, par Pierre Belon du Mans (A Paris, 1553).

Bent (J. Theodore-): Early voyages and travels in the Levant. I: The diary of master Thomas Dallam (1599 - 1600). II: Extracts from the diaries of Dr. John Covel (1670 - 1679). London, 1893.

Bergeron (Pierre-): Voyages faits principalement dans les XII, XIII, XIV et XV siècles, par Benjamin de Tudèle, Jean du Plan Carpin, A. Aschelin, Guillaume du Rubruquis, Marc Paul Venitien, Haiton, Jean de Mandeville et Ambroise Contarini (A la Haye, 1735).

Bernardo (Lorenzo-): Viaggio a Constantinopoli di sier L. B. per l'arresto del bailo sier Girolamo Lippomano cav. 1591 Aprile (Venezia, 1886).

Bertchtold (Count Leopold-): An essay to direct and extend the inquiries of patriotic travellers (London, 1789).

Beulé (E.-): Athènes et les Grecs modernes (Paris, 1855).

Bianco (Fra Noe-): Viaggio da Venetia al Santo Sepolcro e al monte Sinai col disegno delle Città, Castelli, Ville, Monasteri, Isole, Porti e Fiumi, che fin là si ritrovano ed una breve regola di quanto si deve osservare nel detto viaggio, e quello che paga da luogo a luogo come d'altre cose. Composto fedelmente dal R. P. F. Noe, dell' Ordine di S. Francesco (Venetia, 1609).

Biddulph (William-): The travels of four Englishmen and a preacher into Africa, Troy, Bythinia, Thracia and to the Black Sea, and into Syria, Cilicia, Pisidia, Mesopotami, a Damascus, Canaan, Galilee, Samaria, Judea, Palestina, Jerusalem, Jericho and to the Red Sea, and to sundry other places. Begunne in the yere of jubilee 1600 and by some of them finished in the yere 1611.

Biron (Jean de Gontaut-): Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut Biron baron de Salignac (1605 - 1610); voyage à Constantinople, séjour en Turquie (A Paris, 1888).

Blondel (Fran.-): Relation d'un voyage de Berlin à Constantinople (1658). (Paris, 1900).

Blount (sir Henry-): A voyage into the Levant: A brief relation of a journey lately performed by Master Henry Blount, Gentleman from England by the way of Venice, into Dalmatia, Sclavonia, Bosnah, Hungary, Macedonia, Thessaly, Thrace, Rhodes and Egypt into Gran Cairo. With particular observations concerning the modern condition of Turks and other people under that empire (London, 1636).

Bock: Lettes à Mr. Bethmann sur un manuscript de la Bibliothèque de Bourgogne intitulé «Liber Guidonis» (Bruxelles, 1850).

Bondenham (Roger-): The voyage of Mr. Bodenham with the great barke «Aucher» to Candia and Chio of the year 1550 (Glasgow, 1904).

Bodnar (Edward-): Cyriacus of Ancona and Athens (Bruxelles - Berghen, 1960).
Bon (Antoine-): Le Péloponnèse Byzantin jusqu'au 1204 (Paris, 1959).
Bordier (Julien-): Relation d'un voyage en Orient (Paris, 1888).
Boschini (M-): L'Arcipelago (Venetia, 1658).
Bosio: Istoria della Sacra Religione di San Giovani Gierosolimitano (Napoli, 1684).
Boucher (R. P.-): Bouquet sacré, composé des roses du Calvaire, des lys da Bethléem, des iacintes d'Olivet et des plusieurs autres et belles pensées de la Terre Saincte (A Rouen, 1621).
Boullage Le Goux: Les Voyages et observations (Paris, 1657).
Βουραζέλη ('Ελένη-): Βίος τοῦ 'Ελληνικοῦ λαοῦ κατά τήν Τουρκοκρατίαν, ἐπί τῇ βάσει τῶν ξένων περιηγητῶν ('Αθῆναι, 1939).
Βρανούσης (Λέαν.-): Χρονικά τῆς Μεσαιωνικῆς καί Τουρκοκρατουμένης 'Ηπείρου ('Ιωάννινα, 1962).
Brasca (Santo-): Viaggio alla sanctissima città di Jerusalem (Milano, 1481).
Bratianu (G.-): Les études Byzantines d'histoire économique et sociale. «Byzantion», τόμ. ΙΔ (1939).
Bratianu (G.): Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noir au XIII siècle (Paris, 1929).
Braun (M.-): Die Slaven auf dem Balkan (1941).
Bréhier (L.-): Vie et Mort de Byzance (Paris, 1947).
Bréhier (L.-): The Greek Church: Its relations with the West up to 1054 (The Cambridge Medieval History, 1923).
Bréhier (L.-): Les institutions de l'empire byzantin (Paris, 1948).
Bréhier (L.): Les Empereurs byzantins dans leur vie privée (Paris 1949).
Bretten (Michael Heberer von-): Aegyptica servitus: Das ist wahrhafte Beschreibung einer dreyjährigen Dienstbarkeit so zu Alexandrien in Ägypten ihren Anfang und zu Constantinopel ihr Endschaft genommen... durch... Michael Heberer von Bretten (Heydelberg, 1801).
Breüning (Hans Jacob-): Orientalische Reysso des edelen und besten Hans Jacob Breüning von und zu Buochenbach (Strassburg, 1612).
Breves (de-): Relation des voyages tant en Grèce, Terre Sainte et Égypte qu' aux Royaumes de Tunis et Alger (Paris, 1628).
Breydenbach (Bernhard von-): Peregrinatio in Terram Sanctam (Mainz, 1486).
Brocquière (Bertrandon de la-): Voyages d'outremer et retour de Jérusalem en France par la voie de terre le cours des années 1432 et 1433 par Bertrandon de la Brocquière, conseiller et premier écuyer tranchant de Philippe le Bon duc de Bourgogne (Paris, 1804).
Brodérie (La-): Le discours du voyage de Constantinople, envoyé au dict lieu à une Damoyselle Françoyse (Lyon, 1542).
Brogger (A.-): The Vikings of the Mediterranean and the Vikings of the North (Annual of the British School at Athens, 1940).
Brown (H. F.-): The Venetians and the Venetian Quarter in Constantinople to the close of the Twelfth Century (Journal of Hellenic Studies, 1920).
Brown (Edward-): A brief account of some travels in divers parts of Europe: Hungaria, Servia, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli, with some observations on the gold, silver, copper, quicksilver mines and the baths and mineral waters in those parts as also the description of many antiquities, habits, fortifications and remarquable places (London, 1685).
Brun (Corneille le-): Voyage au Levant, c'est-à-dire dans les principaux endroits de l'Asie Mineure, dans les îles de Chio, Rhodes, Chypre (Paris, 1714).
Buchon (A. J.-): La Grèce continentale et la Morée (Paris, 1842).

Buodelmonti (Christophoro-): Description des îles de l'Archipel par Christophe Buodelmonti version grecque par un anonyme, publiée d'après le manuscript du Sérail avec une traduction française et une commentaire par Émile Legrand, professeur de l'École Nationale des Langues Orientales (Paris, 1897).
Busbequius (A. G.-): Travels into Turkey: containing the most acurate account of the Turks and neighboring nations, their manners, customs, religion, superstition, policy, riches, coins etc., the whole being a series of remarkable observations and events, interspers'd with great variety of entertaining incidents never before printed. Translated from the original Latin of the learned A. G. Busbequius, with memoirs of the life of the illustrious author (London, 1744).
Byzantinische - neugriechische Jahrbücher internationales wissenschaftliches. Organ unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen herausgegeben von Nikos A. Bees (1921 - 1966).
Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines, Paris (ἀπό 1924).
Βυζάντιος (Σκαρλᾶτος-): Ἡ Κωνσταντινούπολις, τόμ. 3 ('Αθῆναι, 1851 - 1869).
Campion (Gaspar-): Discourse of the trade to Chio in the yeere 1569, made by Gaspar Campion, unto master Michael Locke and unto master William Winter, as by his letters unto them both shall appear (London, 1885).
Canaye (Philippe du Fresne-): Le voyage du Levant de Philippe du Fresne Canay, publié et annoté par M. H. Hauser (Paris, 1897).
Cantemir: Histoire de l'Empire Ottoman (Paris, 1743).
Carayon (Auguste): Relations inédites des missions de la compagnie de Jésus à Constantinople et dans le Levant au XVII siècle (Poitiers et Paris, 1864).
Careri (Francesco Gemelli-): Giro del mondo del dotor Francesco Gemelli Careri. Nuova edizione accresciuta, ricorratta e divisa in nove volum. (Venezia 1719).
Carmoly (I.E.-): Notice historique de Benjamin de Tudèle (Bruxelles, 1852).
Carmoly (I.E.-): Itinéraires de la Terre Sainte des XIII, XIV, XV, XVI et XVII siècles, traduits de l'hébreu et accompagnés de tables de cartes et d'éclaircissements (Bruxelles, 1847).
Carré (J.M.-): Voyageurs Français en Orient (Le Caire, 1932).
Casola (Pietro-): Viaggio di Pietro Casola a Gerusalemme, tratto dall'autografo esistente nella biblioteca Trivulzio (Milano, 1855).
Castela (Henri-): Le sainct voyage de Hierusalem et Mont-Sinay fait en l'an du grand Jubilé 1600 (Paris, 1612).
Castellan (A.L.-): Lettres sur la Morée et les îles de Cerigo, Hydra et Zante (Paris, 1808).
Chalandon (F.-): Essai sur le règne d'Alexis A. Comnène (Paris, 1900).
Charriere: Négotiations de la France dans le Levant (Paris, 1848).
Charton (Edouard-): Voyageurs anciens et modernes ou choix des relations de voyages les plus intéressantes et les plus instructives (Paris, 1854).
Chateaubriand (F.A. de-): Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris (Paris, 1811).
Χατζηδῆμος ('Αθ.-): Τό λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ ἀπό ἀνέκδοτο χειρόγραφο τοῦ ΙΗ' αἰώνα καί ὅπως τό παρουσιάζουν οἱ περιηγητές καί οἱ Πορτολάνοι, τόν καιρό τῆς Τουρκοκρατίας ('Αθῆναι, 1949).
Chesneau (Jean-): Le voyage de monsieur d'Aramon, ambassadeur pour le Roy en Levant escript par un noble homme Jean Chesneau. Publié et annoté par M. Ch. Schefer (Paris, 1887).
Χωνιάτης (Μιχαήλ 'Ακομινᾶτος-): Τά σωζόμενα, Ἔκδ. Σπ. Λάμπρου (1879 - 1880).
Χωνιάτης (Νικήτας-): Χρονική διήγησις.

Χουδαβερδόγλου (Θεόδοτος-): Ὁ Ἐλβιά Τσελεπῆ ἀνά τάς Ἑλληνικάς χώρας (Ἑλληνικά, 1931).
Χρονικό (τό-) τοῦ Μορέως: Ἔκδ. Καλονάρου (Ἀθῆναι, 1940).
Χρονικό τοῦ Γαλαξειδιοῦ: (Ἔκδ. Βαλέτα, 1944).
Clavijo (Ruy Gonzalez de-): Historia del gran Tamorlan. El itinerario y narracion del viage y relation de la embajada que Ruy Gonzalez de Clavijo le hizo por mandado del muy poderoso señor rey Don Henrique et tercero del Castilla (El Madrid, 1782).
Χιώτης (Παν.-): Ἱστορικά ἀπομνημονεύματα Ζακύνθου (Κέρκυρα, 1863).
Collection of translations of the accounts of early travellers, from the original texts by various scholars (Palestine Pilgrim's Society) London, 1891 - 1897 (13 τόμ.).
Collier: Journal du Voyage (Paris, 1672).
Collignon (Maxime-): Le Consul Jean Giraud et sa Relation de l'Attique au XVII siècle par Maxime Collignon (Paris, 1913).
Coppin (Jean-): Le bouclier de l'Europe ou la Guerre Sainte (Lyon, 1686).
Coronelli: Description géographique et historique de la Morée reconquise par les Venitiens (Paris, 1687).
Cotovicus (Johann-): Itinerarium Hierosolymitanum (Antverpiae, 1619).
Covel (John-): Some account of the present Greek Church with reflections on their present Doctrine and Discipline, particularly on the Eucharist and the rest of their seven Pretended Sacraments (London, 1895).
Covel (John-): The Diaries of Dr. John Covel 1670 - 1679. Ἔκδ. J. Theodore Bent (London, 1893).
Cox (Edward Godfrey-): A reference guide to the Literature of travel (including voyages, geographical descriptions, adventures, shipwrecks and expeditions). Ἔκδ. Πανεπιστημίου τῆς Οὐάσιγκτον, (τόμ. 9).
Croix (de la-): État présent des nations et Églises Grecque, Arménienne, Maronite en Turquie par Sieur de la Croix (Paris, 1684).
Croix (de la-): Mémoires contenans diverses relations très curieuses de l'Empire Othoman (Paris, 1684).
Crusius (Martinus-): Turco-Graeciae (Basileae, 1598).
Curipeschitz (Benedict-): Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Constantinopel 1530 (Innsbruck, 1910).
Dairval (Baudelot de-): De l'utilité des voyages et de l'avantage que la recherche des antiquitez procure aux savans (Paris, 1686).
Dairval (Baudelot de-): Voyage du Sieur P. Lucas au Levant par ordre de Louis XIV (Haye, 1705).
Dallam (Thomas-): The Diary of master Thomas Dallam (1599 - 1600). London, 1893.
Dan (Pierre-): Histoire de Barbarie et de ses corsaires divisée en six livres, où il est traité de leur gouvernement, de leur moeurs, de leurs cruautez, de leurs brigandages, de leurs sortilèges et de plusieurs autres particularitez remarquables. Ensemble de grandes misères et de cruels tourments qu'endurent les chrétiens captifs parmy ces infidèles (Paris 1637).
Dandini (Jerome-): A voyage to Mount Libanus, wherein is an account of the customs and manners of the Turks, also a description of Candia, Nicosia etc. (London, 1880).
Daniel (Ἡγούμενος-): Pèlerinage en Terre Sainte au commencement du XII siècle (1113 - 1115). Πετρούπολις, 1864.
Dapper (D.O.): Description exacte des îles de l'Archipel (Amsterdam, 1713).

Dapper (D.O.-): 'Ακριβής περιγραφή τῆς Κρήτης μεταφρασθεῖσα ἀπό τήν φλαμανδικήν τῷ 1703 ἐν ᾗ προσετέθη καί τό νομισματολόγιον αὐτῆς (1836).

Δέλλα-Ρόκκα ('Ιω.-): Πειρατικές ἐπιδρομές κατά τῆς νήσου Νάξου (Ναυτικόν 'Αρχεῖον, Α', σ. 165 - 172).

Delatte (Armand-): Les Portolans grecs édités par Armand Delatte professeur à l'Université de Liège (Bruxelles, 1947).

Δασκαλάκης ('Απ. Β.-): 'Η Μάνη καί ἡ 'Οθωμανική αὐτοκρατορία, 1453 - 1821 ('Αθῆναι, 1923).

Δελτίον τῆς 'Ιστορικῆς καί 'Εθνολογικῆς 'Εταιρείας τῆς 'Ελλάδος, τόμ. 11 (ἀπό 1883).

Δένδιας (Μιχ. Α.-): Οἱ Βάραγγοι καί τό Βυζάντιον (ΔΙΕΕ, τόμ. Ε', 1926).

Deshays (Louis-) baron de Courmesnin: Voyage de Levant fait par le commandement du Roy, en l'année 1621 (Paris, 1624).

Δημαρᾶς (Κ.Θ.-): Νεοελληνική 'Επιστολογραφία ('Αθῆναι, 1955).

Δήμιτσας (Μαργαρίτης-): Κριτική ἐθνολογική διατριβή περί τῶν ἐν 'Ελλάδι 'Αλβανῶν καί Σλάβων ('Αθῆναι, 1883).

Diehl (Charles-): L'Europe orientale de 1081 à 1450 (Paris, 1945).

Diehl (Charles-): Études byzantines. Introduction à l'histoire de Byzance... (Paris, 1905).

Diehl (Charles-): La Société byzantine à l'époque des Comnènes (Paris, 1929).

Διήγησις τοῦ Ρεμπελιοῦ τῶν Ποπολάρων ἤγουν τοῦ νησιοῦ τῆς Ζακύνθου, ὁπού ἔγινεν εἰς τά 1628 ('Αθῆναι, 1962).

Doubdan (J.-): Voyage de la Terre Sainte, contenant une véritable description des lieux plus considérables que notre seigneur a sanctifié de sa présence (Paris, 1666).

Δραγούμης (Στ.-): Χρονικόν Μορέως, τοπωνυμικά, τοπογραφικά, ἱστορικά ('Αθῆναι, 1921).

Δρακάκης ('Ανδρ. Θ.-): 'Η Σῦρος ἐπί Τουρκοκρατίας ('Εν 'Ερμουπόλει, 1948).

Dreux (R. P. Robert de-): Voyage en Turquie et en Grèce (1665 - 1669) Paris, 1925.

Δωροθέου Μητροπολίτου Μονεμβασίας, βιβλίον ἱστορικόν ('Ιωάννινα, 1805).

Δρόσος (Δρόσος-): 'Ιστορία τῆς Τήνου. 'Από τῆς πέμπτης σταυροφορίας μέχρι τῆς ἑνετικῆς κυριαρχίας καί ἐκεῖθεν μέχρι τοῦ 1821 ('Αθῆναι, 1870).

Δρούλια (Λουκία): 'Ο Spon καί ἄλλοι ξένοι στήν 'Αθήνα ('Εποχές, 'Ιούλιος 1966).

Du Gros (Joseph-): Histoire des voyages et du siège de Candie (Lyon, 1669).

Ebersolt (Jean-): Constantinople Byzantine et les voyageurs du Levant (Paris, 1932).

Ebersolt (Jean-): Orient et Occident. Recherches sur les influences Byzantines et Orientales en France pendant les Croisades (Paris et Bruxelles, 1929).

Ecklin (Daniel-): Vom Heyligen Land. Beschreybung der Reyss... durch Daniel Ecklins von Arow ("Εκδ. J. Feyerabend).

'Εδρισῆ (Abou-Abd-Allah Mohammed Ben Mohammed Ben-Abd-Allah Ben-Edris-Al Hammoundi): Kitab Ruyar.

Egmont (van-), Heyman (John-): Travels through Europe, Asia Minor, the islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai etc., giving a particular account of the most remarquable places, structure, ruins, inscriptions etc. in these countries (London, 1892).

Ehingen (Jörg von-): The Diary of Jörg von Ehingen (London, 1929).

'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (1924 - 1969).

'Επετηρίς τοῦ Κέντρου 'Ερεύνης τῆς 'Ελληνικῆς Λαογραφίας (1965 - 1968).

'Επετηρίς 'Εταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν (ἀπό 1938).

'Επετηρίς 'Εταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν.

'Επετηρίς τοῦ Λαογραφικοῦ 'Αρχείου (1939 - 1964).

'Επετηρίς Μεσαιωνικοῦ 'Αρχείου (1939 - 1969).

Eton (William-): A survey of the Turkish Empire (London, 1801).

Εὐαγγελίδης (Τρύφων-): Ἡ παιδεία ἐπί Τουρκοκρατίας (Ἑλληνικά σχολεῖα ἀπό τῆς Ἁλώσεως μέχρι Καποδιστρίου). Ἀθῆναι, 1936, τόμ. 2.

Evliya Celebi: Seyahatnamesi (Istanbul, 1938).

Enviya Celebi: Narrative of travels in Europe, Asia and Africa in the 17th century, by Evliya Efendi. Translated from the turkish by Joseph von Hammer (London, 1846 - 50).

Faber Schmidt (Felix-): Evagatorium in Terra Sancta (Stuttgart, 1843).

Fallmerayer (J.R.): Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters (Stuttgart, 1830 - 1836).

Favolius (Hug.-): Hodoeporici Byzantini Lib. III auctore Hugone Favolio-Lovanii (Excudebat Servatius Sassenus, 1563).

Finlay (George-): Ἱστορία τῆς τουρκοκρατίας καί τῆς ἐνετοκρατίας στήν Ἑλλάδα (Ἀθήνα, 1957).

Flori: Navigationi e viaggi nella Turquia (Antwerp, 1576).

Forbin (Cte de-): Voyage dans le Levant (Paris, 1819).

Foscarini: Istoria della Republica Veneta (Venezia, 1722).

Φουσάρας (Γ. Ι.-): Τά Εὐβοϊκά τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεπῆ (Ἀθῆναι, 1959).

Φραντζῆς (Γεώργιος-): Χρονικόν.

Frescobaldi (Lionardo di Nicolo-): Viaggio di L. Frescobaldi Fiorentino, in Terra Santa e un discorso del editore sopra il commercio degl' Italiani nel secolo XIV (Roma, 1817).

Galanté (A.-): Les Juifs de Constantinople sous Byzance (Paris, 1940).

Galland (Ant.-): Journal pendant son séjour à Constantinople (1672 - 73). Paris, 1881.

Γαρδίκας (Κ.-): Τό ἔγκλημα τῆς μοιχείας ἐν τῷ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας Δικαΐῳ (Ἀθῆναι, 1925).

Gassot (Jacques-): Le discours du voyage de Venise à Constantinople, avec élegante description de plusieurs lieux, villes et citez de la Grèce et choses admirables en icelle (Paris, 1550).

Gaumont (Seigneur de-): Voyage d'outremer en Jérusalem par le Seigneur de Gaumont l'an MCCCCXVIII, publié pour la première fois d'après le manuscript de Musée Britannique par le marquis de la Grange (Paris, 1858).

Gelzer (H.-): Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte (München, 1897).

Γεννάδιος (Ἰω.-): Ὁ λόρδος Ἔλγιν καί οἱ πρό αὐτοῦ ἀνά τήν Ἑλλάδα καί τάς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς (1440 - 1837), ἱστορική καί ἀρχαιολογική πραγματεία (Ἀθῆναι, 1930).

Georgirenes (Joseph-): A description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos and mount Athos (London, 1678).

Γεωργόπουλος (Ἐπ.): Τηνιακά (Ἀθῆναι, 1889).

Gerlach (Stephan-): Tagebuch mit einer Vorrede Herrn Tobiae Wagneri (Frankfurth, 1674).

Γερμανός (Θυατείρων-): Τό ταξίδι τοῦ John Covel ἀπό Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν τῷ 1675 (Θρακικά, τόμ. 12, σ. 5 - 33).

Ghistele (Joss van-): Le voyage de Messire Joss van Ghistele lequel peut être autrement qualifié: le voyage excellent, grand, singulier et étranger, fait par feu noble et vénérable seigneur Messire Joss van Ghistele, en son vivant chevalier, seigneur d'Axele, de Maelstede et de Moere, et jadis quatre fois premier échevin à Gand; traitant de beaucoup de choses étranges et merveilleuses, observées outremer, dans les pays d'Esclavonie, de Grèce, de Turquie, de Rhodes et de Chypre; de même que dans la Terre Saint, l'Assyria, l'Arabie, l'Égypte, l'Ethiopie, la Barbarie, l'Inde, la Perse, la

Médie, la Chaldée et la Tartarie; avec la situation de ces contrées et de quantité d'autres villes d'Europe, d'Asie et d'Afrique (Paris, 1722).

Gibbon (Edward-): The History and Fall of the Roman Empire (London, 1897 - 1902).

Γκίνης (Δημ. Σ.-): Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου (Ἐν Ἀθήναις, 1966).

Gorge (D.-): Les voyages, l'hospitalité et le port des lettres dans le monde chrétien de IV et V siècles (Paris, 1925).

Gosse (Philippe-): Histoire de la piraterie (Paris, 1933).

Γούδας (Μ.-): Τό ναυτικόν τοῦ Βυζαντίου κατά τόν δέκατον αἰῶνα (Ἀθῆναι, 1903).

Grassetto (Francesco-): Viaggio di F. G. da Lonigo lungo le coste dalmate, grecovenete ed italiche nell' anno MDXI e seguenti (Venezia, 1886).

Gratarolus: De regimine iter agentium (London, 1561).

Gregoire (Henri-): La Légende d'Oleg et l'expédition d'Igor (Bruxelles, 1937).

Gregorovius (Ferdinand-): Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter, von der Zeit Justinian's bis zur türkischen Eroberung (Stuttgart, 1889).

Grelot: Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople (Paris, 1681).

Groote (von-): Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff von Cöln (Cöln, 1861).

Gruterus (de-): Relations inédites des missions de la compagnie de Jésus à Constantinople et dans le Levant au XVII siècle (Paris, 1864).

Guilland (Rodolphe-): Μελέται περί τοῦ Ἱπποδρομίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ΕΕΒΣ, τ. 20).

Guilletière (Guillet de la-): Athènes ancienne et nouvelle (Paris, 1675).

Guilletière (Guillet de la-): Lacédémone ancienne et nouvelle (Paris, 1675).

Guilletière (Guillet de la-): Lettres écrites sur une dissertation d'un voyage de Grèce publié par Mr. Spon (Paris, 1685).

Guylford (Richard-): The pylgrymage of sir Richard Guylford to the Holy Land (London, 1851).

Gyllius (Petrus-): The antiquities of Constantinople with a description of its situation, the conveniences of its port, its public buildings, the statuary, sculpture, architecture and other curiosities of that city with cuts explaining the chief of them, in four books written originally in the latin by Petrus Gyllius, a Byzantine historian (London, 1729).

Hakluyt (Richard-): The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the English nation made by sea or over-land to the remote and farthest distant quarters of the earth at any time within the compasse of these 1600 yeeres (Glasgow, 1903).

Hadjinicolaou - Marava (Anne-): Recherches sur la vie des esclaves dans le monde Byzantin (Collection de l'Institut Français à Athènes, 1950).

Halecki (O.-): Un Empereur de Byzance à Rome (Warsaw, 1930).

Hammer: Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Μετάφρ. Κροκιδᾶ, τόμ. 6 (Ἀθῆναι, 1874).

Hantzsch (Victor von-): Deutsche Reisende des sechszehnten Jahrhunderts (Leipzig, 1895).

Harant (Christopha-): Costa do zeme svate a do Egypte (Praze, 1854).

Harff (Arnold von-): Die Pilgertfahrt des Ritters Arnold von Harff von Cöln durch Italien, Syrien, Ägypten, Arabien, Äthiopien, Nubien, Palästina, die Türkei, Frankreich und Spanien, wie er sie in den Jahren 1496 - 1499 vollendet, beschrieben und durch Zeichnungen erläuter hat (Cöln, 1860).

Harvey (Mary-): The life of Thomas Howard, earl of Arundel (Cambridge, 1921).

Hasluck (F.W.): Albanian settlements in the Aegean Islands (The Annual of the British School at Athens, τόμ. ΙΕ' 1908 - 1909).

Hasluck (F.W.-): Depopulation in the Aegean Islands and the turkish conquest (The Annual of the British School at Athens, τόμ. ΙΖ' 1910 - 1911).

Hasluck (F.W.-): The first english traveller's account of Athos (1677). The Annual of the British School at Athens, τόμ. ΙΖ (1910 - 1911).

Hertzberg (G.—): Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπό λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερον. Μετάφρ. Π. Καρολίδου, τόμ. 3 (Ἀθῆναι, 1906).

Heyd (Wilhelm-): Les consulats établis en Terre Sainte au Moyen-Âge (Paris, 1884).

Heyd (Wilhelm-): Histoire du Commerce du Levant au Moyen Âge (Paris, 1882).

Hieronymus (Sanctus-): Peregrinatio Sanctae Paulae. Palestine Pilgrim's Text Society (London, 1889).

Hirzel (S.-): Neue Beiträge zur Topographie von Athen (Leipzig, 1897).

Hoby (Sir Thomas-): The travels and life of sir Thomas Hoby (1547 - 1564). London, 1870.

Hodoeporici Byzantini, libri tres (Louvain, 1563).

Χόπφ (Κάρολος-): Οἱ Σλαῦοι ἐν Ἑλλάδι. Ἀνασκευή τῶν θεωριῶν τοῦ Φαλμεράϋερ. Μετάφρ. Ζαμβάλδη (Βενετία, 1872).

Hopf (Karl-): Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit (Ἔκδ. Hermann Brockhaus) Wien, 1868.

Hopf (Karl-): Venetobyzantinische Analekten (Wien, 1859).

Hopf (Karl-): Dissertazione documentata sulla storia di Karystos nell'isola di Negreponte 1205 - 1470 (Venezia, 1856).

Hopf (Karl-): Geschichte der Insel Andros und ihrer Beherrscher in dem Zeitraume von 1207 - 1566 (Wien, 1855).

Hopf (Karl-): Les Giustiniani, Dinastes de Chios, Étude Historique. Traduite de l'allemand par Étienne A. Vlasto (Paris, 1888).

Hopf (Karl-): Chroniques Grecoromaines (Paris, 1889).

Howard (Clave-): English travellers of the renaissance (London and N. York, 1914).

Ἠπειρωτικά Χρονικά (1926 - 1941).

Ἠπειρωτική Ἑστία (Ἰωάννινα), τόμ. 17.

Hughes (Smart-): Travels in Sicily, Greece and Albania (London, 1820).

Ἰγνάτιος: Τό προσκύνημα τοῦ Ἰγνατίου ἀπό τό Σμολένσκ, 1389 - 1405 (Ἔκδ. Itinéraires Russes en Orient, traduits pour la Société de l'Orient Latin (Genève, 1889).

Iliadou (Hemmerdinger Demokratia-): La Crète sous la domination venitienne et lors de la conquête turque (1322 - 1684). Firenze, 1967.

Ἰμβριώτη (Ρόζα-): Ἡ γυναίκα στό Βυζάντιο.

Isaia: Récit de la Sainte Montagne d'Athos par le moine Isaia du couvent de Khilantari, 1489 (Itinéraires Russes en Orient, Genève 1889).

Itinéraires russes en Orient. Traduits pour la Société de l'Orient latin par Mme B. de Khitrowo (Genève, 1889).

Jaubert (A.-): Géographie d'Edrisi (Paris, 1811).

Jelacik (A.-): Les descriptions de voyages russes du Moyen Âge à Constantinople (Studi Bizant. e Neoell., τόμ. 5 (1939), σ. 473 - 481).

Jegerlehner (J.-): Beiträge zur Verwaltungsgeschichte Kandias im 14. Jahrhundert.

Jericek: Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel (Πράγα, 1877).

Jorga (N.-): Les voyageurs dans l'Orient Européen (Conférences faites en Sorbonne), Paris 1928.

Jorga (N.-): Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient (Paris, 1929).

Jorga (N.-): Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades (Paris, 1930).

Jouvin de Rochefort: Le voyageur d'Europe où est le voyage de Turquie qui comprend la Terre Sainte et l'Égypte, par Mr. Jouvin de Rochefort Trésorier de France (A Paris, 1686).

Jugie (M.-): Le voyage de l'Empereur Manuel Paléologue en Occident (Échos d'Orient, τ. ΙΕ', 1912).
Jusserand (J.J.-): English Wayfaring life in the Middle Age (London, 1889).
Καιροφύλας (Κώστας-): Ἡ Ζάκυνθος ὅπως τήν εἶδαν οἱ περιηγηταί (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, 1920, σ. 167 - 169).
Καλιτσουνάκης (Ἰω.-): Ἡ διέλευσις τοῦ περιηγητοῦ Arnold von Harff δι' Ἑλλάδος κατά τό 1497 (Κανίσκιον Φ. Κουκουλέ, ΕΕΒΣ, τόμ. 23, σ. 245 - 260).
Καλλιγᾶς (Π.-): Μελέται Βυζαντινῆς Ἱστορίας ἀπό τῆς πρώτης μέχρι τῆς τελευταίας ἁλώσεως (1205 - 1453) Ἀθῆναι, 1894.
Καμπούρογλου (Δημ.-): Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, τόμ. 3 (Ἐν Ἀθήναις, 1889 - 1896).
Καμπούρογλου (Δημ.-): Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν, τόμ. 3 (Ἀθῆναι, 1889 - 1892).
Καραλῆς (Ἀλ.-): Περιηγηταί. Ἑβδομάς, 1886, σ. 375, 387, 403, 417, 430, 441, 452, 465.
Κατσουγιάννης (Τηλέμαχος Μ.-): Περί τῶν Βλάχων τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν. Β'. Ἐκ τοῦ βίου καί τῆς ἱστορίας τῶν Κουτσοβλάχων ἐπί Τουρκοκρατίας (Ἑταιρία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1966).
Κατσουρός (Ἀντ.-): Κουρσάροι καί σκλάβοι (ἀνέκδοτα μυκονιάτικα καί συριανά ἔγγραφα). Σῦρος, 1948.
Κοκόλης (Α.Θ.-): Περιηγήσεις ἀνά τήν Θράκην (Ἀρχεῖο τοῦ Θρακ. Λαογρ. καί Γλωσσ. Θησαυροῦ, τόμ. ΣΤ', σ. 148 - 152).
Κόλλιας (Γεώργ. Ι.-): Ἡ ἀνταρσία τοῦ Ἰωάννου Ζ' ἐναντίον Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου (1390). Ἑλληνικά, τόμ. ΙΒ', σ. 34 - 64.
Κομνηνή (Ἄννα-): Ἀλεξιάς (Leipzig, 1884).
Κωνσταντινίδης (Τρύφων-): Ἡ πειρατεία καί καταδρομή καί οἱ Ἕλληνες (Ἀθῆναι, 1949).
Κορδάτος (Γιάννης-): Ἀκμή καί παρακμή τοῦ Βυζαντίου (Ἀθῆναι, 1953).
Κουκουλές (Φαίδων-): Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός, 1948 - 1952 (τόμ. 5).
Κούμας (Κ.-): Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων (Βιέννη, 1832).
Κούρτιος (Ἐρν.-): Νάξος (Ἀθῆναι, 1889), μετ. Θ. Δαμαλᾶ.
Krauss (S.-): The Jewish (N. York - London, 1902).
Κρητικά Χρονικά (κείμενα καί μελέται τῆς Κρητικῆς ἱστορίας), 1947 - 1969.
Κυπριακαί Σπουδαί (Λευκωσία), τόμ. 31.
Κυριακίδης (Στ.Π.-): Ὁ καπουκῖνος Robert de Dreux στή Θράκη στά 1666 (Θρακικά, τόμ. Α', σ. 106 - 115).
Κύρου (Ἀχ.-): Οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀναγεννήσεως καί ὁ Δομήνικος Θεοτοκόπουλος (Ἀθῆναι, 1938).
Λάμπρος (Σπ.-): Αἱ Ἀθῆναι περί τά τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος κατά πηγάς ἀνεκδότους (Ἀθῆναι, 1878).
Λάμπρος (Σπ.-): Ἐπίγραμμα Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος περί τοῦ Μεσαιωνικοῦ Μυστρᾶ (Ἀθῆναι, 1963).
Λάμπρος (Σπ.-): Ἀνέκδοτα νομίσματα κοπέντα ἐν Γλαρέντζᾳ (Ἐν Ἀθήναις, 1876).
Λάμπρος (Σπ.-): Μικταί σελίδες (Ἀθῆναι, 1905).
Λάμπρος (Σπ.-): Πρόχειρα τινά περί τῶν πηγῶν τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας κατά τούς μέσους αἰῶνας καί ἐπί τουρκοκρατίας (Ἀθῆναι, 1902).
Λάμπρος (Σπ.-): Οἱ δύο λησμονηθέντες, «Ἑστία» 1887, σ. 133 - 138.
Labbé: Recueil des historiens de France (Paris, 1939).
Laborde (Cte de-): Athènes auc XV, XVI, XVIII, siecles (Paris, 1854).
Laborde (Cte de-): Documents inédits ou peu connus sur l'histoire et les antiquités d'Athènes, tirés des archives de l'Italie, de la France, de l'Allemagne etc par le Cte la Laborde (Paris, 1854).

La Croix (Cte de-): Mémoires contenans diverses relations très curieuses de l'Empire Ottoman (A Paris, 1684).

La Croix (Cte de-): État présent des Nations et Églises grecque, arménienne et maronite en Turquie, par Sieur de la Croix (A Paris, 1741).

Lalanne (Ludovic-): Les pèlerinages en Terre Sainte avant les Croisades (Paris, 1845).

Lamasky (Vladimir-): Secrets d'état de Venise, documents, extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la seigneurie avec les Grecs (Peterbourg, 1884).

Lambros (Sp.-): Ekthesis chronica et chronicon Athenarum (London, 1902).

Λαμπρυνίδης (Μ.Γ.-): Ἡ Ναυπλία ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (Ἀθῆναι, 1898).

Λαμπρυνίδης (Μ.Γ.): Ἱστορικαί σελίδες (1320 - 1891). Οἱ Ἀλβανοί κατά τήν κυρίως Ἑλλάδα καί τήν Πελοπόννησον, Ὕδραν καί Σπέτσας (Ἀθῆναι, 1907).

Λαμψίδης (Ὀδ.-): Ἡ ποινή τῆς τυφλώσεως παρά Βυζαντινοῖς (Ἀθῆναι, 1949).

Lane (F.C.-): Venetian Ships and shipbuilders of the Renaissance (Baltimore, 1934).

Langier: Istoria della Republica di Venezia (Venezia, 1778).

Lebeder (I.-): Ἡ Ἑλληνική Ἀνατολική Ἐκκλησία ὑπό τούς Τούρκους (Πετρούπολις, 1904).

Le Brun (Corn.-): Voyage au Levant (Paris, 1714).

Leclercq (H.-): Pèlerinages (Dictionaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie), Τόμ. ΙΔ', Paris 1920.

Legrand (E.-): Ephémérides Daces ou chronique de la guerre de quattre ans (1736 - 1739) par Constantin Dapontés, τόμ. Α' (Paris, 1880).

Lehman (Karl-): Cyriacus of Ancona, Aristotle and Teiresias in Samothrace (London, 1943).

Lelewel (J.-): Examin géographique des voyages de Benjamin de Toudèle (Paris, 1845).

Lelewel (J.): Géographie du moyen âge (Bruxelles, 1852).

Lengherand (Georges-): Voyage de Georges Lengherand, Mayeur de Mons à Venise, Rome, Jérusalem, Mont Sinai et le Kayre (Mons, 1861).

Leval (André-): Voyages en Levant pendant les XVI, XVII et XVIII siècles. Essai de bibliographie (Budapest, 1897).

Levanto (Francesco-Maria-): Prima parte dello specchio del Mare Mediterraneo dal capitan Francesco-Maria Levanto (In Geneva, 1664).

Lichtenstein (Heinrich von-): Reise nach Constantinopel (Antwerp, 1584).

Lithgow (William-): Travels and voyages through Europe, Asia and Africa (Leith, 1814).

Λογοθέτης (Β. Χ.): Αἱ μαλδαζίαι. Προέλευση, γεωγραφική διανομή, ποικιλίαι (Θεσσαλονίκη, 1965).

Loir (Sieur du-): Le voyage du Sieur du Loir contenu en plusieurs lettres écrites du Levant avec plusieurs particularitez qui n'ont encore été remarquées touchant la Grèce et la domination du Grand Seigneur, la religion et les moeurs de ses sujets (A Paris, 1654).

Lopez (R.-): Silk industry in the byzantine Empire, Speculum, v. 20 (London, 1945).

Lowder (W.R.-): Some documents relating to trade between England and Crete during the reign of King Henry VIII («Ἑλληνικά», τ. 97 - 102).

Lowe (C.G.-): A description of Athens in 1588 (Reprinted from Classical Studies Presented to Edward Capps, Princeton, 1936).

Lubenau (Reinhold-): Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau (Königsberg, 1912 - 1915).

Lucas (Paul-): Voyage fait par ordre du Roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique (Paris 1712).

Lupazolo (Francesco): Isolario del'Arcipelago e altri luoghi patricolari di Francesco Lupazolo, nel quale si vede il loro nome antico e moderno, modo di vivere, il numero delli popoli,

habbito delle donne e le antichità, si come altre cose particolare fuor del'isole, fatto l'anno del S. 1638 in Scio.
Λυκούρης ('Ιω.-): Αἱ ἀνά τούς αἰῶνας καταστροφαί τῆς Αἰγίνης καί ἡ ζωτικότης τοῦ πληθυσμοῦ της ('Αθῆναι, 1950).
Maas (Paul): Ein Notizbuch des Cyriacus von Ancona aus dem Jahre 1436 (München, 1804).
Μαχαιρᾶς (Κ. Γ.-): 'Η Λευκάς ἐπί 'Ενετοκρατίας, 1684 - 1797 ('Αθῆναι, 1956).
Mackendrick (Paul-): A Renaissance Odyssey, the life of Cyriac of Ancona (London, 1952).
Maçoudi: Les Prairies d'or, texte et traduction par Barbier de Meynard et Pavet de Courteille (Paris, 1863).
Magni (Cornelio-): Relazione della città d'Atene, colle provincie dell'Attica, Focia, Beozia e Negreponte ne' tempi che furono queste passeggiate da Cornelio Magni l'anno 1674 (Parma, 1688).
Magni (Cornelio-): Quanto di più curioso e vago ha potuto raccorre C. M. nel primo biennio da esso consumato in viaggi e dimore per la Turchia (In Parma, 1679).
Μακεδονικά (Θεσσαλονίκη), τόμοι 7.
Μακρυμίχαλος (Σ. Ι.): 'Ελληνικοί Πορτολάνοι τοῦ ΙΣΤ', ΙΖ' καί ΙΗ' αἰῶνος. «'Ο 'Ερανιστής», τεῦχος 3/4 1963.
Mandeville: The voiage and travayle of sir John Mandeville, knight, which threateth of the way toward Hierusalem and of marvayles of Inde with other ilands and countryes (London, 1887).
Mandeville's travels edited by M. C. Seymour (Oxford, 1967).
Μανούσακας (Μ. Ι.-): 'Η ἐν Κρήτη συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453 - 1457) καί ἡ νέα συνωμοτική κίνηση τοῦ 1460 - 1462 ('Αθῆναι, 1960).
Μάρμορας ('Ανδρ.-): 'Ιστορία τῆς νήσου Κερκύρας (Κέρκυρα, 1902).
Marquart (J.-): Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (Leipzig, 1903).
Marsigli (Luigi Ferdinando-): Stato militare del Impero Ottomano (Amsterdam, 1732).
Martino (Pierre-): L'Orient dans la littérature Française au XVII - XVIII siècle (Paris, 1906).
Martoni (Nicolas de-): Liber peregrinationis ad Loca Santa (Παρίσι, 'Εθνική Βιβλιοθήκη).
Masson (Paul-): Histoire du commerce français dans le Levant au XVII siècle (Paris, 1896).
Μαστροδημήτρης (Παν.-): Κυριακός ὁ ἐξ 'Αγκῶνος εἰς Εὔβοιαν καί μία συνάντησίς του μετά τοῦ Νικ. Σεκουνδινοῦ ('Αθῆναι, 1966).
Μαστροδημήτρης (Παν.): 'Ανέκδοτος διογραφία Νικ. Σεκουνδινοῦ ἐκ τῶν καταλοίπων 'Ανδρ. Μουστοξύδου (ΕΕΒΣ, τ. ΛΓ', σ. 241 - 257).
Maurand (Jerôme-): Itinéraire de Jerôme Maurand d'Antibes à Constantinople (1544) par Léon Dorez (Paris, 1901).
Μάξιμος (Σεραφείμ-): Τουρκοκρατία 1686 - 1789 ('Αθῆναι, 1945).
Hertz (Henriette-): 'Η ἀρχαία Κολχίς καί τό ὑψίπεδον τῶν "Ανδεων («'Ηώς», ἀρ. 87, σ. 47 - 54 καί 108, σ. 47 - 55).
Μηλιαράκης ('Αντ.-): Γεωγραφία πολιτική, νέα καί ἀρχαία, τοῦ νομοῦ 'Αργολίδος καί Κορινθίας ('Αθῆναι, 1896).
Μηλιαράκης (Α.-): Κυκλαδικά, ἤτοι γεωγραφία καί ἱστορία τῶν Κυκλάδων ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς καταλήψεως αὐτῶν ὑπό τῶν Φράγκων ('Εν 'Αθήναις, 1874).
Michaelis: Ancient marbles in Great Britain (Cambridge, 1802).
Μιχαλόπουλος (Φάνης-): Αἱ 'Αθῆναι τῆς Τουρκοκρατίας (1500 - 1769) 'Αθῆναι, 1941.
Μιχαλόπουλος (Φάνης-): "Ελληνες ταξιδιῶτες, 1453 - 1824 ('Αθῆναι, 1940).
Miclosich (Franz-): Acta et Diplomata Graeca medii aevi (Vindobonae, 1865).
Miller (William-): 'Ιστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν 'Ελλάδι (1204 - 1566). 'Αθῆναι, 1910 (μετάφρ. Σπ. Λάμπρου).

Mirabal: Voyage à l'Italie et sur la Grèce. Avec une dissertation sur la bizarrerie des opinions des hommes (Paris, 1698).
Mirone (de-): Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant (Liège 1731).
Missions archéologiques françaises en Orient au XVII et XVIII siècles (Paris 1902).
Mitrowitz (Wenceslas, Wratislaw-): Ταξίδι ἀπό τή Βιέννη στήν Κωνσταντινούπολη. Μετάφρ. Ἰω. Ἐπ. Δρίσκου (1920).
Moncoys (de.-): Journal des voyages, où les savants trouveront un nombre infini de nouveautez (Lyon, 1665).
Mont (Du-): Voyages en France, en Italie, en Allemagne, à Malte et en Turquie (Haye, 1694).
Moryson (Fynes-): An itinerary containing his ten years travel through the twelve dominions of Germany, Bohmerland, Switzerland, Netherland, Denmark, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland and Ireland (Glasgow, 1907).
Moraitinis: La Grèce qu'elle est (Paris, 1877).
Μοσχοβάκης (Νικ.-): Τό ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον Δίκαιον ἐπί Τουρκοκρατίας (Ἀθῆναι, 1882).
Μοσχόπουλος (Νικηφόρος-): Ἡ Ἑλλάς κατά τόν Ἐβλιά Τσελεπῆ (Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 1938, 1939, 1940).
Μπίρης (Κώστας-): Τά Ἀττικά τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεπῆ: Αἱ Ἀθῆναι καί τά περίχωρά των κατά τόν 17ον αἰῶνα (1959).
Μπίρης (Κώστας-): Ὁ Ἐβλιά Τσελεπῆ στήν πόλη τῆς Ἀθήνας («Ἡώς», 1947).
Μπίρης (Κώστας-): Ἀρβανίτες, οἱ Δωριεῖς τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ (Ἀθῆναι, 1960).
Μπίρης (Κώστας-): Αἱ Ἀθῆναι κατά τόν 19ον ἕως τόν 20όν αἰῶνα (Ἀθῆναι, 1966).
Motray (Aubry de la-): Voyages en Europe, Asie et Afrique où on trouve une grande variété de recherches géographiques, historiques et politiques sur l'Italie, la Grèce etc. avec des remarques instructives sur les moeurs, coutumes, opinions etc. des peuples et des pays où l'auteur a voyagé (A la Haye, 1727).
Μπουνιαλῆς (Μαρῖνος Τζάνες-): Διήγησις διά στίχων τοῦ δεινοῦ πολέμου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ γενομένου ἀπό ΑΧΜΕ΄ μέχρι ΑΧΞΘ΄ συντεθεῖσα ἐν μεγάλῃ συντομίᾳ παρά Μαρίνου Τζάνε τοῦ λεγομένου Μπουνιαλῆ τοῦ Ρεθυμνίου ἐκ Κρήτης (Ἑνετίῃσι, 1701).
Münster (Sebastien-): Cosmographia universalis. Omnium gentium mores, leges, religio, res gestae, mutationes (Basel, 1550).
Μυστακίδης (Β.-): Germano - Graeca. Γερμανία - Ἑλλάς κατά τόν ΙΣΤ΄ αἰῶνα (Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1922).
Νέος Ἑλληνομνήμων (1904 - 1927), τόμοι 21.
Νεροῦτσος (Τάσος-): Χριστιανικαί Ἀθῆναι (Δ.Ι.Ε.Ε., τόμ. Δ΄).
Nève(F.-): Voyageurs savants et artistes sur le sol de la Grèce (Bruxelles, 1860).
Newton (Arthur Percival-): Travels and Travellers of the Middle Ages (London - N. York, 1930).
Νηφάκος: Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης, ἠθῶν, χωρίων καί ἰντράδων αὐτῆς διά στίχων πολιτικῶν. Ἔκδ. Maurer (Heidelberg, 1835).
Nicolay (Nicolas-): Les navigations, pérégrinations et voyages, faits en la Turquie par Nicolas Nicolay Dauphinoys, seigneur d'Arfeville, valet de chambre et géographe ordinaire du Roy de France, contenants plusieurs singularitez que l'auteur y a vu et observé, le tout distingué en quatre livres; avec soixante figures au naturel tant d'hommes que de femmes selon la diversité des nations, leur port, maintien, habits, loyx, religion et façon de vivre, tant en temps de paix comme de guerre, avec plusieurs belles et mémorables histoires advenues en nostre temps (En Anvers 1577).
Noe (R. P. Fra-): Viaggio da Venetia al S. Sepolcro e al monte Sinai col disegno delle Città, Castelli, Ville, Chiese, monasteri, porti e fiumi che fin là si trovano ed una breve regola

di quanto si deve osservare nel detto viaggio e ciò che si paga da luogo a luogo si di dazii, come di altre cose (Venetia, 1609).

Noiret: Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination venitienne en Crète, 1380 - 1485 (Paris, 1892).

Oberhummer (Eugen-): Konstantinopel unter Sultan Suleiman den Grossen (München, 1902).

Οἰκονομάκης (Ν. Ε.-): Εἰδήσεις 'Αράβων γεωγράφων καί περιηγητῶν περί τῆς ἐν Κρήτη 'Αραβοκρατίας (Πεπραγμένα τοῦ Β' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου).

Ommont (Henri-): Catalogue des manuscrits grecs, latins, français et espagnols et des portulans recueillis par feu Emmanuel Miller (Paris, 1897).

Omont (Henri-): Athènes au XVII siècle. Dessins des sculptures du Parthénon attribués à J. Carrey et conservés à la Bibliothèque Nationale accompagnés de vues et plans d'Athènes et d'Acropole publiés par Henri Omont (Paris, 1898).

Ostrogorsky (G.-): Geschichte des byzantinischen Staates (München, 1952).

Οὐσπένσκυ (Π.-): 'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ (Πετρούπολις, 1892).

Palerne (Jean-): Pérégrinations du Jean Palerne Foresien, secrétaire de François de Valois Duc d'Anjou (A Lyon, 1606).

Pall (P.-): Cyriaco d'Ancona e la crocciata contro i Turchi. Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine (Bucarest, 1937).

Πάλλης (Α. Α.-): 'Ελληνικά ἱστορικά ἀπομνημονεύματα τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ πολέμου καί τῶν μετέπειτα χρόνων (Κυπριακά Γράμματα, τ. ΙΕ', σ. 197).

Πάλλης (Α. Α.-): Σελίδες ἀπό τή ζωή τῆς παλιᾶς γενιτσαρικῆς Τουρκίας κατά τήν περιγραφή τοῦ Τούρκου περιηγητῆ 'Εβλιᾶ Τσελεπῆ ('Αθῆναι, 1941).

Πανταζῆς (Δημ.-): Περιηγητής 'Αθηνῶν, ἤτοι περιγραφή τῶν 'Αθηνῶν ἐρανισθεῖσα ἐκ πολλῶν ἀτθιδογράφων ('Αθῆναι, 1868).

Παπαχριστοδούλου (Πολ.-): 'Ο 'Ελληνισμός στή Θράκη, ὅπως τόν εἶδαν οἱ περιηγητές στά χρόνια τῆς δουλείας ('Αρχ. τοῦ Θρακ. Λαογρ. καί Γλωσ. Θησ., τ. ΙΣΤ', σ. 34 - 53).

Παπαχριστοδούλου (Πολ.-): Τά ἐσνάφια καί ἡ οἰκονομική καί πνευματική ἄνθησις τοῦ 'Ελληνισμοῦ ἐπί Τουρκοκρατίας ('Αρχ. Θρακ. Λαογρ. καί Γλωσ. Θησ., 1951).

Παπαδάκη (Αἰκατ.-): Οἱ περιηγηταί καί ὁ ἑλληνισμός τῆς Μικρᾶς 'Ασίας τοῦ ΙΔ' καί ΙΕ' αἰῶνος ('Αφιέρωμα εἰς Κων. ῎Αμαντον).

Papadopoulos (C.G.-): Les privilèges du Patriarchat (Paris, 1924).

Παπαδόπουλος (Θ.-): Μία ἐξιστόρησις τῆς καταλήψεως τῆς Χίου ὑπό τῶν 'Ενετῶν (1694). «Κείμενα καί Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας», ἀρ. 5 ('Αθῆναι, 1964).

Παπανδρέου (Γεώργ.-): 'Η 'Ηλεία διά μέσου τῶν αἰώνων ('Αθῆναι, 1924):

Παπαρρηγόπουλος (Κων.): 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ ῎Εθνους ('Εν 'Αθήναις, 1925), τόμ. 5.

Παρνασσός, 1877 - 1895, τόμ. 17.

Πασχάλης (Δημ. Π.-): Περιηγηταί ἐν 'Ελλάδι ἀπό τοῦ ΙΔ' μέχρι τοῦ Κ' αἰῶνος. 'Επετηρίς 'Εταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν ('Εν 'Αθήναις, 1964). Τόμ. Δ', σ. 231 - 325.

Πασχάλης (Δημ.Π.-): Αἱ Κυκλάδες κατά τούς μεταξύ τῶν Τούρκων καί Βενετῶν πολέμους 1644 - 1669 καί 1684 - 1699 ('Αθῆναι, 1935).

Πασχάλης (Δημ.Π.-): Οἱ 'Αλβανοί εἰς τάς Κυκλάδας ('Ημερ. Μεγ. 'Ελλ. 1934).

Πασχάλης (Δημ.Π.-): Πειρατεία καί δουλεμπόριον ἀνά τάς Κυκλάδας ἐπί Τουρκοκρατίας ('Ανδριακά Χρονικά, τόμ. Α', σ. 151 - 160).

Paton (James Morton-): Chapters on Medieval and Renaissance visitors to Greek lands. L. A. P. Princeton N. J. The American School of Classical Studies of Athens, 1951.

Πατρινέλης (Χρ. Γ.-): 'Ο Θεόδωρος 'Αγαλλιανός, ταυτιζόμενος πρός τόν Θεοφάνην Μηδείας καί οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του ('Αθῆναι, 1966).

Πατρινέλης (Χρ. Γ.-): Κυριακός ὁ 'Αγκωνίτης ('Η δῆθεν ὑπηρεσία του εἰς τήν Αὐλήν τοῦ

σουλτάνου Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ) ΕΕΒΣ, τ. ΛΣΤ΄ (1960, σ. 152 - 160).

Πατσέλης (Νικ. Β.-): Ἐντυπώσεις ξένων περιηγητῶν ἀπό τό Δελβινάκι (Ἠπειρωτική Ἑστία, 1954).

Pellegrin (de-): Relation du voyage dans le Royaume de la Morée (Marseille, 1722).

Πελοποννησιακά (Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν).

Περιηγήσεις: Συλλογῆς τῶν ἐν Ἐπιτομῇ τοῖς πάλαι γεωγραφηθέντων τόποις ἐκδοθέντων φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῶν ἐξ Ἰωαννίνων φιλογενεστάτων ἀδελφῶν Ζωσιμαδῶν χάριν τῶν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἀφιερωμένων Ἑλλήνων. Τόμος πρῶτος περιέχων: Σκύλακος καί ἀνωνύμου τινος περίπλους. Ἀγαθημέρου Γεωγραφίας βιβλία Β΄. Ἀγαθαρχίδου, Ἄννωνος, Ἀρριανοῦ, Νεάρχου, Μαρκιανοῦ, περίπλους. Τεμάχια τινα Μενίππου καί Ἀρτεμιδώρου. Δικαιάρχου Βίον Ἑλλάδος καί Ἀναγραφήν τοῦ Πηλίου ὄρους. Ἰσιδώρου Σταθμούς Παρθικούς. Σκύμνου περιήγησιν. Πλουτάρχου περί ποταμῶν καί τήν ἐπιτομήν τῶν Στράβωνι γεωγραφουμένων. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας ἐκ τῆς Σχραιμβλικῆς τυπογραφίας 1807. Τόμος Δεύτερος περιέχων: Διονυσίου Οἰκουμένης περιήγησιν μετά τῶν παρεκβολῶν τοῦ Εὐσταθίου. Ἀνωνύμου περίπλουν Εὐξείνου Πόντου. Πτολεμαίου Κανόνα ἐπισήμων πόλεων. Ἀραβίαν καί Ἀστερισμῶν ἔκθεσιν. Ἀνωνύμου παράφρασιν καί τήν Διονυσίου περιήγησιν. Παρεμβολάς τινας καί τήν αὐτοῦ Περιήγησιν. Καί ἀποσπάσματά τινα Γεωγραφικά. Τούτοις προσετέθη Ἀμπουλφέδα. Ἀποσπάσματα Γεωγραφικά (Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1808).

Pétré (Hélène-): Journal de voyage (Εἰσαγωγή στή μετάφραση τοῦ χρονικοῦ τῆς Αἰθερίας ἀπό τό λατινικό) Paris, 1948.

Πετρέας (Στυλ. Μ.-): Ἡ Μάνη καί ὁ βίος τῶν Μανιατῶν ἐν συγκρίσει πρός τά παρ᾽ ἀρχαίοις (Ἀθῆναι, 1853).

Πετρόπουλος (Δ.Α.-): Ἡ θανάτωσις δι᾽ ἀνασκολοπισμοῦ κατά τήν Τουρκοκρατίαν (ΕΕΒΣ, τ. 23 (1953), σ. 531).

Pfaltzgraft (Alexander-): Beschreibung der Meerfahrt zum heyligen Lande des Alexanders Pfaltzgraften. Ἔκδ. Feyrabend.

Pirenne (Henri-): Histoire du Moyen Âge (Paris, 1933).

Φιλαδελφεύς (Θ.Ν.-): Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπί τουρκοκρατίας, τόμ. 3 (Ἐν Ἀθήναις, 1902).

Piacenza (Francesco-): L'Egeo redivivo o'sia chorografia dell'Arcipelago... Grecia Morea o'Peloponnese, di Candia e Cipri. Con le sue piante in rame al più vivo incise, fatiche e diligenze di Francesco Piacenza Napolitano (In Modona, 1688).

Piloti (Emmanuel-): Traité sur le passage dans la Terre Sainte, 1420 (Bruxelles, 1846).

Pinet (Antoine du-): Plantz, portraits et descriptions de plusieurs villes et forteresses tant de l'Europe, Asie et Afrique que dans des Indes et terres neuves. Le tout mis en ordre, région par région, par Antoine du Pinet (Lyon, 1564).

Pinon (Carlier de-): Voyage en Orient, avec des notes historiques et géographiques (Paris, 1920).

Πλατάκης (Ἐλευθ.-): Οἱ σεισμοί τῆς Κρήτης ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ᾽ ἡμᾶς χρόνων. Κρητικά Χρονικά, τ. Δ΄ (1950), σ. 463 - 526).

Πολέμης (Δημ. Ἰω.-): Ἡ πρός τόν Βαρλαάμ διένεξις τοῦ Γρηγορᾶ. Ἡ Ἀντιλογία (Ἑλληνικά, τόμ. ΙΗ΄, σ. 44 - 72).

Πολίτης (Νικ.): Λαογραφικά Σύμμεικτα, τόμ. Α - Γ΄ (Ἐν Ἀθήναις, 1920 - 1931).

Porcacchi (Thom.-): L'isole più famose del mondo (Venezia, 1686).

Possot (Denis-): Le voyage de la Terre Sainte composé par maitre Denis Possot et achevé par messire Charles Philippe (Paris, 1890).

Postel (Guillaume-): De la République des Turcs: et là où l'occasion s'offrira, des moeurs et loy de tous Muhamedistes par Guillaume Postel, cosmopolite (A Poitiers, 1560).

Poullet (Sieur de-): Nouvelles relations du Levant qui contiennent diverses remarques fort

curieuses non encore observées touchant la religion, les moeurs et la politique de plusieurs peuples. Avec une exacte description de l'empire du Turk en Europe et plusieurs choses curieuses remarquées pendant huit années de séjour et une dissertation sur le commerce des Anglais et des Hollandois dans le Levant (A Paris, 1668).
Predelli (R.-), (A. Sacerdoti): Statuti maritimi Veneziani (Venezia, 1903).
Prescott (M.F.M.-): Jerusalem Journey Pilgrimage to the Holy Land in the fifteenth century (London, 1954).
Προκόπιος: Περί Κτισμάτων.
Quiclet (de-): Les Voyages à Constantinople (Paris 1664).
Radzivil (Nicolas Christophe-): Hierosolymitana peregrinatio ex idiomate polonico in latinam linguam translata et nunc primum edita Thoma Tzetero, 1601.
Rabaud (A.-): Empereurs et impératrices d'Orient (Revue de deux Mondes, 1891).
Ramberti (Benedetto-): Libri tre delle cose dei Turchi. Nel primo si descrive il viaggio da Venezia a Constantinopoli con gli nomi de luoghi antichi e moderni. Nel secondo la Porta cioè la corte del Sultan Soleymano, Signor dei Turchi. Nel terzo il modo del reggere il stato e imperio suo (In Venezia, 1539).
Randolph (Bernard-): The present state of the Morea called anciently Peloponnesus: which hath been near two hundred years under the dominions of the Turks and is now very much depopulated. Together with a description of the City of Athens, islands of Zante, Strofades and Serigo, by Bernard Randolph, who resided in those parts from 1671 - 1679 (London, 1680).
Randolph (Bernard-): The present state of the Islands in the Archipelago, sea of Constantinople and Golf of Smyrna. With the Islands of Candia and Rhodes. Faithfully described by Ber. Randolph (Oxford, 1687).
Ranke-Καλλιγᾶ: Περί τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Ἑνετοκρατίας (Πανδώρα, ΙΒ', 553 καί ΙΓ', 7).
Rayet (M.O.-): Mémoire sur l'île de Cos (Paris 1888).
Rayfel (Giovanni Christoforo-): Il viaggio fatto di Constantinople verso Levante (Vienna, 1589).
Reis (Piri- ἤ Camalli): Das türkische Segelhandbuch für das Mittelländische Meer vom Jahre 1521 (Berlin, 1926).
Relation de l'éstablissement des pp de la Compagnie de Jésus en Levant. (Ed. Ém. Legrand). Paris, 1869.
Ρενιέρης (Μ.-): Τό Βυζάντιον καί ἡ ἐν Βασιλείᾳ Σύνοδος ('Αθῆναι, 1881).
Revue des Études Byzantines (Paris), τόμ. 26.
Riant (Paul-): Expéditions et pèlerinages des Scandinaves au temps des Croisades (Paris, 1865).
Ribaud (S.-): Ὁ Ἑλληνισμός κατά τούς πρώτους αἰῶνας τοῦ Ἰσλάμ ('Αθῆναι, 1902).
Ricaut (sir Paul-): A description of Candia in its ancient and modern state: with an account of the siege thereof (London, 1670).
Ricaut (sir Paul-): Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman (Amsterdam, 1670).
Rice (Warner G.-): Early English travellers to Greece and the Levant (University of Michigan Press, 1933).
Richard (Père François-): Relation de ce qui s' est passé de plus remarquable à Saint-Erini, isle de l'Archipel, depuis l'établissement des Pères de la Compagnie de Jésus en icelle, avec la déclaration de plusieurs choses mémorables touchant le rit et la créance de Grecs de ce temps et touchant les feux souterains qui sortirent du fond de la mer l'an 1650, avec plusieurs prodiges. Par le R. P. François Richard missionaire de la Compagnie de Jésus (A Paris, 1657).
Richarderie (Boucher de la-): Bibliothèque universelle des voyages (Paris, 1808).
Robert: Adventures among the Corsairs of the Levant. His account of their way of living.

Description of the Archipelago (London, 1694).
Rochechouart (Louis de-): Journal de voyage, 1461 (Paris, 1893).
Ροδοκανάκης (Π.-): Ἡ βασίλισσα καί αἱ βυζαντιναί ἀρχόντισσαι (Ἀθῆναι, 1920).
Roe (sir Thomas-): The negotiations of sir Thomas Roe in his embassy to Ottoman Porte (London, 1740).
Röhricht (von Reinhold-): Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande (Innsbruck, 1900).
Röhricht (von Reinhold-): Die Deutschen im heiligen Lande: chronologisches Verzeichniss derjenigen Deutschen, welche als Jerusalempilger und Kreuzfahrer sicher nachzuweisen oder wahrscheinlich anzusehen sind (650 - 1291). (Innsbruck, 1894).
Rosaccio (Gios.-): Viaggio da Venezia a Constantinopoli per mare e per terra e insieme quello di Terra Santa (Venezia, 1606).
Rostagne (J.B.-): Les mémoires du voyage de monsieur le marquis de Ville au Levant ou l'histoire du siège de Candie comprenant en trois parties tout ce qui s' est passé tant avant l'arrivée et sous le commandement de ce général que sous celuy de Mr. le marquis de S. André Montbrun jusques à la prise de la place. Le tout tiré des mémoires de J. B. Rostagne (A Amsterdam, 1671).
Roy (Julien de-): Ruines les plus beaux monuments de la Grèce (Paris, 1780).
Sabbatini (R.-): Ciriaco di Ancona e la sua descrizione autografa del Peloponneso, transmessa da Leonardo Botta (Milano, 1910).
Saewulf: Relatio de peregrinatione Saewulfi ad Hierosolymam et Terram Sanctam, Annis Dominicae Incarnationis MCII et MCIII. Henry Bohn (London, 1848).
Σαμουήλ (Ραββῖνος-): Itinéraires de la Sainte Terre des XIII, XIV, XV, XVI, et XVII siècle, traduits de l'hébreu et accompagnés de tables, de cartes et d'éclaircissements, par E. Carmoly (Bruxelles, 1847).
Sanderson (John-): The travels of John Sanderson in the Levant, 1584 - 1602 (London, 1931).
Sandrart (Jacob-): Kurze, u. vermehrte Beschreibung v.d. Ursprung, Aufnehmen, Gebiete u. Regierung d. weltberühmten Republick (Nürnberck, 1687).
Sandys: Travels containing an history of the original and present state of the Turkish Empire, their laws, government, policy... the Mahometan religion and ceremonies, a description of Constantinople... also of Greece, with the religion and customs of the Grecians (London, 1673).
Σάρου - Ζολώτα (Αἰμιλία-): Τό Κάστρον τῆς Χίου (Ἀθῆναι, 1916).
Σάθας (Κων.-): Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη (Ἀθῆναι, 1869).
Σάθας (Κων.-): Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς (Ἀθῆναι, 1869).
Σάθας (Κων.-): Ἕλληνες στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει (Ἀθῆναι, 1885).
Σάθας (Κων.-): Εἰδήσεις τινές περί ἐμπορίας καί φορολογίας ἐπί Τουρκοκρατίας (Οἰκον. Ἐπιθεώρησις, 1878 - 79).
Σάθας (Κων.-): Τό ἐν Ζακύνθῳ ἀρχοντολόγιον καί οἱ ποπολάροι (Ἀθῆναι, 1862).
Σάθας (Κων.-): Νεοελληνική Φιλολογία (Ἐν Ἀθήναις, 1868).
Sathas (Con.-): La tradition hellénique et la légende de Phidias de Praxitèle et de la fille d'Hippocrate au Moyen Âge (Paris, 1883).
Sathas (Con.-): Monuments inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge (Venise, 1884).
Sauger (Robert-): Histoire Nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel avec la description des principales Isles et des choses les plus remarquables qui s'y voyent encore aujourd'hui (Paris, 1699).
Saxo Grammaticus: Danorum regum historia. Müller Hauniae (1831 - 1858).
Sayer (P.-): Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel (Paris, 1690).

Scalamonti (Francesco-): Vita di Ciriaco Anconitano scritta da Francesco Scalamonti tratta da un codice Trivigiano e data in luce dal Giuseppe Colucci premesso un commento ed aggiuntevi le opportune annotazioni (Roma, 1792).
Schefer (Ch.-)et Cordier (Henri-): Recueil des voyages et de documents pour servir l'histoire et la géographie depuis XII jusque à la fin du XVI siècle (Paris, 1881).
Schabe: Histoire du commerce des peuples latins de la Méditerranée au Moyen Âge (Paris, 1932).
Schiltberger (Johann-): Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa, Asien und Afrika von 1934 bis 1427 (München, 1859).
Schilrtberger (Johann-): The bondage and travels of J. S. a native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa (London, 1879).
Schlumberger (G.-): Byzance et Croisades. Pages mediévales (Paris, 1927).
Schlumberger (G.-): Numismatique de l'Orient Latin (Paris, 1878).
Schlumberger (G.-): Un Empereur de Byzance à Paris et à Londres. Revue de deux Mondes, XXX (1915).
Schmidt (Bernhard-): Die Thorfrage in der Topographie Athens (Freiburg, 1879).
Schmidt (Bernhard-): Die Insel Zakynthos, erlebtes und erforschtes (Freiburg, 1899).
Schottus: Itinerarium Italiae (Antwerp, 1600).
Schürf (Hans-): Luzerner und innerschweizer Pilgerreisen zum heiligen Grab in Jerusalem von 15. bis 18. Jahrhundert (München, 1957).
Schweigger (Salomon-): Eine neue Reysbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem (Nürnberg, 1608).
Sebastiani (Monsignor-): Viaggio e navigazione nell'andare e tornare dall'Arcipelago (In Roma, 1687).
Sedlitz (Melchior von-): Beschreibung des Wallfahrt zum H. Grab von Melchior von Sedlitz und anderen Herren (Ἐκδ. J. Feyerabend).
Sereno (Bartolomeo-): Commentari della guerra di Cipro (Monte Cassino, 1845).
Setton (Keneth-): Catalan domination of Athens, 1311 - 1388 (London, 1948).
Sevin (Abbé-): Lettres sur Constantinople de l'abbé Sevin écrites du comte de Caylus (Paris, 1802).
Sherley (sir Antony-): The three brothers of the travels and adventures of sir Antony, sir Robert and sir Thomas Sherley, in Persia, Russia, Turkey, Spain etc. (London, 1825).
Sigoli (Simone-): Viaggio al Monte Sinai. Testo di lingua ed ora per la prima volta pubblicato, con due lezioni di Luigi Fiacqui e di Francesco Poggi (Firenze, 1823).
Silvia (Santa- Aquitana): Peregrinatio ad Loca Sancta (Roma, 1884).
Skeel (Caroline A. J.-): Travel in the first century after Christ, with special reference to Asia Minor (Cambridge, 1901).
Σκουδαρᾶς (Βαγγέλης-): Ἰωάννης Πρίγκος (1725 - 1789). Ἡ ἑλληνική παροικία τοῦ Ἄμστερνταμ. Ἡ Σχολή καί ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ζαγορᾶς (Ἀθῆναι, 1964).
Sommer: Wasser und Land Reyse gethan nach der Levante als Italien, Candien, Cyprus, Ägypten, Rhodus, Archipelagus, Türckenen und wiederum zurück durch Ungern und Teutschland (Amsterdam, 1664).
Sonetti (Bartolomeo delli-): Isolario, o sia Cosmografia del mar Egeo in versi (Roma, 1898).
Sonnini (C.S.-): Travels in Greece and Turkey (London, 1803).
Spandugino: Commentari dell' origine di principi Turchi (Firenze, 1551).
Σπαθάρης (Ἰωάν.-): Ἡ Δυτική Θράκη κατά τόν Ἐδλιά Τσελεπῆ (Θρακικά, 1933, 1934, 1936, 1938).

Spelman (W.-): A dialogue between two travellers (1580). London, 1896.

Spon (Jacob-): Voyage d'Italie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676 (Lyon, 1675).

Spon (Jacob-): Lettres écrites sur une dissertation d'un voyage de Grèce (Paris, 1679).

Spon (Jacob-): Réponse à la critique publiée par M. Guillet sur le voyage de Grèce de Jacob Spon (Paris, 1693).

Σπϋριδάκης (Φ.-): Τά κατά τήν τελευτήν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἁγιογραφικῶν κειμένων (ΕΕΒΣ).

Σταματιάδης (Ε.-): Ὁ Ἱππόδρομος τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Starr (Jos.-): The Jews in the byzantine Empire (London, 1939).

Στέφανος (Κλών.-): La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical (Paris, 1884).

Stephanus: De urbibus (Florentiae, 1521).

Στέφανος: Τό προσκύνημα τοῦ μοναχοῦ Στεφάνου ἀπό τό Νόβγκοροντ, 1350 (Itinéraires Russes en Orient traduits pour la Société de l'Orient Latin (Genève, 1889).

Stevenson (E.L.-): Portolan charts (N. York, 1911).

Stochove (Sieur de-): Voyages d'Italie et du Levant faites ès années 1630, 1631, 1632, 1633 (A Bruxelles, 1643).

Suchem (Ludolph von-): Description of the Holy Land and the way thither written in the year 1350 (Palestine Pilgrim's Society, 1895).

Suriano (Francesco-): Trattato di Terra Santa e dell'Oriente (Roma, 1900).

Surius (Bernardin-): Le pieux pèlerin ou voyage de Jérusalem (Bruxelles, 1666).

Svoronos (N.-): Portulans Grecs (Revue des Études Grecques, LXII, Janvier - Juin 1949).

Tafrali (O.-): Thessalonique au quatorzième siècle (Paris, 1913).

Tafur (Pedro-): Andanzas y viajes de Pedro Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435 - 1439). Madrid, 1874.

Tavernier (Jean Baptiste-): Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, chevalier, baron d'Aubonne qu'il a fait en Turquie et en Perse et aux Indes pendant l'espace de quarante ans et par toutes les routes que l'on peut tenir, accompagnés d'observations particulières sur la qualité, la religion, le gouvernement, les coutumes et le commerce de chaque pais, avec les figures, les poids et la valeur de monnoyes qui y ont cours (A Paris, 1675).

Tebaldi (D. Pio-): La Morea compendiata da D. Pio Tebaldi in cui si descrivono le città principali, costumi e riti di quei popoli, da quanti e da chi fù dominata con altre notabili curiosità (In Venetia, 1686).

Tenenti (Alb.-): I corsari in Mediterraneo all'inizio del cinquecento (Rivista Storica Italiana, 1960).

Tercier: Mémoire de la prise de Rhodes (Paris, 1759).

Θεοτόκης (Σπ.-): Ἡ Κρήτη τό 1570 (Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλ., 1933, σ. 313 - 337).

Θεοτόκης (Σπ.-): Θεσπίσματα τῆς ἑνετικῆς Γερουσίας (1281 - 1385).

Θησαυρίσματα: Περιοδικόν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν (Βενετία) τ. 5.

Thevenot (Le cadet-): Relation d'un voyage au Levant. Il est curieusement traité des éstats sujets au Grand Seigneur, des moeurs, religions, forces, gouvernements, politiques, langues et coutumes des habitants de ce grand empire et les singularités particulières de l'Archipel, Constantinople, Terre Sainte, Égypte, Pyramides, mumies, déserts de l'Arabie, la Meque et de plusieurs autres lieux de l'Asie et de l'Afrique, remarqués

depuis peu et non encore décrits à présent (Paris, 1864).
Thevet (André-): La Cosmographie universelle d'André Thevet, Cosmographe du Roi (A Paris, 1575).
Thompson (James Westfall-): An Economic and Social History of the Middle Ages (N. York and London, 1928).
Τωμαδάκης (Νικ.-): Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καί ἡ Κρήτη κατά τό 1400 (Ἀθῆναι, 1947).
Θρακικά: Σύγγραμμα ἐκδιδόμενον ὑπό τοῦ ἐν Ἀθήναις «Θρακικοῦ Κέντρου» (1926 - 1969).
Timberlake (Henry-): A true and strange discourse of the travels of two English pilgrims towards Jerusalem (1615).
Tobler (Titus - and Augustus Molinier): Itinera Hierosolymitana et descriptiones Terrae Sanctae bellis Sacris anteriora et Latina lingua exarata (Publications de la Société de l'Orient Latin). Genevae, 1879 - 80.
Tollot (le Sieur-): Nouveau voyage fait au Levant ès années 1731 et 1732 (Paris, 1742).
Τόζης (Γιάννης-): Πῶς εἶδε τή σκλαβωμένη Θράκη ὁ Ἄγγλος περιηγητής sir Henry Blount. Ἀρχεῖο τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καί Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ. Τόμος ΙΗ, σ. 213.
Τόζης (Γιάννης-): Ὁ ἑλληνικός κόσμος ὅπως τόν εἶδε κατά τόν ΙΔ΄ αἰώνα ἕνας Ἱσπανός περιηγητής (Ἀνατ. ἐκ τοῦ 22ου τ. τοῦ Ἀρχείου τοῦ Θρακ. Λαογρ. καί Γλωσ. Θησαυροῦ).
Tournefort (Pitton de-): Relation d'un voyage du Levant (Paris, 1717).
Trevisan (Domenico-): Voyage du magnifique et très illustre chevalier et procurateur de Saint-Marc Domenico Trevisan ambassadeur de l'illustrissime gouvernement venitien auprès du sérénissime seigneur le grand Soudan du Caire. Ἐκδ. Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la Géographie, sous la direction de M. Ch. Schefer, Paris, 1874.
Τσιτσέλης (Ἠλίας-): Κεφαλληνιακά Σύμμεικτα (Ἐν Ἀθήναις, 1904).
Τσοκόπουλος (Γεώργ.-): Ὁ ἰδιωτικός δίος τῶν γυναικῶν τοῦ Βυζαντίου (Τεργέστη, 1911).
Tyrell (F.H.-): The Turks in the Morea (Calen. Review, 1892).
Τζώρτζογλου (Δημοσθένης-): Τά περί Ἀθηνῶν κεφάλαια τοῦ Ἐδλιᾶ Τσελεπῆ (1931).
Valle (Pietro della-): Voyage dans la Turquie, l'Égypte, la Palestine, la Perse, les Indes Orientales et autres lieux (1615), v. 8 (Rouen 1745).
Vandal (Albert-): L'Odyssée d'un Ambassadeur. Les voyages du marquis de Nointel (1670 - 1680) par Albert Vandal de l'Académie Française (Paris, 1900).
Vasiliev (Alexander A.-): Pedro Tafur, a Spanish Traveller of the Fifteenth Century and his visit to Constantinople, Trepizond and Italy (Byzantion, VII 1932, σ. 75 - 122).
Vasiliev (Alexander, A.-): Quelques remarques sur les voyageurs du moyen âge à Constantinople. Mélanges Charles Diehl. Études sur l'histoire et sur l'art de Byzance (Paris, 1930).
Vasiliev (Alexander A.-): Il viaggio dell' Imperatore Bizantino Giovani V Paleologo in Italia (1369 - 1371) e l'Unione di Roma del 1369 (Studi Bizantini e Neoellenici, 1931).
Vera (Juan Ceverio de-): Viaje de la Tierra Santa y descripcion de Jerusalem (Roma, 1596).
Vignaud (Henri-): Études critiques sur la vie de Colomb avant ses découvertes (Paris, 1905).
Villamont (Seigneur de-): Les voyages du Seigneur de Villamont, Chevalier de l'Ordre de Hierusalem (A Paris, 1627).
Villehardouin (Geoffroi de-): La Conquête de Constantinople par Geoffroi de Villehardouin avec continuation de Henri de Valenciennes (Paris, 1872).
Villemain (François-): Essai historique sur l'état des Grecs (Paris, 1860).
Villemain: Ὁ Λάσκαρις ἤ οἱ Ἕλληνες κατά τόν ΙΕ΄ αἰῶνα. Μετάφρ. Παρμενίδου (Ἀθῆναι, 1847).

Voisins (Philippe de-): Voyage à Jérusalem de Philippe de Voisins seigneur de Montau (Paris, 1883).

Waldstein (C.-): Views of Athens in the year 1687.

Wansleben (Johann-): Nouvelle relation en forme de Journal fait par Johann Wansleben R. D. en 1672 - 1673 (A Paris, 1677).

Weber (Shirley Howard-): Voyages and Travels in Greece and Near East and adjacent Regions. Ἔκδοση τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν. Περιέχει 806 τίτλους γιά τήν περίοδο μέχρι τοῦ 1800 καί 1206 γιά τόν ΙΘ' αἰώνα.

Wey (William-): The Itineraries of Willian Wey, Fellow of Eton College, to Jerusalem AD 1458 and AD 1462, and to Saint James of Compostella AD 1456 (London, 1857).

Wey (William-): Informations for pilgrims unto the Holy Land (E. Gordon Duff, London 1893).

Wewett (Margaret-): Canon Pietro Casola's pilgrimage to Jerusalem in the year 1494 (Manchester, 1907).

Wheler (George-): A journey into Greece (London, 1682).

Wilson (C.W.-): The Bordeaux Pilgrim (London, 1887).

Worde (W. de-): Informacon for pylgrymes unto the Holy Land.

Wright (Thomas-): Early travels in Palestine, comprising the narratives of Arculf, Willibald, Bernard, Saewulf, Sigurd, Benjamin of Tudela, sir John Mandeville, de la Brocquière and Maundrell (London, 1848).

Ξανθουδίδης (Στ.-): Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καί οἱ κατά τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν (Ἀθῆναι, 1939).

Ξηρουχάκης (Ἀγ.-): Τό ἐμπόριον τῆς Βενετίας μετά τῆς Ἀνατολῆς κατά τόν Μεσαίωνα (Ἐπ. Ἐπ. Κρητ. Σπουδῶν, τ. Γ' (1940), σ. 241 - 296).

Yemeniz: Le Magne et les Magnotes (Revue de deux Mondes, τ. 56, 1865).

Ὑψηλάντης (Ἀθ. Κομνηνός-): Τά μετά τήν Ἅλωσιν (1453 - 1789). Κωνσταντινούπολις, 1870.

Ζακυθηνός (Διον.-): Le Despotat grec de Morée (Paris, 1932).

Ζακυθηνός (Διον.-): Corsaires et pirates dans le mers grecques au temps de la domination turque (Athènes, 1939).

Ζακυθηνός (Διον.-): Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι. Συμβολαί εἰς τήν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ (Ἀθῆναι, 1945).

Ζαμπέλιος (Σπ.-): Οἱ Κρητικοί γάμοι. Ἀνέκδοτον ἐπεισόδιον τῆς Κρητικῆς ἱστορίας (1570) Ἐν Ρώμῃ, Ταυρίνῳ καί Φλωρεντίᾳ, 1871.

Ζαμπέλιος (Σπ.-): Βυζαντιναί μελέται. Περί πηγῶν νεοελληνικῆς ἐθνότητος ἀπό Η' μέχρι Ι' ἑκατονταετηρίδος μ.Χ. (Ἀθῆναι, 1857).

Ζώης (Λ.Χ.-): Ἱστορία τῆς Ζακύνθου (Ἀθῆναι, 1955).

Ζολώτας (Γεώργ.-): Ἱστορία τῆς Χίου (Ἀθῆναι, 1928).

Ζέρβης (Νικ. Ι.-): Ὁ Ἄραβας γεωγράφος Edrisi καί ἡ (Καλαμάτα, 1967).

Ζερλέντης (Περ.-): Μετοίκησις Ἀλβανῶν εἰς Ἴον (Νησιωτικά Χρονικά, τόμ. Α').

Ζερλέντης (Περ.-): Σημειώματα ἐκ τῶν Μαρτίνου Κρουσσίου Σουηκικῶν Χρονικῶν (Ἀθῆναι, 1922).

Ζερλέντης (Περ.-): Ἱστορικά σημειώματα ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν ἐν Νάξῳ Καπουκίνων, «Νησιωτική Ἐπετηρίς» (τ. Α', 1918).

Ζερλέντης (Περ.-): Γράμματα τῶν τελευταίων δουκῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (Byzantinische Zeitschrift, τ. 15).

Ζερλέντης (Περ.-): Φεουδαλική πολιτεία ἐν τῇ νήσῳ Νάξῳ (Ἑρμούπολις, 1925).

Ziebarth (Erich-): Curiacus von Ancona in Samothrake. Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts zu Athen.

Zinkeisen (Johann-): Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa (Hamburg, 1840 - 1863).
Ζουδιανός (Νικ.-): Ἱστορία τῆς Κρήτης ἐπί Ἐνετοκρατίας (Ἀθῆναι, 1960).
Zuallardo (Giovani-): Il devotissimo viaggio di Jerusalemme fatto e descritto in sei libri dal sig. G. Z. cavaliero del santiss. Sepolcro di N. S. l'anno 1586. Aggiuntovi di disegni di varii luoghi di Terra Santa ed altri paesi intagliato da Dalmato (Roma, 1587).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

'Αβησσυνοί, 553— 554
'Αγαλλιανός, 311.
῎Αγγελος (Χριστόφορος), 49.
'Αγία Σοφία, 192, 193, 225, 232—233, 234, 236, 241, 256, 261, 264, 268, 272, 289, 318—319, 352, 359, 368, 370—371.
'Αγία 'Ελένη, 439.
'Αγία Θεοδώρα, 289.
'Αγία Μαύρα, 50, 481.
'Αγία Μελανία, 186.
'Αγία Συλβία, 186.
῞Αγιοι Τόποι, 29, 30, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 51, 59, 60, 62, 64, 71, 72, 87, 88, 95, 190, 194, 197, 198, 199, 200, 208, 265, 354, 357-358, 448, 452.
῞Αγιον ῎Ορος, 238, 252, 265, 284, 300, 310, 328, 352, 387-388, 586-587, 654.
῞Αγιος 'Ανδρέας, 194, 242.
῞Αγιος 'Αντωνίνος, 30.
῞Αγιος Αὐγουστίνος, 33.
῞Αγιος Εὐσέβιος, 186.
῞Αγιος 'Ιερώνυμος, 33, 34, 185.
῞Αγιος 'Ισίδωρος, 209-213.
῞Αγιος 'Ιωάννης (Θεολόγος), 390-391.
῞Αγιος Λαυρέντιος, 268.
῞Αγιος Λουδοβίκος, 459.
῞Αγιος Νικόλαος, 200.
῞Αγιος Πορφύριος, 186.
῞Αγιος Ρόκκος, 435.
῞Αγιος Στέφανος, 186.
῞Αγιος Τάφος, 28, 29, 32, 34, 35, 146, 147, 548, 549, 550, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558.
'Αγιοταφῖται, 557, 558.
῞Αγιος Τίτος, 487.
'Αγγλία, 98, 475, 504, 615.
῞Αγγλοι, 44, 45, 46, 62, 111, 276, 277, 356, 446, 449, 464, 475, 625, 707.
῎Αγκυρα, 275, 279, 283.
'Αδριανός, 28.
'Αδριανούπολη, 465.
'Αη-Μηνᾶς, 324-325.
'Αη-Νικόλας, 295.
'Αη-Στράτης, 300.
'Αθήνα, 22, 23, 25, 26, 29, 32, 126, 127, 158-169, 187, 195, 215, 230, 231, 242, 305, 307-308, 367, 376, 422-423, 474, 481-482, 503, 517-519, 575—576, 592-597, 614, 615, 616-626, 630-634, 656-658, 663-665, 673-675, 682, 693-696.
'Αθηναῖοι, 25, 165, 482, 517, 595-596, 618, 663-664.
῎Αθως, 249, 252.
Αἰγαῖο, 366.
Αἴγινα, 94, 97, 162, 301, 664, 672-673, 699.
Αἴγυπτος, 22, 455.
Αἰθερία, 29, 34.
῎Ακεργελμ (῎Αννα), 700, 702.
'Ακομινᾶτος (Μιχαήλ), 98, 126, 159, 309.
'Ακροκόρινθος, 683.
'Ακρόπολη, 25, 128, 129, 131, 151, 158, 160, 161, 166, 304, 308, 423, 445, 503, 518, 592-595, 626, 630, 631, 632, 656-657, 664, 693, 699, 700-706.
'Ακρωτήρι (Σαντορίνης), 468-469, 527.
῎Ακτιον, 306.
'Αλάριχος, 26, 125.
'Αλβανοί, 109, 238, 559-560, 567, 570, 673, 684.
'Αλγέρι, 111-112, 471.
'Αλγερίνοι, 447.
'Αλεξάνδρεια, 62, 448, 471, 589.
'Αλκουίνος, 54.
'Αλμυρός, 224.
'Αμαζόνες, 288.
'Αμάλφι, 355.
'Αμάσεια, 403.
'Αμερική, 354.
'Αμοργός, 119, 298-299, 530, 539, 687, 722-723.
'Αμπουλφέντα, 236, 239.
῎Αμστερνταμ, 449.
'Αναγέννηση, 41, 275, 277-278.
'Ανατολική 'Εκκλησία, 168.
'Ανατολικό, 691.
'Ανάφη, 298, 530, 723.
'Ανδρόνικος, 256. 257, 258.
'Ανδρόνικος Δ', 285, 286.

Ἄνδρος, 195, 297, 475, 559-560, 579, 668, 685, 724.
Ἄνθιμος (μητροπολίτης), 679.
Ἀντίπαρος, 106, 654-656.
Ἀντίπατρος, 292.
Ἀντωνίνος, 31.
Ἀντώνιος (πατριάρχης), 251, 252, 253, (ἀρχιεπ. Νόβγκοροντ), 231-235.
Ἀπολλώνιος Ρόδιος, 22.
Ἄραβες, 24.
Ἀράχωβα, 692-693.
Ἀρβανίτες, 389, 514-517, 605, 779, 681-682.
Ἄργος, 277, 474.
Ἀργοστόλι, 503, 579.
Ἀριστοτέλης, 246.
Ἀρκαδία, 474.
Ἀρμένιοι, 550, 553, 555, 556.
Ἁρμόλια, 563.
Ἀρναούτηδες, 514-517, 559-560, 612.
Ἄρτα, 221, 305, 691.
Ἀσσάμ-μπαμπά, 607, 609.
Ἀστυπάλαια, 337, 530, 533, 538.
Ἀτσίγγανοι, 249, 350.
Ἀττάλεια, 240.
Ἀττική, 514-520, 665.
Αὔγουστος (αὐτοκρ.), 21, 25.
Αὐλίδα, 514.
Αὐστρία, 454, 504.
Ἀχαΐα, 474.

Βαγιαζήτ, 62, 255, 258, 259, 274, 275, 279, 282, 283, 287, 352, 353, 362-363, 481.
Βαζάρι, 68.
Βαλδουίνος, 209.
Βάνδαλοι, 24, 31.
Βάραγγοι, 198-199, 200, 205, 207, 208, 355.
Βαρλαάμ, 250-252.
Βασίλιεφ, 250, 251, 253.
Βατάτζης (Ἰωάννης), 209.
Βελιγράδι, 455.
Βενετία, 43, 56, 61, 62, 63, 66, 68, 71, 73, 97, 109, 242, 289, 333, 346, 354, 355, 356, 411, 447, 448, 449, 452, 454, 464, 497, 504, 521-522, 664, 674, 698, 702.
Βενετοί, 56, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 159, 161, 238, 258, 277, 282, 320, 322, 323, 334, 352, 353, 394, 409-432, 434, 439, 441, 445, 449, 452, 453, 474, 475, 480, 481, 483, 484, 485, 486, 505, 514, 521, 525, 527, 567, 606, 610, 613, 672, 682, 721.
Βενιαμίν ἐκ Τουδέλας, 217-231.
Βερναρδῆς (Ἀργυρός), 108.
Βεσάλιος (Ἀνδρέας), 420.
Βηθλεέμ, 28, 395.
Βηλαρᾶς (Ἰωάννης), 232-233.
Βησιγότθοι, 26.
Βησσαρίων, 278.
Βιέννη, 354, 454, 456, 457.
Βιλλαρδουίνος, 235-236.
Βλαχέρναι, 226, 259.
Βλαχία, 454.
Βοδενά, 436.
Βοημία, 454.
Βοημοῦνδος, 190.
Βοκκάκιος, 251, 252, 253.
Βολισσός, 563.
Βόλος, 437, 635, 636.
Βόνιτσα, 452.
Βοσνία, 511.
Βουλγαρία, 27, 189.
Βρινδήσιο, 194.

Γαζῆς (Γ.), 278.
Γαζῆς (Θ.), 315.
Γαλατᾶς, 286, 287, 412, 659, 661.
Γαλάτες, 125.
Γαλλία, 112, 276, 277, 445-446, 447, 449, 464, 474, 475, 615.
Γάλλοι, 50, 76, 110, 112, 282, 348-349, 350, 356, 475, 502, 682, 707,
Γαρδίκι, 224.
Γεμιστός (Γεώργιος), 278, 624.
Γεννάδιος Σχολάριος, 168, 668.
Γένοβα, 242, 355, 448, 464, 474.
Γενοβέζοι, 128, 238, 254, 277, 286, 407, 408, 475, 489, 490, 514, 564.
Γερακάρηδες, 608, 610.
Γερακάρης (Λυμπεράκης), 609-610.
Γεράσιμος (μητροπολίτης), 645.
Γερμανία, 277, 469, 470.
Γερμανοί, 347, 348, 350, 475.
Γεωργία, 455, 468.
Γιάννενα, 276, 445, 452, 599, 691.
Γιαννιτσά, 438.
Γιάφφα, 36, 64, 65, 70, 88, 148, 317.
Γιουμουλτζίνα, 627.
Γιουστινιάνι, 414, 490, 507, (Ἀνδρεόλο) 305.
Γκαρτζόνι, 147.
Γοζαδίνος (Ἀγγελέτος) 292.
Γόρδιος (Ἀθανάσιος), 155.
Γότθοι, 24.
Γρηγορᾶς (Νικηφόρος) 252, 438.

Γρηγόριος Νύσσης, 33, 34.
Γρηγορόβιος, 89, 163, 215, 302, 310.
Γρίβας (Θεόδωρος), 452.
Γυσκάρδος, 190, 194.

Δακία, 31.
Δαμασκηνός (ἱερομόναχος), 625.
Δαμασκηνός ('Ιωάννης), 82.
Δανοί, 455.
Δανιήλ, 195-196.
Δαπόντες (Κων.), 100.
Δαρδανέλλια, 466, 471.
Δελφοί, 22, 125, 137, 306.
Δεσποτάτο Μωρέως, 276.
Δῆλος, 141, 292, 297, 338, 370, 508, 691, 706.
Δημητριάς, 94.
Διονύσιος (πατριάρχης), 175, (ἀρχιεπ.) 630, 635, (Θεσσαλονίκης) 176, (Λαρίσης) 642, (Τρίκης) 444-445, 452.
Διδυμότειχο, 321, 585.
Δίων (Κάσσιος), 26, (Χρυσόστομος) 24, 38, 309.
Δούναβης, 31.
Δράμα, 588-589, 627.
Δροῦσοι, 468.
Δωροθέα (βασιλ. Δανίας), 208.
Δωρόθεος Μονεμβασίας, 605.

'Εβλιά Τσελεπῆ, 388, 580-600, 632.
'Εβραῖες, 416, 520, 714.
'Εβραῖοι, 23, 31, 112, 137, 221, 340, 343, 351, 364, 375-376, 388, 389, 390, 395, 422, 423, 481, 487, 500, 505, 522-523, 561, 578, 617, 628, 635, 639, 663, 664, 684, 692, 694, 712, 713, 720, 721.
'Εγνατία, 31, 54, 187.
'Εδρισῆ, 192, 214-216, 294.
'Ελασσόνα, 677.
'Ελαφόνησος, 115.
'Ελβετοί, 475.
"Ελγιν, 125, 132, 136-137.
'Ελισάβετ ('Αγγλίας), 354, 356.
"Ελληνες, 451-452, (ὑπόδουλοι) 404, (χαρακτηρισμοί) 443, 559, 697.
'Εμποριό, 613.
'Ευστόκιουμ, 185.
'Επίκτητος, 23.
'Επισκοπή, 296, 344.
'Επτάνησος, 499.
"Ερασμος, 37, 41.
'Εριγένης, 32.
"Ερικ (Δανίας), 198, (ὁ Καλός) 198-200, (Πομμερανίας) 208.
'Ερρίκος Β' 445, Γ' 279, 280, Δ' 283, 451 476.
'Ερυθρά Θάλασσα, 448, 449.
'Εταιρία τῆς 'Ανατολῆς, 45, 356.
'Εταιρία τῶν 'Ινδιῶν, 356.
Εὔβοια, 188, 444, 475, 597—599, 685.
Εὐγενικός ('Ιωάννης), 309.
Εὐδαίμων 'Αραβία, 26.
Εὐνάπιος, 26.
Εὔριπος 188, 222, 475, 514, 580, 617, (πορθμός) 598, 665.
"Εφεσος, 240, 241.
'Εχινάδες, 293.

Ζάκυνθος, 62, 254, 333-335, 369, 370, 410-411, 415, 420-421, 437, 442-443, 454, 481, 497-500, 521-522, 578-579, 647, 684, 690.
Ζάν ντ' "Αρκ, 319.
Ζάρα, 454.
Ζαρλῆς (Πολύμερος), 694.
Ζηνόδωρος, 22.
Ζητούνι, 223, 630, 677.
Ζιρώ, 594, 596, 671-682, 687, 694, 700.
Ζίχνη, 589.
Ζυγιῶτες, 350.
Ζυγομαλᾶς, 409, (Θεοδόσιος) 164, 165, 411, 413, ('Ιωάννης) 368, 411, 413.
Ζώσιμος (διάκονος), 289-290.

"Ηπειρος, 444.
'Ηράκλεια, 649.
'Ηρακλείδης ὁ Ποντικός, 82.
'Ηράκλειο, 65, 332, 333, 350-351, 415.
'Ησαΐας (Ρῶσος μοναχός), 352.
'Ησυχαστές, 252.

Θεόδοτος, 22.
Θεόδωρος Β' Παλαιολόγος, 310.
Θεοτόκης (Νικηφόρος), 557.
Θεοφάνεια, 666.
Θερμιά, βλ. Κύθνος.
Θερμοπύλες, 187.
Θεσσαλία, 475, 639-640.
Θεσσαλονίκη, 224, 252, 265, 276, 282, 283, 284, 288, 289, 338, 436, 487, 591-592, 628.
Θήβα, 163, 195, 221, 222, 231, 474, 520, 616, 617, 621.
Θράκη, 389, 511, 626.

'Ιγνάτιος (μοναχός), 255-264.
'Ιερουσαλήμ, 23, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 37, 39, 40, 54, 68, 88, 316, 321, 322, 365.
'Ιεράπετρα, 714.
'Ιερά Συμμαχία, 353.
'Ιερεμίας Τρανός (πατρ.), 409, 411.
'Ιέρων Σικελίας, 93.
'Ιερώνυμος (Γ.), 312.
'Ιησουίτες, 50, 55, 111, 145, 449, 476, 525, 528, 560, 561, 567, 579, 595, 644, 654, 695.
'Ιθάκη, 294, 522.
'Ικαρία, 106, 196, 281, 293, 300, 338, 390, 486, 570, 688.
'Ιλισσός, 518, 633, 664.
"Ιμβρος, 100.
"Ιμπν μπέν Γιαγιά, 193.
'Ινδίες, 24, 448.
"Ιος, 106, 298, 345, 530, 533, 538, 567-568 569, 723.
'Ιουστινιανός, 26, 54, 187, 193, 250, 290.
'Ιουλίς, 296.
'Ιππόδρομος, 192, 193, 200, 202-203, 216, 405.
'Ιπποκράτης, 247.
'Ιππότες Μάλτας, 107, 444, 446, 474, 654, (Ρόδου) 96, 259, 342, 343, 346.
'Ισθμός, 187, 473-474.
'Ισπανία, 276, 277, 464, 474, 481, 484.
'Ισπανοί, 423, 444, 452, 475.
'Ισταμπούλ, 285.
'Ιταλία, 41.
'Ιταλοί, 423.
'Ιωάννης ('Ατρόμητος), 274, (Ε' Παλαιολόγος) 255, 257, 258, 259, 260, 268, 285, 286, 318, (Ζ' Παλαιολόγος) 255, 259, 260, 282, 283,(Η' Παλαιολόγος) 319, 323, 325, 328-329.
'Ιώσηπος, 23.

Καβάλα, 389, 627.
Καβάσιλας (Νικόλαος), 227, (Συμεών) 53, 164, 165.
Καισαριανή, 596, 696.
Κακή Σκάλα, 520.
Καλαβρία, 250, 456.
Καλάβρυτα, 308.
Καλαμάτα, 154.
Καλλιμασιά, 561.
Καλλίνικος (πατριάρχης), 716.
Καλλίπολη, 286, 586.
Καλλονή, 501.
Καλοί Λιμένες, 394.
Καλοϊωάννης, 255, 256, 257, 258, 259.
Κάλυμνος, 299.
Καντακουζηνός (Γεώργιος), 308.
Καντακουζηνός ('Ιωάννης), 239.
Καπετανάκης, 619.
Καπουκῖνοι, 50, 110, 111, 145, 230, 449, 560, 561, 567, 569, 571, 595, 602, 603, 604, 617, 644, 652, 654, 659, 671, 695.
Καρλομάγνος, 32, 151, 548.
Κάρολος Α' Τόκκος, 309, (Β') 305, 306, 444, (Η') 353.
Κάρπαθος, 293, 294.
Καρτεράδο, 527.
Κάρυστος, 598-599, 685.
Καρχηδόνιοι, 124.
Καστέλ Νουόβο, 465.
Καστελλόριζο, 153.
Καστρί, 306.
Κάστρο (Σαντορίνη), 526-527.
Καταλανοί, 126, 151, 238, 307.
Κατελοῦζος, 257, (Φραγκῖσκος) 259-260, 281-282, 283, 284.
Κατσώνης, 110.
Κάψης ('Ιω.), 119.
Κέα, 296, 392, 475, 559, 570, 575, 614, 615, 688, 724.
Κεμάλ-ρεΐς, 361.
Κέμπ (Μάρτζορυ), 34.
Κερατοχώρι, 343.
Κέρκυρα, 39, 87, 88, 221, 305, 317, 339,— 340, 347, 351, 369, 454, 480-481.
Κεφαλᾶς (Κων.), 304.
Κεφαλονιά, 110. 293, 454, 502, 579.
Κιατίπ Τσελεπῆ, 580.
Κικέρων, 335.
Κίμωλος, 111, 570, 719.
Κιοπρουλῆ ('Ομάρ), 175.
Κίσσαβος, 636.
Κλεόμβροτος, 22.
Κλεοπάτρα, 25.
Κλήμης Η', 452.
Κοζάκοι, 466.
Κόζιμος (Μεδίκων), 304.
Κολμπέρ, 112, 130, 649, 651.
Κολόμβος, 246, 335-336.
Κομνηνή ("Αννα), 200, 202, 205.
Κομνηνός ('Αλέξιος), 200, 201, 202, 205, 206, 320.
Κομπαρέα, 294.
Κονόπιος (Ναθαναήλ), 49.
Κονταρίνι (Αὐγουστίνος), 65, 346.

Κόπτες, 468, 553, 555, 556.
Κοραῆς, 33, 557-558.
Κορδελιέροι, 561.
Κόρινθος, 187, 194-195, 215, 221, 242, 375-376, 503, 576, 616, 634, 683, 685, 699.
Κορκόδειλος Κλαδᾶς, 334.
Κορώνη, 254, 277, 322, 465, 576.
Κουιρίνι (Τζιοβάνι), 337.
Κούντουρα, 520.
Κρεβελιέ, 673.
Κρῖσα, 221.
Κρούσιος (Μαρτῖνος), 47, 52, 114, 131, 164, 165, 166, 412, 422.
Κρήτη, 39, 88, 94, 147, 189, 195, 249, 289, 301, 317, 332, 337, 345, 351, 360, 361, 362, 364, 380, 381, 383, 393, 397, 407, 431-435, (πληθυσμός) 435, 438-439, 440, 441, 447, 449, 454, 475, 483-486, 487, 537, 574-575, 576-577, 712-714.
Κρητικοί, 147, 362, 363-364, (τοξότες) 381-382, 393-395, (ἐξεγέρσεις) 396, 432, 435, 439, 440, 441, 442, 484-485, 500, 720.
Κυδώνης (Δημ.), 378.
Κυδωνία, 435.
Κύθηρα, 39, 280, 567.
Κύθνος, 296, 570, 687-688, 724.
Κυκλάδες, 575, 653-654, 659, 709-711.
Κυπαρισσία, 616.
Κυριακός 'Αγκωνίτης, 158, 279, 292, 301-315.
Κύριλλος Λούκαρις, 504-505, 668.
Κυρίτζης (Δημ. 'Απόκαυκος), 315.
Κυρμανώλης, 285, 316.
Κωνσταντῖνος (Μέγας), 28, 29, (Παλαιολόγος) 311-314, (Μονομάχος) 561.
Κωνσταντινούπολη, 28, 42, 45, 46, 185, 190-193, 199, 203, 204, 207, 209, 216, 217, 225-228, 231-236, 238, 239, 241, 252, 256, 257, 258, 259, 264, 265, 266-269, 272, 275, 276, 278, 282, 283, 284-287, 289-290, 300, 307, 311, 318-321, 323-328, 352, 353, 357, 358, 359, 365, 367-375, 384, 397, 401, 402, 404, 408, 409, 417-418, 424, 436, 443, 444, 452, 453, 454, 466, 467, 474, 776, 478-479, 487, 493, 504-506, 590, 643, 648, 659-661, 660-661, 707-708, 715-716.
Κωπαΐδα, 630.
Κῶς, 196, 247, 248, 249, 280, 289, 344, 391, 475, 509, 571.
Λαγκαδᾶς, 587-588.
Λάντζας ('Ανδρέας), 339, 340.
Λάρισα, 188, 190, 445, 625, 626, 628, 629-630, 634-638.
Λαβύρινθος, 713.
Λαμαρτίνος, 459.
Λασήθι, 323.
Λάσκαρις ('Ιανός), 133.
Λατῖνοι, 146-167.
Λειβαδιά, 164, 306, 693.
Λεονάρδος Α' Τόκκος, 291, 334.
Λεόντιος Πιλάτος, 250, 252-253.
Λεπάντο, 221, (ναυμαχία) 467.
Λέρος, 281, 299.
Λευκάδα, 578, 691.
Λέων Χοιροσφάκτης, 94-95.
Λῆμνος, 247, 256, 258, 259, 338, 384-385, 395.
Λιβάνιος, 26, 468.
Λιβόρνο, 446.
Λίνδος, 463.
Λιουτπράνδος, 189, 318.
Λονδίνο, 449.
Λορεντάνο, 334.
Λουδοβίκος ΙΓ 451, 453, 504, 505, (ΙΔ) 446, 447, 448, 449, 626, 651, 658, 702, 712.
Λουκιανός, 23.
Λυμπεράκηδες, 611.
Λυμπεράκης Γερακάρης, 445.

Μαζαρίνος, 133, 447.
Μακεδονία, 511.
Μάκρη, 627.
Μακρόνησος, 64, 97.
Μακρυγιάννης, 706.
Μαλάμος, 452.
Μάλτα, 87, 408, 444, 464, 465, 471, 474, 509, 513.
Μαλτέζοι, 444 446.
Μάνη, 86, 110, 277, 444, 452, 605-611.
Μανιάτες, 439-440, 448, 452, 569, 604-611, (πειρατές) 114-118, 121-122.
Μανιάτισσες, 607-608.
Μανουήλ, 95, 225, 226, 255, 256, 257, 258, 259, 260-264, 266, 268, 275, 276, 282, 283, 287-288.
Μάρκελλος ('Ιάκωβος), 333-335.
Μαρκιανός, 22, 82.
Μάρκο Πόλο, 216-217, 219, 246, 288.
Μάρκος 'Αντώνιος, 25.
Μάρκος μοναχός Σερρῶν, 293.

Μαρωνίτες, 468.
Μασουντί, 192, 193.
Μασσαλία, 56, 448.
Μαυροκορδᾶτος, 715.
Μαῦρος Πύργος, 424, 428.
Μαχανίδας, 93.
Μέγα Σπήλαιον, 308.
Μέγαρα, 110, 503, 616.
Μεγγρελία, 453.
Μεδίνα, 455.
Μεθόδιος (πατρ.), 175.
Μεθώνη, 39, 254, 277, 317, 322, 338, 340-341, 350, 351, 362, 370, 465, 576.
Μέκκα, 455.
Μέλας, 22.
Μέμνων, 309.
Μεσσαριά, 527.
Μεσσήνη, 465.
Μεστά, 563.
Μεταξᾶς (Νικόδημος), 134-135.
Μετέωρα, 133, 238.
Μεχμέτ Σοκόλυ πασάς, 409.
Μῆλος, 106, 111, 119, 213, 475, 569-570 577, 579-580, 659, 687, 688, 719-720.
Μητρομάρας, 120.
Μητροφάνης Κριτόπουλος, 49.
Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος, 236, 237, 238, 287.
Μιχαῆλος ('Ελευθ.), 556.
Μογγόλοι, 275, 279, 280.
Μοδένα, 474, 475.
Μονεμβασία, 188, 277, 338.
Μοροζίνι, 125, 143, 145, 445, 448, 593, 631, 651, 672, 699-700, 701, 702, 704.
Μοσκολούρι, 677.
Μοσχοβία, 469.
Μουράτ, 257, 258, 285, 325, 356.
Μπαρμπερίνι, 132.
Μπατούτα ("Ιμπν), 240-241, 373.
Μπενιζέλος, 517, (Δημήτριος) 619, 625, ('Ιωάννης) 619.
Μπογδανία, 454.
Μπορντώ, 185.
Μπουνιαλῆς (Μαρίνος Τζάνε), 153, 537.
Μπουσικώ, 282, 283, 284.
Μύκονος, 293, 475, 541, 567, 579, 615, 685, 691, 715, 717, 720.
Μύρινα, 247.
Μυστρᾶς, 305, 309-310, 311, 312, 313, 314, 616, 685.
Μυτιλήνη, 228, 259, 260, 281, 282, 283, 284, 338, 378, 389-390, 465, 501, 507, 575, 648, 688, 716.
Μωάμεθ Β', 62, (Δ') 625, 268, 635.
Μωραΐτες. 332-335.
Μωριάς, 31, 684-685.

Ναζαρέτ, 30, 39.
Νάξος, 110, 154, 298, 475, 543, 566-567, 575, 579, 654, 670, 708, 721-722.
Ναύπακτος, 117, 338, 503, 684, 692.
Ναύπλιο, 277, 576, 616, 685.
Νέα Μονή, 561-562, 649-650.
Νεάπολη, 509.
Νεβέρ (δούκας τοῦ), 444, 448.
Νεόφυτος (πατρ.), 479.
Νέριος 'Ατζαγιώλης, 306, 308.
Νέρων, 21, 25, 125, 528.
Νέστος, 388.
Νίκαρχος, 94.
Νικόπολη, 22, 94, 272, 274, 275, 282, 306.
Νικούσιος (Παν.), 131, 175, 644, 668.
Νίκων (ὁ Μετανοεῖτε), 220.
Νιός, βλ. "Ιος.
Νιπτήρ, 318, 645-646.
Νίσυρος, 295, 344.
Νορμανδοί, 190, 221, 222.
Ντουράτς μπέης, 684, 691.

Ξηρόμερο, 452.

Οἴτυλο, 117, 609.
"Ολεγκ, 196.
'Ολλανδία, 475, 504.
'Ολλανδοί, 446, 449, 475, 625.
'Ολυμπία, 26.
"Ολυμπος, 247.
'Ομάρ (τέμενος), 322.
Οὐγγαρία, 54, 57, 189, 454, 456, 457, 511.
Οὐσπένσκυ, 251.

Πάδουα, 41.
Παΐσιος (πατρ.), 175, 557.
Παλαιόκαστρο, 453.
Παλαιολόγος ('Ιακ.), 414 - 415, ('Ιωάννης) 619, (Σταμάτης) 619.
Παλαιστίνη, 28, 29, 31, 32, 33, 36, 37, 41, 51, 59, 61, 70, 87, 88, 190, 197, 198, 207, 289, 317, 359, 453.
Παλαμᾶς (Γρηγ.), 251 - 252.
Παναγία, 293, (λατρεία) 528 - 530.

Παξοί, 86, 338, 392.
Πάουλα, 34, 185.
Παραμυθιά, 600.
Πάργα, 503.
Παρθένιος (πατρ.), 175, 176, 177, 642.
Παρθενών, 28, 89, 125, 126, 127, 130, 158, 160, 166, 265, 304, 305, 307 - 308, 445, 503, 575, 593 - 594, 620, 632, 651, 657 - 658, 699 - 700, 701, 702.
Πάρμα, 474, 475.
Πάρνηθα, 515.
Πάρος, 106, 297 - 298, 475, 479, 654, 721.
Πάτμος, 132, 153, 299, 390 - 391, 475, 508 - 509, 539, 566, 725.
Πάτρα, 94, 194, 221, 242, 437, 444, 503, 520 - 521, 576, 683, 692.
Παύλος Ε΄ (πάπας), 525.
Πάρθοι, 468.
Πάσχα, 647.
Παυσανίας, 38, 125, 309.
Πάφος, 349.
Πειραιάς, 23, 97, 151, 161, 166, 308, 422, 504, 615 - 616, 631, 656, 699, 703.
Πελοπόννησος, 27, 473 - 474.
Πέραν, 284, 285, 286 - 287, 327, 328, 365.
Πέρσες, 456.
Περσία, 455, 468, 472.
Πεταλιοί, 195.
Πετράρχης, 250, 251.
Πηνειός, 188, 636.
Πιαλῆ πασάς, 400, 414, 416.
Πίζα, 355.
Πικολόμινι, 277.
Πίνδος, 452.
Πιρῆ ρεΐς, 364, 580.
Πλανούδης (Μάξιμος), 304.
Πλαταιές, 187.
Πλήθων Γεμιστός, 312.
Πλίνιος, 21, 22, 24.
Πλούταρχος, 22, 23.
Πόλη, βλ. Κωνσταντινούπολη.
Πολύκανδρος, 569, 723.
Πολωνία, 466, 468, 474.
Πολωνοί, 457, 469, 470, 475.
Πομπήιος, 94, (Σέξτος) 296.
Πορτογαλία, 474, 475.
Πορτογάλοι, 448, 449, 475.
Πόρτο Δράκο, 615.
Πόρτο Κάγιο, 360, 609.
Πόρτο Λεόνε, 161, 162, 504, 613, 615, 656, 673, 693.
Πόρτο Ράφτη, 613.
Πόρτος (Φραγκίσκος), 165.
Πόρτο Φαρίν, 456.
Πρέβεζα, 110, 503.
Πρίγγος (Ιω.), 179.
Προαιρέσιος, 26.
Προκόπιος, 186 - 188.
Προπύλαια, 308, 700.
Πτολεμαΐος, 22.
Πυργί, 563.
Πύργος τῶν 'Ανέμων, 304.
Πύργος τῶν Μαρτύρων, 362.
Πύργος (Μάνης), 604.
Πύργος (Σαντορίνης), 527, 568.

Ραβένικα, 223.
Ραγούζα, 58, 238, 409, 454, 455, 640.
Ραιδεστός, 626.
Ράλλης (Μιχαήλ), 334.
Ρέθυμνο, 342, 361, 383, 432, 435, 486.
Ρήτωρ ('Αθανάσιος), 133.
Ρογῆρος Β΄, 215.
Ρόδος, 39, 42, 125, 196, 228, 243, 265, 269 294, 342 - 343, 346, 354, 391, 415 - 416 474, 511 - 512, 571 - 572, 656.
Ροῦφος ('Ιάκ.), 306.
Ρωμαΐοι, 24, 26.
Ρώμη, 25.
Ρωμυλία, 572 - 573.
Ρωσία, 110.
Ρῶσοι, 466, 475.

Σαβοΐα, 464, 474.
Σαλαμίνα, 97, 99, 108, 673.
Σαλάχ ελ Ντήν, 548.
Σάλωνα, 692.
Σαμαρκάνδη, 279, 280, 288.
Σάμος, 281, 288, 390, 475, 507 - 508, 725.
Σαμουήλ (Ραββίνος), 522 - 523, (πατρ.) 716.
Σανοῦδος (Μάρκος) 292.
Σαντορίνη, 295, 344 - 345, 475, 525 - 548, 531 - 532, 568 - 569, 579, 688.
Σάξωνες, 76.
Σαπιέντζα, 106, 254.
Σαρακηνοί, 36, 65, 72, 94, 194, 207, 213, 294, 295.
Σάρπι (Πάολο), 197.
Σατωβριάνδος, 602.
Σεκουνδινός (Νικ.) 306 - 307.
Σέριφος, 154, 296, 475, 513, 570.
Σέρρες, 389, 589 - 591, 627.
Σέσωστρις, 22.

Σετίνα, 165, 166.
Σετίνες, 163.
Σηλυβρία, 626.
Σηλίμνα, 684.
Σητεία, 431, 435.
Σιγισμοῦνδος, 275, 276, 304.
Σίγουρντ (Νορβηγίας), 198, 200 - 206, 209.
Σιδερόκαρφα, 388.
Σίδερος, 453.
Σιδηροκαύσια, 388.
Σικελία, 94, 124, 456, 469, 470.
Σίκινος, 723.
Σινώπη, 241.
Σίφνος, 295, 539, 570, 575, 580, 720 - 721.
Σκανδιναβοί (ταξιδιῶτες), 197 - 209.
Σκαρλάτου (Λοξάντρα), 695.
Σκάρος, 568, 569.
Σκλαβουνία, 54, 58, 188, 189, 317, 454, 474 511.
Σκόπελος, 338, 688.
Σκύλαξ, 22, 82.
Σκυλόσοφος, 452.
Σκύρος, 153, 688, 475, 725.
Σλαῦοι, 31.
Σμύρνη, 241, 493, 615.
Σόδομα καί Γόμορα, 31.
Σούδα, 297, 432, 484.
Σουέζ, 448.
Σουετώνιος, 21.
Σουλεϊμάν, 42, 355, 356, 357, 369, 404.
Σούνιο, 162, 164, 611.
Σουηδοί, 475.
Σοφιανός, 292.
Σοφικό, 345, 346.
Σπαλάτο, 58.
Σπάρτη, 305, 309, 310, 311 - 312.
Σποράδες, 123.
Σταλιμένη, 280, 283, 338.
Στέφανος Βυζάντιος, 82.
Στέφανος (μοναχός), 264 - 265, (Οὐγγαρίας) 54.
Στράβων, 22, 24, 38, 82.
Στράτος, 306.
Στροφάδες, 421 - 422.
Σύλλας, 25.
Συμεών Θεσσαλονίκης, 318.
Σύμη, 293, 295, 343, 500, 509 - 510, 511.
Συνέσιος Κυρηναῖος, 26.
Συρίγος (Μελέτιος), 668.
Σύρος, 154, 570, 579, 724.
Σφακιά, 381 - 382.
Σφακιανοί, 435, (πειρατές) 120.
Σχολάριος Γεν., 278.

Ταίναρο, 22, 118.
Τάκιτος, 22.
Ταμερλάνος, 255, 275, 279, 283, 288.
Τάρας, 346.
Ταρταρία, 454.
Ταΰγετος, 309.
Τένεδος, 284, 338, 465, 659.
Τζιά, βλ. Κέα.
Τζισταράκης, 128.
Τῆλος, 196.
Τῆνος, 567, 579, 685, 691, 724.
Τοῦρκοι (χαρακτῆρας), 410.
Τρανσυλβανία, 454.
Τραπεζούντα, 231, 287 - 288, 325, 617.
Τραπεζούντιος (Γ.), 278, 624.
Τρίκαλα, 389.
Τριπολῖτις, 455.
Τριπολιτσά, 616.
Τροία, 126, 127.
Τσάκωνες, 684.
Τσιρίγο, 106.
Τύρναβος, 640 - 641.

Ὑμηττός, 165, 423, 596 - 597.
Ὑπάτη, 630.
Ὕψαλα, 321.

Φαλμεράυνερ, 188.
Φανάρι, 424.
Φέζ, 455.
Φερράρα, 328 - 329.
Φίλιππος ὁ Ὡραῖος, 276, (Ἱσπανίας) 408, 452.
Φιλιππούπολη, 585, 627.
Φλαμανδοί, 76.
Φλωρεντία, 474, 475.
Φλωρεντινοί, 444.
Φοῦρνοι, 106.
Φολέγανδρος, 292.
Φραγκίσκος, Α', 61, 130, 354, 368, 369, 445, (Φίλελφος) 302, 304, 315.
Φραγκισκανοί, 420.
Φράγκοι, 147 - 163, 275, 417.
Φραντζῆς, 168, 252.

Χαϊρεντίν Βραρβαρόσσας, 369.
Χαλέπι, 443.
Χάλκη, 196, 295.
Χαλκίδα, 188, 231, 247, 306, 338, 520, 685, 695, 702.

Χαλκιδική, 388.
Χαλκοκονδύλης (Σταμάτης), 619, 694.
Χάνδαξ, 154, 195, 249, 317, 323, 341 - 342, 345, 348 - 351, 360, 362, 363 - 364, 382, 383, 396, 431 - 432, 433, 434, - 435, 438, 441, 445, 447, 449, 483, 484, 485, 486, 487, 489, 527, 536, 537, 567, 575, 606, 610, 625, 635, 672, 713.
Χανιά, 361, 382, 396, 431, 432, 447, 484, 485, 592, 607, 713.
Χάραλντ, 204 - 205.
Χασιά, 693.
Χειμαριῶτες, 452.
Χιλιανδαρίου (μονή), 352.
Χίος, 44, 196, 209, 239, 240, 243, 281, 311, 335 - 336, 338, 359, 366 - 367, 376 - 378, 383, 390, 395, 398 - 401, 407, 408, 414, 415, 416 - 417, 449, 465, 476 - 478 486 - 487, 489 - 496, 500, 504, 507, 513 - 514, 524 - 525, 541, 560 - 566, 646, 647, 649 - 651, 653, 660, 669-671, 707.
Χιῶτες, 494, 495, 500, 564.
Χιώτισσες, 488 - 496, 504, 513 - 514, 525, 564 - 565, 646, 653, 670.
Χοιρόδοντας (Γ.), 309.
Χόστια, 195.
Χριστιανός Α΄ (Δανίας), 208.
Χριστόπολις, 225.
Χρυσόπορτα, 138 - 140, 192, 193, 368.
Χωνιάτης (Μιχαήλ) 341, (Νικήτας) 125, 222, 326.

Ψαλλίδας (Αθαν.), 145.
Ψαρά, 106.
Ψηλορείτης, 485.
Ψυττάλεια, 673.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΞΕΝΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Alberon, 475.
Angiolello (Francesco καί Giovani), 163.
Anglure (seigneur d'), 265 - 266.
Aramon (d'), 162, 369, 375 - 378, 397, 398.
Arculf, 30.
Arvieux (d'), 128, 148, 493, 554 - 556, 615.

Babin, 128, 423, 595, 602, 626.
Baldensel, 240.
Baratier (Jean Philippe), 229.
Balliol, 49.
Barbaro (βάϊλος), 467.
Barres (Antoine de), 489, 669 - 671.
Barton (Edward), 422.
Batoutah, 219.
Baudelot de Dairval, 78 - 82.
Beauvau, 383.
Bellini (Gentile), 278.
Belon, (Pierre), 50, 101, 127, 162, 279, 378 - 393, 491.
Benoît de Peterborough, 197.
Bernier, 602.
Bernard, 36.
Bernardo (Lorenzo), 436.
Berchtold, 83.
Bertrandon de la Brocquière, 39, 268 - 269, 279, 317 - 321.
Beule, 127, 602, 701.
Bianco (Noe), 71.
Biddulph (William), 50, 442 - 443.
Biglioti, 343.
Bignon (ἀββάς), 127.
Biron (Jean), 476 - 479.
Blancart (Saint), 161 - 162.
Blount (Henry), 510 - 512.
Boblay (Puillon), 602.
Bodnar, 315.
Boileau, 447.
Bondenham (Roger), 395 - 396.
Boorde, 39, 73.
Bordier, 160.
Boschini, 248 - 249.
Boucher, 87.
Branciotini, 126.
Brasca (Santo), 279.
Breünig (Hans Jacob), 66, 165.
Breves (de), 101, 148, 451 - 469, 615.
Brochet (E.), 285.
Brown (Edward), 625, 634 - 641.
Buodelmonti, 66, 163, 203, 248, 290-301, 337, 370.
Busbec (Ogier de), 132, 403 - 406.
Byron, 89, 121, 157, 633, 676, 708.

Canpion (Gaspar), 407.
Canal (Cristoforo da), 75, 76.
Canay (Philippe), 372 - 373, 408 - 414.
Careri (Giovani), 377.
Carmoly, 229.
Carrey (Jacques), 658.
Casola, 65, 74, 279, 338 - 345.
Castella (Henri), 111, 148, 421, 439 - 442.
Castellan, 129.
Castellani (Giorgio), 313.
Castiglione (Girolamo), 279.
Caucherel (Leon), 161.
Cavalli (Marino), 435.
Cerbanus Cerbani, 209 - 214.
Cessy, 504.
Charlemont, 716.
Chastagnier, 672, 679.
Chesneau (Jean), 367, 375 - 378, 401.
Chevalier (Louis), 493 - 494.
Choiseul Gouffier, 136.
Cintray (de), 723.
Clabel (Raoul), 35.
Clary (Robert), 203.
Clavijo, 266 - 268, 279 - 288.
Compiegne, 602 - 603, 630.
Contarini, 172.
Coppin (Jean), 451, 469 - 475.
Cornaro (Vincenzo), 433.
Corneille le Brun, 141.
Coryat (Thomas), 44, 50.
Cotovicus, 434 - 435.
Courmesnin (de), 50, 55, 107, 130, 166, 502 - 506, 507, 570.
Covel, 115 - 116, (John), 641 - 646, (Thomas) 72.
Cox (Edward), 53.
Crevelier, 111.

Dallam (Thomas), 50, 437 - 438, 492.
Dallaway, 50.
Dandini (Jerome), 382, 438 - 439.
Daniel, 110.
Davis (W.C.), 49.
Deshays, 50, 55, 107, 130, 166, 502 - 506, 507, 570.
Digby, 133.
Donado (Pietro), 700.
Djaffer Ibn el Khileleh, 89.
Dodwell, 50, 128.
Donato (Nicolo), 433.
Doubdan, 549 - 554.
Dreux (Robert de), 482, 602, 625 - 634.
Dunlop, 249.

Eastcourt, 689.
Ecklin, 396.
Ehingen, 269.
Egmont (van), 118.

Faber, 65, 67, 68, 74, 75, 76, 95, 147, 269, 279, 338, 346 - 351.
Fauvel, 566.
Favolius, 162 - 163.
Febvre (Michel). 231, 615.
Fermanel, 506.
Finch (sir John), 386 - 387, 641.
Finlay, 89.
Forbin, 89.
Foscarini, 147.
Fougère, 633.
Fourmont, 132.
Fourqueuvaux (de), 417, 492.
Frescobaldi, 253 - 254.

Galland, 132, 652, 666 - 669.
Galaup - Chasteuil, 141
Gassot (Jacques), 371.
Gaumont (de), 279, 316 - 317.
Georgevitz, 372.
Gerlach, 368, 391, 408, 412.
Gibbon, 221.
Gilles (Pierre), 43, 101, 130, 132, 147, 203, 368 - 369, 590.
Ghishulle (Edmond), 717.
Ghistele (van), 279, 337 - 338.
Girardin (de), 132.
Giraud (Jean), βλ. Ζιρώ.
Gosse (Philippe), 101.
Gramatica, 679.
Grelot, 646 - 649.
Grimm, 249.
Guillet, 99, 109, 110, 145, 149, 159, 163, 172, 230 - 231, 600 - 625.
Guilletière (La), 600 - 625.
Guylford, 359.
Guys, 716.

Hakluyt, 45.
Hammer, 615.
Harff (von), 332 - 333, 350, 352.
Harant, 351 - 352, 434.
Hawkins, 716.
Heyman (John), 118.
Hobhouse, 50, 145.

Howard, 36, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143.
Hunt, 249.

Jacobs, 315.
Jenkinson, 45.
Jericek, 408.
Jouvancourt (de), 655.
Khordabeh (Ibn), 285.
Königsmark, 699, 702.
Körting, 251.

Laborde, 127, 128, 602, 702.
La Broderie, 366.
La Croix (de), 149, 174, 652, 658 - 662.
La Haye (de), 141, 512.
Laigle (de), 274.
Laisne, 602, 657.
La Mogne, 602.
La Motray, 150.
Langusto, 314.
Lannoy, 279.
Lanzelot, 249.
Laufnaes (Ulf de), 207.
Lango, βλ. Κῶς.
Launay, 506.
Lauremberdius, 162, 601.
Leak, 50, 145.
Le Brun, 177 - 178, 482, 706 - 708.
Legrand, 290, 292, 413.
Lelewel, 229.
Lengherand, 279, 351.
Le Saige, 363.
Levanto, 167.
Lippomano, 436.
Lithgow, 47, 48, 166, 396, 480 - 487.
Loir (sieur de), 374, 512 - 522.
Lonceaux, 602.
Lubenau, 165, 230, 231, 422 - 423.
Lucas, 100, 627.
Lupazolo, 492 - 493, 494 - 495.

Magni, 172, 652, 654, 662 - 666, 701.
Mandeville, 39, 243 - 249.
Marculf, 36.
Martoni, 308.
Masson (Paul), 108.
Maurand, 369 - 371.
Mergenthal, 65.
Middelburg (van), 165.
Miller (Emm.), 291.
Mirabal, 482.
Mirone, 615.
Mitrowitz (von), 103 - 104, 405, 424 - 430.
Misson, 82.
Monceaux, 657.
Moncoys (de), 523.
Monferrat (de), 417.
Moryson, 433 - 434, 495 - 496.
Motray (de), 675 - 676.
Muntzer, 335.

Nali (Bernadino di), 279.
Nicolay, 51, 372, 397 - 402.
Noaille (de), 408.
Noe, 361 - 362.
Nointel (de), 110, 129, 130, 150, 175, 626, 651 -658, 659, 701.

Oderic de Pordenone, 239 - 240.
Odon de Deuil, 197.
Omont, 655.
Orose, 186.
Ortelius, 162, 163, 601.
Oudeanville, 506.

Paez (Alfonso), 280.
Palerne (Jean), 415 - 420.
Paris (Louis de), 603.
Pasto (Matteo de), 278.
Peck (Francis), 48.
Père Joseph, 447.
Pernot, 602, 632.
Perrault, 702.
Petty, 138, 139, 140, 142.
Piloti (Emm.), 453.
Pinet (de), 163, 164.
Pinon (de), 66, 72, 73, 164, 285, 497, 570, 596, 682.
Pfaltzgraft, 351.
Porcacchi, 248.
Possot Denis, 362, 363.
Postel, 132, 425.
Poullet (de), 572.
Pouqueville, 459.

Quiclet, 173, 374 - 375.

Kadzivil, 431.
Ramadan, 343.
Ramberti, 364 - 365.
Randolph, 683 - 689.
Recman, 337.
Reinach, 291.

Ricaut (Paul), 177, 615.
Richard (Fr.), 520 - 541.
Richardon (de la), 337.
Riepolo (Giacomo), 63.
Robert, 106.
Robson (Charles), 44.
Rocchetta, 434.
Rochechouart, 332.
Rochefort, (de), 688.
Roe, 47, 48, 134 - 142.
Rögnvaldr, 206 - 207.
Rombaud Faidherbe, 658.
Rosaccio (Gino), 487.
Rostagne (J.B.), 576.

Saewulf, 37, 158, 194 - 195.
Salazar (Gomez), 280.
Samundarson, 198.
Sandys, 44, 50, 171 - 172, 496 - 502.
San Celice, 700.
Sanderson, 682.
Sanseverino, 279.
Sanudo (Marino), 163.
Sauger (Robert), 119, 532, 541, 708 - 711.
Schayes, 337.
Schilberger, 272 - 274.
Schmidt, βλ. Faber.
Schürf (Hans), 351.
Sebastiani, 167, 577 - 580.
Seguier, 133.
Severac (de), 239 - 240.
Sevin (άββάς), 127, 132.
Seymour, 245.
Sherley (Antony), 383.
Sigoli (Simone), 253 - 254.
Simeonis, 249.
Simson (Samuel), 220.
Sinner, 293.
Sommer (Johann), 431 - 432, 491.
Sonetti, 336 - 337.
Spandugino, 334.
Spon, 107, 110, 177, 231, 594, 601, 602, 626, 689 - 698, 700, 701.
Stanchio, 280.
Stochove, (de), 56, 373 - 374, 506 - 510.
Stockmann, 487.
Straparola, 249.
Suchem (von), 59, 126, 241.
Suriano, 279.
Surius, 48, 148.

Taffermern, 627.
Tafrali, 227.
Tafur (Pedro), 126, 268, 322 - 329.
Tavernier, 573 - 576.
Thenaud (Jean), 335.
Thevenot, 148, 541, 556, 558 - 572, 586.
Thevet, 162, 348, 393 - 395, 494.
Tournefort (de), 99, 178 - 179, 459, 541 - 543, 655, 711 - 725.
Trevisan, 360 - 361.
Tripitiri, 673, 679.

Urbano di Parigi, 100.

Vaillant, 101.
Val di Compare 294.
Valle (della), 132, 491 - 492.
Vandal (Albert), 658.
Vantelet, 602, 625, 626.
Vega (de), 162.
Verneda, 165.
Vera (de), 432 - 433.
Vernon (François), 128, 689.
Vignaud (Henry), 336.
Villamont, 127, 380, 432.
Villemain, 151.
Voisines (de), 351.
Vormbser, 397.
Voutier, 186.

Waimer, 186.
Walckenaer, 337.
Wansleben, 649 - 651.
Werli (Davis), 349.
Wey (William), 66, 73, 329 - 332, 415.
Wheler, 177, 601, 689, 690, 693, 698, 701.
Willibald, 188.
Winser (Edward), 87.
Wohlgemuth, 161.

Zen (Katharin), 59.
Zianni (Pietro), 63.
Znallardo, 77, 78, 147, 420 - 422.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΛΕΞΕΩΝ

ἀβανιά, 447, 506, 518 - 519, 528, 646, 649, 669.
ἀβαρίζ, 662.
ἀβέ ἀκεσσί, 662.
ἄγαλμα ('Απόλλωνος - Δῆλος), 297, 338, 370, 691, 706, ('Απτέρου Νίκης) 703, ('Αρτέμιδος) 338, 508, (Βάκχου-Νάξος) 298, ('Ερμοῦ - ῎Ανδρος) 297, (Πανός - ῎Ανδρος) 296.
ἅγια λείψανα, 38, 40, 186, 190, 191, 200, 206, 209 - 213, 214, 232, 264, 265, 267 269, 270, 289, 317, 390 - 391, 414.
ἁγία τράπεζα, 274.
ἅγιο χῶμα, 386.
ἅγιο φῶς, 548 - 558.
ἀγῶνες (Βυζαντινῶν), 319 - 321, (ἱππικοῦ) 437 - 438.
ἀθλητές, 23.
αἰχμάλωτοι, 24, 46, 48, (πειρατῶν) 101 - 104, 117, 392 - 393.
ἀκρίτες, 334.
ἁλατιάτικο, 675, 676 - 677.
ἁλιεία, 404.
ἀλλάγιον, 95.
ἀλλαξοπατριαρχία, 169 - 171, 668.
ἀλλαξοπιστία, 425.
ἀλόη, 299.
ἁλωνισμός, 389.
ἀμνηστία, 521 - 522, 574 - 575.
ἀμπόδεμα, 500.
ἀμφίεση (Αθηναῖοι) 517, 663, ('Αρβανίτες) 514, 681, (δημογέροντες) 619, (῞Ελληνες) 595 - 596, (ἱερεῖς) 341, 577, (Κρητικοί) 484, 500, (῞Ελληνες Πόλης) 662, (Μυτιλήνη) 501, (ὑπόδουλοι) 596, (ἀνδρική) 289, ('Αθήνα) 680, 694, ('Αττική) 665, (Γαλατάς) 660, (Εὔβοια) 597 - 598, (῞Ηπειρος), 599 - 600, (Κύθνος) 688, (Κρήτη) 713 - 714, (Ρόδος) 416, (Ρωμυλία) 573, (Σφακιῶτες) 382, (Χιῶτες) 495, 689, 707, (γυναικῶν) 249, 377, 397, 413 - 414, 523, 533, (Αἴγινα) 673, ('Αθήνα) 591 - 596, 664, 680-681, 694, (Βυζαντινῶν γυναικῶν) 319, ('Αμοργός) 723, (Αττική) 665, (῞Ηπειρος) 599, (Κέα) 559, 688, (Κρήτη) 484, 714, (Κύθνος) 687 - 688, (Κυκλάδες) 709, (Κωνσταντινούπολη) 413 - 414, (Μῆλος) 719, (Μύκονος) 691, 723 - 724, (Νάξος) 567, 670 - 671, (Πέραν) 401 - 402, 417 - 418, (Ρόδος) 415 - 416, (Ρωμυλία) 573, (Σάμος) 725, (Σφακιά) 382, (Τῆνος) 567, (Τύρναβος) 640 - 641, (Χίος) 377, 416, 476 - 478, 491 - 492, 495, 524, 564, 650, 688 - 689.
ἀναθεματισμός πατριάρχη, 642.
ἀνασκαφές, 145, 665.
ἀνασκολοπισμός, 511, 714.
ἀνθρωποφαγία, 440.
ἀντίδοτο (δηλητ.), 234.
ἀντίδωρο, 273.
ἀντισημιτισμός, 22.
ἀντισεισμικά μέτρα, 443.
ἀποδημητικά, 532.
ἀποδράσεις, 428 - 430, 484.
ἀποκαλυπτήρια νύφης, 413.
ἀπορρίμματα, 341 - 342.
ἀργομουνιάτικο, 309.
ἀρκοῦδες, 309.
ἀρραβῶνες, 647.
ἀρρενοτοκία ἐπιθυμητή, 660.
ἀρχαιολογία, 43.
ἀρχαιοκαπηλία, 78.
ἀρχαιοκάπηλοι, 130 - 131, 133 - 143, 144, 145.
ἀρχαιολατρεία, 278.
ἀρχαιολάτρες, 158, 159.
ἀρχαιότητες, 370, 508, 620, (ἀκρωτηριασμοί γλυπτῶν) 128 - 129, 620, 691, 706, (βανδαλισμοί) 126, 127, 129, 130, 139, 141, 143 - 144, (ἁρπαγή) 124 - 126, 130 132, 124, 142, 143, 145, 508, 651, 654, 657, 664 - 665, 702 - 703, 706 - 707, (ἁρπαγή εἰκόνων) 421.
ἀρχαιοσυλλέκτες, 132 - 143, 159, 305, 450.
ἀρχοντολόϊ (Νάξου), 722 - 723.
ἀσκητές 29, 300.
ἀφαιμάξεις, 696.
ἀφορισμοί, 528, 541 - 542, 557, 565, 669.

βάπτιση, 274, 405 - 406, 477, 659.
βάϊλοι, 320, 521, 574 - 575.
βασανιστήρια, 100, 686.
βατράχια, 404.
βελανίδια, 340, 575, 664, 675, 688.
βίγλες, 109, 392, 431, 527, 564.

βιβλιοθήκη, 127, 131, 132, 133, 134, 142, 308, 314, 412.
βλαστήμιες, 697.
βοεβόδας, 518, 519, 674.
βοϊνίκηδες, 402.
βότανα, 439, 596.
βουτηχτάδες, 486, 511, 571, 687.
βρυκόλακες, 537 - 548.

γαλεάσες, 463, 464.
γαλέρα, 60, 64, 65, 67, 73 - 77, 96, 339, 346, 347, 349-350, 366, 462 - 463, 464.
γαλιόνια, 464 - 465.
γαλιότα, 280, 463.
γάμος, 412 - 413, 499 - 500, 524, 572, 647 - 648, 681 - 682, 694 - 695, 707 - 708, 715 - 717.
γάντζοι, 715.
γένεια, 394 - 395.
γενίτσαροι, 57, 73, 411, 412, 423, 460-461, 503, 508, 514, 517, 518, 550, 552, 553, 555, 556, 610, 620, 621, 622, 624, 634, 658.
γεράκια (κυνηγετικά), 421.
γεύματα, 380, 631, 637.
γιατροί, 423, 595, 693, 720.
γκιόστρα, 437 - 438.
γλώσσα, 501, 619, 684, 696, (ἑλληνική) 379, (περιηγητική) 450.
γλωσσσάριο, 330 - 332, 418 - 420, 697 - 698.
γραικύλοι, 25.
γρασιδιάτικο, 345.
γυναῖκες, 345, 364, 376 - 377, 380, 381, 398, 501, 570, 571, 572, 617, (ἤθη) 382, 383, 493 - 494, (καλλωπισμός) 384, (πολεμιστές) 507, (χειραφέτηση) 489 - 496, (Βυζάντιο) 319, ('Αρβανίτισσες) 514 - 515, ("Ιος) 298,533, (Κέα) 484, (Κρήτη) 484, (Κωνσταντινούπολη) 384, 443, (Νάξος) 298, 567, (Πάρος) 297 - 298, (Πέραν) 401 - 402, 417 - 418, (Ρόδος) 343, 415 - 416, (Ρωμυλία) 573, (Σαντορίνη) 532 - 533, (Σίφνος) 296, (Σέρρες) 591, (Τῆνος 567, (Χίος) 416 - 417, 476 - 478, 504, 513 - 514, 524, 525, 564 - 565,650.

δάνεια, 273.
δασμοί, 446, 614, 675.
δεκατιά, 674, 677.
δημογέροντες, 656.
δημογεροντία, 618 - 619, 694.
δημώδης ἑλληνική, 418.
διαβατήρια, 36, 194.
διαζύγιο, 709.
διαπόμπευση, 425 - 426, 676, 725.
διατροφή, 395, 501, 532, 618, 680.
δικαιοσύνη, 241, 618 - 619.
διομολογήσεις, 356, 446, 626, 651, 667.
δουκάτο, 68.
δουλεμπόριο, 371 - 375, 420, 421, 446.
δράκοντες, 247 - 248, 249.
δῶρα, 316 - 317.
δωροδοκίες, 410.

ἐγκληματικότητα 498, 521 - 522, (Κρήτη) 485.
ἔθιμα, 379, 405, 441, 501.
εἰκονομαχία, 250.
ἐκκλησιασμός, 382, 617.
ἐκτελέσεις, 425 - 428, 714 - 715.
ἐλτζής, 615.
ἔμβολος 192, 235.
ἐμπόριο, 42, 61 - 62, 320, 355, 407, 409, 422, 437, 445, 446, 447, 448, 449, 574, 576, 625, 682, 664.
ἔμποροι, 406.
ἐνθρόνιση πατριάρχη, 642 - 645.
ἕνωση ἐκκλησιῶν, 328 - 329.
ἑορτές 648, (Βαΐων) 666, (Θεοφανίων)666.
ἐξαγορά (αἰχμαλώτων), 94 - 95, 113, 274, (πατριαρχικοῦ θρόνου) 196 - 182.
ἐξεγέρσεις, 353, 448 - 449, 451 - 453, 464 465, 467, 472, 473, 475, (Κρήτη) 396, (Ρόδος) 391.
ἐξισλαμισμοί, 240, 721.
ἐξομολόγηση, 479, 534.
ἐξορκισμοί, 539, 540, 543, 545, 720.
ἐπανάσταση (Κρητικῶν), 323.
ἐπιδημίες, 423, 497.
ἐπιμιξίες, 355, 417.
ἐρωτικοί δεσμοί, 273.
εὐθανασία, 296.
εὐνοῦχοι, 233, 319, 455, 456.
ἐφοπλιστές, 64 - 65.

ἤθη, 343.

θαβώριο φῶς, 252.
θαύματα, 290.
θεατροκυνήγια, 226.
θειάφι, 295.
θεραπευτικά, 290, 384 -386, 395, 439, 483, 523, 577.

θερισμός, 389.
θερμοπηγές, 295.
θρύλοι, 323 - 324.

ἰατρική δημώδης, 294.
ἱερά κειμήλια, 40, 190, 191, 206, 209, 231 - 234, 264, 265 - 272, 307, 487.
ἱερεῖς, 273, 274, 577, 579, 580, (Καθολικοί) 482 - 483, (Κρήτης) 394.
ἱεραποστολές, 449.
ἱεραπόστολοι, 525.
ἱεροσπουδαστήριο, 579.
ἰμπεριαλισμός, 356.

καδής, 619.
καϊμακάμης, 629, 637.
καλλωπισμός, 319, 365, 417 - 418, 443, 478, 641, 659, 681, 692 - 693.
καλόγεροι, 44, 579, 580, 586 - 587, 605 - 606, 654, 714, 723.
καλογριές, 488 - 489, 562, 563, 580, 650, 653, 666, 679.
καμπάνες, 610.
καπηλιά, 592.
καπουδάν πασάς, 98, 99, 509, 565, 653, 672, 677, 686, 719, 721.
καραβάν σεράϊ, 615 - 616.
καραβάνια, 53, 58, 60, 61, 63, 64, 448.
καραβέλλες, 354.
καράβια, 56.
καραντίνα, 432, 437, 497 - 498.
καταγώγια, 348.
καταδότες, 528.
κατοικία, 53, 339, 341 - 342, 351, 363 369, 438, 511, 568, 586, 674, 685.
καφενεῖα, 49 - 50.
κερατιάτικο, 676.
κηδεῖες, 430, 717 - 718.
κηκίδι, 339 - 340.
κιμωλία γῆ, 720.
κιστέρνες, 192, 234.
κληρικοί, 530 - 531.
κλῆρος, 44, 272 - 273.
κοιλό, 677.
κολυμπάδες, 696.
κουρεῖο, 637 - 638.
κουρσάροι, βλ. πειρατές.
κρασιά, 21, 206, 295, 300, 312, 332, 341, 345, 348, 349, 351, 361, 377, 383, 390, 404 - 405, 415, 432, 441, 487, 497, 531 - 532, 571, 574, 578, 568, 656, 688, 692, 720, 725.
κυνήγι, 306, 309, 326 - 327, 532, 566 - 567, 613, 628 - 629, 664.

λάβδανο, 383 - 384, 567.
λαζαρέττο, 433, 437, 442 - 443, 498.
λεβέντες, 503, 597 - 598, 653, 686.
λειτουργία, 273, 479, 718.
λείψανα, βλ. ἅγια λείψανα.
λειψανδρία, 296, 298.
λειψυδρία, 363.
λημνία γῆ, 384 - 386, 395, 405.
ληστεία, 86, 514 - 516, 630.
ληστές, 485, 681.
λιάτικο, 432.
λίθινα χρονικά, 88 - 90.
λιτανεῖες, 341, 487, 534, 543.
λουθηρανοί, 504.
λοιμοκαθαρτήριο, 433, 442 - 443.
λουτρά, 401, 421, 494, 589 - 591, 659.
λύσσα, 523.
λύτρα, 24, 46 - 48, 101, 113-114, 115, 393.

μακροζωία, 343, 423, 579, 618.
μαλβουαζίας 65, 342, 348, 349, 383, 394, 415, 433, 441, 574.
μάρμαρα, 376.
μαχαλάδες, 676.
μαστίχα, 239, 240, 243, 247, 336, 338, 376, 390, 400, 416 - 417, 514, 524, 646, 670.
μαστιχόδεντρα, 336, 476, 564.
μαστιχοχώρια, 492, 563.
μαχτού, 676.
μέθη, 394.
μέλι, 423, 432, 618.
μεταλλεῖα, 295, 388, 570, 721.
μεταμφιέσεις, 402, 478.
μεταξοβιοτεχνία, 221 - 222, 340, 343, 436, 490 - 491, 559.
μερέτι, 677.
μετεωρολογικά, 299.
μισθοφόροι, 698 - 699.
μικτοί γάμοι, 724.
μοιρολογῆτρες, 633 - 634, 709 - 711, 717.
μοιρολόγια, 351, 380 -381, 431.
μοναστήρια, 35, 44, 270, 290, 300 - 301, 420 - 421, 484, 487 - 488, 504, 507, 560 561 - 562, 563, 567, 569, 570, 579, 580, 586 - 587, 596 - 597, 649 - 650, 665, 684, 696, 714, 722, 724, (γυναικεῖα) 488 - 489, 525, 578, 650, 653, 666, 673, 679, (Ἄθως) 387 - 388, (Αἴγινα) 673, (Ἀμοργός) 530, (Καθολικῶν) 483, (Κα-

πουκίνων) 630, (Κωνσταντινούπολη) 266, 267, 660, (Πάτμος) 299, 509.
μονομάχοι, 300, 301.
μοιχεία, 425, 427 - 428, 676, 727.
μονόξυλα, 387, 519 - 520, 691.
μονοκαλλιέργεια, 411.
μουκατάς, 402.
μουσικά ὄργανα, 476 - 477, 478.
μουσελίμηδες 662.
μπαλέστρα, 696.
μπαξίσι, 459, 614.
μπαράτ, 174, 178.
μπεζεστένι, 371 - 375, 591 - 592.
μύθοι, 247 - 249.
μύλοι, 665.
μυστήρια, 318.

ναοί, 234 - 235, 273, 285, 421 - 422, 527 - 528, 560 - 561, 578, 579, 616 - 617, 691 715, 724.
ναῦλοι, 64, 72.
ναυμαχία (Ναυπάκτου), 357, 359.
ναυπηγεῖα, 317.
ναῦτες, 64.
ναυτιλία, 409.
ναυσιπλοΐα (κανονισμοί), 63 - 65.
νεκροταφεῖα (τουρκικά), 713.
νεομάρτυρες, 669.
νηοπομπή, 112.
νηστεῖες, 273, 274, 290, 530, 543, 556, 574, 696 - 697.
νομίσματα, 133, 137, 439, 683.
νομισματοκοπεῖο, 388.
ντεβισιρμέ, 662.
ντελάληδες, 638.

ξεναγοί, 31, 63.
ξενοδοχεῖο, 35, 36, 351.
ξενοκρατία, 498 - 499.
ξενών, 319.
ξυλοτεχνία, 364, 415.
ξυλοκονταρία, 437.
ξωκκλήσια, 617.

ὀβελίας, 388 - 389, 634.
ὀβελίσκος (ἱππόδρομος), 404.
ὁδηγοί (ταξιδιωτικοί), 66 - 73, 78 - 83, 330 - 332.
ὀθωμανική αὐτοκρατορία, 453 - 467, (σύνορα) 454, (πολιτική σουλτάνων) 455, (πόροι) 455 - 456, (στρ. δύναμη) 457 - 458, (διαφθορά) 458 - 460, (δικαιοσύνη) 460, (ναυτική ἰσχύς) 462 - 463.
οἶκοι ἀνοχῆς, 348.
οἰνοποσία, 380, 405, 438 - 439, 479, 501.
ὅπλα, 440, 484, 515, 521.
ὁπλομαχία, 437 - 438.
ὀλυμπιακοί ἀγῶνες, 26.
ὅρκος, 616.
οὐμανισμός, 41.

παγάνα, 628 - 629.
παζάρια, 677.
παιδεραστία, 396.
παιδομάζωμα, 460 - 461, 573, 662.
παλάτια (Πόλης), 325 - 326.
παλίρροια, 188, 598, 665.
παλούκωμα, βλ. ἀνασκολοπισμός.
πανδοχεῖα, 62, 68, 86, 348.
πανεπιστήμιο, 377.
πανηγύρια, 719.
πανιάτικο, 677.
πανίς, 304.
πάνουκλα, 238, 271, 351, 385, 433, 435, 440 473.
παπαδιές, 273.
πάπας, 452, 464, 474.
παρακμή 325 - 326.
παρθενία, 500, 676.
πατριαρχεῖα, 46, (κτίριο) 412, (Κων/λεως) 168 - 182, 411, 424, 505, 666.
πατριάρχες, 44, 424, 479, (Ἀντιοχείας) 448, (Ἱεροσολύμων) 552, (Κων/λεως) 352, 411 - 412, 504 - 506, 642 - 645.
πειρατεία, 24, 27, 54, 55, 56, 86, 93 - 128, 289, 292, 295, 375, 391, 446, 447, 575, 577, 606, 615, 654.
πειρατές, 44, 53, 87, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102 , 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 254, 256, 344, 361, 390, 440, 444, 445, 470 - 471, 486, 503, 507 - 508, 527, 533, 564, 566 569, 570, 575, 578, 579 - 580, 606, 607, 653 - 654, 659, 672, 673, 682, 684, 685 - 687, 688, 693, 719, 721, 723.
πέρδικες, 723, (ἐξημερωμένες) 378, 379, 400, 406, 514, 563, 670.
περδικοτροφία, 378.
περιηγήσεις, 21 - 22.
πεσκέσι, 506, 566, 614, 674, 678, 692, 693, 712 - 713, (πατριαρχικό) 172, 173, 174, 176, 177, 178.

πεταμάλ, 675.
πηγές ἰαματικές, 563, 570, 587 - 588, 659.
πιλότοι, 719.
πίσσα, 294, 690.
πληγούρι, 680.
πληθυσμός (Μωριᾶ), 684.
ποινές, 256, 286, 327, 394 - 395, 713.
ποπολάροι, 498 - 499.
πορθμός (Εὐρίπου), 665.
πορνεία, 443, 488.
πόρνες, 401, 414, 417.
πορτολάνοι, 83 - 86.
πρεσβευτές, 615.
πριγκίπισσες, 418.
πρινοκόκκι, 254.
προίκα, 343, 682, 715 - 716.
προϊόντα, 339 - 340, 341, 685.
προνόμια (ἐμπορικά), 320.
πρόξενοι, 449, 566, 575, 614, 615, 679.
προσηλυτισμοί, 449, 525, 534, 642, 644.
προσκυνητές, 29, 60 - 61, 62, 63, 64, 65, 66 - 73, 74, 75, 76, 77, 87, 88, 95, 190, 194, 197, 264 - 265, 278 - 279, 339, 340, 346, 349, 440, 449.
πρόσφυγες, 46, 47.
προτεστάντες, 504, 578, 644.
πύργοι, 684.
πυρκαγιές, 236.

ρεάλια, 509.
ρινοκοπή, 256.
ρολόϊ (δημόσιο), 627 - 628.
ρομπόλα, 497.
ρυμοτομία, 339.
ρωμανήσιν, 234.

σαλιγγάρια, 404.
σαράφικα, 638.
σεισμοί, 281 - 282, 341, 360 - 361, 443, 481, 534 - 537, 569, 629.
σιμπεκίρ, 510.
σιμωνία, 177, 179.
σκῆτες, 300.
σκλαβιάτικα, 113.
σκλάβοι, 67, 74 - 75, (γαλέρας) 576.
σκλαβοπάζαρα, 371 - 375.
σκοτεινοί αιῶνες, 32.
σκύλοι (γυμνασμένοι), 298.
σμυρίλι, 298.
σουλτάνος (εἰσοδήματα), 456.
σούμπασης, 675, 676.
σουρσάτ, 677.
σουφράτ, 662.
σπαχής, 57, 458.
σπήλαια, 654 - 656.
σταυροφορίες, 40, 146, 190, 194, 235, 275, 282, 447, 449, 450 - 451, 453, 549, 658.
σταυροφόροι, 125, 126, 196, 275.
σταφιδοκαλλιέργεια, 481, 502, 690.
σταῦλοι (βασιλικοί), 638.
σταφύλια, 405.
στέψη (αὐτοκρατ.), 260 - 264.
στόλος (τουρκικός), 576.
στυπτηρία, 338.
συγκοινωνίες (θαλάσσιες), 60 - 61.
συντεχνίες, 192, 235, 241, 592.
σφουγγαράδες, 501, 509 - 510, 511.
σφεντόνες, 515, 681.
σχολεῖα, 641 - 642.
σχολές (φιλοσ.), 26.

ταχρίλι, 415.
τάματα, 530.
ταπί, 675.
ταρσί, 591.
ταχυδρομεῖο, 21.
τεκνοποιία ἐπιθυμητή, 660.
τελευτή, 274, 327, 351, 380 - 381, 523 - 524, 611 - 612, 633 - 634, 709 - 711, 717 - 718.
τιμαριοῦχοι, 458.
τιμές, 434, 680.
τίμιο ξύλο, 28.
τοξότες, 395, 435, 484.
τορνεμές, 438.
τουρισμός, 60, 62.
τουρκοτέλι, 113.
τραγούδια, 423.
τσάρος, 150.
τσεκίνι, 68.
τσιγγέλια, 427 - 428, 715.
τυπογραφεῖα, 134 - 135, 505.
τυριά, 342, 362 - 363.
τύφλωση, 256, 286, 327.

ὑγιειονομικά, 442, 497 - 498.
ὑδραγωγεῖα, 235, 284, 592.

φάλαγγας, 100, 106, 675, 687.
φάρμακα, 385, 395.
φίδια, 293, 298.
φιλανθρωπία, 429.
φιλελευθερισμός, 394.
φιλοδώρημα, 72.

φιλοξενία, 485, 618.
φόροι, 497, 662 - 666, 673, 674, 675, 619, 719, 720.
φούστα, 107, 280.
φυλακισμένοι, 429.

χαβιάρι, 574, 670.
χαιρετισμός, 380.
χαμάμ, 391, 585.
χαράγματα (σέ μάρμαρα), 88 - 90.
χαράτσι, 559, 571, 610, 619, 648, 653, 662, 674.
χατζῆδες, 588.
χειρόγραφα (ἑλληνικά), 668 - 669.
χειροκοπή, 327.
χειροτεχνία, 345, 490 - 491.
χειροτονία (κληρικῶν), 273, 644, 650.
χειρουργοί, 595.
χελῶνες, 389, 404.
χηρεία, 575.
χῆρες, 401.
χιακή γῆ, 395.
χορός, 381 - 382, 402, 413, 476 - 477, 493, 565, 648, 650, 711, 719.
χυμοί φρούτων, 383, 487.

ψιμμύθια, 365, 413, 417, 495, 501 - 502, 659, 682, 695, 719, 725.
ψυλλόδιωγμα, 648 - 649.
ψυχαγωγία, 423, 500.
ψωμί, 410 - 411.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ
ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟΜΟΣ Α2

ΞΕΝΟΙ
ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
1500 - 1700

ΕΚΔΟΣΙΣ
ΣΤΑΧΥ